

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिकृत

व्याकरणमहाभाष्य

[MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI]

(म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनीं तयार केलेल्या
मराठी अनुवादासह भाग १ ते ६)

प्रस्तावना खंड

भाग सातवा

लेखक

म. म. प्राध्यापक, काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर, एम्.ए.,
माननीय प्राध्यापक, गुजरात विद्यासभा अहमदाबाद; सभासद, पुणे विद्यापीठ;
अध्यक्ष, संस्कृत विद्या-मंडळ टि. म. विद्यापीठ पुणे; अध्यक्ष, संस्कृत-
विद्यामन्दिर, गुजरात विद्यासभा, अहमदाबाद इ. इ.

भूमिका : व्याकरणशास्त्राचें परंपरागत अंध्ययनाध्यापन व प्रसिद्ध वैयाकरणांचा
अल्प परिचय.

प्रस्तावना : व्याकरणविषयक मुख्यमुख्य सिद्धांतांचें परीक्षण.

उपोद्धात : पाणिनिपूर्व वैयाकरणांच्या कार्याचा परामर्श; पाणिनीच्या
अष्टाध्यायीचें समालोचन; वार्तिककारांच्या कार्याचें विवेचन;
महाभाष्याचें चिकित्सात्मक अवलोकन; भर्तृहरिचें व्याकरणविषयक
कार्य व व्याकरणशास्त्राचा संक्षिप्त इतिहास.

परिशिष्टे : उद्धृत वाक्ये, परिभाषा व न्याय, महत्त्वाचे शब्द, विषयानुक्रमणी.

डॅक्न एज्युकेशन सोसायटी, पुणे.

किंमत बारा रुपये

प्रकाशक : प्रो. गो. ल. चंद्रात्रेय, सेक्रेटरी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी,
फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ४.

मुद्रक : मधुकर नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, लि०,
१९८।१७ सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे २.

प्रास्ताविक निवेदन

श्रीपतंजलीने लिहिलेल्या व्याकरणमहाभाष्य या अत्यंत श्रेष्ठ अशा ग्रंथाचे मराठी भाषांतरासहित प्रसिद्धीकरण केल्यानंतर आज प्रस्तावनाखंड हा सातवा भाग प्रसिद्ध करण्यास आम्हांस फार आनंद वाटत आहे. या संपूर्ण ग्रंथाचे ७ भाग असून पाने ३५०० पेक्षा जास्त आहेत. इ. स. १९३८ सालीच म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनी समग्र ग्रंथाचे मराठी भाषांतर पूर्ण केले व फर्ग्युसन कॉलेजावद्दल वाटणाऱ्या प्रेमळ भावनेने प्रेरित होऊन त्यांनी ते देणगी म्हणून डे. ए. सोसायटीला अर्पण केले.

- वयाच्या २० व्या वर्षाच्या आतच शास्त्रीबोवांनी सर्व महाभाष्य आत्मसात् केले होते. निरनिराळ्या दर्शनांत त्यांनी प्राचीण्य मिळवून त्यावेळच्या गाढ विद्वानांच्या युगांत विद्वानांचे अग्रणी व श्रेष्ठ विद्वद्रत्न म्हणून सर्व भरतखंडांत ते चमकले. संस्कृतांतील निरनिराळ्या दर्शनांतील असामान्य पंडितांची अलौकिक बुद्धिमत्ता व परंपरागत ज्ञान यांचा लाभ होण्याचे भाग्य शास्त्रीबोवांना मिळाले होते. व्याकरण, मीमांसा, वेदांत वगैरे शास्त्रांतील प्रमुख ग्रंथांवर ज्यांनी पाहिल्या प्रतीच्या टीका लिहिल्या त्या विद्वद्रत्न शास्त्रीबोवांनी पातंजलमहाभाष्यासारख्या सर्वमान्य श्रेष्ठ ग्रंथाचे अधिकृतवाणीने स्पष्टीकरण करणारे मराठी भाषांतर केले आणि निःस्वार्थीपणाने ते आम्हांस दिले हें आमचे परमभाग्य आम्ही समजतो.

इ. स. १९३८ साली शास्त्रीबोवांच्या ७५ व्या वाढदिवशी या ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला. दुसरा भाग इ. स. १९४१ मध्ये बाहेर पडला. नंतर मात्र दुसऱ्या महायुद्धामुळे भाषांतर प्रसिद्धीकरण बंद ठेवावे लागले. दुर्दैवाने शास्त्रीबोवा इ. स. १९४२ मध्ये दिवंगत झाले. संपूर्ण भाषांतर त्यांच्या हयातीत आम्हांस प्रसिद्ध करतां आले नाही, याबद्दल आम्हांस अत्यंत खेद वाटतो. प्रसिद्धीकरण लांबणीवर पडत चालले व सोसायटीच्या चालकांना या पवित्र कार्याची पूर्तता करता येईना म्हणून तळमळ लागून राहिली. शेवटी १०,००० रुपयांचे कर्ज मंजूर करून, लढाई संपतांच सोसायटीने कामास पुन्हा नेटाने सुरवात केली.

महाभाष्यासारख्या असामान्य व विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथाच्या मराठी भाषांतराची प्रत अधिकृतरीत्या संपादन करण्याचे काम शास्त्रीबोवांच्या पश्चात् फार कठीण अशक्यप्रायच झाले असते; परंतु शास्त्रीबोवांच्या ज्येष्ठ चिरंजीवांनी प्रो. काशीनाथपंतांनी-निःस्वार्थीपणाने आपल्या अंगावर घेतल्यामुळे ते काम सुलभ झाले. प्रो. काशीनाथपंतांनी ग्रंथसंपादनाचे काम तर उत्तम केलेच; शिवाय, हा प्रस्तावनाखंड (भाग ७ वा) त्यांनी लिहून दिला. या खंडांत व्याकरणशास्त्रावरील उपलब्ध ग्रंथांचा ऐतिहासिक व चिकित्सक पद्धतीने परामर्श घेण्यांत आला असून, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जली, भट्टहरि वगैरे श्रेष्ठ विद्वद्रत्नांनी लिहिलेल्या असामान्य ग्रंथांची चिकित्सक बुद्धीने केलेली छाननी आढळून येते. शास्त्रीबोवांनी प्रस्तावनेसंबंधी

केलेली रूपरेषा व इतर तुटक दाखणें यांवर प्रो. काशीनाथपंत यांनी रचिलेली प्रचंड इमारत म्हणजेच प्रस्तावना-खंड होय. वडिलांवद्दल वाटणाऱ्या पवित्र श्रद्धेनेच वरील प्रचंड काम करण्यास प्रो. काशीनाथपंत यांना स्फूर्ति दिग्दी व त्यांतून त्यांना निभावून नेलें. अशा रीतीने पूर्ण झालेला हा ग्रंथ कार्यपूर्ती. झाल्यामुळे अभिमानानें व आनंदानें आपणांपुढें आम्ही आज ठेवीत आहों.

तत्त्वज्ञान, वाङ्मय, समाजशास्त्र, छंदःशास्त्र वगैरे शास्त्रांच्या चिकित्सक अभ्यासकांना व्याकरणशास्त्राच्या सखोल अभ्यासाची अत्यंत जरूरी असते; परंतु त्या त्या विशिष्ट व क्लिष्ट रचना-प्रक्रांरानीं संस्कृतव्याकरणशास्त्र फार कठीण जातें. यामुळेच महाभाष्याचें अधिकृत सुगम व पूर्ण भाषांतर भारत व युरोपखंड यांतील कोणत्याही भाषेत आजपर्यंत झालें नाहीं. फक्त २ आन्धिकें (सुमारे ५० पानें) जर्मन भाषेत भाषांतरित आढळतात. जुन्या परंपरा झपाट्यानें नाहींशा होत चाललेल्या सध्याच्या घटिकेला, जुन्या परंपरेत तयार झालेल्या व जुन्या वळणाच्या गाढ पंडितानें केलेल्या महाभाष्यासारख्या श्रेष्ठ ग्रंथाच्या भाषांतराची अत्यंत जरूरी आहे; आणि याच वेळीं आम्ही प्रस्तावनाखंडासहित हा पूर्णग्रंथ आपल्यापुढें ठेवीत आहों.

कोणत्याही संस्कृतशास्त्रांतील सखोल अभ्यासकास व्याकरणशास्त्रांतील महाभाष्याची अत्यंत जरूरी आहे. पुष्कळ वर्षांपूर्वीं बाँबे संस्कृत सेरीजमध्ये संपूर्ण महाभाष्य डॉ. कीलहॉर्न ह्यांनीं संपादन केलें होतें. परंतु हा ग्रंथसुद्धां आज कित्येक वर्षे दुर्मिळ झाला आहे. मराठी भाषांतर, टीपा, विस्तृत प्रस्तावना व परिशिष्टे यांसह ३५०० च्या वर पृष्ठे असलेल्या या ग्रंथाच्या सात भागांची किंमत अवधी ८० रु. ठेवली आहे. विद्वज्जनांना शक्य तितक्या स्वल्प किंमतीत हा ग्रंथ मिळावा या एकट्याच सद्देहानें लेखक व प्रकाशक यांनी अत्यंत निःस्वार्थीपणानें हें कार्य केल्यामुळे व पुणें विद्यापीठानें याही भागाला १००० रु. देणगी देऊन आम्हांस उपकृत केल्यामुळे इतकी स्वल्प किंमत ठेवणें शक्य झालें. संस्कृताभिमानी व्यक्ती व संस्थां हे याचा पूर्ण फायदा घेतील अशी खात्री आहे.

या कामीं आर्यसंस्कृति छापखान्याचे व्यवस्थापक श्री. मधुकर नारायण चापेकर यांनी अत्यंत परिश्रम घेऊन व वेळोवेळीं मुद्रणासंबंधी उपयुक्त सूचना देऊन जी बहुमोल मदत केली त्यावद्दल संस्थेतर्फे मी त्याचे आभार मानितों.

पौष कृष्ण ७ शके १८७५ }
प्रजासत्ताकदिन २६-१-१९५४ }

गोपाळ लक्ष्मण चंद्रात्रेय
सेक्रेटरी, डे. ए. सोसायटी, पुणें.

विषयानुक्रमणिका

भूमिका

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
	व्याकरणग्रंथांची सामान्य माहिती	
१	संस्कृत ग्रंथांमध्ये व्याकरणमहाभाष्याचें स्थान.	१
२	शास्त्रीय ग्रंथांचे पांच प्रकार.	१
३	पाणिनीय व्याकरणावरील ग्रंथसंपत्ति.	२
४	व्याकरण व शब्दानुशासन या संज्ञाविषयी विचार.	३
५	पाणिनीच्या कालाविषयी विचार.	३
६	अन्तर्गत पुरावा.	४
७	पाणिनीचा देश व काल ठरविण्यास उपयुक्त सूत्रे.	५
८	पाणिनिसूत्रांवरील वार्तिके.	६
९	व्याडीचा 'संग्रह' व कुणीची 'वृत्ति'.	७
१०	पातञ्जल महाभाष्याचा काल.	७
११	महाभाष्यावरील भर्तृहरिची टीका.	८
१२	महाभाष्यलोपासबंधी विवेचन.	९
	भारतातील शास्त्राध्ययन व शास्त्रग्रंथनिर्मिति	
१३	नागेशभट्टांचे पूर्वीची उपलब्ध गुरुशिष्यपरंपरा.	९
१४	नागेशभट्टानंतरची गुरुशिष्यपरंपरा.	१०
१५	भारतातील विद्येचें वैशिष्ट्य.	११
१६	पतञ्जलीपासून शंकराचार्यापर्यंत युगप्रवर्तक विद्वान्.	११
१७	शंकराचार्यापासून माधवाचार्यापर्यंत युगप्रवर्तक विद्वान्.	१२
१८	माधवाचार्यानंतरचे युगप्रवर्तक विद्वान्.	१२
	व्याकरणमहाभाष्याचें भाषांतर	
१९	महाभाष्याचें भाषांतर करण्याची आवश्यकता.	१३
२०	भाषांतर वाचणाऱ्याची पूर्व तयारी.	१४
२१	भाषांतर वाचणाऱ्याची योग्यता.	१४
२२	भाषांतराचा उपयोग.	१४
२३	भाषांतर व टीकाग्रंथ यांमधील भेद.	१५
	आचार्य व महर्षि शब्दांचें विवेचन	
२४	महर्षि शब्दाचा अर्थ.	१६
२५	महर्षि रामशास्त्री यांची गुरुभक्ति.	१६

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
२६	महर्षि रामशास्त्री यांचा स्वार्थत्याग.	१७
२७	महर्षि रामशास्त्री यांची विराक्ति.	१७
२८	महर्षि रामशास्त्री यांची दिनचर्या.	१८
२९	महर्षि रामशास्त्री यांचें तपःसामर्थ्य.	१८
आधुनिक मुख्य मुख्य वैयाकरणांचा अल्पपरिचय		
३०	भट्टोजी दीक्षितांच्या पूर्वीच्या वैयाकरणांची कामगिरी.	१९
३१	भट्टोजी दीक्षितांचा अल्प परिचय.	१९
३२	हरिदीक्षित आणि त्यांचा बृहच्छब्दरत्न व लघुशब्दरत्न.	२०
३३	नागेशभट्टांचा अल्प परिचय.	२१
३४	नागेशभट्टांचा स्वभाव.	२१
३५	नागेशभट्टांची प्रसिद्धिपराङ्मुखता व विद्वत्ता.	२२
३६	नागेशभट्टांचें व्याकरणांतील नव्यमतप्रवर्तकत्व.	२३
३७	भट्टोजी दीक्षितांचें प्राचीन मत व नागेशांचें नव्य मत.	२३
३८	वैद्यनाथ पायगुंडे यांचा अल्प परिचय.	२४
३९	भैरवमिश्र यांचा अल्प परिचय.	२४
४०	नीलकंठशास्त्री यत्ते यांचा अल्प परिचय.	२५
४१	नीलकंठशास्त्री यांचे पुण्यांतील शिष्य व पुण्यांतील सरकारी पाठशाला.	२६
४२	राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर यांचा अल्प परिचय.	२७
४३	भास्करशास्त्री अभ्यंकर यांचा अल्प परिचय.	२७
४४	भास्करशास्त्री यांची काशीतील शिष्यपरंपरा.	२८
४५	भारतांतील संस्कृतविद्येची निवासस्थानें.	२९
४६	काशीक्षेत्रांत संस्कृतविद्येचे उत्कर्षापकर्ष.	३०
४७	काशी येथील राजकीय संस्कृतविद्यालय.	३०
४८	काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांचा अल्प परिचय.	३१
४९	राजारामशास्त्री कार्लेकर यांचा अल्प परिचय.	३२
५०	बालसरस्वती यांचा अल्प परिचय.	३२
५१	म. म. गंगाधरशास्त्री मानवल्ली (तेलंग) यांचा अल्प परिचय.	३३
५२	म. म. शिवकुमारशास्त्री यांचा अल्प परिचय.	३४
५३	म. म. दामोदरशास्त्री भारद्वाज यांचा अल्प परिचय.	३५
५४	बालसरस्वती यांचे इतर शिष्य.	३५
५५	नवद्वीपस्थ नैयायिकांची काशीतील गुरुशिष्यपरंपरा.	३६
५६	पाश्चात्य विद्वानांची कामगिरी.	३७
५७	मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेचा संस्कृताध्ययनावर परिणाम.	३७
५८	पुणें येथील पांडितांचें अध्यापनाकरितां इतर ठिकाणीं गमन.	३८
५९	रामशास्त्री गोडबोले यांची अध्यापनपद्धति व शिष्यप्रेम.	३८
६०	आचार्यांची द्रूपकरोद्धेदिनी टीका व विष्णुशास्त्री भट्ट यांची चिन्मित्रिका टीका.	३९

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
६१	डॉ. कीलहॉर्न यांचा अल्प परिचय.	४०
६२	डॉ. भांडारकर यांचा अल्प परिचय.	४०
	गुरुवर्य महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री यांचा जीवनवृत्तान्त	
६३	गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे पूर्वज.	४१
६४	पितामह भास्करशास्त्री यांचा जीवनवृत्तान्त.	४२
६५	गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे अध्ययन.	४४
६६	शास्त्रीबुवांची धर्मावरील श्रद्धा व शुद्ध वर्तन.	४४
६७	शास्त्रीबुवांची राहणी.	४५
६८	शास्त्रव्यासंगाशिवाय इतर कामांत शास्त्रीबुवांचे लक्ष व कौशल्य.	४६
६९	भविष्यकालांत घडणाऱ्या गोष्टींचे त्यांना पूर्वसूचन.	४७
७०	पूर्वसूचनांप्रमाणे घटना.	४७
७१	समाधानवृत्तीने कष्टरहित देहावसान.	४८
७२	पूर्वसूचनांमदल कारणविवेचन.	४९
७३	पूर्वसूचनाकारणांना आधार.	५०
	गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे सहाध्यायी व शिष्यवर्ग	
७४	भारतांतील ग्रंथनिर्मिति आणि शिष्यनिर्मिति यांचे स्वरूप.	५०
७५	गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे सहाध्यायी.	५१
७६	रघुनाथशास्त्री अभ्यंकर यांचा अल्प परिचय.	५२
७७	विठ्ठलशास्त्री धारूरकर यांचा अल्प परिचय.	५३
७८	काशीनाथशास्त्री पुराणिक यांचा अल्प परिचय.	५३
७९	न्यायरत्न नारायणशास्त्री वाडीकर यांचा अल्प परिचय.	५३
८०	संस्कृतपाठशालेचा संक्षिप्त वृत्तान्त.	५४
८१	संस्कृतपाठशालेत शास्त्रीबुवांनी केलेले अध्यापन व शिष्यवर्ग.	५५
८२	गणेशशास्त्री गोडबोले यांचा अल्प परिचय.	५६
८३	विद्वद्रत्न शंकरशास्त्री मारुलकर यांचा अल्प परिचय.	५६
८४	दिगंबरशास्त्री जोशी काशीकर यांचा अल्प परिचय.	५७
८५	धर्मप्राण भगवानशास्त्री धारूरकर यांचा अल्प परिचय.	५८
८६	व्याकरणकोविद गणेशशास्त्री शेंड्ये यांचा अल्प परिचय.	५९
८७	विद्यानिधि म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचा अल्प परिचय.	५९
८८	महेश्वरशास्त्री जोशी यांचा अल्प परिचय.	६०
८९	लेखकाचा (म. म. काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर यांचा) अल्प परिचय...	६०
९०	लेखकाचे शास्त्राध्ययन.	६१
९१	लेखकाचे अध्यापनकार्य.	६२
९२	लेखकाची ग्रंथनिर्मिति.	६३
	गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे अध्यापनकार्य व ग्रंथनिर्मिति.	
९३	फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये अध्यापन.	६४
९४	महामहोपाध्याय पदवीचा लाभ.	६५

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
९५	महामहोपाध्याय पदवीची योग्यता व उपलब्ध इतिहास.	६५
९६	पुणें येथील इतर संस्थांशी संबंध.	६६
९७	कॉलेजमधील अध्यापकवर्गाशी संबंध व ग्रंथनिर्मिति.	६७
९८	शारीरभाष्याचें मराठी भाषांतर.	६८
९९	रामानुजभाष्य, सर्वदर्शनसंग्रह इत्यादि ग्रंथांचें संपादन व त्यांवर टीका.	६८
१००	व्याकरणमहाभाष्याचें भाषांतर.	६९

प्रस्तावना.

१	लघुभाष्याविषयीं दन्तकथा.	७१
२	लघुभाष्याच्या अस्तित्वाबद्दल ज्यास्ती पुरावा.	७१
३	“ आचार्य अन्वाख्यान करितात ” या महाभाष्यवचनावरून लघुभाष्याचें अनुमान.	७२
४	अन्वाख्यानकर्ता संग्रहकार व्याडि या मताचें विवेचन.	७३
५	महाभाष्यांतील वार्तिकें व त्यांचा पाठ.	७३
६	वार्तिकांमधील ‘ उक्तम् ’ व ‘ वक्ष्यते ’ या शब्दांविषयीं विवेचन.	७४
७	‘ मूलचा वार्तिकपाठ भ्रष्ट झाला ’ हें कैयटांचें विधान.	७४
८	वार्तिकपाठ भ्रष्ट होण्याचीं कारणें.	७५
९	पाणिनीच्या सूत्रपाठाचें वैशिष्ट्य.	७५
१०	सूत्रपाठांतील अनुनासिक, उदात्त वगैरे वर्णधर्मांच्या पाठाचें भ्रष्टत्व.	७६
११	पाणिनीची लाघवयुक्त लेखनपद्धति.	७६
१२	रीश्वरादीश्वरान्मा भूत्० या कारिकांतील लाघवाचा विचार.	७७
१३	पाणिनीच्या लाघवाचें वैशिष्ट्य; परसूत्राला प्राधान्य देऊन लाघवसाधन.	७८
१४	त्विपादीमुळे लाघवसाधन.	७९
१५	लौकिक व वैदिक दोन्ही तज्ज्ञांच्या शब्दांची व्याकरणासिद्धि.	७९
१६	सूत्रकारांच्या अंगची विलक्षण ईशशक्ति	८०
१७	संज्ञा-शब्दांच्या साधुत्वाविषयीं विचार.	८१
१८	वार्तिककारांची पाणिनिसूत्रांविषयीं आदरबुद्धि.	८२
१९	वार्तिकांचा सूत्रांमध्ये पाठ.	८३
२०	सूत्राध्ययनापासून पुण्यप्राप्ति.	८३
२१	सूत्रकारांचें भाषेवर प्रभुत्व.	८४
२२	सूत्रांचें सूचकत्व.	८५
२३	वृत्तिप्रथ.	८५
२४	‘ सूत्र ’ शब्दाची व्याख्या.	८६
२५	वार्तिक शब्दाची व्याख्या.	८६
२६	सूत्रभेद करणें भाष्यकारांना अमान्य.	८७
२७	‘ भाष्य ’ शब्दाची व्याख्या.	८८
२८	भाष्यकारांच्या वचनाचें प्रामाण्य.	८९

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
२९	काशिकाकारांच्या वचनाचें प्रामाण्य.	८९
३०	सूलांचे सहा प्रकार.	९१
३१	अधिकारसूत्रें.	९१
३२	अतिदेशसूत्रें.	९२
३३	विधिसूत्रें.	९३
३४	अपवादसूत्रें, नियमसूत्रें व निषेधसूत्रें.	९४
३५	साधुशब्द व असाधु शब्द.	९४
३६	ज्ञानपूर्वक शब्दप्रयोगानें पुण्यप्राप्ति.	९५
३७	कर्माभ्ये पुण्य उत्पन्न करण्याची शक्ति.	९६
३८	सूत्रकार या दृष्टीने पाणिनीची योग्यता.	९६
३९	“ न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ” या भाष्यवचनाचें स्वारस्य.	९७
४०	पाणिनिसूत्रांचें निरपवाद प्रामाण्य.	९८
४१	विद्वद्वंश.	९९

उपोद्घात

व्याकरणशास्त्राच्या विकासाचे नऊ कालखंड

१	व्याकरणविषयक विचारांना आरंभ.	१०२
२	वेदाङ्ग व्याकरणाचें स्वरूप.	१०३
३	‘ प्रातिशाख्य ’ ग्रंथाचें स्वरूप.	१०४
४	‘ पार्षद ’ ग्रंथाचा कालखंड.	१०५
५	पाणिनीचा कालखंड.	१०५
६	वार्तिककारांचा कालखंड.	१०६
७	भाष्यकारांचा कालखंड.	१०७
८	भट्टहरीचा कालखंड.	१०८
९	काशिकाकारांचा कालखंड.	१०८
१०	कैवटांचा कालखंड.	१०९
११	भट्टोजी दीक्षितांचा कालखंड.	११०
१२	नागेशभट्टांचा कालखंड	११०

पार्षदकालखंड

१३	प्रातिशाख्य ग्रंथांचा प्रतिपाद्य विषय.	१११
१४	प्रातिशाख्य ग्रंथांचा काल.	११२
१५	पाणिनीच्या वेळची संस्कृत भाषा.	११३
१६	‘ वैदिक ’ भाषा व ‘ प्राकृत ’ भाषा यांमधील भेद.	११४
१७	पाणिनीने ज्या भाषेचें व्याकरण लिहिलें ती भाषा.	११४
१८	वैदिक भाषेचीं कांहीं वैशिष्ट्ये.	११५

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
१९	पाणिनीचे कालांतील प्रांतीय 'संस्कृत' भाषा.	११७
२०	निरनिराळ्या प्रांतांतील 'प्राकृत' भाषा.	११८
२१	'संस्कृत' भाषा व 'प्राकृत' भाषा यांचा संबंध.	११८
२२	पाणिनिकालचे व्याकरणग्रंथकार.	११९
२३	ग्रंथकारांचा उल्लेख गोत्रप्रत्ययान्त नांवांने करण्याची प्रथा.	१२०
२४	वैयक्तिक नांवांने उल्लेख करण्याची प्रथा.	१२१
२५	नांवावरून निष्कर्ष व पार्श्वद कालांतील वैयाकरण.	१२१
२६	पाणिनीने निर्दिष्ट केलेल्या वैयाकरणांच्या मतभेदांवरून निष्कर्ष	१२३
२७	ऐन्द्र व्याकरणसंप्रदायाविषयी विवेचन.	१२४
२८	ऐन्द्र व्याकरणासंबंधी कांहीं आख्यायिका.	१२४
२९	ऐन्द्र व्याकरण व वर्णसमूहाचा विचार.	१२५
३०	"अर्थः पदं" या ऐन्द्र सूत्राविषयी विचार.	१२६
३१	साहेश व्याकरणाविषयी अनुमान.	१२७
३२	शाकटायनाचें व्याकरण.	१२७
३३	नामांच्या व्युत्पत्तीविषयी वैयाकरण व नैरुक्त यामधील मतभेद.	१२८
३४	गाय्याचें व्याकरण.	१२९
३५	शाकल्य, काश्यप, भारद्वाज, गालव, चाक्रवर्मण, सेनक, व स्फोटायन यांची व्याकरणें.	१३०
३६	आपिशलीचें व्याकरण.	१३०
३७	आपिशलीच्या व्याकरणाचें पाणिनीच्या व्याकरणार्शी साम्य.	१३१
३८	आपिशलीच्या व्याकरणाचें वैशिष्ट्य.	१३२
३९	वैयाघ्रपद्याचें 'दशक' व्याकरण.	१३३
४०	पाणिनीचें 'अकालक' व्याकरण.	१३४
४१	काशकृत्तनाचें 'त्रिक' व 'गुरुलाघव' व्याकरण.	१३५
४२	व्याडीचा 'संग्रह' ग्रंथ.	१३६
४३	व्याडीचे इतर ग्रंथ.	१३७
४४	दैव आपि चांद्र व्याकरणें.	१३८
४५	शौनाकि, पौष्करसादि व भागुरि यांची व्याकरणें.	१३९
४६	चारायण व माध्यंदिनि यांची व्याकरणें.	१४०
पाणिनिकालखंड.		
४७	पाणिनिपूर्व व्याकरणग्रंथांचे दोन प्रवाह.	१४१
४८	पूर्वकडील व पश्चिमेकडील प्रांतांमधील व्याकरणग्रंथांमधील मतभेद.	१४१
४९	पाणिनीच्या व्याकरणाचें स्वरूप व प्रतिपाद्य विषय.	१४२
५०	पूर्वीच्या व्याकरणांची पाणिनीला मदत.	१४३
५१	पाणिनीच्या शब्दव्युत्पत्तीचें वैशिष्ट्य.	१४३
५२	शब्दासिद्धि करतांना पाणिनीचें अर्थीकडे लक्ष.	१४४
५३	शब्दाच्या अर्थीविषयी विचारांना आरंभ.	१४४

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
५४	अर्थाच्या अनुरोधानें शब्दांचे चार प्रकार.	... १४५
५५	जातिपदार्थवाद व व्यक्तिपदार्थवाद.	... १४६
५६	व्याडीच्या द्रव्याभिधानपक्ष.	... १४७
५७	व्युत्पत्तिपक्ष व अव्युत्पत्तिपक्ष यांसंबंधी व्याडीचे विचार.	... १४७
५८	द्रव्याचा बोध वाच्यत्वानें होतो किंवा द्योत्यत्वानें होतो याविषयी व्याडीचे विचार.	... १४८
५९	पाणिनिपूर्व वेदसंहिताग्रंथ.	... १४९
६०	पाणिनिपूर्व ब्राह्मणग्रंथ.	... १५०
६१	पाणिनिपूर्व वेदांगग्रंथ.	... १५०
६२	पाणिनिपूर्व सूत्रग्रंथ, पुराणग्रंथ व काव्यग्रंथ.	... १५०
६३	पाणिनीच्या जीवनवृत्तांत.	... १५१
६४	पाणिनीच्या व्याकरणाविषयी प्रशंसोद्धार.	... १५२
६५	पाणिनीच्या पूर्वीची व्याकरणे व पाणिनीचें व्याकरण यांचा संबंध.	... १५३
६६	‘अइउण्’ ‘कलक्’ इत्यादि सूत्रांच्या कर्त्याविषयी विवेचन.	... १५५
६७	अष्टाध्यायी सूत्रपाठाविषयी विचार.	... १५६
६८	अष्टाध्यायीचें स्वरूप.	... १५८
६९	अष्टाध्यायीचे पहिले दोन अध्याय.	... १५९
७०	अष्टाध्यायीचा ३ रा अध्याय.	... १६०
७१	अष्टाध्यायीचा ४ था व ५ वा अध्याय.	... १६०
७२	अष्टाध्यायीचा ६ वा व ७ वा अध्याय.	... १६१
७३	अष्टाध्यायीचा ८ वा अध्याय.	... १६२
७४	अष्टाध्यायीच्या शेवटच्या तिपादीचें वैशिष्ट्य	... १६२
७५	पाणिनीच्या व्याकरणांतील संशांचे ५ प्रकार.	... १६३
७६	पूर्व वैयाकरणांच्या संशामध्ये पाणिनीनं केलेला फरक.	... १६४
७७	पाणिनीची परिभाषा-सूत्रे.	... १६५
७८	अक्षरांचे व शब्दांचे प्रकार.	... १६५
७९	एकशेषकल्पना.	... १६६
८०	वचनविचार.	... १६७
८१	लिङ्गविचार.	... १६७
८२	पदांच्या अर्थाचें सामान्य विवेचन.	... १६८
८३	अव्ययीभाव समास.	... १६९
८४	तत्पुरुष समास.	... १७०
८५	बहुव्रीहि व द्वंद्व समास.	... १७०
८६	सामासिक शब्दांच्या लिङ्गवचनांविषयी विचार.	... १७०
८७	कालनिदर्शक प्रत्ययांविषयी विचार आणि सामान्यकालनिदर्शक कृत प्रत्यय...	१७१
८८	भूतकालवाचक प्रत्यय, वर्तमानकालवाचक प्रत्यय, भविष्यकालवाचक प्रत्यय व भावे प्रत्यय.	... १७२

परिच्छेद

विषय

पृष्ठ

८९	कृदन्त शब्दांश्या लिङ्गवचनांचे विवेचन.	१७३
९०	स्त्रीप्रत्यय.	१७३
९१	स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांश्यांचे मूल कल्पना.	१७३
९२	स्त्रीप्रत्यय व तद्धितप्रत्यय यांमधील साम्य.	१७५
९३	तद्धित संज्ञेचे विवेचन.	१७५
९४	अपत्यबोधक प्रत्यय.	१७६
९५	शैथिल्य प्रत्यय.	१७७
९६	गुणविशेषवाचक व क्रियाविशेषवाचक तद्धितप्रत्यय.	१७८
९७	तद्धित प्रत्ययांश्या स्वरूपांचे विवेचन.	१७९
९८	तद्धित प्रत्ययांची उत्पत्ती.	१७९
९९	समासान्त प्रत्यय.	१८०
१००	धातूंना तसेच प्रातिपदिकांना होणारे द्वित्व, संप्रसारण व इतर आदेश.	१८२
१०१	उदात्त, अनुदात्त व स्वरित या स्वरांचे उच्चारण.	१८२
१०२	धातुसाधितांमधील उदात्त स्वरांचे विवेचन.	१८३
१०३	नामसाधितांमधील उदात्त स्वरांचे विवेचन.	१८३
१०४	समासामधील उदात्त स्वरांचे विवेचन.	१८४
१०५	पाणिनिकालीं स्वरयुक्त शब्दोच्चारण.	१८५
१०६	उदात्त स्वराचा आघातयुक्त शब्दोच्चारणाशी संबंध.	१८६
१०७	अलुक् समास व उत्तरपदामध्ये होणारे परक.	१८६
१०८	'एकश्रुति' अथवा स्वररहित उच्चारण.	१८७
१०९	अंगाधिकार व आभीय प्रकरण.	१८८
११०	प्रत्ययांचे दोन प्रकार.	१८९
१११	द्विरुच्चारण.	१९०
११२	सर्वनिपात.	१९०
११३	भाषेनमधील व्यंजनांना प्रातिपदिके.	१९१
११४	प्रातिपदिकांचे मुक्कत प्रयोग.	१९१

वार्तिककालखंड.

११५	वार्तिकवचनांची आवृत्तिका व रचना.	१९३
११६	वार्तिकवार्तामध्ये वाक्यापनाने स्थान.	१९३
११७	वाक्यापनाने कामगिरी.	१९४
११८	वार्तिकवार्तांची वार्तिक व भाष्यवार्तांच्या इष्टी.	१९५
११९	वाक्यापनाचा वार्तिकपाठ.	१९५
१२०	नामसमष्टांनी दिलेली वार्तिक वा शब्दांनी व्याख्या व भाषातल विधानाची मते	१९६
१२१	वार्तिकवार्तांची मते.	१९७
१२२	वाक्यात विधानांच्या मतांचे वरीक्षण.	१९८
१२३	वार्तिकवार्तांच्या वार्तिकवार्तांना उद्देश.	१९८

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
१२४	वार्तिककारांच्या विवेचनपद्धतीचें वैशिष्ट्य.	... १९९
१२५	नवान्हिकी भाष्यांतील वार्तिकें.	... २००
१२६	हस्तलिखित वार्तिकपाठांतील वार्तिकांचें स्वरूप.	... २०१
१२७	व्याकरणविषयक सामान्य प्रश्नांचें वार्तिककारांनीं केलेलें विवेचन.	... २०१
१२८	“ प्रागुदञ्चौ विभजते० ” या वार्तिकवचनाचें विवेचन.	... २०२
१२९	संज्ञाध्यायावरील उक्तचिन्तनपर वार्तिकें.	... २०४
१३०	संज्ञाध्यायावरील अनुक्तदुरुक्तचिन्तनपर वार्तिकें.	... २०५
१३१	पदविधिव्याख्यानाध्यायावरील वार्तिकें.	... २०६
१३२	कृत्ताद्धेतप्रत्यय-प्रकरणावरील वार्तिकें.	... २०६
१३३	धातू, तिङ्प्रत्यय व सुप्प्रत्यय यांविषयी वार्तिककारांचें विवेचन.	... २०७
१३४	वार्तिकांमध्येच आढळणारे कांहीं विशिष्ट कृत् प्रत्यय व तद्धितप्रत्यय.	... २०७
१३५	द्वित्व, संप्रासारण, एकादेश यांविषयी वार्तिकवचनें.	... २०८
१३६	स्वरप्रकरण, अलुक्समास, पुंवद्भाव, व मुमागम यांवरील वार्तिकें.	... २१०
१३७	अङ्गाधिकारावरील वार्तिकें.	... २१०
१३८	लिपादीवरील वार्तिककारांचीं वचनें.	... २१२
१३९	वार्तिककारांनीं उद्धृत केलेले लौकिकन्याय व शास्त्रसंकेत.	... २१२
१४०	वार्तिककारांचे व्याकरणविषयक मौलिक सिद्धान्त	... २१३
१४१	सूत्रार्थव्यवस्थापक परिभाषावार्तिकें.	... २१४
१४२	सूत्रप्रवृत्तिव्यवस्थापक परिभाषावार्तिकें.	... २१६
१४३	नित्यबलीयस्त्व आणि अन्तरङ्गबलीयस्त्व.	... २१७
१४४	अपवादबलीयस्त्व आणि अनवकाशत्व.	... २१८
१४५	सूत्रविप्रतिषेधव्यवस्थापक परिभाषावार्तिकें.	... २१९
१४६	लक्ष्यसिद्धिव्यवस्थापक परिभाषावार्तिकें.	... २२०
१४७	वाक्यकार, भाष्यसूत्र, अनुस्मृति व अनुतंत्र या संज्ञांचें विवेचन.	... २२१
१४८	कात्यायनाच्या वेळचे इतर वार्तिककार.	... २२२
१४९	वार्तिककारांच्या कार्याचें महत्त्व.	... २२३
१५०	महाभाष्यकारांच्या कार्याचें महत्त्व.	... २२४

महाभाष्यकालखंड

आन्हिकविवेचन—पहिला अध्याय

१५१	‘ पस्पशा ’ या नांवाचें विवेचन.	... २२५
१५२	व्याकरणाध्ययनार्ची प्रयोजनें.	... २२६
१५३	शब्दनित्यत्व.	... २२७
१५४	अक्षरसमाम्नायांतील वर्णसंख्या व शिक्षेतील वर्णसंख्या	... २२८
१५५	संवृत ‘ अ ’ काराविषयी व ‘ लृ ’ काराविषयी विचार.	... २२८
१५६	वर्णांच्या अर्थवत्त्वासंबंधी विचार व पदांचें अर्थवत्त्व.	... २२९
१५७	शिष्ट लोकांनीं केलेल्या व्याख्यानावरून संशयाचें निराकरण.	... २२९
१५८	वृद्धिरादैच् सूत्राच्या अर्थाविषयी विचार.	... २३०

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
१५९	'इको गुणवृद्धी' सूत्राच्या अर्थाचें विवेचन	... २३१
१६०	गुणवृद्धिनिषेधस्थलाविषयीं विवेचन.	... २३२
१६१	संयोग, अनुनासिक व सवर्ण या संज्ञाविषयीं विचार	... २३२
१६२	सावर्ण्यविचार.	... २३३
१६३	प्रगल्भ संज्ञेचें विवेचन.	... २३४
१६४	ध्रु संज्ञेविषयीं विवेचन.	... २३५
१६५	आद्यन्तवद्भाव व व्यपदेशिवद्भाव.	... २३५
१६६	घ संज्ञा, संख्या संज्ञा व निष्ठा संज्ञा यांविषयीं विचार.	... २३६
१६७	सर्वनामसंज्ञेविषयीं विवेचन.	... २३७
१६८	अव्ययसंज्ञेविषयीं विवेचन.	... २३८
१६९	आगमस्वरूपविवेचन.	... २३९
१७०	आदेशविचार.	... २४१
१७१	स्थानिवद्भावाचें स्वरूपविवेचन.	... २४०
१७२	अनल्विधौ या स्थानिवद्भावनिषेधाचा प्रतिप्रसव.	... २४२
१७३	रूपस्थानिवद्भाव.	... २४३
१७४	प्रत्ययलक्षण.	... २४३
१७५	शब्दस्वरूपग्रहणसंकेत.	... २४४
१७६	सावर्ण्यग्रहण.	... २४५
१७७	तदन्तविधि.	... २४६
१७८	रित् व रिन् या अतिदेशांचें विवेचन.	... २४७
१७९	उदात्त, अनुदात्त वगैरे स्वरांचें विवेचन.	... २४८
१८०	एकधृतीचें विवेचन.	... २४८
१८१	प्रातिपदिक संज्ञा.	... २४९
१८२	प्रातिपदिकांचे अर्थ, लिंग व संख्या.	... २५०
१८३	प्राप्त्याचा लुप् प्राप्त्यानंतर प्रातिपदिकांचें स्वरूप.	... २५१
१८४	'एकशेष' शब्दाच्या अर्थाविषयीं भिन्नभिन्न मते.	... २५२
१८५	'एकशेष' शब्दाची व्याख्या.	... २५३

परिच्छेद

विषय

पृष्ठ

१९७	अपादान, संप्रदान, करण व अधिकरण या कारकांविषयी विचार.	...	२६३
१९८	कर्मकारक व अकथितकर्म.	...	२६४
१९९	निपातसंज्ञेचे विवेचन.	...	२६५
२००	परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञांविषयी विवेचन.	...	२६६

आन्धिकविवेचन—दुसरा अध्याय.

२०१	सामर्थ्य शब्दाचा अर्थ.	...	२६७
२०२	सामासिक पदान्या अर्थाविषयी विचार.	...	२६७
२०३	पराङ्मवद्भाव व साधारणसमास यांविषयी विचार.	...	२६८
२०४	अव्ययीभाव समास.	...	२६९
२०५	समासांचे चार मुख्य प्रकार.	...	२७०
२०६	द्विगु समास.	...	२७०
२०७	कर्मधारय समास.	...	२७१
२०८	एकदेशितत्पुरुष व नञ्त्पुरुष	...	२७२
२०९	षष्ठीतत्पुरुष.	...	२७२
२१०	बहुव्रीहि समास.	...	२७३
२११	द्वन्द्व समास.	...	२७५
२१२	अनाभिहित कर्म व संप्रदान यांना लागणाऱ्या विभक्ती.	...	२७५
२१३	कारकविभक्ती व उपपदविभक्ती.	...	२७७
२१४	अनाभिहित कर्ता, करण, अपादान व अधिकरण यांना लागणाऱ्या विभक्ती....	...	२७७
२१५	प्रथमा विभक्तीविषयी विवेचन.	...	२७८
२१६	एकवद्भाव.	...	२८०
२१७	सामासिक शब्दांच्या लिंगाविषयी विचार.	...	२८०
२१८	धातूंना, प्रातिप्रदिकाना व प्रत्ययांना होणारे आदेश.	...	२८१
२१९	तद्धित प्रत्ययांचा लोप झाला असतांना होणाऱ्या कार्यांचे विवेचन.	...	२८२
२२०	विकरणांचा, आम् प्रत्ययापुढील प्रत्ययांचा, व अव्ययापुढील आप् व सुप् प्रत्ययांचा लोप झाला असतां होणाऱ्या कार्यांचे विवेचन.	...	२८३

आन्धिकविवेचन—तिसरा अध्याय.

२२१	प्रत्यय शब्दाचा अर्थ.	...	२८४
२२२	प्रत्ययांचे परत्व व आलुदात्तत्व.	...	२८४
२२३	सन्नत धातूविषयी विचार.	...	२८५
२२४	क्यच् व क्यङ् प्रत्यय.	...	२८६
२२५	काम्यङ्, क्यप्, णिङ् व यङ् प्रत्यय.	...	२८७
२२६	णिच् प्रत्यय.	...	२८८
२२७	यक्, आय्, इयङ्, व णिद् प्रत्यय.	...	२८९
२२८	स्य, तास्, सिप् व आम् विकरण.	...	२९०
२२९	लुङ् प्रत्ययापूर्वी लागणारा क्लि विकरण व त्याचे आदेश.	...	२९०
२३०	कर्मणिप्रयोग व भावेप्रयोग यांमधील वचनांचा विचार.	...	२९१
२३१	शप्, श्यन्, इत्यादि विकरण व त्यांचा व्यत्यय.	...	२९२

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
२३२	कर्मकर्तारिप्रयोग.	... २९२
२३३	'धातोः' या अधिकाराची मर्यादा व प्रयोजने.	— २९३
२३४	'वासरूप' विधि.	— २९४
२३५	कृत्य प्रत्यय.	— २९५
२३६	सामान्यकालार्थक कर्तरिकृतप्रत्यय.	— २९५
२३७	अण् प्रत्ययाचे अपवादप्रत्यय.	— २९६
२३८	भूतकालक्रियावाचक प्रत्यय.	— २९७
२३९	परोक्ष शब्दाचा अर्थ.	— २९८
२४०	वर्तमानकालाची व्याख्या.	— २९९
२४१	सन् प्रत्यय व ताच्छीलिक प्रत्यय.	— ३००
२४२	उणादि प्रत्यय.	... ३०१
२४३	भावे प्रत्यय.	... ३०२
२४४	विशिष्ट अर्थी विशिष्ट लकारांचे प्रयोग.	... ३०३
२४५	कत्वा, णमुल् व तुमुन् प्रत्यय.	... ३०३

आन्हिकविवेचन—चौथा अध्याय

२४६	'ल्यप्प्रातिपदिकात्' या सूत्राच्या आवश्यकतेचे विवेचन.	... ३०५
२४७	'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषा.	... ३०५
२४८	प्रातिपदिकापासून स्त्रीत्वाचा बोध.	... ३०६
२४९	लिङ्गकल्पना.	... ३०६
२५०	लिङ्ग शब्दाची शास्त्रीय व्याख्या.	... ३०७
२५१	'स्त्रियाम्' या सूत्राचा अर्थ.	... ३०८
२५२	स्त्रीत्व अर्थाचे प्रतिपादन.	... ३०९
२५३	अनुपसर्जन प्रातिपदिकाहून होणारे स्त्रीप्रत्यय.	... ३१०
२५४	गुण व जाति या शब्दांच्या व्याख्या.	... ३११
२५५	प्राग्दीव्यतीय सामान्य अर्थी तद्धितप्रत्यय.	... ३१२
२५६	'अपत्य' संज्ञेचा अर्थ.	... ३१३
२५७	अपत्यवाचक प्रत्यय.	... ३१३
२५८	रक्त, समूह, अध्येतृ वगैरे अर्थी प्रत्यय.	... ३१४
२५९	शैपिक प्रत्यय.	... ३१५
२६०	जात वगैरे अर्थी प्रत्यय.	... ३१६
२६१	धिकारार्थी प्रत्यय.	... ३१७
२६२	प्राग्दीव्यतीय व प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय.	... ३१७

आन्हिकविवेचन—पांचवा अध्याय.

२६३	'कीत' अर्थापूर्वीच्या अर्थी सामान्यतः 'छ' प्रत्यय.	... ३१८
२६३	कालपाचक शब्दांना लागणारे प्रत्यय.	... ३१९
२६५	भाषार्थक तद्धितप्रत्यय.	... ३२०
२६६	प्रकीर्णार्थक तद्धितप्रत्यय.	... ३२०
२६७	मातृार्थीय प्रत्यय.	... ३२१

पारिच्छेद

विषय

पृष्ठ

२६८	विभक्तिसंज्ञक तद्धितप्रत्यय.	...	३२२
२६९	आतिशायनिक तद्धितप्रत्यय.	...	३२२
२७०	रूप, कल्प, क इत्यादि प्रत्यय.	...	३२३
२७१	स्वार्थी तद्धित व समासान्त प्रत्यय.	...	३२४

आन्धिकविवेचन—सहावा अध्याय.

२७२	द्विवचनानिरूपण.	...	३२५
२७३	संप्रसारणनिरूपण.	...	३२५
२७४	घोपदेश धातु व णोपदेश धातु.	...	३२५
२७५	एकादेशस्वरूपनिरूपण.	...	३२७
२७६	पूर्वसर्वा, पररूप व प्रकृतिभाव यांविषयी विचार.	...	३२८
२७७	सामान्य स्वरविधी.	...	३२९
२७८	पूर्वपदप्रकृतिस्वराचें विवेचन.	...	३३०
२७९	उत्तरपदस्वराचें निरूपण.	...	३३१
२८०	स्वरावरुन अर्थपरीक्षण.	...	३३१
२८१	स्वराविषयी सामान्यविचार.	...	३३२
२८२	अलुक् समासाचें विवेचन.	...	३३३
२८३	पुंवद्भाव संज्ञेचा अर्थ व विवेचन.	...	३३४
२८४	उत्तरपदनिमित्तानें होणारे आदेश.	...	३३४
२८५	अङ्गाधिकाराचें सामान्यविवेचन.	...	३३६
२८६	आभीयासिद्धत्व.	...	३३७
२८७	आभीयाधिकारांतील अंगकायें.	...	३३८
२८८	भसंज्ञा झालेल्या अंगाला होणारी कायें.	...	३३८

आन्धिकविवेचन—सातवा अध्याय.

२८९	अंगामुळें विभक्तिप्रत्ययांना होणारी कायें	...	३४०
२९०	विभक्तिप्रत्ययांमुळें मागील अंगाला होणारी कायें.	...	३४०
२९१	सिच् प्रत्ययापूर्वी धातूला वृद्धि व आर्धधातुकप्रत्ययांना इट् आगम.	...	३४१
२९२	इट् आगमाचें विधान.	...	३४१
२९३	अंगांतील उत्तरपदाला होणारे वृद्धि वगैरे आदेश.	...	३४२
२९४	ह्रस्व, गुण, वृद्धि वगैरे अंगकायें.	...	३४२
२९५	विशिष्ट ठिकाणी होणारी ह्रस्व, गुण, दीर्घ, ईत्वं वगैरे विशिष्ट कायें	...	३४३

आन्धिकविवेचन—आठवा अध्याय.

२९६	पदाला होणाऱ्या द्वित्वाचें विवेचन.	...	३४४
२९७	पदाच्या सर्वनिघाताला अपवाद.	...	३४४
२९८	असिद्धत्वाचा अर्थ, उपयुक्तता व काहीं अपवादस्थलें.	...	३४५
२९९	निष्ठाप्रत्ययाच्या तकाराला होणारे आदेश.	...	३४५
३००	रुत्व, रेफाला होणारे आदेश व पदाच्या शेवटच्या वर्णाला होणारे आदेश.	...	३४६
३०१	प्लवादेशविचार.	...	३४७
३०२	णत्व, श्चुत्व, छुत्व, इत्यादि कायें.	...	३४८

*महाभाष्यकार व व्याकरणमहाभाष्य

३०३	महाभाष्य ग्रंथाचें स्वरूप	...	३४९
३०४	महाभाष्याविषयीं वैदिकेतरदर्शनाभिमानी व पाणिनीयेतरवैयाकरण यांची अप्रीति	...	३४९
३०५	दंतकथांवर आधारलेला पतंजलीचा जीवनवृत्तान्त.	...	३५०
३०६	शेषाचा पतञ्जलिरूपानें अवतार.	...	३५०
३०७	शेषाचा चन्द्रगुप्तरूपानें पुन्हां अवतार.	...	३५१
३०८	दाक्षिणात्य पतंजलिकथानकांतील ऐतिहासिक तथ्य.	...	३५२
३०९	पतंजलीचें जन्मस्थान, अध्ययनस्थान व निवासस्थान.	...	३५३
३१०	महाभाष्य, योगसूत्रें व चरकप्रतिसंस्करण या ग्रंथांच्या कर्त्याविषयीं विचार...	...	३५३
३११	योगसूत्र, महाभाष्य व चरकप्रतिसंस्करण या तिन्ही ग्रंथांच्या एककर्तृकत्वा विषयीं पुरावा	...	३५४
३१२	चरक शब्दाचा अर्थ.	...	३५५
३१३	योगसूत्रें, महाभाष्य व चरकप्रतिसंस्करण या ग्रंथांचें एककर्तृकत्व.	...	३५५
३१४	महाभाष्यकारांच्या वेळची समाजस्थिति	...	३५६
३१५	महाभाष्यकारांच्या वेळची ग्रंथसंपत्ति.	...	३५७
३१६	महाभाष्यकारांच्या वेळचे धर्मसंप्रदाय.	...	३५७
३१७	भाष्यकारांचे वेळची भौगोलिक परिस्थिति.	...	३५८
३१८	महाभाष्यकारांच्या वेळची संस्कृत भाषा.	...	३५९
३१९	महाभाष्यकारांच्या वेळचे व्याकरणग्रंथ.	...	३५९
३२०	महाभाष्यकारांची ऐलनपद्धति.	...	३६०
३२१	महाभाष्यकारांची विषयनिरूपणपद्धति.	...	३६१
३२२	महाभाष्यकारांची व्याख्यानपद्धति.	...	३६१
३२३	सूत्रकार व यातिककार यांचेकडे पाहण्याचा भाष्यकारांचा दृष्टिकोन	...	३६२
३२४	भाष्यकारांचे व्याकरणविषयक मौक्तिक सिद्धान्तः शब्दनित्यतासिद्धान्त.	...	३६३
३२५	अनि व श्रोत यांमधील भेद.	...	३६३

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
३३८	असत्त्व शब्दाचा अर्थ.	... ३७०
३३९	उपसर्ग व निपात यांचें वार्तिककारांनीं प्रतिपादन केलेलें अनर्थकत्व.	... ३७१
३४०	उपसर्गाच्या अर्थाविषयी विचार.	... ३७१
३४१	उपसर्गाचें अर्थद्योतकत्व.	... ३७२
३४२	शब्दांचे द्रव्यवचन, गुणवचन व क्रियावचन हे तीन प्रकार.	... ३७३
३४३	विशेषण-शब्दांचें अभिधायकत्व.	... ३७३
३४४	महाभाष्यानंतर संस्कृत भाषेची स्थिति व व्याकरणविषयक घडामोडी.	... ३१४
३४५	कातन्त्र व्याकरण.	... ३७५
३४६	चान्द्र व्याकरण.	... ३७५
३४७	जैनेन्द्र व्याकरण.	... ३७६

भर्तृहरिकालखंड.

३४८	भर्तृहरीच्या वेळीं उपलब्ध असलेले व्याकरणग्रंथ.	... ३७७
३४९	प्राचीन व अर्वाचीन शाकटायन-शब्दानुशासन.	... ३७७
३५०	भर्तृहरीचा काल.	... ३८८
३५१	भर्तृहरीच्या कार्याचें महत्त्व.	... ३७८
३५२	भर्तृहरीच्या अर्थग्रंथानें व्याकरणाची परिपूर्ति.	... ३७९
३५३	वाक्यपदीयाचें प्रथम कांड (ब्रह्मकांड)	... ३७९
३५४	वाक्यपदीयाचें द्वितीयकांड. (वाक्यकांड).	... ३८०
३५५	वाक्यपदीयाचें तृतीय कांड (प्रकीर्णकांड).	... ३८१
३५६	तृतीय कांडांतील समुद्देशांना आधार.	... ३८१
३५७	वाक्यपदीयावर टीकाग्रंथ.	... ३८२
३५८	महाभाष्यदीपिका.	... ३८३
३५९	भागवृत्ति ग्रंथाच्या कर्त्याविषयी विचार.	... ३८४
३६०	शब्दज्ञानाचें मोक्षसाधनत्व.	... ३८४
३६१	वाणीचे परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी हे चार प्रकार.	... ३८४
३६२	भर्तृहरिनें प्रतिपादन केलेलें तत्त्वज्ञान.	... ३८५

काशिकाकालखंड

३६३	काशिकाकालखंडांतील प्रमुख वैयाकरण.	... ३८६
३६४	काशिकावृत्ति.	... ३८६
३६५	काशिकावृत्तीचें महत्त्व.	... ३८७
३६६	चान्द्र, कातन्त्र, जैनेन्द्र व शाकटायन व्याकरणांवरील वृत्तिग्रंथ.	... ३८७
३६७	वामनाचें विश्रान्तविद्याधर व्याकरण.	... ३८८

कैयटकालखंड

३६८	कैयटकालखंडांतील प्रमुख वैयाकरण.	... ३८९
३६९	कैयटभट्टांचा महाभाष्यप्रदीप.	... ३८९
३७०	कैयटांच्या महाभाष्यप्रदीपाचें महत्त्व.	... ३९०
३७१	हरदत्तांची पदमञ्जरी.	... ३९०
३७२	हरदत्तांची विद्वत्ता व आत्मश्लाघा.	... ३९१

परिच्छेद	विषय	पृष्ठ
३७३	पुरुषोत्तमदेवांचे ग्रंथ.	३९१
३७४	भैत्रेयरक्षितांचे ग्रंथ.	३९२
३७५	भोजदेवांचे सरस्वतीकंठाभरण.	३९२
३७६	हेमचन्द्राचार्य व त्यांचे ग्रंथ.	३९३
३७७	हेमचन्द्राचार्यांचे शब्दानुशासन.	३९४
३७८	जौमार व्याकरण.	३९४
३७९	बोपदेवांचे मुरघबोध व्याकरण.	३९५
कौमुदीकालखंड		
३८०	प्रकरणग्रंथांची आवश्यकता.	३९६
३८१	प्राकियाकौमुदी.	३९६
३८२	सिद्धान्तकौमुदी.	३९७
३८३	सिद्धान्तकौमुदीचे महत्त्व.	३९७
३८४	भट्टोजी दीक्षितांच्या कालाविषयी मतभेद.	३९८
३८५	भट्टोजी दीक्षितांच्या कालाविषयी निर्णय.	३९८
३८६	भट्टोजी दीक्षितांचा स्वभाव.	३९९
३८७	भट्टोजी दीक्षितांचे ग्रंथ.	३९९
३८८	कोंडभट्टांचा व्याकरणभूषण.	४००
३८९	हरिदीक्षितांचे ग्रंथ.	४००
नागेशकालखंड		
३९०	नागेशकालखंडांतील ग्रंथांचे स्वरूप	४०१
३९१	नागेशांची ग्रंथसंपत्ति.	४०१
३९२	नागेशांची लघुमञ्जूषा व परमलघुमञ्जूषा.	४०२
३९३	नागेशांच्या ग्रंथांचे महत्त्व.	४०२
३९४	सिद्धान्तकौमुदी, शब्दकौस्तुभ इत्यादि ग्रंथांवरील टीकाग्रंथ.	४०३
३९५	नागेशांच्या ग्रंथांवरील टीकाग्रंथ.	४०४
३९६	लघुशब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दुशेखर यांवरील टीकाग्रंथ	४०४
३९७	पाश्चात्य विद्वानांची व्याकरणविषयक कामगिरी.	४०५
३९८	विद्याभ्यास शतकांतील व्याकरणविषयाचा भारतांतील अभ्यास.	४०६
३९९	व्याकरणविषयक नवीन ग्रंथनिर्मितीविषयी विचार.	४०६
४००	उपसंहार.	४०८
परिशिष्ट १. उद्धृत केलेली वाक्ये व श्लोकवार्तिके.		
परिशिष्ट २. परिभाषा व न्याय.		१३-२४
परिशिष्ट ३. महत्त्वाचे शब्द.		२६-३४
विषयानुक्रमणी. (व्याकरणमहाभाष्य भाग १ ते ६)		३५-७४

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरणमहाभाष्य

भूमिका

व्याकरणग्रंथांची सामान्य माहिती. (१-१२)

१. संस्कृत ग्रंथांमध्ये व्याकरणमहाभाष्याचें स्थान.

पतञ्जलिकृत व्याकरणमहाभाष्य हा ग्रंथ संस्कृत व्याकरणशास्त्राच्या मूळ ग्रंथांतील अत्यंत प्रमाणभूत असा समजला जातो इतकेंच नव्हे, तर संस्कृत भाषेतील गद्यपद्यात्मक प्रचंड ग्रंथसमूहामध्ये ब्राह्मणग्रंथ व आरण्यकग्रंथ सोडल्यास व्याकरणमहाभाष्य हा सर्वांत श्रेष्ठ असा प्राचीन गद्यग्रंथ गणला जातो. संस्कृत वाङ्मयामध्ये प्रत्येक शास्त्रावर साधारणतः पांच प्रकारचे ग्रंथ लिहिलेले सांपडतात. त्यांपैकी सूत्रग्रंथ हे सर्वांत जुने. प्राचीनकालीं ज्यावेळीं सूत्रे रचिलीं गेलीं त्यावेळीं निरनिराळ्या शास्त्रांतील निरनिराळे सिद्धांत व त्याविषयींचे पूर्वपक्ष तसेच उत्तरपक्ष यांचें सुसंगत रीतीनें उभरण व्हावें हा हेतु सूत्रकारांच्या मनांत प्रामुख्याने होता. सूत्रे रचिलीं गेलीं त्या काळीं त्या त्या शास्त्रांतील सूत्रांचें परंपरागत व्याख्यान व विवरण गुह्यजीकडून शिष्यवर्गास यथासांग उपलब्ध होत असे. परंतु सूत्रांची भाषा साधारणतः अतिशयच त्रोटक असल्यामुळे सूत्रकारांना अभिप्रेत असलेल्या अर्थाविषयीही कालांतरानें संशय उत्पन्न होऊं लागला. पाणिनिसूत्रांची रचना अत्यंत शास्त्रशुद्ध असल्यामुळे व अध्यादृत शब्द कोणते व कसे व्याख्याचे याविषयी नियमबद्ध पद्धति अनुसरली गेली असल्यामुळे त्यांचे अर्थाविषयी संशयास जागाच राहिली नसली तरी पण वेळोवेळीं भाषेत फेरबदल होणें नवे शब्द प्रचारांत येणें व शब्दांच्या अर्थांतही फेरफार होणें या गोष्टी अपरिहार्य असल्यामुळे कांहीं काल गेल्यावर पाणिनिसूत्रांवरही परिशिष्टरूप, विवरणरूप व व्याख्यानरूप ग्रंथांची जरूर उत्पन्न झाली व तसे ग्रंथ लिहिले गेले.

२. शास्त्रीय ग्रंथांचे पांच प्रकार

परंपरागत अर्थ कायम रहावा ह्या बुद्धीनें कालांतरानें प्रत्येक शास्त्रांतील सूत्रांवर वृत्ति, वार्तिक, भाष्य, व टीका अशा चार प्रकारचे ग्रंथ प्रामुख्याने लिहिले गेले. कांहीं शास्त्रां-

१ सूत्र, वृत्ति, भाष्य, वार्तिक व टीका हे पांच प्रकार साधारणतः घेतले जातात.

मध्ये वार्तिकांच्या तज्जेच्या ग्रंथांना निर्युक्ति नांव आहे व टीकाग्रंथांना चूर्णि नांव आहे. त्यांपैकीं सूत्रें हीं अतिशय संक्षिप्त रीतीनें लिहिलेलीं असलीं तरी तीं अत्यंत अधिकृत वाणीनें लिहिलेलीं व गंभीर अर्थानें भरलेलीं असतात. त्यांचें लक्षण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. “अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोममनवद्यं च सूत्रं सूत्रकृतो विदुः” हें लक्षण पाणिनीच्या सूत्रांना पूर्णपणें लागू पडतें. जणूं काय पाणिनीचीं सूत्रें पाहून तींच नमुनेदार सूत्रें असें मुनांत ठरवून सूत्र शब्दाची व्याख्या वरतीं दिल्याप्रमाणें केली गेली असावी असें वाटतें. “उक्तानुक्तदुर्क्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः” हें वार्तिकांचें लक्षणही पाणिनीसूत्रावरील वार्तिकांना चांगलें लागू पडतें. हीं वार्तिकां कात्यायनानें रचिलीं असें समजलें जातें. या वार्तिकांच्या कर्त्याविषयीं ज्यास्त विचार पुढें करण्यांत येईल. तसेंच भाष्याचेंही लक्षण “सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्याविदो विदुः” हें महाभाष्याला लागू पडतें इतकेंच नव्हे तर महाभाष्यकारांनीं त्याहूनही मोठी कामगिरी केली आहे हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष वगैरे न मांडतां सूत्रांचा सरळ अर्थ थोडक्यांत मांडणें हें वृत्तिग्रंथांचें काम आहे. सूत्रें फारच संक्षिप्त असल्यामुळें त्यांचा अर्थ एकदम मुनांत येत नाही. त्याकरितां मागील संदर्भ अनुवृत्ति व अध्याहृत शब्द इतकेच धाळून व एकादें उदाहरण देऊन वृत्तिकार सूत्रांचे अर्थ स्पष्ट मांडतात. टीकाग्रंथांची मुख्य कामगिरी म्हणजे सूत्रांच्या अर्थावर व प्रतिपाद्य विषयावर जे आक्षेप घेतले जाणें शक्य असतें ते आक्षेप दूर करणें. याशिवाय सूत्रांचें पांडित्यपूर्ण विवेचन व प्रतिपाद्य विषयाचें स्पष्टीकरण हेंही टीकाग्रंथांतच मिळतें.

उपलब्ध असले तरी दुर्दैवाने आज आपणांला उपलब्ध नाहीत. नागोजीभट्टांनी उद्योतामध्ये ज्यांतून उतारे घेतले आहेत अशी भर्तृहरिची महाभाष्यावरील टीका हल्ली उपलब्ध झाली आहे पण ती सात आन्हिकांपर्यंतच सांपडली आहे.

४. व्याकरण व शब्दानुशासन या संज्ञाविषयी विचार.

व्याकरणशास्त्राला 'शब्दानुशासन' हे नांव महाभाष्याच्या काळीं ह्द असावे. पाणिनीने आपल्या सूत्रांना व्याकरण हा शब्द स्वतः कोठे लाविला नाही व आपल्या सूत्रांचा प्रतिपाद्य विषय कोणता तेही पण सांगितले नाही. त्याच्या एका सूत्रामध्ये वैयाकरण हा शब्द आढळतो. तसेंच पाणिनिवृत्त म्हणून प्रसिद्ध जी शिक्षा आहे तिच्यामध्ये व्याकरणशब्द आढळतो. पण ज्या श्लोकांत तो शब्द आला आहे तो श्लोक मागाहून घातलेला असावा असे कांहीं लोक म्हणतात. व्याकरण शब्दाचा प्रयोग वेदांगापैकीं एक अंग या अर्थी उपनिषदांत आढळतो व जैन आगमग्रंथांपैकीं एका आगमग्रंथाचे प्रथमव्याकरणसूत्र असे नांव आहे. महाभाष्यांतही पाणिनीच्या सूत्राला व्याकरणसूत्र हा शब्द लावला असता त्याचे स्पष्टीकरण कसे करावे याबद्दल उद्बोधक विवेचन केले आहे. या सर्व उल्लेखांवरून व्याकरणशब्दाचा जुना अर्थ व्याख्यान अथवा स्पष्टीकरण असा असला पाहिजे. पाणिनीने सूत्रे लिहिल्यानंतर मात्र त्या सूत्रांना शब्दानुशासन हा शब्द लावला गेला हे महाभाष्याच्या आरंभीच्या 'अथ शब्दानुशासनम्' या वार्तिकावरून सिद्ध होते. कैयटाने व्याख्या करतांना व्याकरणाचेच शब्दानुशासन हे दुसरे अन्वर्थ नांव आहे असे म्हटले आहे. पण उद्योतकारांनी शब्दानुशासन शब्दाचा अर्थ ज्यामुळे फोड करून शब्द समजाविले जातात ते शास्त्र अशी अनुशासन शब्दाची करणसाधनव्युत्पत्ति देऊन आपले मत प्रतिपादन केले आहे. एकंदरीत असे दिसून येते की, व्याकरण हा शब्द स्पष्टीकरण या ज्यास्त व्यापक अर्थी वापरण्यात होता व शब्दाची अर्थासहित प्रकृतिप्रत्ययविभाग कल्पून उपपत्ति करणे या रम्यादित अर्थी शब्दानुशासन हा शब्द उपयोगांत असावा. पाणिनीने सूत्ररूपाने रचिलेल्या व्याकरणशास्त्राला शब्दानुशासन हे नांव पतंजलीच्या पूर्वी दिले गेले. हे नांव कोणी दिले ते 'अथ शब्दानुशासनम्' हे वार्तिक कोणी लिहिले—कात्यायनाने, व्याडीने, किंवा दुसऱ्या कोणी, किंवा पतंजलीने स्वतः— या निर्णयावर अवलंबून राहिल.

५. पाणिनीच्या कालाविषयी विचार.

पाणिनीच्या कालाविषयी जरी पुष्कळ मतभेद असला, व कांहीं विद्वानांचे मताने त्याचा काल इसवी सनापूर्वी २००० वर्षे इतका जुना जरी असला, तरी बहिर्गत व अंतर्गत पुराव्यांवरून त्याचा काल इसवी सनापूर्वी ८०० ते ५०० वर्षे या सुदृतीत असावा असे पुष्कळ विद्वानांचे मत आहे. बाह्य पुरावे म्हणजे इतर ग्रंथांत आलेले पाणिनीचे उल्लेख हे

१. पाणिनीसूत्र "वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः" (६. ३. ७) पहा.

२. पाणिनीयशिक्षा (श्लोक ५७) पहा.

३. व्याकरणमहाभाष्य परब्राह्मिक वार्तिक १० "सूत्रे व्याकरणे पष्ठथर्थेनुपपन्नः" पहा.

४. "अथ शब्दानुशासनम्" (१।१।१ वा. १) बराल कथटकृत प्रदीप पहा.

५. "अथ शब्दानुशासनम्" (१।१।१ वा.) नागेशभट्टकृत उद्घोष पहा.

जरी अनेक असले व पाणीनीचीं सूत्रं जरी अनेक ग्रंथांत उद्धृत केलेलीं असलीं तरी त्यांतील पुष्कळसे ग्रंथ अर्वाचीन आहेत. जुन्यांत जुने उपलब्ध ग्रंथ म्हणजे कात्यायन व इतर वार्तिककारांनीं केलेलीं म्हणून प्रसिद्ध असलेलीं वार्तिके व त्यांवर उभारलेला प्रस्तुत महाभाष्य ग्रंथ हे होत. यापैकीं महाभाष्याचा काल अंतर्गत पुराव्यांवरून इसवी सनापूर्वी दुसरें शतक निश्चित होतो. त्यावरून त्यापूर्वी शेंदोनशें वर्षे वार्तिककारांचा काल व त्यापूर्वी कात्यायन वगैरे वार्तिककारांना वार्तिके लिहिण्याजोगी संस्कृत भाषेची परिस्थिति निर्माण होण्यास पुरेसा असा तीन चार शतके काल यावरून पाणिनीचा काल इसवी सनापूर्वी निदान पांच शतके असला पाहिजे असें म्हणतां येईल. काव्यमीमांसा ग्रंथांत राजशेखर कवीनें वर्ष, उपवर्ष, पाणिनि, वररुचि, पिंगल व व्याडि या सर्वांच्या विद्येची पारख पाटलिपुत्र राजधानींत झाली असें वर्णन केले आहे. त्यावरून हे सर्व विद्वान जरी समकालीन नसले व समकालीन असणें शक्यही नसलें तरी पण त्या सर्वांना नंद राजवराण्याचा आश्रय असावा व कदाचित् पाणिनीचा आश्रयदाता नंद हा त्या घराण्याचा आद्यसंस्थापक होता येवढें म्हणतां येईल. पाणिनि, जैमिनि, व पिंगल यांच्या मरणाचा अनुक्रमें सिंह, हत्ती, व मगर कारणीभूत झाले अशा वर्णनाचा पंचतंतांतील श्लोक हा निव्वळ दंतकथामूलक असावा असें वाटतें.

६. अंतर्गत पुरावा.

अंतर्गत पुराव्यासंबंधी विचार केल्यास पाणिनीनें कांहीं सूत्रांमध्ये 'छन्दसि याव्यापेक्षां भिन्न' या अर्थी 'भाषायाम्' असा शब्द घातला आहे. 'भाषायाम्' हा शब्द ज्यांमध्ये आहे तीं सर्व सूत्रे पाहिल्यास भाषा शब्द हा त्या वेळीं लोकामध्ये प्रचारांत असलेली जी संस्कृत भाषा तिला उद्देशून घातलेला आहे असें निश्चित होतें. संस्कृत भाषा बोलली जात असलेला हा काल, पाली व प्राकृत भाषांचा लोकामध्ये व ग्रंथांमध्ये फैलाव होण्यापूर्वीचा, म्हणजे बुद्ध व महावीर यांच्या कालापूर्वीचा स्वाभाविकपणेच ठरतो; व त्याप्रमाणें तो इसवी सनापूर्वी पांच सहा शतके मानिल्यासच भाषेमध्ये साधारण बराच फेरफार झाल्यावर कात्यायन वगैरे वार्तिककारांचा व त्यानंतर तितक्याच अंतरानें पतंजलीचा इतर वळकट प्रमाणोंवरून निश्चित झालेला इसवी सनापूर्वी दुसरें शतक हा काल जमतो. पाणिनीच्या सूत्रांत अत्रि, वसिष्ठ, गोतम, अंगिरस वगैरे

१. विशेषतः ११ पुष्यमित्रं याजयामः (३।१।१२३ वा. १ भाष्य) तसंच अरुणश्रवणः साकेतम् (सू. ३।१।११ वा. २ भाष्य) पहा.

२. " अत्रोपवर्षवर्षाविद् पाणिनिपिङ्गलाविद् व्याटिः । वररुचिपतञ्जली ११ (पाटलिपुत्रे) परीक्षिताः स्वपतिमुपगम्युः ॥ काव्यमीमांसा.

३. " सिद्धो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान्पाणिनेः

मीमांसाकृतमुन्नतप सद्वा एततो मुनिं जैमिनिम् ।

छन्दोयाननिधि जयान् मकरो बेलतटे पिङ्गलम्

अज्ञानावृणचेतसामतिरयां कोर्धरितरथा गुणैः ॥

४. पाणिनिमुद्रं " भाषायां सप्तवध्रुवः " (३।१।१०८) " सप्तवध्रुवोति भाषायाम् " (४।१।६२), " विभाषा भाषायाम् " (६।१।१७७) " प्रथमायाश्च दिवचने भाषायाम् " (७।२।८८), " पूर्वं तु भाषायाम् " (८।१।९८) पहा.

मंतद्रष्टया ऋषींचा तसेंच अन्धक, वृष्णि, कुरु वगैरे प्राचीन कुलांचा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे. त्यावरून त्या फार प्राचीन ऋषींच्या नंतर पाणिनी होऊन गेला एवढेंच सिद्ध होईल; पण ते निर्विवाद सिद्धच आहे. त्याप्रमाणेंच गार्ग्य, आपिशलि, चाक्रवर्मण, शाकटायन, शाकल्य, भारद्वाज, सेनक, स्फोटायन वगैरे वैयाकरणांच्या मतभेदाचा उल्लेख आल्यावरून पाणिनीच्या पूर्वीचे ते वैयाकरण असावे असें सिद्ध होतें. परंतु त्यांपैकी कोणाचाही ग्रंथ हल्ली उपलब्ध नसल्यामुळे पाणिनीच्या कालासंबंधी त्या उल्लेखांवरून कांहींही ठरवितां येणें शक्य नाहीं. शाकटायनाचें व्याकरण म्हणून हल्लीं दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. पण पाणिनीनें उल्लेख केलेल्या शाकटायनाचे ते ग्रंथ नाहींत; ते पाणिनीनंतर लिहिले गेले असावे असें विद्वानांचें मत आहे. पाणिनीच्या सूत्रांत यवन, यस्क, व मनु हे शब्द आले आहेत. यवन शब्द हा त्या वेळीं आयोनियन् नांवांनं ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांना लावला जात असेल तर त्यावरून आयोनियन् लोकांचा भारताशीं संबंध आल्यानंतर पाणिनी होऊन गेला एवढेंच सिद्ध होईल. परंतु असा संबंध इसवी सनापूर्वी कित्येक शतकें आला होता असें विद्वानांचें मत आहे. म्हणून फक्त यवन शब्दावरून अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर (इ. स. पूर्व ३२१) पाणिनीचा काल ठरवणें बरोबर होणार नाहीं. तसेंच यस्क व मनु या शब्दांवरून यास्काचार्यांच्या व स्मृतिकार मनुच्या नंतर पाणिनीचा काल ठरवणेंही बरोबर होणार नाहीं. कारण यस्क व मनु हीं गोतनांवे असल्यानें तीं यास्क व मनु या ग्रंथकारांपूर्वी कित्येक शतकें प्रचारांत असणें संभवनीय आहे.

७. पाणिनीचा देश व काल ठरविण्यास उपयुक्त सूत्रें.

सूत्रपाठांत उशीनर, गौड, प्राच्य-भरत वगैरे देशांचीं नांवे आलीं आहेत. त्यावरून येवढेंच सिद्ध होईल कीं, पाणिनीचा काल अत्यंत प्राचीन नसून ज्या वेळीं अंग कलिंग व प्राच्य-भरत या शब्दांनीं उल्लेख केलेल्या देशांपर्यंत आर्य संस्कृतीचा व संस्कृत भाषेचा फैलाव झाला होता असा काल म्हणजे ब्राह्मण व उपनिषद् ग्रंथांच्या कालानंतर कांहीं शतकें असावा असें सिद्ध होतें. हा काल साधारणपणें पाली व प्राकृत भाषांचा लोकांत फैलाव होण्यापूर्वीचा असावा असें दिसतें. पाणिनीनें ‘उदक् च विपश्चः’ (४।२।७४) वगैरे सूत्रांमध्ये स्वरयुक्त उच्चारणाचे वावर्तीत निरनिराळ्या ठिकाणीं आढळून येणारे फरक इतके काळजीपूर्वक व कौशल्यानें नमुद केले आहेत कीं, वृत्तिकार काशिकाकर्ते यांनीं “महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य” (४।२।७४ काशिकावृत्ति) अशा शब्दांत सूत्रकारांचें कौतुक केलें आहे. या गोष्टीवरूनही उदात्तादि स्वरांनीं युक्त असा शब्दोच्चार जिच्यामध्ये होत असे अशी संस्कृतभाषा ज्या कार्ली होती तोच पाणिनीचा काल असावा असें सिद्ध होतें. तसेंच “भिष्योध्यौ नदे” “पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे” (३।१।११५-११६) या सूत्रांतील भिष्य व उध्य हे दोन नद व सिध्य हें नक्षत्र हीं ज्या वेळीं लोकांना ठाऊक असून पूर्ण प्रचारांत होती असा काल म्हणजे इसवी सनापूर्वी बरीच शतकें असावा असें असल्यानें बरील विधानांना पुष्टि मिळते. “दूदी-

१. ऋध्यन्ध्रकवृष्णिगुरुभ्यश्च (४।१।११४) अत्रिभृमुकुत्तवसिष्ठोतमाङ्गिरोभ्यश्च (२।४।६५) वगैरे सूत्रे पहा.

२. इन्द्रवरुणभवं (४।१।४९); यस्कादिभ्यो गोत्रे (२।४।६३) मनोरौ वा (४।१।३८) मनोजाता० (४।१।२६१) पहा.

‘शलातुरवर्मती०’ (४।३।९४) या सूत्रांत पाणिनीने ‘शलातुर देश ज्यांचा वाडवडिलांचा राहण्याचा देश आहे असे लोक’ या अर्थी शलातुर शब्दाहून छण प्रत्यय सांगितला आहे. हा शलातुर देश गांधार प्रांतांत पेशावरचे पूर्व वाजूस होता असें विद्वानांचें मत आहे. ‘सिन्धुत-क्षाशिलादिभ्योऽणञौ,’ ‘कच्छादिभ्यश्च’ वगैरे सूत्रांत आढळून येणारे सिन्धु, तक्षशिला, कच्छ वगैरे पश्चिम हिंदुस्थानांतल्या प्रांतांचे उल्लेखही पाणिनी हा हिंदुस्थानच्या वायव्य प्रांतांत इसवी सनापूर्वी वरीच शतकें शलातुर गांवीं होऊन गेला असावा व त्याचें शिक्षण तक्षशिला विद्यापीठांत झालें असावें या अनुमानास पुष्टी देतात.

८. पाणिनिसूत्रावरील वार्तिकें.

कात्यायनानें पाणिनीच्या सूत्रांवर कालांतरानें प्राप्त झालेली त्यांतील न्यूनता भरून काढण्याकरितां व योग्य ते फेरफार सुचविण्याकरितां वार्तिके लिहिलीं असें लोकांत प्रसिद्धच आहे. या कात्यायनाचें दुसरें नांव वररुचि असें होतें अशी समजूत आहे. कात्यायन हें गोत्र-नांवही असूं शकेल किंवा वररुचि हें टोपणनांवही असूं शकेल. भाष्यकारांनी महाभाष्यांत ही वार्तिकें घेतली आहेत व त्यांवर चर्चा केली आहे. कात्यायनाचा वार्तिकपाठ जसा होता तसा परंपरागत उपलब्ध नाही असें जुन्या वैयाकरणांचेही म्हणणें आहे. ज्याप्रमाणें भाष्य-कारांनी पाणिनीच्या सूत्रापैकीं कांहीं सूत्रें घेऊन त्यांवर विवेचन करण्याजोगें कांहीं नसल्यामुळें वगळलीं आहेत तशीच कांहीं वार्तिकेही वगळलीं असण्याचा संभव आहे. कांहीं ठिकाणीं भाष्यकारांनीच कांहीं वार्तिकांचे कर्ते कात्यायनापेक्षां निराळे असल्याबद्दल प्रत्यक्षच ‘भारद्वा-जीयाः,’ ‘क्रोष्टीयाः’ वगैरे शब्दांनीं उल्लेख केला आहे. कांहीं ठिकाणीं वार्तिककारांनी पाणिनीचे दोष दाखविले आहेत हें भाष्यकारांना संमत नसल्यामुळें त्यांनीं वार्तिककारांची हजेरी घेऊन पाणिनीचें समर्थन केलें आहे असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे पण त्यांत तथ्यता दिसत नाही. कारण वार्तिककार हे पाणिनीचा ‘भगवान् पाणिनि’ असा आदरपूर्वक उल्लेख करीत असल्यामुळें त्यांची पाणिनीचे दोष काढण्याकडे दृष्टि असेल हें शक्य दिसत नाही. त्यांनीं फक्त कालांतरानें भाषेत बदल झाल्यामुळें घडून आलेले फरक पुरवणी व मतभेद म्हणून प्रदर्शित केले आहेत. कात्यायनाचीं वार्तिकें कोणतीं, संग्रहकारांचीं वचनें कोणतीं व भाष्य-कारांचीं स्वतःचीं वार्तिकें कोणतीं याबद्दल कांहीं आढाखे बांधून निर्णय करणें फार कठीण आहे. कांहीं विद्वानांनीं या वाच्यतांत प्रयत्न केले आहेत. परंतु अद्यापपर्यंत त्यांत म्हणवें तसें यश आलें नाही. खोल अभ्यासपूर्वक विचार केल्यास व टीकाकारांचीं मते विचारांत घेतल्यास हें काम अगदीच अशक्य असें आढळून येणार नाही.

१. शलातुर शब्दाचा प्राकृत मापेंत उच्चार सलावर हा प्राकृत नियमांप्रमाणें होतो. ‘स’ च्या पञ्जी ‘ह’ अनेक प्रांतांत उच्चारला जातो. त्याप्रमाणें हलावर शब्द होऊन ह व ल यांमध्यें नेहमी आढळून येणाऱ्या वर्णभ्रमत्यानें लहावर होऊन लाहोर असेंही रूप होऊं शकत असल्यामुळें शलातुर हें लाहोरचेंच जुन नांव असणें शक्य आहे.

२. “कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्” (पर्यशादिक) “प्रातिपदिकविश-नाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्” (७।१।२ वा ५) तसेंच “एकशेष ... भगवतः पाणिनेः ...” (८।४।४८ वा. ४) पहा.

९. व्याडीचा 'संग्रह' व कुणीची 'वृत्ति'.

कात्यायनानें संग्रहकार व्याडीचा नांवानें उल्लेख केल्यामुळे व्याडि कात्यायनाचे पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे. व्याडीला दाक्षायण हें उपपद असल्यामुळे व पाणिनीला दाक्षीपुत्र ही संज्ञा असल्यामुळे व्याडि हा पाणिनीचा नातलग पाणिनीनंतर लवकरच होऊन गेला असावा. व्याडीने रचिलेला संग्रह नांवाचा ग्रंथ लक्षश्लोकात्मक होता हें म्हणणें जरी अक्षरशः खरें नसलें तरी अतिशय लाघवयुक्त जी पाणिनीचीं सूत्रें त्यांचा अर्थ स्पष्ट करणारा व त्या सूत्रांचें स्पष्ट विवेचन करणारा असा तो विस्तृत गद्यात्मक ग्रंथ असावा असें टीकाकारांच्या त्या ग्रंथासंबंधीच्या उद्गारांवरून दिसून येतें. भाष्यकारांना व्याडीच्या ग्रंथाचा पुष्कळ उपयोग झाला व त्यामुळेच महाभाष्याला "व्याडिसंग्रह-विवृति" असेंही म्हणण्यांत येतें. व्याडीच्या ग्रंथाचें "शब्दविवेचनसंग्रह" असेंही नांव ऐकण्यांत आहे. महाभाष्यासारखा प्रसादयुक्त प्रतिभासंपन्न व विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ निर्माण झाल्यानंतर व्याडीच्या ग्रंथाचें प्रयोजन कमी झाल्यामुळे तो छुप्त झाला असावा असें दिसतें. कुणि नांवाच्या वैयाकरणानें रचिलेल्या पाणिनिसूत्र-वृत्तीची तीच गति झाली असावी. हा वृत्तिग्रंथ पाणिनीनंतर थोड्याच कालावधींत पाणिनिसूत्रांचा थोडक्यांत अर्थ देणारा असा रचिला गेला असावा किंवा संग्रह या ग्रंथानंतर संग्रहाचा संक्षेपार्थ घेऊन केलेला व दरएक सूत्राचा अर्थ देणारा असा हा लहान ग्रंथ असावा. पाणिनीचा काल इसवी सनापूर्वी पांचसहा शतकें मानिल्यास हे सर्व ग्रंथ त्यानंतर दोन तीनशें वर्षांत रचिले गेले असावे.

१० पातञ्जल महाभाष्याचा काल.

प्रस्तुत महाभाष्य हें पाणिनीचीं सूत्रें, कात्यायन वगैरे वार्तिककारांचीं वार्तिकां, व्याडीचा संग्रह, व कुणीची वृत्ति हे ग्रंथ झाल्यानंतर त्या सर्व ग्रंथांवर अधिकृत व्याख्यान म्हणून रचिलें गेलें हें त्यातील उल्लेखांवरून स्पष्ट होतें. महाभाष्यकर्ता पतंजलि हा गोनर्द ऋषींच्या ओंजळीत पडला म्हणून त्यास पतंजलि म्हणूं लागले अशी आख्यायिका सांगण्यांत येते. 'पुष्यमित्रं याजयासः' (१।१।१२३ भाष्य) या महाभाष्यांत आलेल्या पुष्यमित्र राजाच्या उल्लेखावरून पुष्यमित्रानें केलेल्या यज्ञांत पतंजलीनें कविजाचें कर्म पतकरिलें असावें व पुष्यमित्र आणि पतंजलि हे समकालीन असावे असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे. तसेंच 'अरुणद् यवनः सकेतान्' (३।२।१११ भाष्य) या वाक्यांत मीनेण्डर नांवाच्या पंजाब व काबूल या प्रांतांवर राज्य करणाऱ्या आयोनियन (यवन) राजानें इसवी सनापूर्वी सुमारे १५० वर्षांचें सुमारास अयोध्येचा वेढा घातला या ऐतिहासिक गोष्टीचा उल्लेख असल्यामुळे पतंजलीचा काल इसवी सनापूर्वी दुसरें शतक असावें असें विद्वानांचें मत आहे. "मौर्यैर्हरिण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः" या वाक्यांत आलेल्या मौर्य राजांच्या गरिवीच्या कालाच्या उल्लेखावरूनही वरील

१. "शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः ... दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः" (१।१।६६ भाष्य) पहा.

२. "सर्वे सर्वपाददेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः" (१।१।२० वा. ५ भाष्य) तसेंच (७।१।२७ वा. २ भाष्य) पहा.

३. "इह पुरा पाणिनीयेसिन् व्याकरणे व्याडयुपराचितं ग्रन्थलक्षपरिमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत् तच्च कालवशात्सुकुमारबुद्धीन्यैवाकरणप्राप्यास्तमुपागतम्" (वाक्यपदीय ग्रंथावर पुण्यराजकृत टीका पहा.)

४. विहसॅट सिथ प्राचीन हिन्दुस्थानचा इतिहास. (पृष्ठे २०४-२०५ पहा)

महाभाष्याच्या कालाला एक अनुकूल पुरावा मिळतो. गोनर्दीय शब्द महाभाष्यांत अनेक वेळां आला आहे तसाच गोणिकापुत्र हाही शब्द आला आहे. हे दोनही शब्द भाष्यकार पतंजलींनी स्वतःला उद्देशून वापरले असावे असें टीकाकारांचें मत आहे. त्यांच्या मते गोनर्द हा भाष्यकारांचा राहण्याचा देश असावा व गोणिका हें त्यांच्या मातुःश्रीचें नांव असावे. गोनर्द हा अयोध्या प्रांतांतील एक देश असावा असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. भाष्यकारांनीं कात्यायनाचा दाक्षिणात्य वैयाकरण असा उल्लेख केला आहे त्यावरून भाष्यकार हे उत्तरेकडील प्रदेशांत राहणारे असावे. महाभाष्यांत महाभारत, रामायण व हल्लीं उपलब्ध नसलेलीं पण त्या वेळीं अस्तित्वांत असलेली काव्ये व नाटके यांतून सुंदर सुंदर उतारे घेतलेले आहेत. यावरूनही कालिदास भास वगैरे कवींच्या पूर्वी पण रामायण व महाभारत हे ग्रंथ प्रचारांत आल्यानंतर महाभाष्यकार होऊन गेले असें निश्चित होतें.

११ महाभाष्यावरील भर्तृहरिची टीका.

या बहुमोल महाभाष्यग्रंथाचा कांहीं कालानें लोप झाला असें कल्हणानें आपल्या राजतरङ्गिणी ग्रंथांत विधान केलें आहे व त्याला भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयांत भर्तृहरिनें पुष्टि दिली आहे. व्याकरणाध्यापकांमध्ये परंपरांत प्रचलित प्रवाद प्रसिद्धच आहे कीं म. म. कैयटभट्टांच्या प्रदीपानेंच महाभाष्य टिकविलें. नाहीं तर लोकांच्या अज्ञानांधकारांत तें लुप्त झालें असतें. या सर्व विधानांचें तात्पर्य इतकेंच दिसतें कीं महाभाष्य हा विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ कितीही प्रसादयुक्त भाषेत सुंदर रीतीनें लिहिला गेला असला तरी प्रतिपाद्य विषयाच्या अर्थगांभीर्यामुळे व व्याख्यानाची परंपरा तुटल्यामुळे तो दुर्बोध झाला. भर्तृहरिच्या व कल्हणाच्या म्हणण्याप्रमाणें चंद्र वगैरे वैयाकरणांनीं पाणिनीच्या व्याकरणाच्या अभ्यासास मदत केली व व्याख्यानग्रंथ रचिले. भर्तृहरिनें स्वतः व्याकरणमहाभाष्यावर टीका लिहिली परंतु दुर्दैवानें ती लुप्त झाली आहे, तिच्या फक्त पहिल्या थोड्या भागाची वर्लिनमध्ये एक हस्तलिखित प्रत व अडयार येथें एक अशा दोनच प्रती उपलब्ध आहेत. लघुशब्देन्दुशेखरामध्ये नागेशभट्टांनीं “सोयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः ... भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा” असा हरीचा उल्लेख करून “यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्तारित एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः” असें एक वाक्य उद्धृत केलें आहे. तें अडयारच्या हस्तलिखितांत पारच अशुद्ध कां होईना पण सापडतें. उपलब्ध अल्लेली ही भर्तृहरिची टीका पाहिली असतां ती बरीचशी विस्तृत लिहिली असावी असें दिसून येतें. त्यावरून भर्तृहरिनें महाभाष्याचें पुनरुज्जीवन केलें या म्हणण्याला पुष्टि मिळते. कांहीं शतकांनीं हीही टीका लुप्त झाली असावी किंवा पांडित्यपूर्ण असल्यामुळे अर्थबोधाला कांहीं ठिकाणीं अपुरी पटली असावी म्हणून दाराव्या शतकांत म. म. कैयटभट्टांनीं भाष्याच्या प्रत्येक पङ्क्तीचें स्वरूप पूर्णपणें कळेल अशी पांडित्यपूर्ण “प्रदीप” नांवाची टीका लिहिली व त्यावर नागेशांनीं “उद्घोत” नांवाची मुद्देसुद्द टीका लिहिली.

१. सूत्रे १।१।१२, १।१।१२९, २।१।९२, ३।१।९२ ७।२।१०१ वरील भाष्य पदा.

२. सूत्र १।१।१५ वरील भाष्य पदा.

३. “प्रियताद्विता दाक्षिणात्याः” (पारशरहि “महा लौकिकभेदिकेपु” यांतिकावरील भाष्य) पदा.

१२ महाभाष्यलोपासंबंधी विवेचन.

भर्तृहरि व कल्हण यांनी महाभाष्यलोपासंबंधी केलेल्या विधानांचें स्पष्टीकरण करण्याचा आणखीही एक मार्ग आहे. तो म्हणजे—महाभाष्यरचनेनंतर थोडक्याच कालांत बौद्ध व जैन सूत्रग्रंथांवर अध्वषोष, असङ्ग, वसुवन्धु, नागार्जुन, उमास्वाति, कुन्दकुन्द वगैरे मोठमोठ्या विद्वानांनी तत्त्वज्ञानाचा ऊहापोह करणारे पांडित्यपूर्ण ग्रंथ लिहिण्याचा उपक्रम केला व त्याच वेळीं मीमांसा, न्याय वगैरे शास्त्रांतील सूत्रांवर शबरस्वामि, वात्स्यायन, प्रशस्तपाद वगैरे पंडितांनी भाष्यग्रंथ लिहिले. त्यामुळे साहजिकच या शास्त्रग्रंथांच्या अध्ययनाध्यापनाकडे त्या वेळेच्या (इ. स. १००-६००) विद्वानांची प्रवृत्ति झाल्यामुळे त्यांचें व्याकरणमहाभाष्याकडील लक्ष कमी झालें व मुद्रणकला अस्तित्वांत नसल्यामुळे हस्तलिखितं प्रतीही दुर्मिळ झाल्या. याच गोष्टीचा उल्लेख कल्हण व भर्तृहरि यांनी महाभाष्यलोप या शब्दानें केला आहे व भर्तृहरिनें सातव्या शतकांत महाभाष्यावर महाभाष्यप्रदीपिका नांवाची सुंदर टीका लिहून व वाक्यपदी-यासारखा उत्तम अर्थग्रंथ लिहून महाभाष्याचेंच नव्हे तर व्याकरणशास्त्राचें पुनरुज्जीवन केलें. व्याकरणशास्त्रांतील आपाततः नीरस व दुर्बोध ग्रंथापेक्षां मीमांसा वेदान्त वगैरे शास्त्रांतील तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांकडे लोकांचा कल साहजिकच ज्यास्त असल्यामुळे थोडक्याच कालांत कुमारिलभट्ट, शंकराचार्य, वाचस्पतिमिश्र, उदयनाचार्य, समन्तभद्र, अकलङ्कदेव वगैरे विद्वानांनी लिहिलेल्या ग्रंथांकडे (इ. स. ६००-११००) लोकांची प्रवृत्ति होऊन पुन्हां व्याकरणशास्त्राचें अध्ययनाध्यापन मार्गें पडलें व त्याचें पुनरुज्जीवनाचें काम महाविद्वान् कैयटभट्ट यांनी वाराव्या शतकांत महाभाष्यप्रदीप लिहून केलें. त्यानंतर मात्र, पाणिनिस्त्रांवर काशिकेसारखी उत्तम वृत्ति व तिच्यावर पदसूजरी आणि न्यास या टीका तसेंच महाभाष्यावर भर्तृहरिची टीका व कैयटांचा प्रदीप इत्यादि ग्रंथ लिहिले गेल्यामुळे व्याकरणशास्त्राची दुर्बोधता कमी झाली आणि अध्ययनाध्यापनाला स्थिरता आली आणि भरतखंडांत सर्वत्र व्याकरणग्रंथांचें अध्ययन सुरू झालें इतकेंच नव्हे तर मीमांसा, न्याय, वेदान्त वगैरे शास्त्रांचा गार्द अभ्यास ज्या रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य, मम्मट, जगन्नाथ वगैरे महापंडितांनी केला त्यांनीही “मुखं व्याकरणं प्रोक्तं” या न्यायाचा अवलंब करून प्रथमतः व्याकरणशास्त्राचें उत्तम अध्ययन केलें, याचा पुरावा त्यांच्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं आढळतो. व्याकरण शास्त्रावर प्रक्रियाकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी वगैरे प्रकरणग्रंथ लिहिले गेले तसेंच व्याकरणभूषण वगैरे अर्थग्रंथही लिहिले गेले; तरी पण काहीं जी उणीव राहिली ती भरून काढण्याची कामगिरी अठराव्या शतकाचे आरंभी नागेशभट्टांनी शेखर संज्ञा व उद्बोत यांसारखे ग्रंथ लिहून उत्तम प्रकारें वजावली.

भारतांतील शास्त्राध्ययन व शास्त्रग्रंथनिर्मिति (१३-१८)

१३. नागेशभट्टांचे पूर्वीची उपलब्ध गुरुशिष्यपरंपरा.

या नागेशभट्टांचा गुरुशिष्यपरंपरेनें प्रतिष्ठान (पैठण) येथील विद्यापीठाचे कुलगुरु रामेश्वरभट्ट यांच्याशी संबंध येतो. रामेश्वरभट्ट यांचा विजयानगर राज्यांतील १४ व्या शतकांतील युगपुरुष सायणसाधव यांच्याशीही शिष्यपरंपरेनें संबंध येतो असें ऐकिवांत आहे. या रामेश्वरभट्टांचे एक शिष्य महेश ठक्कुर हे दरभंगा संस्थानचे आद्य अधिपति होत. तसेंच अद्वैतसिद्धि,

सिद्धांतविन्दु वगैरे ग्रंथांचे कर्ते मधुसूदनसरस्वती हे रामेश्वरभट्टांचे प्रशिष्य म्हणून समजले जातात. वैशेषिकसूत्रोपस्कारकर्ते शंकरमिश्र हे रामेश्वरभट्टांचे शिष्य गणिले जातात. रामेश्वरभट्टांचे चिरंजीव नारायणभट्ट हेही वडिलांच्या वरोवरीचे महाविद्वान् धर्म व मीमांसा या शास्त्रांत पारंगत होते. त्यांचा प्रयोगरत्न हा ग्रंथ नारायणभट्टी या नांवानें प्रसिद्ध व सर्वमान्य आहे. नारायणभट्टांचीही शिष्यपरंपरा मोठी होती. त्यांचेच वंशज महामीमांसक गागाभट्ट हे राजे शिवाजी यांच्या वेळीं सर्वप्रसिद्धच होते. भट्टोजी दीक्षित हे नारायणभट्टांचे प्रशिष्य समजले जातात. भट्टोजी दीक्षितांचे नातू हरिदीक्षित हे नागेशभट्टांचे गुरुजी होत. हे नागेशभट्ट मूळचे तासगांवचे राहणारे काळे उपनांवाचे देशस्थ ब्राह्मण. त्यांचा काल साधारणपणें इसवी शतक सतरावें समजला जातो. त्यांच्या लोकोत्तर प्रतिभेच्या पुष्कळ आख्यायिका सांगण्यांत येतात. काशीमध्ये त्यांनीं विद्याभ्यास केला. त्यांना प्रतापगड (अयोध्याप्रांत) व शृंगवेरपुर येथील राजांचा आश्रय होता. नागेशभट्टांनीं निरनिराळ्या शास्त्रांत मार्मिक टीकाग्रंथ लिहिले व लघुमञ्जुषेसारखे उत्तम निबंध लिहिले. थोडक्यांत पण मुद्देमूद लिहिणें हा त्यांच्या ग्रंथांचा विशेष गुण दृष्टीस पडतो. त्यांनीं एकंदर चार शेखर व चार उद्‌द्योत लिहिले अशी आख्यायिका आहे. नागेशांनीं आपल्या गाढ विद्वत्तेनें व प्रतिभेनें काहीं ठिकाणीं हरदत्त, भट्टोजी दीक्षित वगैरे विद्वानांशीं मतभेद प्रदर्शित करून आपले सिद्धान्त असे निर्विवादपणें मांडले कीं त्यांचा व्याकरणांतील नव्यमतसंस्थापक या संज्ञेनें पुढील वैयाकरण उल्लेख करूं लागले.

१४. नागेशभट्टानंतरची गुरुशिष्यपरंपरा.

नागेशभट्टांच्या शिष्यवर्गापैकीं वैद्यनाथ पायगुंडे हे प्रमुख शिष्य होते. नागेशांच्या परिभाषेनुशेखरावर वैद्यनाथ पायगुंडे यांनीं “गदा” नांवाची टीका लिहिली. शब्देन्दुशेखरावरही “चिदस्थिमाला” नांवाची त्यांनीं उत्तम टीका लिहिलेली प्रसिद्ध आहे. पुण्यांतील पेशवे दरबारचे प्रख्यात पंडित नीळकंठशास्त्री यत्ते हे पायगुंडे यांचे शिष्य होते. नीळकंठशास्त्री यत्ते यांचा शिष्यपरिवार फार मोठा होता. दूरदूरच्या ठिकाणाहून त्यांचेकडे येऊन पुष्कळ लोकांनीं शास्त्राभ्यास केला. त्यांपैकी पुण्याचे मोरशास्त्री साठे, गेवडाशस्त्री गोडबोले, कुप्पाशास्त्री ब्रवीट व विष्णुशास्त्री भट्ट, कादंबे गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे आणि सातारचे राघवेन्द्राचार्य गजेंद्रगडकर व भार्केशास्त्री अभ्यंकर हे प्रसिद्ध होते. या सर्वांचाही शिष्यपरिवार मोठा होता. राघवेन्द्राचार्यांच्या शिष्यांमध्ये नारायणाचार्य, रामाचार्य, अनंताचार्य व अनंतशास्त्री पेंढारकर (इ. स. १८००-१८७५) हे येतात. डॉ. कीलहॉर्न हे पेंढारकरांचे शिष्य होते. तसेंच कुप्पाशास्त्री निपळुणकर हे मोरशास्त्री साठे यांचे शिष्य होते. भार्केशास्त्री अभ्यंकर (इ. स. १७८३-१८७१) यांच्या शिष्यांपैकीं नाणावलेले शिष्य म्हणजे काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे, नारायणशास्त्री गोडबोले, अनंतशास्त्री पेंढारकर, रामशास्त्री गोडबोले व बाबाशास्त्री काळे हे होते. यांपैकीं कौशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांनीं काशी येथें जाऊन शिष्यपरंपरा स्थापन केली. त्यांचे शिष्य राजारामशास्त्री कर्णेकर व त्यांचे शिष्य बाळशास्त्री रानडे. बाळशास्त्री रानडे यांच्या शिष्यवर्गांत प्रत्यक्ष शिष्य या नात्याने काशीच्या गंगाधरशास्त्री मानवडी (तेलंग), शिवसुमारशास्त्री, रामांतरशास्त्री भारद्वाज, तात्याशास्त्री पटवर्धन, विधनाथ दण्डभट्ट, देहिरामशास्त्री या महानिशास्त्रज्ञांनी व प्रशिष्य म्हणून शिवनारायणशास्त्री, गुरुप्रदाशशास्त्री, गणपतिशास्त्री भुकरांटे यांनीं गणना होते. नेपाळचे महाविद्वान् राजपंडित हेमराज हे गंगाधरशास्त्री मानवडी यांचे शिष्य होतात. महामहोपाध्याय चामुंडेयशास्त्री हे

रामशास्त्री यांचे शिष्य होत. सांगावयाचें तात्पर्य इतकेंच कीं, गेल्या पांच शतकांतील विद्वद्वशांच निरीक्षण केल्यास इसवी सनाच्या चवदाव्या व पंधराव्या शतकांत विजयानगर, सोळाव्या शतकांत प्रतिष्ठान (पैठण), सतराव्या शतकांत अकबर तोरडमल्ल वगैरे राज्यकर्त्यांच्या सहाय्यभूतीनें व विश्वाप्रेमानें काशी, अठराव्या शतकांत पेशव्यांच्या आश्रयानें पुणें व त्यानंतर १९ व २० या शतकांत पुणें, वाई, सातारा, काशी, दरभंगा, इंदूर, नागपुर, धार, म्हैसूर इत्यादि अनेक ठिकाणें त्या त्या ठिकाणीं मिळालेल्या राजाश्रयानुरूप संस्कृतविद्येचीं केंद्रें होत गेलीं.

१५. भारतांतील विद्येचें वैशिष्ट्य.

याप्रमाणें रामेश्वरभट्टांपासून ते थेट आजपर्यंत शास्त्रांचें अध्ययनाध्यापन करणाऱ्यांची गुरुशिष्यपरंपरा देण्यांत येते व त्यावरून भारतांत निरनिराळ्या बोलभाषा निरनिराळीं राज्यें व राज्यकर्ते असूनही संस्कृताध्ययनाचे वावरीत सर्व भारताचें अविभाज्यत्व कसें होतें याची स्पष्ट कल्पना पूर्णपणें येऊं शकते. या अविभाज्यत्वाचें कारण विद्वानांची शोधभाषा सर्वत्र संस्कृत हीच होती व सर्व देशभर आगमग्रंथांप्रमाणें आचार, स्मृतिग्रंथांप्रमाणें व्यवहार व शास्त्रग्रंथांप्रमाणें विचार चालू होते. जरी निरनिराळ्या शास्त्रग्रंथांमध्ये विचारांची पुष्कळ भिन्नता दिसली तरी तत्त्वज्ञाननिरूपण हा सर्व शास्त्रांचा व दर्शनांचा एकच विषय होता. तसेंच तें तत्त्वज्ञान मिळविण्याचें साधन आचार व त्या तत्त्वज्ञानाचें फल मोक्ष हें सर्व शास्त्रांना सारखेंच असल्यामुळे सर्व शास्त्रांमध्ये एक प्रकारचें ऐक्य होतें व म्हणून युगप्रवर्तक महाविद्वानही अनेक शास्त्रांचा समन्वित अभ्यास करीत व अध्यापन व ग्रंथनिर्मितीही करीत. अशा रीतीनें पाहिलें असतां इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकांत झालेल्या पतंजलीपासून आजतागायत २२०० वर्षांमध्ये युगप्रवर्तक विद्वानांनीं शास्त्राध्ययनाची परंपरा भारतांत जशी राखली तशी दुसऱ्या कोणत्याही देशांत राखलेली सांपडणें कठीण आहे.

१६. पतंजलीपासून शंकराचार्यापर्यंत युगप्रवर्तक विद्वान्

इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकांत भगवान् पतंजलींनीं “ व्याकरणमहाभाष्य ” रचिलें. त्यानंतर इसवी सनापूर्वीच्या पहिल्या शतकांत शबरस्वामींनीं पूर्वमीमांसाखांडावर “ शाबरभाष्य ” लिहिलें. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत ईश्वरकृष्णांनीं “ सांख्यकारिका ” लिहिल्या व व्यासांनीं “ योगसूत्रभाष्य ” लिहिलें. याच वेळीं उमास्वामींनीं जैनतत्त्वज्ञान शोधक्यांत समजावून देणारें सभाष्य “ तत्त्वार्थसूत्र ” लिहिलें. दुसऱ्या शतकांत नागार्जुनांनीं बौद्धतत्त्वज्ञानावर “ माध्यमिककारिका ” व “ माध्यमिकवृत्ति ” हे ग्रंथ लिहिले. तिसऱ्या शतकांत वात्स्यायनांनीं “ न्यायसूत्रभाष्य ” लिहिलें. चवथ्या शतकांत असंग व वसुवंधु यांनीं बौद्ध विज्ञानवादाचें निरूपण करणारे “ योगाचारभूमिशाल्ख ”, “ प्रज्ञापारमिता ” वगैरे ग्रंथ लिहिले. पांचव्या शतकांत प्रशस्तपादांनीं कणादाच्या वैशेषिक सूत्रांवर भाष्य लिहिलें. सहाव्या शतकांत दिङ्नागाचार्य यांनीं बौद्ध न्यायावर व सिद्धसेनदिवाकर यांनीं जैन न्यायावर व उद्द्योतकारांनीं न्यायशास्त्रावर मार्मिक ग्रंथ लिहिले. सातव्या शतकांत भर्तृहरिंनीं “ वाक्य-पदीय ” व “ व्याकरण-महाभाष्य-प्रदीपिका ” हे ग्रंथ लिहिले. आठव्या शतकांत कुमारिल-भट्टांनीं सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांचा ऊहापोह करणारें “ तन्त्रवार्तिक ” लिहिलें व पूर्व-मीमांसाशास्त्राचें पुनरुज्जीवन केलें. याच सुमारास पूज्यपाद अकलङ्कदेव व विद्यानन्दिन् यांनीं जैनदर्शनावर व धर्मकीर्ति व धर्मोत्तर यांनीं बौद्धदर्शनावर पांडित्यपूर्ण ग्रंथ लिहिले.

१७. शंकराचार्यापासून माधवाचार्यापर्यंत युगप्रवर्तक विद्वान्.

आठव्या शतकाचे शेवटी व नवव्या शतकाचे आरंभी श्रीशंकराचार्यांनी उपनिषत्प्रतिपादित तत्त्वज्ञानाचें पूर्ण विवेचन करून व भिन्न भिन्न वेदान्तवाक्यांचा समन्वय करून अल्प कालावधीत “ ब्रह्मसूत्रभाष्य ”, “ गीताभाष्य ”, “ उपनिषद्भाष्य ” यांसारख्या उत्कृष्ट ग्रंथांची बहुमोल संपत्ति भरतखंडास अर्पण केली हें सर्वविश्रुत आहे, व हेंच तत्त्वज्ञान स्थिर करण्याची कामगिरी आचार्यांचे शिष्य वाचस्पतिमिश्र यांनी विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिहून उत्तम प्रकारें वजावली. दहाव्या शतकांत व्याकरणसूत्रांवर जयादित्य व वामन यांनी “ काशिकावृत्ति ” लिहिली व पार्थसारथिमिश्रांनी मीमांसाभाष्यावर “ शास्त्रदीपिका ” लिहिली. याच वेळीं हरिभद्रसूरींनी जैनदर्शनाचें विवेचन करणारे अनेक ग्रंथ लिहिले व श्रीधरानें न्यायकन्दली तशीच उदयनानें “ न्यायकुसुमांजलि ” यासारखे ग्रंथ लिहून न्यायशास्त्राच्या ग्रंथांत चांगली भर घातली. अकराव्या शतकांत श्रीरामानुजाचार्यांनी उपनिषदांतील अद्वैताचें भक्तिप्रधान लोकांना लवकर पटेल अशा रीतीने वास्तववादास अनुसरून विशिष्टाद्वैत नांवानें निरूपण केलें व त्यानंतर लागलीच बाराव्या शतकांत पूर्णप्रज्ञ आनंदतीर्थानीं उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाचें भक्तिरसप्रधान व विष्णुभक्तांना पूर्णपणें रुचेल अशा रीतीने निरूपण केलें. याच वेळीं म. म. कैयटभट्टांनी व्याकरण-महाभाष्यावर “ प्रदीप ” लिहून महाभाष्यांतील प्रत्येक पङ्क्तीचें पूर्ण स्पष्टीकरण केलें. तसेंच हेमचन्द्र आचार्यांनीही अनेक विषयावर ग्रंथ लिहून जैन तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करणाऱ्या ग्रंथांत चांगली भर घातली. याच नवव्या ते बाराव्या अशा चार शतकांत अभिनवगुप्त, वसुगुप्त, कल्लट, उत्पल व क्षेमराज यांनी शैवतत्त्वज्ञानपर असे अनेक ग्रंथ लिहिले. तेराव्या शतकांत गंगेशोपाध्यायांनी न्यायशास्त्राला एक विशिष्ट प्रकारची दृष्टि देऊन चालना दिली व “ तत्त्वचिंतामणि ” ग्रंथ लिहून नव्य न्यायाची स्थापना केली. या नव्य न्यायाचा प्रसार वंगालमध्ये नवद्वीप येथें म. म. रघुनाथपंडित, म. म. वासुदेव सार्वभौम व म. मं. गदाधर यांनी. पांडित्यपूर्ण ग्रंथ लिहून केला व त्याचा परिणाम इतर शास्त्रग्रंथांवर होऊन त्यांमधील विषयांचें विवेचन व प्रतिपादन परिष्कारपद्धतीनें होऊं लागलें हें सर्वश्रुतच आहे.

१८. माधवाचार्यानंतरचे युगप्रवर्तक विद्वान्.

याप्रमाणें अव्याहत १५ शतकें वृद्धिंगत होत असलेल्या दर्शनग्रंथांच्या मांडाराचें सूक्ष्म अवलोकन करून सोळा दर्शनांचा समन्वययुक्त संग्रह करण्याचें अवघड पण बहुमोल असें काम माधवाचार्यांनी चवदाव्या शतकांत “ सर्वदर्शनसंग्रह ” नांवाचा ग्रंथ लिहून केलें. या ग्रंथाचें, व ज्या मूळ ग्रंथांचा आधार घेऊन हा ग्रंथ रचिला त्या ग्रंथांचें, पूर्ण परिशीलन केलें असतां भारत देशातील तत्त्वज्ञान व धर्म याचे प्रवाह जरी निरनिराळे असले तरी त्या सर्वांचें मूळ एकच आहे व त्यांचा अंत गणजे फल एकच आहे हें विद्वानांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. पंधराव्या शतकांत वट्टभानुचार्यांनी “ अणुभाष्य ” लिहून शुद्धाद्वैत संप्रदाय निर्माण केला तर सोळाव्या शतकांत जगन्नाथरायांनी भाषासौष्टवयुक्त काव्ये व रमंगनाथरायारखा साहित्यशास्त्रावर विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिहून लोकांमध्ये साहित्यशास्त्राभिज्ञान निर्माण केली. याच गुमाराग पिढ्यांची प्रवृत्ति अनेक शास्त्रांचें समन्वित अध्ययन व अध्यापन करण्याकडे झाली व पंधराव्या शतकांत दक्षिणेंतील प्रतिष्ठान (पैठण) येथील पुरातन विद्यापीठाचे सुल्लुख रामेश्वरगट यांनी

मीमांसा, व्याकरण, न्याय, व वेदान्त या शास्त्रांचें अनेक छात्रांना विद्यादान करून सर्व देशभर निरनिराळ्या ठिकाणीं शास्त्राध्ययनाचें काम चालू केलें. या कामाला मदत अनेक शास्त्रांवर टीका व निबंधग्रंथ लिहून अप्ययदीक्षित व विज्ञानभिक्षु यांनीं सोळाव्या शतकांत, मधुसूदन-सरस्वती व गदाधर पंडित यांनीं सतराव्या, व नागेशभट्टांनीं अठराव्या शतकांत केली. एकोणिसाव्या शतकांत दक्षिणेंत सातारा येथें राघवेन्द्राचार्य व भास्करशास्त्री यांनीं आणि काशी येथें भास्करशास्त्री यांचे प्रशिष्य बालसरस्वती यांनीं अनेक शिष्यांना पढवून शास्त्राध्ययनाला चालना दिली. सांप्रत सर्व भारत देशभर ठिकठिकाणचे प्रसिद्ध शास्त्री व पंडित हे राघवेन्द्राचार्य, भास्करशास्त्री व बालसरस्वती या त्रयीच्या शिष्यपरंपरेंत येतात. विद्वद्भर्य वासुदेवशास्त्री यांनीं या विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत शास्त्रग्रंथांचें अध्यापन व ग्रंथनिर्मिति हीं दोनही कामें वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या विद्वत्परंपरेला साजतील अशा रीतीनें पार पाडलीं.

व्याकरणमहाभाष्याचें भाषांतर (१९-२४)

१९. महाभाष्याचें भाषांतर करण्याची आवश्यकता.

या व्याकरणशास्त्रांतील नव्यमतप्रवर्तक नागेशभट्टांच्या विशाल शिष्यपरंपरेंत जरी व्याकरणशास्त्राचें अध्ययनाध्यापन अनेक ठिकाणीं चालू असलें तरी प्रचलित देशभाषा व इंग्रजी भाषा यांमध्ये लिहिलेल्या ग्रंथांचें अध्ययन करण्याकडे विद्वान् व विद्याप्रेमी लोकांची विशेषतः प्रवृत्ति असल्यामुळें, व द्रव्यार्जनाचें साधन म्हणून भौतिक शास्त्राध्ययनाची प्रत्यक्ष उपयुक्तता दिसून येत असल्यामुळें या विसाव्या शतकांत शास्त्राध्ययनाकडे लोकांची प्रवृत्ति दिवसानुदिवस कमी होत आहे व व्याकरणशास्त्राकडे तर जवळजवळ नाहीशीच होत आहे. कैयटभट्टांचा महाभाष्यप्रदीप व नागेशभट्टांचा उद्ध्योत यांसारखें उत्तम विवेचन करणारे ग्रंथ असूनही महाभाष्याचें अध्ययन वरील कारणांमुळें अत्यंत कमी झालें. हा वरील महाभाष्याचा एक प्रकारचा लोपच झाला असें मानून त्याचें तिसऱ्यानदां पुनरुज्जीवन करण्याकरितांच कीं काय विद्वद्भर्य म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनीं आजपर्यंत कोणत्याही भाषेंत अनुवाद न झालेल्या या व्याकरण महाभाष्याचा मराठी भाषेंत अनुवाद करण्यास इसवी सन १९३० सालीं सुरवात केली व १९४८ सालीं तें काम संपविलें. बहुमोल व सर्व भाष्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा या महाभाष्याचें इतर भाषांमध्ये भाषांतर न होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे भाष्याच्या प्रत्येक पङ्क्तीच्या अर्थावर प्रकाश पाडणारा प्रदीप, व उजळा देणारा उद्ध्योत हे ग्रंथ संस्कृतज्ञांच्या नजरेपुढें असल्यामुळें त्यांना भाषांतराची जरूरच भासली नाही. दुसरे कारण म्हणजे व्याकरणाध्ययन करणाऱ्या लोकांची संख्या अगदींच कमी व भाष्यग्रंथाच्या प्रतिपाद्य विषयाचें पूर्ण आकलन होऊन त्याचें विनचूक भाषांतर करणें हें काम अत्यंत अवघड अशी स्थिति असल्यानें कोणी साधारण विद्वान तें अंगावर घेऊं शकले नाहीत. शिवाय, व्याकरण हें सहा वेदांगांमध्ये प्रधान वेदांग समजलें गेल्यामुळें पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि या तीन महर्षींनीं रचिलेले ग्रंथ हे सर्व प्रकारें वेदासारखेच पवित्र समजले गेल्यामुळें वेदाप्रमाणेंच त्यांच्या दर एक शब्दाला व अक्षराला पावित्र्य आलें व भाषांतर केल्यास मूल ग्रंथ सोडून भाषांतर वाचण्याकडेच प्रवृत्ति होऊन मूल ग्रंथाचें शब्दशः पठण लुप्त होईल ही भीतीही आजपर्यंत या ग्रंथाचें भाषांतर न होण्याचें कारण असूं शकेल. भाषांतराचा उपयोग व महर्षि शब्दाचा अर्थ यांविषयीं गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांनीं लिहिलेले विचार खाली देत आहे.—

२०. भाषांतर वाचणाऱ्याची पूर्व तयारी.

“ साधारणपणे कोणतेही पुस्तक वाचणे झाल्यास ज्या वाचकाला त्या पुस्तकासंबंधी सामान्य माहिती असेल त्याला त्या पुस्तक वाचण्यापासून जसा फायदा होईल तसा सामान्य माहिती नसलेल्या वाचकाला होणार नाही. सामान्य माहिती म्हणजे ‘ या पुस्तकामध्ये अमुक शास्त्रांतील अमुक विषयाचे अमुक दिशेने प्रतिपादन केले आहे ’ ही होय. कारण, सामान्य माहिती असलेला मनुष्य त्या विषयाची विशेष माहिती व्हावी या उद्देशानेच ते पुस्तक वाचण्यास प्रवृत्त होतो. त्यामुळे विशेष माहितीकडेच त्याचे लक्ष असते. सामान्य माहिती नसलेल्या एखाद्या मनुष्याने जर ते पुस्तक वाचावयास घेतले तर ‘ त्या पुस्तकाचा कर्ता अमुक आहे ’, ‘ मोठे मोठे लोक त्या पुस्तकाची थोरवी गातात ’ इत्यादि बाह्य गोष्टी पाहूनच त्याची प्रवृत्ति झालेली दृष्टीस पडते. तात्पर्य, वाचकाची जशी भावना असेल तसे त्याचे लक्ष असते व जसे लक्ष असेल तसा त्याचे मनांत ठसा उमटतो.

२१. भाषांतर वाचणाऱ्याची योग्यता.

“ आतां भाषांतर वाचतांना ते वाचण्याचे पूर्वी वाचकाला जें सामान्य ज्ञान पाहिजे ते ज्याचे भाषांतर केले असेल त्या मूळ ग्रंथासंबंधाने असले पाहिजे. आतां येथे अशी शंका उत्पन्न होते कीं मूळ ग्रंथासंबंधाने सामान्य ज्ञान असलेल्या मनुष्याला मूळ ग्रंथाची भाषा अवगत असलेलीच पाहिजे, त्याशिवाय त्याला सामान्य ज्ञान होणारच नाही; आणि ज्याला मूळ ग्रंथाची भाषा अवगत आहे तो भाषांतर पाहणारच नाही, कारण मूळ ग्रंथाची भाषा अवगत नसेल तोच मनुष्य भाषांतर पाहत असतो; पण ही शंका बरोबर नाही. कारण, ज्याला मूळ ग्रंथाची भाषा अवगत असेल त्याला जसा भाषांतराचा उपयोग होतो तसा ती भाषा अवगत नसलेल्या मनुष्याला त्या भाषांतरापासून होत नाही. आतां ज्याला मूळ ग्रंथाची भाषा अवगत आहे त्याची जी भाषांतरवाचनाकडे प्रवृत्ति होते तिचा उपयोग काय असें जर कोणी म्हणेल तर उपयोग सांगतो—

दुर्बोधमूलग्रन्थस्य यत्रार्थो न प्रकाशते ।

तत्र भाषान्तरे दृष्टे शीघ्रमर्थः प्रकाशते ॥ १ ॥

मूलग्रन्थस्य यत्रार्थे मतिः संशयिता भवेत् ।

तत्र भाषान्तरे दृष्टे निश्चितार्थो भवेन्मतिः ॥ २ ॥

मूलग्रन्थात्प्रथमतो मिथ्यार्थश्चेत्प्रकाशते ।

तत्र भाषान्तरे दृष्टे शीघ्रं सत्यार्थबोधनम् ॥ ३ ॥

मूलग्रन्थार्थ आक्षिप्तो यत्र बुद्धी समुद्रवेत् ।

तच्चिदाक्षेपशून्या स्यात्तत्र भाषान्तरान्मतिः ॥ ४ ॥

२२. भाषांतराचा उपयोग.

“ ज्या मनुष्याला मूळ ग्रंथाची भाषा उत्तम अवगत असून ज्याची बुद्धीही उत्तम आहे व म्हणून मूळ ग्रंथ पाहिल्याबरोबर त्याचा खरा अर्थ निश्चयाने ज्याच्या मनांत

येतो त्याला भाषांतराची कांहींही जरूर नाही हे खरे. पण मूळ ग्रंथाच्या भाषेचें साधारणच ज्ञान ज्याला आहे व जो उत्तम बुद्धिमान् नाही त्याला दुर्बोध स्थलीं मूळ ग्रंथाचा अर्थ मनांत येणार नाही; त्याला भाषांतराची जरूर लागते. तसेंच ज्याला मूळ ग्रंथाचा अर्थ मनांत उतरला तरी त्यानंतर संशय उत्पन्न होतो तो मनुष्यही भाषांतर पाहण्याकडे प्रवृत्त होतो. कारण की, दुर्बोध स्थलीं सुद्धां भाषांतरामुळे मूळ ग्रंथाचा अर्थ चटदिशीं मनांत येतो व त्यासंबंधी निश्चय होतो. तसेंच, भाषांतरावरून मूळ ग्रंथाचा सरळ अर्थच प्रथमतः मनुष्याच्या मनामध्ये येतो. त्यामुळे कांहींतरी शुष्क व भलतेसलते आक्षेप उद्भवत नाहीत. एकंदरीत, भाषांतराच्या वाचकाला मूळ ग्रंथाच्या भाषेचें साधारण ज्ञान असावेच लागतें. ग्रंथाच्या भाषेचें ज्ञान ज्याला सुळीच नाही त्यानें भाषांतर न पाहतां भाषेतील त्या विषयाचें स्वतंत्र ग्रंथ पहावे. त्याला स्वतंत्र ग्रंथांपासून जसा उपयोग होईल तसा भाषांतरापासून होणार नाही. कारण, भाषांतर-कर्त्याला वाचकाला उपयोगीं पडण्यासारखें असें आपल्या कल्पनेनें वाटेल तें लिहितां येत नाही. भाषान्तरकर्ता हा एक प्रकारें मूळ ग्रंथाच्या अधीनच असतो.

२३. भाषांतर व टीकाग्रंथ यांमधील भेद.

“ भाषांतर आणि टीकाग्रंथ या दोहोंची स्थिति सारखीच आहे. भाषांतराकडे भाषांतर या दृष्टीनें जो पाहतो तोच खरा भाषांतराचा वाचक होय. तेव्हां अर्थातच त्याला दोन्ही भाषांचें ज्ञान असलें पाहिजे. टीकाग्रंथाचीही तशीच स्थिति आहे. टीकाग्रंथ वाचणारा मनुष्य टीका या रूपानें जो पहातो तोच खरा टीका वाचणारा मनुष्य होय. तेव्हां अर्थातच त्याला मूळ आणि त्याची टीका या दोहोंची भाषा याची लागते. आतां जरी मूळ ग्रंथ ज्या भाषेमध्ये असतो त्याच भाषेमध्ये त्याची टीका लिहिलेली प्रायः दृष्टीस पडते तरी कांहीं टीकाग्रंथ मूळापेक्षां निराळ्या भाषेमध्ये लिहिलेलेही असतात; आणि केव्हां केव्हां जरी मूळ ग्रंथ आणि त्याची टीका या दोहोंची भाषा एकच असली तरी त्या दोहोंच्या भाषेमध्ये फरक आढळून येतो. कारण, कांहीं काल मध्ये गेला म्हणजे भाषेमध्ये फरक हा होतोच. ज्यास्त काल गेला म्हणजे ज्यास्तच फरक होतो. तो इतका कीं त्यामुळे केव्हां केव्हां तर तीच भाषा असली तरी निराळ्या भाषेसारखी वाटू लागते. याला उदाहरण म्हणजे वेदाची भाषा आणि त्याच्या टीकेची म्हणजे सायणाचार्यानीं केलेल्या भाष्याची भाषा. या दोनही जरी एकच म्हणजे संस्कृतच आहेत तरी त्या दोहोंमध्ये फरक किती आहे तें संस्कृतभाषेचें व्याकरण, लिहिणारा जो पाणिनि त्यालासुद्धां वेदाचें व्याकरण लिहितांना वेदाच्या संस्कृत भाषेचे निराळेच कांहीं नियम ‘ छन्दसि ’ असें म्हणून सावे लागले एवढ्यावरून सहज ध्यानांत येईल. कांहीं ठिकाणीं मूळ आणि टीका या दोहोंच्या भाषेमध्ये इतका फरक जरी दृष्टीस पडत नाही तरी थोडा तरी फरक असतोच. अनादिसिद्ध वेद हे पाणिनीच्या पूर्वीचे असल्यामुळे त्यांतील प्रयोगांना अनुसरून वेदापुरते कांहीं ठिकाणीं निराळे नियम पाणिनीला करावे लागले. वेदानंतर पाणिनीपर्यंत पुष्कळच काल गेला असल्यामुळे स्वभावतःच जो भाषेमध्ये फरक झाला होता तो पाहून त्याप्रमाणें व्याकरणाची कल्पना पाणिनीनें केली. एकंदरीत पाणिनीच्या पूर्वीचे जे ग्रंथकार त्यांनीं कालामुळे फरक झालेल्या भाषेला अनुसरून ग्रंथ लिहिले. जे ग्रंथकार पाणिनीनंतर झाले त्यांनीं तर पाणिनीनें केलेल्या व्याकरणाला अनुसरूनच ग्रंथ लिहिले. तेव्हां पाणिनीच्या पूर्वीचे आणि पाणिनीच्या नंतरचे असे दोन्ही प्रकारचे जे पाणिनीच्या जवळचे ग्रंथकार त्यांची भाषा सारखीच असली पाहिजे.

आचार्य व महर्षि शब्दांचे विवेचन (२४-२९)

२४. महर्षि शब्दाचा अर्थ.

“ह्या व्याकरणशास्त्रावर विवेचन करणारे मूळचे तीन लोकोत्तर प्रतिभाशाली कषि पाणिनि, कात्यायन आणि पतञ्जलि हे लोकांत प्रसिद्ध आहेत. सूत्र, वार्तिक, भाष्य, संग्रह, वृत्ति, वाक्यपदीय व प्रदीप ह्या ग्रंथांना व्याकरण शास्त्रांतील आकरग्रंथ म्हणतात. नंतर झालेले काशिका, तिच्यावरील टीका पदमञ्जरी व न्यास, प्रक्रियाकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी, तत्त्वबोधिनी, मनोरमा, शब्दकौस्तुभ, वैयाकरणभूषण, परिभाषेन्दुशेखर, लघुशब्देन्दुशेखर, आणि मञ्जूषा हे ग्रंथ आहेत. ह्या तीन कर्षींना आचार्य असेही म्हणतात. (आचार्यांचे लक्षण पुढे येईलच). हे तीन कर्षी “महर्षि” या पदाने संबोधिले जातात. या महर्षि शब्दाविषयी अभियुक्तींनी असे म्हटले आहे:—

नेशसृष्ट्या जीवसृष्टिरनुवर्त्या कदाचन ।

नारीवेषधरस्यापि नैव पुंसः स्तनोद्गमः ॥ १ ॥

महर्षिरपवादोऽत्र स हि जीवोऽपि तत्कृतिः ।

ईशसृष्ट्याऽनुगन्तव्या भवत्येवेति कल्पये ॥ २ ॥

सत्या भवति लोके वाङ्मुखाद्यस्य विनिर्गता ।

तमेतमृषिशादूलं महर्षि कवयो विदुः ॥ ३ ॥

याचा अर्थ:—ईशसृष्टीने जीवसृष्टि ही अनुवर्तनीय कधीही होत नाही. असे, पहा, क्री, स्त्रीचा वेष घेतला म्हणून त्या पुरुषाला स्तनोद्गम होईल काय? स्तनोद्गम ही ईशसृष्टि होय; आणि स्त्रीवेष धारण करणे ही जीवसृष्टि होय. ह्या नियमाला महर्षि अपवाद आहेत. जीव असून मुद्रां ज्याच्या कृतीला ईश्वर अनुसरत असतो तसेच ज्याच्या तोंडातून निघालेले शब्द लोकामध्ये खरेच होतात त्या मुनिश्रेष्ठाला महर्षि असे कवी म्हणतात.

२५. महर्षि रामशास्त्री यांची गुरुभक्ति.

“या लक्षणावरून मुख्यतः रामशास्त्री गोडबोले यांची आढवण शाल्याशिवाय व त्यांच्या संबंधांनं चार शब्द लिहिल्याशिवाय राहवत नाही. म्हणून वाचकवर्गाची परवानगी आहे असे समजून त्यांच्या संबंधांनं व त्यांच्या विद्यागुरूंच्या संबंधांनं चार शब्द लिहिले. शिवाय, पुष्पश्लोक गुरूचरणानि स्मरणेन वाचकवर्गाचं कल्याणच होणार आहे. हेही विसरतां येत नाही.

“कै. रामशास्त्री गोडबोले हे आमचे गुरु होत. त्यांचे घर सातारा शहरानजीक सुमारे दोन कोठांवर एवढा कृष्णाकाटी संगमसाठुली येथे होतं. त्यांचे घराणें वेदिकांचें होतें. रामशास्त्री हे विद्याभ्यासकरितां सातारा येथे कै. भास्करशास्त्री अभ्यंकर यांचेपार्शी येऊन राहिले. श्री. भारद्वाजांनी हे पुणें येथील श्री. कै. नीलकण्ठशास्त्री यत्ते यांचे शिष्य होत. भास्करशास्त्री यांनी त्यांचे गुरुशास्त्री रायवाचार्प गंगेद्रयाद्वयर यांना राजाश्रय मिळाल्यामुळे त्या दोघांचीही पत्नी सातारा येथे शादी. भास्करशास्त्री यांचेकडे न्यायालयांत न्यायाधीशाला मदत करणें हें काम होतें. पुढें सरकारने सातारा मंत्रालय गालमा केल्यावर भास्करशास्त्री यांना भरपगारी पेशन शास्त्रामुळे मरिना रु. ५० मिळत असे आणि तेवणांत त्यांचा प्रपंच मोठा अत्यंत

सर्व स्वर्च भागत असे. भास्करशास्त्री यांचे हयातीतच त्यांचे दोघेही चिरंजीव निवर्तले. त्यामुळे नातवांना कोण शिकवील अशी त्यांना पंचाईत पडली. तेव्हां रामशास्त्री यांनी गुरुजींच्या (भास्करशास्त्र्यांच्या) पायाला हात लावून असे सांगितले की मी प्रपंच न करतां फक्त येथे राहून या मुलांना शिकवीन. पुढे कसल्याही अडचणी आल्या तरी दूर करून ते सातारा येथेच राहिले व त्यांनी आपल्या गुरुजींच्या नातवांना विद्या शिकविली. ते नातू म्हणजे मी व आमचे बंधू (सातारा येथे राहणारे श्री. रघुनाथशास्त्री) हे होत. आम्हांला विद्याभ्यास-करितां घर सोडावें लागलें नाहीं.

२६. महर्षि रामशास्त्री यांचा स्वार्थत्याग.

“एकदां मी व माझे बंधू रघुनाथशास्त्री सातारा येथे आमचे घरांतील ओटीवर गुरुवर्य रामशास्त्री यांजकडे कौस्तुभ, शेखर वगैरे वरील ग्रंथांचा पाठ घेत असतां श्रीमंत सरकार पंत प्रतिनिधि संस्थान औन्ध यांचेकडून रा. अण्णासाहेब गोडबोले (संस्थानचे त्या वेळेचे अधिकारी कारभारी) हे गुरुवर्य रामशास्त्री यांच्याकडे आले आणि त्यांनीं श्रीमन्तांचा निरोप सांगितला. तो असा—‘श्रीमन्त पंत प्रतिनिधि सा. यांचे मनांत आपली आजन्म सेवा करावी अशी इच्छा आहे. आपल्या स्नानसंध्यादि अनुष्ठान, अध्ययनाध्यापन, छात्रवर्ग, आणि प्रपंच यांसंबंधी योगक्षेमाची आपल्या इतमामाप्रमाणें योग्य ती सर्व व्यवस्था संस्थानांतून होईल. तेव्हां आपण औंधास राहण्यास यावे आणि आपल्या सेवेचा लाभ आम्हांला घडवावा’. आपल्याला ही विनंती करण्यासाठीं श्रीमन्तांनीं मला आपणांकडे पाठविलें आहे व आपणांला नेण्यासाठीं श्रीमन्तांनीं आपली खास घोड्याची गाडीही मजबरोबर दिली आहे. गुरुवर्य रामशास्त्री यांनीं हें सर्व स्वस्थ चित्तानें ऐकून घेतलें व नंतर कांहीं कुशल प्रश्न व शिष्टसंभाषणें झाल्यावर, ‘विचार करून उद्यां काय तें मी आपल्याला कळवितों’ असें रा. आण्णासाहेब यांस सांगितलें. त्याचप्रमाणें विद्याखात्यांतील एक अधिकारी रा. नारायण विष्णु बापट यांनीं समक्ष सात्ताऱ्यास जाऊन गुरुवर्य रामशास्त्री यांना मुंबई येथील एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील रिकाम्या झालेल्या जागेवर येण्याविषयी विनंती केली. आणि आपणांकडे बरीच विद्यार्थी वगैरे येत जातील. त्यामुळे आपल्याला कॉलेजांत जाण्यावेण्याची तसदी न पडून आपल्या स्नानसंध्यादि अनुष्ठानालाही व्यत्यय येणार नाहीं असें सांगितलें. त्यांनाही वरीलप्रमाणेंच, ‘विचार करून उद्यां काय तें कळवितों’ असें उत्तर दिलें. परंतु तेथें ते गेले नाहींत. वे. शा. सं. राजारामशास्त्री बोडस ह्यांना त्या जागेवर नंतर नेमलें गेलें. याप्रमाणें आणखीही एक दोन उदाहरणें सांगतां येतील; परंतु विस्तार होईल म्हणून आटोपतें घेतां.

२७. महर्षि रामशास्त्री यांची विरक्ति.

“आतां वरील अण्णासाहेब वगैरेना उत्तर काय द्यावयाचें हें गुरुवर्य रामशास्त्री यांच्यापाशी निश्चित होतेंच. पण शिष्टव्यवहाराप्रमाणें ‘विचार करून सांगतां’ असें त्यांनीं सांगितलें. गुरुवर्य शास्त्रीजुवांनीं सर्वांना नाहीं असेंच नकारार्थी उत्तर दिलें. याचकटो, आपण विचार करा की, पंतप्रतिनिधीसारख्या संस्थानिकांनं कण्याचारानें वागण्याची व योगक्षेमाची सर्व व्यवस्था करून

अत्यन्त पूज्य भावनेने व मानाने बोलाविलें असतां ज्या वेळीं ब्राह्मणांचा व विशेषतः प्राचीन वेद-शास्त्रांचा वाली कोणीही नाही अशा जीवनकलहमय कालामध्ये त्यांना नकारार्थी उत्तर देणें किंती कठीण आहे व कशाचें द्योतक आहे ? आतां गुरुवर्य शास्त्रीबोवांनीं नकारार्थी जें उत्तर दिलें त्याचें कारण त्यांची वैराग्यशील वृत्ति हें एक आहेच. पण त्याहीपेक्षां गुरुंना दिलेल्या वचनाचा भंग न होऊं देणें यावद्दलचा निश्चय आणि गुरुवचनावर अत्यन्त विश्वास हें मुख्य कारण होतें. यावद्दल प्रत्यक्ष गुरुवर्य शास्त्रीबोवांनीं जी हकीकत सांगितली तीच मी येथें वाचकांसाठीं देतो. 'पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ज्या ज्या वेळीं मला मानानें बोलावणें आलें त्याच दिवशीं स्वप्नामध्ये कै. भास्करशास्त्री हे येऊन सांगत की सावध राहा; आणि एवढाच इषारा देऊन ते गुप्त होत. आणि मीही जागा होऊन अरुणोदयापासूनच्या कार्यक्रमाला लागत असें. प्रकृत एक दोन प्रसंगांशिवाय माझें स्वप्नांत कै. भास्करशास्त्री आलेले मला केव्हांही आठवत नाही. यावरून मानाच्या मोहाला बळी पडून माझ्या मनाची कदाचित् चलीचल होईल असें जाणूनच कीं काय मला गुरुंजींनीं हा सावधगिरीचा इषारा दिला असा माझा दृढ विश्वास आहे आणि म्हणूनच अशा मानापासून अलिप्त राहण्याचा माझा निश्चय आहे असें मी त्यांना कळविलें.'

२८. महर्षि रामशास्त्री यांची दिनचर्या.

"गुरुवर्य रामशास्त्री यांचें दररोजचें जीवनचरित्र पाहिलें म्हणजे कोणालाही रामशास्त्री हे हल्लींच्या काळांतील कपीच होते असें वाटल्यावांचून राहणार नाही. सन १९१३ सालीं निधनसमयी गु. शास्त्रीबोवांचें वय ७६ पेक्षां अधिक होतें. त्यांची शरीरयष्टि फार उंच नव्हती व स्थूलही नव्हती. मध्यम मानानें लहानशीच मूर्ति होती; मात्र ती अत्यन्त बळकट, काटक, निरोगी आणि तेजस्वी होती. वर्ण निमगोरा होता. आमरणान्त शीतजलाचें स्नान असे. प्रथम प्रथम दररोज व नंतर एक दिवसाआठ ते सातान्याहून दोन कोस पायीं माहुलीस जाऊन कृष्णस्नान करून विद्यार्थ्यांना पदविण्यासाठीं सातान्यास परत येत असत व दररोज तीनशें नमस्कार घालून संध्यावन्दन, देवपूजा, सप्तशतीपाठ वगैरे नित्य आन्धिक्रमाला सुरुवात करीत अमत. त्यांचे जवळ नेहमीं २५ पेक्षां अधिक विद्यार्थी शास्त्राध्ययनासाठीं रहात असत. त्या सर्वांना योग्यतेप्रमाणें मुळापासून भाष्यान्त ग्रन्थांचे पाठ ते सांगत असत. ज्यांनीं जन्मांत आगगाडीला पाय लावला नाही असे जर कोणी असतील तर ते एक गुरुवर्य शास्त्रीबोवांचा होत-अशा रीतीनें दररोज अहोरात्र मिळून कर्मांतर्कमी ७ पासून ८ तासपर्यन्त आन्धिक्रम कर्मानु. ज्ञान, व कांहीं कमी पण तितकेच तास वेदान्तव्याकरणादि शास्त्रांचें अध्यापन, याप्रमाणें अविच्छिन्न जवळ जवळ ४ तोंडपर्यन्त ज्यांची नव्वतर तपश्चर्या शाली, ते महर्षिसमान नव्हेत, तर महर्षिच आहेत अशी कोणाचीही भावना शाल्यास त्यांत काय वावणें आहे ? न्यायमूर्ति राणडे हे रामशास्त्रांना महर्षि असें म्हणत अमत हें लोकप्रसिद्ध आहे.

२९. महर्षि रामशास्त्री यांचें तपःसामर्थ्य.

"जे कांहीं लोक माझ्या मुलाचें लग्न केव्हां होईल व नोकरी केव्हां लागेल वगैरे विचार-प्यासाठीं पुरा भावनेनें गुरुवर्य शास्त्रीबोवांच्याकडे जात त्यांना गुरुवर्य शास्त्रीबोवां कांहीं एक विशेष विचार न करतां स्वयंपूर्वीनें 'तुजे अमुक दिनांत कार्य होईल' असें सांगत, आणि त्यांचें तें शब्दांनीं स्पष्ट होत असे व त्याप्रमाणें तें 'शास्त्रीबोवा, आपल्या सांगण्याप्रमाणें माझें कार्य झालें'

असें गुरुवर्य शास्त्रीबोवांना अत्यन्त आदरानें कळविण्यासाठीं येत असत हैं मीं पुष्कळ वेळां पाहिलें आहे. त्यांचेकडे जे जे लोक विचारवयास येत होते त्या सर्वांचें कल्याण होत होतें असें दृष्टीस पडत असे. ज्यांचें कल्याण होणार नसेल त्यांना गुरुवर्य शास्त्रीबोवांकडे जाण्याची बुद्धीच परमेश्वर देत नसावा. यावरून अभियुक्तांनीं सांगितलेलें महर्षींचें लक्षण गुरुवर्य शास्त्रीबोवांचे ठिकाणीं दिसून येत होतें. अशा प्रकारच्या कर्षींना आचार्यही म्हणतात असें मागें सांगितलें आहे. तेव्हां आचार्यांचे ठिकाणीं अवश्य असावे लागणारे गुण गुरुवर्य शास्त्रीबोवांमध्येही पूर्णपणें वसत होते, हैं लक्षणावरून दिसून येईल; म्हणून आचार्य शब्दाचें लक्षण अभियुक्तांच्या शब्दांत सांगतों.

निश्चयं यद्भिरं प्राज्ञा अविचार्येव तत्क्षणम् ।

संभावयन्ति शिरसा तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ”

आधुनिक मुख्यमुख्य वैयाकरणांचा अल्प परिचय (३०-६२)

३०. भट्टोजी दीक्षितांच्या पूर्वीच्या वैयाकरणांची कामगिरी.

शास्त्रीबोवांनीं ज्याप्रमाणें आपले गुरुजी महर्षि रामशास्त्री यांचेविषयी थोडक्यांत माहिती दिली त्याप्रमाणें महर्षितुल्य स्वतः शास्त्रीबुवा, त्यांचे पितामह, प्रपितामह व वृद्धप्रपितामह यांची, त्यांच्या गुरुशिष्यपरंपरेची तसेंच इसवीसनाच्या अठरा व एकोणीस या शतकांतील प्रमुख वैयाकरणांची संप्रदायामध्ये बोलली जाणारी गुरुशिष्यपरंपरागत आलेली माहिती शास्त्रीबोवांच्या अध्यापन व ग्रंथलेखन या वावर्तीतील बहुमोल कामगिरीची पार्श्वभूमिका समजण्यास उपयुक्त होईल या दृष्टीनें थोडक्यांत पुढें देत आहें. महाभाष्यकारांनीं विद्वत्पूर्ण उद्‌घोष करून पाणिनीच्या सूत्रांचा योग्य अर्थ समजावून देण्याचें महत्त्वाचें कार्य केलें. त्यानंतर म. म. कैयटभट्टांनीं भाष्याच्या अर्थाचें सुंदर स्पष्टीकरण करून शंकास्थानें पार नाहीशी केलीं. जरी भाष्याचें अध्ययन हें व्याकरणशास्त्रांत योग्य प्रवेश झाल्वाशिवाय शक्य नसलें तरी जोंपर्यंत संस्कृतभाषा ही बोधभाषा होती तोंपर्यंत पदांचें व त्यांच्या अर्थाचें ज्ञान लोक-व्यवहारावरून सहजच मिळत असे व सामान्य व्याकरणज्ञान झाल्यावर महाभाष्याचें अध्ययन करणें शक्य होत असे. परंतु प्राकृत व प्राकृतोद्भव हिंदी, मराठी, गुजराती वगैरे बोधभाषा लोकांत प्रचलित झाल्यानंतर संस्कृत भाषेचेंच अध्ययन प्रथमतः करणें जबर झालें व त्याकरितां जयादित्य व वामन यांनीं दरेक सूत्रावर तोदाहरण अर्थ थोडक्यांत देणारी काशिकावृत्ति लिहिली. या काशिकावृत्तिचें व्याख्यान हरदत्तांनीं पदमञ्जरी व जिबेन्द्रबुद्धींनीं न्वात लिहून केले. काशिकावृत्ति पाणिनीचाच सूत्रक्रम घेतला असल्यामुळे अगदीं नवख्या शिष्याला काशिकेचें अध्ययन करणें कठीण वाटूं लागलें; म्हणून गुरुजी व शिष्य या दोघांनाही उपयुक्त होईल अशा रीतीनें सूत्रांचा क्रम बदलून रामचंद्र शेष यांनीं प्रतियाकौमुदी हा प्रकरणग्रंथ लिहिला व शेषक्यांनीं त्यावर टीका लिहिली. तसेंच भट्टोजी दीक्षितांनीं निनांतकाव्युदी हा प्रकरणग्रंथ लिहिला.

एवढ्या विस्तृत व्याकरणग्रंथाची जरूर नसल्यास वरदराज यांचे मध्यमकौमुदी व लघुकौमुदी हेही संक्षिप्त ग्रंथ लोकांत प्रसृत झाले. बहुजनसमाजास संस्कृत शिकणे सुलभ व्हावे या हेतूनेच भट्टोजी दीक्षितांनी सिद्धांतकौमुदी हा ग्रंथ लिहिला. गुरुवर्य डॉक्टर भांडारकर यांनी आपली संस्कृतप्रवेशिका लिहून आज जे काम केले आहे तेच काम भट्टोजी दीक्षित यांनी सिद्धांतकौमुदी लिहून त्या काळी केले असे म्हटले तरी चालेल. भट्टोजी दीक्षित यांनी सिद्धांतकौमुदीत सूत्रांचा क्रम बदलला व कांहीं ठिकाणी प्रक्रियाकौमुदीकार रामचंद्रशेखर व प्रक्रियाकौमुदीवर व्याख्या लिहिणारे स्वतःचे गुरु शेषकृष्ण यांचे मत आपल्या ग्रंथामध्ये वाजूस सारले हा एक प्रकारचा गुरुद्रोह त्यांनी केला असा लोकप्रवाद आहे. शेषकृष्णांचे प्रतिभासंपन्न प्रशिष्य जगन्नाथ पंडित यांना हे खपले नाही व त्यांनी रागाने भट्टोजी दीक्षितांच्या मनोरमा ग्रंथाचे खंडन करणारा ग्रंथ लिहिला. परंतु त्या ग्रंथामध्ये जगन्नाथरायांच्या प्रसादयुक्त वाणीपलीकडे दुसरे कांहीं वैशिष्ट्य नसल्याकारणाने त्यामुळे सिद्ध तकौमुदीचे स्थान किंचित्मुद्रा कमी झाले नाही; इतकंच नव्हे तर प्रक्रियाकौमुदीचाही प्रचार लोकांमध्ये कमी झाला. पंडितराय जगन्नाथ यांची अहंमन्यता व दर्पोक्ती लोकांत प्रसिद्धच आहेत. असे सांगण्यांत येते की भट्टोजी दीक्षितांनी आपले “गेरणौ०” या सूत्रावरील विवेचन पंडितरायांकडे अवलोकनाकरिता पाठविले असता पंडितरायांनी “गेरणाविति सूत्रार्थं भगवान् वेत्ति पाणिनिः । अहं च भाष्यकृद् वेत्ति वृत्तिकृद् वेत्ति वा न वा ” असे उत्तर काढले. भट्टोजी दीक्षित हे जातीने देशस्थ ब्राह्मण होते असे कांही लोक म्हणतात, इतर कांही विद्वान् ते तेलंग ब्राह्मण होते असे म्हणतात तर इतर कांही लोक ते सारस्वत ब्राह्मण होते असेही म्हणतात. त्यांचे निवासस्थान क्षेत्र काशी हे होते व तेथे त्यांनी अनेक शिष्यांना पढविले. त्यांनी केलेल्या गुरुद्रोहाबद्दल त्यांना गुरुजींनी शाप दिला व त्यायोगे मृत्यूनंतर त्यांना पिशाचयोनि प्राप्त झाली आणि ते आपल्या घरांतच ब्रह्मसमंथ होऊन राहिले अशी आख्यायिका आहे. पिशाच योनिंत असूनही त्यांनी आपले पट्टशिष्य शानेन्द्रसरस्वती यांना दर्शन देऊन व्याकरणशास्त्र पढविले व त्यांचेकडून आपल्या सिद्धांतकौमुदीवर तत्त्वबोधिनी नांवाची सुंदर टीका करविली अशी दंतकथा आहे.

ग्रंथ लिहिला व त्याचा संक्षेप म्हणून मागाहून लघुशब्दरत्न लिहिला व त्यामध्ये बुद्धिवैभव-
शाली स्वशिष्य नागोजीभट्ट यांच्या विचारांना व निर्णयांनाही बृहच्छब्दरत्नाशी त्यांचा जरी
थोडा विरोध आला तरी तिकडे दुर्लक्ष करून आनंदाने जागा दिली असे निःसंशय सिद्ध होतें.
(याविषयी जास्त विवेचन मांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट ऍनल्स भाग ३२ पाने २५८-२६०
पहा). लघुशब्दरत्नालाच मनोरमाशब्दरत्न किंवा नुसतें शब्दरत्न म्हणून संवोधण्याचा प्रघात
आहे व सिद्धान्तकौमुदीच्या अध्ययनानंतर प्रौढमनोरमेवरोवर या ग्रंथाचे कारकान्त अध्ययन
करण्याचा प्रघात आहे.

३३. नागेशभट्टांचा अल्प परिचय.

हरि दीक्षित यांचेनंतर त्यांचे शिष्य नागेशभट्ट यांनी केवळ व्याकरणशास्त्रांतच नव्हे तर
इतरही शास्त्रांत अनेक मार्मिक ग्रंथ लिहून व अनेक शिष्यगणांना विद्यादान देऊन जी राष्ट्राची व
विद्येची सेवा केली ती सर्वविश्रुतच आहे. नागेशभट्ट हे मूळचे सातारा जिल्ह्यांतील तासगांवचे
राहणारे देशस्थ ब्राह्मण. त्यांचा काल साधारणपणे इ. स. १६५०-१७३० समजला जातो.
त्यांचे उपनांव काळे; पण स्वतः लिहिलेल्या ग्रंथामध्ये त्यांनी उपाध्याय हे उपनांव धारण केले
आहे व काशीक्षेत्रामध्ये ते उपाध्याय उपनांवाने ओळखिले जात असत. त्यांच्या लोकोत्तर
बुद्धिमत्तेच्या पुष्कळच आख्यायिका सांगण्यांत येतात. त्यांचे वडील व मातुःश्री यांची त्यांनी शिव-
भट्ट व सती अशी नावे आपल्या ग्रंथांत दिली आहेत. तसेंच स्वतःला सतीगर्भज असे संवोधिले
आहे. यासंबंधी अशी आख्यायिका सांगण्यांत येते की, त्यांच्या मातुःश्री गरोदरस्थितीतच
वारल्या व उदरांतून मुलाला बाहेर काढण्यांत आले. हे मूल म्हणजेच नागेशभट्ट. उदरांतून
बाहेर काढले गेल्यामुळे नागेशांच्या भेंदूवर प्रसूतिवेदनांचा काहीही परिणाम झाला नाही व
त्यामुळे त्यांना लोकोत्तर बुद्धि व प्रतिभा लाभली अशी समजूत आहे. लहानपणी त्यांचे
आंगी फार अल्लडपणा होता. एकदां सभापति येण्याचे पूर्वी सभापतीच्या गादीवर हे जाऊन
व्यवस्थेशीर बसले व इतर सहाध्यायांना त्यांनी आपणापुढे बोलविले. सहाध्यायांनी याबद्दल
त्यांची फार निर्भरता केली. ती त्यांना सहन झाली नाही व त्यांनी सतत एक तप वाग्देवीची
उपासना केली व मन लावून शास्त्राभ्यास केला आणि मानाने तसेच योग्यतेने ज्या सभा-
पतीच्या गादीवरून त्यांना ओढून काढण्यांत आले होते त्या गादीवर ते आरूढ झाले. त्यांना
पुत्रसंतान नव्हते; फक्त एक कन्याच होती व ती देव घराण्यांत दिली होती. त्यांना प्रतापगड
(अयोध्याप्रांत) व शृङ्गवेरपुर येथील राजांचा आश्रय होता. अध्यापनाचे व ग्रंथनिर्मितीचे
आजन्म त्यांनी काम केले. मार्मिक व मुद्देसूद लिहिणे हा त्यांच्या ग्रंथांचा विशेष गुण आढळून
येतो. त्यांनी निरनिराळ्या शास्त्रांवर बारा शेंखर व बारा उद्द्योत लिहिले अशी आख्यायिका
आहे. लहानमोठे मिळून त्यांच्या ग्रंथांची व निबंधांची संख्या चाळीसच्या वर जाते. त्यांपैकी
महाभाष्यप्रदीप व काव्यप्रदीप यांवरील उद्योत आणि सिद्धान्तकौमुदीवरील लघुशब्देन्दुशेखर हे
टीकाग्रंथ व परिभाषेन्दुशेखर आणि लघुमञ्जूषा हे स्वतंत्र ग्रंथ हे त्या त्या विषयावरील शेवटचे
प्रमाणभूत व्याख्यान म्हणून वाखाणले जातात.

३४. नागेशभट्टांचा स्वभाव.

नागेशांचा स्वभाव जरा विचित्रच होता असे म्हटले तरी चालेल. त्यांच्या अंगी गाढ-
विद्वत्ता, सभापांडित्य, ग्रन्थलेखनशक्ति या बौद्धिक गुणांवरोवरच स्वतंत्र वाणेदार वृत्ति, प्रसि-

द्विपराङ्मुखत्व व निःस्थिता या गुणांचा मिलाफ झाल्यामुळे त्यांचे हातून कोणतीही हुद्दयाची नोकरी होणे अशक्य होतें. त्याप्रमाणेंच धानिकवर्गाकडून मदत किंवा संस्थानिकांकडून द्रव्यप्राप्ति होणंही तितकेंच अशक्य होतें. निर्धन स्थितीतच काशीस विद्याभ्यासास गेल्यामुळे व घरचें उत्पन्न कांहीही नसल्यामुळे सर्व आयुष्य दारिद्र्यांतच कंठावें लागलें. रात्रंदिवस शास्त्रव्यासंग व ग्रंथनिर्मितीचें काम अखंड चालू असल्यामुळे, पुत्रसंतती नसल्यामुळे व कुटुंबांत दुसरा कोणी मिळवता नसल्यामुळे त्यांच्या गृहिणीला अतिशय कष्टां दिवस काढावे लागले व तिनें एका प्रसंगीं यासंबंधीं आपले दुःखोद्गार काढले असतां नागेशांनीं 'शेखर उक्षा मुलगा, मंजूषा तुम्ही मुलगी; हे जवळ असतांना तुला कसली काळजी' ' (शब्देन्दुशेखरः पुत्रः, मंजूषा दुहिता तव । एतयोः संनिधाने हि कीदृशी मनसो रुजा) असें म्हणून तिचें सांत्वन केलें अशी आख्यायिका आहे. त्यांच्या विद्वत्त्वमुळे व पांडित्यामुळे त्यांचें नांव विद्वानांतच नव्हे; तर बहुजनसमाजामध्ये जरी रचवतोमुखीं होतें तरी पण त्यांच्या प्रसिद्धिपराङ्मुखतेमुळे लोकांमध्ये व्यक्ति म्हणून त्यांना फारच थोडे लोक ओळखत. याचद्वल एक मनोरंजक कथा सांगण्यांत येते ती अशी :- नावेंतून नदीपार जाण्याचा एकदां प्रसंग आला असतां जवळ मुळींच द्रव्य नसल्यामुळे नावाड्याला 'मी दरिद्री विद्वान् ब्राह्मण आहे मला फुकट घेऊन जा' असें म्हटलें असतां नावाड्यानें त्यांना 'तुम्ही कोण मोठे नागेश पंडित आहां कीं, मी तुम्हाला फुकट घेऊन जावें ?' असें उत्तर दिलें. नागेशांचेविषयी विशेष नमूद करावयाची गोष्ट म्हणजे नागेशांना आपल्या विद्वत्तेचा अतिशय गर्व होता व त्यामुळे पंडित जगनाथरायांच्या सारखे जरी इतर विद्वानांच्या विद्वत्तेविषयी त्यांचेकडून तुच्छतेचे उद्गार निघाले नसले तरी पण गाढ विद्वत्तेमुळे प्राप्त झालेल्या सभापतिपदावर असतांना वाद करणाऱ्या पंडितांची इतरांदेखत मानहानि होईल असे उद्गार ते काढीत व आपल्याइतका विद्वान् जगांत नाही असें दर्शवीत. याचद्वल पुढील एक आख्यायिका सांगण्यांत येते :- अशाच एका प्रसङ्गीं एका पंडितानें अनपेक्षित रीतीनें पंडितसभेमध्ये येऊन नागेशांना निरुत्तर केलें व नागेशांनीं ही अशक्य गोष्ट शक्य कशी झाली याचा विचार करून प्रत्यक्ष विधेधरानें आपणास पंडिताच्या रूपानें दर्शन देऊन धडा शिकविला असें जाणून काशी सोडण्याचा वेत केला.

३५. नागेशभट्टांची प्रसिद्धिपराङ्मुखता व विद्वत्ता.

वरील कारणांमुळे म्हणा, किंवा दारिद्र्यामुळे उपजीविकेकरितां अन्य ठिकाणीं जावें या विचारानें म्हणा किंवा शृङ्गवेरपुरामध्ये राजाचे घरीं अज्ञातवासांत राहून विद्वज्जनांचे वाद-विवाद ऐकण्याकरितां म्हणा—नागेशांनीं कांहीं दिवस काशी सोडली व शृङ्गवेरपुराच्या राम राजाच्या देवघरांग नोकर म्हणून ते राहिले. त्यांनीं तेथें सकाळचे वेळीं देवघरामध्ये मोठोमोठ्या पंडितांनीं राजाच्या पुढें चाललेली विद्वग्गर्वा ऐतून जेवणग्याण करून घरीं गेल्यावर दुपारीं रावणालीं व रात्रीं गेननाचें कार्यं मतत चालू ठेविलें. एके दिवशीं विद्वत्सभेमध्ये एका पंडितानें 'अत्र विषये नागेशभट्टानां संमतिः' असें म्हटलें असतां प्रतिस्पर्ध्यानें 'कोयं भारवामो नागेशः' असें उत्तर दिलें. नागेशाना हे शब्द ऐकल्यावर स्वस्थ राहवना. ते एकदम पुढें सरले व 'गोदमेव' (मीन तो) असें म्हणून त्यांनीं प्रतिस्पर्धी पंडिताशीं वाद करून त्याला निरुत्तर केले. राजाच्या देवघरांत हें झाल्यावर 'न जाणतां मातृकटून नोकर म्हणून ठेकण्याचो प्रमाद भरला' असें म्हणून राजानें पंडित नागेशांचें तावडतोव शिष्यत्व पतसरिलें व

त्यांचा उत्तम प्रकारें परामर्श घेतला. नागेशांनी आपल्या अनेक ग्रंथांपैकी पुष्कळसे ग्रंथ या रामराजांच्या आश्रयाखाली असतांना लिहिले असावे असें 'शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजी-
विकः' या ओळीवरून ध्यानांत येण्याजोगें आहे. नागेशांनी मध्यंतरी कांहींही कारणामुळे काशी सोडिली असली तरी श्रीविघ्नेश्वराचे सान्निध्यांत क्षेत्रनिवास करून राहावें येवढेंच नाही, तर शेवटपर्यंत काशी सोडावयाची नाही अशा तऱ्हेचें क्षेत्रनिवासत्रत त्यांनी घेतलें व आमरण शिष्यांना पढविणें व ग्रंथ लिहिणें ही कामें केलीं. असें सांगतात कीं, वृद्धापकाळीं पाठीला कुवड आलें तेव्हां एका जमिनीसखल कोनाड्यांत कुवडाला टेकण देऊन त्यांनी अखंड ग्रंथलेखन केलें व अत्यंत वृद्ध होऊन त्यांनी काशी क्षेत्री देह ठेविला. जयपुरच्या राजा जयसिंहानें इ. स. १७१४ सालीं अश्वमेध यज्ञ केला त्यावेळीं नागेशांनाही काशी क्षेत्री ब्रह्मानानें आमंत्रण दिलें होतें; परंतु क्षेत्रनिवासत्रत त्यांनी घेतलें असल्यामुळे त्यांना काशी सोडून जातां आलें नाही.

३६. नागेशभट्टांचें व्याकरणशास्त्रांतील नव्यमतप्रवर्तकत्व.

नागेशांनी आपल्या गाढ विद्वत्तेनें व प्रतिभेनें कांहीं ठिकाणीं भट्टोजी दीक्षित वगैरे विद्वानांशीं मतभेद प्रदर्शित करून आपले सिद्धान्त असे निर्विवादपणें मांडले कीं, त्यांचा व्याकरणांतील नवीनमतसंस्थापक या संज्ञेनें पुढील वैयाकरण उल्लेख करूं लागले. नागेशांच्या पूर्वी काशिकाकार व त्यांचे टीकाकार हरदत्त व जिनेन्द्रबुद्धि यांना प्राचीन वैयाकरण ही संज्ञा दिली जात असे व प्रक्रियाकौमुदीकार व भट्टोजी दीक्षित तसेच त्यांचे टीकाकार यांना नव्य वैयाकरण म्हणण्याचा प्रघात असे. नागोजीभट्टांनीं शब्देन्दुशेखरासारखे विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थ लिहून सिद्धान्तकौमुदीचें स्थान अदळ केल्यावर प्राचीन व नव्य या संज्ञांना नवीन अर्थ आले. व भट्टोजी दीक्षित व त्यांचे अनुयायी यांना प्राचीन वैयाकरण हें नांव देण्यांत आलें व नागेश व त्यांचे अनुयायी यांना नवीन हें नांव देण्यांत आलें. पाणिनीचीं सूत्रें, कात्यायनाचीं वार्तिकें व पतञ्जलीचें महाभाष्य हीं सर्वांनीं सारखीच प्रमाणभूत मानिलीं असल्यामुळे मतभेद किरकोळ वाचार्तीतच होता. पण तो मतभेद नागेशभट्टानंतरच्या वैयाकरणांमध्ये इतक्या तीव्र स्वरूपाचा होत गेला कीं, ज्या ठिकाणीं एका विशिष्ट संप्रदायाला राजकीय अथवा सामाजिक पाठिंबा मिळून असे तेथें दुसऱ्या संप्रदायाला आपल्या मतांविषयीं स्पष्ट बोलण्याची अडचण पडत असे.

३७. भट्टोजी दीक्षितांचें प्राचीन मत व नागेशांचें नव्य मत.

भट्टोजी दीक्षित यांचा जुना संप्रदाय व नागेशांचा नवा संप्रदाय यांमध्ये मतभेदाचीं महत्त्वाचीं स्थानें पांचसहाच आहेत. किरकोळ मतभेद अनेक ठिकाणीं आहेत. या सर्व मतभेदांचें परिशीलन करून आणि आपल्या सूक्ष्म बुद्धीनें सर्व टीकाग्रंथांचें अवलोकन करून गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांनी आपल्या शिष्यवर्गाला ते ते ग्रंथ शिकवीत असतांना टांचण करून ठेवले आहे. परिभाषेन्दुशेखरावर 'तत्त्वादर्थ' म्हणून त्यांनी जी टीका लिहिली तीमध्ये हे सर्व मतभेद ठिकठिकाणीं प्रदर्शित केले आहेत व एके ठिकाणीं त्यांनी आपला स्वतःचा कल नव्य मताकडे आहे असें स्पष्ट विधानही केले आहे. १८८९ सालीं आपण परिभाषेन्दुशेखरावर 'तत्त्वादर्थ' टीका लिहीण्यास आरंभ केला आहे असें त्यांनी नमूद केले असल्यामुळे परिभाषेन्दुशेखरावरील टिप्पणींना 'तत्त्वादर्थ' हें नांव देऊन ती टीका वॉम्बे संस्कृत सीरिजमध्ये परिभाषेन्दुशेखराचें

द्वितीय संस्करण लवकरच हेईल त्यामध्ये देण्यांत येणार आहे. पुढें दिलेल्या संग्रहश्लोकांवरून जुना व नवा संप्रदाय यांचेमधील मतभेद थोडक्यांत ध्यानांत येईल:

भाष्ये सिद्धान्तकौमुद्यां वैयाकरणभूषणे ।
 मनोरमाकौस्तुभयोः सर्वे शास्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥
 एतैर्विरुद्धा ये केचिद् बुद्धिवैभवशालिभिः ।
 शेखरादिग्रन्थकृद्भिः स्वसिद्धान्ताः प्रदर्शिताः ॥ २ ॥
 भाष्यस्वारस्यहानेस्ते नैव प्रामाण्यभाजिनः ।
 इति ये ब्रुवते ते स्युः प्राचीनमतवादिनः ॥ ३ ॥
 भट्टोजीहरदत्तादिग्रन्थाः प्रामाणिकाः खलु ।
 तथापि कुलचिन्नाध्यगूढार्थस्यावलोकने ॥ ४ ॥
 नागेशभट्टैर्विद्वद्भिर्मतभेदाः प्रदर्शिताः ।
 यथोद्देशाकृतव्यूहान्तरङ्गत्वादिवर्णने ॥ ५ ॥
 अन्यासस्यासवर्णेति सूत्रस्थज्ञापने तथा ।
 यस्यात् न स्वलेद् बुद्धिस्तं नव्यं विबुधा विदुः ॥ ६ ॥

२८. वैद्यनाथ पायगुंडे यांचा अल्प परिचय.

नागेशभट्टानंतर त्यांचे पट्टशिष्य वैद्यनाथ पायगुंडे यांनी काशी येथें राहून अनेक शिष्य तयार केले व गुरूजींच्या शेखर मञ्जूषा वगैरे ग्रंथांचें अध्ययन प्रामुख्याने चालू करून शेखर-कारांचा नव्यव्याकरणसंप्रदाय निर्माण केला. भरतखंडांतील निरनिराळ्या प्रांतांतून अनेक वैयाकरण काशी क्षेत्रीं जाऊन नागेशांच्या ग्रंथांचें अध्ययन करूं लागले व स्वप्रांतांत परत जाऊन लोकांमध्ये नागेशांच्या ग्रंथांचा जोरांत पुरस्कार करूं लागले. वैद्यनाथ यांनीही शब्देन्दुशेखरावर चिदस्त्रिमाला व परिभाषेन्दुशेखरावर गदा या नांवाच्या उत्तम टीका लिहिल्या. पायगुंडे यांनाही दीर्घायुष्य लाभलें. त्यांचा काल साधारणपणें १६९०-१७८० समजला जातो. पुण्याहून पेशवे सरकार यांनीही नीलकंठशास्त्री थत्ते यांना काशी येथें अध्ययन पुरें करण्यास पाठविलें. दोतें अशी आख्यायिका आहे. याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरेवर वाळंभट्टी या नांवानें प्रख्यात असलेली मार्मिक टीका आहे व तिचा कर्ता वाळंभट्ट पायगुंडे या नांवानें दिला आहे. वाळंभट्ट हे वैद्यनाथ यांचेंच हुसरे नांव असावें असा विद्वानांचा समज आहे. वैद्यनाथांच्या निरंजीवांचे वाळंभट्ट हे नांव असावें असेंही कांहीं लोक मानतात. इतर कांहीं विद्वानांचे वाळंभट्ट हे प्रयोगरत्नकरी नारायणभट्ट यांचे वंशज होते असें मत आहे.

३९. भरतयमिश्र यांचा अल्प परिचय

विशिष्ट शास्त्रांत आपण निष्णात आहां असें विचारलें असतां त्यांनीं आपण स्वतः व्याकरण व न्याय या दोन्ही शास्त्रांमध्ये सारखेच पूर्ण निष्णात आहों असें सांगितलें. नंतर दरवारांतील पंडितांनीं त्यांचेबरोबर एक महिनाभर मधूनमधून वाद करून 'दरवारांतील सर्व पंडितांपेक्षांही व्याकरण व न्याय या दोन्ही शास्त्रांत त्यांचें प्रावीण्य सर्वोपेक्षां ज्यास्त आहे' असें श्रीमंतांस सांगितलें. नंतर श्रीमंतांनीं त्यांचा मोठा सन्मान करून त्यांना प्रयाग येथें परत जाण्यास निरोप दिला व मार्गावर शिंदे, होळकर, गायकवाड यांनाही सन्मान करण्यास कळविलें. पुण्यांत रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं त्यांची योग्यता जाणली व त्यांना आपला सन्मान कसा करावा याबद्दल मोकळेपणानें सांगण्याची विनंति केली. भैरवमिश्रांनीं आपण चाळीस वर्षे शास्त्रसेवा केली असल्यामुळे आपल्या सांप्रदायिक वस्तू चाळीस चाळीस मागितल्या; परंतु वस्तू देण्याची वहिवाट नसल्यामुळें रोख रक्कम व वस्त्रें त्यांना देण्यांत आलीं असाही प्रवाद आहे. पुण्यामध्ये पर्वती टेकडीवर देवदेवेंद्रराचे दर्शनास ते जात असत. परंतु, देवतेला ते केव्हांही नमस्कार करीत नसत व त्यांचें कारण ते अत्यंत धर्मनिष्ठ असले तरी उपासनेनें त्यांना महान्यासपूजेचा अधिकार प्राप्त झाला असल्यामुळें मूर्तीला नमस्कार केल्यास मूर्तीला त्रास होईल असें त्यांनीं सांगितलें व त्याप्रमाणें टेकडीच्या पायथ्याशी असलेल्या एका शिलेलाला त्यांनीं नमस्कार केला असतां तिचा भंग झाला असें दृष्टोपत्तीस आलें. मंत्रशास्त्रांतील गुरुजींशिवाय इतरांना गुरु म्हणावयाचें नाहीं असा संप्रदाय मंत्रशास्त्रशांमध्ये असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत गुरुजींचें नांव दिलें नसावें. भैरवमिश्र हे वैद्यनाथांच्या बरोवरीचे नागेशांचेच एक शिष्य होते असें कांहीं विद्वान सांगतात व रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं पेशवे दरवारांत त्यांची पारख केली या लोकवार्तेस त्यामुळें पुष्टि येते. पण त्यांच्या ग्रंथांचे शेवटीं छापील व हस्तलिखित प्रतींत असलेली "नेत्राष्टभूतिचन्द्राब्दे (१८८२) वत्सरे" ही ओळ या लोकवार्तेच्या आड येते. कारण, १८८२ विक्रम संवत् म्हणजे इ. स. १८२५ हा काल पेशवाईच्या अस्तानंतरचा असल्यामुळें भैरवमिश्र हे नागेशांचे शिष्य होते व रामशास्त्री प्रभुणे. यांचे वेळीं पेशवेसरकारकडून त्यांचा सत्कार झाला असें म्हणण्यास अडचण येते. येथें "नेत्राक्षिभूतिचन्द्राब्दे (१८२२) वत्सरे" असा खरा पाठ असल्यास सर्व गोष्टी साधतील.

४०. नीलकंठशास्त्री यत्ते यांचा अल्प परिचय.

वैद्यनाथ पायगुंडे व भैरवमिश्र यांच्यानंतरचे जाडे वैद्याकरण म्हणजे पुण्याचे नीलकंठ शास्त्री यत्ते. वैद्यनाथ पायगुंडे यांचेकडे काशी क्षेत्रीं जे अनेक शिष्य व्याकरणशास्त्रांत तयार झाले त्यांमध्ये नीलकंठशास्त्री हे अग्रेसर समजले जातात. कांहीं विद्वानांच्या मतें नीलकंठशास्त्री हे प्रत्यक्ष वैद्यनाथांचे शिष्य नव्हते; तर वैद्यनाथांचे शिष्य रामचंद्रभट्ट तारे यांचे ते शिष्य होते. ते कोणाचेही प्रत्यक्ष शिष्य असोत त्यांना वैद्यनाथांच्या सहवासाचा लाभ झाला होता इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या असें सांगण्यांत येतें कीं वैद्यनाथ पायगुंडे यांचे बरोबर त्यांचे शिष्य नीलकंठशास्त्री यांनीं १८ दिवस व्याकरणशास्त्रांतील विषयावर चर्चा केली व गुरुजींना त्यामुळें इतकें समाधान झालें कीं गुरुजींनीं त्यांना पाणिनीचे प्रत्यक्ष अवतार म्हणून संजोविलें. नीलकंठशास्त्री यांचा काल साधारणपणें इ. स. १७५०-१८३४ असा देण्यांत येतो. त्यांना पेशवेदरवारांत फार मोठा मान होता व दक्षिणेंमध्ये त्या वेळीं त्यांच्या तोडीचा विद्वान नव्हता. घरची सुस्थिति असल्यामुळें म्हणून, किंवा-रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं पुणें सोडल्यानंतर पेशवे सरकारच्या राज्यकारभाराला सुव्यवस्थितपणा नसल्यामुळें

म्हणा, नीलकंठशास्त्री यांनी सरकारी मोठ्या दर्जाची नोकरी पतकरिली नाही. आयुष्यभर अनेक शिष्यांना विद्यादान करणे व निरनिराळ्या प्रांतांतून श्रावणमासदक्षिणेकरितां व सन्मानाकरितां आलेल्या महाविद्वानांशीं वादविवाद व चर्चा करणे यांतच त्यांनीं आपला काल घालविला. असें सांगण्यांत येतें कीं ते आपल्या घराच्या माजघरांत आपल्या चारही बाजूस चार जळत्या समया ठेवून व त्यांचे जवळ पोथ्या ठेऊन बसत असत. हेतु हा कीं कोणत्याही बाजूस बसलेल्या पंडितांबरोबर चर्चा करण्यास सुलभ व्हावें व जरूर वाटल्यास ताबडतोब ग्रंथ पाहून उत्तर देतां यावें. नीलकंठशास्त्री यांनीं साहजिकच प्रगुरूंच्या नव्यमताचा पुरस्कार केला व दोन्ही शेखरांचें अध्ययन सुरू करून अनेक शिष्य निर्माण केले. त्यांमधील प्रमुख शिष्यांचीं नांवें वर देण्यांत आलीच आहेत.

४१. नीलकंठशास्त्री यांचे पुण्यांतील शिष्य व पुण्यांतील सरकारी पाठशाला.

नीलकंठशास्त्री हे व्याकरणाच्या नव्या संप्रदायाचे पूर्ण पुरस्कर्ते होते. पुण्यामध्ये त्यांचे पुष्कळच शिष्य होते इतकेंच नव्हे तर गांवोगांवाहूनही त्यांचेकडे व्याकरणाचे मुख्य ग्रंथ शिकण्यास लोक येत असत. दरवारांत त्यांची योग्यता मोठी असल्यामुळें व विद्वत्ताही असामान्य असल्यामुळें प्रत्यक्ष त्यांचे शिष्य नसलेलेही पुण्यांतील कांहीं विद्वान् शास्त्री आपणांला त्यांचे शिष्य म्हणवून घेणें हा मोठा मान समजत. यांपैकींच एक मेरशास्त्री गोडबोले म्हणून होते. मेरशास्त्री यांची बुद्धि जरी तीम होती तरी आर्थिक परिस्थिति वाईट असल्यामुळें त्यांना जकातनाक्यावर कारकुनाची जागा उपजीविकेकरितां घरावी लागली. एके दिवशीं जकातीच्या बदल कांहीं कुरखुर शाल्यामुळें त्यांचेकडून त्या दिवशीं गेलेल्या गाढ्यांची लेखी केलेली नोंद मागण्यांत आली असतां आपले ध्यानांत सर्व असतें आपणाला नोंद करण्याची जरूर पडत नाही असें त्यांनीं उत्तर दिलें व हिशेब बरोबर असल्याबद्दल वरच्या अधिकाऱ्याची खात्री करून दिली. वरच्या अधिकाऱ्याला त्यांच्या स्मरणशक्तीचें कौतुक वाटलें व त्यानें मेरशास्त्री यांना न्यायशास्त्राचें अध्ययन करण्यास पाठविलें. गुरुजींनीं त्यांना प्रथम तर्कसंग्रहाचा पाठ सांगितला. पोथी बरीरें कांहीं न घेतां दुसरे दिवशीं गुरुजींनीं सांगितलेलें सर्व मेरशास्त्री यांनीं पाठ म्हणून दाखविलें. नंतर मेरशास्त्री यांनीं न्यायाचें उत्तम अध्ययन केलें व दरवारांत उत्तम नैयायिक म्हणून ते प्रशिक्षि पावले. नीलकंठशास्त्री यत्ते यांचे शिष्य रासवाचार्य ओक हे

गणना नीलकंठशास्त्री यांच्या शिष्य व प्रशिष्यांत होती. यांशिवाय परशुरामपंत गोडबोले व रघुनाथशास्त्री तळेकर यांनीही अध्यापकाचें काम कांहीं दिवस केलें.

४२. राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर यांचा अल्प परिचय—

नीलकंठशास्त्री यत्ते यांचे जरी अनेक शिष्य होते तरी व्याकरणशास्त्राच्या उच्च ग्रंथांच्या अध्ययनाध्यापनाची व ग्रंथनिर्मितीची परंपरा त्यांचे बुद्धिमान शिष्य राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर व भास्करशास्त्री अभ्यंकर यांनी राखिली. दोघेही आपलें अध्ययन इ. स. १८१२ च्या सुमारास संपवून सातारा येथें गेले व तेथें त्यांनीं आपआपल्या घरीं अनेक विद्यार्थ्यांना विनावेतन शास्त्र-ग्रंथ शिकवून सरस्वतीची उत्तम प्रकारें आमरणान्त सेवा केली. या दोघांमध्ये राघवेन्द्राचार्य वयानें मोठे होते. दोघेही गुरुवन्धू एकमेकांशीं अत्यंत प्रेमानें वागत. दोघांपैकी राघवेन्द्राचार्य यांना घरची सुस्थिति असल्यामुळें नोकरीची जरूर लागली नाहीं; परंतु त्यांना प्रतापसिंह राजाचा आश्रय होता. भास्करशास्त्री यांची न्यायाधीशाचे मदतीस म्हणून सातारा दरवारांत रुपये ५० वर नियुक्ति होती व राज्य खालसा झाल्यावर तेवढेंच पेन्शन तहाहयात त्यांना मिळत होतें. राघवेन्द्राचार्य हे मध्वपीठावरील सुधीन्द्रस्वामी यांचे नातू. त्यांनीं अध्ययन प्रथमतः आपले चुलत्यांचेजवळ, नंतर पंढरपुरीं विठलोपाध्यायांजवळ व नंतर पुणें येथें नीलकंठशास्त्री यत्ते यांचेजवळ केलें. त्यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर त्रिपथगा, शब्देन्दुशेखरावर विषमी व वैयाकरण-भूषणसारावर प्रभा असे तीन उत्तम टीकाग्रंथ लिहिले. त्यांनीं अनेक शिष्यांना विद्यादान दिलें; पैकीं अनंतशास्त्री पेंढारकर, विष्णुशास्त्री पंडित व पुत्र नारायणाचार्य हे प्रसिद्धीस आले. वृद्धापकाळीं पौत्र अनंताचार्य यांनींही त्यांचेजवळ ब्रह्मवर्त येथें अध्ययन केलें. नारायणाचार्य यांनींही धर्मशास्त्र व वेदान्तशास्त्र यांवर ग्रंथ लिहिले. अनंताचार्य हेही व्याकरणनिष्णात होते व वेळोवेळीं ते पितामहसमान भास्करशास्त्री यांचेकडे शास्त्रीय विषयांवर चर्चा करण्यास जात असत. अनंताचार्यांचे चिरंजीव बाळाचार्य हेही चांगले वैयाकरण होते व त्यांनींही अध्यापनाचें काम शैवटपर्यंत चालविलें. बाळाचार्यांचे पांचही पुत्र उत्तम प्रकारचे संस्कृतज्ञ झाले. त्यांपैकीं नरसिंहाचार्य यांनीं पिढीजाद अध्यापनाचें काम चालविलें. सेतुमाधवाचार्य व अश्वत्थामाचार्य यांनींही अध्यापन व ग्रंथनिर्मिती दोनही कार्यें केलीं.

४३. भास्करशास्त्री अभ्यंकर यांचा अल्प परिचय.

भास्करशास्त्री (इ. स. १७८३-१८७०) यांचें शिक्षण प्रथम चाई येथें गोपीनाथशास्त्री आगाशे यांजकडे झालें. पुणें येथें अनेक बुद्धिमान शिष्यांमध्ये त्यांच्या तीव्र बुद्धीची चमक गुरु-जींना दिसून आली. व्याकरणशास्त्रांत त्यांचें विशेष प्रभुत्व पाहून गुरुजी त्यांना पाणिनि या नांवानें संबोधित असत. भास्करशास्त्री यांनीं शेखर मंजूषा वगैरे ग्रंथांचें अध्ययन स्वतः हस्तलिखित प्रती लिहून केलें. त्यांचे गुरुजी नीलकंठशास्त्री ह्यांनीं काशी येथें नागोजीभट्टांच्याच पदशिष्यांकडे (पायगुंडे यांजकडे) अध्ययन केलेलें असल्यामुळें भास्करशास्त्री यांच्या हस्तलिखित परिभाषेन्दु-शेखर, शब्देन्दुशेखर वगैरे ग्रंथांच्या प्रती नागोजीभट्टांच्या लिखाणास पूर्णपणें धरून आहेत व अशा कांहीं प्रती लेखकाजवळ आहेत. भास्करशास्त्री यांनीं आपला सर्व काल आपल्या घरीं आपल्या शिष्यांना पदविषयांत घालविला. काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे हे त्यांचे प्रथम शिष्य होत. काशी-नाथशास्त्री यांनीं व्याकरणशास्त्राचें समग्र अध्ययन करून, काशीस जाऊन, तेथें न्यायशास्त्राची

परिष्कारपद्धती स्वीकारूनही पंडितांमध्ये अग्रस्थान मिळविलें व मोठा शिष्यगण निर्माण केला. भास्करशास्त्री यांच्या दक्षिणेंतील शिष्यांत नारायणशास्त्री गोडबोले व रामशास्त्री गोडबोले हे प्रमुख होते. राघवेन्द्राचार्य वारल्यानंतर अनंतशास्त्री पेंढारकर यांनीही भास्करशास्त्री यांचेजवळ व्याकरणशास्त्राच्या आकर ग्रंथांचें अध्ययन केलें. मुंबई येथील एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील व्याकरणनिष्णात प्राध्यापक डॉ. कीलहॉर्न हे सातारा येथे व्याकरणशास्त्रांतील आपल्या कांहीं शंका विचारण्यास भास्करशास्त्री यांचेकडे गेले व तेथें निरनिराळ्या मुद्यांवर चर्चा करून परत गेले. विशेषतः अन्तरङ्ग-परिभाषेचे भास्करशास्त्री यांनी केलेल्या विवरणानें त्यांचें पूर्ण समाधान झालें. 'अन्तरङ्ग' परिभाषेचें महत्त्व 'पाणिनीयस्य तन्त्रस्य भाष्यस्थं वेत्ति मर्म कः । नागेशोक्तान्तरङ्गस्यान्तरङ्गशो हि मर्मवित्' या उक्तीवरून सहज ध्यानांत येईल. नंतर एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये व्याकरण शास्त्री म्हणून येण्याविषयी कीलहॉर्न यांनी भास्करशास्त्री यांनाच विनंति केली; पण वार्धक्याने तिचा स्वीकार करणें शक्य झालें नाहीं. तेव्हां एकाद्या शिष्याची शिफारस करण्यासंबंधी त्यांना सांगण्यांत आलें असतां त्यांच्या उत्तम शिष्यांपैकी इतरांनी जाण्याचें नाकारलें; परंतु अनंतशास्त्री पेंढारकर जाण्यास तयार झाले व त्याप्रमाणें अनंतशास्त्री यांची एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये शास्त्री म्हणून नेमणूक झाली. डॉ. कीलहॉर्न यांनी व्याकरणाशास्त्राचें अध्ययन अनंतशास्त्री यांचेजवळ केलें. येथें नमूद करण्याजोगी गोष्ट अशी आहे की, कीलहॉर्न साहेबांनी अनंतशास्त्री यांचे गुरुजी म्हणून भास्करशास्त्री यांचा केव्हांही उल्लेख केला नाहीं. राघवेन्द्राचार्यांचाच निर्देश गुरुजी म्हणून केला आहे. याचें कारण असें सांगण्यांत येतें की राघवेन्द्राचार्यांच्या निधनानंतर अनंतशास्त्री यांनी आपले अपुरें राहिलेलें अध्ययन भास्करशास्त्री यांचेकडे पुरें करण्यास परवानगी द्यावी म्हणून राघवेन्द्राचार्यांच्या चिरेजीवांस विचारलें असतां, त्यांनी "गुरु म्हणून सदा मी राघवेन्द्राचार्यांचाच उल्लेख करीन" अशी शपथ अनंतशास्त्री यांकडून झुणां व वेण्या या नद्यांच्या संगमांत उभें राहून घेवविली. भास्करशास्त्री यांनी ही सर्व हकीगत ऐकूनही अनंतशास्त्री यांना आपलेजवळ अध्ययन करण्यांस परवानगी दिली इतकेंच नव्हे तर एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील शास्त्री म्हणून नियुक्ति होण्यास योग्य अशी त्यांची शिफारस केली. अनंतशास्त्रीही आपण घेतलेल्या शपथस अनुसरूनच की काय भास्करशास्त्री यांचेकडे अध्ययन करतांना पुस्तक पुढें ठेवीत नसत व पाठ चालू असतां शिष्य या नात्यानें कांहींही शंका विचारित नसत.

किंवा भैरवमिश्र यांसारखी विद्वत्त्वे नसली तरी तेथील वैयाकरण हे नैयायिकांच्या परिष्कार-पद्धतीने वाद करण्यांत निष्णात असल्यामुळे काशीनाथशास्त्री यांच्या पाण्डित्याला वाव मिळेलना म्हणून ते प्रथम परत आले व नंतर भास्करशास्त्री यांचेजवळ नव्यन्यायाचें व परिष्कारपद्धतीचें अध्ययन करून पुन्हां काशी येथें गेले व तेथें वैयाकरणांमध्ये त्यांनीं उच्च स्थान मिळविलें. 'काश्या-मेकः काशीनाथः' असे त्यांचे संबधानें विद्वान लोकांत उद्गार निघत असत. त्यांनीं उत्तम शिष्य तयार केले. त्यांपैकीं राजारामशास्त्री कालेंकर हे प्रमुख होते. राजारामशास्त्री यांचे शिष्य वाळशास्त्री रानडे यांचें नांव काशीमध्ये सर्वतोमुखीं होतें इतकेंच नव्हे तर उत्तर हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या ठिकाणांहून त्यांचेकडे अध्ययनास लोक जात असत. त्यांची स्मरणशक्ति, पाठांतर, वाक्पटुत्व व अध्यापनचातुर्य यांचें लोक कौतुक करीत. त्यांना काशी येथें बालसरस्वती नांवानें संवोधित असत. ही बालसरस्वती संज्ञा त्यांना कां दिली गेली यासंबंधींचा एक गंमतीचा श्लोक काशीमध्ये विद्वान लोकांच्या मुखी आहे. तो पुढीलप्रमाणें—“यद् द्वादशान्यिकतयापि (बारा चुक्या करून सुद्धां) न पारयन्ति शस्त्रं बुधा निगदितुं किल बालस्वित्यम् । ऐकान्य-कोपि न बभूव यतोत्र तेन प्रापाभिधानमिह बालसरस्वतीति”. विद्वद्भ्यं गंगाधरशास्त्री तेलंग, शिवकुमारशास्त्री, ताल्याशास्त्री पटवर्धन, दामोदरशास्त्री भारद्वाज, नेपाळचे हेमराज पंडित, नित्यानंद पर्वतीय, केशवशास्त्री मराठे वगैरे अनेक विद्वान शिष्य त्यांनीं तयार केले. सांप्रत काशी येथील प्रमुख वैयाकरण हे त्यांच्याच शिष्यपरंपरेंत येतात.

४५. भारतांतील संस्कृतविद्येची निवासस्थानें.

भास्करशास्त्री यांच्या काशींतील विशाल शिष्यपरंपरेंतील ठळक विद्वानांचा अल्प परिचय देण्यापूर्वी भास्करशास्त्री यांच्या कार्यकालीं म्हणजे इ. स. १८१०-१८७० आ कालखंडांत व तत्पूर्वी काशी व पुणे या प्रांतांत विद्यावृद्धीचीं जीं आंदोलनें झालीं त्यांचें थोडें निरीक्षण करणें जरूर आहे. प्राचीन कालापासून भारतांतील संस्कृत विद्येची निवासस्थानें पाहिल्यास पाणिनिकाळी व त्यानंतर सुमारे १०।१२ शतके तक्षशिला व नालंदा हीं विद्यास्थानें होती. मुस्लिम धर्माच्या उदयानंतर पंजाब व गंधार प्रांतांत परधर्मीयांच्या स्वाग्या सुरू झाल्या तेव्हां रजपुतांच्या शौर्यामुळे संरक्षण मिळालेलें उज्जयिनी शहर हें विद्येचें निवासस्थान झालें. कांहीं काळानंतर त्याहूनही सुरक्षित अशी दक्षिणेंतील कुम्भकोण, विजयानगर, तंजावर व प्रतिष्ठान (पैठण) येथेही संस्कृत विद्येनें आपली निवासस्थानें बनविली. विजयानगरचें राज्य लयास गेल्यानंतर वरील ठिकाणींही परधर्मीयांकडून उपसर्ग पोचूं लागला. परंतु शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर वाई, नाशिक, कऱ्हाड व पंढरपूर येथें कांहीं काळ विद्येनें आपलें घर केलें. पेशवाईच्या स्थापनेनंतर पुणें येथें विद्येनें आपलें निवासस्थान केलें व तेथें संस्कृत विद्येचा बराच उत्कर्ष झाला. काशी हें पुण्यक्षेत्र मानण्यांत आल्यानंतर राजे लोकांनीं तेथें आपलीं घरे बांधिलीं व विद्याभिवृद्धयर्थ पाठशाळांना आश्रय दिला. परधर्मीयांची जरी काशी-क्षेत्रीं वेळोवेळीं आक्रमणे झाली तरी आक्रमकांचें लक्ष मुख्यतः देवालये व धनिक लोकांचीं घरे यांवर असल्यामुळे पवित्र गंगातीरी विरक्त वृत्तीनें फक्त विद्यादानाचें व्रत अव्याहत चालविलें हें भट्टोजीदीक्षित, मधुसूदनसरस्वती, नागेशभट्ट वगैरे विद्वानांच्या कामगिरीबद्दल सहज ध्यानांत येईल. अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांत राजकीय घडामोडीमुळे जरी विद्याभिवृद्धीला वेळोवेळीं उपसर्ग पोचला व कधीं वाढ तर कधीं न्हास झाले तरी पण काशीक्षेत्रानें विद्यादेवीची जोपा-

सना आजपर्यंत अखंड चालविली आहे व आतां स्वराज्यप्राप्तीनंतर या पुण्यक्षेत्राला संस्कृत विद्येचें अग्रस्थान मिळेल अशी अपेक्षा आहे.

४६. काशीक्षेत्रांत संस्कृत विद्येचे उत्कर्षापकर्ष.

भारतातील इतर प्रांतांतही वेळोवेळीं उत्तम विद्वद्भूतनें निर्माण झालीं तरी पण गेलीं पांच सहा शतके संस्कृताध्ययनाचें अखंडितत्व कायम ठेवण्याचें श्रेय काशीक्षेत्रालाच दिलें पाहिजे. वंगालमध्ये नवद्वीपानें उत्तमोत्तम नैयायिक निर्माण केले; तर मिथिला प्रांतांत उत्तमोत्तम मीमांसक झाले. काशीमध्ये प्रसिद्ध धर्मशास्त्रज्ञ होऊन गेले; तर भारताच्या दक्षिण भागांत वेदान्तशास्त्राचा पुरस्कार झाला. माळवा व गुजरात यांनीं साहित्याची उपासना केली; तर महाराष्ट्रानें व्याकरणशास्त्राचा पुरस्कार केला. श्रीक्षेत्र काशी येथें अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत पंडितवर्य नागेश यांच्या निधनानंतर साधारणपणें शंभर वर्षे विद्याभिवृद्धीला प्रतिकूलच गेलीं. याला कारण निरनिराळ्या राजांचे परस्परामध्ये व कंपनीसरकारशीं चाललेल्या कलहामुळें सर्वत्र पसरलेलें अशांततेचें वातावरण हेंच होय. या काळीं दक्षिणमध्ये पेशव्यांचे आमदानींत श्रावणमासपरीक्षा व दक्षिणा त्याप्रमाणेंच महापंडितांचा गौरव व सत्कार हे चाळू असल्यामुळें विद्येचा उत्कर्ष झाला. परंतु दुर्दैवानें एकोणिसाव्या शतकाचे आरंभी ही स्थिति बदलली. अनेक वेळां पुणें शहर लुटलें गेलें व केन्हां केन्हां शहरांत राहणेंही धोक्याचें झालें. अर्थात् विद्याभिवृद्धीला धक्का पोंचला. परंतु १८१८ सालीं पेशवाई लयाला गेल्यानंतर वातावरण शांत झालें व इंग्रजी राज्यकर्त्यांनींही आपली सत्ता स्थापिल्यानंतर राज्यकारभार व शिक्षण हीं पूर्वीप्रमाणेंच सुरू ठेवल्यामुळें इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर संस्कृतविद्येचा थोडासा उत्कर्षच झाला असें म्हटलें तरी चालेल. इंग्रजी राज्यकर्त्यांनीं संस्कृत पाठशाळांची स्थिति सुधारली, तेथें उत्तम विद्वानांची नेमणूक केली व अध्ययनाध्यापनाची परंपरा कायम राखली.

४७. काशी येथील राजकीय संस्कृत-विद्यालय.

इ. स. १७९१ सालीं काशी येथें कंपनी सरकारनें संस्कृत विद्येचें, संस्कृतग्रंथांचें व अध्ययनाध्यापनपरंपरेचें रक्षण व्हावें याकरितां संस्कृत कॉलेज स्थापन केलें व तेथें परंपरागत पद्धतीनें वेदवेदान्तांचें, दर्शनांचें व शास्त्रांचें अध्यापन चालू केलें. विद्वान शास्त्री व वैदिक यांची तेथें नेमणूक केली व विद्यार्थ्यांनाही शिष्यवृत्त्या चालू केल्या. प्रथमपासूनच काशी येथें धर्मशास्त्र व व्याकरण यांच्या अभ्यासाला प्राधान्य होतें व तेंच संस्कृत कॉलेजांतही कायम राहिलें. सुमारे ५० वर्षांनीं इंग्रजी शिक्षण सर्वत्र चालू झाल्यानंतर संस्कृत कॉलेजांतही इंग्रजी विभाग चालू झाला व पहिले मिनिष्ठापाल म्हणून जॉन मूर साहेबांची इ. स. १८४४ मध्ये नेमणूक झाली. त्यानंतर रेचर्ड यॉलिस (१८४५-४६), बॅल्यारन (१८४६-६१), मिफिथ (१८६१-१८७८), नेस्पॉल्ट (१८७८-७९), थिओ (१८७९-८८) व व्हेनिस (१८८८-१९१८) यांची क्रमानें त्या जागीं नेमणूक झाली. मूर साहेबांनीं राजारामशास्त्री काशीकर यांचेजवळ संस्कृतनें उत्तम अध्ययन केलें, व स्वतःही इंग्रजीत संस्कृत विषयांवर पुस्तके लिहिली. मिनिष्ठापाल बॅल्यारन यांनीं शास्त्री लोकांकडून उत्तम इंग्रजी ग्रंथांचीं संस्कृतमध्ये भाषांतरे करविली व विद्वानांकडून ग्रंथसंस्काराचें काम करवून घेतलें. त्यांनीं प्रथम काशीनायशास्त्री

अष्टपुत्रे यांजकडे व नंतर राजारामशास्त्री कार्लेकर यांजपाशीं व्याकरणशास्त्राचा काळजीपूर्वक अभ्यास केला व स्वतः व्याकरणमहाभाष्याचें संस्करण केलें. त्रिफिथसाहेबांनीं वेदविद्येकडे विशेष लक्ष दिलें व वेदविद्येच्या पुरस्काराचे वावर्तीत उत्तम कामगिरी केली हें त्यांनीं केलेल्या वेदांच्या काव्यबद्ध भाषांतरावरून सहज ध्यानांत येईल. प्रिन्सिपाल थीवो यांनीं वेदान्त-शास्त्राचा उत्तम अभ्यास केला व शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या वेदान्तसूत्रभाष्यांच् ईंग्रजी भाषेंत सुंदर अनुवाद केला व मार्मिक प्रस्तावना लिहिली. थीवो साहेबांचे नंतर प्रिन्सिपाल व्हेनिस यांनींही संस्कृतविद्येचा पुरस्कार चांगल्या रीतीनें केला, व उत्तम ग्रंथांचें पंडितांकडून संस्करण केलें. डॉ. व्हेनिस यांनीं गंगाधरशास्त्री यांचेजवळ अध्ययन केलें. गंगाधर-शास्त्र्यांचा ते गुरुजी म्हणून सदा उल्लेख करीत. काशी येथील संस्कृतविद्यालयाचा १८५० ते १९१० हा मोठ्या उत्कर्षाचा काल होता असें म्हटलें तरी चालेल. या कालांत विद्यालयाला बापूदेवशास्त्री, राजारामशास्त्री कार्लेकर व वालसरस्वती हे अध्यापक प्रथमतः, व त्यानंतर त्यांचेच कैलासचंद्र शिरोमणि (१८६८-१९०७), शिवकुमारशास्त्री (१८७५-७९) गंगाधरशास्त्री तेलङ्ग (१८७९-१९०९) दामोदरशास्त्री भारद्वाज (१८७९-१९०८) तात्याशास्त्री पटवर्धन (१८८०-१९१९) रामशास्त्री तेलङ्ग (१८८२-१९२२) व सुधाकर द्विवेदी यांच्यासारखे नांवाजलेले शिष्य संस्कृत विद्यालयाला लाभले. या सर्वांचेकडून निरनिराळ्या विषयांत उत्तम ग्रंथ-निर्मिति झाली व उत्तम शिष्यही निर्माण झाले व अध्ययनाध्यापनपरंपरा कायम राहिली. ईंग्रजी राज्यकर्त्यांनीं १८८७ सालीं महाराणी हिकटोरियाच्या राज्याच्या जुविली उत्सवाच्या निमित्तानें महामहोपाध्याय पदवी देण्याचा उपक्रम केला व या सर्व विद्वानांना क्रमाक्रमानें ती पदवी अर्पण केली. रामशास्त्री व वालसरस्वती हे या पदवीदानाच्या उपक्रमापूर्वीच निवर्तले असल्यामुळें त्यांना ही पदवी विभूषित करतां आली नाहीं. इ. स. १८१८ नंतर म. म. गंगानाथ झा, म. म. गोपीनाथ कविराज व म. म. मंगलदेवशास्त्री हे संस्कृत कॉलेजचे प्रिन्सिपाल झाले. त्यांनींही उत्तम प्रकारें विद्यालयाची जोपासना केली, उत्तम ग्रंथांचें संस्करण करविलें व स्वतःही चांगल्या प्रकारची ग्रंथनिर्मिति केली.

४८. काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांचा अल्प परिचय.

काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे, (१८००-१८५०) हे पुणें येथील सरकारी पाठ-शाळेंतील गुरुजी गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे यांचे चिरंजीव. अष्टपुत्रे हे मूळचे वार्डेचे राहणारे. वार्डे येथें त्यावेळीं आगाशे, भारद्वाज, वळे, रड्डी, अष्टपुत्रे वगैरे घराणीं शास्त्राभ्यासाकरितां प्रसिद्ध होती. वार्डे येथें गोपीनाथशास्त्री आगाशे यांचेजवळ प्रथम अध्ययन करून नंतर काशीनाथशास्त्री हे पुणें येथें गेले. अध्ययनास तेथेंही कांहीं दिवस राहिल्यानंतर व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन मुपुर्त करण्याकरितां गोविंदाचार्यांनीं त्यांना सातारा येथें भास्करशास्त्री यांचेकडे पाठविलें. सातारा येथें अध्ययन संपूर्ण झाल्यानंतर पुणें येथील राजकीय पाठशाळेंत त्यांची नियुक्ति होणें जरी शक्य होतें तरी पुणें येथें पूर्वीइतका शास्त्रीय विद्वत्तेला मान राहिल्या नवल्यामुळें त्यांच्या विद्वत्तेचें चीज परप्रान्तात व्याप्त होईल वा हेतुनें गोविंदाचार्यांनीं काशीनाथशास्त्रींना काशी येथें पाठविलें. तेथें त्यांची विद्वत्ता व सभाषांटित्व पाहून लोकांनीं त्यांचेबद्दल ' पण्डितपु काश्यामेकः काशीनाथः ' असे उद्गार काढले. काशी येथील राजकीय विद्यालयांत त्यांनीं अध्यापक म्हणून काम केलें व अनेक शिष्यांना विद्यादान दिलें.

म्हणून त्यांचें विश्वनाथ नांव बदलून त्यांना बालसरस्वती म्हणावयाचें त्या विद्वानांनीं ठरविलें व तेव्हांपासून बालसरस्वती हें त्यांचें नांव प्रचारांत आलें. ग्वाल्हेर येथें पुण्याहून मोरशास्त्री साठे व कुप्पाशास्त्री द्रवीड आले असतां बालसरस्वती यांनीं त्यांचेजवळ न्याय व भीमांशा या शास्त्रांचें अध्ययन केलें. त्यांचा पहिला विवाह इ.स. १८५५ सालीं झाला. त्यानंतर ते आपलें राहिलेले अध्ययन पुरें करण्यास काशी येथें गेले आणि प्रथम काशीनाथशास्त्री व नंतर राजारामशास्त्री यांचेजवळ त्यांनीं संपूर्ण व्याकरणशास्त्र म्हटलें. त्यांनीं आपले गुरुजी राजारामशास्त्री यांचेबरोबर तीर्थयात्रा केल्या. यज्ञांमध्ये तें सामगायन उत्तम करीत व आपल्या देखरेखीखालीं यज्ञाचा विधि यथासांग करवून घेत. त्यांचे मनांत स्वतः ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा असें आलें व त्याकरितां त्यांनीं विधुरावस्था सोडून तिसरा विवाह केला व पत्नीकडे मन्त्रपठन व रामकृष्णभट्टांकडे अर्धयुक्कर्म देऊन स्वतः यजमान होऊन ज्योतिष्टोम यज्ञ उत्कृष्ट रीतीनें पार पाडला त्यानंतर लवकरच मूळव्याधीनें ते आजारी पडले. त्यांच्या तरुण पत्नीच्या मनाला रोग दुःसाध्य आहे हें आढळून येतांच धक्का बसला व ती निवर्तली. नंतर थोडक्याच दिवसांत बालशास्त्री यांनींही काशी क्षेत्री देह ठेविला

अभिथि व गफ या पाश्चात्य पंडितांनीं बालशास्त्री यांचेजवळ कांहीं शास्त्रीय ग्रंथ वाचले व त्यांचेकडून भासतीसह वेदान्तसूत्रभाष्य, व्याकरणमहाभाष्य वगैरे ग्रंथांचें संस्करण करून घेतलें. बालसरस्वती यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहिली व सारासार-विवेक आणि विध्वोद्वाहशङ्कासमाधि हे निबंध लिहिले. पण एकंदरीत त्यांचें लक्ष ग्रंथलेखनापेक्षां तीर्थयात्रा, यागानुष्ठान व विद्यादान यांजकडे ज्यास्त होतें व त्यांनीं काशीमध्ये सर्व शास्त्रांतील उत्तम ग्रंथांचें अध्यापन करून मोठा शिष्यगण निर्माण केला. काशीमधील विद्यमान शास्त्री व पंडित यांमध्ये गुरुजी अथवा प्रगुरुजी या नात्यानें त्यांचें नांव सर्वतोमुखी आहे. आपल्या गुरुजींच्या नंतर त्यांनीं संस्कृत कॉलेजमध्ये कांहीं वर्षे अध्यापकाचें काम केलें. पण धार्मिक व्रतानुष्ठानें व तीर्थयात्रा यांच्यंत त्यामुळें व्यत्यय येतो असें आढळून येतांच प्रिन्सिपल नेस्फील्ड यांच्या कळकळीच्या विनंतीलाही बाजूला सारून त्यांनीं नोकरी सोडली. त्यांचें वर्णन वेदपाटी, कर्मकाण्डी, वक्ता, सभाष्यन, शास्त्रनिष्ठात धर्मशास्त्रज्ञ मुनि असें करण्यांत येत असे. अवघ्या त्रेचाळीस वर्षांच्या आयुष्यांत त्यांनीं पुष्कळ शास्त्रीय ग्रंथांचें संशोधन केलें व अनेक विद्वान शिष्य निर्माण केले. त्यांच्या शिष्यांमध्ये पंडित शिवकुमार, नित्यानंद पर्वतीय, गंगाधरशास्त्री तेलङ्ग, तात्याशास्त्री पटवर्धन, दामोदरशास्त्री भारद्वाज, केशवशास्त्री मराठे, रामशास्त्री तेलंग, स्नेहिरामशास्त्री, हेमराजपंडित, विश्वनाथ दण्डीभट्ट यांची प्रामुख्यानें गणना होते.

म्हणून त्यांचे विश्वनाथ नांव बदलून त्यांना बालसरस्वती म्हणावयाचें त्या विद्वानांनीं ठरविलें व तेव्हांपासून बालसरस्वती हें त्यांचें नांव प्रचारांत आलें. ग्वाल्हेर येथें पुण्याहून मोरशास्त्री साठे व कुप्पाशास्त्री द्रवीड आले असतां बालसरस्वती यांनीं त्यांचेजवळ न्याय व भीमांसा या शास्त्रांचें अध्ययन केलें. त्यांचा पहिला विवाह इ.स. १८५५ सालीं झाला. त्यानंतर ते आपलें राहिलेलें अध्ययन पुरें करण्यास काशी येथें गेले आणि प्रथम काशीनाथशास्त्री व नंतर राजारामशास्त्री यांचेजवळ त्यांनीं संपूर्ण व्याकरणशास्त्र म्हटलें. त्यांनीं आपले गुरुजी राजारामशास्त्री यांचेबरोबर तीर्थयात्रा केल्या. यज्ञामध्ये तें सामगायन उत्तम करीत व आपल्या देखरेखीखालीं यज्ञाचा विधि यथासांग करवून घेत. त्यांचे मनांत स्वतः ज्योतिषोम यज्ञ करावा असें आलें व त्याकरितां त्यांनीं विधुरावस्था सोडून तिसरा विवाह केला व पत्नीकडे मन्त्रपठन व रामकृष्णमठ्यांकडे अर्घ्यार्कर्म देऊन स्वतः यजमान होऊन ज्योतिषोम यज्ञ उत्कृष्ट रीतीनें पार पाडला त्यानंतर लवकरच मूळव्याधीनें ते आजारी पडले. त्यांच्या तृण पत्नीच्या मनाला रोग दुःसाध्य आहे हें आढळून येतांच धक्का बसला व ती निवर्तली. नंतर थोडक्याच दिवसांत बाळशास्त्री यांनींही काशी क्षेत्रीं देह ठेविला.

प्रिफिथ व गफ या पाश्चात्य पंडितांनीं बालशास्त्री यांचेजवळ कांहीं शास्त्रीय ग्रंथ वाचले व त्यांचेकडून भ्रामतीसह वेदान्तसूत्रभाष्य, व्याकरणसहामाष्य वगैरे ग्रंथांचें संस्करण करून घेतलें. बालसरस्वती यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहिली व सारासार-विवेक आणि विधवेद्राहशङ्कासमाधि हे निबंध लिहिले. पण एकंदरीत त्यांचें लक्ष ग्रंथलेखनापेक्षां तीर्थयात्रा, यागानुष्ठान व विद्यादान यांजकडे ज्यास्त होतें व त्यांनीं काशीमध्ये सर्व शास्त्रांतील उच्चतम ग्रंथांचें अध्यापन करून मोठा शिष्यगण निर्माण केला. काशीमधील विद्यमान शास्त्री व पंडित यांमध्ये गुरुजी अथवा प्रगुरुजी या नात्यानें त्यांचें नांव सर्वतोमुखी आहे. आपल्या गुरुजींच्या नंतर त्यांनीं संस्कृत कालेजमध्ये कांहीं वर्षे अध्यापकाचें काम केलें. पण धार्मिक व्रतानुष्ठानें व तीर्थयात्रा यांच्यांत त्यामुळें व्यत्यय येतो असें आढळून येतांच धार्मिक व्रतानुष्ठानें व तीर्थयात्रा यांच्या कळकळीच्या विनंतीलाही वाजूळ साधून त्यांनीं नोकरी सोडली. प्रिन्सिपल नेस्फील्ड यांच्या कळकळीच्या विनंतीलाही वाजूळ साधून त्यांनीं नोकरी सोडली. त्यांचें वर्णन ब्रेदपाठी, कर्मकाण्डी, वक्ता, सभाध्यक्ष, शास्त्रनिष्णात धर्मशास्त्रज्ञ मुनि असें करण्यांत येत असे. अवघ्या त्रेचाळीस वर्षांच्या आयुष्यांत त्यांनीं पुष्कळ शास्त्रीय ग्रंथांचें संशोधन केलें व अनेक विद्वान शिष्य निर्माण केले. त्यांच्या शिष्यांमध्ये पंडित शिवकुमार, नित्यानंद पर्वतीय, गंगाधरशास्त्री तेलङ्ग, तात्याशास्त्री पटवर्धन, दामोदरशास्त्री भारद्वाज, केशवशास्त्री मराठे, रामशास्त्री तेलंग, स्नेहिरामशास्त्री, हेमराजपंडित, विश्वनाथ दण्ठिमठ यांची प्रामुख्यानें गणना होते.

त्यानंतर बालसरस्वती यांचेजवळ व्याकरण वगैरे शास्त्रांतील वरच्या ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांतही पारंगतता मिळविली. सन १८७९ मध्ये डॉ. धीवो यांनी त्यांची संस्कृत कॉलेजमध्ये नेमणूक केली. सर्व व्यंजने क्रमानें घाळून समस्यापूर्ण करण्यास सांगितलें असतां त्यांनीं केलिला “अनेकवर्णकमरीतियुक्तः कवौ गवौ डञ्जझझा जटी ठः । अडंढणस्तोय दधौ न पम्फं बभौ मयूरो लवशेषसिंहः” हा श्लोक लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहे. धीवो साहेबांनीं त्यांचेकडून पदमञ्जरी, वाक्यपदीय, तन्त्रवार्तिक, रसगंगाधर वगैरे ग्रंथांचें उत्तम संस्करण करून घेतलें. इ.स. १८८७ सालीं राणीच्या राज्याच्या ज्युनिलीनिमित्त पदवीदान झालें त्यावेळीं इंग्रजी राज्यकर्त्यांनीं महामहोपाध्याय पदवीचा उपक्रम करून प्रथमच चार मोठ्या पंडितांना ती दिली त्यांमध्ये गंगाधर शास्त्री हे वयानें सर्वांत लहान होते. ही आख्यायिका पुढील श्लोकांत नमूद केली आहेः—

यलब्धं शतशो बुधाः प्रतिदिनं कुर्वन्ति यत्नान् बहून्

केचित्तेषु कथंचिदेव मुकुतैर्विन्दन्ति तद्वार्धके ।

लब्धं तत्त्रिदशात्मकाल्पवयसा यूनामुना शास्त्रिणा

साकं वार्धकदुर्बलैस्त्रिभिरतिप्रख्यैः पुराणैर्बुधैः ॥

डॉ. व्हेनिस यांनी गंगाधरशास्त्री यांचे जवळ शास्त्रग्रंथांचें अध्ययन केलें व गुरुजी म्हणून वेळोवेळीं ते शास्त्रीबुवांचा उल्लेख करीत. काशी येथें रस्तारंदीकरितां राममंदिरांतील मूर्ती हलवून दुसरीकडे नेण्याचा सरकारचा आग्रह ‘मूर्तिचालन हें शास्त्रविरुद्ध आहे’ याबद्दल ग्रंथांतील प्रमाणें देऊन शास्त्रीबोवांनीं थांबविला व लोकांमधील क्षुब्धता दूर केली. यज्ञाचे प्रसंगीं ते पुढाकार घेत असत व यथासांग यज्ञ करवून घेत असत. इ. स. १९०३ सालीं सरकारनें सी. आय. ई. ही बहुमानाची पदवी त्यांना दिली. इ. स. १९०९ सालीं ते सेवानिवृत्त झाले व नंतर चार वर्षांनीं वारले. इ. स. १९१२ सालीं तीर्थरुपांबरोबर त्रिस्थली यात्रा करीत असतांना काशी क्षेत्रीं गंगाधरशास्त्री तेलंग, बाबाशास्त्री काळे व इतर वैयाकरण यांच्या भेटीचा लेखकाला सुयोग घडून आला. काशी येथील विद्याभिवृद्धीचा व गुरुशिष्यपरंपरेचा जो वृत्तांत येथें दिला आहे त्यासंबंधी पुष्कळशी माहिती त्याप्रसंगीं मिळालेली आहे. गंगाधर-शास्त्री यांच्या आंगी असलेल्या विनय, विद्याप्रेम व गुरुभक्ति या गुणांच्या सुंदर मीलनाची कल्पना येण्याकरितां त्या वेळीं घडलेल्या एका प्रसंगाचें थोडक्यांत वर्णन पुढें देत आहेः सायंकाळीं गंगाधरशास्त्री दहा चार प्रौढ शिष्यांना पाठ देत असतां त्यांना ‘पुणें येथून वासुदेवशास्त्री अम्यंकर हे आपल्या भेटीस आले आहेत’ असें सांगतांच गंगाधरशास्त्री यांनीं आपलें आसन सोडलें व झटकन् दाराशी येऊन अभिवंदनाकरितां तयार झालेल्या वासुदेवशास्त्री यांना स्वतः अभिवंदन केलें. वासुदेवशास्त्री यांनीं ‘हा प्रकार उलटा होत आहे’ असें म्हणतांच गंगाधरशास्त्री यांनीं “भास्करशास्त्री अम्यंकरांपासून शिष्यपरंपरेनें आपण स्वतः पांचवे आहों व वासुदेवशास्त्री हे प्रत्यक्ष पील व शिष्यपरंपरेनें तिसरे आहेत म्हणून वासुदेवशास्त्री यांनाच प्रणिपात करणें हेंच शास्त्रीक आहे व तसेंच आपण केलें हें लक्षांत ठेवा” असें आम्हां सर्वांना अधिकृत वाणीनें बजावून सांगितलें.

५२. म. म. शिवकुमारशास्त्री यांचा अल्प परिचय.

पंडित शिवकुमार यांचा जन्म काशीजवळच एका खेडेगांवीं झाला. जन्मतःच शिव-कुमार यांच्या मस्तकावर चंद्र व जिभवर दिग्गूल यांसारखी चिन्हे होती. तीं पाहून सर्व

नातलगांची हें अत्यंत दुष्ट लक्षणाचें राक्षसी मूल जन्माला आलें आहे अशी समजूत होऊन सर्व-
जण मुलाचा तिटकारा करूं लागले. त्यांचें नामाभिधानही कोणी केलें नाहीं. परंतु देहावरील
चिन्हांवरून त्यांना शिवकुमार असें लोक म्हणूं लागले. लवकरच त्यांचे वडील निवर्तले. तेव्हां-
पासून तर चुलते व इतर नातलग हे त्यांचा जास्तीच तिरस्कार करूं लागले व त्यांनीं उपनयना-
नंतर शिवकुमारांना घराचे बाहेर घालवून दिलें. शिवकुमार पायीं चालत चालत काशीक्षेत्री गेले
व तेथें त्यांनीं निरनिराळ्या विद्वानांचे जवळ राहून न्याय, वेदान्त व व्याकरण या शास्त्रांचें संपूर्ण
अध्ययन केलें. बालसरस्वती यांचे जवळ त्यांनीं व्याकरणांतील वरच्या ग्रंथांचा अभ्यास केला.
शिवचिन्हांनीं सूचित असो वा नसो त्यांची बुद्धि तशीच ग्रहणशक्ति असामान्य होती. राजकीय
संस्कृत विद्यालयांत अध्यापक म्हणून त्यांनीं कांहीं वर्षे काम केलें; पण कांहीं कारणानें त्यांनीं
राजीनामा दिला. नंतर त्यांच्या पांडित्याची कीर्ति ऐकून त्यांना दरभंगा नरेशानें काशीमध्ये
आपल्या पाठशाळेंत नेमलें. ते अत्यंत निःस्पृह होते व वाणेदार वृत्तीचे होते. त्यांनीं उत्तमो-
त्तम शिष्य तयार केले. अध्यापनाचें त्यांना एक प्रकारचें व्यसनच होतें. त्यांना सर्वतन्त्रस्वतन्त्र,
पंडितरत्न व विद्यामार्तंड या पदव्या मिळाल्या होत्या व सरकारनैही त्यांना महामहोपाध्याय ही
पदवी दिली. त्यांनीं अनेक शिष्य तयार केले. त्यांमध्ये गंगानाथ झा, मधुसूदन झा वगैरे मैथिली-
यांचा भरणा विशेषकरून होता. परिभाषेन्दुशेखरावर त्यांनीं टीका लिहिलेली प्रसिद्ध आहे.

५३. म. म. दामोदरशास्त्री भारद्वाज यांचा अल्प परिचय.

भारद्वाज हे मूळचे वाईचे राहणारे. दामोदरशास्त्री यांचे पूर्वज काशीस जाऊन स्थायिक
झाले. ग्वाल्हेर संस्थानामध्ये त्यांना एक गांव इनाम मिळालें होतें. तेथें दामोदरशास्त्री यांचे वडील
रहात असत. दामोदरशास्त्री व त्यांचे दोन बंधू काशी येथें अध्ययनाकरितां राहिले. वालशास्त्री रानडे
यांचेकडे दामोदरशास्त्री यांनीं व्याकरणाध्ययन केलें व नंतर त्यांनीं अनेक मैथिल शिष्य तयार केले.
आपल्या वृद्ध पित्यांना भेटण्याकरितां चालले असतां ग्वाल्हेर येथें ते उतरले व अचानक पंडित-
सभेंत पंडितांचे पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष चालूं असतांना गेले. तेथें चाललेला पंडितांचा वाद ऐकून
त्यांना त्यांत भाग घेतल्याशिवाय राहवेना. त्यांनीं सभेंत भाग घेतला. त्यांची सभेमध्ये सर्वांत
श्रेष्ठ विद्वत्ता दिसून आली व शिंदे सरकारनीं खूप होऊन त्यांना पांचशें रुपये व शाल दिली. इ. स.
१८७९ सालीं नेस्फील्ड साहेबांनीं त्यांची व्याकरणाध्यापक म्हणून नेमणूक केली. १९०६ सालीं
शंकराचार्यांनीं त्यांना अशेषवाङ्मयपारगवैयाकरणकेसरी ही पदवी व रौप्यपदक दिलें; व सर-
कारनें १९०८ सालीं त्यांना महामहोपाध्याय पदवी दिली. १९०९ सालीं ते निवर्तले.

५४. बालसरस्वती यांचे इतर शिष्य.

म. म. रामकृष्णशास्त्री अथवा तात्याशास्त्री पटवर्धन यांचें आरंभीचें शिक्षण नागपूर येथें
झालें. नंतर ते काशी येथें गेले व वालशास्त्री रानडे यांचेकडे त्यांनीं संपूर्ण व्याकरणशास्त्राचें
अवघ्या सहा वर्षांत अध्ययन केलें. व्याकरणावरोवर इतरही शास्त्रांचा त्यांनीं अभ्यास करून
त्यांतही पांडित्य संपादन केलें. प्रथमतः ते दरभंगा पाठशाळेंत अध्यापक होते व नंतर त्यांची
राजकीय संस्कृत विद्यालयांत नेमणूक झाली. तेथें त्यांनीं आपलें अध्यापनकौशल्य
दाखविलें. इ. स. १९०९ मध्ये सरकारनें त्यांना महामहोपाध्याय पदवी दिली. इ. स.
१९१९ मध्ये ते निवर्तले. त्यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर 'भूति' नांवाची टीका लिहिली आहे.

म. म. केशवशास्त्री मराठे हे बालशास्त्री यांचे दुसरे प्रसिद्ध शिष्य होते. बालपर्णीच केशवशास्त्री यांना त्यांचे वडील बालभट्ट यांनी राजारामशास्त्री यांच्या हवाली केलें व राजाराम-शास्त्री यांनीही मरणापूर्वी त्यांना बालसरस्वती यांचे स्वाधीन केलें. केशवशास्त्री यांचीं अध्यापनापेक्षां ग्रंथसंशोधनाकडे प्रवृत्ति जास्त होती. डॉ. थीब्रो यांना त्यांचे कामांत केशवशास्त्री यांची चांगलीच मदत झाली. इ. स. १८७५ मध्ये त्यांची राजकीय पाठशाळेमध्ये नियुक्ति झाली. तेथें २५ वर्षे काम करून ते सेवानिवृत्त झाले. सरकारने त्यांना इ. स. १९१२ मध्ये महामहोपाध्याय पदवी दिली. १९२१ साली ते निवर्तले.

म. म. नित्यानंद पर्वतीय हेही बालसरस्वती यांचे एक प्रसिद्ध शिष्य होते. जन्मापासून त्यांची शरीरप्रकृति चांगली नव्हती; तरी पण त्यांचे आंगची हुपारी व तरतरीत बुद्धि पाहून गंगाधरशास्त्री यांच्या सांनिध्याने व तपःसामर्थ्याने शरीरव्याधि दूर व्हावी व आंगी विद्वत्ताही यावी या हेतूने त्यांचे वडिलांनी त्यांना गंगाधरशास्त्री यांचे स्वाधीन केलें. तेथें त्यांनी उत्तम अध्ययन केलें व व्याकरणाचार्य होऊन राजकीय संस्कृत पाठशाळेंत ते अध्यापक झाले त्यांचे आंगी स्वभावतःच संसारविरक्ति होती व ते सदासर्वदा अध्यापनांत व ईश्वरचिंतनांत निमग्न असत. त्यांची विद्वत्ता व योग्यता जाणून सरकारने त्यांना महामहोपाध्याय ही पदवी दिली. ते १९२१ साली निवर्तले. त्यांनी लघुशब्देन्दुशेखरावर दीपक नांवाची टीका लिहिली आहे.

विश्वनाथ दण्ठभट्ट हेही बालसरस्वतींच्या शिष्यांपैकी एक विद्वान् विरक्त शिष्य होते. त्यांनीही परिभाषेन्दुशेखर व बृहच्छब्देन्दुशेखर यांवर टीका लिहिलेल्या प्रसिद्ध आहेत.

लक्ष्मणशास्त्री हे अतिशय धर्मनिष्ठ होते. रणवीर पाठशाळेत ते मुख्याध्यापक होते. त्यांनीं परोपकारार्थ अनेक कायें केली व अनेक धार्मिक संस्था स्थापिल्या. काशातील साङ्गवेदविद्यालयस्थापना त्यांचेच प्रयत्नांनीं झाली. हें सर्व लक्षांत घेऊन सरकारनें महामहोपाध्याय हीं पदवी देऊन त्यांचा सन्मान केला. इ.स. १९२६ सालीं ते सेवानिवृत्त झाले. व त्यानंतर लवकरच ते निवर्तले. त्यांचे अनेक शिष्य व अनेक संस्था आज त्यांच्या विद्वत्तेची व परोपकारपरत्वाची साक्ष देत आहेत.

५६. पाश्चात्य विद्वानांची कामगिरी.

याच वेळीं पुणें व मुंबई येथील शास्त्राध्ययनाध्यापनाकडे पाहिल्यास इंग्रजांचें राज्य स्थिर होऊन पुणें येथें १८३३ सालीं इंग्रजी शाळा, मुंबई येथें १८३४ सालीं—पुढें १८५७ मध्ये युनिव्हर्सिटीस्थापनेनंतर जिला एल्फिन्स्टन कॉलेज नांव देण्यांत आलें ती - इंग्रजी शिक्षणसंस्था, व १८६६ मध्ये पुणें येथें डेक्कन कॉलेज हीं इंग्रजी विद्यालये स्थापन झालीं. या विद्यालयांतील शिक्षणाचें माध्यम इंग्रजी असल्यामुळें इंग्रजी, इतिहास, तत्त्वज्ञान, गणित वगैरे विषयांवरोबर संस्कृत व मराठी हे विषय शिकविण्याकरितांही इंग्रजी जाणणाऱ्या परदेशीय प्राध्यापकांची प्रथमतः नेमणूक झाली. काहीं वर्षांनीं डॉ. भांडारकर, केरुनाना छत्ते यांच्यासारखे एतद्देशीय विद्वानही विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविल्यानंतर कॉलेजमध्ये प्राध्यापक झाले. विश्वविद्यालयामधील अभ्यासक्रमांत संस्कृत व मराठी या भाषांमधील उत्तम शास्त्रीय ग्रंथांनाही स्थान असल्यामुळें कॉलेजांतील प्राध्यापकांचेंच नव्हे तर पाश्चात्य जिल्हाधिकारी आणि प्रांताधिकारी यांचेंही त्या त्या ग्रंथांकडे लक्ष गेलें व त्यांपैकीं काहीं हुषार लोकांनीं भारतीय तत्त्वज्ञान, वैदिक वाङ्मय, संस्कृत साहित्य, संस्कृत व्याकरण इत्यादि विषयांचा एतद्देशीय पंडितांच्या साहाय्यानें अभ्यास करून त्यांमध्ये प्रावीण्य मिळविलें. तसेंच त्या त्या विषयांतील ग्रंथांचे इंग्रजीमध्ये अनुवाद व त्यांवर चर्चात्मक निबंध लिहून इतर पाश्चात्य विद्वानांचेंही हजारों वर्षांपूर्वी भारतांतील ऋषींनीं निर्माण केलेल्या व त्यानंतरच्या विद्वानांनीं वाढविलेल्या ग्रंथ-संपत्तीकडे लक्ष वेधलें. डॉ. मॅक्समुल्लर वेबर, विहटने, गोलडारट्टकर, वनेल, व्यूलर व थिव्रो यांसारख्या विद्वानांनीं आपल्या आवडीच्या शास्त्रग्रंथांचें सूक्ष्म अवलोकन करून व अनुवादात्मक, टीकात्मक व चिकित्सात्मक ग्रंथ व निबंध लिहून त्या त्या विषयावरील ग्रंथांत भर घातली इतकेंच नव्हे तर ग्रंथाभ्यासाच्या पाश्चात्य पद्धतीचें ज्ञान एतद्देशीय विद्वानांनां करून दिलें. या सर्वांमध्ये डॉ. कीलहर्न यांच्या व्याकरणविषयक अध्ययनाचा व विद्वत्तेचा उल्लेख करणें अत्यंत जरूर आहे.

५७. मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेचा संस्कृताध्ययनावर परिणाम.

मुंबई व पुणें येथें उच्च शिक्षणाकरितां कॉलेजें उघडलीं गेल्यानंतर जुन्या तऱ्हेनें शास्त्राध्ययन करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति साधारणतः कमी होऊं लागली. उच्च अभ्यासक्रमांत व्याकरण वगैरे शास्त्रांतील निवडक थोड्याशा ग्रंथांना स्थान दिलें गेल्यामुळें शास्त्रांचें साधारण अध्ययन करणें शाल्यास तें कॉलेजांमधून होऊं लागलें; इतकेंच नव्हे तर असें साधारण अध्ययन केलेल्या पदवीधराला समाजामध्ये मानाचें स्थान व हुद्याच्या जागा मिळूं लागल्यामुळें व द्रव्यलाभही समाधानकारक होऊं लागल्यामुळें दुर्दिमान् मुलांची विश्वविद्यालयांतील अध्ययनाकडे प्रवृत्ति ज्यास्त होऊं लागली व पाठशाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली. दळणवळणाचीं साधनें कमी असल्यामुळें कॉलेजच्या ठिकाणापासून दूर असलेल्या ग्रहांतील व गांवांतील विद्यार्थ्यांना कॉलेजमधील शिक्षणाचा फायदा घेणें शक्य नव्हतें व त्यामुळें तेथील पाठशाळा

पूर्वसारख्या चाहूँ राहिल्या; एवढेंच नव्हे तर पुण्यांतील शास्त्रपारंगत विद्वानही आंग्लविद्या-विभूषित पंडितांच्या मानानें आपलें स्थान कमी झाल्यामुळें परप्रांतांत, दूरदूरच्या गांवीं धनिकांच्या व संस्थानिकांच्या आश्रयाखाली राहण्यास गेले व तेथें त्यांनीं विद्यादानाचें परंपरा-गत काम चालविलें.

५८. पुणें येथील पंडितांचें अध्यापनाकरितां इतर ठिकाणीं गमन.

अशा विद्वानांपैकीं विष्णुशास्त्री भट यांनीं धार येथें जाऊन शिष्यपरंपरा स्थापन केली. आज त्यांचे नाद बाबूशास्त्री ती परंपरा चालवीत आहेत. पुणें येथील नीलकंठ-शास्त्री भट यांचे पुत्र धोंडशास्त्री व त्यांचे नंतर शिष्य दामोदरशास्त्री साठे यांनीं तीच शिष्यपरंपरा चालविली व त्यांचे पुत्र महादेवशास्त्री साठे सध्यां चालवीत आहेत. गोपाळाचार्य कन्हाडकर हे स्वतः पुणें सोडून ग्वाल्हेर येथें गेले व तेथें गजेन्द्रगडकर घराण्यांतील मंडळींनीं व इतर शिष्यांनींही त्यांची परंपरा चालविली. गोपाळाचार्य कन्हाडकर यांचे शिष्य दत्तशास्त्री निगुडकर यांनीं राजापुर येथें व व्यंकटरमणाचार्य यांनीं सांगली येथें व्याकरणपाठशाळा चालविल्या. पुणें येथील प्रसिद्ध नैयायिक मेरुशास्त्री गोडबोले यांचे शिष्य व पुतणे भिकुशास्त्री गोडबोले हेही नैयायिक गुरुजी म्हणून सांगली येथें गेले व तेथें त्यांनीं न्यायशास्त्राचें अध्यापन चालविलें. म. म. भीमाचार्य व त्यांचे वन्धु पंडित वामना-चार्य झळकीकर हे त्याचेच शिष्य होत. पुणें येथें शास्त्राध्ययन पुरें करून विठ्ठलेशोपाध्याय हे पंढरपुर येथें गेले; भट्टजीशास्त्री घाटे नागपुर येथें गेले व तसेंच कृष्णशास्त्री घुले यांचे वडील सदाशिवभट्ट घुले हे नागपुर येथें गेले व त्यांनीं त्या त्या ठिकाणीं संस्कृताध्यापन चालविलें. पंडितांच्या घरीं अथवा पाठशाळेमध्ये हें सर्व अध्ययन दिवसभर चालत असे. विद्यार्थ्यांची संख्याही साधारणतः प्रत्येक ठिकाणीं पंचवीस ते पन्नास असे. तयार झालेले शिष्य उपगुरु म्हणून नवीन शिष्यांना मदत करीत. या सर्व शिष्यांचा योगक्षेम विद्याप्रेमी धनिकांकडून चाले. कोठें कोठें संस्थानिकांचीही भरपूर मदत असे. सातारा येथें भास्करशास्त्री अश्वंकर यांनीं इ. स. १८७० पर्यंत, त्यानंतर रामशास्त्री गोडबोले यांनीं १९०६ पर्यंत व त्यानंतर रघुनाथशास्त्री अश्वंकर यांनीं आजन्म (१९४८) विद्यादानाचें मत पाळिलें. त्याप्रमाणेंच राधवेन्द्राचार्य यांनीं १८५० पर्यंत, त्यानंतर अनंताचार्य व त्यानंतर बाळाचार्य यांनींही आजन्म अनेक शिष्यांना विद्यादान केलें. पुणें येथील सरकारी पाठशाळा बंद झाल्यावर न्यायमूर्ति रानडे, जिनसीवाले वगैरे संश्रुतप्रेमी थोर लोकांनीं लोकाश्रयावर खाजगी पाठशाळा सुरू केली व त्या ठिकाणीं प्रथम थोडीं वर्षे नारायणशास्त्री गोडबोले यांनीं अध्यापन केलें. त्यानंतर ५२ वर्षे (१८९०-१९४२) म. म. वामुदेवशास्त्री अश्वंकर यांनीं व त्यानंतर त्यांचे शिष्य गणेशशास्त्री गोडबोले यांनीं आजन्म (इ. स. १९५२ पर्यंत) अध्यापनाचें काम केलें. गुरुवर्य वामुदेवशास्त्री यांचे दुसरे शिष्य संकरशास्त्री मारुतर हे गुरुजींचेच विद्यादानाचें मत पाळीत आहेत. प्रस्तुत लेखकालाही व्याकरण, न्याय, मीमांसा वगैरे शास्त्रांचें अध्ययन तीर्थरूप वामुदेवशास्त्री यांचेजवळ करण्याचा सुयोग आला इतेंच नव्हे तर गुरुदेवानें कॉलेजमध्ये व पाठशाळेमध्ये त्या शास्त्रांची अध्यापन करण्याची मर्फीही मिळाली.

५९. रामशास्त्री गोडबोले यांची अध्यापनपद्धति व शिष्यप्रेम.

भारतशास्त्री यांच्या शिष्यवर्गापैकीं श्रद्धावशने उत्तम शिष्य रामशास्त्री गोडबोले. लक्ष्मण व विद्यादान ही दोन गोंयची नाम्ना जन्मभर गुरुपरी राहून गुरुजींच्या पीत्रांना व

इतरांना त्यांनीं कसें पढविलें व त्यांचें वर्तन महर्षितुल्य कसें होतें हें वरतीं (पॅरेग्राफ २५-२९) शास्त्रीबोवांनीं सांगितलेंच आहे. त्यांच्याबद्दलची एकच आठवण पुढें देतो. वृद्धपणीं ते सायंकाळीं देवदर्शनास जात असतां त्यांचेवरोवर नेहमीं एकदोन शिष्य असत व त्यांना वाटेमध्ये रामशास्त्री हे पढविलेल्या विषयाची चिंतनिका देत. लेखकाला लहानपणीं पंधरा दिवस रामशास्त्री यांचेवरोवर संध्याकाळीं जाण्याचा योग आला असतां रामशास्त्री यांनीं लेखकाकडून तोंडीं सूत्रवृत्ती-सहित राम शब्दार्ची सर्व विभक्तींचीं रूपें व भू धातूंचीं सर्व लकारांचीं रूपें तयार करून घेतलीं. रूपावलि समासचक्र व रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गातील कांहीं श्लोक येवढेंच संस्कृत ज्ञान असतांना वयाचे नवव्या वर्षीं पुस्तकांशिवाय व्याकरणशास्त्राचा हा पहिला धडा महर्षि रामशास्त्री यांचेकडून मिळण्याचें भाग्य आपणास अशा रीतीनें लाभलें याची वारंवार लेखकास आठवण येते. रूपावलि समासचक्र व रघुवंशातील श्लोक हे संस्कृतपाठशाळेमध्ये गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांच्या शिष्यांपैकी कोणी व केव्हां शिकविले याची आठवणही येत नाही. रामशास्त्री आपल्या शिष्यवर्गांना व्याकरणासारख्या गहन विषयाचेही पाठ देतांना आपल्या विनोदपटुत्वामुळें हसवीत व विषयही सुलभ करून समजावून देत. गुरुजीकडून व्याकरण न्याय वगैरे शास्त्रांचें अध्ययन रामशास्त्री यांनीं इतकें पूर्णत्वानें केलें होतें कीं शिष्यांना पढवितांना ते कधींही आपणांजवळ पोथी घेत नसत. रात्रीचे वेळीं शिष्यांना बोलावून त्यांचेकडून ते पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष वगैरे स्वरूपानें एकमेकांशीं चर्चा करून विषय तयार करवून घेत असत.

६०. आचार्याची दूषकरदोद्घेदिनी टीका व विष्णुशास्त्री भट यांची चिच्चन्द्रिका टीका.

ज्याप्रमाणें रामशास्त्री यांनीं आपले गुरुजी भास्करशास्त्री यांचे पश्चात् त्यांचें अध्यापनाचें काम गुरुधर्मी इ. स. १८७० पासून चालविलें त्याचप्रमाणें आचार्य बराण्यांत राधवेंद्राचार्यांचे नातू व वार्धक्यावस्थेंतील शिष्य अनंताचार्य गजेंद्रगडकर यांनींही आपल्या धर्मी आपल्या आजोवांचें काम इ. स. १८६० पासून अव्याहत चालविलें. भास्करशास्त्री यांचे हयातींत पितामहतुल्य भास्करशास्त्री यांचेकडे अनंताचार्य अनेक वेळां जाऊन उच्च व्याकरणग्रंथांतील कठिण विषय समजावून घेत असत; तरी पण भास्करशास्त्री यांचेनंतर आपणापेक्षां दोनतीन वर्षे वयानें लहान रामशास्त्री यांच्याशीं अनंताचार्यांचें वर्तन तुटकपणाचें झालें व त्यांत मत्सराची छटा निर्माण झाली असें ऐकण्यांत आहे. याला कारण आचार्य हे धर्मशास्त्राचे निवाडे देण्यांत सातारा प्रांतांत शंकराचार्यांचे पिढीजात अधिकृत प्रतिनिधि होते व रामशास्त्री हे स्वतः धर्मरत व व्रतानुष्ठानपर असले तरी त्या वेळीं सुधारक म्हणून गणण्यांत आलेले न्यायमूर्ति रानडे यांचे अत्यंत जवळचे नात्यानें संवद्ध होते व धर्मशास्त्राचे निवाडे करण्यांत त्यांची अतिशय संग्राहक प्रवृत्ति होती हें असेल; किंवा त्या वेळीं शैववैष्णवविरोधाकडे लोकांची ज्यास्त प्रवृत्ति झाली व रामशास्त्री हे महाशैव व अनंताचार्य हे वीरवैष्णव होते हें असेल. यामध्ये दुसरेच कारण ज्यास्त प्रबल असावें हें पुढील वृत्तांतावरून ध्यानांत घेण्याजोगें आहे. याच वेळीं विष्णुशास्त्री भट या नांवाचे मोठे वैयाकरण पुणें येथें अध्ययन संपवून धार दरबारच्या आश्रयाला गेले होते. विष्णुशास्त्री यांची ग्रंथोपस्थिति वाखाणण्यासारखी होती. त्यांनीं परिभाषेन्मुशेखरावर चिच्चन्द्रिका नांवाची टीका लिहिली व ती अवलोकनाकरितां सातारा येथें रामशास्त्री यांचेकडे पाठविली. परंतु रामशास्त्रीयांना ती मिळण्यापूर्वीच आचार्यांनीं ती हस्तगत केली व तिचें खंडन करणारी टीका गोपाळाचार्य कन्हाडकर यांचेकडून लिहवून रामाचार्य गजेंद्रगडकरांच्या

नांवानें तिला दूषकरदोन्देदिनी हें नांव देऊन प्रसिद्ध केली. नंतर विष्णुशास्त्री भट यांनी या दूषकरदोन्देदिनीचें खण्डन करणारी विस्तृत चिचन्द्रिका लिहून प्रसिद्ध केली. लेखकाजवळ या दोनही चिचन्द्रिकांची हस्तलिखितें आज आहेत. आचार्यांच्या टीकेमध्ये पहिल्या मंगलश्लोकांत शेषशायी विष्णूला नमन आहे व टीकेचें नांव (दूषक-) रदोन्देदिनी असें दिलें आहे. 'श्रीमच्छेषगिरौ विराज-दमैराराध्यमाद्यं प्रभुं नत्वाहं वितनोमि दूषकरदोन्देदं मुदे श्रीगुरोः' या शब्दांनी व दुसऱ्या श्लोकांत "मायावादिमहाटवीपरिसरन्मत्तेभपञ्चाननान्" (शाङ्करवेदान्तहस्तीशीं लढणारा सिंह) या शब्दांनी आचार्यांनी आपल्या गुरुजींचा उल्लेख केला आहे. त्याला उद्देशून चिचन्द्रिकेमध्ये पहिल्या श्लोकाधीत आपले तीर्थरूप व गुरुजी नीलकण्ठशास्त्री भट यांचा उल्लेख करून "ध्वान्तोद्भूतविरुद्धकल्पन-परीहारैकत्रदादरां सद्वाख्यानंतरसंग्रहः सुललितां ग्रन्थानि चिचन्द्रिकाम्" या श्लोकाधीत 'ध्वान्त' या श्लिष्ट शब्दानें माध्य टीकाकारांचें खंडन करणारी स्वतःची टीका आहे असें विष्णुशास्त्री यांनी सुचविलें आहे.

६१. डॉ. कीलहॉर्न यांचा अल्प परिचय.

डॉ. कीलहॉर्न यांनी मुंबई येथील एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृत विषयाचे मुख्याध्यापक म्हणून अनेक वर्षे काम केलें. स्थानिक व इतर ठिकाणच्या संस्कृतपाठशाळांमध्ये एतद्देशीय विद्वान् पंडितांचे जवळ अध्ययन केलेल्या हुषार विद्यार्थ्यांना शास्त्रीय ग्रंथ शिकवितांना त्यांचें पूर्ण समाधान विद्वान् शास्त्रनिष्णात पंडितांचे जवळ स्वतः अध्ययन केल्याशिवाय आपणांस करतां येणें शक्य नाहीं, तसेंच उत्तम शास्त्रग्रंथांचें मर्मही पण कळणें शक्य नाहीं, हें जाणून प्राध्यापक कीलहॉर्न यांनी स्थानिक पंडितांचे जवळ स्वतः अध्ययन चालू केलें व व्याकरणशास्त्रांतील प्रसिद्ध ग्रंथांचा मन लावून अभ्यास केला. व्याकरणशास्त्रांतील ग्रंथांमध्ये समजण्यास कठीण पण अत्यंत उपयुक्त अद्या परिभाषेन्दुशेखरांतील अन्तरङ्गपरिभाषा प्रकरणांतील पंक्तींचें स्पष्टीकरण समाधानकारक न झाल्यामुळे प्राध्यापक कीलहॉर्न हे सातारा येथें आपल्या शंकांचें निराकरण व्हावें या हेतूने त्या वेळीं मुंबई प्रांतांतील महाविद्याकरण म्हणून गाजत असलेले जे भास्करशास्त्री अभ्यंकर त्यांचेकडे गेले व त्यांनी अन्तरङ्गपरिभाषाप्रकरणाचें भास्करशास्त्री यांचेकडे संपूर्ण अण्वयन केलें.

निरनिराळ्या शास्त्रांवरील—विशेषतः व्युत्पत्तिशास्त्र व व्याकरणशास्त्र यांवरील एतद्देशीय तसेच परदेशीय विद्वानांनी लिहिलेले—ग्रंथ वाचून त्यांवर मनन करण्यांत घालविले. त्यांचें व्याकरणाव्ययन पुणें येथील वाळशास्त्री देव यांचेकडे झालें होतें. मुंबई-विश्वविद्यालयांतील संस्कृत विषय घेऊन उत्तीर्ण होणारे ते पहिलेच विद्यार्थी होते. त्यांचा ग्रंथसंग्रहालय फार मोठा होता व विद्याव्यासंगही दांडगा होता. त्यांच्या ग्रंथसंग्रहालयामध्यें त्यांनीं वरेच दुर्लभ ग्रंथही आणून ठेवले होते. लेखकाला बालपणीं व तरुणपणीं आपले तीर्थरूप वासुदेवशास्त्री यांचेवरोबर डॉक्टर भांडारकर यांचेकडे जाण्याची अनेक वेळां संधि मिळाली. ज्या ज्या वेळीं त्यांचेकडे जावें त्या त्या वेळीं डॉ. भांडारकर हे आपल्या ग्रंथालयामध्यें ग्रंथ वाचीत बसलेले दिसत असत. अनेक वेळां ते शास्त्रीबुवांच्या वरोबर व्याकरणविषयक उद्बोधक चर्चा करीत व चर्चेमध्ये अनेक तऱ्हेचे प्रश्न उपस्थित करीत. लेखकालाही बालपणीं वेळोवेळीं कुतूहलानें त्यांनीं सिद्धान्तकौमुदीमधील कांहीं रूपें साधण्याचें सांगितल्याची वारंवार आठवण येते. रामशास्त्री यांनीं प्रारंभ करून दिलेलें व बडिलंचेजवळ चालू ठेवलेलें लेखकाचें व्याकरणशास्त्राध्ययन डॉ. भांडारकर यांचे स्फूर्तीनें वृद्धिंगत होत गेलें. ज्याची सिद्धांतकौमुदी तयार आहे त्याला जगन्नाथ शंकरशेट स्कालरशिप मिळालीच पाहिजे व जो व्याकरणशास्त्र घेऊन एम्. ए. परीक्षेंत उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण होतो त्याचें शान सुन्या तऱ्हेनें अध्ययन केलेल्या वैयाकरणाच्या तोडीचें होतें असें ते अनेक वेळां म्हणत. लेखकाला मॅट्रिक्युलेशन-पासून पदवीपरीक्षापर्यंत संस्कृत विषयांत पहिला क्रमांक मिळत गेला याचें कारण व्याकरणशास्त्राध्ययन हेंच होय असें डॉ. भांडारकर म्हणाले व त्यांचेच सांगण्यावरून लेखकानें एम्. ए. परीक्षे-करितां व्याकरणशास्त्र हा विषय घेतला. डॉ. भांडारकरांनीं व्याकरणशास्त्राची व व्युत्पत्तिशास्त्राची अनेक निबंभ व लेख लिहून सेवा केली तसेंच देशांतील विश्वविद्यालयांच्या उच्च पदवीपरीक्षांच्या अभ्यासक्रमामध्यें शास्त्रीय ग्रंथ नेमून निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अभ्यासाला स्थान दिलें हे सर्वविश्रुतच आहे. आपल्या स्वतःच्या उत्तम ग्रंथसंग्रहालयामध्यें सर्व काल ग्रंथांचें परिशीलन करीत व भेटावयास येणाऱ्या विद्वानांवरोबर आनंदानें चर्चा करीत बसलेले डॉ. भांडारकर यांजकडे पाहणाऱ्यांना डॉ. भांडारकर हे हल्लींच्या काळांतील महर्षीच होते असें वाटावें यांत कांहीच आश्चर्य नाही. अशाच तऱ्हेचे डॉ. भांडारकरांचा किता गिरविणारे महाव्यासंगी प्रौढवयामध्यें अष्टाध्यायी तोंडपाठ करणारे व व्युत्पत्तिशास्त्राचा खोल अभ्यास केलेले दुसरे महर्षि प्राध्यापक नानासाहेब राजवाडे यांची आठवण या वेळीं शाल्याशिवाय रहात नाही.

गुरुवर्य महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री यांचा जीवनवृत्तान्त (६३-७३)

६३. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे पूर्वज.

शास्त्रीबुवांचें घराणें मूळचें कोंकणांतलें. रत्नागिरी जिल्ह्यांत गणपतीपुळें गांवाजवळ सालगुंड हें त्यांच्या पूर्वजांचें निवासस्थान. तेथून सुमारे दोनशें वर्षांपूर्वीं त्यांचे (वासुदेवशास्त्री यांचे) प्रपितामह काशीनाथभट्ट नाना यांना घेऊन त्याचे (नानांचे) वडील रामभट्टनावा व चुलते लक्ष्मणभट्ट व महादेवभट्ट हे कोंकणांतून येऊन वाई येथें राहिले. रामभट्टनावा हे उत्तम वैदिक व श्रौतकर्मनिष्णात याशिक होते, व त्यावरोबरच ते अत्यंत निःस्पृह व निर्मल चारित्र्यसंपन्न होते. वार्धक्यावस्थेंत पत्नीसमवेत नावा हे भोराजवळ आंचवडे गांवीं

शिवमंदिरांत धाराभि घेऊन राहिले होते. व्रतानुष्ठान, तपश्चर्या व निर्मल चारित्र्य यांच्या प्रभावाने त्यांच्या वाणीत एक प्रकारचे सामर्थ्य आले होते व त्यांच्या तोंडचे शब्द खरे झाल्या- शिवाय रहात नसत अशी ख्याती होती. याचे उदाहरण म्हणून पुढील वृत्तान्त ऐक्यांत आहे: एके दिवशी सायंकाळी त्या वेळच्या पंत सचिवांच्या पत्नी बाबांच्या दर्शनास गेल्या असता व त्यांनी बाबांना आमच्यावरचे सरकारच्या अवकृपेने आलेले गंडांतर केव्हा टळेल असे विचारले असता त्यांना “सौभाग्यवती भव” असा आशीर्वाद बाबांनी दिला आणि अग्निनारायणाच्या कृपेने पंधरावीस दिवसांत आपण निर्धास्त व्हाल असे सांगितले. तेव्हा अशु- पूर्ण नयनांनी राणीसाहेबांनी आपले पती राजद्रोहाच्या संशयावरून पुणे येथे पेशवे सरकारच्या कैदेत असल्यामुळे ही गोष्ट कठीण आहे असे म्हटले असता बाबांनी ‘जगदंबेच्या कृपेने स्वतःचे शब्द खरे होतील’ येवढेच. सांगितले व त्याप्रमाणे मुदतीचे आंतच सरकारची अवकृपा दूर झाली व लवकरच सचिवांची पुण्याहून सुटका होऊन ते भोर येथे परत आले. बाबांच्या निःस्पृहतेची कल्पना असलेल्या राणीसाहेबांनी बाबांच्या पत्नींना बोलावून त्यांना सुवर्णा- लंकार व भूमिदान देण्याची आपली इच्छा व्यक्त केली. परंतु बाबांना हे पसंत पडणार नाही असे त्यांनी सांगितले. लवकरच आपल्या तीन चिरंजीवांसह बाबा हे वाई येथे श्रीमंत सरदार रास्ते यांचे आश्रयाखाली जाऊन राहिले. त्यांच्या निधनानंतर राणीसाहेबांनी बाबांचे विद्वान चिरंजीव वे. काशीनाथभट्टना यांना वाई गांवाजवळ इनाम जमीन दिली. ती त्यांचे वंशांत आज चालू आहे. काशीनाथभट्टना श्रौतकर्मीत अत्यंत निष्णात होते. गुजरातत डाकोर येथे श्री रणछोडजींच्या मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेचे वेळी त्यांना आदराने निमंत्रण देऊन नेण्यांत आले होते असे ऐक्यांत आहे.

६४. पितामह भास्करशास्त्री यांचा जीवनवृत्तान्त.

नानांच्या सात पुत्रांपैकी भास्करशास्त्री हे सर्वांत धाकटे. त्यांचा जन्म इ. स. १७८३ साली झाला. भास्करशास्त्री यांची देह्यष्टि उंच, वर्ण गोरा, डोळे लाल, कानावर तीळ, व कपाळ उंच असे वर्णन देण्यांत येते. त्यांचे वर्तन अत्यंत पवित्र, निःस्पृह व निरुपद्रवी होते. संसारांत राहूनही ते विरक्त असत. त्यांचे परमशिष्य रामशास्त्री गोडबोले यांनी श्लोकाष्टकांत

धत्ते इत्युपनामकनीलकण्ठसुधीपदपद्ममृदुम् ।

वैयाकरणं पण्डितवर्यं वन्दे सद्गुरुभास्कररायम् ॥ १ ॥

इषद्रक्ते नयेने विमलं मालं दीर्घं विभ्रतमजरम् ।

कर्णेतिलकं पण्डितवर्यं वन्दे सद्गुरुभारकरायम् ॥ २ ॥

उन्नतकायं जानुविलम्बिपाणि पाटलवर्णमयं च ।

साररसधं पण्डितवर्यं वन्दे सद्गुरुभारकरायम् ॥ ३ ॥

अनुप्राणं शिवरूपं तं परमात्मानं सज्जनमितम् ।

सान्निभमुद्रं पण्डितवर्यं वन्दे सद्गुरुभारकरायम् ॥ ४ ॥

विषादीष्टं शिवाष्टिपुष्टं संसारानंयमपहानं तम् ।

शुद्धाचरणं पण्डितवर्यं वन्दे सद्गुरुभास्कररायम् ॥ ५ ॥

त्यांचें थोडक्यांत सुंदर वर्णन केलें आहे. त्यांची प्राप्ति रुपये ५० ही त्या वेळच्या राहणीच्या मानानें जरी पुष्कळच असली तरी आश्रितांचें व अतिथि अभ्यागतांचें पोषण करण्यांतच तिचा सर्व विनियोग होत असे. त्यांना तीन कन्या व दोन पुत्र होते. वार्धक्यामध्ये जरी पुत्र-वियोगाचें दुःख झालें तरी तें सहन करून त्यांनीं आपल्या दिनचर्येत, अध्यापनांत व अनुष्ठानांत कांहींही खंड पडूं दिला नाहीं. त्यांनीं परिभाषेन्दुशेखर व शब्देन्दुशेखर यांवर टीका लिहिल्या व धर्मशास्त्रावर संस्कारपद्धति या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. आंगच्या विरक्तीमुळें त्यांना संन्यासदीक्षा घ्या म्हटलें असतां त्यांनीं “माझीं नातवंडें लहान आहेत; त्यांचा विद्याभ्यास व्हावयाचा आहे; मला संन्यास घेतां येणार नाहीं” असें स्पष्ट सांगितलें. १३ जानेवारी १८७१ रोजी (शके १७९२ उत्तरायणारंभ झाल्याबरोबर पौष वद्य सप्तमीस,) पूर्ण शुद्धीवर असतांना, ‘ अतिसारेण मरणं साधूनामपि दुर्लभम् ’ असें आतेष्टांना सांगून ईश्वराचें नामस्मरण करतां करतां त्यांनीं देहत्याग केला. येथें नमूद करण्याजोगी गोष्ट म्हणजे श्वशुरांचे हयातीत आतेष्ट व आश्रित यांनीं गज-वजलेल्या पंचवीस माणसांचा श्रीमंतीचा प्रपंच श्वशुरांच्या वेतनाचे जोरावर त्यांच्या सनवाई दुर्गाकाळ (वासुदेवशास्त्री यांच्या मातुःश्री) यांनीं जसा अत्यंत दक्षतेनें केला तितक्याच दक्षतेनें व स्वाभिमानपूर्वक त्यांनीं श्वशुरांच्या औदार्यामुळें त्यांच्या पश्चात् प्राप्त झालेल्या धनहीन स्थितीत गरीबीचा प्रपंचही करून दाखविला व मुलांना प्रेमानें वागवून घराण्याला शोभेल अशी योग्य शिकवणूक दिली. याबरोबर दुसरीही तितकीच महत्त्वाची गोष्ट नमूद करावयाची म्हणजे विद्वद्भर्य रामशास्त्री गोडबोले यांनींही गुरुजींच्या घरी राहून गुरुजींना वचन दिल्या-प्रमाणें गुरुजींच्या नातवांचें म्हणजे रघुनाथशास्त्री व वासुदेवशास्त्री यांचें शिक्षण संपूर्ण केलें व त्यांना व्याकरणशास्त्रांत पारंगत केलें इतकेंच नव्हे तर वेदान्त, न्याय मीमांसा इत्यादि शास्त्रांतही त्यांचा योग्य प्रवेश करून दिला. याप्रमाणें वासुदेवशास्त्री यांच्या पूर्वजांचें व गुरुप-रंपरेचें वर दिलेलें अत्यंत त्रोटक वर्णन देण्याचा मुख्य हेतु म्हणजे शास्त्रीबोवांचे आंगी गाढ विद्वत्तेबरोबर सत्यप्रियता, निर्मल चारित्र्य, अहिंसा, अध्ययनशीलता व अध्यापनप्रीति इत्यादि गुणांची वाढ मातुःश्रींच्या व गुरुजींच्या शिकवणुकीमुळें कशी स्वाभाविकच होत गेली हें दाखविणें हा होय.

यत्सेवाकरणात्कुशाग्रमतयः शाब्दं समग्रं मतं

संप्रापुश्च कणादजैमिनिमतस्वादं मनं चाद्वयम् ।

सन्मार्गाभिनिवेशमातरमिमामीक्षस्य भक्तिं परां

श्रीमद्भास्करपादपङ्कजमहं ध्यायामि नित्यं हृदि ॥ ६ ॥

यद्दृष्टीकरणाद्भवन्ति सफलाः कार्यास्तुका भावुका

यन्मन्योद्वतपीयुषोदकगणस्पर्शाद्विचारास्पदाः ।

पाणिन्यादिमुनित्रयालयमिदं वाग्देवताराधितं

श्रीमद्भास्करवक्त्रपङ्कजमहं ध्यायामि नित्यं हृदि ॥ ७ ॥

यत्स्पर्शादपयान्ति पातकगणा लक्ष्मीः परं चैथेत ।

श्रीमद्भाष्यवचांसि कृष्णमपिकालक्ष्याणि मृन्ना इव ।

यत्र स्वार्थमवापुरेकममृतं नक्तं दिवं राजितं

श्रीमद्भास्करपाणिपङ्कजमहं ध्यायामि नित्यं हृदि ॥ ८ ॥

हें श्लोकाष्टक गुरुवर्य रामशास्त्री गोडबोले रोज म्हणत असत; आणि व त्यांच्या शिष्यसंप्रदायांत मर्तगविशेषी तें म्हणण्याचा प्रघात आहे.

६५. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचें अध्ययन.

गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचा जन्म इ. स. १८६३ ऑगस्ट ता. ४ (शके १७८५ अधिक श्रावण कृ. ६) रोजी सातारा मुक्कामी झाला. वयाचे तिसऱ्याच वर्षी त्यांना पितृ-वियोग झाला व वयाचे आठवे वर्षीच आजोवा भास्करशास्त्री हे कालवश झाले. शास्त्री-बुवांचे वडील महादेवभट्ट हे वैदिक होते व चुलते वैजनाथ (भाऊशास्त्री) हे शास्त्री होते. दोघांनाही श्रीमंत पेशवे सरकारकडून दरवर्षी श्रावणमास दक्षिणा मिळत असे. भास्करशास्त्री यांचे दोघेही चिरंजीव त्यांचे हयातीतच निवर्तले. त्यामुळे शास्त्रीबुवा व त्यांचे वडीलबंधु रघुनाथशास्त्री यांचें पालनपोषणाचें काम त्यांच्या मातुःश्री दुर्गाकाकू यांचेवरच पडलें व त्यांच्या विद्याभ्यासाचें काम आजोवा भास्करशास्त्री यांचे निःसीम गुरुभक्त शिष्य रामशास्त्री गोडबोले यांनीं केलें. लहानपणींच शास्त्रीबुवांची कुशाग्रबुद्धि व प्रतिभासंपन्नता हीं दिसून आली. शाळेंत एक हिवसही न जाता व घरी संस्कृतशास्त्रांचें अध्ययन करतांकरतां त्यांनीं गणित, भूगोल, इतिहास व भाषा यांचें उत्तम ज्ञान मिळवले. व्याकरणशास्त्राचें महाभाष्यान्त संपूर्ण अध्ययन त्यांनीं खरोखरच बारा वर्षांत संपविलें. व्याकरणाच्या अध्ययनावरोवरच त्यांनीं न्याय, अलंकार, मीमांसा, वेदान्त व धर्मशास्त्र यांचेही साधारण अध्ययन केलें. अध्ययन चालूं असतांनाच त्यांनीं सहाध्यायी लोकांवरोवर चिंतनिका व शिष्यगणांना पढवणें या दोनही गोष्टी अंगावर घेऊन गुरुजींचा विद्यादानान्ना भार हलका केला. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या व्याकरणाच्या तीन वर्षांच्या तीनही परीक्षा त्यांनीं एकदम दिल्या व बडोद्याच्या श्रावणमास दक्षिणा-परीक्षेंतही व्याकरणशास्त्रांतील उच्चतम परीक्षा देऊन पञ्चवार्षिक दक्षिणा मिळविणाऱ्या लोकांमध्ये त्यांनीं उचांक मिळविला. अध्ययन व अध्यापन यांबरोवरच आपल्या तीव्र बुद्धीच्या जोरावर त्यांनीं शास्त्रीय ग्रंथांवर मार्मिक टांचणें व टीका लिहिण्यास सुरुवात केली व पंच-विसावें वर्ष पुर्ण होण्याचे आंतच परिभाषेन्दुशेखरावर “ तत्त्वादर्थ ” व लघुशब्देन्दुशेखरावर “ गूढार्थप्रकाश ” या नांवाच्या टीका लिहिल्या. ज्या वेळीं शंकराचार्यांची स्वारी सातारा येथें येई, आणि विद्याप्रमी गृहस्थ विद्वानांना बोलावून शास्त्रचर्चा ऐकत, त्यावेळीं शास्त्री-बुवांचें वाक्चातुर्य व पांडित्य यांचें सर्वजण कौतुक करीत. मंत्रशास्त्र व फलज्योतिष यांचेही ज्ञान त्यांनीं मिळविलें व त्यावरोवरच थोडें वेदाध्ययनही केलें. सातारा येथें योगक्षेमाचें साधन नसल्यामुळे त्यांनीं १८९० सालीं सातारा सोडला व गुरुजींच्या आशेनें ते पुणें येथें न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांचेकडे जाऊन त्यांचे आश्रयानें राहिले.

६६. शास्त्रीबुवांची धर्मावरील श्रद्धा व शुद्ध वर्तन.

पुणें येथें आल्याबरोवर शास्त्रीबुवांना संस्कृतपाठशाळेंत महिना रुपये दहाप्रमाणें पगार मिळूं लागला व कांहीं महिन्यांनंतर फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शास्त्री म्हणून त्यांची नेमणूक होऊन दरमहा ४० रुपयेप्रमाणें पगार मिळूं लागला. त्या वेळीं हल्लींच्या मानानें पुष्कळ स्वस्ताई होती हें खरें; तरी पण त्यांची रहाणी अत्यंत साधी असल्यामुळे प्रार्तिद्वन खर्च भागवून सातारा येथें बंधूंच्या प्रपंचासाठीं ते नियमित मदत करीत असत व थोडा संप्रदाही त्यांना करतां येत असे. त्यांचेबरोबर सातारा येथून तेव्हां चार पांच समवयस्क सहाध्यायी शिष्य म्हणून आले होते. त्यांनाही ते वेळेवेळीं आर्थिक मदत करीत. शास्त्रीबुवांनीं कोणताही जिवस कधीही उधार आणला नाही व कोणाचें कर्जही घेतलें नाही. ज्या वेळीं पणार्द कृत्य करण्यास पुरेसा पैसा

त्यांचे जवळ नसे त्यावेळीं तें कृत्य ते करीत नसत. यात्रा व दानधर्म यांकरितां सर्व प्रांतांतील आठवा हिस्सा ते बाजूला काढून ठेवीत असत. धर्मावर त्यांची दृढ श्रद्धा असे व त्यामुळे आचरण अत्यंत पवित्र असे. यावेळच्या पवित्र ठिकाणीं जाऊन त्यांनीं मुख्य मुख्य सर्व तीर्थ-यात्रा केल्या. १९०४ सालीं प्रथम त्यांनीं प्रपंचांतील सर्व मंडळी व शिष्य मिळून २० मंडळी-समवेत बैलगाडीनें प्रवास करून चिपळूणजवळ क्षेत्र परशुराम येथें जाऊन कुलदैवत परशुरामाचें दर्शन घेतलें. त्यानंतर १९१२ सालीं त्यांनीं त्रिस्थली यात्रा केली व विश्वेश्वराचें दर्शन घेतलें. त्यानंतर बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं चदरीकेदार व श्रीशैल्यमल्लिकार्जुन या यात्रा कठीण व आपणांस असाध्य म्हणून सोडून देऊन सोमेश्वर रामेश्वर, ममलेश्वर, महाकालेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, भीमाशंकर, नागेश्वर, घृष्टणेश्वर, वैद्यनाथ या ज्योतिर्लिंगांचें दर्शन घेतलें. यांशिवाय द्वारका, हरिद्वार, मथुरा, वृंदावन, गोकर्णमहाबळेश्वर, डाकोर, पंढरपुर, व क्षेत्र महाबळेश्वर या ठिकाणीं जाऊनही देवदर्शन घेतलें. सर्व धार्मिक कृत्यांत व प्रपंचांत त्यांना त्यांच्या पत्नी सौ. उमाबाई यांची मदत असे. सौ. उमाबाईंनीं पतीची एकनिष्ठतेनें ६० वर्षे सेवा केली इतकेंच नव्हे तर परलोकीसुद्धां पतीची सेवा व्हावी म्हणूनच कीं काय शास्त्रीबुवांचे पूर्वीं आठ महिने (२६ जानेवारी १९४२) त्या इहलोक सोडून गेल्या. शास्त्रीबुवांचे तोंडून पत्नी गेल्या त्या वेळीं “पदन्यासो गेहाद् बाहिराह्णिणारोपणसमः पुमानन्यः कान्ताद् विधुरिव चतुर्थीसमुदितः” हें श्लोकार्थ ऐकण्यांत आलें. त्यांच्या स्वतःच्या अत्यंत शुद्ध आचरणानें, साध्या राहणीनें व त्याबरोबर विचारानैर्मल्यानें त्यांच्या कुटुंबांतील मंडळींच्या व शिष्यगणांच्या ठिकाणीं साहजिकच ते गुण उत्पन्न झाले.

६७. शास्त्रीबुवांची रहाणी.

शास्त्रीबुवांची रहाणी अत्यंत साधी होती. सरकारी दरवार, मंगलकार्य, विद्वत्सभा वगैरे सर्व प्रसंगीं त्यांच्या विद्वत्तेला साजेसा असा त्यांचा बंडी आंगरखा व पागोटें असा पोषाख सर्वदा दिसून येई. आहार अत्यंत सात्विक असे. दिनचर्येत अत्यंत नियमितपणा असे. तो इतका कीं, ते प्रातःकाळीं उठून स्नान, संध्यावंदन व पार्थिवपूजा करून पाठशाळेंत जातांना दिसले कीं, लोकांनीं सात वाजले म्हणून घड्याळाची वेळ बरोबर करावी. पाठशाळेंतील काम संपवून ते नऊ वाजतां घरीं परत येत व त्यानंतर कॉलेजच्या कामाकडे लक्ष्य देत. जेवण नियमानें दहा वाजतां घेत व त्यानंतर कॉलेजमध्ये जेव्हां काम असेल त्याप्रमाणें घोडागाडी आल्यावर जात. गाडीचा खोळंबा त्यांचेकडून कधीही होत नसे. हें जाणूनच इतर अध्यापकांना घेऊन नंतर शेवटीं त्यांना घेण्याकरितां गाडी येई. कॉलेजचें काम संपवून परत आल्यावर सायंकाळीं सूर्यास्तापर्यंत ग्रंथसंपादनाचा व टीका वगैरे लिहिण्याचा व्यवसाय करीत. शरीरप्रकृति नाजूकच होती पण नियमितपणामुळे, मिताहारा-मुळे व प्रकृतीला मानवेल अशा योग्य व्यायामामुळे त्यांनीं आपल्या प्रकृतीची निगा उत्तम प्रकारें राखली. त्यांचा व्यायाम म्हणजे दररोज विशिष्ट देवदर्शनाच्या निमित्तानें एक दोन मैल चालून येणें हा होता. फिरावयास ते एकटेच जात असत व त्या वेळीं लिखाण चालू असलेल्या विषयांवद्दल मनोमध्यें विभावना करीत असत व परत येतांच मुचलेले विचार टिपून ठेवीत. सायंकाळीं सूर्यास्ताचे वेळीं सायंसंध्या व स्तोत्रपाठ साधारणपणें अर्धा तास झाल्यावर जेवात असत व पहाटे पांच वाजतां नियमितपणें उठण्याचा त्यांचा परिपाठ असल्यामुळे जेवणानंतर लवकरच शोफीं जात. कांहीं कामानिमित्तानें किंवा अन्य कांहीं कारणामुळे अथवा शास्त्रविषयक शंका विचारण्याकरितां कोणीही केव्हांही त्यांना येऊन भेटू शकें. अशा लोकां-

पार्शी ते अत्यंत आदरानें वागत, आणि त्यांचा व आपला दोघांचाही वेळ ज्यास्त न जाईल येवढेंच कामापुरतें वोलत व वोलणें झाल्यावर आपल्या व्यवसायाला लागत. त्यांच्या शरीर-स्वास्थ्याचें व मनःस्वास्थ्याचें विशेष चिन्ह म्हणजे सुट्टीच्या दिवशीं दुपारीं किंवा अन्य दिवशीं रात्री, हातांतील लेखणा बाजूला ठेवली कीं, लागलीच त्यांना झोंप लागे व ठराविक वेळीं ते जागे होत. बौद्धिक विषयांमध्ये मनाची सर्वदा व्यापृतता हेंच निरोगीपणाचें लक्षण असें ते समजत. त्यांना शरीरस्वास्थ्य नसतांना विश्रान्ति घ्या म्हणून लोकांनीं सांगितल्यास, “शारीरिक विश्रान्ति घेतों, मनाची विश्रान्ति शक्य नाहीं” असें ते म्हणत व वसल्यावसल्या कांहीं लिहीत असत किंवा दुसऱ्याला आपले विचार लिहावयास सांगत असत.

६८. शास्त्रव्यासंगाशिवाय इतर कामांत शास्त्रीबुवांचें लक्ष व कौशल्य.

शास्त्रव्यासंगाशिवाय इतर व्यवसायांतहि जेथें जेथें ते लक्ष्य घालीत तेथें तेथें त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता दिसून येई. कार्यप्रसंगीं ते बुद्धिवळें, फासेसोंगट्या, गंजिफा वगैरे खेळत असत पण त्या वेळींही प्यादी करणें, दुर्गंगी करणें, अखेर धरणें वगैरेंमध्ये त्यांचें कौशल्य उत्तम तऱ्हेनें दिसून येई व खेळाची अखेर वोलल्याप्रमाणें ते हटकून करून दाखवीत असत. प्रसंग-विशेषी कांहीं संस्कृत कविताही ते करीत असत व त्यांमध्ये भाषासौष्टवाबरोबर कल्पनासौन्दर्यही दिसून येई. सभेमध्ये व्याकरण, वेदान्त वगैरे विषयांमध्ये पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष वगैरे जुन्या तऱ्हेनें विषयाचें प्रतिपादन चाले तेव्हां शेवटचें निर्णायक उत्तर त्यांचेकडून येई व कित्येक वेळां तें ग्रंथांत न सांपडणारें पण स्वतःच्या प्रतिभेनें त्यांनीं दिलेलें दिसून येई. त्यांना अष्टाध्यायी मुखोद्गत असे व अधूनमधून त्यांना कामाची मोकळीक असतां ते दरएक सूत्र म्हणत व त्यावरचें भाष्यान्त विवेचन ध्यानांत आणल्यानंतर दुसरें, अशा रीतीनें सर्व सूत्रें म्हणून सावकाश अष्टाध्यायीपाठ पुरा करीत. सर्व व्याकरणशास्त्र प्रज्वलित राहण्याचें आपल्या आजोवांनीं आंगीकारलेलें हें उत्तम साधन आहे असें ते म्हणत. एकदां पंडितांच्या सभेत त्यांचे गुरुजी, ते व इतर शिष्य बसले असतां दूरदेशच्या पंडितांनीं “स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्” ही ओळ कोणत्या ग्रंथांत आहे तें सांगा नाहींतर समस्यापूरण करा असें म्हटलें असतां शास्त्रीबोवांनीं तत्काळ “पुरा योसौ कण्ठीरवानिनदमाकर्ण्य पुरतः स्फुरन् कोपः साक्षादिव सपदि जेतुं स्म यतते । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवं दशमेतां प्रायोनुभवति हि लोको गतवयाः”

याप्रमाणें समस्यापूरण करून श्लोक म्हणून दाखविला. संकेतधर येथील शंकराचार्य यांनीं त्यांना अनेक वेळां, उत्तरादिमठाधिपतींनीं एकदां, गोव्यांतील प्रभुदेसाई यांनीं एकदां बहुमानानें नेऊन त्यांचा योग्य सन्मान केला. दत्तक व विवाह, वगैरे अनेक धार्मिक बाबतींत संस्थानिकांकडून व मोठमोठ्या लोकांकडून त्यांना अनेक वेळां पृच्छा येई व त्या वेळीं जें शास्त्रशुद्ध असेल तेंच ते सटेतोत्पणानें सांगत. परिस्थिति, काल व समाजाचा कल इकडे लक्ष देऊन बऱ्याच स्मृतींचा विरोध अयूनही कांहीं स्मृतींत जर कमीजास्त अनुकूल असा निर्णय मिळाला तर ते तसा देत असत. याचें ठळक उदाहरण म्हणजे काशी, नागपूर वगैरे बऱ्याच ठिकाणीं जाऊन धर्मान्तर केलेल्या त्यांच्या शुद्धीकरणाविषयी चौकशी करून गोपला प्रांतांत शुद्धीकरण करण्याकरितां चाललेल्या त्यांच्या प्रयत्नाला शास्त्रीय आधार मिळाला नसतां श्री. डॉ. मुंजे हे शास्त्रीबुवांपेढे आले व शास्त्रीबुवांना त्यांनीं सर्व परिस्थिति समजावून सांगितली तेव्हां शास्त्रीबुवांनीं त्यांना विचार करून सांगतों असें म्हणून दोन दिवसांनीं बोल्याविलें. त्या

अवधीत एका स्मृतीचा आधार काढून शास्त्रीबुवांनी ' सात पिढ्यांपर्यंत धर्मांतर केलेल्या लोकांचें शुद्धीकरण होऊं शकतें, त्याला अट एकच—धर्मांतर झालेल्या व्यक्तीला खरा पश्चाताप झाला असला पाहिजे ही—व प्रायश्चित्ताची रक्कम विष्णवे नमः म्हणून यथाशक्ति कांहीही द्रव्योत्सर्ग करावा ' असें सांगितलें. अशौच निर्णयांत निरनिराळीं मतें प्रतिपादिलीं असतां ज्या मताप्रमाणें कमी दिवस अशौच तें मत ग्राह्य असतें त्याचप्रमाणें धर्मपरिपालनाच्या दृष्टीनें कांहीं स्मृतींचा विरोध असतांनाही एकाद्या स्मृतींत अनुकूल प्रतिपादन मिळालें तरी तें व्यावें या न्यायाचा ते सदा अवलंब करीत असत. फलज्योतिष पाहून आपल्या बुद्धिवैभवानें जीं कांहीं फलें व योग ग्रहयोगामुळें प्राप्त होणें शक्य आहेत ते पृच्छा केली असतां कधीं कधीं आपल्या स्नेह्यांना सांगत. तसेंच नष्ट वस्तुसंबंधीही सांगत असत. बहुतेक वेळां या सर्व गोष्टींचा विनचूक प्रत्यय आल्याचें दिसून येई व मित्रमंडळीही तसा प्रत्यय आल्याबद्दल सांगावयास येत. याही बाबतींत त्यांनीं आपल्या गुरुजींविषयी ' खरोखरच ते महर्षि ' होते म्हणून काढलेले उद्गार त्यांना स्वतःलाही योग्य लागू होतात.

६९. भविष्यकालांत घडणाऱ्या गोष्टींचें त्यांना पूर्वसूचन.

प्रसंगविशेषीं कांहीं महत्त्वाचें काम करावें किंवा न करावें असा प्रश्न उपस्थित होऊन त्यांचे-कडून जेव्हां निर्णय केला जात नसे त्या वेळीं त्यांनाही पितामहाची मूर्ति स्वप्नांत येऊन योग्य निर्णय सांगे व आशीर्वाद देई. क्वचित् प्रसंगीं त्यांना कांहीं दृष्टान्त म्हणतात किंवा साक्षात्कार म्हणतात तशा प्रकारचे अनुभव स्वप्नांमध्ये येत. याचें ठळक उदाहरण म्हणजे त्यांच्या वयाच्या अड़तिसाव्या वर्षी दिवाळीचे सुमारास त्यांना अपमृत्यु येणार असा दृष्टान्त झाला. त्याच वेळीं त्यांचे पत्नींनाही तशाच प्रकारचें स्वप्न पडलें. दिवाळीच्या पाडव्याच्या दिवशीं सकाळीं उठतांनाच त्यांना पाठींत उसण भरली. तशांतच त्यांनीं स्नान वगैरे सर्व उरकलें पण प्रकृतीला आराम न वाटल्यामुळें ते पडूनच राहिले. दुपारीं दुखणें असल्याचें झालें व ते व पत्नी दोघेही घाबरून गेले. शिष्यमंडळींकडून नेहमीं येणारे कृष्णशास्त्री माटे वैद्य यांना बोलावून आणलें व त्यांनीं औषधोपचार करून पडून राहण्यास सांगितलें. दुसरे दिवसापासून प्रकृतीस आराम पडूं लागला. शास्त्रीबुवांचे परमस्नेही व विष्णुशास्त्री भट्ट यांच्या शिष्यपरंपरेंत येणारे मंत्रशास्त्रज्ञ दामोदरशास्त्री साठे यांनीं आपल्यावर झालेला माटे वैद्य यांचा उपकारभार हलका करण्याकरितां माटे वैद्य यांना त्यांच्या हाताला गुण यावा अशा प्रकारची कांहीं सिद्धि दिली होती असें ऐकण्यांत आहे. या अपमृत्युयोगांतून ३८ व्या वर्षी पार पडल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं त्यांना वयाच्या चौऱ्याहत्तरावे वर्षी मृत्युयोग आहे असा दृष्टान्त झाला. व तेव्हांपासून वयाचे ७३ वर्षेपर्यंत साधारणपणें त्यांची प्रकृती चांगली राहिली. चौऱ्याहत्तरावें वर्ष चालूं असतांना मात्र त्यांना विशिष्ट कांहीं कारण नसतांना एकदम गैरशुद्धि यावी असें पांच वेळां घडून आलें; पण त्यांतूनही अंगीकृत काम पुरें झालें नव्हतें म्हणूनच कीं काय ते निभावले व ७५ वें वर्ष संपण्याचे दिवशीं त्यांचें अभिनंदन व सत्कारसमारंभ हे दोनही त्यांच्या स्नेहिवर्गीन व शिष्यवर्गीन केले व त्यांना दीर्घायुष्य चिंतिलें.

७०. पूर्वसूचनांप्रमाणें घटना.

मृत्युपूर्वी कित्येक वर्षे त्यांच्या पत्नीनें पृच्छा केली असतांना शास्त्रीबुवांनीं एकदांच सांगितलें कीं " तिला मृत्यु त्यांचे स्वतःचे पूर्वी येईल ही गोष्ट तिनें निश्चितपणें लक्षांत

ठेवावी. ” त्यानंतर कांहीं वेळां ते स्वतः बरेच आजारी पडले म्हणजे तिनें पृच्छा केली असतां पुन्हां त्यांनीं तिला तेंच सांगायें. असा प्रकार पुष्कळ वेळां झाला. त्यांच्या अष्टयाहतराव्या वर्षीं ते एकदां (जानेवारी १९४२ मध्ये) फारच आजारी पडले ते इतके कीं एक दिवस ताप फार वाढल्यामुळे कांहींएक न खातां मधून मधून ते गैरशुद्धीतच होते. डॉक्टर येऊन औषध देत असतां स्वभावतः स्पष्टवक्त्या त्यांच्या पत्नींनीं डॉक्टरांना स्पष्ट प्रश्न केला कीं, हे मला नेहमीं अश्वासन देतात कीं माझा मृत्यु यांचे पूर्वीं आहे; पण आजचा प्रकार काय ? शास्त्रीबुवांनीं यावर माझे बोलणें खरें झाल्याशिवाय राहणार नाही असें एकच वाक्य स्पष्टपणें उच्चारलें व डॉक्टरांना पत्नीची प्रकृति पहाण्यास सांगितलें. डॉक्टरांनीं तपासून सौ. उमाबाईंना त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें होईल असें सांगितलें व घराबाहेर फारसें पडूं नका, जिऱ्याची चढउतार करूं नका म्हणून सूचना दिली. सांगावयाचें कारण इतकेंच कीं, त्यानंतर चारच दिवसांनीं ता. २६ जानेवारी रोजीं पहाटे ५ वाजतां अंथरुणावरून उभ्या राहिल्या असतां त्या एकदम खालीं पडल्या व त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. शास्त्रीबुवांच्या प्रकृतीला आराम पडूं लागला; परंतु आपलाही काळ जवळ आला हें त्यांनीं जाणलें असावें.

७१. समाधानवृत्तीनें कष्टरहित देहावसान.

त्यांनीं महाभाष्यप्रस्तावनेचा खंड पुरा केला व त्याच्या शेवटीं “ भाष्यस्यार्थबुभुत्सूनां सौलभ्येनार्थबुद्धये । अदो भाषान्तरं श्रीशो मया समुदपादयत् ” असा श्लोक त्यांनीं लिहिला. त्यांनीं योजिलेल्या कायपरिशुद्धि, साधनपरिशुद्धि व मोक्षपरिशुद्धि या तीन ग्रंथांपैकीं कायपरिशुद्धि हा पुरा होऊन छापूनही झाला होता. त्यांनीं साधनपरिशुद्धि ग्रंथ लिहावयास घेतला, व मोक्षपरिशुद्धीची ते विभावना करूं लागले; पण तें काम आपल्या हातून पुरें व्हावयाचें नाही असें वाटल्यामुळेच कीं काय आपण लिहिलेल्या व संपादन केलेल्या अशा ग्रंथाची यादी तयार करून त्यांपैकीं तेरा ग्रंथांना आमोद नांव देऊन सर्वोच्चे खालीं—

शास्त्रीबुवांनीं लिहिलेल्या अथवा संपादन केलेल्या ग्रंथांची यादी. ग्रंथांचें नांवापुढें प्रकाशनाचा अथवा रेखनाचा काळ इतकी शकाप्रमाणें कसांत दिला आहे

१. परिभाषेन्दुशेखर—टीका (१८८६) २. लघुशब्देन्दुशेखर—टीका (१८८८). ३. महायज्ञ-शांकर भाष्याचें मराठी भाषांतर (१९०२-८). ४. श्रीभाष्य-चतुःसूत्री-स्वरुत टिकेसहित (१९०४) ५. यतीन्द्रमतदीपिका—स्वरुत टिकेसहित (१९०६). ६. श्रीभाष्य-स्वरुत टिप्पणीसहित (१९१४-१६) ७. श्रीभाष्य प्रथमसूत्र-स्वरुत टिप्पणीसहित (१९१५) ८. विशिष्टाद्वैतमत (१९१५) ९. पातञ्जल योगसूत्र-भाष्य व टीका यांसहित (१९१७) १०. अद्वैतामोद (१९१८) ११. काव्यप्रकाश-संकेत टिकेसहित (१९२१) १२. गृह्यसूत्रपरिग्रहविचार (१९२२) १३. सर्वदर्शनसंग्रह—स्वरुत टिकेसहित (१९२४). १४. संग्रहपरिग्रह (१९२४) १५. न्यायप्रकाश (१९२४). १६. धर्मतत्त्व-निर्णय (१९२९). १७. कुल्लार्क-स्वरुत टिकेसहित (१९३१). १८. महासूत्रशांकरभाष्य-अथवा टीका-अथवा १ व २ स्वरुत टिकेसहित (१९३८). १९. गोमासान्यायप्रकाश-स्वरुत टिकेसहित (१९३८). २०. श्रीमन्नृगप- १२. भाष्यगणमहाभाष्यापा अंगुसार (१९३०-३८). २१. सिद्धान्तविन्दु-स्वरुत टिकेसहित (१९३८). अंगुती (१९४२). २५. मंत्रमोद-अंगुती (१९४२). २४. साधनामोद.

विषय, प्रकाशनावकाश, विष्णु व विष्णु यांसहित ही यादी सर्वदर्शनसंग्रहप्रकाशना पास ८ व ९ मध्ये दिली आहे.

“ समर्प्य गौरीरमणे कृत्वामोदांस्त्रयोदश । श्रीवासुदेवो जनुषः साफल्यं लब्धुसीहते ”

असा श्लोक लिहून ठेवला. या श्लोकांत लिहिल्याप्रमाणे जणू काय पूर्वयोजनेनुसार जन्माचे सार्थक करून व परमेश्वराने आपणांकडे सोंपविलेली कामगिरी संपवून समाधानयुक्त अन्तःकरणाने ते कालक्रमण करू लागले. लवकरच आश्विन महिन्याचे शुक्ल चतुर्थी दिवशी रात्रीपर्यंत सर्व दैनिक व्यवहार रोजचेप्रमाणे करून, इतकेंच नव्हे तर जेवणानंतर रात्री वेदान्तविषयक चर्चा करून, ते झोंपी गेले. पहाटे चार वाजण्याचे सुमारास जागे होऊन खोकला आला म्हणून नेहमी-प्रमाणे खडीसाखर खाह्मी व पाणी प्याले. त्यानंतर सूर्योदयापूर्वीच त्यांच्या इच्छेप्रमाणे शरीराला काहीएक पीडा न होता अत्यंत समाधानयुक्त अंतःकरणवृत्तीने त्यांचा आत्मा शिवस्वरूपी विलीन झाला. खरोखरच शास्त्रीबुवा स्वतः, त्यांचे पितामह व त्यांचे प्रपितामह या सर्वांना महर्षि शब्द पूर्णपणे लागू पडतो.

७२. पूर्वसूचनांबद्दल कारणविवेचन.

शास्त्रीबुवांना व त्यांच्या गुरुजींना स्वप्राप्त्यर्थे महत्वाचे प्रसंगी पवित्र व्यक्तींचे दर्शन होऊन त्यांचेकडून त्यांना योग्य मार्गदर्शन झाले व तसेच अन्तःस्फूर्तीने म्हणा, किंवा अन्य काही कारणांमुळे म्हणा, त्यांना पुढे घडून येणाऱ्या प्रसंगांची सूचना मिळाली. या तऱ्हेचा अनुभव लेखकालाही केव्हा केव्हा आला आहे. त्याप्रमाणेच, जे काम सिद्धीस जाणारे नसते किंवा गेल्यास त्यांचा परिणाम हितकारक व्हावयाचा नसतो असे काही काम करू गेले असता काही विषय येऊन किंवा विस्मरणाने ते काम करावयाचे राहावे व नंतर झाले ते वरेंच झाले असे वाटावे या प्रकारचेही अनुभव लेखकाला आले आहेत. या गोष्टींचा उलगाडा ज्यांची आध्यात्मिक पुष्कळ प्रगति झाली आहे तेच योगी करू शकतील. न जाणो, हळी चालू आहे तशीच आध्यात्मिक व भौतिक या दोन्ही शाखांची प्रगति चांगल्या प्रमाणाने होत गेल्यास शास्त्रीय रीत्या या गोष्टींचा खुलासा होणे शक्य आहे. शास्त्रीबुवांनी योजिलेले साधनपरिशुद्धि व मोक्षपरिशुद्धि हे ग्रंथ त्यांचे हातून लिहून झाले असते तर त्यावहून काही खुलासा झाला असता. असे दिसते की, सर्व ब्रह्माण्ड ‘निगूढ देवात्मशक्ती-’ने भरले आहे, या शक्तीला पंचमहाभूतत्मक उपाधि लागल्यामुळे ठिकठिकाणी तिचे निर्यंत्रण झाले आहे, व कर्माज्यास्त निर्यंत्रणास अनुरूप असे तिचे अनंत प्रकार व रूपे दृष्टोत्पत्तीस येत आहेत. ही आत्मशक्ति या अनंत रूपांमध्ये जरी नियंत्रित झाली असली तरी तिच्या योगाने त्या रूपांमधील भौतिक उपाधीचे, क्रियाशक्तीचे, इच्छाशक्तीचे, व ज्ञानशक्तीचे परिपोषण होत असते. थोडक्यांत म्हणावयाचे म्हणजे, ही आत्मशक्ती म्हणजेच तैत्तिरीय व इतर उपनिषदांमध्ये वर्णिलेला आनंदमय कोष होय. अन्नमयकोष (पंच महाभूते), प्राणमयकोष (क्रियाशक्ति), मनोमयकोष (इच्छाशक्ति) व विज्ञानमयकोष (ज्ञानशक्ति) या चार कोषांना हा आनंदमयकोषच शोद्धगता होण्यास मदत करीत असतो. अन्नमयकोषापासून बाकीच्या चार कोषांचा वियोग म्हणजेच मृत्यु. मृत्यूनंतर चतुष्कोषात्मक शरीर राहू शकते; तसेच प्राणमयकोषही कमी होऊन त्रिकोषात्मकही राहू शकते; त्याप्रमाणेच प्राणमयकोष व मनोमयकोष कमी होऊन द्विकोषात्मकही होऊ शकते. एककोषात्मक म्हणजे आनन्दमयकोषात्मक स्वरूप म्हणजेच मुक्ति. तसेच, एका अन्नमयकोषाचा वियोग झाल्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या निराज्या अन्नमयकोषाशी

चतुष्कोषात्मक शरीराचें संलग्न होणें हाच पुनर्जन्म. बौद्ध तत्त्वज्ञानांत वर्णिलेल्या रूप विज्ञान, वेदना, संज्ञा व संस्कार या पांच स्कंधांची अन्नमय वगैरे पांच कोषांशीं तुलना करणें शक्य व उद्बोधकही आहे.

७३. पूर्वसूचनाकारणांना आधार.

या चतुष्कोषात्मक, त्रिकोषात्मक, व द्विकोषात्मक रूपांना अनुक्रमें वसुरूप, रुद्ररूप आणि आदित्यरूप अशीं नांवें दिलीं असवीं. पिता, पितामह व प्रपितामह हे अनुक्रमें या तीन स्वरूपांत असतात असें वर्णन केलेंलें आहे व श्राद्धसंकल्पांत त्यांना क्रमानें वसुस्वरूप, रुद्रस्वरूप, व आदित्यस्वरूप मानून तसा उद्देख करण्याचा प्रघातही आहे. त्यामुळें ज्याचीं मुलें, किंवा मुलांसमान शिष्य वगैरे मंडळी जिवंत आहेत अशी व्याक्ति मृत्यूनंतर वसुस्वरूप होऊन म्हणजे पृथ्वीवरील देवतेचें स्वरूप धारण करून प्राणरूपानें संचार करीत राहूं शकते व त्यामुळें प्राण जसा इंद्रियांकडून श्रम करवूं शकतो त्याप्रमाणें या पितृदेवतेची प्राणशक्ति मुलांच्या व मुलासारख्यांच्या प्राणशक्तीवर संधि मिळाल्यास, किंवा संधि साधून, अधिकार चालविते व त्यांचेकडून आपणाला आवडेल तसें काम करवून घेऊं शकते. दुसऱ्याकडून काम करवून घेण्याची ही पितृदेवतेची प्रवृत्ति कालांतरानें कमी होत जाते व साधारणतः एक पिढी गेल्यानंतर म्हणजे मुलांच्या दर्जाचीं माणसें नाहींशीं झाल्यानंतर या पितृदेवतेचें वसुस्वरूप जाऊन तिला रुद्रस्वरूप प्राप्त होतें व त्या रुद्रस्वरूप अंतरिक्षांतील देवतेचा प्रभाव नातवडें व त्यांसारख्या व्यक्तींच्या मनोमयकोषावर म्हणजे इच्छाशक्तीवर चालूं शकतो. आणखी एक पिढी गेल्यावर याच न्यायानें या रुद्रस्वरूपाला आदित्यस्वरूप प्राप्त होतें व या स्वर्गातील आदित्यस्वरूप देवतेचा प्रभाव आपले पणतू व त्यासमान व्यक्ती यांच्या विज्ञानमय कोषावर म्हणजे ज्ञानशक्तीवर होऊं शकतो. शरीरांत असणाऱ्या अन्नमय व प्राणमय कोषांच्या क्रिया क्षोपेमुळें किंवा अन्य कारणामुळें तात्पुरत्या थांबल्या असतांना त्यांतील जी मनोमय कोषाची क्रिया किंवा इच्छाशक्ति तिच्यावर बाहेरील मनोमयकोषांचा परिणाम होऊं शकतो व तिचाही प्रसंगविशेषी बाहेरील मनोमयकोषांवर परिणाम किंवा प्रभाव होऊं शकतो. त्याप्रमाणेंच अन्नमय, प्राणमय, व मनोमय या तीनही कोषांच्या क्रिया योगामुळें, तपःसामर्थ्यामुळें किंवा अन्य कारणामुळें तात्पुरत्या थांबल्या म्हणजे शरीरांतील विज्ञानमयकोषावर म्हणजे ज्ञानशक्तीवर बाहेरील विज्ञानमयकोषांचे परिणाम किंवा प्रभाव होऊं शकतात व आंतील ज्ञानशक्तीचेही प्रसंगविशेषी बाहेरील विज्ञानमयकोषांवर परिणाम होतात. षोडश्यांत शतकेन म्हणायपार्श्वे कीं, व्याप्रमाणें शरीररूपी अन्नमय कोषाचा विकास अन्नानें होतो व त्यामुळें प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमय कोषांकडून होणाऱ्या कार्याला मदत मिळते त्याप्रमाणेंच मृत्यूनंतरही नाहीं व्यक्तीचे प्राणमय, मनोमय, व विज्ञानमय कोष कायस रहात असले व ते त्यांना अभिप्रेत अशा व्यक्तीच्या कोषप्रवाया प्रेरणांन्वीं अन्न पुरवून त्यांचें पोषण करीत अगते.

व स्वतंत्र निबन्ध लिहिण्याचें कामही चालू ठेविलें. भारतातील विद्वानांच्या शिष्यपरंपरेकडे व ग्रंथनिर्मितीकडे पाहिल्यास शिष्यनिर्मिति व ग्रंथलेखन हीं दोनही कायें यशस्वी रीतीनें पार पाडणारे फारच थोडे विद्वान होऊन गेले. व्याकरणशास्त्राचे वाचर्तीतच विचार केल्यास गेल्या तीनशें वर्षांत नोगेशोपाध्याय, त्यानंतर बालसरस्वती व त्यानंतर वासुदेवशास्त्री यांचेकडूनच ही दुहेरी कामगिरी झाली. उत्तम शिष्यवर्ग निर्माण करण्याचें काम मात्र नीलकण्ठशास्त्री यत्ते, भास्करशास्त्री अभ्यंकर, शिवकुमारशास्त्री, गंगाधरशास्त्री तेलङ्ग, रासशास्त्री गोडबोले वगैरे अनेक विद्वानांकडून झालें. याचा अर्थ केवळ उत्तम शिष्य तयार करणें हें कमी योग्यता दाखवितें असा मुळींच नव्हे; उलट, आपले देशांत ग्रंथानिमितीपेक्षां शिष्यनिर्मिति हें काम ज्यास्त कठीण, ज्यास्त महत्वाचें व ज्यास्त योग्यतेचें समजलें जात असे व कांहीं वेळां वृद्ध गुरुजींना उत्साही विद्वान शिष्यानें ' आजन्म मी शिष्यनिर्मिति करून विद्यादेवीची उपासना करीन ' असें वचन दिल्यानंतर सुखानें मृत्यु येई अशा कथाही आपलेकडे प्रचलित आहेत. शिष्याय, ग्रंथनिर्मिति हें काम कांहीं सोपें नसे. आजच्यासारखे सारांशात्मक, निबंधात्मक किंवा वर्णनात्मक चार दोन ग्रंथांवर आधारलेले ग्रंथ लिहून पूर्वीच्या काळीं ग्रंथकर्तृत्व लाभत नसे; तर ज्ञानामध्ये ज्या ग्रंथानें खरी भर पडेल असे किंवा दुर्बोध सूत्रात्मक सर्वमान्य ग्रंथांचें पाण्डित्यपूर्ण विवेचन करणारे असेच ग्रंथ विद्वन्मान्य होत असत. अर्थात् असे ग्रंथ लिहिण्याची योग्यता येण्यास गाढ अभ्यास, दृढतर व्यासंग, व निर्मल प्रतिभा यांचें मीलन अत्यंत आवश्यक असे व असें मीलन ज्याचे ठिकाणी आहे अशा विद्वानाकडून ज्या विषयांत ग्रंथनिर्मिति व्हावयाची तोच विषय बुद्धिमान व योग्य विद्यार्थ्याला शिकविला गेल्यास असा ग्रंथ लिहितांना त्याला एक प्रकारचा आत्मविश्वास येत असे. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे ठिकाणी प्रतिभा, अखंड वाचन व दीर्घ परिश्रम यांचें सुंदर मीलन झालें होतें.

७५. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे सहाध्यायी.

गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांनी आपले गुरुजींचेजवळ व्याकरणशास्त्राचे उच्च ग्रंथ वाचावयास सुरुवात केल्याबरोबर त्या ग्रंथांचे, तसेच त्यांसारख्या इतर ग्रंथांचे, पाठ सामान्य बुद्धीच्या शिष्यांना ते देऊं लागले व स्वतःही त्या ग्रंथांवर महत्वाची टांचणें ते लिहू लागले. गुरुजींचा सर्व काल सामान्य ग्रंथांपासून तों उच्चतम ग्रंथांपर्यंत निरनिराळ्या श्रेणींच्या व दर्जाच्या शिष्यांना पढवण्यांत जाई, तर शास्त्रीबुवा आपला आवश्यक तेवढा काल उच्च ग्रंथांच्या अध्ययनाकडे घालवून बाकीचा काल इतर शास्त्रांच्या ग्रंथांचें आपण स्वतः अध्ययन करून आपल्या सहाध्यायी

१ या विधानाच्या खुलाशाकरितां पुढें दिलेले श्लोक पहा—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥ १ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनामुणानुबन्धि प्रतिभानुमुत्तमम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ २ ॥

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टे मुरारिः कविः ।

अन्विर्लक्षित एव वानरभैः किंत्वस्य गम्भीरता—

मगतालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥ ३ ॥

मंडळींना ते ग्रंथ शिकविण्याकडे घालवीत. अशा रीतीने शास्त्रीबुवांनी सातारा मुक्कामी असतांना इ. स. १८९० सालापर्यंत सहाध्यायी मंडळींविरोवर चिंतनिका करून आपलें अध्ययन दृढ केलें, कांहीं सहाध्यायी मंडळींना पढविलें, कांहीं स्वतंत्र शिष्य तयार केले, अध्ययन केलेल्या ग्रंथांवर क्रोडपत्रासारखी टांचणें लिहिलीं व धर्मशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र व मंत्रशास्त्र यांचाही गुरुजींचे साहाय्याने स्वतः अभ्यास करून शिष्य तयार केले. त्यांच्या सहाध्यायी मंडळींपैकीं सीतारामशास्त्री आठल्ये व रामभाऊ लेले यांनी आपआपल्या गांवीं जाऊन अध्यापनाचें काम चालविलें. वावाशास्त्री काळे हे क्षेत्र काशी येथें गेले व तेथें त्यांनीं जमखिंडी संस्थानाधिपतींच्या वाड्यांत राहून जन्मभर विद्यादानाचें व्रत चालविलें. त्यांच्या अनेक शिष्यांपैकीं भ. म. नारायणशास्त्री खिस्ते यांनीं गुरुसेवा करून उत्तम व्याकरणशास्त्राध्ययन केलें; व त्यानंतर सरकारी पाठशालेंत पुष्कळ वर्षे प्राध्यापकाचें काम करून गुरुजींची परंपरा ते व त्यांचे दोघे चिरंजीव हल्लीं चालवीत आहेत. शास्त्रीबुवांचे दुसरे सहाध्यायी त्रिंजकशास्त्री लेले यांनीं पुणें येथील संस्कृत पाठशालेंत कांहीं वर्षे अध्यापकाचें काम केलें. ते अत्यंत धर्मनिष्ठ होते. अध्यापनाव्यतिरिक्त राहिलेला सर्व काल ते धर्मानुष्ठान व व्रताचरण यांत घालवीत असत. पाठशालेंतील अध्यापनाचें काम व्रतानुष्ठानाच्या आट येऊं लागल्याचें दृष्टीपत्तीस येतांच त्यांनीं अध्यापकपदाचा राजीनामा दिला व वाई येथें जाऊन आमरणान्त व्रतानुष्ठान संभाळून राहिलेला काल अध्यापनांत घालविला.

७७. विठ्ठलशास्त्री धारूरकर यांचा अल्प परिचय.

विठ्ठलशास्त्री यांचा जन्म इ. स. १८५३ सालीं झाला. त्यांनीं सातारा येथें विद्वद्वर्य रामशास्त्री गोडबोले यांचेकडे व्याकरण व वेदान्त या शास्त्रांचें अध्ययन केलें. व्याकरणाचें अध्ययन चालूं असतांनाच धर्मशास्त्र व साहित्यशास्त्रांतील प्रमुख ग्रंथ त्यांनीं व गुरुवर्य वासुदेव-शास्त्री यांनीं बरोबरच वाचले. वासुदेवशास्त्री यांचेवर स्वतः ज्येष्ठ सहाध्यायी या नात्यानें त्यांचा फार लोभ असे. पंढरपूर येथें त्यांनीं इ. स. १८९८ सालीं आपले घरीच संस्कृतपाठशाळा स्थापिली व तेथें चारही वेदांच्या व प्रमुख शास्त्रांच्या शिक्षणाची सोय केली. त्यांनीं पंढरपूर येथें गेल्यावर लोकांना उपयुक्त होईल इतकें वैद्यकाचेंही अध्ययन केलें व सर्व आयुष्य विद्यादान व परोपकार यांत घालविलें. त्यांनीं धर्मशास्त्रावर अनेक निबंध लिहिले व क्षेत्र पंढरपूर येथें सर्वकाल विवाह करण्याची प्रथा पाडिली. त्यांचे विद्वान चिरंजीव भगवानशास्त्री हे वडिलांचे विद्यादानाचें व रूग्णपरिचर्येचें व्रत हल्लीं पाळीत आहेत.

७८. काशीनाथशास्त्री पुराणीक यांचा अल्प परिचय.

काशीनाथशास्त्री हे मूळचे प्रतापगडचे राहणारे. त्यांचें घरणें पौराणिकांचें होतें व देवीच्या देवळांत पुराण सांगण्याचें काम वंशपरंपरा त्यांचे घराण्याकडे चालूं होतें. काशीनाथ-शास्त्री यांनीं सातारा येथें गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ संपूर्ण व्याकरणशास्त्राध्ययन आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें अत्यंत अल्प कालावधीत केलें इतकेंच नव्हे तर मंत्रशास्त्र व धर्म-शास्त्र यांचाही अभ्यास गुरुजींना करावयास लावून आपण त्या शास्त्रांचें त्यांचेजवळ अध्ययन केलें. काशीनाथशास्त्री यांच्या दृढ व्यासंगाचें गुरुजी कौतुक करीत व पितामहांचे पट्टशिष्य काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांनीं जशी काशी येथें शिष्यपरंपरा स्थापन केली तशीच सातारा येथें काशीनाथशास्त्री हे आपली शिष्यपरंपरा कायम राखतील असे ते उद्गार काढीत असत. काशीनाथशास्त्री हे मुद्दां गुरुजींच्या ठिकाणीं असलेल्या गाढ विद्वत्तेचा व शिष्यप्रेमाचा अभिमानपूर्वक उल्लेख करून जन्मोजन्मी वासुदेवशास्त्री यांचेसारख्या गुरुजींचा लाभ घडो असे म्हणत. दुर्दैवानें काशीनाथशास्त्री हे अल्पायुषीच द्रव्यहानीचा धक्का बसून निवर्तले. त्यांनंतर अल्पावधीतच लेखकाचा जन्म श्रावण कृ. ८ शके १८९० रोजीं झाला. जन्मतःच लाग-लेली उच्चकी लवकर थांबेना म्हणून शास्त्रीबुवांच्या मातुःश्रींनीं काशीनाथशास्त्री यांची आठवण करून लेखकाचें नांव कृष्ण ठेवण्याऐवजीं काशीनाथ ठेवीन असें म्हटलें व नंतर उच्चकी थांबली अशी हकीगत ऐकण्यांत आहे.

७९. न्यायरत्न नारायणशास्त्री वाडीकर यांचा अल्प परिचय.

न्यायरत्न नारायणशास्त्री हे गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचे सहाध्यायी जरी नव्हते तरी पुण्याचे नीळकंठशास्त्री थप्ते यांचे शिष्य दिनकरशास्त्री खांबेदे यांचे ते प्रशिष्य असल्यामुळें त्यांचा शास्त्रीबुवांशीं एकप्रकारें बरोबरीचे नात्याचा संबंध येतो; इतकेंच नव्हे, तर शास्त्री-बुवांचा व त्यांचा पुण्यांत असतं निकटचा संबंध आला त्या वेळीं वेदान्त व धर्मशास्त्र यांतील अनेक महत्त्वाच्या स्थळीं उद्धवलेल्या शंकांचें समाधानकारक निरसन शास्त्रीबुवांचेकडून झाल्यामुळें शास्त्रीबुवांना ते प्रत्यक्ष गुरुस्थानींच मानतात. नारायणशास्त्री यांचें प्रत्यक्ष शिक्षण पुणें येथें झालें नसलें तरी पुणें येथें गीर्वाणसहाविद्यालय इ. स. १९२९ सालीं स्थापन झालें

त्या वेळीं त्यांची न्याय, धर्म, व वेदान्त या शास्त्रांचे अध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. कांहीं वर्षे गीर्वाणमहाविद्यालयांत काम केल्यानंतर ते अहमदाबाद येथें ब्रह्मचारीवाडी संस्कृत पाठशाळेंत धर्म व वेदान्त या शास्त्रांचे मुख्याध्यापक म्हणून गेले. पुणें येथें असतांना अत्यन्त श्रम घेऊन व कळकळीनें शिकवून त्यांनीं मोठा शिष्यगण निर्माण केला. त्यांचेजवळ पंडित महेश्वर-शास्त्री जोशी यांनीं धर्म व वेदान्त या शास्त्रांचें संपूर्ण अध्ययन केलें व त्यांचेनंतर महेश्वर-शास्त्री हे त्यांचे जागीं अध्यापक झाले. व्याख्यानवाचस्पति गोविंदशास्त्री पंढरपुरे, कोल्हटकर-बुवा, उपनिषत्तीर्थ जोग वगैरे विद्वानांची त्यांच्या शिष्यगणांत गणना होते. अध्यापनाचे वाव-तीत नारायणशास्त्री यांची उत्सुकता व निरलसपणा हे गुण वाखाणण्यासारखे आहेत. यां-शिवाय वक्तृत्व, वादनेपुण्य व निःपक्षपातीपणाचें धोरण याही गुणांचें सुंदर मीलन त्यांचे ठिकाणीं असल्यामुळें अनेक उत्सवप्रसंगीं त्यांना व्याख्यानें व प्रवचनें देण्याची विनंति कर-ण्यांत येते. पुणें येथील वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचे ते उपाध्यक्ष आहेत. अनेक संस्थांकडून परीक्षा घेण्याचीही त्यांना विनंति करण्यांत येते. त्यांनीं फलज्योतिषाचेंही उत्तम अध्ययन केलें आहे व त्या वावतीतही पृच्छा केल्यास ग्रंथांतील मुखोद्गत पंक्तींचा आधार देऊन ते जीं फलें वर्त-वितात त्यांचा अनेक वेळां अनुभव आलेला आढळून येतो. अहमदाबाद येथें पाठशाळेंत त्यांचें अध्यापनाचें कार्य चालूं आहे.

८०. संस्कृत पाठशाळेचा संक्षिप्त वृत्तान्त.

इ. स. १८३४ सालच्या सुमारास पुणें व मुंबई येथें इंग्रजी शाळांतून इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यानंतर लोकांची प्रवृत्ति बहुतांशी इंग्रजी शिक्षणाकडे झाल्यामुळें थोडक्याच वर्षांत पुणें येथील सरकारी पाठशाळा बंद करण्यांत आली व तिचे जागीं विश्रामबाग वाड्यांत सरकारी इंग्रजी शाळा सुरू करण्यांत आली. पेशवे सरकारनीं वेदविद्या व संस्कृतविद्या यांचे रक्षणाकरितां चालूं केलेली श्रावणमाम दक्षिणाष्टी कांहीं वर्षांनीं बंद करण्यांत आली व दक्षिणेकडे खर्च होणाऱ्या पेशांचा विनियोग टेकन कॉलेज, डेफन व्हर्नाक्युलर सोसायटी व दक्षिणा फेलो यांचेकडे करण्यांत आला. इंग्रजी शिक्षणामुळें संस्कृत शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या पुष्कळच कमी झाली तसेंच ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचें संस्कृतविद्येकडे स्वभावतःच दुर्लक्ष असे ही जरी कारणें राहिली असली तरी पुणें येथील संस्कृत पाठशाळा सरकारनें बंद केली यास मुख्यत्वानें कारण इंग्रजी शिकून तयार झालेल्या विद्वानांचें परंपरागत आलेल्या संस्कृताध्ययनाध्यापनाचे वावतीत औदासीन्य हेंच होतें. पुणें येथें संस्कृत पाठशाळा चालू होती तेव्हां जुन्या पद्धतीनें व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, मीमांसा, ज्योतिष, वैयस्य, अलंकार आणि वेदांत हीं शास्त्रे चांगलीं शिकलेले असे उत्तम पंडित काशीपासून राबेश्वरपर्यंत नामांकित होऊन गेले. त्यांची परंपरा कालगतीनें व राजाध्यक्ष नयन्यामुळें अगदींच बुजत चालली व तेणेंकरून संस्कृत विद्येस जबरदस्त धक्का घडल्याचा दुर्भर प्रसंग आला. काशीक्षेत्राने म्हायोगमाल विद्येचें केंद्र म्हणून गाजलेल्या पुणें शहरापर्यंत झालेला हा विद्येचा हास आपल्या उच्च वैदिक संस्कृतीच्याही अपायकारक आहे हें कांहीं वर्षांनीं मुनिर्मिडीच्या उच्चमन पदवी धारण करणाऱ्या विद्वानांच्याही लक्षांत आले. पुष्कांतीय विद्वान शास्त्री नरसिंहशास्त्री प्रेम्नगर, रामदेवशास्त्री देवगांवकर, नितामण-शास्त्री गरमजर व रामेश्वरशास्त्री माटे यांनीं पुष्कळच पुत्रां सहजून पाठशाळा सुरू करण्याच मनांत आणिले व त्याचमूर्ति राजडे, डॉ. भांडारकर, प्राध्यापक पागडे वगैरे विद्वान व विद्या-

प्रेमी मंडळींना या वाचतीत पुढाकार घेण्याची त्यांनी विनंति केली. सर बुझिलियम वेडरवर्न यांच्या-सारख्या परकीय विद्वानांनीही या वाचतीत पूर्ण सहानुभूति दाखविली. त्यानंतर लवकरच सन १८८५ मध्ये (शके १८०६ माघ महिन्यांत वसंत पंचमीस) पुण्यामध्ये विश्रामवागेजवळच नगरकर यांचे वाड्यांत ही पाठशाळा स्थापन करण्यांत आली व मुख्याध्यापक म्हणून प्रथमतः विद्वद्भ्यं नारायणशास्त्री गोडबोले यांची नेमणूक करण्यांत आली. कांहीं सदगृहस्थांनी या पाठशाळेस देणग्या दिल्या, कांहींनी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या दिल्या तर इतर कांहीं गृहस्थांनी विद्यार्थ्यांची रहाण्याची व भोजनाची सोय आपलेकडे केली.

८१. संस्कृतपाठशाळेंत शास्त्रीबुवांनी केलेलें अध्यापन व शिष्यवर्ग.

संस्कृतपाठशाळा पुणें येथें प्रधानाध्यापकाचें काम शास्त्रीबुवांनीं सन १८९० सालीं पुण्यांत आल्या दिवसापासून १९४२ सालपर्यंत सत्त ५२ वर्षें केलें. प्रथम त्यांना महिना पगार रु. १० मिळत होता व शेवटीं त्यांना संस्था रु. ३५ प्रमाणें पगार देऊं लागली. शेवटचीं ५ वर्षें त्यांनीं काम विनावेतनच केलें. कारण वार्धक्यामुळें ते शाळेच्या जागेंत जाऊं शकले नाहींत व घरीं काम करून पगार घेणें त्यांना रुचलें नाहीं. सदरहू पाठशाळेचा सर्व भार त्यांचेवरच होता व त्यांनीं पाठशाळेचा सर्व खर्च व्याजाचे व देणग्यांचे उत्पन्नांतून भागवून पाठशाळेची सांपत्तिक स्थिति पुष्कळ सुधारली पाठशाळेमधील त्यांचेकडून शिकून गेलेल्या विद्यार्थ्यांत प्रामुख्याने विनायकशास्त्री साखरेबुवा, कान्हेरेबुवा, रंगाचार्य रड्डी, दत्तुशास्त्री आगाशे, सदाशिवशास्त्री गोरे, कृष्णशास्त्री कळोळकर, शिवरामशास्त्री शिंत्रे, लक्ष्मणशास्त्री जोशी (मुरगुटकर), बाळाचार्य खुपेरकर, महादेव दामोदर साठे, व शास्त्रीबुवांचे पुत्र गंगाधर वासुदेव अभ्यंकर यांची प्रामुख्याने गणना होते. यांपैकी साखरेबुवा व कान्हेरे यांनीं उत्तम प्रवचनें देऊन विद्याभिवृद्धीचें कार्य चालविलें. श्री. कान्हेरे यांनीं परदेशांतही अध्यापकाचें काम करून व व्याख्यानें देऊन वैदिक-तत्वज्ञानाचें स्वरूप व माहात्म्य परद्वीपस्थ लोकांना समजावून दिलें श्री. रड्डी, आगाशे, गोरे, कळोळकर, शिंत्रे व मुरगुटकर या विद्वान शास्त्र्यांनीं सरकारी अथवा खाजगी विद्यालयामध्ये संस्कृत विषयाचें अध्यापन केलें. माधवराव साठे व गंगाधरपंत अभ्यंकर यांनींही सरकारी विद्यालयांत व घरीं संस्कृतचें अध्यापन केलें यांच्या अध्यापनाचा विशेष म्हणजे गुरुमुखांतून शास्त्रीय विषयांचे स्पष्टीकरणाचा लाभ झाल्यामुळें व्याकरणशुद्ध लिहिणें व व्याकरणाच्या अनुरोधानें कठिण श्लोकांचा योग्य अर्थ लावणें हीं कामें त्यांच्याकडून इतर पदवीधरांच्या मानानें व्यास्त चांगल्या रीतीनें पार पडलीं. गुरुवर्य शास्त्रीबुवांच्या अध्यापनकौशल्याचा मुख्य विशेष म्हणजे किरात, माघ, नैषध, वगैरे काव्ये असोत अगर कुवलयानंद काव्यप्रकाश रसगंगाधर वगैरे अलंकारग्रंथ असोत किंवा आपोदेवीन्यायप्रकाशासारखे मीमांसाग्रंथ असोत अथवा शारीरभाष्य, अद्वैतसिद्धि, सर्वदर्शनसंग्रह यांसारखे दर्शनग्रंथ असोत त्या सर्वांमध्ये विद्यार्थ्यांची योग्यता वृद्धन, निरर्थक म्हणजे वाजवीपेक्षा व्यास्त कांहींएक न सांगतां, मुद्देसूद विवेचन करून विद्यार्थ्यांना पाठ देणें हा होता. व्याकरणशास्त्राचें तर हातखंडाच काम; त्यामध्ये सिद्धान्तकौमुदी, परिभाषेन्दुशेखर, शब्देन्दुशेखर व महाभाष्य यांतील पाठ सांगतांना तर त्यांनीं आपण स्वतः पुस्तक कधींही पुढें धरलें नाहीं. पाठ्य अध्यापन करतां करतांच ग्रंथाचा रहस्यार्थ सांगणें हा त्यांच्या अध्यापनाचा विशेष असे. त्यांचेपार्शीं अध्ययन केलेले शंकरशास्त्री मारुलकर, गणेशशास्त्री गोडबोले, दिगंबर-शास्त्री जोशी, भगवान्शास्त्री धारकर, सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव वगैरे नाणावलेले विद्वान् आज

त्यांच्या चतुरंग विद्वत्तेची, पांडित्याची व निःसंदिग्ध रीतीनें अर्थबोध करून देण्याच्या हातोटीची साक्ष देत आहेत व त्यांची अध्यापनपरंपरा पुढें चालवीत आहेत. त्यांचे एक परमशिष्य वे. शा. सं. दिगंबरशास्त्री जोशी (रत्नागिरी पाठशाळेचे माजी प्रधानाध्यापक व सध्या विद्याशंकर-भारती नांव धारण करणारे चतुर्थाश्रमस्थ संकेश्वरपीठावरील अधिकृत-शिष्य-शंकराचार्य) हे वेळोवेळीं पाठाचे वेळीं आपण केलेली टिप्पणें ग्रंथाच्या पद्धतीच्या अर्थावद्दल संशय आल्यास अत्यंत उपयुक्त होतात असें मोठ्या अभिमानानें सांगत असतात.

८२. गणेशशास्त्री गोडबोले यांचा अल्प परिचय.

गणेशशास्त्री गोडबोले हे रामशास्त्री गोडबोले यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव. त्यांचा जन्म संगम-माहुली येथें इ. स. १८७८ सालीं झाला. कांहीं वर्षे सातारा येथें वडिलांचेजवळ अध्ययन करून गणेशशास्त्री हे पुणें येथें गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ अध्ययनाकरितां राहिले. व्याकरण व न्याय या दोन शास्त्रांचें अध्ययन संपूर्ण झाल्यावर त्यांनीं संस्कृतपाठशाळेंतच अध्यापक म्हणून काम करण्यास सुरवात केली व शास्त्रीबुवांच्या नंतर ते पाठशाळेंत मुख्याध्यापक म्हणून राहिले. त्यांनीं अध्यापनाचें काम सतत ३९ वर्षे (१९१३-१९५२) केलें. गणेशशास्त्री यांनीं गुरुसेवा उत्तम प्रकारें वजावली. सभा व इतर प्रसंगीं परगांवीं जाणें झाल्यास ते शास्त्रीबुवांचे बरोबर नेहमीं जात असत. व्यावहारिक वावर्तीत शास्त्रीबुवा त्यांचा विचार अनेक वेळां घेत असत. शरीरप्रवृत्तीनें ते आपल्या वडिलांप्रमाणें सुदृढ व निरोगी होते. त्यांची प्रवृत्ति अत्यंत धार्मिक असून ते रोज कांहीं वेळ नियमितपणें व्रतानुष्ठानांत घालवीत. त्यांची ग्रंथोपस्थिति उत्तम होती. व्याकरणांतील व न्यायांतील कांहीं विषय त्यांना विचारला असतां त्यासंबंधीं कोणत्या ग्रंथांत कोठें विवेचन केलें आहे तें ते लागलीच सांगत. अनेक वेळां लेखकारांनीं अशा वावर्तीत पृच्छा केली असतां ते दोन चार तासांत त्या विषयाचें विवेचन ज्या ठिकाणीं केलें आहे ते ग्रंथ घेऊन घेत व तीं स्थळें पहावयास सांगत. अध्ययनाचें व अध्यापनाचें त्यांना एक प्रकारचें व्यसनच होतें. दिवसभर ते पाठशाळेंतच बसत असत व शिष्यगणांच्या सवडीप्रमाणें ते त्यांना केव्हांही पाठ देत असत. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, गणेशशास्त्री शेंडे, नारायणशास्त्री गुर्जर, मोरेश्वरशास्त्री नवरे वगैरे अनेक शिष्यांनीं त्यांचेजवळ शास्त्राध्ययन केलें. वी. ए. व एन. ए. या परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या अनेक बुद्धिमान विद्यार्थ्यांनीं व शाळेंतील शिक्षकांनीं व्याकरण, न्याय व साहित्य या शास्त्रांतील निवडक ग्रंथांचें अध्ययन त्यांचेपाशीं केलें व त्यांच्या विद्वत्तेचा फायदा प्राध्यापक डॉ. प. ल. वैद्य व वसंतराव परांजपे यांच्या सारख्या अनेक पदवीधरांनीं घेतला. गणेशशास्त्री गोडबोले व शंकरशास्त्री मारुलकर यांनीं पुणें येथें, दिगंबरशास्त्री काशीकर यांनीं रत्नागिरी येथें, व भगवानशास्त्री धारूरकर यांनीं पंढरपूर येथें, आपलें परंपरागत आलेलें अध्यापनाचें कार्य उत्तम प्रकारें चालविलेलें पाहून गुरुवर्य वासु-देवशास्त्री हे आपल्या मनाला झालेलें समाधान नेहमीं व्यक्त करीत असत.

८३. विद्वद्रत्न शंकरशास्त्री मारुलकर यांचा अल्प परिचय.

शंकरशास्त्री यांचा जन्म इ. स. १८७८ सालीं झाला. त्यांचें प्रारंभिक अध्ययन त्यांचे वडील वंशु नरहरशास्त्री यांजकटे झालें व त्यानंतर ते व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाकरितां विद्वद्रथ रामशास्त्री गोडबोले यांचेपाशीं जाऊन राहिले. गुरुजीपाशीं पंधरा वर्षे राहून

त्यांनी व्याकरण, मीमांसा व धर्मशास्त्र यांचे साधारणपणे संपूर्ण अध्ययन केले. त्याच वेळी आकाशिक त्यांच्या प्रकृतीत बराच दिवाड झाला. लहानपणापासूनच त्यांची धार्मिक प्रवृत्ति असल्यामुळे व स्नानसंध्यादि आहिक कृत्ये व व्रतानुष्ठाने यांमध्ये ते निरत असल्यामुळे शैल औदुंबर येथे जन्मून ईश्वरोपासनेत त्यांनी दोन वर्षे बालविली व शरीरत्वास्थ्य मिळविले. परंतु त्याबरोबरच वि ऋत्तीने राहून पक्क उपजीविकेपुरती द्रव्यप्राप्ति होण्यास जरूर तेवढाच व्यवसाय करून बाकीचा वेळ अध्ययन व अध्यापन यांत घालविण्याचा त्यांनी निश्चय केला. ते पुणे येथे गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेकडे गेले व तेथे उच्च ग्रंथांचे अध्ययनास त्यांनी सुरुवात केली. लवकरच त्यांची आनन्दाश्रम संस्थेमध्ये मुख्य शास्त्री म्हणून नेमणूक झाली. संस्थेतर्फे प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथांचे संशोधन करण्यांत आवश्यक तेवढा वेळ खर्च करून बाकीचा सर्व काल ते संस्कृतपाठशाळेत संस्थेकडून कांहीही वेतन न घेतां अध्यापनाचे कार्यांत गुरुजींना मदत करण्यांत घालवीत. कांही वर्षे ते संस्थान भोर येथे श्रीमंतांच्या विनंतीवरून व आग्रहावरून राजपंडित म्हणून राहिले. श्रीमंतांनी त्यांचे विषयी गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ प्रशंसेद्वारा काढले व त्यांनी आपले सांनिध्य सोडून नये असे म्हटले तरी भोर येथे अध्ययनाध्यापनकार्य शक्य नसल्यामुळे शंकरशास्त्री यांनी पुणे येथे परत येण्याची इच्छा दर्शविली व गुरुजींनी पुणे येथे परत येण्यास त्यांना संमति दिली. पुणे येथे परत आल्यावर पुन्हा ते आनंदाश्रमांत काम करू लागले. शास्त्रीबुवांचे जवळ त्यांनी व्याकरणशास्त्रांतील अर्थग्रंथ व न्याय, मीमांसा व धर्मशास्त्र यांतील महत्त्वाचे ग्रंथ यांचे पाठ्य अध्ययन करून त्यांत पारंगतता मिळविली. धर्मशास्त्राला आवश्यक म्हणून ज्योतिष-शास्त्राचेही त्यांनी अध्ययन केले. सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी इ. स. १९२९ साली पुण्यामध्ये गीर्वाणमहाविद्यालय स्थापन झाले त्या वेळी मुख्याध्यापक म्हणून त्यांची तेथे नेमणूक झाली. व तेथेही त्यांनी उत्तम शिष्य तयार केले. आपले शिष्य महेश्वरशास्त्री जोशी हे अध्यापक म्हणून काम करण्यास योग्य झाले हे पाहून शंकरशास्त्री यांनी इ. स. १९३५ साली महेश्वरशास्त्री यांना अध्यापकपद दिले व त्यानंतर स्वतः विनावेतन अध्यापनाचे काम चालवून विद्यालयावर देखरेख ठेवण्याचे काम ते आजपर्यंत करीत आहेत. गेल्या वर्षी त्यांचे परमनिष्ठ गुरुबंधू गणेशशास्त्री हे निवर्तल्यानंतर संस्थेच्या चालकांची विनंति मान्य करून ते संस्कृतपाठशाळेत मुख्याध्यापक म्हणून काम करीत आहेत. कांही दिवसांपूर्वी त्यांना पंचाहत्तरावे वर्षे लागल्याबद्दल आनन्द व्यक्त करून विद्याप्रेमी व्यक्तींनी व संस्थांनी त्यांना मानपत्र दिले व त्यांचा सन्मान करून थैली अर्पण केली व योग्य प्रशंसेद्वारा काढले. श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य संकेश्वरमठ यांनीही त्यांचा गौरव करून त्यांना 'विद्वद्भूत' ही पदवी दिली. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांना त्यांच्या व्याकरणमहाभाष्यानुवादाच्या कामी शंकरशास्त्री यांची बहुमोल मदत झाली. विद्वद्भूत शंकरशास्त्री यांनी शास्त्रीबुवांनंतर त्यांचे अध्यापनकार्य उत्तम रीतीने चालविले आहे. त्यांनी वैयाकरणभूषणसार, दत्तकमीमांसा व दत्तकचन्द्रिका या ग्रंथांवर विद्वत्तापूर्ण टीका लिहिल्या आहेत.

८४. दिगंबरशास्त्री जोशी काशीकर यांचा अल्प परिचय.

दिगंबरशास्त्री हे मूळचे कोळनरासिंगपूर येथील राहणारे. कांही दिवस सातारा येथे विद्वद्भूत रामशास्त्री यांचे जवळ अध्ययन करून रामशास्त्री यांचे बरोबरच ते पुण्यास आले व पुण्यांत गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ त्यांनी आपले अध्ययन पुरे केले. व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन

करतेवेळीं त्यांनीं अष्टाध्यायी, सिद्धान्तकौमुदी वगैरे सर्व ग्रंथ मुखोद्गत केले. शास्त्रीबुवांचेजवळ त्यांनीं न्यायशास्त्र, अलंकारशास्त्र, धर्मशास्त्र, मीमांसाशास्त्र व वेदान्तशास्त्र यांतील मुख्य मुख्य ग्रंथांचें पाठ्य अध्ययन केलें. अध्ययन करतेवेळीं त्यांनीं कठीण पद्धतीचें स्पष्टीकरण गुरुमुखांतून ऐकल्याबरोबर त्यांचें टांचण करून ठेवलें आहे. अशा टांचणांनीं त्यांच्या चाळीस वहा भरल्या आहेत. त्या आज जर छापल्या गेल्या तर त्या त्या ग्रंथांवर मार्मिक टिप्पण्या आज छापल्या जातील. कांहीही शंका उपस्थित झाल्यास वहीमधील मजकूर वाचून गुरुवर्य शास्त्रीबुवांनीं असा अर्थ सांगितला होता म्हणून ते छातीठोकपणानें सांगतात. आधुनिक चिकित्सापद्धतीनें व विवेचनपद्धतीनें कोणी निराळा अर्थ सांगितल्यास किंवा जुन्या ग्रंथकारांचा येथें प्रमाद आहे असें म्हटल्यास त्यांना तें मुळींच खपत नाही. दिव्यदृष्टि असलेल्या जुन्या ऋषींच्या हातून चुकीचें विधान कधीही व्हावयाचें नाही, आपणाला निराळा अर्थ दिसतो त्याला कारण आपलें अपूर्ण अध्ययन अशी त्यांची दृढ निष्ठा आहे. त्यांनीं अध्ययन चालू असतांनाच शास्त्रीबुवांना त्यांच्या ग्रंथलेखनाचे तसेंच ग्रंथसंपादनाचे कामांत उत्तम मदत केली. न्यायकोशाच्या सुधारून वाढविलेल्या प्रस्तुत आवृत्तीचे बाबतींत शास्त्रीबुवांना त्यांची बहुमोल मदत झाली. रत्नागिरी येथील संस्कृतपाठशाळेंत मुख्याध्यापकाचें काम त्यांनीं तीस वर्षे केलें व वाळकृष्णशास्त्री हर्डीकर व पुरुषोत्तमशास्त्री फडके यांसारखे उत्तम विद्वान शिष्य निर्माण केले. हल्लीं वडोदा येथें संस्कृतचे प्राध्यापक असलेले डॉ. भावे यांनीं व्याकरणशास्त्राच्या मुख्य मुख्य ग्रंथांचें अध्ययन त्यांचेजवळ केलें. अनेक प्रसंगीं आलेल्या शंकांचें अधिकारयुक्त वाणीनें निराकरण करून त्यांनीं दिलेले निर्णय जनतेनें मान्य केले आहेत. अध्यापनकार्य अखंड तीन तपें करून पत्नी निवर्तल्यानंतर घरांतील सर्व वस्तू मुलींचे स्वाधीन करून त्यांनीं तीन वर्षांपूर्वीं चतुर्थाश्रम स्वीकारला व दीक्षागुरु वृद्ध-स्वामी शंकराचार्य संकेश्वरपीठ यांचे अधिकृत शिष्य म्हणून अधिकारनिवृत्त गुरुस्वामींच्या आज्ञेनें ते संकेश्वर येथें 'विद्याशंकरभारती' या उपाधीनें युक्त संकेश्वर पीठावर अट्टिष्ठित आहेत. रत्नागिरी येथील पाठशाळेंत हल्लीं त्यांचे शिष्य पुरुषोत्तमशास्त्री फडके हे गुरुजींच्या सारखेच निरलसपणानें अध्यापनकार्य चालवीत आहेत.

८५. धर्मप्राण भगवानशास्त्री धरूरकर यांचा अल्प परिचय.

भगवानशास्त्री यांचा जन्म इ. स. १८९५ मध्ये झाला. पंढरपूर येथें आपले वडील विठ्ठलशास्त्री यांचेजवळ व्युत्पत्ति व व्याकरणशास्त्र यांचा साधारण अभ्यास करून वयाचे सोळावे वर्षी इ. स. १९११ सालीं ते पुणें येथें व्याकरण व इतर शास्त्रांचें संपूर्ण अध्ययन करण्याकरितां गुरुवर्य वामुदेवशास्त्री यांचेकडे गेले. तेथें संस्कृतपाठशाळेंत शास्त्रीबुवांचे जवळ त्यांनीं सर्व शास्त्रांतील उच्च ग्रंथांचें अध्ययन केलें व वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या व्याकरण, वेदान्त, धर्मशास्त्र, मीमांसा व व्युत्पत्ति या विषयांच्या परीक्षांमध्ये उच्च श्रेणीमध्ये उत्तीर्ण होऊन विशिष्ट प्रावीण्य दाखविल्यामुळे वेदान्तविषयांत 'कोविद' व आयुर्वेद, काव्य व धर्मशास्त्र यांमध्ये 'सूडामणि' ही पदवी मिळविली व काशी येथील 'साहित्यशास्त्री' याही पदवीचा लाभ करून घेतला. कांही दिवस त्यांनीं हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून काम केलें; परंतु शास्त्राभ्यासन करणें हेंच आपलें खरें कर्तव्य आहे हें मनांत आणून पंढरपूर येथें वेद व शास्त्रे यांचें त्यांनीं आपल्या मरीं अगलेल्या पाठशाळेंत उत्तम अध्यापन केलें व अनेक विद्यार्थ्यांना निरनिराळ्या शास्त्रांत निष्णात केलें. पंढरपूर येथें त्यांनीं वेदशास्त्रांचा उत्कर्ष व्हावा या हेतूनें 'गर्ग-विद्यापीठ' स्थापन केलें व तेथें निरनिराळ्या शास्त्रांतील अभ्यास केलेल्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेण्यास सुरवात केली.

मद्रास येथे भरलेल्या अखिल भारतीय विद्वत्परिषदेत त्यांना मध्यस्थ नेमिलेले होते. अस्पृश्यतेला शास्त्राधार आहे किंवा नाही या विषयी इ. स. १९३२ साली महात्मा गांधी यांचे देखत चर्चा झाली तीमध्यें डॉ. भगवानदास, आचार्य ध्रुव, रा. व. चिंतामणराव वैद्य, पंडित नारायणशास्त्री मराठे, पंडित लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्याशी वाद करण्यांत त्यांनी मोठे नैपुण्य दाखविले. त्यांनी आपले विचार 'अस्पृश्यतासीमांसाखण्डन' या निबंधांत संग्रहित केले आहेत. धर्मशास्त्रोक्त आचार व संस्कार यांसंबंधी ते जुन्या मताचे पूर्ण पुरस्कर्ते आहेत व अनेक प्रसंगी परिवर्तनवादी पंडितांशी वादविवाद करून आपले वादनैपुण्य त्यांनी दाखविले आहे.

८६. व्याकरणकोविद गणेशशास्त्री शेंडये यांचा अल्प परिचय.

गणेशशास्त्री शेंडये यांचा जन्म इ. स. १८९८ साली रत्नागिरी जिल्ह्यांत गणपतीपुळे येथे झाला. वैयाकरणांची कोकणांत दोन प्रसिद्ध घराणीं आहेत. एक आगाशे यांचे व दुसरे शेंडये यांचे. शेंडये यांचे घराण्यांत सात पिढ्या व्याकरणशास्त्राध्ययन चालू आहे. गणेशशास्त्री यांचे पितामह गंगाधरशास्त्री आणि त्यांचे वंधू हरिशास्त्री यांनी सातारा येथे विद्वद्वर्य भास्करशास्त्री यांचेजवळ व्याकरणशास्त्राचे संपूर्ण अध्ययन केले. तसेंच गणेशशास्त्री यांचे वडील वासुदेवशास्त्री यांनी पुणे येथे सदाशिवशास्त्री यत्ते यांचेकडे व्याकरणशास्त्राचे संपूर्ण अध्ययन केले. गणेशशास्त्री यांनी पुणे येथे गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ व्याकरणशास्त्राचे संपूर्ण अध्ययन केले व वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या व्याकरणशास्त्राच्या तीनही परीक्षा देऊन 'व्याकरणकोविद' ही पदवी मिळविली. आयुर्वेदाचाही अभ्यास त्यांनी वै. भू. गणेशशास्त्री जोशी यांचेजवळ केला व हल्ली ते रुग्णपरिचर्याही करीत असतात. ज्योतिषशास्त्राचेही त्यांनी अध्ययन केले आहे. पुण्यामध्ये गीर्वाण-वाग्वर्धिनी सभा काढून कित्येक वर्षे दर पंधरवड्यास संस्कृतामध्ये व्याख्यान घडवून आणून अनेक वक्त्यांना व उपवक्त्यांना संस्कृतामध्ये भाषण करण्यास लावून त्यांनी संस्कृतभाषा ही बोधभाषाच नव्हे तर बोलभाषाही होऊ शकते हे सप्रमाण सिद्ध केले आहे. ते स्वतः संस्कृतमध्ये तासचे तास कोणत्याही लौकिक विषयावरसुद्धा अस्खलित बोलू शकतात. इ. स. १९३२ सालापासून संस्कृतपाठशाळेत ते अध्यापकाचे काम करीत आहेत. त्यांचे भ्रात्रीय लक्ष्मणशास्त्री यांनीही संस्कृतपाठशाळेत व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांकडे केले आहे व त्यांचे पुत्र माधवशास्त्री यांनी आयुर्वेदाचे अध्ययन करून रुग्णपरिचर्या चालविली आहे.

८७. विद्यानिधि म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचा अल्प परिचय.

विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री यांनी काव्य, साहित्य व व्याकरण यांचे प्रारंभिक अध्ययन संस्कृतपाठशाळेमध्ये गणेशशास्त्री गोडबोले यांचेजवळ केले व त्यानंतर उच्च व्याकरण ग्रंथांचे अध्ययन गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ केले. शास्त्राध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर सिद्धेश्वरशास्त्री यांचा कल अध्यापनपेशांत ग्रंथनिर्मितीकडे ज्यास्त दिसून आला. मराठी ज्ञानकोशाचे संपादनांत त्यांनी चांगले काम केले व त्यानंतर चरित्रकोशांचेही त्यांनी संपादन केले. समग्र ऋग्वेदाचे मराठीत भाषांतर हे तर त्यांचे फारच महत्वाचे प्रकाशन आहे. याशिवाय त्यांनी आणि म. म. पाठकशास्त्री यांनी तयार केलेले अध्याप्याची वगैरे ग्रंथांची शब्दसूची व महाभाष्याची शब्दसूची हे उपयुक्त ग्रंथ मांडारकर इन्स्टिट्यूटतर्फे प्रकाशित झाले आहेत. त्यांनी अनेक निबंधही लिहिले आहेत. हल्ली ते डेक्कन कॉलेज संशोधन संस्थेत संस्कृत कोशाचे काम करीत आहेत. त्यांचे ग्रंथ-

संपादनाचें व ग्रंथलेखनाचें कार्य लक्षांत घेऊन त्यांना गेल्या वर्षी श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य गोवर्धन पीठ यांनी 'महामहोपाध्याय' ही पदवी दिली. धार्मिक व सामाजिक वादग्रस्तां ते प्रागतिक मताचे असले तरी शास्त्रीबुवांचे विषयी त्यांचा आदर व गुरुभक्ति किंचितही कमी झाली नाही व त्यांचेविषयी असलेल्या शास्त्रीबुवांच्याही शिष्यप्रेमांत कधी अंतर दिसून आलें नाही.

८८. महेश्वरशास्त्री जोशी यांचा अल्प परिचय.

महेश्वरशास्त्री जोशी यांचा जन्म इ. स. १९०७ साली झाला. त्यांचे वडील पिलंभट्ट हे कोकणांत प्रसिद्ध दशग्रंथी वैदिक होते; महेश्वरशास्त्री यांनी वयाच्या सोळावे वर्षीपर्यंत वडिलांचे जवळ वेदाध्ययन केलें, व त्यानंतर उदरनिर्वाहाकरितां ते आपल्या बंधूंचे जवळ पुणें येथें येऊन राहिले. पुणें येथें आल्यावर त्यांना संस्कृतशिक्षणाची फार इच्छा झाली. त्यांनी व्याकरण, न्याय, मीमांसा व वेदान्त या शास्त्रांचें अध्ययन शंकरशास्त्री मारुलकर, गणेशशास्त्री गोडबोले, व नारायणशास्त्री वाडीकर यांचेजवळ केलें. धर्मशास्त्र व व्याकरणशास्त्र यांतील उच्च ग्रंथांचें अध्ययन गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेपार्शी केलें. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या उच्च परीक्षांमध्ये प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण होऊन 'व्याकरणचूडामणि' व धर्मशास्त्रचूडामणि' या पदवींचा त्यांना लाभ झाला. इ. स. १९३६ साली ते गीर्वाणमहाविद्यालयांत मुख्याध्यापक झाले व तेथें त्यांनी व्याकरण, धर्म, मीमांसा, न्याय व वेदान्त या शास्त्रांचें अध्यापन विद्यार्थ्यांच्या सवडीप्रमाणें कालमर्यादेकडेच नव्हे तर शरीररक्षणाकडेही दुर्लक्ष करून अखंड चालविलें. दुर्दैवानें जलोदरासारख्या असाध्य रोगानें त्यांना पळडलें व त्यांतच त्यांचें १९४७ साली देहावसान झालें. त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले. त्यांपैकी शिवरामशास्त्री जोशी हे गीर्वाणमहाविद्यालयांत त्यांचेनंतर अध्यापनकार्य करित आहेत. शिवरामशास्त्री यांनी महाविद्यालयांतील उच्च परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन आचार्य पदवी मिळविली आहे व वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचीही व्याकरणचूडामणि ही पदवी मिळविली आहे.

८९. लेखकाचा (म. म. काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर यांचा) अल्प परिचय.

लेखकाचा जन्म इ. स. १८९० साली सातारा मुकामी झाला. त्यानंतर एक वर्षांतच पुण्यांत आल्यावर सर्व शिक्षण पुण्यांतच झालें. उपनयनापूर्वीच रुपावलि, अमरकोश व काव्ये यांचें शिक्षण शास्त्रीबुवांच्या शिष्यवर्गाकडून, तसेंच अंकगणित, भाषा वगैरे विषयांचें शिक्षण घरीच शास्त्रीबुवांचेकडून न कळतां सहजगत्याच झालें. उपनयनानंतर व्याकरणशास्त्राचा पहिला धडा विद्वद्भ्यं रामशास्त्री यांनी तोंडीच सिद्धान्तकौमुदीतील कांहीं भाग पढवून दिला. त्यानंतर संस्कृतपाठशाळेंत इ. स. १९०६ पर्यंत सर्व सिद्धान्तकौमुदी, मनोरमाशब्दरत्नाचा थोडा भाग व काव्ये यांचें अध्ययन उपगुरुजीजवळ झालें. मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत इंग्रजी अध्ययन न्यू इंग्लिशस्कूल, पुणें येथें झालें. त्यानंतर युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. पदवीपरीक्षेपर्यंतचें सर्व शिक्षण पत्रसुंदर कॉलेजमध्ये झालें. युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षांमध्ये संस्कृत विषयांत प्रथम क्रमांकां मिळून संस्कृत विषयाकरितां असलेल्या सर्व शिष्यवृत्त्या व पारितोषिकें मिळालीं. कॉलेजचें शिक्षण चालू असतांना परीच गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचेजवळ व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या शास्त्रांतील उच्च ग्रंथांचें अध्ययन झालें आणि इ. स. १९१२ साली एम्. ए.

परीक्षेला वसण्यापूर्वीच गुजरात कॉलेज, अहमदाबाद येथे संस्कृताध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. गुजरात कॉलेज येथील संस्कृतचे मुख्य अध्यापक आनंदशंकर भुव यांनी लेखकाविषयी विद्यार्थ्यांना 'तरुण शास्त्री तुम्हांस शिकवावयास मिळाला आहे त्याच्या विद्वत्तेचा पूर्ण लाभ घ्या' असा उपदेश केला. आचार्य भुव इ.स. १९१९ साली काशी हिंदुविश्वविद्यालयांत उपकुलगुरु झाल्यानंतर त्यांचे जागी संस्कृतच्या मुख्याध्यापकपदावर लेखकाची नेमणूक झाली. त्या जागी सतत २६ वर्षे अध्यापन करून १९४५ मध्ये सेवानिवृत्तीनंतर गुजरात विद्यासभेच्या अध्यापन संस्थेत सन्मान्य संस्कृत-प्राध्यापक म्हणून संस्कृत विषयाच्या एम्. ए. व पीएच्. डी. या उच्च पदवीकरितां अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अध्यापनाचें व मार्गदर्शनाचें लेखकाचें काम चालू आहे. सेवानिवृत्तीचे वेळीं गुजरात कॉलेजमध्ये लेखकानें प्रदीर्घकाल (३२ वर्षे) केलेल्या अध्यापनकार्याचा गौरव करून विद्यार्थीवर्गानें लेखकाला मानपत्र अर्पण केलें व आठवण रहावी म्हणून कॉलेजच्या सभागृहांत तैलचित ठेविलें. अर्धमागधी विषयाच्या शिक्षणाचा उपक्रम करून मुंबई विश्व-विद्यालयानें १९२३ साली त्या विषयांत प्रथमच एम. ए. ची परीक्षा चालू केली त्या वेळीं लेखकाला परीक्षक म्हणून नेमण्यांत आलें व त्यानंतर गुजरात कॉलेजमध्ये त्या विषयाच्या अध्यापनाचा लेखकानें उपक्रम केला व अध्यापनाचें काम अंगावर घेतलें. व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनानें बुद्धीमध्ये एक प्रकारची तीव्रता येते असें गुजरात कॉलेजच्या प्रिन्सिपाल साहेबानां सर आद्युतोष मुखर्जी यांचे तोंडून ऐकलें होतें व ते (प्रिन्सिपाल) प्रसंगविशेषी अनुभवांत आलेल्या लेखकाच्या बुद्धीच्या सूक्ष्मतेचें कौतुक करून त्याला 'पणिनि' म्हणत. टिळक-महाराष्ट्र विद्यापीठ संस्कृत मंडळाचे अध्यक्ष, अहमदाबाद गुजरात विद्यासभेच्या संस्कृत विद्या-मंडळाचे अध्यक्ष तसेंच पुणें युनिव्हर्सिटीच्या कोर्टावर सरकारतर्फे सभासद म्हणून लेखकाची नियुक्ति झाली आहे. गेल्या वर्षी गोवर्धनपीठाचे श्रीमच्छंकराचार्य (योगेश्वरानन्द) यांचेकडून लेखकाला 'महामहोपाध्याय' पदवी अर्पण करण्यांत आली. व्याकरणमहामाष्यानुवादाचें संपादन व प्रस्तावनालेखन या कार्यवरोवरच लेखकाचे परिभाषेनुशेखराच्या द्वितीयावृत्तीच्या व बृहद्यवनजातकाच्या संस्करणाचें व संपादनाचें कार्य चालू आहे.

१०. लेखकाचें शास्त्राध्ययन.

विद्वद्बर्थ रामशास्त्री गोडबोले यांचेकडून लेखकाला व्याकरणशास्त्राचा पहिला धडा मिळाला. त्यानंतर त्याचें सिद्धान्तकौमुदीचें अध्ययन संस्कृतपाठशाळेंतील उपगुरुंचे जवळ झालें. व व्याकरणांतील परिभाषेनुशेखर व महामाष्य यांचें अध्ययन गुरुवर्य वामुदेवशास्त्री यांचेपाशीं झालें; व तें चालू असतांनाच इतर शास्त्रांतील मुख्य मुख्य ग्रंथ म्हणजे आपोदेवीन्यायप्रकाश, श्रीभाष्य, सिद्धान्तविन्दु, काव्यप्रकाश, भिताक्षरा, इत्यादि ग्रंथही पाडूक पठण्यांत आले. संस्कृतपाठशाळेंत व्याकरणग्रंथ मुखोद्गत करण्याचा प्रघात असे. इतर शास्त्रांचें अध्यापन करतें-वेळीं शास्त्रीबुवा दरएक पङ्क्तीचा अर्थ सांगून टीकेंतील सुद्धे सांगून प्रतिपाद्य विषयाचें विवरण करित असत. व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनावरोबर इतर शास्त्रांचाही योग्य परिचय होणें आवश्यक आहे असें ते म्हणत असत आणि काव्यप्रकाश शिकविताना दररोज माघ किंवा नैमिष यांतील दोन चार श्लोक विद्यार्थ्यांना देऊन टीका वाचल्याशिवाय शास्त्रार्थ वृत्त्यांचे जोरावर त्यांना अर्थ कसा लावावा तें समजावून देत असत आणि एकंदरीत पाहतां शास्त्रीबुवांनीं पाठशाळेंतील अध्यापनकार्याचें धोरण अशा तऱ्हेन ठेविलें होतें कीं घरा वीं उत्तम रीतीनें व्याकरणशास्त्राचें

संपूर्ण अध्ययन करून विद्यार्थी जेव्हां बाहेर पडे तेव्हां इतर शास्त्रांतही त्याचा योग्य प्रवेश असल्यामुळे शाळांमध्ये, कॉलेजांमध्ये, समाजामध्ये, व समांमध्येही त्याची उपयुक्तता लोकांचे प्रत्ययास येत असे व त्याला उपजीविकेस अडचण पडत नसे. लेखकाला मात्र या पाठशाळेतील चतुरस्र अध्ययनाबरोबर त्याचें उच्च युनिव्हर्सिटी शिक्षण चालू असल्यामुळे पाश्चात्य चिकित्सापद्धति व संशोधनपद्धति यांचें ज्ञान झालें व त्यामुळे उच्च शास्त्रीय ग्रंथ शिकवितांना त्याचेकडून प्रतिपाद्य विषयाचे ऐतिहासिक व तौलनिक दृष्टीने विवेचन केलें जात असें. कठीण ग्रंथांची उत्तम रीतीने फोड करून ग्रंथकर्त्याचा अभिप्राय स्पष्ट समजावून देण्याची हातोटी असलेल्या गुरुजीजवळ अध्ययन झाल्यानं लेखकाला निरनिराळे विषय व त्यावरील कठिण ग्रंथ वाचण्याची अभिरुचि उत्पन्न झाली व परीक्षक म्हणून किंवा अध्यापक म्हणून ते ते ग्रंथ वाचण्याची संधि आली असतां त्यांतील कठिण विषयही त्यानें शास्त्रीबुवांकडून समजावून घेतले. जैनदर्शन व मंत्रशास्त्र यांतील ग्रंथांचें अध्ययन लेखकानें शास्त्रीबुवांजवळ केलें व बौद्ध दर्शनावरील कांहीं पाली ग्रंथांचें अध्ययनही विद्वद्भ्यं धर्मानन्द कोसंबी यांचेजवळ केलें. हें सर्व येथें वर्णन करण्याचा हेतु येवढाच कीं संस्कृत प्राध्यापकाला आचार्यांची खरी योग्यता येण्यास गुरुवर्य भांडारकर म्हणत त्याप्रमाणें व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाची जरूर तर खरीच; पण त्याबरोबर श्रीभाष्यसारख्या भाष्य-ग्रंथांचें पूर्ण आकलन होण्यास इतर शास्त्रांच्याही अध्ययनाची जरूर तितकीच असते हें सांगणें हा होय.

११. लेखकाचें अध्यापनकार्य.

लेखकाच्या अध्यापनकार्याला गुजरात कॉलेजमध्ये इ.स. १९१२ सालीं आरंभ झाला. प्रथमतः सहा सात वर्षे काव्य नाटकें व सुलभ शास्त्रीय ग्रंथ यांचें अध्यापन दीडशे ते दोनशे विद्यार्थी असलेल्या खालच्या वर्गांना व्याख्यानरूपानें करावें लागलें. हें कार्य करतांना दोन फायदे झाले: खालच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांच्या मानानें लेखकाचें ज्ञान कित्येक पटीनें ज्यास्त असल्यामुळे व त्याकरितां पूर्वे तयारी किंवा ग्रंथावलोकन यांची फारशी गरज नसल्यामुळे पूर्ण आत्मविश्वासानें त्याला तें कार्य करतां आलें व इतर शास्त्रांच्या अध्ययनास भरपूर वेळ मिळाला. आत्मविश्वासानें कार्य करणारा शिक्षक कोठेही अडखळत नाही व वक्तृत्व अंगीं नसलें तरी त्याचे जवळ भरपूर माहिती असल्यामुळे श्रोत्यांच्यावर त्याची छाप पडते. प्राचार्य ध्रुवांचे जागीं मुख्याध्यापक झाल्यानंतर लेखकाला पदवीपरीक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तसेंच पदव्युत्तर उच्च पदवीकरितां अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उच्च शास्त्रीय ग्रंथांचें अध्यापन करावें लागलें. या कामांतही जे ग्रंथ शिकवावयाचे त्यांवरील टिप्पण्या व भाषांतरे न वाचतां उच्च ग्रंथ वाचून आपलें ज्ञान वाढवून आत्मविश्वासानें अध्यापन करणें या शास्त्रीबुवांनीं दिलेल्या गुरु-किटीचा उपयोग लेखक करित असे व विद्यार्थ्यांनीं स्वतः वाटल्यास टांचणें व भाषांतरे वाचून मतभेदाच्या रमळाविषयीं लेखकाजवळ विचारविनिमय करून खुलासा करून घ्यावा असें सांगत असे. वर्गामध्ये व्याख्यानाचे वेळीं जरी शिकवावयाच्या विषयाचें पूर्वावलोकन पूर्ण येळें असलें तरी व्याख्यानाची टांचणें करण्याचा किंवा स्वतः टिप्पण्या लिहून आणून विद्यार्थ्यांना त्या लिहून घ्यावयास सांगण्याचा लेखकाचा कधीही परिपाठ नसे. त्यामुळे विषय-प्रतिपादन करतांना स्वयंपूर्तिनें पूर्वी न योजिलेलीही कित्येक उपयुक्त स्पष्टीकरणें व विवेचनें विद्यार्थ्यांना त्याच्या सांगतां येत असत. या वाचतां 'अध्यापक हा जन्मतःच अध्यापक असावा लागतो तो तयार करून होत नसतो' असें महाध्यापकाशीं उच्च शास्त्रीय अध्यापना-

विषयी चर्चा करतांना लेखकांनी काढलेल्या उद्गारांवद्दल कॉलेजच्या प्रिन्सिपाल साहेबानीं आपली पूर्ण संमति असलेली सांगितल्याचें लेखकाला स्मरतें. लेखकाचेपार्शी उच्च शास्त्रीय ग्रंथांचें अध्ययन करून हल्लीं कॉलेजांमध्ये व इतरत्र ठिकाणीं अनेक पदवीधर विद्वान अध्यापनाचें काम करीत आहेत. त्यांमध्ये प्रामुख्याने प्राध्यापक डॉ. प्रतापराय मोदी (भावनगर), प्रा. कमळा-शंकर त्रिवेदी, प्रा. विष्णुप्रसाद त्रिवेदी व प्रा. जसवंत परीख (सुरत) प्रा. रतिलाल त्रिवेदी, प्रा. अनूपराम भट्ट, प्रा. डॉ. प्रबोध पंडित, प्राध्यापक नागरदास वंभाणिया, डॉ. प्रा. वामनराव कुलकर्णी, विष्णुदेव पंडित व जयदेव शुक्ल हे आपआपल्या संस्थांमध्ये परंपरागत आलेले अध्यापनाचें कार्य पुढें चालवीत आहेत.

९२. लेखकाची ग्रंथनिर्मिति.

गुजरात कॉलेजमध्ये अध्यापनाचें कार्य सुरू केल्यानंतर थोडक्याच कालांत खालच्या वर्गीकरितां नियोजित पुस्तकांवर टिप्पण्या लिहून विद्यार्थ्यांना उपयुक्त अशीं काव्ये व नाटके संपादन करण्याचें काम लेखकांनीं सुरू केलें. व उत्तररामचरित, मुद्राराक्षस व स्वप्नवासवदत्त या तीन नाटकांचें टिप्पणीसहित प्रकाशन केलें. पण त्याचे समाननीय गुरु प्राध्यापक पानशे यांनीं त्याला ' विषयाचें पूर्ण अध्ययन झाल्याशिवाय पुस्तकें लिहिणें योग्य नव्हे ' असें सांगून अशा कामापासून परावृत्त केलें. त्यानंतर त्यानें स्वसुधीनें अंगीकारलेल्या अर्धमागधी ग्रंथाध्यापनाला आवश्यक म्हणून जैन आगमग्रंथांचें अध्ययन करून कुम्भापुत्तचरिय, दसवेआलियसुत्त व विंशतिविंशतिका या तीन अर्धमागधी पुस्तकांचें तीं केवळ दुर्मिळ असल्यामुळेच संशोधन करून संपादन केलें. त्यानंतर त्यानें काहीं वर्षांनीं एका जैन मित्राच्या आम्रहावहन जैनमंत्रशास्त्रावरील ' भैरवपद्मावतीकल्प ' या पुस्तकाचें संशोधन करून सटीक संपादन केलें. जैनांमध्ये या ग्रंथाचें संशोधन करण्याला योग्य असे काहीं साधूच होते. पण साधूंनीं मंत्रशास्त्राचा अभ्यास करून नये हा दण्डक असल्यामुळे या पुस्तकाचें संशोधन साधूंना करतां येईना हें या आम्रहाचें कारण होतें. शिवाय, या भैरवपद्मावतीकल्प पुस्तकाच्या टिप्पणीचें द्रुटित असें एकच हस्तलिखित होतें. तें शुद्ध करावयाचें होतें इतकेंच नव्हे तर कित्येक ठिकाणीं नष्ट झालेलीं अक्षरे व शब्दही घालून टिप्पणी तयार करणेंही आवश्यक होतें. त्यानंतर काहीं वर्षांनीं एका फलज्योतिषाच्या अभ्यासू मित्राच्या विनंतीस मान देऊन लेखकांनीं जैमिनीच्या उपदेशसूत्र नांवाच्या फलज्योतिष ग्रंथावर संस्कृत टीका लिहून, व त्याला प्रस्तावना जोडून तो ग्रंथ संपादित केला. यांशिवाय अध्यापनाचें कार्य चालूं असतांनाच लेखकांनीं मधून मधून काहीं लेखही लिहिले. त्यांमध्ये कौटिलीय अर्थशास्त्राचा काल, आचाराङ्गसूत्रांतील वैतालीय वृत्त, लघुभाष्याविषयी विवेचन, भारतीय पंचागाविषयी विचार, जैनपर्वतिथिविचार, ज्योतिषविषयक पुराव्यांवहन महाभारताचा कालनिर्णय, वैदिकनक्षत्रचकारम्मस्थान, बृहच्छब्दरत्न व लघुशब्दरत्न यांविषयी विचार आणि कर्मधारय संज्ञेचें विवेचन हे लेख निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. यांशिवाय लेखकांनीं गुरुवर्य शास्त्रीयुवांनीं संपादित केलेल्या ' सिद्धान्तत्रिन्दु ' व ' श्रीभाष्य ' या ग्रंथांना प्रस्तावना लिहिली आणि सर्वदर्शनसंग्रहाला सूच्या तयार केल्या. लेखकांनीं महाभाष्याचें इंग्रजीत भाषांतर करण्यास कित्येक वर्षांपूर्वीं सुरुवात केली; परंतु कॉलेजमध्ये अध्यापनाचें काम चालूं असतां पुरेसा वेळ मिळेना म्हणून त्या कामांत फारशी प्रगति झाली नाहीं. मात्र प्रस्तुत महाभाष्याचे मराठी भाषांतराचे कामीं काहीं मदत लेखकाकडून झाली. महाभाष्याचें इंग्रजीत भाषांतर करण्याचे दोघांतिघांनीं आजपर्यंत प्रयत्न केले; पण ग्रंथाचा विषय कठिण

असल्यामुळे म्हणा, किंवा कांहीं विघ्न आले म्हणून म्हणा किंवा वेळ पुरेसा मिळाला नाही म्हणून म्हणा, आतांपर्यंत “ केचिद् भग्नः सुधुपास्यप्रयोगे ” या वैयाकरणकुलामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणे सर्वांची प्रगति पांचसहा आन्धिकांपलीकडे झाली नाही. प्रस्तुत उपोद्धात लिहिल्यानंतर कित्येक वर्षांपूर्वी आरंभिलेले इंग्रजी भाषांतर पुरे करण्याचा लेखकाचा मानस आहे.

गेल्या शेंदोनशें वर्षांतील विद्वानांचीं वर्णनें विषयान्तर करूनही येथें देण्याचें मुख्य प्रयोजन म्हणजे ज्या उच्च भारतीय संस्कृतीची हल्लीं मुक्त कंठानें स्तुति करण्यांत येते व ती जतन करणें अत्यंत आवश्यक आहे असें म्हटलें जातें ती भारतीय संस्कृति म्हणजे काय व ती आजपर्यंत कोणी व कशी जतन केली तें कळावें हें होय. विद्या, शील व चारित्र्य यांचर आधारलेल्या या संस्कृतीचें स्वरूप केवळ व्याख्यानरूपानें केलेल्या तिच्या वर्णनावरून यथार्थ कळणें शक्य नाही. त्याप्रमाणेंच हल्लीं विश्वविद्यालयांनीं उच्च परीक्षांकरितां ठेवलेल्या ‘ प्राचीन भारतीय संस्कृति ’ या विषयाच्या अभ्यासक्रमांतील इंग्रजी किंवा प्रचलित भाषेंतील पुस्तकें वाचून किंवा परीक्षेत उत्तीर्ण होऊनही तिचा बोध होणें कठीण आहे. त्याकरितां मूळ संस्कृत ग्रंथांचेंच अध्ययन करणें जरूर आहे. गाढ विद्वत्ता, निर्मल चारित्र्य व निःस्वार्थ शिष्य-प्रेम अंगीं असलेले गुरुजी तसेच आदरभाव, विनय व गुरुभाक्ति या गुणांनीं युक्त असे शिष्य यांच्या अखंड परंपरेनें भारतांत शेंकडों वर्षे आपल्या संस्कृतीचें जतन केलें आहे. विद्याप्रेमी वाचकवर्गास वरील वर्णनावरून त्या संस्कृतीची साधारणतः कल्पना येईल व ते आपल्याकडून तिचें यथायोग्य रक्षण करतील अशी आशा आहे. शिवाय, भविष्यकालांत भावी पिढ्यांना आजच्या परिस्थितीचें ज्ञान व्हावें व त्यांनीं आपल्या कालाची आजच्या कालाशी तुलना करून प्राचीन विद्या व संस्कृति यांच्या रक्षणाचे कामीं त्यांचे वेळीं किती प्रगति झाली आहे हें पहावें हाही हें वर्णन करण्यांत लेखकाचा एक हेतु आहे.

गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांचें अध्यापनकार्य व ग्रंथनिर्मिति (१३-१००)

१३. फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये अध्यापन.

१

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शास्त्रीबुवांनीं १८९२ सालापासून १९२९ सालापर्यंत तीन तप्पे अध्यापनाचें काम केलें. १८९२ सालीं फर्ग्युसन कॉलेजला डी ए. चें शिक्षण देण्यास परवानगी मिळाली. त्याच वेळीं दुर्दैवानें प्रसिद्ध विद्वान् वामनराव आपटे कालवश झाले. शास्त्रीबुवा त्या वेळीं पुण्यांत नुकतेच आले असले तरी संस्कृतशांमधें त्यांची संस्कृत पंडित म्हणून ख्याति झाली होती. त्यामुलें न्यायमूर्ती रानडे यांच्या सल्ल्यानें नामदार गोपाळराव गोखले यांनीं त्यांची फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शास्त्री म्हणून नेमणूक केली. प्रथमतः त्यांना पगार महिना रु. ४० मिळत होता. त्यानंतर तो रु. ५०, ६० व ७५ असा वाढत गेला व ते सेवानिवृत्त झाले त्या वेळीं त्यांना पगार रुपये ७५ व भत्ता रु. ३० मिळून १०५ रुपये महिना मिळत होते. सेवानिवृत्त झालां तरी आपण अध्यापकांना व उच्च परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या शिष्यांना घरीच मदत करावी व आपलें वेतन रु. १०५ चान्द राहवें अशी आमची इच्छा आहे असें प्रिन्सिपल व संस्कृत प्रोफेसर यांनीं सांगितलें असतां त्यांनीं ‘ अध्यापकांना व विद्यार्थ्यांना माशी मदत केव्हांही आहे पण संपूर्ण वेतन मात्र मी घेणार नाही ’ असें सांगितलें व कॉलेजच्या चालकांनीं आजीव प्राध्यापकांप्रमाणें त्यांना

निम्मे वेतन पेनशन म्हणून दिले. कॉलेजमध्ये वरच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांना काव्यप्रकाश, शारीरभाष्य, श्रीभाष्य, मीमांसात्यायप्रकाश, सिद्धांतत्रिन्दु इत्यादि ग्रंथांचे जितक्या उत्तम रीतीने आपल्या खणखणीत आवाजांत स्पष्ट व मार्मिक रीतीने विद्यार्थ्यांची योग्यता जाणून त्यांनी अध्यापन केले तितक्याच उत्तम रीतीने खालच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांना कादंबरी, तर्कसंग्रह वगैरे ग्रंथ त्यांनी शिकविले. त्यांच्या कॉलेजच्या व्याख्यानपद्धतीत खडा आवाज, निःसंदिग्ध प्रतिपादन व विषयप्रतिपादनाची शैली या सर्व गोष्टी वाखाणण्यासारख्या होत्या; व त्यांची साक्ष आजचे पुष्कळ विद्वान् शिष्य, म्हणजे गांवोगांवी महाराष्ट्र व वऱ्हाडांत पसरलेले पुष्कळ वकील, न्यायाधीश, अध्यापक वगैरे लोक देत आहेत. मुंबई विश्वविद्यालयाने सन १८९८ साली त्यांची एम्. ए. परीक्षेच्या 'वेदान्त प्राइझ पेपर' करिता परीक्षक म्हणून नेमणूक केली व सतत १६ वर्षे ते त्या विषयाचे परीक्षक होते. जुन्या तऱ्हेने प्राच्य विद्या शिकविणाऱ्या पंडित व मौलवी यांना वार्षिक वेतन देण्याचे सरकारने कांहीं वर्षे चालू केले होते त्यांत शास्त्रीबुवांचा कमांक पहिला होता.

९४. 'महामहोपाध्याय' पदवीचा लाभ.

भरतखंडांत महामहोपाध्याय ही सर्वमान्य पदवी उत्तम दर्जाचा जो संस्कृत विद्वान शास्त्रीयग्रंथनिर्मिति करणारा अथवा अध्यापन करणारा अथवा दोनही कायें करणारा असेल त्याला आचार्यपीठाकडून अथवा राज्यकर्त्यांकडून देण्याची बहिवाट अनेक शतके चालू आहे. मुंबई इलाख्यांत हा मान शास्त्रीबुवांचे वेळीं म्हणजे साधारणपणे एकोणिसाव्या शतकाचे शेवटी व विसाव्या शतकाचे आरंभी वालशास्त्री आगाशे, भीमाचार्य झळकीकर, जामनगरचे हाथीभाई शास्त्री अशा फार थोड्याच विद्वानांना मिळालेला होता. याचें कारण असें ऐकण्यांत आहे कीं प्राचीन तऱ्हेने संस्कृतशास्त्राचें अध्ययनाध्यापन करण्यांत ज्याची कामगिरी सर्वश्रेष्ठ असेल तोच या पदवीस योग्य होय असें डॉ. भांडारकरांचें मत असल्यामुळे व त्यांना या तऱ्हेचा जुना पंडित शास्त्रीबुवांचे पूर्वी कांहीं वर्षे न मिळाल्यामुळे कित्येक वर्षांत मुंबई प्रांताच्या राज्यपालाकडून ही पदवी देण्यांत आली नव्हती. राज्यपाल मोठ्या अधिकार्यांनी डॉक्टर भांडारकरांना स्वतःला ही पदवी देऊं केली असतां 'जुन्या तऱ्हेचेच अध्ययनाध्यापनपरंपरा व शिष्यपरंपरा चालू ठेवणारे गाढे विद्वान् महामहोपाध्याय पदास योग्य' असें स्वच्छ आपले मत त्यांनीं सांगितले व डॉ. भांडारकरांना सरकारने 'सर' ही बहुमानाची पदवी त्या वेळीं दिली. शास्त्रीबुवांना ही महामहोपाध्याय पदवी सरकारने १९२१ साली दिली व त्यांनींही त्या पदवीस योग्य असें अध्ययनाध्यापनाचें काम पदवीपूर्वी जसे ३० वर्षे केले तसेच पुढेही आजन्म चालू ठेविले.

९५. 'महामहोपाध्याय' पदवीची योग्यता व उपलब्ध इतिहास.

डॉक्टर भांडारकर यांनी 'महामहोपाध्याय' या पदवीबद्दल काढलेल्या उद्गारांतील रहस्याची कल्पना घेण्याकरितां या पदवीचा उपलब्ध पूर्वइतिहास थोडक्यांत देणें जरूर आहे. या पदवीचा जुन्यांत जुना उल्लेख बाराव्या शतकांतील महावैयाकरण कैयटभट्ट यांचे संकधानें आढळतो. यापूर्वी व्याकरणाशास्त्रांत महर्षि पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि तसेच इतर शास्त्रांतील सूत्रकार, वार्तिककार व भाष्यकार जरी सोडले तरी त्यानंतरचे भर्तृहरि, जयदिल्ल, वामन, हरदत्त, वाचस्पतिमिश्र, श्रीधर, उदयन, गङ्गेशोपाध्याय यांच्यासारख्या विद्वानांविषयी या पदवीचा

उल्लेख मिळत नाही. कैयटभट्टांचे वंधू मम्मटाचार्य हे जरी साहित्य व व्याकरणशास्त्रांत पारंगत असले तरी त्यांना ही पदवी लाभलेली दिसत नाही. कैयटानंतर या पदवीचा उल्लेख चवदाव्या शतकांत न्यायलीलावतीकार वल्लभाचार्य यांचेसंबंधी मिळतो व पंधराव्या शतकांत काव्यप्रदीपकर्ते गोविंद ठकुर या साहित्यशास्त्रज्ञांवरून मिळतो. दक्षिणेतही महाविद्वान् मल्लिनाथ यांचेसंबंधीही उल्लेख आढळतो. ही पदवी त्या वेळी आचार्यपीठांकडून देण्यांत येत असावी. पंधराव्या शतकाच्या आरंभी महानैयायिक जयदेवमिश्र (पक्षधर) यांनी मिथिला-विद्यापीठाधिपति यांचेकडून आपले सहाध्यायी वासुदेव सार्वभौम यांना ही पदवी देवविली व नवद्वीप विद्यापीठाकडूनही ही पदवी देण्याचा उपक्रम केला. त्यानंतर ही पदवी रघुनाथपंडित, शंकरमिश्र, जगदीश, गदाधर वगैरे अप्रतिम विद्वानांना मिळाली इतकेंच नव्हे तर त्या पंडितांचे मानानें सामान्य अशा त्रिलोचन, गुणानन्द, भवानन्द गोकुलनाथ, रघुपति वगैरे अनेक नैयायिकांना ही पदवी देण्यांत आली. सतराव्या शतकांत नागेशभट्टांनी ही पदवी विभूषित केली व त्यांना ती आचार्यपीठाकडून अथवा मिथिलाधिपतींकडून मिळाली असावी. मीमांसा, वेदान्त, सांख्य, योग वगैरे शास्त्रांमध्ये निष्णात पंडितांना या पदवीचा लाभ झालेला दिसत नाही. त्याला कारण कदाचित् व्याकरण व न्याय या सर्वशास्त्रप्रवेशोपयोगी शास्त्रांचेंच अध्यापन प्राप्तुल्याने पाठशाळांमध्ये होत असल्यामुळे निष्णात अध्यापक म्हणून वैयाकरण व नैयायिक यांनाच ही पदवी दिली जात असावी, अथवा मीमांसक व वेदान्ती आपल्या अंगच्या संन्यस्त वृत्तीमुळे या पदवीचा स्वीकार करण्याला पराङ्मुख असावे. व्याकरण व न्याय या विषयांतही अत्यंत निष्णात पंडित भट्टोजी दीक्षित, हरिदीक्षित, शेषकृष्ण, कोण्डभट्ट व त्यानंतर रामशास्त्री प्रभुणे, नीलकंठशास्त्री थत्ते, मेरुशास्त्री गोडबोले, बालसरस्वती वगैरे प्रसिद्ध विद्वानांना या पदवीचा लाभ झाला नाही. त्याला कारण ते ज्या देशांत रहात होते तेथील राज्यकर्त्यांची ही पदवी देण्याची प्रथा नव्हती हेंच दिसतें. नागेशभट्टांनंतर प्रसिद्ध वैयाकरण भैरवमिश्र यांना ही पदवी मिथिलाधिपतींकडून अथवा आचार्यपीठाकडून मिळाली असावी. इ. स. १८८७ साली महाराणी व्हिक्टोरियाच्या राज्याच्या जुविलीच्या निमित्तानें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी ही पदवी देण्यास सुरवात केली व ती विद्वद्भ्यं गंगाधरशास्त्री तेलंग यांना दिली. व त्यानंतर नित्यानन्द-पर्यंतीय, दामोदरशास्त्री भारद्वाज, गंगानाथ झा, तात्याशास्त्री पटवर्धन, तसेच सौराष्ट्रांतील हाथीभाईशास्त्री व पुण्यांतील भीमाचार्य झळकीकर व वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांना ही पदवी योग्य प्रकारें देण्यांत आली. त्यानंतर मात्र निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये इंग्रजी राज्यकर्त्यांतर्फे व स्वराज्यप्राप्तीनंतर आचार्यपीठांतर्फे प्रस्तुत लेखकासारख्या आंग्लविद्याविभूषित अशा अनेक अध्यापकांना इतकेंच नव्हे तर ज्यांनी शास्त्राध्यापन कधीही केले नाही अशा विद्वानांनाही ही पदवी देण्यांत आली. अनेक शतकांची परंपरा असलेल्या व गाढ शास्त्रीय विद्वत्ता, बहुमोल ग्रंथनिर्मिति व अखंडित अध्यापनकार्य या तिहीची जोड असणाऱ्या विद्वानाला दिल्या जाणाऱ्या या पदवीचा हल्लींच्या तऱ्हेनें अपव्यय झाल्यास तिच्यावरून लोकामध्ये रहावा तितका आदर राहणार नाही; इतकेंच नव्हे पण तिच्यामुळे विद्वत्तेला प्रोत्साहनही मिळणार नाही असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें.

९६. पुणे येथील इतर संस्थांशी संबंध.

१८९० साली पुण्यांत आल्यानंतर लवकरच शास्त्रीबुवांचा डॉ. भांडारकर यांच्याशी परिचय न्यायगूर्ति रानटे यांनी करून दिला; व “विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्” या

न्यायानें शास्त्रीबुवांची खरी योग्यता ओळखून डॉ. भांडारकर यांनी न्यायमूर्तीना 'हातचें रत्न घालवूं नका' अशा शब्दांत शास्त्रीबुवांच्या योग्यतेबद्दल संदेश पाठविला. त्यानंतर शास्त्रीबुवांच्या व भांडारकरांच्या मधूनमधून भेटीगांठी होऊं लागल्या व अनेक वेळां महाभाष्यांतील काहीं उताऱ्यांसंबंधी त्यांचें बोलणें होऊं लागलें. डॉ. भांडारकर यांनी शास्त्रीबुवांना एल्फिन्स्टन कॉलेज-मधील शास्त्र्यांची जागा स्वीकारतां कां असेंही विचारलें. तसेंच डेक्कन कॉलेजमध्येही जाण्याची इच्छा आहे कां म्हणून विचारलें. त्याप्रमाणेंच कलकत्ता येथील सरकारी संस्कृत कॉलेजमध्ये मुख्याध्यापक म्हणून जातां कां असें विचारलें. तीनही प्रसंगीं जरी गोपाळराव गोखले वगैरे फर्ग्युसन कॉलेजच्या अधिकारी वर्गापैकीं प्रमुख लोकांनीं त्यांना जाण्यास परवानगी दिली तरी त्यांनीं "मला फर्ग्युसन कॉलेज सोडावयाचें नाहीं" असें स्पष्ट सांगितलें. शास्त्रीबुवा फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये आजीव सेवक नसले तरी प्रिन्सिपाल व इतर प्रोफेसर हे त्यांच्याशीं ते आपल्यापैकींच एक आहेत या भावनेनें अत्यंत आदरानें व स्नेहभावानें वागत. पुण्यांतील संस्कृतशीं संबद्ध अशा सर्व संस्थांशीं त्यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध होता. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचे काहीं वर्षे ते उपाध्यक्ष होते व तेथील वार्षिक परीक्षांची सर्व जबाबदारी त्यांचेवर असे. भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे ते सन्माननीय सभासद होते. तसेंच ब्राम्हणसभेचे उपाध्यक्ष होते. पुण्यांत भरलेल्या विद्वत्संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते. याशिवाय सांगली येथें अनेक वर्षे तेथील पाठशाळेच्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेण्यास ते जात असत. कांहीं वर्षे मुंबई, जयपूर व हिंदु युनिव्हर्सिटी यांच्या उच्च शास्त्रीय परीक्षांमध्ये ते निरनिराळ्या शास्त्रांचे परीक्षक असत.

९७. कॉलेजमधील अध्यापक वर्गाशीं संबंध व ग्रंथनिर्मिति.

कॉलेजामध्ये अध्यापनाची संधि मिळाल्याचा शास्त्रीबुवांनीं उत्तम फायदा घेतला. उच्च वर्गांतील विद्यार्थ्यांना निरनिराळ्या शास्त्रांतील ग्रंथ शिकवीत असतां त्या त्या शास्त्रांतील इतर मुख्य मुख्य ग्रंथांचें त्यांनीं उत्तम परिशीलन केलें. शिवाय फर्ग्युसन कॉलेजमधील अध्यापकांनीं, तसेंच इतर कॉलेजांतीलही विद्वान अध्यापकांनीं, विशेषतः प्रो. चांदोरकर, प्रो. प्रानसे, दे. भ. शिवरामपंत परांजपे, प्रो. घाटे, प्रो. बेलवलकर, प्रो. गुणे, प्रो. सुह, प्रो. दिनकरराव देवधर, प्रो. वाढवे, प्रो. चिंतामणराव देवधर व प्रो. वासुदेवराव परांजपे यांनीं त्यांचे जवळ निरनिराळ्या शास्त्रांतील आकर ग्रंथांचें पांडित्य अध्ययन केल्यामुळें अध्यापक वर्गाला त्या त्या शास्त्रीय ग्रंथांचें मर्म समजलें व जुन्या तऱ्हेनें शिकलेल्या उत्तम विद्वानांची खरी योग्यता कळाली. अनेक प्रसंगीं या विद्वानांचे 'तोंडून जुन्या पंडितांचें ज्ञान व्यापक व तल्लक्षणी' (Encyclopaedic and deep) असतें खरें असे उद्गार निघाले. तसेंच या विद्वान अध्यापक वर्गानें मोकळेपणानें वेळोवेळीं निरनिराळ्या शंका विचारून आपलें समाधान करून घेतल्यामुळें शास्त्रीबुवांच्याही बुद्धीला सूक्ष्मेक्षिका व चिकित्सापद्धतीची जोड मिळाली व त्यामुळें त्यांचे कडून निरनिराळ्या शास्त्रांतील अधिकृत ग्रंथांचें व्याख्यान, विवरण, भाषांतर, संपादन व त्याचप्रमाणें नवीन प्रग्रंथांची, उपोद्घातांची, व टीकांची निर्मितीही आधुनिक चिकित्सापद्धतीस अनुसरून यथासांग झाली. त्यांनीं एकंदर पंचवीस ग्रंथ लिहिले. त्या ग्रंथांचीं नांवें व एक ग्रंथ पुरा शास्त्रानंतर दुसऱ्या ग्रंथाकडे कधी प्रवृत्ति झाली त्यासंबंधी माहिती दुसरीकडे (सर्वदर्शन-संग्रह द्वितीयावृत्ति उपोद्घात यामध्ये) देण्यांत आली आहे.

या प्रसंगी पंतप्रधान श्री. वाळासाहेब खेर हे अध्यक्ष होते व सर रघुनाथ परांजपे, तात्यासाहेब केळकर, प्राध्यापक राजवाडे व पुण्यांतील इतर पुष्कळ प्राध्यापक हजर होते, व मोठा शिष्य-वर्गही हजर होता. या वेळीं उपस्थित मंडळीपैकी मुख्य मुख्य लोकांनी शास्त्रीबुवांचे योग्य गुणवर्णन केले व त्यांना संस्थेने मानपत्र व महावस्त्र अर्पण केलें. या महाभाष्याच्या अनुवादाच्या कामी त्यांना त्याचे परमशिष्य शंकरशास्त्री मारुलकर यांनी वरेंच साहाय्य केले व लेखकांनहीं थोडासा हातभार लाविला. विशेष सांगण्याची गोष्ट म्हणजे सर्व टिप्पण्या शास्त्रीबुवांनी स्वतः लिहिल्या व अनुवादही पूर्ण तपासून मूळ ग्रंथाचा अर्थ योग्य रीतीनें बरोबर अनुवादांत आला आहे कां नाही हें पाहून सर्व हस्तलिखित तयार केले. ग्रंथ तयार करतां करतां व अनुवादाचें काम चालूं असतांनाच त्यांनीं ग्रंथाला विचारपरिप्लुत विस्तृत प्रस्तावना लिहिण्यास सुरुवात आषाढ शुद्ध ३शके १८५२ (इ. स. १९३०) रोजी केली आणि पाणिनीच्या सूत्रांची योग्यता, त्याचीं सूत्रे रचण्याची पद्धति, त्याचे लाघवाकडे लक्ष, त्याचे भाषेवर प्रभुत्व, वार्तिककारांच्या संबंधी विचार, भाष्यकारांची कामगिरी, भाष्यापूर्वीच्या संग्रह वृत्ति वगैरे ग्रंथांचें अस्तित्व व भाष्यकारांची विवरण-पद्धति इतक्या विषयांवरील विचार संग्रहित करून प्रस्तावनेचा एक खंड लिहून चै. शु. ३ शके १८६४ (इ. स. १९४२) रोजी पुरा केला. तो जसाच्या तसा पुढें देत आहेः—

“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिसिंश्रुणवा जायते” इत्येतां श्रुतिं अनुसृत्य पारितं भवद्भिः सुगृहीत-नामधेयानां श्री गोडबोले रामशास्त्रिपादानां संनिधौ सत्तारपूरे गध्ययनम् । तेन च विधिवत् स्वाध्यायेन अर्चिताः प्रथमं तावत् पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिप्रभृतयः महामुनय । तथा च पश्चाद् वादरायण-कणाद-जैमिनिप्रमुखा. महर्षयः । तदनु कृतसमावर्तनैः भवद्भिः अरमन्द्वायवशादेव स्वाध्यागमनेन इमा पुण्यं-पुरा नाम महाराष्ट्र-राजधानीं पाष्यद्भिः अस्त्यसंस्कृतपाठशालायां ‘फर्ग्युसन्’ महाविद्यालये च आचार्यत्वं अङ्गीकृत्य त्यागपूर्वकं अध्यापिताः परःसत्त्वाः सुचिरं छात्रप्रवरा । अन्येषां च संस्कृतविद्यासरितं अवजिगाहिपूर्णां कृते विनिर्मितां सखु तयोदशग्रन्थात्मिका तीर्थमोषानपत्तिः । प्रदर्शितः सखु धर्ममार्गविमूढेभ्यः पन्थाः । परिपालितं प्राचीनमुनिसंमता आचारपद्धतिः । रंरक्षिता कुलपरंपरा । किं वतुना । नित्यं सत्पदवीं अनुसरन्नि. भवद्भिः प्रकटाकृतः कलिकालदग्ने महान् विक्रमः । स्वयं विततः शिष्यदरैश्च विगानि। अस्या महाराष्ट्रमिव महान् ज्ञानयशः । वितीर्णानि भ्यासि विद्यादानानि । कृता. अन्वेवाप्ति जन-धन्यवादरूपाः प्रतिग्रहाः । एवं भगवता प्रोक्तानि द्विजातीनां पट् कर्माणि कालानुरूपं केवलं सत्त्वयुपासनापर्यवर्त्यनीनि संपाद्य सफलीकृतं आत्मनः द्विजत्वम् । आत्मानुरूपमुत्तमद्वयेन वंशलता वितन्वद्भिः भवद्भिः प्रत्यर्पितं पितृणां क्रणम् । परिपालितं अथावधि अनवरतं सदाचारैकव्रतम् ।

इत्थं क्रणतयापकरणाय

स्वाध्यायेन व्रतैर्दोर्मः त्रैविषेनेज्यया सुते ।

मदायैश्च यथैव ब्राह्मणं क्रियते तनुः ॥

इति मनुवचनानुबोधात् स्वतन्त्रां विधितवन्तः कृत्स्न्यता इव संप्रति संप्राप्ताः भवन्तः । परस्पर-वितोषं अपह्राय सत्तरतयः । नाक लक्ष्मीरपि भवन्त स्वयमेव सद्गुणागता । समधिगता राज-जनपद-संभ.वना । अथवा परमभाग्यशालिभिः किं किं नाम न उपमुक्त भवद्भिः ऐहिकजीवितफलम् ।

संप्रति वयं एतदेव आश्रयमेव अत्र परमेश्वरः सान्द्रतर-रूपावशात् अभवन्तः क्षेमयुतं पूर्णायुः, सुसुपचीनता च परिणामप्रदाना अग्रमवर्णा आत्मने नारायणस्यः प्रदाययं समुज्ज्वलं यशः इति ।

शके १८६० तमे संवत्सरे
भावनाय कृत्वा दश्याम् ।

भवदीया यशवंदा

महाराष्ट्र-जनता.

गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री
अभ्यंकर
(१८६३-१९४२)

स्वारस्यं गुरुराजशंकरागिरां वाचां च शेषस्फुरां व्यक्तं शास्त्रविदग्रणीः समकरोद् व्याख्याय भाष्यद्वयम् ।
विभ्रच्छंशय एव पण्डितपदं विद्यावधूनां वरो लोकेऽभूत् प्रथितो हि सद्गुरुसंज्ञा श्रीवासुदेवोऽपरः ॥ १ ॥
विद्वद्रत्नं प्रकृतिविनतोऽप्युन्नतो देह्यष्टया आरक्तः सुविमलवर्णमालदृष्ट्योर्विशालः ।
नारकं किञ्चित् शततुरपि श्रव्यवान् मञ्जुलत्वात् सोऽभूत् पतामहगुणयुतः पण्डितो वासुदेवः ॥ २ ॥

शिष्य— शंकरशास्त्री मारुलकर-

श्रीभास्करं ज्ञानकरैः प्रचण्डं श्रीरामचन्द्रं शशिपत्नं सुसौम्यम् ।
श्रीवासुदेवं प्रतिशामभिन्नं गुरुत्रयं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

प्रस्तावना

(कै. म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनी लिहिलेली)

१. लघुभाष्याविषयी दन्तकथा.

“ व्याकरणशास्त्रांतील अनेक ग्रंथांमध्ये भाष्य हा ग्रंथ सर्वांमध्ये श्रेष्ठ समजला जातो. हा ग्रंथ पतंजलि ऋषींनी रचिला आहे. यालाच महाभाष्य म्हणतात. महर्षि, महाब्राह्मण वगैरे शब्दांतील महत् शब्द जसा एक प्रकारचा उत्कृष्टपणा दाखवितो तसाच महाभाष्य यांतील महत् शब्द आहे. हा महत् शब्द आपेक्षिक महत्त्व दाखविणारा नव्हे. या वाच्यार्था कांहीं लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं सर्व ठिकाणीं महत् शब्द हा बृहत् शब्दाप्रमाणें आपेक्षिक महत्त्व दाखविणाराच असतो व तोच उत्कृष्टपणाही दाखवितो. महाभाष्य हें देखील लघुभाष्यापेक्षां मोठें व उत्कृष्ट आहे. यासंबंधीं दन्तकथा प्रचलित आहे ती अशी : गोनर्द देशांतील एका ऋषीनें शिष्यांना व्याकरणशास्त्र शिकवितांना जें भाष्य रचिलें तें लघुभाष्य होय. परंतु तेवढ्यानें त्या गोनर्दीय ऋषीच्या मनाचें समाधान झालें नाहीं. पुढें एके दिवशीं संध्या करते-वेळीं त्या ऋषीच्या अंजलीतून एक ऋषि पडला. त्याला पतंजलि असें लोक म्हणूं लागले. ‘गोनर्ददेशे कस्यचिदपेरञ्जलेः संध्याकरणसमये पतित इत्यैतिह्यात्’ असें शब्देन्दुशेखरामध्ये नागोजीभट्टांनीं लिहिलें आहे. त्या पतंजलि ऋषीनें पूर्वीच्या लघुभाष्याचा विस्तार करून महाभाष्य लिहिलें. या महाभाष्यामध्ये इतर विचारही ज्यास्त केला आहे. या महाभाष्यामध्ये सर्व लघुभाष्याचा संग्रह झाला असल्यामुळें लघुभाष्याचें महत्त्व नाहींसें झालें व कालांतरानें तो ग्रंथ लुप्त झाला. लघुभाष्य व महाभाष्य यांमध्ये मतभेद कोठेही नाहीं. कांहीं ठिकाणीं महाभाष्यामध्ये ‘गोनर्दीय असें म्हणतो असा जो उल्लेख येतो तो लघुभाष्यकारांना उद्देशूनच केलेला असतो.

लघुभाष्याला उद्देशून असलेले पाहिजे. तसेंच 'तास्यनुदात्तेत्' (६।१।१८६) या सूत्रावरील भाष्यामध्ये 'वक्ष्यत्यस्य परिहारम्' याचा परिहार पुढे सांगणार आहे असे म्हटले आहे. आणि पुढे त्याचा परिहार 'आने मुक्' (७।२।८२) येथे भाष्यामध्येच दृष्टीस पडतो. तो गोनदीयाचा असावा. तेथे 'वक्ष्यति' याचा कर्ता लघुभाष्यकार असावा. अशा रीतीने 'लघुभाष्य होते' असे आपले मत कांही लोक प्रतिपादन करितात. आतां 'लघुभाष्य झालेच नाही' असे म्हणण्याला जोंपर्यंत कांही बळकट प्रमाण दिसत नाही तोंपर्यंत हे मत अग्रह्य आहे असे म्हणतां येत नाही. 'लघुभाष्य उपलब्ध नाही' हे प्रमाण कवे आहे. कारण एखादा ग्रंथ उपयुक्त असला तरी त्यापासून होणारा उपयोग जर त्याच्यापेक्षा चांगल्या तऱ्हेने दुसऱ्या ग्रंथापासून होत असेल तर तो पूर्वीचा ग्रंथ आपोआपच अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रचारांदून सुटतो आणि नंतर अर्थातच छुट होतो अशी उदाहरणे आपल्या डोळ्यापुढे अनेक आहेत. एकंदरीत 'लघुभाष्य होते' असे गृहीत धरण्यास कांही हरकत दिसत नाही.

३. "आचार्य अन्वाख्यान करतात" या महाभाष्यवचनावरून लघुभाष्याचे अनुमान.

"या महाभाष्यामध्ये महेश्वर, सूत्रकार पाणिनि आणि वार्तिककार कात्यायन या तिघांचा आचार्य शब्दाने निर्देश केलेला पुष्कळ ठिकाणी दृष्टीस पडतो. आतां, प्रस्तावनेमध्ये 'तेभ्य एवं विप्रतिपन्नद्विभ्योऽध्येतव्यः सुहृद् भूत्वाऽऽचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे इमानि प्रयोजनानि अध्येयं व्याकरणमिति' असे जे भाष्यकारांनी सांगितले आहे तेथे आचार्य शब्दाने महाभाष्यकारांनी कोणाचा निर्देश केला आहे याविषयी दोन मते दृष्टीस पडतात. वरील वाक्याचा "वेदावहन वैदिक शब्द आगृहाला समजतील व भाषेवरून लौकिक शब्द समजतीलच तेव्हा व्याकरणाचा कांही उपयोग नाही अशा तऱ्हेने घोलणाऱ्या त्या वितंडवादी शिष्यांना मित्रत्वाच्या नात्याने 'हे व्याकरणशास्त्राचे उपयोग आहेत तेव्हा व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करावे' असे म्हणून आचार्यांनी (पाणिनीने) ह्या व्याकरणशास्त्राचे अन्वाख्यान केले आहे" असा एक अर्थ आहे. पूर्वसिद्ध असलेलीच गोष्ट कांही कारणाकरितां सांगणे याला 'अन्वाख्यान' म्हणतात. शब्द हे नित्य असल्यामुळे पूर्वसिद्धच आहेत. तथापि लोकांना साधु शब्दांचे ज्ञान व्हावे म्हणून सूत्रकारांनी जे आगम, प्रत्यय, आदेश वर्गरे कल्पून साधु शब्दांचे सूचन केले आहे ते 'अन्वाख्यान' होय. "स्वरीताचे प्रथम अर्ध-शब्द उदात्त समजावे" (१।२।३२) हे अन्वाख्यान स्पष्टच आहे. तेव्हा :

आचार्य पाणिनीच्या तोंडचें वाक्य भाष्यकारांनीं येथें दाखविलें आहे असें समजू नये, तर त्या आचार्य पाणिनीच्या मनांतील भाव काय असावा तो येथें भाष्यकारांनीं दाखविला आहे.

४. अन्वाख्यानकर्ता संग्रहकार व्याडि या मताचें विवेचन.

“ इतर कांहीं लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं येथें आचार्य शब्दानें व्याडीचा निर्देश केला आहे. व्याडीलाच दाक्षायण म्हणतात. ‘दक्षस्य युवापत्यं दाक्षायणः’ अशी दाक्षायण शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. दाक्षायणानें संग्रह नांवाचा ग्रंथ केला आहे असें ‘शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः’ (२।२।३६ भा.) या भाष्योक्तीवरून सिद्ध होतें. ‘संग्रह या ग्रंथामध्ये शब्द हा नित्य आहे किंवा अनित्य आहे याचा विचार केला आहे’ असेंही ‘संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति’ (प्रस्तावनाभाष्य) या भाष्यावरूनच सिद्ध होतें. तेव्हां शब्दशास्त्राचा विचार करणाऱ्या संग्रह नावाच्या ग्रंथामध्ये या व्याकरणशास्त्राचे उपयोग दाखवून ‘या व्याकरणशास्त्राचें अभ्ययन करावें’ असेंही सांगितलेलें असावें असें याच प्रकृत भाष्यावरून अनुमान करतां येतें. संग्रह नांवाचा ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नसल्यामुळें अनुमानाशिवाय गत्यंतर नाही. लक्षश्लोकात्मक तो ग्रंथ आहे असें ‘संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोक-संख्याको ग्रंथः’ या उद्योताच्या उक्तीवरून समजतें. व्याडि आणि पाणिनि हे परस्परसंबंधी होते. व्याडि हा दाक्षायणाचा युवापत्य होता, आणि पाणिनि हा दाक्षीपुत्र होता. दाक्षी ही दक्षाची कन्या होती. दक्षस्य अपत्यं स्त्री दाक्षी अशी दाक्षी शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. ‘दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी’ अशीही दाक्षी शब्दाची व्युत्पत्ति संभवते. तेव्हां दाक्षी ही कदाचित् दक्षाची नातही असू शकेल. असो, व्याडि हा दक्षाच्या पुत्रवंशातील होता आणि पाणिनि हा दक्षाच्या कन्यावंशातील होता असें मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

५. महाभाष्यांतील वार्तिकें व त्यांचा पाठ.

“ याप्रमाणें महाभाष्यकारांनीं ‘आचार्य’ हा शब्द कोणाला उद्देशून लिहिला आहे यासंबंधानें तीन मते दाखविली. त्यांपैकीं अमुकच मत खरें आहे असा निश्चय करण्याला आज कांहीं साधन उपलब्ध नाही. पाणिनीनें सूत्रें केल्यानंतर महाभाष्याच्या पूर्वी झालेले ग्रंथ जर उपलब्ध असते तर या गोष्टीचा निश्चय सहज झाला असता. त्या कालांत झालेला वार्तिकग्रंथ-सुद्धां मूळचा संपूर्ण उपलब्ध नाही. क्वचित् अर्धवट उपलब्ध होतो. हल्लीं जो वार्तिक ग्रंथ संपूर्ण प्रसिद्ध झाला आहे तो बरोबर आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण महाभाष्यामध्ये सूत्रांशिवाय जीं दुसरीं वाक्यें व्याख्या करण्याकरितां म्हणून घेतलीं आहेत तीं सर्व वार्तिककारांचीच आहेत असें गृहीत धरून तीं सर्व वाक्यें एकत्र करून तयार केलेला हा ग्रंथ आहे. त्यांपैकीं कांहीं वाक्यांमध्ये सूत्रामध्ये सूत्रकारांनीं उच्चारलेल्या शब्दांचा उपयोग दाखविला आहे; कांहीं वाक्यांमध्ये सूत्रावर आलेले आक्षेप दूर केले आहेत; आणि कांहीं वाक्यांमध्ये सूत्रकारांची न्यूनता भरून काढण्याकरितां अपूर्व वचनें केलीं आहेत. आतां, ह्या सर्व गोष्टी वार्तिककारांनीं केल्या आहेत असें म्हणतां येतें व तें योग्यही दिसतें; तरी पण तसा वार्तिकपाठ तयार करण्यानें मूळ वार्तिकपाठ बरोबर जुळेल असें म्हणतां येत नाही. सूत्रें व वार्तिकें यांच्या संबंधानें लिहिण्याला प्रवृत्त झालेल्या भाष्यकारांनीं जशीं कांहीं सूत्रें मुळीच निर्दिष्ट केलीं नाहींत तशीं कांहीं वार्तिकही निर्दिष्ट केलीं नसतील. तेव्हां मूळचीं सर्व वार्तिकें भाष्यामध्ये सांपडतीलच असें म्हणतां येत

नाहीं. ज्याप्रमाणे कांहीं सूत्रे सोपीं असल्यामुळे त्यासंबंधानें विशेष लिहावयाचें कांहीं नसल्यामुळे तीं सूत्रे संमत असूनही महाभाष्यकारांनीं आपल्या ग्रंथामध्ये त्यांचा उल्लेख केला नाहीं त्याप्रमाणे वार्तिकांसंबंधानेंही म्हणतां येतें. शिवाय तसा वार्तिकपाठ तयार करण्याला दुसरी एक अडचण अशी उपस्थित होते कीं जीं भाष्यवार्तिके म्हणजे भाष्यकारांनीं स्वतंत्र केलेलीं वचनें आहेत तींही त्या वार्तिकपाठामध्ये घुसडलीं जातील.

६. वार्तिकांमधील 'उक्तम्' व 'वक्ष्यते' या शब्दांविषयी विवेचन.

“सूत्रकारांनीं केलेला मूळचा सूत्रपाठ हल्लीं भ्रष्ट झाला आहे असें भट्टोजी दीक्षितांनीं मनोरमा ग्रंथामध्ये स्पष्ट लिहिलें आहे. त्याप्रमाणेंच मूळचा वार्तिकपाठही भ्रष्ट झाला असण्याचा संभव आहे. आणखीही अडचण अशी उपस्थित होते कीं ह्या वार्तिकग्रंथामध्ये 'उक्तम्' म्हणजे हें पूर्वी सांगितलें आहे असें म्हटलें आहे. ज्या कांहीं ठिकाणीं 'उक्तम्' असें म्हटलें आहे त्यांपैकी वन्याच ठिकाणीं त्यासंबंधानें लिहितांना महाभाष्यामध्ये 'तं अमुक सांगितलें आहे' असें जें दाखविलें आहे तें पुढील वार्तिकामध्ये दिसतें; पूर्वीच्या वार्तिकामध्ये दिसत नाहीं. तेव्हां त्या तशा ठिकाणीं 'उक्तम्' असा भूतकालाचा निर्देश जुळत नाहीं; 'वक्ष्यते' असा भविष्यकालाचा निर्देश पाहिजे. तशीं कांहीं स्थळे उदाहरणार्थ दाखवितों. अटि चोक्तम् (१।१।३ वा. ९) अनन्त्यविकारे (६।१।१३ वा. ५); उक्तं वा (१।१।१२ वा. ६) अदस ईत्वोत्वे (८।२।६ वा. ९); उक्तं वा (१।२।४३ वा. ७) परयच्छिन्नं (२।४।२६ वा. ६); अधिरीधरवचन उक्तम् (१।४।९७ वा. १) यस्य चेश्वरवचनं (२।३।९ वा. १); विभक्तौ चोक्तम् (४।१।१ वा. १५) न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाप्रणात् (७।१।१ वा. १३); वावचने चोक्तम् (३।१।२ वा. ८) वावचनानर्थक्यं (३।१।७ वा. ९) वगैरे. येथें 'हें पूर्वी सांगितलें आहे' अशा अर्थाचें 'अटि चोक्तम्' हें पूर्ववार्तिक होय, आणि 'तं अमुक सांगितलें आहे' अशा अर्थाचें 'अनन्त्यविकारे' हें पुढील वार्तिक होय. याप्रमाणेंच पुढेही समजावें. तेव्हां 'उक्तम्' असा भूतकालाचा निर्देश जुळून येत नाहीं.

असतां 'न्यसार्द्ध' या उदाहरणामध्ये अद् आगमाला वृद्धि कां होत नाही अशी शंका भाष्यकारांनीं केली आहे ती शंका मनांत घेऊन त्या शंकेचें उत्तर पूर्वीच वार्तिककारांनीं दिलें आहे असें म्हणण्यापेक्षा भाष्यकारांनीं घेतलेल्या शंकेचें उत्तर भाष्यकारांनींच दिलें आहे व तें उत्तर देतांना वार्तिककारांची उक्ति प्रमाण म्हणून दाखविली आहे असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक दिसतें त्याप्रमाणें 'उक्तम्' या शब्दानें युक्त अशीं जीं जीं वाक्यें असतील तीं सर्व वाक्यें वार्तिककारांचीं न मानतां भाष्यकारांचींच मानावीं हें वरें दिसतें. 'उक्तं वा' (१।१।१२ वा. ६) या वार्तिकाविषयीही असेंच समजावें. तेथें त्या वार्तिकाच्या पूर्वी 'मार्थादीदाद्यर्थानां वा' असें वार्तिक म्हणून घेतलें नाही तर त्याच्या पुढें 'उक्तं वा' हें वार्तिक संगतवार जुळतें तेव्हां जसें 'मार्थादीदाद्यर्थानां वा' ही भाष्योक्ति म्हणून दाखविली आहे तशी त्याच्या पुढें संगतवार जुळणारी 'उक्तं वा' ही देखील भाष्यकारांचीच उक्ति आहे असें म्हणणें सयुक्तिक दिसतें. उद्योतकारांनींसुद्धां तेथें 'हृद्धी वार्तिकपाठ भ्रष्ट झाला आहे' असें कांहीं लोकांचें मत आहे म्हणून स्पष्टच सांगितलें आहे.

८. वार्तिकपाठ भ्रष्ट होण्याचीं कारणें.

“वार्तिकपाठ भ्रष्ट होण्याचे कारणांचा विचार केला असतां असें दिसतें कीं वार्तिककारांनीं सूत्रामध्ये अनुक्त अंशांचें पूरण फारच थोड्या ठिकाणीं केलें आहे. इतर गोष्टींचा विचार फार केला आहे. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे सूत्रकारांनीं अमुक शब्द कां उच्चारला आहे, त्याचा उपयोग काय असावा, अमुक शब्द सूत्रकारांनीं कां वरें उच्चारला नाही, इत्यादि प्रकारचा जो विचार केला आहे तो नुसता एकदां समजला म्हणजे झालें. ज्याप्रमाणें लोक काव्य तोंडपाठ करतात परंतु मल्लिनाथाची टीका कोणीही तोंडपाठ करित नाहीत. कारण टीकेचा उपयोग फक्त काव्याचा अर्थ समजण्याच्या कामीं होतो. एकदां अर्थ समजला म्हणजे त्या टीकेकडे कोणीच पाहात नाही. त्याप्रमाणेंच येथें होय. ज्या वार्तिकांचा उपयोग सूत्राप्रमाणें नवीन कांहीं विधेयांश सांगण्याच्या कामीं होतो तेवढींच फक्त वार्तिकें अध्ययन करण्याच्यांना तोंडपाठ असतात. इतर वार्तिकांचा तसा उपयोग नसल्यामुळें तीं तोंडपाठ करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. त्यामुळें तो पाठ भ्रष्ट झाला असावा.

९. पाणिनीच्या सूत्रपाठाचें वैशिष्ट्य.

पाणिनीनें जो सूत्रपाठ केला आहे त्याची सवंध तऱ्हा अगदींच निराळी दिसते. साधु शब्द अमुक आहे हें ठरविण्याकरितां सूत्रांचा उपयोग होतोच; परंतु एखाद्या उदाहरणामध्ये एकदम दोन शास्त्रें प्राप्त होत असतील तर तेथें कोणतें शास्त्र लागू करून साधु शब्दाचा निश्चय करावा हें ठरविण्याकरितां पर शास्त्र कोणतें किंवा सपाद सप्ताध्यायींतील शास्त्र कोणतें हें समजण्याची आवश्यकता भासते. शिवाय, अमुक सूत्रानें काय सांगितलें आहे तें समजण्याकरितां मागील पदाची अनुवृत्ति पाहावी लागते म्हणून सूत्रांचा क्रम समजण्याकरितां सर्व सूत्रपाठ तोंडपाठ करावा लागतो. तशी वार्तिकपाठाची रचनास्थिति नाही. नवीन विधेयांश सांगणारें वार्तिकसुद्धां तें वार्तिक अमुक सूत्रावरचें आहे एवढेंच फक्त नमजवें लागतें. तें सूत्र जर पर असेल तर तेथील तें वार्तिक पर समजलें जातें; त्याप्रमाणेंच तें सूत्र सपाद सप्ताध्यायींतील असेल तर तें वार्तिकही तेथलेंच समजलें जातें. तात्पर्य, वार्तिकांच्या क्रमाचा कांहींच उपयोग दिसत नाही. म्हणूनही वार्तिकपाठ भ्रष्ट झाला असावा असें दिसतें.

१०. सूत्रपाठांतील अनुनासिक, उदात्त वगैरे वर्णधर्मांच्या पाठाचें भ्रष्टत्व.

“सूत्रांच्या क्रमाचा उपयोग असल्यामुळें सर्व सूत्रपाठ तोंडपाठ करण्याचा प्रघात जरी लोकांमध्ये दिसतो तरी पाणिनीनें सूत्रपाठ रचतांना उदात्त, अनुदात्त वगैरे स्वर जसे लाविले तशा स्वरांचा पाठ भ्रष्ट झालाच आहे. कारण, साधु शब्द कोणता तें ठरविण्याचे कामी त्या स्वरांचा फारसा उपयोग नाही. एखाद्या ठिकाणीं जरी उपयोग असला तरी तेवढ्यापुरती मनांत खूण धरली म्हणजे काम भागतें. अनुनासिकाचा पाठ असाच भ्रष्ट झाला आहे. स्वौजसमौद् (४।१।२) या सूत्रामध्ये प्रथमेच्या एकवचनाच्या सुप्रत्ययाचा उकार आणि पंचमीच्या एकवचनाच्या ङसि प्रत्ययाचा इकार हे दोन वर्ण मूळचे पाणिनीनें अनुनासिक उच्चारले आहेत. जरी अनुनासिकाचा पाठ कायम असता तरी फक्त ङसि प्रत्ययाचा इकार अनुनासिक उच्चारला आहे एवढेंच समजलें असतें. सुप्रत्ययाच्या उकाराला संधिकार्य होऊन वकार झाल्यामुळें मूळचा उकारच मुळीं उच्चारला जात नसतो. तेथें तो अनुनासिक आहे असें कसें कळणार? तेव्हां उदाहरणामध्ये त्या उकाराचा इत्संज्ञा होऊन लोप होत असल्यामुळें मूळचा तो अनुनासिक असावा असें इत्संज्ञा हें कार्य पाहून त्यावरून अनुमानानें मानावें लागतें. त्याचप्रमाणें पाठ भ्रष्ट झाला तरी ङसि प्रत्ययाच्या इकाराविषयीं तो अनुनासिक उच्चारला असावा असें मानतां येईल, तेव्हां वर्णाचा पाठ कायम असून वर्णाच्या धर्माचा पाठ भ्रष्ट झाला असावा असें वाटतें. उदात्त, अनुदात्त, स्वरित व अनुनासिक हे चार वर्णधर्म होत.

११ पाणिनीची लाघवयुक्त लेखनपद्धति.

“पाणिनीनें वैदिक व लौकिक अशा दोन्ही प्रकारच्या शब्दांसंबंधानें व्याकरण केलें आहे. हा जगामध्ये शब्दांचा समुदाय हा किती पसरला आहे त्याचा कोणालाही अंत लागला नाही. पतंजलीनें असें म्हटलें आहे कीं “बृहस्पतीनें इन्द्राला देवांचीं एक हजार वर्षे-पर्यंत प्रत्येक शब्द उच्चारून शब्दशास्त्र सांगितलें, पण शब्द संपले नाहीत. बृहस्पतीसारखा प्रख्यात वक्ता, इन्द्रासारखा चलाख विद्यार्थी, एक हजार देवांचीं वर्षे अध्ययनाचा काल, तरी शब्दाचा अंत लागला नाही. मग आजकालची गोष्ट कशाला सांगता?” (व्या.म.भा.भाग १५.१२) अशा रीतीनें शब्दांचा अंत जरी लागला नाही तरी त्या शब्दांचे प्रकार किती आहेत त्यांची कल्पना करून त्या दिशेनें पाणिनीनें व्याकरण लिहिण्यास प्रारंभ करून आठ अध्याय सप्त लिहिले. हें आठ अध्याय सूत्र आज आम्हांला जरी मोठें वाटत आहे तरी शब्दसमुदायाचे मानानें फारच थोडें आहे. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या मानानें गोघ्न समजलें जातें तसेंच हें होय. ज्या मार्गानें शोधक्यांत सांगतां येईल असा मार्ग पाणिनीनें स्वीकारला आहे. पाणिनीनें भावूंची कल्पना केली आहे. त्यांत कांहीं धातू अजन्त व कांहीं धातू हलन्त, कांहीं एषान् तर कांहीं ऌच्च् व कांहीं तर तीन अचांचे फारिले आहेत. त्या धातूंच्या पुढें प्रत्ययांची कल्पना करून तिदन्त पदांची म्हणजे क्रियापदांची माहिती दिली आहे. वाक्यामध्ये क्रियापदें व त्यांहून इतर म्हणजे नांम अशीं दोन प्रकारचीं पदें दृष्टीस पडतात. नामांमध्ये कर्ता, कर्म वगैरे वारकें, त्यांची विदेशनें आणि अव्ययें या सर्वांचा समावेश होतो. क्रियापदांच्या प्रत्ययां-विषय निगळे ह्म नांवाचे प्रत्यय धातूंच्या पुढें कळून त्यांपासून नांम तयार केली आहेत. वारकेंत आढळणारी जोडनामं नामांच्या समागानें क्रिया नामांच्या पुढें तद्विध प्रत्यय लावल्यानें देंवारी अशीं वारकेंनी आहेत. अशा रीतीनें धातु वगैरेच्या पुढें प्रत्ययांची कल्पना करून

विशेष फरक झालेला दिसेल तेवढ्यापुरते कांहीं ठिकाणीं आदेश; कांहीं ठिकाणीं आगम व कांहीं ठिकाणीं लोप अशी कल्पना करून थोडक्यांत सर्व प्रकारच्या पदांची माहिती होण्याकरितां सर्वांचा संग्रह केला आहे. त्यांत कांहीं ठिकाणीं अनेक शब्दांतील कांहीं भाग सारखा दिसत असेल तर तेथे त्याकरितां सामान्य नियम दिला आहे; व कांहीं थोड्या ठिकाणीं त्या भागामध्ये फरक दिसत असेल तर तेथे तेवढ्यापुरता त्या सामान्य नियमाचा अपवाद सांगितला आहे. अशा रीतीने एवढ्या मोठ्या शब्दराशीचा जो हा थोडक्यांत अनुगम पाणिनीने केला आहे त्यापेक्षा थोडक्यांत तर कोणालाही तो करता येणार नाहीच; पण तितक्या प्रमाणांतही तो अनुगम होणार नाही. शिवाय, त्या आठ अध्याय सूत्रांमध्ये एकही शब्द फुकट उच्चारला आहे असें मोठ्या बुद्धिमान् मनुष्यालाही म्हणतां येणार नाही. पतंजलीने तर एका ठिकाणीं पाणिनी-संबंधानें असे उद्गार काढले आहेत कीं “सर्वानां पूज्यं व प्रमाणभूतं आचार्यं पाणिनिं यांनीं हातांत दर्भाचें पवित्रक घालून शुद्ध जागेवर पूर्वेकडे तोंड करून मोठ्या प्रयत्नानें सूत्रें रचिलीं, तेव्हां त्या सूत्रांमध्ये एखादा वर्ण सुद्धां निरुपयोगी सांपडणें कठीण, मग संबंध सूत्राची गोष्ट बाजूलाच राहूं दे.”

१२. रीश्वरादीश्वरान्मा भूत्० या कारिकेंतील लाघवाचा विचार.

“जगामध्ये जी संक्षिप्त बोलण्याची पद्धत कांहीं ठिकाणीं दृष्टीस पडते तेथे त्या संक्षिप्त बोलण्याचा अभिप्राय काय आहे व तेथे ज्यास्त अध्यादृत पदे कोणतीं व्यावयाचीं ते सर्व वक्त्यानेंच सांगावे लागतें. ही पद्धत ग्रंथकारामध्येही दिसते. काशिकावृत्तीमध्ये (१४।५६) पुढें दिलेला एक श्लोक आहे—

रीश्वरादीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

प्राग्गीश्वरान्निपाताः (१४।५६) या सूत्रामध्ये पाणिनीने ‘रीश्वर’ असा अनर्थक शब्द कां उच्चारला आहे, प्राग्गीश्वरात् असा ‘ईश्वर’ शब्दच कां उच्चारला नाही या गोष्टीचा विचार या श्लोकांत केला आहे. हा श्लोक काशिकाकारांनीं स्वतः करून घातला आहे किंवा पूर्वीच्या वृत्तीमधील आहे तें समजण्याला आज कांहींच साधन नाही. कसेंही असो, हें संक्षिप्त भाषण कसें आहे तें आपणाला पहावयाचें आहे. ‘प्राग्गीश्वरात्’ या सूत्रामध्ये ‘रीश्वरात्’ असें उच्चारून ‘अधिरीश्वरे’ (१४।९७) या ‘रीश्वर’ शब्दापूर्वीपर्यंत जी निपात या संज्ञेची मर्यादा दाखविली आहे तेथे ‘प्राग्गीश्वरात्’ असा ईश्वर शब्द उच्चारला असता तर ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ (१४।१३) या ईश्वर शब्दाच्या पूर्वीपर्यंत निपातसंज्ञेची मर्यादा वाढली असती; ती न वाढावी याकरितां प्राग्गीश्वरात् असा ‘रीश्वर’ शब्द घातला आहे. असा या श्लोकांतील पहिल्या चरणाचा अर्थ आहे तो स्पष्टच आहे. पुढील तीन चरणांमध्ये मात्र त्यांतील पदांचा अर्थ व्याकरण-शास्त्रामध्ये जरी प्रसिद्ध आहे तरी त्यांत काय सांगितलें आहे तें सांगितल्याशिवाय समजावयाचें नाहीं; विलक्षण बुद्धिमान् जो असेल त्याला कदाचित् समजेल. ‘ईश्वर’ शब्द न उच्चारतां सूत्रकारांनीं जो ‘रीश्वर’ शब्द उच्चारला आहे त्याचें कारण पहिल्या चरणामध्ये जें दाखविलें आहे त्याचर आलेली शंका व तिचें उत्तर पुढील प्रत्येक चरणामध्ये दाखविलेलें आहे. दुसऱ्या चरणामध्ये ‘कृन्मेजन्तः’ एवढ्यानेंच

शंका सुचविली आहे: जर प्रागीश्वरात् असा ईश्वर शब्द उच्चारून 'ईश्वरे तोसुन्०' ही निपातसंज्ञेची मर्यादा घेतली तर से (३।४।९) वगैरे एजन्त कृत्-प्रत्यय व तुमुन् (३।४।१०) वगैरे मकारान्त कृत्प्रत्यय त्या मर्यादेत सांपडत असल्यामुळे त्यांना निपात संज्ञा होऊन अव्यय संज्ञा (३।१।३७) होईल व कृन्मेजन्तः हे सूत्र व्यर्थ होईल, व अधिरीश्वरे हीच मर्यादा देण्याविषयी तें शापक होईल. तेव्हां प्रागीश्वरात् असा ईश्वर शब्द उच्चारला तरी हरकत नाही अशी 'कृन्मेजन्तः' या शब्दांत शंका आहे. व 'परोऽपि सः' हे तिचें उत्तर आहे. तवै (३।४।९) वगैरे एजन्त कृत्-प्रत्यय व णमुल् (३।४।२२) वगैरे मकारान्त कृत्-प्रत्यय हे त्या मर्यादेच्या पलीकडेचे आहेत. तेव्हां त्याकरिता 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र जरूर असल्यामुळे व्यर्थ होत नाही असा उत्तराचा अभिप्राय आहे. दुसरी एक शंका अशी की जर 'ईश्वरे तोसुन्०' ही मर्यादा घेतली तर समास सांगणारी सूत्रे (२।१।४) त्या मर्यादेत सांपडत असल्यामुळे समासाला निपातसंज्ञा होऊन अव्ययसंज्ञा होईल, व अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा सांगणारे 'अव्ययीभावश्च' (३।१।४१) हे सूत्र व्यर्थ होऊन पूर्वीप्रमाणे शापक होईल. या शंकेचें उत्तर असे की तें सूत्र व्यर्थ झालें तरी तें समासापुरतें नियमार्थ होईल. तो नियम असा की समासाला जर अव्यय-संज्ञा होईल तर फक्त अव्ययीभावालाच होईल इतरांना होणार नाही. तात्पर्य, मर्यादा कमी-करण्याला तें शापक होणार नाही. ही शंका व उत्तर ही दोन्ही 'समासेष्वव्ययीभावः' या तिसऱ्या चरणानें सुचविली आहेत. तिसरी एक शंका अशी येते की एकाद्या मालकानें 'ह्या पाहुण्याला देवळापर्यंत पोचवून ये' असे आपल्या मनुष्याला सांगितल्यानंतर तो मनुष्य स्वभावतः पहिल्याच देवळापर्यंत त्या पाहुण्याला पोचवितो. त्याप्रमाणें येथेही पहिलाच जो 'ईश्वर' शब्द (३।४।९७) तोच मर्यादा म्हणून समजाता येईल. तेव्हां 'रीश्वर' शब्द उच्चारवासा नको. ह्या शंकेचें उत्तर असे की एखादे वेळीं बोलण्याच्या नादांत पहिलें देऊळ गेलें तरी तो जसा दुसऱ्या देवळापर्यंत जातो, तसें येथे होण्याचा संभव आहे म्हणून 'रीश्वर' शब्द उच्चारला आहे. ही शंका व उत्तर 'लौकिकं चातिवर्तते' या चवथ्या चरणानें सुचविली आहेत. ह्या शंका व त्यांनीं उत्तरें मगांत घेऊन हे तीन चरण संक्षिप्त रीतीनें या श्लोकांत घातले आहेत हे सांगितल्यानंतरच ध्यानांत येईल.

१३. पाणिनीच्या लाघवाचें वैशिष्ट्य व परसूत्राला प्राधान्य देऊन लाघवसाधन.

“वर निर्दिष्ट केलेल्या तऱ्हेचें संक्षिप्त स्वरूप पाणिनीनें आपल्या सूत्राला कोठेही दिलें नाही. तात्पर्य, पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये एकरी अक्षर कमी करतां येत नाही; व एकरी अक्षर ज्यास्त घालण्याची जरूर पडत नाही. पाणिनीची लाघवाकडे इतकी नजर दिली की त्याच्या सूत्रांचें अध्ययन करणाऱ्याला सूत्राकडे लाघवाच्या दृष्टीनें पहाण्याची संवय लागते व त्यामुळे प्रसंगविशेषी 'अर्धमात्रेचें लाघव होतें असें वाटलें की पुनजन्मा-इत्यादि आनंद होतो' अशा अर्थाची 'अर्धमात्रालाध्ययेन पुत्रोत्पत्त्यं मन्यन्ते ध्याकरणाः' ही म्हण योगांमध्ये प्रचारांत आहे. शिवाय, पाणिनीनें आपल्या सूत्रांचा क्रम असा काही मजेदार योजिला आहे की ज्या उदाहरणामध्ये दोन विद्या ज्यास्त नियम एकदम लागू होत असतील व त्यांमधील एकाच नियम तेंच इष्ट असेल तेंच जो नियम पाहिजे असेल तो नियम ह्या सूत्रप्रमाणें इतर नियमांच्या पुढे त्यानें घालण्या आहे आणि “दोन गारांचे नियम एका ठिकाणी एकदम लागू होत असतील तर त्या नियमांमध्ये वर जो असेल तोच तेंच लागू करता” अशी सामान्य एक परिभाषा “विशेषेषु परं साम्यम्” (३।४।२) करून देविली आहे. उदा० 'रामेभ्यः'

या चतुर्थीबहुवचनाच्या उदाहरणामध्ये 'सुपि च' (७।३।१०२) या सूत्राने दीर्घ करावा किंवा 'बहुवचने झल्येत्' (७।३।१०३) या सूत्राने एकार करावा असा संशय उत्पन्न झाला असता तेथे पर असल्यामुळे एकारच होतो. पाणिनीने 'सुपि च' या सूत्राच्या पुढेच 'बहुवचने झल्येत्' हे सूत्र घातले आहे. अगदी पुढेच असले पाहिजे असा कांही नियम नाही. मध्ये व्यवधान असले व ते कितीही असले तरी हरकत नाही. पाणिनीने "विप्रतिषेधे परम्" असा नियम केला नसता तर बहुवचनामध्ये दीर्घ होत नाही असा निषेध करावा लागला असता; आणि असा एकच निषेध नव्हे तर अशी उदाहरणे हजारों आहेत की ज्यांकरितां प्रत्येक ठिकाणी असा निषेध करावा लागला असता व ते गौरव झाले असते. पाणिनीने "विप्रतिषेधे परं" या नियमास योग्य असा क्रम योजून व त्याकरितां फक्त एकच परिभाषा करून अनेक निषेधसूत्रे करण्याचे गौरव टाळलेले आहे.

१४. त्रिपादीमुळे लाघवसाधन.

“आतां ही परिभाषा ज्या सूत्रांविषयीं लागू होऊं नये असे असेल व उलट दोन सूत्रे एकदम प्राप्त झालीं असतां तेथें पूर्व सूत्रच लागू करावयाचें असेल अशीं पर सूत्रे सर्व आठव्या अध्यायाच्या शेवटच्या तीन पादामध्ये घातली आहेत व त्याकरितां तेथें त्या तीन पादांच्या आरंभीं पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) असें एकच सूत्र करून ठेविले आहे. तेव्हां ज्या ठिकाणी पूर्वत्रासिद्धम् याच्या पुढील व मागील अशीं दोन सूत्रे एका ठिकाणी एकदम येतील तेथें पूर्वीचच गृहीत धरावयाचें असल्यामुळे त्या एका सूत्राने तशीं किती तरी उदाहरणे साधतात. (८।२।१ वा. १ पहा.). शिवाय 'दोन्ही सूत्रे त्या सूत्राच्या पुढे असतील व जर तीं एका ठिकाणी एकदम येतील तर तशा ठिकाणीही त्यांतल्या त्यांत जें पूर्वी असेल तें गृहीत धरावयाचें' हेही काम त्याच सूत्राने होतें. आणखीही त्या सूत्राचा एक उपयोग होतो. तो असा - पूर्वत्रासिद्धम् हे सूत्र आरंभीं असलेले तीन पाद 'त्रिपादी' या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या मार्गे जो सव्वा सात अध्यायांचा सर्व भाग आहे त्याला 'सपादी' म्हणतात. एखाद्या उदाहरणामध्ये त्रिपादीमधील सूत्राने कांही कार्य केल्यानंतर त्या कार्यावर अवलंबूनच जर त्याच्या मागील पूर्वीच्या सूत्राने सांगितलेलें कार्य प्राप्त होईल तर तें होत नाही. (भाष्य ८।३।३३. भाग ६ पृ. ४१७ स्त. २ पहा) मग तें पूर्वीचें सूत्र त्रिपादीमधील असो अथवा सपादीमधील असो. हे सर्व प्रकारचे उपयोग पाणिनीने 'पूर्वत्रासिद्धम्' एवढें एकच सूत्र करून साधिले आहेत. म्हणूनच तेथें 'पूर्व कार्यम्' असें न म्हणतां 'असिद्धम्' असें म्हटले आहे. याच कल्पनेनें 'पत्वतुकोरासिद्धः' (६।१।८६) 'असिद्धवदत्रामात्' (६।४।२२) येथें असिद्ध शब्द घातला आहे. यावरून पाणिनीचे प्रयत्न लाघवाकरितां किती तरी झाले आहेत हे समजतें. तसेंच, ज्या दोन संज्ञा एकदम एका ठिकाणीं नकोत तेवढ्या सर्व संज्ञा 'आ कडारादेका संज्ञा' (१।४।१) या अधिकारामध्ये ('आ कडारात्' ह्या सूत्रापासून पुढील तीन पादांमध्ये) घातल्या आहेत. तेव्हां अर्थातच इतर विधांप्रमाणेंच त्या संज्ञापैकीही एकच कोणती तरी जी पाहिजे असेल ती पर योग्य कारणाने हेति, त्या करितां निराळा प्रयत्न केला नाही. तशाच क्रमाने तेथें त्या संज्ञा सांगणारी सूत्रे घातली आहेत.

१५. लौकिक व वैदिक दोन्ही तऱ्हेच्या शब्दांची व्याकरणाने सिद्धि.

“पाणिनीने आपले व्याकरण वैदिक आणि लौकिक अशा दोन्ही प्रकारच्या शब्दांविषयाने केले असल्यामुळे ज्या सूत्रांमध्ये 'चन्दसि' किंवा 'भाषायाम्' असें कांही विशेष म्हटले नाही

त्या सूत्रांचा उपयोग दोन्ही प्रकारच्या शब्दांसंबंधानें होतो. तो उपयोग दोन प्रकारचा संभवतो. इष्ट प्रयोग साधण्याकरितां, आणि अनिष्ट प्रयोगाचें निवारण करण्याकरितां. प्रायः, सर्व सूत्रांचा उपयोग इष्ट प्रयोग साधणें हा आहे. एकाद्या स्थळीं जर तें सूत्र प्राप्त होत असतांनाही उपयोगांत आणलें नाहीं तर इष्ट न साधतां उलट अनिष्ट प्रयोग मात्र होऊं लागेल; तो टाळून इष्ट साधणें असा त्या सूत्राचा उपयोग आहे व तो लौकिक व वैदिक या दोन्ही शब्दांसंबंधानें होतो. कांहीं सूत्रांचा उपयोग पुढें दिल्याप्रमाणेंही होतो: तें सूत्र नसलें तरी इष्ट उदाहरण साधतेंच; पण स्वतंत्र रीतीनें अनिष्टही उदाहरण होऊं लागतें व त्याचें निवारण त्या सूत्रानें केलें जातें. उदा-अस्तेभूः (२।४।५२) हें सूत्र नसलें तरी भू धातूपासून बभ्रुव वगैरे उदाहरणें साधतातच. फक्त अस् धातूचें 'आस' असें जें स्वतंत्र रूप होऊं लागतें तें होऊं न देणें हा त्या सूत्राचा उपयोग होय. अशा प्रकारचा उपयोग मात्र लौकिक शब्दांसंबंधानेंच संभवतो; वैदिक शब्दांसंबंधानें संभवत नाहीं. कारण, इष्ट प्रयोग साधून केवळ आणखी अनिष्ट प्रयोगही वेदामध्ये संभवणार कसा ? त्या अनिष्ट प्रयोगघटित वाक्याला वेद असें म्हणतांच येणार नाहीं. म्हणूनच 'नित्यं छन्दसि' (४।१।४६) हें सूत्र नको असें अभियुक्त म्हणतात. परंतु, अशा रीतीनें त्या सूत्राचा उपयोग नसला तरी तें सूत्र करण्यांत पाणिनीचा अभिप्राय असा दिसतो कीं त्या सूत्राच्या मागील 'ब्रह्मादिभ्यश्च' (४।१।४५) या सूत्रानें बहु वगैरे शब्दांहून स्त्रीलिङ्गी ङीष् प्रत्यय विकल्पानें सांगितला असल्यामुळें वही व बहुः अशीं दोन रूपें लोकामध्ये होतात; पण त्याच्या पुढें 'नित्यं छन्दसि' हें सूत्र केल्यामुळें वेदामध्ये फक्त वही असें एक प्रकारचेंच रूप व्हावें. तसेंच 'उर्कत्' (७।४।७) या सूत्रानें ककार आदेश विकल्पानें सांगितला आहे. त्यामुळें अचीकृतत् आणि अचिक्रीतत् अशीं दोन रूपें लोकामध्ये होतात. त्याच्या पुढें 'नित्यं छन्दसि' या सूत्रानें वेदामध्ये फक्त अचीकृतत् असें एक प्रकारचेंच रूप होतें असें सांगितलें आहे. वही व अचीकृतत् हीं रूपें जरी पूर्वसूत्रानें साधत आहेत व दुसरीं रूपें वेदामध्ये नसल्यामुळें आपोआपच होणार नाहींत म्हणून 'नित्यं छन्दसि' हें सूत्र जरी नकोस होतें, तरी वेदाचा अंत नसल्यामुळें त्यामध्ये कोठेही बहुः व अचिक्रीतत् हीं रूपें नाहींतच अशी लोकांची खात्री झाली नसती; ती खात्री व्हावी म्हणून पाणिनीनें 'नित्यं छन्दसि' सूत्र केलें आहे. पाणिनीला तपश्चर्येच्या जोरावर पूर्णपणानें वेदाचें ज्ञान होतें. म्हणूनच त्याच्या तोंडांतून "नित्यं छन्दसि" असें सूत्र निघालें. एवढेंच नव्हे, तर 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' (१।१।१ भाष्य, भाष्य १।४।३) या वचनानें पाणिनीच्या सूत्रांची योग्यता वेदासारखीच समजावी असें भाष्यकारांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे.

उत्पन्न होत नाही. सूत्रासंबंधानेही असेंच समजावें. उदा.-‘स्तोश्चुना श्चुः’; (पा.सू. ८/४/४०) या सूत्रामध्ये ‘श्चुः’ हा समाहार द्वंद्व असून तो शब्द पुंलिङ्गी उच्चारला आहे; हें चमत्कारिक दिसलें तरी तेथें तेंच शुद्ध समजलें जातें व पारायण करतांना तसेंच उच्चारानें लागतें; नाही तर पुण्य उत्पन्न होत नाही. असो, सूत्रकारांनीं स्वतः केलेल्या ‘स नपुंसकम्’ (पा. सू. २/४/१७) या सूत्राला छुगा-रून ‘श्चुना श्चुः’ असा पुंलिङ्गी केलेला प्रयोग जर त्यांच्या अंगच्या विलक्षण सामर्थ्यामुळे साधु समजला जातो तर त्यांनीं नवीन कल्पिलेले जे सांकेतिक टि, धु, भ इत्यादि संज्ञाशब्द ते साधु शब्द आहेत असें सहजच सिद्ध होतें. अर्थात् त्या टि, धु, भ इत्यादि संज्ञाशब्दांचा ज्या अर्थी सूत्रकारांनीं संकेत केला असेल त्याच अर्थी ते साधु शब्द समजले जाणार हें योग्यच आहे. गोणी हा शब्द गो शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कांहीं देशांमध्ये त्या अर्थी त्या शब्दाचा उपयोग झालेला दृष्टीस पडतो. तेव्हां त्या अर्थी तो शब्द असाधूच समजला जाईल; परंतु जानपद० (पा. सू. ४/१/४२) या सूत्राप्रमाणें ‘आवपन’ या अर्थी तो तर साधु शब्दच आहे. आतां जे शब्द मूळचे अनादि असून कांहीं विशिष्ट अर्थीचे आहेत पण पाणिनीनें मात्र त्यांचा संकेत कांहीं निराळ्या अर्थी केला आहे असें जर असेल तर ते दोन्ही अर्थी साधु शब्दच समजले जांतील. उदा०— वृद्धि व गुण हे शब्द पहा. ‘असंशयं सतां सङ्गो गुणानां वृद्धिकारकः,’ इत्यादि ठिकाणीं ते शब्द मूळ अर्थानें साधु शब्द आहेत. तसेंच आ, ऐ, औ हे तीन वर्ण आणि अ, ए, ओ हे तीन वर्ण या अर्थीही सूत्रकारांनीं (पा. सू. १/१/१, २) संकेत केल्याप्रमाणें ते साधु शब्दच आहेत. साधु शब्दाचा प्रयोग केल्यानें पुण्य उत्पन्न होतें. श्रुतीमध्ये जसें यजेत म्हणजे यज्ञ करावा असा विधि सांगितला असल्यामुळे त्या विधीच्या जोरावर यज्ञापासून पुण्य उत्पन्न होतें अशी कल्पना केली जाते त्याप्रमाणें सूत्राविषयीही समजावें. प्रत्यय, आदेश वगैरे कार्यें सांगणाऱ्या सूत्रांचें तो प्रत्यय वगैरे कार्यें करून सिद्ध होणारा जो शब्द तो साधु समजावा आणि त्याचा प्रयोग करावा इतकें तात्पर्य आहे; आणि जर असें मानलें नाही तर नुसतीं प्रत्यय वगैरे कार्यें सांगण्याचा दुसरा कांहींच उपयोग असू शकणार नाही.

१७. संज्ञा-शब्दांच्या साधुत्वाविषयी विचार.

“आतां येथें कांहीं लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं टि, धु, भ वगैरे जे सूत्रकारांनीं कल्पिलेले संज्ञा-शब्द ते जर ही प्रकृति व हा प्रत्यय अशी कल्पना करून कोणत्याही सूत्रावरून सिद्ध होत नसतील तर ते शब्द साधु आहेत असें म्हणण्याला कांहीं आधार नाही; फार तर सूत्रकारांनीं ते शब्द वापरले आहेत एवढ्याच आधारावर त्यांना असाधु म्हणूं नका. हाच साध्वसाधुवृद्धिर्भावपक्ष होय. वृद्धि हा शब्द जरी वृद्ध धातूहून किन् प्रत्यय (पा. सू. ३/३/९४) करून साधत आहे तरी तो ‘वाढणें’ या अर्थाचा आहे. तेव्हां आ, ऐ, औ ह्या अर्थी कल्पिलेला जो वृद्धि हा संज्ञा-शब्द तो टि, धु, भ यांप्रमाणेंच समजावा. आतां अनुनासिक, संयोग, संहिता, अवसान वगैरे शब्द ज्या अर्थी प्रकृतिप्रत्ययाच्या कल्पनेनें साधत आहेत त्याच अर्थी ते संज्ञा-शब्द सूत्रकारांनीं सांगितले आहेत म्हणून ते साधु शब्द होत व त्यांच्या प्रयोगापासून पुण्यही उत्पन्न होतें. यासंबंधानें इतर लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं टि, धु, भ, गुण, वृद्धि वगैरे शब्द त्या त्या अर्थी सूत्रकारांनीं नवीन कल्पिले आहेत असें नाही. तर ते सर्व शब्द त्या त्या अर्थी मूळचेच होते. त्यांत कांहीं शब्द इत्थि वगैरे शब्दांप्रमाणें अच्युतत्वादी

हातून ज्या कांहीं थोड्या गोष्टी लिहावयाच्या राहिल्या गेल्या त्या वार्तिककारांनी आपल्या वार्तिकानीं इतक्या बेमालूम भरून काढिल्या आहेत कीं 'तीं सूत्रे नव्हेत' असें कोणालाच वाटत नाही.

१९. वार्तिकांचा सूत्रांमध्ये पाठ.

“अष्टाध्यायीचें पारायण करण्याचा जो सांप्रदायिक सूत्रपाठ आहे त्यामध्ये तीं वार्तिकें सूत्र-रूपानेंच पडलीं आहेत. उदा०—‘अचि शीर्ष’; (६।१।६२) ‘अडभ्यसव्यवायेऽपि’ (६।१।३६) ‘आत्मनश्च पूरणे’ (६।३।६) ‘नित्यमाग्नेडिते डाचि’ (६।१।१००) ‘यूनश्च कुत्सायाम्’ (४।१।१६७) ‘वृद्धस्य च पूजायाम्’ (४।१।१६६) ‘सुट् कात्पूर्वः’ (६।१।१३५). तसेंच ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण्’ आणि ‘आथर्वणिकस्येकलोपश्च’ हींही दोन वार्तिकें सूत्रपाठामध्ये आहेत. हीं दोन भाष्यवचनेंच आहेत, व तींच सूत्रपाठामध्ये कोणीं तरी घातलीं आहेत असे कांहीं लोक म्हणतात. तसेंच ‘एति संशायामगात्’ व ‘नक्षत्राद्वा’ (८।३।९९, १००) हीं दोन सुषामादि गणांतील (८।३।९८) गणसूत्रे आहेत. तींच कोणीं तरी सूत्रपाठामध्ये घातलीं आहेत. याप्रमाणें कांहीं वार्तिकें व कांहीं गणसूत्रे सूत्रपाठामध्ये जीं दिसत आहेत तीं कोणींही सूत्रपाठामध्ये घातलीं असोत तीं वचनें सूत्रांच्या अगदीं बरोवरीचीं आहेत यांत संशय नाही. म्हणूनच तो पाठ लोकांमध्ये अत्यंत रुढ झाला आहे. काशिकाकारांच्या पूर्वीपासूनच हा पाठ रुढ झाला असावा. कारण काशिकाकारांनीं हीं प्रक्षिप्त वचनें सूत्रेच आहेत असें गृहीत धरूनच व्याख्या लिहिली आहे. कैयटानें दोन तीन ठिकाणीं (४।१।१६६, ६।१।६२, ६।१।१००) हीं वार्तिकें सूत्रांमध्ये प्रक्षिप्त आहेत असें म्हटलें आहे. त्यांत सुद्धां विचार करण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं जो कैयट ‘वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम्’ (हें मूळ वार्तिककारांचें वचन कांहीं लोकांनीं सूत्रपाठामध्ये घातलें आहे) असें ‘वृद्धस्य च पूजायाम्’ या वचनासंबंधानें म्हणतो तोच कैयट त्या वचनाच्या जवळच असलेलें जें ‘यूनश्च कुत्सायाम्’ हें वचन आहे त्यासंबंधानें ‘यूनश्च कुत्सायामिति सूत्रमनार्थमिति वचनम्’ म्हणजे ‘यूनश्च कुत्सायाम्’ हें सूत्र पाणिनीचें नाही म्हणून ‘जीवद्वयं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्’ हें वचन केलें आहे असें तो म्हणतो. येथें कैयटानें हें वचन करण्याचा हेतु दाखविला आहे. परंतु हें वचन कोणीं केलें आहे तें त्यानें स्पष्ट लिहिलें नाही. तेव्हां हें वचन वार्तिककारांचें आहे किंवा भाष्यकारांचेंच आहे असा संशय येतो, पण जर हें वचन ‘वृद्धस्य च पूजायाम्’ या वचनाप्रमाणें वार्तिककारांचें असतें तर त्या दोन्ही वचनांसंबंधानें कैयटानें सारखेंच लिहिलें असतें. तात्पर्य, यूनश्च कुत्सायाम् या अर्थाचें वचन भाष्यकारांचेंच असावें असें दिसतें. कौपिञ्जलहास्तिपदादण् (४।३।१३२) हेंही वचन भाष्यकारांचेंच असावें. तेथेंही कैयटोपाध्यायांनीं ‘अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह’ म्हणजे ‘कौपिञ्जलहास्तिपदादण् याचा सूत्रांमध्ये पाठ पाणिनीनें केलेला नाही म्हणून हें वचन केलें आहे’ असें लिहिलें आहे. कसेंही असो, तीं वचनें सूत्रपाठामध्ये घालून जो त्या वचनांसहित सांप्रदायिक सूत्रपाठ चाळू शाला आहे तो तसाच गृहीत धरून त्यांचीही व्याख्या काशिकाकारांनीं इतर सूत्रांप्रमाणेंच केली आहे. तेव्हां भाष्यवचनाला दिलेलें प्रामाण्य काशिकाकारांना मान्य आहे असें दिसतें.

२०. सूत्राध्ययनापासून पुण्यप्राप्ति.

“सूत्रकारांच्या अंगीं एक प्रकारची ईशशक्ति असल्यामुळें त्यांनीं केलेल्या सूत्रपाठाच्या अध्ययनापासून पुण्य उत्पन्न होतें. तशीच एक प्रकारची ईशशक्ति वार्तिककार व भाष्यकार

यांच्या अंगीही आहे. त्यामुळे साधु शब्द सिद्ध करण्याकरितां त्यांनीं केलेलीं जीं वचनें हल्लीं सांप्रदायिक सूत्रपाठांत सूत्रे म्हणूनच समजली जातात त्यांच्याही अध्ययनानें पुण्य उत्पन्न होतें, इतकेंच नव्हे, तर उलट पारायण करतांना चूकून एखादें सूत्र वगळलें गेलें तर जसा पाठभ्रंश झाल्या-मुळे दोष लागतो तसा तीं नवीन घातलेलीं वचनें पारायण करतांना जर सूत्रपाठांतून वगळलीं गेलीं तर कमीपणा येऊन पाठभ्रंश झाल्याचा दोष लागतो. याप्रमाणें या व्याकरणशास्त्राचे आद्य प्रवर्तक असे पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि हे जरी तीन ऋषी आहेत तरी हें व्याकरण 'पाणिनीय व्याकरण' असे पाणिनीच्या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे. तेव्हां पाणिनीचें तपःसामर्थ्य कांहीं विशेष असलें पाहिजे. शिवाय, 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' म्हणजे 'सूत्रे हीं वेदासारखींच समजावी' अशी वेदतुल्यता पाणिनीच्या सूत्रालाच आहे. वार्तिककार व भाष्यकार यांच्या उत्तरीला नाही. साधु शब्द सिद्ध करण्याच्या कामीं उपयोगीं पडणाऱ्या अशा वार्तिककार व भाष्यकार यांच्या कांहीं विधायक वचनांना जी वेदतुल्यता प्राप्त झाली आहे ती सूत्राच्या द्वारानेंच प्राप्त झाली आहे. म्हणूनच तीं वचनें सूत्रपाठामध्ये प्रक्षिप्त झालीं आहेत. शिवाय 'तदशिव्य' ०(१।२।५३-५७) हीं पाणिनीचीं पांच सूत्रे साधु शब्द सिद्ध करण्याच्या कामीं उपयोगीं पडणारीं नसूनही तीं 'पाणिनीचीं सूत्रे' एवढ्याच दृष्टीनें सांग वेदपारायणामध्ये आवश्यक लागतात. त्यावरून पाणिनीचें विशेष तपःसामर्थ्य सिद्ध होतें. प्रामाण्य मात्र भाष्यकारवचनाला सर्वांत ज्यास्त मानिलें जातें. सूत्रकारांची प्रवृत्ति वार्तिके पाहून झालेली नाही. पण वार्तिककारांची प्रवृत्ति मात्र सूत्रे पाहूनच झालेली आहे. तसेंच वार्तिककारांची प्रवृत्ति भाष्यवचनें पाहून झालेली नाही पण भाष्यकारांची प्रवृत्ति मात्र सूत्रे आणि वार्तिके पाहूनच झालेली आहे. तेव्हां विधिवाक्य पाहूनच कांहीं ठिकाणीं त्या विधीची प्रवृत्ति न व्हावी याकरितां मुद्दाम प्रवृत्त झालेलें निषेधवाक्य जसें विधिवाक्यापेक्षां प्रबल समजलें जातें तसेंच येथें भाष्यकारांच्या वचनांच्या प्रामाण्याविषयीं समजावें.

२१. सूत्रकारांचें भाषेवर प्रभुत्व.

“संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व पाणिनि व कात्यायन या दोघांचेही पूर्णपणानें होतें कदाचित् कात्यायन अगोदर होऊन नंतर पाणिनि झाला असता तर सूत्ररचनेचें काम कात्यायनांनीं केलें असतें व वार्तिक करण्याचें काम पाणिनीनें केलें असतें. परंतु हल्लींच्या स्थितीला अनुसरून पाहिलें असतां सूत्रकारांचें भाषेवर प्रभुत्व अलौकिकच दिसतें. असें पहा कीं, जो एखादा प्रत्यय अथवा आदेश व्रत्याच शब्दांमध्ये सारखा दिसतो त्या सर्व शब्दांपैकीं एकच शब्द सूत्रामध्ये उच्चारून त्याच्या पुढें आदि शब्द घालून त्याला गणाचें स्वरूप देऊन त्या तशा सूत्रानें त्या सर्व शब्दांना तो प्रत्यय अथवा आदेश लागू होईल अशा रीतीनें सूत्र करून ते सर्व शब्द गणपाठामध्ये दिले आहेत. अशा रीतीनें एका आकाराच्या सर्व शब्दांची माहिती होते आणि सूत्राचा सूत्रपणाही कायम राहतो. असे गण पाणिनीनें पुष्कळच केले आहेत. अशा रीतीनें अनंत प्रकारांपैकीं जे जे प्रकार ज्या ज्या शब्दांना सारखे दिसतात ते ते सर्व शब्द निवडून काढून एका ठिकाणीं दाखवून त्यांना तो तो प्रकार लावणें यावरूनच सिद्ध होतें कीं पाणिनीचें भाषेवर प्रभुत्व कांहीं अलौकिक असावें. आतां गणपाठामध्ये ज्या गणांत जे शब्द घातले आहेत तशा प्रकारचे परंतु गणांत न घातलेले असे जर कांहीं शब्द दृष्टीस पडतील तर ते शब्द त्याच गणामध्ये आहेत असें समजावें असें म्हणण्याची पाळी पारच थोड्या ठिकाणीं पाणिनीला आली आहे. तेथें त्या गणाच्या शेवटीं 'आकृतिगण

असें त्यानें म्हटलें आहे. उदा०—कृतादिगण (२।१।५९) हा आकृतिगण आहे असें तेथें भाष्यकारांनींही म्हटलें आहे. एकंदर गण सुमारें २५० वर आहेत, त्यांपैकी आकृतिगण फारच थोडे आहेत. वार्तिककारांनीं जे कांहीं २५।३० गण दाखविले आहेत, ते प्रायः आकृतिगण आहेत. आतां वार्तिककारांनाही भाषेतील सर्व शब्दांचें ज्ञान असूं शकेल परंतु त्यांच्या कृतीवरून काय दिसतें तें येथें दाखविलें आहे.

२२. सूत्रांचें सूचकत्व.

“सूत्र व वार्तिक या दोहोंचेंही महत्त्व सर्वतोमुखी झाल्यानंतर त्या सुमारास भाष्यकार पतंजलि झाले असावे. सूत्रांतील शब्दांचा अभिप्राय जो वार्तिकामध्यें वर्णिला आहे तो अभिप्राय भाष्यकारांनीं जागोजागी हतक्या रीतीनें स्पष्ट करून दाखविला आहे कीं तें भाष्य वाचल्याबरोबर ‘वार्तिककारांनीं दाखविलेला अभिप्राय हाच सूत्रकारांच्या मनांत असावा,’ असें वाचकांना निश्चितपणें वाटूं लागतें. तेव्हां भाष्यकारांना सूत्रें व वार्तिकें यांचें महत्त्व किती वाढत असावें तें ठरविण्याचें काम वाचकांवरच सोंपवितों. सूत्रकारांच्या लिहिण्यांत राहून गेलेली उणीव जेथें जेथें वार्तिककारांनीं भरून काढली आहे तशा ठिकाणीं बहुतेक भाष्यकारांनीं ‘ही पाणिनीची उणीव नव्हे, पाणिनीनें ही गोष्ट अमुक तऱ्हेनें सूचविली आहे’ असें निदर्शनास आणिले आहे. त्यामुळे ह्या व्याकरणशास्त्राचे आद्य प्रवर्तक पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि हे ऋषिप्रिय समजले जातें. व तेंच ऋषिप्रिय ह्या व्याकरणशास्त्रामध्यें प्रमाण समजले जातें. पाणिनीची लाघवाकडे विशेष नजर असल्यामुळे त्यानें ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष सूत्ररूपानें न सांगतां सूचित होण्यासारख्या दिसल्या अशा पुष्कळच गोष्टी स्वतःला मान्य असलेल्याही प्रत्यक्ष न सांगतां सूचित केल्या आहेत. त्या ‘तज्ज्ञापयत्याचार्यः’ असें म्हणून भाष्यकारांनीं उघड करून दाखविल्या आहेत. त्यामुळेच—

‘सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके’

असें सांप्रदायिक लोक म्हणत आले आहेत. ‘वृत्तीमध्ये आणि वार्तिकामध्ये जें कांहीं सूत्रापेक्षां निराळें लिहिलेंस वाटतें तें सर्व सूत्रामध्येच आहे’ असा त्याचा अर्थ आहे.

२३. वृत्तिग्रंथ.

“पाणिनीनें सूत्रें रचिल्यानंतर त्याच शतकांत किंवा त्याच्या पुढील शतकांत भाष्यकारांच्या पूर्वी कोणी तरी वृत्ति ग्रंथ लिहिलेला असावा. सूत्रांचा अर्थ स्पष्ट रीतीनें दाखविणाऱ्या ग्रंथाला ‘वृत्तिग्रंथ’ म्हणतात. सिद्धान्तकौमुदी ग्रंथामध्ये विद्वद्भ्यं भट्टोजी दीक्षितांनीं प्रत्येक सूत्रापुढे जो त्या सूत्राचा अर्थ लिहिला आहे त्याला ‘वृत्ति’ असें म्हणण्याचा परिपाठ याच अर्थानें पडलेला असावा. काशिकाकारांनीं आरंभी ‘वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु’ या श्लोकामध्ये ‘भाष्ये वृत्तौ’ असें न म्हणतां ‘वृत्तौ भाष्ये’ अशा क्रमानें जो निर्देश केला आहे त्यावरून भाष्याच्या पूर्वी वृत्तिग्रंथ झालेला असावा असें दिसतें. गिवाय ‘पूर्वकामिदम्’ (८।२।१) या सूत्रावर लिहितांना भाष्यामध्ये ‘जीं ही मळासात अध्यायांपर्यंत सूत्रें पूर्वी दिव्ही आहेत त्यांच्या दृष्टीनें पुढील तीन पाद (म्हणजे त्यांतोय शब्द) अगिळ समजावी’, असा अर्थ लिहून शास्त्रासिद्धत्व पक्ष जो सूचविला आहे तेथें ‘क्यटोपाध्यायांनीं ‘वृत्तिग्रंथाचे म्हणजे वाक्याचा म्हणून शास्त्रासिद्धत्व पक्ष येथें भाष्यकारांनीं घेतला आहे’ असें लिहिले आहे. त्यावरून

भाष्याच्या पूर्वी वृत्तिग्रंथ झाला असावा असे स्पष्टच दिसते. आतां तो वृत्तिग्रंथ पुढें छुत झाला असावा. कारण, हल्लीं कोठेंही तो उपलब्ध नाही. जी गोष्ट वाचकांना कळावी या उद्देशानें एकादा ग्रंथकार एकादा ग्रंथ लिहितो ती गोष्ट त्याच्या पक्षां निराळ्या चांगल्या तऱ्हेनें किंवा सुलभ तऱ्हेनें समजू शकेल असा दुसरा ग्रंथ लिहिला गेला म्हणजे तो पूर्वीचा ग्रंथ आपोआपच छुत होतो. किंवा, पूर्वीच्या ग्रंथांत चुकीचीं विधानें केलीं असतील तर त्या चुका दाखवून दुरुस्त केल्या असतां तो पूर्वीचा ग्रंथ छुत होतो. पूर्वीच्या वृत्तिग्रंथांतील चुका भाष्यकारांनीं दुरुस्त केल्यानंतर त्या वृत्तिग्रंथाचें महत्त्व लोकांना कमी भासूं लागलें, आणि पुढें काशिकाकारांनीं सूत्राचा अर्थ, उदाहरणें व प्रत्युदाहरणें लिहिल्यानंतर तो पूर्वीचा वृत्तिग्रंथ अगदींच छुत झाला असावा असें वाटते.

२४. 'सूत्र' शब्दाची व्याख्या.

“सूत्र, वार्तिक व भाष्य यांचीं जीं लक्षणे सामान्य लोकांना समजण्याकरितां अभियुक्तांनीं दाखविलीं आहेत तीं लक्षणे या व्याकरणशास्त्रांतील पाणिनीनें केलेल्या सूत्रांना, कात्यायनानें केलेल्या वार्तिकांना आणि पतंजलीनें केलेल्या भाष्याला बरोबर लागू पडतात. जणू काय हीं उत्तम प्रकारचीं सूत्रे व तर्कांच वार्तिकां, आणि त्या दोहोंसंबंधानें योग्य विचार केलेलें भाष्य पाहून त्या धोरणानें अभियुक्तांनीं त्यांचीं तर्कां लक्षणे केलीं आहेत की काय असें वाटते. सूत्राचें लक्षण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

हें जें सूत्राचें प्रसिद्ध लक्षण तें लक्षण पाणिनीच्या सूत्रांना अगदीं बरोबर जुळते. किंबहुना, हीं उत्तम प्रकारचीं सूत्रे पाहून लक्षणकारांनीं 'सूत्रे असावीं तर अर्शांच असावीं' असें मनांत धरूनच हें सूत्राचें लक्षण बनविलें असावें असें वाटते. या लक्षणाचा अर्थ— ज्या गोष्टीचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणीं होतो त्यांतील उपयोगी पडणारा असा मुख्य भाग ज्या वाक्यामध्ये थोडक्या अक्षरांनीं निःसंशय रीतीनें प्रतिपादन केला आहे म्हणजे अर्थातच ज्यामध्ये वायफळ अक्षरें मुळींच नाहीत त्या वाक्याला सूत्र म्हणतात.

२५. 'वार्तिक' शब्दाची व्याख्या.

“सूत्रांतील शब्दांसंबंधानें विचार म्हणजे असुक शब्द सूत्रामध्ये कशाकरितां घातला आहे आणि असुक शब्द कां घातला नाही, तो घातला पाहिजे इत्यादि विचार वार्तिककारांनीं केला आहे त्यावद्दनी 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' हें सिद्ध होतें. वार्तिकाचें लक्षण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे—

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

ते ग्रन्थे वार्तिकं प्रादुर्गार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥ (पराशरपुराण. अ. १८)

याचा अर्थ—मुतामधील उच्चारलेला शब्द तसाच न उच्चारलेला शब्द आणि भलताच कांहीं तरी शब्द पडला असल्यासारखा भावणारा शब्द यांसंबंधीं सर्व प्रकारचा विचार ज्यामध्ये

केला जातो त्या ग्रंथाला वार्तिक असे म्हणतात. सूत्रे आणि वार्तिके या दोहोंमधील शब्दांसंबंधाने विचार करण्याकरितां भाष्यकारांची प्रवृत्ति दिसते. त्यावरूनही 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' ही गोष्ट दृढ होते.

२६. सूत्रभेद करणे भाष्यकारांना अमान्य.

“ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् असे आहे म्हणूनच सूत्रामध्ये कमीज्यास्तपणा करण्याकरितां वार्तिककारांची प्रवृत्ति दिसते, तशीच सूत्रे आणि वार्तिके या दोन्हीसंबंधाने कमीज्यास्तपणा करण्याकरितां भाष्यकारांची प्रवृत्ति दिसते. जरी याप्रमाणे सूत्रामध्ये कमीज्यास्तपणा वार्तिककार आणि भाष्यकार या दोघांनी केला आहे तरी सूत्रकार पाणिनीने उच्चारलेल्या शब्दांचे पारायण करणाऱ्याला त्या पारायणापासून जे पुण्य लागेल ते पुण्य कांहीं कमीज्यास्त केलेले शब्द उच्चारणाऱ्याला लागावयाचे नाही. शिवाय, सूत्रामध्ये फिरवाफिरव करून जरी सर्व इष्ट साधत असले तरी देखील तेथे 'सूत्रभेद' होतो असे भाष्यकार म्हणतात. सूत्रभेद हा दोष होय. सूत्रभेद म्हणजे सूत्रामध्ये फिरवाफिरव करणे. जरी इतर सर्व गोष्टी साधत असल्या तरी सूत्रभेद हा दोष कांहीं भाष्यकार नाकबूल करीत नाहीत हे एक प्रकारचे सूत्रकारांचे महत्त्वच होय. 'सूत्रं तर्हि भिद्यते' अशी जागोजागी भाष्यकारांची उक्ति आहे यावरून हे स्पष्ट होते. कारण, सूत्रकार पाणिनीचे तपःसामर्थ्य कांहीं विशेष आहे हे 'पवित्रपाणिनाचार्यः०' इत्यादि ग्रंथांत भाष्यकारांनी स्पष्टच दाखविले आहे. तेव्हां ज्या ठिकाणी सूत्रामध्ये कमीज्यास्तपणा वार्तिककार व भाष्यकार यांनी दाखविला असेल तेथे फक्त इतकेच समजावे की पाणिनीने जे कांहीं सूत्रामध्ये शब्द उच्चारले आहेत त्यांचा कांहीं दृष्ट उपयोग होतो की नाही याचा त्यांनी विचार स्पष्ट केला आहे. आतां पाणिनीच्या तोंडच्या शब्दांचा उपयोग 'पुण्य उत्पन्न होणे' हा जर सर्व ठिकाणी कायमच आहे तर कांहीं ठिकाणी तरी 'दृष्ट उपयोग आहे की नाही' हा विचार भाष्यकारांनी विनाकारण केला आहे असे मात्र समजू नये. कारण दृष्ट उपयोग समजूनच जे त्या शब्दांचे पारायण होते त्यापासून विशेष उपयोग होतो असे 'यदेव विद्यया करोति' (छां.१।१।१०) या श्रुतीवरून सिद्ध होते. अदृष्ट उपयोग सर्व ठिकाणी पाणिनीच्या तोंडचे शब्द उच्चारणाऱ्याला होतो हे तत्त्व सर्वमान्य आहे. ज्याप्रमाणे श्रीमद्भैरवांनी केलेल्या 'अइउण्' इत्यादि चौदा सूत्रांसंबंधी विचार करीत असतां भाष्यकारांनी कलक् या सूत्रामध्ये लकाराचा कांहीं उपयोग नाही असे दाखविले आहे ते भाष्यकारांचे बोलणे 'त्या लकाराचा कांहीं दृष्ट उपयोग नाही' इतक्याच अर्थाचे समजावे, त्याप्रमाणेच 'हयवरट्' या सूत्रामध्ये 'र' हा वर्ण य आणि व या दोहोंच्या पुढे उच्चारला आहे तो य आणि व या दोन वर्णांच्या पूर्वी उच्चारला तर त्यांत काय तोटे होतील व काय फायदे होतील असा जो विचार केला आहे तो फक्त दृष्ट फलासंबंधानेच समजावा. सूत्रपाठ उच्चारण्यापासून जे कांहीं पुण्य उत्पन्न होणार आहे ते 'हयवरट्' असा पाठ उच्चारला असतां होणार आहे हे निश्चितच भाष्यकारांनी गृहीत धरले आहे. कारण वेदपाठामध्ये कमीज्यास्तपणा करण्याचे सामर्थ्य भाष्यकारांनाही नाही. आणि 'अइउण्' इत्यादि सूत्रांना 'वेदांचा वेद' असे म्हणतात. त्याप्रमाणेच येथेही समजावे. असे पदा की सूत्रकार पाणिनीची लाववाकडे प्रवृत्ति आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे. आतां पाणिनीने उच्चारलेल्या शब्दावरून जे शब्द साधु म्हणून समजले जातात ते तसेच शब्द त्यांच्याही पेक्षा कमी शब्द उच्चारल्याने जेथे साधु म्हणून समजले जातात तेथेही भाष्यकार हे सूत्रकार पाणिनीचा कमीपणा समजत नाहीत. कमी शब्द उच्चारून साधु शब्द कलविण्याची तन्हा ही

कांहीं पाणिनीला करतां येत नव्हती असें नाही; तर करतां येत होती परंतु जे कांहीं पाणिनीने गौरव केलें आहे तें मुद्दामच केलें आहे. त्यावरून त्याला कांहीं गोष्ट सुचवावयाची आहे असा पाणिनीच्या मनांतील अभिप्राय भाष्यकारांनीं अनेक ठिकाणीं दाखविला आहे. 'सोऽयमेवं लघीयसा०' (पा.सू. ३।१।३, ६।४।४२, ८।३।३४) इत्यादि अनेक ठिकाणेंच भाष्य पाहिलें म्हणजे हे ध्यानांत येईल; व त्या सुचविण्याचा उपयोग भाष्यकार स्वतः अन्यत्र दाखवीत असतात: 'किमेतस्य शापने०' हें भाष्य पहा. तेव्हां सूत्रकार पाणिनीचें महत्त्व भाष्यकारांना किती वाटत होतें याची कल्पना वाचकांनींच करावी.

२७. 'भाष्य' शब्दाची व्याख्या.

“भाष्याचें लक्षण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

याचा अर्थ—सूत्रांतील शब्दासारख्याच शब्दांनीं ज्या ठिकाणीं सूत्रांचा अर्थ दाखविला जातो, आणि आपणच उच्चारलेल्या पदांचा म्ह वाक्याचा अर्थ आपणच सांगितला जातो त्याला 'भाष्य' म्हणतात. पुष्कळ अर्थांचा थोडक्यांत संक्षेप करून जीं वाक्यें संक्षिप्तार्थबोधक उच्चारलीं जातात त्या वाक्यांना संग्राहक वाक्यें म्हणतात. संग्राहक वाक्यें लहान होतां होतां त्यांचें पर्यवसान शेवटीं सूत्रांपर्यंत जाऊन पोचतें. त्यांत कांहीं सूत्रें नुसतीं प्रतीक घेतल्यासारखीं फारच संक्षिप्त असतात. त्यांत किती व कोणत्या अर्थांचा संग्रह करावयाचा हें समजण्याकरितां भाष्य पहावें लागतें. त्यामुळें सूत्रकार व भाष्यकार यांमध्ये अंतर बहुशः फार थोडेंच असतें. ग्रंथकार जो ग्रंथ लिहितो तो त्यावर कोणीतरी स्पष्टीकरणार्थ टीका लिहावी अशा उद्देशानें लिहीत नाही; तर त्या वेळीं त्या ग्रंथापासून लोकांना चांगला उपयोग व्हावा याकरितां त्या वेळच्या प्रचलित भाषेतच तो ग्रंथ लिहीत असतो. परंतु कालान्तरानें भाषेमध्ये विपर्यास होत असतो व तो बराच तसा झाला म्हणजे तोच ग्रंथ दुर्बोध वाटूं लागतो व त्या वेळच्या भाषेनें त्या ग्रंथाच्या स्पष्टीकरणार्थ लोकांची प्रवृत्ति होते. त्यामुळें मूळ-ग्रंथ आणि टीका-ग्रंथ यांमध्ये अंतर वरेंच असण्याचा संभव असतो. हीं लक्षणें ह्या व्याकरणशास्त्रांतील सूत्रें वगैरे ग्रंथांना बरोबर जमतात. ह्या सूत्रें वगैरे ग्रंथांचे कर्ते जे पाणिनि, कात्यायन आणि पतंजलि हे तीन ऋषि तेच या व्याकरणशास्त्राचे आद्य प्रवर्तक होत. ह्या तिघांवरच ह्या व्याकरणशास्त्राचा सर्व प्रकारचा भार आहे. मुनिगयानुक्त असेल तें अप्रमाणच समजलें जातें. ग्रंथ चांगला असला तरी तो लोकांमध्ये सर्वतोमुखी प्रमाण समजण्याला कांहीं काल जावा लागतो. काशिकाकार हे भाष्यकारांच्या मागाहून लवकरच झाले असावेत. कारण त्यांच्या मनावर भाष्यकारांचें प्रामाण्य पूर्णपणें विवले नव्हतें. भाष्यकारांना ज्या ठिकाणीं आपलें निराळें मत प्रतिपादन करावयाचें असेल त्या ठिकाणीं ते 'गोनर्दीय असें म्हणतो' असा 'गोनर्दीय' शब्दानें उल्लेख करतात. काशिकाकारही त्यांच्या मताचा उल्लेख करतांना 'गोनर्दीय असें म्हणतो' असाच उल्लेख करतात. इतर ग्रंथकार हे 'गोनर्दीय' शब्दानें उल्लेख न करतां 'भाष्यकार' अशा शब्दानें त्यांचें मत प्रदर्शित करतात. 'भाष्यकार' या शब्दानें जें महत्त्व दाखविलें जातें तितकें महत्त्व 'गोनर्दीय' शब्दानें दाखविलें जात नाही. बरोबरीचें नातें असेल तेथें तसा शब्द वापरला जातो, आपणच आपला

मोटेपणा कोणीही थोर मनुष्य दाखवीत नाही. तेव्हां 'भाष्यकार' असा शब्द भाष्यकारांनीं आपल्याला स्वतःला कोठेही लाविला नाही. आपल्या ग्रंथाला मात्र क्वचित् 'भाष्य' असें म्हटलें आहे. (३।३।१९ भाष्य, ३।४।६७ भाष्य). तसेंच, 'जराया जरस०' (७।२।१०१) येथें काशिकाकारांनीं 'गोनदीया-'चे मत सांगून त्याच्या विरुद्ध दुसरें मत 'अन्ये तु' असा उपक्रम करून सांगितलें आहे. परंतु ग्राह्य मत कोणतें किंवा अग्राह्य कोणतें हें कांहींच सांगितलें नाही. यावरूनही वरील गोष्ट सिद्ध होते.

२८. भाष्यकारांच्या वचनाचें प्रामाण्य.

“हल्लीं उपलब्ध असलेल्या काशिकेनंतरच्या ग्रंथांमध्ये भाष्याला प्रामाण्य इतकें कांहीं मानलें गेलें आहे कीं एखाद्यानें एखादी गोष्ट भाष्यविरुद्ध लिहिली कीं ती खोटी ठरविण्याकरितां 'भाष्यविरोध' एवढेंच कारण या ग्रंथकारांना पुरेसें वाटतें. कांहीं ठिकाणीं तर भाष्यकारांनीं न सांगितलेली गोष्ट खोटी ठरविण्याला 'भाष्यकारांनीं तिच्या संबंधानें कांहींच लिहिलें नाही' असेंही कारण देण्यांत येतें. भाष्यकारांनीं लिहिण्यासारखें असून जें लिहिलें नाही तें प्रमाण नव्हे अशी हल्लींच्या ग्रंथकारांची ठाम समजूत झालेली दिसते व त्यामुळेंच काशिकाकारांसारख्यांनीं सुद्धां एखादी गोष्ट लिहिली असली तर वर दिलेलें कारण दाखवून ती खोटी आहे असें म्हणण्याला हल्लींचे ग्रंथकार मार्गें पुढें पहात नाहीत. उदा०—'मृद्वङ्ग' या बहुव्रीहीचें स्त्रीलिङ्गी रूप मृद्वङ्गी व मृद्वङ्गा असें दोन प्रकारचें होतें. तसेंच सुगात्री सुगात्रा, स्निग्धकण्ठी स्निग्धकण्ठा अशीं रूपे होतात असें काशिकाकारांनीं लिहिलें आहे. परंतु तें भाष्यानुक्त म्हणून अप्रमाण आहे असें भट्टोजी दिक्षीतांनीं सिद्धान्तकौमुदीमध्ये स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणांत स्पष्टच म्हटलें आहे; आणि हें योग्यच आहे. कारण भाषेवर प्रभुत्व मुनित्रयाचेंच आहे. साधु शब्द कोणते व असाधु शब्द कोणते याचें पूर्णपणानें ज्ञान असणें याला भाषेचें प्रभुत्व म्हणतात. पाणिनि वगैरे तीन कर्षांमध्ये सुद्धां भाष्यकारांचें भाषेवर प्रभुत्व सर्वांत जास्त आहे. 'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकप्तिवृकः सकप्तिवृकः इत्येव भवितव्यम्' (१।१।२९ म. भा. भा. भाग १ पृ. २३४) (युष्मद् व अस्मद् शब्दांना सर्वनाम संज्ञेचें कार्य अकच् प्रत्यय, आणि आद्युदात्त स्वर हे प्रत्येक ठिकाणीं निःसंशय करावे म्हणून त्वकप्तिवृकः सकप्तिवृकः अशांचें रूप झालीं पाहिजेत) तसेंच, 'इष्टमेवैतत्संगृहीतम्' (हें रूप तुम्हांला अनिष्ट वाटतें, परंतु वस्तुतः हें इष्टच रूप साधलें जात आहे) असे स्पष्ट शब्द ज्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडतात त्यांचें भाषेवर प्रभुत्व किती आहे याची कल्पना वाचकांनींच करावी. 'इष्टमेवैतत्संगृहीतम्' हें वाक्य भाष्यामध्ये अनेक ठिकाणीं आलेलें दृष्टीस पडतें. उदा० (२।४।७४ म. भा. भाग २ पृ. ५०८; ४।१।७४ म. भा. भाग ४ पृ. ७८; ४।१।८७ म. भा. भाग ४ पृ. ९७-९८; ६।३।४३ म. भा. भाग ५ पृ. ३३१; ७।२।१०१ म. भा. भाग ६ पृ. १५८; ४।३।१५५ म. भा. भाग ४ पृ. २६६; ८।१।५५ म. भा. भाग ६ पृ. २९६; ८।२।२५ म. भा. भाग. ६ पृ. ३५२). आपल्या मनाची पूर्ण खानी असल्याशिवाय असलें वाक्य ग्राह्याला मनुष्याच्या तोंडांतून कधीही बाहेर पडावयाचें नाही.

२९. काशिकाकारांच्या वचनाचें प्रामाण्य.

“जे प्रयोग मुनित्रयांच्या वचनानें साधले जात नाहीत परंतु काव्यामध्ये दिसतात त्याकरितां काशिकाकारांनीं स्वतंत्र वचनें केलीं आहेत. तीं अप्रमाण आहेत असें पुढील ग्रंथकार समज्.

प्रयोगांमध्ये प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्त प्रकृतिभाव न होईल असें प्रतिपादन करावें अशा अभि-
प्रायाचें तें वाक्य आहे. तसें प्रतिपादन करण्याला हेतु इव या अर्थी व शब्द व्याख्याचा
हा होय. म्हणजे कैयट वगैरेंनीं जें पुढें लिहिलें आहे तसेंच काशिकाकारांच्या मनांत होतें' असा
अर्थ काशिकेंतील त्या वाक्याचा तेथें पदसञ्जरीकारांनीं लाविला आहे. न्यासकारांनींही पदमंजरी-
कारांप्रमाणेच काशिकाकारांचा अभिप्राय दाखविला आहे. आतां या टीकाकारांनीं दाखविलेला
काशिकाकारांचा अभिप्राय खुद्द काशिकाकारांच्या मनांत होता कीं नाहीं याबद्दल संशयच वाटतो.
असो. एकंदरीत या व्याकरणशास्त्रामध्ये स्वतंत्र वचन करण्याचा अधिकार मुनित्रयाशिवाय
कोणालाही नाहीं, हें वरील विवेचनावरून सिद्ध होतें.

३०. सूत्रांचे सहा प्रकार.

“पाणिनीची लाघवाकडे विशेष नजर असल्यामुळें सर्वच विधिसूत्रें न करतां त्यानें सहा
प्रकारचीं सूत्रें करून सर्व काम भागविलें आहे. संज्ञा, परिभाषा, विधि, नियम, अतिदेश आणि
अधिकार हे ते सहा प्रकार होत. अनेक वर्णांना किंवा अनेक शब्दांना एक संज्ञा करून ठेविली
असतां ज्या ज्या ठिकाणीं त्या अनेक वर्णांचें किंवा अनेक शब्दांचें उच्चारण करण्याचा प्रसंग
येईल तेथें तेथें तो एक संज्ञा-शब्द उच्चारला म्हणजे तेवढ्यानेंच तितक्या वर्णांचा अथवा
तितक्या शब्दांचा बोध होतो; प्रत्येक ठिकाणीं तितके वर्ण किंवा शब्द उच्चारवे लागत
नाहींत हें लाघव होय. तसेंच, परिभाषा-सूत्रें हीं लाघवाकरितांच केलीं आहेत. उदा०—‘ज्या ज्या
सूत्रामध्ये सप्तमी विभक्ति लावून शब्द उच्चारला असेल तेथें तेथें सांगितलेलें कार्य अव्यवहित
अशा पूर्वीच्याला करावें’ (१।१।६६) अशी परिभाषा आहे. ‘इको यणचि’ म्हणजे अच्
पुढें असतांना इ उ ऋ ल यांना क्रमानें य व र ल होतात (६।१।७७) असें विधिसूत्र आहे.
तेथें अचि अशी अच् या पदाला सप्तमी लाविली आहे. त्यामुळें ते इ उ ऋ ल हे वर्ण
अच्चाच्या मार्गेच असले पाहिजेत व अव्यवहितच असले पाहिजेत असा नियम होतो. त्या-
प्रमाणेंच सप्तमी विभक्ति लावलेल्या सर्व ठिकाणीं वरच्याप्रमाणें नियम समजला जातो. वरें,
तो सप्तमी-प्रत्यय सुद्धां त्या परिभाषेची प्रवृत्ति होण्याकरितांच केला आहे असें नाहीं. तो तेथें
सूत्रार्थ सुळण्याकरितां करावाच लागतो. त्यांतच परिभाषेची प्रवृत्ति हें ज्यास्त काम पाणिनीनें
साधून घेतलें आहे.

३१. अधिकारसूत्रें.

“अधिकारसूत्रें हींही लाघवाकरितांच केलीं आहेत. ज्या पदाचा संबंध पुढील
अनेक सूत्रांमध्ये होतो व तो संबंध निरनिराळ्या तऱ्हेच्या शब्दांद्वारेच होतो त्या पदाचाच
फक्त निर्देश करून तेवढेंच स्वतंत्र अधिकार-सूत्र पाणिनीनें निराळें केलें आहे. उदा०—अन-
भिहिते (२।३।१) इत्यादि. अनेक पदें घालूनही स्वतंत्र अधिकारसूत्र केलेलें दिसतें.
उदा०—अलुगुत्तरपदे (६।३।१). अधिकाराचा संबंध कोठपर्यंत आहे हें समजण्याला कष्ट
होतील अशा कांहीं ठिकाणीं ते कष्ट वाचविण्याकरितां त्या सूत्रामध्ये अवधीचा निर्देश केला
आहे. उदा०—प्राग्नीधराभिप्राताः (१।४।५६), प्राकटारात्समासः (२।१।३), कृत्वाः
प्राद् णुलः (३।१।९५) इत्यादि. प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) येथें तर दीव्यतः असा जो
अवधीचा निर्देश केला आहे तो करण्यांत पाणिनीनें बुद्धिदीशल्यानें एक प्रकारचे निराळेंच

कार्य साधून घेतलें आहे. ते असें - त्या अण् या पदाची अनुवृत्ति 'अथपत्यादिभ्यश्च' या पुढील सूत्रांत आहे व त्याच्या पुढील 'दित्यदित्यादित्य०' या सूत्रांमध्ये 'ण्यः' असा दुसऱ्या प्रत्ययाचा निर्देश केला असल्यामुळें व तेथें 'च' शब्द न उच्चारल्यामुळें ती अण् पदाची अनुवृत्ति बंद होते. पण अधिकार या नात्यानें जो पुढें अण् पदाचा संबंध होतो तो पुढें ज्या ज्या सूत्रांमध्ये अर्थाचा निर्देश केला आहे त्या त्याच फक्त सूत्रांमध्ये होतो. कारण, दीव्यतः असा अर्थाचा निर्देश अवधिरूपानें उच्चारल्यामुळें दीव्यति या अर्थाच्या पूर्वीचें अर्थ-निर्देशच मनांत येतात. जसें लोकामध्ये 'देवदत्तापर्यंत प्रत्येकाच्या पुढें एकेक नारळ ठेव' असें सांगितलें असतां देवदत्त हा जो अवधि तो मनुष्य असल्यामुळें त्याच्या पूर्वीच्या मनुष्यांच्याच पुढें नारळ ठेविला जातो, मध्यें कितीही खांब वगैरे इतर पदार्थ असले तरी त्यांच्या पुढें नारळ ठेविला जात नाही तसेंच हें होय. म्हणूनच 'तस्य समूहः' (४।२।३७) या अर्थ-निर्देशाच्या सूत्रांमध्ये अधिकार या नात्यानें अण् पदाचा संबंध होतो तसा त्याच्या पुढील 'भिक्षादिभ्योऽण्' या सूत्रांमध्ये अर्थनिर्देश नसल्यामुळें होणार नाही म्हणून तेथें निराळें अण् पद उच्चारवें लागलें. पुढें 'प्राग्वहतेष्टक्' (४।४।१) 'प्राग्विताद्यत्' (४।४।७४) इत्यादि सूत्रांमध्ये ज्या ज्या ठिकाणी अवधिरूपानें अर्थाचे निर्देश केले आहेत तेथें असेंच समजावें. आतां हीं अधिकारसूत्रें स्वतंत्र न करतां तें तें पद पुढील सूत्रांमध्ये घालून प्रत्येक ठिकाणीं एकेकच सूत्र केलें तर त्या त्या सूत्रांमध्ये त्या त्या अधिकार पदाचा ज्याच्याशीं संबंध झाला असेल त्या पदाची पुढें अनुवृत्ति जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंतच त्याच्याशीं संबंध पावलेलें अधिकारपद अनुवृत्त होतें असा भ्रम होईल तो न होतां अधिकार-पदाचा पुढें निर्दिष्ट केलेल्या अनेकांशीं संबंध होतो हें स्पष्ट कळावें म्हणून अधिकारसूत्रें स्वतंत्र निराळीं केली आहेत. उदा० 'अनभिहिते कर्मणि द्वितीया' (२।३।१२) असें एकच सूत्र केलें तर 'अनभिहिते' या पदाचा संबंध कर्मापुरताच आहे असें वाटेल. वस्तुतः त्याचा संबंध कर्मणि, संप्रदाने, कर्तृकरणयोः, इत्यादि सर्व कारकांवरोवर आहे. अधिकार हा स्वतंत्र सूत्रानेंच केला जातो असा नियम मात्र नाही उदा०- तयोर्वाचि संहितायाम् (८।२।१०८) येथून 'संहितायाम्' हा अधिकार पुढें आठवा अध्याय संपेपर्यंत चालू आहे. तेथें 'संहितायाम्' या एकाच पदाला स्वरित-प्रतिज्ञा असल्यामुळें तेवढेंच पद अधिकार आहे व त्याचाच संबंध पुढें होत आहे.

३२. अतिदेशसूत्रें

“अतिदेशसूत्रें हीं पाणिनीनें लाघवाकरितांच केली आहेत. उदा०- गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् (१।२।१) येथून ओळीनें सव्वीस सूत्रें अतिदेशाचीं आहेत. त्यांमध्ये कांहीं प्रत्ययांना हितांसारखें समजावें व कांहीं प्रत्ययांना कितासारखें समजावें असें सांगितलें आहे. त्यामुळें यङ्, यक् असे प्रत्यक्ष ङकार व ककार असलेले प्रत्यय पुढें असतांना जीं जीं कार्यें त्यांच्या निमित्तानें होत असतात तीं तीं सर्व कार्यें 'त्यांसारखा समजावा' असें म्हणण्यानें होतात, जरी येथें द्विद्वत् किंवा किद्वत् असा द्वित् किंवा कित् शब्दापुढें वति प्रत्यय उच्चारला नाही तरी हितांसारखा किंवा कितांसारखा असाच अर्थ आचार्यांच्या मनांत आहे. एखाद्या सक्क मनुष्यासंबंधानें 'हा भीम आहे' असा अभेदानें निर्देश केला असतां 'भीमा-सारखा' असाच त्याचा अर्थ लोक समजतात. आयन्तवत् (१।१।२१) या अतिदेश सूत्रा-मध्ये वत् प्रत्यय उच्चारल्याशिवाय अर्थबोध स्पष्ट होत नाही म्हणून वत् प्रत्यय उच्चारला आहे.

येथें एकस्मिन् हें उपमेयबोधक पद सप्तम्यन्त असल्यामुळें आद्यन्तयोरिव या अर्थी आद्यन्तवत् असा सप्तम्यन्ताहून इवार्थी वति प्रत्यय केला आहे. चिष्वत् (६।४।६२) सन्वत् (७।४।७३) येथेंही असेंच समजावें. परबह्लिङ्गं (२।४।२६) लोटो लङ्वत् (३।४।८५) येथें उपमेय-बोधक पद षष्ठ्यन्त असल्यामुळें परस्येव परवत् तसेंच लङ इव लङ्वत् असा षष्ठ्यन्ताहून वति प्रत्यय केला आहे. तेथेंही अर्थबोध स्पष्ट होण्याकरितां वत् प्रत्यय उच्चारला आहे. इतर ठिकाणीं तृतीयान्ताहून तुल्यार्थी वति प्रत्यय केला असेल तेथेंही स्थानिवत् (१।१।५६) वगैरे कांहीं ठिकाणीं अर्थबोध स्पष्ट होण्याकरितां वत् प्रत्यय उच्चारला आहे. तृतीयान्ताहून वत् प्रत्यय होण्यासारख्या कांहीं ठिकाणीं मात्र वत् प्रत्यय उच्चारल्याशिवाय वत् प्रत्ययाचा अर्थ सहजच मनांत येतो म्हणून त्या ठिकाणीं वत् प्रत्यय उच्चारला नाही. उदा०—गाङ्कुटादिभ्योऽङिन् ङित् (१।२।१) असंयोगाह्लिङ् कित् (१।२।५) षत्वतुकोरसिद्धः (६।१।८६) गोतो णित् (७।१।९०) पूर्वत्वासिद्धम् (८।२।१) . आतां 'वति' प्रत्यय उच्चारल्याशिवाय त्याचा अर्थ सहज समजण्यासारखा असून जो कांहीं ठिकाणीं वति प्रत्यय उच्चारला आहे त्याचा हेतु असा आहे कीं उपमेय पदार्थांचें मूळचें स्वरूप वाचकांचे मनांतून लुप्त होऊं नये. असें पहा कीं, एखाद्या शक्तिमान् मनुष्याला उद्देशून ' हा भीम आहे ' असें कोणी म्हणतात. तसेंच ' हा भीमासारखा आहे ' असेंही कोणी म्हणतात. कसेंही म्हटलें तरी त्याच्या स्वरूपांत कांहीं बदल होत नाही, व शक्तीही कमी-ज्यास्त होत नाही. फक्त श्रोत्यांच्या मनामध्ये त्या मनुष्याचें मूळचें स्वरूप ' हा भीमासारखा आहे ' असें म्हणण्यांत कायम राहतें, व ' हा भीम आहे ' असें म्हणण्यांत लुप्त होतें. तीच स्थिति या शास्त्रामध्येही समजावी. उदा०— आमन्त्रितं० (८।१।७२) या शास्त्रामध्ये अविद्यमानवत् असा वत् प्रत्यय लावून निर्देश केला आहे. तेव्हां तेथें कांहीं उदाहरणांमध्ये मूळचें विद्यमान स्वरूप धरून त्यावर अवलंबून कार्य करतां येतें (भाष्य ८।१।७२ म. भा. भाग ६ पृ. ३०६ पहा.) असिद्धवदत्रामात् (६।४।२२) येथेंही असाच उपयोग संभवतो. तोच तेथें वार्तिक-कारांनीं (६।४।२२ वा. १४) दाखविला असावा. याप्रमाणें संज्ञा, परिभाषा, अधिकार व अतिदेश या चार प्रकारच्या सूत्रांसंबंधानें विचार झाला.

३३. विधिसूत्रें.

“ आतां विधिसूत्रें आणि नियमसूत्रें यांबद्दल विचार करावयाचा आहे. त्याकरितां पाणि-नीनें हें व्याकरण कसें लिहिलें असावें यासंबंधानें कल्पना करणें जरूर आहे. ती कल्पना अशी कीं, माषेचें व्याकरण लिहिणारानें आरंभीं वाक्याकडे पाहिलें असतां त्यांत मुख्यत्वानें क्रियापदें दिसतात व इतर सर्व पदांचा त्यांचेकडेच संबंध झालेला दिसतो. तो संबंध साक्षात् किंवा परंपरेनें फसाही असो जे कांहीं अनेक ठिकाणीं क्रियापदाच्या आरंभींचे वर्ण सारखे दिसतात, त्यांना अनुसरून मूळ धातूंची कल्पना केली जाते. त्या धातूंच्या पुढें तिङ् आणि कृत् अशा दोन प्रकारच्या प्रत्ययांची कल्पना केली जाते. तिङ्प्रत्यय लागून जें तिङन्त पद होतें त्यालाच क्रियापद म्हणतात. धातूला कृत् प्रत्यय लागून धातुसाधित नामें तयार होतात. नामांना स्त्री-प्रत्यय लागून स्त्री-प्रत्ययान्त नामें तयार होतात. त्या दोन्ही प्रकारच्या नामांना तद्धित-प्रत्यय लागून तद्धितान्त नामें तयार होतात. त्या तिन्ही प्रकारच्या नामांपैकी कोणत्याही अनेक नामांचा समास झाला म्हणजे तीं सामासिक नामें होतात. सामासिक नामांनाही स्त्रीप्रत्यय व तद्धित-प्रत्यय लागू शकतात. सर्व प्रकारच्या नामांना प्रथमा द्वितीया वगैरे प्रत्यय लागून सुबन्त पदें होतात. क्रियापदाशिवाय सर्वच पदें सुबन्त होत. जशी धातूच्या प्रत्यय लागून धातु-

साधित नामें होतात तसे नामाला कांहीं प्रत्यय लागून धातू बनतात. हेच नामधातू होत. अशा रीतीनें अनेक प्रकारांची कल्पना करून भाषेमध्ये दिसणाऱ्या सर्व प्रकारच्या पदांचा व्याकरणांत पाणिनीनें संग्रह केला आहे.

३३. अपवादसूत्रें, नियमसूत्रें व निषेधसूत्रें.

“धातूच्या पुढें व नामाच्या पुढें प्रत्यय सांगणारीं विधिसूत्रें होत. शिवाय, तो प्रत्यय केल्यानंतर त्या प्रत्ययाला, त्याच्या भागाला, प्रकृतीला आणि तिच्या कांहीं भागाला त्या त्या प्रयोगाला अनुसरून आगम व लोप सांगणारीं हींही विधिसूत्रें आहेत. ज्या अनेक उदाहरणांमध्ये त्यांतील कांहीं भाग सारखा दिसत असेल त्या ठिकाणीं तो सारखा दिसणारा भाग प्रत्यय, आदेश किंवा आगम यांपैकी ज्यानें साधत असेल तसा प्रत्यय वगैरे तेथें सांगितला जातो. तेथें त्या अनेक उदाहरणांचा संग्रह होईल अशा सामान्य शब्दानें त्या प्रत्यय वगैरेंचें विधान केलें जातें. आतां सामान्य शब्दानें संग्रह होणाऱ्यांपैकीं कांहीं विशेष ठिकाणीं तो प्रत्यय वगैरे नको असेल तर तेवढ्यापुरतें त्या प्रत्यय वगैरेंचें निषेध करणारें सूत्र केलें पाहिजे. परंतु अपवाद आणि नियम या दोन प्रकारच्या सूत्रांनीं ज्या ठिकाणीं आपोआपच निषेध सिद्ध होतो तेथें निराळें निषेध-सूत्र केलें जात नाहीं. उदा०—रमा, जाया वगैरे स्त्रीलिंगीं आकारान्त अनेक शब्द पाहून त्या घोरणानें ऋस्व-अकारान्त शब्दाहून स्त्रीलिंगीं टाप् (आ) प्रत्यय होतो (४।१।४) असें सामान्यतः टाप् प्रत्ययाचें विधान केलें आहे. आतां नदी, आत्रेयी, यावती वगैरे ठिकाणीं टाप् प्रत्यय दिसत नाहीं म्हणून तेथें त्याचा निषेध केला पाहिजे; परंतु तसा निषेध सांगून भागणार नाहीं, तर तेथें निराळा डीप् वगैरे कोणीतरी (ई) प्रत्यय सांगितलाच पाहिजे, तो जो अवश्य सांगावा लागणारा डीप् वगैरे प्रत्यय तोच टाप् प्रत्ययाचा अपवाद समजला म्हणजे सहजच तेथें टाप् प्रत्यय होत नाहीं. अशा रीतीनें निराळें सूत्र न करतां पाणिनीनें काम भागविलें आहे. नियमासंबंधानेंही असेंच आहे. उदा०—हरिणा कविना, हरये कवये इत्यादि अनेक उदाहरणें पाहून त्या घोरणानें ऋस्व-इकारान्त शब्दाला ‘धि’ संज्ञेचें विधान (१।४।७) केलें आहे. आतां पत्या पत्ये इत्यादि ठिकाणीं धिसंज्ञेचें कार्य ‘ना’ हा आदेश (७।३।१२०) दृष्टीस पडत नाहीं म्हणून पति शब्दाला ‘धि’ संज्ञेचा निषेध केला पाहिजे; परंतु तसा निषेध करून भागणार नाहीं. कारण भूपतिना, भूपतये, असें समासामध्ये ‘धि’ संज्ञेचें कार्य दृष्टीस पडतें व त्याकरितां समासामध्ये पति शब्दाला ‘धि’ संज्ञा होते असें पुनः विधान केलेंच पाहिजे. तेव्हां तेथें अवश्य विधान करावें लागणार आहे, तेवढेंच करावें, निराळें निषेध सूत्र करूं नये; तें निराळें केलेलें धिसंज्ञेचें पुनर्विधान नियमार्थ होऊन पत्या पत्ये हीं उदाहरणें सहजच साधतील. तो नियम असा कीं, पति या शब्दाला जर सामान्य सूत्रानें धिसंज्ञा कर्तव्य झाली तर ती समासामध्येच करावी (१।४।८). आतां ज्या ठिकाणीं अपवाद किंवा नियम या दोन्ही तऱ्हा नाहींत तेथें नाडलाजास्तव निषेधसूत्र निराळें केलें आहे. उदा०—नाज्झलौ (१।१।१०). स्वर्णसंज्ञेचा निषेध सांगणारें हें सूत्र आहे. निषेधसूत्रांचा अंतर्भाव विधिसूत्रांमध्येच होतो; कारण तेथें निषेधाचें विधान केलें जातें.

३५. साधुशब्द व असाधु शब्द.

“याप्रमाणें सूत्रांचे सहा प्रकार करून तेवढ्यावरून भाषेतील सर्व शब्दांचा अनुगम ज्यानें आपल्या सूत्र बुद्धीच्या जोरावर केला आहे तो लोकोत्तर पुरुष होय यांत शंका नाहीं.

काशिकाकारांनीं एका ठिकाणीं 'महती सूक्ष्मेक्षिका सूत्रकारस्य' (सूत्रकाराची फार वारीक दृष्टि आहे) असें (४।२।७४) स्पष्टच म्हटलें आहे. स्वरांसुद्धां वैदिक शब्दांचा अनुगम या पाणिनीय व्याकरणांमध्येच दृष्टीस पडतो. भाषेमधील साधु शब्द कोणते हैं समजण्याकरितां पाणिनीनें व्याकरण केलें आहे. भाषेमध्ये साधु शब्द किती आहेत त्याचा विचार केला असतां त्यांचा अंततः लागत नाही. मग असाधु शब्दाबद्दल बोलावयासच नको. एका साधु शब्दाबद्दल दहा असाधु शब्द असतात. शिवाय, साधु शब्द मूळचे आहेत तेवढेच; त्यांना वाढ नाही. आणि असाधु शब्दांना वाढ आहे. यापुढेही आणखी किती वाढतील तें पण सांगतां येणार नाही. तेव्हां असाधु शब्दांची व्याख्या करणें झालें तर 'जे साधु शब्द नव्हेत ते असाधु' अशीच व्याख्या करावी लागेल. असो, साधु शब्दाची व्याख्या केली आहे ती अशी —

अनपभ्रष्टाऽनादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुता ॥

जे अपभ्रंश नव्हेत, जे नवीन उत्पन्न झालेले नव्हेत, ज्यांच्या प्रयोगापासून पुण्य उत्पन्न होतें, अथवा व्याकरणावरून जे सिद्ध होतात ते साधु शब्द होत. या चार व्याख्यांपैकी पहिली व्याख्या अन्योन्याश्रय दोषानें दुष्ट होते. कारण, 'जे अपभ्रंश नव्हेत' हें ठरविण्याला अपभ्रंश कोणते तें अगोदर समजलें पाहिजे; आणि अपभ्रंश ठरविण्याला साधु शब्द कोणते तें अगोदर समजलें पाहिजे. कारण, 'जे साधु शब्द नव्हेत ते अपभ्रंश (असाधु) होत' अशी अपभ्रंशाची व्याख्या आतांच दिलेली आहे. आतां जे लक्ष्यैकचक्षुष्क लोक मुनितयासारखे असतील त्यांच्या दृष्टीनें मात्र हा अन्योन्याश्रय दोष नाही. सूत्रांचें लक्ष्य साधु शब्द होत. सूत्रें हीं त्या साधु शब्दांचें लक्षण होत. सूत्रांकडे नजर दिल्याशिवाय ज्यांना साधु शब्द कोणते तें समजतें ते लोक लक्ष्यैकचक्षुष्क होत आणि ज्यांना साधु शब्द कोणते तें सुत्रावरूनच समजतें ते लोक लक्षणैकचक्षुष्क होत. 'जे शब्द नवीन उत्पन्न झालेले नव्हेत ते साधु शब्द होत' किंवा 'ज्यांच्या प्रयोगापासून पुण्य उत्पन्न होतें ते साधु शब्द होत' या दोन व्याख्या देखील लक्ष्यैकचक्षुष्कांच्या दृष्टीनेंच त्वरित उपयोगांत येतात. कारण अमुक शब्द मूळचाच आहे, किंवा अमुक शब्दाच्या उपयोगापासून पुण्य उत्पन्न होतें ही कल्पना आमच्यासारखे लक्षणैकचक्षुष्क लोक सूत्रावरूनच करणार. तेव्हां 'व्याकरणावरून जे सिद्ध होतात ते साधु शब्द होत' हें शेवटचें लक्षणच लक्षणैकचक्षुष्क लोकांच्या उपयोगी पडणारें आहे.

३६. ज्ञानपूर्वक शब्दप्रयोगानें पुण्यप्राप्ति.

“आतां सूत्रकारांनीं केलेल्या सूत्रावरून सिद्ध होणाऱ्या साधु शब्दांच्या प्रयोगापासून पुण्य उत्पन्न होतें हें खरें, परंतु तेथें पुण्य उत्पन्न करण्याची शक्ति केवळ सूत्रकारांची नव्हे व केवळ साधु शब्दांचीही नव्हे तर दोघांची मिळून आहे. तितकी पूर्ण शक्ति केवळ सूत्रकारांचीच मानली तर सूत्रकारांनीं कांहीं सांगितलें तरी त्यापासून पुण्यच उत्पन्न होतें असें म्हणावें लागेल. ह्या सूत्रकारांनींच शिक्षेमध्ये “गीता शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थशोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः” (पा. शिक्षा. ३२) ‘गात गात अध्ययन करणारा, घाईनें, किंवा मान हालवीत म्हणणारा, गुरुपदेशाशिवाय पुस्तकावरूनच वाचणारा, अर्थ न जाणणारा आणि बारीक गळ्यानें म्हणणारा, हे महा प्रकारचे लोक पाठकाधम समजावे’ असें पाठकाधमाचें लक्षण केलें आहे. तेथेही पाठकाधम होण्यांत पुण्य मानावें लागेल. त्याप्रमाणेंच

केवल साधुशब्द-प्रयोगामध्ये तितकी शक्ति मानिली तर केवल काव्यपाठी पौराणिक लोकांनी-
ही केलेल्या साधुशब्दप्रयोगापासून पुण्य उत्पन्न होतें असें मानावें लागेल. आतां प्रत्येकामध्ये
जेवढी शक्ति आहे त्या मानानें तेथें पुण्य उत्पन्न होणारच. 'गीता शीघ्री०' हा श्लोक म्हण-
ण्यानें पुण्य उत्पन्न होणारच. प्रत्यक्ष पाठकाधम होण्यांत मात पुण्य उत्पन्न होत नाही. तात्पर्य,
व्याकरणज्ञानपूर्वक साधु शब्दांचा प्रयोग केला तरच त्यापासून पूर्ण पुण्य उत्पन्न होणार आहे.
लक्ष्यैकचक्षुष्क लोकांना जरी व्याकरणावांचून साधु शब्दांचें ज्ञान होतें तरी त्यांनीं सुद्धां
व्याकरणप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग केला तरच पूर्ण पुण्य उत्पन्न होणार आहे. 'तस्यापि
शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः' असें नागोजीभट्टांनीं शेखरामध्ये स्पष्टच
म्हटलें आहे. गोप्रदान वगैरे कर्मापासून पुण्य उत्पन्न होतें तेथें देखील दान हें कर्म
आणि गोसारखी महत्त्वाची वस्तु या दोहोंच्या सामर्थ्यानेंच तें पूर्ण उत्पन्न होतें. तसेंच
यज्ञ वगैरे कर्म आणि त्याला उपयोगी पडणारें सार्थ मन्त्रज्ञान या दोहोंपासूनच उत्पन्न
झालेलें पुण्य स्वर्ग वगैरे फल देणारें होतें. 'योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद.'
या श्रुतीमध्ये अग्निष्टोम याग आणि त्याला उपयोगी असें ज्ञान ह्या दोन्ही गोष्टी जेथें असतील
तेथें फलप्राप्ति होते असें स्पष्टच सांगितलें आहे. त्या श्रुतीमध्ये 'य उ च' असा समुच्चयार्थक 'च'
शब्द उच्चारला आहे, 'वा' शब्द घातला नाही.

३७. कर्मांमध्ये पुण्य उत्पन्न करण्याची शक्ति.

“अथवा, साधु शब्दप्रयोगामध्येच पुण्य उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे. परंतु त्या
सामर्थ्याचा पूर्ण उपयोग होण्याला मात शास्त्रप्रक्रियाज्ञानाचें साहाय्य लागतें. उदा०
दानकर्माचे अंगीच पुण्य उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे. परंतु त्या सामर्थ्याचा विशेष
उपयोग होण्याला गोसारख्या महत्त्वाच्या वस्तूची जरूर लागते. तसेंच, ज्योतिष्टोम वगैरे यागां-
मध्येच पुण्य उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे. पण त्या याग वगैरे कर्मांमध्ये ज्यास्त शक्ति
येण्याला विशेषी म्हणजे ज्ञानाची जरूर लागते. म्हणूनच श्रुतीमध्ये 'यदेव विद्यया करोति तदेव
वीर्यवत्तरं भवति' (छा.१।१।१०) ज्ञानपूर्वक केलें जाणारें कर्म अधिक बलयुक्त असतें असें
म्हटलें आहे. या श्रुतीला धरूनच अभियुक्त म्हणतात.

भूतिराए भवेत्कर्म विद्यया वीर्यवत्तरम् ।

अनास्तित्वस्त्वभितरयन्न विद्यापुरस्कृतम् ।

व्युत्पत्ति आहे. येथे पाणिनि शब्दाच्या पुढे 'छ' प्रत्यय झाला आहे. जरी प्रोक्त या अर्थी झालेल्या या छ प्रत्ययापासून पाणिनीने केलेले इतका अर्थ निघत नाही, तरी पण वस्तुतः हे व्याकरण पाणिनीनेच केलेले आहे. 'कोणी तरी दुसऱ्या सूत्रकाराने केलेली सूत्रे पाणिनीने फक्त शिष्यांना सांगितली' असे मात्र समजू नये. कारण, असे पहा की या सूत्रांची व्याख्या वार्तिककारांनी केली आहे. आणि सूत्रे, व वार्तिकां या दोहोंची व्याख्या भाष्यकारांनी केली आहे. तेथे 'शब्द नित्य आहेत असे गृहीत धरूनच सूत्रकारांनी त्या शब्दांचे व्याकरण करून त्याच्या द्वारेने एक प्रकारचा धर्मनियम केला आहे' असे वार्तिककारांनी आरंभीच म्हटले आहे. त्याचे स्पष्टीकरण करतांना भाष्यकारांनी सूत्रकारांचा प्रत्यक्ष निर्देश केला आहे. शिवाय 'पूरणगुण०' (२।२।११) याने सांगितलेल्या षष्ठीसमासनिषेधाचे उदाहरण 'पाणिनेः सूत्रकारस्य' असे भाष्यकारांनी लिहिले आहे. तसेच 'उभयप्राप्तौ०' (२।३।६६) या सूत्राचे उदाहरण 'शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः' असे भाष्यकारांनी दिले आहे. वार्तिककारांनीही सूत्रकार या दृष्टीने पाणिनि या नांवाचा उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ—'सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके' (६।१।१ वा. १५), 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम्' (७।१।२ वा. ५), 'एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम्' (८।४।६८ वा. ४). शिवाय, सूत्रकार या दृष्टीने पाणिनीची योग्यता फार मोठी आहे म्हणूनच वार्तिककारांनी 'भगवान् पाणिनि' असे म्हटले आहे. भाष्यकारांनी तर 'भगवान् पाणिनि आचार्य' असे अनेक ठिकाणी भगवान् व आचार्य अशी दोन्ही विशेषणे लावून पाणिनीची विशेष योग्यता दाखविली आहे. शिवाय, भाष्यकारांची 'पाणिनि' हे विशेष नांव न घेतांच नुसत्या आचार्य शब्दानेच पाणिनीचा निर्देश करावयाची बहिष्वाट दिसते. 'आचार्यप्रवृत्तिर्नामयति' असे वाक्य भाष्यामध्ये अनेक ठिकाणी दृष्टीस पडते. ज्या ठिकाणी तसे वाक्य भाष्यकार घालतात त्या ठिकाणी आचार्यांनी केलेल्या सूत्राचा प्रत्यक्ष उपयोग एक असतोच, आणि त्याच सूत्रावरून सूचित केलेल्या गोष्टीचाही दुसऱ्या तऱ्हेने उपयोग होतोच. तेव्हां एका कृतीने निरनिराळीं दोन प्रकारचीं कार्ये साधतील अशीही आचार्यांची कृति असते.

३९. "न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति" या भाष्यवचनाचे स्वारस्य.

"ज्याप्रमाणे कोणी एक श्रद्धालु मनुष्याने आंब्याच्या रोपाजवळ तर्पण केलें तर त्याच्या एका कृतीने आंब्याच्या रोपाला पाणी मिळाले आणि पितरही संतुष्ट झाले अशी दोन्ही कार्ये होतात त्याप्रमाणेच हे होय. आचार्यांच्या कृतीमध्ये मुख्यत्वाने विशेष गोष्ट ही दिसते की, जे 'आचार्य' या पदवीला पोचले असतील त्यांच्या हातून भलतीच गोष्ट कधीही होत नाही. लिहिल्यांना त्यांच्या हातून खोटे वाक्य कधीही लिहिले जाणार नाही. 'आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते' असे पण्डित लोक म्हणतात. भाष्यकारांनीही एका ठिकाणी (पृ. १२ पं. ९) 'न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति' (आचार्यांनी एकदा सूत्रे लिहिलीं तीं लिहिलीं, ते तीं परत घेत नाहीत) असे म्हटले आहे. या त्यांच्या म्हणण्याचा अभिप्राय कांही पण्डित लोक असा वर्णन करतात की आचार्यांच्या हातून खोटे वाक्य कधीही लिहिले जात नाही. कारण, जर त्यांच्या हातून एखादे वाक्य खोटे लिहिले गेले असेल तर ते केव्हा तरी त्यांना परत प्यावे लागेलच. आतां 'आचार्य' हे पार दृष्टी असल्यामुळे त्यांना आपली चूक कळून आली तरी ते आपल्याने आपली चूक कळू करीत नाहीत' असा

अभिप्राय 'न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति' या भाष्याचा समजू नये. कारण आचार्यांच्या मनामध्ये लेशतः सुद्धां आग्रह असणार नाही. सर्व प्रकारच्या शास्त्रार्थी-संबंधी सिद्धान्त ज्यांच्याजवळ साठविलेले असतात, जे दुसऱ्याला सदाचार शिकवितात, आणि जे वेद व वेदार्थ यांतील मूलतत्त्व जाणतात, ते आचार्य होत. तेव्हां ते आचार्य हद्दी असतील अशी कल्पना करणे शक्य नाही. म्हणून 'त्यांना आपली चूक परत घेण्याचा प्रसंगच येत नाही' असाच भाष्यकारांचा अभिप्राय समजला पाहिजे. अर्थातच तसा प्रसंग न येण्याचें कारण 'तशी चूक न होणें' हेंच होय. संभवेत तोच अभिप्राय समजला जातो याविषयी एक दृष्टान्त असा आहे—'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' (तै. सं. ३।५।७।२) अशी श्रुति आहे. पर्ण हें पळसाचें नांव आहे; कारण त्याची उत्पत्ति पर्णापासून आहे. जेव्हां गायत्रीने द्युलोकांदून भूमीवर सोम आणिला तेव्हां त्याचें जें पर्ण मध्येंच गळून पडलें त्यापासून पळस वृक्ष उत्पन्न झाला अशी आख्यायिका आहे. जुहू म्हणजे होमाचें साधन असें विशेष प्रकारचें पात्र. 'ज्याचें तें पात्र पळसाच्या काष्ठानें आहे तो निंदाद्योतक शब्द ऐकत नाही' म्हणजे त्याची निंदा त्याचे कानीं पडत नाही' असा श्रुतीचा अर्थ आहे. या श्रुतीमध्ये पर्णमय जुहूची प्रशंसा केली आहे. 'ज्याची पर्णमय जुहू असते त्याची लोक निंदा करीत नाहीत; कारण त्याच्या हातून वाईट कर्म होत नाही आणि म्हणूनच त्याच्या कानीं त्याची निंदा पडत नाही' असा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. येथें 'तो बहिरा होतो म्हणून त्याच्या कानीं त्याची निंदा पडत नाही' असा मात्र श्रुतीचा अभिप्राय नाही. कारण, तसा अभिप्राय असेल तर पर्णमय जुहूची प्रशंसा होणार नाही. शिवाय 'निंदाद्योतक शब्द ऐकत नाही' येथें जें निंदाद्योतक असें शब्दाला विशेषण दिलें आहे त्यावरून 'प्रशंसाद्योतक शब्द त्याच्या कानीं पडतात' असा जो गर्भित अर्थ निघतो तोही श्रुतीचा तसा भलता अभिप्राय मानिला तर जुळणार नाही. तात्पर्य, 'आचार्य' या पदवीला जो पोचतो त्याच्या हातून चूक होत नाही असाच 'आचार्यांनीं जीं सवें एकदां लिहिलीं तीं सवें ते परत घेत नाहीत' या भाष्याचा अर्थ सिद्ध होतो.

४०. पाणिनिसूत्रांचें निरपवाद प्रामाण्य.

"आतां हा जो या वाक्याचा अभिप्राय पंडित लोकांनीं काढिला आहे तो बरोबर आहे. जरी तो अभिप्राय योग्य आहे तरी ज्या ठिकाणीं भाष्यकारांनीं हें वाक्य घातलें आहे त्या ठिकाणीं तो अभिप्राय जुळत नाही. भाष्यकारांनीं आरंभी प्रस्तावनेमध्ये वार्तिककारांना उद्देशून हें वाक्य लिहिलें आहे. व्याकरण शब्दाच्या अर्थाबद्दल विचार चालू झाला असतां तेथें जर व्याकरण शब्दाचा 'शब्द' हा अर्थ असेल तर 'वैयाकरणो योगः' ह्या प्रयोगामध्ये व्याकरण शब्दाहून 'भवे' या अर्थी जो तद्धित प्रत्यय केला आहे तो जुळत नाही. कारण, योग म्हणजे सून हें कांहीं शब्दांमध्ये असत नाही असा दोष वार्तिककारांनीं दाखविला आहे. त्या अर्थाचें 'भवे' असें वार्तिक लिहिलें आहे. पुढें आणखी दोष दाखवितांना 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' असें वार्तिक लिहिलें आहे. व्याकरण शब्दाचा अर्थ 'शब्द' असा घेतला तर प्रोक्त वगैरे अर्थां होणारे तद्धित प्रत्यय जुळणार नाहीत असा त्या वार्तिकाचा अर्थ आहे. 'पाणिनीयं व्याकरणं' या प्रयोगामध्ये पाणिनि शब्दाहून 'पाणिनिना प्रोक्तं' म्हणजे पाणिनीने सांगितलेलें अशा प्रोक्त या अर्था जो तद्धित च प्रत्यय साध्य आहे तो जुळत नाही. कारण पाणिनीनें सवें सांगितली आहेत; शब्द कांहीं सांगितले नाहीत. येथें अशी शंका उद्भवते कीं वार्तिककारांनीं 'भवे' हें वार्तिक निराळें कां लिहिलें तें निराळें लिहावयास नको, त्यांनीं दाखविलेला जो दोष रत दोषाचा संग्रह नुसत्या वार्तिकामार्फत 'प्रोक्त वगैरे अर्थां' यांतील वगैरे

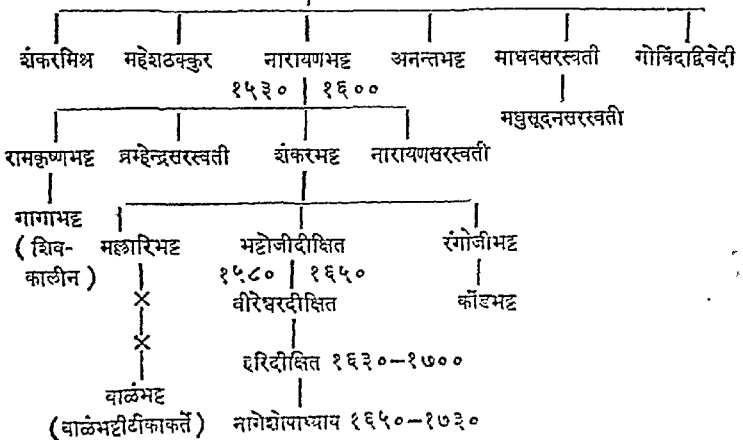
शब्दानें होत आहे. या शंकेचें उत्तर देतांना भाष्यकारांनीं वरील वाक्य उच्चारलें आहे व त्यासंबंधानें भाष्यकारांनीं असें लिहिलें आहे कीं, आचार्य वार्तिककारांच्या आरंभीं जें मनांत आलें तें त्यांनीं लगेच 'भवे' या वार्तिकानें निर्दिष्ट केलें, आणि नंतर जें मनांत आलें तें त्यांनीं मागून निर्दिष्ट केलें; आणि आचार्यांनीं एकदां जें लिहिलें तें कायमच असतें तें केव्हांही ते परत घेत नाहींत. परत घेण्याची स्थलें दोन प्रकारचीं असतात. (१) पूर्वी लिहिलेलें चुकलेंच असेल तर तें परत घ्यावें लागतें; आणि (२) पूर्वी लिहिलेलें जरी चुकलें नसलें तरी तें दुसऱ्या कांहीं कारणानें वाचकांच्या ध्यानांत येण्यासारखें असेल तर तें परत घेतां येतें. प्रकृत स्थलीं दुसऱ्या प्रकारानें परत घेण्याचा प्रसंग आहे खरा; परंतु आचार्य हे केव्हांच परत घेत नाहींत म्हणून 'भवे' हें वार्तिक तेथें कायम ठेविलें आहे. आतां या दुसऱ्या प्रकारानें परत घेण्याचा प्रसंग आला असतां तेथें परत घेतलें नाहीं तर त्या ठिकाणीं त्या परत न घेण्यापासून आचार्यांचा मोठेपणा कांहींच दाखविला जात नाहीं असें जरी आहे तरी भाष्यकारांच्या तोडचें वाक्य हें दोन्ही प्रकारांचें दर्शक असल्यामुलें पहिल्या प्रकारानें त्यांचा मोठेपणा दाखविला जात आहेच. कारण भाष्यकारांनीं दिलेलें वाक्य दोन्हीकडेही लागू पडतें. 'लिहिलेलें परत घेत नाहींत' याचें तात्पर्य 'परत घेण्यासारखें लिहीत नाहींत' असें लोक समजतातच. जसें लोकांमध्ये एखाद्या शहाण्या मनुष्यासंबंधानें बोलतांना 'तो आपली सही कधीही परत घेत नाहीं' असें म्हणतात, त्याचें तात्पर्य 'तो भलत्या मजकुरावर सही करणार नाहीं' असें लोक समजतात व त्यानेच त्याच्या शहाणपणाची ज्यास्त प्रशंसा केली जाते तसेंच येथें समजावें.

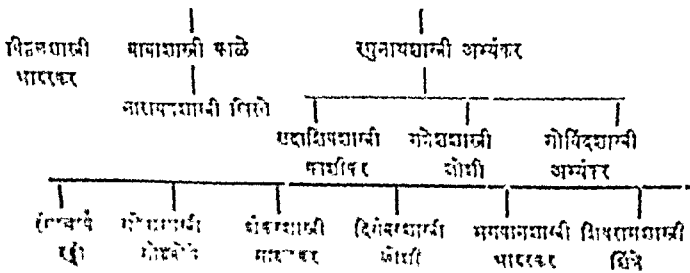
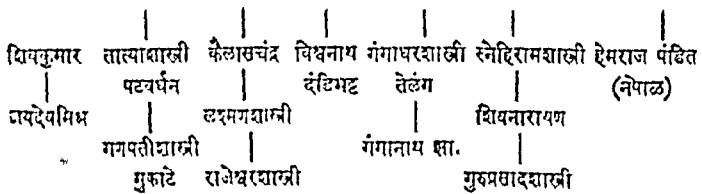
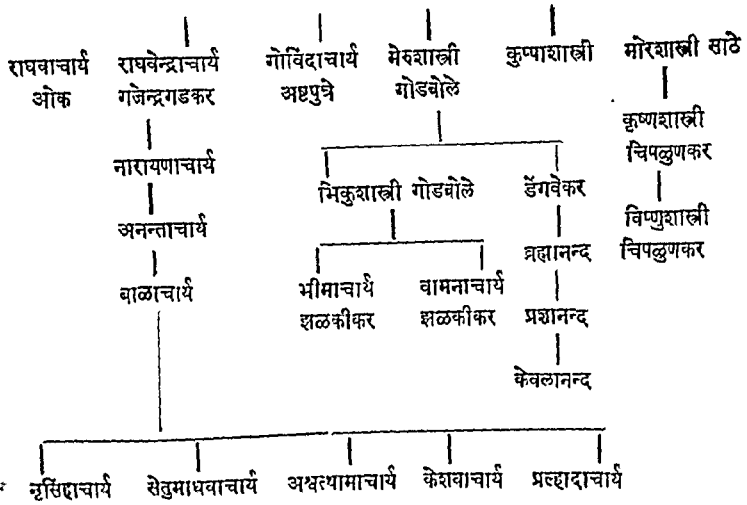
भाष्यस्यार्थबुभुत्सूनां सौलभ्येनार्थबोधकम् ।

अदो भाषान्तरं श्रीशो मया समुदपादयत् ॥ ”

विद्वद्वंश

रामेश्वरभट्ट १५००-१५५०

नागेशोपाध्याय १६५०-१७३०

रामचंद्रभट्ट तारे

वैद्यनाथ पायगुंडे

भैरवमिश्र

अहोबल

नीलकंठशास्त्री यत्ते १७६०-१८३४

नीलकंठशास्त्रीभट्ट

भास्करशास्त्री
अभ्यंकर
१७८३-१८७१

दिनकरशास्त्री
खांबेदे
रामशास्त्री

गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर
दत्तशास्त्री निगुडकर

विष्णुशास्त्रीभट्ट

धोंडशास्त्रीभट्ट

त्रिविकशास्त्री

दामोदरशास्त्री
साठे

नारायणशास्त्री
वाडीकर

वासुदेवशास्त्री
निगुडकर

पांडुरंगशास्त्री
आठल्ये

काशिनाथशास्त्री
अष्टपुले

अनंतशास्त्री
पेंढारकर

रामशास्त्री
गोडबोले
१८३७-१९१३

नारायणशास्त्री
गोडबोले

गंगाधरशास्त्री
शेंडये

हरिशास्त्री
शेंडये

राजारामशास्त्री
कालेंकर

डॉ. कीलहर्न

डॉ. भाण्डारकर

वालशास्त्री रानडे
(वालसरस्वती)

केशवशास्त्री
मराठे

दामोदरशास्त्री
भारद्वाज

रामशास्त्री
तेलंग

सितारामशास्त्री
आठल्ये

वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर
१८६३-१९४२

त्रिविकशास्त्री डेले

कृष्णशास्त्री गोडबोले

गणेशशास्त्री
शेंडये

सिद्धेश्वरशास्त्री
चित्राव

काशिनाथ अभ्यंकर
(लेखक)

महादेवशास्त्री
साठे

नीलकंठराय
अभ्यंकर

गंगाधरपंत
अभ्यंकर

श्री उपोद्घात.

व्याकरणशास्त्राच्या विकासाचे नऊ कालखंड (१-१२).

१. व्याकरणविषयक विचारांना आरंभ.

भगवान् पतञ्जलीने केलेल्या महाभाष्याचें अध्ययन करण्यापूर्वी सामान्यरीत्या व्याकरण-शास्त्राची माहिती असणें आवश्यक आहे. व्याकरण हा शब्द वि आणि आ हे उपसर्ग जोड-लेल्या कृ या धातूपासून साधला जातो. अन (ल्युट्) हा करणार्थी प्रत्यय घेतल्यास (शब्दाच्या) 'स्पष्टीकरणाचें साधन' हा व्याकरण शब्दाचा अर्थ होतो, कर्ता या अर्थी घेतल्यास 'स्पष्टीकरण करणारे' शास्त्र हा अर्थ होतो व भौवार्थी घेतल्यास 'स्पष्टीकरण' असा अर्थ होतो. कोणत्याही अर्थी प्रत्यय घेतला तरी, शब्दांचें स्पष्टीकरण जिनें होतें ती विद्या, किंवा जी करते ती विद्या, किंवा स्पष्टीकरण या स्वरूपाचीच विद्या अशा अर्थानें 'शब्दस्पष्टीकरणविद्या' या अर्थी हा शब्द ब्राह्मणकालापासून उपयोगांत आला आहे. वार्तिककारांनीं आरंभीच प्रस्ताव-नान्तिकांत 'सूत्रे व्याकरणे पष्ठयथोऽनुपपन्नः' येथून आरंभ करून पांच वार्तिकांमध्ये 'व्याकरण' शब्दाच्या अर्थाचा विचार केला आहे. भाष्यकारांनीं वार्तिकांचें व्याख्यान करून पाणिनीच्या सूत्रांना व्याकरण कसें म्हणतां येईल तें स्पष्ट केलें आहे. 'व्या+कृ' धातूचे दाखविणें अथवा स्पष्ट करणें या अर्थी वेदामध्ये व ब्राह्मणग्रंथांमध्ये अनेक वेळां प्रयोग दिसून येतात. तैत्तिरीय संहिते-मध्ये (तै. सं. ६।४।७) देवांनीं इंद्राला वाणीचें स्पष्टीकरण करण्याची विनंति केली व इंद्रानें तिचें स्पष्टीकरण केलें अशी कथा आहे. या कथेवरून ब्राह्मणग्रंथांचे काली वैदिक शब्दांचे स्पष्टी-

१. करणार्थी ल्युट् 'करणधिरूपयोश्च' (१.३.११७) या सूत्रानें सांगितला आहे. प्रदीपकारांनी 'उन्नेर ल्युट्थः' (म. भा. भाग १ पृ. २५) या वार्तिकाचें विवेचन करतांना 'करणं ल्युट् विधीयते, शब्दश्च ध्याद्वियनान्तधात्वात् कर्तुं न तु करणमिति भावः' असें म्हटलें आहे व उघोतकारांनी 'स तु (ल्युट् तु) कर्णिक इति भावः' असें व्याख्यान केलें आहे.

२. कर्णा या शब्दां " नन्दिप्रक्षिपचादिभ्यो ल्युनिन्यचः ' (१।१।१३४) या सूत्रानें 'ल्यु' प्रत्यय सांगितला आहे.

करणाची इच्छा वेदद्रष्ट्या ऋषींना होती व त्याप्रमाणे ते करीत होते. वैदिक कर्मांचे वेळीं वेदाच्या ऋचा म्हटल्या गेल्या असतां शब्दरूप वेदमन्त्रांनीं देवता संतुष्ट होऊन फलें देत असत असा अनुभव लोकांना येत असे. त्यामुळें देवतांचें स्वरूप काय तसेंच मन्त्रांचें व मन्त्रस्वरूप वाणीचें स्वरूप काय हें जाणण्याची साहजिकच त्यांना इच्छा झाली. देवतांच्या स्वरूपाचें वर्णन ब्राह्मणग्रंथांमध्ये अनेक वेळां देवतावाचक शब्दांच्या व्युत्पत्ती-वरून केलेलें पाहून विशेषनामांचीही त्यांच्या स्वरूपाला योग्य अशी व्युत्पत्ति करण्यास सुरुवात झाली व तिचें पर्यवसान भाषेतील यच्चावत् शब्दांची धातूपासून व्युत्पत्ति म्हणजे निर्वचन देण्यांत झालें. अशा तऱ्हेचीं निर्वचनें देणाऱ्या ग्रंथांना निरुक्त ही संज्ञा देण्यांत आली. वेदमन्त्रांच्या वाणीचें म्हणजे वैदिक शब्दांचें व्याख्यान करण्यासही विद्वानांनीं सुरुवात केली. या व्याख्यानास व्याकरण ही संज्ञा दिली गेली. या निरुक्ति व व्याकरण विद्यांचे बरोबरच वैदिक मंत्रांचें स्पष्ट उच्चारण करतां यावें या दृष्टीनें शिक्षाग्रंथ व वृत्तवद्ध मंत्रांच्या वृत्तांचें ज्ञान व्हावें याकरितां छन्दोग्रंथही निर्माण झाले. तसेंच वैदिक विधींच्या स्वरूपाचें ज्ञान होण्याकरितां कल्पग्रंथ व कालाचें ज्ञान होण्याकरितां ज्योतिषग्रंथही रचिले गेले, या सहा प्रकारच्या ग्रंथांना वेदाचीं सहा अंगें म्हणून संबोधण्यांत येतें.

२. वेदाङ्गव्याकरणाचें स्वरूप.

या सहा अंगांमध्ये व्याकरण हें प्रथम वेदाङ्ग समजण्यांत येतें. कारण, वेदाच्या सहा अंगांपैकी वेदमन्त्रांचा अर्थ समजण्यास त्याचाच मुख्यत्वानें उपयोग होतो. संहिताकाली व ब्राह्मणकाली वेदमन्त्रांचें पठण करून यथायोग्य यागादि कर्मे करणें यांकडेच लोकांचें लक्ष्य होतें व त्या वेळची भाषा वेदमन्त्रांच्या भाषेप्रमाणेंच असल्यामुळें ती दुर्बोधही नव्हती. त्यामुळें व्याकरण-विषयक विचारांना त्या वेळीं सुरुवात झाली नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. महाभाष्यकारांनीं जरी 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि०' किंवा 'चत्वारि शृङ्गा०' (क्र.सं. १.१६४.४५; ४.५८.३) यांसारख्या कचांचे 'पद' या शब्दाचा नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात ही पदे असा अर्थ घेऊन व्याकरणपर अर्थ लावले तरी सायणाचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत (क्र. सं. १, १६४, ४५ भाष्य) म्हटल्याप्रमाणें ते अर्थ वैयाकरणाचे आहेत; वैदिक ऋषींना ते अभिप्रेत असतीलच असें नाहीं. मात्र "गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कम् अर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् । वाक्नेन वाक् द्विपदा चतुष्पदा अक्षरेण भिमते सप्त वाणीः" (क्र. सं. १.१६४.१४) या मन्त्रांत 'पाद' शब्दाचा अर्थ 'श्लोकाचा चरण' व 'अक्षर' शब्दाचा अर्थ 'स्वर' अथवा 'व्यञ्जनसहित स्वर' असा आहे व त्यावरून छन्दोविषयक विचार ऋग्वेदकालीं चालू होते एवढें सिद्ध होतें. व्याकरणविषयक कल्पनांना मात्र ब्राह्मणकालीं आरंभ झाला हें निरनिराळ्या ब्राह्मणग्रंथांत आढळणाऱ्या लिंगांच्या व वचनांच्या उल्लेखांवरून तसेंच भूत, भविष्यत् व वर्तमान या अर्थी

१. महामात्यांत याविषयी उल्लेख (सू. १।१।१ श्लो. वा. २) येथें आला आहे. (म. भा. माग ३ पृ २८४-२८५ पहा).

२. भाष्यकारांनीं 'प्रधानं च पट्टमोषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यतः फलवान् भवति' (म. भा. माग १ पृ. ३) असे स्पष्ट म्हटलें आहे.

३. याकरितां (श. ब्रा. १।४।४।६-११, ६।१।१।४; साम्य ब्रा. १।२०।१३ डे. ब्रा. ६।१।३ गोप्य ब्रा. १।२५) पहा.

कृतं, करिष्यत् आणि कुर्वत् या शब्दांच्या प्रयोगांवरूनही स्पष्ट होतें. आरण्यक व उपनिषद् ग्रंथांमध्ये वाणीच्या वर्णनाच्या प्रसंगानें आलेल्या स्वर, रपरी, ऊष्मन्, धातु, प्रातिपदिक, नाम, आख्यात, प्रत्यय, विभक्ति वगैरे संज्ञांवरून शिक्षाग्रंथांसारखे व्याकरणविषयक लहानसे ग्रंथही लिहिले गेले असावे. हल्लीं उपलब्ध असलेल्या यास्क ऋषींच्या निरुक्तामध्ये आलेल्या उल्लेखांवरून प्रातिशाख्य ग्रंथच नव्हेत तर इतरही वेदाङ्गव्याकरण ग्रंथ यास्काचार्यांच्या निरुक्ताच्या पूर्वी लिहिले असावे. निरुक्ताला व्याकरणाचें पूरक शास्त्र (तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम्) असें म्हटलें आहे. एकंदरीत पाहतां, निरनिराळ्या शाखांच्या शिक्षा व प्रातिशाख्ये हीं रचिलीं गेल्यानंतर यास्काचार्यांनीं निरुक्त रचिलें असावें व त्यानंतर पाणिनीची अष्टाध्यायी रचिली गेली असावी असें दिसतें.

३. 'प्रातिशाख्य' ग्रंथाचें स्वरूप.

प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये वेदांतील पदांच्या स्वराविषयी, उच्चारणाविषयी, पाठाविषयी, समासां-विषयी, संघांविषयी व वृत्तांविषयी विवेचन केलें आहे. निरनिराळ्या वेदशाखांमध्ये बरील बाबतींत दिसून येणाऱ्या वैशिष्ट्याचाही विचार या ग्रंथांमध्ये केला असल्यामुळें या ग्रंथांना 'प्रातिशाख्य' हें अन्वर्थ नांव दिलें आहे. दोन किंवा ज्यास्त शाखांचें मिळून एक प्रातिशाख्यही दृष्टीस पडतें. शाखा अनेक असल्यामुळें हीं प्रातिशाख्ये जरी अनेक असलीं व पुष्कळशी लुप्त झालीं असलीं तरी मुख्य मुख्य सात आठ हल्लीं उपलब्ध आहेत. शौनकाचें ऋक्प्रातिशाख्य व कात्यायनाचें शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य हीं त्यांपैकीं दोन प्रमुख आहेत. प्रातिशाख्य ग्रंथांना 'पार्षद' ग्रंथ असेंही म्हणतात. पार्षद व पारिषद या दोन्ही शब्दांचा एकच अर्थ आहे. विद्वान ऋषींच्या सभेत चर्चा होऊन निष्पन्न झालेले व मुखपरंपरेनें चालूं असलेले निर्णय हा 'पार्षद' शब्दाचा अर्थ दिसतो. 'अर्थनित्यः परीक्षेत' अर्था दंडक जरी निरुक्तकारांनीं घालून दिला असला व त्याप्रमाणें शब्दाचा अर्थ पाहून जरी निरुक्तकारांनीं शब्दांचें निर्वचन केलें असलें तरी त्याला निर्वचनच म्हणतां येईल. व्याकरणकारांनीं शास्त्रयुक्त पद्धतीनें केलेल्या द्युत्पत्तीची त्याला योग्यता येणार नाहीं. उदाहरणार्थ 'अग्नि' हा शब्द घेतल्यास तीन निरनिराळ्या धातूंहून त्यांचें निर्वचन केलें आहे. संहिताकाल व निरुक्तकाल यांमध्ये अनेक शतकांचा काळ लोटला असल्यामुळें व ऐतिहासिक दृष्ट्या विवेचन करण्यास सामग्री उपलब्ध नसल्यानें विशेषनामांचा व विशिष्ट शब्दांचा जो प्रचारांत अर्थ असेल तो कायम ठेवावा या हेतूनें निरुक्तकारांनीं निरुक्तग्रंथ रचिले. उदाहरणार्थ, उदक शब्द घेतला तर जरी उद् + अञ्च् या धातूपासून वरतीं काढणें या क्रियेशीं संबंध अगत्यामुळें तो शब्द साधला जाऊन प्रचारांत आला असला तरी तो अर्थ ऐतिहासिक दृष्ट्या उपलब्ध नवल्यामुळें उन्द (ओलें करणें) या धातूपासूनही निरुक्तकार तो शब्द साधतील.

१. ऐ. मा. ४।५।१-३; ५।१।१ पहा.

२. निरुक्त अध्याय १ श्लोक १५ पहा.

३. उदाहरणार्थ, शाकल व बह्मण या शाखांचें एकच प्रातिशाख्य आहे.

४. निरुक्त अध्याय २, श्लोक १ पहा.

५. निरुक्त अध्याय २, श्लोक २४ पहा.

४. पार्षद ग्रंथांचा कालखंड.

प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये मन्त्रांतील पदे परंपरागत जशींच्या तशीं घेऊन त्यांच्या शुद्ध उच्चारणाविषयी. स्वराविषयी, तसेंच मूल संहितापाठाशी तुलना केल्यास न्हस्व, दीर्घ आणि स्वर यांमधील फरक व संधिकार्यामुळे होणारे इतर फरक यांविषयी प्रामुख्याने विचार केला आहे. अर्थाकडे लक्ष देऊन प्रकृतिप्रत्ययात्मक विभाग सांगून पदे साधणे किंवा विभक्तियुक्त पदांची किंवा सामासिक पदांची फोड करून त्यांचा योग्य अर्थ कसा होईल याचे विवेचन प्रातिशाख्यांमध्ये केलेले नाही. प्रातिशाख्यांमधील विवेचन त्यामुळे एका दृष्टीने निर्जीवच म्हटले तरी चालेल. व्याकरणग्रंथांमध्ये अर्थविचाराचे चैतन्य दृष्टीस पडतें. हा व्याकरण व प्रातिशाख्य यांमधील मुख्य फरक आहे. याशिवाय लोकामध्ये प्रचलित असलेल्या भाषेचाही विचार व्याकरणग्रंथांत केला आहे; प्रातिशाख्यांत तो कोठेही केला नाही. व्याकरणग्रंथ व प्रातिशाख्यग्रंथ यांमधील वर दिलेल्या स्वरूपभेदांमुळे प्रातिशाख्यांचा व्याकरणग्रंथांमध्ये अंतर्भाव होत नाही व त्यांना व्याकरण म्हणू नये असे कांहीं विद्वानांचे मत आहे. इतर कांहीं विद्वानांच्या मते वर्णविचार, स्वरविचार, संधिकार्ये वगैरे व्याकरणाच्याच विषयांचे त्यांमध्ये विवेचन असल्यामुळे प्रातिशाख्य ही विशेष प्रकारचे व्याकरणग्रंथच समजले जात असत व पाणिनीने व्याकरण लिहिण्यापूर्वी वेदाङ्ग-व्याकरणांतच त्यांचा अंतर्भाव होत असे. कांहीं विद्वानांच्या मते प्रातिशाख्यकाली वैदिक व लौकिक दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे विवेचन असलेले कांहीं व्याकरणग्रंथ होते व त्यांचा वेदाङ्ग-व्याकरणग्रंथांमध्ये अंतर्भाव होत असे. पाणिनीने त्यांपैकी आपिशलि, गार्ग्य, शाकल्य वगैरेंचा उल्लेख आपल्या अष्टाध्यायीत केला आहे. अशाच व्याकरणग्रंथांसारखा इन्द्रानेही एक व्याकरणग्रंथ लिहिला होता व तो ऐन्द्र नावाने प्रसिद्ध होता असे कांहीं विद्वान मानतात.

५. पाणिनीचा कालखंड.

पाणिनिपूर्वकाली व्याकरण शब्दाचा (शब्दांचे) सामान्य विवेचन असा जरी अर्थ असला तरी अर्थाकडे पूर्ण लक्ष देऊन वाक्यांतील पदांचा परस्परसंबंध, पदांचा समास, पदांचा प्रकृतिप्रत्ययात्मक विभाग, संधिकार्ये, स्वर, नामांची (सुवन्तांची) व क्रियापदांची (तिङन्तांची) सिद्धि या विषयांचे प्रामुख्याने विवेचन करून पाणिनीने पद्धतशीर, शास्त्रशुद्ध व लाबवयुक्त असूनही सर्वाङ्गपरिपूर्ण असा अष्टाध्यायी ग्रंथ लिहिल्यानंतर शब्दशास्त्र या अर्थी व्याकरणशब्दाचा प्रयोग होऊ लागला. वरती लिहिल्याप्रमाणे पाणिनिपूर्व पार्षदकाली हे शब्दशास्त्र आरंभावस्थेतेच हेतें. पाणिनीने वैदिक भाषेबरोबर अभियुक्त व सुसंस्कृत लोकांमध्ये त्याचे वेळी प्रचलित असलेल्या भाषेचाही अभ्यास करून अष्टाध्यायी रचिली. पाणिनीच्या वेळी प्रचलित असलेली भाषा व वेदभाषा या वस्तुतः एकच होत्या व त्या दोन्ही भाषांचे एकच व्याकरण त्याने लिहिले. फक्त वेदांमध्ये सांपडणारे व प्रचलित भाषेत न सांपडणारे

१. " सर्वपेदपरिपदं हिंदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्यः आस्तादुक्तम् । " (न. भा. भाग ५ पृ. ३०६) या महाभाष्यवचनामूलन हे स्पष्ट होतें.

जे शब्द ते साधण्याकरितां त्यानें ' मन्त्रे ' किंवा ' छन्दसि ' शब्द घालून निराळीं सूत्रें रचिलीं आहेत.

६. वार्तिककारांचा कालखंड.

पाणिनीनें शक्य तितकी थोडी, तरी पण जवळजवळ ४००० सूत्रें रचून त्याचे काळीं प्रचलित असलेल्या भाषेचें परिपूर्ण व्याकरण रचिलें असलें तरी शें दोनशें वर्षें लोटल्यानंतर स्वाभाविकच भाषेमध्यें थोडाफार फरक झाला व शेजारच्या देशांच्या संघट्टनां शब्दसमृद्धीही वाढली. या फेरफाराचा व शब्दसमृद्धीचा पूर्ण अभ्यास करून वार्तिककारांनीं वार्तिकें रचिलीं. या वार्तिकांचा पाणिनिसूत्रांसारखा स्वतंत्र पाठ नाही व ती संग्रथित करून एके ठिकाणीं दिलेलींही नाहीत. महाभाष्यामध्ये बहुतेक वार्तिकांचा उल्लेख असला तरी कांहीं थोडीं वार्तिकें महाभाष्यांत आढळत नाहीत; तीं इतरत्र दृष्टीस पडतात. अठरा पुराणें जशीं सत्यवतीसुत व्यासानें रचिलीं असा प्रवाद आहे त्याप्रमाणें पाणिनिव्याकरणावरील सर्व वार्तिकें वरसचि कात्यायनानें रचिलीं असें समजलें जातें. या वार्तिकांची संख्या पाणिनिसूत्रांच्या इतकीच — थोडीशी ज्यास्तच— आहे व ती निरनिराळ्या प्रकारचीं आहेत. त्यांपैकीं पुरक किंवा पुरवणी-वार्तिकांची संख्या जरी ज्यास्त असली तरी विवेचनात्मक, चिकित्सात्मक, व्याख्यानात्मक व प्रवचनात्मक अशींही पुष्कळ वार्तिकें आहेत. हीं सर्व वार्तिकें पाणिनिसूत्रांवरच आहेत; त्यांना स्वतंत्र स्थान नाही. वार्तिककारांनीं वार्तिकें रचून पाणिनिसूत्रांना एक प्रकारची बळकटी आणली इतकेंच नव्हे तर वेदाङ्ग म्हणून पाणिनिसूत्रांचा जो मौखिक पाठ चालू होता त्याच्याबरोबर पाणिनिसूत्रांच्या अध्ययनाचें व अर्थविवेचनाचेंही काम चालू केलें. जरी पाणिनिसूत्रें हीं इतर शास्त्रांतील सूत्रांशीं तुलना केली असतां प्रतिपाद्य अर्थाच्या ज्ञानाचे बाबतीत स्पष्ट व निःसंदिग्ध असलीं तरी पाणिनीच्या लाववयुक्त पद्धतीमुळें अध्यापनाचे वेळीं गुरुजींना प्रत्येक सूत्राचें विस्तृत व्याख्यान करावें लागत असे. तसेंच आपाततः दिसणारा सूत्रांचा परस्परविरोध व प्रचलित प्रयोगांपैकीं कांहीं प्रयोग साधण्यास आढळून येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याकरितां कांहीं महत्वाचे नियम करणेंही भाग पडत असे. शिवाय, केव्हां केव्हां पाणिनिसूत्रांवरून अनुमानां कांहीं महत्वाचे निष्कर्षही काढावे लागत असत. निरनिराळ्या अध्यापनसंस्थांमध्ये व अध्यापनपरंपरांमध्ये या बाबतीत कांहीं मतभेदही होत असत. ह्या महत्वाच्या परिभाषारूप अथवा न्यायरूप नियमांसहित केलें जाणारें निरनिराळ्या अध्यापनपरंपरांमध्ये चालू असलेलें विवेचन नीट लक्षात रहावें म्हणून सारांशात्मक गद्यरूप लघान लघान वार्तिकें रचिलीं गेलीं व पूर्वेपक्ष उत्तरेपक्ष रूपानें केल्या जाणाऱ्या विवेचनांचा सारांश लक्षांत रहावा म्हणून श्लोकरूप वार्तिकांही रचण्यात आलीं. एकंदरीत पाहतां, या निरनिराळ्या वार्तिककार आचार्यांनीं पाणिनिसूत्रांच्या अर्थाचें चिकित्सापूर्वक विवेचन करून अध्यापनपरंपरा चालू केली व वेदपाठकांमध्येच नव्हे तर विद्वत्समाजांतही सूत्रांचें स्थान दृढ केलें.

१. पाणिनय जिम (पा. म. ६।३।१२, ६।४।९, ७।३।६४, ७।३।८१, ७।४।७४) आणि अन्य (पा. म. ६।३।१६, ४।३।७८) देशांवर पाणिनीनें प्राप्ते आहेत.

७. भाष्यकारांचा कालखंड.

सूत्रकार व वार्तिककार यांनंतरची व्याकरणशास्त्राचे वावर्तीत अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी भगवान् पतंजलि मुनींनी व्याकरणमहाभाष्य रचून केली. सूत्रांचा फक्त अर्थ सांगणारीं अशीं वार्तिके नाहीत म्हटलें तरी चालेल; असल्यास तीं फारच थोडीं आहेत. सूत्रांचा केवळ अर्थ, उदाहरणें व प्रत्युदाहरणें देणारे काहीं वृत्तिग्रंथही वार्तिकांनरोवरच रचिले गेले असावे व 'कुणि' नांवाच्या आचार्यांची वृत्ति हा त्यांपैकीच एक ग्रंथ असावा. सूत्रार्थ निश्चित करण्याचे वावर्तीतील नियमही संग्रथित करून काहीं ग्रंथ लिहिले गेले असावे; व आचार्य व्याडींनी एक परिभाषाग्रंथ लिहिला होता अशी लोकप्रसिद्धि आहे. या परिभाषाग्रंथाशिवाय 'संग्रह' नांवाचा फार विस्तृत व्याकरणग्रंथ त्यांनी लिहिलो. तो आज जरी उपलब्ध नसला तरी त्याचे नंतरच्या टीकाकारांनी त्यांतून उद्धृत केलेलीं वाक्ये उपलब्ध आहेत. निरनिराळ्या अध्यापनपरंपरांमध्ये चाललेल्या व्याख्यानांचा सूक्ष्म अभ्यास करून व त्याप्रमाणेंच त्या वेळीं अस्तित्वांत असलेल्या वृत्तिग्रंथांचें, परिभाषाग्रंथांचें व व्याख्यानांचें सूक्ष्म अवलोकन करून महाभाष्यकारांनी आपलें महाभाष्य लिहिलें. या महाभाष्यानें व्याकरणग्रंथांमध्ये पाणिनिसूत्रांचें स्थान अढळ केलें इतकेंच नव्हे तर इतर व्याकरणग्रंथांचें समूळ उच्चाटन केलें म्हटलें तरी चालेल. पाणिनिसूत्रांमध्ये आपिशलि, शाकटायन, गार्ग्य वगैरे दहा पाणिनिपूर्व वैयाकरणांचे, तसेंच वार्तिके व महाभाष्य यांमध्ये आढळून येणारे काशकृत्स्न, वाजप्यायन, व्याडि, वगैरे पांच सहा पतञ्जलिपूर्व वैयाकरणांचे उल्लेख व किरकोळ मतभेद यांशिवाय या जाड्या वैयाकरणांची कांहींही कामगिरी आज शिल्पक राहिली नाही. वार्तिके मात्र पाणिनिसूत्रांचेंच विवेचन करणारीं असल्यामुळें व त्यांचेंच विवेचन बहुशः महाभाष्यांत केलें असल्यामुळें शिल्पक राहिलीं. वार्तिकांमध्ये आलेल्या विषयांशिवाय इतर महत्त्वाच्या पुष्कळ विषयांचा महाभाष्यांत स्वतंत्र रीतीनें उहापोह केला आहे, अनेक उदाहरणें व प्रत्युदाहरणें दिलीं आहेत, अनेक शंका उद्भूत करून उत्तरें दिलीं आहेत व अनेक ठिकाणीं अधिकारयुक्त वाणीनें निर्णय दिले आहेत. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे पाणिनिसूत्रांचें सर्वांगपरिपूर्ण विवेचन प्रसादगुणयुक्त वाणीनें या भाष्यग्रंथांत आल्यानंतर व्याकरणविषयांत विवेचन करण्याजोगें काहीं राहिलेंच नाही. लौकिक सर्व विचार महाभारतांत आल्यामुळें 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वं' असें म्हणण्याचा जसा प्रघात पडला त्या-

१. आचार्य 'कुणि' यांचा उल्लेख—“कुणिना प्राग्वहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं च इति व्याख्यातम् । तेन कोडो नाम उदग्रामस्तत्र भवः क्रीड इत्येव भवति ... भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रयत्, असा कैयटभट्टांनीं सूत्र १ । १ । ७४ वरील भाष्यप्रदीपामध्ये केला आहे. ह्रदत्तनेंही पदमंजरीचे आरंभांच काशिकेंतील मंगलश्लोकाचें विवेचन करतांना “तत्र सूत्रार्थप्रधानो ग्रंथो वृत्तिः । सा चेह प्राणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम्” असा आचार्य 'कुणी' चा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

२. हरप्रसादशास्त्री व स्टार्डन यांनी 'व्याडिपरिभाषावृत्ति' नांवाच्या हस्तलिखिताचा उल्लेख हस्तलिखितांच्या सूचीमध्ये केला आहे.

३. 'व्याडि' आचार्याचा उल्लेख ऋग्वेदप्रतिशाख्यकारांनीं केला आहे. वार्तिकांमध्येही 'द्रव्याभिधानं व्याडिः' असा उल्लेख आला आहे. (म. भा. भाग १ पृ. ५९०). मद्रासाध्यकारांनींही संग्रंथाचा उल्लेख (२ । ३ । ६६ म. भा. भाग २ पृ. ४५३; १ । १ । १ म. भा. भाग १ पृ. १३, १४) येथे केला आहे, वाक्यप्रदीपांत अनेक ठिकाणी 'संग्रह' ग्रंथाचा उल्लेख आला आहे. याशिवाय काशिकेमध्येही (४।२।६०; ७।३।७६) व्याडीचा उल्लेख निव्वतो. नागेशांनीं केलेला उल्लेख प्रसिद्ध आहे.

प्रमाणें व्याकरणविषयक सर्व प्रश्नांचा महाभाष्यांत परामर्श घेतला गेल्यामुळे ' भाष्योच्छिष्टे शब्दशास्त्रं ' म्हटल्यास कोणत्याही प्रकारची अतिशयोक्ति होणार नाही. महाभाष्यानंतर व्याकरणशास्त्राची वाढ होणारा ग्रंथ लिहिण्यांत आला नाही. संस्कृत व्याकरण म्हणजे पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि या तीन मुनींचीच कृति (त्रिमुनि व्याकरणम्) असें म्हणण्याचा प्रघात पडला व नंतरचे जे ग्रंथ झाले ते ' त्रिमुनिव्याकरणा 'चें व्याख्यान अथवा टीका या स्वरूपाचे झाले.

८. भर्तृहरिचा कालखंड.

वरती निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें पाणिनिपूर्वकालीं व्याकरणशास्त्र हें आरंभावस्थेंतच होतें. त्या शास्त्राचा विस्तार पाणिनिकालीं व वार्तिककालीं होऊन पतंजलिकालीं तें पूर्णावस्थेला पोचलें. म्हणून संस्कृत व्याकरणशास्त्राचा खरा काल म्हणजे पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि या त्रिमुनींचाच, व संस्कृत व्याकरण म्हणजे पाणिनिसूत्रें, कात्यायनाचीं वार्तिकें व पतंजलीचें महाभाष्य हें जरी खरें असलें तरी नंतरच्या कालांत संस्कृत भाषेऐवजीं इतर बोधभाषा प्रचारांत आल्याचा व इतर शास्त्रांच्या अध्ययनास मिळालेल्या चालनेचा व्याकरणशास्त्रावर एक प्रकारचा परिणाम झाला व त्याचा विकास एका विशिष्ट प्रकारानें होत गेला. वेदांतील कर्मकांडावर आधारलेलें पूर्व-मीमांसाशास्त्र व शानकांडावर आधारलेलें उत्तरमीमांसाशास्त्र यांचें अध्ययन व्याकरणशास्त्रपिशां सुलभ असल्यामुळें व त्या शास्त्रांच्या अध्ययनानें झालेल्या तत्त्वज्ञानाचें स्वर्गस्पी व मोक्षस्पी फल हें ज्यास्त आकर्षक असल्यामुळें त्या शास्त्रांच्या अध्ययनाकडे लोकांची प्रवृत्ति ज्यास्त झाली. सांख्य, योग, वैशेषिक, नैयायिक इत्यादि वैदिक दर्शनांच्याच नव्हे तर बौद्ध व जैन या अवैदिक दर्शनांच्याही अध्ययनापासून होणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचें तेंच फल सांगितलें असल्यामुळें त्या शास्त्रांकडेही लोकांची प्रवृत्ति झाली. या सर्वांचा परिणाम व्याकरणशास्त्रावर झाला व त्याचें अध्ययन कमीकमी होऊं लागलें. पांच सहा शतकांत तें इतकें कमी झालें कीं महाभाष्याची प्रतीही दुर्मिळ झाली. व्याकरणशास्त्रावर ओढवलेली ही मोठी आपत्ति दूर करण्याकरितांच कीं काय सहाव्या शतकांत भर्तृहरिसारखा महावैयाकरण निर्माण झाला व त्यानें व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप देऊन त्याच्या अध्ययनानें प्राप्त झालेल्या तत्त्वज्ञानाचेंही मोक्ष हें फल सांगितलें. भर्तृहरिनें महाभाष्यावर ' महाभाष्यप्रदीपिका ' नांवाची विस्तीर्ण व पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहून महाभाष्यही जगविलें.

९. काशिकाकारांचा कालखंड.

भर्तृहरिनें व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप देऊन तें जरी ज्यास्ती आकर्षक केले तरी त्याचे वेळीं संस्कृतभाषा ही बोलभाषा नसल्यामुळें ती शिकण्याकरितांच व्याकरणाध्ययनाची जरूर भासू लागली व अष्टाध्यायीचा उपयोग लोकांमध्ये प्रचलित अशा संस्कृत भाषेंतील वाक्यांचा योग्य अर्थ समजून घेणें याऐवजीं पंडितसभांमध्ये प्रचलित व शास्त्रीय तसेंच अभियुक्त वाक्यस्य जिच्यामध्ये साठवलेलें आहे अशा संस्कृतभाषेचें ज्ञान करून घेणें हा होऊं लागला. व

१. " यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो श्रुष्टो व्याकरणगमः ।

वाग्ले स दादिनातपेपु ग्रन्थनास्ते श्यपरिग्रहः " (वाक्यपदीय २।४८८ पदा)

२. " अनादिनिधनें रूपं शब्दार्थो यद्वदन् ।

मिर निधेगमिने प्रकिया जगयो यः " (वाक्यपदीय १।१ पदा)

खुद्द अष्टाध्यायीच नीट समजण्यास अष्टाध्यायीवर कळण्यास सुलभ व उदाहरणें प्रत्युदाहरणें इत्यादिकांनीं युक्त अशा वृत्तीची जरूर भासूं लागली व जयादित्य आणि वामन या दोन विद्वानांनीं मिळून 'काशिका' नांवाची वृत्ति लिहिली. भर्तृहरीच्या वाक्यपदीयानें व्याकरण-शास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप दिलें व त्याबरोबरच वाक्यांतील शब्दांपासून व शब्दांतील कृत्, तद्धित व विभक्ति या प्रत्ययांपासून संवद्ध अर्थ कसा निघतो या अर्थविचारास 'वाक्यपदीय' नांवाचा विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिहून चालना दिली व त्याच सुमारास जयादित्य व वामन यांनीं काशिका लिहिली गेल्यामुळें व्याकरणशास्त्रामध्यें प्रवेश करण्यास मार्ग फारच सुलभ झाला. या दोनही ग्रंथांवर त्या ग्रंथांचा प्रतिपाद्यविषय ज्यास्त स्पष्ट कळावा म्हणून टीकाग्रंथ लिहिण्यांत आले व त्यामुळें व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनास चालना मिळाली. व्याकरणशास्त्राचें सामान्यज्ञान काशिकेचें अध्ययन करून मिळविल्यानंतर विशिष्ट अभ्यास करण्याकरितां पदमञ्जरी व न्यास या काशिकेवरील टीकांचे, हेलाराज व पुण्यराज यांनीं लिहिलेल्या टीकेसहित वाक्यपदीयाचे, व कैयटाच्या प्रदीप टीकेसह महाभाष्याचे अध्ययनास पाठशालांतून सुरवात झाली व अशा तऱ्हेने व्याकरणशास्त्राचें संपूर्ण अध्ययन करणाऱ्यांना समाजांत 'वैयाकरण' म्हणून मानाचें स्थान मिळूं लागलें.

१०. कैयटांचा कालखंड.

भर्तृहरीने व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप देऊन व महाभाष्यावर पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहून व्याकरणशास्त्राला पुन्हां मानाचें स्थान दिलें तरी वेदग्रंथांवर पूर्णपणें आधारलेल्या व त्यामुळें एका दृष्टीने ज्यांना ज्यास्त महत्त्व मिळालें हेतें अशा भीमांसा, वेदान्त वगैरे दर्शनांकडे लोकांचा कल ज्यास्तच होता व तो तसाच राहिला. त्यांतच भर म्हणजे—“सूत्र-कार हैं स्वतः सूत्रें रचून शुद्ध शब्द कोणते व अपशब्द कोणते तें लोकांना शिकवतात पण स्वतःच अपशब्दांचे कितीतरी प्रयोग करतात” अशा शैलक्या शब्दांत कुमारिलभट्टांनी आपल्या तन्त्रवार्तिक ग्रंथामध्यें सूत्रकारांवर खरेमरीत टीका करून वैदिक कर्मकाण्डाचा प्रसार केला व त्यानंतर थोड्याच कालावधीत श्रीशंकराचार्यांनी भक्तिपर अनेक रसाळ व सुंदर स्तोत्रें रचून व त्याबरोबर वेदान्तदर्शनावर बहुमोल ग्रंथ लिहून लोकांचें मन वेदान्त विषयाकडे आकर्षून घेतलें. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, व्याकरणसूत्रें हीं मूळचींच कितीही शास्त्रशुद्ध व पद्धतशीर असलीं व महाभाष्यकारांनीं त्यांचें सुसंगत संपूर्ण विवेचन प्रसादयुक्त वाणीनें केलें असलें व भर्तृहरीने व्याकरणशास्त्राला दर्शनाची योग्यता आणून दिली असली तरी प्रतिपाद्य विषयाच्या कठिनतेमुळें व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन पुन्हां मार्गे पडलें व त्याला चालना कैयट हरदत्त वगैरे टीकाकारांनीं दिली. कैयटभट्टांनीं महाभाष्याच्या दरेक

१. 'वाक्यपदीय' या ग्रंथाचें 'वाक्यप्रदीप' असें नांव कांहीं ठिकाणीं आढळतें, पण ते चुकीनें पडलें असायें

२. जयसत्त स्वशेकरणाकरितां जै. सू. १।३।१८ वरील तन्त्रवार्तिक (बनारस संस्कृत सीरीज प्रत-पृष्ठ १९०-२२५ पृ. २०१ वरील “येषु व्याकरणस्येव परे परे प्रतिष्ठिताः । सुतरां तेषु गाम्यादितुल्यानेव प्रयुज्यते । सूत्रवार्तिकेभ्यो दृश्यते चापराध्यम् । अथाकृताः कथं चाथान् विग्नरेणुः सूचेतनाः ” हे श्लोक प. १.

पद्धतीचें विवेचन करून भाष्याचें मर्म व गूढार्थ लोकांना समजावून देण्याचें काम केलें, तर हरदत्त वगैरे टीकाकारांनीं काशिकावृत्तीचें विद्वत्तापूर्ण विवेचन केलें.

११. भट्टोजी दीक्षितांचा कालखंड.

काशिकावृत्ति हा ग्रंथ जरी अध्ययनास सुलभ असला तरी त्यांतील उदाहरणें हीं जुन्या काळचीं जुन्या ग्रंथांतून घेतलीं असल्यामुळें तो विशेष आकर्षक वाटत नसे; तसेंच त्यांतील सूत्रक्रमानुसार व्याख्यान हें शास्त्रांत प्रवेश करणाऱ्या विद्यार्थ्याला समजण्यास जरा अवघडच पडूं लागलें; शिवाय, कांहीं ठिकाणीं त्यांत भाष्यकारांशीं भैतभेदही आढळून आल्यामुळें त्याबद्दलची पूज्य भावनाही कालान्तरानें कमी होऊं लागली. या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं काशिका ग्रंथ हा जरी उपयुक्त व विद्वत्ताप्रचुर असला तरी दिवसानुदिवस तो मार्गे पडला आणि त्या कालच्या उदाहरणांनीं युक्त व प्रतिपाद्य विषयाचीं निरनिराळीं प्रकरणें पाडून व त्याप्रमाणें सूत्रांची मांडणी करून भाषाज्ञानास व त्याबरोबर शास्त्रज्ञानासही सुलभ असे प्रक्रियाकौमुदी व सिद्धान्तकौमुदी यांसारखे समजण्यास सुलभ ग्रंथ रामचंद्र शेष व भट्टोजी दीक्षित यांनीं लिहिले. याचा परिणाम असा झाला कीं व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन हा साधारणपणें अभ्यासाचा एक नियतविषयच झाला व व्याकरणशास्त्राचें सामान्य अध्ययन हें इतर शास्त्रांमध्ये प्रवेश होण्याला आवश्यकच होऊन बसलें. व्याकरणाध्ययनाची लोकप्रियता साहजिकच वाढली व सिद्धान्तकौमुदी व प्रक्रियाकौमुदी या प्रकरण—ग्रंथांवर मार्मिक टीकाग्रंथही लिहिण्यांत आले. सिद्धान्तकौमुदी व प्रक्रियाकौमुदी यांमध्येही सिद्धान्तकौमुदी ग्रंथ हा जरी गंभीरार्थयुक्त असला तरी त्यांतील प्रतिपादनशैलीमुळें व भाषासौष्टव्यामुळें तो ज्यास्त लोकप्रिय झाला. एकंदरीत पाहतां भट्टोजींनीं सहाव्या-सातव्या शतकांत व्याकरणशास्त्रास पुनर्जीवन दिलें; कैयट, हरदत्त वगैरे पंडितांनीं अकराव्या-बाराव्या शतकांत त्याला पुन्हां वाढीला लाविलें व भट्टोजी दीक्षितांनीं तें सोळाव्या-सतराव्या शतकांत भरभराटीस आणलें.

१२. नागेशभट्टांचा कालखंड.

वरतीं लिहिल्याप्रमाणें भट्टहरि, काशिकाकार, कैयट व भट्टोजी दीक्षित यांचे कालीं पाणिनीय व्याकरणशास्त्राची विशिष्ट दिशांनीं प्रगति झाली व त्या प्रगतीबरोबरच पाणिनीय पद्धतीशिवाय इतरही कातन्त्र, सारस्वत, हैम वगैरे व्याकरणपद्धती सुरू झाल्या. अलीकडील शेंदोनशें वर्षांची प्रगति पाहिली तर मौलिक प्रगति दिसून येत नसली तरी अनेक टीकात्मक व विवेचनात्मक ग्रंथ लिहिले गेल्यामुळें व्याकरणशास्त्राचें स्थान स्थिर झालें आहे. या वास्तवाची कानगिरी अठराव्या शतकांत नागेशभट्टांनींच केली असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांनीं परिभाषेऋगुशेखर हा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला; तसेंच, मंजुषा हा अर्थग्रंथ लिहून वाक्यपदीयाच्या अम्यासाला, उद्योत लिहून महाभाष्याच्या अम्यासाला व शब्देन्दुशेखर लिहून सिद्धान्तकौमुदीच्या अम्यासाला ऋगुशेखर मद्दत केली.

प्रमाणें प्रथमतः येदाङ्गकाली (इ. स. पूर्वा १०००-६५०) व्याकरणविद्या या स्तरापांत आशेने व्याकरण हे पाणिनि कात्यायन व पतंजलि या मुनित्रयांच्या काली (इ. स. पूर्व

६५०-१००) व्याकरणशास्त्र झाले. त्यानंतर भर्तृहरिच्या कालांत. (इ. स. पूर्व १०० ते इ. स. ६५०) तें व्याकरणदर्शन म्हणून परिणत झाले. त्यानंतर काशिकाकार. कैयट व भट्टोजी दीपांच्या कालांत (इ. स. ६५०-१६५०) तें भरभराटीस आले व त्यानंतर नागेशभट्टांच्या कालांत तें शिखराला पोचले (इ. स. १६५०-१९५०). याविषयी संग्रहकारिका पुढें देत आहे.

शब्दानुशासनं शास्त्रं पार्षदेषु समुद्गतम् ।
सूत्रबद्धं पाणिनिना वार्तिकैः सुदृढीकृतम् ॥
प्रपञ्चितं भाष्यकारैर्हरिणा दर्शनीकृतम् ।
वृत्तिबद्धं जयादित्यैर्व्याख्यातं कैयटादिभिः ॥
प्रक्रियाकौमुदीकारैर्दीक्षितैः सुलभीकृतम् ।
स्थिरिकृतं पृष्ठवितं चान्ते नागेशपण्डितैः ॥ स्वकृत.

पार्षदकाल (शक-पूर्व १४००-६००)

१३. प्रातिशाख्य ग्रंथांचा प्रतिपाद्य विषय.

पार्षदकालाला व्याकरणशास्त्राच्या इतिहासाचा पहिला कालखंड म्हटलें तरी चालेल. प्रातिशाख्यग्रंथांचा व्याकरणांत अंतर्भाव केल्यास मुख्यतः प्रातिशाख्यरूपानें या कालखंडांत व्याकरणविद्या अस्तित्वांत होती. या प्रातिशाख्यांशिवाय वेदांचे तंत्रग्रंथही प्रसृत होते, व हल्लीं जरी लुप्त असले तरी सर्व वेदांना साधारण व प्रचलित भाषेंतील शब्दांचें विवेचन करणारे वरेच व्याकरण-ग्रंथही या कालांत लिहिले गेले. यांशिवाय व्याकरणाला पोषक शिक्षाग्रंथ, निघंटू-सारखे कोशग्रंथ, तसेंच शब्दांचें निर्वचन देणारे निरुक्तग्रंथही या काळीं अनेक झाले. प्रत्येक शाखेला एक किंवा दोन तीन शाखांना मिळून एक याप्रमाणें अनेक प्रातिशाख्य जरी या काळीं लिहिलीं गेलीं असलीं तरी ऋक्प्रातिशाख्य, आश्वलायनप्रातिशाख्य, वाजसनेयिप्रातिशाख्य, तैत्तिरीयप्रातिशाख्य, मैत्रायणीयप्रातिशाख्य, सामवेदप्रातिशाख्य व अथर्ववेदप्रातिशाख्य हींच आज प्रामुख्याने उपलब्ध आहेत. प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये वैदिक पदांचा मुख्यतः विचार केला आहे. 'पदप्रकृतिः संहिता' अशी संहिता शब्दाची व्याख्या देऊन प्रातिशाख्य ग्रंथांना आरंभ केलेला दिसतो. टीकाकारांनीं पदप्रकृतिः हा बहुव्रीहि समास घेतला आहे व त्यावरून आपाततः जरी 'पदे मूलचीं, व नंतरची संहिता' अशी कल्पना मनांत आली तरी वस्तुतः वेदद्रष्ट्या ऋषींनीं अन्तःस्फूर्तीनें एकदम संहिताच म्हटली. अर्थात् त्यांचे वेळीं प्रचलित भाषेंतच ती म्हटली व त्याप्रमाणें शतकानुशतके तिचें पठण होत गेलें. म्हणून 'पदप्रकृतिः संहिता' याचा ऐतिहासिक दृष्ट्या 'पदांची प्रकृति संहिता' असा पृथीतपुरुष घेऊन अर्थ करणें ज्यास्त बरें. संहिताकाळीं जरी संहितेचा अर्थ स्पष्ट असला तरी कालांतरानें भाषेंत फरक पडल्यामुळें व ऐतिहासिक परंपरा नाहींशी झाल्यामुळें तिच्या अर्थबोधाकरितां पदच्छेद करावा लागला. ऋग्वेद-संहितेचा पदच्छेद शाकल्यानें केला, तैत्तिरीय संहितेचा आत्रेयानें केला व सामवेदसंहितेचा गार्ग्यानें केला असें समजलें जातें. या पदच्छेदानंतर वैदिक पदांचा विचार प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये करण्यांत आला हें 'पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि' या निरुक्तांतील पंक्तीवरून सहज लक्षांत येतें. पदविचारामध्ये संधिविचार, समासविचार, इत्य दीर्घ वगैरे आदेशांचे विचार, तसेंच उदात्त अनुदात्त वगैरे स्वरांचे विचार हे प्रामुख्याने आढळून येतात. यांशिवाय पदांचे घटक वर्ग, अक्षरें

(Syllables), माला, वर्णांचें योग्य उच्चारण, उच्चारदोष यांचेंही विवेचन या ग्रंथांत केलें आहे. पदांच्या जाती व विभाग स्पष्ट करण्याकरितां संज्ञाशब्द त्यांचे अर्थ व उपयोगही दिले आहेत व शेवटीं निदोष वेदपठण कसें करावें तें सांगितलें आहे. प्रातिशाख्यांच्याच वेळीं प्रातिशाख्यांच्या सारखेच वेदाचें व्याकरण सांगणारे तन्त्रग्रंथही लिहिले गेले. या तन्त्रग्रंथांचे कर्ते कात्यायन, शाकटायन औद्वजि वगैरे वैयाकरण सांगितले आहेत व त्यांमधील पुष्कळांचा पाणिनिसूत्रांमध्ये उल्लेख केलेला आढळतो. शब्देन्दुशेखर व शब्दकौस्तुभ यांमध्ये ऋक्तन्त्रांतील उतारेही घेतले आहेत.

१४. प्रातिशाख्य ग्रंथांचा काल.

सर्व प्रातिशाख्ये पाणिनिपूर्वी लिहिली गेलीं किंवा त्यांतील कांहीं लिहिलीं गेलीं, त्याप्रमाणेंच शौनकाचें ऋक्प्रातिशाख्य प्रथम लिहिलें गेलें कां कात्यायनाचें वाजसनेयि-प्रातिशाख्य प्रथम लिहिलें गेलें, तसेंच प्रातिशाख्ये प्रथम लिहिलीं गेलीं कां कात्यायन शाकटायन वगैरे वैयाकरणांचे व्याकरणग्रंथ प्रथम लिहिले गेले यांबद्दल विद्वानांमध्ये मतभेद बरेच दिसून येतात. ल्यूडर्सच्या मतें तैत्तिरीय प्रातिशाख्य सर्वांत प्रथम लिहिलें गेलें; तर लाइ-बिशच्या मतानें ऋक्प्रातिशाख्य प्रथम लिहिलें गेलें. सर्वच प्रातिशाख्ये पाणिनीच्या नंतर लिहिलीं गेली असें गोल्डस्ट्रुकरचें मत आहे. वाजसनेयि प्रातिशाख्य कात्यायनानें लिहिलेलें असल्यामुळें तें पाणिनीच्या नंतर लिहिलें गेलें असें सर्वसाधारण मत आहे. तसेंच पाणिनिसूत्रासारखी पूर्णत्वास पोचलेली विवेचनपद्धती नसल्यामुळें, नाम आख्यात उपसर्ग व निपात हे प्राचीन चार शब्दविभाग घेतले असल्यामुळें, तसेंच ब्राह्मणग्रंथांमध्ये सांपडणाऱ्या बऱ्याच संज्ञाशब्दांचा त्यांत उपयोग केला गेला असल्यामुळें ऋक्प्रातिशाख्य हें पाणिनिपूर्व कालीं लिहिलें असावें असाही कांहीं विद्वानांचा समज आहे. पाणिनीच्या अष्टाध्यायींत आढळणाऱ्या आपिशलि, काश्यप, गार्ग्य, भारद्वाज, शाकटायन व शाकल्य या वैयाकरणांशिवाय इन्द्र, औद्वजि, कात्यायन, कौत्स, पौष्करसादि, माध्यन्दिनि, व्याडि, शाकल व शौनकि या वैयाकरणांचा उल्लेख प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये आढळतो, परंतु त्यावरून प्रातिशाख्ये हीं पाणिनीनंतरचींच आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. पाणिनीच्या पूर्वीचही हे वैयाकरण असूं शकतील; मतभेदाचा प्रसंग न आल्यामुळें पाणिनीनें त्यांचा उल्लेख केला नसेल. या सर्व वैयाकरणांनीं तन्त्रे किंवा प्रातिशाख्ये या तऱ्हेचे ग्रंथ न लिहितां प्रचलित भाषेंतील शब्दांचेंही विवेचन केलें असलेले व्याकरणग्रंथ लिहिले असावे असें 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ अनार्षे' या सूत्रांत पाणिनीनें उच्चारलेल्या 'अनार्षे' या शब्दावरून सूचित होतें. एकंदरीत पाहतां, हल्लीं असलेल्या स्वरूपांत जरी नसले तरी प्रातिशाख्य व तन्त्रग्रंथ हे प्रथम लिहिले गेले असावे, त्यानंतर यास्काचें निरुक्त व नंतर पाणिनीची अष्टाध्यायी व त्यानंतर जुने प्रातिशाख्य ग्रंथ योग्य त्या सुधारणा करून लिहिले असावे असें सिद्ध होतें.

१ "ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोपि " श्रमक्षरं छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं— " लघुशब्देन्दुशेखर संज्ञाप्रकरण. (राजस्थान-संस्कृत कॉलेज ग्रंथमाला पृ २२) पहा.

२ " ऋक्तन्त्रव्याकरणाय छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेता औद्वजिरप्यमग्रयत् " असा उल्लेख भट्टोजी दीक्षिणांनीं आरंभांच शब्दकौस्तुभ ग्रंथामध्ये केला आहे. (शब्दकौस्तुभ सूत्र १।१।८ पहा)

१५. पाणिनीच्या वेळची 'संस्कृत' भाषा.

वरती निर्दिष्ट केलेल्या ग्रंथकारांच्या उल्लेखांवरून पाणिनिपूर्वकाली लोकांमध्ये त्या ग्रंथकारांचे व्याकरणविषयक ग्रंथ कोणत्या स्वरूपाचे होते याचे विवेचन करण्यापूर्वी त्यांचे वेळी प्रचलित भाषा कोणत्या स्वरूपाची होती याचा थोडासा विचार करणे जरूर आहे. फार प्राचीन काळी लिहिण्याची कला फारशी अवगत नसली तरी वैदिक वाङ्मय हे उच्चवर्णीय लोकांच्या तोंडपाठ असे. लिहिण्याची कला पाणिनिपूर्वी कांही शतके उपयोगांत आली असे म्हणावयास त्याच्या सूत्रांतील लिपि, ग्रंथ वगैरे शब्द पुराव्यादाखल देता येतील. पाणिनिपूर्व वैदिक वाङ्मयाबरोबर कांही भिक्षुसूत्रे, नटसूत्रे व इतर विषयांची कांही सूत्रे अस्तित्वांत होती. तसेच, महाभारत व रामायण यांचा मुख्य भाग प्राचीन काळी रचिला गेला असे मानल्यास थोडीशी काव्यसंपत्तीही त्या वेळी असण्याचा संभव आहे. वैदिक वाङ्मयाच्या भाषेकडे लक्ष दिले असता ऋग्वेद मंडलें २-९ व त्यावर अधिष्ठित सामवेद व यजुर्वेदाचा भाग सोडल्यास वैदिक वाङ्मयाची भाषा ही पुष्कळ अंशी पाणिनिव्याकरण-संस्कृत अशा 'संस्कृत' भाषेसारखीच आहे. पाणिनीने जी भाषा समजण्याकरिता आपले व्याकरण लिहिले ती भाषा म्हणजे—आर्षशब्द व क्रियापदांची व नामांची आर्ष रूपे वाजूला सारून ऋग्वेदाच्या पहिल्या व दहाव्या मंडलाच्या भाषेसारखी व लौकिक वाङ्मयामध्ये व व्यवहारामध्ये त्या वेळी प्रचारांत असलेली भाषा. जरी भाषा या अर्थी 'संस्कृत' हा शब्द पाणिनीच्या व्याकरणांत आलेला नाही व भाष्यकारांनीही तशा अर्थी वापरला नाही तरी पण 'अग्निः संस्कृतम्' (पा. सू. ४।४।१३४) व 'संस्कृतं भक्षाः' (पा. सू. ४।२।१६) या सूत्रांमध्ये तो शब्द ज्या अर्थाने वापरला आहे त्याच अर्थाने पाणिनीने प्रकृतिप्रत्ययात्मक विभाग कल्पून अशुद्ध शब्द दूर करून 'संस्कृत' केलेल्या भाषेला 'संस्कृत' हा शब्द भाष्यकारांचे नंतर लावण्यांत आला. भाषा या अर्थी या 'संस्कृत' शब्दाचा प्रयोग जुन्यांत जुना रामायणांत व भरताच्या नाट्यशास्त्रांत आढळतो. आर्ष शब्द, आर्ष प्रयोग, व अभियुक्त लोकांमध्ये ज्यांचा प्रयोग आढळत नाही असे शब्द काढून टाकून संस्कार दिलेली जी बोधभाषा तिला संस्कृत हे नांव देण्यांत आले; व 'प्रकृत' म्हणजे सामान्य अजाण न शिकलीसवरलेली अशी जी जनता तिच्यामध्ये प्रसृत जी भाषा तिला प्राकृत नांव देण्यांत आले. "अग्निमीळे०" (क्र. सं. १।१।१) "तत्सवितुः०" (क्र. सं. ३।६।१०) "सहस्रीर्षा०" (क्र. सं. १०।९०।१) इत्यादि अनेक उक्तमोक्तम

१. भारतामध्ये लेखनकला वेदां अस्तित्वांत आली याविषयी विद्वानांमध्ये बराच मतभेद आढळून येतो. मंत्रग्रंथांना वेद जेव्हा रचिले तेव्हा लेखनकला नाहीत नव्हती व मौखिक पाठानेच वेद कायम राहिले याविषयी कोणाचाही मतभेद नाही. त्याप्रमाणेच पाणिनिकाली लेखनकला अस्तित्वांत होती याविषयीही मतभेद नाही. मतभेद म्हणजे—रोड, गोल्डस्ट्रुकर, बॉथलिक वगैरे विद्वानांच्या मते प्रातिशाख्ये रचिली त्या काळी लेखनकला अस्तित्वांत होती व वेदग्रंथ लिहिलेही जात असत; तर देबर, नॅक्सम्यूलर वगैरे विद्वानांच्या मताने प्रातिशाख्ये रचिली गेल्यानंतर लेखनकला अस्तित्वांत आली व नंतर वेदग्रंथ लिहिले गेले. कांहीही असो, उच्चारणशास्त्राचा प्राचीन भारतातील अभ्यास फारच सूक्ष्म प्रकाराने झाला होता व "विगष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शब्दभूते नडाः" या शिक्षावाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे वर्णांचे षष्ठ चैष्ट प्रकार ठरविण्यांत आल्यानंतर प्रत्येक वर्णाचा खूण देऊन वर्ण लिहिण्यांत आले. ही लेखनकला पाणिनीच्या पूर्वी प्रचलित होती. पाणिनीनंतर ही शाली असती तर पाणिनीने वेदादीप्तच वर्ण संग्रहितल्यामुळे वेदाद्वयच वर्ण लिहिण्यांत आले असते.

वैदिक ऋचांमध्ये आर्ष प्रयोग मुळीच नाहीत, किंवा असल्यास फारच थोडे आहेत हे लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. दृष्टान्त देऊन बोलवयाचे म्हटल्यास पेशवेकालीन लेखांत व बोलण्यांत प्रचलित असलेली भाषा आज वाचली म्हणजे ती आजकालच्या शिकलेल्या लोकांना विशेष अडचण न पडतां समजते व तशीच 'आमासनी वाइचपण तुमी मंगालेलें कळत न्हाय तवा अपणासनी समजावं म्हनून विचारतोया' यासारखी खेडवळ लोकांची भाषाही समजते. त्याप्रमाणेंच त्या वेळीं वैदिक भाषा व लोकांतील प्रचलित प्राकृत भाषा या दोन्ही शिकल्यासवरलेल्या लोकांना उत्तम कळत होत्या.

१६. 'वैदिक' भाषा व 'प्राकृत' भाषा यांमधील भेद.

वैदिक वाङ्मय हें अफाट, उच्च दर्जाचें, सुंदर विचारांचें व गहन अर्थाचें पवित्र असें मानिलें गेलें असल्यामुळें त्याचा बरोबर अर्थ कळण्याची इच्छा सुशिक्षित लोकांना त्या कालीं असलीच पाहिजे व तिला अनुसरूनच लोकामध्ये प्रचलित नसलेले पण वेदामध्ये आढळणारे जे शब्द त्यांच्या प्रयोगांचें पूर्ण परिशीलन करून पाणिनीनें त्या त्या शब्दांचा योग्य उच्चार व्हावा व बरोबर अर्थ कळावा म्हणून 'छन्दसि' हें पद उच्चारून निरनिराळ्या सूत्रांमध्ये सर्व वैदिक प्रयोगांचा खुलासा केला आहे. या पाणिनिपूर्व वाङ्मयांतील वैदिक वाङ्मय हें निरनिराळ्या कालखंडांमध्ये व निरनिराळ्या देशविभागांमध्ये रचिलें गेल्यामुळें त्यामध्ये एकाच अर्थाचे वाचक पुष्कळ शब्द, एकाच क्रियेचे वाचक अनेक धातू, तसेच एकाच संवधाचे बोधक अनेक प्रत्यय दिसून येतात. लौकिक भाषेमध्ये ही संख्या जरी पुष्कळ कमी झाली तरी एकाच अर्थाचे बोधक अनेक शब्द असणें हें वैशिष्ट्य कायम राहिलें. सामान्य जनांच्या प्राकृत भाषेमध्ये मात्र आजकालच्या प्रचलित भाषांप्रमाणें व्यवहारांत निरनिराळे ज्यास्त पदार्थ आल्यामुळें शब्दांची संख्या वाढली असली तरी एकार्थवाचक धातूंची, नामांची व प्रत्ययांची संख्या फारच कमी झाली इतकेंच नव्हे, तर द्विवचन, चतुर्थी विभक्ति, आत्मनेपद वगैरे प्रत्यय पार नाहीसे झाले व उच्चारण सुलभ करतां यावें म्हणून वर्णांमध्ये ऋ, ॠ व ल तसेच ऐ व औ हे स्वर आणि पुष्कळशीं जोडाक्षरें नाहीशीं झालीं. पाणिनिपूर्वकालीं व पाणिनीचेही कालीं या प्राकृत भाषेत मुळीच वाङ्मय नसावें; म्हणूनच पाणिनीनें आपल्या व्याकरणांमध्ये या भाषेला स्थान दिलें नाहीं.

१७. पाणिनीनें ज्या भाषेचें व्याकरण लिहिलें ती भाषा.

पाणिनीचे कालीं लौकिक संस्कृत-वाङ्मयामध्येही वैदिक प्रयोगांसारखेच पण लोकामध्ये फार थोड्या ठिकाणीं आढळणारे अथवा विशिष्ट जनसमूहामध्ये आढळणारे असे शब्दप्रयोग पुष्कळ होते. पण त्याचे वेळच्या व त्याच्या प्रांतांतल्या अभिजात वाङ्मयामध्ये ते आढळून येत नसल्यामुळें त्यानें आपल्या व्याकरणामध्ये त्यांना स्थान दिलें नाहीं. ज्याप्रमाणें पुणें जिल्ह्यांत बोलली जाणारी मराठी हीच मुख्य मराठी समजली जाते किंवा नडियाद जिल्ह्यांतील गुजराती ही मुख्य गुजराती समजली जाते त्याप्रमाणें भारतांतील उत्तरेकडील भाषा ही त्या वेळीं अभिजातभाषा समजली जात असे. याविषयीं शांखायन ब्राह्मणामधील पुढील महत्त्वाचा उल्लेख लक्षांत घेण्या-जोगा आहे "तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुधते । उदञ्च उ एव यान्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्ते" (शां. ब्रा. ७।६). ही उत्तर दिशा म्हणजे भारतांतील उत्तरेचा प्रांत म्हणजे सिन्धु व सतलज या नद्यांमधील भाग. काशिकाकारांनीं "प्रागुदञ्चौ

विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्धयर्थे सा नः पातु इरावती ” असें एक जुने वार्तिक उद्धृत केले आहे. त्यावरून इरावतीच्या म्हणजे रावी नदीच्या उत्तरेच्या भागाला उत्तर-प्रांत म्हणत असत. पाणिनीचें निवासस्थान शलातुर ग्राम व अध्ययनाचें ठिकाण तक्षशिला हीं दोन्ही या उत्तरप्रांतांतच होती. वेदग्रंथ हे निरनिराळ्या देशभागांत निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या ऋषींनीं किंवा ऋषिकुलांनीं रचिले असल्यामुळे साहजिकच त्यांमध्ये एकाच अर्थीं अनेक शब्द, एकाच अर्थीं अनेक प्रत्यय, इतकेंच नव्हे तर एकच प्रत्यय लावला असतां आगम, विकार, लोप, ह्रस्व, दीर्घ अशा तऱ्हेच्या फरकांमुळे अनेक रूपे ठिकठिकाणीं दिसून येतात. वैदिक ग्रंथांना निरपेक्ष प्रामाण्य असल्यामुळे व त्यांतील शब्दांना अत्यंत पावित्र्य असल्यामुळे त्यांतील सर्व वैकल्पिक प्रयोग जरी पाणिनीनें प्रमाणभूत मानिले व त्यांची बहुलम्, विभाषा वगैरे शब्दांचा उपयोग करून किंवा त्यांकरितां स्वतंत्र विधानें सांगून उपपत्ति केली, तरी पण त्याच्या प्रांतांत लोकांमध्ये वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या वैकल्पिक वैदिक प्रयोगांपैकीं जे प्रचलित होते तेवढेच त्यानें लौकिक व्यवहाराकरितां शुद्ध शब्द म्हणून मानिले व आपल्या सूत्रांनीं त्यांची सिद्धि केली.

पाणिनीनें वेदग्रंथांचा संपूर्ण अभ्यास करून आणि त्याच्या स्वतःच्या प्रांतांतील व कालांतील प्रचलित भाषेशीं तुलना करून वैदिक वाङ्मयामध्ये जे जे भिन्न प्रयोग दिसले ते ‘छान्दस’ प्रयोग मानून त्यांचें उपपादन केले आणि दोन्ही भाषांमध्ये सारखे म्हणजे समान स्वरूपाचे आढळणारे शब्द व प्रयोग यांचा पूर्ण समावेश करून आपली अष्टाध्यायी रचिली. अर्थात् त्याच्या प्रांतांत तसेंच वैदिक वाङ्मयांतही न आढळणारे व इतरत आढळणारे शब्द व प्रयोग हे अपशब्द व अपप्रयोग म्हणून त्यानें मानिले. क्वचित् थोड्याच ठिकाणीं ‘प्राचां’ शब्दानें कांहीं शब्दांचा त्यानें उल्लेख केला आहे. त्याचें कारण जरी ते शब्द अथवा प्रयोग पूर्वेकडील देशांमध्ये आढळत असले तरी त्याच्याही प्रांतांत त्यांचा कांहीं शिष्ट लोक प्रयोग करीत असत. जर सर्व निरनिराळ्या प्रांतांमधील मतभेदांना त्यानें जागा दिली असती तर या भिन्नभिन्न प्रयोगांच्या अमर्यादित संख्येमुळे त्याला त्याचें व्याकरण लिहिणेंच एका दृष्टीनें अशक्य झालें असतें. तसेंच, अनेक प्रकारच्या अनेक विकल्पांमुळे त्याच्या व्याकरणाचें अध्ययन करून बोलणाऱ्यांचा गोंधळच झाला असता. असा गोंधळ होऊं नये व प्रचलित भाषेला एक प्रकारची स्थिरता यावी आणि बोधभाषा, बोलभाषा व ग्रंथभाषा या एकच व्हाव्या या उद्देशानेंच त्यानें निरनिराळ्या प्रांतांतील मतभेदांना जागा न देतां आपलें व्याकरण रचिलें.

१८. वैदिक भाषेचीं कांहीं वैशिष्ट्ये.

फारसें सूक्ष्म विवेचन न करतां पाणिनीनें साधलेल्या वैदिक शब्दांचा व प्रयोगांचा बरवर विचार करून संधिकार्ये विभक्तिप्रत्यय व धातुसाधिते एवढ्याविषयींच बोलायलाचें म्हटल्यास पुढील गोष्टी प्रामुख्यानें दिसून येतातः—वैदिक वाङ्मयांत अनेक वेळां दोन स्वर संनिध आले

१. काशिकाकारांनीं हें श्लोकवार्तिक “एषू प्राचां देशे” (पा. सू. १।१।७५) या सूत्राचे व्याख्यान करतांना उद्धृत केले आहे. त्यामध्ये ‘इरावती’ या पाठःपेक्षां ‘इरावती’ वा पाठ उद्गम्य चांगला आहे व वार्तिक पाठाच्या दस्तलिखित प्रतींत तो आढळतो. नशामःपदांत हें वार्तिक उद्धृत केलेले आढळत नाही.

असतां संधिकार्यं केल्याशिवाय उच्चारण केलें जात असे. कधीं कधीं त्या दोन स्वरांमध्ये अंतःस्थ वर्ण घातला जात असे. स्वरान्त धातूच्या पुढें प्रत्ययांतील स्वर आला असतां बहुधा इकाराच्या पुढें 'य्' तसेंच, उकाराच्या पुढें 'व्' घालण्यांत येत असे, आणि यण्-संधि केला जात नसे. कांहीं प्रसंगी संयुक्त व्यंजनांमध्ये पुढील व्यंजनास योग्य असा स्वर दोन व्यंजनांमध्ये घातला जात असे. क्वचित् ठिकाणीं दोन व्यंजनांमधील न्हरव स्वर काढून टाकून संयुक्त व्यंजनेही केलीं जात असत. वेदामध्ये-विशेषतः वृत्तग्रन्थ ऋचांमध्ये-वृत्तांना अनुरूप अक्षरांची संख्या होण्याकरितां हें सर्व करण्यांत येत असलें तरी वेदपठणामुळें 'छान्दस' प्रयोग लोकांच्या सारखे कानीं पडून त्या तऱ्हेनें प्रचलित भाषेंत उच्चारण करण्याची कांहीं प्रांतांची प्रवृत्ति झाली. विभक्तिप्रत्ययांचे वाचनार्थीतही अनेक प्रकारचे वैशिष्ट्य वैदिक भाषेंत होतें. त्यांतील विभक्तिप्रत्ययांचा लोप, किंवा त्या प्रत्ययाच्या आद्य स्वराचा व प्रकृतीच्या अंत्य स्वराचा मिळून पूर्वसवर्णदीर्घ, किंवा त्या प्रत्ययाला 'आ' आदेश किंवा 'या' आदेश हे प्रकार प्रमुखपणानें आढळून येतात. तृतीयेचा 'भिस्' प्रत्यय हा 'ऐस्' आदेश न होतां कायम राहणें, तसेंच चतुर्थी विभक्तीबद्दल साधारणपणें षष्ठी विभक्तीचा उपयोग हेही प्रकार वैदिक वाङ्मयांत वन्याच ठिकाणीं आढळतात. त्याप्रमाणेंच स्वरान्त अव्ययांच्या शेवटच्या स्वराला दीर्घ केलेलाही अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडतो. धातूंच्या रूपांविषयीं विचार केल्यास लुङ्, लङ्, लृट्, प्रत्यय जोडले असतांना धातूच्या पूर्वी होणारा 'अ' हा आगम अनेक ठिकाणीं वेदामध्ये आढळून येत नाही. तीन भूतकालांच्या (लुङ्, लङ् व लिट्) उपयोगाविषयीं रुढ असलेले निर्विधही वेदामध्ये कडकपणानें पाळण्यांत आलेले दिसत नाहीत. क्रियापदांचे वाचनार्थीतील विशेष म्हणजे भाषेमध्ये न आढळणारा सर्वसामान्यकालवाचक लेट् हा लकार वेदामध्ये पाणिनीने वर्णन केला आहे व या लेट् प्रत्ययाचे पूर्वी अट् व आट् हे आगमही सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या तिसऱ्या, पांचव्या, सातव्या, आठव्या व नवव्या गणांतील धातूंच्या पुढेही केव्हां केव्हां 'शप्'

१. उदाहरणार्थ 'वुभ्राणो अग्रम्०' 'यो अरुक्भायत्०' इत्यादि प्रयोग पहा.

२. उदाहरणार्थ-अम्रथाशा, पटवाशा, भूवादयो ध.तवः इत्यादि पहा.

३. याविषयी "छन्दस्युभयथा" (पा. सू. ६।४।८६) व उदाहरणें पहा.

४. उदाहरणार्थ-सुवर्ग्यं लोकम्; त्रियम्बकं यजामहे, विभुवम्, तनुवं पुपेम इत्यादि. "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं तु ताभ्यामैच्" (पा. सू. ७।१।३) हें सूत्र पाणिनीने केले आहे तें करतांना त्याच्या मुळाशी अशाच प्रकारचा अंतःस्थ वर्ण दोन स्वरांमध्ये घालण्याचा प्रघात त्याच्या मनांत असावा.

५. उदाहरणार्थ-समाग्रायः समाग्रातः, प्रथमं दध्न आपः इत्यादि.

६. याविषयी "सुपां सलुक्पूर्वसवर्णा०" (पा. सू. ७।१।३९) हें सूत्र व त्याची उदाहरणें पहा.

७. याविषयी "अतो भिस् ऐस्" व "बहुलं छन्दसि" (पा. सू. ७।१।९, १०) हीं सूत्रे व त्यांचा उदाहरणें पहा.

८. याविषयी "चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि" (पा. सू. २।३।६२) हें सूत्र व उदाहरणें पहा.

९. याविषयी "क्वचि तुनुपमधु०" (पा. सू. ६।३।१३३) हें सूत्र व उदाहरणें पहा.

१०. याविषयी "बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि" (पा. सू. ६।४।७५) हें सूत्र व उदाहरणें पहा.

११. याविषयी "छन्दसि लिट्" (पा. सू. ३।२।१०५) व उदाहरणें पहा.

१२. याविषयी "लिङ्गे लेट्" (पा. सू. ३।४।७) "लेटोढाटो" (पा. सू. ३।४।९४) हीं

सूत्रे व उदाहरणें पहा.

हा विकरण दृष्टीस पडतो असें म्हटलें आहे. छुड् प्रत्ययापूर्वी ' च्लि ' प्रत्ययाला अड् वं चड् हेही आदेश वेदामध्ये अनेक ठिकाणी आढळून येतात. धातूंच्या रूपाविषयी वरील प्रकारचें वैशिष्ट्य दिसून येतें त्यावरून वेदकालीं स्वरान्तच (स्वर शेवटीं असलेलाच) धातू समजण्याचा परिपाठ असावा. ताद्वित प्रत्ययांचे वाचर्तीत वेदामध्ये भाषेपेक्षां अगदीं निराळे असे वैदिक प्रत्यय आढळत नाहींत; फक्त कधीं कधीं एका प्रत्ययाऐवजीं दुसरा एवढेंच वैशिष्ट्य दिसतें. त्रीप्रत्ययांसंबंधानें दीर्घ ई शेवटीं असलेला रात्री शब्द किंवा ' बहु ' वगैरे शब्दां-ऐवजीं ' ब्रह्मी ' वगैरे शब्द या प्रकारचें किरकोळ वैशिष्ट्य दिसून येतें. कृदन्त प्रत्ययांचे वाचर्तीत वैशिष्ट्य म्हणजे तुम् (तुमुन्) प्रत्ययाचे ऐवजीं से, असे, अध्वै, वगैरे अनेक प्रत्यय व त्वा (क्त्वा) प्रत्ययाचे ऐवजीं य (ल्यप्) प्रत्ययाचा उपयोग किंवा उलटापलट हेही प्रकार वैदिक वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं दिसून येतात.

१९ पाणिनीचे कालांतील प्रांतीय ' संस्कृत ' भाषा.

भारतांतील सर्व प्रांतांमध्ये वेदग्रंथ हे निरपेक्ष प्रमाण होते व त्यांचा पाठ सर्व ठिकाणीं सारखाच चालू होता; व तसाच तो कायम रहाण्याविषयीं खबरदारी घेतली जात असे. वैदिक वाङ्मयांत आढळून येणाऱ्या प्रयोगांच्या वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या विविधतेचा व वैशिष्ट्याचा त्या त्या प्रांतांतील प्रचलित भाषेवर मात्र निरनिराळा परिणाम झाला व प्रांतानिहाय वेदभाषेंतील वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या वैशिष्ट्यांपैकीं निरनिराळीं वैशिष्ट्ये प्रत्येक भाषेंत कांहीं याप्रमाणें प्रांतीय बोलभाषेंतही प्रसृत झालीं; व त्या अनुरोधानें बोलभाषांमध्ये निराळेपणा दिसून येऊं लागला. पाणिनीचे वेळीं प्रचलित असलेल्या भाषेचा पाणिनीनं ' भाषा ' या शब्दानेंच उल्लेख केला आहे; तरी सोयीकरितां त्या भाषेला पाणिनीच्या प्रांतांतील ' संस्कृतभाषा ' म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्याप्रमाणें वेदामधील कांहीं वैशिष्ट्ये घेऊन उत्तरदेशांतील ' संस्कृत ' भाषा झाली व पाणिनीनं तिचें व्याकरण रचिलें त्याप्रमाणें मथुराप्रांत (शूरसेनदेश), कोसलप्रांत, प्राग्देश, मगध, मालव, महाराष्ट्र, लाट वगैरे देशांमध्येही वैदिक भाषेमधील इतर कांहीं वैशिष्ट्ये घेऊन त्या त्या प्रांतांमधील ' संस्कृत ' भाषा तयार झाल्या. पाणिनिपूर्व कालीं व पाणिनीच्या कालीं या भाषा साधारणतः एकच होत्या. शब्दांचे अर्थ, शब्दांचे संबंध व वाक्य-रचना हीं सर्व सारखींच होतीं. फक्त स्वर, संधिकायें, ह्रस्व उच्चारणाऐवजीं दीर्घ उच्चारण किंवा व्यतिक्रम, व कांहीं ठिकाणीं विशिष्ट प्रत्यय व आगम यांमुळे शब्दांच्या रूपांमध्ये थोडीफार भिन्नता होती. या प्रांतीय ' संस्कृत ' भाषांचीं निरनिराळीं व्याकरणांही आस्ति-त्वांत असावीं, व इन्द्र, आपिशलि, कात्यायन, गार्ग्य, शाकटायन वगैरे वैयाकरण त्यांचे कर्ते असावे. त्यांपैकीं ऐन्द्र व्याकरण हें शूरसेन अथवा हस्तिनापुर प्रांतांत प्रचलित असावें व

१. याविषयी " व्यत्ययो बहुलम् " (पा. सू. ३।१।८५) व उदाहरणें पहा.

२. याविषयी " कृष्टदृढिभ्यश्छन्दसि " (पा.सू. ३।१।५९) व उदाहरणें पहा.

३. याविषयी ' रात्रेश्चाजसौ ' " नित्यं छन्दसि " (पा.सू. ४।१।३१, ४।१।४७) हीं सूत्रे व उदाहरणें पहा.

४. याविषयी " तुमर्थे सेसेनसे० " (पा. सू. ३।४।९) व उदाहरणें पहा.

५. याविषयी " समासेऽनभूप्वे नत्वो ल्यप् " व " वत्वापि च्छन्दसि " (पा. सू. ७।१।३७, ३८)

हीं सूत्रे व उदाहरणें पहा.

त्यामुळे त्या व्याकरणांत निर्दिष्ट केलेले विशिष्ट शब्द व त्यांचीं विशिष्ट रूपे महाभारत ग्रंथांत आढळून येतात. कात्यायन हा दाक्षिणात्य समजण्यांत येत होता. तो जरी अगदीं दक्षिणेचा नसला तरी पाणिनीच्या उत्तरदेशाच्या दक्षिणेस मालवदेश हे त्याचें निवासस्थान असावें.

२०. निरनिराळ्या प्रांतांतील 'प्राकृत' भाषा.

या अनेक प्रकारच्या 'संस्कृत' भाषांमध्ये वरती निर्दिष्ट केलेल्या वैदिक भाषेच्या वैशिष्ट्यांपैकी निरनिराळीं कांहीं वैशिष्ट्ये होती. कांहीं शतके गेल्यावर या भाषांमध्ये तद्देशीय शब्दांचाही भरणा झाला व त्याबरोबरच त्या त्या देशांतील उच्चारणवैशिष्ट्यांमुळे एका वर्णाचे ऐवजी दुसऱ्या वर्णाचें उच्चारण किंवा वर्णलोप किंवा वर्णागम यांसारखे इतर प्रकारही या भाषांमध्ये प्रसृत झाले, व या 'संस्कृत' भाषांची परिणति निरनिराळ्या 'प्राकृत' भाषांमध्ये झाली. या 'प्राकृत' भाषांमध्ये चतुर्थी विभक्ति, आत्मनेपद, द्विवचन, ऋ, ॠ, लृ, ए व औ हे स्वर आणि विसर्ग हे सर्वच गळले गेले. 'स' काराबद्दल 'श' कार, श व ष यांचे ऐवजी स, न ऐवजी ण, शब्दांचे आरंभी नसल्यास क, ग, च, ट, त, द, प या व्यंजनांचा लोप, अथवा त्यांचे ऐवजी 'य' काराचें उच्चारण, संयुक्त व्यंजनांमध्ये एकवर्गीय व्यंजनांचा संयोग, संयोगामध्ये समानवर्गीय व्यंजने नसल्यास तशीं तीं करणें, तसेंच संयुक्त व्यंजनांतील एक व्यंजन गळून मागील स्वरांला दीर्घ हे किंवा अशाच प्रकारचे फरक लोकांच्या उच्चारण वैशिष्ट्यास अनुरूप असे निरनिराळ्या भाषांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारांनीं अंमलांत आले. प्रांतीय 'संस्कृत' भाषांपासून तयार झालेल्या या प्रांतीय भाषांना 'प्राकृत' ही सामान्य संज्ञा देण्यांत आली व त्या भाषांवर कात्यायन, वररुचि, चंड, हेमचन्द्र वगैरे वैयाकरणांनी त्या भाषांतील शब्दप्रयोगां-संबंधी नियम घालून व्याकरणें रचिलीं.

२१. 'संस्कृत' भाषा व 'प्राकृत' भाषा यांचा संबंध.

याप्रमाणें या शौरसेनी, महाराष्ट्री, जैनमहाराष्ट्री, मागधी, अर्धमागधी, पाली वगैरे त्या त्या प्रांतांतील 'प्राकृत' बोलभाषा त्या त्या प्रांतांमधील विशिष्ट 'संस्कृत' भाषांपासून तयार झाल्या. वैदिक वाङ्मयामध्ये आढळणारे छान्दस शब्द व प्रयोग सोडल्यास या प्रांतीय 'संस्कृत' भाषा व वेदभाषा साधारणतः एकच होत्या हे वरतीं दाखविलेंच आहे. या 'संस्कृत' भाषांमधील उत्तर देशांतील 'संस्कृत' भाषा ही पाणिनीने व्याकरणबद्ध केली. म्हणून तिच्यामध्ये कांहींही फरक न पडतां आजपर्यंत ती जशीच्या तशी कायम राहिली आहे व त्यावेळेपासून आजपर्यंत सुमारे अडीच हजार वर्षे भारतांतील सर्व

१. "प्रियतज्ज्ञा दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेषु इति प्रयुज्यते" (व्या. म. भ.ग १ ४, १८ पहा.)

२ याविषयी "लोकाद् इति च वर्तते तेन ऋ ॠ लृ ए औ ङ व श प विसर्जनीयप्लुतवर्जो वर्णसमासो लोकादवगन्तव्यः" (हे. सू. १।१।१ हेमवृत्ति पहा.)

३ याविषयी हेमचन्द्र प्राकृत व्याकरण "शपोः सः" (हेमसूत्र ८।१।२६०) व उदाहरणें पहा.

४ याविषयी हेमचन्द्र प्राकृत व्याकरण "कगचजटतदपयवां प्रायो लुक्" तसेंच "अवर्णो (हेमव्याकरण ८।१।१७०, १८०) हो सूर्ये पहा.

याविषयी "लुतपरयशपसां शपसां दीर्घः" (हे. सू. ८।१।४३) पहा.

अथ प्राकृतम्" (हेमव्याकरण १।१।१) हे हेमचन्द्राच्या व्याकरणाचें पहिलेंच सूत्र पहा.

प्रांतांमध्ये 'संस्कृत' भाषा अथवा 'गीर्वाण' भाषा म्हणून तीच बोलली जात आहे व तिच्यांतच ग्रंथ-रचना केली जात आहे. वरती निर्दिष्ट केलेल्या महाराष्ट्री, अर्धमागधी, पाली वगैरे 'प्राकृत' भाषांतही धार्मिक व लौकिक वाङ्मय आहे, काव्ये व नाटके आहेत, सुभाषिते व कथानकेही आहेत, तसेच तत्त्वज्ञानपर कांहीं ग्रंथही आहेत. परंतु संस्कृत वाङ्मयाशी तुलना करता ते फारच थोडे आहेत. ते कांहीं विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट कालखंडांतच लिहिले गेले व त्यांचा संस्कृतसारखा सर्वत्र प्रसार झाला नाही. या प्राकृत वाङ्मयांतील अर्धमागधीत लिहिलेले जैन आगम ग्रंथ व पालीमध्ये लिहिलेले लिपिटक ग्रंथ सर्वात प्राचीन आहेत. त्यांमधील विषय जरी इसवी सनापूर्वी पांचव्या व सहाव्या शतकांत गौतमबुद्ध व महावीर यांनी प्रतिपादन केला असला तरी ते ग्रंथ बुद्ध व महावीर या धर्मप्रवर्तकांचे नंतर कांहीं वर्षांनी त्यांच्या शिष्यांनी व प्रशिष्यांनी रचिले हे "अथ वयई अरिहा सुचं गंथंति गणहरा निउणम्" (अर्थ वदति अर्हा, सूत्रं ग्रन्थान्ति गणधरा निपुणम्) या निर्युक्तीतील उक्तीवरून सिद्ध होतें. पाणिनीच्याच काय, पण कात्यायनाच्याही कालापर्यंत ते रचिले नसावे. पाणिनिकाली या भाषा जरी बोलण्यांत असल्या तरी त्यांमध्ये ग्रंथ मुळीच नसल्यामुळे पाणिनि व कात्यायन यांनी त्यांचा उल्लेखही केला नाही. एकंदरीत पाहतां, छान्दस प्रयोग वाज्जूल ठेवल्यास वैदिक भाषा म्हणजेच 'संस्कृत' भाषा, तसेच प्रांतीय 'संस्कृत' भाषांपासून परिणत झालेल्या व वैदिक प्रयोगवैशिष्ट्ये व प्रांतीय उच्चारणवैशिष्ट्ये ज्यांमध्ये उतरली आहेत अशा व उच्चारणास सुलभ केलेल्या ज्या प्रांतीय भाषा त्याच 'प्राकृत-भाषा' असे सिद्ध होतें. तेव्हां "प्रकृतिः संस्कृतम्" या प्राकृतभाषेच्या व्याकरणकारांनी व टीकाकारांनी म्हंटल्याप्रमाणे संस्कृत हीच प्राकृत भाषांची जननी असे मानिले तरी चालेल. तसेच पाश्चात्य भाषाशास्त्रज्ञांच्या मताप्रमाणे वैदिक भाषेपासून प्राकृतभाषा तयार झाल्या असेही मानण्यास कांहीं हरकत नाही.

२२. पाणिनिकालचे व्याकरणग्रंथकार.

पार्षदकाली निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये थोड्याफार फरकाच्या निरनिराळ्या 'संस्कृत' भाषा प्रचलित होत्या व त्या त्या प्रांतांमधील त्या त्या वैयाकरणांनी त्यांचा अभ्यास करून त्यांवर व्याकरणग्रंथ रचिले हे वर सांगितलेच आहे. अशा वैयाकरणांपैकी आपिशलि, काश्यप, गार्ग्य, गालव, चाक्रवर्मण, भारद्वाज, शाकटायन, शाकल्य, सेनक व स्फोटायन या दहा वैयाकरणांचा पाणिनीने आपल्या सूत्रांमध्ये निर्देश केला आहे. यांशिवाय वार्तिकांमध्ये व महाभाष्यामध्ये काशकृत्स्न, कुणरवाडव, व्याडि, वाजप्यायन वगैरे वैयाकरणांचे उल्लेख आले आहेत. " इन्द्र-श्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलि शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः " या वैयाकरणकुलांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या श्लोकांतही सूत्रे, वार्तिके व भाष्य यांमध्ये उल्लेख न आलेल्या इन्द्र, अमरसिंह व जैनेन्द्र या तीन वैयाकरणांची नावे गोविलेली आढळतात. प्रातिशाख्य ग्रंथांमधील तसेच यास्काचार्यांच्या निरुक्तांमधील उल्लेख पाहिल्यास सहज आणखी कित्येक ग्रंथकार सांपडतील की, ज्यांपैकी थोडे तरी त्या वेळचे व्याकरणग्रंथकार असतील. या सर्व वैयाकरणांपैकी ज्या दहा वैयाकरणांचे सूत्रांमध्ये प्रत्यक्ष उल्लेखच आले आहेत ते सोडल्यास बाकीचे वैयाकरण हे पाणिनीच्या पूर्वी होऊन गेले किंवा नंतर होऊन गेले हे सिद्ध करणे फार कठिण आहे. वरती सांगितलेच आहे की, केवळ प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये त्यांचा उल्लेख मिळतो म्हणून ते

पाणिनीच्या पूर्वी झाले किंवा पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये उल्लेख नाही म्हणून ते पाणिनीनंतर झाले असा कोणत्याही प्रकारचा निश्चय करतां येणें शक्य नाही.

२३. ग्रंथकारांचा उल्लेख गोत्र-प्रत्ययान्त नांवांनं करण्याची प्रथा.

नांवांवरूनच फक्त विचार करावयाचा म्हटल्यास भारतांत अत्यंत प्राचीन कालापासून व्यक्तिगत वैशिष्ट्यावरून अथवा गुणावरून अथवा क्रियेवरून किंवा केवळ यदृच्छेनं ठेविलेलीं विश्वामित्र, गुह्यमद, वसिष्ठ, शुनःशेष वगैरे अनेक विशेषनामं प्रचलित असलीं व वेदवाङ्मयामध्ये त्यांचा वेळोवेळीं उल्लेख आला असला तरी शिक्षा, कल्प, व्याकरण वगैरे वेदाङ्गग्रंथांचे कर्त्यांचा उल्लेख गोत्रप्रत्ययान्त शब्दानेंच केलेला आढळतो. वेदाङ्गग्रंथकारांनीं ग्रंथकर्त्यां विद्वान् ऋषींचा व ग्रंथाध्ययन करणाऱ्या आचार्यांचा तद्विप्रत्ययान्त शब्दांनींच उल्लेख करण्याची प्रथा होती. प्रातिशाख्य ग्रंथ, तन्त्रग्रंथ, निरुक्त व पाणिनीचा गणपाठ यांमध्ये आढळणाऱ्या अशा नांवांची गणना केल्यास त्यांची संख्या सहज दोनतीनशेंच्यावर जाईल. आरंभीं म्हणजे ग्रंथनिर्मितीला सुरुवात झाली त्या वेळीं हीं नांवें जरी सोयीचीं वाटलीं तरी कालांतरानें एकाच कुळांत एकाच वेळीं वापलेक किंवा भाऊभाऊ किंवा चुलतेपुतणे ग्रंथकार झाले असतां गार्ग्य, दाक्षि, या तऱ्हेचें गोत्रनांव दोघांचें एकच असल्यामुळें दोघापैकीं कोणता ग्रंथकर्ता ओळखावा याविषयीं संशय येऊं लागला, व तो संशय दूर करण्याकरितां गोत्रनांवापुढें आणखी एक प्रत्यय लावून गार्ग्य व गार्ग्य-

१. तैत्तिरीय व मैत्रायणीय प्रातिशाख्यांमध्ये आश्वेदेव्य, आश्वेदश्यायन, आत्रेय, आह्वरक, उख्य, उत्तमोत्तरीय, काण्डमायन, कोण्डिन्य, कौडलीपुत्र, गौतम, तैत्तिरीय, पौष्करसादि, प्लाक्षायण, प्लाक्षि, भारद्वाज, माचाकीय, मीमांसक, वाडभीकर, वात्सप्र, वाल्मीकि, शाह्यायन, शैत्यायन, स्थविरकौण्डिन्य, सांकृत्य व हारीत हीं नांवें सांपडतात.

ऋतप्रातिशाख्यामध्ये अन्यतरेय, आगस्त्य, कौत्स, गार्ग्य, पाञ्चाल, प्राच्यपाञ्चाल, वात्रव्य, माक्षव्य, मांडूकेय, यास्क, वेदमित्र, व्याडि, शाकटायन, शाकल, शाकल्य, शाकल्यपिता, शूवीर, व शौनक हीं नांवें सांपडतात.

वाजसनेयिप्रातिशाख्यामध्ये औपश्रिषि, कात्यायन, काण्व, काश्यप, गार्ग्य, जातूकपथ, दाल्भ्य, माध्यादिन, शाकटायन, शाकल्य व शौनक हीं नांवें सांपडतात, कात्यायनप्रातिशाख्यामध्ये काण्व नांवाचा उल्लेख मिळतो.

ऋततन्त्रामध्ये इन्द्र, औदग्विजि, नैगी, पाणिनि, बृहस्पति, ब्रह्मा, भारद्वाज, शाकटायन हीं नांवें सांपडतात.

निरुक्तामध्ये आप्रायग, औदुम्बरायण, औपमन्यव, और्णवाम, कात्थक्य, कौष्टुकि, गालव, चर्मशिरम्, तैट्टिकि, वाष्पायणि, शाकपूणि व स्थूलष्टीविन् हीं नांवें सांपडतात.

पाणिनोने दिलेलीं दहा वैयाकरणांचीं नांवें प्रसिद्ध आहेत. त्यांशिवाय वार्तिकामध्ये पौष्करसादि व शौनक यांचा उल्लेख मिळतो व महाभाष्यामध्ये आपिशलि, काशकृत्स्न, कुण्वरटव, कौष्टीय, गोमदीय, गौतम, भारद्वाजीय, यारक वाष्पायणि, व्याडि, शाकटायन व सौनाग यांचा उल्लेख मिळतो.

यांशिवाय प्राच्य व उदीच्य ग्रंथकार असेही उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत. प्राच्यपञ्चाल, शाकल्यपिता या उल्लेखांवरून या प्राचीनकाळांतून एकाच कुलामध्ये दोन प्रसिद्ध ग्रंथकर्त्यांना तेंच गोत्रनांव असल्यामुळे दोहोंमधील भेद दाखविण्याकरितां प्राच्य व पिता यांसारखे शब्द जोडण्याची जरूर भासूं लागली होती हे दिसून येतें.

यण तसेच दाक्षि व दाक्षायण यांसारखे दोनदोन शब्द प्रचारांत आले. पाणिनीने तद्धित प्रकरणांत या प्रत्ययांची नोंद करून त्यांना गोत्रार्थक प्रत्यय व युवार्थक प्रत्यय अशीं नांवें दिलीं आहेत. ग्रंथकाराचे गोत्रप्रत्ययान्त नांवानें अथवा युवप्रत्ययान्त नांवानें असे उल्लेख पाणिनिपूर्वकाली व पाणिनीनंतर दोनतीनशें वर्षेपर्यंत आढळून येतात. कालान्तरानें हींही नांवें गैरसोयीचीं झालीं. कारण, एकाच कुलामध्ये गोत्रनांवानें प्रसिद्ध असलेल्या गार्ग्य, कात्यायन यांसारख्या एका प्रसिद्ध व्यक्तीच्या पांचव्या सहाव्या वंशजांनाही तींच नांवें दिलीं गेल्यामुळें संशय येऊं लागला व तो दूर करण्याकरितां गोत्रनांव व वैयक्तिक नांव हीं दोनही एकदम उच्चारण्याचा प्रघात सुरू झाला. साधारणपणें पाणिनीनंतर लवकरच ही प्रथा पडली असावी व या प्रथेचीं कुणर-वाडव, वररुचि-कात्यायन, सौर्य-भगवान् वगैरे उदाहरणें देतां येतील. ही प्रथा विचारांत घेतली असतां वाजस-नेयिप्रातिशाख्यकर्ता कात्यायन हा पाणिनिपूर्वी होऊन गेला व त्याचाच वंशज दोनचारशें वर्षांनंतर वररुचि-कात्यायन हा पाणिनीनंतर होऊन गेला असें म्हटल्यास कांहीं हरकत दिसून येणार नाही.

२४. वैयक्तिक नांवानें उल्लेख करण्याची प्रथा.

गोत्रनांवाऐवजी देशाच्या नांवावरून 'रहिवाशी' या अर्थाचा प्रत्यय लावून साधलेलें नांव किंवा आईच्या नांवापुढें पुत्र शब्द लावून किंवा पुत्र या अर्थी प्रत्यय लावून साधलेलें गोत्रदीय अथवा गोणिकापुत्र यांसारखेंही नांव वैयक्तिक नांवाबरोबर उच्चारण्यांत येऊं लागलें. हीही प्रथा कांहीं शतकें टिकली. त्यानंतर वैयक्तिक नांवांमध्ये पुष्कळ विविधता उत्पन्न झाल्यामुळें व एका कुटुंबांत वैयक्तिक नांवेंही हटवून निरनिराळीं ठेवण्याचा प्रघात पडल्यामुळें वैयक्तिक नांवांनंच उल्लेख करण्याची प्रथा पडली. या वैयक्तिक नांवांची भर्तृहरि, पुण्यराज, हेलाराज, जिनेन्द्र-बुद्धि, कैयट, धर्मकीर्ति, हरदत्त, देवनन्दिन्, जयादित्य, वामन, उदयन, चन्द्रगोमिन्, क्षपणक, पाल्यकीर्ति, घोषदेव वगैरे अनेक उदाहरणें देतां येतील. हीं व्यक्तीनांवें व्यक्तीच्या गुणवैशिष्ट्यावरून, स्वभाववैशिष्ट्यावरून तसेंच कांहीं विशिष्ट घटनेमुळें देण्यांत आलीं, तर कांहीं वेळां केवळ यदृच्छेनेंही तीं देण्यांत आलीं. ही प्रथा पतंजलीच्या नंतर पडली व साधारणतः बारापंधरा शतकें ती चालू होती. जरी वैयक्तिक नांवांमध्ये विविधता पुष्कळ होती तरी हजार दीडहजार वर्षांच्या कालखंडांत तेंच व्यक्तीनांव धारण करणाऱ्याही अनेक व्यक्ती दिसून येऊं लागल्या व संशयाला पुन्हां जागा मिळाली. अशा तऱ्हेचा संशय दूर करण्याकरितां धंद्यावरून, निवासस्थानावरून, विशिष्ट कार्यावरून किंवा जातीवरून साधलेलें असें नांव उपनांव म्हणून या व्यक्तीनांबरोबर उच्चारण्यांत येऊं लागलें व ती प्रथा आजपर्यंत चालू आहे. रामचंद्र शेष, भट्टोजी दीक्षित, नागेश उपाध्याय, मैत्रेय रक्षित, विठ्ठल शेष वगैरे अनेक जोडनांवें या प्रथेचीं उदाहरणें म्हणून देतां येतील. अशा तऱ्हेचीं उपनांवें ब्राह्मणवर्गांमध्ये भट्ट, याज्ञिक, भीमांसक, द्विवेदी, त्रिवेदी, चतुर्वेदी, सामवेदी, यज्वा, वाजपेयी वगैरे अनेक आढळतात. विद्वान पूर्वेज हा आचार्य, उपाध्याय किंवा पांडित म्हणून प्रसिद्धीला आल्यानंतर त्याच्या वंशजांना तेंच नांव देण्यांत येत असे. विद्वान जैन साधूंच्या पुढें 'सूरि,' तसेंच वेदान्ती संन्याशांच्या पुढें 'सरस्वती', विद्वानांच्या पुढें शास्त्री, तसेंच याज्ञिककर्म करणाऱ्यांच्या नांवापुढें भट्ट हींही उपपदें जोडण्यांत आलीं.

२५. नांवांवरून निष्कर्ष व पार्षद कालांतील व्याकरण.

व्यक्तीनांवांच्या व उपनांवांच्या या विवेचनावरून साधारणपणें निष्कर्ष काढणें झाल्यास, पाणिनिपूर्वकाली ग्रंथकर्त्यांचा निर्देश गोत्रप्रत्ययान्त किंवा युवप्रत्ययान्त नांवानें केला जात असे.

पाणिनीनंतर भाष्यकारांचे कालापर्यंत या गोत्रप्रत्ययान्त अथवा युवप्रत्ययान्त नांवाच्या पुढें अथवा मार्गे व्यक्तीच्या नांवाचा निर्देश केला जात असे. भाष्यकारांनंतर साधारणपणें भट्टोजी दीक्षितांच्या कालापर्यंत केवळ व्यक्तिगत नांवानेंच उल्लेख केला जात असे व भट्टोजी दीक्षितांच्या कालानंतर हल्लीं व्यक्तिगत नांवाच्या पुढें उपनांव लावण्याचा प्रघात पडला आहे. कधीं कधीं व्यक्तिगत नांवापुढें उपनांवापूर्वीं देव, विजय, शंकर, यासारखें माननीय नांव किंवा शास्त्री, भट्ट, राय यांसारखें गुणनिदर्शक नांव किंवा पितृनामही उपपद जोडण्यांत येतें. पाणिनीनें उल्लेख केलेल्या दहा वैयाकरणांशिवाय इतर ज्या वैयाकरणांचे उल्लेख प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये, निरुक्तांत किंवा वार्तिकांमध्ये किंवा महाभाष्यांत आले आहेत त्यांचीं नांवां पाहिल्यास तीं बहुधा गोत्र-प्रत्ययान्त किंवा युवप्रत्ययान्त आढळून येतात. म्हणून पाणिनीनें जरी त्यांचा निर्देश केला नसला तरी ते पाणिनिपूर्व असूं शकतील, व तसें मानण्यास कांहीं हरकतही दिसत नाहीं. अशा वैयाकरणांपैकीं साधारणपणें ठळक वैयाकरणांचा निर्देश त्यांच्या वैशिष्ट्याची दिशा दाखवून पुढील संग्रहकारिकांमध्ये केला आहे—

नामान्याख्यातजानीति प्रब्रूते शाकटायनः ।
 न तथेति प्राह गार्ग्यः, इन्द्रेणार्थः पदं स्मृतम् ॥ १ ॥
 अन्त्यवर्णसमुद्भूता धातवश्च प्रकीर्तिताः ।
 किद्विकल्पं तृषादीनां क्त्वायाः प्रोवाच काश्यपः ॥ २ ॥
 क्रत एव थलोऽनिद्वत्वं भारद्वाजोऽब्रवीत्तथा ।
 पुंवद्भाषितपुंस्कं च तृतीयादिषु गालवः ॥ ३ ॥
 प्रगृह्यसंज्ञां संबुद्धौ शाकल्यो लौकिकेष्वितौ ।
 ह्रस्वं प्रकृतिभावं चासवर्णेऽप्युक्तवानिकः ॥ ४ ॥
 इताधिकारस्याचष्टे ईकारं चाक्रवर्मणः ।
 गिरेरिकारस्याकारं तथैव प्राह सेनकः ॥ ५ ॥
 गुरोकारस्यावङं तु प्राह स्फोटायनस्तथा ।
 वृद्धेर्विकल्पं सुब्धातौ प्रोवाचापिशालिर्मुनिः ॥ ६ ॥
 समूहेऽर्थे तथा धेनोरनजः कं च तद्वितम् ।
 नाम्ना पुष्करणं तस्य शब्दशास्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ७ ॥
 वैयाघ्रपद्यं दशकं पाणिनीयं त्वकालकम् ।
 काशकृत्स्नं त्रिकं प्रोक्तं तथा च गुरुलाघवम् ॥ ८ ॥
 द्रव्याभिधानिकव्याडेर्दशधुष्करणं स्मृतम् ।
 अनेकशेषं दैवं स्याच्चान्द्रं चासंशकं स्मृतम् ॥ ९ ॥
 करोतेरादिकर्तृत्वे दीर्घत्वं शास्ति शौनाकिः ।
 द्वित्वं पौष्करसादिस्तु चयः प्राह परे शरि ॥ १० ॥
 वधि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
 आपं चैव हलन्तानां यया वाचा निशा दिशा ॥ ११ ॥
 चारायणश्छद्मयोगात् पुच्छकृच्छ्रे पुरोः कृतात् ।
 माध्यन्दिनिश्चोशनसः संयुद्धौ च विरूपताम् ॥ १२ ॥ स्वकृत.

२६. पाणिनीने निर्दिष्ट केलेल्या वैयाकरणांच्या मतभेदांवरून निष्कर्ष.

पाणिनीने निर्दिष्ट केलेल्या दहा वैयाकरणांच्या मतभेदांचा विचार केल्यास ते मतभेद संधिकायें, द्वित्व, आगम, स्वर व गुण यांविषयींच आहेत; प्रत्ययभेद किंवा शब्दसिद्धि यांविषयीं नाहीत; तसेंच धातुसाधितें किंवा नामसाधितें यांविषयींही नाहीत. मतभेद दाखविणारीं अठरा सूत्रे आहेत. त्यांपैकी संधिकार्यांवद्दल मतभेद आठ सूत्रांत प्रदर्शित केला आहे. या मतभेदाचा विचार केल्यास असें दिसून येतें कीं वेदामध्ये दोन असवर्ण स्वर जवळ आले असतां उच्चारण-सौकर्यामुळे व स्वाभाविक असलेल्या उच्चारणपद्धतीमुळे संधि न करतां पहिल्या स्वरासारखा अंतःस्थवर्ण त्या दोन स्वरांमध्ये घालून जी विशिष्ट उच्चारणपद्धति होती तीच कांहीं प्रांतांत प्रचलित 'संस्कृत' भाषांत पाळण्यांत आली, व तीच प्रांतीय 'संस्कृत' पासून तयार झालेल्या 'प्राकृत' भाषांमध्ये पाळली गेली. 'अर्धसागधी' प्राकृतामध्ये दोन स्वर जवळ आले असतां 'य'कार मध्ये घातला जातो व महाराष्ट्री प्राकृतामध्ये या दोन स्वरांमधील 'य'काराचें उच्चारण केलें जात नाही. साधारणपणें अनुमान काढावयाचें झाल्यास यकाराचें उच्चारण करणारे शाकटायन व स्फोटायन हे पूर्वेकडील देशांत राहणारे असावे, तसेंच गार्ग्य व शाकल्य हे उत्तरेकडील राहणारे असावे. पाणिनीच्या उत्तर प्रांतांत दोन्ही तऱ्हांनीं उच्चारण चालूं असावें. दोन सूत्रांमध्ये द्वित्वावद्दल मतभेद आला आहे; तोही उच्चारणवैशिष्ट्यामुळेच झाला आहे. कारण, संयुक्त व्यंजन आलें असतां पूर्वीच्या स्वराच्या वर जोर पडून तो स्वर ह्रस्व असल्यास त्याचें उच्चारण दीर्घ स्वरासारखें साहजिकच होतें; व त्यामुळे त्याच्या पुढें संयुक्त व्यंजनें दोन किंवा अधिक असलीं तरी त्यांचे उच्चारणांत फरक पडत नाही. उदा० 'पुत्रम्' उच्चारलें काय किंवा 'पुत्त्रम्' उच्चारलें काय सारखेंच; म्हणून त्या व्यंजनांना द्वित्व करण्याचा प्रघात कांहीं प्रांतांमध्ये पडला होता तोच पाणिनीनें नमूद केला आहे. त्यावरूनही पूर्वेकडील शाकटायनाच्या प्रदेशांत द्वित्वानें दोनाचीं तीन व्यंजनें करून उच्चारण्याचा प्रघात असावा व शाकल्याच्या उत्तरेकडील प्रांतांत तो नसावा. यांशिवाय पाणिनीनें नमूद केलेले मतभेद हे किरकोळ स्वरूपाचे—इडागमविकल्प, ह्रस्व, स्वरितोच्चारण यांवद्दल, किंवा 'इ' काराच्या ऐवजीं ईकारावद्दल, अथवा रूपभेदावद्दलच आहेत; व त्यांवरूनही प्रांतीय मतभेदाचेंच निदर्शन केलें जातें. यावरून या सर्व वैयाकरणांनीं त्यांचे प्रांतांतील प्रचलित 'संस्कृत' भाषेचीं व्याकरणें लिहिलीं असावीं. या व्याकरण-ग्रंथांमध्ये

१. वा सुध्यापिशलेः (६।१।१२) प्रार्थमीयति प्रर्थयति; ओतो गार्ग्यस्य (८।३।२०) भो इदम्, भोविदम्; ध्योर्लेधुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (८।३।१८) असायुद्धर, अस्माउद्धर; लोपः शाकल्यस्य (८।३।१९) असा आदित्यः, असावादित्यः; संकुद्धौ शाकल्यस्येतावनाथे (१।१।१६) वायो इति, वायविति; अवङ् स्फोटायनस्य (६।१।१२३) गवाग्रम्, गोऽग्रम्; ई चाकर्वर्मणस्य (६।१।१३०) चिनुहीदम्, चिनुही इ इदम्; इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च (६।१।१२७) दधि अत, दध्यत;

२. लिप्रभृतिषु शाकटायनस्य (८।४।५०) इन्द्रः; सर्वल शाकल्यस्य (८।४।५१) अर्कः.

३. रुषिभृत्कृषेः काश्यपस्य (१।२।२५) रुषित्वा, तर्षित्वा; इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य (६।३।६१) ब्रह्मन्धुतरा, ब्रह्मन्धूतरा; नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् (८।४।६७) गार्ग्यस्तत्र.

४. अङ् गार्ग्यगालवयोः (७।३।९९) अस्वपीत्, अस्वपत्; गिरेश्च सेनकस्य (५।४।१११) उपगिरम्, उपगिरि.

५. क्रतो भारद्वाजस्य (७।२।६३) सप्तर्धः लङः शाकटायनस्यैव (३।४।१११) अङुः; वृतीवादिषु नाशितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य (७।१।७४) शुचये, शुचिने.

जसा प्रातिशाख्यांमध्ये वेदाच्याविषयी विचार केलेला आहे तसाच म्हणजे वर्णसंख्या, वर्णाचारण, वर्णलोप, संधिकार्ये, स्वर, ह्रस्वदीर्घ-विचार, व द्वित्व यांबद्दलचाच विचार प्रामुख्याने केला असावा. या वैयाकरणांशिवाय इतरही वैयाकरण पाणिनिपूर्व काली झाले असावे हे जरी त्यांचा उल्लेख पाणिनि-सूत्रांमध्ये आलेला नसला तरी इतर ग्रंथांमध्ये आलेल्या त्यांच्या उल्लेखांवरून व उताऱ्यांवरून स्पष्ट होतें.

२७. 'ऐन्द्र व्याकरण-संप्रदाया' -विषयी विवेचन.

अशाच वैयाकरणांपैकी पण पाणिनीने उल्लेख न केलेला इन्द्र नांवाचा एक मोठा वैयाकरण होऊन गेला असावा. इन्द्रानें लिहिलेला म्हणून प्रसिद्ध असा ऐन्द्र व्याकरण नांवाचा ग्रंथ एकही हस्तालिखितांमध्ये सुद्धा उपलब्ध नाही. तैत्तिरीय संहितेमध्ये (६।४।१) देवांनी इन्द्राला वाणीचें स्पष्टीकरण करण्याची विनंति केली अशा तऱ्हेची आख्यायिका आहे. तिचा अर्थ इन्द्र ही वाणीची अधिष्ठात्री देवता आहे व इन्द्राच्या अनुग्रहाशिवाय वाणीचें शुद्ध उच्चारण होणें व योग्य अर्थ कळणें अशक्य आहे एवढाच आहे. महाभाष्यांतही (म.भा.भाग १ प्र. १२) 'बृहस्पतीने इन्द्राला १००० देववर्षे शब्द शिकविले तरी शब्द संपले नाहीत' असें वाक्य आहे. हें वाक्य केवळ अर्थवाद स्वरूपाचें आहे व त्यामध्ये शब्द असंख्य आहेत येवढाच अर्थ अभिप्रेत आहे. पाणिनीने आठ ठिकाणी 'प्राचाम्' शब्द उच्चारून पूर्वीच्या वैयाकरणांचे मतभेद प्रदर्शित केले आहेत. त्यांपैकी सहा मतभेद तद्धित प्रत्ययांसंबंधी आहेत. प्राचाम् या शब्दानें तेथें 'ऐन्द्र' व्याकरणाचा उल्लेख पाणिनीने केला आहे व ऐन्द्र नांवाचा जरी एखादा विशिष्ट व्याकरणग्रंथ नव्हता तरी ऐन्द्र ही एक व्याकरणशाखा होती व तिलाच उद्देशून 'प्राचाम्' शब्द पाणिनीने आपल्या सूत्रांत घातला आहे असें वनेलसारखे कांहीं वैयाकरणांचें मत आहे. पाणिनिसूत्रांमध्ये प्राचाम् या शब्दाचा अर्थ 'पूर्वीचे' अथवा 'प्राचीन कालचे' असा दिसत नाही. 'प्राचाम्' याच्या जोडीला त्याने 'उदीचाम्' असा शब्द कांहीं ठिकाणी घातला आहे त्यावरून 'प्राचाम्' हा देशवाचक शब्द आहे व पूर्वकडील वैयाकरण हा त्या शब्दाचा अर्थ पाणिनीला अभिप्रेत असावा. पूर्वकडील देशांतल्या पाणिनिपूर्व लोकप्रिय व्याकरणसंप्रदायाला 'ऐन्द्र' हें नांव दिलें असण्याचा संभव आहे.

२८. ऐन्द्र व्याकरणासंबंधी कांहीं आख्यायिका.

ऐन्द्र नावानें प्रसिद्ध असा व्याकरणग्रंथ असो, किंवा ऐन्द्र हें संप्रदायाचें नांव असो, या ऐन्द्र व्याकरणाचें कोणत्या प्रकारचें वैशिष्ट्य होतें त्याची कल्पना त्या व्याकरणाविषयी आलेल्या इतर ग्रंथांतील उल्लेखांवरून थोडीशी येण्याजोगी आहे. तैत्तिरीय संहिता (६।४।१) ग्रंथांतील उल्लेख व महाभाष्यांतील उल्लेख अर्थवादात्मकच आहेत. बृहत्कथामञ्जरीमध्ये व कथासरित्सागरामध्ये पाणिनीची आख्यायिका दिली आहे. त्या आख्यायिकेमध्ये पाणिनीच्यावर अनुग्रह करण्याकरितां शंकरानें हुंकार केला व त्यामुळे ऐन्द्र व्याकरण नष्ट झालें अशी आख्यायिका आहे. बौद्ध ग्रंथांमध्ये ऐन्द्र व्याकरणाचा उल्लेख करून शारिपुत्रानें लहानपणी ऐन्द्र व्याकरणाचें अध्ययन केलें असें म्हटलें आहे. बृहस्पतीने इन्द्राला व्याकरण शिकविलें, तें ऐन्द्र व्याकरण जम्बूद्वीपांत चालूं होतें, पण पाणिनीच्या व्याकरणानें तें मागे पाडिलें अशी तिवेदामधील पाळी वाङ्मयामध्ये नोंद आढळते. चान्द्र व्याकरणाचें पाणिनीय व्याकरणाशीं सादृश्य आहे तसेंच कालाप व्याकरणाचें ऐन्द्र व्याकरणाशीं सादृश्य आहे असा पंडितांमध्ये प्रवाद आहे.

इतकेंच नव्हे, तर कालाप अथवा कातन्त्र व्याकरणाचा कर्ता शर्ववर्मा यानें कार्तिकेयाला आपणास व्याकरणाचा उपदेश करण्याविषयीं विनंति केली असतां कार्तिकेयानें 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' असें पहिलें सूत्र म्हटल्याबरोबर शर्ववर्म्यानें पुढील सर्व सूत्रें रचिलीं अशीही दन्तकथा आहे. सारस्वत व्याकरणाच्या टीकेंत "इन्द्रादयोपि यस्यान्तं न ययुः शब्द-वारिधेः । प्रक्रियान्तस्य कृत्स्नस्य धर्मो वक्तुं नरः कथम्" असा श्लोक आहे. देवगिरीच्या बोपदेवानें धातुपाठाच्या आरंभीं लिहिलेला "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" हा श्लोक लोकांमध्ये प्रसिद्धच आहे. याशिवाय देव-बोधानें महाभारतावरील टीका लिहितांना आरंभींच "यान्युजहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणा-र्णवात् । पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥ न दृष्ट इति वैयासे शब्दे मा संशयं कृथाः । अज्ञैरज्ञातमित्येव पदं न हि न विद्यते" या श्लोकांत ऐन्द्र व्याकरणाचा गौरव करून त्याच्या विस्ताराची कल्पना दिली आहे. ब्रॅनल्लेन टोलकप्पिय (टोळकलिप्त = व्याकरणपाठशाळा-मध्ये अभ्यासोपयुक्त ग्रंथ) नांवाच्या दाक्षिणात्य व्याकरणाचें कातन्त्र व्याकरणाशीं तसेंच कात्यायनाच्या पाली व्याकरणाशीं साम्य दाखविलें आहे; आणि कातन्त्राचें मूळ ऐन्द्र व्याकरण असल्यामुळें ऐन्द्र व्याकरण कसें असावें त्याची कल्पना दिली आहे. त्यावरून ऐन्द्र व्याकरणा-मध्ये वर्णसमाम्नाय व संधिकार्ये प्रथम प्रकरणांमध्ये, त्यानंतर विभक्तिप्रत्यय, सर्वनाम, कारक, समास व तद्धित याविषयीं विचार दुसऱ्या प्रकरणांमध्ये, धातूंचे प्रकार, काल व अर्थवाचक प्रत्यय, द्वित्व, संप्रसारण, गुण, अनुषङ्ग व इडागम याचा विचार तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये व शेवटीं चवथ्या प्रकरणांमध्ये कृतप्रत्ययांचा विचार केला असावा असें दिसतें.

२९. ऐन्द्र व्याकरण व वर्णसमूहाचा विचार.

ऐन्द्र व्याकरणांमध्ये ग्रंथारंभी वर्णांचें विवेचन केलें असलें पाहिजे हें "अथ वर्णसमूहः" या चरक-व्याख्याकारांनीं उद्धृत केलेल्या ऐन्द्र सूत्रावरून सिद्ध होतें. या वर्णसमूहांत किती वर्ण होते व त्यांचा क्रम कसा होता हें जरी स्पष्ट नसलें तरी वर्ण सांगणारीं सूत्रें त्यानें दिलीं होती व प्रत्येक सूत्राच्या शेवटीं त्यानें इत् म्हणजे मूळ वर्ण जोडले असावे. हे इत् वर्ण जोडून पाणिनीनें जसे प्रत्याहार केले आहेत तशा प्रकारचे प्रत्याहार त्यानें केले नसले तरी इत्संज्ञक वर्णांची मूळ कल्पना त्याची असावी असें नन्दिकेश्वराच्या "अत्र सर्वत्र सूत्रेषु" या कारिके-वरील उपमन्युकृत व्याख्येमध्ये 'धात्वर्थम्' या पदाचें व्याख्यान करतांना व्याख्याकारांनीं घातलेल्या 'तथा चोक्तमैन्द्रे अन्त्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्तिताः' या ओळीवरून स्पष्ट दिसून येतें. या ओळीच्या अर्थाचें विवेचन जरी टीकाकारांनीं केलेलें नसलें तरी शेवटीं 'समुद्भूत' वर्ण ज्याला जोडला आहे तो धातू असा त्या श्लोकाचाच अर्थ असावा. वेदकाली पुष्कळसे धातू अकारान्त असले पाहिजेत हें 'भेदति,' 'हनति,' 'मरति' वगैरे वेदांमध्ये जागोजागी आढळणाऱ्या रूपांवरून दिसून येतें. आ, इ, उ वगैरे स्वर शेवटीं असलेले धातूही वेदकालीं रूढ असावे हे 'दाति' वगैरे रूपांवरून दिसून येतें. व्यंजनान्त धातू मात्र मानण्यांत

१. नन्दिकेश्वरकारिका २. वरील उपमन्युकृत व्याख्या पहा:

धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्त्यवर्णजालं शब्द इति न्यायेन । तथा चोक्तमिन्द्रेण—

१. अन्त्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्तिताः । इति ।

नसावे. पाणिनीच्या व्याकरणामध्येही व्यंजनान्त धातू असे धातुपाठामध्ये दिले नाहीतच. धातूच्या शेवटी स्वर हा पाणिनीने जोडलाच आहे. तो स्वर फक्त उच्चारणाकरिता आहे. तो नाहीसा होणारा म्हणजे 'निघून जाणारा' असल्यामुळे त्याला 'इत्' (निघून जाणारा) असे म्हटले आहे. इन्द्रानेही आपल्या धातुपाठामध्ये व्यंजनान्त धातू दिले नसावे. त्याच्या व्याकरणामध्ये सर्वच धातू स्वान्त—हन, भिद, दा, वगैरे होते इतकेंच नव्हे, तर त्यांचे पुढे त्याने मुद्दाम काही वर्ण त्या धातूंचे पद (परस्मैपद अथवा आत्मनेपद) किंवा इतर काही वैशिष्ट्य ओळखले जावे म्हणून लाविले होते; व त्या वर्णांना त्याने 'मूळचे नसलेले पण उत्पन्न झालेले' या अर्थाची 'समुद्भूत' अशी संज्ञा दिली होती असे दिसते. हे समुद्भूत वर्ण ण् इ क् झ् वगैरे एकंदर तेराच असावे व पाणिनीनेही हे तेरा समुद्भूत वर्ण इत् म्हणून घेऊन वर्णसामान्याची उपदेश-सूत्रे चवदा करावी लागल्यामुळे व एक वर्ण कमी आल्यामुळे दोन वेळां ण् हा अन्त्य वर्ण घातला असावा. धातूंचे मूळचे स्वरूप स्वान्त कल्पिले गेले होते म्हणूनच प्राकृत भाषांमध्ये सर्व धातू स्वान्त आढळून येतात; व प्राकृत व्याकरणकारांनीही धातू हे स्वान्तच असतात असा दंडक घालून दिला आहे.

३०. "अर्थः पदम्" या ऐन्द्र सूत्राविषयी विचार.

ऐन्द्र अथवा माहेन्द्र व्याकरण हे आज जरी उपलब्ध नसले तरी वरती उद्धृत केलेल्या देवत्रोधान्या टीकेतील दोन श्लोकांवरून ते विस्तृत स्वरूपाचे असावे व त्यामध्ये पाणिनीच्या व्याकरणाप्रमाणे अशुद्ध किंवा सूत्राने साधतां न येण्याजोगी अशी त्या वेळी प्रचलित असलेली अनेक रूपे साधलेली असावी. पाणिनीने मात्र तीं रूपे आपल्या व्याकरणामध्ये साधलीं नाहीत. त्याचे कारण त्याच्या मती त्या रूपांचा प्रचार शिष्ट लोकांत नसावा व असल्यास तो काही विशिष्ट लोकांमध्ये किंवा विशिष्ट प्रांतांमध्येच असावा. शिवाय, अशा रूपांना आपल्या व्याकरणांत जागा दिल्यास त्यांचा प्रचार कमी होण्याऐवजी उलटा वाढेल असेही त्याला वाटले असावे. 'पद' शब्दाची 'अर्थः पदम्' अशी सुटसुटीत व्याख्या ऐन्द्र व्याकरणांत दिलेली म्हणून दुर्गाचार्य वगैरे टीकाकारांनी उद्धृत केली आहे. पाणिनीच्या मताप्रमाणे प्रत्ययान्त शब्दाला पद अशी संज्ञा आहे. 'अर्थः पदम्' अशी पद शब्दाची व्याख्या केल्यास शब्दाचा प्रकृति व प्रत्यय असा विभाग केल्यावर ती केवळ प्रकृतीला म्हणजे धातूला अथवा प्रातिपदिकालाही लागू पडेल; पण तशी ती लागू पडतां कामा नये म्हणून ती व्याख्या बाजूला राहून पाणिनीने 'सुतिष्ठन्त पदम्' अशी व्याख्या दिली आहे. ऐन्द्र मताप्रमाणे प्रकृतिप्रत्ययविभाग कल्पिल्यावर फक्त प्रकृतीला अथवा फक्त प्रत्ययालाही 'पद' ही संज्ञा होऊ शकते व ऐन्द्र व्याकरणाचे कार्त्तिके त्याप्रमाणे ती प्रचारांतही असावी. याला पुरावा म्हणजे दृषद्भ्याम् याचा पदपाठ दृषद् भ्याम् (दृषद्भ्यामिति दृषद्भ्याम्) तसाच 'पृत्सु' याचा पदपाठ पृत् सु (पृत्सु इति पृत्सु) असा प्रकृति हे एक स्वतंत्र पद व प्रत्यय हे निराळे स्वतंत्र पद मानून देण्यांत येतो. देवेभिः या ठिकाणी पदपाठकारांनी पदे तोटलीं नाहीत; कारण, 'भिः' याला जरी वेगळा अर्थ असला तरी 'देवे' असा एकारान्त शब्द नसल्यामुळे 'देवे' याला वेगळा अर्थ नाही; तो वेगळा

१. याकरिता ऐ. व्या. सूत्रे ८।४।२३९-२४१ पहा.

२. "नैके पदजातम् । यथा अर्थः पदमित्येन्द्राणाम्" (दुर्गाचार्य निरुक्तवृत्ति)

अर्थ 'देव' याला आहे. ऐन्द्र व्याकरणाचे पूर्वी शाकल्य वगैरे ऋषींनी केलेले पदपाठ प्रचारांत असावे. व त्या पदपाठांचा अभ्यास करून व त्यांतील पदांकडे लक्ष देऊन इन्द्रानें आपल्या व्याकरणांत 'अर्थः पदम्' अशी व्याख्या दिली असावी. पदपाठांतील पदांचें जिनें स्पष्टीकरण होईल अशी 'अर्थः पदम्' ही व्याख्या ऐन्द्र व्याकरण हें पाणिनीच्या पूर्वी प्रचारांत असावें असें अनुमान काढण्याला एक साधन म्हणून देतां येईल. आपिशलिनें 'विभक्त्यन्तं पदम्' अशी पद शब्दाची व्याख्या दिली आहे व 'विभक्ति' शब्दाचा 'सुप् व तिङ्' असा अर्थ असल्यामुळे पाणिनि व आपिशलि यांच्या व्याख्या एकच आहेत असें म्हटलें असतां चालेल.

३१. माहेश व्याकरणाविषयी अनुमान.

देवत्रयोधाच्या टीकेमधील 'यान्युजहार माहेन्द्रात्०' या श्लोकामध्ये 'माहेन्द्रात्' याचे ऐवजी 'माहेशात्' असा पाठभेद आढळतो. त्या पाठाला महत्त्व दिल्यास माहेन्द्र व्याकरणाचेंच 'माहेश' व्याकरण असें नांव पूर्वी प्रचारांत असावें; किंवा ऐन्द्र व्याकरणाच्या जोडीला माहेश व्याकरणही पाणिनिपूर्वकांनी लिहिलें असावें असें म्हणावें लागतें. माहेश व्याकरण अस्तित्वांत होतें अशी कल्पना केल्यास 'अइउण्', 'ऋलृक्' वगैरे चवदा शिवसूत्रें म्हणून जीं समजलीं जातात तीं या माहेश व्याकरणाचे आरंभीं दिलीं असावीं असें वाटतें. ऐन्द्र व्याकरण निराळें होतें असें मानिल्यास इन्द्रानें वर्णसमाम्नाय, इत्संज्ञक वर्ण व प्रत्याहार हे माहेश व्याकरणावरून घेतले असावे. "त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः" या पाणिनीय शिक्षेच्या आरंभीच्या श्लोकांतील 'शम्भुमते' या शब्दावरून शंकरानें उपदेश केलेला असा वर्णसमाम्नाय व त्यावर आधारलेला एखादा व्याकरणग्रंथ किंवा शिक्षाग्रंथ पाणिनीला अवगत असावा असें अनुमान काढणें शक्य आहे. शब्देन्दुशेखरामध्ये नागेशभट्टांनीं या बाबतींत उद्धोधक विवेचन केलें आहे व त्यावरून "वर्णसमाम्नाय हा परंपरागत फार प्राचीन—किंवाहुना, वर्ण हे प्रथम कधीं उच्चारण्यांत आले हें सांगतां येत नसल्यामुळे अनादि नित्यच—होता; पाणिनीनें वर्णांचा क्रम आपणांस उपयुक्त होईल अशा रीतीनें बदलून व इत् वर्ण जोडून त्यांचें चौदा सूत्रांत संग्रथन केलें आहे" असें सुचविण्याचा त्यांचा अभिप्राय दिसून येतो. "वृत्तावसाने नटराजराजः०" ही नंदिकेश्वरांची कारिका अर्थवादात्मक आहे व पाणिनीनें दिलेल्या वर्णसमाम्नायाचें पावित्र्य व अधिकारयुक्तता दाखविणें हा त्या कारिकेतील वर्णनाचा हेतु आहे.

३२. शाकटायनाचें व्याकरण

पाणिनीनें उल्लेख केलेल्या दहा वैयाकरणांपैकी शाकटायन व आपिशलि हे मोठे वैयाकरण होऊन गेले. जरी त्यांचे ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत तरी त्यांचे वदल इतर ग्रंथांमध्ये आलेल्या उल्लेखांवरून त्यांच्या कार्याविषयी थोडीशी कल्पना येते. शाकटायनाचा उल्लेख प्रतिशाखांमध्ये व निरुक्तांत आला आहे. शाकटायन हा जरी वैयाकरण होता तरी शब्द-व्युत्पत्तीबाबत त्याचें मत निरुक्तकारांप्रमाणें होतें ही गोष्ट निरुक्तकारांनीं "तत्र नामान्याख्यात-

१. याकरितां 'तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो निरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गान्धो वैयाकरणानां चैके । (निरुक्त १।१२ पहा.)

जानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च” (निरुक्त १।१२) या वाक्यांत निर्दिष्ट केली आहे. द्वित्वासंबंधाने (८।४।५०), यकार-वकार-लोपासंबंधाने (पा. सू. ८।३।१८), व जुस् आदेशासंबंधाने (पा. सू. ३।४।११) शाकटायनाचें भिन्न मत पाणिनीनै सांगितलें आहे; तीन व्यंजनांचा संयोग असतां द्वित्व करून चार व्यंजनें करूं नये असें शाकटयनाचें मत होतें; तसेंच ‘य’ काराचा अथवा ‘व’ काराचा लोप करणें झाल्यास पूर्ण लोप करूं नये पण अर्ध-वट त्या वर्णाचें उच्चारण करावें; व द्वितीय गणांतील आकारान्त धातूंना जुस् प्रत्यय विकल्पानें होऊन आयन् व अयुः अशा प्रकारचीं दोन दोन रूपे होतात असेंही त्यानें म्हटलें आहे. भाषेतील प्रत्येक शब्द धातुसाधित असतो व त्याप्रमाणें प्रत्येक शब्दाची व्युत्पत्ति देतां येते असें निरुक्तकारांचें म्हणणें होतें; तर वैयाकरणांचें म्हणणें सर्वच शब्द धातुसाधित नसतात असें होतें; पाणिनिकालीं व त्यानंतर हे मतभेद फार तीव्र स्वरूपाचे झाले; ते इतके कीं, जर एखाद्या व्याकरणकर्त्यानें नैरुक्त मताचें प्रतिपादन केलें तर त्याची वैयाकरणांमध्ये निन्दा होत असे. शाकटायनाचीही त्या वेळीं अशा प्रकारें निन्दा होत असे हें “नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्” (नाम म्हटलें की तें धातूपासून साधलें जातें असें निरुक्तकार म्हणतात पण शाकटाचें पोरही तेंच म्हणूं लागलें. म. भा. भाग ३ पृ. २८४) या भाष्यकारांनी उद्धृत केलेल्या श्लोकार्थावरून स्पष्ट होतें. भाष्यकार एवढा शेरा देऊनच थांबले नाहींत. शाकटायन शब्दाचीही व्युत्पत्ति केल्यास पाणिनीनें नडादि गणामध्ये शकट शब्द घालून शकट शब्दापासून शाकटायन शब्द साधल्यामुळें शकट हा आपला पूर्वज असला पाहिजे असेंही शाकटायनाला कबूल करावें लागेल असें म्हणण्यापर्यंत त्यांनीं मजल मारली आहे; व ‘हा शाकटायन वेड्यासारखा बैलगाड्यांच्या रस्त्यावर बसला असतां शेजारून शेंकडों बैलगाड्या गेल्या तरी त्याला दाद लागली नाहीं’ असें म्हटलें आहे. (म. भा. भाग ३ पृ. २५०). भाष्यकारांनीं हा केवळ विनोदच केला आहे. वरील दन्तकथेंत कांहीं तथ्य असलें तर त्यावरून शाकटायनाचा वैधळेपणा नव्हे, तर त्याची गाढशास्त्रीयाविचारमग्नता ध्यानांत येईल.

३३. नामांच्या व्युत्पत्तीविषयीं वैयाकरण व नैरुक्त यांमधील मतभेद.

वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या वैयाकरण व नैरुक्त यांमधील तीव्र मतभेदाचा सामान्य रूपानें विचार केल्यास एखाद्या वस्तूला किंवा व्यक्तीला प्रथमतः जेव्हां व्यवहाराकरितां नांव देण्यांत येतें तेव्हां त्या वस्तूमधील किंवा व्यक्तीमधील विशिष्ट क्रिया पाहून तें नांव दिलें जातें किंवा विशिष्ट ध्वनीवरूनही भाषेमध्ये कित्येक नांवें देण्यांत येतात हें जरी पुष्कळ अंशीं खरें असलें तरी तशा तऱ्हेचा म्हणजे कियेवरूनच नामाची उत्पत्ति होते असा कडक नियम घालतां येणें शक्य नाहीं असें वैयाकरण म्हणतात. गुणावरूनही कित्येक वेळां नांवें दिलेलीं आढळतात. त्याप्रमाणेंच केवळ यट्टेनैच कांहीं वेळां नांवें दिलीं जातात. ब्राह्मण-ग्रंथांमध्ये सामान्य नांवांचीच नव्हे तर ‘इन्द्रनाद् इन्द्रः’, ‘रोदनाद्भद्रः’ अशा तऱ्हेनें संज्ञाशब्दांचीही व्युत्पत्ति दिली गेल्यामुळें नैरुक्तांनीं सर्वच प्रातिपदिकें धातुसाधितें असतात असें मत प्रतिपादन केलें असावें. अगदीं खोल विचार केल्यास यट्टेनैचे वेळांही कांहींतरी क्रिया असते, तसेंच गुणाचा वाचक असा गुणवाचक शब्दही जेव्हां प्रचारांत येतो त्या वेळीं तो कोणत्या ना कोणत्या तरी कियेमुळेच प्रचारांत येतो. मनुष्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति क्रिया पाहून उद्गार काढणें हीच असते असा अनुभव असल्यामुळें ऐतिहासिक दृष्ट्या मूलगलोकन केल्यास “नामान्याख्यातजानि” या प्रवादांत पुष्कळ तथ्य आहे असें दिसतें. निरुक्तकारांनीं “अथानन्वितेयं प्रादेशिके विकारं

पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कार शाकटायनः । एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम् । अस्तेः शुद्धं च सकारादिं च ” (निरुक्त १।१३) या वाक्यामध्ये शाकटायनानं दिलेल्या ‘सत्य’ शब्दाच्या व्युत्पत्तीचें वर्णन केलें आहे व ‘ अशा तऱ्हेनें व्युत्पत्तीची कल्पना करतांना वैयाकरण असूनही शाकटायनानं आपल्या पुढें मजल मारिली आहे’ असें ध्वनित केलें आहे. न्यासकारांनीं शाकटायन हा जातिवाचक, गुणवाचक, व क्रियावाचक असे शब्दांचे तीनच प्रकार मानीत होता असें म्हटलें आहे. ऋक्तन्त्र व उणादि सूत्रें हीं शाकटायनानं रचिलीं असें नागेशभट्टांनीं उद्योतांत (महाभाष्यप्रदीप १।१।१ वरील उद्योत) व लघुशब्देन्दुशेखरांत आरंभांच (ल. श. शेखर वनारस प्रत पृष्ठ ७) म्हटलें आहे व तसेंच पुष्कळ वैयाकरणांचें मतही आहे. शब्दकौस्तुभ-कारांनीं ऋक्तन्त्राचा कर्ता औदम्रजि होता असें म्हटलें आहे. कदाचित् औदम्रजि हें शाकटायनाचें दुसरें नांवही असूं शकेल. एकंदरीत पाहतां शाकटायन हा पाणिनिपूर्वकांनीं पहिल्या प्रतीचा वैयाकरण होऊन गेला असें दिसतें; व त्याला “ अनुशाकटं वैयाकरणाः ” (पा.सू. १।४।८६ काशिकावृत्ति) या काशिकेंतील उक्तीवरून चांगली पुष्टि मिळते. हल्लीं प्रसिद्ध असलेलें ‘शाकटायन व्याकरण’ हें जैन शाकटायन नांवाच्या आधुनिक वैयाकरणानें रचिलें आहे.

३४. गार्ग्याचें व्याकरण.

शाकटायनाच्याच वेळीं गार्ग्य नांवाचा वैयाकरण होऊन गेला असावा. याचाही ग्रंथ उपलब्ध नाही. पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये तीन ठिकाणीं गार्ग्य वैयाकरणाचा उल्लेख आला आहे. त्यांमधील एक स्वरासंबंधीं आहे. दुसरा ‘ ओ ’ या स्वराच्या पुढें संधिकार्यामुळें आलेल्या ‘ य ’ काराचा लोप होतो म्हणजे उच्चारण होत नाही असें प्रांतीय उच्चारणवैशिष्ट्य प्रतिपादन करणारा आहे. तिसरा उल्लेख केवळ रूढ् स्वप् वगैरे पांच धातूंचीं अरोदत् अरोदीत् अशीं दोन दोन रूपें होतात म्हणून सांगणारा आहे. या उल्लेखांवरून गार्ग्यानें लौकिक व वैदिक या दोनही भाषांचें व्याकरण लिहिलें असावें असें दिसतें. गार्ग्य हा सामवेदाचा पदपाठकर्ता म्हणून प्रसिद्ध आहे. शाकल्यानें ऋग्वेदाचा पदपाठ करतांना ज्या ठिकाणीं दोन्ही पदें स्वतंत्र रीतीनें अर्थ प्रतिपादन करणारीं नसल्यामुळें अवग्रह देऊन पदें पाडलीं नाहींत अशा सूर्यस्य, सख्ये, अन्ये इत्यादि ठिकाणींही गार्ग्यानें पदें पाडलीं आहेत. निरुक्तामध्ये ‘ गार्ग्यानें स्वतः नैरुक्त असूनही सर्वच शब्द धातुसाधित नसतात असें म्हटलें आहे ’ असा उल्लेख आला आहे (नि. १।१२). त्यावरून गार्ग्याच्या व्याकरणांत शब्दांचीं धातूपासून व्युत्पत्ति देणारें मोठें प्रकरण असलें पाहिजे व अर्थाच्या धोरणानें योग्य दिसेल तेथेंच व्युत्पत्ति द्यावी असें त्यानें म्हटलें असावें असें दिसतें. गार्ग्याची दुसरी कामगिरी म्हणजे त्यानें ‘ उपसर्ग हे विशेषक असतात ’ म्हणजे ‘ त्यांना स्वतंत्र अर्थ असतो ’ असें आपलें मत व्यक्त केलें आहे (निरुक्त १।३); त्यावरून एका दृष्टीनें गार्ग्यानें शब्दाच्या अर्थविचारशास्त्राला आरंभ केला असें म्हटलें तरी चालेल.

१ सन्तं अर्थ आययति इति सत्यम्. ‘ झालेली गोष्ट कळवून जें देतें तें सत्य ’ असा व्युत्पत्तीवरून ‘ सत्य ’ शब्दाचा अर्थ शाकटायनाला अभिप्रेत असावा. (निरुक्त १।१३ वरील दुर्गावृत्ति पहा,)

२. याकरितां पा. सू. १।१।१ वरील न्यासवृत्ति पहा.

३. “ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ” (पा. सू. ८।४।६७) पहा.

४. “ ओतो गार्ग्यस्य ” (पा. सू. ८।३।२०) पहा.

५. “ अङ् गार्ग्यगालवयोः ” (पा. सू. ७।३।९६) पहा.

३५. शाकल्य, काश्यप, भारद्वाज, गालव, चाक्रवर्मण, सेनक व स्फोटायन यांची व्याकरणे.

गार्ग्य व शाकटायन यांचेच समकालीन असलेल्या व पाणिनीने उल्लेख केलेल्या वैयाकरणांपैकी शाकल्य, काश्यप व भारद्वाज यांचा उल्लेख प्रातिशाख्य ग्रंथांमध्ये मिळतो. शाकल्याने ऋक्संहितेचा पदपाठ केला असे प्रसिद्धच आहे. पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये आलेले शाकल्याचे उल्लेख पाहिले असता ते दोन पदे संनिध आली असतां होणाऱ्या संधिकार्यावद्दलच आहेत. त्यावरून ऋग्वेदाचा पदपाठकर्ता शाकल्य यानेच लौकिक भाषेविषयीही व्याकरण रचिले असावे असे दिसते. पदाच्या शेवटच्या स्वराला असवर्ण स्वर पुढे आला असतां संधिकार्य न होणे (पा. सू. ६।१।१२७) तसेच संधिकार्यामुळे झालेल्या 'य'काराचा अथवा 'व'काराचा लोप होणे (पा. सू. ८।३।१९) हे शाकल्याच्या प्रांतांतील वैशिष्ट्य पाणिनीच्या प्रांतांतही आढळून येत असल्यामुळे शाकल्याचा पाणिनीने उल्लेख केला आहे. 'शाकल्यमताने असवर्ण स्वर पुढे आला असतां पदाच्या शेवटी असलेल्या स्वराला संधिकार्य होत नाही व तो स्वर दीर्घ असल्यास ह्रस्व होतो' असे जे 'इकोऽसवर्णे' (पा. सू. ६।१।१२७) या सूत्रांत भिन्न मत प्रतिपादन केले आहे त्याचा भाष्यकारांनी व वार्तिककारांनी 'शाकल' म्हणून उल्लेख केला आहे व वार्तिककारांनी "सित् प्रत्यय पुढे असतांना तसेच नित्यसमासामध्येही शाकल प्रकृतिभाव करूं नये" (६।१।१२७ वा. १) असे स्पष्ट सांगितले आहे. शकल शब्द गर्गादि गणामध्ये आहे व शकलाचे गोत्रापत्य या अर्थी शाकल्य हा शब्द साधला आहे. त्यावरून पदपाठकर्त्याचे व व्याकरणकर्त्याचे शाकल्य हेच नांव योग्य आहे. शाकल्याची शाखा, ग्रंथ अथवा मत यांना 'शाकल' म्हणता येते. शाकल हे ग्रंथकर्त्याचे नांव आढळून आल्यास ते चुकीने पडले असावे असे वाटते. काश्यपाचा उल्लेख इडागमासंबंधी (पा. सू. १।२।२५) व स्वरासंबंधी (पा. सू. ८।४।६७) आला आहे. भारद्वाजाचाही उल्लेख एकदांच इडागमनिषेधासंबंधी (पा. सू. ७।२।६३) आला आहे. प्रातिशाख्यग्रंथांत काश्यप व भारद्वाज या दोघांचाही उल्लेख आला आहे. त्यावरून त्यांनीही एखाद्या शाखेचे प्रातिशाख्य रचिले असल्याचा संभव आहे. प्रातिशाख्यांमध्ये ज्यांचे उल्लेख आले नाहीत अशा गालव, चाक्रवर्मण, सेनक व स्फोटायन या चार वैयाकरणांचा पाणिनीने आपल्या सूत्रांत उल्लेख केला आहे. त्यांपैकी गालवाचा मतभेद स्वराविषयी, अडागमाविषयी, ह्रस्वाविषयी व पुंवद्भावाविषयी (पा. सू. ८।४।६७; ७।३।९९; ६।३।६१; ७।१।५४) असा चार वेळां आला आहे. चाक्रवर्मण, सेनक व स्फोटायन यांचा उल्लेख एक एकदांच आला आहे (पा. सू. ६।१।१२८, ५।४।११२, ६।१।१२१). स्फोटायन या वैयाकरणाला 'स्फोटावद्दल प्रामुख्याने विचार केला असल्यामुळे स्फोटायन हे नांव देण्यांत आले' असे हरदत्ताने पदमञ्जरी टीकेमध्ये म्हटले आहे. हे चारही ग्रंथकार व्याकरणकर्ते असावे व त्यांनी व्याकरणग्रंथ रचिले असावे.

३६. आपिशलीचे व्याकरण.

आपिशलि हा शाकटायनाप्रमाणेच पाणिनिपूर्वकाली एक मोठा वैयाकरण होऊन गेला असावा. पाणिनीने आपिशलीचा उल्लेख फक्त एकाच ठिकाणी " वा सुभ्यापिशलेः " (पा. सू. ६।१।९१) या सूत्रामध्ये केला आहे. पण पाणिनीनंतरच्या इतर वन्याच ग्रंथकारांनी त्याचा निर्देश केला असल्यामुळे व त्यांनी ज्या वाद्यतीमध्ये त्याचा निर्देश केला आहे त्या वापतीत पाणिनीचे सूत्रामध्ये काहीच निर्देश न आल्यामुळे पाणिनीने उल्लेख केलेल्या आपिशलीपेक्षा निराळा दुसरा आपिशलि पाणिनीनंतर होऊन गेला की काय व पाणिनीच्याच

सूत्रांचें त्यानं व्याख्यान केलें कीं काय असा संशय येतो. परंतु, मतभेद असेल तरच पाणिनि इतर वैयाकरणांचा निर्देश करतो, मतभेद नसल्यास इतर वैयाकरणांचीं मते आपल्या सारखींच असल्यानं त्यांचा निर्देश न करतां तो तीं प्रतिपादन करीत असतो अशी पाणिनीची लिहिण्याची पद्धति असल्यामुळें, आपिशलि हा पाणिनिपूर्वकालीं मोठा वैयाकरण होऊन गेला असावा व त्याच्या व्याकरणांत आलेल्या संज्ञांचा, त्यानं दिलेले नियमांचा, फार काय, पण त्यानं दिलेल्या सूत्रांचाही पाणिनीनं आपल्या व्याकरणांत समावेश केला असावा असें म्हणणें ज्यास्त सयुक्तिक दिसतें. इतरदत्तानं आपल्या ग्रंथाच्या आरंभीच शुद्ध शब्द कोणते व अपशब्द कोणते याबद्दल सविस्तर विचार करून जे शब्द 'अनिदं प्रथम' म्हणजे सार्वकालिक व ज्यांचें उच्चारण परंपरेनं जाणलें जातें ते शुद्ध शब्द आणि जे विशिष्ट कालीं प्रचारांत आले व त्यापूर्वीं जे नव्हते ते अशुद्ध शब्द असा सिद्धान्त मांडला आहे; व त्याचा खुलासा करण्याकरितां पाणिनीनं हे शब्द शुद्ध व हे अशुद्ध असें कोणापासून जाणलें तर आपिशलीपासून, आपिशलीनं कोणापासून तर त्याच्या पूर्वींच्या वैयाकरणांपासून, त्यानं कोणापासून तर त्याच्याही पूर्वींच्या वैयाकरणांपासून असें म्हटलें आहे. यावरून आपिशलि हा मोठा वैयाकरण पाणिनीच्या पूर्वीं होऊन गेला या म्हणण्यास चांगलीच पुष्टि मिळते.

३७. आपिशलीच्या व्याकरणाचें पाणिनीच्या व्याकरणाशीं साम्य.

आपिशलीचें व्याकरण फार विस्तृत होतें व पाणिनीनंतरही कित्येक शतकें त्याचें अध्ययन चालूं होतें हें महाभाष्य, काशिका, पदमञ्जरी, न्यास, शब्दकौस्तुभ वगैरे ग्रंथांमध्ये त्याचेविषयीं आलेल्या उल्लेखांवरून स्पष्ट होतें. भाष्यामध्ये आपिशलीचा ग्रंथ या अर्थी 'आपिशलि' शब्दाचा उल्लेख दोन ठिकाणीं आला आहे व स्वर-प्रकरणामध्ये "आपिशलि-पाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः" असा आपिशलि, पाणिनि व्याडि व गौतम या चार वैयाकरणांचा उल्लेख आला आहे. भाष्यामधील सर्वांत महत्त्वाचा उल्लेख म्हणजे "तथा चापिशलेर्विधिः" या श्लोकवार्तिक्याच्या चरणाचें स्पष्टीकरण करतांना भाष्यकारांनीं "धेनुरनञि कमुत्पादयति" असें आपिशलीचें सूत्रच उद्धृत केलें आहे हा आहे. या उल्लेखावरून भाष्यकारांचे वेळीं आपिशलीचें सूत्रबद्ध व्याकरण उपलब्ध असलें पाहिजे, एवढेंच नव्हे तर त्याचा पुष्कळ ठिकाणीं अभ्यासही चालूं असला पाहिजे. पाणिनीनं क्रौड्यादि गणांत आपिशलि व व्याडि यांचा

१. "अनिदं प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।

त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥ १ ॥

अन्यथोच्चरिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिताः ।

स्मारयन्तश्च ते साधून्तर्धधीहेतवः स्मृताः ॥ २ ॥

आदिमन्तोऽपभ्रंशाः । ... तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिष्यन्ते, असाधुभ्यो विविक्ताः प्रकृतिप्रत्यय-विभागेन ज्ञाप्यन्ते इमे साधव इति । आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन । आपिशालिना तर्हि केनावगतं, ततः पूर्वेण व्याकरणेन ... (काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी भाग १ पृ. ६।७ पहा.)

२. "आपिशलिना प्रोक्तं" (व्याकरणमहाभाष्य १।१।१ पृ. २६) तसेंच आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी" (व्याकरणमहाभाष्य पा. सू. ४।१।४ भाग ४ पृ. ३६) पहा.

३. व्याकरणमहाभाष्य पा. सू. ६।२।३६ भाग ५ पृ. २५७ पहा.

४. "तथा चापिशलेर्विधिः । एवं च कृत्वा आपिशलेराचार्यस्य विधिरूपज्ञो भवति । धेनुरनञि कमुत्पादयति । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अधेनूनां समूहः आधेनवम् ॥ (व्या. म. भा. भाग ४ पृ. १८२ पहा.)

उल्लेख केला आहे व भाष्यकारांनीं स्वर-प्रकरणांत व्याडिशाला व आपिशलिशाला हीं उदाहरणेंही दिलीं आहेत; तसेंच 'आपिशलमधीति' (आपिशल ग्रंथांचें अध्ययन करणारी) या अर्थी 'आपिशला' असा शब्दही दिला आहे. या सर्व उल्लेखांवरून आपिशलि व व्याडि हे दोघेही मोठे वैयाकरण पाणिनिसमकालीन अथवा थोडेसे पूर्वी होऊन गेले असून त्यांच्या ग्रंथांचें अध्ययन पाणिनीय व्याकरणाच्याच जोडीनें भाष्यकारांच्या कालापर्यंत अव्याहत चालू असलें पाहिजे हें सिद्ध होतें. भाष्यकारांच्या नंतरही कांहीं शतके आपिशलिसंप्रदाय चालू होता; कारण, हरदत्तांनीं पदमञ्जरीमध्ये " मन्यकर्मण्यनादरे० " या सूत्राचें व्याख्यान करतांना आपिशलीचें नांव देऊन " मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिषु इत्यापिशलिरधीते स्म । न तत्र प्रतिषेधापेक्षा । तथा च भट्टिप्रयोगो निदर्शनीयः 'अश्मानं दृषदं' इत्यादि । तत्त्वाख्यानमेतत् " (पदमञ्जरी पूर्वार्ध पृ. ४२७ पा. सू. २।३।१७) या ठिकाणीं " मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिषु " हें आपिशलीचें सूत्रच उद्धृत केलें आहे. याशिवाय काशिका, न्यास, महाभाष्यप्रदीप, तन्त्रप्रदीप, धातुवृत्ति इत्यादि ग्रंथांमध्येही कांहीं ठिकाणीं आपिशलीचीं सूत्रें उद्धृत केलेलीं आढळतात. या उद्धृत केलेल्या सूत्रांमध्ये व पाणिनिसूत्रांमध्ये अतिशय साम्य आढळतें. तसेंच, टाप्, ठन्, शप् वगैरे प्रत्यय, सार्वधातुक संज्ञा, भष् व जम् हे प्रत्याहार आपिशलीनेंही दिले आहेत. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास असें दिसून येतें कीं आपिशलीचें व्याकरण पाणिनिपूर्वी लिहिलें गेलें व पाणिनीला त्याची पुष्कळच मदत झाली.

१८. आपिशलीच्या व्याकरणाचें वैशिष्ट्य.

आपिशलीचें व्याकरण फार विस्तृत होतें हें वरतीं निरनिराळ्या वैयाकरणांनीं निरनिराळ्या विषयांवर त्याचीं सूत्रें उद्धृत केलीं आहेत व मतभेद दर्शविला आहे यावरून दिसून येतें. " आपिशलं पुष्करणम् " (पा. सू. ४।३।११५ वरील काशिकावृत्ति) या काशिकाकारांच्या उक्तीवरून या व्याकरणाला 'पुष्करण' म्हणण्यांत येत होतें असें दिसतें. पुष् धातूपासून पुष्करण शब्द ग्राहिला असल्यामुळे (पोषेण करणं पुष्करणम्) व 'पुष्कल' शब्दाशीं त्यानें साम्य असल्यामुळे आपिशलीच्या विस्तृत व्याकरणाला 'पुष्करण' म्हटलें असावें असें वाटतें. 'पुष्करणम्' शब्दापेवजी 'पुष्करणम्' असाही पाठभेद पदमञ्जरीकारांनीं घेतला आहे व त्याचा गुलाम पाणिनीच्या 'वृत्' प्रमाणें 'दुप्' हा समाति दाखविणारा शब्द आपिशलीच्या व्याकरणामध्ये होता अशा रीतीनें त्यांनीं केला आहे. पुष्करण शब्दापेवजी 'अन्त-

करणम्' असाही पाठ कांहीं वैयाकरणांनीं घेतला आहे. 'अन्तकरणम्' असा पाठ घेतल्यास व 'अन्तकरण' शब्दाचा प्रत्यय हा अर्थ घेतल्यास धातूंना व नामांना विशिष्ट अर्थी विशिष्ट प्रत्यय लावून पद्धतशीर रीतीने धातुसाधितांची व नामसाधितांची उपपत्ति लावणें हें आपिशलीच्या व्याकरणाचें वैशिष्ट्य होतें असें दिसून येतें. 'अन्तकरण' हा शब्द धातु या अर्थी निरुक्तांत वापरलेला आढळतो. धातु हा अर्थ घेतल्यास आपिशलीनें धातुपाठही रचिला असावा असें दिसून येतें. आपिशलीनें वह्, वृध् व व्यध् या धातूंना 'भष्-भाव' होत नाही असें सांगितलें आहे. प्रथमतः येथें भष्भावाची शक्यताच कशी येते याचा विचार केल्यास वंगाल प्रांतांत जसें हल्लीं 'व' काराचे ऐवजीं 'व' काराचें उच्चारण प्रचलित आहे त्या-प्रमाणें आपिशलीच्या वेळीं त्याच्या प्रांतांत प्रचलित असावें; व वंगदेशांत 'व' काराचें उच्चारण प्राचीन कालापासून होतें असें मानिल्यास आपिशलि हा पूर्ण प्राग्देशीय वंगदेशचा राहणारा असावा असें म्हणावें लागतें. वह्, वृध् व व्यध् या तीन धातूंना भष्भावाचा निषेध आपिशलीनें ज्याअर्थी केला आहे त्याअर्थी या धातूंमध्ये जरी 'व' या वर्णाचें उच्चारण होत असलें तरी मूळचा दन्तौष्ठ्य 'व' हाच वर्ण तेथें आहे, व मूळचा 'व' कार 'व' सारखा उच्चारणांत आला असल्यास तेथें भष्-भाव करूं नये असें सांगण्याचें आपिशलीचें तात्पर्य आहे. 'आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम्' असें काशिकाकारांनीं म्हटल्यावरून सूत्रें रचितांना लाघवगौरवाचा विचार करणें हें आपिशलीचें वैशिष्ट्य होतें असें सूचित होतें. 'काशकृत्स्नं गुरुलाघवम्' असा वैयाकरणप्रवाद प्रसिद्धच आहे. 'अस्' धातूऐवजीं 'स्' हा धातु आपिशलीनें आपल्या व्याकरणांत दिला आहे असाही एक वैयाकरणप्रवाद आहे. निरुक्तांमध्ये शाकटायनानें 'सत्य' हा शब्द 'अस्' व 'इ' (प्रयोजक) या दोन धातूंपासून साधिला आहे असें सांगितलें आहे. हें सर्व विचारांत घेतलें असतां शाकटायन, आपिशलि व काशकृत्स्न हे तिघेही वैयाकरण पाणिनिपूर्वकालीं पूर्वकडील देशांत रहात होते व तिघांनींही लौकिक व वैदिक या दोनही प्रकारच्या शब्दांचें विस्तृत व्याकरण लिहिलें होतें असें सिद्ध होतें. आपिशलीनें पाणिनी-सारखेच शिक्षा, गणपाठ, उणादिपाठ व धातुपाठ हेही रचिले असावे असें महाभाष्यप्रदीपिका, काव्यमीमांसा वगैरे ग्रंथांमध्ये आलेल्या उताऱ्यांवरून सिद्ध होतें.

३९. वैयाग्रपद्याचें 'दशक' व्याकरण.

वैयाग्रपद्य याचेंही नांव जुन्या व्याकरणकारांमध्ये दिलें जातें. गर्गादि गणामध्ये (पा. सू. ४।१।१०५ गणपाठ) व्याग्रपाद् शब्द पाणिनीनें दिला आहे त्यावरून वैयाग्रपद्य हा पाणिनीच्या पूर्वीही होऊन गेला असावा. काशिकाकारांनीं "संवाधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्। साध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याग्रपदां वरिष्ठः" (पा. सू. ७।१।९४ काशिकावृत्ति) ही जुनी कारिका उद्धृत केली आहे व हे त्रपो, हे त्रपु अशा तऱ्हेचीं

१. "एतेः कारितं च यकारादि चान्तकरणम्, अन्तेः ई च तकारादि च" (निरुक्त १।१३).
२. "एकाचो दशो भर् शपन्तरय रध्वोः" (पा. सू. ८।२।३७) पद्य.
३. "मात्रोपशोपक्रमच्छाये नपुंसके" (पा. सू. ६।३।१४) या सूत्रावरील काशिकावृत्ति पद्य.
४. "उपज्ञाते" (पा. सू. ४।३।११५) या सूत्रावरील काशिकावृत्ति पद्य.
५. वरील दीप १ पद्य.

दोन रूपें वैयाघ्रपद्य आचार्यांचे मतानें होतात असें सांगितलें आहे. व्याघ्रपाद् हा मूळ पुरुष. व्याघ्रपाद् शब्दापासून 'त्याचें गोत्रापत्य' या अर्थी वैयाघ्रपद्य शब्द सिद्ध होतो. भट्टोजी दीक्षितांनीं काशिका वृत्तीमध्ये "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा. सू. ८।२।१) या सूत्राचें स्पष्टीकरण करतांना दिलेल्या "शुष्किका शुष्कजड्धा च.....निदर्शनम्" या कारिकेचा वैयाघ्रपद्याचें वार्तिक म्हणून शब्दकौस्तुभ (पा. सू. १।१।५९ श. कौ.) ग्रंथामध्ये उल्लेख आला आहे. काशिकाकारांनीं "सूत्राच्च कोषधात्" (पा. सू. ४।२।६५) या सूत्राची उदाहरणें देतांना 'अष्टकाः पाणिनीयाः' 'त्रिकाः काशकृत्स्नाः' या उदाहरणांबरोबर 'दशकाः वैयाघ्रपदीयाः' असें उदाहरण दिलें आहे; तसेंच "संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु" (पा. सू. ५।१।५८) या सूत्राची उदाहरणें देतांना 'अष्टकं पाणिनीयम्' व 'त्रिकं काशकृत्स्नम्' या उदाहरणांबरोबर 'दशकं वैयाघ्रपदीयम्' हें उदाहरण दिलें आहे. त्यावरून वैयाघ्रपद्याचा व्याकरणग्रन्थ दहा अध्यायांचा होता असे अनुमान करता येतें; इतकेंच नव्हे, तर पाणिनीच्या बरोबर वैयाघ्रपद्य व काशकृत्स्न यांच्या ग्रंथांच्या या उदाहरणादाखल केलेल्या उल्लेखांवरून काशिकाकारांच्या कालीं या ग्रंथांचें पाणिनीच्या अष्टाध्यायीप्रमाणें अध्ययन चालूं असावें असेही मानावयास हरकत नाही.

०. पाणिनीचें 'अकालक' व्याकरण.

काशिकाकारांनीं "उपशोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्" (पा. सू. २।४।२१) या सूत्राची उदाहरणें देतांना 'पाणिन्युपशं अकालकं व्याकरणम्' व 'व्याड्युपशं दुष्करणम्' अशी उदाहरणें दिली आहेत. या उदाहरणांवरून पाणिनीय व्याकरणाला काशिकाकारांचे वेळीं 'अकालक' असें टोपण नांव असावें; तसेंच व्याडीच्या ग्रंथाला 'दुष्करण' नांव असावें असें दिसतें. 'अकालकम्'चे ऐवजीं 'अकालापकम्' असा पाठभेद आढळतो; पण त्यापेक्षां 'अकालकम्' हा पाठ अर्थबोधाला ज्यास्त बरा दिसतो. 'अकालकम्' याचा अर्थ 'कालाधिकाररहित' म्हणजे 'ज्यामध्ये वर्तमाना भविष्यन्ती वगैरे काल दाखविणारे अधिकार केले नाहीत असा' हा होतो. पदमञ्जरीकारांनीं 'पूर्वाणि व्याकरणान्यद्यतनादिकालपरिभाषायुक्तानि तद्रहितं' असें 'अकालकम्' या पदाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. त्यावरून पूर्वीच्या व्याकरणकारांनीं अद्यतनी, श्वस्तनी, भविष्यन्ती, अनद्यतनी, परोक्षा, भवन्ती वगैरे ज्या कालबोधक संज्ञा वापरल्या त्या संज्ञा पाणिनीय व्याकरणांत दिसत नाहीत म्हणून पाणिनीय व्याकरणाला 'अकालक' हें नांव देण्यांत आलें होतें हें स्पष्ट होतें. महाभाष्यामध्ये अद्यतनी,

१. व्याघ्रपाद् हा पादाः यस्य या अर्थी "पादस्य लोपो" (पा. सू. ५।४।१३८) या सूत्रानें 'अकाराचा लोप होऊन 'व्याघ्रपाद्' असा शब्द सिद्ध होतो त्या शब्दाला गगोदि गगामध्ये 'व्याघ्रपाद्' शब्द असल्यामुळे "गगोदिभ्यो यत्" (पा. सू. ४।१।१०५) या सूत्रानें यत् प्रत्यय जोडला जाऊन 'वैयाघ्रपद्य' असा शब्द तयार होतो.

२. 'अकालापकम्' हा पाठ घेतला असतां कालाप म्हणजे कातन्त्र व्याकरणापेक्षां निराळे हा अर्थ 'अकालापकम्' या शब्दाचा होणे दाय्य आहे.

३. पदमञ्जरी भाग १ पृष्ठ ४७२ पदा.

४. "अपगत्यां च" (पा. सू. २।४।३ या. २), "वा चापगत्याम्" (पा. सू. ३।२।१०२ या. ५) तसेंच 'मापगत्याम्' (पा. सू. ६।४।११४ या. ३) पदा.

श्वस्तनी, भविष्यन्ती व परोक्षौ या संज्ञा कांहीं ठिकाणीं उपयोगांत आणल्या आहेत व कातन्त व्याकरणांतही त्यांचा उपयोग केला आहे. पाणिनीनं मात्र या कालवाचक संज्ञांचे ऐवजीं लट् लिट् वगैरे दहा लकारयुक्त संज्ञांचा उपयोग केला आहे; व त्यांमुळे त्यांच्या व्याकरणाचा 'अकालकम्' म्हणून उल्लेख होणें जरी शक्य आहे तरी पण 'ज्या व्याकरणांच्या अध्ययना-ध्यापनाला स्मृतिग्रंथांच्या उपयुक्ततेला ज्याप्रमाणें मर्यादा घातली आहे त्याप्रमाणें कालमर्यादा किंवा देशमर्यादा नाहीं असें व्याकरण' असा 'अकालक' शब्दाचा अर्थ घेणेंही शक्य आहे व जैनवाङ्मयांत या प्रकारचा अर्थ आढळूनही येतो. पाणिनीय व्याकरणासंबंधानें ज्यास्त विस्तार पुढें करण्यांत येईल.

४१. काशकृत्स्नाचें 'त्रिक' व 'गुरुलाघव' व्याकरण

काशकृत्स्न व्याकरणासंबंधीं काशिकाकारांनीं 'त्रिकं काशकृत्स्नम्' व 'त्रिकाः काशकृत्स्नाः' असे उल्लेख केले आहेत. त्यांवरून काशिकाकारांचे कालीं काशकृत्स्न व्याकरण माहीत असावें व त्याचे तीन अध्याय असावे असें दिसून येतें. कदाचित् दैवव्याकरणकारांप्रमाणें जाति, गुण व क्रिया असे शब्दाचे तीनच अर्थ काशकृत्स्नाला अभिप्रेत असतील व त्यामुळेच 'त्रिकं काशकृत्स्नम्' असें म्हटलें असण्याचा संभव आहे. "उपज्ञाते" (पा. सू. ४।३।११५) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना 'पाणिनीयमकालकं व्याकरणम्', 'काशकृत्स्नं गुरुलाघवम्' व 'आपिशलं पुष्करणम्' अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. त्यांवरून लाघवगौरवविचार हेंही काशकृत्स्नाच्या व्याकरणाचें वैशिष्ट्य असावें असें दिसतें. महाभाष्यकारांनीं आरंभीच (म. भा. भाग १ पृष्ठ २६) आपिशलीच्या बरोबर काशकृत्स्नाचा व्याकरणसंप्रदायप्रवर्तक म्हणून उल्लेख केला आहे व काशकृत्स्ना ब्राह्मणी व काशकृत्स्नी मीमांसा अशीं उदाहरणेंही दिलीं आहेत. पाणिनीनंही "उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे" (पा. सू. २।४।६९) या सूत्रांतील उपकादि गणामध्ये, तसेंच "बुञ्छण्कठ...ठकोरीहण...कुमुदादिभ्यः" (पा. सू. ४।२।८०) या सूत्रांतील अरीहणादि गणामध्ये काशकृत्स्न शब्द घातला आहे. त्यावरून काशकृत्स्न हा पाणिनिपूर्व व्याकरण असण्या-

१. "परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे" (पा. सू. ३।३।१५ वा. १) पहा.

२. वरील टीप ५ पहा. तसेंच "तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु" (पा. सू. ३।१।२३ वरील भाष्य) पहा.

३. "शापकान्न परोक्षायाम्" (पा. सू. १।२।१८ वा. १) तसेंच, "क्रियायां परोक्षायाम्" (पा. सू. ३।२।१५ वरील भाष्य) पहा.

४. याविषयी 'कलौ पाराशरस्थितिः' हें वचन प्रसिद्ध आहे. "नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्था-हेतव इति मुनित्रयेनाद्यत्वे साध्वस्ताधुप्रविभागः" असें कैयटमठानंही "शतात्तमं" (पा. सू. ५।१।२१) या सूत्रावरील आपल्या प्रदीप व्याख्येमध्ये न्दलें आहे.

५. उदाहरणार्थ 'दशवैकालिकं सूत्रं' या प्रसिद्ध दहा अध्याय असलेल्या जैन सूत्रग्रंथाला "वैकालिक" असें विशेषण दिलें आहे.

६. "संख्यायाः संज्ञां" (पा. सू. ५।१।५८) व "सूत्राच्च कोपघात्" (पा. सू. ४।२।६५) यांवरील काशिकाश्रुति पहा.

चाही संभव आहे. कैयटोपाध्यायांनी काशकृत्स्नांच्या कांहीं सूत्रांची आपल्या प्रदीपग्रंथांत उल्लेख केला आहे. महाभाष्यकारांच्या 'काशकृत्स्नी मीमांसा' या उल्लेखावरून काशकृत्स्नांनी मीमांसा-शास्त्रावर एखादा ग्रंथ लिहिला असला पाहिजे. वादरायणसूत्रांतही काशकृत्स्नांचा उल्लेख आला आहे. पदमञ्जरीकारांनी "तदर्हम्" (पा. सू. ५।१।११७) या सूत्राची व्याख्या करतांना "तदर्हमिति नारदं सूत्रं व्याकरणान्तरे । संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात्" असे म्हटले आहे. "तदर्हमिति०" हाच श्लोक वाक्यपदीयांत आला आहे व त्याची व्याख्या करतांना हेलाराजांनी आपिशल व काशकृत्स्न या व्याकरणांमध्ये "तदर्हम्" हे सूत्र घातले नाही असे स्पष्ट विधान केले आहे.

४२. व्याडीचा 'संग्रह' ग्रंथ.

पाणिनीने आपल्या सूत्रांमध्ये उल्लेख न केलेल्या वैयाकरणांपैकी व्याडि नांवाचाही एक मोठा वैयाकरण साधारणपणे पाणिनिसमकालीन असा होऊन गेला. व्याडीचा उल्लेख महाभाष्यकारांनी 'दाक्षायण' नांवांने केला आहे व पाणिनीच्या गर्णपाठांतही त्याचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून तो पाणिनिसमकालीन किंवा जरा पूर्वीचा असावा. व्याडीने व्याकरणशास्त्रावर 'संग्रह' नांवाचा मोठा ग्रंथ रचिला असे निरनिराळ्या ग्रंथांमध्ये त्याविषयी आलेल्या उल्लेखांवरून व त्यांतून घेतलेल्या उताऱ्यांवरून सिद्ध होतें. महाभाष्यांतही या संग्रहग्रंथाचा उल्लेख आला आहे व वार्तिककारांनी "द्रव्याभिधानं व्याडिः" या वार्तिकांत 'सर्व शब्दांचा द्रव्य हा अर्थ असतो' असा त्याच्या मताचा उल्लेख केला आहे. नंतरच्या वैयाकरणांनी उद्धृत

१. "तद्विनामोचरपदसमाहारे च" (पा. सू. २।१।५१) या सूत्रावरील भाष्याची व्याख्या करतांना "काशकृत्स्नं प्रत्ययोत्तपदयोरिति सूत्रं तावद्विचारयति । पाणिनीये तु पश्चाद् विचारयिष्यति" असे प्रदीपामध्ये म्हटले आहे; तसेच "शताच्च ण्यतावशते" (पा. सू. ५।२।२१) या सूत्रावरील भाष्याची व्याख्या करतांना "आपिशलकाशकृत्स्नयोरवग्रथ इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावः" असेही प्रदीपामध्ये म्हटले आहे.

२. "अनुपसर्जनात्" (पा. सू. ३।१।१४) या सूत्रावरील भाष्य पहा तसेच "एको गोत्रे" (पा. सू. ४।१।९१) या सूत्रावरील, व "नितश्च तत्प्रत्ययात्" (पा. सू. ४।३।१५५) याही सूत्रावरील भाष्य पहा. (नशाभाष्य भाग ४ पृष्ठ ३६, १२३, व २६७ पहा.)

३. व्या. न. भा. भाग २ पृ. ४५३; भाग ४ पृ. ११; भाग ५ पृ. १४४ पहा.

४. पा. सू. ४।२।५४ मधील प्लुक्कारि गणान्त्ये दाक्षायण शब्द घातल्या आढळतो.

५. "संग्रहो व्याडिकृतो लक्षसंख्यो ग्रंथः" (नशाभाष्यमर्दापोतो) तसेच "इह पुरा पाणिनीये अस्मिन् व्याकरणे व्यालुप्तस्त्विति लक्षग्रन्थपरिमाणं संग्रहमिधानं निबन्धनमासीत्" (पुण्यराजकृत वाक्यपदीय टीका.) व त्याप्रमाणे "संग्रहोचरयेव शास्त्ररुद्धेशः" (नशाभाष्यमर्दपिका) पहा. याशिवाय व्याटि या नावांने जोन ऋषमणिशास्त्रांमध्ये तीन वेळा आपा ओद व नशाभाष्यामध्ये "आपिशलपाणिनीयव्याटी-मनोमनीषा" या नावांत एकाच ग्रंथांने लक्षपदन वर्णनाच्या संग्रहाचाच उल्लेख आपा आहे.

६. "शेषाभा वस्तु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः" (न. भा. भाग २ पृ. ४५३) तसेच "संग्रहः पण्यभाष्येन परिशिष्टम्" (न. भा. भाग १ पृ. १३) "संग्रहे तात्पर्याप्रतिनिधिमभाष्यमवामहे" (न. भा. भाग १ पृ. १४) पहा.

७. व्या. न. भा. भाग १ पृ. ५९० पहा.

केलेल्या वाक्यांवरून संग्रह हा शब्दांचे अर्थविवेचन करणारा ग्रंथ असावा असे वाटते. भर्तृ-
हरीच्या वाक्यपदीयावरील टीकेत संग्रह ग्रंथातून अनेक श्लोक व वाक्ये उद्धृत केली आहेत.
महाभाष्यप्रदीपिकेतही संग्रह ग्रंथाचा भर्तृहरिने उल्लेख केला आहे. 'संग्रहश्लोक' म्हणून ज्या
ठिकाणी उल्लेख आले आहेत त्या ठिकाणी संग्रह ग्रंथातील श्लोक असा जरी अर्थ होऊ शकला तरी
लोकांमध्ये 'संग्रहश्लोक' या शब्दाचा 'विस्तृत व्याख्यान थोडक्यांत लक्षांत राहण्याकरिता
केलेले श्लोक' असा जो प्रसिद्ध अर्थ आहे तोही तेथे ग्रंथकाराला अभिप्रेत असणे शक्य आहे.
रामायण, हर्षचरित, चरक व यज्ञफलनाटक यांमध्ये संग्रहव्याकरण असा उल्लेख आला आहे
तो व्याडीच्या 'संग्रह' या ग्रंथाला अनुलक्षूनच असला पाहिजे. भर्तृहरिने आपल्या वाक्यपदीय
ग्रंथामध्ये 'संग्रहेस्तमुपागते' अशा स्पष्ट शब्दांनी संग्रह ग्रंथाचे अध्ययनाध्यापन आपल्या वेळीं
अगदी कमी म्हणजे जवळ जवळ नष्ट झाले होते असे म्हटले आहे; व त्याला कारण लोकांची
अभिप्राय विस्तृत ग्रंथ वाचण्याकडे नसून लहानलहान ग्रंथ वाचण्याकडे होत चालली होती असे
दिले आहे. संग्रह ग्रंथाचे उल्लेख आधुनिक वैयाकरणांच्याही ग्रंथांत आढळतात व भारतामध्ये
काही ग्रंथालयांमध्ये संग्रह ग्रंथाची नुति पाने उपलब्ध आहेत असेही ऐकिवांत आहे. महाभा-
ष्यकारांनी संग्रह ग्रंथावद्दल फार आदरयुक्त उद्गार काढले आहेत व ज्यास्त विस्ताराने स्पष्टीकरण
पाहिजे असल्यास संग्रह ग्रंथातील विवेचन पहावे असे म्हटले आहे. आपल्या मताच्या समर्थ-
नार्थ किंवा ज्यास्त स्पष्टीकरणार्थ इतर ग्रंथांचा किंवा ग्रंथकारांचा हवाला देण्याची पद्धति
पाणिनि व भाष्यकार यांच्या ग्रंथांत आढळत नसतांही "संग्रहे तावत् प्राधान्येन परीक्षितम्"
या म्हणण्याने शब्द नित्य किंवा अनित्य या वावर्तीत संग्रह ग्रंथांत उत्तम विचार केला आहे
तो पहावा असे म्हणून त्या विचाराला भाष्यकारांनी आपली मान्यता दाखविली आहे.
एकशेष प्रकरणांतही वार्तिककारांनी संक्षिप्त रीतीने मांडिलेल्या जातिपदार्थावाद व व्यक्तिपदार्थावाद
यांचे निरूपण करतांनाही 'द्रव्याभिधाने व्याडिः' या शब्दांनी व्याडीचे मत मांडून त्याचे विरुद्ध
वार्तिककारांनी व तसेच भाष्यकारांनी काहीही उद्गार काढले नाहीत.

४३. व्याडीचे इतर ग्रंथ.

वरील सर्व उल्लेखांवरून संग्रह हा ग्रंथ व्याडीने रचिला होता, तो फार विस्तृत होता व
त्यामध्ये व्याकरणविषयक अनेक मुख्य मुख्य सिद्धान्तांचे विवेचन केले होते व त्यातील आप-
णाला पूर्णसमत असलेले सिद्धान्त, ज्याप्रमाणे पूर्ववार्तिककारांची वार्तिके नामनिर्देश न करतांही
भाष्यकारांनी घेतली आहेत त्याप्रमाणेच, आपल्या ग्रंथांत भाष्यकारांनी घेतले असण्याचा संभव
आहे. कात्यायनाने पाणिनिसूत्रांना परिपूरक म्हणून जशी वार्तिके रचिली तशी व्याडीनेही काही
व्याकरणसूत्रेही आपल्या संग्रह या ग्रंथांत घातली असावी. जरी संग्रह हा ग्रंथ लक्षश्लोकात्मक होता
असा प्रवाद असला तरी त्या प्रवादांत लक्षशब्दाने ग्रंथसंख्या निर्दिष्ट केली आहे; त्यामध्ये
गद्यमय भागही सूत्ररूपाने वार्तिकरूपाने व व्याख्यानरूपाने बराच होता असे विद्वानांचे म्हणणे

१. वाक्यपदीय १।२६; १।४४; १।७७; ३।३ व ३।१३ यांवरील टीका पहा.

२ "प्रायेण संक्षेपस्तीनल्पविधापरिश्रान् । संग्राह्य वैयाकरणान् संग्रहेस्तमुपागते " (वाक्यपदीय
२।४८४) पहा.

३. मागील पृष्ठ १३६ टीप ६ पहा

४. व्या. म. भा. भाग १ पृष्ठ ५९०-५९८ पहा.

आहे. 'शब्दाचा प्रतिपाद्य अर्थ 'व्यक्ति' असें मानणारा व्याडि हा मोठा मीमांसक होता व मीमांसक हे जातिपक्षवादी असले तरी व्याडीनें व्यक्त्यभिधानपक्ष प्रतिपादन करण्याचें धाट्य केलें व तें त्याच्या संग्रह या ग्रंथाच्या नाशाला कारण झालें असाही समज आहे. व्याडीनें संग्रह या ग्रंथाशिवाय इतरही कांहीं ग्रंथ लिहिले होते व पतंजलींनीं व वार्तिककारांनीं जागोजागीं निर्दिष्ट केलेल्या परिभाषास्वरूपाच्या वाक्यांपैकीं व न्यायांपैकीं पुष्कळ न्याय व परिभाषा व्याडीच्या परिभाषाग्रंथांतून घेतल्या असाव्या असें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे. "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः०" ही परिभाषाही व्याडीनें प्रथमतः प्रतिपादन केली असा वैयाकरणांमध्ये प्रवाद आहे. त्याच्या परिभाषाग्रंथाचें नांव 'व्याडिपरिभाषावृत्ति' असें होतें व त्याचीं कांहीं हस्त-लिखितें ग्रंथालयांत जतन केलेलीं आहेत. काशिकाकारांनीं "उपशोपक्रमः०" (पा. सू. २।४।११) या सूत्राचें विवेचन करितांना "व्याड्युपज्ञं दुष्करणम्" असें उदाहरण दिलें आहे. 'दुष्करणम्' शब्दाऐवजीं 'हुष्करणम्' पाठ न्यासकारांनीं घेतला आहे व 'हुष्' ही कालवाचक संज्ञा आहे असें म्हटलें आहे. पदमञ्जरीमध्ये 'दुष्करणम्' हा पाठ घेतला आहे व 'दुष्' हा शब्द पाणिनीच्या 'वृत्' शब्दाप्रमाणें परिगणनाच्या शेवटीं घालण्याची व्याडीची पद्धति होती असें म्हटलें आहे. 'दुष्करणम्' असाही पाठ आहे. तो घेतल्यास धुष् हा शब्द धातु या अर्थीं जुन्या वैयाकरणांनीं वापरल्यामुळें व्याडीनें सर्व धातूंचा संग्रह दहा गणामध्ये केला असावा किंवा धातूंचे क्यजन्त, णिजन्त वगैरे दहा प्रकार वर्णन केले असावे असें अनुमान काढण्यास जागा आहे.

४४. दैव आणि चान्द्र व्याकरणे.

दैव आणि चान्द्र हीं व्याकरणे फार विस्तृत नसावीं; व तीं महाभाष्यकारांच्या नंतर लिहिण्यांत आलीं असावीं. कारण, महाभाष्यांत किंवा त्याचे पूर्वीच्या ग्रंथांत त्यांचा उल्लेख मिळत नाही. भाष्यानंतरच्याही ग्रंथांत त्यांचा फार ठिकाणीं उल्लेख मिळत नाही. हल्लीं देवेन्द्र किंवा पूज्यपाद देवनन्दिन् नांवाच्या जैन वैयाकरणानें लिहिलेंलें दैवेन्द्र व्याकरण प्रसिद्ध आहे. त्याचाच दैव व्याकरण म्हणून उल्लेख करण्यांत आला असावा किंवा तें जुन्या दैव व्याकरणावर आधारलेंलें असावें. कारण, सुलभ रीतीनें लोकांना व्याकरणज्ञान व्हावें या हेतूनें तें लिहिलें असल्यामुळें त्या व्याकरणांत लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्याच शब्दांचा विचार केला आहे. त्यांमध्ये वैदिक शब्दांचा विचार केला नाही, स्वरांचा विचार केला नाही व पाणिनीचें एक-शेष प्रकरणही त्यांत आढळून येत नाही. एकशेष प्रकरण नसल्यामुळें दैव व्याकरणाला 'अनेकशेष' म्हणण्याचीही ब्रह्मिवाट होती. "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणात्वात्" (पा. सू. १।२।५३) या पाणिनिसूत्रांतील 'तद्' व 'अशिष्यं' हीं पदे पादाच्या शेवटपर्यंत अनुवृत्त होतात असें कांहीं टीकाकारांचें मत आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व या पादांतच एकशेष प्रकरण आहे. त्यावरून भाष्यकारांचे वेळीं एकशेष प्रकरणाचा कांहीं उपयोग नाही व तें गाळून टाकल्यास हरकत नाही असें म्हणणाऱ्या टीकाकारांचा एक वर्ग असावा व त्याला अनुसरूनच दैव व्याकरणांत एकशेष प्रकरण गाळलें गेलें असावें. चन्द्रगोमीचें म्हणून हल्लीं

१. पाणिनीच्या व्याकरणांतही सन्, मयच्, काम्यच्, मयह्, क्यप्, णिङ्, णिच्, यङ्, यक् व भाय् हे दहा प्रत्यय लावून दहा प्रकारचे धातू दिले आहेत.

२. "सरूपानामिकशेष एकविमक्तौ" (पा. सू. १।२।६४) पासून "ग्राम्यपशुसंज्ञेभ्यतरुणेषु स्त्री" (१।२।७३) पर्यंत पाणिनीनें एकदेश प्रकरण दिले आहे.

प्रसिद्ध असलेलें जें व्याकरण आहे त्याचाच उल्लेख “ इन्द्रश्चन्द्रः० ” या श्लोकांत केला असावा व तेंच ‘ चान्द्र ’ व्याकरण म्हणून पूर्वी प्रचलित असावें व तें आज तिचेदांत असलेल्या प्रतीवरून तयार केलेलें असें अपुरें उपलब्ध आहे. त्यामध्ये परिभाषांचा उल्लेख आहे व त्या व्याडीच्या परिभाषावृत्ति या ग्रंथावरून घेतल्या असाव्या असा समज आहे. पाणिनीच्या दि, घु, भ यांसारख्या सांकेतिक संज्ञा त्या व्याकरणांत घेतल्या नाहीत; म्हणून त्याला ‘ असंज्ञक ’ व्याकरण म्हणण्यांत आलें असावें.

४५. शौनिक, पौष्करसादि, व भागुरि यांची व्याकरणे.

वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या वैयाकरणांशिवाय शौनिक, पौष्करसादि, भागुरि, चारायण व माध्यन्दिनि यांनीही याच पार्षदकालखंडांत लहानसे व्याकरणग्रंथ लिहिले असावे. यांपैकी पौष्करसादि व चारायण यांचा महाभाष्यांत उल्लेख आला आहे. वाकीच्यांचा उल्लेख महाभाष्यांत किंवा त्यापूर्वीच्या ग्रंथांत प्रत्यक्ष आला नसला तरी त्यांच्या मतवैशिष्ट्याच्या प्रकारावरून व नांवावरून ते पतंजलिपूर्वी होऊन गेले असावे असें म्हणणें शक्य आहे. शौनकीचा उल्लेख चरक-टीकाकारांनी “ व्युत्पादितः । करोतेरपि कर्तृत्वे दीर्घत्वं शास्ति शौनकिः ” या शब्दांत त्याचें मतवैशिष्ट्य दाखवून केला आहे. त्यावरून प्रयोजक या अर्थी पाणिनीने सांगितलेला णिच् प्रत्यय स्वाधीही होतो असें शौनकीचें मत होतें असें दिसून येतें. स्वाधीही णिच् होतो असें म्हणण्याचे ऐवजीं कर् या धातूला दीर्घ होऊन कर् असो धातू होतो असा शौनकीचा उल्लेख आहे त्यावरून व त्यानें वापरलेल्या ‘ आदिकर्ता ’ या शब्दावरून तो एक जुना व्याकरणकार असावा असें वाटतें. व्युत्पन्न या अर्थी व्युत्पादित शब्द शौनकीने उदाहरणादाखल दिला आहे. ‘ रामो राज्यमचीकरत् ’ यासारखेही अनेक प्रयोग जुन्या ग्रंथांमध्ये आढळतात. पौष्करसादीचा उल्लेख ‘ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ’ या वार्तिकांतच मिळतो. त्या ठिकाणीं उच्चारणावद्दल मतभेद वार्तिककारांनीं दिला आहे व वक्षः, ख्शीरम्, अप्सराः हीं उदाहरणें देऊन काशिकाकारांनीं पौष्करसादीच्या देशामध्ये श, ष अथवा स पुढें आला असतां वर्गातील प्रथम व्यंजनाऐवजीं द्वितीय व्यंजन उच्चारण्याचा प्रघात होता असें निदर्शित केले आहे. भागुरीचाही मतभेद शब्दप्रयोगासंबंधी आहे व त्यावरून त्याच्या प्रांतांत व्यंजनान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचें ‘ आ ’ शेवटीं जोडून स्वरान्त उच्चारण करण्याचा प्रघात असावा. संस्कृत भाषा ज्या वेळीं सामान्य जनांमध्ये प्रचलित होती त्या वेळीं परक्या भाषेतून घेतलेल्या शब्दांचा प्रयोग करतेवेळीं लिंगाविषयीं घोटाळा होऊं लागला. त्या शब्दांच्या शेवटीं ‘ अ ’ असल्यास परक्या भाषेमध्ये जरी तशा शब्दांचा अर्थाप्रमाणें स्त्रीलिंगी प्रयोग असला तरी ‘ संस्कृत ’ भाषेत ‘ अ ’ कारान्त स्त्रीलिंगी शब्दच नसल्यामुळे संशय येऊं लागला. व्यंजनान्त नामांचे वावर्ततही असा संशय येऊं लागला व प्रयोग करतांना घोटाळा होऊं नये म्हणून स्त्रीलिंगी व्यंजनान्त शब्द असल्यास

१. “ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ” (पा. सू. ४।३।१०६) या सूत्रांत जरी ‘ शौनिक ’ शब्द नसला तरी ‘ शौनिक ’ शब्द पाणिनीनें घातला आहे. पौष्करसादि हा शब्द “ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ” (पा. सू. ८।४।४८ वा. ३) या वार्तिकांतच वार्तिककारांनीं घातला आहे. ‘ भागुरि ’ असा ह्रस्व-इकारान्त नसला तरी ‘ भागुरी ’ असा दीर्घ-इकारान्त शब्द महाभाष्यांत आला आहे. (पा. सू. ७।३।४५ वरील भाष्य पहा.) त्याप्रमाणेंच ‘ माध्यन्दिनि ’ जरी नसला तरी ‘ माध्यन्दिन ’ असा शब्द महाभाष्यांत आला आहे. (पा. सू. ४।३।६० वरील भाष्य पहा.) चारायण शब्दाचा उल्लेख महाभाष्यांत कोठेशीं मिळत नाही; परंतु ‘ कर्मलचारायणीयाः ’ या उदाहरणामध्ये ‘ चारायणीय ’ शब्दाचा उल्लेख आलेला आहे.

त्याला 'आ' शेंवटीं जोडून त्याचा स्त्रीलिंगी प्रयोग करण्याची प्रथा कांहीं प्राकृत भाषेची पुष्कळ प्रसार असलेल्या पूर्वेकडील प्रांतांत पडली असावी. "न यासयोः" (पा. सू. ७।३।४५) या सूत्रावरील "वर्तका शकुनौ प्राचाम्" (वार्तिक ८) या वार्तिकाचे व्याख्याने कर्ताराना भाष्यकारांनी "शकुनाविति किमर्थम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य" असे उदाहरण दिले आहे. त्यावरून 'वर्तिका' प्रयोग करणारा भागुरि हा पूर्वेकडील देशांत राहणारा वैयाकरण होऊन गेला असावा असे स्पष्ट होतें.

४६. चारायण व माध्यन्दिनि यांची व्याकरणे.

चारायणाचा उल्लेख फक्त एकाच ठिकाणी "कम्बलचारायणीयाः" या भाष्यकारांनी दिलेल्या उदाहरणात आला आहे. त्यावरून चारायणाची शिष्यपरंपरा भाष्यकारांचे वेळीं चालू होती असे दिसते. "घृतरौढीयाः" या उदाहरणावरून घृतसमृद्ध मध्यदेशात रौढीची परंपरा, 'ओदनपाणिनीयाः' या उदाहरणावरून दक्षिणेंतील ओदनसमृद्ध देशांत पाणिनीची शिष्यपरंपरा व 'कम्बलचारायणीयाः' या उदाहरणावरून चारायणाची शीतप्रचुर उत्तर प्रांतांत शिष्यपरंपरा भाष्यकारांचे वेळीं प्रामुख्याने चालू असावी. अथवा 'पाणिनीचे व्याकरण शिका, भात खाण्यास म्हणजे उपजीविकेला अडचण पडणार नाही; रौढीचे व्याकरण शिका, घृतही मिळेल व चारायणाचे शिका लोक कांयलाही पाघरण्यास देतील' असा विनोदही या उदाहरणामध्ये ध्वनित असावा. 'पुरुकृते छद्म्योः' असे चारायणाचे सूत्र उद्धृत करण्यांत येतें. त्यावरून पुरु शब्दाला 'छ' तद्धित प्रत्यय लावून 'रु' याचा लोप करून पुच्छ शब्द, तसाच कृत शब्दाला 'छ' तद्धित प्रत्यय लावून 'त' याचा लोप करून कृच्छ्र शब्द चारायणानें साधला असावा. कदाचित् चारायण हा प्रातिशाख्य कालचा एखादा वैयाकरण असावा व शाकटायनानें नैरुक्त मताचा अवलम्ब करून सगळीं नामे धातूंपासूनच साधलीं जातात असे मत व्यक्त केलें त्याच वेळीं लोकांमध्ये प्रचारांत असलेले शब्द धातूंपासून सहज साधतां आले नाहीत तर वेदांतील जुन्या शब्दांपासून तरी ते साधावे असें मत चारायणाने व्यक्त करून पुच्छ व कृच्छ्र यांसारखे शब्द साधले असावे. चारायणानें बरेच तद्धित प्रत्यय देऊन तद्धितान्त शब्द साधले असावे. हा वैयाकरण पाणिनीच्या पूर्वी झाला असल्यास ज्या ठिकाणी तद्धित प्रत्ययाची कल्पना द्रिष्ट असेल त्या ठिकाणी ती सोडून देऊन पाणिनीनें इतर ठिकाणचे तद्धित प्रत्यय चारायणानें दिल्याप्रमाणें स्वीकारले असतील व पाणिनीनें योग्य अर्थ सांगून आपल्या सूत्रामध्ये त्याचा अंतर्भावही केल्यामुळे चारायणाचे व्याकरण मार्गे पडलें असेल. माध्यदिनीचा उल्लेख काशिकेमध्ये "कदुशनस्पुरुदसोनेहसा च" (पा. सू. ७।३।९४) या सूत्राच्या व्याख्येंत उद्धृत केलेल्या "संबोधने तुशनसस्त्रिहं सान्तं तथा नान्तमयाप्यदन्तम् । माध्यदिनिर्वधि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः" या कारिकेंत आहे. हा मतभेद रूपभेदाखंडधाने आहे व त्याला विशेष महत्त्व नाही.

१. प्राज्ञ भाष्यमध्ये व्यजान्त स्त्रीलिंगी नामांना 'आ' जोडावा असे सांगितलें आहे. (हेम व्याकरण ८।१।१५ ते ८।१।१७ सुते पदा.)

२. जर भागुरि हा उच्छेकरीय राहणारा असा तर त्याच्या मातें 'वर्तिका' असाच संवदा प्रयोग होणार असा व 'वर्तिका भागुरी' पण्डित उदाहरण पुरेसे झाले असावे. भाष्यकारांनी 'लोकायतस्य' हा उदाहरण शब्द येथे घेतून पाण्या आहे. कारण, भागुरि हा पूर्वेकडील वैयाकरण असल्यामुळे पशु या अर्थी त्याच्या मातें 'वर्तिका' हाच शब्द योग्य होईल, पण लोकायत मतावरील श्रुतिप्रसंग या अर्थी त्याच्या मातें 'वर्तिका' हाच शब्द योग्य आहे हे भाष्यकारांना येथे गृह्यवाद्यांचे आहे.

पौर्णिमा (शक्रपूर्णिमा ६५०-३००)

४७. पाणिनिपूर्व व्याकरणग्रंथांचे दोन प्रवाह.

पार्षदकालांतील वैयाकरणांच्या कार्यांचे विहंगमदृष्टीने अवलोकन केल्यास त्यांमध्ये व्याकरणग्रंथांचे एकमेकांपासून विभिन्न असे दोन प्रवाह किंवा शाखा आढळून येतात. वेद-वाङ्मय हे दोर्हानाही सारखेच प्रमाणभूत असले तरी त्याचकडे पाहण्याचा त्या शाखांचा निरनिराळा दृष्टिकोण होता. त्याला कारण निवासस्थानभेद, परंपरालोप व आन्वभाषिकांचा संसर्ग हीं देतां येतील. अत्यंत प्राचीन वैदिकसंस्कृतीचें भारतांतील निवासस्थान उत्तरदेश (पंजाब, गांधार, काश्मीर वगैरे प्रांत) हें होतें; व तेथून ती संस्कृति पाणिनीच्या कालपर्यंत पूर्वेकडे मगध, वंग, कामरूप या प्रांतांकडे व पाणिनीच्या कालानंतर दक्षिणेकडे पाण्ड्य व केरल प्रांतांपर्यंत शातवाहनांचे व चालुक्यांचे कालांत पसरत गेली. पुराणमताभिनिवेशी अप्रागतिक उत्तरेकडील प्रांतांमध्ये वणोच्चारण, शब्दप्रयोग, संधिकार्ये व स्वर (accent) यांचे वावर्तीत वैदिक परंपरा पूर्णत्वानें राखली गेली व ज्याप्रमाणें वेदशब्द हे अनादि (अनिदं प्रथम) मानिले गेले त्याप्रमाणेंच भाषेतील लौकिक शब्दही अनादि असेच मानिले गेल्यामुळे शब्दव्युत्पत्तीकडे व देश्य शब्दांचा अंतर्भाव करण्याकडे उत्तरेकडील वैयाकरणांचें लक्ष कमी होतें. लौकिक व वैदिक दोनही प्रकारची भाषा समजावी व शब्दांच्या अर्थाचें योग्य ज्ञान व्हावें व त्याबरोबरच अशुद्ध, तसेंच शुद्ध असूनही शिष्टांना असंमत, असे शब्दप्रयोग केले जाऊं नयेत या हेतूने उत्तरेकडील वैयाकरणांनीं आपले व्याकरणग्रंथ लिहिले. त्यांनीं भाषा समजण्याकरितां व्याकरणग्रंथ लिहिले; भाषा शिकण्याकरितां नव्हे. याउलट पूर्वेकडील प्रांतांमध्ये शब्दव्युत्पत्तीकडे ज्यास्त लक्ष दिलें गेलें व थोड्या फार प्रमाणांत तेथील रहिवाश्यांच्या व इतर जनांच्या उच्चारणवैशिष्ट्याची छाया प्रचलित लौकिक भाषेवर पडली व ग्रंथ रचतांना भाषाज्ञानाबरोबर भाषा शिकविणें हाही हेतु पूर्वेकडील वैयाकरणांनीं आपले मनांत ठेऊन आपले ग्रंथ रचिले.

४८. पूर्वकडील व पश्चिमेकडील प्रांतांमधल्या व्याकरणग्रंथांमधील मतभेद.

उत्तरेकडच्या प्रांतांतील वैयाकरणानीं भाषेचा योग्य अर्थ समजण्याकरितां व्याकरण लिहिल्यामुळे वाक्यांतील शब्दांचा परस्परसंबन्ध, प्रकृतिप्रत्ययविभागाची कल्पना करून त्या शब्दांची सिद्धि, व वाक्यामध्ये ते शब्द उच्चारले गेल्यास उच्चारणामध्ये घडून येणारा फरक या गोष्टींचा त्यांना प्रामुख्याने विचार करणे जरूर पडले व त्या अनुरोधानेंच पाणिनीसारख्या व्याकरणकारांनीं आपले व्याकरणग्रंथ लिहिले. याउलट पूर्वेकडील देशांमध्ये शब्दव्युत्पत्तीचा विशेष विचार करून व त्याच्या अनुरोधानें शब्दांच्या शास्त्रस्वरूपाकडे लक्ष देऊन नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात असे शब्दांचे चार विभाग पाडण्यांत आले आणि या निरनिराळ्या प्रकारच्या शब्दांचे पोटविभाग करून त्यांचे गण, कोश व संग्रह तयार करण्यांत आले. पूर्वेकडील व्याकरणग्रंथांमध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति देतांना व नामांची व धातूंचीं रूपे साधतांना उच्चारणास सुलभ अशा स्वरान्त (स्वर शेवटी असलेल्या) नामांची व धातूंची कल्पना करण्यांत आली

१. वाचिषयी र्भव्याकरण सूत्रेण लक्षितं वेद्यानां नास्ति. 'प्राप्त' भाषाण्ये व्यञ्जनात् यत् किञ्चाप्रातिपदिकं नास्ति इत्येव नन्दे तर व्यञ्जनान्न नाम (सुयन्त) च गियापदे (सिद्धन्त) मुक्ता वापस्याति नास्ति.

व वर्णसमाम्नाय, संधिकार्यै, वर्णोच्चारण इत्यादि वावर्तीत नियम करण्यांत आले; तसेंच संधि-कार्यामुळे उच्चारण्यांत आलेले अंतःस्थ वर्ण य आणि व यांचा लोप न होतां उच्चारण व्हावें अशा रीतीनें संधिकार्यांची कल्पना करण्यांत आली. पौर्वात्य व औदीच्य व्याकरणांमधील वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या या वैशिष्ट्यांकडे लक्ष देऊन विचार केल्यास इन्द्र, शाकटायन, गार्ग्य, काश्यप, गालव, आपिशलि, भारद्वाज, स्फोटायन, सेनक, चाक्रवर्मण, भागुरि, चारायण व माध्यन्दिनि या सर्वांचा पूर्वेकडील वैयाकरण म्हणून, तसेंच व्याडि, शाकल्य व पाणिनि यांचा उत्तरेकडील वैयाकरण म्हणून निर्देश करण्यास कांहीं हरकत नाही.

४९. पाणिनीच्या व्याकरणाचें स्वरूप व प्रतिपाद्य विषय.

पाणिनीने आपल्या व्याकरणांमध्ये पहिल्या दोन अध्यायांत सुवन्त व तिङन्त असे पदांचे दोन प्रकारचे भेद व वाक्यांतील पदांचा परस्पर संबंध यांविषयी विचार केला आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्ये धातूपासून शब्दसिद्धीचा विचार केला आहे. चवथ्या व पांचव्या अध्यायांमध्ये नामांपासून (प्रातिपदिकांपासून) शब्दसिद्धीचा विचार केला आहे. सहाव्या व सातव्या अध्यायांमध्ये सुवन्त व तिङन्त शब्दांच्या प्रकृतिप्रत्ययात्मक सिद्धीचा व त्यांच्या स्वर-सिद्धीचा विचार केला आहे आणि शेवटी आठव्या अध्यायांत संनिहित पदांचें उच्चारण होतांना वर्णोच्चारणामध्ये व स्वरांमध्ये होणाऱ्या फरकांचा विचार केला आहे. पाणिनीच्या व्याकरणांतील प्रतिपाद्य विषयांकडे लक्ष दिलें असतां (१) संज्ञा व परिभाषा, (२) स्वरांचें व ध्वजनांचे प्रकार, (३) धातूंचीं पदे, (४) कारकविचार, (५) विभक्तिविचार, (६) एकशेष व समास, (७) धातुसाधितें (कुदन्त) व क्रियापदें, (८) नामसाधितें (तद्धित) व सुवन्त नामें, (९) प्रकृतीला प्रत्ययामुळे व प्रत्ययाला प्रकृतीमुळे होणाऱ्या आगमांचा व आदेशांचा विचार, (१०) स्वरविचार, (११) द्विरुच्चारण आणि (१२) संधिकार्ये हे प्रतिपाद्य विषय प्रामुख्याने आढळून येतात. या सर्वोच्चें विवेचन करतांना पाणिनीने शब्दांच्या ब्राह्मस्वरूपाकडेच विशेषतः लक्ष दिलें आहे. अर्थात् प्रकृतीला व प्रत्ययाला निरनिराळा अर्थ असतो असें त्याचें स्पष्ट मत आहे व प्रत्यय सांगतांना प्रत्येक ठिकाणीं प्रत्ययाचा अर्थ त्यानें दिला आहे. ज्या ठिकाणीं अर्थ न सांगतांना विकरणासारखे प्रत्यय त्यानें सांगितले आहेत त्या ठिकाणीं ते प्रत्यय स्वार्थीच (निराळा स्वतंत्र अर्थ नसतांनाच) होतात असें स्पष्ट दिसून येतें; व तन्मूलकच “अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति” असा वैयाकरण संकेत प्रसिद्धच आहे. प्रातिपदिकांचें परिगणन अशक्य असल्यामुळे त्यानें ते केले नाही व त्यांचे अर्थ लोकप्रसिद्ध असल्यामुळे त्यानें ते दिले नाहीत. धातूंचें परिगणन करणें शक्य असल्यामुळे त्यानें ते धातुपाठांत केले आहे व त्याबरोबरच धातूंचे अर्थही त्यानें दिले आहेत. प्रकृतीचे व प्रत्ययांचे अर्थ हे साक्षात् वाचकत्वानें मनांत येतात कां श्रोतकत्वानें मनांत येतात हा विचारच त्यानें केला नाही. या वावर्तीत पदमञ्जरीकारांनीं स्पष्ट म्हटल्याप्रमाणें पाणिनीनें वेदान्तें उच्चारलेले तसेंच भाषेतोषे शिष्ट लोकांच्याच व्यवहारांत असलेले शब्द जसेच्या तसेच शुद्ध मानून योग्य अर्थ कळाला ना ह्यांनीं प्रकृतिप्रत्ययविभागान्नी कल्पना करून आपल्या व्याकरणांमध्ये ते मागे घेतले आहेत. कोणत्याही धातूला अथवा नामाला त्याच्या व्याकरणांतील निष्ठाप्रमाणें प्रत्यय लागून शब्द तयार करण्यांत आले तरी ते प्रचारांमध्ये नसल्यास त्यांचा प्रयोग करूं नये अशा स्थाना स्पष्ट अभिप्राय दिसतो. वेदान्तें व शिष्ट लोकांमध्ये प्रचारांत असलेलेच

शब्द वापरवे; अन्य व्याकरणांमधील प्रकृतिप्रत्ययविभाग कल्पून त्यांची सिद्धि केली तरी कांहींही हरकत नाही असे त्यांचें मत असावें. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे, पाणिनीचें या वावतीतील मत “शब्द हे नित्यच आहेत, व त्यांचा अर्थार्शी असलेला संबंधही नित्य आहे, प्रकृतिप्रत्यय-विभाग हा अर्थ कळण्याच्या दृष्टीनें सोयीकरितां कल्पनिकच आहे” या शब्दांमध्ये देतां येईल.

५०. पूर्वीच्या व्याकरणांची पाणिनीला मदत.

पाणिनीला व्याकरण रचण्याचे वावतीत त्याच्या पूर्वीच्या वैयाकरणांचे कार्याची पुष्कळ मदत झाली असावी. शब्दसिद्धि करण्याकरितां त्यानें अष्टाध्यायी रचिली त्या वेळीं त्याला अनुकूल अशा सर्व गोष्टी त्यानें पूर्व वैयाकरणांकडून घेतल्या : अक्षरसमाम्नाय त्यानें प्रातिशाख्य ग्रंथ व प्राचीन वैयाकरण यांचेकडून घेतला; आपल्या सोयीकरितां त्यांतील कांहीं वर्ण गाळून इतर वर्णांचे ते पोटभेद कल्पून त्यांचा इतर वर्णामध्ये समावेश केला व वर्णांचा पूर्वीच्या वैयाकरणांनी दिलेला क्रमही त्यानें बदलला; नवा वर्ण मात्र त्यानें एकही घातला नाही. लाघवाकडे लक्ष देऊन त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं उदाहरणादाखल एकच शब्द सूत्रांत घालून त्यासारखे वाकीचे शब्द त्या शब्दानंतर गणाची कल्पना करून गणामध्ये संग्रहित केले. गणपाठांतील पुष्कळ गण त्यानें शाकटायन आपिशलि वगैरे पूर्व वैयाकरणांकडून घेतले असावे. धातुपाठ व धातुपाठांतील गण यांचे वावतीतही त्याला पूर्व वैयाकरणांची व कोशकारांची मदत झाली. वर्णोच्चारणास अत्यंत जरूरीचे असे वेचाळीस वर्ण घेऊन त्यांची चौदा सूत्रांमध्ये उपयुक्त रीतीनें वाटणी करून सूत्रांतील अन्त्यवर्णावरोवर सूत्रांतील वर्णांचा उच्चार करून त्यानें ग्रंथलाघवाला अत्यंत उपयोगी असे प्रत्याहार साधले आहेत; व त्यांपैकी वेचाळीस प्रत्याहारांचा आपल्या व्याकरणामध्ये त्यानें उपयोग केला आहे. प्रत्याहाराची कल्पना त्यानें इन्द्र, आपिशलि यांसारख्या पूर्ववैयाकरणांकडून घेतली असावी. संधिकार्यांचे वावतीत प्रातिशाख्य ग्रंथांची त्यानें भरपूर मदत घेतली असावी व पूर्ववैयाकरणांचेच नियम दृष्टीस पडेल त्याठिकाणीं फक्त मतभेद दाखवून, त्यानें दिलेले असावे. सर्वनाम, अव्यय, धातु प्रतिपादिक वगैरे लोकप्रसिद्ध संज्ञा, त्याप्रमाणेंच विभक्ति, लिङ्ग, वचन यांच्या संज्ञा व परस्मैपद, आत्मनेपद वगैरे शास्त्रीय संज्ञा त्यानें पूर्वीच्याच वैयाकरणांकडून घेतल्या. लाघवाचे दृष्टीनें एका तऱ्हेचे अनेक शब्द थोडक्यांत देतां यावे म्हणून ध्रु, धि, नदी, निष्ठा वगैरे संज्ञा त्याच्या स्वकल्पितच आहेत. नामधातू व दशगणी ही त्यानें व्याडीपासून घेतलीं असावीं.

५१. पाणिनीच्या शब्दव्युत्पत्तीचें वैशिष्ट्य.

कृदन्त धातुसाधितें त्यानें नैरुक्तांकडून घेतलीं असावीं. परंतु धातुसाधित शब्दांची व्युत्पत्ति देतांना प्रकृति व प्रत्यय या दोघांनाही अर्थाची कल्पना करून दोघांचाही मिळून झालेला अर्थ प्रचारांत असलेल्या अर्थार्शी योग्य रीतीनें जुळत असेल तरच त्यानें कृत प्रत्यय देऊन शब्द साधले आहेत. उच्चारणाचे वावतीत केवळ वर्णसाम्य असलेला कोणताही धातु हा शब्दाचा एक भाग, व राहिलेला भाग हा प्रत्यय, अशी नैरुक्तांप्रमाणें कल्पना करून व कसावसा धातूचा अर्थ शब्दांत आलेला दाखवून धातुसाधित शब्द साधण्याचा त्यानें प्रयत्न मुळींच केला नाही. अज्ञा रीतीनें शब्द साधीत गेल्यास शब्द हे अमर्यादित असल्यामुळें व्याकरणलेखनाला पारच वेणार नाही हें एक कारण त्यानें तसा प्रयत्न न करण्याचें असेल. शिवाय, धातूची जरी

अर्थाच्या धोरणाने योग्य अशी कल्पना केली तरी जशी जरूर लागेल त्याप्रमाणे निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या प्रत्ययांच्या कल्पना करणे त्याला मान्य नसावे. पण सर्वांत महत्वाचें कारण जर असेल तर शब्द हे अव्युत्पन्न अनादिसिद्धच आहेत. प्रकृतिप्रत्ययविभाग हा अर्थबोधाकरितां केवळ काल्पनिकच असल्यामुळे तो जरूर असेल तेवढ्याच ठिकाणीं करावा असे त्याचें ठाम मत होतें हेंच होय. मूळ प्रातिपदिकांचे स्वर त्याने दिलेच नाहीत. कदाचित् निरनिराळ्या प्रातिपदिकांचे आद्युदात्त किंवा अन्तोदात्त अशा रीतीनें गण केलेले त्याला उपलब्ध असतील; किंवा शान्तनवाच्या फिदसूत्रांप्रमाणे त्याला कांहीं स्वरसूत्रें उपलब्ध असतील. किंवा स्वरसहित शब्दोच्चारण त्याचे वेळीं लोकांमध्ये प्रचलित असल्यामुळे प्रातिपदिकांचे स्वर देण्याची त्याला जरूर वाटली नसावी. प्रातिपदिकांपासून स्त्रीलिंगी शब्द, सुबन्त शब्द किंवा तद्धितप्रत्ययान्त शब्द साधतांना होणारा स्वरांतील बदल मात्र त्यानें प्रत्ययाला इत् वर्ण लावून किंवा प्रत्यक्ष शब्दानें प्रतिपादन करून वेळोवेळीं दाखविला आहे. तद्धिताचे वाचतांतही चारायण वगैरे वैयाकरणांची त्याला मदत झाली असावी. कारण, एकशेष वगैरे वाचतांत मात्र त्याचें वैशिष्ट्य पूर्णपणे आढळून येतें.

५२. शब्दसिद्धि करतांना पाणिनीचें अर्थाकडे लक्ष.

पाणिनीनें शब्दसिद्धि करण्याकरितां आपलें व्याकरण रचिलें; व ते रचितांना अर्थाकडे योग्य लक्ष त्यानें दिलें असलें तरी पदाचा व अर्थाचा परस्परसंबंध कोणता, तो कृत्रिम आहे कां नित्य आहे किंवा सांकेतिक आहे, अर्थाकडे प्रामुख्यानें लक्ष दिल्यास शब्दाचे किती प्रकार होतात, अर्थ मनामध्ये कसा येतो, अर्थाचे धोरणाने लोकांमध्ये पदे तयार होऊं शकतात किंवा नाही, समासांतील पदांचा अर्थ व समासाचा अर्थ एकच किंवा निराळा, तसेंच उपसर्गाचा व धातूचा अर्थ मिळून विशिष्टार्थ होतो किंवा धातूमध्येच तो अर्थ असतो व उपसर्ग तो अर्थ दाखवण्याचेंच केवळ काम करतो अशा निरनिराळ्या प्रश्नांचा पाणिनीनें मुळींच विचार केला नाही. कदाचित् शुद्ध शब्द कोणते व अपशब्द कोणते तें कळल्यामुळे अपशब्दांचें उच्चारण न व्हावें हाच प्रामुख्यानें त्याचा व्याकरण लिहिण्याचा हेतू असल्यामुळे अर्थविचार अप्रस्तुत म्हणून तिकडे त्यानें लक्ष दिलें नसावें. किंवा व्याडीनें या वाचतांत संग्राह्य असा पुष्कळ विचार करून 'संग्रह' हा ग्रंथ लिहिलाच असल्यामुळे व व्याडीचें प्रतिपादन त्याला मान्य असल्यामुळे त्यानें पुनश्चि टाळली असावी. किंवा शब्द हे स्वतः नित्य व अर्थोर्शाही नित्यसंबद्ध असल्यामुळे त्यांच्या अर्थाची चिकित्सा करण्याचे कारणच नाही अशी "तदशिष्यं संग्रामाणत्वात्" (पा. सू. १।२।५३) या सूत्रांत त्यानें सांगितल्याप्रमाणे त्याची दृढ समजूत असावी.

५३. शब्दाच्या अर्थाविषयी विचारांना आरंभ.

अर्थाचे वाचतांत विवेचन करण्यास मार्ग यानें प्रथमतः सुखात केली. व उपसर्ग हे क्रियेच्या विशेषाचे बोधक असतात अशा मताचें प्रतिपादन केलें. त्यानंतर या वाचतांत इतरही वैयाकरणांनीं धोटापार विचार केला असावा; परंतु या वाचतांत उल्लेख करण्याजोगी कामगिरी संग्रहकार व्याधीचीच आहे. "सरूपाणामेकशेष एकविभक्ती" (पा. सू. १।४।६४) या सूत्राचें विवेचन करतांना वार्तिककारांनीं "आकृत्यभिधानाद्वा एकं विभक्ती वाजप्यायनः" (पा. ३५) या वार्तिकामध्ये व त्याचे पुढील कांहीं वार्तिकामध्ये वाजप्यायनाच्या जात्यभिधानपक्षाचें

व त्यानंतर “द्रव्याभिधानं व्याडिः” (वा. ४५) या वार्तिकामध्ये व पुढील कांहीं वार्तिकामध्ये व्याडीच्या व्यक्त्यभिधानपक्षाचें निरूपण केलें आहे व भाष्यकारांनीं दोन्ही पक्षांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. शब्दाच्या प्रतिपाद्य अर्थाविषयी व्याडीच्या पूर्वीच्या व्याकरणकारांनीं व निरुक्तकारांनीं व व्याडीनंतर भाष्यकारांनीं यासंबंधीं व्यक्त केलेल्या विचारांचें परिशीलन केल्यास, तसेंच व्याडीच्याही या बाबतीत इतर ग्रंथांत आलेल्या उतान्यांचा विचार केल्यास शब्दाच्या प्रतिपाद्य अर्थाविषयी व्याडीचें काय म्हणणें होतें याची चांगली कल्पना येण्याजोगी आहे. मंत्र-द्रष्ट्यांनीं जेव्हां वैदिक ऋचा म्हटल्या त्या वेळीं ऋचांचा अर्थ लक्षांत घेऊनच त्यांनीं त्या म्हटल्या. त्यानंतर ब्राह्मणग्रंथकारांनीं योग्य वेळीं योग्य मंत्रांचें जसेंच्या तसें उच्चारण करण्यांतच पुण्यप्राप्ति होते असें निश्चित मत प्रतिपादिलें गेलें व अर्थाकडे लक्ष न देतां तसेंच शब्दामध्ये किंवा स्वरामध्ये कोणताही बदल न करतां वेदग्रंथांचें अध्ययन चालूं राहिलें. अशाच वेळीं ‘अनर्थका मन्त्राः’ (मन्त्रांना कांहीं एक अर्थ नाही) असें सामान्य जनांमध्ये प्रसृत असलेलें कौत्सानें प्रतिपादन केलेलें मत खोडून काढून ‘मन्त्र हे अर्थवान आहेत’ असा निरुक्तकारांनीं आपला सिद्धान्त मांडिला. याच वेळीं प्रत्येक वाक्याला स्वतंत्र असा विशिष्टार्थ असतो व तो वाक्योच्चारण संपल्याबरोबर ध्यानांत येतो असें मत व्यक्त केलें गेलें. यानंतर वेदवाक्यांचा योग्य रीतीनें अर्थ मनांत यावा म्हणून पदकारांनीं पदे पाडिलीं व पार्श्व कालांतील वैयाकरणांनीं प्रकृतिप्रत्यय-विभागाची कल्पना करून पदांपासून वाक्यार्थ कसा मनांत येतो तें दाखवून पदे हीं अर्थाचें प्रतिपादन करतात व वाक्यांतील वेगवेगळ्या पदांचा जो अर्थ तोच वाक्यार्थ या मताचें प्रतिपादन केलें.

५४. अर्थाच्या अनुरोधानें शब्दांचे चार प्रकार.

पार्श्व कालच्या वैयाकरणांनीं पदांच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात असे पदांचे चार प्रकार पाडले. ‘सत्त्वप्रधानानि नामानि’ अशी नामांची व्याख्या देण्यांत आली; व आख्याताची व्याख्या ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ अशी देण्यांत आली. सत्त्व शब्दाचा सामान्य रीतीनें द्रव्य असा अर्थ देण्यांत आला व त्यामध्ये घट, पट इत्यादि प्रत्यक्ष दिसणारे पदार्थ, तसेच स्वर्ग पुण्य वगैरे अनुमेय पदार्थ या सर्वांचा अंतर्भाव करण्यांत आला. द्रव्यावर आढळून येणाऱ्या निरनिराळ्या स्थिर धर्मांचा द्रव्यापासून केव्हांही पृथक् न राहणारे द्रव्यांचे गुण म्हणून द्रव्यांमध्येच अन्तर्भाव करण्यांत आला. भाव या शब्दाचा सामान्य रीतीनें क्रिया हा अर्थ देण्यांत आला व द्रव्यावर आढळून येणाऱ्या व क्षणोक्षणीं

१. “यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः । तदेतेनोपेक्षितव्यम् ”

(निरुक्त १।१५) पहा.

२. वाक्य घेऊं येत असतांना एकामागून एक अशा रीतीनें उच्चारलेले वर्ण ऐकणाऱ्याचे मनावर एक प्रकारचा संस्कार करीत असतात, व शेवटचा वर्ण ऐकल्याबरोबर सर्व वाक्याचा अर्थ मनांत येतो. असें मीमांसक मानतात. वैयाकरणांचेही तेंच मत आहे; परंतु शेवटचा वर्ण ऐकल्याबरोबर वाक्यस्फोटरूप शब्द मनांत येतो व त्यामुळे वाक्यार्थ कळतो असें वैयाकरण मानतात; संस्कार उत्पन्न होतो असें ते मानत नाहीत.

५६. व्याडीचा 'द्रव्याभिधान' पक्ष.

लोकांतील व्यवहाराकडे पाहिल्यास सर्व ठिकाणीं शब्दावरून व्यक्तीचाच बोध होतो असें व्याडीचें मत आहे. “स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं०” या ठिकाणीं किंवा “स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीपु०” या ठिकाणीं विशिष्ट व्यक्तीचा बोध होत नसला तरी सामान्यतः सर्व स्त्रिया असाच तेथें विवक्षित अर्थ असल्यामुळे व्यक्ति हाच स्त्री शब्दाचा तेथें अभिप्रेत अर्थ आहे. जाति, गुण, क्रिया व संज्ञा हे शब्दांच्या अर्थाचे चार प्रकार व्याडीच्या वेळीं मानण्यांत आले होते किंवा नाहीं याविषयी निश्चित कांहीं सांगतां येत नाहीं. जरी हे प्रकार व्याडीच्या नंतर पाडण्यांत आले असें म्हटलें तरी पण सामान्यरीत्या शब्दांच्या नाम व आख्यात या दोन प्रमुख भेदांवरून द्रव्य (सत्त्व) व क्रिया (भाव) हे अर्थाचे दोन प्रकार त्याला माहीत असावे. व्याडीचा अभिप्राय पुढें दिल्याप्रमाणें थोडक्यांत सांगतां येईल:— शुद्ध, लोहित वगैरे गुणवाचक शब्द तसेच पाचक, पूजक वगैरे क्रियावाचक शब्द हेही व्यवहारामध्ये द्रव्याचाच एक प्रकारचा विशेष दाखवून गुणयुक्त व क्रियायुक्त द्रव्याचाच बोध करतात. त्याचप्रमाणें पाचक, याजक, पूजक वगैरे शब्द क्रियेचाच एक प्रकारचा विशेष दाखवून ती क्रिया ज्या व्यक्तीवर आहे त्याच व्यक्तीचा बोध करतात. आतां प्रश्न राहिला फक्त आख्यातांचा म्हणजे क्रियापदांचा; पण, क्रियापदांविषयीही असें म्हणतां येईल कीं पचति, यजति, इयाज वगैरे शब्दांनीं विशिष्ट कार्ली घडणारी क्रिया जरी दाखविली व जरी त्या शब्दांनीं क्रियेचें मुख्यत्वानें प्रतिपादन केलें, तरी क्रिया ही केव्हांही कर्त्याशिवाय होणें शक्य नसल्यामुळे क्रियेकडून शेवटीं कर्त्याचाच बोध होतो; व पचति, यजति, इयाज, वगैरे शब्दही एका दृष्टीनें क्रियाश्रय द्रव्याचेंच प्रतिपादन करितात. एकंदरीत “द्रव्याभिधानं व्याडिः” या वार्तिकाचा ‘लोकव्यवहारांतील सर्व शब्द’ हे द्रव्याचाच बोध करून देतात; मग तो मुख्यत्वानें करून दिला जावो, किंवा गुणाश्रय म्हणून करून दिला जावो, किंवा क्रियाश्रय म्हणून करून दिला जावो’ असा अर्थ व्याडीला अभिप्रेत असावा.

५७. व्युत्पत्तिपक्ष व अव्युत्पत्तिपक्ष यांसंबंधी व्याडीचे विचार.

वर लिहिल्याप्रमाणें भाषेतील शब्द हे द्रव्याचाच बोध करून देतात या मताचें व्याडीनें प्रतिपादन केलें; परंतु द्रव्याचा बोध कोणत्या रूपानें शब्दाकडून केला जातो—वाच्यत्वानें केला जातो किंवा द्योत्वत्वानें केला जातो—याविषयी व्याडीचें मत काय असावें याचा विचार करणें झाल्यास वाक्यपदीयाच्या टीकाकारांनीं उद्धृत केलेला व्याडीच्या ‘संग्रह’ या ग्रंथांतील एक महत्त्वाचा उतारा फार उद्बोधक आहे. तो पुढें दिल्याप्रमाणें टीकाग्रंथांत आढळतो:—

एवं हि संग्रहे पठ्यते—“वाचक उपादानः स्वरूपवानिति अव्युत्पत्तिपक्षे । व्युत्पत्तिपक्षे त्वर्यावहितं समाश्रितं निमित्तं शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि प्रयोजकम् । उपादानो द्योतक इत्येके । सोयमिति व्यपदेशेन संबन्धोपयोगस्य शक्यत्वात् ॥”

१. हेंच मत सर्व नैयायिकांनीं स्वीकृत केलें आहे.

२. “द्राक्षुपादानशब्देषु शब्दैः शब्दविदो विदुः । एको निमित्तं शब्दानामपरोर्थे प्रयुज्यते ”

(वाक्यपदीय १।४४) यावरील टीका पहा.

टीकाकारांनीं या उताऱ्याचें जरी कांहींही स्पष्टीकरण केलें नसलें, तरी पण 'प्रकृतिप्रत्ययात्मक विभागाला अनुसरून शब्दाचा अर्थ मनांत येणें' हा नैरुक्तांना सर्वस्वीं मान्य असा व्युत्पत्तिपक्ष व 'शब्दाचा अर्थ फोड न होतां एकदम मनांत येणें' हा वैयाकरणांना व्युत्पत्तिपक्षाच्या इतकाच मान्य असा अव्युत्पत्तिपक्ष या दोनही पक्षांचें व्याडीच्या वेळीं प्रतिपादन केलें जात होतें व ते दोन्ही पक्ष व्याडीला मान्य होते. पाचक किंवा याजक यांसारखा व्युत्पन्न किंवा धातुसाधित शब्द उच्चारला असतां पच् किंवा यज् या धातूचा कियारूप अर्थ व अक या प्रत्ययाचा कर्ता हा अर्थ हे दोनही मिळून संयुक्त जो अर्थ तो एकदम मनांत येतो व तोच त्या शब्दाचा प्रतिपाद्य अर्थ असल्यामुळें त्याला वाच्यार्थ म्हणतां येतें. आतां अव्युत्पन्न असा घट किंवा पट किंवा गो यांसारखा शब्द उच्चारला असतां तो ऐकल्याबरोबर घागरीसारखा पदार्थ किंवा वस्त्रासारखा पदार्थ किंवा बैल ध्यानांत येतो खरा, पण तो ध्यानांत येण्यास निमित्त किंवा कारण जें त्या त्या शब्दाचा त्या त्या पदार्थाशीं जो कायमचा संबंध त्याचें ज्ञान तें आवश्यक असतें. संबंध-ज्ञानाशिवाय पदार्थ-ज्ञान कधींही होत नाहीं. या कायमच्या संबंधालाच आलंकारिकांनीं 'संकेत' हें नांव दिलें आहे. ज्या लोकांना हा संकेत माहीत नसतो त्यांना त्या त्या विशिष्ट शब्दापासून तो तो विशिष्ट अर्थ मनांत येत नाहीं. तसेंच, ज्या लोकांना एखाद्या शब्दाचा निराळ्या तऱ्हेचा संकेत माहीत असतो त्यांच्या ध्यानांत निराळाच अर्थ येतो. उदाहरणार्थ, फक्त इंग्रजीच जाणणाऱ्या मनुष्याला 'गो' हा शब्द उच्चारला असतां 'जाणें' हाच अर्थ ध्यानांत येईल व गो शब्द उच्चारल्याबरोबर जवळ असलेल्या बैलाकडे न पाहतां तो चालता होईल. अशा रीतीनें शब्दार्थसंबंधाचें ज्ञान हें निमित्त होऊन शब्दाच्या अर्थाचा बोध होणें याला 'अव्युत्पत्तिपक्ष' म्हणतात.

५८. द्रव्याचा बोध वाच्यत्वानें होतो किंवा द्योत्यत्वानें होतो याविषयीं व्याडीचे विचार.

अशा रीतीनें व्युत्पत्तिपक्षां व अव्युत्पत्तिपक्षां शब्दाच्या उच्चारणापासून अर्थ मनांत कसा येतो हे व्याडीनें सांगितल्यानंतर 'व्युत्पन्न व अव्युत्पन्न अशा दोन्ही प्रकारच्या शब्दांपासून अर्थ मनांत येतो खरा, पण अव्युत्पत्तिपक्षां तो अर्थ शब्दार्थसंबंध-ज्ञानामुळें (संकेत-ज्ञानामुळें) दाखवला जातो, तो साक्षात् प्रतिपादित होत नाहीं, म्हणून तो द्योत्य असतो' असें कांहीं वैयाकरणांचें मत म्हणून त्यानें दिलें आहे, व त्या मताचें त्यानें खंडन केलें नाहीं. म्हणून व्याडीला तें मत मान्य होतें किंवा नव्हतें हें कांहीं सांगतां येत नसलें तरी पण वाच्यार्थ व द्योत्यार्थ असे शब्दाचे दोन प्रकारचे अर्थ असतात व अव्युत्पन्न शब्दांपासून द्योत्य रूपानेंच शब्दांचा अर्थ मनांत येतो अशा मताचें प्रतिपादन त्याचे वेळचे कांहीं वैयाकरण करीत होते हें सांगण्याचा त्याचा अभिप्राय वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होतो. आधुनिक वैयाकरणांनीं उपसर्ग व निपात यांच्यापासून द्योतकत्वानें अर्थ मनांत येतो असें जें म्हटलें आहे त्याच्या मुळाशीं व्याडीनें वरतीं निर्दिष्ट केलेलीही कल्पना असूं शकेल व त्यामुळेंही त्यांनीं उपसर्ग व निपात हे अव्युत्पन्न असल्यामुळें त्यांना 'द्योतक' म्हटलें असेल.

पूर्वेकडील वैयाकरणांच्या ग्रंथांत प्रामुख्याने आढळणारीं कांहीं भाषावैशिष्ट्ये, मत-वैशिष्ट्ये, व उच्चारणवैशिष्ट्ये पुढें दिलेल्या संग्रहकारिकांवरून ध्यानांत येतील :—

पौरुष्यवैयाकरणैः स्वेपु ग्रन्थेषु दर्शिताः ।

मतवैशिष्ट्यप्रकारा निर्दिश्यन्ते समासतः ॥ १ ॥

गुणो जातिः क्रिया चैते शब्दस्यार्थास्त्रयः स्मृताः ।

प्रायः सर्वाणि नामानि प्रव्युत्पन्नानि धातुतः ॥ २ ॥

नाम्नां तथैव धातूनां हलन्तानामजन्तता ।

स्यादन्त्यस्य हलो लोपाद् अचमन्त्ये निवेद्य वा ॥ ३ ॥

य्वोः सन्ध्युद्भूतयोर्लोपो न स्यात्स्यात्तु लघुश्रुतिः ।

क्वचिद् द्वयोर्हलोर्मध्ये स्यादचः परिकल्पनम् ॥ ४ ॥ स्वकृत.

५९. पाणिनिपूर्व वेदसंहिताग्रंथ.

पाणिनीय व्याकरणाची पूर्वपीठिका समजण्याकरितां ज्याप्रमाणें शब्दप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया यांसंबंधी पार्षदकालाच्या वैयाकरणांनी केलेल्या विवेचनाचें साधारण ज्ञान आवश्यक आहे त्याचप्रमाणें पाणिनिपूर्वकालीं रचिलेल्या व पाणिनीला उपलब्ध असलेल्या लौकिक व वैदिक वाङ्मयाच्या विस्ताराची साधारण कल्पनाही असणें अगत्याचें आहे. या वाचनीत विस्तारानें विवेचन करावयाचें म्हटल्यास चवथ्या अध्यायांतील “तदधीते तद्वेद” इत्यादि आठ सूत्रें (पा.सू.४।२।५९-६६), “तेन प्रोक्तम्” इत्यादि अकरा सूत्रें (पा. सू. ४।३।१०१-१११), त्याप्रमाणेंच “उपज्ञाते” व “कृते ग्रन्थे” हीं सूत्रें (पा. सू. ४।३।११५, ११६), या सर्व सूत्रांवरील वार्तिकें, महामाष्य व काशिका, या ग्रंथांमध्ये, या सूत्रांवरील गणांमध्ये, तसेंच इतरही ऋग्यनादि, उक्थेयादि वगैरे गणांमध्ये आलेल्या प्रतिपाद्य विषयांच्या व ग्रंथकर्त्यांच्या नांवांचा सूक्ष्म विचार करणें अतिशय आवश्यक आहे. साधारणपणें विचार करणें झाल्यास, सर्व वैदिक वाङ्मय म्हणजे चारही वेदांच्या संहिता, ब्राह्मणग्रंथ, तसेच आरण्यक ग्रंथ पाणिनीला अवगत होते. अत्रि, वसिष्ठ, वामदेव, वगैरे मंत्रद्रष्ट्यांचा, तसाच, तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख, काश्यप, कौशिक, इत्यादि अनेक शाखाप्रवर्तकांचा उल्लेख त्याच्या सूत्रांमध्येच आला आहे. वाजसनेयि शाखेचा उल्लेख मिळत नसल्यामुळ पाणिनीनंतर त्या शाखेची प्रवृत्ति झाली तसेंच अथर्व-वेदाचा व उपनिषदांचा समाधानकारक उल्लेख नसल्यामुळें पाणिनीच्या कालानंतर तीं रचण्यांत आलीं असें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे. परंतु वाजसनेयि शाखेचा प्रचार पूर्वेकडील मिथिला प्रांतांत असल्यामुळें तिचा उल्लेख आला नसावा. अथर्ववेद व उपनिषदे मात्र पाणिनीला अवगत होती. कारण “आथर्वणिकस्येकलोपश्च” (४।३।१३३) व “जीविकोपनिषदावौपम्ये” (१।४।७९) या सूत्रांतील उल्लेख अथर्ववेद व उपनिषदे यांनाच उद्देशून आहेत. वेद हे ऋषींनीं अंतःस्फूर्तीनें जाणले असले व ते जाणणाऱ्या ऋषींचा मंत्रद्रष्टे म्हणून उल्लेख करण्याचा प्रघात जरी असला तरी पाणिनीनें वेदग्रंथांविषयीं ‘प्रोक्त’ हा शब्द वापरला आहे हें ‘कठचरकाल्लुक्’ (पा. सू. ४।३।१०७) या सूत्रांतील ‘कठ’ या शब्दावरून स्पष्ट होतें. पाणिनीनें ‘दृष्ट’ हा शब्द सामांवाद्वलच वापरला आहे हे “दृष्टं साम” (पा. सू. ४।२।७९-८१) वगैरे सूत्रांवरून दिसतें.

१. “अण्गयनादिभ्यः” (पा. सू. ४।३।७३) यावरील गणपाठ पहा.

२. “ऋतुक्थादिसूत्रान्ताड्क्” (पा. सू. ४।२।६०) यावरील गणपाठ पहा.

३. “अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाक्षिरीभ्यश्च” (पा.सू. २।४।६६), वामदेवाड्ढ्यड्ढ्यौ (पा.सू.४।२।९),

“तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्”, “काश्यपकौशिकाभ्यामुपिभ्यां णिनिः” (पा. सू. ४।३।१०२, १०३) पहा.

६०. पाणिनिपूर्व ब्राह्मणग्रंथ.

“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” (पा. सू. ४।३।१०५) या सूत्रांतील ‘पुराणप्रोक्त’ या शब्दावरून ब्राह्मण ग्रंथांपैकीं कांहीं प्राचीन ब्राह्मणे व कांहीं नवीन ब्राह्मणे असा उल्लेख करण्याचा पाणिनीचे वेळीं प्रघात होता; व “याश्वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः” (पा. सू. ४।२।६६ वा. ४) या वार्तिककारांच्या वचनावरून त्याला पुष्टि मिळते. तसेंच, याश्वल्क्यानंे छुन्या ब्राह्मण ग्रंथांचें प्रवचन केलें असेंही त्यावरून स्पष्ट होतें. “शतषष्टेः षिकन् पथः” (पा. सू. ४।२।६० श्लो. वा. १ म. भा. ४८. १८८) या वार्तिकांत वार्तिककारांनीं मुद्दाम उल्लेख केला असल्यामुळें शतपथ ब्राह्मण हें कदाचित् पाणिनिकालानंतरचें असावें असें दिसतें. ब्राह्मण व कल्प या दोन्ही प्रकारच्या ग्रंथांचा एकत्र उल्लेख पाणिनीनंे केल्यामुळें व त्यांचा प्रतिपाद्य विषय एकच असल्यामुळें कांहीं ब्राह्मणग्रंथांचा कल्पग्रंथामध्ये अंतर्भाव होत असला पाहिजे. कुमारिलभट्टांनीं हि ‘अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य कल्परूपत्वात्’ असें स्पष्ट विधानच केलें आहे. पाणिनीनंे “अनुब्राह्मणादिनिः” (पा. सू. ४।२।६२) या सूत्रांत ‘अनुब्राह्मण’ शब्द घातला आहे. त्यावरून ब्राह्मणांसारख्या श्रौत-निर्वचनपर ग्रंथांना त्या वेळीं अनुब्राह्मण ही संज्ञा देण्यांत येत असली पाहिजे. “सुब्रह्मण्या” या नांवाच्या निगदग्रंथाचा “न सुब्रह्मण्यायाम्” (पा. सू. १।२।३७) या सूत्रांत उल्लेख आला आहे; पण कोणत्या वेदभागाला ती संज्ञा असावी तें नक्की सांगतां येत नाहीं.

६१. पाणिनिपूर्व वेदाङ्गग्रंथ.

वेदाप्रमाणेंच पाणिनीला सर्व वेदांगेंही अवगत असावीं असें त्याच्या सूत्रांमध्ये व गणांमध्ये आलेल्या उल्लेखांवरून दिसतें. शिक्षाग्रंथांची संख्या केवळ हल्लीं उपलब्ध असलेल्या उल्लेखांवरून जरी साठाचे वर जात असली तरी शौनक, भारद्वाज, गालव, आपिशलि वगैरे कांहीं विवक्षित वैयाकरणांनीं रचिलेले शिक्षाग्रंथच आज उपलब्ध आहेत. शिक्षाग्रंथकर्ते म्हणून नव्हे, पण नांवांनंे त्यांचा उल्लेख पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये आल्यामुळें शौनक, भारद्वाज इत्यादिकांचे शिक्षाग्रंथ पाणिनिपूर्वी लिहिले गेले असावे. “पुराणप्रोक्तेषु” या सूत्रांत प्रत्यक्ष उल्लेख असल्यामुळें कल्पग्रंथ तर पाणिनीच्या पूर्वी होतेच; पण “यज्ञे समि स्तुवः” (पा. सू. ३।३।३१) व “ऋतुयज्ञेभ्यश्च” (पा. सू. ४।३।६८) या पाणिनिसूत्रांवरून यज्ञप्रक्रियेवरही इतर घरेच ग्रंथ असावे असें सिद्ध होतें. व्याकरणग्रंथांच्या विषयीं वर विचार केलाच आहे. निरुक्त ग्रंथांपैकीं “यस्कादिभ्यो गोत्रे” (पा. सू. २।४।६३) या सूत्रामध्ये यस्क शब्दाचा उल्लेख आल्यामुळें तसेंच उक्थादि गणामध्ये ‘निरुक्त’ शब्द असल्यामुळें यास्काचें निरुक्तही पाणिनीच्या पूर्वी लिहिलें असावें. छंदाविषयीं विचार केल्यास ऋग्वेद संहितेंत व निरुक्तामध्ये वृत्तांचें विवेचन असल्यामुळें छंदोग्रंथही पाणिनीला अवगत होते. “सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगायेयु” (पा. सू. ४।२।५५) या सूत्रावरून वृत्तांप्रमाणें कच्चांचेंही त्या वेळीं गान केलें जात असे. छंदःशास्त्रप्रवर्तक पिंगल हा पाणिनीचा भाऊ होता अशी आख्यायिका आहे. उक्थादि गणामध्ये ज्योतिष शब्द आला आहे त्यावरून कांहीं ज्योतिष ग्रंथही पाणिनीला अवगत असावे.

६२. पाणिनिपूर्व सूत्रग्रंथ, पुराणग्रंथ व काव्यग्रंथ.

वेदांग-ग्रंथांनंतर झालेल्या सूत्र-ग्रंथांविषयीं विचार केल्यास “पाराशर्यशिलालुभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः” (पा. सू. ४।३।११०) या सूत्रामध्ये भिक्षुसूत्र व नटसूत्र यांचे प्रत्यक्ष

उल्लेख आले आहेत; त्यावरून संन्यासदीक्षा घेतलेल्या भिक्षूंच्या आचारांसंबंधी नियम घालून देणारी कांहीं सूत्रे पाणिनिकालीं असलीं पाहिजेत व त्यांचाच भिक्षुसूत्रानें उल्लेख केला असावा. जैन आचारांगसूत्र व बौद्ध विनय-पिटक हे ग्रंथ या सूत्रांवरच आधारलेले असवे. नट-सूत्राच्या उल्लेखावरून नाट्यशास्त्रावरही सूत्ररूप ग्रंथ असवे. यांशिवाय कांहीं काव्यग्रंथ व पुराणग्रंथही पाणिनीच्या पूर्वी लिहिले गेले होते. “महान्नीलपराह्ण०” (पा. सू. ६।२।३८) या सूत्रामध्ये ‘भारता’चा (महाभारताचा) उल्लेख आला आहे. तित्तिरि, चरक व उख हे श्लोककर्ते म्हणून लोकांत प्रसिद्ध आहेत व त्यांचा उल्लेख पाणिनिसूत्रांत आहे. “शिगुक्रन्द०” (पा. सू. ४।३।८८) या सूत्रामध्ये आख्यायिकांचे कांहीं विषय दिले आहेत त्यावरून कांहीं आख्यायिका-ग्रंथही त्याला अवगत होते. जांबवतीविजय काव्य व पार्वतीपरिणय नाटक हीही पाणिनीनै रचिलीं असा लोकप्रवाद आहे. यांशिवाय आणखीही वन्याच विषयांवर पाणिनीचे पूर्वी ग्रंथ लिहिले गेले होते हें ऋग्यनादि गण (पा. सू. ४।३।७३ गणपाठ) व उक्थादिगण (पा. सू. ४।२।६० गणपाठ) यांमध्ये आढळणाऱ्या न्याय, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, उत्पात, उपनिषद्, मुहूर्त, निमित्त, शिक्षा तसेंच उक्थ, लोकायत, न्यास, न्याय, ज्योतिष, यज्ञ, धर्म, संहिता, पद, क्रम, आयुर्वेद इत्यादि शब्दांवरून सिद्ध होते.

६३. पाणिनीचा जीवनवृत्तान्त.

पाणिनीच्या चरित्रासंबंधीं फारच थोडी माहिती मिळू शकते. पाणिनीचे कार्ली सिंधु व सतलज या नद्यांमधील प्रांताला ‘वाहीक’ देश म्हणत असत. पाणिनि हा या वाहीक देशा-जवळ शालातुर गांवाचा राहणारा असावा असें न्यासकारांनीं म्हटले आहे व ‘शालातुरीय’ या शब्दानें पाणिनीचा उल्लेखही कांहीं ग्रंथकारांनीं केला आहे. पाणिन् हें त्याच्या एखाद्या प्रसिद्ध पूर्वजाचें नांव असवें; व त्यावरून गोत्रापत्य या अर्थी पाणिन व युवापत्य या अर्थी पाणिनि शब्दाची व्युत्पत्ति पदमञ्जरीकारांनीं दिली आहे. त्याची आई दक्ष घराण्यातील होती. कारण, दाक्षीपुत्र या नांवानें पाणिनीचा उल्लेख महाभाष्यकारांनीं केला आहे. पाणिनिकृत शिक्षेतही दाक्षीपुत्र शब्दाचा उल्लेख आहे. पाणिनि हें नांव जरी सर्वतोमुखी असलें तरी ‘पाणिन’ या नांवानेंही त्याचा काशिकाकारांनीं उल्लेख केला आहे. पाणिनि व दाक्षीपुत्र या नांवांशिवाय कोशकारांनीं व टीकाकारांनीं आहिक, शालङ्कि व शालातुरीय अशींही त्याचीं नांवें दिलीं आहेत. वर्ष हें पाणिनीच्या गुरुजींचें नांव, उपवर्ष हें गुरुजींच्या भावाचें नांव, पिङ्गल हें पाणिनीच्या वंधूंचें नांव व तसेंच कौत्स हें शिष्याचें नांव होतें अशा तऱ्हेचा वृत्तांत कथा-सरित्सागरामध्ये दिला आहे; पण ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याला किती महत्त्व देतां येईल हा प्रश्नच आहे. जैमिनिसूत्राच्या वृत्तिकाराचेंही उपवर्ष हें नांव देण्यांत येतें. ‘संग्रह’ ग्रंथाचा कर्ता व्याडि व पाणिनि यांचा निकट संबंध जोडण्यांत येतो. व्याडीला दाक्षायण हें नांव असल्यामुळें व्याडि हा पाणिनीच्या मातृवंशातील नातेवाईक होता; मामा किंवा मामेभाऊ असेल. पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये व्याडीचा उल्लेख जरी आला नसला तरी क्रौड्यादि गणामध्ये व्याडीचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून व्याडि हा पाणिनिसमकालीन किंवा जरासा पूर्वीचाही असणें शक्य आहे. पाणिन् (देवघेव करणारा) हें त्याच्या गोत्रप्रवर्तकाचें नांव असल्यामुळें व महाभाष्यामध्ये ‘ओदनपाणिनीयाः’ असा त्याच्या शिष्यांच्या संबंधीं उल्लेख आला असल्या-मुळें पाणिनि हा श्रीमान् व समृद्ध असावा असें टीकाकारांचें म्हणणें आहे. ‘पूर्वपाणिनीयाः’ व ‘अपरपाणिनीयाः’ यां काशिकाकारांनीं दिलेल्या उदाहरणांवरून पाणिनीला दीर्घायुष्य

लामलें होतें व पूर्वायुष्यांतील व उत्तरायुष्यांतील असे त्याचे दोनही प्रकारचे शिष्य होते. 'पूर्वपाणिनीय' शब्दाचा पाणिनीच्या पूर्वीच व्याकरणग्रंथकर्ते असाही अर्थ होणें शक्य आहे. तसेंच "उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः पठिताः" या महाभाष्यांतील उल्लेखावरून त्याचा शिष्यपरिवार फार मोठा होता व शिष्यांना तो स्वतःचीं सूत्रें स्वतःच स्पष्टीकरण देऊन पढवीत असे असें स्पष्ट होतें. पदमञ्जरीकारांच्या उल्लेखांवरूनही या म्हणण्यास पुष्टी मिळते. लिहिण्याची कला फारशी प्रघातांत नसूनसुद्धां पाणिनीचा विस्तृत सूत्रपाठ आज जसाच्या तसा उपलब्ध आहे यावरून शिष्याकरवीं तो सर्व सूत्रें मुखोद्गत करून घेत असला पाहिजे.

६४. पाणिनीच्या व्याकरणाविषयी प्रशंसोद्धार.

कथासरित्सागरामध्ये पाणिनि हा वर्षाच्या शिष्यांपैकीं एक अत्यंत बुद्धिमंद शिष्य होता असा उल्लेख असला तरी तपश्चर्येच्या प्रभावामुळें म्हणा, किंवा महेश्वराच्या अनुग्रहामुळें म्हणा, दीर्घ परिश्रम व व्यासंग यांमुळें वाग्देवतेला प्रसन्न करून तिच्या अनुग्रहानें तो अत्यंत प्रतिभासंपन्न ऋषिश्रेष्ठ बनला व त्या वेळच्या वैदिक व लौकिक वाङ्मयांवर त्यानें पूर्ण प्रभुत्व मिळविलें, हें त्याच्या सर्वाङ्गपरिपूर्ण अशा सूत्रपाठाचें निरीक्षण करणाऱ्याच्या सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे. पतंजलीसारख्या महापंडितानें 'दर्भपवित्रपाणि आचार्य' म्हणून त्याचा बहुमानपूर्वक उल्लेख केला आहे इतकेंच नव्हे, तर 'सूत्रे' करण्यास तो बसला म्हणजे एकामागून एक अशीं भराभर तो सूत्रें रचीत असे व एकदां सूत्र रचून शिष्यांना सांगितलें म्हणजे पुन्हा तें फिरविण्याचें कारण त्याला कधीही पडत नसे 'असें त्याच्या प्रतिभासंपन्नतेचें वर्णन केलें आहे. काशिकाकारांनीं त्याच्या सूत्रांतील सूक्ष्म विवेचनाचें कौतुक करून "महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य" या विधानानें भाष्यकारांच्या वचनाला पूर्ण पुष्टि दिली आहे. चिनी यात्रेकरू इत् सिंग यांनींही पाणिनीच्या व्याकरणाच्या पूर्णत्वाविषयी योग्य उद्धार काढले आहेत. "पाणिन्युपशमकालकं व्याकरणम्" या काशिकाकारांच्या वाक्यांतील 'अकालक' शब्दाचा अर्थ ज्याला कालमर्यादा नाहीं असें, म्हणजे ज्याचें पठनपाठन रचनाकालापासून अव्याहत चालूं आहे असें, असा असल्यामुळें काशिकाकारांनीं पाणिनीय व्याकरणाचें त्रिकालाबाधितत्व सूचविलें आहे. पाश्चात्य विद्वान् मोनियर वुइलियम्स, मॅक्सम्यूलर, कोलब्रुक इत्यादिकांनीं त्याच्या

१. म. भा. भाग २ पृ. ९७ पहा.

२. याविषयी राजशेखराचा पुढें दिलेला श्लोक विचारांत घेण्याजोगा आहे—

"न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धि प्रतिमानमुत्तमम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वायुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥

३. "प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि... किं पुनरियता सूत्रेण" (म. भा. भाग १ पृ. ९७.)

"माझलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते" (म. भा. भाग १ पृ. १००)

"माझलिक आचार्यो महतः... वकारमागमं प्रयुङ्क्ते" (म. भा. भाग २ पृ. १), तसेंच "न चेदानीमाचार्योः सूत्राणि कृत्वा निर्वर्तयन्ति" (म. भा. भाग १ पृ. २६) पहा.

४. "वदक् च विपाशः" (पा. सू. ४।२।७४) वरील काशिकावृत्ति पहा.

५. "महेश्वराच्या अनुग्रहानें पाणिनीनें रचिलेलें सहस्रश्लोकपरिमित श्रुतिघट्ट आठ वर्षें व्याचीं मुलें आठ महिन्यांत शिकत असत." असे उद्धार श्वसिंगनें आपल्या प्रवासवर्णनांत काढले आहेत.

६. मागे उपोद्घात पृष्ठ १३४ परिच्छेद ४० पहा.

व्याकरणाचें कौतुक केलें आहे व जगामधील जुन्यांत जुनें असूनही श्रेष्ठांत श्रेष्ठ व सर्वांगपरिपूर्ण व्याकरण अशी त्याची स्तुति केली आहे. अष्टाध्यायीशिवाय शिक्षा, धातुपाठ व गणपाठ ही स्वतःच्या सूत्रांना पूरक म्हणून जशीं त्यानें रचिलीं तशीं पञ्चपादात्मक उणादिसूत्रेही त्यानें रचिलीं असें भर्तृहरिच्या महाभाष्यप्रदीपिकेतील उल्लेखावरून दिसतें. शिक्षाग्रंथाविषयी विचार केल्यास उपलब्ध असलेला लहान शिक्षाग्रंथ त्यानें रचिला किंवा सूत्ररूपानें त्यानें रचिलेला शिक्षाग्रंथ हा निराळाच होता याविषयी विद्वानांत मतभेद आहे. या ग्रंथाशिवाय जाम्बवतीविजय व पार्वतीपरिणय हे सुंदर काव्यमय ग्रंथ त्यानें रचिले असावे असें राजशेखर, क्षेमेन्द्र व शरणदेव यांच्या उल्लेखांवरून व वैयाकरणकुलामध्ये प्रचलित असलेल्या दंतकथांवरून दिसतें; व महाभाष्यांतील “ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तिर्तिमाचरितं कविना” (म. भा. भाग २ पृ. १७६-१७७) या श्लोकाधीतील कवि या शब्दानें त्यास पुष्टि मिळते.

६५. पाणिनीच्या पूर्वीची व्याकरणे व पाणिनीचें व्याकरण यांचा संबंध.

पाणिनीचा काल जरी निश्चितपणानें ठरविला गेला नसला व कांहीं विद्वानांचे मतानें श्रमण, निर्वाण वगैरे शब्दांचा उल्लेख त्याच्या सूत्रांमध्ये आल्यामुळें गौतमबुद्धानंतर तो होऊन गेला असें असलें तरी पुष्कळ विद्वानांच्या मतानें इसवी सनापूर्वी सातवें आठवें शतक हा त्याचा काल ठरविला जातो. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें प्रकृतिप्रत्ययाच्या विभागाची कल्पना करून वैदिक वाक्यांचा व लौकिक वाक्यांचा शुद्ध उच्चार व योग्य अर्थ लोकांना समजावून देणें हा त्याचा व्याकरण लिहिण्याचा मुख्य हेतु होता. गांधार देशातील शलातुर गांवापासून कोसल अंग, वंग, मगध, कलिंग वगैरे प्रौढ देशांच्या टोकापर्यंत प्रत्येक प्रांतांत प्रवास करून तेथील चालीरीतींचा, उद्योगधंद्यांचा, लोकांच्या रीवसायांचा, तेथें प्रचलित असलेल्या भाषांचा,

१. पाणिनीचें व्याकरण म्हणजे मानवी बुद्धीचा एक आश्चर्यकारक नमुना आहे असें मोनियर वुइलियम्सने काढलेले उद्गार प्रसिद्धच आहेत. सर वुइलियम हंटरनें सुद्धा पाणिनीय अष्टकाला मानवी बुद्धीचा मश्त्वपूर्ण आविष्कार असें म्हटलें आहे.

२. जाम्बवतीविजय किंवा जाम्बवतीजय हें काव्य पाणिनीनें लिहिलें असें प्रथमतः प्रतिपादन राजशेखरानें “नमः पाणिनये तस्मै यस्मादाविरभूदिह । आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम्” या श्लोकांत केलें. त्यामुळें पाणिनीनें जाम्बवतीविजय काव्य लिहिलें असा वैयाकरणांचा समज आहे. पाणिनी काव्यकर्ता होता असा उल्लेख क्षेमेन्द्रानें “पाणिनेरुपजातिभिः” या शब्दांनीं केलेला प्रसिद्धच आहे. शरणदेवानें दुर्धटवृत्तांमध्ये “सायंचिरं” (पा. सू. ४।१।२१) या सूत्राची व्याख्या करितांना जाम्बवतीविजया मधील एक श्लोक उद्धृत केला आहे. पार्वतीपरिणय नाटक पाणिनीनें रचिलें अशीही वैयाकरणकुलामध्ये एक प्रचलित दंतकथा आहे.

३. ‘कोसल’ शब्द पाणिनीच्या “वृद्धेस्कोसलाजादाज्यङ्” (४।१।१६९) या सूत्रामध्ये आला आहे; मगध व कलिङ्ग हे शब्द “द्वग्मगधकलिङ्ग” (४।१।१६८) या सूत्रामध्ये आले आहेत व अङ्ग व वङ्ग हे शब्द “गहादिभ्यश्च” (पा. सू. ४।१।१३८) या सूत्रावरील गहादि गणामध्ये आढळतात.

४. पोत्रसमितादिगण (२।१।४८) व मयूरव्यंसकादिगण (२।१।७२) यांतील शब्द पहा.

५. अश्वपत्यादिगण (४।१।८४) व वेतनादिगण (४।४।१२) यांतील शब्द पहा.

६. पुरोहितादिगण (५।१।१२८) व याजकादिगण (६।२।१५१) यांतील शब्द पहा.

वैदिक शाखांचा, अध्ययनग्रंथांचा तसेंच तेथील गोत्रवाचक, स्त्रीवाचक, व्यक्तिवाचक, देशवाचक, नगरवाचक, ग्रामवाचक इत्यादि विशेष नांवांचा त्यानें पूर्ण अभ्यास केला असावा. प्रत्येक ठिकाणीं उपलब्ध झालेल्या व पूर्वं वैयाकरणांनीं लिहिलेल्या व्याकरणविषयक ग्रंथांचें व प्रातिशाख्य ग्रंथांचें पूर्ण अवलोकन करून व त्यांमध्ये दिलेल्या व्याकरणविषयक नियमांचा व संशांचा संग्रह करून त्यानें आपलें 'अष्टाध्यायी' नांवाचें व्याकरण शास्त्र रचिलें. शब्दव्याकरणशास्त्र या दृष्टीनें तें परिपूर्ण आहे इतकेंच नव्हे तर त्यांतील सुमारे चार हजार सूत्रांचें विशिष्ट दृष्टिकोणानें परिशीलन केल्यास बुद्धिमान् विद्वानाला त्याच्यावरून त्या कालचें वाङ्मय व संस्कृति यांचा इतिहास लिहिणेंही शक्य होईल असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. पाणिनीचे पूर्वी आपिशलि, भागुरि, इन्द्र, शाकटायन वगैरे वैयाकरणांनीं पाणिनीच्या सारखीं व्याकरणें लिहिलीं होती व पाणिनीला त्यांचा फार उपयोग झाला हें मागें सांगितलेंच आहे. पाणिनीनें आपलें व्याकरण त्यांवरच अधिष्ठित केलें आहे असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे. पाणिनीच्या व्याकरणाची विशिष्ट पद्धति व सूत्रांची मांडणी पाहिल्यास त्यानें पूर्वीच्या व्याकरणांचा केवळ संक्षेप किंवा विस्तार करून किंवा किरकोळ फरक करून आपलें व्याकरण रचिलें असें मुळींच म्हणवत नाही. पूर्वीच्या वैयाकरणांच्या मतानें स्वरांची संख्या चौदा किंवा पाणिनीच्या शिक्षेंत दिल्या-प्रमाणें एकवीस जरी असली तरी पाणिनीनें नऊच स्वर दिले आहेत. त्याप्रमाणें व्यंजनसुद्धां तेहत्तीसच दिली आहेत. त्यांचा सामान्य क्रम व वर्गांतील क्रमही निराळा दिला आहे. या-शिवाय वर्णसमाम्नायांत प्रत्याहाराकरितां व धातु आणि प्रत्यय यांमध्ये विशिष्ट पद किंवा स्वर, तसेंच वृद्धि, गुण इत्यादिकांची प्राप्ति आणि निषेध यांकरितां, 'इत्' वर्ण त्यानें दिले आहेत.

१. शौनकादिगणांतील (४।३।१०६) शब्द पहा.

२. उक्थादिगण (४।२।६०), ऋगयनादिगण (४।३।७३) व कथादिगण (४।४।१०२) यांतील शब्द पहा.

३. पैलादिगणांतील (२।४।५९) शब्द पहा.

४. कल्याण्यादिगण (४।१।१२६) व महिष्यादिगण (४।४।४८) यांतील शब्द पहा.

५. अरीहणादिगण (४।२।८०), ऐपुकार्यादिगण (४।२।५४), मोड्यादिगण (४।१।८०) विदादिगण (५।१।१०४) गर्गादिगण (४।१।१०५) व कण्वादिगण (४।२।१११) यांतील शब्द पहा.

६. उरसादिगण (४।१।८६) कम्बोजादिगण (४।१।१७३), भर्गादिगण (४।१।१७६) कच्छादिगण (४।२।१३३), गहादिगण (४।२।१३८) व सिद्धादिगण (४।३।९३) यांतील शब्द पहा.

७. वरणादिगण (४।२।८२), कव्यादिगण (४।२।९५) व तक्षशिलादिगण (४।३।९३) यांतील शब्द पहा.

८. नद्यादिगणांतील (३।२।९७) शब्द पहा.

९. त्रीणि सूत्रसदस्याणि तथा नव शतानि च ।

पण्णवातिश्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

असा एक श्लोक वैयाकरण संप्रदायामध्ये प्रचलित आहे. त्यामध्ये पाणिनीनें ३९९६ सूत्रें रचिलीं असें म्हटलें आहे. प्रसिद्ध अष्टाध्यायीपाठांत ३९८३ सूत्रें दिलीं आहेत.

१०. उपोद्घात शृष्ट १४३ पहा.

११. " उपदेशेऽनुनासिक इत् " (पा. च. १।३।२ पहा.)

त्याप्रमाणे लाघवाचे दृष्टीने टि, घु, भ वगैरे संज्ञाही कल्पिल्या आहेत. या सर्व दृष्टीने विचार केल्यास असे दिसून येते की पूर्व वैयाकरणांची पाणिनीला निरनिराळ्या प्रकारांनी पुष्कळ मदत झाली असली तरी त्याने एका दृष्टीने सर्वांगपूर्ण असे नवेच व्याकरण लिहिले. यांत शंकाच नाही. पूर्वीच्या व्याकरणांचा सारांश किंवा विस्तार या रूपाचेच व्याकरण त्याला लिहावयाचे असते तर प्रतिपाद्य विषयविभागांच्या क्रमामध्ये, वर्णसमाप्तायामध्ये व संज्ञामध्ये महत्त्वाचे बदल करण्याचे त्याला कारणच नव्हते.

६६. 'अइउण्', 'ऋलृक्' इत्यादि सूत्रांच्या कर्त्याविषयी विवेचन.

पाणिनीच्या 'अष्टाध्यायी'च्या आरंभी पठनपाठनांत असलेली अइउण्, ऋलृक् इत्यादि चौदा सूत्रे पाणिनीने स्वतः रचिली किंवा पूर्व वैयाकरणांकडून जशीच्या तशीच त्याने घेतली याविषयी विद्वानांमध्ये मतभेद आहे. त्याप्रमाणेच भाष्यांतील पहिले वाक्य 'अथ शब्दानुशासनम्' हे पाणिनीचेच मङ्गलकरितां घातलेले व शास्त्रोद्देश सांगणारे सूत्रांना आरंभ करण्यापूर्वी दिलेले प्रस्ताववाक्य आहे, किंवा कात्यायनाचे वार्तिक आहे किंवा व्याडीचे वाक्य आहे किंवा भाष्यकारांचेच वाक्य आहे याविषयीही मतभेद आहे. अइउण् इत्यादि सूत्रांमध्ये उच्चारलेल्या वर्णांचा क्रम व संख्या यांमध्ये व शिक्षा आणि प्रातिशाख्य ग्रंथांमधील वर्णांचा क्रम व संख्या यांमध्ये पुष्कळच भिन्नता असल्यामुळे अइउण् इत्यादि प्रत्याहारसूत्रे पाणिनीनेच रचिली असावी.

“नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्”

या नंदिकेश्वराच्या कारिकेमध्ये शंकराने चौदा वेळां डमरूचा निनाद केला असे म्हटले आहे; तसेच हा निनाद पाणिनीला निरनिराळ्या वर्णांच्या सारखा ऐकू आला व त्याने त्या निनादाचे चौदा सूत्रांत रूपांतर करून तीं सूत्रे प्रथम घादून आपली अष्टाध्यायी रचिली असा वैयाकरणांमध्ये प्रचलित समजही पिढ्यानुपिढ्या चालू आहे. शिवाय, प्रत्याहाररूपाने अष्टाध्यायीला या सूत्रांची पदोपदी उपयुक्तताही आहे. महाभाष्यकारांनी 'ऋलृक्' या सूत्राचे विवेचन करतांना 'लृ'-काराची सूत्रांमध्ये काय आवश्यकता आहे. असा प्रश्न उपस्थित केला आहे; 'ह' हा वर्ण दोनदां कां उच्चारला आहे याबद्दल विवेचन केले आहे; व त्याप्रमाणेच 'हयवरट्' या सूत्राऐवजी 'हरयवट्' असे सूत्र कां केले नाही याचाही विचार केला आहे. यावरून हीं सूत्रे पाणिनीने रचिली असे भाष्यकारांचे मत असावे. जर हीं सूत्रे महेश्वरोपदेश म्हणून सर्वथा प्रमाण असती तर महेश्वराच्या शब्दांचे विषयी ऊहापोह करणे अयुक्त आहे असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले असते. नंदिकेश्वराची कारिका ही अर्थ-वाद स्वरूपाची आहे व 'अइउण्', 'ऋलृक्' इत्यादि सूत्रांचे महत्त्व दाखविणे हेच तिचे प्रयोजन आहे.

१. याबद्दल थोडेसे विवेचन पूर्वी (उपोद्धात पृ. १२५-१२६ मध्ये) केले आहे ते पहावे.
२. याविषयी म. भा. भाग १ पृष्ठ ४४-५२ पहा.
३. याविषयी म. भा. भाग १ पृष्ठ ६८ पहा.
४. याविषयी म. भा. भाग १ पृष्ठ ६९-७० पहा.

६७. अष्टाध्यायी-सूत्रपाठाविपर्ययी विचार.

पाणिनीने रचिलेल्या सूत्रपाठाला 'अष्टाध्यायी' म्हणण्याचा प्रघात आहे. 'अष्टकं पाणिनीयम्' असाही त्याचा उल्लेख करण्यांत येतो. हा अष्टाध्यायी सूत्रपाठ भाष्यकारांनंतर कांहीं कालाने वेदाङ्ग म्हणून समजण्यांत आला व त्याचा पाठ निश्चित करण्यांत आला आणि त्या वेळीं भाष्यकारांनीं वार्तिकें म्हणून दिलेल्या कांहीं वार्तिकांचाही त्यांत समावेश करण्यांत आला. त्याप्रमाणेंच भाष्यकारांच्या वेळीं प्रचलित असलेल्या कांहीं सूत्रांच्या दोन पाठांपैकीं एक पाठ कायम करण्यांत आला. नागेशभट्टांनीं शब्देन्दुशेखराच्या आरंभीं पाणिनीय अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ हेंच वेदाङ्ग-व्याकरण असें स्पष्ट म्हटलें आहे. सूत्रपाठाचा वेदाङ्ग व्याकरण म्हणून स्वीकार करण्यांत आल्यानंतर आजपर्यंत कित्येक शतकें त्याचा अव्युच्छिन्न पाठ चालू आहे. सूत्रांची गणना करून दर वीस वीस सूत्रांचा एक गट करून दर पादाचे शेवटीं गटाच्या आद्याक्षरांची साखळी करण्यांत आली आहे व तिचाही वैदिकांच्या पाठामध्ये अंतर्भाव झाला आहे. वार्तिकांमधील कांहीं शब्द सूत्रांमध्ये घालून हल्लींच्या सूत्रपाठ काशिकाकारांनीं चालू केला असें कैयट, हरदत्त वगैरे वैयाकरणांचें म्हणणें आहे. पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादांतील

१. उदाहरणार्थ—“वृद्धस्य च पूजयाम्” व “यूनश्च कुत्सायाम्” यांचा भाष्यकारांनीं वार्तिकें म्हणून उल्लेख केला आहे. परंतु हीं वार्तिकें सूत्रपाठांत हल्लीं पठन केली जातात. (पा. सू. ४।१।१६६ व १६७, म. भा. भाग ४ पृष्ठ १६१, १६२) पहा.

२. उदाहरणार्थ—भाष्यकारांनीं “आ कठारादेका संज्ञा” व “प्राक्कारात् परं कार्यम्” असा त्यांचे-वेळीं प्रचलित असलेल्या दोन पाठांचा उल्लेख केला आहे. व आचार्य पाणिनि हे दोनही प्रकारांनीं आपल्या शिष्यांचा पद्धतीत असत असें स्पष्ट म्हटलें आहे (म. भा. भाग २ पृष्ठ ९७). पण हल्लींच्या अष्टाध्यायी सूत्रपाठामध्ये “आ कठारादेका संज्ञा” (पा. सू. १।४।१) हाच पाठ चालू आहे.

३. “श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् । अत्र प्रमाणम्—‘येनाक्षरसमासायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं’ मिति शिक्षावचनम्” असें शब्देन्दुशेखरांत ग्रन्थारंभीच नागेशांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. कांहीं टीकाकारांनीं या वाक्यावर आक्षेप घेऊन उद्धोषक चर्चा केली आहे.

४. वाविपर्ययी “हलश्च” (पा. सू. ३।३।१२१) या सूत्रावरील भाष्याचें व्याख्यान करतांना कैयटभट्टांनीं ‘अध्यायसूत्रे आधारवायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तौ; प्रक्षिप्तौ’ असें लिहिलें आहे; व अभियुक्त या शब्दानें त्यांनीं काशिकाकारांचा उल्लेख केला आहे असें मानण्याचा प्रघात आहे. याच सूत्राचें व्याख्यान करतांना पदमञ्जरीकार हरदत्तांनीं “वृत्तिविधाववहारवायानासुभसंख्यानमिति वार्तिकम् । वृत्तिकारस्तु आधारवायशब्दान् सूत्रे प्रक्षिप्य चक्रारेणवहारशब्दं साधयति स । विचित्रा हि वृत्तेः कृतिवृत्तिकारेण ” असें म्हणून कैयटभट्टांच्या म्हणण्याला पुष्टि दिली आहे; पण वृत्तिकारांच्या या कृतीबद्दल अश्विच प्रदर्शित केली आहे. “वृद्धस्य च पूजयाम्” व “यूनश्च कुत्सायाम्” (पा. सू. ४।१।१६६-१६७; म. भा. भाग ४ पृष्ठ १६१-१६२) यांचें विवेचन करतांनाही पदमञ्जरीकारांनीं “वार्तिककारीयं चेदं सूत्रं वृत्तिकारेण तु सूत्रेण प्रक्षिप्तम् । पतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम्” असे उद्गार काढले आहेत. त्याप्रमाणेंच “नित्यमात्रेद्वि टाचि” (पा. सू. ६।१।१००) याचें व्याख्यान करतांना “वार्तिकमेवेदम् । वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितम्” असें म्हटलें आहे; व “आत्मनश्च पूरणे” (पा. सू. ६।३।६) याचें विवेचन करतांनाही “वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितम्” येवढेंच म्हटलें आहे. या सर्व उल्लेखांवरून पाणिनीच्या सूत्रांत कांहीं ठिकाणीं बदल तर कांहीं ठिकाणीं वार्तिकांचाही अंतर्भाव वृत्तिकारांनीं केला हें

“तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” इत्यादि पांच सूत्रांमध्ये (पा. सू. १।२।५३ - ५७) आपणच सांगितलेल्या कांहीं विधींची वस्तुतः मुळींच जरूर नाही असे पाणिनीने स्वतः प्रतिपादन केले आहे हे लोकव्यवहाराला फार विसंगत दिसते म्हणून ही पांच सूत्रे पाणिनीची नाहीतच; मागाहून सूत्रपाठामध्ये कोणीतरी त्यांचा अंतर्भाव केला असे कांहीं लोकांचे म्हणणे आहे. वास्तविक पाहता ही पांचही सूत्रे पाणिनीचीच आहेत. ‘तदशिष्यं०’ इत्यादि शब्दांनी निर्दिष्ट केलेली अष्टाध्यायीत पूर्वी आलेली सूत्रे पूर्व वैयाकरणांची आहेत; ती न केली असता चालेल असे त्याला सुचवावयाचे आहे. इतर कांही लोक ही पांचच नव्हे, तर पाद संपेपर्यंतची सर्वच सूत्रे प्रक्षिप्त आहेत असे म्हणतात. कांहीं वैयाकरण याचे पुढेही जाऊन पाणिनीचा सूत्रपाठ हा मूळचा फारच लहान होता, कालान्तराने तो ज्यास्त ज्यास्त विस्तृत होत गेला असे म्हणतात. पूर्वी कोणती सूत्रे होती व मागाहून कोणती घातली गेली याविषयी मात्र हे टीकाकार कांहीच बोलत नाहीत. कदाचित् महाभाष्यांत घेतली आहेत तेवढीच मूळची व बाकीची सर्व मागाहून घातलेली असे त्यांचे मत असावे; पण हेही म्हणणे बरोबर नाही. कारण, महाभाष्यांत ज्यांचे विवेचन केले नाही अशा पुष्कळच सूत्रांचा भाष्यकारांनी जागोजागी उल्लेख केला आहे. भाष्यकारांनी “नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति” तसेच “नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति” असे अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. त्यावरून ज्या सूत्रांनी फक्त एकेकच उदाहरण साधले जाते ती सर्व सूत्रे पाणिनीनंतरची सूत्रपाठांत प्रक्षिप्त केलेली असावी असेही कांहीं टीकाकार म्हणतात. वास्तविक पाहता ही ओळ लिहिण्यांत भाष्यकारांचा अभिप्राय मात्र अगदी निराळा दिसतो; ‘एका उदाहरणाकरितां निराळे सूत्र करावे लागल्यास सूत्रकार ते करीत नसतात, सामान्य तऱ्हेने नियम व त्यांना सामान्य तऱ्हेनेच अपवाद देण्याची सूत्रकारांची पद्धति आहे; नैसर्गिकप्रमाणे दरेक शब्द साधणे व त्याकरितां सूत्र करणे त्यांना पसंत नाही’ असा ही ओळ लिहिण्यांत भाष्यकारांचा अभिप्राय आहे. पाणिनीचा सूत्रपाठ स्वररहित म्हणजे एकश्रुतीनेच सूत्रकारांनी लिहिला व तो संधिकाये करून संहितारूपानेच लिहिला गेल्यामुळे सूत्रविभाग जरूर पडेल त्याप्रमाणे करता येतो असेही भाष्यकार व वृत्तिकार यांनी म्हटले आहे; व त्याप्रमाणे कांही ठिकाणी भाष्यामध्ये व वार्तिकांमध्ये योगविभाग सांगितलाही आहे.

बरोबर केले नाही असा पदमञ्जरीकारांचे म्हणण्याचा सोख आहे असे स्पष्ट होते. कदाचित् वृत्तिकृत या शब्दाने त्यांना काशिकाकारांचे पूर्वीचा जुना वृत्तिकार कुणि बरोबर अभिप्रेत असेल. कारण, वैदिकांचे पठनांतोळ अष्टाध्यायी वेदाङ्गाचा सूत्रपाठ हा भाष्यकारांचे नंतर पण काशिकाकारांचे पूर्वीच निश्चित झाला होता, व वरती उल्लेख केलेले फक्त व वार्तिके वैदिकपाठामध्ये आढळून येतात.

१. महाभाष्यामध्ये फक्त १२२८ सूत्रांचेच भाष्यकारांनी विवेचन केले आहे. अर्थात् इतर सूत्रांचा उल्लेख वेळेवेळीं केला गेला असल्यामुळे ती त्यांना माहीत होती हे स्पष्टच आहे. या इतर सूत्रांमधल कांही म्हणजे ज्यांचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षही उल्लेख नाही अशी सूत्रे त्यांना माहीत नसावी असे म्हणणे शक्य आहे पण तशीं सूत्रे कोणतीं हे निश्चित सांगता येणे शक्य नसल्यामुळे तसे म्हणणे बरोबर होणार नाही. भाष्यकारांनी ज्यांचा वार्तिके म्हणून छल्लेख केला आहे अशीं नऊ वार्तिके व दोन गणसूत्रे वगळ्यास भाष्यकारांचे वेळीं १९७२ सूत्रांचा पाठ असावा असे दिसते.

२. याकरितां पा. सू. १।१।१२; म. भा. भाग १ पृ. १७८; पा. सू. १।१।४१; म. भा. भाग १ पृष्ठ २५५; पा. सू. ७।१।९६; म. भा. भाग ६ पृ. ८९; पा. सू. १।१।६७; म. भा. भाग ३ पृष्ठ १३४ पहा.

६८ अष्टाध्यायीचें स्वरूप.

पाणिनीय अष्टक अथवा अष्टाध्यायी या ग्रंथांत जवळजवळ चार हजार सूत्रे आहेत. ही व्याकरणसूत्रे रचण्यांत पाणिनीने आपलें ध्येय म्हणजे लौकिक व वैदिक वाक्यांचें यथार्थ ज्ञान करून देणें हें उत्तम रीतीनें साधलें आहे. त्याच्या सूत्रांत पद्धतशीरपणा नाही व विषयविभाग आणि त्यांची खुलासेवार मांडणी त्यानें केली नाही असें जरी आपाततः दिसून आलें तरी त्याच्या-वेळीं संस्कृत भाषेला असलेलें स्थान व सामान्य जनतेला असलेलें संस्कृतचें ज्ञान हीं लक्षांत घेऊन सर्व सूत्रांचें परिशीलन केल्यास पाणिनीच्या अष्टाध्यायींत विषयविस्ताराबरोबर पद्धतशीर-पणा, लाघवाबरोबरच निःसंदिग्धता, व तान्त्रिक संज्ञा आणि संकेत यांचेबरोबरच अर्थप्रति-पादकत्व हे गुण प्रामुख्यानें आढळून येतात. कोणतेही लौकिक किंवा वैदिक वाक्य घेतल्यास त्याचें यथार्थ ज्ञान होण्याकरितां प्रथमतः त्या वाक्यांतील शब्दांचा परस्पर संबंध, सामासिक शब्दांची फोड, कृदन्तप्रत्ययान्त व तद्धितप्रत्ययान्त प्रातिपदिकांचा प्रकृतिप्रत्ययविभाग, सुवन्तांचा तसाच तिङन्तांचा प्रकृतिप्रत्ययविभाग, शब्दांचे स्वर, व वाक्यामधील शब्द एकामागून एक उच्चारतांना झालेलीं संधिकायें यांचें ज्ञान क्रमशः आवश्यक असतें; व हाच क्रम मनांत घेऊन

१.

“ त्रीणि सृजसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

षण्णवतिश्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥ ”

या वैयाकरणकुलमध्ये प्रसृत असलेल्या उत्तीप्रमाणें पाणिनिसूत्रें ३९९६ आहेत. अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ निश्चित झाल्यानंतर व त्याला वेदाङ्ग व्याकरण म्हणून मानण्यांत आल्यानंतर ऋग्वेदाच्या दशग्रंथां मौखिक परंपरेंत तो पाठ चालू झाला. त्यामध्ये ३९८३ सूत्रे म्हटलीं जातात. महाभाष्यामध्ये वार्तिके म्हणून गणलेलीं नऊ वचनें व दोन गणसूत्रे या सूत्रपाठांत सूत्रे म्हणून दिलीं आहेत. तीं वजा केलीं असतां भाष्यकारांच्या पाठांत ३९७२ सूत्रे होतीं असें दिसतें. पुढे दिलेल्या अकरा सूत्रांपैकीं पहिलीं नऊ भाष्यकारांचे वेळीं वार्तिके होतीं; व शेवटचीं दोन गणसूत्रे होतीं: “ वृद्धस्य च पूजायाम् ” (पा. सू. ४।१।१६६), “ यूनश्च कुत्सायाम् ” (पा. सू. ४।१।१६७), “ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ” (पा. सू. ४।३।१३२) “ आर्धवर्णिकस्येकलोपश्च ” (पा. सू. ४।३।१३३), “ आचि शीर्षः ” (पा. सू. ६।१।६२) “ निलमात्रेद्विते ङाचि ” (पा. सू. ६।१।१००) “ सुट् कापूर्वः ” (पा. सू. ६।१।१३५) “ अडभ्यासव्यवायेपि ” (पा. सू. ६।१।१३६) “ आत्मनश्च पूरणे ” (पा. सू. ६।३।६), “ एति संज्ञायामगात् ” (पा. सू. ८।३।९९) आणि “ नक्षत्राद्वा ” (८।३।१००). काशिका व सिद्धान्तकौमुदी यांमध्ये परंपरागत वैदिक पाठाप्रमाणेंच ३९८३ सूत्रे दिलीं आहेत. कांहीं अगदीं थोड्या ठिकाणीं सूत्रांच्या पाठमध्ये पन्नाददुसरा ज्यास्ती कमी शब्द आढळून येतो. या ३९८३ सूत्रांपैकीं कांहींचा योगविभाग करून ३९९६ सूत्रे केलीं असावी. काशिका-कारांनीं सूत्रपाठ निश्चित केला असें कांहीं वैयाकरणांचें मत आहे. पण तें बरोबर दिसत नाही. कारण “ अध्यायन्यायोपाय० ” (३।३।१२२), “ आसुयवपि० ” (३।३।१२६), “ लाक्षारोचनाशकल० ” (४।२।२) या तीन सूत्रांमध्ये वार्तिकामधील कांहीं पदेच अंतर्भूत करण्यांत आलीं आहेत. काशिकाकारांनीं जर पाठ ठरविला असता तर महाभाष्यामध्ये दिलेल्या वार्तिकांतील सर्वच पदे त्यांनीं सूत्रांमध्ये घातलीं असतीं, ज्यास्त रचणीकरितां वरील तीन सूत्रांवरील काशिकाव्याख्या व पदमञ्जरी टीका पहा.

२. या बाबतींत डॉ. बर्नेलनें ‘ पाणिनीची पद्धति अनेसांगिक, कृत्रिम आणि घोटळ्याची आहे ’ (Panini's plan is elaborate and intricate) असा शेर मारला आहे.

पाणिनीनें आपला अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ रचिला. प्रचलित भाषेचें व व्याकरण ग्रंथांचें सूक्ष्म अध्ययन करून शब्दशास्त्राचा विषय जरी अत्यंत विस्तृत असला तरी सूत्रें शक्य तितकीं संक्षिप्त करून व त्यांची संख्या फारच मर्यादित करून आठ अध्यायांत लौकिक व वैदिक भाषेचें त्यानें संपूर्ण व्याकरण रचिलें याबद्दल त्याचें जितकें कीर्तुक करावें तितकें थोडेंच आहे. या बाबतींत “ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ” या वैयाकरणोक्तीच्या इतका दुसरा भरभक्कम पुरावा मिळणें कठीणच आहे.

६९ अष्टाध्यायीचे पहिले दोन अध्याय.

पाणिनीनें प्रथमतः पहिल्या अध्यायामध्यें आपलें शास्त्र समजण्याला उपयुक्त अशा संज्ञा व नियम सांगितले आहेत. होतां होईल तों त्यानें लोकांमध्ये प्रचलित व पूर्वीच्या वैयाकरणांनीं दिलेल्याच संज्ञा घेतल्या आहेत. ज्या ठिकाणीं त्या मिळाल्या नाहींत अशा थोड्याच ठिकाणीं टि, घु, भ वगैरे संज्ञा कल्पिल्या आहेत. या संज्ञा व नियम सांगण्यांत त्याचा हेतु लोकांमध्ये व वेदामध्ये प्रयोगांत आढळणाऱ्या धातु, प्रातिपदिक, अव्यय, सर्वनाम, निपात, उपसर्ग वगैरे शब्दांचे निरनिराळे प्रकार समजावून देऊन त्यांचा वाक्यामध्ये परस्परसंबंध कसा असतो त्याचा खुलासा करणें हा आहे. अत्यंत संक्षिप्त अशा आपल्या सूत्रांचा अर्थ बरोबर कळावा या हेतूनें पाणिनीनें कांहीं सामान्य नियमही घालून दिले आहेत. त्यांतील बरेचसे नियम लोकांमधील बहिवाटीला अनुसरून दिलेले असे आहेत किंवा युक्तिसिद्ध आहेत. कांहीं थोड्याच नियमांना त्यानें रचिलेल्या व्याकरणशास्त्राचे सांकेतिक नियम म्हणून म्हणावें लागेल. याप्रमाणें शब्दांचें सामान्यज्ञान व संबंध कळल्यावर दुसऱ्या अध्यायांत त्यानें पदविधि सांगितले आहेत; शब्द सामासिक असल्यास त्यांतील विभक्त शब्दांचा खुलासा केला आहे; शब्दांचा बरोबर अर्थ कळावा म्हणून विशिष्ट स्थळीं धातूंना व शब्दांना होणारे आदेशही त्यानें सांगितले आहेत; तत्पुरुष, अव्ययीभाव वगैरे समासांचें विवेचन केलें आहे व शब्दांच्या लिंग, वचन व विभक्तीचा खुलासा केला आहे. शब्दापासून जो अर्थ मनांत येतो तो सर्व अर्थ त्याच्या पोट-विभागावरून होणाऱ्या अर्थांचें संकलन करून आला पाहिजे; तसेंच, सुप् व तिङ् हे विभक्ति-प्रत्यय लाविल्याशिवाय कोणत्याही शब्दाचा प्रयोग होत नसतो; या दोन गोष्टी त्याच्या दुसऱ्या अध्यायांतील विवेचनावरून स्पष्टच होतात. भाष्यामध्येही “ अपदं न प्रयुज्जीत ” वगैरे पूर्व-वैयाकरणांचे संकेत स्पष्ट केले आहेत.

१. या बाबतींत “ महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वोपा बहुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साक्षाः सरहस्या बहुधा विभिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वर्च्यं नवधाधर्वणो वेदो वाक्रोवाक्यमितिहासः पुराणं वैयकमित्येताव्वाञ् शब्दस्य प्रयोगविषयः ” असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. (म भा. भाग १ पृ. २१ पहा.)

२. “ पष्ठो स्थानेयोगा ” (पा. सू. १।१।४९), “ स्थानेन्तरमः ” (पा. सू. १।१।५०), “ स्थानिवदादेशोन्लिवधौ ” (पा. सू. १।१।५६), “ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ”, “ तस्मादित्युत्तरस्य ” (पा. सू. १।१।६६, ६७). तसेंच “ त्रिप्रतिषेधे परं कायमे ” (पा. सू. १।४।२) हीं सुत्रे पहा.

३. “ उर्ण रपरः ” (पा. सू. १।१।५१), “ अलोन्यस्य ” (पा. सू. १।१।५२), “ ङिच्च ” “ आदेः परस्य ” “ अनेकालुशित्सर्वस्य ” (पा. सू. १।१।५३, ५४, ५५), “ येन विभिस्तदन्तस्य ” (पा. सू. १।१।७२) पहा.

७० अष्टाध्यायीचा तिसरा अध्याय.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे स्वतंत्र पदांचे व सामासिक शब्दांतील पृथक् पदांचे विवेचन केल्या-
नंतर पदामधील प्रकृतिप्रत्ययात्मक पोटविभागाकडे त्याने लक्ष दिले आहे व त्याप्रमाणे तिसऱ्या
अध्यायांत प्रत्यय सांगण्यास आरंभ करून धातूंना लागणारे प्रत्यय तिसऱ्या अध्यायामध्ये व
प्रातिपदिकांना लागणारे प्रत्यय चौथ्या व पांचव्या अध्यायांमध्ये सांगितले आहेत. पाणिनीने
स्वतंत्र धातुपाठ रचून वैदिक व लौकिक प्रयोगांत आढळून येणाऱ्या सर्व धातूंचे परिगणन केले
आहे. धातुपाठांत १९४४ धातू दिले आहेत. त्यांशिवाय काहीं सूत्रांमध्ये उच्चारलेले सांपडतात.
त्यांशिवाय, धातुसाधित धातू व नामसाधित धातूही सांगून प्रत्यय लागून होणाऱ्या क्रियापदांचे,
कृदन्त नामांचे व कृदन्त अव्ययांचे संपूर्ण विवेचन त्याने तिसऱ्या अध्यायांत केले आहे. धातूंना
लागणारे प्रत्यय सांगतांना त्याने त्यांच्या अर्थाकडे नजर ठेवून निरनिराळे काल दाखविणारे व
कर्ता, कर्म, करण, अधिकरण, भाव वगैरे निरनिराळे अर्थ दाखविणारे प्रत्यय एकामागून एक
असे सांगितले आहेत. या धातुसाधित शब्दांचे विवेचन करून प्रत्यय सांगतांना पाणिनीने ज्या
धातुसाधित शब्दांचा लोकांतील प्रसिद्ध अर्थ अवयवार्थाला अनुसरून असेल असेच शब्द
घेऊन त्यांचा प्रकृतिप्रत्ययविभाग सांगितला आहे. उदाहरणार्थ—‘कर्ता’ म्हणजे करणारा,
‘कर्तव्य’ म्हणजे करण्याजोगे यांसारख्याच शब्दांची त्याने व्युत्पत्ति दिली आहे; कारु
म्हणजे शिल्पी, तसेंच कर्ण म्हणजे कान, कर्म म्हणजे विधि, वायु म्हणजे वारा, स्वादु म्हणजे
गोड अशा शब्दांची व्युत्पत्ति त्याने दिली नाही. अशा तऱ्हेच्या म्हणजे साधारणतः रूढ असे
विवक्षित अर्थ असणाऱ्या अनेक शब्दांची व्युत्पत्ति उणादि सूत्रांमध्ये दिली आहे. उणादि सूत्रांचा
उल्लेख पाणिनीने “उणादयो बहुलम्” (३।३।१) या सूत्राने केला आहे व ‘बहुलम्’ शब्दा-
वरून अशा तऱ्हेची व्युत्पत्ति देऊन प्रत्येक शब्द धातूपासून साधण्याचा प्रयत्न करण्याचे कारण
नाहीं व शब्द अनन्त असल्यामुळे असा प्रयत्न करणे शक्यही नाही असे ध्वनित केले आहे.
भाष्यकारांनी अनेक ठिकाणी “उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” असे म्हटले आहे.
आणि “पाणिनेस्तु अव्युत्पन्नपक्ष एव” या वाक्यामध्ये शेखरकारांनी तेच स्पष्ट केले आहे.

७१ अष्टाध्यायीचा चवथा व पांचवा अध्याय.

तिसऱ्या अध्यायामध्ये धातुसाधितांचा जसा विचार केला आहे त्याप्रमाणेच चौथ्या अध्याया-
मध्ये प्रथमतः पुङ्लिङी शब्दांवरून स्त्रीलिङी शब्दांची सिद्धि करून त्यानंतर पांचवा अध्याय संपेपर्यंत
नामसाधित प्रातिपदिकांचा विचार केला आहे. या बाबतीतही पाणिनीची विचारसरणी वर निर्दिष्ट
केल्याप्रमाणेच आहे. ज्या ठिकाणी नामसाधित शब्दाचा अर्थ प्रकृतिभूत शब्द व प्रत्यय यांच्या
अर्थाला अनुसरून असेल अशा सामान्य नामसाधित शब्दांचेच त्याने विवेचन केले आहे.

१. “उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” हे वाक्य भाष्यकारांनी अनेक ठिकाणी घातले आहे.

(पा. सू. १।१।६१; ३।४।७७; ४।१।१; ६।१।१६२; ७।१।२; ७।२।८; ७।३।५०; ७।४।१३;
८।२।७८; ८।३।५९ पहा.) दोनच ठिकाणी “अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते एवमपि न दोषः” असे म्हटले
आहे (पा. सू. ३।४।७७ व ७।३।५० पहा.) त्यावरून उणादिसूत्रे पाणिनिद्वारा नाहीत असे भाष्यकारांचे
मत होते असे स्पष्ट दिसते. जर उणादिसूत्रे पाणिनीची असती तर उणादि प्रातिपदिके व्युत्पन्न आहेत असे
पाणिनीचे मत असल्यामुळे भाष्यकारांनी वादविवादाचा प्रश्नच उपस्थित केला नसता. भाष्यकारांचे वेळी दोनही
मते प्रचलित होती हे मात्र खरे.

उदाहरणार्थ, दाक्षि म्हणजे दक्षाचा मुलगा, चैत्री म्हणजे चित्रायुक्त पौर्णमासी, गार्ग्य म्हणजे गर्गाचा नातू पणतू वगैरे (गोत्रापत्य), यांसारख्याच शब्दांचें त्यांनं विवेचन केलें आहे व हें विवेचन करतांना प्रत्ययांचें निरनिराळे जितके म्हणून त्याला आढळले तितके सर्व अर्थ व त्या त्या अर्थीं होणारे विशिष्ट शब्द यांचें त्यांनं संपूर्ण परिगणन केलें आहे. हें परिगणन करतांना तोच प्रत्यय त्याच अर्थीं ज्यांना लागतो असे अनेक शब्द एकत्रित करून त्यांचे गण त्यांनं दिले आहेत. चौथ्या व पांचव्या अध्यायांतील सूत्रांमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा गणांची संख्या सुमारें दीडशें आहे व त्यांमध्ये सुमारें सदतीसशें शब्दांचा अंतर्भाव झाला आहे. या सर्वोना पाणिनीनं विशिष्ट अर्थीं विशिष्ट प्रत्यय सांगितले आहेत. तद्विप्रकरणामध्ये साधारणतः पांच प्रकारचे शब्द पाणिनीनं साधिले आहेत. पाणिनीनं प्रथमतः (१) व्यक्तिवाचक शब्दांहून मुलगा, नातू पणतू वगैरे (गोत्रापत्य), आणि युवापत्य या अर्थीं व्यक्तिवाचक शब्द साधिले आहेत. त्यानंतर (२) तें जाणणारा, तें म्हणणारा, त्यानं खेळणारा, त्यानं तरणारा, तें ज्याला दिलें जातें तो, त्याचा मालक, त्याचे ठिकाणीं झालेला इत्यादि निरनिराळ्या अर्थीं वस्तुवाचक शब्दांहून साधिले जाणणारे व्यक्तिवाचक शब्द त्यानं दिले आहेत; तसेंच (३) व्यक्तिवाचक शब्दांहून त्याचा देश, त्यानं उच्चारलेला, रचिलेला (ग्रंथ वगैरे), त्याच्या मालकीचा इत्यादि अर्थींचे वस्तुवाचक शब्दही त्यानं साधिले आहेत व त्याचप्रमाणें (४) वस्तुवाचक शब्दांहून त्यांचा समूह, त्याचा स्वभाव इत्यादि अर्थीं इतर वस्तुवाचक शब्द साधले आहेत; व शेवटीं (५) विभक्तीच्या अर्थीं प्रत्यय लावून अव्ययही साधली आहेत. पाणिनीनं जरी आपल्या प्रांतांतीलच भाषेचा विचार केला असला तरी विशिष्ट प्रत्यय वेणाऱ्या निरनिराळ्या गर्गादि, शिवादि, वगैरे गणांमध्ये दिलेल्या विशिष्ट शब्दांचीच संख्या वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें तीन हजार सातशेंच्यावर गेली आहे. त्यावरून त्या वेळीं बोलल्या जाणाऱ्या भाषेतील व उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांतील शब्दसमृद्धीची कल्पनाच करावी लागेल. अशा रीतीनं तद्विप्र प्रत्यय सांगून झाल्यावर समास केला असतां सामासिक शब्दांच्या शेवटीं आढळून येणारे समासान्तही त्यानं दिले आहेत.

७२. अष्टाध्यायीचा सहावा व सातवा अध्याय.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें सुवन्त व तिडन्त शब्दांच्या प्रकृतिप्रत्ययविभागांचें निरूपण करून भाषेत आढळणाऱ्या शब्दांचें स्वरूप सांगून झाल्यावर सहाव्या अध्यायांत पाणिनीनं ज्या विशिष्ट शब्दांचें व धातूंचे वाक्तीत त्यांच्या पुढें सांगितलेले प्रत्यय लाविले असतांना कांहीं विकृती दृष्टीस पडतात असे धातू अथवा प्रातिपदिकें व त्यांच्या विकृती सांगितल्या आहेत. त्यांमध्ये मुख्यतः लिट्, सन् व यङ् प्रत्यय केले असतांना धातूंचें होणारें द्विरुच्चारण, वच्, स्वप्, इत्यादि धातूंना होणारें संप्रसारण, पाद दन्त इत्यादि शब्दांना होणारे पद् दत् वगैरे आदेश, तसेंच, धातूंच्या आरंभीं असलेल्या 'ष'काराला 'स'कार व 'ण'काराला 'न'कार हीं कांयें प्रामुख्याने येतात. त्यानंतर एकादेश, गुण, वृद्धि, पररूप, सवर्णदीर्घ, इत्यादि संधि-कायें व प्रकृतिभाव म्हणजे संधिकार्याचा निषेध हीं सांगून झाल्यावर पाणिनीनं शब्दांच्या स्वरांचा विचार केला आहे. स्वरांचे वाक्तीत त्यांनं प्रत्येक पदामध्ये एकच मुख्य स्वर म्हणजे उदात्त उच्चारला जातो व वाक्तीचे सर्व स्वर अनुदात्त उच्चारले जातात या उच्चारणांत आढळून येणाऱ्या वैशिष्ट्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे. क्वचित् ठिकाणीं मूळचा म्हणजे उदात्त

व अनुदात्त मिळून झालेला स्वरित—उदात्ताच्या पुढील अनुदात्ताला झालेला स्वरित नव्हे—असा असल्यास तोच मुख्य स्वर राहून बाकीच्या सर्व स्वरांचें अनुदात्त उच्चारण होतें असें त्यानें सांगितलें आहे. समासस्वरांचें संपूर्ण विवेचन करून सामान्यतः समासाच्या शेवटचा स्वर म्हणजे उत्तरपदाच्या शेवटचा स्वर उदात्त असतो असें सांगून पूर्वपदाचा आदि केव्हां उदात्त असतो, अंत केव्हां उदात्त असतो, तसेंच उत्तरपदाचा आदिस्वर केव्हां उदात्त असतो, याबद्दलही त्यानें विवेचन केलें आहे; व त्यानंतर समासांतील पूर्वपदाला व उत्तरपदाला होणाऱ्या विकृतीही त्यानें सांगितल्या आहेत. याप्रमाणें शब्दांचें स्वरूप, परस्परसंबंध, व्युत्पत्ति व स्वर सांगून झाल्यावर 'अङ्गाधिकार' या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या सहाव्या अध्यायाच्या चवथ्या पादामध्ये व सातव्या अध्यायाच्या चारही पादामध्ये ज्याहून प्रत्यय केला जातो ती प्रकृति म्हणजे अंग व त्या अंगापुढील प्रत्यय यांच्या विकारांचें संपूर्ण विवेचन त्यानें केलें आहे.

७३. अष्टाध्यायीचा आठवा अध्याय.

अशा रीतीनें सात अध्यायांमध्ये शब्दांचें स्वरूप, व्युत्पत्ति, विकृति व स्वर सांगून शब्दांचा अर्थ कसा यथायोग्य ठरविण्यांत येतो हें दाखवून दिल्यानंतर शब्दांचें द्विरुच्चारण केव्हां होतें व तें झालें असतां द्विरुच्चारणाच्या एका भागामुळें दुसऱ्या भागाला होणाऱ्या विकृती व स्वरांत होणारा बदल यांचा विचार पाणिनीनें आठव्या अध्यायाच्या पहिल्या पादामध्ये केला आहे; व एका दृष्टीनें त्याचें शब्दानुशासन शास्त्र येथें पुढें झाल्यासारखेंच आहे. 'त्रिपादी' या प्रसिद्ध नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या राहिलेल्या तीन पादामध्ये प्रयोग करण्यास योग्य असे सुवन्त व तिङन्त शब्द वाक्यामध्ये जवळजवळ उच्चारले गेले असतां एका शब्दाच्या सांनिध्यामुळें दुसऱ्या शब्दाच्या उच्चारणावर होणारा परिणाम दाखविणारे कुत्त्व, जश्त्व, श्चुत्व, णत्व, यांसारखे वर्णविकार त्यानें सांगितले आहेत. तसेंच, शब्दांच्या अंती असलेल्या सकाराला विसर्ग, रेफ अथवा 'ओ' कार, तसेंच पदांमधील व्यंजनांना केव्हां केव्हां होणारें द्वित्व, किंवा संयुक्त तीन व्यंजनांमधील एका व्यंजनाचा लोप, व त्यानंतर संहितारूप वाक्य तयार झाल्यावर सर्वानुदात्तस्वरूपाचें 'प्रचय' नांवाचें स्वरुच्चारणाचें वैशिष्ट्य सांगून त्यानें आपला अष्टाध्यायी-रूप ग्रंथ पुरा केला आहे. हें स्वरुचैशिष्ट्य सांगणारें "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" सूत्रच शेवटचें मानावें व त्यामध्ये 'उदय' हा शब्द अन्त्यमंगल दाखवितो असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. अष्टाध्यायी सूत्रपाठांत "अ अ इति" असें शेवटचें सूत्र "नोदात्त०" या सूत्रानंतर म्हटलें जातें; व त्याचा अर्थ "व्याकरणप्राक्रियेमध्ये अ हा स्वर सर्व ठिकाणीं विवृत असतो, पण भाषेमध्ये सर्व ठिकाणीं तो संवृतच उच्चारला जातो" असा अत्यंत सामान्य स्वरूपाचा असल्यामुळें वस्तुतः पाणिनीय व्याकरणाचें "नोदात्त०" हें शेवटचें सूत्र समजलें गेल्यास कांहीं हरकत नाहीं.

७४. अष्टाध्यायीच्या शेवटच्या त्रिपादीचें वैशिष्ट्य.

'त्रिपादी' या नांवानें व्याकरणामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या शेवटच्या तीन पादांतील कार्यें हीं प्रकृतीला प्रत्यय जोडून प्रयोगाला योग्य झालेल्या शब्दांमध्ये शब्दसमूहरूप वाक्य उच्चारतांना उच्चारणवैशिष्ट्यामुळें व घनिसांनिध्यामुळें होणारे वर्ण व स्वर यांचे विकार दाखविणारीं असल्यामुळें साक्षात्कृत संपूर्ण शब्द तयार झाल्यानंतर तीं करणें जरूर आहे. परंतु, कोणत्याही ग्रंथकर्त्यानें उच्चारलेल्या वचनांपैकीं मागाहून उच्चारलेलें वचन हे पूर्वी उच्चारलेल्या वचनापेक्षां ज्यास प्रबल असतें या स्वाभाविक लोकन्यायास अनुसरून केलेल्या खुद्द पाणिनीयाच, "विप्रति-

षेधे परं कार्यम् ” (पा. सू. १।४।२) या नियमास अनुसरून लिपादींतील कार्ये ही सव्वा-सात अध्यायांमध्ये सांगितलेल्या कार्योपेक्षां पूर्वी होतील ही अडचण टाळण्याकरिता या शेव-टच्या तीन पादांच्या आरंभी “ पूर्वत्रासिद्धम् ” (८।२।१) असा निर्बोध घालून या तीन पादांमधील कार्ये पूर्वीच्या कार्यांच्या दृष्टीसच पडत नाहीत अशी फारच सुंदर युक्ति लढवून ही कार्ये सर्वांत शेवटीं करण्याची व्यवस्था त्यानें करून दिली आहे.

७५. पाणिनीच्या व्याकरणांतील संज्ञांचे पांच प्रकार.

पाणिनीने सांगितलेल्या संज्ञांचें सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन केल्यास त्यांचे एकंदर पांच प्रकार सांगतां येतील. (१) प्रथम, मध्यम व उत्तम या पुरुषवाचक संज्ञा; वर्तमान, भूत व भविष्यत् या कालवाचक संज्ञा; पुंस्, स्त्री व नपुंसक या लिङ्गवाचक संज्ञा; एकवचन, द्विवचन व बहुवचन या वचनवाचक संज्ञा; व त्याप्रमाणेंच प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इत्यादि विभक्तिवाचक संज्ञा मिळून एकंदर एकोणीस संज्ञा त्यानें पूर्वी लोकांमध्ये व घैयाकरणांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्याच घेतल्या आहेत; व त्यांच्या व्याख्या न देतां त्यांचा उपयोग केला आहे. (२) धातु, उपसर्ग, निपात, र्गति, अव्यय, सर्वनाम व संख्या या शब्दांचे प्रकार सांगणाऱ्या संज्ञा; समास, तत्पुरुष, कर्मधारय,

१. धातूंचें परिगणन “ भूवादयो धातवः ” (पा. सू. १।३।१) येथे केले आहे. त्याशिवाय “ गुमिच्छिद्भ्यः सन् ” (पा. सू. ३।१।५) या सूत्रापासून “ सनाद्यन्ता धातवः ” (पा. सू. ३।१।३२) या सूत्रापर्यंत धातुसाधित व नामसाधित धातूंचें परिगणनही केले आहे.

२. “ कुगतिप्रादयः ” या सूत्रांत प्रादि गण सांगून उपसर्गांचें परिगणन केले आहे. अर्थाचे हे प्र, परा इत्यादि शब्द क्रियायोग्य अस्तंतांचा उपसर्ग म्हणून समजले जातात हे “ उपसर्गाः क्रियायोगे ” (पा. सू. १।४।५८) या सूत्रांत स्पष्ट केले आहे.

३. “ प्राप्तीश्वरात्रिपाताः ” (पा. सू. १।४।५६) पासून “ अधिरीश्वरे ” (पा. सू. १।४।९७) पर्यंत निपातांचें परिगणन केले आहे.

४. “ गतिश्च ” (पा. सू. १।४।६०) पासून “ जीविकोपनिषदावैपम्ये ” (पा. सू. १।४।७९) पर्यंत गतिसंज्ञक शब्दांचें परिगणन केले आहे.

५. “ स्वरादिनिपातमव्ययम् ” (पा. सू. १।१।३७) पासून “ अव्ययीभावश्च ” (पा. सू. १।१।४१) या सूत्रापर्यंत अव्ययांचें परिगणन केले आहे.

६. “ सर्वोदिनि सर्वनामानि ” (पा. सू. १।१।२७) या सूत्रापासून “ शन्तरं वाहियोगोपसंव्यानयोः ” (पा. सू. १।१।३६) या सूत्रापर्यंत सर्वनामांचें परिगणन केले आहे.

७. “ बहुगणवतुडति संख्या ” (पा. सू. १।१।२९) यामध्ये संख्यावाचक शब्द सांगितले आहेत व त्यांशिवाय लोकांतील सर्व संख्यावाचक शब्दांनाही संख्या ही संज्ञा दिली आहे.

८. समासांचें परिगणन “ प्राक्छास्मासः ” (पा. सू. २।१।३) यांत सांगितल्याप्रमाणें पा. सू. २।१।३ पासून २।२।३८ पर्यंत केले आहे. त्यांपैकी पा. सू. २।१।५ पासून २।१।२१ पर्यंत अव्ययीभाव समास; पा. सू. २।१।२२ पासून पा. सू. २।२।२२ पर्यंत तत्पुरुषसमास, पा. सू. २।२।२३ पासून २।२।२८ पर्यंत बहुव्रीहि समास व २।२।२९ मध्ये द्वन्द्व समास दिले आहेत. द्विगु हा तत्पुरुष समासाचाच एक प्रकार म्हणून “ द्विगुश्च ” (पा. सू. २।१।२३) या सूत्रामध्ये सांगितला आहे व त्याची व्याख्या ‘ संख्यापूर्वो द्विगुः ’ (पा. सू. २।१।५२) या सूत्रांत दिली आहे.

संज्ञांच्या ऐवजी पाणिनीने प्रातिपदिक व धातु अशा संज्ञा दिल्या आहेत. प्रकृतिप्रत्ययात्मक विभाग निश्चित करणे हे पाणिनीच्या व्याकरणाचे वैशिष्ट्य असल्यामुळे नाम म्हणजे प्रयोग केले जाणारे सत्त्वप्रधान देवः, गृहम् वगैरे जे शब्द त्यांच्या 'देव', 'गृह' या रूपाच्या प्रकृतीच्या विभागाला 'प्रातिपदिक' ही पाणिनीने अन्वर्थ संज्ञा दिली आहे; व प्रत्यय निराळा दाखवून प्रत्ययासहित प्रातिपदिकाला त्याने 'सुवन्त' असे नांव दिले आहे. आख्यात ही संज्ञा तिङ्प्रत्ययान्त क्रियापदाला पूर्व वैयाकरणांनी दिली होती. त्यापैकी प्रत्यय निराळा काढून राहिलेल्या शब्दस्वरूपाला पाणिनीने धातु ही संज्ञा दिली. 'स्वर' या शब्दाचे अ, आ वगैरे वर्ण त्याचप्रमाणे उदात्त, अनुदात्त वगैरे धर्म असे दोन अर्थ असल्यामुळे कोणता अर्थ कोठे अभिप्रेत आहे याविषयी घोटाळा होऊन नये म्हणून त्याने अ, इ, वगैरे वर्णांना 'अच्' व व्यंजनांना 'हल्' या संज्ञा देऊन स्वर व व्यंजन या संज्ञा टाळल्या आहेत. उदात्त, अनुदात्त अशा प्रकारचे धर्म या अर्थी 'स्वर' शब्द त्याने वापरला आहे. यांशिवाय पूर्व वैयाकरणांच्या उपग्रह या संज्ञेऐवजी त्याने परसैपद व आत्मनेपद या संज्ञा, संक्रम व निवृत्तिस्थान या संज्ञांमद्वल क्ति म्हणजे कित् अथवा डित् या संज्ञा, व प्रग्रह या संज्ञेमद्वल प्रग्रह्य अशा संज्ञा वापरल्या आहेत. 'इत्' यालाच 'अनुबन्ध' हे दुसरे नांव वार्तिककारांनी व भाष्यकारांनी दिले आहे.

७७. पाणिनीची परिभाषासूत्रे.

या संज्ञांशिवाय आपल्या अष्टाध्यायीच्या पहिल्या पादामध्ये पाणिनीने आपण राचिलेल्या सूत्रांचा अर्थ स्पष्ट व निःसंदिग्ध कळावा म्हणून अर्थ करण्याचे कामी उपयुक्त असे कांहीं नियमही घाळून दिले आहेत. या नियमांसारखेच दुसरे अनेक नियम अथवा संकेत वार्तिककारांनी दिले आहेत व इतर कांहीं भाष्यकारांनी लोकव्यवहारावरून व पाणिनीच्या सूत्रांतील शब्दांवरून अनुमानाने काढले आहेत व त्यांना परिभाषा हे नांव दिले आहे. म्हणून पाणिनीच्याही नियमांना परिभाषा म्हणता येईल. या पाणिनीच्या परिभाषारूप सूत्रांपैकी "स्व रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" (१।१।६८) "स्वरितेनाधिकारः" (१।३।११) व "षष्ठी स्थानेयोगा" (१।१।४९) ही सूत्रे त्याने स्वतःच्या शास्त्राला संकेतरूप नियम म्हणून केली आहेत. "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" (१।३।१०) आद्यन्तवदेकस्मिन्" (१।१।२१), "स्थानेन्तरतमः" (१।१।५०), "स्थानिवदादेशोनलिवधौ" (१।१।५६) ही सूत्रे म्हणजे लोकव्यवहारास अनुसरून केलेलेच एका प्रकारचे न्याय आहेत. त्याप्रमाणेच "अलोन्त्वस्य" (१।१।५२), "अनेकाल्शित्सर्वस्य" (१।१।५५) "येन विधिस्तदन्तस्य" (१।१।७२) "आदेः परस्य" (१।१।५४), तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" व "तस्मादित्युत्तरस्य" (१।१।६६ ६७) ही सूत्रे अर्थस्पष्टीकरणाला मदत म्हणून केलेली आहेत.

७८. अक्षरांचे व शब्दांचे प्रकार.

याप्रमाणे स्वतःच्या शास्त्रांतील मुख्य मुख्य संज्ञा व परिभाषा पहिल्या पादामध्ये देऊन पाणिनीने वर्णांचे व शब्दांचे प्रकार सांगितले आहेत व त्यांचा तपशीलवार विचार पुढील

"स्यादेको ङ्यगवटैः, षेण द्वौ, त्रय इह कणाभ्याम् ।

चत्वारश्च चमाभ्यां, पञ्च यराभ्यां, शलाभ्यां षट् ॥"

पहिल्या कारिकेतील एकेचाळीस व दुसऱ्या कारिकेतील त्रैचाळीस प्रत्याहाराशिवाय २ (२+४) हा प्रत्याहार २ व ल या वर्णांच्या संग्रहाकरिता "उरण् रपरः" (पा. सू. १।१।५१) या सूत्रात घेतला आहे.

तीन पादांमध्ये केला आहे. कित् व डित् प्रत्यय पुढे असतांना ' इक् ' स्वरांला गुण व वृद्धि होत नाहीत असे पहिल्या पादामध्ये आरंभीच सांगितले असल्यामुळे कित् व डित् प्रत्ययांचे परिगणन करणे जरूर पडले म्हणून म्हणा, किंवा पूर्ववैयाकरणांनी कित् व डित् या शब्दांनी उल्लेख केले जाणाऱ्या प्रत्ययांना संक्रम व निवृत्तिस्थान या संज्ञा दिल्या होत्या त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याकरितां म्हणा, दुसऱ्या पादाचे आरंभी पाणिनीने कित् व डित् प्रत्ययांचे विवेचन केले आहे. त्यानंतर स्वरांचा विचार करतांना संप्रसारण हा स्वरांचाच एक प्रकार या दृष्टीने संप्रसारणाचा विचार केला आहे व ते कोठे कोठे होतें ते सांगितले आहे. संप्रसारणाचा प्रसारण ही पूर्व वैयाकरणांची संज्ञा होती. त्यानंतर अ, इ, उ, इत्यादि स्वरांचे ह्रस्व, अर्धह्रस्व, दीर्घ व प्लुत हे भेद सांगून एकश्रुति, अनुदात्त, उदात्त, स्वरित, स्वरितस्थोदात्त, सन्नतर व उच्चैस्तर असे स्वरांचे सात प्रकार त्याने सांगितले आहेत. हे सात प्रकार हल्लींच्या सा, रे, ग, म, प, ध, नि या सात स्वरांच्या मुळाशीं असावे. याप्रमाणे स्वर आणि व्यंजने यांच्या निरनिराळ्या प्रकारांचे विवेचन झाल्यावर शब्दांची प्रकृतिप्रत्ययविभागात्मक जी मुख्य फोड तिजकडे लक्ष देऊन ज्या मूळ शब्दस्वरूपांना प्रत्यय जोडले जातात असे शब्दांचे धातु व प्रातिपदिक हे जे दोन मुख्य प्रकार त्यांचे विवेचन केले आहे. प्रतिपदं गृह्णाति तत् प्रातिपदिकम् (पा. सू. ४।४।३९) अशी प्रातिपदिक या शब्दाची व्युत्पत्ति देऊन प्रत्येक पदाच्या मुळाशीं असलेले शब्दस्वरूप असा ' प्रातिपदिक ' या शब्दाचा अर्थ देतां येणे शक्य आहे. अर्थात् या शब्दस्वरूपामधून क्रियाप्रतिपादक शब्दस्वरूप निराळे करून त्याला ' धातु ' (अत्यंत मूलस्वरूप) असे नांव दिले आहे. अव्युत्पन्न नामे, धातुसाधित नामे (कृदन्त), नामसाधित नामे (तद्धित), सर्वनामे, अव्यये, उपसर्ग व निपात या सर्वांचा द्रव्य हाच प्रतिपाद्य अर्थ असल्यामुळे त्यांचा प्रातिपदिकांतच पाणिनीने अंतर्भाव केला आहे. फक्त, अव्यय, उपसर्ग व निपात यांना लागलेल्या विभक्ति-प्रत्ययाचा लोप होतो हे वैशिष्ट्य त्याने सांगितले आहे.

७९. एकशेष-कल्पना.

सर्व अवयवांचा मिळून जो अर्थ होतो तोच शब्दाचा अर्थ असला पाहिजे असा पाणिनीचा संकेत असल्यामुळे द्विवचनान्त व बहुवचनान्त शब्दांचे वावर्तीत द्वित्वाचे व बहुत्वाचे समर्थन करण्याकरितां पाणिनीला एकशेषाची कल्पना करावी लागली, व त्याने ' देवौ ' हा द्विवचनान्त शब्द देवश्च देवश्च अशा दोन देव शब्दांचा मिळून झाला आहे; तसाच ' देवाः ' हा बहुवचनान्त शब्द देवश्च देवश्च देवश्च... अशा अनेक ' देव ' शब्दांचा मिळून झाला आहे असे सांगून " एकाच स्वरूपाचे अनेक शब्द एकापुढे एक समूह या अर्थाने एकाच विभक्तीत आले असतां त्यांपैकी एकच शब्द शिष्टक राहतो " असा नियम घालून दिला आहे. वार्तिककारांनी अगदी एकाच अर्थाचे पण निराळ्या शब्दस्वरूपाचे असल्यास, तसेच निराळ्या

१. ' धातु ' हा शब्द प्राचीन काळां कोणत्याही वस्तूचे मूलस्वरूप (element) या अथापापण्यांत होता. पृथ्वीधातु, अग्निधातु, तेजोधातु व वायुधातु हे चार धातू म्हणून उल्लेख जुन्या बौद्ध वाङ्मयांत मिळतात.

२. " अव्ययान् उपः " (पा. सू. २।४।८२, पदा.

३. " सत्सुपागामेकशेष एकविभक्ती " (पा. सू. १।२।६४) पदा.

अर्थाचे असून अगदी एकाच शब्दस्वरूपाचे असल्यास देखील त्यांतील एकच शब्द शिल्पक ठेवावा अशी या नियमाला जोड दिली आहे. पुल्लिंग व स्त्रीलिंग एवढाच फरक असलेल्या एकार्थ-वाचक शब्दांपैकीही एक (पुल्लिंगी) शब्दच राहतो व पितृ आणि मातृ, भ्रातृ आणि स्वसृ, पुत्र आणि दुहितृ, श्वशुर आणि श्वश्रू अशा शब्दांपैकीही एकच शब्द राहतो व त्याप्रमाणेच तत्, यत् वगैरे दोन सर्वनाम समूह या अर्थाने एकापुढे एक आली असता त्यांपैकी एकच सर्वनाम राहते असेही पाणिनीने सांगितले आहे. दोन किंवा अनेक शब्दांपैकी एकच शब्द शिल्पक राहणे या भाषा-वैशिष्ट्याला पाणिनीने आपल्या सूत्रांत घातलेल्या 'एकशेष' या शब्दावरून 'एकशेष' हेच नांव देण्यांत आले. हे एकशेष-प्रकरण पूर्वी व्याकरणांत नव्हते व पाणिनीनेच ते आपल्या व्याकरणांत प्रथम घातले असा काही व्याकरणांचा समज आहे. त्याचे पुढेही जाऊन इतर काही व्याकरण, पाणिनीनंतर कोणीतरी व्याकरणां हे प्रकरण पाणिनीच्या सूत्रपाठांत प्रक्षिप्त केले असे म्हणतात; व 'दैव' वगैरे व्याकरणांमध्ये ते आढळून येत नाही हे कारण आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ देतात.

८०. वचनविचार.

एकवचन, द्विवचन व बहुवचन अशी तीन वचने संस्कृत भाषेतच आढळतात. शब्द उच्चारून एकमेकांशी बोलण्याचा व्यवहार सुरू झाला त्या वेळी बोलणारा हा स्वतःविषयी अहं असा एकवचनी प्रयोग करू लागला व ऐकणाऱ्याविषयी त्वं असा प्रयोग करू लागला. साधारणपणे बोलणारा व ऐकणारा मिळून दोघे ही कल्पना व्यक्त करण्याकरितां द्विवचनाचा उल्लेख चालू झाला व या दोघांमध्ये तिन्हाइत माणसाचा अन्तर्भाव केल्यानंतर बहुत्वकल्पना प्रचारांत आली. "अस्मदो द्वयोश्च" या सूत्रावरून असे दिसून येते की काही वेळां बोलणारा हा स्वतःबद्दलमुद्दां बहुवचनी प्रयोग करू लागला. त्याप्रमाणेच पुष्कळ वेळां श्रोत्याचे वास्तवीक बहुमानार्थी बहुवचनाचा प्रयोग होऊ लागला. त्यामुळे द्विवचनाचे प्रयोग कमी कमी होत गेले व अखेर द्विवचन छुप्तच झाले. प्राकृत भाषांमध्ये व त्यांपासून झालेल्या देशी भाषांमध्ये एकवचन व बहुवचन अशी दोनच वचने आढळून येतात.

८१. लिङ्गविचार.

वचनप्रत्ययांप्रमाणे लिंगप्रत्ययही शब्दाच्या प्रतिपाद्य अर्थाचे स्वरूप दाखविण्याकरितां उपयोगी पडतात. संख्यावाचक शब्द सोडल्यास वाक्याच्या कोणत्याही प्रातिपदिकापासून वचनाचा बोध वचनवाचक प्रत्यय लाविल्याशिवाय होत नसल्यामुळे ज्याप्रमाणे वचन हा अर्थ प्रत्ययाचा आहे असे मानतां येते त्याप्रमाणे लिंगाचे वास्तवीक म्हणतां येत नाही. जरी 'देवान् ज्ञानानि, रुच्या इत्यादि ठिकाणीं सुप् प्रत्ययाने व देवी, रमा इत्यादि ठिकाणी ई (डीप् डीप् व डीन्) व आ (टाप् डाप् व चाप्) या स्त्रीत्व अर्थी सांगितलेल्या प्रत्ययांनी स्त्रीलिंगाचा बोध

१. "नानार्थानामपि सरूपाणाम्" व "एकार्थानामपि विरूपाणाम्" (पा. सू. १।२।६४ वरील वार्तिके २२ व २३) पहा.

२. "पुमान् स्त्रिया" (पा. सू. १।२।६७) पहा.

३. पाणिनिमूत्रे (१।२।६८, ७०, ७१) पहा.

४. "त्यदादीनि सर्वानित्यम्" (पा. सू. १।२।७२) पहा.

होत असला तरी लिङ्ग हें प्रातिपदिकाच्या प्रतिपाद्य अर्थावर अवलंबून असल्यामुळे तें प्रथम मनांत येतें व वचन हें वक्त्याच्या विवक्षेवर अवलंबून असल्यामुळे नंतर मनांत येतें. याप्रमाणें प्रतिपाद्य अर्थाला अनुरूप अशीं जरी लिङ्ग व वचन हीं दोन्ही असलीं तरी कांहीं ठिकाणीं लोकव्यवहारामध्ये कांहीं अपवाद दृष्टीस पडतात ते पाणिनीनें “अस्मदो द्वयोश्च” वगैरे सूत्रांनीं सांगितले आहेत. स्त्रीचिन्ह, पुरुषचिन्ह किंवा दोहींचा अभाव यांवर वस्तुतः लिंग अवलंबून असतें. म्हणून ज्या अचेतन वस्तूंचे ठिकाणीं स्त्रीचिन्ह व पुरुषचिन्ह हीं दोन्ही दिसत नाहींत तेथें नपुंसकलिङ्गीच शब्दप्रयोग व्हावा व त्याप्रमाणें हल्लीं कांहीं भाषांमध्ये होतो हें जरी खरें असलें तरी संस्कृत भाषेमध्ये अचेतनवस्तु-वाचक अनेक शब्दांचे स्त्रीलिङ्गी व पुंलिङ्गी प्रयोग दृष्टीस पडतात. याला कारण काय असावें याचा विचार करून पाहिल्यास साधारणपणें आकारानें मोठेपणा, जोरदारपणा, तेज वगैरे पुरुषांमध्ये आढळून येणारे धर्म वस्तूमध्ये प्राप्तून्यानें आढळून येत असल्यास तेथें पुंलिङ्गकल्पना; तशीच याउलट लहान आकार कोमलपणा, संकोच वगैरे धर्म आढळून आल्यास तेथें स्त्रीलिङ्गकल्पना व्यवहारांत आली. यूकाः, लिङ्गाः, पिपीलिकाः वगैरे शब्दांचे फक्त स्त्रीलिङ्गीच प्रयोग, त्याप्रमाणें पतङ्गाः, भृङ्गाः वगैरे शब्दांचे पुंलिङ्गीच प्रयोग दृष्टीस पडतात यावरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. प्राचीन काळीं अचेतन वस्तूंच्या बद्दलही केव्हां केव्हां आलंकारिक भाषेत पतिपत्नीवाचक कल्पना केल्या गेल्या; त्यावरूनही पुंलिङ्गाचें व स्त्रीलिङ्गाचें नियमन झालेलें कांहीं ठिकाणीं दृष्टीस पडतें. उदाहरणार्थ, रात्रि ही दिवसाची वायको किंवा नद्या ह्या समुद्राच्या वायका या कल्पनेमुळे रात्रिवाचक व नदीवाचक शब्द सर्व स्त्रीलिङ्गी आढळून येतात. या बाबतींत ज्यास्त विवेचन भाष्यकारांनीं स्त्रीप्रत्यय सांगण्यापूर्वीं “स्त्रियाम्” (पा. सू. ४।१।३; म. भा. भाग ४ पृ. १६-२१) या सूत्राचें विवेचन करतांना केलें आहे. वचनाचे बाबतींतही अक्षताः वगैरे कांहीं शब्दांचे केवळ बहुवचनी प्रयोग दृष्टीस पडतात. त्याला कारण त्यांचें बहुत्वच नेहमीं प्रत्ययास येतें हेंच आहे. अप्सरसः व दाराः येथें व्यक्ति एक असतांनासुद्धां बहुमान दाखविण्याकरितां बहुवचनी प्रयोग करण्याचा प्रघात पडला असावा.

८२. पदांच्या अर्थाचें सामान्य विवेचन.

प्रातिपदिकांचा सामान्य रीतीनें अर्थ मनांत आल्यावर धातूंचा अर्थ समजावा या दृष्टीनें धातुपाठांमध्ये उभयपदी म्हणून दिलेल्या धातूंना कोणत्या अर्थी परस्मैपद-प्रत्यय व कोणत्या अर्थी आत्मनेपद-प्रत्यय लागतात, तें पाणिनीनें सांगितलें आहे. तसेंच, विशिष्ट अर्थी किंवा विशिष्ट उपसर्ग जोडल्यावर ज्या धातूंच्या पुढें विशिष्ट पदाचेच प्रत्यय दृष्टीस पडतात अशा धातूंचें परिगणन केलें आहे. जरी व्यवहारांत असलेल्या सर्व धातूंची गणना करणें कठिण असलें तरी प्रातिपदिकांच्या गणनेप्रमाणें ती अशक्य कोटीतली नसल्यामुळे पाणिनीनें लोकांमध्ये व वेदामध्ये दृष्टीस पडणाऱ्या सर्व धातूंचें भ्वादि, अदादि इत्यादि दहा गणांमध्ये परिगणन केलें आहे. या दहा गणांना धातुपाठ अशी संज्ञा आहे व त्यांमध्ये अर्थासह एकंदर १९४४ धातू दिले आहेत. धातूंच्या पदविचारानंतर पाणिनीनें प्रातिपदिकांना लावण्यांत येणाऱ्या नदी

१. लिङ्गकल्पनेचा संवन्ध सत्त्व, रजस् व तमस् या गुणांशीही भर्तृहरांनें जोडलेला आहे; सत्त्व-प्रधान म्हणजे स्वर्ग ज्यांचा स्वभाव आहे असे शब्द नपुंसकलिङ्गी, रजःप्रधान म्हणजे प्रवृत्ति हा ज्यांचा स्वभाव आहे असे शब्द पुल्लिङ्गी, त्याप्रमाणेंच तमःप्रधान शब्द स्त्रीलिङ्गी असतात असें भर्तृहरांचें म्हणणें आहे.

२. यापिपदा पाणिनिमुनें (१।३।१२ ते १।३।१६) पण.

धि, अंग, पद, भ, इत्यादि संज्ञांचे अर्थ स्पष्ट केले आहेत; तसेंच, प्रत्ययांना लागणाऱ्या एक-वचन, द्विवचन व बहुवचन या संज्ञांचें व प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष या संज्ञांचेंही स्पष्टीकरण केलें आहे. प्रातिपदिकांचे व प्रत्ययांचे अर्थ वेगवेगळे कळावे म्हणून ज्या अर्थामुळे प्रातिपदिकाचा क्रियेशीं अथवा दुसऱ्या प्रातिपदिकाशीं संबंध दृष्टीस पडतो त्या अपादान, संप्रदान वगैरे अर्थांचें त्यानें विवेचन केलें आहे. प्रातिपदिकांचे अर्थ हे लोकव्यवहारावरूनच समजले जातात. साधारणतः प्रातिपदिकाचा अर्थ सत्त्व म्हणजे द्रव्य हा घट, पट, देवदत्त इत्यादि पदार्थांमध्ये प्रत्यक्षतः, व ब्राह्मण, रुद्र, शुक्र, कृष्ण, याजक, पूजक इत्यादि शब्दांमध्ये ती ती विशिष्ट जाति, गुण अथवा क्रिया धारण करण्यामुळे परंपरेनें असला, तरी ज्या 'च', 'अथ', 'ततः' इत्यादि अव्ययांचे वावरीत तो साक्षात् अथवा परंपरेनेंही दृष्टीस पडत नाही असा एक प्रातिपदिकांचा वर्ग पाणिनीनें दाखविला आहे व त्यामध्ये उपसर्ग, निपात, गति व कर्म-प्रवचनीय यांची त्यानें गणना केली आहे. अव्ययांचा ज्या शब्दांशीं संबद्ध म्हणून प्रयोग केला जातो त्या शब्दांच्या अर्थाचा कांहीं विशिष्ट संबंध त्या अव्ययामुळे मनांत येतो व संबद्ध द्रव्यांचें ज्ञान मागाहून होतें. अव्ययांपासून संबन्धज्ञान प्रत्यक्षतः होत असल्यामुळे व अर्थज्ञान हें नंतर होत असल्यामुळे अव्ययें हीं अर्थाचीं द्योतक असतात, वाचक नसतात, असें मानण्यांत आलें असावें. याप्रमाणें शब्दांचा सामान्य तऱ्हेनें अर्थ व वाक्यामध्ये त्यांचा परस्पर संबन्ध यांची कल्पना पाणिनीच्या पहिल्या अध्यायावरून उत्तम प्रकारें येऊं शकते.

८३. अव्ययीभाव समास.

भाषेमध्ये जीं सामासिक पदे दृष्टीस पडतात त्यांच्या अर्थाचा उलगडा होण्याकरितां पाणिनीनें दुसऱ्या अध्यायांत समासांचें निरूपण केलें आहे. त्यानें समास या शब्दाची व्याख्या न देतां फक्त समास हा अधिकार सांगून त्याच्या पुढें निरनिराळ्या समासांचें परिगणन केलें आहे. सामासिक पदाचा अर्थ जरी अवयवभूत पदांच्या अवयवासारखाच असला तरी तो समन्वित अशा विशिष्ट तऱ्हेनें मनांत येतो ही गोष्ट त्यानें "समर्थः पदविधिः" (२।१।१) असा अधिकार करून समर्थ अशा शब्दांचाच समास होतो असें सांगितलें आहे त्यावरून सिद्ध होते. 'समास' या शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरूनही हेंच सिद्ध होतें. प्रथमतः अव्ययीभाव हा अधिकार सांगून विभक्ति, समीप, समृद्धि इत्यादि अर्थीं होणाऱ्या समासांना 'अव्ययीभाव' ही संज्ञा त्यानें दिली आहे; व त्यानंतर कांहीं विशिष्ट अव्ययें देऊन त्यांचा विशिष्ट शब्दां-बरोबर विशिष्ट अर्थीं अव्ययीभाव सांगितला आहे. अव्ययीभाव ही अन्वर्थ संज्ञा आहे.

१. "तिङ्लोपि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः" इत्यादि सूत्रांमध्ये (पा. सू. १।४।१०१-१०८) पाणिनीनें प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष व उत्तम पुरुष यांचें स्वरूप देऊन त्यांचा केव्हां प्रयोग होतो हें सांगितलें आहे. प्रचलित मराठी व्याकरणांमध्ये इंग्रजी भाषेच्या व्याकरणाला अनुसरून प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष व तृतीय पुरुष अशीं नांवें दिली आहेत व मी (अहं) हें उपपद असतांना क्रियापदाहून प्रथम पुरुष होतो असें म्हटलें आहे. पाणिनीनें 'तो, ती अथवा नैं' असें उपपद असतां प्रथमपुरुष सांगितला आहे. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे पाणिनीचा प्रथम पुरुष म्हणजे हल्लींच्या व्याकरणांतील तृतीय पुरुष, मध्यम म्हणजे द्वितीय, व उत्तम म्हणजे प्रथम अशी व्यवस्था दृष्टीस पडते. या फरकाचें कारण म्हणजे इंग्रजी व्याकरणाचें अनुकरण हेंच दिसतें. पाणिनीच्या क्रमाच्या मुळाशीं "तत्त्वमसि" अहं ब्रह्मास्मि" हा उपनिषदांतील क्रम असावा.

२. याविषयी मागे उपोद्धात परिच्छेद ५८ पहा.

अव्ययीभाव समासाचें त्यानें अव्ययांमध्ये परिगणन केलें आहे. अव्ययीभाव समासामध्ये पूर्व-पदाला प्राधान्य असतें, असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

८४. तत्पुरुष समास.

अव्ययीभावानंतर 'तत्पुरुषः' या अधिकारामध्ये (पा.सू. २।१।२२ पासून २।२।२२) तत्पुरुष समास सांगितले आहेत. तत्पुरुष ही संज्ञा पाहिली असता 'तत्पुरुषः' यासारखे म्हणजे तस्य पुरुषः यासारखे सोडविले जाणारे जे उत्तरपदार्थप्रधान समास ते तत्पुरुष असें साधारणपणें ध्यानांत येतें. समासाचा विग्रह करतांना पहिल्या पदाची म्हणजे गौण पदाची जी विभक्ति असेल तिला अनुसरून लोकांमध्ये द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष वगैरे नांवें प्रचलित आहेत. तत्पुरुषः या अधिकारामध्ये प्रथमतः असमानाधिकरण पदांचे विभक्तितत्पुरुष दिले आहेत; व त्यानंतर समानाधिकरण पदांचे तत्पुरुषसमास दिले आहेत. 'कर्मधारया'ची व्याख्या समानाधिकरण तत्पुरुष अशी असल्यामुळे या तत्पुरुषांना कर्मधारय म्हणण्याची प्रथा पडली आहे. पहिलें पद समानाधिकरण असूनही संख्यावाचक असेल तर त्या समासाला 'द्विगु' हें नांव पाणिनीनें दिलें आहे. यानंतर पूर्वपद हें अवयव दाखविणारें असेल तेव्हां एकदेशितत्पुरुष, 'न' (नञ्) असेल तेव्हां नञ्त्तत्पुरुष, उपसर्ग असेल तेव्हां प्रादितत्पुरुष, उपपद असेल तेव्हां उपपदतत्पुरुष, 'णम्' शेवटीं असलेलें म्हणजे णमुलन्त असेल तेव्हां णमुलत्तत्पुरुष असे निरनिराळे तत्पुरुष समासाचे प्रकार त्यानें दिले आहेत.

८५. बहुव्रीहि व द्वंद्व समास.

तत्पुरुष अधिकारानंतर बहुव्रीहि अधिकार सांगून समासांतील पदांच्या अर्थपेक्षां समासाचा अर्थ निराळा असल्यास त्या समासाला बहुव्रीहि समास म्हणावें अशी पाणिनीनें बहुव्रीहि समासाची व्याख्या दिली आहे. या बहुव्रीहि अधिकारामध्ये पाणिनीनें संख्यावाचक शब्दांबरोबर, सह या अव्ययाबरोबर, व दिग्वाचक शब्दांबरोबर होणारेही समास दिले आहेत; कारण याही समासांमध्ये ज्या पदांचा समास होतो त्या पदांच्या अर्थपेक्षां निराळा असा सामायिक पदाचा अर्थ असतो. शेवटीं, 'च' या अव्ययाचे समूह व समाहार हे जे अर्थ आहेत त्या अर्थां दोन अवयव अधिक पदांच्या समासाला द्वन्द्व म्हणावें अशी व्याख्या देऊन समाहार या अर्था होणाऱ्या द्वन्द्वाचें त्यानें परिगणन केलें आहे. पाणिनीनें समासाचें विवेचन जरी शक्या सूक्ष्म रीतीनें केलें असलें तरी भाषेमध्ये त्याच्या विशिष्ट सूत्रांनीं न सांगले जाणारे असे कित्येक समास राहिले आहेत; कारण, जीवंत भाषेमध्ये समासांचे पूर्ण परिगणन होणें शक्य नाहीं. पाणिनीला याची जाणीव असावी व म्हणूनच त्यानें "सह मुदा" (२।१।४) असें समास सांगणारें साधारण सूत्र करून ठेवले आहे.

८६. सामासिक शब्दांच्या लिङ्गवचनाधिपयी विचार.

द्वन्द्व व तत्पुरुष या समासांमध्ये समासान्त उत्तरपदांच्या लिङ्गाने प्रत्यय लाविले जावे

असा पाणिनीने निर्वध घालून दिला आहे. समाहार या अर्थी द्वन्द्व असला तर समाहार या अर्थाला योग्य असे नपुंसकलिङ्गी प्रत्यय लागतात. अव्ययीभाव समासाला अव्यय ही संज्ञा असल्यामुळे विभक्तिप्रत्ययाचा लोप (लुक्) होतो; अकारान्त अव्ययीभावाला मात्र अम् प्रत्यय लागतो. बहुव्रीहि समासाची लिंगवचनें अन्य पदार्थाच्या लिंगवचनांप्रमाणे असतात. समासांतील पदांचा अर्थ जरी समासाच्या स्वरूपावरून साधारणतः कळत असला तरी आंतील पदांच्या विभक्ति-प्रत्ययांचे निरनिराळे अर्थ कळल्याशिवाय समासाचा बरोबर अर्थ कळणार नाही म्हणून द्वितीया, तृतीया वगैरे विभक्तिप्रत्यय कोणत्या अर्थी होतात ते सांगून विशिष्ट विभक्त्यांचे जे प्रयोग दिसून येतात त्यांचेबद्दल पाणिनीने नियम सांगितले आहेत; व सामान्य नियमांप्रमाणे सामासिक शब्दांची लिंगवचनें जेथे दृष्टीस पडत नसतील अशीं अपवाद स्थलेही त्याने निर्दिष्ट केली आहेत. त्याप्रमाणेच ज्यांचा समास होतो, त्यांतील एका शब्दाऐवजी दुसरा शब्द समास झाल्यावर सेथें आढळून येतो अशीही स्थळे निर्दिष्ट केली आहेत. तद्वितान्त शब्दाशी समास झाल्यास जेथे तद्वित प्रत्ययाचा लोप होतो असेही शब्द दिले आहेत. शेवटी, विशिष्ट स्थलीं सुप् प्रत्यय किंवा विकरण प्रत्यय केव्हां लुप्त होतात ते सांगून पाणिनीने दुसरा अध्याय पुरा केला आहे. याप्रमाणे वाक्यांमधील निरनिराळ्या शब्दांचा परस्परसंबन्ध व त्यांचा योग्य अर्थ यांचे बरोबर ज्ञान पहिल्या दोन अध्यायांत झाल्यानंतर दरएक सुबन्त अथवा तिङन्त शब्दांतील प्रकृति-प्रत्ययविभाग कळून प्रत्येक पदाचा योग्य अर्थ समजावा या हेतूने पुढील अध्यायाला पाणिनीने सुरवात केली आहे व प्रथमतः धातुसाधित धातु, कृदन्तशब्द व तिङन्तशब्द यांचेबद्दल नियम तिसऱ्या अध्यायामध्ये दिले आहेत.

८७. कालनिदर्शक प्रत्ययांविषयी विचार आणि सामान्यकालनिदर्शक कृतप्रत्यय.

धातुपाठामध्ये प्रत्येक धातूचा अर्थ देऊन पाणिनीने एकंदर १९४४ धातू सांगितले आहेत. त्यांशिवाय इच्छा या अर्थी सन्, प्रयोजन या अर्थी णिच्, व पौनःपुन्य या अर्थी यङ् हे प्रत्यय लावून धातुसाधित धातूही होतात असे त्याने सांगितले आहे. तसेच इच्छा या अर्थी क्यच्, आचार या अर्थी क्यङ् आणि क्तिप् हे प्रत्यय नावांना लावून नामधातूही होतात असे त्याने म्हटले आहे. कालवाचक व अर्थवाचक लकार-प्रत्यय पुढे असतांना धातूच्या पुढे विकरण प्रत्यय, तसेच लृट् प्रत्ययांच्या पूर्वी स्य, लुट् प्रत्ययांच्या पूर्वी तास्, लेट् प्रत्ययांच्या पूर्वी सिप्, लुङ् प्रत्ययांच्या पूर्वी सर्वसाधारण न्ति व त्याला विवक्षित ठिकाणीं सिच्, क्स, चङ्, अङ्, चिण् वगैरे आदेश; तसेच कांहीं विवक्षित धातूंहून व सर्व नामधातूंहून लिट् प्रत्ययांचे पूर्वी आम् असे कालनिदर्शक प्रत्यय त्याने सांगितले आहेत. पाणिनीने या विकरणांना व कालनिदर्शक प्रत्ययांना अर्थ न दिल्यामुळे ते स्वार्थी होतात असे जरी वैयाकरण मानीत असले तरी या प्रत्ययांपासून कालाचा बोध होत असल्यामुळे एका दृष्टीने त्यांना कालाचे चोतक म्हटल्यास चालेल. पाणिनीने धातुसाधित नामे देण्यांतही एक प्रकारचा क्रम स्वीकारिला आहे. प्रेष, अतिसर्ग, प्रातःकाल व अह् या अर्थी प्रत्येक धातूला लागणारे व 'कृत्य' या नावाने ओळखिले जाणारे तव्य व अनीय हे प्रत्यय त्याने प्रथमतः दिले आहेत व त्यांशिवाय विशिष्ट धातूंना लागणारे

१. " परवल्लिप्तं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः " (पा. सू. २।४।२६) पहा.
२. " नाव्ययीभावादतोन्वपञ्चन्याः " (पा. सू. २।४।८३) पहा.
३. याविषयी पाणिनिसूत्रे २।४।७१ ते २।४।८४ पहा.

यत्, क्यप् व ण्यत् प्रत्यय-देऊन कर्तव्य, करणीय, कृत्य व कार्य यांसारखीं रूपें साधिलीं आहेत. त्यानंतर कर्ता या अर्थी प्रत्येक धातूला लागणारे ण्वुल् व तृच् हे सामान्य प्रत्यय देऊन विशिष्ट ठिकाणीं लागणारे अच्, क, श, ण, ण्वुन्, थक्कन्, ण्युद् इत्यादि प्रत्यय देऊन कारक, कर्ता, कर वगैरे शब्द साधिले आहेत. त्यानंतर कर्ता याच अर्थी, पण धातूचे पूर्वी कर्म या अर्थीचें उपपद असतांना लागणारे, अण्, क, ण, ड, टक्, ट, खश् वगैरे प्रत्यय देऊन कुम्बकार, कम्बलद, बर्महर, जनमेजय, अभ्रंलिह यांसारखे अनेक शब्द साधिले आहेत. या सर्व शब्दांमध्ये उपपदाचा प्रत्ययान्त धातूवरोवर समाप्त होतो व त्या समाप्ताला उपपदतत्पुरुष अथवा केवलतत्पुरुष म्हणतात.

८८. भूतकालवाचक प्रत्यय, वर्तमानकालवाचक प्रत्यय, भविष्यकालवाचक प्रत्यय व भावे-प्रत्यय.

पाणिनीने कर्ता या अर्थी भूतकालवाचक सर्वसाधारण कसु व क्तवतु प्रत्यय तसेच कर्म या अर्थी क्त व कानच् हे प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यांपैकी क्त व क्तवतु या प्रत्ययांना त्याने निष्ठा ही संज्ञा दिली आहे. अर्थात् हे प्रत्यय परिनिष्ठित म्हणजे संपलेली क्रिया दाखवितात. हे भूतकालवाचक प्रत्यय सांगतांनाच त्याने भूतकालवाचक परोक्ष या अर्थी लिट्, अनद्यतन भूत या अर्थी लिट्, व सामान्यभूत या अर्थी लुट् हे लकारप्रत्यय सांगितले आहेत. धातूला सांगितलेल्या पदाला अनुसरून या लकार प्रत्ययांना तिङ् प्रत्यय आदेश होऊन 'चकार', 'अकरोत्', 'अकापीत्' यांसारखी क्रियापदे (आख्याते) तयार होतात. भूतकाल या अर्थी 'पुरा' अथवा 'स्म' यांचा योग असतांना लट् प्रत्ययही होतात. भूतकालवाचक प्रत्यय सांगितल्यानंतर पाणिनीने वर्तमानकालवाचक सत् या संज्ञेने ओळखिले जाणारे शतृ व शानच् प्रत्यय व विशिष्ट अर्थी दिष्टर येणारे शानम् व चानश् हेही प्रत्यय सांगितले आहेत. वर्तमानकालवाचक लट् प्रत्यय सांगून करोति व कुरुते यांसारखीं रूपेही त्याने तयार केली आहेत. अर्थाचे वाच्यता साधारणपणे भूतकालवाचक प्रत्ययांसारखे व तात्कालिक नांवांने ओळखिले जाणारे तच्छील, तद्धर्म, व तत्साधुकारिन् या अर्थी विशिष्ट धातूंदून होणारे इणुच्, वुच्, उक्कच्, वगैरे अनेक प्रत्यय त्याने सांगितले आहेत. याच अर्थी तृन्, किप्, व युच् हे साधारणतः सर्व धातूंदून होतात. वर्तमानकालवाचक व भूतकालवाचक प्रत्ययांनंतर पाणिनीने भविष्यकालवाचक प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यांमध्ये 'कर्ता' तसेच 'करिष्यति' यांसारखी क्रियापदे ज्यांदून साधली जातात असे अनद्यतनभविष्य या अर्थी लुट् व सामान्यभविष्य या अर्थी लृट्, हे प्रत्यय सांगितले आहेत. तसेच भविष्यकालवाचक शतृ व शानच् हेही प्रत्यय सांगितले आहेत. याच प्रसंगाने क्रियापद क्रिया अगतांना सर्व धातूंना लागणारे वमुन् व ण्वुल् हेही प्रत्यय सांगितले आहेत. गतांत शेतर्त धातूभं प्रतिपादन करणारे व भावे-प्रत्यय म्हणून ओळखिले जाणारे व साधारणतः सर्व धातूंदून होणारे वपुद्, क, षच्, व क्तिन्, हे प्रत्यय सांगितले आहेत. किन् प्रत्ययाने ऐवजी स्त्रीलिङ्गी अ (अ+टाङ्=आ) प्रत्ययही विशिष्ट धातूंदून सांगितला आहे. साधनाय अन्, अण्, क, किप्, नन्, इत्यादि अनेक प्रत्यय विशिष्ट धातूंदून सांगितले आहेत. किन् द्वारी प्रत्यय भात या अर्थी सांगितला आहे. भोक्तृयांत म्हणायचाच म्हणजे सर्व धातूंची 'वर्तनिक्रिय भाव' या अर्थी प्रातिपदिकांत गगना हेतु असे पाणिनीला सांगाय-काचे आहे.

८९. कृदन्त शब्दांच्या लिङ्गवचनांचें विवेचन.

भूत, वर्तमान व भविष्यत् हे काल, तसेच कर्ता, कर्म, करण व अधिकरण हीं कारकें यांना दाखविणारे प्रत्यय लागून तयार होणारे कृत्-प्रत्ययान्त शब्द हे प्रत्यक्षतः अथवा अप्रत्यक्षतः द्रव्याचा बोध करून देणारे असल्यामुळे ज्या द्रव्यांना उद्देशून त्यांचा प्रयोग केलेला असतो त्या द्रव्याच्या लिंगाला व वचनाला अनुरूप असे लिंगवाचक व वचनवाचक प्रत्यय त्यांना लागतात. लकार प्रत्यय लागून क्रियावाचक क्रियापदेच होत असल्यामुळे लिंगाचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. धातूचा अर्थ भाव म्हणजे क्रिया हिच्यापासून वास्तविक पाहतां लिंगबोध होणें शक्य नसलें तरी भाव या अर्थी प्रत्यय लागून तयार झालेले पाक, पक्ति व पचन यांसारखे शब्द तिन्ही लिंगां दृष्टीस पडतात. हें पाहूनच भाष्यकारांनीं “ कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति ” असें म्हटलें आहे. पाणिनीचीं सूत्रें पाहिलीं असतां “ भावे ” (३।३।१८) या सूत्रांतील भाव हा शब्द, “ तुमन्पुलौ क्रियायां क्रियार्यायाम् ” (३।३।१०) या सूत्रांतील क्रिया हा शब्द, व “ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ” (१।३।१४) या सूत्रांतील कर्म हा शब्द हे तीनही शब्द जरी पाणिनीनें धात्वर्थ दाखविण्याकरितां योजिलेले असले तरी या तीनही शब्दांच्या अर्थामध्ये धात्वर्थाला अनुरूप असा कांहीं वारीक भेद त्याला विवक्षित असावा असें दिसतें. “ कारकं हि क्रियां निर्वर्तयति ” या प्रचारांत असलेल्या वाक्यामध्ये सांगितलेले जे तीन टप्पे ते कर्म, क्रिया व भाव या तीन शब्दांमध्ये पाणिनीला विवक्षित असावे. आरंभीचा कारक व्यापार म्हणजे कर्म, चालू कारकव्यापार म्हणजे क्रिया व शेवटचा कारकव्यापार म्हणजे भाव असे तीन टप्पे मिळून धातूचा अर्थ पाणिनीला विवक्षित असावा व त्या अनुरोधानें ल्युट्, क्तिन् व घञ् या प्रत्ययांचा प्रयोग पाणिनिकालीं चालू असावा असें दिसतें. याप्रमाणें क्रियापदें व धातुसाधितें हीं कोणत्या अर्थी व कोणते प्रत्यय लावून होतात हें सांगितल्यानंतर तुमुन्, क्त्वा व णमुल् या प्रत्ययांसंबंधीं नियम सांगून पाणिनीनें विशिष्ट तिङ् प्रत्ययांना विशिष्ट प्रसंगीं होणारे आदेश सांगितले आहेत. त्याप्रमाणेंच मुख्य क्रियेच्या कालाला अनुसरून गौण क्रियेचा काल समजावा व त्याप्रमाणें प्रत्यय करावे (धातुसंबन्धे प्रत्ययाः) असा सर्वसाधारण नियम घालून विशिष्ट प्रसंगीं त्यांना होणारे अपवाद सांगून पाणिनीनें आपला तिङन्ताध्याय पुरा केला आहे.

९०. स्त्रीप्रत्यय.

आख्यातें (क्रियापदें) व कृदन्त शब्द यांशिवाय भाषेमध्ये आढळून येणाऱ्या शब्दांच्या मूळ स्वरूपांचे (प्रातिपदिकांचे) पाणिनीनें प्रत्ययरहित व प्रत्ययसहित असे दोन विभाग केले आहेत. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें उणादि प्रातिपदिकें हीं पाणिनिमताप्रमाणें प्रत्ययरहितच समजावयाचीं असें भाष्यकारांचें मत आहे. प्रत्ययान्त शब्दांचे स्त्रीप्रत्ययान्त व इतर असे दोन विभाग पाणिनीनें केले आहेत. प्रत्ययान्त शब्दांना—(प्रातिपदिकांना)—ही स्त्रीत्व विवक्षा असल्याच स्त्रीलिंगी प्रत्यय लागतात.

१. हें वाक्य मराभाष्यामध्ये अनेक ठिकाणीं आलें आहे. (पा. सू. २।२।१९ म. भा. भाग २ पृ. ३५२; पा. स. ४।१।३, भाग ४ पृ. २४; पा. सू. ५।४।१९, भाग ४ पृ. ४८७, पा. सू. ६।२।१३९, भाग ५ पृ. २८५ पहा.) विशेष विवेचन पा. स. ३।१।६७ वरील भाष्यामध्ये आलें आहे. (भाग १ पृ. १२७-१२८ पहा.)

२. पाणिनींनीं मागे उल्लेख पृष्ठ १६० र्दीप १ पहा.

एकापुढें एक असे दोन स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय एकाच अर्थी मात्र लागत नाहींत. स्त्रीप्रत्यय हे स्त्रीलिङ्गाची विवक्षा असेल तेथेंच लावण्यांत येतात. आख्यातें व अव्ययें यांना स्त्रीलिङ्गाची विवक्षाच शक्य नसल्यामुळे ते लावण्यांत येत नाहींत. मातृ, दुहितृ, सरितृ, शरदृ, धेनु, रुचि, शक्ति इत्यादि ठिकाणीं जेथें मूळ शब्दांपासून स्त्रीलिङ्गाचाच फक्त बोध होतो तेथेंही स्त्रीप्रत्यय लाविले जात नाहींत. तसेंच, पितृ, भ्रातृ, पुरुष, पुंस् वगैरे शब्दांपासून जेथें फक्त पुंलिङ्गाचाच बोध होतो तेथेंही स्त्रीप्रत्यय लाविले जात नाहींत. अकारान्त शब्दांहून स्त्रीत्वविवक्षा असतांना स्त्रीत्वाचा बोध होत असतांनाही आ (टाप्) प्रत्यय करून स्त्रीत्वाचक शब्द आकारान्तच केले जातात. लिङ्गाच्या बोधाविषयीं लोकव्यवहार हाच सर्वथा प्रमाण समजावयाचा हें 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' या वचनानें भाष्यकारांनीं स्पष्ट केलें आहे. लोकांमध्ये लिङ्गव्यवहार कसा करण्यांत आला याविषयीं विवेचन "स्त्रियाम्" (४।१।३) या सूत्रावरील भाष्यामध्ये उत्तम प्रकारें केलें आहे व थोडेंसे विवेचन मागेही केलें आहे. स्त्रीत्वविवक्षा ही पाणिनीनें तीन प्रकारांनीं दिलेली आहे (१) ज्या विशिष्ट धर्मांनीं युक्त पुलिङ्गी व्यक्तीचा बोध होत असेल त्याच धर्मांनीं विशिष्ट अशा स्त्रीलिङ्गी व्यक्तीचा बोध होत असेल तेव्हां; उदा० शुक्ला (शायी याचें विशेषण), वाला (लहान मुलगी), कर्त्री (कणारी स्त्री) कुमारी (लहान वयाची मुलगी); (२) विशिष्ट जातीची किंवा गोत्राची स्त्री या रीतीनें बोध होत असेल तेव्हां; उदा० अजा, कुक्कुटी, ब्राह्मणी, वृषली, नाढायनी; (३) विशिष्ट पुरुषाची भार्या या अर्थानें बोध होत असेल तेव्हां. उदा० गणकी, प्रष्टी, इन्द्राणी, वरुणानी वगैरे.

९१. स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांविषयीं मूळ कल्पना.

पाणिनीनें जरी आ (टाप्, डाप्, चाप्) व ई (डीप्, डीष्, डीन्) हे स्त्रीप्रत्यय म्हणून सांगितले असले तरी स्त्रीवाचक शब्द हे साधारणतः पुरुषवाचक शब्दांचा स्वर दीर्घ होऊन साधले गेले असावे. ज्या ठिकाणीं अमक्या जातीची किंवा अमक्या व्यक्तीची स्त्री असा बोध होत असेल तेथें मात्र अमक्याची (अमक्यार्थी संज्ञा) या अर्थी 'इ' प्रत्यय लागल्यावर स्त्रीत्वविवक्षेमुळे त्या 'इ'काराला दीर्घ करण्यांत आला असावा. अमक्याची भार्या असा बोध असतांनाही अमक्याची या अर्थी 'इ' प्रत्यय व भार्यात्व-(स्त्रीत्व)-विवक्षेमुळे दीर्घाचारण झालें असावें. इन्द्राणी, वरुणानी इत्यादि ज्या ठिकाणीं पाणिनीनें 'आनुक्' आगम सांगितला आहे तेथें पुरुषवाचक शब्द बहुमानार्थी असल्यामुळे इन्द्राणाम् (भार्या), वरुणानाम् (भार्या) अशा अर्थी इन्द्राणाम् + ई = इन्द्राणी, वरुणानाम् + ई = वरुणानी अशा प्रकारचे शब्द लोकप्रचारांत आले असावे. व्यञ्जनान्त शब्द स्त्रीत्ववाचक असला तर स्त्रीप्रत्यय लाविला जात नसे; तरी पण स्त्रीलिङ्गी शब्द लोकव्यवहारांत आकारान्त किंवा ईकारान्तच दृष्टीस पडत असल्यामुळे त्या शब्दांना 'आ' जोडण्याची प्रथा काहीं प्रांतांमध्ये पटली हें "नष्टि भागुरि...आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" या कारिकेवरून स्पष्ट दिसून येतें.

१. म. मा. भाग २ पृ. २९३, ३८८ व ४६९, भाग ४ पृ. २१, ४६०, ४६९ व ५००, तसेंच भाग १ पृ. २७९, पहा.

२. म. मा. भाग ४ पृ. १६-२१ पहा.

३. उगोप्य पृ. १६०-६८ परिच्छेद ८१ पहा.

४. "इन्द्राणमवर्तुषं वरुणानामवर्तुषं" (पा. सू. ४।१।४९) पहा.

९२. स्त्रीप्रत्यय व तद्धितप्रत्यय यांमधील साम्य.

स्त्रीप्रत्ययांशी तुलना केली असतां जरी तद्धित प्रत्ययांचे वावर्तीत पुष्कळसे संख्याधिक्य व अर्थांचे वैविध्य दृष्टीस पडलें तरी तद्धितप्रत्यय व स्त्रीप्रत्यय यांमध्ये एकप्रकारचें साम्य दिसून येतें. तें साम्य म्हणजे स्त्रीप्रत्यय हे ज्याप्रमाणें 'त्याची स्त्री' या अर्थानें एका शब्दाचा (ज्याला प्रत्यय लागतो त्या शब्दाचा) दुसऱ्या शब्दाशीं असलेला एक प्रकारचा संबंध दाखवितात त्याप्रमाणें तद्धितप्रत्ययही 'त्याच्याशीं संबद्ध' या सामान्य अर्थानेंच एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशीं किंवा वस्तूशीं, तसाच एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूशीं किंवा व्यक्तीशीं असलेला संबंध दाखवितात. एकाच अर्थी अनेक शब्द असल्यामुळें संस्कृतभाषेची शब्दसमृद्धि पाहतां जितका तिचा विस्तार दिसून येतो तितकाच शब्दाच्या उपयोगामध्ये तिचा संकोच दिसून येतो; व ठिकठिकाणीं शब्दांचें काम प्रत्ययांनीं केलेलें आढळून येतें. या वैशिष्ट्यामुळें संस्कृतभाषेला प्रत्ययमय भाषा अथवा प्रत्ययप्रचुर भाषा (inflectional language) असें म्हणण्यांत येतें. ज्याप्रमाणें स्त्रीप्रत्ययाचे वावर्तीत स्त्री पत्नी वगैरे संबद्ध शब्द उच्चारल्याशिवाय ब्राह्मणी या शब्दावरून ब्राह्मण जातीची स्त्री किंवा दाक्षी या शब्दावरून दक्ष गोत्रांतील स्त्री अथवा इन्द्राणी या शब्दावरून इन्द्राची पत्नी एवढा अर्थ मनांत येतो त्याप्रमाणेंच गार्गी या शब्दावरूनच गर्गाचा मुलगा किंवा वैयाकरण शब्दावरून व्याकरण अध्ययन करणारा विद्यार्थी एवढा सर्व अर्थ मनांत येतो. अर्थात्, जे तद्धितप्रत्यय अनेक सामान्य अर्थी सांगितले असतात तेथें ठिकठिकाणचा विशिष्ट संबंध ध्यानांत येण्याकरितां विशेष्याचा प्रयोग केला जातो; पण संबंध हा प्रत्ययानेंच दाखविला जातो.

९३. 'तद्धित' संज्ञेचें विवेचन.

तद्धित या संज्ञेची व्याख्या पाणिनीनं दिली नाहीं. तत्पुरुष, कर्मधारय या शब्दांप्रमाणें लोकांमध्ये व वैयाकरणांमध्ये त्याचे वेळीं नामांवरून नामें साधणाऱ्या प्रत्ययांना 'तद्धित' प्रत्यय ही संज्ञा देण्यांत आली असावी. 'अव्ययीभावः' (पा. सू. २।१।५) 'तत्पुरुषः' (पा. सू. २।१।२२) अशीं अधिकारसूत्रें करून जसें त्या समासांचें त्यानं परिगणन केलें आहे तसेंच 'तद्धिताः' (पा. सू. ४।१।७६) असा अधिकार करून त्यानं तद्धित संज्ञा लागू पडणाऱ्या पांचवा अध्याय संपेपर्यंत सांगितलेल्या सर्व प्रत्ययांचें परिगणन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच धातूला लागणाऱ्या तिडू प्रत्ययाखेरीज सर्व प्रत्ययांना त्यानं कृत् हें क्रिया करणारें या सामान्य अर्थाचें जसें नांव दिलें आहे तसेंच अपत्यवाचक, देशवाचक व कालवाचक यांसारख्या तद्धितप्रत्ययांना देखील 'त्याला हितकारक' अशा सामान्य अर्थाचेंच त्यानं नांव दिलें असावें. वास्तविक पाहतां तद्धित हे नांव ज्यांमुळें पडलें असे 'तस्मै हितम्' म्हणजे 'त्याला हितकारक' या अर्थाचे तद्धितप्रत्यय त्यानं सर्वांत आरंभीं म्हणजे अपत्य प्रत्ययांचे पूर्वीच द्यावयास पाहिजे होते; पण त्यानं ते प्रत्यय एकंदर तद्धितप्रत्ययांपैकीं निम्मे अधिक प्रत्यय चौथ्या अध्यायांत सांगून झाल्यानंतर पांचव्या अध्यायाचे आरंभीं दिले आहेत. याचें कारण अपत्य हा अर्थ फार महत्त्वाचा असल्यामुळें त्या अर्थी प्रत्यय प्रथमतः द्यावे असें त्यानं ठरविलें व अपत्य या अर्थी सर्वसामान्य जसा अण् प्रत्यय आहे त्याप्रमाणेंच अनेक निरनिराळ्या अर्थी अण् याचारलेच ठेव् आणि छे

१. " प्राग्वहोष्ठम् " (पा. सू. ४।४।१) पश.

२. " प्राक् क्रीताच्छः " (पा. सू. ५।१।१) पश.

हे सर्वसामान्य प्रत्यय प्रथमतः सांगणें जरूर आहे असें वाटल्यावरून त्यानें ते सांगितले; व ते सांगून झाल्यावर सर्वसाधारण यत् प्रत्यय सांगतेवेळीं यत् प्रत्ययाच्या अनेक अर्थीपैकी 'हित' हा एक अर्थ असल्यामुळें 'तस्मै हितम्' या अर्थाच्या प्रत्ययांना त्यानें सुरवात केली. पांचव्या अध्यायांतील बहुतेक सर्व प्रत्यय विशिष्ट अर्थी विशिष्ट शब्दाहून सांगितलेले विशिष्ट प्रत्यय या स्वरूपाचेच दिसून येतात. चौथ्या व पांचव्या अध्यायांतील स्त्रीप्रत्ययांखेरीज सर्व प्रत्ययांना 'तद्धित' याऐवजी दुसरी एखादी चांगली लागू पडेल अशी संज्ञा पाणिनि देऊ शकला असता; पण पूर्वाचार्यांनी अशा प्रकारच्या प्रत्ययांना दिलेली तद्धित संज्ञाच उपयोगांत आणणें त्याला योग्य वाटलें व अशा सर्व प्रत्ययांचें संपूर्ण परिगणन व्हावें या हेतूनें त्यानें ती आरभीच स्वतंत्र अधिकारसूत्र घालून दिली.

९४. अपत्यबोधक प्रत्यय.

पाणिनीनें जरी तद्धितप्रकरणांचे विभाग पाडले नसले तरी त्याच्या लिहिण्याच्या धाटणीवरून कांहीं विभाग पाडतां येणें शक्य आहे. प्रथमतः त्यानें कोणत्याही प्रातिपदिकाला लागणारा विशिष्ट अर्थाचा अण्, ठक्, छ यांसारखा सर्वसाधारण प्रत्यय सांगितला आहे व त्यानंतर विशिष्ट प्रातिपदिकांहून होणारे वैशिष्ट्ययुक्त प्रत्यय, तसेच विशिष्ट अर्थी होणारे विशिष्ट प्रत्यय अपवाद म्हणून सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ, अपत्य या अर्थी कोणत्याही प्रातिपदिकाहून होणारा सामान्य अण् प्रत्यय त्यानें सांगितला आहे; व त्यानंतर त्यानें प्रातिपदिकाच्या शेवटी 'अ'कार असेल तर इ (इच्) प्रत्यय करावा अशा रीतीनें कांहीं अपवाद सांगितले आहेत. तसेंच, शिव वगैरे शिवादि गणांतील शब्दांहून 'इच्' न करतां अण् प्रत्ययच करावा, तसेंच स्त्रीवाचक शब्दांहून साधारणतः ढक् (एथ) प्रत्यय करावा असेंही सांगितलें आहे; व पुत्र सोडून इतर नातू, पणतू, वगैरे अपत्य या अर्थी गर्ग वगैरे शब्दांहून वच् प्रत्यय सांगितला आहे; अपत्य या शब्दाचा पाणिनीनें फार व्यापक अर्थ घेतला आहे; व पुत्रवंशांतील सर्वांना पूर्वजांचें अपत्य म्हणून त्यानें म्हटलें आहे; पुत्र सोडून नातू पणतू वगैरे सर्व पुत्रवंशजांना गोत्र ही संज्ञा त्यानें दिली आहे; व कांहीं विशिष्ट प्रत्यय गोत्रापत्य या अर्थाचें सांगितले आहेत. गोत्रनांवांचा पाणिनीचे काळीं हल्लींच्या आडनांवांसारखा किंवा कुलनामांसारखा उपयोग केला जात असे व कुटुंबासव्ये जरी हल्लींसारखी व्यक्तिनामे होती तरी कुटुंबांशिवाय इतर लोकांकडून कोणत्याही व्यक्तीचा गोत्रनांवांनेच उल्लेख केला जात असे. अध्ययनाची शाखा, प्रवर वगैरे समजण्यास त्याचा फार उपयोग होत असल्यामुळें व धार्मिक कृत्ये हीं शाखांना अनुरूपच केलीं जात असल्यामुळें धार्मिक विधि करणारा, करविणारा व शिकविणारा या सर्वांचा उल्लेख गोत्रनांवांनेच करणें सोयीचें होई. फक्त, एकाच वेळीं एकाच कुळांत वापलेक, चुलतेपुतणे भाऊभाऊ इत्यादि व्यक्ती प्रसिद्ध असल्यास लहान व्यक्तीचा उल्लेख गोत्रप्रत्ययान्त नांवाला आणखी एक प्रत्यय (युवप्रत्यय) लावून करण्यांत येत असे.

१. " प्राप् हितायत् " (पा. सू. ४।४।७५) पदा.

२. " तस्मै हितम् " (पा. सू. ५।१।५) पदा.

३. " तद्धिताः " (पा. सू. ४।१।७६) पदा.

९५. 'शैषिक' प्रत्यय.

अपत्यप्रत्ययानंतर पाणिनीने सामान्य रीतीने सांगितलेला अण् प्रत्यय अपत्य या अर्थाशिवाय आणखी कोणकोणत्या अर्थी होतो ते सांगितले आहे; व कोणत्या विशिष्ट अर्थी कोणत्या विशिष्ट शब्दांहून त्या अण् प्रत्ययाला अपवाद म्हणून इतर प्रत्यय होतात ते सांगितले आहे. साधारणतः अण् प्रत्यय हा ग्रंथवाचक शब्दांहून 'तें जाणणारा' किंवा 'तें म्हणणारा' या अर्थी होतो. त्याप्रमाणेच त्याने रंगविलेले, त्याने संस्कृत, त्यांचा समूह, त्यांचा देश इत्यादि अर्थीही साधारणतः अण् प्रत्यय होतो; तसेच, देवतावाचक शब्दांहून त्या देवतांचा भक्त या अर्थीही अण् प्रत्यय होतो. पाणिनीने 'शेषे' असा अधिकार करून त्या अधिकारामध्ये त्या ठिकाणी झालेला, त्या ठिकाणाहून आलेला, त्यामध्ये कुदाल या अर्थी, तसेच त्याने उच्चारलेले, त्याने केलेले, मिळविलेले, विकत घेतलेले अथवा त्यापासून उत्पन्न झालेले या अर्थी, त्याप्रमाणेच त्यांचे व्याख्यानरूप असलेला किंवा त्यासंबंधी रचिलेला (ग्रंथ) या अर्थी, तसेच त्यांची जन्मभूमि किंवा निवासस्थान असा देश या अर्थी, फार काय, 'त्यांचे हें' या अत्यंत सामान्य अर्थीही अण् प्रत्यय सामान्यतः सांगितला आहे; व त्याला अपवाद म्हणून वरील 'शेषे' या अधिकारांतील कोणत्याही अर्थी, ज्यावरून प्रत्यय करावयाचा तो शब्द अव्यय असेल तर 'त्य' (त्यप्), कालवाचक असेल तर 'ठञ्', दक्षिणा, पश्चात् वगैरे दिशा दाखविणारा असेल तर 'त्यक्' व वृद्ध म्हणजे आ, ऐ औ यांपैकीं त्वर प्रारंभी असलेला असेल तर 'छ' असे अपवाद प्रत्यय सांगितले आहेत. पाणिनीने 'त्यांचे अपत्य' या सामान्य अर्थी, 'त्यांचे हें' या शैषिक अर्थी, किंवा 'त्याने केलेले' इत्यादि विशिष्ट अर्थी कोणत्याही शब्दांहून सामान्यतः जसा अण् प्रत्यय सांगितला आहे त्याप्रमाणेच पुढे दिलेल्या कांही विशिष्ट अर्थी कोणत्याही शब्दांहून सामान्यतः ठक् प्रत्यय सांगितला आहे व विशिष्ट शब्दांहून विशिष्ट प्रत्यय जागोजागी त्याला अपवाद म्हणून सांगितले आहेत. हा ठक् प्रत्यय त्याने खेळतो, खणतो, जिकतो किंवा उपजीविका करतो अशा अर्थी तृतीयान्त शब्दांहून; ते देतो, राखतो, वेचतो, या अर्थी द्वितीयान्त शब्दांहून; त्याचा स्वामी या अर्थी षष्ठ्यन्त शब्दांहून; त्याप्रमाणेच तेथे नेमलेला, तेथे योग्य, तेथे माहीत असलेला किंवा अध्ययन करणारा या अर्थी सप्तम्यन्त शब्दांहून सांगितला आहे. ठक् प्रत्ययानंतर 'त्याला हितकारक' या अर्थी चतुर्थ्यन्त शब्दांहून सामान्यतः 'छ' प्रत्यय सांगितला आहे व उकारान्त शब्द तसेच गो, हविस्, युग इत्यादि शब्द यांहून 'छ' प्रत्ययाच्या ऐवजीं यत् प्रत्यय सांगितला आहे.

१. "शेषे" पा. सू. ४।२।९२ पदा.

२. "तसेदन्" (पा. सू. ४।३।१२०) पदा.

३. पाणिनिसूत्रे "अव्ययव्यप्" (४।२।१०४), "कालाट्ठञ्" (४।२।११), "दक्षिणा-पश्चात्" (४।२।९८), "वृद्धाच्छः" (४।२।११४) पदा.

४. "प्राग्वहतेष्क्" इत्यादि सूत्रे (४।४।१-७४) पदा.

५. "प्राक् क्रीताच्छः" (५।१।१) पदा.

६. "उगवादिभ्यो यत्" (५।१।२) पदा.

९६. गुणविशेषवाचक व क्रियाविशेषवाचक तद्धित प्रत्यय.

याप्रमाणें अण्, ठक्, छ, आणि यत् हे सामान्यतः त्या त्या अर्थी कोणत्याही शब्दाला लागणारे प्रत्यय व विशिष्ट अर्थी विशिष्ट शब्दांहून त्यांना अपवादभूत विशिष्ट प्रत्यय हे सर्व सांगून शाल्यावर पाणिनीनें द्रव्याच्चा विशेष दाखविणारे गुणवाचक शब्द तसेच क्रियेचा विशेष दाखविणारे क्रियाविशेषणरूप शब्द साधण्याकरितां कांहीं विशिष्ट प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यासारखी क्रिया करतो असा अर्थ विवक्षित असतांना 'त्यासारखी' या शब्दानें जो क्रियाविशेष सांगितला आहे त्या अर्थी 'वति' (वत्) असा प्रत्यय पाणिनीनें सांगितला आहे. तसेंच, त्याच्याप्रमाणें किंवा तेथीलप्रमाणें या अर्थी षष्ठ्यन्त किंवा सप्तम्यन्त शब्दाहूनही वति प्रत्यय सांगितला आहे. हा 'वति' प्रत्यय शेवटीं असलेले शब्द अव्ययें होतात. भाव किंवा कर्म (कर्तव्य कर्म) या अर्थी साधारणतः त्व व ता (तल्) हे प्रत्यय होतात; व विशिष्ट ठिकाणीं विशिष्ट शब्दाहून इमन् (इमनिच्), प्यञ्, यक्, अण्, अञ् व युञ् हेही प्रत्यय होतात. 'तै ज्याचें आहे' किंवा 'ज्या ठिकाणीं आहे' अशा अर्थी मतुप् प्रत्यय होतो. हा मतुप्-प्रत्ययान्त शब्द विशेषणरूप असल्यामुळे विशेष्याप्रमाणें त्याला लिंगवचनें लागतात. अकारान्त शब्दांहून इन् व इक् (ठन्) हेही प्रत्यय होतात. यांशिवाय, विशिष्ट शब्दांना मतुप् प्रत्ययाचे अर्थी इतरही व, र, ल वगैरे प्रत्यय लागतात. पांसुल, गडुल वगैरे ठिकाणी ल प्रत्यय दृष्टीस पडतो; त्याप्रमाणेंच फेनिल, पिच्छिल, सिकतिल या ठिकाणीं इल; ऊपर, सुभिर इत्यादि ठिकाणीं र; द्युम व द्रुम या ठिकाणीं म; तुन्द, उदर इत्यादि प्रातिपदिकांहून इल; व अस् शेवटीं असलेल्या प्रातिपदिकांहून विच् हेही प्रत्यय दृष्टीस पडतात. यांशिवाय श, न व, भ, युस्, उरच्, ग्मिन्, आलच्, आटच् इत्यादि प्रत्ययही विशिष्ट शब्दांहून पाणिनीनें सांगितले आहेत. विभक्तीच्या अर्थी सर्वनाम शब्दांहून त्र व तस् हे साधारण प्रत्यय सांगून सर्वत्र, सर्वतः यांसारखे शब्द त्यानें साधिले आहेत व विशिष्ट सर्वनाम शब्दांहून विशिष्ट प्रत्यय व कांहीं सर्वनाम शब्दांना विशिष्ट आदेश सांगून इतः, अत्र, इह, कुत्र, सदा, तदा, यांसारखी कित्येक अव्ययेंही त्यानें साधिली आहेत. अतिशायन या अर्थी तमप् व तरप् हे साधारणतः सर्व शब्दांहून व गुणवाचक शब्दांहून इयसुन् व ह्य हेही प्रत्यय त्यानें दिले आहेत. या प्रत्ययांशिवाय प्रशंसा या अर्थी रूपप्; ईषदसमाप्ति (जवळजवळ तसाच) या अर्थी कल्प, देश्य व देशीय; क्रियेची आवृत्ति या अर्थी कृत्वसुच्; अज्ञात, कुत्सित, अनुकम्पित वगैरे अर्थी (कन्) हे प्रत्ययही त्यानें दिले आहेत; आणि सर्वांत शेवटीं विशिष्ट अर्थ न सांगतां म्हणजे स्वार्थीच विशिष्ट शब्दांहून विशिष्ट प्रत्यय सांगितले आहेत.

१. " तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः " (५।१।१२५) पहा.

२. " तत्र तस्येव " (५।१।११६) पहा.

३. " स्वरादिनिपातमव्ययम् " (१।१।३७) या मंत्रांतील स्वरादि गणामध्ये सामि, वय, सना, अहो शब्द पातले आहेत.

४. " तस्य भावरश्चतलो " इत्यादि सूत्रे (५।१।११९-१३६) पहा.

५. " तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप् " (५।२।९४) पहा.

६. याकरितां पाणिनिसूत्रे (५।२।९६ पासून १४० पर्यंत) पहा.

७. पाणिनिसूत्रे ५।३।१-४६ पहा.

८. पाणिनिसूत्रे ५।३।५५-६४ पहा.

९. पाणिनिसूत्रे ५।३।६६-९५ पहा.

१०. पाणिनिसूत्रे ५।३।९५-५।४।६७ पहा.

९७. तद्धित प्रत्ययांच्या स्वरूपाचें विवेचन.

पाणिनीने सांगितलेल्या तद्धित प्रत्ययांची संख्या जरी दोनशेंच्यापेक्षां ज्यास्त असली तरी वृद्धीकरितां लावण्यांत आलेले ज्ञ, ण, कृ हे वर्ण, स्वराकरितां लावलेले तु, झ, प, इत्यादि वर्ण, त्याप्रमाणें स्त्रीप्रत्ययाकरितां लावलेला ष, तसाच लोपाकरितां लावलेला ड, हे वर्ण काढून टाकल्यास तसेंच, फ, ढ, ख इत्यादि प्रत्ययांना कायम होणारे आयन, एय ईन इत्यादि आदेश विचारांत घेतल्यास दृश्यमान शब्दस्वरूपामध्ये भिन्नता असणाऱ्या तद्धित प्रत्ययांची संख्या बरीच मर्यादित होते. अशा स्वरूपाचे एकाक्षरी तद्धित प्रत्यय मुख्यतः अ, इ, य, वत्, इन् आणि क हे प्रामुख्याने दिसून येतात. आयन (फ), एय (ढ), ईय (छ), व इय (व) यांचा ' य ' मध्ये अंतर्भाव करतां येण्यासारखा आहे. यांशिवाय मत्, वत्, त्व, ता (तल्), त्य, थ, था, थम्, दा, धा, सात् हे एकाक्षरी तसेंच इमन्, ईयस्, इष्ट, ईर, आल, आट, अन, अक वगैरे स्वरादि द्व्यक्षरी प्रत्ययही दिसून येतात. यांशिवाय व्यञ्जनादि द्व्यक्षरी प्रत्यय वल, तर, तम, चुञ्चु, चण, चर, ताति, तय, देश्य, विध, भक्त, रूप, शाल, तसेच व्यक्षरी देशीय, द्वयस शंकट हे प्रत्ययही आढळून येतात. साधारणपणें प्रत्ययाचें आद्याक्षर म्हणून वर्गातील दुसरें व चवथें व्यंजन सोडून वाक्रीचीं व्यंजने किंवा स्वर यांपैकीं दिसून येतात. थ व ध हीं व्यंजने केव्हां केव्हां आरंभीं दिसतात; तीं सोडून वाक्रीचीं ख, घ, छ, इत्यादि आठ व्यंजने चिन्हस्वरूप प्रत्यय म्हणून घेऊन त्यांना कायमचे इन, इय, ईय वगैरे द्व्यक्षरी आदेश पाणिनीने सांगितले आहेत. असें करण्यांत पाणिनीचा हेतु लाघवसाधन हा जरी असला तरी त्याचेबरोबर दुसराही कांहीं हेतु असणें शक्य आहे. आदेशरूप नसलेले मूळचेच द्व्यक्षरी प्रत्यय वल, तर, तम वगैरे जे वर निर्दिष्ट केले आहेत त्यांच्यापेक्षां आदेशरूपानें ईन, इक, आय वगैरे द्व्यक्षरी प्रत्यय निराळे दाखविण्यांत त्याचा हेतु त्यांचें कांहीं वैशिष्ट्य दाखविणें हा असावा. हें वैशिष्ट्य जरी हे शब्द प्रत्यय म्हणून सांगितले गेले तरी मूळचे ते प्रातिपदिकस्वरूप होते अशा प्रकारचें दिसून येतें. ज्याप्रमाणें सर्व विभक्तिमध्ये प्रयोग न दिसल्यामुळे सायं, चिरं, इत्यादि शब्दांचा अव्ययामध्ये अंतर्भाव करण्यांत आला त्याप्रमाणेंच वल, देश्य, देशीय वगैरे शब्दांचा दुसऱ्या शब्दाला जोडल्याशिवाय स्वतंत्र प्रयोग दृष्टीस न पडल्यामुळे प्रत्ययामध्ये अंतर्भाव पाणिनीने केला असावा. शिवाय, ईन ईय वगैरे द्व्यक्षरी प्रत्यय त्या तऱ्हेचे म्हणजे मूळचे प्रातिपदिकस्वरूप नाहीत हे दाखवण्याकरितांच ख छ वगैरे मूळ एकाक्षरी प्रत्ययांची कल्पना पाणिनीने केली असावी. वल, द्वयस वगैरे प्रत्यय लावले असतांना प्रातिपदिकाला आदिबुद्धि होत नाही हीही गोष्ट या वाचर्तीत विचारांत घेण्याजोगी आहे.

९८. तद्धित प्रत्ययांची उत्पत्ति.

प्राकृत भाषांमध्ये स्त्रीलिंगी नामांना तृतीया, पंचमी, षष्ठी व सप्तमीचे एकवचनाचे अ, इ, उ आणि ए हे सर्वसाधारण प्रत्यय सांगितले आहेत. हे प्रत्यय लावण्यांत आले असतां प्रातिपदिकाच्या शेवटच्या स्वराचा या प्रत्ययाच्या स्वराशी संधि होत नाही किंवा दोहोंमध्ये यकाराचें लघु उच्चारणही होत नाही. वेदामध्ये हे प्रत्यय आढळून येत नाहीत. प्रत्ययलोप किंवा पूर्वसवर्ण दीर्घ आढळून येतात. इ (डि) आणि ए (डे) हे विभक्तिप्रत्यय संस्कृत भाषेमध्ये आहेत, परंतु ते लाविल्यास पूर्वी स्वर असल्यास त्याच्याशी संधिकार्य होत असतं. यावरून असे अनुमान निघणें शक्य आहे कीं पाणिनीचे वेळी प्रांतीय भाषांमध्ये अ, उ, उ,

आणि ए हे संबन्धबोधक प्रत्यय असले पाहिजेत. प्रांतीय संस्कृत भाषांमध्ये मात्र विभक्त्यर्थी न घेतां संबन्धार्थीच हे प्रत्यय घेण्यांत आले असावे; परंतु संस्कृतभाषेच्या संधिकार्य न करतां एकाजवळ एक असे दोन स्वर न येणें या वैशिष्ट्यामुळे त्यांचा पूर्वीच्या स्वराशी संधि करण्यांत येत असे. एकाच पदाच्या आंत संधिकार्य न होतां दोन स्वर तितउ या शब्दांतच दिसतात. एका पदाचा शेवटचा व दुसऱ्या पदाचा पहिला स्वर यांमध्ये संधिकार्य न होतां दोन स्वर मधील वर्णाचा लोप झाला असल्यासच समासामध्ये व वाक्यामध्ये दिसतात. वाक्यामध्ये संहिता विवक्षित नसल्यास संधिकार्य होत नाही ही गोष्ट निराळी. अण्, अञ् वगैरे सहा प्रकारांनीं दिसणारा 'अ' प्रत्यय व इञ् प्रत्यय हे मूळचे संबन्ध दाखविणारेच प्रत्यय असावे; व त्यावरून अपत्य, स्त्री, मालकीची वस्तू, इत्यादि संबद्ध पदार्थांचाच बोध होत असे; स्त्री हा अर्थ विवक्षित असतांना साधारणतः शेवटच्या स्वराचें दीर्घ उच्चारण होत असल्यामुळे आ, ई व ऊ हे स्त्रीप्रत्यय समजण्यांत आले. य हा प्रत्यय इ आणि अ यांचा मिळून झाला असल्यामुळे जेथें य प्रत्यय लागतो त्या ठिकाणीं साधारणपणें दोन संबन्ध दृष्टीस पडतात. इन, आयन, वगैरे ज्या प्रत्ययांमध्ये 'न' हा वर्ण दृष्टीस पडतो त्या ठिकाणीं बहुवचनाची किंवा बहुमानाची कल्पना शब्दामध्ये अंतर्भूत दिसून येते. 'व' हा वर्ण असल्यास 'तयुक्तत्वं' हा अर्थ दिसून येतो. त्याप्रमाणेंच, स्वर पूर्वी असलेला 'क' हा वर्ण प्रत्ययामध्ये दिसल्यास क्रियाकारकत्व दिसून येतें. फक्त कवर्णरूपच कन् प्रत्यय असल्यास लहानपणा, कमीपणा निंदा वगैरे कल्पना दिसून येतात.

९९. समासान्त प्रत्यय.

भाषेमध्ये समासाच्या शेवटीं आढळून येणाऱ्या वर्णविकारांचा विचार करून समासाच्या शेवटीं जोडण्यांत आलेल्या वर्णांना अथवा अक्षरांना समासान्त प्रत्यय ही संज्ञा पाणिनीने दिली आहे, व त्या प्रत्ययांचा तद्धित प्रत्ययांमध्ये अंतर्भाव केला आहे. वास्तविक पाहतां तद्धित प्रत्ययांप्रमाणें या प्रत्ययांना पाणिनीने कोणताही अर्थ सांगितला नाही. ज्या थोड्या ठिकाणीं अर्थ सांगितलेला आढळतो तो सामासिक पदाचा अर्थ असतो. म्हणून समासाचा अर्थ तोच समासान्त प्रत्ययाचा अर्थ असल्यामुळे समासान्त प्रत्ययांना स्वार्थे प्रत्यय म्हणण्यास हरकत नाही. तद्धित प्रत्यय पुढें असतांना होणारी विशेषतः 'टि'—लोप किंवा 'अ'कार—लोप किंवा 'इ'कार—लोप यांसारखी कार्ये घ्यावी म्हणून या प्रत्ययांचा तद्धित प्रत्ययांमध्ये पाणिनीने अंतर्भाव केला असावा. समासान्त प्रत्ययांमध्ये अ, अञ्, टञ्, पञ्, प आणि अप् इत्यादि प्रत्ययांनी सांगितलेला 'अ' हा समासान्त प्रामुख्याने आढळून येतो व विशेषतः व्यंजनान्त प्रत्ययविभाव व इन्द्र या समासांच्या शेवटीं तो जोडण्यांत येऊन सामासिक पद स्वरांत केलें जातें. यदुतेक ठिकाणीं जोडण्यांत येणाऱ्या अञ् व टञ् या प्रत्ययांतील 'ञ्' या शब्दांमुळे तो 'अ'कार उदात्त होऊन गमाग अन्तोदात्त होतो. प्रचलित भाषेमध्ये व्यंजनान्त शब्द कमी

कमी करण्याच्या प्रवृत्तीचाच हा समासान्त 'अ' निदर्शक म्हणतां येईल. बहुव्रीहि समासाचे शेवटीं कांहीं शब्दांच्या शेवटच्या स्वराऐवजीं अन् किंवा अस् आदेश आढळून येतो. मुख्यतः क किंवा ई शेवटीं असलेल्या बहुव्रीहि समासाला 'क' जोडण्यांत येतोच; पण इतर ठिकाणींही त्याचें वैकल्पिक विधान पाणिनीनें केलें आहे. पूजनार्थक सु आणि अति शब्द व निन्दार्थी किम् हा शब्द पूर्वपद असतांना समासान्त प्रत्यय लागत नाहींत असें पाणिनीनें सांगितलें आहे व त्याला कारण हे शब्द पूर्वपद असल्यास त्यांनाच अर्थमहत्त्व असल्यामुळे त्यांचेच भाषेमध्यें होणारे उदात्त उच्चारण हें असणें शक्य आहे.

१००. धातूंना तसेंच प्रातिपदिकांना होणारे द्वित्व, संप्रसारण व इतर आदेश.

धातुपाठामध्यें पाणिनीनें ज्या स्वरूपाचे धातू दिले आहेत, किंवा ज्या मूळ स्वरूपाचीं प्रातिपदिकें समजलीं जातात, तें प्रातिपदिकांचें व धातूंचें मूळ स्वरूप प्रयोगामध्यें पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येत नाहीं. कांहीं ठिकाणीं विशिष्ट जातीच्या प्रत्ययांपूर्वीं त्यामध्यें विशिष्ट जातीचा बदल आढळून येतो. या स्वरूपभेदाचा पूर्ण अभ्यास करून पाणिनीनें त्याचें द्वित्व, संप्रसारण, आत्व, सत्व, नत्व, यलोप या निरनिराळ्या प्रकारांनीं निरूपण केलें आहे. बरेचसे स्वरूपभेद उच्चारणवैशिष्ट्यामुळे झाले असवे. उदाहरणार्थ — षकारादि किंवा णकारादि धातूंच्या ऐवजीं सकारादि व नकारादि धातूंचे प्रयोग. पाणिनीचे वेळीं सच्या ऐवजीं ष, तसेंच नच्या ऐवजीं ण उच्चारण करणें या प्रांतीय उच्चारण-वैशिष्ट्यामुळे कांहीं लोक सहते याच्या ऐवजीं षहते म्हणत असवे; तसेंच नमति याच्या ऐवजीं णमति म्हणत असवे. कांहीं प्राकृत भाषांमध्ये 'स' च्याऐवजीं 'श'चें किंवा 'ष'चें उच्चारण होत असतें; तर याच्या उलट वग्याच प्राकृत भाषांमध्ये 'श' व 'ष' या दोन्हींचे ऐवजीं 'स'कार उच्चारला जातो. प्राकृत भाषांमध्ये 'न'च्या ऐवजीं 'ण'कारच बहुशः उच्चारला जातो. विषहते, प्रणमति इत्यादि ज्या ठिकाणीं ष किंवा ण यांचें उच्चारण होतें तेथें पाणिनीला सह हा धातु सकारादि व नम् हा धातु नकारादि सांगूनही षत्व किंवा णत्व सांगतां आलें असतें. असें असूनही ज्या अर्थी पाणिनीनें धातुपाठांत 'सह' यासारख्य अनेक धातूंचें षद् यासारखें षकारादि उच्चारण, तसेंच 'नम्' यासारख्या अनेक धातूंचें 'णम्' यासारखें णकारादि उच्चारण केलें आहे त्या अर्थी तशा प्रकारचे ते धातू त्या वेळीं प्रांतीय उच्चारणांत असले पाहिजेत असें अनुमान करणें शक्य आहे. 'सुद् कात्पूर्वः' व 'अडभ्यासव्यवायेपि' हीं वार्तिकें म्हणूनच भाष्यामध्ये दिलीं आहेत; त्यावरून पाणिनिकालीं उपसर्गासहित धातूंचे विशिष्ट अर्थ समजले जात असत असें दिसतें. कृ धातूचा जरी करणें हा अर्थ असला तरी संस्कृ (सम्+कृ) या उपसर्गासहित कृ धातूचा विभूषित करणें हा अर्थ मानण्यांत येत असावा. फक्त रूपसिद्धि करतांना द्वित्व, अडागम इत्यादि कार्यांचे वेळीं कृ एवढाच धातु (स्कृ नव्हे) विचारांत घेऊन रूपसिद्धि केली जात असे. म्हणून वरील 'सुद् कात्पूर्वः' व 'अडभ्यासव्यवायेपि' यांसारख्या वचनांची पाणिनीला जहूर भासली नाहीं. "लोपो व्योर्वलि" (पा. सू. ६।१।६६) या सूत्रानें धातूच्या शेवटीं असलेल्या 'व' काराचा तसाच 'व' काराचा लोप पाणिनीनें सांगितला आहे त्यावरूनही व्यञ्जनान्त धातूच्या व्यञ्जनाचा लोप करून स्वरांत धातू करण्याची प्रांतीय प्राकृत भाषांमधील प्रवृत्ति पाणिनीचे वेळीं चालू झालेली दिसून येते.

१ "नवृत्तश्च" (५।४।१५३), "शेषादिमाषा" (५।४।१५४) सूत्रे पदा.

२, पा. सू. (६।१।१३२ वा. १, ५ पहा.

१०१. उदात्त, अनुदात्त व स्वरित या स्वरांचें उच्चारण.

स्वरांविषयीं पाणिनीनें फारच सूक्ष्म रीतीनें विचार केला आहे. पाणिनीचे वेळीं बोलभाषा व बोधभाषा 'छान्दस'-प्रयोगरहित संस्कृतच होती हें वर सांगितलेंच आहे. पाणिनीनें 'भाषायाम्' हा शब्द या भाषेलाच उद्देशून वापरला आहे. या भाषेतील शब्दांचें उच्चारण लोकांमध्ये स्वरांखहितच (accented) होत असे. प्रत्येक पदामध्ये उदात्त स्वर एकच असतो म्हणजे त्या उदात्तगुणयुक्त स्वराचें जरासें विशिष्ट आघातपूर्वक उच्चारण होतें व वाक्कीच्या सर्व स्वरांचें अनुदात्त म्हणजे अगदीं साधें कोणत्याही तऱ्हेनें जोर न देतां उच्चारण होतें. हाच "उच्चैःस्वरात्तः" "नीचैरनुदात्तः" व "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" या सूत्रांचा अर्थ पाणिनीला अभिप्रेत असावा. जरा जोर देऊन केल्या जाणाऱ्या अशा विशिष्ट उच्चारणाचाच पाणिनीनें 'उच्चैः' या पदानें निर्देश केला आहे. हल्लीं वैदिक लोकांमध्ये हात किंवा मस्तक वर करून जरा जोर देऊन स्वरिताचें उच्चारण केलें जातें, तसेंच हात किंवा मस्तक खालीं करून जरा जोर देऊन अनुदात्ताचें उच्चारण केलें जातें; व उदात्ताचें उच्चारण अगदींच सामान्य तऱ्हेनें केलें जातें. अशा तऱ्हेचें उच्चारण कधीं व कसें प्रचलित झालें तें सांगतां येत नाही. पण वैदिक काळीं व पाणिनीचे काळीं हल्लीं मराठी किंवा इंग्रजी भाषेमध्ये जसें अनेकाक्षरी शब्दाचें एका अक्षरावर जोर देऊन उच्चारण होतें त्याप्रमाणें फक्त उदात्त स्वरावर जोर देऊन उच्चारण होत असलें पाहिजे. "अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" ही ऋचा म्हणतांना वैदिक लोक खूण केलेल्या अनुदात्त व स्वरित या स्वरांवर विशेष जोर देऊन मान किंवा हात खालीं करून अ पु य दे इत्यादि अनुदात्तांचें जोर देऊन उच्चारण करतात; त्याचप्रमाणें मी हि स्य इत्यादि स्वरितांचेही जोर देऊन उच्चारण करतात; अशा उच्चारणामध्ये पुरोहितं यज्ञस्य ऋत्विजम् इत्यादि अनेकाक्षरी शब्दांमध्ये दोन अक्षरांचें आघातयुक्ता (accented) उच्चारण होतें व ही ऋचा म्हणतांना एकंदर नारा अक्षरांच्यावर जोर दिला जातो. परंतु तें योग्य दिसत नाही. वास्तविक पाहतां अग्नि, यज्ञ, देव, ऋत्विज् व रत्नऽधा हे अंतोदात्त शब्द आहेत. त्यांच्या पुढील अम् स्य व तम हे प्रत्यय अनुदात्त आहेत. होतृ हा तृन्-प्रत्ययान्त शब्द आद्युदात्त आहे. पुरोहितम् या शब्दामध्ये पुरः हें पूर्वपद सनास झाला असतां अन्तोदात्त कायम राहिलें आहे व ईळे हें क्रियापद अग्नि या नामाच्या पुढें आल्यामुळें सर्वानुदात्त आहे. या ऋचेमध्ये फक्त उदात्ताचेंच 'उच्चैः' म्हणजे जरा जोर देऊन उच्चारण करावयाचें म्हटल्यास अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् या ऋचेचें सर्वानुदात्त ईळे शब्द सोडून वाक्कीच्या प्रत्येक शब्दामध्ये खुणेनें दाखविलेल्या फक्त श्रि रो श्र इत्यादि सात उदात्त अक्षरांवरच जोर देऊन उच्चारण करणें योग्य होईल. लोकांमध्ये पाहिलें अगता 'यज्ञांच्या देवाला अग्नीला भजतां' असा तीनच ठिकाणीं जोर देऊन मराठी वाक्य उच्चारलें जातें.

१. "भाषायां सत्यसुधुः" "सत्यशिशोनि भाषायाम्" (४।१।६२) "मय्यु वैतवोभाषायाम्" (४।२।४१) "विनाभा भाषायाम्" (६।१।१७७) "स्ये च भाषायाम्" (६।१।१९) "प्रथना-पाथ दिन नि भाषायाम्" (७।२।८८), "९४ तु भाषायाम्" (८।२।९८) नृत्रे ५३।

१०२. धातुसाधितांमधील उदात्त स्वराचें विवेचन.

उदात्त हा पाणिनिकालीं प्रचलित भाषेंत मुख्य स्वर होता व दरेक शब्दामध्ये (केवल तसेच सामासिक शब्दामध्ये सुद्धां) हल्लींच्या प्रांतीय भाषांमध्ये किंवा इंग्रजीमध्ये होतें त्याप्रमाणें त्या उदात्त स्वराचें जरा जोरानें उच्चारण होत असे. प्रत्येक शब्दामध्ये एकच उदात्त स्वर असावयाचा असा नियम असल्यामुळें व धातू हे बहुतेक एकाक्षरीच असल्यामुळें त्यांचा स्वर उदात्तच असे. प्रत्ययाशिवाय धातूंचा प्रयोग नसल्यामुळें किंवा प्रत्यय लावून साधलेल्या कृदन्त नामांमध्येच धातूंच्या उदात्त स्वराचें उच्चारण दृष्टीस पडे; त्याप्रमाणेंच एकवचनी तिङ् प्रत्यय (तिप् सिप् मिप्) हे अनुदात्त असल्यामुळें त्यांचेपूर्वी धातूंच्या उदात्ताचें उच्चारण होई. वाकींच्या ठिकाणीं प्रत्यय आयुदात्त असतात या सर्वसाधारण नियमास अनुसरून तिङ्-विभाक्तिप्रत्यय उदात्त असल्यामुळें धातूंचा उदात्त स्वर प्रत्ययावर जात असे. याला मुख्यतः अपवाद पाणिनीनें “ तास्यनुदात्तेत् ० ” (६।१।१८६) या सूत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणें अनुदात्तेत् (अनिट्) धातूंच्या ह्रस्वांमध्ये आढळून येई. धातूंच्या पूर्वी लागणाऱ्या अट् या आगमाचें उच्चारणच विशिष्ट जोरानें होत असल्यामुळें पाणिनीनें मुद्दाम ‘ अट् उदात्तः ’ (६।४।७१) असें म्हटलें आहे. कृदन्त स्वरांचा विचार केल्यास प्रत्यय आयुदात्त असतात या सामान्य नियमाप्रमाणें कृदन्त शब्दांमध्ये धातूंचा उदात्त स्वर प्रत्ययावर जाई व प्रत्ययाचें आयुदात्त उच्चारण होत असे. ज्या ठिकाणीं धातूंचा उदात्त कायम राहू अशा ठिकाणीं प्रत्ययाला ए हा अनुबन्ध लावून पाणिनीनें प्रत्यय अनुदात्त केला आहे किंवा प्रत्ययाला ञ् किंवा न् अनुबन्ध लावून धातूंचा आदि स्वर उदात्त सांगून धातुस्वर कायम ठेविला आहे. हा सर्वसाधारण नियम ब्रज्याच ठिकाणीं लागू पडत नसलेला दृष्टीस पडल्यामुळें “ कर्षात्वतो ० ” वगैरे अपवादसूत्रें पाणिनीला सांगावीं लागलीं. धातूंचें द्विस्वारण झालें असतां पूर्वीच्या भागावर जोर देऊन उच्चारण होत असल्यामुळें “ अभ्यस्तानामादि : ” (६।१।१०९) हें सूत्र कळून अभ्यस्ताचा आदि उदात्त होतो असें पाणिनीनें म्हटलें आहे; व ज्या ठिकाणीं द्वित्वाच्या द्वितीय भागांत दीर्घ स्वर असतो व प्रथम भागांत ह्रस्व स्वर आढळतो तीं अपवादस्थलें “ भीहीभृहु ० ” (६।१।१९२) या सूत्रांत निर्दिष्ट केली आहेत.

१०३. नामसाधितांमधील उदात्त स्वराचें विवेचन.

सुबन्त शब्दांविषयी (नामें, सर्वनामें इत्यादिकांविषयी) विचार केल्यासही प्रत्येक सुबन्त शब्दामध्ये एकच उदात्त आढळून येतो, व वाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त असतात. ज्याप्रमाणें पाणिनीनें “ धातोः ” (६।१।१६२) असें साधारण सूत्र कळून धातूंचा अन्त्य स्वर उदात्त असतो असें म्हटलें आहे त्याप्रमाणें नामें सर्वनामें इत्यादि प्रातिपदिकांविषयी म्हटलें नसलें तरी प्रातिपदिकें हीं साधारणें अन्तोदात्त असतात हें त्याचें नता असावें. “ फिन्ः ” म्हणजे प्रातिपदिकांचा अन्त उदात्त असतो या शान्तनवाचे सूत्राचा (फि, सू. १।१) पाणिनीनें उल्लेख प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षसुद्धां केलेला आढळून येत नाही. म्हणून फिट्सूत्रें हीं पाणिनींच्या नंतर रचिलीं गेलीं असावीं असें म्हणणें शक्य आहे. पाणिनीनें धातुसाधित अथवा नामसाधित अशा व्युत्पन्न प्रातिपदिकांच्याच स्वरांचें विवेचन केलें आहे. अव्युत्पन्न प्रातिपदिकांचे स्वर लोकव्यवहारामध्ये उच्चारणांत जसे येतात तसेच व्यावसायिके अन्त्यामुळें त्यांनीं त्याकरितां नियम केले नाहीत. कदाचित् त्याचे वेळीं निरनिराळ्या जातींच्या अव्युत्पन्न प्रातिपदिकांचे गण लोकामध्ये प्रसिद्ध असावे व त्या गणांमध्ये आयुदात्त अन्तोदात्त वगैरे स्वरनिर्देश केलेले असावे. प्रातिपदिकां-

पुढील विभक्तिप्रत्यय हे पाणिनीने सामान्यतः अनुदात्त म्हणून दिले आहेत. त्याला मुख्य अपवाद “सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः” (६।१।१६८) हा आहे; व त्यामध्ये एकाक्षरी शब्दाला तृतीयादि विभक्तीचे प्रत्यय लागले असतां प्रत्यय उदात्त होतो म्हणजे प्रकृतीचा उदात्त स्वर प्रत्ययावर जातो असें म्हटलें आहे. कृदन्त व तद्धित प्रत्ययामुळें प्रातिपदिकांच्या स्वरांमध्ये होणारा बदल त्यानें प्रत्ययाला झ्, न्, च्, त्, क्, आणि ल् हे अनुबन्ध लावून दाखविला आहे. यांपैकीं झ् आणि क् या अनुबंधांनीं मागील स्वराला वृद्धि होत असल्यामुळें उदात्त स्वर स्वभावतःच आद्याक्षरावर जातो. ज्या ठिकाणीं तसा जाणें इष्ट नसेल तेथें प्रत्ययाला वृद्धिनिदर्शक क् किंवा ण् हे अनुबंध त्यानें लाविले आहेत; तसेंच वृद्धि न होतांही प्रत्यय लावला असतांना आद्युदात्त इष्ट असेल तेथें प्रत्ययाला न् हा अनुबंध लावला आहे. त् हा एकच अनुबन्ध स्वरितस्वरयुक्त प्रत्यय दाखवितो. त् या अनुबंधानें युक्त सर्व प्रत्ययांमध्ये यकार आढळून येतो त्यावरून य हा प्रत्यय ट् आणि अ या दोन उदात्त व अनुदात्त प्रत्ययांचा मिळून झाला असावा असें म्हणण्यास जागा मिळते.

१०४. समासांमधील उदात्त स्वराचें विवेचन.

समासस्वरांचे वाचनीतही पाणिनीने सूक्ष्म विवेचन केलें आहे. वैदिक भाषेत दोनच शब्दांचा समास आढळून येतो. वेदांच्या पदपाठामध्ये सामासिक पदांतील दोन पृथक् पदे अवग्रह देऊन पृथक् दाखविली जातात. केव्हां केव्हां भ्याम् भिस् आणि सु हे विभक्तिप्रत्यय अवग्रहानें पृथक् दाखविले जातात. पण अशा वेळीं सामासिक शब्दाच्या शेवटीं हे प्रत्यय असल्यास तीन पदे कधींही दाखविलीं जात नाहींत; सामासिकपद व विभक्तिप्रत्यय हेच अवग्रहानें सुटे दाखविले जातात. संस्कृतभाषा ही जोंपर्यंत बोलभाषा होती तोपर्यंत योग्य स्वरांसहितच शब्द उच्चारले जात असत व समासही दोन पार तर तीन शब्दांचेच केले जात असत. संस्कृतचें बोलभाषा हें स्वरूप नाहींसें होऊन ग्रंथांमध्येच तिचें स्थान राहिल्यावर अनेक शब्दांच्या समासाला सुषवात झाली व वाण आणि सुवन्धु यांचे वाङ्मयामध्ये समासानें एकत्रित होणाऱ्या पदांनीं उच्चांक गाठिला. सामासिक पदाचा अंत्य स्वर उदात्त असतो व त्याला अपवाद बहुव्रीहि समासामध्ये पूर्वपदाचे स्वर कायम राहतात असा सर्वसामान्य दंडक पाणिनीनें घालून दिला आहे. यं नियमाला जे तत्पुरुष समासामध्ये अनेक अपवाद दिसून येतात त्यांचें त्यानें “तत्पुरुषे तुल्यार्थः” (६।२।२) पासून “न भूताधिकः” (६।२।११) पर्यंत एक प्रकारानें परिगणनच केलें आहे असें म्हटलें असतां चालेल. पुष्कळ समासांमध्ये समासाचा अन्त्य स्वर उदात्त न होतां पूर्वपदाचाच अन्त्य स्वर उदात्त होतो असें आढळून येतें अशा समासांचेही त्यानें “अन्त्यः” (६।२।१२) या सूत्रापासून “निप्रोपसर्गः” (६।२।११०) या सूत्रापर्यंत परिगणन केलें आहे. त्यानंतर उत्तरपदाचा आदि स्वर केव्हां उदात्त होतो हें त्यानें “उत्तरपदादिः” (६।२।१११) असें अधिकारसूत्र देऊन “कुण्डं वनम्” (६।२।१३६) या सूत्रापर्यंत सांगितलें आहे. त्यानंतर उत्तरपदाचा स्वर जेथे कायम राहतो असे समास तीन सूत्रांमध्ये (१३७-१३९) सांगून, चनस्पति, वृहस्पति तनूनपात् इत्यादि शब्दांमध्ये तसेंच देवतावाचक शब्दांच्या द्वन्द्व समासामध्ये

१. उदाहरणार्थ-इन्द्राग्निःभ्याम्, अनवद्यस्त्राः, दशवनिःश्वः, आगाःऽऽम्, पुण्याऽऽम्, विष्पतीऽऽम्, इत्यादि शब्द पदा.

२. “समासः” (६।२।११०) बहुव्रीहि प्रकृत्या पूर्वपदम् (६।२।१) सप्रे षष्ठा.

समासांतील दोनही पदांचे स्वर कायम राहतात असे सांगितले आहे. सर्वांत शेवटी, वरील नियमांप्रमाणे अन्तोदात्ताशिवाय इतर स्वर प्राप्त होत असेल परंतु अन्तोदात्तच इष्ट असेल अशी सर्व स्थले त्याने दिली आहेत.

१०५. पाणिनिकालीं स्वरयुक्त शब्दोच्चारण.

पाणिनीय व्याकरणामध्ये स्वरविचार हे फारच महत्त्वाचे प्रकरण आहे. प्रचलित भाषेत आढळून न येणारी छन्दस रूपे व प्रयोग ही पाणिनीने ठिकठिकाणी वैशिष्ट्य म्हणून 'छन्दसि 'मन्त्रे' वगैरे शब्द उच्चारून दिली आहेत. स्वरांचे विवेचन मात्र एकाच ठिकाणी सहाव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादाच्या उत्तरार्धात व तिसऱ्या पादामध्ये त्याने केले आहे. त्यामध्येही भाषायाम्, छन्दसि, मन्त्रे असे शब्द भाषेपेक्षा वेदामध्ये स्वरवैशिष्ट्य जेथे दिसून येते तेथेच घातले आहेत. त्यावरून पाणिनीचे काली वैदिक भाषेमध्ये व लौकिक भाषेमध्येही स्वरसहितच उच्चारण होत असे, फक्त काही थोड्याच ठिकाणी वेदामध्ये स्वरवैशिष्ट्य दिसून येई असे सिद्ध होते. स्वरांचे विवेचन पाणिनीने अत्यंत परिश्रमपूर्वक केले आहे हे त्याने उत्सर्गह्पाने व अपवादरूपाने दिलेल्या नियमांच्या संख्येवरून सहज दिसून येते. त्याने दिलेले स्वर हे त्याच्या निवास-देशांतील भाषेमध्ये आढळून येणारे आहेत. हल्लीं पंचाब या नांवांने प्रसिद्ध असलेल्या त्याच्या प्रांतांत देखील विषाड् (त्रीया) नदीच्या एका वाजूला एक स्वर व दुसऱ्या वाजूला दुसरा या तन्हेच वैशिष्ट्य "उदक् च विषाडः" (पा. सू. ४।२।७४) या सूत्रामध्ये त्याने निर्दिष्ट केल्यावरून त्याचे अवलोकन किती सूक्ष्म होते व त्याने अभ्यास किती काळजीपूर्वक केला होता याची कल्पना येण्यासारखी आहे. काशिकाकारांनी "महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य" (पा. सू. ४।२।७४ काशिका) या शब्दांनी त्याच्या सूक्ष्म अवलोकनाचे योग्य कौतुक केले आहे. त्याने दिलेल्या स्वरांमध्ये आढळून येणाऱ्या वैशिष्ट्याचा विचार केल्यास पुढील साधारण नियम प्रामुख्याने दिसून येतात. (१) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे तीन स्वर अ, इ, उ इत्यादि स्वरांचे उच्चारणवैशिष्ट्यरूप धर्म आहेत; व्यंजनांचे धर्म नाहीत. (२) या तीन स्वरांपैकी उदात्त हाच मुख्य स्वर आहे. (३) प्रत्येक शब्दामध्ये एकच स्वर उदात्त असतो व बाकीचे अनुदात्त असतात. (४) हल्लींच्या बोलभाषा व इंग्रजी भाषा यांतील आघात (accent) जसा असतो त्याप्रमाणेच उदात्त स्वर आघातरूपच असतो. (५) उदात्त स्वरांना युक्त 'इ'कार अथवा 'उ'कार हा अनुदात्त स्वरांना युक्त अशा 'अ' काराशी संधि-कार्याने मिसळून त्याला 'य' काराचे अथवा 'व' काराचे स्वरूप प्राप्त झाल्यावर त्याच्या पुढील अकार हा खरा स्वरित असतो; व असा स्वरित ज्या शब्दामध्ये असतो तेथे बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त असतात; त्या शब्दामध्ये उदात्त स्वर नसतो. एका शब्दामध्ये उदात्ताच्या नंतर दोन

१. "उमे वनस्पत्यादिषु युगपत्" (६।२।१४०), "देवताद्वन्द्वे च" (६।२।१४१) सूत्रे पहा.

२. "विभाया भाषायाम्" (६।१।१७७) पहा.

३. "अध्वेदछन्दस्यसर्वतान्तरथानम्" (६।१।१६६), "ह्यावच्छन्दसि बहुलम्" (६।१।१७४), "जुष्टांशिते च च्छन्दसि" (६।१।२।०५), "आद्युदात्तं द्रष्टुं छन्दसि" (६।२।११९), "विभाया छन्दसि" (६।२।१६४) "परादिच्छन्दसि बहुलम्" (६।२।११९) सूत्रे पहा.

४. "नित्यं मन्त्रे" (६।१।२०६) पहा.

किंवा ज्यास्त अनुदात्त स्वर आले असतां उदात्तालगतच्या अनुदात्ताचें स्वरितासारखें उच्चारण झाल्यामुळें त्यालाही पाणिनीनें स्वरित हें नांव दिलें आहे; अर्थात हा गौणस्वरितच खरा.

१०६ उदात्तस्वराचा आघातयुक्त शब्दोच्चारणाशीं संबंध.

उदात्तस्वर हा आघातस्वरूप असा उच्चारणाचा एक प्रकारच आहे हें वर सांगितलेंच आहे. महत्त्वाची वाच म्हटली कीं तिचें उच्चारण आघातयुक्त स्वरानें करणें हें मानवी स्वभावाचें वैशिष्ट्यच आहे. वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाला विशिष्ट तऱ्हेचें महत्त्व असतें आणि प्रत्येक शब्द कोणत्या तरी अक्षरावर आघात देऊन उच्चारला जातो. शब्दामध्ये सुद्धां प्रातिपदिक व प्रत्यय यांपैकीं प्रत्ययाला प्राधान्य असल्यामुळें साधारणतः प्रत्यय उदात्तस्वरयुक्त उच्चारला जातो. ज्या शब्दाची सिद्धि व्याकरणीत्या एकामागून एक निरनिराळे प्रत्यय व उदात्तस्वरयुक्त आगम लागून होतें त्या शब्दांतील शेवटीं लागलेल्या प्रत्ययाचा अथवा आगमाचा उदात्तस्वर सर्वांत प्रबळ ठरतो व तोच उदात्त उच्चारला जातो. आघात हा जसा अर्थावर अवलंबून राहतो तसा ह्रस्व, दीर्घ, गुरु अशा वर्णगुणावरही अवलंबून असतो. शब्दामधील गुरु स्वराचें उच्चारण हें उच्चारणस्वभावामुळेंच लघुस्वराच्या उच्चारणापेक्षां ज्यास्त आघातयुक्त असतें म्हणून धातु किंवा प्रातिपदिक एकाक्षरी ह्रस्वस्वरयुक्त असल्यास व त्याला दीर्घस्वरयुक्त प्रत्यय लागल्यास त्या प्रातिपदिकाचा किंवा धातूचा उदात्त स्वर प्रत्ययावर जातो. परंतु, प्रत्ययामुळें त्या प्रातिपदिकाचा अथवा धातूचा लघुस्वर संयोग पुढें आल्यामुळें किंवा वृद्धीनें अथवा गुणानें गुरु झाल्यास प्रातिपदिकाचा अथवा धातूचा उदात्तस्वर कायम राहतो व तसें व्हावें म्हणून पाणिनीनें त्या प्रत्ययाचा स्वर अनुदात्त सांगितलेला असतो किंवा त्या प्रत्ययाला ज् किंवा न् अनुबंध लावलेला असतो. समासाचे त्रयतीतही तत्पुरुष समासामध्ये उत्तरपदाला प्राधान्य असल्यामुळें 'समासाचा अन्त्य स्वर उदात्त असतो' हा नियम लागू पडतो. परंतु ज्या तत्पुरुष समासामध्ये पूर्वपदाचाच अर्थ प्रामुख्यानें विवक्षित असतो त्या ठिकाणीं पूर्वपदप्रकृतिस्वर कायम रहावा या-विषयी पाणिनीनें विशिष्ट विधान केलें आहे. बहुव्रीहीमध्ये पहिलें पद जरी दुसऱ्या पदाला बहुधा विशेषण असलें तरी बहुव्रीहीनें निर्दिष्ट केलेल्या अन्य पदार्थाचें एक प्रकारचें वैशिष्ट्य पूर्वपदानें दाखविलें जात असल्यामुळें पूर्वपदाचा स्वर कायम राहतो. द्विगूमध्ये संख्या ही प्रामुख्यानें दाखवावयाची असल्यामुळें पूर्वपदाचा स्वर कायम राहतो. देवताद्वन्द्वामध्ये तसेंच वनस्पति, वृहस्पति इत्यादि शब्दामध्ये दोन्ही पदांना सारखेच प्राधान्य असल्यानें दोन्ही पदांचा प्रकृतिस्वर कायम राहतो. हाक मारतांना प्रथम अक्षरावर जोर देणें स्वभावसिद्ध असल्यामुळें संयोजन शब्दाचा (आमन्त्रिताचा) आदि स्वर उदात्त होतो. यदि म्हणजे जर किंवा यत् म्हणजे जें या पदावर अर्थाच्या दृष्टीनें कमीपणा अस्तून क्रियापदाला विशेष महत्त्व असल्यामुळें तेथे क्रियापदाचें सर्वनिघातयुक्त असें उच्चारण होत नाही व क्रियापदाचा स्वर कायम राहतो. समास नसतानाही कांही ठिकाणीं अर्थाच्या दृष्ट संवन्धामुळें पुढील आमन्त्रिताशीं मागील शब्द इतका वांधला जातो कीं दोन्ही पदांमध्ये भिळून एकच मुख्य स्वर (उदात्त) दिसून येतो. या पदांच्या दृष्ट संवद्धतेला परान्नवद्भाव म्हणतात.

१०७. अलुक् समास व उत्तरपदामध्ये दोणारे फरक.

पाणिनिकालीं संस्कृत भाषा लोकामध्ये प्रचलित असल्यामुळें व झोळतांना शब्दप्रयोगांत होतां होईल तीं प्रत्यय जोडून किंवा समास करून संवद्ध कल्पना एकत्रित मागण्याची प्रवृत्ति

असल्यामुळे प्रत्यय जोडतांना किंवा समास करतांना उच्चारणवैशिष्ट्यामुळे पूर्वपदामध्ये होणारे परिणाम पाणिनीने 'उत्तरपदे' असा अधिकार चालू करून सहाव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादामध्ये दिले आहेत. त्यांपैकी अलुक् समास हा एक महत्वाचा प्रकार आहे. संवद्ध दोन पदे एकापुढे एक ठेविली असतांना जशीं दिसतात तशींच वाच्यतः अलुक् समासामध्ये दिसतात, व आंतील विभक्तींचा लोप न होतांही दोन पदांचा समास झाला आहे असें मानण्यांत येतें. याला कारण अलुक् समासामध्ये दोन्ही पदांना मिळून एकच उदात्त स्वर असतो व सामासिक अर्थ हा विशिष्ट तऱ्हेने संवद्ध असा मनांत येतो. उत्तरपदामुळे पूर्वपदाला होणाऱ्या आदेशांमध्ये पूर्वपदाच्या शेवटच्या 'क' या वर्णाला आनङ् (आ) आदेश, 'इ' काराला 'ई' आदेश, तसेंच दीर्घ, 'ई' ला ह्रस्व 'इ' यांची प्रामुख्याने गणना होते. यांशिवाय पूर्वपदाच्या शेवटीं स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय असल्यास तो जाऊन प्रातिपदिकाचें शुद्ध स्वरूपही पूर्वपदाला कांहीं ठिकाणीं प्राप्त होतें. अशा तऱ्हेच्या परिणामाला पुंवद्भाव म्हणून संबोधण्यांत येतें. यांशिवाय पूर्वपदाच्या शेवटच्या स्वराला ह्रस्व दीर्घ वगैरे आदेशही होतात व कांहीं ठिकाणीं पूर्वपदाच्या स्वरूपामध्ये हृदय शब्दाला हृद् आदेश, महत् शब्दाला महा आदेश, पाद शब्दाला पद् आदेश, उदक शब्दाला उद् आदेश अशा प्रकारचे महत्वाचे बदलही झालेले दृष्टीस पडतात. यांशिवाय पूर्वपदाच्या शेवटीं 'म्' हा वर्णही ज्यास्त घातलेला अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडतो.

१०८ एकश्रुति अथवा स्वररहित उच्चारण.

पाणिनिकालीं वेदवाक्यांचेंच नव्हे, तर लौकिकवाक्यांचें सुद्धां, स्वरांसहित उच्चारण होत असें, असें वर म्हटलेंच आहे. परंतु "एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ" (१।२।३३) या सूत्रानुसार "उदात्त-स्वरितपरस्य सन्नतरः" (१।२।४०) या सूत्रांचा सूक्ष्म दृष्टीने विचार केल्यास वैदिक वाक्यांचे वाच्यतांत यज्ञकर्म चालू असतांना उपयोगांत आणिलेल्या मंत्रांचें स्वररहित उच्चारण पाणिनिकालीं सुद्धां केव्हां केव्हां होत नसे. "विभाषा छन्दसि" (१।३।३६) या सूत्रावरून तर प्रसंगविशेषी वाटेल त्या मन्त्रांचें स्वररहित उच्चारण होत असे असें दिसून येतें. "न सुब्रह्मण्यायाम्" या सूत्रावरून उदात्त व अनुदात्त हेच दोन मुख्य स्वर होते असें दिसून येतें च "समाहारोचोश्चेन्नाभायात्" (१।२।३१ वा. १, २, ३) इत्यादि तीन वार्तिकांवरून त्याला पुष्टि मिळते. वार्तिककारांचे कालीं स्वररहित उच्चारणाचा ज्यास्तच प्रचार झाला असावा. कारण, उदात्त याचा अर्थ काय अशी शंका "उच्चनीचस्थानवास्थितत्वात्संज्ञाप्रसिद्धिः" (पा. सू. १।२।२९ वा. १) या वार्तिकांत उपस्थित करून पुढील "सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्" या वार्तिकांत तिचें उत्तर दिलें आहे. भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं फारच मार्भिक विवेचन केले आहे; व उदात्त स्वराचें स्पष्टीकरण दिलें आहे (महाभाष्य भाग १ पृ. ५०२-५०५). पाणिनीचे कालीं जरी केव्हां केव्हां वैदिक मन्त्रांचें स्वररहित उच्चारण होत असलें तरी वेदाचा त्रैस्वर्यपाठच त्याला संमत होता व वेदमन्त्रांचें सस्वर उच्चारण व्हावें असें त्याचें मत होतें इतकेंच नव्हे, तर लौकिक भाषेमध्येही सस्वर उच्चारणच त्याला इष्ट होतें. तसें जर नवतें तर इतक्या परिश्रमपूर्वक त्यानें सूत्रांमागून सूत्रें रचून विलुप्त स्वर-प्रकरण लिहिलेंच नसतें. सस्वर

१ हें स्वरप्रकरण "अनुदात्तं पञ्चमद्वयम्" (६।१।१५८) येथें सुरू होऊन "पदादिद्वयद्वयं बहुलम्" (६।२।१९९) येथें पुढें होतें. या प्रकरणांत प्रह्लादींचे, प्रत्ययांचे व समासांचे स्वर विन्यासानें सांगितले आहेत. स्वर हे प्रामुख्याने चरित्रार्थानर्थेच आढळून येत असें तरी या प्रकरणांत स्वर सांगतांना

उच्चारणाच्या उपयुक्ततेविषयी विचार केल्यास “इन्द्रशत्रुर्वधस्वेन्द्र०” इत्यादि मन्त्रामध्ये स्वरप्रमाद घडला असतां काय परिणाम घडतो याचें विवेचन भाष्यकारांनीं “यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्” “यो वा इमाम्०” इत्यादि वाक्यांची व्याख्या लिहितांना केलेंच आहे. (म. भा. भाग १ पृ. ४-६). लोकामध्ये सुद्धां सत्वर उच्चारण केलें असतां अर्थाविषयी येणारा संशय पुष्कळ ठिकाणीं दूर होतो. ज्या ठिकाणीं एका पदाचे दोन अर्थ असतात तशीं पदे किंवा कवींनीं आपल्या काव्यांत शिष्ट म्हणून मुद्दाम उपयोगांत आणलेलीं अपतितया, न तथा इत्यादि पदे जरी वाजूला ठेविलीं तरी विस्तृत अर्थ थोडक्या शब्दांत प्रतिपादन करणें हें वैशिष्ट्य असलेल्या संस्कृत भाषेमध्ये दोन निरनिराळे पदच्छेद असलेल्या अविक्रम, अविनाश, विप्रयोग, वगैरे अनेक शब्दांचा इष्ट अर्थ स्वरासहित शब्दोच्चारण केलें असतां ज्यास्त सुलभ रीतीनें ध्यानांत येतो हें निर्विवाद आहे.

१०९. अङ्गाधिकार व आभीयप्रकरण.

पाणिनीय अष्टकांतील अङ्गस्य (६।४।१) या सूत्राला आरंभ करून सातव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत पांच पादांना दिलेलें अङ्गाधिकार हें नांव वैयाकरण कुलोमध्ये प्रसिद्धच आहे. ज्या शब्दस्वरूपाला उद्देशून प्रत्यय सांगितले आहेत ते अङ्ग अशी ‘अङ्ग’ शब्दाची व्याख्या देण्यांत येते. निरनिराळ्या प्रांतांतील शब्द व त्यांचे विशिष्ट उच्चारणप्रकार सांगील करून तयार झालेल्या पाणिनिकालच्या जीवंत संस्कृतभाषेंत ज्याप्रमाणें प्रत्ययांची विविधता दिसून येते त्याप्रमाणेंच त्या प्रत्ययांमुळे प्रकृतिभूत शब्दाला म्हणजे अंगाला होणारे विकार व अङ्गामुळे त्या प्रत्ययांना होणारे विकार यांचीही विविधता असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. अशा तऱ्हेनें अङ्गाला होणाऱ्या विकारांपैकीं आत्त्व, इत्त्व, ईत्त्व, इयङ्, उवङ्, ऊत्त्व, एत्व, यण् व संप्रसारण हे आदेश; अट्, आट्, युट्, वुक्, आणि रम् हे आगम; व अ, आ, अन्, न्, णि, उपधा आणि अभ्यास यांचा लोप हे मुख्यतः चवथ्या पादामध्ये दिले

पाणिनीने नेहमीं प्रमाणें लौकिक व वैदिक भाषा मिळूनच भाषेचें स्वरूप मनांत ठेऊन स्वरांचें विवेचन केलें आहे; व भाषेमध्ये जेथे पखादा विशिष्ट स्वर आढळून नाही पण वेदामध्येच आढळतो तेथे छन्दसि गयवा मन्त्रे असा शब्द त्यानें सूत्रांत घातला आहे. या स्वर-प्रकरणांत ज्या प्रत्ययांचे स्वर सांगितले आहेत ते भाषेमध्ये नेहमीं उपयोगांत असणारेच प्रत्यय आहेत; पण विशेष म्हणजे “गन्तव्यपथं वणिजे” (६।२।१३), “मात्रोप-शोपक्रमच्छाये नपुंसके” (६।२।१४), “राजन्यवदुवचनद्वन्द्वेयकवृण्णिषु” (६।२।१४), “कार्तिकौज-पादयक्ष” (६।२।१७), “महान्विष्टपराङ्ग०” (६।२।१८), “कुरुगार्हपत०” (६।२।४२), “प्राचां क्रीडयाम्” (६।२।७४), “घोपादियु च” (६।२।८५) इत्यादि अनेक सूत्रांमध्ये ज्या शब्दांच्या स्वरांचें विवेचन केलें आहे ते भाषेमध्येच आढळणारे शब्द आहेत. यावरून पाणिनिकालीं सत्वर उच्चारणपद्धति होती हें निश्चित होतें.

१. “काले वारिधिराणामपातितया नैव शक्यते रथातुम् ।

उत्कण्ठितासि तत्र नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ॥”

“कान्ते धावय मे पादाविति भर्त्रा नियोजिता ।

न तथा धावितौ पादौ मरुताश्च न लङ्घिता ॥”

२. अविक्रम या ठिकाणीं अवि + क्रम त्याप्रमाणेंच अ + विक्रम, अविनाश यामध्ये अवि + नाश तसाच अ + विताश, व विप्रयोग येथे वि + प्रयोग तसाच विप्र + योग, अशा रीतीनें पदच्छेद होऊं शकतात.

आहेत. हे विकार होण्याकरितां निमित्तें अगदीं सामान्य तऱ्हेचीं असल्यामुळें व अङ्ग हें एकच निमित्ती असल्यामुळें कांहीं उदाहरणांमध्ये एकाच वेळीं दोन तीन कार्ये उपस्थित होतात व तीं सर्व करणें इष्ट असतें. अशा ठिकाणीं “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” हा नियम लावून पर कार्य आधीं केलें तरी, किंवा परं शब्दाचा इष्ट असा अर्थ कळून पूर्वे कार्य आधीं केलें तरी, राहिलेल्या कार्याचें निमित्त नाहीसिं झाल्यामुळें तें कार्य होणें इष्ट असूनही होऊं शकत नाही. अशा वेळीं दुसरें कार्य होण्याकरितां पूर्वे कार्य झालें असलें तरी तें न झाल्यासारखें मानणें हा पाणिनीनें उपाय काढला व त्याकरितां “असिद्धवदत्राभात्” (पा. सू. ६।४।२२) असें विधान करून ‘अत्र’ म्हणजे सूत्रें २३-१७५ मध्ये जीं कार्ये सांगितलीं आहेत त्यांपैकीं एकाच निमित्तानें दोन कार्ये आलीं असतां त्यांतलें एक परत्यास्तव किंवा नित्यत्वास्तव करावें व नंतर तें झालेलें कार्य असिद्ध मानून, म्हणजे नाहीसिं झालेलें निमित्त कायम आहे असें समजून, दुसरेंही कार्य करावें असें सांगितले आहे. उदाहरणार्थ, अस् व शास् धातूंच्या पुढें ‘हि’ प्रत्यय असतांना “व्यसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” (६।४।११९) या सूत्रानें, ‘अस्’ ला ‘ए’ आदेश व “शा हौ” (६।४।३५) या सूत्रानें ‘शास्’ याला ‘शा’ आदेश प्राप्त होतात व त्याबरोबरच ‘हि’ प्रत्ययाला ‘धि’ आदेश “हुल्लभ्यो हेर्धिः” (६।४।१०१) या सूत्रानें प्राप्त होतो. या ठिकाणीं ‘अस्’ ला ‘ए’ व ‘शास्’ ला ‘शा’ असे आदेश कळूनही ते केले नाहीत असें समजून ‘हि’ याला ‘धि’ आदेश करण्यांत येतो. याउलट या प्रकरणांमधील एक कार्य केल्यावर तें झाल्यामुळेंच दुसरें कार्य प्राप्त झालें तर तें झालेलें कार्य असिद्ध समजून दुसरें कार्य कळूं नये असाही असिद्धत्वाचा उपयोग करण्यांत येतो. त्यामुळें जहि येथें ‘हन्’ याला ‘ज’ आदेश “हन्तेर्जः” (६।४।३६) या सूत्रानें झाल्यावर “अतो हेः” (६।४।१०५) या सूत्रानें ‘हि’ चा लुक् प्राप्त होतो पण तो होत नाही. ‘अन्तरङ्ग कार्य कर्तव्य असतांना बहिरङ्ग कार्य असिद्ध होतें व अर्थात् त्यामुळें अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होतें; व बहिरङ्ग कार्य झालेलें असेल तर तें असिद्ध होतें’ या अर्थाचा ‘अन्तरङ्ग-परिभाषा’ नांवानें प्रसिद्ध असलेला संकेत पाणिनीनें दिला नसला तरी प्रथमतः कात्यायनानें व त्यानंतर भाष्यकार व इतर वैयाकरणांनीं त्याचा फार उपयोग केला आहे. आभीयासिद्धत्वाची कल्पना अन्तरङ्गासिद्धत्व कल्पनेच्या मुळाशीं असावी.

११०. प्रत्ययांचे दोन प्रकार.

पाणिनीच्या व्याकरणांत दोन प्रकारचे प्रत्यय दृष्टीस पडतात. धातु किंवा प्रातिपदिक या रूपाच्या मूळ प्रकृतीला लागणारे सुप् प्रत्यय, तिङ् प्रत्यय, कृत प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय, व विकरण प्रत्यय हे पहिल्या प्रकारांत येतात; आणि, हे प्रत्यय लागल्यामुळें मागच्या प्रकृतीला अंग म्हणण्यांत आल्यावर त्या अंगामुळें वा प्रत्ययांना होणारे जे आदेशभूत प्रत्यय ते दुसऱ्या प्रकारांत येतात. झ ठ फ ळ वगैरे प्रत्ययांना होणारे आदेश व विभक्ति-प्रत्ययांना होणारे आदेश हे अंगामुळें होणारे असल्यामुळें त्यांचा दुसऱ्या प्रकारांत अंतर्भाव होतो. हे प्रत्ययांचे आदेश व प्रत्ययामुळें होणारे अंगविकार अंगाधिकारामध्ये दिले आहेत. त्यांमध्ये धातूंना होणारे वृद्धि व गुण, तसेच धातूंना लागणारे नुम् आगम व इट् आगम, तसेच त्यांचे निषेध यांची प्रामुख्यानें गणना होते. पाणिनीनें हे सर्व प्रत्यय, आगम व आदेश अंगाधिकारामध्ये रचिस्तर सांगितले आहेत. त्याप्रमाणेंच अंगाला होणारे दीर्घ, ह्रस्व, एत्व, ईडागम, नुडागम, पुगागम इत्यादि विकारांचेही

१. “असिद्धवचनमुत्तरांशमङ्गभावाव्यंतरेऽसिद्धव्यतिथेर्ध्वं च” अन्ना ‘चमिद्’ शब्दाचा उपयोग सांगितला आहे (न. माध. भाग ५ पृ. ३८६ तसेंच पृ. १३१ पदा.)

त्यानें संपूर्ण विवेचन केले आहे; व सर्वांत शेवटीं निरनिराळे लट्, लिट्, लङ्, लिङ् इत्यादि लकार प्रत्यय पुढें असतांना होणारीं अंगकार्ये त्यानें दिली आहेत.

१११. द्विरुच्चारण.

लोकव्यवहारामध्ये प्रयोगयोग्य पद कांहीं प्रसंगीं दोनदां उच्चारण्यांत येत असतें. धातु-साधित धातु किंवा आख्यात (तिङन्त) साधतांनाही कांहीं वेळां धातूचें द्विरुच्चारण होत असतें. त्याप्रमाणेंच संयुक्त व्यंजनांमधील एका व्यंजनाचेंही द्विरुच्चारण होतें. या सर्वांना द्वित्व हा शब्द सारखाच लागू पडतो. धातूच्या किंवा वर्णाच्या द्विरुच्चारणाला साधारणपणें द्वित्व ही संज्ञा देण्यांत येते; म्हणून संपूर्ण सुवन्त अथवा तिङन्त शब्दांच्या द्वित्वाला द्विरुच्चारण म्हणणें ज्यांत सोयीचें होईल. या द्विरुच्चारणाच्या दुसऱ्या भागाला आग्नेडित अशी संज्ञा पाणिनीनें दिली आहे. लोकामध्ये मात्र दोनदां उच्चारलेल्या समग्र शब्दस्वरूपाला आग्नेडित म्हणतात. साधारणपणें पाहिल्यास तिङन्त शब्दांचें किंवा क्रियापदांचें द्विरुच्चारण कियेचें सातत्य असतांना दृष्टीस पडतें व सुवन्तांचे द्विरुच्चारण बीप्सा विवक्षित असतांना आढळून येतें. यां-शिवाय प्र, परि, सम, उप, उद्, या उपसर्गांचें, अधि, अधस् व उपरि या अव्ययांचें, तसेंच संबोधनार्थी उच्चारलेल्या शब्दांचेंही द्विरुच्चारण विशिष्ट प्रसंगीं आढळून येतें.

११२. सर्वनिघात.

भाषेमध्ये उच्चारलेल्या प्रत्येक पदामध्ये एक उदात्त असतो व बाकी सर्व स्वर अनुदात्त असतात हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणेंच उदात्त स्वर हा आघातस्वरूपाचा असतो व तो अर्थमहत्वाप्रमाणें प्रकृतीवर, किंवा प्रत्ययावर, किंवा सामासिक पदांमधील पूर्वपदावर किंवा उत्तरपदावर दिलेला आढळून येतो; तसेंच, केव्हां केव्हां तो दीर्घ उच्चारलेल्या जाणाऱ्या वर्णावरही अवलंबून असतो हेंही मागें सांगितलें आहे. ज्याप्रमाणें प्रत्येक पदांतील महत्त्वाच्या विभागावर उदात्त अवलंबून असतो त्याप्रमाणें संवद्ध पदें एकत्रित करून वाक्य उच्चारलें जातें तेव्हां इतर पदांच्या मानानें एकादें पद बरेंच कमी महत्त्वाचें असल्यास त्या पदावर मुळीच आघात दिला जात नाही व त्यांतील सर्व स्वरांचें अनुदात्त उच्चारण होतें. अशा प्रकारच्या संपूर्ण अनुदात्त उच्चारणाला 'सर्वनिघात' म्हणण्याची वद्विवाट आहे. युष्मद् व अस्मद् शब्दांची एकाक्षरीं रूपें अनुदात्त असतात. पादाच्या अथवा वाक्याच्या आरंभी नसलेल्या आत्मान्वितालाही सर्व-निघात होतो. त्याप्रमाणेंच गतिसंज्ञकाच्या पुढें दुसरा गतिसंज्ञक उपसर्ग असल्यास मागील गतिसंज्ञक अनुदात्त होतो. या बाबतींत विशेष महत्त्वाची वाच म्हणजे 'क्रियापदाशिवाय दुसरा कोणताही शब्द मागें असलेलें क्रियापद सर्वानुदात्त होतें' हा सर्वसाधारण नियम पाणिनीनें

१. याविषयी पाणिनिस्मृत्ये ६।१।१ ते ६।१।१२ पहा.

२. याविषयी पाणिनिस्मृत्ये "अत्रो रत्नाभ्यां द्वे," तसेंच "अनचि च" (८।४।४६-४७) पहा.

३. याविषयी "सर्वस्य द्वे" इत्यादि सूत्रे (८।१।१ ते ८।१।१५) पहा.

४. "तस्य पराग्नेडितग्न" (पा. सू. ८।१।२) पहा. 'आग्नेडितं द्वित्वघटं०' असा अमर-

कोशांत लोक आहे.

५. "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा. सू. ६।१।५८) पहा.

६. याविषयी "युष्मदस्रोः षष्ठां चतुर्थीद्वितीयासयोर्वानां" (पा. सू. ८।१।२०) पहा.

७. "गतिर्गता" (पा. सू. ८।१।७०) पहा.

सांगितला आहे; व त्याला अपवादस्थळीही अनेक दिली आहेत; त्यांतील महत्वाचा अपवाद म्हणजे यदि शब्द किंवा यद् शब्दाचें रूप वाक्यांत जर त्या क्रियापदाचीं संबद्ध असेल तर त्या क्रियापदाला सर्वानुदात्त होत नाहीं हा आहे व लौकिक उच्चारणांत तसा अनुभवही येतो.

११३. भाषेमधील व्यंजनान्त प्रातिपदिकें.

भाषेमधील सर्व प्रकारच्या सुवन्त व तिङन्त शब्दांचें व्याकरण म्हणजे रूपसिद्धि व अर्थाचें विवेचन सव्वासात अध्यायांमध्ये केल्यानंतर शेवटच्या तीन पादांमध्ये पदें समन्वित करून वाक्य उच्चारण्याचे वेळीं पदांतील शेवटच्या वर्णांना होणारे आदेश पाणिनीने दिले आहेत. त्याप्रमाणेंच दोन पदांच्या अतिशयित सांनिध्यामुळें पदांतील वर्णांना होणारे विकार— विशेषतः पहिल्या पदाच्या शेवटच्या वर्णाला व दुसऱ्या पदाच्या आदिवर्णाला होणारे विकार— त्यानें दिले आहेत; पदांमधील वर्णांनाही द्वित्व किंवा णत्व यांसारखे होणारे विकार त्यानें दिले आहेत. यांतील बहुतेक विकार वर्णोच्चारणाचे वाचर्तीत होणाऱ्या प्रांतीय वैशिष्ट्यामुळेंच घडून आलेले दिसतात. संस्कृत भाषेंत प्रयोगयोग्य सुवन्त व तिङन्त शब्दांपैकीं बहुसंख्य शब्द अजन्त म्हणजे स्वर शेवटीं असलेलेच दिसून येतात. स्या व्यजनाला झालेला विसर्ग तसाच म् या व्यंजनाला झालेला अनुस्वारही शब्दाच्या शेवटीं अनेक वेळां येतो. स्वरांमध्ये सुद्धां क व ल हे क्वचित्च आढळतात. व्यंजनांपैकीं मात्र वर्गांतील दुसरीं व चौथीं व्यंजनें, च-वर्गांतील व्यंजनें व त्याप्रमाणेंच य, र, ल, व, श, ष, स, ह हीं व्यंजनें प्रयोगयोग्य शब्दांच्या शेवटीं आढळून येत नाहीत. धातूंच्या शेवटीं कोणताही वर्ण (स्वर अथवा व्यंजन) असतो. त्याप्रमाणेंच प्रातिपदिकाचे शेवटीं कोणतेंहि व्यंजन असूं शकतें. अव्युत्पन्न प्रातिपदिकें हीं साधारणतः स्वरान्त असलीं तरी व्युत्पन्न प्रातिपदिकांच्या शेवटीं कोणताही स्वर किंवा कोणतेंहि व्यंजन येऊं शकतें. कारण, भाषेमध्ये धातूंच्या शेवटीं बहुतेक सर्व व्यंजनें आढळतात; व क्षिप् प्रत्यय लागून धातूपासून जसेंच्या तसें म्हणजे धातूच्याच स्वरूपाचें क्तिवन्त प्रातिपदिक होऊं शकतें. अशा प्रकारच्या व्यंजनान्त प्रातिपदिकांना लागलेल्या प्रथमा-एकवचनाच्या सु प्रत्ययाचा सदां लोप होत असल्यामुळें कोणतेंहि व्यंजन सुवन्ताच्या शेवटीं जरी येऊं शकलें तरी लोकांमधील शब्दप्रयोगांमध्ये मात्र क, ट, त, आणि प या चार वर्गांतील व्यंजनें आणि त्यांतील सुद्धां पहिली, तिसरी व कांहीं ठिकाणीं पांचवी हीं व्यंजनें पदांच्या शेवटीं दृष्टीस पडतात.

११४. प्रातिपदिकांचे सुवन्त प्रयोग.

पाणिनीने अशा तऱ्हेनें विवक्षित व्यंजनेंच सुवन्तांच्या शेवटीं येण्याकरितां कांहीं विवक्षित कार्ये सांगितलीं आहेत. 'ह' वर्णाला ढ किंवा घ सांगितल्यामुळें हकारान्त प्रातिपदिकाचें प्रथमा एकवचनाचें रूप ढ किंवा इ, त्याप्रमाणेंच क् किंवा ग् शेवटीं असलेलेंच आढळून येतें. य्, र्, ल् अथवा व शेवटीं असलेलें प्रथमा एकवचनाचें रूप प्रयोगांत आढळूनच येत नाही; फक्त पुनर् सारखीं अव्यये किंवा ककारान्त शब्दाच्या संवोधनाचें रूप यांमध्येच 'र्' वर्ण शेवटीं आढळून येतो. 'श'काराला 'प'कार होतो व पकाराला जश्च होऊन ढ्

१. " तिङितिङः " (पा. सू. ८।१।२८) पासून " कुत्तने च सुध्यगोवार्ता " (८।१।६९) सूत्रें पहा.

२. याविषयी " निपातैर्यथादिहन्त० " (८।१।३०) पहा.

३. याविषयी ' हो लः ' इत्यादि तीन सूत्रे (८।२।३१-३३) पहा.

४. " त्रक्षभ्रजक्षन्त० " (८।२।३६) पहा.

किंवा इ शेवटीं येतो. सकार शेवटीं आल्यास त्याला र आणि नंतर विसर्ग होतो व विसर्गाचाही लोप होतो किंवा त्याला 'ओ' आदेश होतो. च-वर्गातील व्यंजन शेवटीं आल्यास त्याला क वर्गातील व्यंजन आदेशरूपानें होऊन क् किंवा ग् शेवटीं येतो. सुब्रन्ताच्या शेवटच्या मकाराला केव्हां केव्हां अनुस्वार होतो. पूर्वपदांतील निमित्तामुळें पदाच्या आरंभीच्या वर्णाला होणाऱ्या कार्यामध्ये षत्व आणि णत्व यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव होतो. पाणिनीने षत्व व णत्व यांबद्दल अनेक नियम व अपवाद सांगितले आहेत. त्यावरून ज्या ज्या शब्दांमध्ये ण् किंवा ष् दृष्टीस पडतो ते सर्व शब्द मूळचे णकारादि किंवा षकारादि असे मूळ प्रांतीय उच्चारणांत असावे, असा निष्कर्ष निघू शकेल. पूर्वपदांतील शेवटचे व्यंजन व उत्तरपदांतील पहिलें व्यंजन यांमध्येही एकमेकांच्या सांनिध्यामुळें कांहीं फरक दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ—सकार व त-वर्गातील व्यंजनांना शकार व चवर्गीय व्यंजनाचा योग आला असतां शकार व तवर्गीय व्यंजन होतें. यालाच वैयाकरण-संप्रदायामध्ये श्चुत्व म्हणतात. श्चुत्वाप्रमाणेंच ध्रुत्वही षकार किंवा टवर्गीय व्यंजनाचा योग आला असतांना होतें. त्याप्रमाणेंच वर्गाच्या चवथ्या, तिसऱ्या, दुसऱ्या व पहिल्या व्यंजनाला तिसरें व्यंजन होतें व कांहीं ठिकाणीं पहिलें व्यंजनही होतें. शेवटच्या नकाराचा केव्हां केव्हां लोप होतो. तसेंच छ, ण किंवा न् हा पदाचे शेवटीं असून त्याच्या पुढें स्वर आल्यास आणखी इ, ण किंवा न् उच्चारण्यांत येतो. यांशिवाय दोन किंवा ज्यास्ती व्यंजनांचा संयोग असल्यास त्यांतील एका व्यंजनाचें द्विरुच्चारणही केव्हां केव्हां होतें; तसेंच, केव्हां केव्हां दुसरें एकादें व्यंजनही व्यैस्त घालण्यांत येतें. वर दिलेलीं सर्व कार्ये हीं प्रांतीय उच्चारण-वैशिष्ट्याचेच निरनिराळे परिणाम भाषेमध्ये प्रसृत झाल्याचीं द्योतक आहेत असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाही.

१. "ससजुयो रुः" (८।२।६६), "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" (८।३।१५), "रोः सुपि" (८।३।१६), "भोगोऽजोऽपूर्वस्य योऽशि" (८।३।१७) "व्योर्लघुप्रयान्तरः शाकटायनस्य" (८।३।१८) "लोपः शाकल्यस्य" (८।३।१९) "ओतो गार्ग्यस्य" (८।३।२०) व "हलि सर्वेपान्" (८।३।२२) हीं सूत्रे पहा.

२. "चोः कुः" (८।२।३०) पहा.

३. "मोऽनुस्वारः" (८।३।२३) पहा.

४. याविषयी "ह्यः पः" (८।२।३९) पासून "निव्यभिश्चोऽव्यवाये वा छन्दसि" (८।३।१९) सूत्रे, त्याप्रमाणेंच "रषाभ्यां नो णः सनानपदे" (८।४।१) पासून "क्षुभादिषु च" (८।४।३९) पर्यंत सूत्रे पहा.

५. "स्तोः क्षुना क्षुः" (८।४।४०) पहा.

६. "पुना पुः" (८।४।४१) पहा.

७. याविषयी "ज्ञां जश् जशि" (८।४।५३) पासून "वायसाने" (८।४।५६) पर्यंत सूत्रे पहा.

८. "गोऽपः प्रातिपदिकान्तरस्य" व "न ऽसिंषुदयोः" (८।२।७, ८) सूत्रे पहा.

९. "ज्यो ह्रस्वादि च ऽमुष्णिगस्य" (८।३।३२) सूत्र पहा.

१०. याविषयी "अजो रषाभ्यां द्वे" (८।४।४६) पासून "हरो ह्रि सर्वे" (८।४।६५) पर्यंत सूत्रे पहा.

११. याविषयी "स्यो. इण्डु ह्रि" (८।३।२८) पासून "शि णि" (८।३।३१) पर्यंत सूत्रे पहा.

वार्तिककाल, शकपूर्व ३००-२००

११५. वार्तिक-वचनांची आवश्यकता व रचना.

व्याकरणशास्त्रासारख्या गहन व विस्तृत विषयाचें पाणिनीनं केलेलें मिल्हण किती जरी सर्वोपपरिपूर्ण असलें तरी सूत्रें रचितांना त्यानं अत्यंत लाघवयुक्त पद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळें त्याच्या ग्रंथाचें अध्यापन करतेवेळीं महत्त्वाच्या सूत्रांचें विस्तृत विवेचन करणें अध्यापकांना भाग पडलें. अतिपूर्वकडील प्रांत सोडल्यास भारतांतील निरनिराळ्या सर्व प्रांतांमध्ये पूर्वीचें व्याकरणग्रंथ पार मागें पडले व पाणिनीच्या अष्टाध्यायीचा जोरानें पुरस्कार झाला. निरनिराळ्या आचार्यांनी आपल्या शिष्यगणांना पाणिनीच्या सूत्रांचा योग्य अर्थ व सूत्रांतील निरनिराळ्या पदांचा उपयोग व महत्त्व समजावून देतांना सूत्रांवर आपण स्वतः केलेल्या चर्चेपैकीं महत्त्वाचे मुद्दे स्मरणास उपयुक्त पद्धतील अशा रीतीनं सूत्रांच्या अत्यंत लाघवयुक्त पद्धतीनं संग्रहित करून ठेविले व पूर्वपक्षोत्तरपक्षमालारूप विवेचनावर स्मरणोपयुक्त संग्रहकारिका रचिल्या. सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या शास्त्रांतील प्रमेयें हीं बहुतांशी बुद्धिगोचरच असल्यामुळें त्यांचें प्रतिपादन करतांना अनेक प्रकारचे विचारप्रवाह व मतभेद दिसून येतात. व्याकरणशास्त्र हें प्रचलित भाषेमध्ये आढळून येणाऱ्या शब्दप्रयोगांवर अधिष्ठित असल्यामुळें त्यांमध्ये मतभेदांना व बौद्धिक कल्पनासंभारांना वस्तुतः जागा जरी नसली तरी भाषेमध्ये सारखे होणारे बदल व शब्दसमृद्धीची वाढ यांचेकडे नजर देऊन सूत्रांचें स्पष्टीकरण करतांना सूत्रांना पुरवणी म्हणून व्याख्यानाचे वेळीं व्याख्यानकर्त्यांना अनेक वारीकसारीक गोष्टींची नोंद करावी लागली; तसेंच, सूत्रें अत्यंत संक्षिप्त असल्यामुळें विस्तृत विवेचन देऊन त्याचा सारांशही थोडक्या शब्दांत ग्रथित करून ठेवावा लागला. शिवाय, सूत्रांचें स्पष्टीकरण करतांना इतर शास्त्रांमध्ये चालू असलेली पद्धति स्वीकारून सूत्रांचें प्रयोजन, सूत्रांतील शब्दांची उपयुक्तता, तान्त्रिक अडचणी, सूत्रांवर आक्षेप, त्यांचें निराकरण इत्यादि गोष्टींवर भर देऊनही सूत्रांचें विवेचन करणें भाग पडलें व निरनिराळ्या आचार्यांनी तें यथायोग्य केलें. कांहीं विशिष्ट ठिकाणींच आपल्या बुद्धिविभवावर भर देऊन इतर प्रकारानें इष्टसिद्धि होत असल्यामुळें सूत्रांतील कांहीं पदांचें किंवा सूत्रांचें त्यांनीं वैयर्थ्य दाखविलें आहे.

११६. वार्तिककारांमध्ये कात्यायनाचें स्थान.

वर निर्दिष्ट केलेल्या रीतीनं अनेक व्याख्यानकर्त्यांनी पाणिनिसूत्रांची व्याख्यानं केलीं व त्यांचें लाघवयुक्त टांचण करून ठेवलें. या टांचणांना वार्तिकें म्हणून संवोधण्याचा प्रघात पडला. अशा भारद्वाज, सौनाग, कुणरवाडव, क्रोष्ट्रीय, इत्यादि सांप्रदायिक वार्तिककारांमध्ये कात्यायनाची गणना मुख्यत्वातून करण्यांत येते. कात्यायनानें स्वतः कोणतीं वार्तिकें रचिलीं व इतर वार्तिककारांनीं कोणतीं रचिलीं हें निवड करून सांगणें फार कठिण—फार काय अशक्यच—आहे. कात्यायनाचा वार्तिकपाठ म्हणून हल्लीं लापलेल्या ग्रंथाला जुन्या परंपरेचा आधार बिलकूल नाहीं. स्वतः भाष्यकारांनीं अमुक वार्तिक कात्यायनाचें आहे असें म्हटलें आहे त्या ठिकाणीं, तसेंच कैयट वगैरे टीकाकारांनीं तसें म्हटलें आहे तेथेंच फक्त, तीं वार्तिकें कात्यायनाचीं आहेत असें निश्चितपणें म्हणतां येईल असें जरी खरें असलें तरी भाष्यामध्ये भाष्यकारांनीं उद्धृत केलेल्या वार्तिकांपैकीं बहुसंख्य वार्तिकें कात्यायनानेंच रचिलीं असावीं. सूत्रांच्या धाटणीवर लिहिलेलीं बहुतेक सर्व

वार्तिकें कात्यायनार्चीच असावी. महाभाष्यकारांनीं या सर्व वार्तिकांचा कर्ता कात्यायन आहे असें कोठेही म्हटलें नसलें व कात्यायनाचा नांवानें उल्लेख दोन तीन वेळांच केलेला असला तरी त्यांनीं उद्धृत केलेल्या वार्तिकांमध्ये आढळणाऱ्या 'उक्तम्', 'उक्तं तु' अशा शब्दांनीं केलेले उल्लेख पूर्वी उद्धृत केलेल्या वार्तिकांनाच लागू पडत असल्यामुळें सूत्रपद्धतीनें रचिलेल्या गद्यमय सर्व वार्तिकांचा संग्रहकर्ता तरी एकच आहे असें म्हणावें लागतें. जेथें निराळा कर्ता आहे तेथें त्याच्या नांवाचा उल्लेख भाष्यकारांनीं केला आहे. अव्युच्छिन्न गुरुशिष्यपरंपरे-मध्ये सर्व वार्तिकें कात्यायनानें रचिलीं असा समज आहे. तसेंच, पाणिनीय व्याकरण हें 'त्रिमुनि' म्हणून संग्रोधण्यांत येतें व तीन मुनी म्हणजे पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि असें मानण्यांत येतें. या सर्व कारणांवरून बहुतेक गद्यमय संक्षिप्तवचनात्मक वार्तिकें कात्यायनानें रचिलीं असें मानण्यांत येतें.

११७. कात्यायनाची कामगिरी.

पाणिनीच्या सूत्रांचें विवेचन करण्याचे कामीं कात्यायनानें जी कामगिरी केली ती निःसंशय फारच श्रेष्ठ दर्जाची व महनीय आहे. अत्यंत परिश्रमपूर्वक रचिलेल्या सुमारें चार हजार सूत्रें असलेल्या पाणिनीच्या अष्टाध्यायी या सूत्रग्रंथावर त्यानें सुमारें ४२०० वार्तिकें रचिलीं. कांहीं सूत्रांवर एक दोन तर कांहीं सूत्रांवर पन्नासांचे पेक्षां ज्यास्त इतकीं वार्तिकें त्यानें रचिलीं. हीं वार्तिकें रचतांना त्यानें सूत्रांचाच क्रम स्वीकारला व सार्धी व स्पष्टार्थ सूत्रें गाळून महत्त्वाच्या अशा सुमारें बाराशें सूत्रांचेंच विवरण केलें आहे. या विवरणामध्ये पाणिनीच्या सूत्रांत जें राहून गेलें तें सांगितलें आहे, जें सांगितलें नसतं चाललें असतें त्याचें निदर्शन केलें आहे, जें अनवधानतेनें सांगितलें गेलें तें दुरुस्त केलें आहे, अस्पष्टार्थ असलेलें स्पष्ट करून सांगितलें आहे व जें महत्त्वाचें आहे त्याचें शंकासमाधानात्मक रीतीनें व्याख्यान केलें आहे. याप्रमाणें एका दृष्टीनें पाणिनीच्या सूत्रांचें दृढीकरण करण्याची कामगिरी वार्तिककारांनीं बजावली आहे. परंतु कांहीं टीकाकार कात्यायनाच्या या महत्त्वाच्या कामगिरीविषयी अनुदार उद्गार काढतात. कात्यायन हा पाणिनीच्या जुक्या काढून दाखविणारा टीकाकार होता तसेंच पाणिनीच्या जुक्या दाखविण्याचें त्यानें व्रतच घेतलें होतें असें या टीकाकारांचें म्हणणें आहे. वस्तुतः हें म्हणणें मुळीच बरोबर नाही. जर कात्यायनाला आपली श्रेष्ठता दाखवावयाची असती तर त्यानें वार्तिकें न रचितां स्वतंत्र व्याकरणग्रंथच रचिला असता. त्यानें स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला नाही इतकेंच नव्हे, तर सूत्रांचीं प्रतीकें घेऊन त्यांचें त्यानें व्याख्यान केलें आहे; व आपण स्वतंत्र ग्रंथ केला नाही या जाणिवेनें व विनयानेही त्यानें आपलें नांव कोठेही घातलें नाही. पदमञ्जरकार पंडित हरदत्तांनीं स्वतःविषयी दर्पोक्तीनें काढलेले उद्गार

“ एवं प्रकटितोस्मामिर्भाष्ये परिचयः परः । तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः ”
तसेंच पंडितराय जगन्नाथांनीं काढलेले

“ गिरणाति सूत्रार्थे भगवान् वेत्ति पाणिनिः । अहं च भाष्यकृद्वेत्ति वृत्तिकृद्वेत्ति वा न वा ”
हे उद्गार विचारांत घेतले असतां वार्तिककारांनीं स्वतः जरी काढले नसले तरी
सूत्रकारनिगूढार्थ वेत्ति कात्यायनो मुनिः । पतञ्जलिस्तन्मुखेन तन्मुखेनेतरे बुधाः
अशा तऱ्हेचे उद्गार वार्तिककारांविषयी काढावेसे वाटतात व ते वार्तिककारांना पूर्ण लागू पडतात.

११८. वार्तिककारांची वार्तिके व भाष्यकारांच्या इष्टी.

वार्तिके रचतांना 'अमुक सूत्राची मुळीच जरूर नव्हती, अमुक सूत्रांत हे शब्द ज्यास्त घालावयास पाहिजे होते, अमुक शब्द घातले नसतां चालले असतें अशा रीतीने ठिकठिकाणी पाणिनीचे प्रमाद दाखविणारा कात्यायन हा दोषैकदृष्टि होता' असे गोल्डस्ट्रुकर, वेबर वगैरे विद्वानांचें म्हणणें आहे. या म्हणण्याला मुरड घालून कात्यायन हा चिकित्सक टीकाकार होता असे डॉ. कीलहॉर्न यांनी आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे. कात्यायनाची वार्तिके कोणती व भाष्यकारांची वचने कोणती यासंबंधी विद्वत्तापूर्ण विवेचन डॉ. कीलहॉर्न यांनी "कात्यायनाची वार्तिके" या मध्यव्याख्याली एक उद्बोधक निबंध लिहून केलें आहे. भाष्यकारांच्या 'इष्टी' म्हणून ज्या वार्तिकांना परंपरागत म्हणण्यांत येतें त्या इष्टीही शोधून निराळ्या काढणें कठीण आहे. तरी पण, 'इति वक्तव्यम्', 'इति वाच्यम्', 'इत्युपसंख्यानम्' असे साधारणपणें ज्या वार्तिकांच्या शेवटीं म्हटले आहे व विशेषतः वार्तिक लिहल्यानंतर वार्तिकांतील बहुतेक शब्द जसेच्या तसे ठेवून कांहीं शब्द ज्यास्त घालून ज्यांचें स्पष्टीकरण भाष्यामध्ये केलें आहे ती कात्यायनाची वार्तिके समजावीं असा निष्कर्ष डॉ. कीलहॉर्न यांनी काढला आहे व आपल्या म्हणण्याचे पुष्ट्यर्थ पुष्कळ उदाहरणेंही दिली आहेत. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे जेथें जेथें बोनदां उच्चारण दिसून येतें त्या त्या ठिकाणी पहिलें उच्चारण वार्तिककारांचें वार्तिक असतें व दुसरें भाष्यकारांनीं केलेलें त्या वार्तिकाचें व्याख्यान असतें, व जेथें एकच उच्चारण असतें तेथें तें वचन भाष्यकारांचें असतें असा साधारण सिद्धान्त डॉ. कीलहॉर्न यांनी दिला आहे. या सिद्धांताशी अत्यंत सहमत होणें शक्य नसलें तरी डॉ. कीलहॉर्न यांचें म्हणणें ग्राह्य धरण्यास हरकत नाही. कांहीं वार्तिके श्लोकात्मक आहेत व तीं तशींच भाष्यामध्ये दिली आहेत. कांहीं ठिकाणी त्यांचे तुकडे पाडून भाष्यामध्ये स्पष्टीकरण केलें आहे व सूत्राच्या व्याख्येच्या शेवटीं संपूर्ण श्लोकही दिले आहेत. हीं श्लोकवार्तिके बहुधा भाष्यकारांनींच संग्रह-श्लोक म्हणून रचिलीं असावीं. भाष्यकारांनीं जसें भ्राजीयाः पठन्ति, क्रोष्टीयाः पठन्ति, सौनागाः पठन्ति असे कांहीं थोड्या ठिकाणीं म्हटले आहे किंवा कात्य अथवा कात्यायन असा उल्लेख केला आहे त्याप्रमाणें आपली स्वतःची वचने सोडून वार्तिकांच्या सर्व ठिकाणीं वार्तिककारांचा त्यांनीं नामनिर्देश केला असता तर बरे झालें असतें. वैयाकरणांच्या संप्रदायामध्ये माल ज्या ठिकाणी वार्तिककर्त्याच्या नांवाचा उल्लेख नाही अशीं सर्व वचने कात्यायनाची वार्तिके म्हणून समजण्याचा प्रघात आहे.

११९. कात्यायनाचा वार्तिकपाठ.

कात्यायनाचा वार्तिकपाठ म्हणून शीर्षक असलेल्या कांहीं लेखी प्रती उपलब्ध आहेत. त्या प्रतींमध्ये दिलेली वार्तिके ही ज्या सूत्रावर वार्तिके आहेत तीं सूत्रे प्रतीक म्हणून प्रारंभी लिहून नंतर लिहिलेली आढळतात. महाभाष्यामध्ये उद्धृत केलेल्या वार्तिकांशी त्यांची तुलना केल्यास पुष्कळच ठिकाणी पाठभेद आढळून येतात. या वार्तिकपाठांतील कांहीं वार्तिके भाष्यामध्ये उद्धृत केलेली आढळत नाहीत, पण काशिका सिद्धान्तकौमुदी वगैरे ग्रंथांमध्ये आढळतात; त्याप्रमाणेंच वार्तिकपाठामध्ये न दिलेली अनेक वार्तिके महाभाष्यामध्ये आढळतात. या लेखी प्रतींच्या आरंभी किंवा शेवटीं कोठेही ग्रंथकर्त्याचें नांव दिलेलें नाही. वार्तिकपाठ हें शीर्षक असल्यामुळे व त्यामध्ये आढळून येणारी बहुतेक वार्तिके महाभाष्यामध्ये उद्धृत केलेली असल्यामुळे

हा वार्तिकपाठ कात्यायनाचा म्हणून मानण्यांत आला आहे व तसें असणें पुष्कळ अंशीं शक्यही आहे. या वार्तिकपाठांतील बहुतेक सर्व वार्तिके अनुक्तांशपूरक या स्वरूपाचीच आहेत. यावरून असें अनुमान करणेंही शक्य आहे कीं कात्यायनानें रचिलेला मूळचा वार्तिकपाठ हा पूरक अशाच स्वरूपाचा असावा; व त्यामध्ये पाणिनिकालानंतर स्वतःचे कालापर्यंत भाषेमधील शिष्टप्रयोग पाहिले असतां जे फेरफार दिसून आले त्यांचेंच विवेचन कात्यायनानें केलें असावें. या पूरक वार्तिकांची संख्या सुमारे चारशें आहे. या लेखी वार्तिकपाठाशिवाय एक मुद्रित वार्तिकपाठ कात्यायनानें केलेला म्हणून उपलब्ध आहे. या मुद्रित वार्तिक पाठांतील वार्तिकांची संख्या ५०६६ आहे. यामध्ये डॉ. क्रीलहॉर्न यांनी आपल्या मुद्रित महाभाष्यांत जाह्या अक्षरांनी जीं सुमारे ४२०० वार्तिके दिली आहेत त्यांशिवाय महाभाष्यांत आढळणारी कारिकामय वार्तिकेही दिली आहेत, भाष्यकारांचीं इष्टिवचनेही दिली आहेत; त्याप्रमाणें भाष्यकारांनीं क्रोधीयाः पठन्ति, भारद्वाजीयाः पठन्ति, सौनागाः पठन्ति, इत्यादि अवतरणें देऊन जीं वार्तिके उद्धृत केलीं आहेत तीं दिली आहेत; इतकेंच नव्हे, तर कैयटभट्टांनीं उद्धृत केलेल्या वार्तिकवचनांचाही संग्रह केला आहे. हा वार्तिकपाठ कात्यायनाचा नसून महाभाष्यावरून कोणीतरी आधुनिक वैयाकरणानें तयार केलेला कात्यायनाचे नांवावर घातलेला आहे असें डॉ. क्रीलहॉर्न यांचें म्हणणें आहे. अर्थात् संपूर्ण वार्तिकपाठ कात्यायनाचा नसला तरी त्यांतील बहुसंख्य वार्तिके कात्यायनानेंच रचिलीं आहेत असें डॉ. क्रीलहॉर्न यांनीं म्हटलें आहे. एकंदरीत पाहतां हा मुद्रित वार्तिकपाठ महाभाष्यामध्ये आढळणाऱ्या सूत्रसदृश गद्यमय व कारिकामय वचनांचा संपूर्ण संग्रह आहे; मग त्याचा कर्ता कोणीही असो.

१२०. नागेशभट्टांनी दिलेली 'वार्तिक' या शब्दाची व्याख्या व पाश्चात्य विद्वानांची मते.

पाराशरपुराणामध्ये "उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः" अशी वार्तिक शब्दाची व्याख्या दिली आहे; व ती महाभाष्यामधील वार्तिकांना पूर्णपणें लागू पडते. या व्याख्येप्रमाणें उक्तचिन्तनपर, अनुक्तचिन्तनपर व दुरुक्तचिन्तनपर असे तीन मुख्य प्रकार होतात व या तिन्ही प्रकारचीं वार्तिके महाभाष्यामध्ये आढळतात. नागेशभट्टांनीं 'सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्तिकत्वम्' अशी वार्तिक या शब्दाची व्याख्या दिली आहे. या व्याख्येमध्ये 'उक्त' हा शब्द त्यांनीं गाळला आहे. त्यामुळे उक्तचिन्तनपर अशा पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप वार्तिकांची व व्याख्यानसारूप वार्तिकांची गणना वार्तिकांमध्ये करतां येणें कठीण पडतें. कदाचित् वार्तिक शब्दाच्या प्रसिद्ध व्याख्येमधून 'उक्त' हा शब्द गाळण्यांत अनुक्तचिन्तन व दुरुक्तचिन्तन करणाऱ्या वचनांनाच वार्तिक ही संज्ञा द्यावी असें सांगण्याचा त्यांचा हेतु असावा; व न जाणों, वर निर्दिष्ट केलेला लेखी वार्तिकपाठ हा त्यांचेजवळ असावा व तोच कात्यायनाचा अधिकृत वार्तिकपाठ असून वार्तिकांसारखीं सर्व इतर वचने पाणिनीय अष्टकाचें अध्यापन करणाऱ्या निरनिराळ्या आचार्यांचीं व्याख्यानसारूप वचने व भाष्यकारांचीच इष्टिरूप वचने आहेत असें त्यांचें मत असावें. नागेशभट्टांच्या 'वार्तिक' शब्दाच्या व्याख्येचा अक्षरशः अर्थ लक्षांत घेऊन डॉ. गोल्डस्ट्रुकर यांनी 'इति वक्तव्यम्', 'इति वाच्यम्', 'इत्युपसंख्यानम्' चंगरे शब्दांनीं पुरीं केलेलीं जेवढीं वचने तेवढींच कात्यायनाचीं वार्तिके अगून त्यांशिवाय इतर सर्व वार्तिकांसारखीं दिसणारीं वचने हीं भाष्यकारांचीं इष्टिवचने आहेत अशा मताचें प्रतिपादन केलें आहे व अनुक्तदुरुक्तचिन्तनपर वार्तिके रचिणाऱ्या कात्याय-

नाला दोषैकदृष्टि चिकित्सक ठरवून त्याच्यावर 'पुरोभाषि'—त्याचा शिक्षा मारला आहे; इतकेंच नव्हे, तर पाणिनिसूत्रांचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीही कात्यायनाचें संपूर्ण अनुकरण केलें आहे असें म्हटलें आहे. या वात्रतीत कात्यायन व पतंजलि यांमध्ये त्यांचे मतानें फरक एवढाच कीं कात्यायनाला फक्त पाणिनीच्याच दोषांचें आविष्करण करावयाचें असल्यामुळें त्यानें तें मनःपूत केलें आहे; पण भाष्यकारांना पाणिनि व कात्यायन या दोघांच्या दोषांचें आविष्करण करावयाचें असल्यामुळें कात्यायनाप्रमाणें भाष्यकारांनीं पाणिनिसूत्रांवर दोष दाखविले आहेत व कात्यायनानें कढलेल्या दोषांचें समर्थन केलें आहे. कात्यायनाच्या वार्तिकांचे दोष दाखविण्याचा त्यांना प्रसंग आला तेव्हां मात्र जरी पाणिनिसूत्रांचें त्यांना समर्थन करावें लागलें तरी तें त्यांनीं मोठ्या खुशीनें केलें आहे व वेळोवेळीं आपलीं वचनें इष्टिरूपानें दिलीं आहेत. डॉ. वेबर या पाश्चात्य विद्वानांनीं जरी गोल्डस्ट्रुकरनें दिलेलें वरील मत ग्राह्य धरलें तरी भाष्यकारांकडे त्यांनीं जराशा सहानुभूतिपूर्वक दृष्टीनें पाहिलें आहे; व कात्यायन जरी दोषैकदृष्टि चिकित्सक असला तरी कात्यायनानें दाखविलेल्या दोषांचें निराकरण करण्याचें जबाबदारीचें काम अनेक ठिकाणीं भाष्यकारांनीं केलें आहे इतकेंच नव्हे, तर कात्यायनाच्या हल्ल्यांतून पाणिनीचा वचाव करण्याचा प्रयत्न हा महत्त्वाचा धागा महाभाष्याच्या रचनेंत सारखा चालू होता असें त्यांनीं म्हटलें आहे. डॉ. वनेल या पाश्चात्य पंडितांनीं भाष्यकारांकडे ज्यास्त सहानुभूतिपूर्वक दृष्टीनें पाहिलें आहे व भाष्यकारांनीं वार्तिककारांच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या हल्ल्यांना तोंड देऊन पाणिनीचें समर्थन केलें आहे असें म्हटलें आहे.

१२१. डॉ. कीलहॉर्न यांचें मत.

डॉ. कीलहॉर्न यांनीं डॉ. गोल्डस्ट्रुकर, वेबर व वनेल या तिघा विद्वानांच्या मतांचा परामर्श घेऊन कात्यायनाप्रमाणेंच भाष्यकारांचीही पाणिनीचे दोष काढण्याकडे प्रवृत्ति होती असें म्हटलें आहे. भाष्यकारांनीं कात्यायनानें दाखविलेले दोष दूर करण्याकरितां मार्ग सुचविले आहेत व स्वतःही वार्तिककारांप्रमाणेंच सूत्रांवर दोष दाखवून निराकरणही केलें आहे. दोघांनींही अनेक ठिकाणीं सूत्रांच्या अर्थाचें विवेचन करून योग्य अर्थाचा निर्णय केला आहे; अनेक ठिकाणीं सूत्रांच्या आवश्यकतेचें, प्रतिपाद्य अर्थाचें व उपयुक्ततेचें विवेचन केलें आहे; कांहीं ठिकाणीं सूत्रांतील कांहीं पदे, तर थोड्या ठिकाणीं संवध सूत्राचीही अनावश्यकता दाखविली आहे; व सूत्रांच्या योग्य अर्थाचें विवेचन करतांना कांहीं ठिकाणीं शंकासमाधानात्मक रीतीचा अवलंब केला आहे. भाष्यकारांनीं मात्र ज्या ठिकाणी वार्तिककारांचें मत ग्राह्य नाही त्या ठिकाणीं, तसेंच ज्या ठिकाणीं आपलें मत स्वतंत्र रीतीनें प्रतिपादन करावयाचें आहे त्या ठिकाणीं स्वतंत्र इष्टिरूप वचनें केलीं आहेत. परंतु, हें सर्व करण्यामध्ये दोघाही वैयाकरणांचा कल पाणिनीच्या सूत्रांचें दोषाविष्करण करण्याकडे होता असें डॉ. कीलहॉर्न यांनीं म्हटलें आहे. महाभाष्यकारांच्या लिखाणामध्ये दोन तऱ्हेचे प्रवाह सारखे चाललेले दिसतात असें डॉ. कीलहॉर्न यांनीं म्हटलें आहे. एक प्रवाह कात्यायनाचीं वार्तिके देऊन त्यांना इति वाच्यम्, इति वक्तव्यम् अशा प्रकारची किरकोळ जोड देऊन त्यांचें स्पष्टीकरण करण्याचा व दुसरा स्वतः स्वतंत्र रीतीनें वार्तिकांचें विवेचन करून त्यांचा ऊहापोह करण्याचा. या भाष्यकारांच्या निष्पत्त्यांत भाष्यकारांनीं आपलीं स्वतःचीं लघुवचनें घातलीं आहेत. कांहीं ठिकाणीं जुन्या वैयाकरणांच्या कारिकाही दिल्या आहेत. डॉ. कीलहॉर्न यांनीं जोडीनें वाहणाऱ्या या दोन

लेखनप्रवाहांचें सूक्ष्म परिशीलन करून त्यांमध्ये आढळणारे भाषावैशिष्ट्यही दाखविलें आहे. कात्यायनाच्या वार्तिकांचें निरूपण चालूं असतांना शंका मांडणें झाल्यास 'चेत्' या अव्ययाचा उपयोग करण्यांत येतो; पण भाष्यकारांचें स्वतःचें स्वतंत्र निरूपण चालूं असतां 'यदि...अथ' शब्द वापरले जातात. वार्तिककारांचें शंकासमाधानात्मक निरूपण चालूं असतांना 'न वा... सिद्धं तु' अशा तऱ्हेची शब्दयोजना दिसून येते; पण भाष्यकारांच्या स्वतःच्या निरूपणांत 'नैष दोषः ...तत्तर्हि वक्तव्यम्,' या प्रकारचे शब्दप्रयोग आढळून येतात. तसेंच वार्तिकांचें निरूपण चालूं असतांना शक्य तों नामांचा उपयोग केला जातो; पण भाष्यकारांचें स्वतःचें निरूपण चालूं असतांना क्रियापदांचा उपयोग केला जातो. एकंदरीत पाहतां, डॉ. कीलहॉर्न यांनीं भाष्यकारांचे वाचर्तित आपल्या टीकेचा प्रखरपणा पुष्कळच कमी केला असला व भाष्यकारांनीं वन्याच ठिकाणीं वार्तिकांचें खंडन करून पाणिनिसूत्रांचें समर्थन केलें आहे असें म्हटलें असलें तरी वार्तिककारांप्रमाणें भाष्यकारांची दृष्टि सूत्रकारांचे दोष दाखविण्याकडे होती असें त्यांनीं आपलें मत दिलें आहे.

१२२. पाश्चात्य विद्वानांच्या मतांचें परीक्षण.

डॉ. कीलहॉर्न यांनीं महाभाष्याचें चिकित्सात्मक पद्धतीनें अवलोकन करून वार्तिकांचे वाचर्तित थोडक्यांत पुढें दिल्याप्रमाणें आपले सिद्धांत मांडले आहेतः (१) भाष्यामध्ये आढळणाऱ्या वार्तिकांपैकी बहुसंख्य वार्तिके कात्यायनाचीं आहेत व कांहीं थोडींशींच भाष्यकारांचीं इष्टिरूप वचनें आहेत. (२) हीं वार्तिके कात्यायनानें पाणिनीच्या सूत्रांतील दोष दाखविण्याच्या दृष्टीनें लिहिलेलीं आहेत. (३) भाष्यकारांनीं यांपैकी वन्याच वार्तिकांचा स्वीकार केला आहे; पुष्कळ वार्तिकांचें स्पष्टीकरण केलें आहे व थोड्याच ठिकाणीं त्यांची अनावश्यकता दाखविली आहे. या वाचर्तित डॉ. कीलहॉर्न यांनीं केलेले विवेचन खरोखरच उद्बोधक व मार्मिक आहे; परंतु तें करतांना पाणिनिकालानंतर कात्यायनाच्या कालापर्यंत प्रचलित भाषेमध्ये महत्त्वाचे फेरफार झाले होते, तसेंच, पाणिनीचें अष्टक अतिशय लोकप्रिय झालें असल्यामुळें भारतांतील प्रत्येक विद्याकेन्द्रांत त्याचा अभ्यास अवश्य त्या स्पष्टीकरणासह असलित चालू होता या दोन गोष्टींकडे डॉ. गोलडस्ट्रुकर, वेबर व ब्रॅनॅल यांप्रमाणेंच डॉ. कीलहॉर्न यांचेही लक्ष गेलें नव्हतें असें दिसतें; या कारणानें 'हं ज्यास्त पाहिजे' 'हं नको' अशा कात्यायनाच्या लेखनपद्धतीकडेच केवळ त्यांचें लक्ष गेलें व कात्यायनाचें समर्थन महाभाष्यामध्ये केलें असल्यामुळें कात्यायन व पतञ्जलि हे दोघेही पाणिनीचे दोष काढणारे खवचट टीकाकार होते असा ग्रह होऊन या सर्व पाश्चात्य विद्वानांचा वार्तिकांकडे व महाभाष्याकडे वषण्याचा दृष्टिकोणच एक प्रकारें दूषित झाला होता असें मोठ्या कष्टाने म्हणावें लागतें.

१२३. वार्तिकें रचण्यांत वार्तिककारांचा उद्देश.

भाषेमध्ये झालेल्या महत्त्वाच्या फेरफारांमुळें पाणिनिसूत्रें हीं वार्तिककारांच्या वेळच्या प्रचलित संस्कृत भाषेचें व्याकरण या दृष्टीनें अपुरी पटलीं व सूत्रांतील उणीवा कात्यायन व इतर वार्तिककार यांना भरून काढाव्या लागल्या; व त्यांनीं त्या सूत्रांच्या सारखींच अनुक्तदुरुक्त-वितनरूप छोटी छोटी वार्तिके आवश्यक त्या सूत्रांवर जागोजागी लिहून भरून काढिल्या. पाणिनीच्या सूत्रांवर एतें चदविषयाचा वार्तिककारांचा विलकूल उद्देश नव्हता. त्याप्रमाणेंच मोटमोठ्या

विद्याकेंद्रांमध्ये अध्यापकांना पाणिनिसूत्रांचे स्पष्टीकरण करतांना अत्यन्त लाघवयुक्त पद्धतीने लिहिलेल्या महत्वाच्या सूत्रांवर अर्थीचे विवेचन व स्पष्टीकरण लक्षांत रहावे यासाठी वार्तिकांसारख्यांच उक्तचिन्तनपर लघुवचनें करावीं लागलीं. ही अनुक्तचित्तनपर, दुरुक्तचित्तनपर व उक्तचित्तनपर वार्तिके करण्यांत वार्तिककारांची पाणिनीचे दोष दाखविण्याची इच्छा मुळीच नव्हती. पाणिनीच्या व्याकरणाचे हद्दीकरण तसेच पूर्णत्वाने व सौलभ्याने स्पष्टीकरण करण्याच्या इच्छेनेच सर्व वार्तिककार वार्तिके लिहिण्याकडे प्रवृत्त झाले हे त्यांच्या लिहिण्याच्या पद्धतीवरून स्पष्ट होतें; इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या शब्दरचनेवरून सूत्रकारांचेविषयी त्यांच्या मनांत मोठी आदरबुद्धि होती हे स्पष्ट होतें. अष्टाध्यायीच्या शेवटच्या सूत्रावरील शेवटचे वार्तिक “ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिनानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् ” यासारखी वार्तिके याविषयी साक्ष देण्यास पुरेशी आहेत. या तीन प्रकारच्या वार्तिकांपैकी उक्तचिन्तनपर वार्तिके हीं निरनिराळ्या आचार्यांनीं अध्यापनाचे वेळीं टांचणें म्हणून प्रथमतः लिहिलीं असावीं व वार्तिककारांनीं अथवा कदाचित् भाष्यकारांनीं तीं उद्धृत करून त्यांचा संग्रह केला असावा.

१२४. वार्तिककारांच्या विवेचनपद्धतीचे वैशिष्ट्य.

महाभाष्यामध्ये उद्धृत केलेल्या वार्तिक-वचनांचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास वार्तिककारांच्या विवेचनपद्धतीचे पुढें दिल्याप्रमाणे वैशिष्ट्य ध्यानांत येईल. वृत्तिग्रंथांप्रमाणे सूत्राचा सरळ अर्थ सांगून उदाहरणें देऊन सूत्राचे स्पष्टीकरण करण्याची पद्धति वार्तिकांमध्ये कोठेही आढळून येत नाही. वार्तिकांचे अध्ययन करण्यापूर्वी सरळ अर्थ व उदाहरणें यांसहित सूत्रांचे सामान्य ज्ञान आवश्यक आहे असें गृहीत धरूनच वार्तिककारांनीं आपली वार्तिके रचिलेली दिसतात. वार्तिककारांनीं केलेल्या विवेचनाचा क्रम पाहूं गेल्यास सूत्राचा विवक्षित अर्थ सामान्य तऱ्हेनें कळण्याजोगा नसल्यासच त्याचे विवेचन वार्तिककार करतात. सूत्राचा अर्थ स्पष्ट असेल तर सूत्रार्थाचे विवेचन करण्याच्या खटपटीत वार्तिककार पडत नाहीत. सूत्राचा सामान्य अर्थ कळला आहे हे गृहीत धरून सूत्राच्या आवश्यकतेचा विचार करण्यास वार्तिककार आरंभ करितात. सूत्राची आवश्यकता स्पष्टपणें निदर्शनास येत असल्यास त्या बाबतीतही विवेचन न करता वार्तिककार पद्धत्याकडे वळतात म्हणजे सूत्रांतील मुख्य पदांचा उपयोग काय याचा विचार करतात; व तो करतांना कांहीं ठिकाणीं एकादें पद व अगदीं थोड्याच ठिकाणीं संपूर्ण सूत्र अनावश्यक असल्याचें सांगतात. ही अनावश्यकता दाखविण्याचे कामीं मात्र अनेक ठिकाणीं बराच प्रयत्न केलेला दिसतो व कांहीं ठिकाणीं द्विष्ट मार्गांचेही अवलंबन केलेले दिसते. भाष्यकारांना हे पसंत पडलेले दिसत नाही व पुष्कळ ठिकाणीं या प्रत्याख्यानपद्धतीचे बाबतीत त्यांनीं आपली नाखुशी प्रदर्शित केली आहे. एके ठिकाणीं तर ‘तदेतन्महतो वंशस्तम्बाल्लङ्घानु-कृष्यते’ (‘ ही एवढी खटपट कशाकरितां तर वेळूच्या काठीवर चढून चिमणी धरण्याकरितां ’ महाभाष्य भा. १ प्र६५२) अशी वार्तिककारांवर त्यांनीं भेदक टीकाही केली आहे. अशा तऱ्हेनें सूत्राच्या अर्थाचे, प्रयोजनाचे व सूत्रांतील पदांच्या आवश्यकतेचे विवेचन जरूर नसल्यास ते न करतां व जरूर असल्यास ते करून नंतर सूत्राच्या अर्थाची तात्त्विक चिकित्सा वार्तिककार करतात व पूर्वपक्षउत्तरपक्षात्मक पांडित्यपूर्ण विवेचन-पद्धतीचा अवलंब करून सूत्राचा अर्थ पूर्ण स्पष्ट करतात. अशा तऱ्हेचे विवेचन अनेक ठिकाणीं कारिका-स्वरूपाची वार्तिके करून केलेलेही आढळून येतें. याशिवाय, महत्वाच्या सूत्रांचे बाबतीत सूत्राच्या विषयाशीं संबद्ध अशा कांहीं विषयांचे वार्तिककारांनीं विवेचन केले आहे व अगदीं थोड्या ठिकाणीं व्याकरणविषयक

१२६. हस्तलिखित वार्तिकपाठांतील वार्तिकांचें स्वरूप.

वर वर्णन केलेल्या प्रकारांशिवाय कांहीं महत्त्वाचे प्रकार वार्तिकांमध्ये आढळून येतात. भाषेत निरनिराळ्या प्रकारचा बदल झाल्यामुळे पाणिनिसूत्रांनीं सिद्ध झालेले कांहीं शब्द व प्रयोग वार्तिककारांना भाषेमध्ये रूढ नसलेले आढळून आले. अशा शब्दांची पाणिनिसूत्रांनीं सिद्धि न व्हावी या हेतूनें वार्तिककारांना स्वतंत्र प्रतिषेधवचनें करावीं लागलीं. त्याप्रमाणेंच कांहीं शब्द व प्रयोग पूर्वीं रूढ असलेले पण त्यांचे वेळीं विशिष्ट अर्थीं व विशिष्ट प्रसंगींच प्रचारांत असल्याचें वार्तिककारांना आढळून आलें. अशा शब्दांची सिद्धि वार्तिककारांनीं सूत्रार्थनियन्त्रणरूप वार्तिकें रचून केली. यांशिवाय आपल्या वेळीं पाणिनिसूत्रांप्रमाणें ज्यांची सिद्धि होणें शक्य नाहीं असेही अनेक शब्द वार्तिककारांना आढळून आले व त्यांची सिद्धि होण्याकरितां वार्तिककारांना स्वतंत्र पूरक वचनें तयार करावीं लागलीं. पाणिनि हा वैयाकरण असल्यामुळे निरुक्तकारांप्रमाणें दरेक शब्द साधण्याचें त्यानें त्रुत घेतलें नव्हतें. सामान्य नियम घालून व त्यांना अपवाद जोडून जेवढे शब्द सुलभ रीतीनें साधतां आले तेवढेच त्यानें कृत्प्रत्यय व तद्धित-प्रत्यय जोडून साधले. त्यांशिवाय उणादिसूत्रांनींही कांहीं विशिष्ट शब्द साधले गेले. तरीपण पाणिनिसूत्रांप्रमाणें ज्यांची व्युत्पत्ति देतां येईना असे अनेक शब्द राहिले. वार्तिककारांना अशा सर्व शब्दांकडे लक्ष देणें शक्य नसलें तरी जे शब्द पाणिनिसूत्रांनीं साधिलेल्या शब्दांसारखे होते पण सूत्रांनीं ज्यांची सिद्धि राहून गेली त्या शब्दांची, त्याप्रमाणेंच त्यांचेवेळीं भाषेमध्ये जे नवीन शब्द प्रचारांत आले होते त्यांपैकीं महत्त्वाच्या शब्दांची सिद्धि पाणिनीनें दिलेल्या प्रत्ययांनीं होणें शक्य असल्यास त्यांनीं (१) सूत्राची व्याप्ति वाढविण्याकरितां सूत्रांतील पदामध्ये बदल सुचवून, किंवा (२) कांहीं विशिष्ट पदें ज्यास्त घालावीं असें सुचवून, किंवा (३) सूत्रांसारखीं स्वतंत्र वार्तिकवचनें रचून केली. या तीन प्रकारच्या वार्तिकांपैकीं पहिल्या दोन प्रकारच्या वार्तिकांचा म्हणजे साधुतरपदन्यासरूप व अधिकपदन्यासरूप वार्तिकांचा दुरुक्त-चितनपर वार्तिकांमध्ये समावेश होतो. अर्थात् दुरुक्त या शब्दाचा लक्षणनें अपूर्णोक्त असा अर्थ करावा लागतो. स्वतंत्रवचनरूप वार्तिकांची अनुक्तचितनपर वार्तिकांमध्ये गणना करतां येते. हीं दुरुक्तचितनपर व अनुक्तचितनपर वार्तिकें रचण्यांत वार्तिककारांचा उद्देश सूत्रार्थाचें व्याख्यान करणें हा नसून इष्टशब्दसाधन हाच होता हें स्पष्ट दिसतें; व याच दोन प्रकारच्या वार्तिकांचा हस्तलिखित वार्तिकपाठामध्ये प्रामुख्यानें समावेश झालेला आढळून येतो; कोठें कोठें प्रतिषेधवचनें, नियन्त्रणवचनें व पूरकवचनेंही करावीं लागलीं; या तीन प्रकारच्या वचनांचाही अनुक्तचितनपर व दुरुक्तचितनपर वचनांतच समावेश होतो.

१२७. व्याकरणाविषयक सामान्य प्रश्नांचें वार्तिककारांनीं केलेलें विवेचन.

‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ हें वाक्य महाभाष्याच्या आरंभी दिलें आहे. तें भाष्यकारांनीं स्वतः शीर्षक म्हणून घातलेलें असलें तरी त्यांनीं तें व्याडि वगैरे पूर्वाचार्यांकडून घेतलेलें असावें. भाष्यकारांना स्वतःला व्याकरण हा शब्द ज्यास्त पसंत असावा हे त्यांच्या विवेचनावरून दिसतें. अथ शब्दानुशासनम् हे वार्तिककारांचें वचन नाहीं. कारण वार्तिकांचा आरंभ ‘ सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ’ या वार्तिकानें झाला आहे असें भाष्यकारांनीं

म्हटलें आहे, व वार्तिककारांनीं स्वतः पाणिनितन्त्राला व्याकरण ही संज्ञा दिली आहे. वार्तिककारांनीं प्रस्ताव-स्वरूपाचीं चोवीस वार्तिकें लिहिलीं आहेत व त्यानंतर माहेश्वरसूत्रांचें व्याख्यान पांशष्ट वार्तिकांत केलें आहे. माहेश्वरसूत्रांच्या विवेचनानंतर पाणिनिसूत्रांच्या विवेचनास वार्तिककारांनीं सुरुवात केली आहे व पहिल्या पादाचें विवेचन ४९० वार्तिकांमध्ये केलें आहे. प्रास्ताविक वार्तिकांपैकीं पहिल्या नऊ वार्तिकांमध्ये वार्तिककारांनीं शब्द, अर्थ व त्यांचा संबंध हे नित्य आहेत व शिष्टसंमत शब्दांच्या उच्चारणापासून धर्मप्राप्ति हेते असें म्हटलें आहे. त्यानंतर व्याकरण शब्दाच्या अर्थाविषयीं चर्चा केली आहे आणि त्यानंतर माहेश्वर सूत्रावरील वार्तिकांमध्ये क्ष वगैरे संयुक्त व्यंजनांमधील ककार षकार वगैरे वर्ण कार्याकरितां जसे निराळे समजले जातात त्याप्रमाणें ए ओ ऐ औ या संध्यक्षरांमधील अ आ इ उ हे वर्ण निराळे समजले जावे किंवा नाही या प्रश्नाचा विचार केला आहे व 'व्यपवृत्त' म्हणजे विभिन्न अथवा स्पष्टपणें निराळें असेंच जेथें उच्चारण असेल तेथेंच ते वर्ण निराळे समजावे, ए ऐ ओ औ यांतील अ इ उ हे निराळे समजू नये असा निर्णय दिला आहे. अ इ उ ण्, क लृ क्...या पाणिनीच्या वर्णसमाम्नायामध्ये अनुस्वार, विसर्ग वगैरे उच्चारणांत दिसणारे वर्ण दिले नाहीत. त्याविषयीं विचार करून वार्तिककारांनीं त्यांचा अंतर्भाव वर्णसमाम्नायामध्ये करावयास पाहिजे व तो अन्तस्थ-वर्णांमध्ये तसाच ऊष्मवर्णांमध्ये करावा असें प्रतिपादन केलें आहे. तिसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे वर्णांना अर्थ असतो किंवा नाही हा. या बाबतींत वार्तिककारांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें नसलें तरी वर्णांना प्रत्येकीं स्वतंत्र अर्थ असतो या मताचें प्रथम प्रतिपादन करून अर्थ नसतो असें नंतर प्रतिपादन केल्यामुळें स्वभावतःच अर्थानें युक्त असलेल्या अज्ञा शब्दांतील निरनिराळ्या वर्णांना प्रत्येकीं निरनिराळा अर्थ नसतो हेंच मत वार्तिककारांना इष्ट दिसतें. याच वादाचा उल्लेख वार्तिककारांनीं अर्थवत् ० (१।२।४५) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना केला आहे; व त्या प्रसंगानें निपातांना अर्थ नसतो असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्यावरून 'वर्णांना स्वतंत्र अर्थ नसतो, पण वर्णसमूहरूप धातू व प्रातिपदिकें यांना व त्यांना लागणाऱ्या प्रत्ययांना स्वतंत्र अर्थ असतो' असें वार्तिककारांचें स्पष्ट मत दिसून येतें. 'इ' यासारखे धातू व 'अ' यासारखी जीं प्रातिपदिकें व अ, इ, उ ए यांसारखे जे प्रत्यय त्यांना वर्णरूप असूनही स्वतंत्र अर्थ असतो व त्याला कारण ते स्वतंत्र शब्द आहेत हेंच. प्रत्यय हे अर्थयुक्त स्वतंत्र शब्द आहेत हें पाणिनीचें मत आहे; अर्थात् त्यांचा स्वतंत्र प्रयोग आढळत नाही आणि त्यांना 'प्रातिपदिक' ही संज्ञा नसल्यामुळें त्यांना विभक्ति प्रत्यय किंवा तादृश प्रत्यय लागत नाहीत ही गोष्ट निराळी.

१२८. " प्रागुदञ्चौ विभजते... " या वार्तिकवचनाचें विवेचन.

पाणिनीच्या अष्टाध्यायीच्या पहिल्या पादावर विवेचनस्वरूप जरी ४०९ वार्तिकें असलीं तरी दस्तलिखित वार्तिकपाठामध्ये फक्त चवदाच वार्तिकें आहेत. प्रास्ताविक वार्तिक एकही नाही, त्याप्रमाणेंच शिवसूत्रांवरही वार्तिक नाही. अन्तरङ्गं ब्रह्मयोगो ० (१।१।३६) या सूत्रावर 'अपुरीति

१. ' नाध्यपवृत्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु ' (माहेश्वर सूत्र ४ वा. ९) पहा.

२. माहेश्वरसूत्र ५ वा. ६-७ पहा.

३. माहेश्वरसूत्र ५ पादिके ९-१५ पहा.

४. ' निपातसागर्भकस्य प्रातिपदिकत्ववत् ' (१।२।४५ वा. १२) पहा.

वक्तव्यम्' या वार्तिकाने या वार्तिकपाठाला सुरुवात झाली आहे. हा वार्तिकपाठ त्रुटित आहे व आरंभीची कांही वार्तिके त्यांत नाहीत असें मात्र म्हणतां येत नाही. कारण, अनुक्तदुरुक्तांश-पूरक अशा या वार्तिकपाठांत प्रास्ताविक असें कांही लिहावयाचे नाही; व शिवसूत्रांचीही अनुक्तदुरुक्तांचितनरूप चर्चा करणें शक्य नाही. शिवाय, पाणिनीच्या पहिल्या पादामध्ये वृद्धि, गुण, संयोग वगैरे मुख्य मुख्य संज्ञांचाच प्रामुख्याने विचार केला असल्यामुळे सूत्रार्थ-निश्चयस्वरूपाची किंवा व्याख्यानस्वरूपाची अनेक वार्तिके लिहिणें शक्य झालें-फार काय, आवश्यकच झालें- तरी पूरक वार्तिकांची जरूर एकादी संज्ञा एखाद्या ठिकाणीं विवक्षित अर्थी किंवा विवक्षित शब्दांना आवश्यक असेल तरच लागली व सर्वनाम-संज्ञा व वृद्ध-संज्ञा यांबद्दलच थोडीशी वचनें वार्तिककारांनीं केलीं. वार्तिककारांचे वेळीं तीय-प्रत्ययान्त शब्दांचीं रूपे सर्वनामांसारखीं दिसल्यामुळे त्यांना वैकल्पिक सर्वनामसंज्ञा वार्तिककारांनीं सांगितली. त्याप्रमाणें 'वृद्धाच्छः' (४।१।११४) या सूत्रानें शैषिक अर्थी 'छ' (ईय) प्रत्यय लागणें हें वैशिष्ट्य विशेषनामें व गोत्रनावें यांचे वाचतांतीही दिसून आल्यामुळे त्याविषयीही वार्तिककारांनीं कांही वार्तिके केलीं. 'स्थानिवदादेशो' (१।१।५६) या सामान्य सूत्रानें त्याप्रमाणेंच 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' (१।१।५७) या विशेष सूत्रानें सांगितलेल्या स्थानिवद्भावाला 'न पदान्तो' (१।१।५८) या सूत्रानें सांगितलेली अपवादस्थले पुरेशीं न पडल्यामुळे त्या वाचतांतीही "क्लिगुपधात्वो" हें स्वतंत्र वचन वार्तिककारांनीं केलें व त्याप्रमाणेंच 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१।१।७२) या सूत्रानें सांगितलेल्या तदन्तविधीला दोन प्रतिषेधवचनें केलीं आणि 'यस्मिन्विधिस्तदादावत्प्रहणें' हें वचन सांगितलें. या प्रथमपादाच्या शेवटीं 'प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा। विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु इरावती' हें वार्तिक दिलें आहे. या कारिकामय वार्तिकापूर्वीं प्रतीक-सूत्र दिलें नसलें तरी 'एह् प्राचां देशे' (१।१।७५) या शेवटच्या सूत्रामध्ये सांगितलेला प्रादेश (पूर्वच्या लोकांचा देश) कोणता तें सांगण्याकरितां हें वचन केलें आहे व ऐतिहासिक दृष्ट्या या वार्तिकाला एक प्रकारचें महत्त्व आहे. ही कारिका महाभाष्यामध्ये जरी नसली तरी काशिका ग्रंथामध्ये ती दिली असल्यामुळे ती जुनी आहे हें निश्चित. इरावती या शब्दानें येथें लाहोरजवळील 'रावी' नदीचा उल्लेख केलेला आहे. या रावी नदीनें त्यावेळीं सांस्कृतिक दृष्ट्या व भाषादृष्ट्या भारताचे दोन विभाग

१. वाप्रकरणे तीयस्य वित्स्त्रपसंख्यानम् (१।१।३६ वा. ३), त्याप्रमाणेंच, वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या, ' गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्, ' जिह्वाकाल्यहरितकाल्यवर्जम् ' (१।१।७३ वा. ५-८) पहा.

२. ' क्लिगुपधात्वचङ्परनिर्णसकुत्वेषूपसंख्यानम् ' (१।१।५८ वा. २) पहा.

३. ' समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ' आणि ' उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ' (१।१।७२ वा. ३, ४) पहा.

४. पा. सू. १।१।७२ वार्तिक २९.

५. इरावती या शब्दाचें प्राकृत भाषेमधील उच्चारण ' इरावई ' असें होतें. त्यांतील प्रथम ' इ ' चा लोप आणि अ+ई यांचा संधि ई होऊन ' रावी ' हें रूप सिद्ध होतें. रावी नदीचा मार्ग बदलून झालेले दोन फाटे इतिहासप्रसिद्धच आहेत. ' द्वीरावतीको देशः ' या जुन्या ग्रंथांतील उदाहरणामध्ये या दोन फाट्यांचा उल्लेख आहे.

झाले होते. त्यांना उदक् व प्राक् हीं नांवे दिलीं गेलीं होतीं आणि त्यांचें कारण भारतीय संस्कृति, शास्त्रें व तत्त्वज्ञान यांचा प्रसार गांधार, शौरसेन, कोसल आणि मगध या चार मोठ्या विभागांतच झाला होता. गांधार देशाचे पश्चिमेस, व त्याप्रमाणें शौरसेन प्रांतांतील उज्जयिनीचे दक्षिणेस या संस्कृतीचा प्रसार नसल्यामुळें पश्चिमविभाग व दक्षिणविभाग या शब्दांची जरूर भासली नाहीं. रावी नदीच्या उत्तरेकडील किंवा वायव्येकडील विभागाला उत्तरविभाग नांव असे आणि रावी नदीच्या पूर्वेकडील किंवा आग्नेयीकडील विभागाला प्राग्विभाग म्हणत असत. भाष्यकारांनीं वार्तिककारांचा 'प्रियतद्धिता दक्षिणात्याः' असा उल्लेख केला आहे त्यावरून वार्तिककारांचा निवासदेश 'प्रागुदञ्चौ विभजते०' या त्यांच्याच भाषेत प्राग्देश असावा असें जरी अनुमान काढणें शक्य असलें व अद्यतनी भविष्यन्ती इत्यादि प्राग्देशीय संज्ञा जरी त्यांनीं वन्याच वापरल्या आहेत त्यावरून त्या अनुमानाला बळकटी मिळत असली, तरी उत्तरदेशांतील अध्ययनाध्यापनपरंपरेचें त्यांना पूर्ण ज्ञान होते हें अव्ययात् त्वप् (४।२।१०४) या सूत्रावरील वार्तिकें पाहिल्यास सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

१२९. संज्ञाध्यायावरील उक्तचितनपर वार्तिकें.

संज्ञाध्याय-स्वरूपाच्या पहिल्या अध्यायापैकी नवाहिकी-भाष्य ज्यावर आहे त्या प्रथम पादाप्रमाणेंच बाकीच्या तीन पादांतील अनेक सूत्रांवर सूत्रार्थाचा निश्चय व विवेचन करण्याकरितां लिहिलेलीं बहुसंख्य वार्तिकें आढळून येतात. त्यांपैकी गाङ्कुटादिभ्यो०, (१।२।१), प्रथमानिर्दिष्टं० (१।२।४३), स्रुपाणां० (१।२।६४) ऊकालोच्० (१।२।२७), अर्थवत्० (१।२।४५), भूवादयो० (१।३।१) यथासंख्य० (१।३।१०), णेरणो० (१।३।६७), आ कडाराद्० (१।४।१), विप्रतिषेधे परं० (१।३।२५), यस्मात्प्रत्यय० (१।४।१३), कारके (१।४।२३) आणि परः संनिकर्षः० (१।४।१०९) या सूत्रावरील वार्तिकांमध्ये केलेले विवेचन महत्त्वाचें आहे. "स्रुपाणामेकशेष०" या एका सूत्रावर ५९ वार्तिकें आहेत व त्यांमध्ये शब्दांचा अर्थ कसा प्रतिपादन केला जातो याविषयी विद्वत्तापूर्ण ऊहापोह केला आहे व पाणिनीच्या 'एकशेष' कल्पनेचें स्पष्टीकरण केलें आहे. "यथासंख्य०" व "विप्रतिषेधे०" या सूत्रांवरील बहुतेक वार्तिकें सूत्रप्रतिषेधस्वरूपाचीं आहेत. दुसऱ्या पादामध्ये सांगितलेले कित् व डित् हे अतिदेशशब्द वास्तविक पाहतां जरी गुणवृद्धिनिषेधरूपी विशेष सांगणारे विशेषणशब्द असले तरी त्यांचा गुणप्रतिबन्धक संज्ञांच्या सारखाच पाणिनीनें उपयोग केला आहे; व ज्या प्रत्ययांना ज्या प्रसंगीं त्या संज्ञा लागतात त्यांचें परिगणन केलें आहे. (१।२।१-२६). कदाचित् गुणवृद्धिप्रतिबन्धक या स्वरूपाची 'संकम' ही प्राचीन वैयाकरणानांची संज्ञा पाणिनीचे मनांत असावी व पाणिनिव्याकरणांत त्या संज्ञेचें कार्य कांहीं ठिकाणीं क् अथवा झ हे अनुबन्ध लावून केलें असल्यामुळें व त्यामुळें त्या संज्ञेचे दोन विभाग करणें जरूर असल्यामुळें पाणिनीनें संकम शब्दाचे ऐवजीं कित् व डित् हे शब्द वापरले असावे. त्याप्रमाणेंच परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञांच्याही व्याख्या पाणिनीनें दिल्या नाहींत. तिद् प्रत्ययांपैकी 'त'

१. ध्या. महाभाष्य भाग १ पृष्ठ १८ पदा.

२. याविषयी " एवं तर्ह्येतान्ये वैयाकरणा गृहेरजादौ संमने विभावा वृद्धिमारभन्ते । " (महाभाष्य भाग १ पृष्ठ १२२) पदा. या वचनांत वार्तिककारांनीं ' संमन ' शब्द वापरला आहे.

पासून 'महिङ्'पर्यंत नऊ प्रत्यय व 'आन' प्रत्यय यांना आत्मनेपद प्रत्यय म्हणावे व बाकीच्या तिङ् प्रत्ययांना परस्मैपद प्रत्यय म्हणावे एवढेच त्याने सांगितले आहे व धातुपाठांतील कोणत्या कोणत्या धातूंना परस्मैपद-प्रत्यय, आत्मनेपद-प्रत्यय किंवा दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय लावावे ते साधारण रीतीने 'अनुदात्तछितः०' 'शिषात् कर्तरि०' व 'स्वरितजितः०' या सूत्रांमध्ये सांगितले आहे. याही वाचतेति धातूंना लागणाऱ्या परस्मैभाष व आत्मनेभाष या प्राचीन वैयाकरणान्या संज्ञा सूत्रकारांचे मनांत असाव्या; पण विशिष्ट अर्थी किंवा विशिष्ट उपसर्गांचा योग असतांना परस्मैभाष धातूंनाही तद्प्रत्यय लागतात, व त्याचे उलट आत्मनेभाष धातूंनाही तिप्...म् हे प्रत्यय लागतात या वैशिष्ट्याचीही त्याला जाणीव होती व अशा प्रसंगी गम् हन् वगैरे धातूंना परस्मैभाष न म्हणतां आत्मनेभाष म्हणून संज्ञा बदलणे त्याला पसंत नसल्यामुळे त्याने प्रत्ययांनाच परस्मैपद व आत्मनेपद संज्ञा दिल्या व त्या त्या विशिष्ट प्रसंगांचे परिगणन केले.

१३०. संज्ञाध्यायावरील अनुक्तदुरुक्तचितनपर वार्तिके.

संज्ञाव्याख्यान—स्वरूपाच्या पहिल्या अध्यायांतील सूत्रांवरील एकंदर वार्तिकांची संख्या जरी ९७७ एवढी मोठी असली तरी हस्तलिखित वार्तिकपाठांत अवधी ७० च वार्तिके आढळतात. याला कारण संज्ञांचे वाचतेति अनुक्तदुरुक्तचितनपर विवेचनाला फारशी जागा नसते हे वर दिलेच आहे. या सत्तर वार्तिकांपैकी कांहीं वार्तिके महाभाष्यामध्ये सांपडत नाहीत, पण काशिकेमध्ये ती उद्धृत केलेली आहेत. वार्तिककारांचे वेळीं भाषेमध्ये वरेच फेरफार व नवीन शब्दप्रयोग आढळून आल्यामुळे त्यांना पाणिनिस्त्रांसारखाच पूरकस्वरूपाची वार्तिके करावी लागली हे वरतीं सांगितलेच आहे. किं व डित् या पाणिनीच्या अतिदेशसंज्ञा कोणत्या प्रत्ययांना केव्हां लागतात याबद्दल पाणिनीने सांगितलेली सूत्रे अपुरी पडली म्हणून वार्तिककारांनी 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' व 'श्रन्थिग्रन्थि०' ही वचने केली. या वचनांबद्दल विशेष सांगावयाचा म्हणजे ही वचने काशिका ग्रंथांत आढळतात, पण महाभाष्यांत आढळत नाहीत व त्यामुळेच पाणिनिसंप्रदायाची ही वचने नाहीत असे मानून "श्रन्थिग्रन्थि... व्याकरणान्तरे" असें भट्टोजी दीक्षितांनी सिद्धान्तकौमुदीत विधान केले आहे. अस्मदो द्वयोश्च (१।२।५९) या सूत्रावरील "सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" व "युष्मदि गुरावेकेषाम्" ही वार्तिके आणि त्याप्रमाणेच त्यदादीनि सर्वेर्निमित्यम् या सूत्रावरील 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते', हेही वार्तिक महाभाष्यामध्ये दिले नाही. परस्मैपद व आत्मनेपद यांचे वाचतेतिही पाणिनिस्त्रांमध्ये दिलेल्या अपवादापेक्षां आणखी वरेच जास्त अपवाद वार्तिककारांना आढळून आले व ते सर्व हस्तलिखित वार्तिकपाठांत स्वतंत्र वचनरूपाने त्यांनी सांगितले आहेत.

१. पा. सू. १।३।१२, १।३।७८ व १।३।७२.

२. परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञा वार्तिककारांच्या वचनांमध्ये आढळतात व धातुपाठामध्ये पाणिनीनेही त्या वापरल्या आहेत.

३. सिद्धान्तकौमुदी भ्वादिगणामध्ये 'दंशतज्ज्वां शपि' व 'रसेश्च' (सू. ६।४।२५-२६) वरील विवेचन पहा.

४. "न गतिद्विषयः" (१।३।१५), "आद्यो दोनास्तविष्टरे" (१।३।२०) "नःोनु-संप्रतिपक्ष" (१।३।२१), "सतो गन्पृच्छिष्याम्" (१।३।२९) या सूत्रांवरील वार्तिके पहा.

१३१. पदविधिव्याख्यानाध्यायावरील वार्तिके.

पदविधिव्याख्यानरूप दुसऱ्या अध्यायामध्येही एकंदर ४२४ वार्तिके आहेत व त्यांतीलही बहुसंख्य वार्तिके सूत्रार्थव्याख्यानपर अर्शाच आहेत. 'समर्थः पदविधिः' या पहिल्याच सूत्रावर ३३ वार्तिके आहेत व त्यांमध्ये सामर्थ्य शब्दाचा व्याकरणशास्त्रांत कसा अर्थ करावा याविषयी एकार्थीभाव व व्यपेक्षा या पूर्व वैयाकरणांनी दिलेल्या दोन अर्थांचे वार्तिककारांनी पांडित्यपूर्ण व मार्मिक विवेचन केले आहे. 'सुत्रामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे' (२।१।२) या सूत्राने सांगितलेला पराङ्गवद्भाव व अनेकमन्यपदार्थे या सूत्राने सांगितलेला बहुव्रीहि यांचे वार्तिककारांनी केलेले विवेचनही लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. याशिवाय चार्थे द्वन्द्वः (२।२।२९), अनभिहिते (२।३।१), प्रातिपदिकार्थलिङ्गं (२।३।४६) व द्विगुरेकवचनम् (२।४।१) या सूत्रांच्या अर्थांचे वार्तिककारांनी सुंदर विवेचन केले आहे. हस्तलिखित वार्तिकपाठामध्ये या ४२४वार्तिकांपैकी ८९वार्तिके दिली आहेत, व त्यांमध्ये विशेषतः भाषेमध्ये झालेला बदल आणि व नवीन प्रचारांत आलेले शब्द यांचेच निदर्शन केले आहे. समासांचे वावर्तीत भाषेमध्ये घडून आलेले फरक कांही विधिवार्तिके व कांही निषेधवार्तिके देऊन स्पष्ट केले आहेत. त्यांमध्ये द्वन्द्व समासांत होणाऱ्या पूर्वनिर्पाताविषयी, अर्थशब्दार्शी होणाऱ्या नित्यसमासाविषयी व शाकपा-र्थवादि समानाधिकरण समासांविषयी वार्तिककारांनी दिलेली वचने विशेष विचार करण्याजोगी आहेत. विभक्तिविधानाचे वावर्तीतही भाषेमध्ये महत्त्वाचे फरक झालेले दिसतातः त्यांपैकी तादर्थ्य या अर्थी चतुर्थी, प्रकृत्या वगैरे शब्दांचे वावर्तीत तृतीया, निमित्त, कारण हेतु वगैरे शब्दांचे बहुतेक सर्व विभक्तींत प्रयोग, ल्यप् प्रत्ययाचा लोप झाला असतां पंचमीचा प्रयोग हे विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत. लिंगांचे वावर्तीतही अकारान्त द्विगुसमासांचे स्त्रीलिङ्गी प्रयोग वार्तिककारांचे वेळीं पुष्कळच रूढ झालेले असावे.

१३२. कृत्तद्धितप्रत्यय-प्रकरणावरील वार्तिके.

संज्ञा व पदविधि यांचे विवेचन असणाऱ्या अष्टाध्यायीच्या पहिल्या दोन अध्यायांत व्याकरणशास्त्रांतील महत्त्वाच्या वन्याच विषयांचे विवेचन होऊन गेल्यामुळे धातुसाधिते व नाम-साधिते यांचे विवेचन असणाऱ्या तिसऱ्या चौथ्या व पांचव्या अध्यायांत अनुक्तदुरुक्तचितनपर वार्तिकांच्या संख्येचे प्रमाण जरी वाढले असले तरी महत्त्वाच्या सूत्रांवर वार्तिककारांनी व्याख्यानरूप वार्तिके बरीच लिहिली आहेत. त्यांपैकी तिसऱ्या अध्यायांतील प्रत्ययः (३।१।१), आद्युदात्तश्च

१. याविषयी "अल्पाचतुरम्" (२।२।३४) या सूत्रावरील वार्तिके (३-९) पहा.

२. या वावर्तीत विशेषतः 'अर्धेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (२।१।३६ वा. ४, ५), समानाधिकरणाधिकारे शाकपाथिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च (१।१।६९ वा. ८) पहा.

३. 'चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम्' (२।३।२३ वा. १) पहा.

४. 'तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (२।३।१८ वा. १) पहा.

५. 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' (२।३।२३ वा. १) पहा.

६. 'पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्' (२।३।२८ वा. १) पहा.

७. या वावर्तीत 'अर्थचाः पुंसि च' (२।४।३१) या सूत्रावरील 'वा स्त्रियाम्', 'द्विगुः स्त्रियां च' व 'पान्नादिभ्यः प्रतिषेधः' ही वार्तिके पहा.

(३।१।३), धातोः कर्मणः० (३।१।७), हेतुमति च (३।१।२६), कर्मवत् कर्मणा० (३।१।८७), वासरूपः० (३।१।९१), लटः शतृशानचौ० (३।२।१२४), आणि कर्तरि कृत् (३।४।६७) या सूत्रांवरील, त्याप्रमाणेच चवथ्या व पांचव्या अध्यायांतील डथाप्रातिपदिकात् (४।१।१), स्त्रियाम् (४।१।३), तस्यापत्यम् (४।१।९२), एको गोत्रे (४।१।९३), जीवति तु० (४।१।१६३), अव्ययात् त्यप् (४।२।१०४) आणि तस्य भावस्त्वतलौ (५।१।११९) या सूत्रांवरील वार्तिककारांनीं केलेलें व्याख्यान चिकित्सक पद्धतीनें केलेलें आहे व चर्चाही फार मार्मिक आणि उद्बोधक आहे. अनुपसर्जनात् (४।१।१४), छन्दोब्राह्मणानि च० (४।२।६६), सायंचिरं० (४।३।२३), तस्य विकारः (४।३।१३४) या सूत्रांवरील वार्तिकांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या शंका उपस्थित करून त्यांचें निराकरण केलें आहे; त्याप्रमाणेच उगितश्च (४।१।६) व पाककर्णपर्ण० (४।१।६४) या सूत्रांवरील विवेचनांत वार्तिककारांनीं सूत्रांच्या अतिव्याप्तीचा परिहार करण्याकरितां प्रतिषेधवचनेंही केलीं आहेत.

१३३. धातू, तिङ्प्रत्यय व सुप्प्रत्यय यांविषयी वार्तिककारांचें विवचन.

धातुसाधितें व नामसाधितें या वाचतांत वार्तिककारांचे वेळीं प्रचलित भाषेत शब्दसमुद्धीची पुष्कळच वाढ झालेली दिसून येते. भाषेचें स्वरूप कायम असल्यामुळें सुप् प्रत्यय, तिङ् प्रत्यय, विभक्तीची संख्या व कालार्थवाचक लकार यांमध्ये व त्यामुळें होणाऱ्या आगम, आदेश वगैरे विकारांमध्ये फरक मुळींच झाला नाहीं; त्याप्रमाणेच लौकिक व्यवहारामध्ये जरूर लागणाऱ्या धातूंच्या मानानें धातुपाठांतील धातूंची संख्या फारच मोठी असल्यामुळें धातूंच्या संख्येतही वाढ झाली नाहीं. संस्कृत धातूंपासूनच, पण साधारणपणें उच्चारणास जरूर त्यापेक्षां जास्त बदल होऊन तयार झालेले. धातू व कांहीं देश्य धातू प्रचलित प्राकृत भाषांमध्ये प्रचारांत आले होते व त्यांवरून त्यांना अनुरूप असे संस्कृत धातू प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न झाला होता पण त्याला धातुपाठांतील धातूंचें परिगणन व व्याकरणानुरूप प्रयोग करण्याची तीव्र इच्छा यांमुळें आळा बसला व 'आणवेइ', 'कुव्वइ' यांसारख्या नेहमीं प्राकृतांत प्रचारांत असलेल्या आणव आणि कुव्व या धातूंना अनुरूप अशा आणप व कुर्व या धातूंची कल्पना संस्कृतमध्ये करण्यांत आली नाहीं. 'भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्यर्थः' (पा. सू. १।३।१ वा. १२) या वार्तिकावरून ही गोष्ट स्पष्टपणें कळून येते. धातुसाधित धातूंची सिद्धि करतांना पाणिनीनें सांगितलेल्या अर्थाचें मात्र वार्तिककारांच्या वेळीं नियन्त्रण झालेलें दिसून आलें व त्याला अनुसरून गुपेर्निन्दायाम्, तिजेः क्षमायाम् यांसारखी वचनें वार्तिककारांना करावीं लागलीं.

१३४. वार्तिकांमध्येच आढळणारे कांहीं विशिष्ट कृतप्रत्यय व तद्धितप्रत्यय.

धातुसाधितें (कृतप्रत्ययान्त शब्द) व नामसाधितें (तद्धितप्रत्ययान्त शब्द) साधण्याकरितां पाणिनीनें सांगितलेल्या प्रत्ययांतही अगदीं किरकोळ स्वरूपाचीच वाढ झाली. उदाहरणार्थ—पचेलिम भिदेलिम यांसारखे शब्द वार्तिककारांचे वेळीं प्रचारांत आल्यामुळें तव्य, अनीय

१. गुपेर्निन्दायाम्, तिजेः क्षमायाम् यांसारख्यां सात वार्तिकें काशिकेमध्ये दिली आहेत. दस्तलिखित वार्तिकपाठांत 'निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेण सन्निध्यते' हें एकच वार्तिक आहे. महाभाष्यामध्ये ही वार्तिकें मुळींच आढळत नाहींत.

यांसारख्या एलिम (केलिमर्) प्रत्ययाची कल्पना करण्यांत आली. होतां होईल तों पाणिनीनैव सांगितलेले कृत् व तद्धित प्रत्यय तसेच आगम व आदेश—कोठें कोठें इष्ट स्वर साधण्याकरितां फार तर अनुबंध बदलून—वार्तिककारांनी आपल्या वेळीं प्रचारांत आलेले शब्द साधण्याकरितां उपयोगांत आणले. अगदीं थोड्याच ठिकाणीं निराळ्या प्रत्ययांची कल्पना केली. त्यांपैकीं रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (३।३।१०८) या सूत्रावरील वार्तिकांमध्ये धातूचा अर्थ दाखविण्याकरितां धातूहून ण्वुल् होतो असें सांगितलें आहे व त्याचरोबर त्याच अर्थी इक् व शितप् हे प्रत्यय सांगितल्यानंतर अ इ उ क ख वगैरे वर्णवाचक शब्दांहून कार, व र या वर्णाहून इफ, त्याप्रमाणेंच मत्वर्थ या शब्दाहून छ सांगून झाल्यावर अच् वगैरे धातूहून इण्, वप् वगैरे धातूहून इश्, कृष् वगैरे धातूहून इक् व संपद् वगैरे धातूहून किप् हे प्रत्यय सांगितले आहेत. यांमध्ये कार, इफ आणि छ हे नामाहून सांगावयाचे असल्यामुळें वास्तविक पाहतां तद्धित प्रत्ययामध्येच ते सांगणें योग्य होतें. कदाचित् धातूहून धातूच्याच अर्थी प्रत्यय सांगितल्यानंतर वर्णाहून वर्णाच्याच अर्थी प्रत्यय सांगणें वार्तिककारांच्या मनांत आल्यामुळें त्यांनीं त्याच ठिकाणीं ते सांगितले असावे, तद्धितप्रकरणांत पितृव्यमातुल० (४।२।३६) या सूत्रावरील वार्तिकांत सोढ दूस्, मरीस, पिज्ज व पेज, त्याप्रमाणेंच बहुलं छन्दसि (५।२।१२२) या सूत्रावरील वार्तिकांमध्ये वरील प्रत्ययांसारखेच आरकन्, इनच्, चाल्, चेल्, ऊल्, तप्, हे प्रत्यय सांगितले आहेत. वरील प्रकारच्या सर्व ठिकाणीं व्युत्पत्तीला योग्य दिसणाऱ्या धातूंना व प्रातिपदिकांना योग्य ते प्रत्यय स्वतंत्र वार्तिकें करून सांगितले आहेत. धातुसाधितें सांगणाऱ्या तिसऱ्या अध्यायावरील एकंदर६९९वार्तिक वचनांपैकीं १९१ वार्तिकें, त्याप्रमाणेंच नामसाधितें सांगणाऱ्या चौथ्या व पांचव्या अध्यायावरील एकंदर १०१८ वार्तिकवचनांपैकीं ४०० वार्तिकें हस्तलिखित वार्तिकपाठांत आढळतात.

१३५. द्वित्व, संप्रसारण, एकादेश यांविषयी वार्तिकवचनें

सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या पादांत प्रारंभी द्वित्व, संप्रसारण, एकादेश इत्यादि महत्वाच्या विषयांचें सूत्रकारांनीं निरूपण केलें आहे. हे द्वित्व, संप्रसारण वगैरे विधी सांगणाऱ्या १७५ सूत्रांवरील एकंदर ३४५ वार्तिकांपैकीं ५० अनुक्तदुरुक्तचिंतनपर वार्तिकें सोडल्यास बाकीचीं सर्व वार्तिकें उक्तचिंतनपरच आहेत. त्यांपैकीं एकाचो द्वे० (६।१।१) अजादेः० (६।१।२) या सूत्रावरील वार्तिकांमध्ये केलेलें द्वित्वाच्या स्वरूपाविषयी विवेचन, व एकः पूर्वपरयोः (६।१।८३) आणि अन्तादिबच्च (६।१।८४) या सूत्रांवरील वार्तिकांमध्ये केलेलें एकादेशाच्या स्वरूपाचें विवेचन हीं दोन्हीं शास्त्रीय विवेचन या दृष्टीनें फार महत्वाचीं

१. केलिमर उपसंख्यानम् (३।१।९६ वा. १) पहा. 'कर्मकर्तारि केलिमर उपसंख्यानम्' असे वार्तिक हस्तलिखित वार्तिकपाठांत आढळतें.

२. धात्वधनिदेश ण्वुल्, इक्षितपो धातुनिदेशे, वर्णात्कारः, रादिकाः, मत्वर्थच्छः भसंभा च वक्तव्या, वणजादिभ्यः, दन्व वपादिभ्यः, इक्ष् कृष्यादिभ्यः, संपदादिभ्यः किप् (३।३।१०८ वा. १-९) पहा.

३. अवेदुंये सोढदूतमरीसचः, सिल्यश्रिफलाय विअरेजी (४।२।३६ वा. ५.६) पहा

४. शब्दशब्दाभ्यामावरकन्, फलशब्दाभ्यामिनच्, ददयायाउजन्यतरस्याम्, दातोप्यनुपेभ्यस्तत्र सहेत, रिनाञ्चउः, वजादूः, वाताच् समू च, पयंस्रह्रपां तप (५।२।१२२ वा. ३-१०) पहा.

आहेत. भाषादृष्टीनें द्वित्व, संप्रसारण, धात्वादेश, नामादेश एकादेश वगैरे वावर्तीतही थोडेफार महत्वाचे फेरफार दिसून आले. द्वित्वाचे वावर्तीत उब्ज्, ईर्ष्य्, कण्ड्वादि गणांतील स्वरानि धातू व स्वरादि नामधातू यांना द्विवचन करतांना कोणता द्वितीय एकाच्-भाग ध्यावा याविषयी प्रचारांत असलेल्या प्रयोगांना अनुसरून वार्तिककारांनीं पूरक व नियामक वार्तिकें केलीं. त्याप्रमाणेंच चक्रुरि, जगुरि, चराचर, घनाघन, शीर्षक, नस्य इत्यादि शब्द साधण्याकरितांही वार्तिककारांना वैचनें करावी लागलीं. संधीचे वावर्तीतही गव्यूति, अक्षौहिणी, दशार्ण, तस्कर, बृहस्पति, शकन्धू, इत्यादि शब्द साधण्याकरितां स्वतंत्र वैचनें वार्तिककारांनीं केलीं. यणसंधीचे वावर्तीतही संधि न होतां इक् स्वराचें उच्चारण व त्याला होणारा ह्रस्व स्वर हें शाकल्याचें विशिष्ट मत म्हणून ज्याचा पाणिनीनें उल्लेख केला आहे तो शाकल-प्रकृतिभाव वार्तिककारांचे वेळीं फारच प्रचारांत होता व त्याचा 'शाकल' या नांवानें उल्लेख केला जात असे. वार्तिककारांनीं या शाकलसंधीलाही लोकांमधील प्रयोग पाहून " सिति शाकलं न " यासारखीं प्रतिषेधवचनें केलीं. णत्व व पत्व यांसंबंधीचीं वार्तिककारांचीं वचनें एका दृष्टीनें फार महत्वाचीं आहेत. "धात्वादेः घः सः" व "णो नः" (६।१।६३, ६४) हीं सूत्रें विचारांत घेतल्यास पाणिनि-प्रक्रियेप्रमाणें पकारादि व णकारादि धातूंना संस्कृत भाषेमध्ये मुळींच स्थान नाही, विशिष्ट प्रसंगीं रेफ किंवा पकाराचा योग आला असतां नकाराला णकार होतो, तसेंच, इण् स्वर किंवा क वर्गातील व्यंजन यांचा योग आला असतां सकाराला पकार होतो, असें पाणिनीनें प्रतिपादन केलें आहे. हा सकाराला पकार किंवा नकाराला णकार कांहीं विशिष्ट धातूंचे वावर्तीतच दिसून येतो व ज्या विशिष्ट धातूंचे वावर्तीत तो दिसून येतो त्यांचें धातुपाठांत पाणिनीनें पकारादि अथवा णकारादि असें उच्चारण केलें आहे. या सर्व गोष्टींवरून अनुमान असें निघणें शक्य आहे कीं ज्यांचे वावर्तीत हें णत्व किंवा पत्व दिसून येतें ते सर्व धातू पाणिनीच्या वेळच्या प्राकृत भाषांमध्ये पकारादि व णकारादि असेच असावे; पकारादि छीव्, घ्वक् वगैरे धातूंचा पकार व णकारादि नामधातूंचा णकार हे कायम ठेवावे असें वार्तिककारांनीं स्पष्टच सांगितलें आहे; यावरूनही प्राकृत भाषांमधील पकारादि व णकारादि धातू संस्कृतमध्ये घेतले असावे असें स्पष्ट होतें.

१. ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्, कण्ड्वादीनां च तृतीयस्येकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम्,

वा नामधातूनाम्, यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् (६।१।३ वा. २-४) पदा.

२. द्विवचनप्रकरणे कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्, चरिचलिपतिवदीनां अचि आक् चान्यासस्य, हन्तेर्षश्च, पालेणिलुक् च दीर्घश्चान्यासस्योक् च (६।१।१२ वा. ५-८) पदा. त्याप्रमाणेंच, ये च तद्धिते (६।१।६१) आणि पदशोमास् (६।१।६२) या सूत्रांवरील वार्तिकें पदा.

३. अन्वपरिमाणे च (६।१।७८ वा. ३), अक्षाद्द्विन्याम्... (६।१।८८ वा. ३-८) तद्वृद्धतोः करपलोः० (६।१।१५३ वार्तिक) पदा.

४. इकोऽसवणे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च (६।१।१२५) आणि त्यावरील वार्तिकें सित्रित्यसमासयोः शाकल-प्रतिषेधः, र्धाअक्ष्वादिषु ऋच्छसि प्रकृतिभावनाग्रम् पदा.

५. ' इणोः,' ' नुम्वितर्जनीयशब्दवाच्ये... शासिवसिवसीनां च ... उपसर्गात्सुनोनि० ... येः र्कभ्रातेर्नित्यम् (८।१।५७-७७) त्याप्रमाणेंच ' र्पाण्यां नो णः०,' ' अदुज्वाद्' (८।१।१, २) उपसर्गादिसमासि णोपदेशस्य (८।१।१४) नेर्गदनद० (८।१।१७) इत्यादि सूत्रे पदा.

१३६. स्वरप्रकरण, अलुक्समास, पुंवद्भाव, व मुमागम यांवरील वार्तिके.

स्वरप्रकरणावर एकंदर १५५ वार्तिके आहेत व त्यांपैकी १३१ उक्तार्थचिंतनपर आहेत व २४ अनुक्तदुस्तचितनपर आहेत. वैदिक वाङ्मय हे निश्चितस्वरयुक्त जसेच्या तसेच राहिले गेल्यामुळे स्वरांचे वावर्तीत स्पष्टीकरणाकरितां कांहीं वार्तिके अनुदात्त पदमेकवर्जम् (६।१।१५४) इत्यादि सूत्रांवर लिहिलीं गेलीं. त्यांमध्ये शब्दसिद्धि करतांना ज्या क्रमानें सूत्रांची प्राप्ति येते त्याप्रमाणेंच स्वरांमध्ये बदल होतो व शेवटीं जो आगम अथवा आदेश होतो किंवा प्रत्यय लागतो त्याला अनुसरून शेवटचा स्वर कायम राहतो या तत्वाचें 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम्' या शास्त्रीय संकेता-मध्ये वार्तिककारांनीं स्वरसिद्धि करतांना प्रतिपादन केले आहे. हस्तलिखित वार्तिकपाठांमध्ये स्वरप्रकरणावर अवर्षा चोवीसच वार्तिके आहेत व त्यांमध्ये कांहीं वैदिक शब्दांचे विशिष्ट प्रत्यय लागल्यासच इष्ट स्वर साधत असतील तर ते स्वर साधण्याकरितां त्या स्वरांचें विधान केले आहे. सहाव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादांतील अलुक्समास, पुंवद्भाव, मुमागम, व समास-मध्ये पूर्वपदाला होणारे आदेश या वावर्तीत वार्तिककारांचे वेळीं बरेच फरक दिसून आले. या पादावरील एकंदर १४० वार्तिकपैकी ६७ वार्तिके हस्तलिखित वार्तिकपाठांत आढळतात. ओजसाकृत, जनुषान्ध, खेशय, वाचोयुक्ति, देवानांप्रिय, शुनःशेष, दिवोदास इत्यादि शब्द साधण्याकरितां केलेलीं पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (६।३।२) षष्ठ्या आक्रोशे (३।२।२०) इत्यादि सूत्रांवरील वार्तिके बरीच महत्त्वाचीं आहेत. पुंवद्भावाचे वावर्तीतही तसिलादिष्वाकृत्वसुचः (६।३।३४), जातेश्च (६।३।४०), पुंवत्कर्मधारय० (६।३।४१) इत्यादि सूत्रांवरही पुंवद्भावाचीं विधायक व निषेधक वचनें भाषेमध्ये आढळून येणाऱ्या प्रयोगांना अनुसरून वार्तिककारांना करावीं लागलीं. आत्त्व, ह्रस्व व मुमागम या वावर्तीतही अष्टाकपाल, द्वादश, द्वाविंशति, भुक्कुटि, लोकपृण, इत्यादि शब्द साधण्याकरितांही वार्तिककारांनीं अनेक वचनें केलीं आहेत. यांशिवाय पाणिनीने पृषोदरादि गणामध्ये साधारण नियमांनीं साधतां न येणारे पृषोदर इत्यादि विशिष्ट शब्द घातले आहेत त्यांमध्येही षोडश, षोढा, दूढभ इत्यादि शब्दांच्या सिद्धीकरितां वार्तिककारांनीं पूरक वचनें केलीं आहेत.

१३७. अङ्गाधिकारावरील वार्तिके.

अङ्गाधिकाराच्या पांच पादांवरील ६५९ वार्तिक-वचनांपैकी हस्तलिखित सूत्रपाठांतील ११३ वचनें सोडल्यास बाकीचीं सर्व ५४६ वचनें उक्तचिंतनपरच आहेत. अंगाधिकारांतील सूत्रे ही प्रकृतीला प्रत्यय जोडून शब्दनिष्पादन करण्याकरितां लिहिलेलीं नाहीत. तिसऱ्या, चौथ्या व पांचव्या अध्यायांत दिल्याप्रमाणें प्रत्यय जोडून शब्दनिष्पत्ति करतांना प्रकृतीमध्ये व प्रत्ययामध्ये जे विकार दिसून येतात ते सांगण्याकरितां अंगाधिकारांतील सूत्रे रचिलीं गेल्यामुळे वार्तिककारांची वार्तिके ही बहुतांशी सूत्रार्थ व सूत्रप्रवृत्ति याविषयीचीच आहेत. उदाहरणांची सिद्धि करतांना योग्य प्रकारानें योग्य त्या विकाराची योजना होण्याकरितां आवश्यक त्या सूत्रांची प्राप्ति घटवून आणणें हे काम जितकें महत्त्वाचें आहे तितकें कठिणही आहे. त्यामुळे वार्तिक-

१. ६।१।१५४ वा. ९ पदा.

२. याकरितां 'आत्मस्तः समानाभिरुपजातीययोः' (६।१।४५), म्पठनः संख्यायाम् (६।१।४६) या सूत्रांवरील वार्तिके पदा.

३. 'पृषोदरादीनि यवोपदिष्टम्' (६।१।१०८) या सूत्रावरील वार्तिके (१-६) पदा.

कारांना या अंगाधिकारांतील सूत्रांवर सूत्रप्राप्तिनियामक वार्तिकेही करावीं लागलीं व वन्याच ठिकाणीं त्यांनीं “न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्” या शब्दांनीं अन्तरङ्गवलीयस्त्वाचें प्रतिपादन करून, किंवा सूत्राचा योगैविभाग करून इष्ट रूपें साधलीं आहेत. वैयाकरणपरंपरेंतील अध्ययनपद्धतीमध्ये अङ्गाधिकारभाष्याला विशेष प्रकारचें जें महत्त्व आलें आहे तें वार्तिककारांनीं अंगाधिकारांतील सूत्रांचें जें शास्त्रीय विवेचन केलें आहे त्यामुल्लेख आहे. अङ्गस्य (६।४।१), अत एकहल्मध्ये० (६।४।१२०), युवोरनाकौ (७।१।१), शीङो रुद् (७।१।६), अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः (७।१।२६), गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।१।५८), तद्धितेष्वचामादेः (७।२।११७) या सूत्रांवरील वार्तिककारांचें विवेचन या बाबतीत फार महत्त्वाचें आहे. अंगाधिकारांतील आभीयासिद्धत्व-कल्पनेचा उग्रापोह वार्तिककारांनीं फारच मार्मिकपणें केला आहे. ‘अभीय-प्रकरणा’-मधील (६।४।२२..१४२) दोन कायें एकदम उपस्थित झालीं असतां त्यांतील एक कार्य दुसऱ्या कार्याला असिद्ध होतें ही आभीयासिद्धत्वाची पाणिनीची मूल कल्पना आहे व तिच्या मुळाशीं एका कार्यानें दुसऱ्या कार्याचा वाध न होतां दोन्ही कायें व्हावीं हा हेतु आहे. वार्तिककारांनीं या कल्पनेचें स्पष्टीकरण केलें आहे. कांहीं ठिकाणीं दोन कायें एकदम प्रवृत्त होत नाहीत; दोनही कायें इष्ट असतात; पण जें प्रथम प्राप्त होतें तें झाल्यास दुसऱ्या कार्याचें निमित्त नाहीसं झाल्यामुल्लेखें तें प्रवृत्त होत नाही. अशा ठिकाणीं झालेल्या कार्याचें असिद्धत्व मानिल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें; व त्याप्रमाणें वार्तिककारांनीं तसें आभीयत्व मानावें असें म्हटलें आहे. ही जातामीयासिद्धत्वकल्पना एका दृष्टीनें फार महत्त्वाची आहे. कारण बहिरङ्गासिद्धत्वाचीच नव्हे तर जातबहिरङ्गासिद्धत्वाची कल्पना या जातामीयासिद्धत्वकल्पनेवरच आधारलेली आहे. आठव्या अव्यायाच्या पहिल्या पादांतील द्विरुक्ति व सर्वनिधात या दोन प्रकरणांवर वार्तिककारांच्या ८७ वचनांपैकीं २७ वचनें हस्तलिखित वार्तिकपाठामध्ये आढळतात. द्विरुक्तीचे बाबतीत वार्तिककारांनीं आपल्या वेळीं प्रचारांत आलेल्या द्विरुक्तिस्थलांचें निदर्शन करण्याकरितां ‘आनुपूर्व्ये द्वे भवतः’ इत्यादि वार्तिके लिहून आनुपूर्व्य, आभीक्ष्ण्य, क्रियासमभिहार, अव्यक्तानुकरण, कर्मव्यतिहार इत्यादि अर्थ असतांनाही द्विरुक्तीचें विधान केलें आहे.

१. याकरितां १।१।४७ वा. ७, १।१।११ वा. ९, ६।१।६५ वा. ५, ६।१।८४ वा. २३, ६।१।९२ वा. ४, ६।१।१११ वा. २, ६।१।१२३ वा. ५, ६।१।२०१ वा. २, ६।२।२९ वा. २, ७।१।१४ वा. २, त्याप्रमाणेंच १।२।४७ वा. ५, ६।१।१३२ वा. ७, ७।१।३७ वा. ३, ७।१।८९ वा. १, ७।२।१ वा. ४, ७।२।१०७ वा. ४, ८।२।२३ वा. ३, ८।२।४२ वा. ५, ८।३।१५ वा. २, १।१।५ वा. ३, १।४।२ वा. ८, ७।१।६ वा. ५, पहा. यांपैकीं ‘आङि’ परस्मैपदचनं तु शापकमन्तरङ्गवलीयस्त्वस्य ६।१।१०६ वा. ९, हें वार्तिक विशेष लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

२. याकरितां १।१।३ वा. ८, १।१।१७ वा. १, १।१।६१ वा. ३, २।४।२ वा. २, १।१।६७ वा. ५, १।४।२ वा. ६, ६।१।१ वा. ५, ६।१।३३ वा. १, ६।१।१०० वा. ९, ६।३।९ वा. ३, ७।२।६३ वा. ३, ७।१।११६ वा. २, ७।१।१२९ वा. १, ७।३।२३ वा. ६, ८।३।५९ वा. ६, ८।४।६ वा. ५ पहा.

३. याविषयी ‘असिद्धवद्वा भाव’ (६।४।२२) सूत्रावरील वार्तिकें १-१० पहा.

४. याविषयी ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ (८।१।१२ वा. ३-९०) पहा.

१३८. त्रिपादीवरील वार्तिककारांची वचने.

त्रिपादी या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या अष्टाध्यायीच्या शेवटच्या तीन पादांवरील २७८ वार्तिकांपैकी ७३ वार्तिके हस्तलिखित वार्तिकपाठांत आढळतात. अज्ञाधि-कारांतील वार्तिकांप्रमाणेच त्रिपादीतील पुष्कळशी वार्तिके ही रूपसिद्धीचे कामी सूत्रांची प्राप्ति व पौर्वापर्य ठरविण्याकरितांच बहुधा लिहिली आहेत. शब्दनिष्पत्ति व शब्दसिद्धि सपाद सप्ताध्यायीमध्ये सांगून झाल्यानंतर क्रमप्राप्त म्हणून शब्दसंनिध्यामुळे होणारे परक त्रिपादीमध्ये पाणिनीने सांगितले आहेत. या तीन पादांतील कांय “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” (१।४।२) या पाणिनीने दिलेल्या नियमाप्रमाणे रूपसिद्धीकरितां सांगितलेल्या सव्वासात अध्यायांतील कार्यापेक्षा पूर्वी झाल्यास अनिष्ट रूपे होऊ लागली; तीं न व्हावीं व इष्ट रूपे साधावीं या बुद्धीने पाणिनीने मागील सव्वासात अध्यायांच्या दृष्टीने या तीन पादांविषयी पूर्वत्रा-सिद्धम् (८।२।१) या सूत्राने असिद्धत्वाची कल्पना केली आहे हे (माणे घृ. १६२) सांगित-लेच आहे. या त्रिपादीतील महत्वाची कांय म्हणजे स्वरकाये (८।२।४-६, ८।४।६६-६७), वर्षविकार (८।२।७-८१), प्लुत वगैरे कांय (८।२।८२-१०८), स्तव वगैरे संधिकांय (८।३।१-३८) पत्व (८।३।३९-११७), णत्व (८।४।१-३९) आणि श्चुत्व वगैरे संधि-कांय (८।४।४०-६५) ही होत. यांपैकी स्वरकार्यांविषयींचीं, पत्वाविषयींचीं व णत्वाविष-यींचीं वार्तिककचने महत्वाची आहेत. स्वरितो वातुदात्ते पदादौ (८।२।६) या सूत्रावर वार्तिककारांनीं पूर्वत्रासिद्धम् या सूत्राने सांगितलेले असिद्धत्व घेतल्यास येणाऱ्या दोषांच्या परि-हाराकरितां अनेक वचने केली आहेत. पाणिनीने केलेल्या असिद्धत्वकल्पनेनें बहुतेक ठिकाणीं जरी इष्टसिद्धि झाली तरी सपादीतील कांही कांय अशीं दिसून आलीं कीं जीं केलीं तर कांही ठिकाणीं त्रिपादीतील कार्यांचे निमित्त नाहीसे होऊन, तर कांही ठिकाणीं सपादीतीलही कार्यांचे निमित्त नाहीसे होऊन इष्ट कांय— विशेषतः एकादेशकांय—घडून येण्यास अडचण पडू लागली. या अडचणीचा परिहार करण्यास पूर्वत्रासिद्धम् यासारखा ‘पत्वतुकोरसिद्धः’ (६।१।८५) हा नियम पाणिनीला करावा लागला. पत्व व तुविधि हीं पुष्कळ ठिकाणीं एकाच पदामध्ये प्रवृत्त होणारीं कांय असल्यामुळे व त्रिपादीतील कांय हीं बहुशः पदसिद्धीनंतर घडून येणारीं कांय असल्यामुळे त्रिपादीमध्ये त्यांचे विधान करण्यास अडचण पडू लागली. या वावर्तात असेही अनुमान काढणे शक्य आहे की ज्या ठिकाणीं तुगागम किंवा पत्व हे एकाच पदामध्ये आढळून येतें तेथें पुरातन वैयाकरणानीं मूळचीं दोन पदे मानिलीं असावीं. पाणिनीनेही ज्या सु वगैरे प्रत्ययांना पत्व होतें ते पुढे असतांना मागील अंगाला पदसंज्ञा सांगितली आहे; व पदपाठां-तही अशा ठिकाणीं दोन पदे पाडलेलीं दिसतात. या असिद्धत्वकल्पनेसारखीच आतिदेशिक असिद्धत्वाची कल्पनाही असिद्धवदत्राभावात् या सूत्रांत सांगितली आहे, व या कल्पनेवरूनच घटिरङ्गासिद्धत्वाची कल्पना भाष्यकारांनीं केलेली असावी.

१३९. वार्तिककारांनीं उद्धृत केलेले लौकिक न्याय व शास्त्रसंकेत.

पाणिनिस्त्रांचा योग्य अर्थ लावून भाष्यंतील सर्व शिष्टसंमत शब्द साधण्याकरितां वार्तिककारांना कोणत्या प्रकारचीं वार्तिके करावीं लागलीं हे वर सांगितलेच आहे. परंतु, वार्तिकांची जोड देऊन व सूत्रार्थ योग्य प्रकारे करूनही कांही शिष्टसंमत शब्द व प्रयोग

साधण्यास अडचणी आल्या व त्यांचें निवारण वार्तिककारांनीं कांहीं लोकसिद्ध न्याय व कांहीं शास्त्रसंकेत स्वीकारून केलें. वार्तिकांमध्ये ठिकठिकाणीं आढळणाऱ्या या लौकिकन्यायांची व शास्त्रसंकेतांची संख्या चाळीसचे वर जाते. वार्तिककारांनीं या लौकिक व शास्त्रीय न्यायांची व संकेतांची सिद्धि केली नाही व उपपत्तीही दिली नाही. लौकिकन्याय हे लोकांमध्ये प्रचलितच आहेत असें धरून व शास्त्रसंकेतांपैकीं पुष्कळसे संकेत इतर शास्त्रांत व वाङ्मयांत आले असल्यामुळे व्याकरणसूत्रांचें अध्ययन करणाऱ्यांना ते माहीतच आहेत असें समजून जशी जरूर पडली तसे ते त्यांनीं उद्धृत केले व सूत्रांच्या अर्थाची निश्चिति केली, इष्ट उदाहरणें साधलीं व अनिष्ट प्रयोगांचें निवारण केलें. भाष्यकारांनीं यांपैकीं बहुतेक न्यायांची व संकेतांची ज्ञापकानें किंवा अन्य रीतीनें सिद्धि केली आहे व योग्य उदाहरणेंही दिलीं आहेत. वार्तिककारांनीं मात्र अन्तरङ्गबलीयस्त्व व लिङ्गविशिष्टग्रहण या दोनच संकेतांची ज्ञापकानें सिद्धि केली आहे व संनिपात, लिङ्गविशिष्ट वगैरे थोड्या संकेतांची उदाहरणें दिलीं आहेत. या सर्व लौकिकन्यायांना व शास्त्रसंकेतांना महाभाष्यकारांनीं उपयोगांत आणिलेला 'परिभाषा' हा शब्द नंतरच्या वैयाकरणांकडून लावण्यांत आला. भाष्यकारांनीं या न्यायांमध्ये व संकेतांमध्ये पुष्कळच भर घातली. नंतरचे वैयाकरण सूत्रार्थनिश्चय व उदाहरणसिद्धि या वावर्तीत या व इतर परिभाषांचा उपयोग ठिकठिकाणीं करूं लागले व त्यांनीं या परिभाषांचा संग्रह व विवेचन करून परिभाषाभास्कर, परिभाषावृत्ति, परिभाषेन्दुशेखर यांसारखे स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले. हे न्याय व संकेत लोकप्रसृत व शास्त्रसिद्धच आहेत असें वार्तिककारांनीं गृहीत धरण्याचें कारण, परंपरागत अध्ययनाध्यापनपद्धतीत त्यांचा वेळोवेळीं उपयोग केला जात असावा हें असावें. कदाचित् व्याङ्कित परिभाषाविवरणग्रंथ व त्यासारखे इतर ग्रंथही वार्तिककारांचे वेळीं अस्तित्वांत व प्रचारांत असावे.

१४०. वार्तिककारांचे व्याकरणविषयक मौलिक सिद्धान्त.

वार्तिककारांनीं वार्तिकें रचितांना पुढील ठळक ठळक सिद्धांत मूलभूत धरूनच आपलीं वार्तिकें रचिलीं आहेत: (१) व्याकरण हें अर्थयुक्त शब्दांचें शास्त्र आहे; केवळ वर्णांचें किंवा ध्वनीचें शास्त्र नव्हे; (२) शब्दांचा अर्थाशीं असलेला संबंध नित्य आहे; तो कोणत्याही व्यक्तीनें अंमलांत आणलेला नाही; (३) शुद्ध म्हणजे शिष्टसमत अशा शब्दांची सिद्धि व अशुद्ध शब्दांचा परिहार याकरितां व्याकरणशास्त्राची प्रवृत्ति आहे. व्याकरण हें शब्दशास्त्र आहे असें म्हणण्यांत येतें व त्याचा अभिप्राय अर्थासहित शब्दांचें जरी व्याकरण हें शास्त्र असलें तरी या शास्त्राचे नियम सांगतांना शब्दालाच प्राधान्य दिलें जातें, अर्थाला दिलें जात नाही हा आहे. या वावर्तीत "त्वं ह्यं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" (१।१।६८) हें पाणिनीचेंच सूत्र मुख्यतः प्रमाण आहे. व्याकरण हें शब्दशास्त्र असल्यामुळे आगम आदेश वगैरे कायें अ इ वगैरे वर्णांना आपाततः जरी सांगितलीं असलीं तरी तीं कायें वस्तुतः अकारान्त, इकारान्त, अकारादि, इकारादि वगैरे शब्दांनाच होतात असा सूत्रकारांचा अभिप्राय "येन विधित्तदन्तस्य" (१।१।७२) या सूत्रावरून स्पष्ट दिसून येतो. वार्तिककारांनीं अर्थयुक्त शब्दांचेंच व्याकरण हें शास्त्र आहे ही गोष्ट ध्यानांत ठेवूनच "अर्थवतो ध्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" असें विधान केले आहे. पाणिनीनें जरी व्याकरणाचे लक्ष ठेवून त्याच्या स्वराला किंवा वर्णाला अमुक आदेश होतो किंवा अमुक आगम होतो असें नटवतें तरी संपूर्ण अर्थवान् शब्दाच्या

स्वरूपांत त्यायोगाने फेरफार झाल्यामुळे वार्तिककारांनी 'अर्थयुक्त शब्दाला आगम होतो व तो त्याचा अवयव समजला जातो' अशा अर्थाचे वचन केले आहे. त्याप्रमाणेच 'एकादा अवयव ज्यास्ती, कमी किंवा विकृत झाला तरी मूळचाच शब्द समजला जातो' या अर्थाचे 'एकदेशविकृतमन-न्यवत्' असे वचन केले आहे. तसेच एकादा विशिष्ट वर्ण किंवा अक्षर शेवटी किंवा आरंभी असलेल्या शब्दाला कार्य सांगितले असता 'अर्थवान् शब्द हा जर तेवढ्याच वर्णाचा किंवा अक्षराचा झाला असेल तर त्याला ते कार्य करावे' या अर्थाचे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' असेही वचन केले आहे. पाणिनीच्या शब्दशास्त्रामध्ये अर्थरहित शब्दांचा विचारच केला नाही असे वार्तिककारांचे ठाम मत होते. पाणिनीनेही 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१।१७२) हा तदन्तविधि व 'अङ्गस्य' हा अधिकार सांगून तदन्तविधि करून तयार झालेल्या शब्दाला त्याप्रमाणेच प्रत्ययापूर्वीच्या अंगाला कार्य सांगितली आहेत; यावरून त्याच्या मुळाशी अर्थयुक्त शब्दालाच कार्य करावी ही कल्पना त्याच्या मनांत असलीच पाहिजे, इतकेच नव्हे, तर अशा रीतीने कार्य सांगण्यांत शब्दाचे नित्यत्व व शब्दाचा अर्थाशी कायमचा संबंध हे सिद्धांतही त्याला अभिप्रेत असले पाहिजेत. हे मनांत आणूनच वार्तिककारांनी "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे" हे आपले पहिले वार्तिक लिहिले. याच सिद्धांताचा ज्यास्त विस्तार करून वार्तिककारांच्या नंतरच्या वैयाकरणांनी 'अनागमकानां सागमका आदेशाः' असा संकेत घालून दिला.

१४१. सूत्रवाक्यार्थव्यवस्थापक परिभाषावार्तिके.

अर्थयुक्त शब्दालाच अर्थयुक्त आदेश होतात या संकेताला अनुसरूनच वार्तिककारांनी 'नानर्थकेलोन्यविधिः' हे वचन केले व त्याप्रमाणेच 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्त-विज्ञानम्' आणि 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' ही वचने केली. 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्', 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' व 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' या वचनांच्या मुळाशीही जेवढ्या अर्थयुक्त समूहाला सुप् किंवा तिङ् प्रत्यय लागतात तेवढ्याला प्रातिपदिक किंवा धातु या संज्ञा व्हाव्या हा वार्तिककारांचा अभिप्राय असावा. तदन्तविधीने कार्याकरितां सामान्यरीत्या प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप घेतले असतां कांही ठिकाणीं अङ्गचण येऊं लागली व तिचा परिहार 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' या वचनाने वार्तिककारांना करावा लागला. त्याप्रमाणेच, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग०' या वचनालाही 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' या वचनाने पायबंध घालावा लागला. धातूंचे व प्रत्ययांचे वाचतांती एकाच स्वरूपाच्या धातूला व प्रत्ययाला निरनिराळे अनुबंध जोडल्याने दृश्यमान स्वल्पे निरनिराळीं झाल्यामुळे घोटाळा होऊं लागला व तो टाळण्याकरितांही वार्तिककारांना 'अनुबन्धस्यानेकान्तत्वम्' व 'अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' ही वचने करावी लागली. शब्दस्वरूप निश्चित झाले असतांही मुख्य शब्दस्वरूप घ्यावे किंवा लाक्षणिक घ्यावे याविषयी संशय दूर करण्याकरितां "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" हे वचन, तसेच, आदि, अन्त्य, अनन्त्य या शब्दांनीं स्वर वगैरे कार्ये सांगितलीं असतां तीं कोणाला चरार्थी याविषयी 'अन्त्यधिकारे अन्त्यसदेशस्य' व 'ह्रस्वराप्रती व्यञ्जनमविद्यमानवत्' ही वचने करावी लागली. वर दिलेलीं सर्व वचने सूत्राचा वाक्यार्थ निश्चित करण्याचे कामीं व सूत्राची प्रगति कोठे परावी व कोठे न करावी हे ठरविण्याचे कामीं उपयुक्त होत असल्यामुळे

त्यांना सूत्रवाक्यार्थव्यवस्थापक परिभाषावचनें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

१. हीं सूत्रार्थव्यवस्थापक परिभाषावचनें पुढें दिल्याप्रमाणे वार्तिकें म्हणून व कंसांत दिल्याप्रमाणे परिभाषेन्दुशेखरांत परिभाषा म्हणून आढळतात.

(१) अर्थवतो ह्यागमस्तदुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । १।१।२० वा. ५ (यदागमास्तदुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । प. शे. परिभाषा. ११). व्याकरणसंप्रदायांत 'यदागम' परिभाषा या नांवानें ही ओळखिली जाते.

(२) एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । माहे. सूत्र २ वा. ४; १।१।५६ वा. १०. (एकदेशविकृतमनन्यवत् । प. शे. परिभाषा ३७).

(३) तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् । १।१।२१ वा. २, एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात् । ६।१।१ वा. २. (व्यपदेशिवदेकस्मिन् । प. शे. परि. ३०). व्यपदेशिवद्भाव या नांवानें हा न्याय ओळखिला जातो.

(४) नानर्थकेलोन्याविधिरनभ्यासविकारे । १।१।६५ वा. २, (प. शे. परि ९६.)

(५) सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविशानात् । १।४।१३ वा. ७. (प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । प. शे. परिभाषा २३.) 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषा' या नांवानें या परिभाषेचा ओळख करण्यांत येतो.

(६) यस्मिन्विधितदादित्वे । १।१।२१ वा. ९; यस्मिन्विधितदादावल्ग्रहणे १।१।७२ वा. २९ (प. शे. परि. ३३.)

(७) ड्याव्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । ४।१।१ वा. ४ (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । परि. शे. परि. ७१) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा हें या परिभाषेचें सांप्रदायिक नांव आहे.

(८) गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनम् । ४।१।४८ वा. ४; (गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः । प. शे. परि ७५.)

(९) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । १।४।१३ वा. ९. (कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । प. शे. परि २८) कृद्ग्रहणपरिभाषा नांवानें ही परिभाषा ओळखिली जाते.

(१०) न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात् । ६।४।१३० वा ३. (निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । प. शे. परिभाषा १२). निर्दिश्यमान परिभाषा या नांवानें ही परिभाषा प्रसिद्ध आहे.

(११) न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । ७।१।१ वा १३; (विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । प. शे. परि. ७२.)

(१२) अनुबन्धस्यनेकान्तत्वात् । १।१।२० वा. ८, अनुबन्धोन्यत्वकरः १।१।२६ वा. ३ (अनेकान्ता अनुबन्धाः । प. शे. परि. ४.)

(१३) अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य । ४।१।१५ वा. २ (निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य । प. शे. परि. ८१.)

(१४) सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । ६।२।२ वा. २. (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । प. शे. परि. १०५.)

(१५) अनन्यविकारे अन्त्यसंदेशस्य वा । ६।३।१३वा५ (अनन्यविकारेऽन्त्यसंदेशस्य । प. शे. परि. ९५)

(१६) दस्त्वप्राप्ता वा व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ६।१।२१९ वा. २ (दस्त्वप्राप्ता व्यञ्जनमविद्यमानवत् । प. शे. परि. ८०)

(१७) प्रत्ययवचं च वाक्यपरित्तनाप्तेः १।१।१५.१२. (प्रत्येकं वाक्यपरित्तनाप्तेः । प. शे. परि १०७),

१४२. सूत्रप्रवृत्तिव्यवस्थापक परिभाषावार्तिके.

शिष्टसंमत अशा सर्व शब्दांची सिद्धि तसेंच शिष्टांना असंमत अशा सर्व शब्दांचें निराकरण पाणिनिसूत्रांनीच व्हावें, त्याकरितां होतां होईल तों निराळीं वचनें करावयास लागूं नयेत हें मूलभूत धोरण मनांत ठेवूनच वार्तिककारांनीं वार्तिकवचनें करून पाणिनिसूत्रांचें व्याख्यान केलें व लौकिक न्यायांचा आणि शास्त्रसंकेतांचा अवलंब करून सूत्रांची व्याप्ति वाढविली आणि बरीचशीं उदाहरणें साधिलीं; तरी पण तसें करण्यांत कांहीं अनिष्ट ठिकाणींही सूत्रांची प्रवृत्ति होऊं लागली, ती न व्हावी याकरितां सूत्रप्रवृत्तीचें नियंत्रण करण्याचा त्यांना प्रयत्न करावा लागला; व तो त्यांनीं कांहीं लौकिक न्याय व कांहीं शास्त्रसंकेत घालून केला. संनिपातपरिभाषा या नांवानें व्याकरणतत्वांत प्रसिद्ध असलेला लौकिक न्याय या वाचतांत फार महत्त्वाचा आहे. 'दोघांच्या संबंधामुळे अस्तित्वांत आलेला पदार्थ संबंधाच्या नाशाला कारणीभूत होत नाही' अशा आशयाचा "संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य" हा न्याय वार्तिककारांनीं उद्धृत केला आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्याचीं अनेक उदाहरणेंही दिलीं आहेत. या सर्व उदाहरणांमध्ये संनिपातपरिभाषेमुळे अनिष्ट सूत्रांची प्रवृत्ति दूर करून इष्ट रूपें वार्तिककारांनीं साधून दाखविली आहेत. 'कृत्रिम संज्ञा व शब्दाचा नैसर्गिक अर्थ यांपैकीं कृत्रिमसंज्ञा ही मुदाम सांगितली असल्यामुळे प्रथम ध्यानांत येते' या आशयाचा न्याय "इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके" या वार्तिकांत उद्धृत करून वार्तिककारांनीं 'संख्याव्याख्या०' (२।२।२५), 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (१२।१।५२) इत्यादि सूत्रांमध्ये संख्या शब्दानें 'संख्या' हा शब्द न घेतां संख्यावाचक एक, द्वि, त्रि, चतुर, वगैरे शब्द घ्यावे असें सांगितलें आहे. 'सामान्य तन्हेन एकादा शब्द उच्चारला असतां सामान्य अर्थाचा वाचक असाच तो शब्द घ्यावा, त्याचे विशेष अर्थ दाखविणारे शब्द घेऊं नयेत' अशा तन्हेच्या "सामान्याभिधाने विशेषानभिधानम्" व "सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" ह्या लौकिक न्यायांचा अवलंब करूनही अनिष्ट ठिकाणीं येणारी सूत्रांची अतिव्याप्ति दूर केली आहे. त्याप्रमाणेंच 'गौण व मुख्य या दोन्ही अर्थीं एकादं कार्य संभवत असेल तर मुख्य अर्थच घ्यावा गौण अर्थ घेऊं नये' अशा आशयाचा लौकिक न्याय स्वीकारून "प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम्" या वार्तिकानें इष्ट-सिद्धि केली आहे. 'ज्याला कार्य होतें तो त्या कार्याला निमित्त होऊं शकत नाही' त्याप्रमाणेंच 'बहुव्रीहि समासानें गुणीचें विधान केलें असतां गुणांचाही अंतर्भाव होतो' या अर्थाचे लौकिक न्याय "निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादप्यत्रापि" व "सिद्धं तु तद्गुणसंविशानात्पाणि-नेर्यथा लोके" या वार्तिकवचनांत वार्तिककारांनीं देऊन इष्ट प्रयोग व रूपें साधिलीं आहेत. अशा तन्हेन, ज्या सूत्रांमुळे रूपें विवट्टं लागतात अशा सूत्रांची प्राप्ति दूर करण्याकरितां वार्तिक-कारांनीं बरतीं दिलेले न्याय स्वीकारून जी वार्तिकवचनें लिहिलीं आणि इष्ट रूपें साधिलीं त्या सर्व वचनांना सूत्रप्रवृत्तिव्यवस्थापक परिभाषा हा शब्द लावतां येईल.

१. पाणिपत्री १।१।२९ पा. ३-१६ पश्चात्.

२. ही ध्यानशुद्धिव्यवस्थापक वार्तिके व त्यांना अनुसरून नंतरच्या पैपाकरणांनी दिलेल्या परिभाषा पुढे रिक्त्याप्रमाणे आहेत:—

(१) न या संगितात्सूत्रानो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य १।३।२५ पा. ३. (संनिपातलक्षणो विधि-रनिमित्तं तद्विधातस्य । प. शे. परिभाषा ८५) या परिभाषेला पैपाकरणसंप्रदायामध्ये 'संनिपातपरिभाषा' नांव देण्यांत येते.

१४३. नित्यबलीयस्त्व आणि अन्तरङ्गबलीयस्त्व.

वर दिल्याप्रमाणे सूत्रार्थव्यवस्था व सूत्रप्रवृत्तिनियमन झाले खरे, पण पुष्कळ ठिकाणी उदाहरणसिद्धीचे वेळीं दोन सूत्रांची एकदम प्रवृत्ति होऊं लागली व त्या बाबतीत पाणिनीचा “ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ” (१।४।२) हा साधारण नियम लागू केल्यास दोष येऊं लागले. हे दोष दूर करण्याकरितां “ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ” या नियमाला प्रतिषेधवचनें करणें हा मार्ग वार्तिककारांना फारसा पसंत नव्हता व त्यामुळे दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें इष्टसिद्धि न झाल्यासच त्यांनीं प्रतिषेधवचनें केलीं. या प्रतिषेधवचनाना पूर्वविप्रतिषेध-वचनें म्हणण्याची नंतर प्रथा पडली. अशीं कांहीं वार्तिकवचनें मुख्यतः “ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ” या सूत्रावर व इतरही कांहीं ठिकाणीं वार्तिककारांनीं दिलीं आहेत. पर कार्य केल्यास दोष येऊं लागले असतां प्रतिषेधवचनें न करितां ते दोष घालवण्याकरितां त्यांनीं लौकिक न्यायांचा अवलंब केला व प्रथमतः नित्यबलीयस्त्वाचें प्रतिपादन केलें. लोकांमध्येही दोन कार्ये एकदम उपस्थित झालीं असतां त्यांपैकीं एक कार्य जर दुसऱ्या कार्याच्या आधींही होत असेल व मागाहूनही होत असेल तर तें अटळ म्हणून बलवत्तर मानण्यांत येतें; त्याप्रमाणेंच शास्त्रांतही मानून अशा कार्याला ‘ नित्य ’ हें नांव देण्यांत आलें. वार्तिककारांनीं नित्य शब्दाची व्याख्या दिली नसली तरी “ कृताकृतप्रसङ्गित्वं नित्यत्वम् ” ही नंतरच्या वैयाकरणानां दिलेली व्याख्या त्यांना अभिप्रेत असावी हें त्यांनीं दिलेल्या उदाहरणांवरून दिसून येतें. या नित्यबलीयस्त्वामुळे कांहीं ठिकाणीं जरी इष्टसिद्धी झाली तरी कांहीं ठिकाणीं एकदम प्रवृत्त झालेले दोनही विधी नित्य

(२) इतरया ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके । १।१।२३ वा. ३. ‘ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः ’ या शब्दांनीं ही परिभाषा माध्यकारांनीं दिली आहे; परंतु ती अनावश्यक आहे असें सांगितलें आहे. म्हणून परिभाषेन्दुशेखरामध्ये नागेशांनीं ती दिली नसावी.

(३) सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् । २।२।२४ वा. ६. ही परिभाषा परिभाषेन्दुशेखरांत दिली नाही.

(४) सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । ६।३।६७ वा. ३ (परि. शे. परि. १०१)

(५) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् । ३।१।१ वा. ३ (गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः परि. शे. परि. १५). गौणमुख्यपरिभाषा या नांवानें ही परिभाषा ओळखिली जाते.

(६) निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यत्रापि । ३।१।१ वा. २ (कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्त-तया नाश्रीयते (प. शे. परि. १०)

(७) सिद्धे तु तदगुणसंविज्ञानात् पाणिनेर्यथा लोके । ६।१।१ वा. १५. (बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । प. शे. परि. ७७).

१. याविषयी १।४।२ वार्तिके ९-२५; २।४।१२ वा. २, २।४।८५ वा. १, ३।१।२२५ वा. ३, ३।३।४ वा. १, ३।४।७७ वा. ४, ४।१।७५ वा. १, ४।१।८५ वा. १०, ४।२।३९ वा. १, ४।२।१३७ वा. १, ५।१।२ वा. १, ५।१।११९ वा. ८, ५।३।७२ वा. ४, ५।४।४ वा. १, ६।१।१२ वा. ९, ६।४।४८ वा. १, ७।१।७६ वा. १० पहा.

२. याविषयी १।२।६ वा. १, ३।१।७ वा. ९, ७।१।६ वा. ४ पहा.

ठहं लागले, तर कांहीं ठिकाणीं दोनही अनित्य ठहं लागले; व त्यामुळे वन्याच ठिकाणीं इष्ट रूप साधण्याकरितां विशिष्ट विधीला जागा देणें कठीण पडूं लागलें. अशा ठिकाणीं इष्ट रूप साधावें याकरितां वार्तिककारांनीं अन्तरङ्गवलीयस्त्व या लौकिक मार्गाचा स्वीकार केला, व अनेक इष्ट उदाहरणें सांघलीं. अन्तरङ्ग या शब्दाची व्याख्या वार्तिककारांनीं दिलेली नाहीं; नंतरच्या वैयाकरणांनीं दिलेले अन्तरङ्गत्वाचे प्रकारही त्यांनीं सांगितले नाहींत. तथापि लोकांमध्ये ' निकटसंबन्धयुक्त ' हा अन्तरङ्ग शब्दाचा सर्वसाधारण प्रसिद्ध अर्थच त्यांना अभिप्रेत असावा. कदाचित् व्याडीच्या ग्रंथामध्ये अन्तरङ्गत्वाची कल्पना स्पष्ट केलेली असावी व अन्तरङ्गवलीयस्त्वाची उदाहरणेंही दिलीं असावीं.

१४४. अपवादवलीयस्त्व आणि अनवकाशत्व.

अपवादवलीयस्त्वाचें विधान ' पूर्वत्रासिद्धम् ' (८।२।१) या सूत्राचा अपवाद म्हणून " अपवादो वचनप्रामाण्यात् " (८।२।१ वा. २) या वचनानें वार्तिककारांनीं केलें आहे. " परवचनात् सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् " (१।१।४६ वा. २) तसेंच " अलोन्यस्यादेः-परस्यानेकालिदात्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः " (१।१।५४ वा. १) या वार्तिकांमध्ये अपवाद वलीयस्त्वाचा उपयोगही त्यांनीं दिला आहे; व " सिद्धं त्वपवादन्यायेन " (१।३।९ वा. ७) या वार्तिकामध्ये ' अपवाद हा सर्वोपेक्षां ज्यास्त प्रचल ही ठरलेलीच गोष्ट ' या रीतीने अपवादाचा उल्लेख केला आहे. सामान्य रीतीनें एकादा नियम सांगितल्यानंतर विशिष्ट विधान जर केलें तर विशिष्ट विधानानें सामान्य नियमाचा बाध होतो व सामान्य विधि जरी पुन्हां अपवादविधीनंतर प्रवृत्त होऊं लागला तरी त्याचा विचार करावयाचा नाहीं हें अपवादवलीयस्त्वाचें स्वरूप वार्तिककारांना अभिप्रेत असावें. कारण, त्यांनीं ' न वा अनवकाशत्वात् ' या वार्तिकवचनानेंही अपवादासारख्याच विशेष विधानाला अनवकाश हें नांव देऊन त्याचें प्राधान्य सांगितलें आहे. अपवादवलीयस्त्व व अनवकाशत्व यांमध्ये वार्तिककारांच्या मतानें अनवकाश विधीनंतर सामान्य विधि प्राप्त झाल्यास तो केला जातो पण अपवादविधीनें झालेला सामान्य-विधीचा बाध कायमचाच होतो हा महत्त्वाचा भेद दिसून येतो. अपवादानें केलेल्या उत्सर्गविधीच्या

बाधाप्रमाणेच परविधी, नित्यविधी व अन्तरङ्गविधी यांनीही केलेला बाध कायम स्वरूपाचाच असतो बाध झालेला विधि प्रवृत्त झाला तरी तो पुन्हा होऊ शकत नाही हेच वार्तिककारांचे मत असावे व त्यामुळेच त्यांना ' पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ' असे कांही ठिकाणी वार्तिक-वचन करून सांगावे लागले. त्याप्रमाणेच पर, नित्य, अन्तरङ्ग किंवा अपवाद म्हणून एका विधीने केला जाणारा दुसऱ्या विधीचा बाध हा अभ्यासकार्याविषयी विचारांत घेऊ नये अशा तऱ्हेचा " अभ्यासविकारेषु अपवादस्य उत्सर्गाबाधकत्वात् " (७।४।८२ वा. २) हा वरती दिलेल्या नित्य, अन्तरङ्ग व अपवाद यांच्या वलीयस्त्वांचा निषेधही वार्तिककारांना द्यावा लागला.

१४५. सूत्रविप्रतिषेधव्यवस्थापक परिभाषावार्तिके.

वार्तिककारांनी वरती दिल्याप्रमाणे एकादा विधि जरी पर असला तरी नित्यत्वामुळे, अन्तरङ्गत्वामुळे, अपवादत्वामुळे किंवा अनवकाशत्वामुळे दुसरा विधि त्याच्यापेक्षां ज्यास्त प्रबळ होतो असे सांगितले आहे. त्याप्रमाणेच ' संप्रसारण व त्यामुळे होणारी कायें ही इतर विधी जरी पर असले तरी त्यांच्यापेक्षां ज्यास्त प्रबळ मानिली जातात ' (न वा संप्रसारण श्रयवली-यस्त्वात् ६।१।१७ वा. २), ' विभक्तिस्वरापेक्षां नञ्स्वर ज्यास्त प्रबळ समजला जातो ' (विभक्तिस्वरानञ्स्वरो वलीयान् ६।१।१५४ वा. ९) ' उपपदविभक्तीपेक्षां कारकविभक्ति ज्यास्त प्रबळ समजली जाते ' (उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । २।१।१९ वा १) ' निरनिराळ्या विभक्तींनी केलेल्या निर्देशापेक्षां पञ्चमीनिर्देश ज्यास्त प्रबळ समजला जातो ' (उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः १।१।६७ वा. ३) या वार्तिकानीं संप्रसारणविधी, कारकविभक्तीचे विधी व पञ्चमीनिर्देश यांचे वलीयस्त्व सांगितले आहे. स्वरांचे वावर्तीतीही ' ज्या क्रमाने रूपसिद्धि करतांना प्रत्यय, आगम, आदेश वगैरे जोडले जातात त्या क्रमानेच त्या प्रत्यय आगम व आदेश यांच्या अनुरोधाने ते स्वर बदलले जातात; व सर्वांत शेवटी जो प्रत्यय, आगम, किंवा आदेश केला जातो त्याचा स्वर शेवटचा म्हणून टिकतो ' अशा आशयाचे ' सति-शिष्टस्वरवलीयस्त्वं च ' (६।१।१५४ वा. ९) हे वार्तिक केले आहे. वरती दिलेल्या या सर्व वार्तिकवचनांना सूत्रविप्रतिषेधव्यवस्थापक परिभाषा म्हणतां वेग्यासारखे आहे.

१. याविषयी ' पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ' ७।१।८२ वा. ३, ७।२।१ वा. ३, ७।४।१० वा. ३ पहा.

२. ही सूत्रविप्रतिषेधव्यवस्थापक वचने पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत. या वचनांना अनुसरून परिभाषेन्दु-शेखरामध्ये दिलेल्या परिभाषा कसांत दिल्या आहेत.

(१) नित्यत्वात् १।२।६० वा. ४, ३।१।७ वा. ९, ७।१।६ वा. ४, (पराश्रित्यं बलवत् । प. शे. परि. ४२)

(२) अन्तरङ्गवलीयस्त्वात् ६।१।८४ वा. १५; ६।१।१०६ वा. ९ त्याप्रमाणेच ' न वा बहिरङ्ग-रक्षणत्वात् ' १।१।४७ वा. ७ इत्यादि. (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । प. शे. परि. ५०)

(३) अपवादत्वात् १।१।४६ वा. २, अपवादविप्रतिषेधात् १।१।५४ वा. १, सिद्धे त्वपवादन्यायेन १।१।९ वा ७, (पूर्वं त्वपवादो अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प. शे. परि. ६२, प्रकृत्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोभिनिविशते प. शे. परि. ६३)

१४६. लक्ष्यसिद्धिव्यवस्थापक परिभाषावार्तिके.

वर वर्णन केल्याप्रमाणें शिष्टसंमत शब्दांची पाणिनि सूत्रांप्रमाणें सिद्धि करणें हें प्रयोजन मनांत ठेवून सूत्रांचा व्यवस्थित अर्थ ठरविणें, अनिष्ट प्रयोग होऊं लागल्यास सूत्रप्रवृत्तीचें नियंत्रण करणें व सूत्रांचा विरोध आल्यास त्याचा परिहार करणें यांविषयीं लौकिक व शास्त्रीय न्याय लावून भाषेंतील बहुतेक शब्दांची उपपत्ति वार्तिककारांनीं जरी केली तरी सूत्रांचा योग्य अर्थ ठरवून सूत्रांचा उपयोग केला असतां कांहीं इष्ट शब्दांची सिद्धि सूत्रानुसार होईना, तसेंच कांहीं अनिष्ट रूपेही होऊं लागलीं; व वार्तिककारांना या बाबतींत अमोघ उपाययोजना करणें भाग पडलें. वैदिक प्रयोगांविषयीं 'सूत्रविरोध असला तरी हरकत नाही, वैदिक प्रयोग हे सर्वथा प्रामाणिकच समजावे' असें "इन्धेऽश्वत्थो विषयत्वाद् भुवो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम्" (१।२।६ वा. १) या वार्तिकानें त्यांनीं सूचित केलें आहे. सूत्रांनीं न साधिले जाणाऱ्या भाषेंतील शब्दांविषयीं त्यांनीं पाणिनीनें आपल्या सूत्रांत त्यांचें उच्चारण केलें असल्यास तें सर्वथा प्रमाण धरून त्याला निपातन ही संज्ञा देऊन व 'निपातनौत्सिद्धम्' असें वचन करून त्या शब्दांची उपपत्ति लाविली आहे. तसें करितां न आल्यास एका सूत्राचीं दोन सूत्रें करून सूत्रांची व्याप्ति वाढवणें; हा शेषवृत्त्या उपाय योजून इष्ट शब्द साधिले आहेत. त्याप्रमाणेंच, सूत्रांचा उपयोग केला असतां अनिष्ट शब्द साधिले गेल्यास त्यांचा प्रतिकार त्यांनीं 'अनभिधात्' असें

(४) न वा अनवकाशत्वात् ३।१।३ वा. ४, ६।१।९२ वा. ८, ७।२।१०० वा. ८ (अपवादो ययन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते । प. शे. परि. ६५; कचिदपवादविषयेऽनुत्सर्गोऽभिनिविशते । प. शे. परि. ५८)

(५) पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ७।१।८२ वा. ३, ८।२।१ वा. ३ (पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । प. शे. परि. ३९).

(६) न वाभ्यासविकारेण्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् ३।१।६ वा. २, ७।४।८२; (अभ्यासविकारेण् बाध्यबाधकभावो नास्ति । प. शे. परि. ६६).

(७) न वा संप्रसारणाश्रयवलीयस्त्वात् ६।१।१७ वा. ३. (संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् । प. शे. परि. ११९).

(८) उपपदविभक्तेः कारकाविभक्त्येवलीयस्त्वात् २।१।१९ वा. १ (उपपदविभक्तेः कारकाविभक्तिः श्रेयसी । प. शे. परि. ९४).

(९) उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः १।१।६७ वा. ३ (उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् । प. शे. परि. ७०.)

(१०) विभक्तित्वराश्रयरो बलीयान् ६।१।१५४ वा. २३.

(११) सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वं च ६।१।१५४ वा. ९.

१. याविषयी 'निपातनात् स्वदादिषु' १।१।४। वा. ४, तसेंच 'निपातनात् सिद्धम्' २।४।२६ वा. ४, ६।२।१ वा. ५, ७।२।९९ वा. २ परा.

२. एका यत्राचीं दोन सूत्रें करणें याला 'योगविभक्ता' हो शास्त्रोप संज्ञा आहे. या योगविभागाविषयी पृष्ठ २११ टोप २ परा.

म्हणून केला आहे. सूत्राप्रमाणें जरी एकादा शब्द योग्य प्रकारें साधला गेला तरी त्याचा ' शिष्टप्रयोग कोठेंही न आढळणें ' हा अनभिधान या शब्दाचा अर्थ आहे व वार्तिककारांच्या 'अनभिधानात्' या वचनाचें, शिष्टप्रयोग नसल्यास तो शब्द शुद्ध किंवा प्रामाणिक समजू नये, असें स्वारस्य आहे. या इष्टशब्दसिद्धि व अनिष्टशब्दनिवारण करणाऱ्या वार्तिकवचनांना लक्ष्योपपत्तिव्यवस्थापक परिभाषा ही संज्ञा देतां येईल.

१४७. वाक्यकार, भाष्यसूत्र, अनुस्मृति व अनुतंत्र या संज्ञांचें विवेचन.

महाभाष्यामध्ये कर्त्याचें नांव न उच्चारतां उद्धृत केलेलीं सर्व वार्तिकवचनें कात्यायनानें रचिलीं असें गृहीत धरलें तरी महाभाष्यकारांपूर्वी कात्यायनाचे समकालीन अथवा त्याचे पूर्वी किंवा नंतर कात्यायनासारखे बरेच वार्तिककार होऊन गेले हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतें. वाक्यकारांचीं म्हणून भर्तृहरि जिनेन्द्रबुद्धि, माधव, नागेशभट्ट इत्यादिकांनीं अनेक वचनें दिलीं आहेत. त्यावरून वाक्यकारांचीं वार्तिके म्हणूनही कांहीं वार्तिके प्रसिद्ध होती; अथवा कात्यायनालाच वाक्यकार ही संज्ञा दिली गेली असावी असें दिसतें. महाभाष्यप्रदीपिकेमध्ये ' भाष्यसूत्रे ' या नांवानेही कांहीं वचनें उद्धृत केलीं आहेत. भाष्यसूत्रे या शब्दाचा भाष्यकारांनीं केलेलीं सूत्रासारखीं वचनें म्हणजे भाष्यकारांच्या इष्टी असा अर्थ भर्तृहरिला अभिप्रेत असावा. अथवा, भाष्यामध्ये पाणिनिसूत्रांसारखीं असलेलीं सूत्रे म्हणजे गुरुलाघवाचा विचार करून दिलेलीं इतर वैयाकरणांचीं सूत्रे असाही अर्थ असू शकेल. भाष्यसूत्र या शब्दाच्या उपयोगावरून वार्तिकवचनांना त्या वेळीं पाणिनिसूत्रांच्या इतकेंच महत्त्व आलें होतें ही गोष्ट सिद्ध होते. यांशिवाय, अनुस्मृति व अनुतंत्र असेही शब्द वार्तिकांसारख्या वचनांना दिलेले आढळतात. अष्टाध्यायी ही स्मृति मानिली गेल्यानंतर व तिला व्याकरणतन्त्र अथवा व्याकरणशास्त्र हें नांव दिलें गेल्यानंतर अष्टाध्यायीच्या नंतर लिहिलेल्या वार्तिकवचनांना अनुतन्त्र आणि अनुस्मृति ह्या संज्ञा दिल्या गेल्या. वररुचि या नांवाचा उल्लेख महाभाष्यामध्ये वाररुच या शब्दाने केलेला आढळतो. परंतु

१. याविषयी ' न वा अनभिधानात् ' २।२।२४ वा. १६, २।३।१ वा. ८, २।३।७१ वा. १, ३।१।७ वा. ५, ३।२।१ वा. ५, ४।३।१५३ वा. ३ पहा.

२. या लक्ष्योपपत्तिव्यवस्थापक परिभाषा पुढीलप्रमाणें देतां येतील.

(१) इत्येष्टशब्दोविषयत्वात् ० १।२।६ वा. १. ' छन्दसि पृष्ठानुविधिः ' अशा स्वरूपाचा परंपरागत स्पष्टीकरणाचा घात आहे.

(२) निपातनात्सिद्धम् । २।४।२६ वा. ४ ' निपातनादिष्टसिद्धिः ' अशा स्वरूपाचा परंपरागत स्पष्टीकरणाचा प्रघात आहे.

(३) योगविभागात् सिद्धम् १।१।३ वा. ८ (योगविभागादिष्टसिद्धिः परि. शे. परि. ११४)

(४) न वा अनभिधानात् ३।२।१ वा. ५.

३. "एषा भाष्यकारस्य कथाना न वाक्यकारस्य" असे उक्त भर्तृहरिने महाभाष्यप्रदीपिकेमध्ये काढले आहेत; त्यावरून भाष्यकार व वाक्यकार हे निगळे, व वाक्यकार हा शब्द वार्तिककारांना अनुसृत असावा असे दिसतें. नागेशभट्टांनीही प्रदीपिकेतील असे ' वाक्यकारो वार्तिककारभवे ' असे उक्त आहे. 'मुमुक्षुसदो वाक्यकारोऽयः ' असे वाक्य भाष्यकाराचा धातुशब्द आढळतें.

महाभाष्यकारानंतरच्या वैयाकरणांनी व साधनाचार्यासारख्या ग्रंथकारांनी वररुचि व कात्यायन हे एकच समजून उल्लेख केले असल्यामुळे वररुचि हे वार्तिककारांचे व्यक्तिनाम व कात्यायन हे गोत्रनाम असावे व भाष्यकारांच्या वेळच्या प्रथेप्रमाणे भाष्यकारांनी गोत्रनावांनंच उल्लेख केला असावा. विक्रमादित्याच्या नऊ रत्नांपैकी एक म्हणून समजलेला आणि वररुचि या नावाने प्रसिद्ध असलेला वैयाकरण वररुचि हा कात्यायनापेक्षा निराळा हे सांगण्याची जरूर नाही. या वररुचीने प्राकृत व्याकरण रचिले असावे व 'तेन प्रोक्तम्' या सूत्राच्या 'वाररुचो ग्रन्थः' या उदाहरणामध्ये हा वररुचि अभिप्रेत असावा. स्वर्गारोहणकाव्य नावाचे एक काव्य वररुचीने लिहिले असे मानण्यांत येते. 'भ्राज' श्लोक या नावाने भाष्यकारांचे वेळी प्रसिद्ध असलेले श्लोक कात्यायनाने केलेले होते असे कैयट हरदत्त, नागेश इत्यादि टीकाकारांचे म्हणणे आहे. कदाचित् विक्रमादित्याच्या धन्यन्तरि, क्षपणक वगैरे नऊ रत्नांचा उल्लेख त्यांच्या जीवनसमयाकडे लक्ष न देता केवळ प्रसिद्ध महाविद्वान् म्हणून केला गेला असावा. प्रातिशाख्यकर्ता शास्त्राप्रवर्तक कात्यायन व वार्तिककार कात्यायन हे मात्र एकच असण्याचा बराच संभव आहे.

१४८. कात्यायनाच्या वेळचे इतर वार्तिककार.

भाष्यकारांनी वार्तिककारांचे जे नामनिर्देशपूर्वक उल्लेख केले आहेत त्यांपैकी कात्यायन व कुणरवाडव हे दोनच व्यक्तिगत उल्लेख आहेत; भारद्वाजीय, क्रोष्ट्रीय व सौनाग हे उल्लेख वैयाकरण संप्रदायाचे आहेत. भारद्वाजीयांची म्हणून दहा वचने महाभाष्यामध्ये उद्धृत केली आहेत. त्याप्रमाणे सौनागांची सात वचने उद्धृत केली आहेत. संदर्भाकडे लक्ष दिले असता भाष्यकारांनी आपल्या मताच्या समर्थनार्थ ही वचने उद्धृत केली आहेत असे दिसून येते. या भारद्वाजीय, सौनाग व क्रोष्ट्रीय व्याकरणाध्यापनपरंपरामध्ये पाणिनिस्त्रांचेच स्पष्टीकरण केले जात असावे, व त्या स्पष्टीकरणाचा सारांश या रूपाने वार्तिके रचिली गेली असावी; पण ही वार्तिके कात्यायनाच्या वार्तिकापेक्षा ज्यास्त विस्ताराने केली असावी असे त्या वार्तिकांच्या लेखनपद्धती-

१. "धन्यन्तरिः क्षपणकोमरसिद्धश्चकुचेतालभट्टवटकपर्पकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहो नृपतेः समायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य "

हा श्लोक विक्रमादित्याच्या दरबारी असलेल्या नऊ कवींची नावे संग्रहित करणारा म्हणून दिला जातो.

२. भारद्वाजीय वैयाकरणसंप्रदायाच्या वचनांचा भाष्यामध्ये दहा ठिकाणी उल्लेख आला आहे. 'भारद्वाजीयाः पठन्ति' असा आरंभ करून ही वचने दिली आहेत. त्यापैकी 'पक्षदेशविकृतेषूपसंख्यानम् । अनादेशस्तात् । रूपान्तरवाच' (१।१।५६ भाष्य) 'अविचणोः प्रतिपेधे' (१।१।३८ भाष्य) 'अिश्रन्थिग्रन्थि' (१।१।४८ भाष्य), 'णाषिष्ठवत्' (६।४।१५५ भाष्य) पुसंशायां प्रकृतिग्रहणं शिद्धिकृताध्म् (१।१।२० भाष्य) ही जरा मदत्वाची आहेत. कारण, या ठिकाणी कात्यायनाच्या वचनाला जरा जोट दिली आहे. यांदिसाय १।२।५६, १।१।१२, १।१।६७, ३।१।३८, ३।१।४८, ३।१।८९, ४।१।७९, ६।४।१५५, ६।४।४७ या मूलांकरांत भाष्यामध्ये भारद्वाजीय वचने दिली आहेत. सौनागांची वचने २।२।१८, ४।१।७४ ४।१।८७, ४।३।१५५, ६।१।९६, ६।३।४३ या सूत्रांकरांत भाष्यांत आढळतात. क्रोष्ट्रीयचा उल्लेख १।१।१ मूलांकरांत भाष्यांत आढळतो. भाष्यकारांनी हा सर्व वार्तिकांचा उल्लेख आपल्या विधानांच्या समर्थनाकरिता केला आहे.

वरून दिसून येतें. क्रोष्टीयांचा उल्लेख महाभाष्यांत फक्त एकदांच आला आहे व कुणरवाडवाचा दोन वेळां आला आहे; व त्यांतील विवेचनही पाणिनिसूत्रांतील पाठभेद दाखविण्याच्या तऱ्हेवरच आहे. या भारद्वाजीय, क्रोष्टीय वगैरे वार्तिककारांशिवाय व्याघ्रभूति व वैयाघ्रपद्य हेही वार्तिककार महाभाष्यकारांपूर्वी होऊन गेले, भट्टोजी दीक्षितांनी 'द्विवेचनेचि' या सूत्राचें विवरण करतांना शब्दकौस्तुभामध्ये 'शुष्किका शुष्कजड्धा च०' हें श्लोकवार्तिक व्याघ्रभूतीचें आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. व्याघ्रभूतीचीं श्लोकबद्ध वचनें काशिकेंत व शब्दकौस्तुभांत उद्धृत केलेलीं आढळतात; त्यावरून व्याघ्रभूतीनें पाणिनिसूत्रांवर श्लोकवार्तिकें रचिलीं असावीं असें दिसतें. यांशिवाय गोमर्दीय, गोणिकापुत्र, सौर्य भगवान्, कुणरवाडव यांचींही निराळीं मतें म्हणून भाष्यकारांनीं दिलीं आहेत. यांपैकीं गोमर्दीय व गोणिकापुत्र या शब्दांनीं भाष्यकारांनीं स्वतःचाच उल्लेख केला आहे असें कैयटभट्ट व नागेश यांचें म्हणणें आहे. कांहीं वार्तिकें केवळ 'अपर आह' असें म्हणून वार्तिककारांचा नामनिर्देश न करतां भाष्यकारांनीं दिलीं आहेत. भाष्यकारांनीं 'समो हितततयोर्मा लोपः (६।१।४० वा. १) या वार्तिकाला पोषक 'इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते०' अशी ओळ लिहिली आहे. 'लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युङ्घजोः' ही मकाराचा लोप सांगणारी काशिकाकारांनीं उद्धृत केलेली कारिका भाष्यकारांचे पूर्वीच्या वैयाकरणांची आहे कां नंतर लिहिली आहे हें सांगतां येत नसलें तरी वरतीं दिलेल्या 'समस्तते' या वार्तिकाच्या अनुवादरूपानें ती लिहिली आहे हें स्पष्ट आहे. याशिवाय कैयटभट्टांनीं अनेक ठिकाणीं पूर्वाचार्यांचे म्हणून कांहीं उतारे दिले आहेत.

१४९. वार्तिककारांच्या कार्याचें महत्त्व.

एकंदरीत पाहतां पाणिनीय व्याकरण हें सर्वांगपरिपूर्ण व अत्यंत पद्धतशीर असल्यामुळें त्याचें अध्ययन उत्तरेकडील प्रांतांतच नव्हे तर सर्व देशभर चालूं झालें व निरनिराळ्या विद्यापीठांतून विद्वान् आचार्यांनीं त्याचें अध्यापन चालूं केलें व शिष्यांना दिलेल्या स्पष्टीकरणाचा सारांश वार्तिकरूपानें शिष्यांना तोंडपाठ करावयास लावून व्याख्यानपरंपरा चालूं ठेवली हें खरें; पण या वार्तिककारांचें याहूनही मोठें कार्य म्हणजे त्यांनीं व्याकरणविषयक मूलभूत सिद्धांतांचें प्रसङ्गानें विवेचन केलें व वार्तिकवचनांची जोड देऊन पाणिनीय अष्टकाला शास्त्राचें स्वरूप दिलें हें होय. वैदिक व लौकिक वाक्यांचें यथार्थज्ञान होण्याकरितां शुद्ध शब्द कोणते व अपशब्द कोणते हें कळणें अत्यंत आवश्यक असल्यामुळें पाणिनीनें आपल्या अष्टाध्यायींत संज्ञा, परिभाषा, सामान्य नियम, अपवाद व प्रतिप्रसव देऊन शुद्ध शब्दांची सिद्धि केली आहे. वार्तिककारांनीं शास्त्राला आवश्यक जें तत्त्वप्रतिपादन तें जरी प्रत्यक्ष केलें नसलें तरी व्याकरणशास्त्राचीं मूलभूत तत्त्वे व त्यांचें स्वरूप यांचें विवेचन त्या त्या प्रसङ्गानें केलें आहे. (१) शब्द व अर्थ हीं दोनच व्याकरणशास्त्रांतील मुख्य तत्त्वे आहेत; (२) पुरुष व प्रकृति यांप्रमाणें तीं नित्यसंबद्ध आहेत; (३) अर्थासहित शब्दांचें यथार्थज्ञान होणें हेंच तत्त्वज्ञान व (४) अष्टाध्यायीमध्ये जे नियम सांगितले आहेत त्यांचा संपूर्ण अभ्यास हें त्या तत्त्वज्ञानाचें साधन हें महत्त्वाचें सिद्धान्तचतुष्टय त्यांनीं सूचित केलें आहे ही गोष्ट वार्तिकवचनांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास सहज ध्यानांत येण्याजोगी आहे.

१५०. महाभाष्यकारांच्या कार्याचें महत्त्व.

पाणिनीच्या अष्टकाला शास्त्राचें स्वरूप येण्यास वार्तिकवचनांची जरी बहुमोल मदत झाली तरी वार्तिकवचनांचा संग्रह व व्याख्यान ज्यामध्ये केलें आहे अशा महाभाष्याला 'व्याकरण-शास्त्र' हें नांव यथार्थ होईल. कारण, महाभाष्य हा सूत्रें किंवा वार्तिकें यांप्रमाणें लघुवचनसंग्रह या स्वरूपाचा ग्रंथ नाही; त्यांतील सिद्धान्त हे शास्त्रोपयुक्त आहेत आणि प्रतिपादन तसेंच व्याख्यान शास्त्रीय पद्धतीनें केलेलें आहे. महाभाष्य हें वार्तिकवचनांचें व्याख्यान आहे असें म्हटलें तरी महाभाष्याच्या योग्यतेची यत्किंचित् सुद्धां हानि होत नाही. आपाततः जरी महाभाष्य हा वार्तिकांवरील एक टीकाग्रंथासारखा ग्रंथ दिसला तरी वस्तुतः तो टीकाग्रंथ नाही. पाणिनीचें अष्टक हा जसा भाष्यकारांचे वेळीं परंपरागत मुखोद्गत ग्रंथ होता त्याप्रमाणें वार्तिकांची स्थिति नव्हती. पाणिनिसूत्रांचें जें व्याख्यान निरनिराळ्या विद्याकेन्द्रांमध्ये होत होतें त्याचा सारांश म्हणून वार्तिकवचनें हीं पुष्कळ अंशीं समान पण क्रमामध्ये व शब्दरचनेमध्ये जरा भिन्नता असलेलीं अशीं निरनिराळ्या विद्याकेन्द्रांत पदवलीं जात असत. भाष्यकारांनीं या केन्द्रांना भेटी देऊन तेथील व्याकरणाध्यापनाचें सूक्ष्म अवलोकन करून निरनिराळ्या केन्द्रांतील सर्वसाधारण व्याख्यान साररूपानें संगृहीत करणारी पुष्कळ वार्तिके जमा केलीं, कांहीं स्वतः रचिलीं व त्यांची निवड करून त्यांच्या अनुरोधानें महत्त्वाच्या सूत्रांचें स्पष्टीकरण करण्याच्या हेतूनें महाभाष्य लिहिलें. हीं वार्तिकवचनें परंपरागत पठनामध्ये असल्यामुळें व निरनिराळ्या विद्याकेन्द्रांमध्ये तीं समान स्वरूपाचीं असल्यामुळें विशिष्ट वार्तिककर्त्यांचा नामनिर्देश भाष्यकारांना करता येईना, व त्याची जबरही नव्हती. फक्त कांहीं विशिष्ट ठिकाणीं साधारणसमत अर्थापेक्षां जरा निराळा अर्थ भाष्यकारांना सांगायचा असला तरच तेथें आपल्या मताच्या समर्थनार्थ नामनिर्देशपूर्वक वार्तिककारांचीं वचनें त्यांनीं उद्धृत केलीं आहेत. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे इतर शास्त्रावरील सूत्रांच्या मानानें पाणिनिसूत्रें जरी ज्यास्त स्पष्टार्थ व पद्धतशीर असलीं तरी त्यांच्या लाघवयुक्त रचनेमुळें विशिष्ट सूत्रांचा पाणिनीचे मनांतील वरोवर अर्थ कळणें जोंपर्यंत अध्यापकांची परंपरा कायम होती तोंपर्यंतच शक्य होतें. परंपरेचा लोप झाल्यानंतर ज्याप्रमाणें बादरायणसूत्रांचा सूत्रकारांना अभिप्रेत अर्थ कोणता होता याबद्दल कांहीं ठिकाणीं संशय येऊं लागला त्याप्रमाणेंच पाणिनिसूत्रांविषयीही झालें असतें. सुदैवानें वार्तिककारांनीं अध्यापकपरंपरेमध्ये प्रतिपादन केलेल्या पाणिनीला अभिप्रेत असलेल्या अर्थाचें टांचण केलें व महाभाष्यकारांनीं हीं सर्व टांचणें एकत्रित करून त्यांचें संपूर्ण व्याख्यान आपल्या सुंदर प्रसादयुक्त वाणीनें करणारा महाभाष्य ग्रंथ रचिला. महाभाष्यकारांच्या कार्याचें विवेचन करण्यापूर्वीं महाभाष्यांतील आन्हिकांचें क्रमशः विवेचन करणें उद्बोधक होईल म्हणून ते प्रथम करीत आहें:—

१. बादरायण यज्ञावर शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, पूर्णप्रसाचार्य, बलभाचार्य, श्रीकण्ठाचार्य, निम्बार्क, भट्टभारतृर इत्यादि अनेक आचार्यांनीं लिहिलेले भाष्यग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत मूळ सूत्रें जरी एकच असलीं तरी या भाष्यग्रंथांमध्ये प्रतिपादन केलेले वेदान्तविषयक सिद्धान्त पाहिले असतां अनेक ठिकाणीं मतभेद आढळून येतात. हे मतभेद शिरोकोळ स्वरूपाचे नसून मूलतत्त्वांविषयी आहेत ही विचार करण्याजोगी बाब आहे. ज्या भेटीं बादरायण व्यासांनीं आपलीं सूत्रें रचिलीं त्यावेळीं मूलतत्त्वांच्या स्वरूपाविषयी वैकल्पिक विचार त्यांना अभिप्रेत असावे असें मुख्यतः दिसत नाही. त्यांनीं चालू केलेल्या सूत्रार्थव्याख्यानाची परंपरा कालान्तरानें नष्ट झाली व त्यानंतरच शंकराचार्य परंतु आचार्यांना आपल्या बुद्धिविमवानें व्याख्यान लिहिलीं, या विद्वान् भाष्यकारांमधील मतभेद पाहिले असतां बादरायण व्यासांना कोणता अर्थ विवक्षित होता याविषयी सामंत प्राप्त्या विद्वानांना संशय येणे साहजिकच आहे.

महाभाष्यकालखंड (शकपूर्व २०० ते इ. स. ५००)

१५१. पस्पशाह्निक (अ. १ पा. १ आन्हिक १). ' पस्पशा ' या नांवाचें विवेचनः .

व्याकरणमहाभाष्य हें पाणिनिस्त्रांवर रचिलें असल्यामुळें अर्थातच सूत्रपाठाप्रमाणें त्याचे आठ अध्याय व प्रत्येक अध्यायाचे चार पाद असे विभाग पडतात. प्रत्येक पादांतील प्रतिपाद्य विषयाचे प्रकरणात्मक भाग पाडून भाष्यकारांनीं स्वतः पोटविभाग केले आहेत व त्यांना आन्हिक हें नांव दिलें आहे, व्याकरणशास्त्रांत योग्य प्रवेश झालेल्या अत्यंत बुद्धिमान् शिष्याला एका दिवसांत जितका विषय प्रतिभासंपन्न गुरुजींनीं पढवितां येणें शक्य आहे तितका विषय साधारणतः या पोटविभागांत असल्यामुळें त्याला आन्हिक (अह्ना निर्वृत्तम्) असें भाष्यकारांनीं नांव दिलें असावें. अर्शा ८५ आन्हिकें महाभाष्यांत आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या पादाचीं नऊ आन्हिकें आहेत. त्यांना नवान्हिकी ही संज्ञा देण्याचा वैयाकरणांचा प्रघात आहे. या नऊ आन्हिकांपैकीं पहिलें आन्हिक हें प्रस्तावनेसारखें आहे. भाष्यकारांनीं आन्हिकांना नांवें दिलीं नसलीं तरी या प्रस्तावनान्हिकाला ' पस्पशाह्निक ' म्हणण्याचा वैयाकरणकुलामध्ये प्रघात आहे. पस्पशाह्निक ही संज्ञा नागेशभट्टांच्या लिखाणांत आढळते; पण ती बरीच जुनी आहे. माघ कवीनें शिशुपालवध काव्यांत

“ अनुसूत्रपदन्यासा सद्बृत्तिः सन्निवन्धना ।

शब्दविवेचनो नो भाति राजनीतिरपस्पशा ” (२।११२)

या श्लोकांत ' अपस्पशा ' या क्लिष्ट शब्दांत ' पस्पशा ' ही संज्ञा या प्रस्तावनान्हिकाला लावलेली स्पष्ट दिसून येते. ' स्पश् ' ग्रहण करणें या अर्थी असलेल्या अप-उपसर्गपूर्वक स्पश् धातूहून स्त्रीलिंगी ' अ ' प्रत्यय लावून व उपसर्गाच्या ' अ ' काराचा लोप करून ' पस्पशा ' हा शब्द साधला आहे व त्याचा अर्थ दुरून केलेली न्याहाळणी किंवा पहाणी असा आहे. ' स्पश् ' धातूच्या यङ्लुगन्ताहून ' अ ' हा प्रत्यय करून पस्पशा हा शब्द साधणें शक्य आहे; व तसा साधल्यास ' सूक्ष्म निरीक्षण ' असा अर्थ होईल. पस्पशा या शब्दाचा हा यौगिक अर्थ या आन्हिकाला पूर्णपणें लागू पडतो. खरोखरीच व्याकरणशास्त्रांतील महाभाष्य या सर्वमान्य ग्रंथाला पस्पशा हें प्रस्तावनान्हिक उत्तम साजेसें आहे.

“ शास्त्रेष्वद्यं व्याकरणं मुख्यं तत्रापि पाणिनेः ।

रम्यं तत्र महाभाष्यं रम्या तत्रापि पस्पशा ”

असें वर्णन केल्यास तें या आन्हिकाला पूर्णपणें लागू पडतें.

१. महिनाथानें या श्लोकाचें व्याख्यान पुढें दिल्याप्रमाणें केलें आहेः—“ अनुसूत्रपदन्यासा अनुसूत्र-सूत्राक्षरः श्युपसंख्याननैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरेव सर्वाधप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां स तथोक्ता ।.....अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्यसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा ।.....अन्यत्र सन्निवन्धनं माध्यग्रन्थो यस्यां सा । अपगतः स्पशः चारो यस्याः सा अपस्पशा चेत् । अन्यत्र अविद्यमानः परपशः शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसंदर्भग्रन्थो यस्याः सा । अपरपशा शब्दविवेचनं व्याकरणविवेचनं नो भाति न शोभते । ” ' पस्पशः ' असा पुष्टिगो ' परपश ' शब्द महिनाथानें घेतला आहे. वैयाकरणं परंपरेमध्ये मात्र ' परपशा ' असा स्त्रीलिंगी शब्द प्रचारांत आहे व ' उक्तं च परपशायाम् ' अशा प्रकारचे वैयाकरणांचे प्रयोगही आढळतात.

१५२. व्याकरणाध्ययनाची प्रयोजने.

या पस्पशान्हिकांत प्रथमतः प्रस्तुत ग्रंथाचा, म्हणजे अर्थात् पाणिनीच्या अष्टाध्यायीचें व्याख्यान हें प्रस्तुत ग्रंथाचें स्वरूप असल्यामुळे अष्टाध्यायीचा, प्रतिपाद्य विषय कोणता हा विचार केलेला आहे व शब्दानुशासन हा विषय सांगितला आहे. शब्द याचा अर्थ ध्वनि असें सांगून द्रव्य, क्रिया, गुण व आकृति (जाति) यांचें शब्द उच्चारला असतां ज्ञान होतें म्हणून शब्द हा या द्रव्य वगैरेंपेक्षां निराळा पण त्यांचा वाचक असतो असें भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केले आहे. या प्रसंगी प्रदीपकारांनीं हा वाचक शब्द म्हणजे क्षणिक ध्वनीपेक्षां निराळा स्फोटस्वरूप नित्य शब्द असें सांगून भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयाचा आधार दिला आहे. शब्दकौस्तुभकारांनीं शब्द हा द्रव्य वगैरेंचा वाचक आहे हें खरें, पण तो शब्द म्हणजे ध्वनि नव्हे, तर स्फोट म्हणून शास्त्रकारांनीं वर्णिलेला नित्य शब्द असें सांगून स्फोटाचे वर्णस्फोट वगैरे आठ प्रकार दिले आहेत व मीमांसकमताचें खंडन केले आहे. यानंतर भाष्यकारांनीं व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाची प्रयोजने दिली आहेत. 'प्रयोजन' हा शब्द भाष्यकारांनीं हेतु व उपयोग (फायदा) अशा दोन्ही अर्थी वापरला आहे. प्रथमतः वेदांचें रक्षण (रक्षा), वेदांतील वाक्यांचे जरूर तेथें विभक्ति-विपरिणाम (ऊह) इत्यादि अध्ययनाचे हेतु सांगून झाल्यावर भाष्यकारांनीं 'तेऽमुः०' इत्यादि वाक्ये देऊन त्यांत सांगितल्याप्रमाणें दुष्ट शब्द उच्चारल्यामुळे उच्चारणाऱ्याचा पराजय व नाश होतो परंतु शुद्ध शब्द उच्चारल्यामुळे चांगलें फल मिळतें, लोकांत उच्च स्थान मिळतें, ऋत्विजाचा मान मिळतो, वैदिक कर्म यथासांग करतां येतात, प्रायश्चित्तेष्टि करावी लागत नाही, मुखांतील स्थानांची शुद्धि होते, शब्दस्वरूपाचें यथार्थज्ञान होतें, वाग्देवी आपलें यथार्थस्वरूप दाखविते व त्यामुळे शब्दब्रह्माशी ऐक्य होतें म्हणजे मोक्ष प्राप्त होतो अशी व्याकरणाच्या अध्ययनाचीं फळे दिली आहेत. हीं सर्व फळे अर्थात् व्याकरण जाणणाऱ्यालाच मिळतात; पण पूर्वीसारखे अत्यावश्यक म्हणून वेदाध्ययनाप्रमाणें उपनयनानंतर लोक व्याकरणाध्ययन करीत नाहींत म्हणून वेदाध्ययन झाल्यानंतर वेदाचा अर्थ कळण्याकरितां व्याकरण शिका असें सांगणें सांप्रत इष्ट आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. हीं व्याकरणाध्ययनाचीं प्रयोजने कोणी सांगितलीं—पाणिनीने स्वतः, वार्तिककारांनीं, अथवा भाष्यकारांनीं स्वतः— याविषयी टीकाकारांत मतभेद आहे. भाष्यकारांनीं स्वतः सांगितलेलीं नसावीं, कारण स्वतः बद्दल ते 'आचार्यः सुहृद् भूत्वा अन्वाचष्टे' असें म्हणणार नाहींत. 'अन्वाचष्टे' या शब्दावरून प्रथमतः पाणिनीनेच तीं एखाद्या स्वतःच्या त्या वेळीं उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांत घातलीं व आचार्यांनीं म्हणजे त्या कालच्या प्रसिद्ध वैयाकरण व्याख्याकारांनीं त्यांचें अन्वाख्यान केलें असें म्हणणें शक्य आहे. वार्तिककारांनींही प्रथमतः स्वतः सांगितलीं नाहींत; कारण, 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' हें वार्तिककारांचें पहिलें वार्तिक आहे असें भाष्यकारच म्हणतात. कदाचित् 'अथ शब्दानुशासनम्' या वचनानें शब्दशास्त्रावरील आपल्या संग्रहग्रंथाला आरंभ करून त्यानंतर संग्रहकारांनीं

१. याविषयी महाभाष्यप्रदीपांतील पुढील उतारा लक्षांत घेण्याजोगा आहे. "वैयाकरणो वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्गोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । अनर्थक्यं तु प्रत्येकमुदाहरणे यौगपदेनोत्पत्त्यभावात् अभिव्यक्तिरपि तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायमावादेकस्य-स्तुतास्त्वानां वाचकत्वं मरे । रस इत्यादावर्थमनित्यविशेषप्रसङ्गात्गतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यक्त्यो वाचको विस्तरेण वाचकपदस्य व्यवथापितः ॥

२. याविषयी शास्त्रकारांनुसारं आरंभीच दिलेले 'स्फोटस्वरूपमुदाहरणं' प्रकरण पहावे

‘रक्षोहागम०’ वगैरे वचनांनी व्याकरणाचीं प्रयोजनें सांगितलीं असावीं. वार्तिककार व भाष्यकार दोघांनाही पाणिनीच्या अष्टकाला व्याकरण नांव योग्य आहे हें अभिप्रेत असावें असें ‘सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोनुपपन्नः’ या वार्तिकवचनावरून व त्याच्या व्याख्यानावरून सूचित होतें.

१५३. शब्दनित्यत्व.

शब्द हे अनन्त असल्यामुळे प्रत्येक शब्द उच्चारून सांगणें शक्य नाहीं; तसेंच जे शुद्ध शब्द नव्हेत ते सर्व अपशब्द असल्यामुळे सर्व अपशब्दांचें पठन त्याहूनही अशक्य आहे; म्हणून शब्द साधण्याकरितां कांहीं सामान्य नियम व त्यांना अपवाद सांगितले असतां अनेक शब्द थोड्या प्रयत्नानें साधले जात असल्यामुळे पाणिनीनें या पद्धतीचा स्वीकार करून आपला अष्टाध्यायी ग्रंथ रचिला. शब्द नित्य किंवा अनित्य याविषयीं दोन्ही मते प्रचलित आहेत व व्याकरणशास्त्राला कोणतेंही मत चालेल असें सांगून व्याडीनें या बाबतीत विस्तृत विवेचन ‘संग्रहांत’ केलें आहे असा भाष्यकारांनीं हवाला दिला आहे. तरी पण, ‘घटेन कार्यं करिष्यन्०’ या वाक्यावरून शब्दनित्यत्वाकडेच भाष्यकारांचा कल असावा असें दिसतें. वार्तिककारांनीं ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ या वार्तिकामध्ये शब्द नित्य आहेत अर्थ नित्य आहे व त्यांचा संबंधही नित्य आहे असें सांगितलें आहे व भाष्यकारांनीं द्रव्य हें परिणामिनित्य आहे, आणि आकृति ही एक व्यक्ति नाहींशी झाली तरी दुसऱ्या व्यक्तीमध्ये राहते म्हणून स्वरूप नित्य आहे, तेव्हां शब्दाचा अर्थ द्रव्य किंवा आकृति (जाति) कोणताही असो शब्दाचा अर्थ हा नित्यच आहे; तसेंच कुम्भार जसा घट तयार करतो तसे शब्द हे कोणी तयार करीत नाहींत म्हणूनही शब्द नित्य आहेत असें प्रतिपादन केलें आहे. कोणते शब्द उच्चारवे व कोणते न उच्चारवे हें जरी लोकव्यवहारावर अवलंबून असलें तरी शुद्ध शब्द उच्चारले तरच पुण्य लागतें हा नियम आहे; आतां, कांहीं शब्द व्याकरणसिद्ध असूनही लोकव्यवहारांत दृष्टीस पडत नाहींत याचें कारण त्या अर्थाचे दुसरे शब्द ज्यास्त प्रचारांत असतात; कांहीं शब्द एका प्रांतांत प्रचारांत असतात तर दुसऱ्या प्रांतांत नसतात असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. श्वेवर्दी, भाष्यकारांनीं लक्ष्य म्हणजे शब्द व लक्षण म्हणजे त्याचें विवेचन करणारे पाणिनीचें सूत्र अशी ‘व्याकरण’ शब्दाची ‘लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्’ ही व्याख्या सांगून ‘व्याकरणाचीं सूत्रे’ या प्रयोगाचें समर्थन केलें आहे; व नंतर महेश्वरानें पाणिनीला जो ‘अइउण्,’ ‘क्लृक्’ इत्यादि ध्वनींनीं अ, इ, उ वगैरे वर्णांचा डमरू वाजवून उपदेश केला तो शुद्ध वर्णांचाच केला, अस्पष्ट दोषयुक्त वर्णांचा केला नाहीं असें सांगून दुसऱ्या प्रत्याहारा-निहिकाचा प्रस्ताव करून पहिलें प्रस्तावनानिहिक पुरें केलें आहे. व्याकरणशास्त्राला अधिकृत प्रस्तावना या दृष्टीनें हें आनिहिक फार महत्वाचें आहे व भाषाही अतिशय सुंदर व हृदयंगम आहे. “घटेन कार्यं करिष्यन्०”, “द्विविधा अपि हेतवो भवन्ति०” वगैरे वाक्ये तर वाचल्याबरोबर लक्ष्यांत राहतात. ग्रंथारंभी न्यासकारांनीं शब्दानुशासन शब्दाच्या अर्थाविषयीं केलेलें विवेचन तसेंच, शब्दकौस्तुभकारांनीं नित्यशब्द म्हणजे स्फोट याविषयीं केलेलें विवेचन विद्वत्तापूर्ण व उद्बोधक आहे.

१. याविषयीं महाभाष्यभाषांतर भाग १ पृ. २५ पहा.

२. याविषयीं महाभाष्यभाषांतर भाग १ पृ. १७ पहा.

३. याविषयीं महाभाष्यभाषांतर भाग १ पृ. २७ पहा.

१५४. प्रत्याहारान्हिक (अ.१ पा.१ आन्हिक २). अक्षरसमाम्नायांतील वर्णसंख्या व शिक्षेतील वर्णसंख्या.

दुसऱ्या आन्हिकाला प्रत्याहारान्हिक हें नांव टीकाकारांनी दिलें आहे. नटराजराज महेश्वर यानें आपलें नृत्य संपविल्यावर चौदा वेळां डमस्तून निनाद काढून अइउण्, कल्लक् इत्यादि चौदा सूत्रें पाणिनीला शिक्षविलीं अशी कथा आहे. या चौदा सूत्रांमध्ये नऊ स्वर व तेहतीस व्यंजनें दिली आहेत. या स्वरांना व व्यंजनांना मातृकावर्णही म्हणतात. ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, अनुनासिक वगैरे जे वर्णांचे गुण त्यांमुळे अ इ वगैरे वर्णांचे आ ई वगैरे अवांतर भेद होतात; व सूत्रांमध्ये मातृकावर्णांचें उच्चारण केलें असतां पृथक् उच्चारण न केलें तरी अवांतरभेदयुक्त वर्णही घेतले जातात असा पाणिनीनें उच्चारणलाघवाच्या दृष्टीनें शास्त्रसंकेत घालून दिला आहे. त्याप्रमाणेंच महेश्वराच्या चौदा सूत्रांतील कोणताही वर्ण घेऊन चौदा सूत्रांच्या शेवटीं असलेलें कोणतेंही व्यंजन त्याला जोडलें असतां जो शब्द तयार होतो त्याला संज्ञाशब्द समजून पहिल्या व मधल्या सर्व वर्णांचा त्यानें संग्रह होतो असाही संकेत त्यानें घालून दिला आहे. या संज्ञाशब्दांना प्रत्याहार हें नांव देण्यांत येतें; या प्रत्याहारांपैकीं घेचाळीस प्रत्याहारांचा पाणिनीनें उपयोग केला आहे. या प्रत्याहारांमध्ये सूत्रांतील शेवटच्या व्यंजनरूप ण् क् वगैरे वर्णांचा समावेश होत नाही; कारण, सूत्रांमध्ये क्रमानें वर्ण उच्चारले आहेत व त्यांत ते सांपडत नाहींत; शिवाय, सूत्रांमधील त्यांचा उच्चार गौण आहे व पाणिनितन्त्राप्रमाणें उच्चार झाल्याबरोबर त्यांचा लोपही होतो असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. पाणिनीच्या शिक्षेंत ६३ वर्ण—दुःस्पृष्ट (ळ) धरल्यास ६४ वर्ण—सांगितले आहेत. २२ स्वर, २५ व्यंजनें, ४ अंतस्थवर्ण, ४ ऊष्मवर्ण, ४ यम, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय, अनुस्वार आणि विसर्ग हे ६३ वर्ण होतात व हे स्वतंत्र वर्ण गणले जातात. माहेश्वरसूत्रांमध्ये मात्र ९ स्वर व ३३ व्यंजनें एवढेच वर्ण असल्यामुळे जरी वावीस स्वर हे नऊ मूळ स्वरांचेच पोटाभेद असल्यामुळे त्यांचा नऊ स्वरांमध्ये अंतर्भाव झाला तरी यम जिह्वामूलीय इत्यादि नऊ वर्णांचा ३३ व्यंजनांमध्येच प्रथम अथवा शेवटीं अक्षरसमाम्नायामध्ये पाठ आहे अशी कल्पना केली पाहिजे असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे व भाष्यकारांनीं त्याचें मुद्देसूद विवेचन केलें आहे.

१५५. संवृत ' अ ' काराविपर्ययी व ' लृ ' काराविपर्ययी विचार.

या आन्हिकांत कांहीं ग्राहीक सारीक तांत्रिक प्रश्नांचीही भाष्यकारांनी चर्चा केली आहे: अ हा वर्ण ' संवृत ' म्हणजे मुख्य संकुचित करून उच्चारला जातो व दीर्घ आ, प्लुत आ, तसेच इतर सर्व स्वर ' विवृत ' म्हणजे मुख्य पसन्न उच्चारले जातात; म्हणून पाणिनीसूत्रांमध्ये ' अ ' काराला सांगितलेली कांयें दीर्घ व प्लुत ' आ ' काराला होणार नाहींत या श्रंभेची विस्तृत चर्चा करून ' अ ' कार हा शास्त्रांत व लोकांत सर्व ठिकाणी एकच आहे, परंतु मुख्य व तिष्ठत शब्द तयार होण्याचे पूर्वी धातू, प्रातिपदिके, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादि ठिकाणी त्याचा विवृत उच्चार होतो व शब्द तयार झाल्यावर त्या विवृत ' अ ' काराचे जागीं संवृत ' अ ' कार पाणिनीच्या ' अ अ इति ' (८।४।६८) या सूत्रानें होतो असें वार्तिक-

१. अनुगितसप्तम्य चाप्रत्ययः (पा. मृ. १।१।६९) पदा.

२. आदिरत्नेन सहेता (पा. मृ. १।१।७१) पदा.

३. नाविषदी मंगे पृष्ठ १६४. टीप २ पदा.

कारांचें म्हणणें भाष्यकारांनीं स्पष्ट केलें आहे. क व ल हे सवर्णस्वर असल्यामुळें 'ल'काराचा ' ऋ 'कारामध्यें अंतर्भाव होतो म्हणून ऋलृक् या सूत्रांत 'ल'कार घालण्याची जरूर नव्हती असा शंकाकाराच्या आक्षेपाचा अनुवाद प्रथम करून नंतर लकारानें आरंभ होणारे लृतक वगैरे शब्द हे खरे लृकारादि नव्हेत तर 'ऋ'काराच्या दोषयुक्त उच्चारानें ते लृकारादि समजले जातात; तसेंच क्लृति वगैरे शब्दांतील लृकार हा जरी खरा असला तरी शास्त्रदृष्ट्या "कृपो रो लः" (८।२।१८) हें सूत्र पूर्वीच्या सूत्रांना असिद्ध असल्यामुळें त्या सूत्रांतील कार्यांचे दृष्टीनें तेथें ऋकारच असतो; त्याप्रमाणेंच ऋतक वगैरे शब्दांच्या लृतक वगैरे प्रकारांनीं होणाऱ्या बोद्ध्या अनुकरणामधील लृकारसुद्धां खरा लृकार नव्हे, कारण शुद्ध शब्दांचें अनुकरणसुद्धां अशुद्ध करतां उपयोगाचें नाहीं, अशुद्ध अनुकरण हा अपशब्दच होतो असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. एकंदरीत पाहतां, लौकिक व वैदिक भाषित आढळणारे लृकार हे मूळचे ऋकाराच समजून काम भागत असल्यामुळें ' ऋलृक् ' या माहेश्वर सूत्रांत लृकारोच्चारण व्यर्थ आहे असें जरी वार्तिककारांना म्हणतां येत असलें तरी वर दिल्याप्रमाणें एवढा खटाटेप करून लृकार अनावश्यक आहे असें म्हणणें म्हणजे मोठ्या काठीवर चढून छोटें फळ मिळविण्यासारखें आहे असें भाष्यकारांनीं विनोदानें म्हटलें आहे.

१५६. वर्णांच्या अर्थवत्त्वासंबंधी विचार व पदाचें अर्थवत्त्व.

कांहीं वर्णांमधील एकादा भाग थेट दुसऱ्या एका स्वतंत्र वर्णासारखा दिसला तर त्या स्वतंत्र वर्णाला सांगितलेलीं कांहीं त्या भागाला करावीं किंवा नाहीं या प्रश्नाची भाष्यकारांनीं चर्चा केली आहे व वर्णांचा भाग वर्णामध्यें मिसळून गेला असल्यामुळें तो वेगळा काढतां येत नाहीं व म्हणून त्याला तीं कांहीं करतां येत नाहींत असें उत्तर दिलें आहे. अक्षरसमाम्नायामध्यें ह हा एकटाच वर्ण दोनदां उच्चारण्यांत आला आहे व त्याचा भाष्यकारांनीं उपयोग दाखविला आहे; तसेंच ' ह य व र ट् ' या सूत्रामध्यें ' य व र ' या क्रमापेक्षां ' र य व ' हा क्रम बरा झाला असता किंवा नाहीं याही प्रश्नाचा भाष्यकारांनीं उद्‌गोह केला आहे; व वर्णांन्वारणामधील क्रमच योग्य आहे असें म्हटलें आहे. प्रत्येक वर्णाला निरनिराळा अर्थ असतो किंवा नाहीं याविषयीं कांहीं ठिकाणीं वर्णांना अर्थ असलेला दृष्टीस पडतो, वर्ण बदलले कीं अर्थामध्यें बदल होतो, तसेंच समूहाला अर्थ असला तर ज्यांचा समूह बनलेला आहे त्या स्वतंत्र व्यक्तींनाही अर्थ असणें न्याय्य आहे असा लोकन्याय आहे हीं कारणें देऊन वर्णांना स्वतंत्र अर्थ असतो या मताचें भाष्यकारांनीं प्रथम प्रतिपादन केलें आहे व त्यानंतर प्रत्येक वर्णाला स्वतंत्र अर्थ नसतो हेंही मत सांगितलें आहे व त्याला ' वर्णांना प्रत्येकीं स्वतंत्र अर्थ असता तर त्या सर्व अर्थांचा मिळून शब्दाचा अर्थ झाला असता परंतु तसें दिसत नाहीं ' हें प्रमाण दिलें आहे व त्याला पोषक वर्णक्रम बदलल्यास किंवा ज्यास्तीकमी वर्ण केले असतां सुद्धां अर्थ कायम राहतो असें कांहीं वेळां दृष्टीस पडतें हें कारण देऊन 'विशिष्ट वर्णानुपूर्वी असलेल्या वर्णसमूहरूप शब्दाला अर्थ असतो ' असें आपलें स्पष्ट मत भाष्यकारांनीं दिलें आहे.

१५७. शिष्ट लोकांनीं केलेल्या व्याख्यानावरून संशयाचें निराकरण.

अइउण् व लण् या दोन सूत्रांमध्ये ण् हा वर्ण शेवटीं आढळतो; त्यामुळें अण् व इण् या प्रत्याहारांचे वाचतीत पहिला ण् घेऊन प्रत्याहार समजावा किंवा दुसरा ण् घेऊन

प्रत्याहार समजावा हा संशय येतो. इतर पुष्कळ व्यंजनें सूत्रांचे शेवटीं घालण्याजोगीं असतांनाही ज्या अर्थी ण् हाच वर्ण दोनदां वापरला आहे त्या अर्थी 'पाणिनीच्या सूत्रांच्या अर्थाविषयी संशय आला असतां शिष्ट लोकांनीं केलेल्या व्याख्यानप्रमाणें विशिष्ट अर्थ समजून संशयाचें निराकरण करावें, अर्थसंशयामुळे सूत्र हें केव्हांही अप्रमाण समजू नये' (व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्) असा पाणिनीच्या मनांतील अभिप्राय व्यक्त होतो असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः०' हें परिभाषारूप वचन महाभाष्यामध्ये अनेक ठिकाणीं संशयित स्थलीं संशयनिराकरणकरितां दिलेलें आढळून येतें. आन्हिकाचे शेवटीं भाष्यकारांनीं 'अक्षर' शब्दाची व्याख्या दिली आहे, व त्यावरील विवेचनाचे शेवटीं " ज्या ह्या वाणीमध्ये वेदवर्णी शब्दब्रह्म आहे त्या वाणीचा 'वर्णज्ञान करून देणारें शास्त्र ' हा विषय आहे; या व्याकरणशास्त्राकरितां महेश्वरानें हा अक्षरसमाम्नायरूप उपदेश केला आहे " असें सांगून अइउण् इत्यादि चौदा सूत्रांमध्ये सांगितलेल्या अक्षरसमाम्नायाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. आन्हिकाचे शेवटीं या अक्षरसमाम्नायाचें भाष्यकारांनीं केलेलें वर्णन अत्यंत चटकदार व बहारीचें असून भाष्यकारांच्या सुंदर लेखनशैलीचें ते उत्तम उदाहरण आहे. भर्तृहरिनें लिहिलेल्या महाभाष्यप्रदीपिका टीकेंत त्यांतील कांहीं शब्द उद्धृत करून विस्तार केला आहे.

१५८. गुणवृद्धिसंज्ञान्हिक (अह्निक १ पा. १ आ. ३). वृद्धिरादैच् सूत्राच्या अर्थाविषयी विचार.

या आन्हिकांत वृद्धि व गुण या शब्दांची व्याख्या दिली आहे व हे गुण व वृद्धि आदेश कोणाला व केव्हां होतात याविषयी विवेचन केलें आहे. प्रथमतः 'वृद्धिरादैच्' (सू. १) या सूत्रानें आ, ऐ आणि औ यांना सांगितलेली ही वृद्धि संज्ञा 'वृद्धि होते' अशा धिपानानें झालेल्या आ, ऐ व औ यांना देण्यांत येते किंवा कोणत्याही ठिकाणच्या आ, ऐ व औ या स्वराना ती संज्ञा देण्यांत येते याचा विचार करून दोन्ही पक्षां गुण व दोष दाखविले आहेत व 'आ, ऐ व औ या स्वराना वृद्धि म्हणावें' या दुसऱ्या पक्षाचें समर्थन केले आहे व त्यावरील दोषांचें निराकरण केलें आहे. यानंतर भाष्यकारांनीं 'वृद्धिरादैच्' सूत्र हें आ, ऐ व औ यांना वृद्धि सांगणारें सूत्र आहे असें म्हटलें आहे व लोकामध्ये ज्याप्रमाणें व्यवहारावरून संज्ञा कळतात त्याप्रमाणें 'वृद्धिरादैच्' या सूत्राचे वाचनीतरी 'आ, ऐ व औ यांना वृद्धि ही संज्ञा आहे हें आचार्यांच्या व्यवहारावरून कळतें' या वचनानें त्यास पुष्टि दिली आहे. प्रस्तुत सूत्रापूर्वी 'अथ संज्ञाः' अद्या तन्नेचें अधिकारसूत्र घालण्याची कांहीं जरूर नाही; कारण पाणिनीसारखे पवित्र ऋषी सूत्रें सांगण्यास बसले असतां त्यांचे मुमांतून एकही निरर्थक शब्द निघावयाचा नाही अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे प्रस्तुत सूत्र हें संज्ञासूत्र आहे असेंच सिद्ध होतें. प्रस्तुत सूत्राचा 'वृद्धि शब्दानंतर आ, ऐ, औ यांचा प्रयोग करावा' अथवा 'वृद्धि शब्दाला आ, ऐ, औ हे आदेश होतात किंवा आगम

१. याविषयी महाभाष्यप्रदीपिका व्हेतो. बर्हिन् येथील प्रत पृष्ठ ६०-६१ मधील दुसऱ्या आन्हिकाच्या निराकरणे शेवटीं असल्या पुढील उक्ताला प्यानांत फेरफाजोगा आहे- 'सोपमक्षरसमाम्नायो वाचसमाम्नायः पञ्चाक्षरी वाचसमाम्नाया एवापाण् पाण्ड्यवशातः प्रथितः कथितो दृष्टादृष्टकथ्यश्रव्यमनुदवनिःशेषसाम्नां पञ्चत्रास- ४६३ प्रतिमन्त्रितः । पण्डितः भाति । यथैवमप्युचितपञ्चत्रासकादि ध्वमस्य पाण्ड्यवशात्स न कथितानांरित १५८ वृद्धिसंज्ञां प्रति श्वरः प्रोक्तः ३५८ शनि ।

होतात किंवा विशेषण होतात' अशा तऱ्हेचा दुसरा कोणताही अर्थ करणें संभवत नाही. आतां 'वृद्धिरादैच्' हें संज्ञासूत्र आहे हें निश्चित; परंतु 'आ, ऐ, औ यांना वृद्धि म्हणतात' अथवा 'वृद्धीला आ, ऐ, औ म्हणतात' यांपैकी कोणता अर्थ घ्यावा हा संशय आला असतां 'वृद्धि' हा शब्द लहान असल्यामुळे, तो आकृतिवाचक असल्यामुळे, व सूत्रपाठामध्ये तो पुन्हां पुन्हां आढळून येत असल्यामुळे, 'वृद्धि' शब्द हाच संज्ञावाचक आहे असे सिद्ध होतें. वाक्यामध्ये ज्याला संज्ञा द्यावयाची तो प्रथम व संज्ञाशब्द नंतर असे उच्चारण करण्याचा जरी प्रघात असला तरी येथें मंगलवाचक म्हणून वृद्धि शब्द प्रथम उच्चारला आहे. आतां, शब्द हे नित्य आहेत, तरी पण अस्तित्वांत असलेल्याच शब्दांपैकीं अमुक शब्दांना अमुक नांव द्यावें असा संज्ञा देण्याचा उपयोग असतो, संज्ञेमुळे शब्द तयार होत नसतात. नवे शब्द सांगणें हें व्याकरण शास्त्राचें काम नव्हे; तर, कोणते शुद्ध शब्द व कोणते अशुद्ध शब्द ते सांगणें हा व्याकरण शास्त्राचा उपयोग आहे. प्रस्तुत सूत्रामध्ये 'आत्' असे 'त' कार लावून उच्चारण करण्याचा हेतु 'वृद्धीनें आ होतो' असें म्हटलें असतां दोन मात्ता असलेला असाच 'आ' हा स्वर घ्यावा असा असला, व त्याप्रमाणें त्याच तकारामुळे ऐ व औ हेही तसेच घ्यावे असें जरी असलें तरी या सर्व गोष्टी व्याख्यानानेच समाजवाच्या या सिद्धांताचें भाष्यकारांनीं येथें 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः०' हा संकेत पुन्हां सांगून प्रतिपादन केलें आहे.

१५९. 'इको गुणवृद्धी' सूत्राच्या अर्थाचें विवेचन.

'अदेङ् गुणः' हें सूत्र 'वृद्धिरादैच्' या सूत्रासारखेंच असल्यामुळे भाष्यकारांनीं त्याचें व्याख्यान न करतां 'इको गुणवृद्धी' (सू. ३) या सूत्राच्याच व्याख्यानाला आरंभ केला आहे. प्रथमतः इकाला म्हणजे इ उ ऋ ल यांनाच गुण व वृद्धि हे आदेश होतात, आ ए इत्यादि स्वरांना तसेंच व्यंजनाना होत नाहींत अशा रीतीनें या सूत्रानें नियम घालून दिला आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व नंतर ज्या ठिकाणीं वृद्धि अथवा गुण शब्द उच्चारून वृद्धि अथवा गुण सांगितला असतो तेथेंच हे आदेश वर सांगितल्याप्रमाणें इ उ ऋ ल या स्वरांना होतात, इतर स्वरांना व व्यंजनांना होत नाहींत असें वृद्धि व गुण हे शब्द अनुवृत्तीनें येत असतां पुन्हां प्रस्तुत सूत्रांत ते शब्द उच्चारण्याचें प्रयोजन म्हणून दाखविलें आहे. यानंतर भाष्यकारांनीं 'इको गुणवृद्धी' हें प्रस्तुत सूत्र व्यवस्थापक सूत्र आहे असें म्हटलें आहे. अमक्याला अमुक आदेश होतो असें म्हटलें असतां तो अन्त्य वर्णीला होतो या अर्थाच्या 'अलोन्त्यस्य' (पा. सू. १।१।५२) या सर्वसामान्य व्यवस्थापक सूत्राशीं प्रस्तुत सूत्राच्या संबंधाचें भाष्यकारांनीं मार्मिक विवेचन केलें आहे व अलोन्त्यस्य या सूत्राचें प्रस्तुत सूत्र हें पूरक आहे अथवा अपवाद आहे, याविषयी चर्चा करून "गुण होतो किंवा वृद्धि होते अशा शब्दांनीं गुण किंवा वृद्धि ज्या सूत्रामध्ये सांगितलेली असते त्या सूत्रामध्ये 'इकः' हें पद उपस्थित होतें आणि इकालाच तो गुण किंवा ती वृद्धि होते" अशा अर्थाचा स्वतंत्रपदोपस्थितिपक्ष सिद्धान्त म्हणून दिला आहे. या सूत्राच्या अर्थाविषयीं तच्छ्रेय, तदपवाद इत्यादि सात पक्ष मांडून स्वतंत्रपदोपस्थितिपक्षाची मांडणी शब्दकौस्तुभांत भट्टोजी दीक्षितांनीं उत्तम रीतीनें केली आहे.

१६०. संयोगादिसंज्ञान्हिक (अ. १ पा. १ आन्हिक ४). गुणवृद्धिनिषेधस्थलाविपर्यी विवेचन.

मागील आन्हिकामध्ये ' गुण होतो ' किंवा ' वृद्धि होते ' असें विधान करून गुण किंवा वृद्धि सांगितली असल्यास ती इ उ क ल यांनाच होते असें सांगितल्यामुळे अष्टाध्यायीत निरनिराळ्या ठिकाणी जें गुणाचें किंवा वृद्धीचें विधान केलें आहे त्याचा सामान्य निषेध या आन्हिकामध्ये " न धातुलोप० " (१।१।४-६) इत्यादि तीन सूत्रांमध्ये सांगितला आहे; व त्यानंतर संयोग, अनुनासिक, आणि सवर्ण या संज्ञांचा विचार केला आहे. धातूच्या भागाचा ज्यामुळे लोप झाला आहे असा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना त्या आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तानें धातूच्या स्वराला गुण किंवा वृद्धि होत नाही असें " न धातुलोप० " (सू. ४) या सूत्रानें सांगितलें आहे. वास्तविक पाहतां या सूत्राची उपयुक्तता फारच थोड्या ठिकाणी आहे; उलट, या सूत्रामुळे काहीं ठिकाणी जेथें गुण किंवा वृद्धि व्हावयास पाहिजे तेथें ती होऊं शकत नाही असा दोष येतो म्हणून वार्तिककारांनीं भोजक्या काहीं विशिष्ट उदाहरणांकरितांच हें सूत्र आहे असें नियमन केलें आहे व नंतर तीही उदाहरणें अन्य रीतीनें साधत असल्यामुळे या सूत्राची जरूर नाही असें सांगितलें आहे, व भाष्यकारांनीं तें स्पष्ट केलें आहे. " कृति च " हें सूत्र गुण व वृद्धि यांचा अत्यंत व्यापक रीतीनें निषेध सांगतें. पण त्यांत सुद्धां वार्तिककारांनीं ' कृ किंवा इ यांच्या निमित्तानेंच गुण होऊं लागल्यास त्याचा निषेध करावा ' असें सांगितलें आहे व त्यामुळे उपधेला होणाऱ्या गुणाला उपधावर्ण हा निमित्ताच्या अगदीं निकट नसतो अशी जी अडचण येणें शक्य आहे ती दूर केली आहे. परंतु, भाष्यकारांनीं ' कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ' या परिभाषेमुळे लघु उपधेला गुण सांगणाऱ्या सूत्रावरोवरच गुणनिषेध सांगणाऱ्या प्रस्तुत सूत्राचा वाक्यार्थ होत असल्यामुळे व ' रोखीति ' हें स्वतंत्र उदाहरण वैदिकप्रयोगरूप असल्यामुळे ' कृ किंवा इ यांच्या निमित्तानेंच होणाऱ्या गुणाचा निषेध होतो ' या वार्तिकाची जरूर नाही असें सांगितलें आहे. " इको गुणवृद्धी " (सू. ३) या परिभाषासूत्रामुळे होणाऱ्याच गुणवृद्धीचा कृति च (सू. ५) या प्रस्तुत सूत्रानें निषेध होत असल्यामुळे " अचो ऽग्नि " इत्यादि सूत्रांनीं सामान्यपणें स्वराला सांगितलेल्या वृद्धीचा प्रस्तुत सूत्रानें निषेध होत नाही. यानंतर " दीधीवेवीटाम् " (सू. ६) या सूत्रांतील दीधी व वेवी हे वेदामध्येच दिसणारे धातू असल्यामुळे त्यांना गुणनिषेध सांगण्याचें कारण नाही, त्याप्रमाणेंच, इट् आगम हा ' इ ' असा ह्रस्व इकार या रूपानें सांगितला असल्यामुळे साहजिकच त्याला गुण न व्हावा असा सूत्रकारांचाच अभिप्राय दिसतो असें सांगून " दीधीवेवीटाम् " (सू. ६) या सूत्राचीही जरूर नाही असें भाष्यकारांनीं मुचविलें आहे.

१६१. संयोग, अनुनासिक व सवर्ण या संज्ञाविपर्यी विचार.

संयोगसंज्ञा सांगणाऱ्या " हलोन्तराः संयोगः " (सू. ७) या सूत्रानें विवेचन करतांना त्यामध्ये ' अनंतर ' या शब्दाचा अंतर न टेवतां उच्चारलेलीं व्यंजनें अथवा ज्यामध्ये शुभ्र्या प्रकारचा वर्ण नाही अशी व्यंजनें असा दोन्ही प्रकारचा अर्थ घेतां येईल असें सांगून दोन अथवा ज्यान् व्यंजनांना मिळून संयोग ही संज्ञा व्हावी, प्रत्येक व्यंजनाला स्वल्पपणें होऊं नये याकरितां सूत्रांत ' सह ' हा शब्द घालणें जरूर आहे काय याविपर्यी विवेचन भाष्यकारांनीं केले आहे. सूत्रकारांनीं सह किंवा प्रत्येक या प्रकारचे शब्द फारच थोड्या ठिकाणी

घातले आहेत. लोकव्यवहार पाहिला असतां सह किंवा प्रत्येकं असा स्पष्ट शब्द उच्चारला नसतांनाही 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः' या न्यायानें 'दश ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्' असें सांगितलें असतां दहाही ब्राह्मणांना प्रत्येकीं स्वतंत्र भोजन दिलें जातें; त्याप्रमाणेंच 'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः' या न्यायानें 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्' अशी आज्ञा दिली असतां राजे लोकांना संपत्तीची जहर असतांनाही सर्व गर्गांकडून मिळून शंभरच कार्षाण घेतले जातात. सूत्रांमध्येही सह किंवा प्रत्येकं असा स्पष्ट शब्द उच्चारला नसल्यास वरील न्यायांचा अवलंब करून, व "शिष्ट लोकांनीं केलेल्या व्याख्यानावरून संशयस्थलीं निर्णय करावा" या अर्थाच्या "व्याख्या-नतो विशेषप्रतिपत्तिः०" या, वैयाकरण-संकेतास अनुसरून 'दोन किंवा अधिक व्यंजनांना मिळूनच संयोगसंज्ञा होते' असा भाष्यकारांनीं निर्णय दिला आहे; व पुष्कळ व्यंजनें जवळजवळ आलीं असतां ही संयोगसंज्ञा त्यांपैकीं कोणत्याही दोहोंना, तिघांना अथवा सर्वांना होऊं शकते प्रत्येकाला निराळी होत नाही असें म्हटलें आहे. संयोग संज्ञेनंतर भाष्यकारांनीं अनुनासिक संज्ञेचा विचार केला आहे (सू. ८), व मुख आणि नासिका या दोहोंमधून उच्चारलेल्या वर्णाला अनुनासिक म्हणावें असा स्पष्ट निर्णय दिला आहे. तसेंच, अनुनासिक या संज्ञेमुळें वर्णांना अनुनासिकत्व द्यावयाचें, व अनुनासिकत्व असलेल्याच वर्णाला अनुनासिक ही संज्ञा द्यावयाची असा इतरतेराश्रय दोष दिसून येतो त्याचें निराकरण 'शब्द हे नित्य असल्यामुळें अनुनासिक वर्ण हे स्वतःसिद्धच आहेत, ते नवीन उत्पन्न केले जात नाहीत, संज्ञेनें फक्त ते तसे ओळखिले जातात' अशा नेहमींच्याच प्रतिपादनपद्धतीनें केलें आहे.

१६२. सावर्ण्यविचार.

अनुनासिक संज्ञेनंतर भाष्यकारांनीं सवर्ण संज्ञेचा विचार केला आहे (सू. ९). ज्या वर्णांचें आस्य म्हणजे उच्चारणाचें स्थान व साधन, त्याप्रमाणेंच प्रयत्न म्हणजे आभ्यन्तर प्रयत्न हे सारखे असतात ते सवर्ण समजावे अशी 'सवर्ण' संज्ञेची व्याख्या भाष्यकारांनीं दिली आहे. सूत्रामधील 'आस्य' हा शब्द यत्-प्रत्ययान्त (आस्ये भवमास्यं) वेऊन आस्य शब्दाचा अर्थ आस्यामध्ये म्हणजे मुखामध्ये उत्पन्न होणारें (स्थान तसेंच करण) असा केला आहे; त्याप्रमाणेंच यत्नस्य प्रारम्भः असा प्रयत्न शब्दाचा अर्थ करून प्रयत्न शब्दानें फक्त आभ्यन्तर प्रयत्नच घेतले जातात व बाह्य प्रयत्न निराळे असले तरी चालतात असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. यानंतर ऋ व ल या स्वरांचें सावर्ण्य सांगावें म्हणजे ऋकार उच्चारला असतां लृकार घ्यावा असें वार्तिककारांचें म्हणणें सांगून ऋ व ल यांचा सवर्णदीर्घ ऋ असा संधिकार्यानें व्हावा असा सावर्ण्याचा उपयोग भाष्यकारांनीं दिला आहे. पाणिनीच्या प्रक्रियेंत दीर्घ लृ नाही तथापि ज्यामध्ये दोन रेफ आहेत असा ऋ व ज्यामध्ये दोन लृकार आहेत असा लृ असे दोन मात्रा असलेले ऋ व लृ ऋकाराच्या पुढें ऋ किंवा लृ आला असतां सवर्णदीर्घ म्हणून करावे असें वार्तिककारांनीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राचे बाबतीत वैकल्पिक विधान केलें असल्यामुळें ऋ व ल यांचें सावर्ण्य सांगण्याची जहर नाही या शेकेचें भाष्यकारांनीं निराकरण केलें आहे, इतकेंच नव्हे तर सावर्ण्य सांगणें हें आवश्यक आहे व तें सांगितलें असतां द्विमात्रिक दीर्घाचें निराळें विधान करावयास नको असें म्हटलें आहे. आतां ऋ व ल यांचें सावर्ण्य घेतल्यास लृकाराचें व्यवधान असतांनाही नकाराला णकार प्राप्त झाला असतां होऊं लागेल या दोषाचें निराकरण 'बुद्बुल०' व 'तिभिश्च मध्यमैर्वर्गः०'

या जुन्या वैयाकरणांच्या वार्तिकांमुळेच होत आहे असें म्हटलें आहे. यानंतर “ नाञ्जलौ ” (सू. १०) या सूत्रानें स्वर व व्यंजनें यांमध्ये सावर्ण्य असूं शकत नाहीं असें म्हटलें असतांनाही स्थान व प्रयत्न समान असल्यामुळे ‘श’कार हा ‘इ’कारच आहे असें समजून दोष येणें शक्य कसें आहे तें सांगून स्वरांचा प्रयत्न विवृत आणि श ष स ह यांचा प्रयत्न ईषद्विवृत असल्यामुळे तो दोष दूर होतो असें भाष्यकारांनीं दाखविलें आहे. शिवाय, ‘वाक्यापरिसमाप्ति’ या न्यायानें वर्णांचा उपदेश, इत्संज्ञा, प्रत्याहार, सवर्णसंज्ञा व सवर्णग्रहण हीं सर्व कायें क्रमानें पण सर्व एकामागून एक झाल्यावरच व्यवहार चालू होतो अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळेही ‘श’-काराला ‘इ’कार समजतां येणार नाहीं असेंही भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

१६३. प्रगृह्यादिसंज्ञाह्निक (अ. १ पा. १ आह्निक ५). प्रगृह्यसंज्ञेचें विवेचन.

या आह्निकामध्ये प्रगृह्य संज्ञा (सू. ११-१९), ध्रु संज्ञा (सू. २०), घ संज्ञा (सू. २२), संख्या संज्ञा (सू. २३-२५), व निपात संज्ञा (सू. २६) यांचा विचार केला आहे. या सर्व संज्ञा सूत्रकारांच्या पूर्वीच्या वैयाकरणांनीं कांहीं विशिष्ट शब्दांना सांगितलेल्या असल्या. ध्रु आणि घ यांशिवाय ह्या सर्व संज्ञा अन्वयही आहेत. या संज्ञासूत्रांच्या मध्येच ‘आद्यन्त-वदेकस्मिन्’ (सू. २१) हें सूत्र जरासें अप्रासंगिक दिसतें; परंतु संधिकार्यानें होणारे गुण व वृद्धि यांसारखे एकादेश झाल्यानंतर एकादेश हा पूर्वीच्या शब्दाच्या शेवटचा वर्ण समजावयाचा किंवा पुढील शब्दाचा पहिला वर्ण समजावयाचा अशी शंका आली असतां अशा ठिकाणीं दोनही प्रकारचे प्रघात आहेत हें सांगण्याकरितां हें सूत्र केलें आहे. प्रगृह्य ही संज्ञा जो स्वर संधिकार्य प्राप्त झालें असतांनाही कायम ठेविला जातो त्याला दिलेली आहे. द्विवचनाचीं ईकारान्त, ऊकारान्त व एकारान्त रूपे व कांहीं विशिष्ट शब्दस्वरूपे अर्थाविषयी अटचण पट्टें नये म्हणून वेदामध्ये व भाष्यमध्ये संधिकार्य केल्याशिवाय उच्चारलीं जातात; त्यांना ही प्रगृह्य संज्ञा पूर्वाचार्यांनीं दिली आहे. ‘ईदूदेत्०’ (सू. ११) या सूत्रामध्ये ई, ऊ व ए यांचे पुढें सूत्रकारांनीं तकार उच्चारला आहे. त्याविषयी विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं प्रस्तुत सूत्राच्या अर्थाचे तीन प्रकार (१) ई, ऊ व ए अशा स्वराच्या रूपा-चेंच द्विवचन (म्हणजे द्विवचनवाचक प्रत्यय) प्रगृह्य होतो, (२) ई, ऊ व ए ज्याच्या शेवटीं आहेत असें द्विवचन (म्हणजे द्विवचनप्रत्यय) प्रगृह्य होतो, (३) ई, ऊ अथवा ए ज्याच्या शेवटीं आहेत व द्विवचनप्रत्ययही ज्याच्या शेवटीं आहे असा शब्द प्रगृह्य होतो, अशा रीतीनें देऊन त्यांपैकीं मधला प्रकार कायम केला आहे. ‘अदसो मात्’ (सू. १२) या सूत्रानें अदस् शब्दाच्या रूपांमध्ये मकारापुढील ई, ऊ व ए हे स्वर प्रगृह्य होतात असें सांगितलें आहे. येथें अदस् शब्दांतील ‘द’काराला ‘म’कार सांगणारे त्रिपादीतील ‘अदसोसेः०’ (८।२।८०) सूत्र प्रकृत सूत्राला दिगत नगल्यामुळे प्रगृह्य संज्ञा करण्यास येणारी अटचण प्रगृह्य संज्ञेला ‘म’कार हा निमित्तच अगल्यामुळे मकार झालेला दिसतो असें प्रतिपादन कल्पन भाष्यकारांनीं दूर केली आहे. शिवाय, पार्श्वनाटकी “अदसो नात्” (१।१।१२) व “अदसोसेर्दो दो मः” (८।२।८०) या सूत्रांचा फारपार प्रसंग होत अगल्यामुळेही ही अटचण येत नाहीं असें म्हटलें आहे. “शे” (सू. १३) या सूत्रानें विभक्तिप्रत्ययाने जाणी होणारा शे (ए) हा अर्थयुक्त विभक्तिप्रत्यय पतनप्राप्ता अगल्यामुळे ‘वासे’, ‘मंसे’ वगैरे ठिकाणच्या अर्थरहित ‘शे’ याच्या प्रगृह्य संज्ञा होत नाहीं. शेवटीं, ‘निपात एवाज्जाह्’ ‘आत’ व ‘उज्ज’ (ग. १४, १५, १७) या सूत्रांमध्ये एकच स्वर

अशा स्वरूपाच्या निपाताला प्रगृह्य संज्ञा सांगितली आहे; व “ ईदूतौ च० ” (१८) या सूत्रानें सप्तम्यर्थी ईकारान्त अथवा ऊकारान्त शब्दाला प्रगृह्य संज्ञा सांगितली आहे. अर्थात्, असे शब्द वेदामध्येच मिळतात.

१६४. घु संज्ञेविषयी विवेचन.

‘दाधा व्वदाप्’(सू.२०) या सूत्रानें दा व धा अशा दिसणाऱ्या धातूंना ‘घु’ ही संज्ञा सांगितली आहे. दा धातू, धा धातू व शेवटच्या ए अथवा ऐ यांना आ आदेश झाल्यावर ज्यांचीं दा व धा अशीं रूपें होतात अशा धातूंनाही ‘घु’ ही संज्ञा द्यावी असें भारद्वाजीय वैयाकरणांचें मत भाष्यामध्ये दिलें आहे. त्यावरूनही जुन्या वैयाकरणांनी दिलेली ही ‘घु’ संज्ञा असावी असें दिसतें. अन्वर्थक नसलेल्या टि घु भ घ या एकाक्षरी संज्ञा विशिष्ट शब्दांचें प्रथम अथवा अन्त्य अक्षर घेऊन प्रतिपादनलाघवाकरितां पूर्वं वैयाकरणांनीं केल्या असाव्या. उदाहरणार्थ—धातु यांतील ध् वर्ण घेऊन धुष् ही संज्ञा, काल. यांतील ल अक्षर घेऊन ‘ल’कार व त्यालाच हत् वर्ण जोडून लट् लिट् इत्यादि संज्ञा, लघु यांतील अन्त्याक्षर घेऊन घु ही संज्ञा; तशीच दीर्घ यांतील अन्त्याक्षर घेऊन घ ही संज्ञा. घु ही संज्ञा ‘दा’ व ‘धा’ अशा अर्थयुक्त शब्दस्वरूपाला द्यावयाची आहे, दृ व धृ यांना णिच् पुढें असतांना वृद्धि झाल्यानंतर दार्, व धार् अशीं शब्दस्वरूपें होतात त्यांपैकी ‘दा’ व धा या अर्थरहित अवयवांना द्यावयाची नाही असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. या प्रसंगानें आगम म्हणजे काय हा प्रश्न विचाराकरितां घेऊन आगम म्हणजे निराळा येऊन जोडला जाणारा भाग हा अर्थ जरी व्युत्पत्तिसिद्ध असला तरी तो घेतां येत नाही; कारण शब्द हे नित्य असल्यामुळें त्यांच्यांत विकृतीची कल्पनाच करतां येत नाही; म्हणून आगम याचा अर्थ आदेशाप्रमाणेंच एका शब्दाऐवजीं दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे व त्याच्या समर्थनाकरितां

“ सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ”

हा पूर्ववैयाकरणांचा श्लोक उद्धृत केला आहे.

१६५. आद्यन्तवद्भाव व व्यपदेशिवद्भाव.

आद्यन्तवदेकस्मिन् (सू. २१) या सूत्रानें एकालाच तदादि तसेंच तदन्त - उदाहरणार्थ इ धातूलाच इकारादि तसेंच इकारान्त—म्हणतां येतें असें सांगितलें आहे. वार्तिककारांनीं या सूत्राची जरूर आहे इतकेंच नव्हे तर याच्यापेक्षाही सामान्य रीतीनें म्हणजे ‘मुख्यार्थानें होणारीं कार्यें गौणार्थ घेऊन संभवनीय असलीं तर व्हावीं’ या अर्थाचा व्यपदेशिवद्भावच आद्यन्तवद्भाव-ऐवजीं सांगावा असें म्हटलें आहे व ‘इ’ धातूला एकाच् म्हणून द्वित्व व्हावें, स् या प्रत्ययाला प्रत्ययाचा अवयव म्हणून षत्व व्हावें यांसारखे उपयोग दाखविले आहेत; त्यानंतर लोकामध्ये या गोष्टी अनुभवांतच येत असल्यामुळें व्यपदेशिवद्भावाचें मुद्दाम विधान करण्याची जरूर नाही असेंही वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे व भाष्यकारांनीं एकच मुलगा असल्यास त्यालाच ज्येष्ठ

मुलगा म्हणतात, तसेंच एकच वर्ण असला तरी तो सुबन्त असल्यास त्यालाच पद म्हणतात अशी उदाहरणे स्पष्टीकरणार्थ दिली आहेत. शिवाय, ज्याला पूर्वी कांहीं नाहीं तो आदि व पुढें कांहीं नाहीं तो अन्त अशी आदि आणि 'अन्त' या शब्दांची व्याख्या करून या सूत्राची जरूर नाहीं असेंही वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे. भाष्यकारांनीं मात्र या ठिकाणीं 'गोनर्दीय म्हणतो' — असा उल्लेख करून 'दुसरा कोणी तत्सदृश असतांनाच पहिला व शेवटचा हे शब्द उपयोगांत आणले जातात' असें गोनर्दीयांचें म्हणून आपलें स्वतःचें मत स्पष्ट सांगून प्रस्तुत सूत्र आवश्यक आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. शेवटीं, वार्तिककारांनीं या सूत्राची प्रयोजनें सांगितली आहेत व भाष्यकारांनीं प्रातिपदिक, प्रत्यय अथवा धातु एकवर्णात्मक असूनही त्यालाच आदि किंवा अंत मानून ज्या ठिकाणीं कायें झालेलीं आहेत अशीं उदाहरणेही दिली आहेत.

१६६. घ संज्ञा, संख्या संज्ञा व निष्ठा संज्ञा यांविषयीं विचार.

“तरसमौ घः” (सू. २२) या सूत्रामध्यें तरप् व तमप् या प्रत्ययांना घ संज्ञा सांगितली आहे. ही संज्ञाही जुन्या वैयाकरणानांची असावी. सूत्रामध्यें प् हा इत् वर्ण जोडून उच्चारण केलें असल्यामुळें तर या शब्दानें येथें पाणिनीनें सांगितलेला तरप् प्रत्यय ध्यावयाचा, नदीतर वगैरे ठिकाणचा 'तर' शब्द ध्यावयाचा नाहीं असें येथें वार्तिककारांनीं प्रतिपादन केलें आहे. यानंतर (सू. २३-२६) संख्यासंज्ञा व पट्संज्ञा हा संख्या संज्ञेचाच एक प्रकार यांचें विवरण चालूं करून 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' या न्यायानें बहु, गण वगैरे शब्दांना सांगितलेली कृत्रिम संख्यासंज्ञाच प्रथमतः ध्यानांत येईल व एक द्वि त्रि या स्वाभाविक संख्यावाचक शब्दांना संख्या ही संज्ञा होणार नाहीं म्हणून सूत्रामध्यें आणखी एक 'संख्या' शब्द घालणें जरूर आहे या वार्तिककारांच्या म्हणण्याला भाष्यकारांनीं उत्तर दिलें आहे व संदर्भ किंवा विशिष्ट उपयोग जेथें मनांत असतो तेथेंच कृत्रिम संज्ञा प्रथम ध्यानांत येते इतर ठिकाणीं स्वाभाविक अर्थेच प्रथम ध्यानांत येतो, तेव्हां येथें दोन्ही प्रकारच्या संख्या मनांत येऊं शकतील असें म्हटलें आहे. शिवाय, संख्या ही मोठी संज्ञा दिली गेल्यामुळें ती अन्वर्थक घेणें योग्य आहे असाही भाष्यकारांनीं आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ शेर मारला आहे. यानंतर अर्ध्य, अर्धपूर्व, अधिक या शब्दांनाही संख्या म्हटलें असतां दुसरीकडे सूत्रांत ते घालण्याची जरूर नाहीं; तसेंच, बहु वगैरे शब्दही प्रस्तुत सूत्रांत नसते घातले तरी चालले असते, शापकानेंच त्यांना संख्या संज्ञा आहे असें सिद्ध होतें, असेंही येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'णान्ता पट्' (सू. २४) या सूत्रांत उपदेशी प्रकारान्त व नकारान्त अशी संख्या घेणें जरी इष्ट असलें तरी 'उपदेशे' असा शब्द सूत्रांत घालण्याची जरूर नाहीं; संनिपातपरिभाषेमुळें व 'अष्टनो दीर्घात्' (६।१।१६८) या सूत्रांतील दीर्घ या शब्दावहन काढलेल्या शापकानेंच इष्ट उदाहरणें सापत्नील. शेवटीं 'क्तकप् निष्ठा' (सू. २६) या सूत्रानें सांगितलेल्या निष्ठा संज्ञेचें विवरण करून क् या अनुसंधाचा लोप झाल्या तरी तो अनुसंध लावला होता या खुणेमुळें अनुसंधसहित अशा क्त कप् क्तव या प्रत्ययांना निष्ठा संज्ञा करतां येईल; लोट, गर्त वगैरे शब्दांतील उणादि 'त' प्रत्ययांना करतां येणार नाहीं असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ घाला उद्गम गेल्या तरी कायला वसला आहे तें पर अना रीतीनें दाखविलेलें वर भाटकीत राहें हा दृष्टान्त दिला आहे.

१६७. सर्वनामाव्ययादिसंज्ञान्दिक (अ. १. पा. १ आन्धिक ६). सर्वनामसंज्ञोविषयी विवेचन.

या आन्धिकामध्ये सर्वनाम, अव्यय, सर्वनामस्थान आणि विभाषा या संज्ञांचा विचार केला आहे. सूत्रांतील 'सर्वादि' हा शब्द तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि समासाने साधिला असल्यामुळे सर्वनाम ही संज्ञा सर्वादि गणामधील सर्व या शब्दाला व त्याचे नंतर उच्चारलेल्या इतर सर्व शब्दांना द्यावयाची आहे असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे. सर्वनाम हा निपातन शब्द असल्यामुळे त्यांतील 'न'काराला 'ण'कार न होता सर्वनाम हाच शुद्ध शब्द समजावावयाचा आहे. सूत्रकार जेव्हा एकादें निपातन सांगतात तेव्हा निपातनांत प्राप्त झालेल्या इतर विधींचा प्रतिषेध होत असल्यामुळे ते विधी करतांच येत नाहीत व ते विधी करून साधलेला शब्द अशुद्धच होतो. 'सर्व' वगैरे सर्वनामशब्द कांहीं पदार्थांची अथवा व्यक्तींची संज्ञा असतील तर किंवा इतर शब्दांना विशेषण म्हणून ते वापरले जात असतील तर सर्वनामांना उद्देशून सांगितलेली कार्ये त्यांना होत नाहीत' असे वचन करावे असे वार्तिककारांनी सांगितले आहे. भाष्यकारांनी मात्र असे वचन करण्याची जरूर नाही असे म्हटले आहे व 'पूर्वपरावर०' (१।१।३४) या सूत्रांतील 'असंज्ञायाम्' या पदामुळे सर्व, विश्व वगैरे शब्द संज्ञावाचक असल्यास त्यांना सर्वनामसंज्ञा होत नाही; तसेच 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) या सूत्राचा प्रस्तुत सूत्राशी संबंध केला जाईल त्यामुळेही संज्ञारूप व समासांत असून विशेषण झालेल्या सर्व, विश्व इत्यादि शब्दांना सर्वनामसंज्ञेचा प्रतिबंध होईलच ही कारणे दिली आहेत. तसेच, 'सर्वनाम' या शब्दाचा योगार्थ सर्वांचे नाम असा घेतला असता संज्ञा व उपसर्जन यांना सर्वनाम म्हणतांच येणार नाही; शिवाय, सर्वनाम ही मोठी संज्ञा अन्वर्थक समजल्यामुळे सुद्धा संज्ञाशब्दांना सर्वनामसंज्ञा लागू होण्याची अतिव्याप्ति टळेल असेही त्यांनी म्हटले आहे. यानंतर 'विभाषा दिक्समासे०' (सू. २८) या सूत्रांतील 'समासे' आणि 'बहुव्रीहौ' या पदांच्या प्रयोजनाविषयी विवेचन करून दक्षिणदक्षिणस्यै यासारखा द्विवचनरूप लाक्षणिक बहुव्रीहि येथे द्यावयाचा नाही; तसेच, समासामध्ये असलेल्या बहुव्रीहामधील अन्तर वगैरे शब्दांना सर्वनामकार्ये होत नाहीत असेही येथे भाष्यकारांनी म्हटले आहे. यानंतर 'न बहुव्रीहौ' (सू. २९) या सूत्राच्या विवेचनास आरंभ करून वास्तविक पाहतां या सूत्राची जरूर नाही असा भाष्यकारांनी निर्णय दिला आहे: प्रथमतः, बहुव्रीहि समासामध्ये सर्वनाम व संख्या यांना पूर्वनिपात होतो असे वार्तिककारांनी विधान केल्यामुळे सर्वनामशब्द समासाचे शेवटी येण्याचा संभवच नाही व जरी कांहीं ठिकाणी संभव दिसून आला तरी समासांतील सर्वनामशब्द उपसर्जन असल्यामुळे त्याला सर्वनामकार्ये होणार नाहीत. आतां, समास केल्यानंतर होणाऱ्या बहुव्रीहि संज्ञेपेक्षां सर्वनामसंज्ञा अंतरंग असल्यामुळे तसेच प्रक्रियावाक्ये ही समासासारखीच वाक्ये समजली गेल्यामुळे बहुव्रीहि समासांतील सर्वनाम शब्दांना सर्वनामकार्ये होऊं लागतील तीं होऊं नयेत म्हणून 'न बहुव्रीहौ' हा निषेध जरूर आहे असे जरी असले तरी सर्वनाम-स्वर व अकच् प्रत्यय हे बहुव्रीहि समासांतील सर्वनामांना करणे इष्ट आहे असे गोनर्दीवाचें मत आहे; आणि स्वर व अकच् होण्याला 'न बहुव्रीहौ' हे सूत्र प्रतिबंध करतें; एकंदरीत न बहुव्रीहौ या सूत्राची जरूर नाही. 'वृत्तीयासमासे' (सू. ३०) या सूत्रापामून 'अन्तरं ब्रह्मयोगोप०' (सू. ३६) या सूत्रापर्यंत ज्या इतर शब्दांना विवक्षित अर्थी व विवक्षित प्रसंगी सर्वनामसंज्ञा होते असे कांही शब्द दिले आहेत. समासाच्या प्रक्रियावाक्यामध्ये ही सर्वनामसंज्ञा होते असा निष्कर्ष 'असमासे निष्कादिभ्यः' (५।१।२०) या सूत्रांतील 'असमासे' या पदावरून निघतो. या ठिकाणी पाणिनीने सूत्रपाठ

पूर्वी रचिला किंवा गणपाठ पूर्वी रचिला याविषयी प्रासंगिक विवेचन करून गणपाठ पूर्वी रचिला असावा; तसेंच सर्वादि गणामध्ये त्यद् तद् वगैरे आठ सर्वनामांचे पूर्वी पूर्व पर वगैरे शब्द घातले असावे असेही वार्तिककारांच्या वचनांवरून दिसून येते असे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे.

१६८. अव्ययसंज्ञेविषयी विवेचन.

‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ (सू. ३७) या सूत्रापासून ‘अव्ययीभावश्च’ (सू. ४१) या सूत्रपर्यंत अव्ययसंज्ञा ज्यांना हेते ते शब्द दिले आहेत. येथे निपात व अव्यय या दोन निर- निराख्या संज्ञा सांगण्याचे कारण काय व दोहोंमध्ये फरक काय आहे यांविषयी विचार करून लिंग व संख्या यांनीं युक्त अशा घट वगैरे अर्थाला द्रव्य म्हणतात; तसेंच च, वा इत्यादि शब्दांपासून समजल्या जाणाऱ्या लोकांमध्ये लिंगसंख्यारहित अशा संबंध, विकल्प, समुच्चय इत्यादि अर्थोनाही द्रव्य म्हणतात; म्हणून द्रव्यवाचक शब्दांपासून जरी लिंगसंख्यासहित किंवा लिंगसंख्यारहित दोन्ही प्रकारच्या अर्थाचा बोध झाला तरी अव्यय शब्दांपासून मात्र स्वभावतःच लिंगसंख्यारहित अशाच पदार्थाचा बोध होतो व त्यामुळेच त्यांना लिंगवाचक व संख्यावाचक प्रत्यय लागत नाहीत असे ‘अलिङ्गमसंख्यमिति वा’ या वार्तिकांत वार्तिककारांनीं सांगितले आहे. तसेंच कोणत्याही विशिष्ट विभक्तीचा अर्थ अव्यय शब्दांमध्ये नसल्यामुळे अव्ययांना विभक्तीचे प्रत्ययही न लागणें शक्य आहे असे भाष्यकारांनीं सांगितले आहे; व हीच गोष्ट ‘अव्ययादाप्नुपः’ (२।४।८२) या सूत्रावरून दिसून येते असे म्हणणें शक्य आहे. वास्तविक पाहतां ‘अव्ययादाप्नुपः’ (२।४।८२) या सूत्राने लिंगवाचक, वचनवाचक व विभक्तिवाचक प्रत्ययांचा लुक् होतो असे सांगितले असल्यामुळे अव्ययांना लिंग- वाचक व विभक्तिवाचक प्रत्यय लागतात असे सूत्रकारांचे मत असावे असे मात्र दिसते. स्वर, वा यांसारख्या अव्ययांचे स्वर्ग, विकल्प वगैरे जे पर्याय शब्द त्यांमध्ये लिंगार्थ असल्यामुळे, त्या- प्रमाणेच तत्र ततः यांसारख्या अव्ययांचे तस्मिन् तस्मात् इत्यादि जे पर्याय शब्द त्यांमध्ये विभ- क्तीचा अर्थ असल्यामुळे अव्ययांतही लिंगार्थ व विभक्त्यर्थ अंतर्भूत असतो असा सूत्रकारांचा ‘अव्ययादाप्नुपः’ हे सूत्र करण्यांत अभिप्राय असावा. ज्या अव्ययांच्या अर्थामध्ये लिंगाची कल्पना करतां येत नाही त्यांचे शब्दार्थांत ‘सामान्ये नपुंसकम्’ यांने नपुंसकलिंगी प्रत्ययांचे विधान व ‘प्रातिपदिकार्थम्’ यांने प्रातिपदिक या अर्थी प्रथमा विभक्तीचे आणि द्वित्व व बहुत्व या कल्पनांच्या अभावीं प्रथमा विभक्तीच्याही एकत्ववाचक सु प्रत्ययांचे विधान पाणिनीला अभिप्रेत असावे. “सद्यं विपु लिङ्गेषु” या कारिकेंतील ‘सद्यम्’ व ‘न व्येति’ या पदांवरूनही ‘लिंगामुळे, विभक्तीमुळे किंवा वचनामुळे अव्ययांच्या रूपामध्ये कोणताही फरक होत नाही, अव्ययांना लिंगवाचक विभक्तिवाचक व वचनवाचक प्रत्यय लागण्यास कांही हरकत नाही त्यांचा लोप होतो ही गोष्ट निराळी’ अथेंच सूचित होते. याच प्रकारामध्ये कुम्भकारेभ्यः, नगरकारेभ्यः इत्यादि टिप्पणी पश्चात्तात प्रत्ययांच्या ‘कृन्मोजन्तः’ (१।१।३९) या सूत्राने अव्यय संज्ञा होत नाही याचा कारण “संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य” ही परिभाषा यादवी अर्थात उत्तर आहे असे म्हणून तिची अनेक उदाहरणे वार्तिककारांनीं दिली आहेत; व ही परिभाषा पेशची अगतां कांही टिप्पणी जे दोष येतात त्यांचे निराकरण करण्याकरितां कांही उदाहरणे पेशची असे म्हटले आहे. यानंतर ‘गर्गमानरथान’ या संज्ञेचे लक्षण दिले आहे व शेवटी ‘अनपुंसकम्’ हा समास अर्थात्स्य, अश्वात्स्योती, अपुनर्गस्य यांसारखा आहे व

त्याचा अर्थ 'नपुंसकलिङ्गामध्ये सुद् म्हणजे सु औ इत्यादि जे पहिले पांच प्रत्यय त्यांना सर्वनामस्थानसंज्ञा होत नाही' असा दिला आहे. ही सर्वनामस्थानसंज्ञासुद्धां अन्वर्थ असावी. आन्हिकाचे शेवटी पाणिनिसूत्रांमध्ये अनेक वेळां आढळून येणाऱ्या 'विभाषा' या शब्दाच्या अर्थाचें विवेचन करून 'न वेति विभाषा' (१।१।४४) या सूत्रांतील इति शब्दामुळे 'न' आणि 'वा' या पदांचा लोकांमध्ये जो निषेधविकल्प हा अर्थ तोच विभाषा शब्दाचा अर्थ समजावा असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे व शब्दनित्यत्वपक्षीं तसेंच शब्दानित्यत्वपक्षीं विभाषा शब्दाच्या अर्थाचें विवेचन करून 'अप्राप्ते विभाषा' 'प्राप्ते विभाषा' व 'उभयत्र विभाषा' यांची उदाहरणें दिली आहेत.

१६९. आगमादेशादिव्यवस्थान्हिक (अ. १ पा. १ आन्हिक ७) आगमस्वरूपविवेचन.

या आन्हिकामध्ये प्रथम संप्रसारणसंज्ञेचा विचार केला आहे व त्यानंतर संज्ञासूत्रांचा वाक्यार्थ करण्याकरितां उपयुक्त व आवश्यक असे नियम सूत्रकारांनीं दिले आहेत. या नियमांना व सूत्रांवरून अनुमानानें निघणाऱ्या यांसारख्या नियमांना परिभाषा ही अन्वर्थक संज्ञा मागाहून देण्यांत आली. संप्रसारण संज्ञा ही 'यकाराच्या जागीं इकार होतो' अशी वाक्यसंज्ञा आहे किंवा 'यकाराच्या जागीं होणाऱ्या इकाराला संप्रसारण म्हणावें' अशी वर्णसंज्ञा आहे याविषयीं दोनही तऱ्हा विवक्षित आहेत या वार्तिककारांच्या मताचें भाष्यकारांनीं येथें विवेचन केलें आहे व या दोनही प्रकारांवरील दोषांचें निराकरण केलें आहे. शब्द अनित्य आहेत या मतीं संप्रसारणआदेश व संप्रसारणसंज्ञा यांचे वावर्तीत येणारा अन्योन्याश्रय दोष टाळण्याकरितां संप्रसारण ही भाविसंज्ञा घ्यावी असेंही भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व 'या सुताची साडी वीण' हा लौकिक दृष्टान्त देऊन सुंदर शब्दांमध्ये आपल्या म्हणण्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. यानंतर 'आद्यन्तौ टकितौ' (सू. ४६) या सूत्राचें विवरण करतांना भाष्यकारांनीं शब्द नित्य असल्यामुळे त्यांना आगम म्हणजे जोड कसा लावतां येईल ही लौकिक अडचण उपस्थित करून ज्या ज्या ठिकाणीं पाणिनीनं

१. सर्वनामस्थान ही पूर्व वैयाकरणांनीं दिलेली महासंज्ञा अन्वर्थक असल्यास ती कोणचा रीतीनें अन्वर्थक आहे याचा खुलासा कोठेही केलेला आढळत नाही. सर्वनामस्थान हा बहुव्रीहि समास घेतल्यास 'सर्वनाम आहे स्थान ज्यांचें असे' म्हणजे सर्वनामापेवजीं उपयोगांत आणलेले असा अर्थ होणें शक्य आहे. राम, देव यांसारखे शब्द घेतल्यास द्वितीया-बहुवचनानंतरच्या शब्दस्वरूपांमध्ये राम + आन्, राम + एन, राम + आभ्याम् अशा रीतीनें राम हा नामावयव पहिला व (इदम् शब्दाला अ आदेश होतो हो विचारसरणी घेऊन अ हें सर्वनाम मानिल्यास) आन्, एन, आभ्याम् या स्वरूपाचा सर्वनामावयव दुसरा अशी कल्पना करणें शक्य आहे. अशी कल्पना केल्यास रामान्, रामेण इत्यादि रूपें राम हें नाम, अ हें सर्वनाम व आन् एन इत्यादि प्रत्यय या तिघांची मिळून झालेली आहेत असें मानितां येतें. रामः, रामौ इत्यादि पांच ठिकाणीं मात्र राम हें नाम व त्यानंतर स्, औ, अस् वगैरे प्रत्यय मिळून दोनच अवयव दिसतात. येथें 'अ' असा सर्वनामस्वरूप अवयव दिसत नाही; तरी पण प्रत्यय हा दुसरा अवयव सर्वनामाचेंही काम करित असल्यामुळे त्याला 'सर्वनामस्थान' प्रत्यय म्हणजे सर्वनामाच्या जागीं असलेला प्रत्यय असें म्हणतां येणें शक्य आहे.

२. "तद्यथा । कश्चित् कंचित्तन्तुवायमाह । अस्य स्रस्य शाटकं वयोति । स पश्यति यदि शाटको न यातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संशामिभेता स मये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति ।" (महामाध्य भाषांतर भाग १ पृ. २७९-२८० पृष्ठा.)

आगम सांगितला आहे त्या त्या ठिकाणी 'अनागमकानां सागमका आदेशः' म्हणजे आगमरहित अशा शब्दाचे ठिकाणी आगमसहित शब्द हा शुद्ध आहे अशी कल्पना करावी असें तिचें निवारण केलें आहे. शिवाय, प्रस्तुत 'आद्यन्तौ टकितौ' हें संज्ञासूत्र न घेतां परिभाषासूत्र घेतल्यास ज्या ठिकाणी द् अथवा क् ज्याचा इत् आहे असा शब्द उच्चारला असेल तेथें या सूत्रानें व्यवस्था होत असल्यामुळें कांहींच दोष येणार नाहीं असेंही भाष्यकारांनीं येथें म्हटलें आहे. सूत्रकार हे प्रथम शब्दाच्या मूळ स्वरूपाचा उपदेश करतात, त्यानंतर प्रत्ययाचा व त्यानंतर आगमांचा व आदेशांचा उपदेश करतात; उद्देश हा कीं हें सर्व वर्णन ध्यानांत येऊन नित्य शब्दाचें स्वरूप कळावें; परंतु वास्तविक पाहतां नित्य शब्द हाच खरा शब्द, आगम आदेश वगैरे सर्व काल्पनिकच आहेत असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. प्रकृतसूत्र हें षष्ठीप्रकरणांत घालावें व षष्ठी ही अवयवषष्ठी व्यावी म्हणजे टित् किंवा कित् असा आगम ज्याला सांगितला असेल त्याचा तो आद्यावयव किंवा अंतावयव असाच होऊं शकेल असेंही आणखी एक स्पष्टीकरण भाष्यकारांनीं येथें दिलें आहे. यानंतर मित् आगमासंबंधी विचार चालू करून अंत्य स्वराच्या पुढें मित् आगम जोडावा असें सांगणारें 'मिदचोन्त्यात्परः' (सू. १।१।४७) हें सूत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) या व 'प्रत्ययः', 'परश्च' (३।१।१, २) या सूत्रांचें अपवादसूत्र व्याख्याचें असें सांगून सामान्य व विशेष या दोघांची एकदम प्राप्ति येऊन विशेष-शास्त्र होण्याची अशक्यता असेल तरच अपवादकल्पना करतां येते असें नसून तत्ककौण्डिन्यायानें लोकांतल्याप्रमाणें दोन्ही कार्याची शक्यता असून व दोघांना स्वतंत्र उदाहरणें मिळत असतांनाही अपवादकल्पना करतां येते व विशेषशास्त्र हें सामान्यशास्त्राचा अपवाद होऊं शकतें असें भाष्यकारांनीं येथें सांगितलें आहे.

पाहतां, जसें आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें निरनिराळ्या दर्जाचे लोक समाजामध्यें विशिष्ट जागीं बसणें जेवणें इत्यादि व्यवहार करतात त्याप्रमाणेंच शास्त्रांतही होणें शक्य असल्यामुळे प्रस्तुत सूत्राची विशेष जरूर नाही असें म्हटलें तरी चालेल. यानंतर 'उरणू रपरः' (सू. ५१) या सूत्राच्या अर्थाविषयीं ऋकाराला गुण, वृद्धि अथवा इतर आदेश सांगितला असतां तो अण् हाच करावयाचा व तो रपर करावयाचा असा नियमपक्ष, किंवा ऋकाराला जो आदेश होत असेल तो रपर करावयाचा असा रपरपक्ष, या दोन्ही पक्षांचा विचार करून ऋकाराला गुण किंवा वृद्धि किंवा इतर आदेश करण्याचा विचार आला कीं रेफ जोडून तो आदेश करावयाचा असा अर्थ करून गुण सांगितला असतां स्थानेन्तरतमः या सूत्रानें अण् हाच गुण होतो असा 'प्रसङ्गे रपरत्वं' हा पक्ष भाष्यकारांनीं ग्राह्य ठरविला आहे. यानंतर अणामुळे लागणारा हा रेफ पूर्वीच्या शब्दाचा अंत होतो अथवा पुढच्या शब्दाचा आदि होतो अथवा स्वतंत्रच राहतो या वार्तिककारांनीं दिलेल्या तीनही पक्षांवरील गुणदोषांचें विवेचन भाष्यकारांनीं केलें आहे; त्यावरून भाष्यकारांच्या मतें पूर्वीच्या शब्दाचा अंत्यावयव हा पक्ष सयुक्तिक आहे असें दिसतें. यानंतर 'अलोन्यस्य' (सू. ५२) 'डिच्च' (सू. ५३) 'आदेः परस्य' (सू. ५४) व 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' (सू. ५५) या परिभाषा-सूत्रांची उपयुक्तता भाष्यकारांनीं दाखविली आहे व त्यांमध्ये 'अलोन्यस्य' हें सामान्यसूत्र मानून 'आदेः परस्य' व 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' हीं अपवादसूत्रें समजावीं असें सांगितलें आहे.

१७१. स्थानिवद्भावान्हिक (अ. १ पा. १ आन्हिक ८). स्थानिवद्भावाचें स्वरूप-विवेचन.

या आन्हिकांत स्थानिवद्भाव या व्याकरणशास्त्रांतील महत्त्वाच्या अतिदेशाचें विवरण केलें आहे. लोकांमध्ये ज्याप्रमाणें गुरुपुत्र हा गुरुप्रमाणें समजावा हा भावनारूप अतिदेश आहे त्याप्रमाणें आदेशाला स्थानीसारखा समजणें अशा तऱ्हेचा अतिदेश म्हणजे स्थानिवद्भाव अशी स्थानिवद्भावाची व्याख्या केली आहे. गुरुजीसारखा गुरुपुत्र समजावा असा न्याय लोकांमध्ये प्रसृत असल्यामुळे जरी लौकिक न्यायाचे जोरावरच आदेश हा स्थानीसारखा समजला गेला तरी शास्त्रामध्ये 'स्वं रूपं शब्दस्य०' (सू. १।१।६८) या सूत्रानें सर्वत्र स्वरूपविधि सांगितला असल्यामुळे येथें 'स्थानिवदादेशो०' या सूत्रानें कार्यातिदेशाकरितां मुद्दाम स्थानिवद्भाव सांगितला आहे असें जरी असलें तरी 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (७।२।८६) या सूत्रांतील अनादेशे शब्द व 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' (२।४।३६) या सूत्रांतील ल्यप् शब्द हे सूत्रांमध्ये जरूर नसूनही घातले असल्यामुळे 'आदेश हा स्थानीसारखा समजावा, अल्विधीचे वाचर्तीत मात्र तसा समजू नये' असें सिद्ध होतें व त्यामुळेही प्रस्तुत सूत्राची जरूर नाही; तरी पण, स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ प्रस्तुत सूत्र केलें आहे असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. हा 'स्थानीसारखा' या स्वरूपाचा अतिदेश सामान्य रीतीनें व विशेष रीतीनेंही होतो. विशेषातिदेश घेतला असतांना स्थानीमधील अल् वर्णांच्या अल्वानेंच होणाऱ्या विधींचा 'अनल्विधौ' या पदानें निषेध होतो. या स्थानिवद्भावाचे वाचर्तीत एका भागामध्ये विकृत झालेलाही आदेश मूळ प्रकृतीप्रमाणें समजला जावा असें म्हणणें इष्ट आहे असें सांगून त्या वाचर्तीत भारद्वाजीय वैयाकरणांचा वार्तिकपाठ देऊन भाष्यकारांनीं त्यांचें मत दिलें आहे व 'अवयव हा समुदायाच्या

पोटांतच असतो' (एकदेशविकृतमनन्यवत्) या स्वरूपाच्या लौकिक न्यायाने अशा प्रकारचा आदेश जरी स्थानिवद्भावाकरिता स्वीकारिला तरी 'अल्विधि' हा शब्द 'विधिसूत्रांमध्ये स्पष्ट अल उच्चारून त्याला सांगितलेले कार्य' या अर्थी व्यावयास पाहिजे असा इपारा दिला आहे. या स्थानिवद्भावकृपी आदेशाच्या स्वीकारामुळे शब्दाच्या नित्यत्वाला बाध येत नाही ही गोष्ट उपाध्यायाचे जागी शिष्य आला आहे असे म्हटले असता उपाध्याय तेथे पूर्वी आलेलाच असला पाहिजे असे नसते या लौकिकन्यायावरून स्पष्ट केली आहे. तसेच, बुद्धिविपरिणाम म्हणजे अमक्याचे ठिकाणी अमुक समजावा या लौकिक न्यायानेही अमुक शब्दाचे ठिकाणी अमुक शब्द समजावा असे म्हणता येत असल्यामुळे स्थानिवद्भावाने शब्दनित्यत्वाला बाध येत नाही. यानंतर, सामान्यनियमाला बाजूला राखून जेव्हा अपवादविधि होतो तेव्हा अपवादविधि केल्या- नंतर शास्त्राने तयार झालेल्या शब्दाला स्थानिवद्भावातिदेशाने सामान्यविधि झाला असता तयार होणाऱ्या शब्दासारखा मानित्यास येणारे अनेक दोष वार्तिककारांनी दाखविले आहेत व भाष्यकारांनी त्यांचे निराकरण केले आहे.

१७२. अनल्विधौ या स्थानिवद्भावनियमाचा प्रतिप्रसव.

'अचः परस्मिन्' (सू. ५७) हे सूत्र मागील सूत्रांत अल्विधीचे बाबतीत स्थानिवद्भाव होत नाही असे जे सांगितले आहे त्याला अपवाद म्हणून केले आहे. या सूत्रांतील प्रत्येक पदाची उपयुक्तता दाखवून 'पूर्वविधौ' या पदाचे दोन अर्थ करून आदेशापेक्षा पूर्व किंवा निमित्तापेक्षा पूर्व यांपैकी कोणालाही कार्य कर्तव्य असता स्थानिवद्भाव होतो असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे; तसेच, निमित्तापेक्षा पूर्वाला कार्य होण्याचे बाबतीत 'पट्वा' हे सूत्राभिप्रेत उदाहरण म्हणून दिले आहे. यानंतर "स्तोभ्याम्यहं पादिकं०" या श्लोकांत पादिकं, औदवाहिकं इत्यादि उदाहरणे दिली आहेत. 'पट्वा' हे उदाहरण 'अन्तरङ्ग' परिभाषेने साधता येण्याजोगे आहे, व 'अन्तरङ्ग' परिभाषा ही अवश्य स्वीकारिलीच पाहिजे. लोकामध्ये सुद्धा मनुष्य सकाळी उठून स्वतःचे शौचमुखसार्जन करतो व नंतर स्नेहीसोबती यांच्या कामाला लागतो. शास्त्रामध्ये सुद्धा प्रातिपदिक हे प्रथम सामान्य अर्थ दाखविते, त्यामुळे त्या अर्थाने युक्त अशा व्यक्तीची कल्पना येते; पदार्थ व्यक्त झाल्यानंतर त्यामधील लिंग आणि संख्या यांची कल्पना येते; व लिंग आणि संख्या यांचा योग झाल्यावरच त्या पदार्थाचा वास्तव अर्थाशी संबंध मनांत येतो. येथे भाष्यकारांनी प्रातिपदिकाच्या अर्थाची सामान्य (जाति), व्यक्ति, लिंग, संख्या व वाह्यार्थयोग ही जी पांच अंगे त्यांचा निर्देश गोठ्या खुशीने केला आहे. या पांच अंगांचाच स्वार्थ, द्रव्य, लिंग, संख्या व कारक या शब्दांनी प्रातिपदिकार्थ म्हणून भाष्यकारानंतरचे वैयाकरण उल्लेख करून लागले. शेवटी स्थानिवद्भाव याचा अर्थ आदेशाला स्थानीसारखा समजणे किंवा आदेश असिद्ध होतो असे मानणे यांपैकी विचार करून 'आदेश असिद्ध होतो' यापेक्षा 'शास्त्र असिद्ध होतं' या म्हापणात वार्तिककारांनी सांगितलेला शान्नातिदेशपक्ष स्वीकारावा म्हणजे शास्त्र असिद्ध समजणे नेत्यामुळे 'स्थानी शब्द नाही आणि आदेश आला नाही' अशी भावना होऊन स्थानीच्या निमित्ताने कार्य होऊ शकेल व आदेशाच्या निमित्ताने प्राप्त झालेले कार्य होणार नाही अशी दोन्ही कामे शक्यतीत असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे.

१७३. रूपस्थानिवद्भाव.

‘न पदान्तद्विर्वचन०’ (सू. ५८) या सूत्रानें पदान्तविधि, द्विर्वचनविधि वगैरे दहा प्रकारचे विधी सांगितले आहेत व ते कर्तव्य असतांना मागील सूत्रानें प्राप्त झालेला स्थानिवद्भाव होत नाही असें सांगितलें आहे. या प्रस्तुत सूत्रांतील विधि हा शब्द ‘विधीयते सः’ म्हणजे ‘कार्य’ या अर्थी कर्मणि प्रत्यय असलेला असा व्यावयाचा किंवा ‘विधान’ या अर्थी भावे प्रत्यय असलेला असा व्यावयाचा याविषयी विचार करून भावसाधन विधि शब्द घेणें वरें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. स्वर, दीर्घ, आणि यलोप यांचे ठिकाणीं प्रकृत सूत्रानें स्थानिवद्भावाचा निषेध सांगितल्यामुळें कांहीं उदाहरणांमध्ये अडचण येते व त्याकरितां लोपरूप अजादेशाला स्थानिवद्भाव होत नाही असें स्पष्ट विधान करावें असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे पण तथा विधानाशिवायही काम भागणें शक्य आहे असें भाष्यकारांनीं दाखविलें आहे. शेवटीं ‘त्रिपादींतील कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही’ (पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् पा. सू. १।१।५८ वा. ३) असें ज्यास्त सांगण्याची जरूर आहे; कारण जरी किरकोळ थोडेसे दोष असले तरी उपयोग पुष्कळच आहेत’ असें जें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे त्याचा भाष्यकारांनीं स्वीकार केला आहे. ‘द्विर्वचनेचि’ (सू. ५९) या सूत्राच्या अर्थानें विवेचन करतांना स्थानिवद्भाव प्रकरणांमधील या सूत्रानें येथें रूपातिदेश व्यावयास पाहिजे असें सूत्रांतील ‘अचि’ या पदावरून शोधित होतें व त्यामुळें ‘नड्वलोदकं पादरोगः’, ‘आयुर्धृतम्’ इत्यादि उदाहरणांप्रमाणें द्विर्वचन म्हणजे द्विर्वचनाचें निमित्त असा अर्थ करून ‘द्वित्वनिमित्त अच् पुढें असतांना मागे अचाला झालेल्या आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें’ असा सूत्राचा अर्थ समजावा असें वार्तिककारांनीं प्रतिपादन केलें आहे. तरी पण, कांहीं ठिकाणीं—उदाहरणार्थ गिजन्ताहून सन् प्रत्यय केला असतांना—द्वित्वनिमित्त अच् पुढें नसल्यामुळें रूपातिदेश होऊं शकणार नाही व त्यामुळें अशा ठिकाणीं इष्ट रूप साधण्याकरितां साधा स्थानिवद्भाव मुद्दाम सांगावा लागेल अशी अडचण दाखवून ‘ओः पुण्यपरं’ (७।४।८०) या सूत्रानें ‘साधा स्थानिवद्भावही द्विर्वचनेचि या सूत्रानें होतो’ असें सूचित केलें आहे असेंही येथें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे, व या सूत्रानें दोन्ही प्रकारचा स्थानिवद्भाव होतो असें प्रतिपादन केलें आहे. शेवटीं भाष्यकारांनीं या सूत्राची विवक्षित उदाहरणें साधण्याकरितां ‘द्विर्वचनं वणयावादेश०’ (पा. सू. ६।१।१२ वार्तिक ९) हें स्वतंत्र वार्तिकवचनच उपयोगी पडत असल्यामुळें या सूत्राची मुळीच जरूर नाही अशा मताचें विवेचन करून प्रस्तुत सूत्र ठेवावें व त्याच्या मदतीला ‘ओः पुण्यपरं’ हें सूत्र घ्यावें म्हणजे सर्व इष्ट रूपें साधतील असें म्हणून हें स्थानिवद्भावान्दिक पुरें केलें आहे.

१७४. परिभाषासूत्रान्दिक (अ. १ पा. १ आन्धिक ९). प्रत्ययलक्षण.

या आन्धिकामध्ये प्रत्ययलक्षण, टि व उपधा या संज्ञा, आगम व आदेश यांची व्यवस्था, प्रत्याहार, व वृद्ध संज्ञा, यांचा विचार केला आहे; त्यामुळें या आन्धिकाला परिभाषासूत्रान्दिक नांव दिलें तरी चालेल. ‘अदर्शनं लोपः’ (सू. ६०) या सूत्रामध्ये लोप शब्दाची अदर्शन ही व्याख्या दिली आहे तिचा विचार करून केवळ एकादा वर्ण किंवा शब्द दिसत नाही म्हणून तेथें त्याचा लोप झाला आहे असें समजून चालणार नाही; कारण, पुढील ‘प्रत्ययलोपे०’ (सू. ६२) या सूत्रानें त्यास प्रत्ययलक्षण झाल्यास अनेक दोष येतील असें सांगून ‘प्रसक्त्य’ म्हणजे प्रसंग आला

असतांनाही उच्चार न करणें अशी लोप या शब्दाची वार्तिककारांनीं व्याख्या दिली आहे व दोषांचा परिहार केला आहे. 'प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः' (सू. ६१) या सूत्रामधील प्रत्ययस्य या शब्दाच्या प्रयोजनाचा वार्तिककारांनीं विचार केला आहे व सूत्रामध्ये 'प्रत्ययस्य' हा शब्द घातला नसता तर कोठें दोष आले असते तें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनीं या दोषांचें निराकरण करतांना प्रसंगानें 'उणादि प्रत्ययांना प्रत्यय ही संज्ञा देणें इष्ट नाही, वास्तविक पाहतां उणादि प्रत्यय लागून तयार झालेले शब्द हे अव्युत्पन्नच मानावे' असें म्हटलें आहे. 'प्रत्ययलोपे०' (सू. ६२) व 'न लुमताङ्गस्य' (सू. ६३) या सूत्रांमध्ये पाणिनिस्वळांतील स्थानिवद्भावा-सारख्याच प्रत्ययलक्षण नांवाच्या शास्त्रसंकेताचा विचार केला आहे. या प्रत्ययलक्षणामुळें प्रत्ययाचा लोप म्हणजे अदर्शन जेथें असेल तेथें प्रत्ययाचा लोप झाला असतांनाही तो प्रत्यय ज्यांना निमित्त आहे अशीं कार्यें होऊं शकतात. प्रत्ययाला लुक्, श्रु अथवा लुप् या शब्दांनीं सांगितलेल्या अदर्शनालाही ही लोपसंज्ञा दिली जाते व त्यामुळें तेथेंही प्रत्ययाच्या निमित्तानें कार्यें होऊं शकतात; फक्त तेथें अंगकार्यांचा निषेध केला आहे. प्रत्ययलक्षण हा स्थानिवद्भावा-सारखाच अतिदेश असल्यामुळें स्थानिवद्भाव व प्रत्ययलक्षण हे दोन्ही एकाच सूत्रानें सांगितले असतां जे दोष येतील त्यांचें विवेचन वार्तिककारांनीं केलें आहे व भाष्यकारांनीं त्याचें स्पष्टीकरण देऊन स्वतंत्र सूत्रांनीं केलेली सूत्रकारांची व्यवस्था ठीक आहे असें सांगितलें आहे. 'प्रत्ययाच्या निमित्तानें अंगाला कार्य करणें झाल्यास प्रत्ययलक्षण होत नाही' या निषेधाचीं ठळकठळक उदाहरणें वार्तिककारांनीं दिलीं आहेत; तसेंच अंगकार्यांशिवाय स्वरकार्यें हीं कर्तव्य असतील तर कांहीं ठिकाणीं हा निषेध इष्ट आहे असें सांगितलें आहे; तसेंच अंगाधिकाराच्या बाहेरील स्वाशिवाय इतरही कांहीं कार्यें कर्तव्य असतांना प्रकृत निषेध न येतां प्रत्ययलक्षण होणें इष्ट आहे असेंही सांगितलें आहे. 'न लुमताङ्गस्य' याऐवजी 'न लुमता तस्मिन्' असें सूत्र केल्यास कांहीं उदाहरणें साधतील पण इतरही कांहीं दोष येतील त्या सर्वांचा विचार करून भाष्यकारांनीं शेवटीं 'लुक्, श्रु आणि लुप् या शब्दांनीं ज्या प्रत्ययाचें अदर्शन झालें असेल तो प्रत्यय पुढें असतांना जें अंग त्याला कार्य कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही' असा न 'लुमताङ्गस्य' या सूत्राचा अर्थ करावा व जे किरकोळ दोष येतील ते घालविण्याकरितां यत्न करावा असा निर्णय दिला आहे. यानंतर प्रत्ययाचा लोप अनेक ठिकाणीं शब्दाच्या शेवटच्या अक्षराला किंवा उपान्त्य वर्णाला सांगितला असल्यामुळें तशा अक्षराला व वर्णाला होणाऱ्या टि व उपधा या संज्ञांची लक्षणें 'अचोन्त्यादि टि' आणि 'अलोन्त्यात्पूर्व' (सू. ६४ व ६५) यांमध्ये सूत्रकारांनीं सांगितली आहेत व त्यांचें भाष्यकारांनीं विवेचन केलें आहे.

सूत्रांचा अर्थ करण्याकरितां व्यावा लागणारा एक महत्त्वाचा संकेत सांगितला आहे. पाणिनिच व्याकरण हें शब्दानुशासन म्हणजे शब्दशास्त्र असल्यामुळे 'सूत्रामध्ये अग्नि, दधि, कलि, शुक्र, अशा रीतीनें विशिष्ट शब्दांचें उच्चारण करून कायें सांगितलीं असतां तीं त्या शब्दस्वरूपाचा होतात, त्या शब्दाचेच अर्थीं असलेल्या वह्नि, वैश्वानर इत्यादि इतर शब्दांना तीं होत नाहीत' अशा आशयाच्या प्रस्तुत सूत्रामध्ये सांगितलेल्या 'शब्दस्वरूपग्रहणसंकेता'चें स्वरूप भाष्यकारांनीं स्पष्ट केलें आहे. पाणिनीच्या सूत्रामध्ये साधारणपणें सर्वत्र हा संकेत पाळला जातो, पण याला 'नदीमिश्र' (२।१।२०) 'चतुष्पाद्वयो ढञ्' (४।१।१३५) 'चतुष्पादो गर्भिण्या' (२।१।७१) 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) यांसारखीं अपवादस्थलेही पुष्कळच आढळून येतात. या ठिकाणीं नदी शब्दानें कोणतेही गङ्गा यमुना इत्यादि विशिष्ट नदीवाचक शब्द, चतुष्पाद् शब्दानें गो वगैरे चतुष्पादप्राणिवाचक शब्द व क्षुद्र शब्दानें दासी वगैरे क्षुद्रव्यक्तिवोधक शब्द घेतले जातात; नदी, चतुष्पाद्, क्षुद्र, हे शब्द घेतले जात नाहीत. या सूत्रावर सित्तद्विशेषाणां०, पितृपर्यायवचनस्य०, जितृपर्यायवचनस्यैव०, सित्तस्य० (वार्तिकें ५, ६, ७, ८) हीं चार वार्तिकें एक प्रकारानें विशेष महत्त्वाचीं आहेत. या वार्तिकांमधील सित्, पित्, जित् व सित् या चार शब्दांनीं 'विभाषा वृक्षमृग०' (२।४।१२) या सूत्रांतील वृक्ष शब्द, 'स्वे पुपः' (३।४।४०) या सूत्रांतील स्व शब्द 'सभा राजा०' (२।४।२३) या सूत्रांतील राजन् शब्द व 'पक्षिमत्स्य०' (४।४।३५) या सूत्रांतील मत्स्य शब्द हे अनुक्रमें समजावयाचे आहेत. इतकेंच नव्हे, तर वृक्ष व मत्स्य या शब्दांनीं त्यांचें विशेष सांगणारे शब्द व तसेंच स्व आणि राजन् या शब्दांनीं त्यांचे पर्यायशब्द द्यावयाचे आहेत असें वार्तिककारांनींच सांगितलें आहे. वार्तिककारांनीं स् प् ज् आणि झ असे वर्ण श्रेवटीं असलेले सित् पित् जित् व सित् असे शब्द येथें उच्चारले आहेत त्यावरून पाणिनीचे कालीं महत्त्वाच्या शब्दांचे विशेष सांगणारे शब्द तसेच पर्याय सांगणारे शब्द ज्यांमध्ये ओळीनें एकामागून एक घातले आहेत असे निघण्टूमध्ये दिले आहेत त्यांसारखे गण त्या घेळीं विद्वानांना मुखोद्गत असावे, व या गणांमध्ये केव्हां केव्हां न्यग्रोधस्, पिप्पलस्, प्लक्षस् अशा तऱ्हेनें सकार, तसेंच स्वप्, निजप्, अशा तऱ्हेनें पकार असे इत् वर्ण जोडून त्या त्या शब्दांचा पाठ केला असावा. पाणिनीनेंही 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो०' (३।१।१३४) या सूत्रांतील पचादि गणामध्ये नदट्, चरट्, गरट्, तरट्, चोरट्, देवट् अशीं ट् इत्संज्ञक असलेलीं प्रातिपदिकें घातलीं आहेत त्यावरून बरील विधानास एक प्रकारची पुष्टि मिळते.

१७६. सावर्ण्यग्रहण.

'अणुदित् सवर्णस्य०' (सू. ६९) हें वर्णांचे सवर्णवर्ण सांगणारें महत्त्वाचें सूत्र आहे. अण् म्हणजे अ इ वगैरे महेश्वराच्या सूत्रांमध्ये उच्चारलेले नञ् स्वर व ण् व र् ल् हीं पांच व्यंजनें. पाणिनिसूत्रांमध्ये जेथें जेथें यांपैकी कोणत्याही स्वराचें किंवा व्यंजनाचें उच्चारण केलें आहे तेथें तेथें अ इ इत्यादि वर्णांनीं जातिग्रहण सूत्रकारांना अभिप्रेत असल्यामुळे त्या वर्णांनीं त्यांचे न्हस्व दीर्घ वगैरे सवर्ण प्रकार व्याप्ति असा अणुदित्० या सूत्राचा अर्थ आहे. प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादि कांहीं ठिकाणीं सवर्णग्रहण इष्ट नसतें हें पाहून प्रत्यय या शब्दामध्येच प्रत्यय, आगम इत्यादिकांचा अंतर्भाव द्यावा या दृष्टीनें प्रत्यय शब्दाचा 'प्रातिपदोक्त सांगितलेला' हा अर्थ भाष्यकारांनीं केला आहे व 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' ही परिभाषा सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' या शब्दानें सूचित होते असेही न्हटलें आहे. ज्या ठिकाणीं अ, इ इत्यादि वर्णांनीं जातीचें ग्रहण इष्ट नसतें तेथें त्या वर्णांपुढें सूत्रामध्ये 'त' कार जोडलेला

असतो; व 'ज्या वर्णाला तकार जोडला असेल तो वर्ण उच्चारण्यास जेव्हा काल लागतो तेव्हा कालांतच उच्चारले जाणारे त्याचे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, अनुनासिक इत्यादि षोडशेद व्यावे; त्याचे ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत इत्यादि षोडशेद धेऊं नये' असे 'तपरस्तकालस्य' (सू. ७०) या पुढील सूत्रामध्ये सूत्रकारांनीच सांगितले आहे. उच्चारणाच्या व्यक्तीच्या द्रुत व विलंबित गतीने उच्चारणास जरी ज्यास्त काल लागला तरी तेथे वर्णस्वरूप कायमच राहतं, त्यांत बदल होत नाही असे येथे भाष्यकारांनी सांगितले आहे व चालणाऱ्यांच्या गतीमुळे जलदी किंवा उशीरां मनुष्य पोंचला असतां कोस योजन वगैरे अंतर कमीजास्त होत नाही असा दृष्टांत दिला आहे. द्रुत व विलंबित गतीने शब्दाचा गुण जो ध्वनि त्याच्या उच्चारणास जरी कमी-ज्यास्ती वेळ लागून त्यामध्ये बदल झाला तरी स्फोटस्वरूप नित्य असा जो खरा शब्द त्याच्यामध्ये उच्चारणाच्या द्रुत व विलंबित गतीने कांहीही बदल होत नाही असे येथे भाष्यकारांनी स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे. 'आदिरन्त्येन सहेता' (सू. ७१) या सूत्रामध्ये लाघव-प्रधान अशा पाणिनीच्या व्याकरणशास्त्रातील 'प्रत्याहार' या महत्वाच्या संज्ञेचे स्पष्टीकरण केले आहे.

१७७. तदन्तविधि.

'येन विधिस्तदन्तस्य' (सू. ७२) या सूत्राने पाणिनीसूत्रांचा अर्थ करण्याकरितां उपयोगी पडणाऱ्या 'तदन्तविधि' नांवाच्या महत्त्वाच्या संकेताचे निरूपण केले आहे. कोणत्याही विशेष्याला सूत्रामध्ये वर्ण, प्रत्यय इत्यादि प्रकारचे विशेषण दिले असेल तर त्या ठिकाणी विशेषणान्त शब्दसमुदाय व्यावा असा थोडक्यांत या सूत्राचा अर्थ आहे. या सूत्राचा उपयोग जरी अनेक ठिकाणी असला तरी हा तदन्तविधि घेतल्यास कांही ठिकाणी दोष येतात म्हणून वार्तिककारांनी ज्या ठिकाणी दोष येतात अशीं सर्व स्थळे म्हणजे समासविधि, प्रत्ययाविधि, उगिताचे उच्चारण, तसेच वर्णाचे उच्चारण, हीं सांगून त्या ठिकाणी तदन्तविधि धेऊं नये असे म्हटले आहे, व या परिभाषेच्या उपयोगाची मुख्य मुख्य अशीं अनेक स्थळे दाखविली आहेत. ज्या ठिकाणी शब्दाला प्रत्यय पुढे न लागता तो शब्दामध्येच शिरतो अशा ठिकाणी शिरलेल्या अकच्चे वगैरे प्रत्ययांसह जो शब्द तयार होतो तो मूळच्या शब्दासारखाच समजला जातो व त्यामुळे मूळच्या शब्दाला अव्यय, सर्वनाम इत्यादि ज्या संज्ञा असतात त्या त्यालाही होतात, तेथे प्रकृत सूत्राने कांहीही अडचण येत नाही हे लहान नद्या जरी येऊन आंत प्रविष्ट झाल्या तरी गंगा, सिंधू वगैरे मूळ नद्यांचा नावे कायमच राहतात हा दृष्टान्त देऊन भाष्यकारांनी स्पष्ट केले आहे. येथे वार्तिककारांनी या सूत्राची अनेक प्रयोजने दाखविली आहेत व या परिभाषासूत्रासारखा व तितकाच महत्त्वाचा 'यस्मिन्विधिस्तदादावत्प्रहणे' हाही संकेत सांगणे जरूर आहे असे म्हटले आहे. 'वृद्धिर्यस्याचामादिः', 'त्यदादीनि च' व 'एह प्राचां देशे' (सू. ७३, ७४, ७५) या तीन सूत्रांमध्ये सूत्रकारांनी वृद्ध या संज्ञेचे लक्षण दिले आहे व ज्या शब्दाचा पहिला स्वर आ, ऐ किंवा औ आहे असे शब्द, त्यद् तद् इत्यादि सर्वनामे व पूर्ववर्ती देगांमध्ये प्रचलित असलेली ए अथवा ओ याही स्वरांनीं मुक्त होणारी विशेषनामे नांना 'वृद्ध' ही संज्ञा दिली आहे. वार्तिककारांनी 'ही वृद्ध संज्ञा घेण्याविषयी संज्ञांना निवार कं यथे' असे सांगून व्यंजनांनी आरंभ होणाऱ्या मार्ग्य वगैरे शब्दां-

मधील पहिला स्वर हा वृद्धिसंज्ञक असल्यामुळे त्या शब्दांना ही 'वृद्ध' संज्ञा होते असें प्रतिपादन केले आहे. त्याप्रमाणेच 'विशेषनामं व गोत्रप्रत्ययान्त उत्तरपद असलेलीं नामं यांनाही वृद्ध ही संज्ञा विकल्पाने करावी' असें म्हटले आहे. 'एङ् प्राचां देशे' या सूत्रामध्ये प्राग्देश. शब्दाने कोणते देश विवक्षित आहेत याचे विवेचन 'प्रागुदञ्चौ विभजते०' या श्लोकवार्तिकांत केले आहे; पण ते वार्तिक भाष्यकारांनी दिले नाही.

नवान्हिकी समाप्त.

१७८. डित्किदतिदेशान्हिक (अ. १ पा. २ आन्हिक १). डित् व कित् या अतिदेशांचे विवेचन.

गुण किंवा वृद्धि होऊ नये म्हणून पाणिनीने इ अथवा क जोडूनच कांहीं प्रत्ययांचे विधान केले आहे व त्या सर्व प्रत्ययांना डित् अथवा कित् या नांवाने उल्लेख करण्याचा प्रघात आहे. पण कांहीं विशिष्ट धातूंच्या पुढे डित् किंवा कित् यापेक्षां निराळे प्रत्यय पुढे असतांनाही गुण किंवा वृद्धि होत नाहीत असे भाषेतील वैशिष्ट्य दिसून आल्यामुळे पाणिनीने अशा प्रत्ययांचे परिगणन करून कांहीं प्रत्यय डित्प्रत्ययांसारखे समजावे व कांहीं प्रत्यय कित्प्रत्ययांसारखे समजावे असे सांगितले आहे. पाणिनीने जरी त्या त्या सूत्रांमध्ये डिट् किंवा किट् अशा रीतीने वत् प्रत्यय न लावतां डित् किंवा कित् असाच शब्दप्रयोग केला असला तरी 'देवदत्त सिंह आहे' इत्यादि प्रकारच्या लोकव्यवहाराप्रमाणे अमुक प्रत्यय हा डित् होतो, अमुक प्रत्यय हा कित् होतो असे सांगणारीं सर्व सूत्रे डित् व कित् या पदांनीं डितासारखा व कितासारखा असा अतिदेशच सांगतात; संबन्ध किंवा आदेश किंवा संज्ञा सांगत नाहीत. या अतिदेशाने होणाऱ्या डित् व कित् प्रत्ययांमुळे मागील प्रकृतीला जी कार्ये होतील तीं करावयाचीं असतात; हे प्रत्यय प्रत्यक्ष डित् किंवा कित् नसल्यामुळे ते शेवटीं असलेल्या 'चुकुटि' यासारख्या धातूंना डित् समजून आत्मनेपद वगैरे कार्ये करावयाचीं नाहीत हे येथे भाष्यकारांनी स्पष्ट केले आहे. 'सर्वधातुकमपित्' (सू. ४) या सूत्राचा पिद्भिन्न सर्वधातुक प्रत्यय डित् होतो असा पर्युदास घेऊन अर्थ केला असतां एकादेशस्थलीं कांहीं दोष येतात; तसेंच, पित् सर्वधातुक डित् होत नाही असा प्रतिषेध घेऊन अर्थ केला असतांही इतर कांहीं ठिकाणीं दोष येतात. या सर्व दोषांचे निराकरण भाष्यकारांनीं स्थानिवद्भावांने केले आहे. 'इन्धिभवतिभ्यां च' (सू. ६) हे सूत्र न केले असतां चालेल या वार्तिककारांच्या म्हणण्याचे भाष्यकारांनीं समर्थन केले आहे. 'इको इल्' (सू. ९) या सूत्राने सांगितलेले इगन्त धातूपुढील सलादि सन् प्रत्ययांचे कित्व, 'स्थावोरिच' (सू. १७) या सूत्रातील इकाराचे तपरत्व, व 'न क्त्वा सेट्' (सू. १८) येथील क्त्वा शब्दाचा उपयोग यांविषयीं एकामागून एक केवळ तांत्रिक अडचणी व त्यांचे परिहार सांगणारीं श्लोकवार्तिके देऊन भाष्यकारांनीं त्यांचे विवरण केले आहे. हीं पूर्वपक्षउत्तरपक्षरूप श्लोकवार्तिके कात्यायनाचीं नसावीं; इतर वार्तिककारांनीं, संग्रहकारांनीं किंवा भाष्यकारांनींही तीं रचिलेलीं असणे शक्य आहे. हीं विवरणे जरी तांत्रिक स्वरूपाचीं असलीं तरी शास्त्राभ्यास करणाऱ्यांना विद्वत्समांमध्ये तीं पार उपयुक्त असल्यामुळे

कालांतरानें विद्वानांच्या पांडित्यपरीक्षणाचे कामी त्यांचा फार उपयोग होऊं लागला व त्यामुळें अशा तऱ्हेच्या विवेचनांत भरही पडूं लागली.

१७९. उदात्त, अनुदात्त वगैरे स्वरांचें विवेचन.

‘ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः’ (सू. २७) या सूत्रामध्ये स्वरांना लागणाऱ्या न्हस्व, दीर्घ व प्लुत या संज्ञांचें विवेचन केलें आहे. या संज्ञा तीन असल्यामुळें ज्यांना ह्या संज्ञा व्यावयाच्या ते एकमात्रिक, द्विमात्रिक आणि त्रिमात्रिक असे तीन प्रकारचे स्वरच ‘ऊ’ या पदानें व्यावयाचे व त्याकरितां उ, ऊ, ऊ२ या तीन ‘उ’कारांचा द्वन्द्व समास सूत्रांतील ‘ऊ’ या पदानें व्यावयाचा असें भाष्यकारांनीं येथें सांगितलें आहे; तसेंच, सूत्रांतील काल शब्दाचा उपयोग तपरोच्चारणासारखा समजावयाचा असेंही त्यांनीं सांगितलें आहे. या न्हस्व, दीर्घ व प्लुत उच्चारणांचे वाचतांत निरनिराळ्या वस्त्यांना जरी त्यांच्या द्रुत, मध्य व विलंबित वृत्तींमुळें कमीजास्ती वेळ लागला तरी त्या वृत्तींमुळें त्या त्या वर्णांच्या स्वरूपामध्ये फरक होत नाही. ‘अचश्च’ (सू. २९) या परिभाषासूत्रानें ‘न्हस्व, दीर्घ अथवा प्लुत शब्द उच्चारून न्हस्व, दीर्घ अथवा प्लुत स्वराचें जेथें विधान केलें असेल तेथें तो न्हस्व दीर्घ अथवा प्लुत अचाला म्हणजे स्वराळा होतो’ असें सांगितलें आहे. ‘अचश्च’ हें सूत्र ‘अलोन्त्यस्य’ (१।१।५२) या सूत्राचें परिपूरक सूत्रही नव्हे व त्याचा अपवादही नव्हे असा येथें भाष्यकारांनीं खुलासा केला आहे. यानंतर पुढील वारा (सू. २९-४०) सूत्रांचें विवेचन करतांना वेदामध्ये प्रामुख्याने आढळून येणाऱ्या उदात्त, अनुदात्त व स्वरित या तीन स्वरांच्या स्वरूपाविषयी भाष्यकारांनीं विवेचन केलें आहे. प्रथमतः, उदात्त वगैरे स्वरांच्या सांनिध्यामुळें व्यंजनं स्वरयुक्त भासतात, वास्तविक पाहतां व्यंजनांचें स्वरयुक्त उच्चारण होत नाही इतकेंच नव्हे तर अचाशिवाय म्हणजे अं आ इ ई इत्यादि स्वरांशिवाय त्यांचें उच्चारणही नीट होऊं शकत नाही असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. सूत्रकारांनीं ‘उच्चैरुदात्तः’ म्हणजे मोठ्या आवाजाला उदात्त म्हणावें व ‘नीचैरनुदात्तः’ म्हणजे घांरीक आवाजाला अनुदात्त म्हणावें असें सांगितलें आहे. लोकांमध्येही शब्द उच्चारणांना शरीरावयवांचा दीर्घपणा, ध्वनीचा रूक्षपणा, व कंठांतील मोकळ्या भागाचा संकोच हें मोठ्या आवाजाचें स्वरूप, व त्याचे उलट अवयवाचा शिथिलपणा, ध्वनीचा कोमलपणा व कंठांतील मोकळ्या भागाचा विकास हें घांरीक आवाजाचें स्वरूप अशीं स्वरूपें दिसलीं तरी तीं सर्व ठिकाणीं लागू पडत नाहीत; कारण, मोठा व घांरीक आवाज प्राणवायूच्या संचारावर अवलंबून असल्यामुळें कांहीं माणसांचा आवाज स्वभावतःच मोठा असतो व कांहींचा लहान असतो. वरील वस्तुस्थिति लक्षांत घेऊन आवाज मोठालहान कसाही असो, उच्चार करतांना जिभेचा स्पर्श कंठ वगैरे स्थानांच्या वरच्या वाजूला शाल्यास तें उच्च उच्चारण (उदात्त) व शालच्या वाजूला शाल्यास तें नीच उच्चारण (अनुदात्त) व या दोहींचें मिश्र उच्चारण तें स्वरित असें स्पष्टीकरण भाष्यकारांनीं केलें आहे; तसेंच स्वरिताच्या आरंभाच्या अर्धमात्रिक भागाला उदात्त म्हणण्यांत येतें असाही खुलासा केला आहे.

१८०. एकश्रुतीचें विवेचन.

‘एकश्रुति दूरालंबुद्धौ’ (सू. ३३) या सूत्रांत दूर अंतरावरून हांक मारली असतां संबोधनाचें उच्चारण ‘एकश्रुति’ होतें असें एकश्रुति उच्चारणाचें वर्णन केलें आहे. थोडक्यांत

म्हणावयाचें म्हणजे आपण नेहमीं बोलतो त्या वेळीं उदात्त, अनुदात्त या विशिष्ट स्वरांशिवाय होणारें जें उच्चारण त्यालाच 'एकश्रुति' हें नांव देण्यांत आलें आहे. प्रस्तुत सूत्राचें विवेचन करतांना एकश्रुति उच्चारण म्हणजे मुखस्थानांच्या ऊर्ध्वभागी व अधोभागी मिळून झालेलें एकश्रुति उच्चारण हें एक व 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सूत्रं ३५-४०) या सूत्रांमध्ये वर्णन केलेली उदात्त, उदात्ततर, अनुदात्त, अनुदात्ततर, स्वरित आणि स्वरितामधील अनुदात्तानें युक्त उदात्त अशीं सहा उच्चारणें मिळून सात स्वर कांहीं वैयाकरण मानतात असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. गाण्याच्या हल्लीं प्रचलित असलेल्या सात स्वरांशीं हे स्वर जुळवून पाहतां भाष्यकारांचे वेळीं सप्तस्वरयुक्त गान प्रचलित असावें असें दिसतें. 'यज्ञकर्मण्यजप०', 'उच्चैस्तरां०', 'विभाषा छन्दसि' आणि 'स्वरितात्संहिताया०' (सू. ३४, ३५, ३६, ३८) या चार सूत्रांमध्ये एकश्रुति उच्चारण केव्हां केलें जातें हें सूत्रकारांनीं सांगितलें आहे. 'सुब्रह्मण्या' नांवाच्या वेदशास्त्रेमध्ये एकश्रुतीच्या ऐवजीं स्वरिताला उदात्त केला जातो असेंही सूत्रकारांनीं म्हटलें आहे, व वार्तिककारांनीं कोणत्या प्रसंगीं तसा उदात्त केला जातो त्याचा खुलासा केला आहे. 'अपृक्त एकाळ०' (सू. ४१) व 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः०' (सू. ४२) या सूत्रांमध्ये 'अपृक्त' व 'कर्मधारय' या संज्ञा सूत्रकारांनीं सांगितल्या आहेत. कर्मधारय ही महासंज्ञा पूर्वाचार्यांनीं दिलेलीच सूत्रकारांनीं घेतली असावी. ही संज्ञा कां देण्यांत आली असावी याचें विवेचन भाष्यकारांनीं केलें नाहीं व इतरत्र कोठें आढळत नाहीं. 'प्रथमानिर्दिष्टं०' व 'एकविभक्ति०' (सू. ४३, ४४) या दोन सूत्रांमध्ये सूत्रकारांनीं उपसर्जनाचे दोन प्रकार दिले आहेत व भाष्यकारांनीं ही महासंज्ञा अन्वर्थक आहे असें सांगून लोकांतल्याप्रमाणेंच अप्रधान शब्द हा साधारणतः उपसर्जन असतो असें म्हटलें आहे.

१८१. प्रातिपदिकसंज्ञान्हिक (अ. १ पा. २ आन्हि २). प्रातिपदिक संज्ञा.

या आन्हिकांत साधारणतः प्रातिपदिक व त्याचें स्वरूप यांचा विचार केला असल्यामुळें याला प्रातिपदिकसंज्ञान्हिक म्हणतां येईल. 'अर्थवदधातु०' व 'कृतद्धित०' (सू. ४५-४६) या दोन सूत्रांमध्ये ज्याला प्रत्यय पुढें लाविला जातो असें—तद्धितप्रत्ययान्त, कृप्रत्ययान्त, सामासिक, अथवा केवळ—जें अर्थयुक्त शब्दस्वरूप त्याला प्रातिपदिक ही संज्ञा पाणिनीय व्याकरणांत दिली आहे. 'बातृ व प्रत्यय यांना मात्र ही प्रातिपदिक संज्ञा दिली जात नाहीं. सूत्रकारांनीं दिलेल्या प्रातिपदिक शब्दाच्या व्याख्येवरून अर्थयुक्त शब्दाचे मुख्यतः दोन प्रकार पडतात; एक धातु व दुसरा प्रातिपदिक. आकाङ्क्षा, योग्यता व संनिधि यांनीं सहित व अर्थयुक्त अशा अनेक पदांचा समुदाय मिळून वाक्य होतें व त्यामुळें अशा

१. याविषयीं विवेचन मागे पृ. १६६ परि. ७८ मध्ये केलें आहे.

२. याविषयीं संक्षिप्त विवेचन डॉ. फ्रक्लिन् एड्गर्टन् यांनीं अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटी जर्नलच्या १९५२ एप्रिल जूनच्या अंकांमध्ये निबंध लिहून केलें आहे (अ. ओ. सो. जर्नल भाग ७२). लेखकानेंही भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट ऍनल्स भाग ३३ सन १९५२ च्या अंकांमध्ये 'कर्मधारय संज्ञा' या मध्याख्यालां पुढें २३८-२४४ मध्ये शास्त्रीयदृष्ट्या विवेचन केलें आहे.

वाक्याला जरी अर्थ असला तरी तो पदांच्याच अर्थाचा संसर्ग अशा रूपाने असतो; तो स्वतंत्र निराळा नसतो; म्हणून वाक्याला प्रातिपदिक संज्ञा देतां येत नाही. शिवाय पदसमूहाला जर प्रातिपदिक म्हणावयाचें तर समासरूपी समुदायालाच म्हणावें, दुसऱ्या समुदायाला म्हणू नये असें 'कृत्तद्धितसमासाश्च' या सूत्रांतील 'समास' या शब्दावरून सूचित होतें. तसेंच, 'आख्यातमाख्यातेन०' (२।१।७२ वार्तिक) व 'जहि कर्मणा०' (६।१।७२ गणसूत्र) यांनी क्रियापदाशी सुद्धा समास सांगितला असल्यामुळे समासाशिवाय इतर ठिकाणी क्रियापदाला प्रातिपदिक संज्ञा होत नाही हें सूचित होतें. विभक्तिप्रत्यययुक्त अशा प्रातिपदिकापासून जरी अर्थ मनांत येत असला व विभक्तिप्रत्ययानें रहित अशा प्रातिपदिकाचा जरी प्रयोग होत नसला तरी प्रातिपदिकाला अर्थ असतो हें अन्वयव्यतिरेकांवरून सहज लक्षांत येतें. पदामधील निरनिराळ्या वर्णांना अर्थ असतो किंवा नाही हा विचार प्रत्याहारादिकांत करून वर्ण अनर्थक आहेत असें जरी वार्तिककारांनी ठरविलें असलें तरी वर्णसमूहाला अर्थ असल्यामुळे वर्णांना अर्थ असलाच पाहिजे या विचाराला तेथें उत्तर दिलें नाही तें येथें दिलें आहे; व अवयव जरी विशिष्ट कार्य करण्याला असमर्थ असले तरी अवयवांचा संघात तें काम करूं शकतो असा दृष्टान्त देऊन वर्ण अनर्थक असले तरी हरकत नाही असें भाष्यकारांनी त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे.

१८२. प्रातिपदिकांचे अर्थ, लिंग व संख्या.

प्रातिपदिक हें अर्थयुक्त असेंच शब्दस्वरूप असलें पाहिजे या नियमाला निपात हे अपवाद आहेत. निपात जरी अर्थरहित असले तरी त्यांना प्रातिपदिक म्हणावें (निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्) असें वार्तिककारांनी सांगितलें आहे. निपातांना विभक्तिप्रत्यय जोडून त्या प्रत्ययांचा लुक् करावा; विभक्तिप्रत्यय जोडल्यामुळे निपातांना पदसंज्ञा होऊं शकेल व पदसंज्ञा सात्त्यावर निपातांना योग्य ते स्वर मिळतील व त्यांचे पुढील क्रियापदाला सर्वनिघात होऊं शकेल असे निपातांना प्रातिपदिक संज्ञा देण्याचे भाष्यकारांनी उपयोग सांगितले आहेत. 'अर्थवत्०' (सू. ४५) या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' या पदाचा अर्थ प्रतिषेध घेऊन करावा किंवा पर्युदास घेऊन करावा हा विचार करून दोन्ही पक्षां 'ह्रस्वो नपुंसके०' (सू. ४७) या सूत्रानें काण्डे, कुड्डे इत्यादि ठिकाणी ह्रस्व प्राप्त होतो तो न व्हावा म्हणून 'ह्रस्वो नपुंसके०' या सूत्रामध्यें 'प्रातिपदिकस्य' याच्याऐवजी 'यत्तस्य' पाठ घेणें बरें असें येथें भाष्यकारांनी सांगितलें आहे. 'ह्रस्वो नपुंसके०' या सूत्रांत 'प्रातिपदिकस्य' हें पद घातलें असल्यामुळे क्रियापदांना कर्ता अथवा कर्म यांचे निमित्तानें लिंगावेवढा आहे असें मानिलें तरी रमते, भूयते इत्यादि ठिकाणी ह्रस्व होत नाही. अव्ययें ही प्रातिपदिकें अमूनही 'दोषा', 'नाना' इत्यादि ठिकाणी नपुंसक ह्रस्व होत नाही; कारण, अव्ययापासून मनांत येणारा अर्थ लिंगरहित असतो हें 'न वा लिङ्गमावात्' (१।२।४७ वा. ४) या वार्तिकानें स्पष्ट सांगितलें आहे. क्रियापदांप्रमाणेंच कांहीं अव्ययें प्रानुगतांने विभक्त्यर्थ दाखवितात, तर कांहीं अव्ययें क्रियाही दाखवितात असें जरी असलें तरी विभक्त्यर्थ आणि क्रिया यांचे ठिकाणी लिंगकल्पना व संख्याकल्पना नसल्यामुळे अव्ययें ही लिंगांप्रारहितच असतात असें सांगून भाष्यकारांनी वार्तिककारांच्या म्हणण्याचें समर्थन देतें आहे. 'गोत्रिगोत्रमर्तनस्य' (सू. ४८) या सूत्रानें उपसर्जन असलेल्या 'गो' या शब्दाचा व ख्रीलिंगी शब्दांना ह्रस्व सांगितला आहे. ख्रीलिंगी शब्द याचा अर्थ 'क्रियाम्' या अर्थाने सांगितलेला ख्रीप्रत्यय ज्यांच्या शेपटी आहेत असे शब्द अग्रा वार्तिककारांनी

केला आहे; त्यामुळे उणादि 'ई' प्रत्यय शेवटी असलेल्या लक्ष्मी वगैरे शब्दांना ह्रस्व होत नाही. 'लुक्त्वद्धितलुकि' व 'इद् गोण्याः' (सू. ४९, ५०) या सूत्रांनी तद्धित प्रत्ययांचा लुक् झाल्यावर स्त्रीप्रत्ययाचाही लुक् होतो व गोणी यांतील दीर्घ 'ईकाराला' ह्रस्व इ होतो असे सांगितले आहे. 'इद्गोण्याः' हे सूत्र जरी महत्वाचे नसले तरी त्या सूत्रांतील 'इत्' शब्दाच्या उपयोगाविषयी एक श्लोकबद्ध वार्तिक भाष्यकारांनी दिले आहे; यावरून भाष्यकारांचे वेळी पाणिनिसूत्रांचा अभ्यास जोराने चालू होता व सूत्रांच्या अर्थाविषयी व पदांच्या उपयुक्तते-विषयी पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपाने विस्तृत चर्चा होत असे असे स्पष्ट दिसून येते. अशा तऱ्हेची श्लोकबद्ध वार्तिकां अनेक सूत्रांवर भाष्यकारांनी उद्धृत केली आहेत. त्यांवरून पाणिनिसूत्रांचे श्लोकबद्ध व्याख्यानही भाष्यकारांचे वेळी ग्रंथरूपाने असणे शक्य आहे. महाभाष्यदीपिकेमध्ये भर्तृहरिने अशा वार्तिकांविषयी 'श्लोकवार्तिक' शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्यावरून बरील विधानाला पुष्टि मिळण्यासारखी आहे.

१८३. प्रत्ययाचा लुप् झाल्यानंतर प्रातिपदिकाचे स्वरूप.

'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (सूत्र ५१) या सूत्रापासून 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' (सू. ५७) या सूत्रपर्यंत सात सूत्रांमध्ये प्रत्ययाचा लुप् झाला असतांना प्रातिपदिकाचे स्वरूप कसे राहते याविषयी विवेचन केले आहे. प्रत्ययाचा लुप् झाल्यावर ज्या प्रकृतीला तो प्रत्यय लावला होता त्या प्रकृतीच्या अर्थाला अनुसरून लिंग आणि वचन यांची व्यवस्था करावी असे 'लुपि युक्तवत्०' या सूत्राचे तात्पर्य आहे. अशा शब्दांच्या विशेषणांनाही विशेष्याचेच लिंगवचन-वाचक प्रत्यय लावावे; विशेषण शब्द जर जातिवाचक असेल तर मात्र त्याला स्वतःच्याच लिंग-वचनाप्रमाणे प्रत्यय लागतात असे 'विशेषणानां चाजातेः' (सू. ५३) या सूत्रांत सांगितले आहे. या नियमांना वार्तिककारांनी काही अपवादस्थले सांगितली आहेत. उदाहरणार्थ— हरीतकीची फळे या अर्थी 'हरीतक्यः' असा प्रयोग होतो. 'तदशिष्यं०' (सू. ५३) पासून 'कालोपसर्जने०' (सू. ५७) या सूत्रपर्यंत पांच सूत्रांमध्ये 'लुपि युक्तवत्०' या सूत्राने सांगितलेल्या 'युक्तवद्भावा'चे प्रयोजन वास्तविकरीत्या काही नाही; कारण, शब्दांना स्वभावतःच अर्थ असतो व त्याप्रमाणे लिंगवचने होतात असे सूत्रकारांनीच सांगितले आहे व आपणच रचिलेले 'लुपि युक्तवत्०' (सू. ५१) हे सूत्र व्यर्थ आहे असे म्हटले आहे. अशा तऱ्हेचे सूत्रकारांनी केलेले सूत्रवैयर्थ्याचे विवेचन सूत्रपाठांत येथेच सांपडते यावरून 'लुपि युक्तवत्०' व 'विशेषणानां०' ही दोन सूत्रे पाणिनीने पूर्ववैयाकरणांना मान देऊन त्यांनी रचिलेली म्हणून जरी आवश्यक नसली तरी घेतली असावी व 'तदशिष्यं०' इत्यादि पांच सूत्रांमध्ये त्यांवर चर्चा केली असावी. अथवा पाणिनीच्या सूत्रांचा अभ्यास चालू झाल्यावर या दोन सूत्रांवर टीकास्प व्याख्यान पुढील पांच सूत्रांमध्ये वार्तिककारांनी केले असावे व सूत्रपाठ कायम राहण्याचे पूर्वी 'तदशिष्यं०' इत्यादि पांच वार्तिकांचे सूत्रपाठामध्ये समाविष्ट केली गेली असावी. 'जाल्या-

ख्यायाम्०' (सू. ५८) या सूत्रापासून ' तिष्यपुनर्वस्वोः०' (सू. ६३) या सूत्रापर्यंत सहा सूत्रांमध्ये शब्दाच्या अर्थाला अनुसरून ज्या ठिकाणी लिंगवचनं दृष्टीस पडत नाहीत असे काही शब्द दिले आहेत. त्यांपैकी ' अस्मद् ' हा एक शब्द आहे; त्याचा ' वयं ' असा प्रयोग बोलणारा एक अथवा दोन असतांनाही होतो असे सूत्रकारांनी म्हटलं आहे. तसेंच, काही नक्षत्रवाचक शब्दांच्या वावर्तीतही वस्तुस्थितीला धरून वचनाचा प्रयोग होत नाही असेही म्हटलं आहे. कदाचित् वेदकांनी नक्षत्रांच्या योगतारा विचारांत घेऊन व तिष्य आणि पुनर्वसु दोन्ही मिळून एक नक्षत्रविभाग मानून बहुवचन केलं असणं शक्य आहे; तसेंच विशाखा नक्षत्राच्या दोन योगतारा विचारांत घेऊन द्विवचन केलं जात असावं.

१८४. एकशेषान्हिक (अ. १ पा. २. आन्हिक ३.). एकशेष शब्दाच्या अर्था-
विषयीं भिन्नभिन्न मतं.

या महत्वाच्या आन्हिकामध्ये एकशेषाचें मार्मिक विवेचन केल्यामुळें त्याला एकशेषान्हिक म्हणतां येणें शक्य आहे. प्रथमतः वार्तिककारांनीं एक शब्द एकच पदार्थ दाखवून शकतो असें असल्यामुळें द्विवचनान्त व बहुवचनान्त शब्दप्रयोगावरून समजून येणारे दोन किंवा दोहीहून ज्यास्त अर्थ दाखविण्यास वास्तविक पाहतां जितके पदार्थ तितक्याच शब्दांची जरूर आहे, परंतु लोकव्यवहारामध्ये एकच शब्द दिसून येतो म्हणून सूत्रकारांना एकशेषाचें विधान करावें लागलें असें म्हटलें आहे. ' एकशेष ' शब्दाचा बरोबर अर्थ कोणता आहे याविषयीं निरनिराळीं मतं वार्तिककारांनीं दिली आहेत व भाष्यकारांनीं त्यांचें सुंदर स्पष्टीकरण केलें आहे. ' बहुवचन दाखविण्याकरितां एकापुढें एक ठेवलेल्या एकाच स्वरूपाच्या अनेक शब्दांपैकीं एकच शिल्लक राहतो ' असा अर्थ केल्यास शब्दसमूहाला फक्त समासामध्येच प्रातिपदिक संज्ञा होते असा नियम असल्यामुळें त्या अनेक शब्दांना मिळून प्रातिपदिक संज्ञाच करतां येणार नाही; व त्यामुळें त्यांना विभक्तिप्रत्ययच लावितां येणार नाहीं. आतां, ही अडचण टाळण्याकरितां ' विभक्तिप्रत्ययासहित अनेक शब्दांपैकीं एकच शिल्लक राहतो ' असा अर्थ केला तर, एकाशिवाय वाकीचीं शब्दस्वरूपेंच फक्त नाहीशीं झाल्यामुळें शब्द एक शिल्लक राहील पण प्रत्यय मात्र सर्व शिल्लक राहतील व एकच शब्द व त्याचेवरोबर अनेक विभक्तिप्रत्यय या सर्वांना मिळून एकशेष म्हणण्याची पाळी येईल. आतां ' पुन्हां पुन्हां उच्चारलेल्या शब्दांचा समास होतो आणि त्या शब्दांपैकीं एकच शब्द शिल्लक राहतो ' असा अर्थ केला तर विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होऊन ते नाहीसे होतील व शेवटीं योग्य तो एकच विभक्तिप्रत्यय लागेल हें जरी शक्य असलें तरी समास झाल्यामुळें त्या शब्दाला समासस्वर होईल, तसेंच, त्या शब्दाला समासान्त म्हणून सांगितलेले प्रत्यय लागतील हे दोष राहतील; येवढेंच नव्हे, तर तिङन्त शब्दस्वरूपांचा समास होत नसल्यामुळें पचति च पचति च यांचें एकशेषानें पचतः असें रूप होणार नाही; व तसें रूप साधावयाचें म्हटल्यास तिङन्तांचा समास सांगावा लागेल. आतां वरील पक्षांतील दोष टाळण्याकरितां राम स् राम स् राम स् अशी स्थिति असतांना समास होण्यापूर्वीच एकशेष होतो म्हणून एकच शब्द ठेवला व विभक्ति प्रत्ययांचा लुक् सांगितला तरी एकशेष झाल्यावर विभक्ति प्रत्ययांचा एकदां लुक् झाल्यामुळें द्विवचनप्रत्यय, बहुवचनप्रत्यय वगैरे प्रत्यय पुन्हां निराळे सांगावे लागतील व तथा ठिकाणीं प्राप्त झालेल्या द्वन्द्व संज्ञेचा निषेध सांगावा लागेल. आतां ' विभक्त्यन्त शब्दांचें अनेक वेळां उच्चारण करून एकच विभक्त्यन्त शब्द कायम ठेवणें ' अशी एकशेष शब्दाची व्याख्या केल्यास ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां (दिहि) या

तृतीयान्त व चतुर्थ्यन्त पदांचाही एकशेष होऊं लागेल; त्याप्रमाणेंच 'मापणारा' या अर्थाचा मातृ शब्द व जननी या अर्थाचा मातृ शब्द यांचें विभक्त्यन्त मातृभ्याम् हें रूप सारखें असल्यामुळें मातृभ्याम् मातृभ्याम् या भिन्नार्थी व भिन्नलिंगी शब्दांचाही एकशेष होऊं लागेल; व द्वन्द्व संज्ञा प्राप्त झाल्यामुळें तिचा निषेध सांगावा लागेल व योग्य त्या विभक्तिप्रत्ययांचेही पुन्हां विधान करावें लागेल.

१८५. एकशेष शब्दाची व्याख्या.

या सर्व पक्षांचें विवेचन करून भाष्यकारांनीं वर दाखविलेले सर्व दोष न येतील अशा रीतीनें शब्दस्वरूपाला प्राधान्य देऊन एकशेष शब्दाची व्याख्या केली आहे; व एकविभक्तौ याचा 'विभक्तीची विवक्षा असतांना' असा अर्थ करून 'विवक्षित विभक्तिप्रत्यय लागण्याच्या पूर्वी समान शब्दस्वरूप असणाऱ्या अनेक प्रातिपदिकांपैकीं एक शिल्पक राहणें' अशी 'एकशेष' शब्दाची व्याख्या दिली आहे. अशी व्याख्या केली असतां एकशेषापूर्वीचे शब्द विभक्त्यन्त नसल्यामुळें वाकीचे शब्द नाहींसे झाल्यानंतर जो एक शब्द राहील त्याला प्रातिपदिक ही संज्ञा होईल; व त्या प्रातिपदिकाच्या विवक्षित अर्थाप्रमाणें त्याला विभक्तिप्रत्ययही जोडले जातील. पञ्च वगैरे धातूंमध्ये स्वभावतःच लिंग व संख्या नसल्यामुळें पञ्चतः, पञ्चन्ति इत्यादि ठिकाणीं एकशेष होत नाहीं. ज्याप्रमाणें रामौ, रामाः हीं एकशेष होऊन साधिलेलीं रूपें आहेत तशीं पञ्चतः पञ्चन्ति हीं नाहींत. त्या ठिकाणीं तिङ् प्रत्ययाचा अर्थ जो कर्ता अथवा कर्म त्याच्या संख्येप्रमाणें व स्वरूपाप्रमाणें धातूहून पुरुष व संख्या यांचा वाचक तिङ् प्रत्यय केला जातो. वरतीं विवेचन केलें आहे त्यास अनुसरून एकशेषामध्ये अर्थ निराळे असूनही प्रातिपदिकरूपी शब्द सरूप असल्यास माषाः अक्षाः इत्यादि ठिकाणीं एकशेष होतो असें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे. माष शब्दाचे उडीद, माषा (वजन $\frac{1}{16}$ तोळा) व ग्रीहिविशेष असे तीन अर्थ आहेत; तसेंच फासा, विन्वा आणि गाडीचा कणा असे तीन अक्ष शब्दाचे अर्थ आहेत. माषाः व अक्षाः या शब्दांनीं अनुक्रमें ते सर्व घेतले जातात. काव्यामध्ये श्लेषाच्या उदाहरणांमध्ये असा एकशेष आढळून येतो. शब्द भिन्न असून त्यांचा अर्थ एकच असेल तरही वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ, या ठिकाणीं एकशेष होऊन वक्रदण्डाः अथवा कुटिलदण्डाः असा प्रयोग होतो. त्याप्रमाणेंच निरनिराळे पुरुष दाखविणाऱ्या एकाच धातूच्या तिङन्तांचा (क्रियापदांचा) एकशेष होतो असेही वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे.

१८६. जात्यभिधानपक्षीं व व्यक्त्यभिधानपक्षीं एकशेषाच्या आवश्यकतेचें विवेचन.

एक शब्द एकच व्यक्ति दाखवितो असें व्यक्त्यर्थप्रधान मत घेतलें असतां अनेक व्यक्तींचें प्रतिपादन करावयास अनेक शब्दांची जरूर असते त्यामुळें तेथें एकशेष व्यावाच लागतो. पण सहविवक्षा असतांना एकच शब्द अनेक अर्थांचें प्रतिपादन करूं शकतो; म्हणजे बहुवचनप्रतिपादकता ही मूलचीच आहे असें जात्यर्थप्रधान मत घेतल्यास एकशेषाची जरूरच नाहीं. विवक्षित अर्थाचा बोध करून देणें हा शब्दस्वभावच आहे असें वार्तिककारांनीं प्रति-

पादन केलें आहे. जाति व व्यक्ति असे शब्दाचे स्वभावतःच दोन अर्थ होतात व शास्त्रांतही ते मानिले जातात. व्यक्ती जरी निरनिराळ्या असल्या तरी त्यांमध्ये असणारी एकच प्रकारची बुद्धि, गो वगैरे शब्द उच्चारले असतां त्यांवरून पांढरी गाय काळी गाय, वगैरे व्यक्तिगत भेद मनांत न येणें, एकाच शब्दप्रयोगावरून त्या शब्दानें दाखविल्या जाणाऱ्या सगळ्या व्यक्तींचें होणारें ज्ञान, तसेंच ब्राह्मणो न हन्तव्यः (ब्राह्मणाला माहं नये), सुरा न पेया (दारू पिऊं नये) यांसारखे धर्मशास्त्रांतील जातिवाचक प्रयोग यांवरून सिद्ध होणाऱ्या ' शब्द हे सामान्यार्थांचेंच प्रतिपादन करितात ' या वाजप्यायनाच्या जातिपक्षाचें वार्तिककारांनीं विवेचन केलें आहे. त्यानंतर संग्रहकार व्याडि यांचा व्यक्तिपक्ष मांडला आहे; व त्याला ब्राह्मणी, ब्राह्मणौ इत्यादि शब्दप्रयोगांवरून होणारें व्यक्तिगत लिंगसंख्याचें ज्ञान, व्यक्तीला उद्देशून सांगितलेली वैदिक विधिवाक्यें, शब्दांनीं सांगितलेल्या उत्पत्ति विनाश इत्यादि धर्मांचें व्यक्तीमध्येच आढळून येणारें अस्तित्व वगैरे समर्थक हेतू दिले आहेत. यानंतर लिंग व संख्या हीं जरी व्यक्तिगत असलीं तरी व्यक्तीच्या संबंधामुलें जातीमध्येही तीं तात्पुरतीं मानिलीं जाणें शक्य आहे असें प्रतिपादन केलें आहे व जातिपक्षां शब्दाला लिंग व संख्या यांचा योग न होणें ही अडचण दूर केली आहे.

१८७. शास्त्रीय लिंगकल्पनेचें विवेचन.

वार्तिककारांनीं या ठिकाणीं लिंगकल्पनेचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे व भाष्यकारांनीं त्याचें मुद्देसूद स्पष्टीकरण केलें आहे. लोकांमध्ये लिंगकल्पना ही जरी पुरुष व स्त्री या नैसर्गिक भेदावर अवलंबून असली तरी शास्त्रीय कार्यें कर्तव्य असतांना शास्त्रीय लिंगकल्पनेवरच शब्दाचें लिंग अवलंबून असतें. वैयाकरणांनीं या बाबतीत 'प्रवृत्ति' म्हणजे उद्युक्त होणें हें पुष्टिगाचें गमक व 'स्त्यान' म्हणजे जुळणें हें स्त्रीलिंगाचें गमक म्हणून घेतलें आहे. वार्तिककारांनीं 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्' (म. भा. भाषांतर, भाग ४ पृ. १९, या शब्दांमध्ये शास्त्रीय लिंगाची परंपरागत कल्पना मांडली आहे. तसेंच 'संस्त्याने स्त्यायतेर्द्ध्व स्त्री, सूतेः सप्पसवे पुमान्' या श्लोकांघात स्त्री व पुमान् या शब्दांची व्युत्पत्ति सांगितली आहे. व भाष्यकारांनीं प्रसव या शब्दाचा प्रवृत्ति हा अर्थ केला आहे. वाढ व ऱ्हास हें प्रवृत्तीचें चिन्ह दिसून येतें. लिंग ठरविणें हे लोकांचें विवक्षेवर अवलंबून असतें. शेवटी, शब्दाचे जाति व व्यक्ति असे दोनही अर्थ असतात; त्यांमध्ये कोणाला प्राधान्य व कोणाला गौणत्व द्यावयाचें हें लोकविवक्षेवर अवलंबून असतें. शब्दाच्या अर्थांमध्ये प्रवृत्ति ही प्राधान्यानें विवक्षित असल्यास तो शब्द पुष्टिगी मानिला जातो, व स्त्यान म्हणजे जुळणी हा अर्थ विवक्षित असल्यास तो शब्द स्त्रीलिंगी समजला जातो. प्रवृत्ति व स्त्यान यांचे अभावीं शब्द नपुंसकलिंगी समजला जातो. 'वृद्धो यूना०' व 'पुमान् म्रिया' (सू. ६५, ६७) या सूत्रांमध्ये दोन अथवा अधिक भिन्नभिन्न शब्दस्वरूपांमध्ये वेव्हां केव्हां एकशेष दृष्टीस पडतो अर्धे सांगितलें आहे. या एकशेषांत जरी शब्दस्वरूप

१. या ओळीत 'सू.' धातूवरून प्रसव या अर्था पुमान् शब्द सापडतो (सूतेः प्रसवे पुमान्) असें २:२८८ अर्थः प्रसव कोणता ते सांगितलें नाहीं; व सः या रादिनेल्या शब्दाचे विवेचनही केले नाहीं उणादि-सूत्र 'सः पुमान्' (४:१७७) असे आहे. त्यावरून सू. धातूला 'टुमटुम्' हा प्रत्यय लागून 'सू' धातूमधील सङ्गणना (स) 'प'कार (प) दोनो असे या ओळीने तात्पर्य दिसते व त्या अनुवेषानें 'सःप' असा सू. ५३ व 'सूतेः सः प्रसवे पुमान्' अशी मूलवां ओळ कसावी.

भिन्न असलें तरी दोन्ही शब्दांची जाति एकच असते व प्रधान असा पुष्टिगी शब्द शिष्टक राहतो असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. भ्रातृ आणि स्वसृ, पुत्र आणि दुहितृ, तसेंच श्वश्रू आणि श्वशुर या शब्दांचेही एकशेष होतात व प्रधान असा पुष्टिगी शब्द शिष्टक राहतो व त्याला अनुसरून पुष्टिगी प्रयोग होतो; वचन मात्र अर्थात्तच द्विवचन होतें. येथें दिलेल्या पितृ आणि मातृ, भ्रातृ आणि स्वसृ इत्यादि शब्दांविषयीं विशेष लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट म्हणजे पितृ भ्रातृ इत्यादि शब्दांना टाप् डीप् यांसारखा स्त्रीप्रत्यय जोडून स्त्रीत्ववाचक शब्द केव्हांही होत नसतो, व स्त्रीत्वविवक्षा असतांना मातृ स्वसृ इत्यादि स्वतंत्र शब्दच वापरले जातात. शैबटीं 'त्यदादीनि०' (सू. ७२) या सूत्रामध्यें सामान्य अर्थाचे वाचक जे सर्वनाम शब्द त्यांचा विशेषवाचक अशा कोणत्याही नामाशीं एकशेष होतो व तेथें सर्वनाम शब्दच शिष्टक राहतो असें सूत्रकारांनीं सांगितलें आहे, व आपलें एकशेष प्रकरण पुरें केलें आहे. हें एकशेष प्रकरण पाणिनिव्याकरणाचें वैशिष्ट्य आहे. पूर्ववैयाकरणांच्या ग्रंथांत एकशेषकल्पना नव्हती असें दिसतें.

१८८. धातुलक्षणाह्निक (अ. १ पा. ३ आह्निक १). धातुसंज्ञाविवेचन.

पहिल्या दोन पादांमध्ये शुद्ध शब्द कोणते व अशुद्ध शब्द कोणते हें कळणें असें व्याकरणशास्त्राचें प्रयोजन सांगितलें. त्याप्रमाणेंच, शुद्ध शब्दांची संपूर्ण यादी देणें जरी अशक्य असलें तरी कांहीं सामान्यनियम व कांहीं अपवाद सांगून शुद्ध शब्दांचें ज्ञान करून देणें शक्य आहे असेंही सांगितलें. हे नियम व अपवादही थोडक्यांत देतां यावे म्हणून कांहीं शास्त्रीय संज्ञा व परिभाषा करणें इष्ट असल्यामुळें व्याकरणशास्त्रांतील मुख्य मुख्य संज्ञा व परिभाषा सांगितल्या व त्यानंतर शुद्ध शब्दांच्या सामान्य स्वरूपाचें विवेचन केलें. या शुद्ध शब्दांचे मुख्य मुख्य प्रकार म्हणजे प्रातिपदिकें, धातू आणि प्रत्यय, व प्रातिपदिकांचे कृदन्त, तद्धितान्त आणि समास हे अवांतर प्रकार सूत्रकारांना अभिप्रेत असावे असें 'अर्थवदधातु०' व 'कृतद्धित०' (१२।४५, ४६) या सूत्रांवरून दिसून येतें. पुष्कळशीं प्रातिपदिकें धातुसाधित असल्यामुळें प्रथमतः धातूंच्या स्वरूपाबद्दल विवेचन करणें जरूर आहे व तें या पादाच्या पहिल्या आन्हिकामध्यें केलें असल्यामुळें या आन्हिकाला 'धातुलक्षणाह्निक' हें नांव देतां येणें शक्य आहे. 'भूवादयो धातवः' (१३।१) या सूत्राचें व त्यावरील वार्तिकांचें भाष्यकारांनीं केलेलें विवरण फार मार्मिक आहे. वरवर पाहिलें असतां 'भूवादयो०' या सूत्राचा अर्थ 'भू' या धातूला आरंभ करून गणपाठामध्यें दिलेल्या सर्व शब्दस्वरूपांना धातू म्हणावें असा होतो; पण या अर्थानें सर्व कार्य भागत नाहीं व 'धातु' या संज्ञेचें लक्षणही सांगितलें जात नाहीं. शिवाय केवळ गणपाठांतील शब्दोच्चारणांवरून प्रथम भू धातू, त्यानंतर एध् धातू अशा रीतीनें वेगवेगळीं धातुस्वरूपें समजणेंही कठिण आहे. या ठिकाणीं सूत्रपाठापेक्षां गणपाठ निराळा व तो सूत्रपाठापूर्वीं पाणिनीनें रचिला असावा असा निष्कर्ष सूत्रांतील 'आदि' या शब्दावरून मोठ्या खुबीनें भाष्यकारांनीं काढला आहे. धातु म्हणजे काय तें समजल्यानंतरच धातुपाठांतील धातू वेगवेगळे काढणें शक्य होतें म्हणून धातु म्हणजे क्रिया दाखविणारा शब्द असें लक्षण भाष्यकारांनीं प्रथम दिलें आहे. ही क्रिया पचति, पठति वगैरे प्रत्ययान्त शब्दांहूनच भाषेमध्ये जरी कळते तरी अन्वयव्यतिरेकांवरून पच्, पठ् इत्यादि धातूच क्रिया दाखवितात; तसेच प्रत्यय किंवा उपसर्ग हे त्या क्रियेचे विशेष प्रकार दाखवितात असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. आतां क्रिया दाखविणारा शब्द म्हणजे धातु असें धातूचें लक्षण केल्यास अस्, भू, विद् (विद्यते) या केवळ भाव किंवा सत्ता

दाग्विगान्या धातूना 'धातु' ही संज्ञा देण्यास अडचण पडेल म्हणून 'भाव' या अर्थाला जो दाग्विगानो तो धातु असे लक्षण केलेंचें वरें असे सांगून मिजविणें, पडविणें याही क्रिया यवति या क्रियेचा 'कर्ता' होऊं शकल्यामुळे त्यांनाही भाववाचक म्हणण्यास हरकत नाही असे भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केलें आहे. मिवाय वाप्यायाणि नामक आचार्यांनीं सहा प्रकारचे भाव सांगितले आहेत; त्यांमध्यें सत्ता हा एक प्रकार स्पष्ट सांगितला आहे. शेवटीं 'क्रिया' या अर्थाचें जो प्रतिपादन करतो तो, अथवा 'भाव' या अर्थाचें जो प्रतिपादन करतो तो धातु अशा दोन्ही व्याख्या भाष्यकारांनीं दिल्या आहेत; आणि 'भूवादयो०' या सूत्राचा अर्थ भू म्हणजे भाव (सत्ता), व त्याप्रमाणेंच सत्तासाध्य क्रिया (भाव्यते वः) असा दोनही प्रकारचा धेऊन तो प्रतिपादन करणारे जे शब्द (भू इति अर्थ ये वदन्ति ते भूवादयः) त्यांना धातू म्हणवें, व ते 'भू'ला आरंभ करून दिलेले व 'वा' धातूसारखे असे गणपाठांत सांगितले आहेत असा अभिप्रेत अर्थ मोठ्या खुबीने काढला आहे.

१८९. इत्संज्ञाविवेचन.

'उपदेशेजनुनासिक इत्' (सू. २) या सूत्रापासून 'लघाकृतद्धिते' (सू. ८) या सूत्रापर्यंत ग्रात गृह्यांमध्यें पाणिनीच्या व्याकरणांत पदोपदीं आढळून येणाऱ्या 'इत्' या संज्ञेचा विचार केला आहे. गणपाठामध्यें उच्चारलेले धातू, सूत्रपाठामध्यें उच्चारलेलीं प्रातिपदिकं, प्रत्यय, निपात, आगम व आदेश यांचे शेवटीं असलेलीं व्यंजनें आणि त्यांमधील अनुनासिक उच्चारलेले स्वर यांना साधारणतः ही इत् संज्ञा सांगितली आहे; व या इत्संज्ञेला कांहीं अपवादस्थलेही सांगितलीं आहेत धातूच्या आरंभी असणारीं जि, डु, ड हीं अक्षरे व प्रत्ययाच्या आरंभी असलेले चवर्ग आणि टवर्ग यांतील वर्ण यांना ही इत्संज्ञा होते. हे जे इत् वर्ण किंवा अक्षरे यांच्या निमित्तानें कायें होतात; स्वतः मात्र तीं लुप्त होतात म्हणजे तीं काढून टाकल्यानंतर राहणारे शब्द हेच धातू, प्रत्यय, आगम, आदेश असे समजले जातात. इत् हा शब्द जाणें या अर्थाच्या 'इ' धातूपासून साधला असल्यामुळे ज्याचा लोप होतो तो इत् असा सहजच मनांत अर्थ येतो हे इत्संज्ञक वर्ण (अनुबन्ध) ज्या वर्णांना जोडले जातात त्यांचे ते अवयव म्हणून समजले जावे किंवा नाही याबद्दल विवेचन करून ते अवयव होतात हे मानणेंच योग्य अशा वार्तिककारांनीं काढलेल्या निष्कर्षाचा भाष्यकारांनीं खुलासा केला आहे 'यथासंख्यमनुदेशः' (सू. १०) या सूत्राचा विचार करतांना सूत्रकारांनीं जितके स्थानी तितकेच आदेश सांगितले असतां ते अनुक्रमें समजले जावे असे सांगितलें आहे; त्याचें विवरण करून उद्देश व अनुदेश यांमधील संख्यासाम्य हें शब्दानें घेतलें असतां कांहीं दोष येतात व अर्थांनं घेतल्यासही कांहीं दोष येतात त्या सर्वांचा परिहार करतां येत नाही तरी शब्दरतः किंवा अर्थातः कोण्ही संख्यासाम्य असून एकाच सूत्रामध्यें उभयतांचें उच्चारण असलें तरून त्यांचा क्रमानें संबंध करावा असा निर्णय वार्तिककारांनीं काढला आहे. 'स्वरितेनाधिकारः' (सू. ११) या सूत्रानें सांगितलेल्या अधिकार या संज्ञेचें विवेचन करतांना स्वरित या धर्मानें युक्त जो शब्द त्याच्या अधिकार म्हणवें अशी व्याख्या दिली असतां स्वरित शब्दानें अधिकाराचा प्रारंभ समजावा किंवा अन्त समजावा असे प्रश्न उपस्थित होतात व त्यांचा निर्णय करण्यास व्याख्यानाशिवाय दुसरा निश्चित मार्ग नाही असे भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे व अधिकारगति, अधिक कार्य, आणि अधिक कार अशीं तीन प्रकारचीं स्वरित धर्मांनं उच्चारण करण्याची प्रयोगेनं सांगितली आहेत व स्पष्टीकरणाकरितां उदाहरणेंही दिली आहेत.

१९०. आत्मनेपदपरस्मैपदान्धिक (अ. १. पा. ३. आन्धिक २.). आत्मनेपदी आणि परस्मैपदी धातू.

‘अनुदात्तञ्चित् आत्मनेपदम्’ (सू. १२) पासून ‘लुटि च क्लृपः’ (सू. १३)

या सूत्रापर्यंत सर्व सूत्रांमध्ये आत्मनेपदी, परस्मैपदी आणि उभयपदी म्हणून लोकांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या धातूविपर्यी व त्यांच्या पदांविपर्यी विचार केला आहे. भाषेमध्ये कांहीं धातूंच्या पुढें अठरा तिङ् प्रत्ययांपैकीं परस्मैपद म्हणून पाणिनीनें उल्लेख केलेले ‘ति’ पासून ‘म्’ पर्यंत असलेले नऊच प्रत्यय दृष्टीस पडतात; तर कांहींच्या पुढें ‘त’ पासून ‘महिङ्’ पर्यंत असलेले नऊच दृष्टीस पडतात; तर, इतर कांहींच्या पुढें सर्व अठराही प्रत्यय दृष्टीस पडतात. याच्या मुळाशीं धातूचा अर्थ जी क्रिया तिचें फल स्वतः कर्त्याला मिळावयाचें असेल तर आत्मनेपद-प्रत्यय लागणें आणि दुसऱ्याला मिळावयाचें असेल तर परस्मैपदप्रत्यय लागणें हा विचार असावा असें ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ (१।३।७२) या सूत्रावरून दिसून येतें. या विचारसरणीचें निरीक्षण केल्यास जे केवळ आत्मनेपदी धातू आहेत त्यांचें फल स्वभावतः बहुतांशीं कर्त्याकडेच जाणारें असतें; व जे केवळ परस्मैपदी असतात त्यांचें इतरांकडे जाणारें असतें अशीच मूळ कल्पना जरी असली तरी प्रचलित लौकिक भाषेमधील प्रयोग तसेच वैदिक प्रयोगाही पाहिले असतां पाणिनीनें उभयपदी म्हणून दिलेल्या धातूंचे वावर्तीतही ‘क्रिया-फलास अनुसरून पद’ हें तत्त्व तंतोतंत पाळलेलें दिसत नाहीं. परस्मैपदी म्हणून दिलेल्या गम्, स्था इत्यादि धातूंना, त्याप्रमाणेंच उभयपदी म्हणून दिलेल्या कृ, हृ, भृ, इत्यादि धातूंना विशिष्ट उपसर्गांचा योग असतांना किंवा विशिष्ट अर्थी फक्त आत्मनेपदप्रत्ययच लागतात; त्याचे उलट आत्मनेपदी अथवा उभयपदी धातूंना विशिष्ट उपसर्गांचा योग असतांना किंवा विशिष्ट अर्थी फक्त परस्मैपदीच प्रत्यय लागतात असें पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतें. पाणिनीनें वैदिक प्रयोगांकडे व आपल्या वेळच्या लौकिक प्रयोगांकडे लक्ष देऊन सर्व मूल-धातूंचें परिगणन धातुपाठांत केले आहे व परस्मैपदी धातूंची संख्या मोठी असल्यामुळें केवळ आत्मनेपदी धातूंना इ किंवा अनुदात्त अच् अनुबन्ध व उभयपदी धातूंना ञ् किंवा स्वरित अच् अनुबन्ध खुणेचे वर्ण म्हणून जोडले आहेत. मूळ धातू कोणत्याही पदाचा असो, क्रियापदापासून भाव किंवा कर्त्र हा अर्थ अभिप्रेत असल्यास, त्याप्रमाणें कांहीं विशिष्ट धातू सोडून क्रियाविनिमय अर्थ असल्यास धातूंना सदा आत्मनेपदीच प्रत्यय लाविले जातात (सू. १३, १४). इच्छा या अर्थी धातूला सन् प्रत्यय लागून जो सन्नन्त धातु होतो त्याला मूळ धातूच्या प्रमाणेंच परस्मैपदी अथवा आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात (सू. ६२). तसेंच, कोणत्याही धातूला ‘प्रयोजना’ या अर्थी णिच् प्रत्यय लाविला असतां क्रियाफल कर्त्याकडे जाणारें असल्यास आत्मनेपदी, नाहींतर परस्मैपदी प्रत्यय लागतात (सू. ७४). धातूला ‘आम्’ प्रत्यय लावून त्याचे पुढें कृ धातूचा लिट्चा प्रयोग करून परोक्षभूताचा अर्थ जेव्हां व्यक्त केला जातो तेव्हां मूळ धातूला ज्या पदाचे प्रत्यय लागतात त्याच पदाचे कृ धातूलाही लागतात; परंतु आम् प्रत्ययानंतर भू अथवा अस् धातूच्या लिट्चा प्रयोग केल्यास फक्त परस्मैपदीच प्रत्यय लागतात (सू. ६३). सकर्मक धातूंचें कर्म कर्त्याप्रमाणें वापरलें गेल्यास धातूला प्रयोजक णिच् प्रत्यय जोडला जातो व त्याचेपुढें फक्त आत्मनेपदी प्रत्ययच लाविले जातात (सू. ६७). धातूंच्या पदामध्ये होणारा बदल पाणिनीनें सूत्रपाठांत अत्यंत परिश्रम-

पूर्वक दाखविला आहे; तरी पण भाषेमध्यें कालान्तरानें होणाऱ्या फरकांमुळे वार्तिककारांच्या वेळीं आणखीही कांहीं ठिकाणीं पदभेद दृष्टीस पडल्यामुळे त्यांची वार्तिककारांनीं स्वतंत्र वार्तिक-वचनें करून नोंद केली आहे.

१११. विप्रतिषेधान्हिक (अ. १ पा. ४ आन्हिक १). संज्ञाविप्रतिषेध.

दोन संज्ञासूत्रें अथवा विधिसूत्रें एकदम एका ठिकाणीं प्रवृत्त झालीं तर त्यांपैकी एकाच सूत्राला वाव द्यावा व तसा दिल्यास तो कोणत्या सूत्राला द्यावा, अथवा दोन्ही सूत्रांनाही पर्यायानें (विकल्पानें) वाव द्यावा, अथवा पाळीपाळीनें एकानंतर दुसऱ्या सूत्राला वाव द्यावा याबद्दल या आन्हिकामध्यें विचार केला असल्यामुळे याला विप्रतिषेधान्हिक नांव देणें शक्य आहे. या आन्हिकांत जरी संज्ञा-सूत्राविषयी ' आकडारादेका संज्ञा ' (सू. १) हें व इतर सूत्रांविषयी ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' (सू. २) हें अशीं दोनच सूत्रें आहेत तरी वार्तिककारांनीं विप्रतिषेधाचे वावर्तीत संपूर्ण सूत्रपाठांतील सर्व महत्त्वाचीं स्थळे विचारांत घेऊन सूत्रकारांचा अभिप्राय व्यक्त केला आहे व भाष्यकारांनीं त्या अभिप्रायाचें संपूर्ण विवरण केलें आहे. विशेषतः भाष्यकारांनीं " इहभवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ " (सू. १।४।२ वा. ७) अशा रीतीनें वार्तिककारांचा उल्लेख करून त्यांनीं दाखविलेल्या अटचणीचा परिहार " पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्व्रतौ... " असें म्हणून केला आहे. यावरून सूत्रांवर आक्षेप काढणारे व भवत् या शब्दानें ज्यांचा भाष्यकारांनीं उल्लेख केला आहे त्या वार्तिककारांपेक्षां सूत्रपूरणार्थक वार्तिकें सांगणारे वार्तिककार निराळे असावे असें दिसून येतें. हे सूत्रपूरणाकरितां वार्तिकें सांगणारे, आचार्य अथवा भगवान् शब्दानें ज्यांचा उल्लेख महाभाष्यकारांनीं केला आहे ते, महर्षि कात्यायन असावे. या ठिकाणीं वार्तिककारांनीं ' एकसंज्ञाधिकारे ' (वा. २), व ' परवचने ' (वा. ९) या शब्दांनीं प्रस्तुत सूत्राचे वावर्तीत असलेल्या पाठभेदाचा उल्लेख केला आहे व भाष्यकारांनीं ' आ कडारादेका संज्ञा ' (सू. १) या ऐवजी ' प्राक् कडारात् परं कार्यम् ' असा पाठभेद प्रत्यक्ष शब्दांत देऊन त्याचें विवेचन केलें आहे ही लक्षांत घेण्याजोगी गोष्ट आहे. यावरून भाष्यकारांचे वेळीं सूत्रपाठामध्यें पाठांतरे होती व सूत्रपाठ पूर्णणें निश्चित होऊन त्याचें वेदाङ्ग या रूपानें पठण चालूं झालें नव्हतें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. वार्तिककारांनीं ' एका संज्ञा ' हा पाठ घेतल्यास कोणते दोष येतील ते प्रथम दाखविले आहेत (वार्तिकें ३-८); व नंतर ' परं कार्यम् ' हा पाठ घेऊन ' पर संज्ञा करावी ' असा अर्थ केला असतां येणारेही दोष दाखविले आहेत (वार्तिकें ९-२३). यांपैकीं वन्याच दोषांचा भाष्यकारांनीं परिहार केला आहे. शेवटीं प्रस्तुत सूत्रानें केलेला एकसंज्ञेचा नियम कोठें इष्ट व आवश्यक आहे हें वार्तिककारांनीं दाखविलें आहे (वार्तिकें २४-४४); व कांहीं ठिकाणीं उदाहरणें दिलीं आहेत. संज्ञासूत्राविषयी विप्रतिषेधाचा विचार केला असतां अंगसंज्ञा व भ अथवा पद या संज्ञा, कर्मधारयसंज्ञा व तत्पुरुषसंज्ञा अशा तन्हेच्या आपाततः विरुद्ध संज्ञांचा निर्देश करून दोनही संज्ञा घेणें इष्ट असूनही त्या होऊं शकत नाहींत या वार्तिककारांनीं दाखविलेल्या अटचणीचा परिहार करून ' एका संज्ञा ' व ' परं कार्यम् ' यांपैकी कोणताही पाठ घेतला असतां त्या त्या विवक्षित संज्ञांचा समावेश होऊं शकतो हें भाष्यकारांनीं पारच मार्मिकपणें दाखवून दिलें आहे. या ठिकाणीं प्रत्येक वार्तिकच्या विवरणांत जवळ जवळ त्याच त्याच वाक्यांची पुनरुक्ति भाष्य-

कारांनीं केली असली तरी त्यांच्या सुंदर लेखनशैलीमुळे त्यांनीं केलेले विवरण वाचतांना कंटाळा तर येत नाहीच, परंतु एक प्रकारची मजाच वाटते. अशा तऱ्हेचे विवरण भाष्यामध्ये अनेक ठिकाणीं आढळून येते.

११२. संज्ञासमावेशविचार.

एकंदरीत पाहतां, या कडाराधिकारामध्ये (१।४।१ ते २।२।३८) ज्या संज्ञा सांगितल्या आहेत त्यांपैकी एका संज्ञेवर दुसरी संज्ञा अवलंबून असल्यास, किंवा 'च.' शब्द उच्चारून समन्वयाने अथवा 'वा' शब्द उच्चारून विकल्पाने सूत्रकारांनीं दोन्ही संज्ञा सांगितल्या असल्यास एका शब्दाला दोन संज्ञा होतात; तसें नसेल तर, जी संज्ञा पर असेल किंवा अनवकाश म्हणजे अपवादभूत असेल ती एकच होते. वार्तिककारांनीं 'अर्थवत् प्रातिपदिकम्' व 'गुणवचनं च' (वार्तिके ३९, ४०) या दोन वचनानीं अर्थयुक्त शब्दस्वरूपाला प्रातिपदिक संज्ञा व गुणवचन संज्ञा अशा दोन्ही संज्ञा दिल्या आहेत; व 'समासकृतद्वित'..... 'एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा' (वार्तिके ४१-४४) या वार्तिकांनीं समास, कृत्, तद्धित, अव्यय, सर्वनाम, जाति, संख्या, ड (षट्), आणि संज्ञा याही संज्ञा सांगितल्या आहेत. वास्तविक पाहतां 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (१।२।४५) असे पाणिनीचे सूत्रच असल्यामुळे 'अर्थवत्प्रातिपदिकम्' या वार्तिकाची जरूरच नाही. त्याप्रमाणेच, समासकृतद्वित... (वा. ४१-४३) याही तीन वार्तिकांची जरूर नाही; कारण या वार्तिकांमध्ये पाणिनीनेच वेगवेगळ्या ठिकाणीं सांगितलेल्या समास, कृत् (कृदन्त), तद्धित (तद्धितान्त), अव्यय, सर्वनाम आणि संख्या या संज्ञांचा सांगितल्या आहेत; व त्यांना प्रातिपदिक हीही संज्ञा होईलच. याशिवाय जाति आणि ड (षट्संज्ञा) या वेगळ्या संज्ञा सांगितल्या आहेत. 'एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा' (वा. ४४) या वार्तिकामध्ये 'संज्ञा' शब्दाची व्याख्या दिली आहे. ही सहा वार्तिके कशाकरितां सांगितली व त्यांचा अर्थ काय हे एक प्रकारचे गूढच आहे. भाष्यकारांच्या मते या वार्तिकांचा अर्थ थोडक्यांत पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. 'अर्थयुक्त शब्दाला प्रातिपदिक म्हणावे' (वा. ३९); 'अर्थयुक्त शब्दाला गुणवचनही म्हणावे' (वा. ४०); याशिवाय, 'समास, कृत्, तद्धित, अव्यय आणि सर्वनाम याही संज्ञा सांगाव्या, तसेंच सर्वलिङ्गी नसलेल्या शब्दाला जाति म्हणावे' (वा. ४१); 'संख्या संज्ञाही सांगावी' (वा. ४२); 'षट्संज्ञेचे ऐवजीं पूर्ववैयाकरणांनीं दिलेली ड ही संज्ञाही सांगावी' (वा. ४३); 'एका द्रव्यावर अवलंबून असणाऱ्या शब्दार्थाला संज्ञा म्हणावे' (वा. ४४); या संज्ञा बरील वार्तिकांमध्ये ज्या क्रमाने सांगितल्या आहेत तो क्रम घेऊन पुढील संज्ञेने मागील संज्ञेचा बाध करावा व 'गुणवचन' या संज्ञेचा पुढील सर्वच संज्ञांनीं बाध व्हावा असा वार्तिककारांचा अभिप्राय येथे भाष्यकारांनीं सांगितला आहे. संज्ञासमावेश हा संदर्भ लक्षांत घेतां या संज्ञांचा येथे निर्देश करण्यांत वार्तिककारांचा काही निराळाही अभिप्राय असणे शक्य आहे: ' (धातु व प्रत्यय सोडून बाकीच्या सर्व) अर्थयुक्त शब्दांना प्रातिपदिक म्हणावे' (वा. ३९) कारण, सूत्रकारांनीं स्पष्ट सांगितल्याप्रमाणे धातु व प्रत्यय यांना प्रातिपदिक म्हणतां येणार नाहीच; 'गुणवाचक शब्दांनाही प्रातिपदिक म्हणावे' (वा. ४०); 'समास, कृदन्त, तद्धितान्त, अव्यय आणि सर्वनाम यांनाही प्रातिपदिक ही संज्ञा समास वगैरे संज्ञा असूनही ज्यास्त द्यावी; तसेंच सर्वलिङ्गी न चालणाऱ्या जातिशब्दालाही प्रातिपदिक म्हणावे.' (वा. ४१); 'संख्यावाचक शब्दांनाही प्रातिपदिक ही ज्यास्त संज्ञा द्यावी' (वा. ४२); ' ड या नांवाने ओळखिले जाणारे

व ज्यांची हपें तिन्ही लिंगीं सारखीच होतात असे जे षकारान्त व नकारान्त संख्याशब्द त्यांनाही प्रातिपदिक म्हणावें ' (वा. ४३); तसेंच, ' एका द्रव्यावर स्वतंत्र रीतीनें व पूर्णत्वानें राहणारी जी संज्ञा तिचे वाचक जे शब्द त्यांनाही प्रातिपदिक म्हणावें ' (वा. ४४); अशा रीतीनेंही या सहा वार्तिकांचा अर्थ असणें शक्य आहे. जाति, गुण, क्रिया व संज्ञा हीं शब्दांचीं चार प्रवृत्तिनिमित्तें जरी असलीं तरी सामान्य तऱ्हेनें बोलवावयाचें म्हटल्यास जाति गुण क्रिया-व संज्ञा हे शब्दांथोचे चार प्रकार देण्यांत येतात. वस्तुतः जातिवाचक, गुणवाचक, क्रिया-वाचक व संज्ञावाचक असे शब्दांचे चार प्रकार होतात. त्यांपैकी क्रियावाचक शब्दांना धातु ही संज्ञा सांगितलीच आहे. प्रत्यय जरी कांहीं जातिवाचक व कांहीं गुणवाचक असले तरी त्यांना प्रातिपदिक संज्ञा होत नाहीं असा स्पष्ट निषेध सांगितला आहे. एकंदरीत जातिवाचक, गुणवाचक व संज्ञावाचक शब्दांना प्रातिपदिक संज्ञा सांगण्याकरितां वरील वार्तिकवचनें केलीं असावीं. निपात शब्द हे जाति, गुण इत्यादि चारांपैकी कोणाचेच वाचक नसल्यामुळे त्यांना प्रातिपदिक संज्ञा सांगण्याकरितां ' निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ' असें स्वतंत्र वचन वार्तिककारांनीं केलें आहे.

१९३. सूत्रविप्रतिषेधविचार.

' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' (सू. २) या सूत्रांत दोन सूत्रांमध्ये विप्रतिषेध म्हणजे विरोध आला असतांना व दोन्ही सूत्रांनीं सांगितलेलीं कार्यें एकदम होणें अशक्य असतांना अष्टाध्यायी-सूत्रपाठामध्ये पुढें उपासिलेल्या सूत्राला व्यास्त प्राधान्य द्यावें व मागील सूत्राचा बाध करावा असा सामान्य नियम सांगितला आहे. लोकामध्येही कोणीही मनुष्य पूर्वी बोललेले शब्द किंवा केलेले काम लक्षांत घेऊनच पुढें बोलतो, किंवा काम करतो; म्हणून पुढील शब्द किंवा काम हें व्यास्त विचारानें केलेलें समजलें जातें. पुढील सूत्रानें कार्य झाल्यानंतर मागील सूत्र लागू पडल्यास त्यालाही अन्तर्ग देण्यांत येतो (पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्). प्रस्तुत ' विप्रतिषेधे परं ' हा नियम खर्याच ठिकाणीं पाळला जाणें शक्य नसल्यामुळे कटाराधिकारामध्ये (१।४।१ ते २।२।३८), आभीयाधिकारामध्ये (६।४।२२ ते ६।४।१७५) तसेंच त्रिपादीमध्ये (८।२।१ ते ८।४।६८) असलेल्या सूत्रांचे वाच्यता निराळी व्यवस्था सांगितली आहे. अंगाधिकारामध्येही (६।४।१ ते ७।४।९७) साधारणपणें प्रथम सांगितलेल्या विधीला प्राधान्य दिलें जातें; इतरही पुष्कळ ठिकाणीं पर असलेला विधी बाजूला सारला जातो. या ' पूर्वविप्रतिषेधानां ' अनेक उदाहरणें वार्तिककारांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं दिलीं आहेत. भाष्यकारांनीं मात्र अशा ठिकाणीं प्रस्तुत सूत्रांतील ' पर ' या पदाना ' इष्ट ' हा अर्थ घेणें शक्य आहे व प्रस्तुत सूत्रानेंच व्यवस्था होईवी असाय आहे असें म्हणें आहे. कांहीं ठिकाणीं पर कार्य बाजूला सारण्या-

करताना भाष्यकारांनी ' अन्तरङ्गं वलीयः ' एवढ्यानेच काम भागत नाही; तर ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' म्हणजे अन्तरङ्ग कार्य कर्तव्य असतांना होणारं किंवा झालेलं कार्य असिद्ध असतं ' असा परिभाषारूप सामान्य नियमच घेतला पाहिजे व सूत्रकारांनी तो ' वाह ऊर् ' या सूत्रावरून सुचविलाच आहे असें म्हटलं आहे. हा सामान्य नियम घेतल्यास कांहीं दोष येतील ते घालविण्याकरितां ' अचाचं आनन्तर्यं असलेलं कार्य कर्तव्य असतांना ही अन्तरङ्गपरिभाषा प्रवृत्त होत नाही ' (नाजानन्तर्यं बहिष्प्रकृतिः) अशी निषेधरूप दुसरीही परिभाषा ' पत्वतुकोरसिद्धः ' (६।१।८५) या सूत्रावरून सूचित होते असेंही भाष्यकारांनी सांगितलं आहे.

१९४. नद्यादिसंज्ञान्हिक (अ. १ पा. ४ आन्हिक २). नदीसंज्ञेचें विवेचन.

या आन्हिकांत प्रथमतः (सू. ३-९) नदीसंज्ञेचा विचार केला आहे; त्यानंतर (सू. १०-१२) लघु व गुरु या संज्ञांचा विचार करून ' यस्मात्प्रत्यय० ' (सू. १३) या सूत्रांत अङ्गसंज्ञेचा विचार केला आहे; व त्यानंतर (सू. १४-१८) भ. संज्ञा आणि पद-संज्ञा यांचें विवेचन केल्यानंतर वचनांचा विचार केला आहे. एकंदरीत, सुबन्त व तिङन्त शब्दांमधील जे अङ्ग व प्रत्यय असे दोन विभाग त्यांना लागणाऱ्या महत्त्वाच्या संज्ञांचा येथें विचार केला आहे. नदी संज्ञा ही स्त्रीलिंगवाचक नामालाच देण्यांत येते. ज्या शब्दांच्या शेवटच्या स्वराला इयङ् व उवङ् होतात असे स्त्री या शब्दांशिवाय वाक्याचे सर्व शब्द सोडून राहिलेल्या सर्व ईकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगवाचक शब्दांना ही नदी संज्ञा दिली आहे. ज्या शब्दांना इयङ् व उवङ् होतात अशांना आम प्रत्यय व ङित् प्रत्यय पुढें असतांना ही नदी संज्ञा विकल्पानें होते; तसेंच ह्रस्व-इकारान्त व ह्रस्व-उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांनाही आम व ङित् प्रत्यय पुढें असतांना विकल्प सांगितला आहे. नदी संज्ञा न झाल्यास ह्रस्व इकारान्त व उकारान्त शब्दांना ' धि ' संज्ञा होते. नदी हा शब्द अन्वर्थ शब्दासारखाच घेतला आहे शब्द साधा असो अथवा सामासिक असो नदी संज्ञा ही स्त्रीलिंगवाचकच शब्दांना होते असा वैयाकरणांचा कटाक्ष आहे. याला अपवाद म्हणून वार्तिककारांनी सामासिक शब्द जरी पुंल्लिंगवाचक झाला तरी समासांतील शेवटचा शब्द जर नदीसंज्ञक असेल तर तेथें ' नदी ' संज्ञा करावी, तसेंच ग्रामणी, सेनानी यांसारखे जे शब्द साधारणतः पुंल्लिंगवाचक असतात त्यांचा जरी स्त्रीलिंगी प्रयोग झाला तरी तेथें ' नदी ' संज्ञा करूं नये असें सांगितलं आहे. नदी हा शब्द नद (नदद्) या प्रतिपदिकाला स्त्रीलिंगी ' ई ' प्रत्यय लागून झाला आहे. शेवटच्या ' ई ' काराला व ' ऊ ' काराला इयङ् व उवङ् आदेश ज्यांना होतात अशा शब्दांचा ' ई ' कार अथवा ' ऊ ' कार धातूंचाच झालेला असतो; तेव्हां ' ई ' हा स्त्रीत्ववाचक प्रत्यय म्हणजे ' नदी ' या शब्दामध्ये जसा आहे तसा ज्या शब्दांचें शेवटीं आहे त्यांना ' नदी ' शब्द म्हणवें अशी मूल कल्पना असावी. ' षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ' (सू. ९) या सूत्रामध्ये षष्ठ्यन्त शब्दाच्या पुढील ' पति ' शब्दाला वेदामध्ये विकल्पानें ' धि ' ही संज्ञा सांगितली आहे. या ठिकाणीं भाष्यकारांनी पति या शब्दाविषयीच विकल्प होतो असें नाही तर वेदामध्ये दृष्टीस पडणाऱ्या रूपांच्या अनुरोधानें अनेक विधी विकल्पानें होतात असें सांगून उदाहरणेंही दिली आहेत.

१९५. अंग, पद, भ, बहुवचन, द्विवचन आणि एकवचन या संज्ञांविषयी विचार.

' यस्मात्प्रत्ययविधि० ' (सू. १३) या सूत्रामध्ये अंगसंज्ञेचा विचार केला आहे. ज्या शब्दस्वरूपापुढें प्रत्यय जोडिला जातो तें जें प्रत्ययापर्यंतचें शब्दस्वरूप त्याला अंग म्हणतात

अशी 'अङ्ग' या शब्दाची व्याख्या आहे; त्यामुळे प्रत्यय जोडल्यानंतर अंगाच्या स्वरूपांत आगम, विकरण वगैरे आल्यामुळे कांहीं फरक झाला तरी चालतो. ही 'अङ्ग' संज्ञा व्याकरणशास्त्रांत फार महत्त्वाची आहे; कारण, अशा अङ्गांना प्रत्यय पुढें असतांना अनेक कार्ये सूत्रकारांनीं अध्याय ६ पाद ४ आरंभापासून सातव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत पांच पादांमध्ये सांगितली आहेत. या अंगाधिकाराच्या पांच पादांमध्ये विशिष्ट वर्णाला किंवा अक्षराला कार्य सांगितलें असतां तो वर्ण किंवा ते अक्षर अंगाला विशेषण झाल्यामुळे 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१।१।७२) या परिभाषासूत्रानें तें कार्य तो वर्ण किंवा तें अक्षर शेवटीं असलेल्या अंगाला होतें एवढेच नव्हे, तर प्रत्ययाला उद्देशून कार्य सांगितलें असतां ज्या प्रकृतीहून तो प्रत्यय केला तिला आरंभ करून त्या प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत शब्दस्वरूप व्यावें अशी व्यापक परिभाषाही प्रकृत सूत्रांतील 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' या शब्दांवरून वार्तिककारांनीं काढली आहे व तिचे अनेक उपयोग दाखविले आहेत, व अपवादस्थलेही दिली आहेत. 'सुतिङन्तं पदम्' ... 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' (सू. १४-२०) या सूत्रांमध्ये पद व भ या संज्ञांचें विवेचन केलें आहे. पद ही संज्ञा मुख्यतः प्रातिपदिकाचें सुवन्त रूप व धातूचें तिङन्त रूप यांना उद्देशून केली असली तरी सर्वनामस्थान प्रत्यय सोडून व भ संज्ञेचा विषय सोडून सुप् प्रत्ययाच्या मागील प्रातिपदिकालाही ती सांगितली आहे. वेदामध्येही अशा तऱ्हेची पदसंज्ञा झालेलें पद मूळच्या स्वरूपांत असेल तेव्हां दाखविण्याचा प्रघात दृष्ट्याम्, पृत्सु अशा प्रकारच्या ठिकाणीं दृष्ट् भ्याम् तसेंच पृत् सु अशीं स्वतंत्र पदे पाडण्यावरून दिसून येतो. 'बहुषु बहुवचनम्' व 'व्येक्यार्द्धिः' (सू. २१-२२) या सूत्रांमध्ये वचनांचें विवेचन केलें आहे. सु औ अस् वगैरे सुप् प्रत्यय व ति तः अन्ति वगैरे तिङ् प्रत्यय यांची कामगिरी ज्या शब्दांपुढें ते प्रत्यय लाविले जातात त्या शब्दांच्या अर्थाची संख्या दाखविणें आणि त्यांचा वाक्यांतील क्रियेशी किंवा इतर अर्थाशी संयध दाखविणें अशी दोन प्रकारची असल्यामुळे कारक व संख्या असे दोन विभक्त्यर्थ मानिले जातात. प्रस्तुत दोन सूत्रांमध्ये संख्यावाचक वचनांचा विचार केल्यानंतर भाष्यकारांनीं पुढील आदिष्ठांत कारकांचा स्वतंत्रपणें विचार केला आहे.

येईल तें दाखविलें आहे; व ' शितावरून भाताची परीक्षा ' (पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय) या न्यायानें अपादान वगैरे इतर कारकांनाही इच्छा असल्यास कर्तृत्व देतां येईल असें भाष्यकारांनीं त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. कर्ता शब्दाची व्याख्या सूत्रकारांनीं ' स्वतन्त्रः कर्ता ' अशी केली आहे; व कर्ता जवळ असतांना जरी इतर कारकें परतन्त्र असली तरी बोलणान्याच्या इच्छेनुरूप कर्त्याला वाजूला सारून इतर कारकांनाही स्वातंत्र्य देऊन कर्ता करण्यांत येतें हें भाष्यकारांनीं राजा जवळ असतांना अमात्य वगैरे लोक जरी परतन्त्र असले तरी राजा दूर असतांना त्यांना त्यांचे विषयांत स्वातंत्र्यच असतें हा दृष्टान्त देऊन सुंदर रीतीनें प्रतिपादन केलें आहे.

१९७. अपादान, संप्रदान, करण व अधिकरण या कारकांविषयी विचार.

कारके (सू. २३) हें अधिकारसूत्र आहे. त्यामध्ये ' कारके ' येथें सप्तमी विभक्ति आहे तरी तिचा प्रथमसारखा अर्थ करावा व ' कारकम् ' अशी दरेक पुढील सूत्रांमध्ये अनुवृत्ति करावी, व ' कारक संज्ञा होते ' असा अर्थ करून अपादान, संप्रदान वगैरे संज्ञांना ' कारक ' असें म्हणावें असा ' संज्ञापक्ष ' येथें भाष्यकारांनीं दिला आहे; त्याप्रमाणेंच कारके येथील सप्तमी विभक्तीचा ' क्रियाविषय असतांना ' असा अर्थ करून क्रियेलाही कारक म्हणतां येईल असा ' विषयपक्ष ' ही दिला आहे. ' ध्रुवमपायेऽपादानम् '..... ' भुवः प्रभवः ' (सूत्रें २४-३१) या सूत्रांमध्ये अपादान संज्ञेचा विचार केला आहे. ज्याच्यापासून दुसरी वस्तु दूर जाते त्या स्थिर पदार्थाला ' अपादान ' म्हणावें असें अपादानाचें लक्षण सांगून भाष्यकारांनीं अशा तऱ्हेचें ' अपादान ' भीत्रार्थानां भयहेतुः ' इत्यादि सातही (सू. २५-३१) सूत्रांमध्ये संभवत असल्यामुळें तीं सूत्रें लिहिलीं नसतीं तरी चाललें असतें असें म्हटलें आहे. ' कर्मणा यमभि० '... ' अनुप्रतिगृणश्च ' (सू. ३२-४१) या सूत्रांमध्ये ' संप्रदान ' संज्ञेचा विचार केला आहे. ' कर्मणा० ' (सू. ३२) या सूत्रांमध्ये कर्म या शब्दाचा ' क्रियेचें ईप्सिततम ' अशी व्याख्या केलेलें कर्म असा अर्थ घेतां येईल व ' क्रिया ' हाही नेहमींचा अर्थ घेतां येईल;

१. या ' कारक ' संज्ञेचा विचार भट्टहरीनें वाक्यपदीय कांड ३ मध्ये ' दिक्समुद्देश ' प्रकरणांत खुलसे-वार केला आहे. भट्टहरीनें दिक् ही सर्वव्यापक स्वतंत्र शक्ति मानिली आहे. या दिक्शक्तीमुळें क्रियेचीं निरनिराळीं स्वरूपे अभिव्यक्त होतात. ' व्यतिरेकस्य यो हेतुरवधिप्रतिपाद्योः । ऋज्वित्येव यतोन्त्येन विना बुद्धिः प्रवर्तते ॥ कर्मणो जातिभेदानामभिव्यक्त्यर्थाश्रया । या स्वैरुपाधिभिर्मित्रा शक्तिर्दिगिति कथ्यते ॥ ' अशी दिक् शक्तीची व्याख्या भट्टहरीनें दिली आहे. (वा. प. कांड ३ समुद्देश ६ श्लोक २, ३), या दिक्शक्तीमुळेंच पूर्वेकडील, पश्चिमेकडील, पुढचा, मागचा, बाजूचा वगैरे अपारमार्थिक लौकिक व्यवहार चाले राहतात. दिक्शक्तीमुळें घडून येणाऱ्या निरनिराळ्या क्रियांच्या कर्त्यांना कारक अथवा साधन ही संज्ञा दिली जाते. साधन शब्दाची भट्टहरीनें ' क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ' (वा. प. ३।७।१) अशी व्याख्या दिली आहे. या शक्तीचे लोकामध्ये सहा प्रकार दिसून येतात असें भट्टहरीनें ' निमित्तभेदादेकैव मित्रा शक्तिः प्रतीयते । षोढा कर्तृत्वमेवाहुस्तत्प्रवृत्तेर्निवन्धनम् ' (वा. प. ३।७।३७) या कारिकेंत स्पष्ट म्हटलें आहे. या क्रियासाधनांचे अथवा कारकांचे भट्टहरीनें कर्म, कर्ता, हेतु (करण), संप्रदान, अपादान, आणि अधिकरण असे सहा प्रकार वागिले आहेत (३।७।४४); कर्मांचे निवर्त्य, विकार्य आणि प्राप्य असे तीन प्रकार दिले आहेत; संप्रदानाचे तसेच अपादानाचेही त्यानें तीन तीन प्रकार दिले आहेत.

व तो घेतल्यास युद्धाय संनह्यते, पत्ये शेते या ठिकाणी युद्धाय आणि पत्ये यांना संप्रदान संज्ञा होईल. 'साधकतमं करणम्' (सू. ४२) या सूत्रामध्ये करण या शब्दाची व्याख्या क्रियेचें अत्यंत साधक अशी दिली आहे. या सूत्रांत 'साधक' या शब्दानेच 'अतिशय साधक' असा अर्थ लौकिक व्यवहारांत मनामध्ये येतो त्याप्रमाणें तो घेतां येत असतांनाही सूत्रकारांनीं 'साधकतम' शब्द घातल्यावरून या कारक-प्रकरणामध्ये विशेष शब्द उच्चारला असल्याशिवाय तरतमभाव व्यावर्थाचा नाही असें सूचित होतें; व त्यामुळे 'सांकाश्यकेभ्यः पाठलिपुत्रका अभिरूपतराः' या ठिकाणी गौण रीतीनें केवळ काल्पनिकच संयोगवियोग असूनही सांकाश्य शब्दाला अपादान संज्ञा होते; त्याप्रमाणेंच 'गङ्गायां गावः' येथेही 'गङ्गा' या शब्दाला अधिकरण संज्ञा होते.

१९८. 'कर्म' कारक व अकथित कर्म.

'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (सू. ४९) या सूत्रांत 'कर्त्याला जें अत्यंत इष्ट तें कर्म' अशी 'कर्म' संज्ञेची व्याख्या केली आहे. त्यानंतर 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' (सू. ५०) या सूत्रामध्ये कर्त्यानें केलेल्या क्रियेचा संबंध ज्याच्याशीं घडतो अशा अनीप्सित कारकालाही 'कर्म' ही संज्ञा सांगितली आहे; व विषं भक्षयति, चौरान् पश्यति, अहिं लब्धयति हीं उदाहरणें दिली आहेत. 'अकथितं च' (सू. ५१) या सूत्रांत लोकामध्ये ज्यांना द्विकर्मक धातू म्हणतात त्यांचा विचार केला आहे. 'अकथित' याचा अपादान वगैरे संज्ञांनीं रहित असा अर्थ म्हण मुख्य कर्माचें निमित्तभूत किंवा त्याच्याशीं संबद्ध अशा पदार्थाला अपादान वगैरे कारक संज्ञा प्राप्त न झाल्यास किंवा प्राप्त झाल्या असतांनाही त्यांची तशी विवक्षा न केल्यास त्या पदार्थाला अकथित कर्म म्हणावें असा या सूत्राचा अर्थ भाष्यकारांनीं केला आहे. अशा प्रकारचें अकथित कर्म व मुख्य कर्म हीं दोन्ही 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) या सूत्रानें द्वितीया विभक्तींत घातलीं जातात व ज्या धातूशीं त्यांचा योग होतो त्या दुद्, याच् वगैरे धातूंना द्विकर्मक म्हणण्यांत येतें. कर्मणि प्रयोगामध्ये मुख्य कर्म प्रथमेंत घालावें व गौण कर्मांहुन पृथी विभक्ति करावी असें कांहीं वैयाकरण म्हणतात; तर इतर प्रख्यात वैयाकरण याच्या उलट गौण कर्मांहुन प्रथमा विभक्ति करावी व प्रधानकर्म द्वितीया विभक्तींतच ठेवावें असें म्हणतात. अकर्मक धातूशीं संबद्ध कालवाचक, देशवाचक, भाववाचकप्रत्ययान्त तसेंच गन्तव्यमार्गवाचक अशा शब्दांनाही कर्मसंज्ञा होते व या गौण कर्मांला 'कल्म' असेंही म्हणतात. भाष्यकारांनीं हें सर्व विवरण जुन्या वैयाकरणांच्या याक्पिर्षीच्या कारिका देउन केलें आहे; व शेवटीं 'नेताऽध्वस्य सुप्तं', व 'नेताऽध्वस्य सुप्तस्य' यांतील कोणता प्रयोग बरोबर आहे असा प्रश्न उपरिष्ठ करून दोन्ही प्रयोग होऊं शकतात असें स्वतःचें मत 'उभयथा गोणिकापुलः' या वाक्यांत दिलें आहे. 'गतिबुद्धिः' (सू. ५२) या सूत्रामध्ये धातूंना णिच् प्रत्यय लावल्यानंतर व णिजन्त धातूंच्या प्रयोजकाच्या 'कर्ता' ही संज्ञा झाल्यानंतर पूर्वीच्या कर्त्याला धातू हा गत्यर्थक, बुद्धयर्थक, भक्षणार्थक, शब्दवर्गक अथवा अकर्मक असल्यास 'कर्म' ही संज्ञा होते असें सांगितलें आहे. 'स्वतन्त्रः कर्ता' (सू. ५४) या सूत्रामध्ये 'कर्ता' या शब्दाची स्वतन्त्र म्हणजे क्िया करण्याविषयी मुख्यत्वांनं नियक्षित अशी व्याख्या दिली आहे; व हें भाष्यक गौण रीतीनें नां होईना, पण प्रयोज्य कर्त्याला असल्यामुळे त्याला 'कर्ता' ही संज्ञा होते; पण त्याला 'गतिबुद्धि' या सूत्रानें कर्मसंज्ञा न झाल्यास तो कर्ता अनभिहित असल्यामुळे पाहून पूर्वीचा विभक्ति होते.

१९९. निपातान्हिक (अ. १. पा. ४. आन्हिक ४.) निपातसंज्ञेचें विवेचन.

या आन्हिकांत निपात, परस्मैपद, आत्मनेपद, वचन, विभक्ति, पुरुष, संहिता व अवसान या संज्ञांचा जरी विचार केला असला तरी प्रामुख्याने ' प्राग्रीश्वरान्निपाताः ' (सू. ५६) ' अधिरीश्वरे ' (सू. ९७) या सूत्रांमध्ये निपातांचा विचार केला असल्यामुळे या आन्हिकाला निपातान्हिक म्हणतां येईल. ' प्राग्रीश्वरान्निपाताः ' (सू. ५६) या सूत्रांत सरळ ईश्वर शब्द उच्चारण्याऐवजी ' रीश्वर ' शब्द सूत्रकारांनीं कां घातला त्याचें विवेचन ' रीश्वरादीश्वरो मा भूत् ' ही जुनी कारिका उद्धृत करून केलें आहे; व प्राक् हा स्पष्ट शब्द सूत्रांमध्ये घातल्यामुळे निपात ही संज्ञा उपसर्ग, गति व कर्मप्रवचनीय या संज्ञांचे बरोबर होऊं शकते असें अनुमान काढलें आहे. प्र वगैरे शब्दांना क्रियायोग असतांना निपात या संज्ञेशिवाय उपसर्ग ही संज्ञा होऊं शकते, क्रियायोग नसतांना विशिष्ट अर्थीं प्र वगैरेंना कर्मप्रवचनीय ही संज्ञाही निपात या संज्ञेबरोबरच होते, उपसर्गांना गति हीही संज्ञा होते. ' चादयोऽसत्त्वे ' (सू. ५७) या सूत्रांतील ' असत्त्वे ' या शब्दाच्या अर्थाचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं ' सत्त्व ' या शब्दाचे ' द्रव्य ' व ' भाव ' असे दोनही अर्थ दिले आहेत. द्रव्य या अर्थीं सत्त्व हा शब्द सद् या धातूपासून साधतां येतो व ज्याच्यामध्ये जाति, गुण वगैरे धर्म राहतात तें म्हणजे द्रव्य (सीदन्ति अस्मिञ्जात्यादयस्तद् द्रव्यं) असा अर्थ करतां येतो. सतो भावः सत्त्वम् अशा रीतीनें अस् धातूपासून ' भाव ' या अर्थींही सत्त्व शब्द साधतां येतो. अशा रीतीनें सत्त्व शब्दाचे द्रव्य व भाव असे दोन्ही अर्थ घेतल्यास जगांतील सर्व पदार्थांचा त्यामध्ये संग्रह झाल्यामुळे ' असत्त्व ' या शब्दानें काय समजावें याविषयीं सहजच संशय येतो. ' असत्त्वे ' या ठिकाणीं प्रतिषेध घ्यावा किंवा पर्थुदास घ्यावा याविषयीं विवेचन करून जरी प्रतिषेध बरा असें भाष्यकारांनीं म्हटलें असलें तरी ' असत्त्व ' या शब्दानें कोणता अर्थ व्यावा याविषयीं त्यांनीं कांहींही खुलासा केला नाही. तरी पण, वार्तिककारांनीं ' निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ' (१२।४५ वा. १२) असें वचन केल्यावरून असत्त्व याचा अर्थ ' सत्त्वाभाव ' म्हणजे अनर्थकत्व हा वार्तिककारांना इष्ट असावा असें दिसतें; व सत्त्वाभाव याचा अनर्थकत्व हा अर्थ कसा होऊं शकतो हें दाखविण्याकरितांच भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं सत्त्व शब्दाचे द्रव्य व भाव असे दोन्ही अर्थ होतात असें प्रतिपादन केलें असावें. ' कर्मप्रवचनीयाः ' (सू. ८३) हें अधिकारसूत्र करून त्याच्या पुढें ' अनुलक्षणे ' ' अधिरीश्वरे ' (सू. ८४—९७) या सूत्रांनीं अनु, उप इत्यादि निपातांना निरनिराळ्या अर्थीं कर्मप्रवचनीय संज्ञा सांगितली आहे. ही कर्मप्रवचनीय संज्ञा झाली असतांना या अनु, उप वगैरे निपातांना क्रियेचा योग नसल्यामुळे उपसर्ग व गति या संज्ञा होत नाहींत. कर्मप्रवचनीय ही संज्ञा अन्वर्थ आहे. येथें कर्म या शब्दाचा अर्थ क्रिया जरी असला तरी कर्मप्रवचनीय या संज्ञेचा अर्थ ' ये क्रियां प्रोक्तवन्तः, ये संप्रति क्रियां नाहुः, ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ' म्हणजे ' प्रकृत प्रयोगामध्ये क्रियावाचक धातूचा योग नसतांनाही जे क्रियेचा संबंध दाखवितात ते कर्मप्रवचनीय ' असा भाष्यकारांनीं केला आहे व कर्मप्रवचनीय संज्ञा असतांना उपसर्ग संज्ञा कां होत नाहीं तें स्पष्ट केलें आहे. भर्तृहरिनें निपात आणि कर्मप्रवचनीय या संज्ञांचे वास्तर्तित विद्वत्तापूर्ण विवेचन वाक्यपदीय कांड २ श्लोक १८९—२०६ यांमध्ये केलें आहे.

१. याविषयीं विस्तृत विवेचन मागे प्रस्तावना पृष्ठ ७७ परी १२ नवें आलें आहे.

२००. परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञाविषयी विवेचन.

‘लः परस्मैपदम्’ व ‘तङानावात्मनेपदम्’ (सू. १९, १००) या सूत्रांमध्ये परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञांचा विचार केला आहे; व त्यानंतर ‘तिङ्स्त्रीणि त्रीणि०’..... ‘शेषे प्रथमः’ (सू. १०१—१०८) या सूत्रांमध्ये पुरुष, विभक्ति व वचन या संज्ञांचा विचार केला आहे. परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञा मूळच्या अन्वर्थ असाव्या; व पाणिनीने सांगितल्याप्रमाणे क्रियेचे फल कर्त्यास स्वतःला मिळावयाचे असेल तर आत्मनेपद प्रत्यय व दुसऱ्यास मिळावयाचे असेल तर परस्मैपद प्रत्यय धातूला जोडिले जावे अशी मूळ व्यवस्था असावी. उभयपदी धातूच्या वावर्तीत ही व्यवस्था थोडीफार दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ, याच धातू हा उभयपदी असला तरी याचनेचे फल हें बहुधा स्वतःलाच मिळावयाचे असल्यामुळे त्याहून आत्मनेपदीच प्रत्यय होतात. जे धातू केवळ परस्मैपदी किंवा केवळ आत्मनेपदी आहेत त्यांचे वावर्तीत वरील व्यवस्था शक्य नसली तरी साधारणपणे त्या धातूंच्या क्रियेचे फल स्वतःला किंवा दुसऱ्याला जाणे जसे शक्य असेल त्या दृष्टीने त्यांचे पुढे लागणाऱ्या प्रत्ययांचे पद अंमलांत आले असवे. उदाहरणार्थ, गम् व त्याचे समानार्थक धातू बहुशः परस्मैपदी आढळून येतात; एध्, वृध्, स्पर्ध्, वगैरे धातू बहुशः आत्मनेपदी आढळून येतात. वचनांचे वावर्तीत एक, दोन व बहु हा क्रम नैसर्गिकच आहे व त्याप्रमाणे तीन वचनें मागेत उपयोगांत आली; परंतु कालांतराने बोलणारांची संख्या वाढल्यामुळे व भाषेचा प्रचार समाजांतील खालच्या वर्गापर्यंत पोचल्यामुळे भाषा सुटसुटीत करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति झाली व आत्मनेपद प्रत्यय, दहा लकारांपैकीं कांहीं लकार, चतुर्थी विभक्ति व द्विवचनप्रत्यय यांचा प्रचार प्राकृत भाषांत पार नाहीसा झाला. प्रथम, मध्यम, व उत्तम या पुरुषांचे वावर्तीत विचार केला असतां मनुष्यस्वभावाचे अवलोकन केल्यास मनुष्य आपले भोंवतीं बोहीकडे प्रथम पाहतो व म्हणून त्याचे मनांत इतरांचा विचार प्रथम येतो, नंतर तो शेजाऱ्याजवळ आपले विचार प्रगट करतो व नंतर स्वतः मनन करतो या लौकिक व्यवहारास अनुसरूनच प्रथम पुरुष, नंतर मध्यम पुरुष, व नंतर उत्तम पुरुष ही व्यवस्था वैयाकरणांनी केली असावी. तत् त्वं अहि, अहं शृणामि या उपनिषद्महावाक्यांचा क्रमही या वावर्तीत लक्षांत घेण्याजोगा आहे. पुरुषव्यत्यय होऊन प्रथमपुरुष, द्वितीयपुरुष, व तृतीयपुरुष अशी हल्लीच्या देशी भाषांमध्ये आढळून येणारी व्यवस्था हा केवळ इंग्रजी भाषेचा परिणाम आहे हें स्पष्ट दिसून येते.

पहिला अध्याय (संज्ञाध्याय) समाप्त.

१. मंदाराने परस्मैपद व आत्मनेपद या संज्ञांना ‘उपग्रह’ म्हटले आहे व त्यांविषयी विवेचन वाक्यपदी-भाष्या निम्नच्या काण्डांमधील उपग्रहसमुद्देशांमध्ये केले आहे. (पा. प. ३।२।२।१-२७)

२. वचन संज्ञेविषयी विवेचन मंदाराने वाक्यपदीभाष्या तिसऱ्या काण्डांमधील संख्यासमुद्देशांत केले आहे. (पा. प. ३।२।१।१-२२)

३. इतरांचे विवेचन मंदाराने वाक्यपदीभाष्या तिसऱ्या काण्डांमधील प्रथमसमुद्देशांत केले आहे (पा. प. ३।२।०।१-९)

२०१. समर्थान्हिक (अ. २ पा. १ आन्हिक १) सामर्थ्य शब्दाचा अर्थ.

पहिल्या अध्यायामध्ये संज्ञांचा विचार केल्यानंतर या दुसऱ्या अध्यायामध्ये सुबन्त व तिङन्त पदांच्या कार्यांचा विचार केला आहे व पदांच्या सर्व कार्यांविषयी सामर्थ्य असेल तरच तीं कार्ये करावीं असा दंडक घातला आहे. सामर्थ्य म्हणजे काय याविषयी या पहिल्या आन्हिकामध्ये विचार केला असल्यामुळे या आन्हिकाला सामर्थ्यान्हिक म्हणतां येईल. या आन्हिकांत 'समर्थः पदविधिः' (सू. १) हें एकच सूत्र आहे; व त्याला 'समर्थसूत्र' म्हणण्याचा वैयाकरणांचा प्रघात आहे. हें समर्थसूत्र 'अधिकार'सूत्र समजून पुढील दरेक सूत्रांत त्याची अनुवृत्ति घ्यावी, किंवा 'परिभाषा'सूत्र समजून अष्टाध्यायीमध्ये ज्या ज्या सूत्रांत पदाला उद्देशून कार्य सांगितलें असेल त्या त्या सूत्रांत ज्या दोन पदांना उद्देशून कार्य सांगितलें आहे त्यांमध्ये 'सामर्थ्य' असल्याशिवाय तें कार्य करावयाचें नाहीं असा अर्थ करावा या दोनही विकल्पांचा विचार केला आहे; व दोन्ही विकल्पांतील गुणदोष दाखविले आहेत. तसेंच 'सामर्थ्य' या शब्दाचा अर्थ समास वगैरे वृत्तींमध्ये आढळणारा 'एकाकीभाव' संबंध हा अर्थ घ्यावा किंवा वाक्यांत आढळून येणारा पदांमधील 'व्यपेक्षा' संबंध हा अर्थ घ्यावा याविषयी विचार केला आहे व परिभाषासूत्र घेऊन एकार्थीभावरूप सामर्थ्य ध्यावें असा निर्णय दिला आहे. पूर्वीच्या वाक्यांतील शेवटच्या शब्दाचा पुढील वाक्यांतील आरंभीच्या शब्दाशीं जरी कसावसा संबंध दाखवितां आला तरी त्या दोन शब्दांमध्ये सामर्थ्य नसल्यामुळे समास होत नाहीं असें येथें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे व पुष्कळ उदाहरणेंही दिली आहेत. 'सह सुपा' (२।१।४) या सूत्रानंतर 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) या सूत्रपर्यंत दरेक समास-सूत्रामध्ये 'सुप् सुपा समस्यते' अशीं पदे अनुवृत्तीनें येत असल्यामुळे बहुमीहि द्वन्द्व वगैरे समासांशिवाय बाकी सर्व समास हे दोनदोन पदांचेच होत असल्यामुळे ज्या पदांचा समास करावयाचा त्यांतील कोणतेही पद इतर पदाशीं संबद्ध असल्यास तें संबद्ध पद सापेक्ष म्हणून असमर्थ झाल्यामुळे समासास येणाऱ्या अडचणीचा येथें भाष्यकारांनीं विचार केला आहे; व समासाकरितां योजिलेल्या पदांपैकीं मुख्य पद जर बाहेरील शब्दाशीं संबद्ध असेल तर अर्थ समजण्यास कांहीं त्रास पडत नसल्यामुळे अशा ठिकाणीं समास होतो, त्याप्रमाणेंच गुरुपुत्रः दासभार्या इत्यादि ठिकाणीं गुरु दास वगैरे शब्द गौण असून इतर शब्दाशीं जरी संबद्ध असले तरी ते गुरु दास वगैरे शब्द कोणाचा गुरु, कोणाचा दास या रीतीनें स्वभावतःच सापेक्ष असल्यामुळे सापेक्ष असूनही त्यांचा पुत्र भार्या वगैरे शब्दाशीं समास होऊं शकतो असा निर्णय भाष्यकारांनीं दिला आहे. वास्तविक रीतीनें पाहिल्यास कोणत्याही पदांचा समास होतांना समासाचा अर्थ सहज कळण्याजोगा असणें (अर्थगमकत्व) ही वाच अत्यंत आवश्यक गणली जाते व त्यामुळे 'समर्थ' पदचा प्रस्तुत सूत्रामध्ये विशेष उपयोग नाहीं असेंही येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

२०२. सामासिक पदांच्या अर्थाविषयी विचार.

धातू, प्रत्यय, नामें, सर्वनामें, अव्ययें, निपात इत्यादि भाषेमधील सर्व शब्द स्वभावतःच अर्थयुक्त असतात. दरेक ठिकाणीं त्यांचे अर्थ सांगणें शक्यही नसतें व त्याची कांही उपयुक्तताही नसते. पदे निरनिराळीं ठेऊन बोलणें (अवृत्तिपत्र) किंवा त्यांचा समास करून बोलणें (वृत्तिपक्ष) हें बोलणान्याच्या इच्छेवर अवलंबून असतें. समास केला असतां समासांतील

प्रत्येक पदाचा जो स्वाभाविक अर्थ असतो तोच जरा विशेषरूपाने म्हणजे इतर अर्थाशी संवद्ध अशा रूपाने समजला जातो. एकंदरीत, निरनिराळ्या पदार्थांचे एकवटणे म्हणजे एकार्थीभाव हा 'सामर्थ्य' शब्दाचा अर्थ घेतां येतो; त्याप्रमाणेच, निरनिराळ्या पदांचे संवंधामुळे अडकून राहणे म्हणजे व्यपेक्षा हाही 'सामर्थ्य' या शब्दाचा अर्थ घेतां येतो. आतां, पदाला सांगितलेला सर्वांनुदात्त स्वर, त्याप्रमाणेच युष्मद् व अस्मद् शब्दांना सांगितलेले ते मे वगैरे आदेश हे पदांना सांगितलेले विधी (पदविधि) असल्यामुळे प्रस्तुत परिभाषासूत्रामुळे त्यांना सामर्थ्याची जरूर लागेल व तसें व्यपेक्षारूप सामर्थ्य असल्यास भिन्न भिन्न वाक्यांमध्येही ते होऊं लागतील; परंतु ते न होणें इष्ट असल्यामुळे वार्तिककारांनीं 'समानवाक्यामध्येच निघात व हे आदेश होतात' (वा. ११) असें वचन केले आहे. वार्तिककारांनीं प्रसंगानें या ठिकाणीं वाक्य शब्दाचा व्याख्या 'अव्यय, कारक व विशेषण यांनीं युक्त क्रियापद' अशी केली आहे; व भाष्यकारांनीं कारकें, अव्ययें इत्यादि सर्व क्रियेचीं विशेषणेंच असल्यामुळे विशेषणयुक्त क्रिया म्हणजेच वाक्य अशी सुटसुटीत व्याख्या दिली आहे. यानंतर भाष्यकारांनीं तीन अथवा अधिक पदांचा सामासिक शब्द एकदम सर्व पदांचा समास करून साधावा किंवा दरेक वेळीं दोन दोन पदे घेऊन त्यांचे समास करून साधावा याविषयी विवेचन करून दोनही पक्षी केव्हां केव्हां व कशीं कशीं भिन्न रूपें व भिन्न स्वर होतील तें दाखविलें आहे व प्रचारामध्ये जशीं रूपें किंवा स्वर असतील त्या अनुरोधानें त्या त्या ठिकाणीं समास करावे असें सांगितलें आहे.

२०३. अव्ययीभावसमासान्हिक (अध्याय २ पा. १ आन्हिक २). पराङ्गवद्भाव व साधारणसमास यांविषयी विचार.

या अध्यायांत मुख्य मुख्य पदकार्याचा विचार केला आहे. त्यांपैकी पहिल्या पादाच्या या दुसऱ्या आन्हिकामध्ये पराङ्गवद्भाव, अव्ययीभाव आणि तत्पुरुषाचे कांहीं प्रकार यांचा विचार केला आहे; परंतु, प्रामुख्याने अव्ययीभावाचा विचार केला असल्यामुळे याला अव्ययीभावसमासान्हिक हें नांव देतां येण्यासारखें आहे. प्रथमतः 'सुत्रामन्त्रिते०' (सू. २) या सूत्रानें सांगितलेल्या 'पराङ्गवद्भाव' नांवाच्या समासासारख्याच वेदामध्ये आढळणाऱ्या पदवृत्तीचे विवेचन केले आहे. संवोधन शब्दाशी त्याच्या पूर्वी आलेल्या व त्याचे निमित्तीभूत अशा शब्दांचे स्वराकरितां एकत्रित होणें म्हणजे दोन्ही शब्द एकत्रित करून 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९४, यानें पहिल्या शब्दाला आशुदात्त करणें व पहिल्या शब्दांतील राहिलेले सर्व स्वर व दुसऱ्या शब्दांतील सर्व स्वर अनुदात्त करणें हें 'पराङ्गवद्भावाचें' थोडक्यांत स्वरूप देतां येईल. लोकामध्येही संवोधनाने वाचतात असा आशुदात्त स्वर आटवून येतो. अशा तऱ्हेने संवोधनानंतरचा संवोधनाशी संवद्ध शब्दही संवोधन शब्दाशी स्वराकरितां एकत्रित झालेला आढळून येतो असें 'परमपि चान्दसि' (सू. २ पा. ६) येथें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे व त्याला 'पूर्वाङ्गवद्भाव' हें नांव देतां येण्याजोगें आहे. 'प्रादुपारतसमासः' (सू. ३) हें अधिकारसूत्र आहे व त्या सूत्रामागून 'मराराः कर्मधारये' (२।२।३८) या सूत्रापर्यंत पहिल्या व दुसऱ्या दोनही पादांतील त्या त्या सूत्रांनीं सांगितलेल्या पदकार्यांना 'समास' ही संज्ञा दिली आहे; व 'प्राक्' या शब्दाच्या जोरावर मगल्या गर्भ सूत्रांमध्ये सांगितलेल्या अव्ययीभाव तत्पुरुष वगैरे संज्ञा या समास संज्ञेचा बाध न करतां जाता म्हणून दिल्या जातात असें सांगितलें आहे. 'एकत्रयगतिः' शब्द या अर्था 'समास' ही उन्वर्थ संज्ञा आहे; अर्थात् ज्यांना समास होतो तीं दोन्ही गर्भ समासां समास्य अगत्यानाच संवद्ध होतात व त्यांना 'समास' ही संज्ञा दिली

जाते. 'सह सुपा' (सू. ४) या सूत्रानें कोणत्याही सुबन्ताचा दुसऱ्या सुबन्ताशी समास होतो असें अत्यन्त सामान्य रीतीने सांगितलें आहे. 'सह सुपा' या सूत्राची 'सह' आणि 'सुपा' अशीं निरनिराळीं सूत्रें पाडावीं, 'सह' या सूत्राचा वरतीं दिल्याप्रमाणें अर्थ करावा व 'सुपा' या सूत्राचा 'सुबन्ताबरोबर सुबन्त हें समाससंज्ञक होतें' असा अर्थ करून जो समास साधण्याला दुसरें कोणतेंही सूत्र लागू पडत नाहीं तेथें या सूत्राचा उपयोग करून समास साधावा असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे व 'पुनरुत्प्लूतम्' व 'पुनर्निष्कृतम्' यांसारखी उदाहरणें दिलीं आहेत. वार्तिककारांनीं 'इवेन विभक्त्यलोपः' (सू. ४ वा. २) या वार्तिकानें 'इव' या शब्दाशीं सुबन्ताचा समास होतो; पण तेथें पूर्वपदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होत नाहीं व पूर्वपदाचाच स्वर समास झाल्यावर कायम राहतो असें सांगितलें आहे.

२०४. अव्ययीभाव समास.

'अव्ययीभावः' (सू. ५) या अधिकारसूत्रापासून 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' (सू. २१) या सूत्रपर्यंत सर्व सूत्रांत अव्ययीभाव समास केव्हां व कोठें होतो तें सांगितलें आहे. अव्ययीभाव ही अन्वर्थ संज्ञा असल्यामुळें अव्ययीभाव समासाला स्वाभाविकच ही संज्ञा होऊं शकते असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. भाष्यकारांचे वेळीं 'विभाषापपरित्राहिरञ्चवः पञ्चम्या' (सू. ११) असें एकच सूत्र म्हणून पठण केलें जात होतें. भाष्यकारांनीं 'विभाषा' हें सूत्र निराळें करावें व त्याचा अर्थ 'येथून पुढें सांगितलेले सर्व समास विकल्पानें होतात' असा करावा असें म्हटलें आहे. वास्तविक पाहतां, दोन अथवा अधिक शब्दांचा एकार्थीभाव विवक्षित असल्यासच समास होतो, नाहीं तर वाक्यच उपयोगांत आणिलें जातें असा 'समर्थ' शब्दानें नियमच घालून दिला असल्यामुळें समास करणें किंवा न करणें हें वक्त्याच्या इच्छेवरच अवलंबून असतें म्हणून सर्वच समास वैकल्पिक होतात; तरी पण, भाष्यकारांनीं 'विभाषा' असें निराळें सूत्र पाडून त्याची अनुवृत्ति समास सांगणाऱ्या दरेक सूत्रांत व्यावी असें म्हटलें आहे, यांत त्यांचा हेतु शास्त्रदृष्ट्या विकल्प सांगणें हा आहे. एकंदरीत पाहतां, एकार्थीभावाची विवक्षा असतांना अर्थाच्या दृष्टीनें तत्पुरुष किंवा बहुव्रीहि वगैरे जो समास करणें योग्य असतें तोच समास सांगितलेला असतो; व ज्या ठिकाणीं तो अर्थ प्रतिपादन करूं शकतील असे दोन समास असूं शकतात तेथें उदाहरणार्थ 'पारे मध्ये प्रष्टया वा' या सूत्रांत सूत्रकारांनीं 'वा' शब्द घातलेलाच असतो व त्यामुळें दोन्ही समास होऊं शकतात. एकंदरीत 'विभाषा' (सू. ११) हें सूत्र जरी स्वतंत्र केलें तरी तें अनुवादात्मकच आहे. आतां, विभाषा हें सूत्र व्यर्थ दिसतें म्हणून तें नियमार्थ आहे असें समजल्यास या 'विभाषा०' (सू. ११) सूत्राच्या पूर्वीच्या सूत्रांनीं सांगितलेले समास नित्य आहेत असा 'विभाषा' या सूत्राचा नियमरूप अर्थ हे तो व अधिहरि, निर्भक्षिकम्, शाकप्रति वगैरे समास नित्य होतात. असा नियमरूप अर्थ केल्यानें ज्याप्रमाणें कृष्णं श्रितः, वृकाद् भीतः वगैरे विग्रहवाक्यें समामाचा अर्थ दाखवितात त्याप्रमाणें हरेः

अर्थामध्ये भेदाची थोडीशी छटा असेल तेथे विवक्षित अर्थास अनुसरूनच समास करावा. वेदामध्ये अशा इन्द्रशत्रुः वगैरे ठिकाणी उदात्त वगैरे स्वरांच्या योगाने कोणता समास विवक्षित आहे ते ठरविता येते; पण भाषेमध्ये स्वरयुक्त उच्चारण नसल्यामुळे संशयाला जागा मिळते.

२०५. समासांचे चार मुख्य प्रकार.

भाष्यकारांनी कोणत्या समासामध्ये कोणत्या पदाला प्राधान्य असते याचा विचार करून समासांचे चार प्रकार केले आहेत. पूर्वपदाला जेथे प्राधान्य असते तो अव्ययीभाव, उत्तरपदाला प्राधान्य असते तो तत्पुरुष, दोन्ही पदांना प्राधान्य असते तो द्वन्द्व व दोन्ही पदांना प्राधान्य नसते तो बहुव्रीहि. द्विगु व कर्मधारय यांचा तत्पुरुष समासांतच अंतर्भाव होतो. उपपदतत्पुरुष, व एकदेशितत्पुरुष हे तत्पुरुषाचेच केवळ अवांतर प्रकार आहेत. समासांचीं हीं नांवे विशिष्ट तऱ्हेनें अन्वर्थक आहेत. 'तस्य पुरुषः' याप्रमाणे ज्यांचा विग्रह व अर्थ असतो ते तत्पुरुष समास, बहुवो ब्रह्मो यस्य यासारखा ज्यांचा विग्रह असतो व अर्थ असतो ते बहुव्रीहि समास, द्वन्द्व म्हणजे दोघांचा समूह अशा प्रकारचा ज्यांचा अर्थ असतो ते द्वन्द्व समास व जो समास अव्यय होतो तो अव्ययीभाव समास. 'द्वितीया श्रितातीत०' (सू. २४)..... 'पाले-समितादयश्च' (सू. ४८) या सूत्रांमध्ये 'द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी व सप्तमी या पांच विभक्तींच्या तत्पुरुषसमासांचे, व पूर्वकालैक०' (सू. ४९) 'व दिक्संख्ये' (सू. ५०) या दोन सूत्रांमध्ये समानाधिकरणतत्पुरुष या समासांचे विवेचन केले आहे. 'अत्रेन व्यञ्जनम्' (सू. ३४) व 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (नू. ३५) या सूत्रांमध्ये अन्न व भक्ष्य या अर्थांच्या तृतीयान्त करणवाचक नामांचा व्यञ्जनवाचक व मिश्रीकरणवाचक सुवन्तांशीं सूत्रकारांनी समास सांगितला आहे. या प्रसंगाने भाष्यकारांनी कारकांचे सामर्थ्य क्रियेशींच असते, क्रिया-वाचकाशिवाय इतर शब्दांचे ते एकमेकाशीं नसते या वार्तिककारांच्या वचनास अनुसरून अन्न-वाचक (दधि वगैरे शब्द) व भक्ष्यवाचक (गुड वगैरे शब्द) यांचा 'शिंपडलेला' (उपनिक्त), 'मिसळलेला' (संसृष्ट) वगैरे अर्थांशीं असलेला जो संबंध त्याच्या जोरावर दधि गुड अशा शब्दांचा दद्यानें शिंपडलेला, गुळाशीं मिसळलेला अशा तऱ्हेचा अर्थ घेऊन दधि गुड वगैरे शब्दांचा ओदनः धानाः वगैरे शब्दांशीं समास करावयाचा असतो असे स्पष्ट सांगितले आहे 'चतुर्थी तदर्थार्थ०' (सू. ३६) या सूत्राचे विवेचन करतेवेळीं 'तदर्थ' शब्दाचा अर्थ करतांना वार्तिककारांनी 'चतुर्थ्यन्त विकृतिवाचक शब्दाचा प्रकृतिवाचकाबरोबर समास होतो' असे जे म्हटले आहे ते प्रकृत सूत्रांत बलि व रक्षित हे शब्द मुद्दाम सांगण्या-नेच मुचविले जाते असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे; तसेंच, अर्थ 'या शब्दाशीं नित्य चतुर्थीसमास होतो व तो कोणत्याही लिंगाचा होतो' या स्वतंत्र वार्तिकवचनाच्या आवश्यकतेचा विचार करून हे वार्तिक करणे इष्ट आहे असे दाखविले आहे.

२०६. समानाधिकरणतत्पुरुषान्धिक (अ. २ पा. १ आन्धिक ३). द्विगु समास.

या आन्धिकांत द्विगु व कर्मधारय या तत्पुरुषाच्या दोन पोटभेदांचा विचार केला आहे. 'तत्पुरुषः' (२।१।२२—२।२।२२) या अधिकांतांत सांगितलेल्या समासामध्ये दोन्ही पदे समानाधिकरण म्हणजे एका विभक्तीने उच्चारिलेली अगत्यास त्या तत्पुरुषाला कर्मधारय मग दिली आहे व परिणे पद संख्यावाचक अगत्यास त्याच्या द्विगु ही संज्ञा दिली आहे.

एक या शब्दाचा समानाधिकरण अशा शब्दाशी 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' (सू. ४९) या सूत्रानें सांगितलेला समास, कोणत्याही संख्येचा समानाधिकरण शब्दाशी संज्ञा अर्थ असतांना 'द्विसंख्ये०' (सू. ५०) या सूत्रानें सांगितलेला समास, व 'तद्धितार्थोत्तरपद०' (सू. ५१) या सूत्रानें तद्धितार्थी अथवा उत्तरपद पुढें असतांना अथवा समाहार अर्थ असतांना सांगितलेला समास या तिन्ही सूत्रांनीं सांगितलेल्या तिन्ही समासांमध्ये जर पहिलें पद संख्यावाचक असेल तर त्या समासाला द्विगु म्हणावयाचें अथवा 'तद्धितार्थोत्तरपद०' या एकाच सूत्रानें सांगितलेल्या समासांत पहिलें पद संख्यावाचक असेल तर त्याला द्विगु म्हणावयाचें या दोन्ही पक्षांचा विचार करून कोणताही पक्ष घेण्यास हरकत नाही असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे; तसेंच, समाहार शब्दाचा 'जमवलेल्या वस्तू' असा, अथवा 'जमवा-जमव' असा अर्थ घ्यावा याविषयीही विचार करून 'कोणत्याही सामान्य धर्मांनें सारख्या अशा अनेक पदार्थांचा एक वर्ग करणें' हा समाहार शब्दाचा अर्थ घ्यावा असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

२०७. कर्मधारय समास.

'उपमानानि सामान्य०' (सू. ५५) या सूत्रांतील 'सामान्यवचन' या शब्दाचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं उपमान व उपमेय यांमध्ये पर्यायशब्दांप्रमाणें अत्यंत साम्यही असतां उपयोगाचें नाही किंवा गो आणि अश्व यांमध्ये जसा आहे तसा अत्यंत भेदही असतां कामा नये; कांहीं विशिष्ट गुणांचे बाबतीत साम्य पाहिजे असें सांगून 'सामान्यवचन शब्द' म्हणजे उपमान व उपमेय या दोन्ही ठिकाणचा साधारणधर्म दाखविणारा शब्द अशी व्याख्या केली आहे. 'उपमितं व्याघ्रादिभिः०' (सू. ५६) या सूत्रानें सांगितलेल्या उपमेय-समासाचें विवेचन करतांना साधारणधर्माचा प्रयोग केला तर उपमेय हें सापेक्ष होत असल्यामुळें समास होणार नाही म्हणून 'सामान्याप्रयोगे' हा शब्द सूत्रांत उच्चारण्याचें कारण नाही असें असूनही ज्याअर्थी 'सामान्याप्रयोगे' हा शब्द सूत्रकारांनीं घातला आहे त्याअर्थी विशेष्य सापेक्ष असलें तरी समास होऊं शकतो असें सूत्रकारांच्या बोलण्याचें तात्पर्य निघतें; म्हणून त्याकरितां मुद्दाम स्वतंत्र वचन करण्याचें कारण नाही असें भाष्यकारांनीं येथें सांगितलें आहे. 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (सू. ५७) या सूत्रानें विशेषणाचा विशेष्याशीं सामान्य तऱ्हेनें समास सांगितला आहे. लोकांतील व्यवहार पाहिल्यास द्रव्यवाचक शब्दाचा साक्षात् क्रियेकडे अन्वय असल्यामुळें तो प्रधान व विशेष्य असतो व गुणवाचक शब्द विशेषण असतो; पण, दोन्ही शब्द गुणवाचक असल्यास संशय येतो व विवक्षेवरूनच त्यांमधील प्रधान कोण हें ठरवावयाचें असतें. 'पूर्वापर०' इत्यादि (सू. ५८-७२) सूत्रांनीं सांगितलेले समास 'विशेषणाचा विशेष्याशीं समास होतो' (सू. ५७) या सामान्य सूत्रानेंच होऊं शकत असले तरी व्याकरणशास्त्र हें फार विस्तृत आहे व वेदाच्या सर्व शाखांमधील शब्द कळण्याला तें फार उपयोगी आहे म्हणून सर्वसाधारण लोकांना विशेषणविशेष्यभावयुक्त शब्दांचे कोठें समास होतात व कोठें होत नाहीत हें स्पष्ट समजावें म्हणून 'विशेषण०' या सूत्रांत 'बहुलम्' शब्द घालून संग्रहार्थ 'पूर्वापर०' इत्यादि सूत्रें सूत्रकारांनीं केली आहेत. 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' (सू. ६०) या सूत्रानें नञ् लागलेल्या व नञ् न लागलेल्या क्त-प्रत्ययान्ताचे 'कृताकृतम्' यासारखे समास सांगितले आहेत. 'वर्णो वर्णेन' (सू. ६१) या सूत्राचें विवेचन करतांना सर्वधन, सर्वबीज इत्यादि बहुमीहि समासां-वरूनच सर्वधनी, सर्वबीजी अशा तऱ्हेच्या मनुप्रत्ययान्त कर्मधारय समासाचा अर्थ कळत

असल्याने अशा ठिकाणी बहुव्रीहि करावा असें जरी असलें तरी अर्थविवक्षेस अनुसरून कर्मधारय करून त्याला इत् प्रत्ययही लावितां येतो असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. कांहीं ठिकाणीं उदाहरणार्थ, कृष्णसर्प (काळे साप असलेला) व कृष्णसर्पवान् (कृष्णसर्प जातीचे साप असलेला) या शब्दांमध्ये अर्थभेदही दृष्टीस पडतो व त्याप्रमाणें समास होतो. एकंदरीत अर्थविवक्षा हीच कोणता समास करावयाचा त्याचें मुख्य गमक म्हणून समजली जाते हा अंतिम निष्कर्ष भाष्यकारांनीं येथें दिला आहे.

२०८. व्यधिकरणतत्पुरुषसमासान्हिक (अ. २ पा. २ आन्हिक १) एकदेशितत्पुरुष व नञ्त्तत्पुरुष.

या अधिकरणामध्ये तत्पुरुषसमासाच्या एकदेशितत्पुरुष, नञ्त्तत्पुरुष, षष्ठीतत्पुरुष व उपपदतत्पुरुष या प्रकारांचा विचार केला आहे. 'पूर्वापर०' (सू. २) या सूत्रानें पूर्व, अपर, अर्ध इत्यादि शब्दांशीं सांगितलेला एकदेशिसमास हा एकवचनी नामावरोवरच होतो असें 'एकाधिकरणे' या शब्दावरून स्पष्ट होतें; व 'अर्धे पिप्पल्याः' या अर्थीच 'अर्धपिप्पली' हा समास होतो; 'अर्धे पिप्पलीनाम्' या अर्थी होत नाही. 'द्वितीयवृत्तीय०' (सू. २) या सूत्रामध्ये सूत्रकारांनीं 'अन्यतरस्याम्' हा शब्द घातला आहे त्यावरून उत्सर्ग व अपवाद हे दोन्ही वैकल्पिक असतांना अपवादशास्त्र हें विकल्पानें प्रवृत्त होत असलें तरी उत्सर्गशास्त्र हें कायमचें दूर सारलें जातें असा निष्कर्ष भाष्यकारांनीं काढला आहे व त्याची उदाहरणेही दिली आहेत. 'कालाः परिमाणिना' (सू. ५) या सूत्राच्या 'मासो जातस्य यस्य असौ मासजातः' या उदाहरणामध्ये मास हा काल मनुष्याचें परिमाण कसें होऊं शकेल याचा विचार करतांना भाष्यकारांनीं सूर्याच्या गतिरूप क्रियेनें जसे मास वर्ष वगैरे व्यवहार होतात त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या जन्मास येणें या क्रियेनेंही महिना, वर्ष वगैरे व्यवहार होण्यास कांहींही अडचण नाही असें मोठ्या खुबीनें सांगितलें आहे व मूर्त वस्तूंची वृद्धि व ऱ्हास ज्याच्यामुल्लें होतात तो काल अशी काल या शब्दाची व्याख्या दिली आहे. 'नञ्' (सू. ६) या सूत्राचें विवरण करतांना अत्रालाण वगैरे नञ्समास हे तत्पुरुषसमास असल्यामुल्लें त्यांचे वाच्यतां उत्तरपदार्थाचें प्राधान्य हें कसें दाखवितां येतें व समासाचा अर्थ काय होतो याचें विवेचन भाष्यकारांनीं केलें आहे. या ठिकाणीं प्रसंगानें ब्रालाण शब्द हा विशिष्ट गुणसमुदाय दाखवितो असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे; व त्या गुणार्थकीं ब्राला गुण 'तपः श्रुते च योनिश्च०' या श्लोकामध्ये, व आभ्यंतर गुण 'गौरः शुच्याचारः०' या वाक्यामध्ये दिले आहेत. नञ्-समासामध्ये पूर्पदाला प्राधान्य दिल्यास तसेंच उत्तरपदालाही प्राधान्य दिल्यास अत्रालाण या शब्दापुढें विशिष्ट लिंगवाचक व वचनवाचक प्रत्यय कसे लावण्यांत येतात याविषयी दोन मार्ग भाष्यकारांनीं दाखविले आहेत. (१) कोणताही शब्द हा स्वभावतःच विशिष्ट लिंग व वचन दाखवू शकतो; (२) शब्दाचा अर्थ जर गुण असला तर त्या गुणाच्या आश्रयाच्या लिंगवचनांप्रमाणें लिंगवचनं होतात.

२०९. पठितत्पुरुष.

'पठ्ठी'..... 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (सू. ८-१७) या सूत्रामध्ये पठितमास व त्यानें अपवाद गोष्टी विवेचन केलें आहे. 'पठ्ठी' (सू. ८) या सूत्रानें अन्वययोग्य सुवन्तावरोवर पदधन्ताचा विरुद्धानें तत्पुरुष समास होतां असें सामान्य रीतीनें सांगितलें असलें तरी याजक वगैरे शब्द, निगोहरणवाचक शब्द, गुणवाचक शब्द, अव्यय, समानाधिकरण म्हणजे एकाथ-

प्रतिपादक शब्द, पूजार्थक अथवा अधिकरणार्थक क्तप्रत्ययान्त शब्द, व 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२।३।६६) या सूत्रानें सांगितलेली षष्ठी शेषटी असलेले शब्द, यांच्याशीं षष्ठ्यन्ताच्चा समास होत नाही असा समासाचा निषेध सूत्रकारांनींच केला आहे. वरती निर्दिष्ट केलेल्यांपैकीं वन्याचशा ठिकाणीं 'सापेक्ष पदाचें दुसऱ्या पदार्थां सामर्थ्य असू शकत नाही व सामर्थ्य नसतांना समास होत नाही' या नियमानेंच काम भागण्यासारखें आहे असें भाष्यकारांनीं दाखविलें आहे. 'कुगतिप्रादयः' (सू. १८) या सूत्रानें कु हा शब्द, गतिसंज्ञक शब्द, व प्र वगैरे शब्द यांचा अन्वययोग्य शब्दांवरोंवर नित्य म्हणजे अस्वपदविग्रह समास सांगितला आहे. या ठिकाणीं 'प्र' वगैरे अव्ययांचा समास ते कर्मप्रवचनीय असल्यास कलं नये असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे; तसेंच, प्र वगैरे शब्दांचा समास झाला तर कोणत्या अर्थी होतो तें सांगितलें आहे. या ठिकाणीं भाष्यकारांनीं सौनाग वैयाकरणांनीं या बाबतीत खुलासेवार उदाहरणें देऊन केलेलें स्पष्टीकरण सौनागांचीं वार्तिकें सांगून जसेंच्या तसेंच दिलें आहे. 'उपपदमतिङ्' (सू. १९) या सूत्रानें उपपदाचा तिङन्तव्यतिरिक्त अन्वययोग्य अशा सुबन्तावरोंवर सांगितलेला व लोकामध्ये उपपदतत्पुरुष म्हणून प्रसिद्ध असलेला जो समास त्याचें विवरण करतांना भाष्यकारांनीं 'सह सुपा' (सू. २।१।४) या सामान्य अधिकाररूप सूत्रानें सुबन्ताशींच सर्व समास होत असल्यामुळें सूत्रांतील अतिङ् या पदाचा उपयोग नाही असें असूनही सूत्रकारांनीं 'अतिङ्' पद घातलें आहे त्यावरून प्रस्तुत सूत्रांत 'सह सुपा' या सूत्रांतून 'सुपा' हें पद अनुवृत्तीनें येत नाही व विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वींच उपपदाचा तिङन्ताशिवाय इतर शब्दाशीं समास होतो असें सुचविण्याचा सूत्रकारांचा आशय आहे असें म्हटलें आहे; व 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' ही वेगळी परिभाषा सांगण्याचें कांहीं कारण नाही असेंही दाखविलें आहे. कृत्प्रत्ययांनीं प्रतिपादन केलेला धात्वर्थ हा द्रव्याप्रमाणें होतो व त्यामुळें दृढात् शब्दाला लिंगवचनप्रत्यय लागू शकतात. तसेंच, उपसर्ग हा क्रियेचें विशेषण असतो तरी पण कारक हें क्रियेला उत्पन्न करणारें असल्यामुळें धातूचा प्रथम कारकाशीं संबंध होतो व नंतर उपसर्गाशीं संबंध होतो असेंही येथें भाष्यकारांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे.

२.१०. अनेकपदसमासान्हिक (अ. २ पा. २ आन्हिक २). बहुव्रीहि समास.

या आन्हिकांत अनेक पदांचे समास म्हणजे बहुव्रीहि आणि द्वन्द्व यांचा विचार केला आहे. 'अनेकमन्यपदार्थे' (सू. २४ ; या सूत्रामध्ये आपल्यापेक्षां निराळा अर्थ दाखवीत असतांना दोन किंवा अधिक सुबन्त शब्दांचा विकल्पानें समास होतो व त्याला बहुव्रीहि म्हणावें

१. या नियमाचें विवेचन भाष्यकारांनीं समर्थगृहकामध्ये केलें आहे. (म. भा. भाषांतर भाग २, पृष्ठ २२९—२३२ पहा)

२. स्वती पूजयाम्, दुर्निन्दयाम्, आङ् ईपदर्थे, कुः पापार्थे, प्रादयो गतापर्थे प्रथमया इत्यादि वार्तिकें सौनागांचीं म्हणून भाष्यकारांनीं उद्धृत केलीं आहेत. (म. भा. भाषांतर भाग २, पृष्ठ ३५०—३५१ पहा.)

३. 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति' असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. (म. भा. भाषांतर भाग २ पृष्ठ ३५२ पहा) हें वचन भाष्यकारांचीं उष्टि अरि किंवा वार्तिककारांचीं वचन आहे हें कळणें कठीण आहे भट्टरीनें या वचनाचा खुलासा पुढें दिल्याप्रमाणें केला आहे:—

“यथैवाविषयं ज्ञानं न किञ्चिदवभासते । तथा भावोऽप्यनसृष्टः न कश्चिदुपलभ्यते” ॥ (वा. प ३।२।८). यावरून पाक, कृति इत्यादि शब्द हे द्रव्यांप्रमाणें क्रियेचें परिनिष्ठित स्वरूप अभिव्यक्त करतात व त्यामुळें त्यांना लिंगसंख्यावाचक प्रत्यय लागतात.

असे सांगितले आहे; व भाष्यकारांनी 'सुसूक्ष्मजटकेने', 'सुनताजिनवाससा' इत्यादि उदाहरणेही दिली आहेत. सूत्रांतील 'अनेकम्' या पदानें बहुव्रीहि समासांतील सर्व पदें प्रथमानिर्दिष्ट असल्यामुळे त्या सर्वांना उपसर्जन हें नांव देण्यांत येतें व त्यामुळे उपसर्जनाला सांगितलेली कायें कोणत्याही पदाला होऊं शकतात असें वार्तिककारांनीं सांगितले आहे. तसेंच, या बहुव्रीहि समासांतील पदांनीं अन्य पदार्थ दाखविला गेल्यामुळे 'उक्तार्थानामप्रयोगः' या प्रसिद्ध वैयाकरणसंकेतामुळे अन्य पदार्थ पुन्हां सांगतां येणार नाही ही अडचण दाखवून बहुव्रीहि समासामध्ये 'चित्रम्' वगैरे शब्दांनीं अन्य पदार्थ केवळ सामान्य रीतीनेंच दाखविला जातो तेव्हां त्याचें विशेष रीतीनें प्रतिपादन करण्याकरितां देवदत्त वगैरे शब्दांनीं अन्य पदार्थ उच्चारण्यास कांहीं हरकत नाही असें तिचें निराकरण केलें आहे. अथवा, बहुव्रीहि समासानें षष्ठी (अस्य) किंवा सप्तमी (अस्मिन्) या विभक्त्यांच्या अर्थाचाच संबंध दाखविला जातो म्हणून संबंधी पदार्थ दाखविण्याकरितां देवदत्त वगैरे शब्दांचा खुशाल प्रयोग करावा व विभक्त्यांच्या अर्थाचा संबंध जरी दाखविला गेला तरी व्याप्रमाणें गुणवाचक शब्दाला गुणाच्या आश्रयवाचक शब्दाचीं लिंगवचनें दिलीं जातात त्याप्रमाणेंच बहुव्रीहि समासाला संबंधी जो अन्य पदार्थ त्याचीं लिंगवचनें दिलीं जातील असेही वार्तिककारांनीं सांगितले आहे. यानंतर वार्तिककारांनीं 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम्'..... 'न वाऽव्ययत्वात्' (वार्तिक १०-२२) या वार्तिकांनीं लोकांमध्ये कोठें व कसा बहुव्रीहि समास केलेला आढळतो तें पाहून कोठेकोठें व कोणत्या अर्थी बहुव्रीहि करावा तसेंच तो केव्हां करूं नये हें सांगितले आहे. बहुव्रीहि समासांतील पदें समानाधिकरण म्हणजे एका पदार्थाला दाखविणारी असावी लागतात; म्हणून 'पञ्चभिः भुक्तमस्य' या अर्थी बहुव्रीहि करूं नये असें वार्तिककारांनीं सांगितले आहे; व त्याला अपवाद म्हणून 'सप्तम्युपमान०' (वा. १२) ... 'सप्तम्यन्त अथवा उपमान हें पूर्वपद असतांना बहुव्रीहि करावा व पूर्वपदांताल उत्तरभागाचा लोप करावा; तसेंच, प्र, परा वगैरेनी आरंभिलेल्या धातुसाधिताचाही इतर पदाबरोबर बहुव्रीहि करावा व धातुसाधिताचा लोप करावा' अशा रीतीनें विशिष्ट बहुव्रीहि समास सांगितले आहेत; व भाष्यकारांनीं त्यांचें स्पष्टीकरण करून कण्टकालः, उष्ट्रमुखः, प्रपर्णः, अपुत्रः इत्यादि उदाहरणें दिली आहेत. बहुव्रीहि समासांतील शब्दांसंबंधी वार्तिककारांनीं अशा प्रकारचे निर्बन्ध घातले; अर्थाविषयी नियम घालतांना मनुष्य प्रत्ययाचा अर्थ बहुव्रीहि समासामुळे व्यक्त होत असेल तरच बहुव्रीहि करावा असा सर्वसाधारण नियमही त्यांनीं घातला आहे. भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं वरील वार्तिकांचें विवेचन केल्यानंतर त्या वेळीं काव्यामध्ये आढळणाऱ्या किंमत्प्रसाराचारी, असिद्धितीय, संकर्षणद्वितीय, अर्धतृतीय इत्यादि बहुव्रीहि समासांचें मार्मिक विवेचन करून त्यांची कशी सिद्धि करानी तें दाखविलें आहे. 'संख्ययान्वयासन्ना०' (सू. २५) या सूत्रामध्ये एक विशेष प्रकारचा बहुव्रीहि समास सांगितला आहे. हा बहुव्रीहि 'संख्याबहुव्रीहि' या नांवानें ओळगिला जातो. या बहुव्रीहिच्या द्विदशाः, त्रिदशाः, उपदशाः, आसन्नविशाः वगैरे उदाहरणांचें

भाष्यकारांनीं विद्वत्तापूर्ण विवेचन करून हीं उदाहरणें साधण्याकारितां 'संख्ययाव्यया०' हें सूत्र कसें आवश्यक आहे तें दाखविलें आहे. शेवटीं, प्रस्तुत सूत्रानें सांगितलेला संख्याबहुव्रीहि, 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू. २६) या सूत्रानें सांगितलेला दिङ्बहुव्रीहि व 'तेन सह०' (सू. २८) यानें सांगितलेला सहबहुव्रीहि यांची सिद्धि 'अनेकमन्यपदार्थे' (सू. २४) या सूत्रानेंच होत असतां ते बहुव्रीहि समास मुद्दाम कां सांगितले याचा खुलासा केला आहे.

२११. द्वन्द्वसमास.

'चार्ये द्वन्द्वः' (सू. २९) या सूत्रानें द्वन्द्व हा एक महत्त्वाचा समास 'च' या शब्दाच्या अर्थी सांगितला आहे. 'च' या निपाताचे समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग आणि समाहार असे चार अर्थ आहेत. त्यांपैकी समुच्चय व अन्वाचय हे अर्थ असतांना ज्या वस्तूंचा समुच्चय अथवा अन्वाचय असतो त्यांमध्ये परस्परांची अपेक्षा नसल्यामुळें सामर्थ्य नसतें, म्हणून द्वन्द्व समास होऊं शकत नाही, व इतरेतरयोग आणि समाहार हे अर्थ असतांना सामर्थ्य असल्यामुळें द्वन्द्व समास होतो, असा भाष्यकारांनीं खुलासा केला आहे. अर्थ दाखविण्याची शक्ति शब्दामध्ये स्वभावतःच असते (अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् वा. १५), व तिच्यामुळें शब्दाच्या एक किंवा अनेक अर्थांचा बोध होतो: 'द्यावा च क्षामा' या ठिकाणीं द्यावा आणि क्षामा यांतील प्रत्येक शब्दापासून स्वर्ग व पृथ्वी या दोहींचा बोध होतो; 'द्यावा च क्षामा' हें वाक्य असूनही येथें एका शब्दापासून दोन वस्तूंचा बोध होतो, तर घटपटौ अशा द्वन्द्व समासामध्ये घट या शब्दापासून घट व पट या दोन्ही वस्तूंचा बोध होण्यास कांहींही हरकत नाही; त्याप्रमाणेंच पट या शब्दापासूनही तेच दोन्ही अर्थ मनांत येण्यास कांहीं हरकत नाही; अशा रीतीनें वर्णन केलेला 'एका पदापासून एकाच वेळीं अनेक अर्थांचा बोध होणें' हा वार्तिककारांपूर्वीच्या वैयाकरणांनीं दिलेला 'युगपदधिकरणवचनतापक्ष' स्वीकारून वाक्यामध्ये पृथक् उच्चारलेल्या अनेक पदांपैकीं प्रत्येकापासून आपला स्वतःचा व इतर पदांचाही अर्थ मनांत येत असल्यास त्या ठिकाणीं द्वन्द्व समास होतो व तसा मनांत येत नसल्यास वाक्यच कायम राहतें अशा तऱ्हेची कांहीं वैयाकरणांची विचारसरणी वार्तिककारांनीं येथें दिली आहे. भाष्यकारांनीं हा 'युगपदधिकरणवचनतापक्ष' क्लिष्ट असल्यामुळें व लोकांतील अनुभव त्याला अनुसरून येत नसल्यामुळें या विचारसरणीविषयीं आपली नापसंती व्यक्त केली आहे. 'उपसर्जनं पूर्वम्' (सू. ३०) या सूत्रापासून 'कडाराः कर्मधारये' (सू. ३८) या सूत्रापर्यंत नऊ सूत्रांमध्ये समास केला असतां समासामध्ये प्रथम कोणतें पद ठेवावें व नंतर कोणतें ठेवावें याविषयीं विचार केला आहे व त्याविषयीं कांहीं साधारण नियम घालून दिले आहेत. विसंज्ञक शब्द, स्वरादि असून स्वरान्त शब्द, व कमी स्वर ज्यामध्ये आहेत असे शब्द साधारणतः प्रथम ठेविले जातात असें सूत्रकारांनीं सांगितलें आहे त्याचा स्वीकार करून आणि अर्थाचे वाचनीतही विचार केला जातो व वयानें, मानानें, विद्येनें किंवा क्रमानें श्रेष्ठ अशा व्यक्तीचा वाचक शब्दही प्रथम ठेविला जातो असें म्हणून वार्तिककारांनीं येथें सूत्रकारांच्या विधानाला पुरवणी जोडली आहे.

२१२. विभक्तिनिरूपणान्धिक-१ (अ. २ पा. ३ आन्धिक १). अनभिहित कर्म व संप्रदान यांना लागणाऱ्या विभक्ती.

पहिल्या अध्यायामध्ये संज्ञा सांगून झाल्यानंतर—विशेषतः प्रातिपदिकशृंग व कर्ता कर्म वगैरे कारक-शृंग सांगून झाल्यानंतर—व दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या दोन पादांमध्ये

समास सांगून झाल्यानंतर शुद्ध व सामासिक शब्दांना लागणाऱ्या विभक्तीचा क्रमप्राप्त विचार या तिसऱ्या पादामध्ये केला आहे. या पादांतील तीनही आन्हिकांमध्ये विभक्तीचाच विचार केला असल्यामुळे या तिन्ही आन्हिकांना विभक्तिनिरूपणान्हिक हेंच नांव देणें योग्य आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील 'समर्थः पदविधिः' (२।१।१) या सूत्राची व्याख्या करतांना वार्तिककारांनीं अव्यय, कारक व कारकविशेषणें यांनीं युक्त जें क्रियापद त्याला वाक्य म्हणावें अशी वाक्याची व्याख्या दिली आहे; व त्याच ठिकाणीं क्रियापद व त्याच्याशीं संबद्ध पदें मिळून वाक्य होतें असेंही वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे. दरेक वाक्यामध्ये एक क्रियापद व त्याच्याशीं प्रत्यक्षसंबद्ध कर्ता व कर्म हीं कारकें व या दोन कारकांच्या द्वारे संबद्ध इतर कारकें असू शकतात व या सर्वोचीं विशेषणेंही असू शकतात. सूत्रकारांनीं अपादान, संप्रदान वगैरे कारकांच्या व्याख्या देतांना अर्थाकडे लक्ष देऊन क्रियेशीं संबद्ध पदार्थांना कारक ही संज्ञा दिली आहे; व कारकांचे अपादान, संप्रदान, अधिकरण, करण, कर्म व कर्ता असे सहा प्रकार दिले आहेत. भाष्यकारांनीं अपादान, संप्रदान इत्यादि प्रकारच्या ज्या शक्ती शब्दामध्ये असतात त्यांनाच कारक म्हणणें योग्य आहे असें जरी सांगितलें आहे तरी पण, प्रातिपदिकरूपी पदार्थांमध्ये असणाऱ्या या शक्ती निरनिराळ्या विभक्तिप्रत्ययांनीं दाखविल्या जातात म्हणून व्यवहारांत पदार्थांना तसेंच विभक्तींनाही कारक संज्ञा देण्याचा प्रघात पडला आहे. या अपादान, संप्रदान, अधिकरण, करण, कर्म व कर्ता या सहा शक्ती क्रमानें पञ्चमी, चतुर्थी, सप्तमी, तृतीया, द्वितीया व प्रथमा या विभक्तींनीं साधारणतः दाखविल्या जातात. भर्तृहरिनें वाक्यपदीयाच्या तिसऱ्या कांडामध्ये या कारकशक्तींचें विद्वत्पूर्ण विवेचन केले आहे. पाणिनीनें 'कारके' (१।४।२३) हें अधिकारसूत्र म्हणून त्यानंतर कारकसंज्ञा सांगतांना अपादान, संप्रदान, करण, अधिकरण, कर्म व कर्ता हा क्रम स्वीकारला आहे. अर्थात् हा क्रम स्वीकारतांना कियेला ज्यास्तीत ज्यास्त दूरचें अपादान कारक प्रथम घालून ज्यास्तीत ज्यास्त निकट संबद्ध कर्ता शेवटीं ठेवला आहे. या कारकांना साधारणतः लागणाऱ्या विभक्ती सांगतांना मात्र त्यानें पंचमी, चतुर्थी, तृतीया, सप्तमी, द्वितीया व प्रथमा अशा क्रमानें त्या सांगितल्या नाहींत; पण त्यांना पंचमी, चतुर्थी अशीं संख्यावाचक नामें त्यानेंच दिलीं असल्यामुळे त्याला कारकाऱ्यांच्या महत्त्वावर आधारलेला प्रथमा, द्वितीया, असा क्रम अभिप्रेत होता असें दिसतें. भर्तृहरिनें कारकशक्ती व त्यांना दाखविणाऱ्या विभक्ती यांचें विवेचन करतांना तिसऱ्या कांडामध्ये प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी असाच क्रम स्वीकारलेला आहे, व सिद्धान्तकौमुदी वगैरे प्रकरणग्रंथांमध्ये तोच क्रम घेतला आहे. लोकांमध्येही नंतरच्या व्याकरणकारांनीं तोच क्रम उचललेला दिसतो. क्रियापदांतील तिद् प्रत्यय हे कर्तरी प्रयोगांत कर्त्याचा बोव करतात, कर्मणि प्रयोगांत कर्माचा बोध करतात व भावे प्रयोगांत फक्त भाव म्हणजे क्रिया दाखवितात. कर्त्याचा अथवा कर्माचा बोध तिद् प्रत्ययानें झाला असतां त्याला अभिहित म्हणण्यांत येतें व त्याहून 'प्रातिपदिकार्ये' (२।३।४६) या सूत्रानें प्रथमा विभक्तीच केली जाते. ज्या वेळीं कर्ता अभिहित नसतो त्या वेळीं त्याहून तृतीया विभक्ति होते; व कर्म अभिहित नसतें त्यावेळीं त्याहून द्वितीया विभक्ति केली जाते. कर्तरी, कर्मणि, करणे, अधिकरणे हे शब्द उच्चारून सांगितलेल्या सूत्र प्रत्ययांनीं 'पाचक', 'कृत' इत्यादि कृदन्त शब्दांमध्ये कर्ता, कर्म इत्यादि प्रकारचा कारकाऱ्या अभिहित होत असल्यामुळे कृदन्त शब्दाहून 'प्रातिपदिकार्ये' या सूत्रानें प्रथमा विभक्ति होते. पाक, कृति इत्यादि ठिकाणीं कृत् प्रत्ययाचा १० भाव असतो किंवा हाच अर्थ असला तरी तो भाव व्याख्यान समजला जातो (कृद-

भिहितो भावो द्रव्यवद् भवति) असा वैयाकरणसिद्धान्त असल्यामुळे पाक, कृति इत्यादि शब्दांना लिंगवाचक व वचनवाचक प्रत्यय लागतात.

२१३. कारकविभक्ती व उपपदविभक्ती.

कृदन्त शब्दांमधील धातूने बोधित जी क्रिया तिच्या कर्ता व कर्म या कारकांना बहुशः षष्ठी ही कारक विभक्ति लागते हा सामान्य नियम सूत्रकारांनी 'कर्तृकर्मणोः कृति' (३।३।६५) या सूत्राने घालून दिला आहे. जर कृत् प्रत्यय हा लकार, उक, तुम् त्वा वगैरे अव्यय, निष्ठा प्रत्यय, खलर्थ प्रत्यय, किंवा तुन् प्रत्यय असेल तर मात्र तो कृत्प्रत्यय कर्तृवाचक असल्यास तेथे कर्मकारक हे कृत्प्रत्ययाने अनभिहित होत असल्यामुळे ओदन् पचन्, ओदन् पेचिवान्, कटं चिकीर्षुः इत्यादि ठिकाणी 'कर्मणि द्वितीया' (सू. २) या सूत्राने कृदन्त शब्दाच्या कर्म-कारकाहून द्वितीया विभक्ति होते; व तो कर्मवाचक असेल तर तेथे कर्तृकारक अनभिहित असल्यामुळे देवदत्तेन कृतः कटः, ईश्वरानः सोमो भवता इत्यादि ठिकाणी 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (सू. १८) या सूत्राने कृदन्त शब्दाच्या कर्तृकारकाहून तृतीया विभक्ति होते. कारक-बोधक प्रातिपदिकाहून केलेल्या व कारकाचा अर्थ दाखविणाऱ्या विभक्तींना कारकविभक्ती म्हणतात; व कारकाशिवाय इतर अर्थी केलेल्या विभक्तींपैकी उपपद निमित्तभूत होऊन विभक्ति-प्रत्यय लागत असल्यास त्यांना उपपदविभक्ती म्हणतात व बाकीच्या सर्व ठिकाणच्या विभक्ति-प्रत्ययांना, विशेषतः संबन्धसामान्यवाचक षष्ठी वगैरे विभक्तिप्रत्ययांना, 'शेषे विभाक्ते' म्हणतात. निपातांना कर्मप्रवचनीय संज्ञा झाली असता त्या निपातांशी संबद्ध अशा प्रातिपदिकाला 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (सू. ८) या सूत्राने द्वितीया ही उपपदविभक्ति लागते. गत्यर्थ धातूंच्या कर्माहून द्वितीया किंवा चतुर्थी ही कारकविभक्ति होते. संप्रदानकारकाहून चतुर्थी ही कारकविभक्ति होते. उत्पाताने सुचविलेले फल दाखविणाऱ्या शब्दांहूनही 'वाताय कपिला विद्युत्०' इत्यादि ठिकाणी चतुर्थी विभक्ति होते. त्याप्रमाणेच 'नमःस्वस्तिस्वाहा०' (सू. १६) या सूत्राने नमः स्वस्ति वगैरे शब्दांशी संबद्ध अशा शब्दाहून नमो देवेभ्यः, स्वस्ति प्रजाभ्यः इत्यादि ठिकाणी चतुर्थी विभक्ति होते. वाताय, देवेभ्यः, प्रजाभ्यः या ठिकाणची चतुर्थी ही उपपदविभक्ति समजली जाते.

२१४. विभक्तिनिरूपणान्हिक-२ (अ २ पा. ३ आन्हिक २) अनभिहित कर्ता, करण, अपादान व अधिकरण यांना लागणाऱ्या विभक्ती.

'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (सू. १८) या सूत्राने तिङ् प्रत्यय, कृत् प्रत्यय इत्यादिकांनी अनभिहित अशा कर्तृवाचक व करणवाचक शब्दांहून तृतीया ही कारकविभक्ति सांगितली आहे. 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (सू. १९) या सूत्राने सह अव्ययाचा योग असलेल्या अप्रधान शब्दाहून तसेच 'इत्थंभूतलक्षणे' (सू. २१) या सूत्राने खूण दाखविणाऱ्या शब्दाहून तृतीया विभक्ति सांगितली आहे. 'हेतौ' (सू. २३) या सूत्राने हेतुवाचक शब्दाहून तृतीया विभक्ति सांगितली आहे; व तो हेतु सांगणारा शब्द गुणवाचक असेल व स्त्रीलिंगी नसेल तर विकल्पांने तृतीया व पंचमी या विभक्ती सांगितल्या आहेत. 'सर्वनामस्तृतीया च' (सू. २७) या सूत्राने 'हेतु' या शब्दापूर्वी सर्वनाम शब्द असेल तर दोन्ही शब्दांना तृतीया व षष्ठी या विभक्ती

विकल्पानें सांगितल्या आहेत. या 'सह' शब्दाचा व 'हेतु' शब्दाचा योग असतांना सांगितलेल्या विभक्तींना उपपदविभक्ती म्हणतां येईल. 'अपादाने पञ्चमी' (सू. २८) या सूत्रानें अपादानार्थी असलेल्या शब्दाहून पंचमी ही कारकविभक्ति सांगितली आहे. 'अन्यारा-दितर०' (सू. २९) या सूत्रानें अन्य, आरात्, वगैरे शब्दांचा योग असतांना पञ्चमी, 'पृथग्विना०' (सू. ३२) या सूत्रानें पृथग् विना व नाना यांचा योग असतांना पञ्चमी अथवा तृतीया, त्याप्रमाणेंच दूर अन्तिक हे शब्द व या अर्थांचे इतर शब्द यांचा योग असतांना पंचमी अथवा षष्ठी (सू. ३४), तसेंच स्वामिन्, ईश्वर इत्यादि शब्दांचा योग असतांना षष्ठी अथवा सप्तमी (सू. ३९) या उपपदविभक्ती सांगितल्या आहेत. सूत्रकारांनीं स्तोक, अल्प, कृच्छ्र व कतिपय हे शब्द सत्त्ववाचक नसल्यास (असत्त्ववचनस्य) त्यांहून करण हा अर्थ असतांना विकल्पानें पञ्चमी विभक्ति सांगितली आहे (सू. ३३) व काशिकाकारांनीं 'स्तोकान्मुक्तः', 'अल्पा-न्मुक्तः' हीं उदाहरणें व 'स्तोकेन विषेण हतः', 'अल्पेन मधुना मत्तः' हीं प्रत्युदाहरणें दिली आहेत. 'करणे च स्तोकाल्प.....असत्त्ववचनस्य' (सू. ३३) या सूत्राचें भाष्यकारांनीं व्याख्यान केलें नसल्यामुळें 'असत्त्ववचन' शब्दाचा भाष्यकारांना, कैयटभट्टांना व नागेश-भट्टांना काय अर्थ अभिप्रेत असावा हें कळण्याला मार्ग नाही. अधिकरणवाचक कारकाहून सप्तमी विभक्ति होते (सू. ३६) 'यस्य च भावेन०' (सू. ३७) या सूत्रानें क्रियेनें समजलेली क्रिया दाखविणाऱ्या क्रियावाचक शब्दाहून सप्तमी विभक्ति होते. दोन क्रियापदें घालून दोन वाक्यें उच्चारण्याऐवजीं या सप्तमीचा लाघवाकरितां लोकामध्ये व काव्यामध्ये अनेक ठिकाणीं उपयोग केलेला आढळून येतो. या सप्तमीला 'सतिसप्तमी' हें नांव रूढ झालेलें आहे.

२१५. विभक्तिनिरूपणान्दिक-३. (अ. २ पा. ३ आन्धिक ३) प्रथमा विभक्ती-विपर्ययी विवेचन.

'प्रातिपदिकार्थ०' (सू. ४६) या सूत्रानें निव्वळ प्रातिपदिकार्थ, लिङ्ग, परिमाण अथवा संख्या दागविणें झाल्यास प्रातिपदिकाहून प्रथमा विभक्ति करावी असें सांगितलें आहे. व त्याचीं उभैः, कृष्णः, द्रोणो ब्रीहिः, एकः अशीं उदाहरणें भाष्यकारांनीं दिली आहेत. या सर्व ठिकाणीं जरी प्रातिपदिकार्थ वगैरे त्या त्या अर्थी प्रथमा केली असली तरी वाक्याला आवश्यक

म्हणून 'अस्ति' यासारखें सामान्य क्रियापद अध्याहृत व्यावें लागत असल्यामुळें त्या अस्ति या क्रियापदाचा कर्ता म्हणून त्याच्याशी संबंध अशी ही प्रथमा सर्व ठिकाणीं कारकविभक्तीच होईल असें शेखरकार वगैरे नव्या परंपरेच्या वैयाकरणांचें मत आहे. वार्तिककारांनीं वीरः पुरुषः वगैरे उदाहरणामध्ये विशेषणसंनिध्यानें जेथें पुरुष वगैरे विशेष्य शब्दामध्ये प्रातिपदिकार्थापेक्षां ज्यास्त अर्थ असतो तेथें 'मात्र' या शब्दामुळें 'प्रातिपदिकार्थ' या सूत्रानें प्रथमा होणार नाही अशी शंका काढून, अधिक अर्थ हा वाक्यार्थरूपानें मनांत येतो, शब्दार्थरूपानें मनांत येत नाही असें उत्तर दिलें आहे. भाष्यकारांनीं अथवा 'अभिहिते प्रथमा' असें लक्षण करावें व तिङ् प्रत्यय, कृत प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय, अथवा समास यांनीं कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान इत्यादि प्रकारचा अर्थ अभिहित म्हणजे सांगितला गेला असल्यास प्रथमा करावी, व वृक्षः पृक्षः वगैरे ठिकाणीं केवळ प्रातिपदिकच उच्चारलेलें दिसलें तरी तेथें 'अस्ति' वगैरे सामान्य क्रिया दाखविणारें क्रियापद अध्याहृत व्यावें असा वार्तिककारांचा अभिप्राय दाखविला आहे. अशा रीतीनें 'अस्ति' क्रियापद अध्याहृत घेऊन व्यवस्था केल्यास 'प्रासादे आस्ते' यासारख्या उदाहरणामध्ये अधिकरण हा अर्थ घञ् प्रत्ययानें अभिहित असल्यामुळें जरी आस्ते या क्रियेचें अधिकरण अनभिहित असलें तरी प्रासाद या शब्दाहून प्रथमा विभक्तीच होईल, सतमी होणार नाही अशी शंका काढली आहे व 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' असा 'अभिहिते प्रथमा' याचा अर्थ करून तिङ् प्रत्ययानें दाखविलेला जो पदार्थ तो जर कर्ता या पदानें दाखविला असेल तर प्रथमा विभक्ति करावी असें सुचविलें आहे. परंतु, त्यांनीं या वावर्तीतही 'ओदनं पचति देवदत्तः' या ठिकाणीं 'तिप्तसू०' या सूत्राचें अपवादसूत्र जें 'लटः शतृशानचौ०' त्याला जागा दिल्या- शिवाय पचति येथें 'ति' हा प्रत्यय व्हावयाचा नाही अशा प्रकारची एक निराळीच अडचण दाखविली आहे. भाष्यकारांनीं येथें सूक्ष्म विचार करून 'कर्मणि द्वितीया' वगैरे विभक्ती सांगणाऱ्या सूत्रांच्या अर्थाविषयी प्रत्ययनियम पक्ष व्यावा किंवा अर्थनियम पक्ष व्यावा या दोन विकल्पांमुळें, तसेंच 'लटः शतृशानचौ०' या सूत्रांतील अप्रथमा या पदाचा अर्थ पर्युदासानें करावा अथवा प्रतिषेधानें करावा या दोन विकल्पांमुळें होणाऱ्या चार पक्षांचें सुंदर विवेचन केलें आहे व अर्थनियमावरोवर पर्युदासपक्षच घेतल्यास दोष येतो म्हणून तेवढा पक्ष सोडून इतर कोणताही पक्ष व्यावा असें सांगितलें आहे. 'षष्ठी शेषे' (सू. ६०) या सूत्रानें सामान्य संबंध दाखविण्याकरितां षष्ठी विभक्तीचें विधान केलें आहे. या सूत्राचा 'कर्म करण वगैरे जे सहा कारकांर्य त्यापेक्षां निराळा अर्थ' असा शेष शब्दाचा अर्थ करून राहिलेल्या अर्थीं म्हणजे सामान्य संबंध या अर्थीं षष्ठी विभक्ति करावी असा अर्थ घेतां येतो; त्याप्रमाणेंच, द्वितीया तृतीया वगैरे विभक्तींचे प्रत्यय ज्या ठिकाणीं प्राप्त होत नाहीत त्या ठिकाणीं षष्ठी विभक्तीचे प्रत्यय करावे असाही अर्थ घेतां येतो. 'क्रियेवांचून द्रव्यांचा एकमेकांशीं संबंध होऊं शकत नसल्यामुळें संबंध दाखविण्याकरितां क्रिया ही आवश्यकच आहे; प्रत्यक्ष ती दाखविली नसल्यास तिची कल्पनाच करावी लागते' असें कांहीं वैयाकरण मानतात; त्यांच्या मतानें 'राज्ञः पुरुषः' येथें संप्रदानक्रिया असते; व त्यामुळें पुरुष हा वास्तविक रीत्या संप्रदानकारक असतो; तसेंच, 'वृक्षस्य शाखा' येथें अधिकरणक्रिया असते व वृक्ष हा अधिकरणकारक असतो. या वैयाकरणांचें मत स्वीकारल्यास कारकाची अविवक्षा घेतल्यासच 'षष्ठी शेषे' या सूत्राचें प्रयोजन देतां येतें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'शोऽविदर्यत्य करणे' (सू. ५१) या व याच्या पुढील सूत्रांमध्ये कर्म वगैरे कारकांची अविवक्षा असाच शेष या शब्दाचा अर्थ व्यावा लागतो.

२१६. एकवद्भावान्हिक (अ. २ पा. ४ आन्हिक १) एकवद्भाव.

दुसऱ्या अध्यायाच्या चवथ्या पादामध्ये दोन आन्हिके आहेत. त्यांपैकी पहिल्या आन्हिकामध्ये द्विगु व द्वन्द्व या समासांच्या पुढील एकवचनाचा प्रामुख्याने विचार केला असल्यामुळे या आन्हिकाला एकवद्भावान्हिक असे नांव देतां येणें शक्य आहे. 'द्विगुरेकवचनम्' (सू. १) या सूत्रांतील 'द्विगु' हा शब्द द्विगूचा अर्थ या अर्थी वापरला आहे; व त्यामुळे द्विगु समासाचा जो समाहार हा अर्थ तो एकत्वसंख्येनें युक्त समजावा असा या सूत्राचा अर्थ होतो व समासाच्या पुढें एकवचनाचा प्रत्यय लागतो. या बाबतीत द्विगु समासाचा समाहार अर्थ असल्यामुळे सहजच एकवचनी प्रत्यय लागतो म्हणून त्याकरितां 'द्विगुरेकवचनम्' हें प्रस्तुत सूत्रच करावयास नको असें कांहीं वैयाकरणांचें मत आहे. 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य०' (सू. २).....'विभाषा सभाषे' (सू. १६) या सूत्रांमध्ये प्राण्यंगे, सेनांगे, खेडेगावांचीं नांवें, धुद्रजन्तु, नित्याविरोधी प्राणी, अन्नहिष्कृत शूद्र इत्यादि विशिष्ट अर्थी असलेल्या शब्दांच्या द्वन्द्वसमासालाही एकवद्भाव सांगितला आहे; व वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, पशु, पक्षी वगैरे अर्थीना दाखविणाऱ्या विशेष शब्दांच्या बाबतीत एकवद्भावाचा विकल्प सांगितला आहे. वास्तविक पाहतां, समाहार हा अर्थ विवक्षित असतांना एकवद्भाव होतोच, असें असूनही सूत्रकारांनीं ज्या अर्थी 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य०' इत्यादि सूत्रांनीं एकवद्भाव सांगितला आहे त्या अर्थी वरील ठिकाणीं तो एकवद्भाव आवश्यक होतो व विकल्प सांगणाऱ्या 'विभाषा वृक्षमृग०' इत्यादि तीन सूत्रांनीं (सूत्रे १२, १३, १६) सांगितलेल्या ठिकाणीं मात्र तो विकल्पानें होतो असें या सूत्रांचें तात्पर्य भाष्यकारांनीं दिलें आहे.

असलेले तत्पुरुष सदा पुल्लिर्गीच असतात; अकारान्त द्विगु समास स्त्रीलिङ्गीच आढळून येतो; अपथ शब्द नपुंसकलिङ्गीच असतो; अर्धर्च, कार्षापण, गोमय, सार इत्यादि शब्द पुल्लिर्गी व नपुंसकलिङ्गीही आढळतात. 'इदमोन्वादेशे०' (सू. ३२) या सूत्रामध्ये 'इदम्' या शब्दाला व 'एतदस्त्रतसो०' या सूत्रामध्ये 'एतद्' या शब्दाला विशिष्ट प्रसंगी 'अश्' आदेश सांगितला आहे.

२१८. धातूंना, प्रातिपदिकांना व प्रत्ययांना होणारे आदेश.

'आर्धधातुके' (सू. ३५) हे अधिकारसूत्र सांगून 'वा यौ' (सू. ५७) या सूत्रपर्यंत मधील सर्व सूत्रांमध्ये आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतांना धातूंना होणारे आदेश सूत्रकारांनी सांगितले आहेत. त्यांपैकी अस् धातूला भू, ब्रू धातूला वच्, चक्ष धातूला ख्या हे कोणताही आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतांना होतात; वाकींचे आदेश विशिष्ट प्रसंगी होतात. उदाहरणार्थ—तकारादि कित्प्रत्यय किंवा ल्यप् प्रत्यय पुढे असतांना अद् धातूला जग्ध्, पण लुङ् व सन् प्रत्यय कर्तव्य असतांना घस्; लिङ् प्रत्यय कर्तव्य असतांना हन् धातूला वध; लुङ् कर्तव्य असतांना इ (इण्) धातूला गा, पण णि व सन् कर्तव्य असतांना गम्. 'आर्धधातुके' या अधिकारसूत्राचा 'आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतांना पुढील सूत्रांमध्ये सांगितलेले आदेश होतात' असा अर्थ केला असता पूर्वीचे म्हणजे स्थानिभूत जे अस्, अद्, चक्ष इत्यादि धातू त्यांच्या निमित्तानेच इष्ट नसलेला 'कहलोर्ण्यत्' (३।१।२४) या सूत्राने सांगितलेला ण्यत् प्रत्यय होऊं लागेल अशी अडचण येथे वार्तिककारांनी दाखविली आहे; व तिचा परिहार करण्याकरितां 'सार्वधातुके न' असा सूत्रपाठ करावा लागेल असें म्हटलें आहे. भाष्यकारांनी 'आर्धधातुके' ही विषयसप्तमी घेऊन वरील अडचण दूर होईल किंवा 'आर्धधातुके' या ऐवजी 'आर्धधातुकासु' असें म्हणण्यानेही इष्टसिद्धि होईल असें म्हटलें आहे. 'अदो जग्धिः०' (सू. ३६) या सूत्रामध्ये तकारादि आर्धधातुक पुढे असतांना (ति किति) एवढेंच म्हटल्याने काम भागत असतांना 'ल्यप्' हा शब्द भाष्यकारांनी सूत्रामध्ये घातला आहे यावरून 'ल्यप्' आदेश जरी बहिरंग असला तरी अंतरंग विधींना मार्गे सारून तो होतो (अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् वाधते) असें परिभाषारूप ज्ञापन भाष्यकारांनी येथे दिलें आहे. हें ज्ञापन सांगणाऱ्या त्या वेळच्या वैयाकरणांच्या तोंडीं असलेले दोन श्लोके येथे भाष्यकारांनी उद्धृत केले आहेत. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें हे श्लोक भर्तृहरिने आपल्या महाभाष्यदीपिकेमध्ये निर्दिष्ट केलेली श्लोकवार्तिकेही असण्याचा संभव आहे. 'गाङ् लिटि' (सू. ४९) या सूत्रामध्ये सूत्रकारांनी 'गा' आदेशाचे ऐवजी, इ अनुबन्धाची जरूर नसतांनाही तो जोडून, गाङ् आदेश उच्चारला आहे यावरून 'अनुबन्धयुक्त आदेश सांगितला असतां स्थानीतील अनुबन्धावर अवलंबून असलेलें कार्य आदेशाला करतां येत नाहीं' (सानुबन्धकस्यादेशे इत्कार्यं न भवति) असें ज्ञापन निघतें पण तें घेतल्यास कांहीं इष्ट उदाहरणें साधत असलीं तरी बरेच दोष येतात असें भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. कदाचित् बरेच दोष येतात म्हणूनच हा ज्ञापितार्थ

१. "जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मरितद्धमदास्ति किति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यप् हरतीति कृतं तदु विद्धि ॥ १ ॥

एष एवार्थः

"जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्च कितिगित ल्युच्चयते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यप्ता भवति वाधनम् ॥ २ ॥

(महाभाष्य भाषांतर भाग २ पृ. ४८४-४८५ पहा.)

अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका इत्यादि शब्दांचे ठिकाणीं अपत्यप्रत्ययाचा लुक् कसा होऊ शकतो याविषयीं फारच सार्मिक विवेचन केलें आहे. गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्च या ठिकाणीं समासाचें रूप कसें व्हावें याविषयीं विवेचन करतांना गार्गी हा एकच शब्द स्त्रीलिंगी आहे; तेव्हां 'तद्राजस्य०' या प्रस्तुत सूत्रांत अस्त्रियाम् हा पर्युदास घेतल्यास अपत्य-प्रत्ययांचा लुक् होऊन गर्गवत्सवाजाः असें रूप व्हावें, कां प्रतिषेध घेतल्यास लुक् होणार नाही म्हणून गार्गीवात्स्यवाजाः असें रूप व्हावें या शकेचें उत्तर भाष्यकारांनीं 'देवच हें जाणूं शकेल' असें फारच मनोरंजक रीतीनें दिलें आहे.

२२०. विकरणांचा, आम् प्रत्ययापुढील प्रत्ययांचा व अव्ययापुढील आप् व सुप् प्रत्ययांचा लोप झाला असतां होणाऱ्या कार्याचें विवेचन.

'यङोचि च' (सू. ७४) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना वार्तिककारांनीं सनीध्वसः व दनीध्वसः यांसारखीं उदाहरणें साधावीं म्हणून 'उतोचि' म्हणजे अच् प्रत्यय पुढें असतांना यङाचा लुक् ऊ हा स्वर मार्गे असेल तरच करावा असें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनीं सनीध्वसः व दनीध्वसः हींच उदाहरणें इष्ट असल्यामुळें 'उतोचि' या वार्तिकाची जरूर नाही असें म्हटलें आहे. 'आमः' या सूत्राचें विवेचन करतांना 'आम् प्रत्ययाच्या पुढील प्रत्ययाचा लुक् होतो' असा सूत्राचा अर्थ असल्यामुळें लकाराला तिङ् अदेश होण्यापूर्वींच लकाराचा लुक् होतो व आम् अन्ती असलेला शब्द तिङन्त होऊ शकत नाही; लकार हा कृत् प्रत्यय असल्यामुळें आमन्त शब्द कृदन्त अव्यय होतो व त्यामुळें त्याच्यापुढें सुप् प्रत्यय लागून त्यांचा लुक् होतो असें वार्तिककारांनीं येथें सांगितलें आहे. आम् शेषवर्ती असलेला शब्द सुवन्त झाल्यामुळें त्याच्या पुढील 'चकार', व 'बभूव' यांसारख्या तिङन्ताला सर्वनिघात होतो. आम्-प्रत्ययान्त व त्यापुढील तिङन्त हीं निरनिराळीं पदे असल्यामुळेंच 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' असे प्रयोग कवी करूं शकले तरी 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३।१।४०) या सूत्रांत अनुप्रयोग शब्द असल्यामुळें त्या पदांचें जोडून उच्चारण केलेलेंच वरें. 'अव्ययादाप्सुपः' (सू. ८२) या सूत्राचें विवेचन करतांना वार्तिककारांनीं अव्ययांना लिंग नसल्यामुळें आप् (स्त्रीलिंगवाचक प्रत्यय) हा शब्द सूत्रांत उच्चारण्याची जरूर नाही असें म्हटलें आहे. आप् प्रत्यय उच्चारण्याची जशी जरूर नाही तशी सुप् प्रत्ययही उच्चारण्याची जरूर नाही; कारण, अव्ययाला एक दोन अशा संख्येचाही योग नसतो असें असून सुद्धां ज्याअर्थी आप् व सुप् यांचा लुक् सूत्रकार सांगतात त्या अर्थी जो 'पद' म्हणून समजला जात नाही अशा शब्दाचा प्रयोग करतां येत नाही (अपदं न प्रयुज्जीत) असा दण्डक असल्यामुळें व सुप् प्रत्यय केल्याशिवाय पद ही संज्ञाच होऊ शकत नसल्यामुळें कोणताही अर्थ निमित्त म्हणून न धरतां अव्ययाहून सुप् प्रत्यय होतात व त्यांचा लुक् होतो; तसेंच असा प्रत्यय होण्यास अर्थनियमपक्षी किंवा प्रत्ययानियमपक्षी कोणतीही अडचण येत नाही असा भाष्यकारांनीं येथें सूत्रकारांचा अभिप्राय दिला आहे.

दुसरा अध्याय (पदविध्यध्याय) समाप्त.

२२१. सन्प्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. १ आन्हिक १). प्रत्यय शब्दाचा अर्थ.

सूत्रकारांनी पहिल्या अध्यायामध्ये व्याकरणशास्त्राला उपयुक्त अशा संज्ञा सांगितल्या आहेत. त्यानंतर दुसऱ्या अध्यायामध्ये पदांचे विवरण केले आहे म्हणजे समासाने दोन अथवा अधिक पदे जोडली गेल्यास तो समास कोणत्या अर्थी असतो व पदे पृथक् असल्यास त्यांचा एकमेकांशी अथवा क्रियेशी कसा संबंध असतो हे सांगितले आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्ये धातूहून साधली जाणारी जी तिङन्त व कृदन्त पदे त्यांचा विचार केला आहे. या पहिल्या अधिकरणांत प्रत्ययाची व्याख्या व सामान्यतः प्रत्ययांचे स्वर सांगून इच्छार्थी 'सन्' प्रत्ययाचे विवेचन केले आहे. म्हणून या आन्हिकास सन्प्रत्ययान्हिक म्हणता येणे शक्य आहे. 'प्रत्ययः' (सू. १) या अधिकारसूत्रामध्ये भाष्यकारांनी 'प्रत्यय' या संज्ञेचे विवेचन केले आहे. 'प्रत्ययः' एवढेच मोघम अधिकारसूत्र असल्यामुळे पुढील सूत्रांमध्ये आढळणाऱ्या शब्दांपैकी कोणत्या शब्दाला प्रत्यय म्हणावे हा संशय साहजिकच येणे शक्य आहे, व त्याचे निवारण सूत्रांमध्ये जो निमित्ती, पूर्वी न उच्चारलेला, प्रधान असा शब्द असतो त्यालाच प्रत्यय संज्ञा द्यावी असे म्हणून वार्तिककारांनी केले आहे. काही सूत्रांमध्ये फक्त विकार व आगमच सांगितले आहेत; पण ते विकार व आगम 'अमक्याला अमुक होते' अशा रीतीने पट्टी विभक्तीने सांगितले असल्यामुळे व प्रत्यय हा नेहमी अमक्यापुढे अमुक होतो अशा रीतीने पञ्चमी विभक्तीने सांगितला असल्यामुळे विकार व आगम यांना प्रत्यय ही संज्ञा होत नाही. अशा रीतीने प्रत्यय कोणता ते समजते. अथवा, प्रत्यय ही अन्वर्थ संज्ञा असल्यामुळे जो अर्थ दाखवितो तो प्रत्यय, अथवा ज्याचा अर्थ प्रकृतीने दाखविला जातो तो प्रत्यय, अशी प्रत्यय शब्दाची व्याख्या होत असल्यामुळे प्रत्यय कोणता ते समजण्यास अडचण येत नाही.

प्रत्ययामध्ये अनेक स्वर असल्यास पहिलाच स्वर उदात्त होतो हें सांगणें हा या सूत्राचा मुख्य उपयोग आहे. या तिसऱ्या अध्यायांतच 'प्रत्यय होतो व तो आद्युदात्त होतो, सुप् व पित् प्रत्यय मात्र अनुदात्त होतात' अशा रीतीने प्रत्यय व स्वर एकदम सांगण्याचा सूत्रकारांचा मुख्य हेतु म्हणजे प्रत्ययविशिष्ट प्रकृतीला आद्युदात्त किंवा अंतोदात्त होऊं नये असा असावा. आतां प्रस्तुत सूत्रानें प्रत्ययांना उदात्त सांगण्यामुळे प्रत्ययांना लागणारे आगम अनुदात्त व्हावे हा सूत्रकारांचा हेतु असेल असें म्हणावें तर ज्ञापकामुळे तसेंच 'आगमा अनुदात्ताः' असें स्वतंत्र विधान असल्यामुळेही आगम हे सर्वानुदात्त होतात हें सिद्ध करतां येतें; इतकेंच नव्हे, पण आगम हे प्रत्ययस्वराचे वाच्यतांत असून नसल्यासारखे समजावे असेंही विधान करावें लागत आहे.

२२३. सन्नन्त धातूविषयी विचार.

'गुतिष्किद्धयः सन्' व 'मान्वध०' (सू. ५-६) या सूत्रांनीं गुप् वगैरे धातूंहून स्वार्थी सन् प्रत्यय सांगितला आहे. सूत्रांतील 'कर्म' या शब्दानें क्रिया दाखविली असल्यामुळे व उपसर्ग केवळ द्योतक असून केवळ धातूचाच क्रिया हा अर्थ असल्यामुळे 'धातोः कर्मणः०' (सू. ७) या सूत्रामध्ये 'धातोः' या पदाचा कांहीं उपयोग नाही असें वैयाकरणांचें मत म्हणून भाष्यकारांनीं दिलें आहे. वास्तविक पाहतां, उपसर्ग जरी द्योतक असले तरी उपसर्ग व धातु हे दोन्ही मिळून विशिष्ट क्रिया प्रकाशित करीत असल्यामुळे उपसर्गसहित धातूचाच क्रिया अर्थ आहे असा स्वतःचा सिद्धान्त भाष्यकारांनीं दिला आहे व 'धातोः' या शब्दाची उपयुक्तता सिद्ध केली आहे. आतां, उपसर्गसहित धातूमधील फक्त धातूलाच 'सन्' हा प्रत्यय जोडिला जातो; कारण, सूत्रांतील 'धातोः' ही अवयवषष्ठी असल्यामुळे क्रियावाचक शब्दाचा अवयव जो धातु त्याहून इच्छा या अर्थी सन् प्रत्यय होतो असा सूत्राचा अर्थ आहे. वास्तविक पाहतां, इच्छेचा कर्ता व ज्या क्रियेची इच्छा केली जाते तिचा कर्ता स्वभावतः एकच असल्यामुळे 'कर्मणः' व 'समानकर्तृकात्' या पदांची जरूर नाही. तसेंच, व्याकरणामध्ये वृत्तिपक्ष आणि अवृत्तिपक्ष हे दोन्ही स्वीकारले असल्यामुळे वृत्ति करणें किंवा न करणें हें वक्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे सूत्रामध्ये 'वा' या शब्दाचाही कांहीं उपयोग नाही; तेव्हां 'धातोरिच्छायाम्' एवढ्या सूत्रानेंच काम भागेल असेंही भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. यानंतर वार्तिककारांनीं अचेतन कर्ता असतांनाही 'सन्' प्रत्यय केलेला दृष्टीस पडतो, कारण जिच्यामुळे इच्छा व्यक्त होते अशी प्रवृत्ति चेतनांचे व अचेतनांचे ठिकाणीं दृष्टीस पडते हें दिलें आहे. तसेंच, सर्वच वस्तू एका दृष्टीनें चेतन मानिल्या जाऊं शकतात असेंही म्हटलें आहे, व 'कंसकाः सर्पन्ति' यासारखी उदाहरणेंही दिली आहेत. यानंतर ग्रामं गन्तुमिच्छति या वाक्यांत 'ग्रामं' हें गम् धातूचें कर्म व ग्राम आणि गमनक्रिया ही दोन्ही इप् धातूंचीं कर्मे असल्यामुळे 'इप्यते ग्रामो गन्तुम्' हा प्रयोग होण्यास कांहीं हरकत नाही असेंही येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

नाहीं. ज्याला विशेषण लागलें आहे अशा शब्दाशीं समास वगैरे कोणतीही वृत्ति होत नाही; तो शब्द कर्म, करण, इत्यादि प्रकारचें कारक होऊं शकतो, व त्याला द्वितीया वगैरे विभक्ती लागतात व त्याच्या विशेषणांनाही त्याच विभक्ती लागतात. महान्तं पुत्रमिच्छति येथें जरी 'क्यच्' प्रत्यय होऊन 'महान्तं पुत्रीयति' असा प्रयोग झाला नाही तरी 'माणवकं मुण्डं करोति' येथें 'माणवकं मुण्डयति' अशी वृत्ति होते; कारण, माणवकं मुण्डयति यापासून विवक्षित अर्थ कळतो म्हणजे या ठिकाणीं सापेक्षता असली तरी गमकत्व आहे. क्यच् प्रत्ययाचा इच्छा हा अर्थ क्यजन्त धातूमध्यें अंतर्भूत झाल्यामुळें क्यजन्त धातू हे अकर्मक होतात असें असलें तरी 'माणवकं पुत्रमिव आचरति' या अर्थाच्या 'पुत्रीयति माणवकं' या ठिकाणीं उपमान कर्म धातूमध्यें अंतर्भूत होतें व उपमेय कर्म बाहेर राहतें व त्याला द्वितीया होते. त्याप्रमाणेंच, 'अपि काकः श्येनायते' या ठिकाणीं उपमेय कर्ता बाहेर प्रथमेंत राहतो. 'मुण्डयति माणवकं' येथेही मुण्ड हें सामान्य कर्म अंतर्भूत होतें व विशेष कर्म माणवकं हें द्वितीयेंत बाहेर राहतें. येथें करोति म्हणजे करतो या क्रियेचा मुण्ड याच्याशीं जसा संबंध आहे तसा माणवक याच्याशीं नाही; कारण, माणवक कांहीं केला जात नाही, मुण्ड केला जातो म्हणून मुण्ड हें पद सापेक्ष समजलें जात नाही अशी ही विचारसरणी आहे. अथवा मुण्ड या शब्दाहून मुद्दाम 'णिच्' प्रत्यय सांगितला असल्यामुळें जरी मुण्ड हा गुणवाचक शब्द गुणीची ज्याला अपेक्षा आहे असा असला तरी वृत्ति होते असेंही म्हणतां येईल. इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्रः या वाक्यांचा अर्थ 'पुत्रीयितः,' 'पुत्रीयते' या शब्दांपासून समजला जात नसल्यामुळें 'पुत्रीयित' वगैरे प्रयोग होत नाहीत. वार्तिककारांनीं येथें मकारान्त शब्द व अव्ययें यांहून 'क्यच्' झालेला दृष्टीस पडत नाही असें सांगितलें आहे.

२२५. काम्यच्, क्यष्, णिङ् व यङ् प्रत्यय.

'काम्यच्' (सू. ९) या सूत्रानें क्यच् प्रत्ययासारखा इच्छा याच अर्थी 'काम्यच्' प्रत्यय सांगितला आहे. सूत्रामध्यें 'काम्यच्' याच्या पूर्वी 'च्' या व्यंजनाचें उच्चारण केलें असल्यामुळें 'लशकतद्धिते' (१।३।८) या सूत्रानें 'काम्यन्' यांतील क् याला इत्संज्ञा होत नाही. 'उपमानादाचारे' (सू. १०) व त्यावरील 'अधिकरणाच्च' हें वार्तिक यांनीं उपमानभूत कर्म किंवा अधिकरण यांहून आचार या अर्थी क्यच् सांगितला आहे. 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (सू. ११) या सूत्रानें उपमान असलेल्या कर्त्याहून आचार या अर्थी क्यङ् प्रत्यय सांगितला आहे व ज्याला क्यङ् जोडावयाचा त्या सुवन्ताच्या शेवटीं 'स'कार असल्यास त्याचा लोप होतो असें सांगितलें आहे. या ठिकाणीं वार्तिककारांनीं ओजस् व अप्सरस् यांतील सकाराचा लोप नित्य होतो व इतर ठिकाणीं विकल्पानें होतो असें सांगितलें आहे. आचार या अर्थी गल्भ, ह्रीव व होड यांहून क्यङ् विकल्पानें करावा असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे. 'भृशान्यो' (सू. १२) या सूत्रानें भृश वगैरे शब्दांहून अभूततद्भाव या अर्थी क्यङ् प्रत्यय सांगितला आहे. सूत्रांतील 'अच्चेः' या पदाचा 'चिबिन्न चिसदृश' असा अर्थ अभूततद्भावानें दाखविला जातो. या भृशादि गणामध्यें अभि सु वगैरे उपसर्ग हे प्रकृतीला विशेषणें लावून अभिमानस् सुमनस् वगैरे शब्द उपसर्गासहित दिले आहेत; तेव्हां 'अभिमानस् सुमनस्' वगैरे प्रकृतीहून अभिमानाय वगैरे क्यजन्त धातू होतात' असा अर्थ करावयाचा, किंवा मनस् या प्रकृतीला अभिमान्न सुभवन वगैरे उपसर्गासहित भू धातूच्या अर्थी क्यच् प्रत्यय जोडल्यामुळें 'मनाय हा धातु

होतो व त्याला अभि सु वगैरे उपसर्ग जोडिले जातात 'असा अर्थ करावयाचा या दोन पक्षांचा भाष्यकारांनीं विचार केला आहे व दोन्ही पक्षांनीं येणाऱ्या अडचणी दूर करून कोणताही पक्ष घेतला तरी चालेल असें म्हटलें आहे. अर्थात्, धातुपाठामध्ये 'संग्राम' असा धातु उच्चारल्यामुळें फक्त संग्राम या एकाच उपसर्गसहित धातूला दिव्य होतें व अद् आगम मागें लागतो, अभिमानस् वगैरे धातूंच्या उपसर्गसहितच भागाला अद् आगम लागतो व द्वित्व होतें हें येथें भाष्यकारांनीं स्पष्ट केलें आहे. 'लोहितादि०' (सू. १३) या सूत्रानें लोहित वगैरे शब्दांहून, तसेंच 'डाच्' प्रत्यय शेवटीं असलेल्या प्रकृतीहून क्यप् प्रत्यय लागून धातू तयार होतात व त्यांना दोन्ही पदांचे तिङ् प्रत्यय लागतात. 'कष्टाय क्रमणे' (सू. १४) या सूत्रानें 'कष्ट' या अर्थी असलेल्या प्रातिपदिकाहून वाईट मार्गानें जाणें या अर्थी, त्या-प्रमाणेंच 'कर्मणो रोमन्थ०' इत्यादि सूत्रांनीं (सू. १५-२१) कर्मवाचक रोमन्थ, बाष्प इत्यादि शब्दांहून, तसेंच क्रिया या सामान्य अर्थी शब्द, वैर, कलह वगैरे प्रातिपदिकांहून क्यङ् सांगितला आहे व मुण्ड, मिश्र वगैरे शब्दांहून णिच् सांगितला आहे. 'धातोरेकाचो०' (सू. २२) या सूत्रानें व्यंजनानें आरंभ होणाऱ्या व एकच स्वर असलेल्या धातूंहून क्रिया-समभिहार म्हणजे सर्वांशानें किंवा वारंवार क्रिया करणें या अर्थी यङ् प्रत्यय सांगितला आहे. या ठिकाणीं प्र + अद् अशा उपसर्गसहित धातूंहून क्रियासमभिहार या अर्थाचा बोध होत असला तरी धातूचाच तो अर्थ असतो, उपसर्ग हा फक्त तो अर्थ दाखवतो म्हणून धातूलाच यङ् प्रत्यय लागतो, व त्यामुळें द्वित्व आणि अद् आगम धातूलाच होतात असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट केलें आहे; तसेंच, या यङ् प्रत्ययासंबंधी प्रयोग व्रधूनच यङ् प्रत्यय कोठें लागतो व कोठें लागत नाही हें ठरवावयाचें असल्यामुळें एकाच् व हलादि धातूंहूनच यङ् होतो ही अट कडकपणें पाळतां येत नाही असेंही सांगितलें आहे.

२२६. णिच् प्रत्यय.

'सत्यापपाश०' (सू. २५) या सूत्रानें सत्याप वगैरे शब्द व चुर आरंभीं असलेले धातुपाठांतील धातू यांहून, व 'हेतुमति च' (सू. २६) या सूत्रानें प्रयोजकाची प्रेरणा या अर्थी कोणत्याही धातूंहून, 'णिच्' प्रत्यय सांगितला आहे. सूत्रांतील 'हेतुमति' हा शब्द धातूला विशेषण घ्यावा म्हणजे ही प्रेरणा ज्याला णिच् प्रत्यय लाविला जातो तो धातू दाखवितो असा अर्थ करावा, किंवा 'हेतुमति' हा शब्द णिच् या प्रत्ययाला विशेषण समजावा म्हणजे णिच् प्रत्यय हाच प्रयोजकाची प्रेरणा दाखवितो असा अर्थ करावा या प्रश्नाचें उद्बोधक विवेचन भाष्यकारांनीं दोन्ही पक्षांतील गुणदोष दाखवून केलें आहे व दोन्ही पक्ष स्वीकारतां येतील असें म्हटलें आहे. कर्त्याचा प्रयोजक साधारणतः चेतनच पदार्थ असतो, तरी पण 'भिक्षा वासयन्ति', 'कारीपोन्निरध्यापयति' असे प्रयोग आढळत असल्यामुळें 'हेतुमति' या शब्दांतील हेतु शब्द हा केवळ 'निमित्त' या अर्थी घ्यावा असें वार्तिककारांचें म्हणणें आहे. भाष्यकारांनीं मात्र मोठ्या खुबीनें अचेतन वस्तूंमध्येही प्रयोजक व्यापार दृष्टीस पडत असल्या-मुळें 'हेतुमत्' या शब्दाचा प्रयोजक पदार्थ हा अर्थ घेण्यास कांहीं हरकत नाही असें सांगितलें आहे. या वाक्यांतील शांकरब्रह्मसूत्रभाष्य अध्याय २ पाद २ सूत्र २ यावरील विवरण फार मार्गिक आहे. 'पृच्छतु मा भवान्' येथें प्रेरणा हा अर्थ गम्यमान आहे म्हणून णिच् प्रत्यय द्यावा; पण तो कां होत नाही याविषयी भाष्यकारांनीं विवेचन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच स्वस्थ आपल्या परीं बसलेल्या मनुष्याविषयी 'पद्मभिर्हैलेः कर्षति' हा प्रयोग, तसेंच यजमान हा

यजन करीत नसतांना सुद्धा 'पुष्यमित्रो यजति', 'याजका याजयन्ति' यांसारखे प्रयोग कृष्ण व यज्ञ हे धातू अनेक क्रियांचा समूह दाखवीत असल्यामुळे होऊ शकतात असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे. 'सूत्रं करोति सूत्रयति' यासारख्या प्रयोगांकरिता 'करोति' या अर्थी सूत्र या कर्मकारकाहून, 'कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति' यासारख्या प्रयोगांकरिता 'सांगतो' या अर्थी आख्यानवाचक कुदन्ताहून, तसेंच, सूर्यमुद्गमयति, पुष्येण योजयति या ठिकाणी त्या त्या विशिष्ट अर्थी, णिच् सांगणे जरूर आहे असा प्रश्न उपस्थित करून या सर्व ठिकाणी 'कर्त्याचा प्रयोजक' याच अर्थी प्रकृत सूत्राने णिच् होऊ शकेल असा निर्णय भाष्यकारांनी दिला आहे. कंसवध, बलि-बन्ध वगैरे नाटकांचे प्रयोग भाष्यकारांचे वेळीं केले जात होते; तसेंच कंस, बलि इत्यादिकांचे काम करणारी पात्रे होती, चित्रेही होती, वर्णनात्मक पुराणेही होती, इतकेंच नव्हे, तर नट, चित्रकार व पौराणिक हे आपले काम अत्यंत कुशलतेने करीत होते हे भाष्यांतील उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसून येते.

२२७. विकरणान्हिक-१ (अ. ३ पा. १ आन्हिक ३). यक्, आय, इयङ् व णिङ् प्रत्यय.

या आन्हिकामध्ये (सूत्रे २७-४२) स्वार्थी म्हणजे धातूच्याच अथा होणाऱ्या यक्, आय, इयङ्, व णिङ् या प्रत्ययांचे, त्याप्रमाणेच विशिष्ट लकारांचे प्रत्यय पुढे असतांना होणाऱ्या स्य, तास्, सिप् व आम् या विकरणांचे विवेचन केले आहे; व पुढील आन्हिकामध्ये लुङ् प्रत्ययापूर्वी होणारा च्लि विकरण व त्याचे आदेश, त्याप्रमाणेच यक्, शप्, श्यन्, श, श्रा, श्रम्, या विकरणांचे विवेचन केले आहे म्हणून या दोन्ही आन्हिकांना विकरणान्हिक हें नांव देतां येईल. 'कण्डादिभ्यो यक्' (सू. २७) या सूत्रामध्ये यक् प्रत्यय लागलेले कण्ड्य वगैरे धातू व त्या धातूहून साधतां न येणारी कण्ड्य वगैरे ऊकारान्त प्रातिपदिके ही दोन्ही विवक्षित आहेत असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे; व त्याच अर्थाचा जुन्या वैयाकरणांचा 'धातुप्रकरणाद्भातुः कस्य चासज्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः' हा श्लोक उद्धृत केला आहे. 'कमेणिङ्' (सू. ३०) या सूत्रामध्ये णिङ् प्रत्ययामध्ये ण् व ङ् हे दोन इत्संज्ञक वर्ण जोडल्याबद्दल साधकत्राधक विचार करून ङ् इत् असल्यामुळे णिङन्त धातूहून आत्मनेपद होते व ण् जोडल्यामुळे अकाराला वृद्धि होते असा निर्णय दिला आहे. 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू. ३१) या सूत्रामध्ये हे आय, इयङ् व णिङ् प्रत्यय आर्धधातुक प्रत्यय जोडावयाचे असतांना विकल्पाने लागतात, म्हणजे, गोपाय व गुप् अशा प्रकारचे दोन दोन धातू समजले जातात; व सार्वधातुक प्रत्ययाचे वेळीं गोपाय, ऋतीय, कामय, असे एकेकच होतात. भाष्यकारांनी येथे 'आर्धधातुके' या पदाचा आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतांना होऊन गेलेल्या आय या प्रत्ययाची विकल्पाने निवृत्ति होते असा अर्थ केल्यास गुप्तिः जुगोप हीं रूपे साधत नाहीत; उलट, गोपा व गोपांचकार अशीं भलतींच रूपे होऊ लागतात; तसेंच विकल्पाने प्रवृत्ति होते असा अर्थ केल्यास गोपाया व गोपायांचकार हीं रूपे साधत नाहीत; व उलट, गोपयति व जुगोपाय अशीं भलतींच रूपे होऊ लागतात अशा तऱ्हेचे विवेचन करून 'आर्धधातुके' ही विषय-सप्तमी समजावी व आर्धधातुक प्रत्यय केल्यावर जे आय वगैरे प्रत्यय व्हावयाचे असतात ते आर्धधातुक प्रत्यय पुढे जोडण्यापूर्वीच होतात असा अर्थ करावा असे म्हणून सर्व दोषांचे निवारण केले आहे.

२२८. स्य, तास्, सिप् व आम् विकरण.

‘सनाद्यन्ता धातवः’ (सू. ३२) या सूत्रानें धातूंना सन्, णिच्, यङ्, यक् व आय हे प्रत्यय लागून झालेले धातुसाधित शब्द, तसेच सुत्रान्तांना क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यप्, णिङ् व णिच् हे प्रत्यय लागून झालेले नामसाधित शब्द, या सर्वोंना ‘धातु’ अशी संज्ञा सांगितली आहे. या ठिकाणी भाष्यकारांनी ‘प्रत्ययाला कार्य सांगितलें असतां तें प्रत्ययान्ताला होतें’ या सामान्य नियमामुळें ‘सनाद्यो धातवः’ असें सूत्र करून काम भागत असतांनाही अन्त शब्द ज्यास्त घालण्यांत सूत्रकारांचा उद्देश ‘संज्ञासूत्रांमध्ये हा तदन्तविधीचा सामान्य नियम घ्याव-याचा नाही’ असें सुचविणें हा आहे असें सांगितलें आहे. येथें प्रसंगानें शप् प्रत्ययाचा श इत्संज्ञक असतांना त्या शप् प्रत्ययाचे अपवाद जे श्यन् आ वगैरे प्रत्यय त्यांना सूत्रकारांनी ‘श्’ हा इत्संज्ञक वर्ण जोडला आहे यावरून ‘उत्सर्गाच्च कार्य अपवादाचे ठिकाणी करतां येत नाही’ असें सूचित होतें असेंही भाष्यकारांनी सांगितलें आहे. ‘स्यतासी लृटोः’..... ‘अभ्युत्सादयां०’ (सू. ३३-४२) या सूत्रांमध्ये लट् अथवा लङ् प्रत्यय पुढें असतांना धातु व प्रत्यय यांमध्ये ‘स्य’ हा विकरण, लेट् प्रत्यय पुढें असतांना सिप्, व लिट् प्रत्यय पुढें असतांना आम्, असे विकरण सूत्रकारांनी सांगितले आहेत. या ठिकाणी भाष्यकारांनी शप्, श्यन्, स्य इत्यादि विकरणांमधील बाध्यवाधकभावाचा विचार करून स्य, तास् आणि च्लि हे विकरण लकारावस्थेंतच लट् वगैरे प्रत्यय पुढें असतांना लागतात; व शप् श्यन् वगैरे विकरण लकाराला तिप् तस् वगैरे आदेश झाल्यानंतरच लागतात असें सांगितलें आहे. ‘कास्प्रत्ययादाम०’ (सू. ३५) या सूत्राची व्याख्या करतांना भाष्यकारांनी प्रत्ययान्त धातूंहून आम् हा विकरण होतो असें म्हणण्याऐवजी अनेकाच् धातूंहून आम् प्रत्यय होतो असें म्हणावें असें सांगितलें आहे. “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (सू. ३६) या सूत्राचें विवेचन करतांना ‘अनृच्छः’ हें पद घालण्यांत सूत्रकारांचा उद्देश ‘छ’ला तुक् आगम केल्यामुळें पूर्वीचा इच् स्वर गुरु झाला असतांना इच्छ, उच्छ वगैरे धातूंहून आम् होतो असें सुचवावयाचें हा दिसतो; त्याप्रमाणेंच, ईहांचके वगैरे उदाहरणांमध्ये आम्-प्रत्ययान्त शब्दांहून काल, कारक वगैरे विशेष अर्थाची प्रतीति होत नसल्यामुळें ती होण्याकरितां सामान्य क्रिया दाखविणाऱ्या कृ, भू अथवा अस् या धातूंचा अनुप्रयोग करून त्याला इष्ट काल व कारक यांना अनुसरून प्रत्यय लावणें भागच असल्यामुळें ‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि’ (सू. ४०) हे सूत्र व्यर्थच आहे; तरी पण ज्या अर्थी तें सूत्र केलें आहे त्या अर्थी आम्-प्रत्ययान्ताच्या व कृ भू अथवा अस् या धातूंच्या मध्ये व्यवधान नसावें हाही सूत्रकारांचा अभिप्राय दिसतो असें भाष्यकारांनी म्हटलें आहे.

२२९. विकरणान्हिक—२ (अ. ३ पा. १ आन्हिक ४). लुङ् प्रत्ययापूर्वीं लाग-णारा च्लि विकरण व त्याचे आदेश.

‘च्लि लुङि’..... ‘चिन्भावकर्मणोः’ (सू. ४३-६६) या सूत्रांनी लुङ् पुढें असतांना ‘च्लि’ हा सामान्य विकरण व त्याला निरनिराळ्या वेळीं होणारे सिच् वगैरे आदेश सांगितले आहेत. ‘सर्वधातुके यक्’..... ‘लिङ्याशिष्यङ्’ (सू. ६७-८६) या सूत्रांनी कर्मणि अथवा भावे प्रयोगामध्ये ‘यक्’, व कर्तरि प्रयोगामध्ये शप् श्यन्, झु, श, श्रम्, उ व आ हे निरनिराळे विकरण सांगितले आहेत, व वेदामध्ये कांहीं ठिकाणी आढळ-णारा ‘शायच्’ हा एक ज्यास्त विकरण सांगितला आहे. ‘च्लि’ या विकरणाला च् आणि इ

हे 'इत्' करण्याचें प्रयोजन सांगून 'न्लि' ला होणारे वस्, चङ्, अङ् व चिण् हे आदेश कां सांगितले याचें विवेचन करतांना 'न्लि' प्रत्यय न सांगतां सिच् हा सामान्य विकरण व वस् चङ् वगैरे आदेश त्यालाच विशिष्ट ठिकाणीं सांगितले असते तरी चाललें असतें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. वार्तिककारांनीं स्पृश्, मृश् इत्यादि धातूंहून विकल्पानें सिच् होतो असें कां सांगितलें आहे त्याचें विवेचन करून अस्पृक्षत्, अस्पाक्षीत् व अस्पाक्षीत् अशीं तीन रूपे होण्याकरितां 'स्पृश्मृश्कृषतृपटपः सिज्वा' (सू. ४४ वा. ७) या वार्तिकाची जरूर आहे असें भाष्यकारांनीं दाखविलें आहे. 'श्लिष आलिङ्गने' (सू. ४६) या सूत्राचें विवेचन करतांना वार्तिककारांनीं आलिङ्गन हाच अर्थ असतांना श्लिष धातूला वस् विकरण लागतो; इतर अर्थी परस्मैपदप्रत्यय पुढें असतांना अङ्, व आत्मनेपदप्रत्यय पुढें असतांना सिच्, व भाव किंवा कर्म या अर्थी त हा प्रत्यय असतांना कोणत्याही अर्थी चिण्, अशा रीतीनें हे विकरणादेश होतात असें सांगितलें आहे. 'णिश्रिद्रुनुभ्यः कर्तरि चङ्' (सू. ४८) या सूत्रानें णिजन्त धातू व श्रि, द्रु, आणि लु धातू यांहून कर्तरि प्रयोगांमध्ये 'न्लि' ला 'चङ्' सांगितला आहे. वार्तिककारांनीं कम् धातूंहूनही चङ् करावा असें सांगितलें आहे; व भाष्यकारांनीं 'नाकमिष्टसुखं यान्ति०' हा त्यावेळचा प्रचलित श्लोक देऊन जे 'अचीकमत' प्रयोग करतात ते स्वर्गाला रथांतून जातात, जे 'अचकमत' म्हणतात ते पायीं जातात, व जे 'अकमिष्ट' म्हणतात ते सुलींच जात नाहीत अशी विनोदात्मक टीका केली आहे. या ठिकाणीं वार्तिककारांनीं 'कर्मच कर्ता असेल तेव्हां म्हणजे कर्मकर्तरि प्रयोगामध्ये (अचीकरत कटः स्वयमेव यासारख्या ठिकाणीं) चङ् व्हावा म्हणून प्यन्त धातूंहून न्लिला चङ् होतो असें सांगितलें' असें वार्तिक केलें आहे; यासंबंधीं भाष्यकारांनीं तसें विशेष रीतीनें सांगण्याची जरूर नाही; कर्मकर्तरि प्रयोगामध्ये क्रियेचा व्यापार कर्मावर असल्यामुळें कर्माला कर्तृत्व आहेच म्हणून 'णिश्रिद्रु०' या सूत्रानें आपोआपच चङ् होईल असें म्हटलें आहे.

२३०. कर्मणि प्रयोग व भावे प्रयोग यांमधील वचनांचा विचार.

'सर्वधातुके यक्' (सू. ६७) या सूत्रानें भावे प्रयोग व कर्मणि प्रयोग यांमध्ये सर्वधातुक प्रत्यय पुढें असतांना धातूंहून यक् विकरण होतो असें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनीं प्रसंगानें या ठिकाणीं वचनांचा विचार केला आहे:—भावे प्रयोगांत कर्तें अनेक असले तरी 'आस्यते भवद्भिः' वगैरे ठिकाणीं क्रियापदाला फक्त एकवचनाचाच प्रत्यय लागतो; कारण तेथें भाव हा एकच असतो व तिङ् प्रत्ययापासून होणारा क्रियेचा बोध हा धातूंहून होणाऱ्या क्रियेच्या बोधासारखा असतो. कर्मणि प्रयोगांत सर्व वचनें दृष्टीस पडतात; कारण कर्म एक किंवा अनेक कितीही असूं शकतात. भाववाचक कृदन्तांहूनही पाकः पाकौ पाकाः इत्यादि ठिकाणीं सर्व वचनें दृष्टीस पडतात; कारण, भावही अनेक असूं शकतात. शिवाय, क्रियापदानें दाखविलेला भाव हा विशिष्ट स्वरूपाचा व कालाचाच असतो; कारण, तिङ् प्रत्ययानें क्रियेचा काल, क्रिया करणारा पुरुष आणि क्रियेचें फल कोणत्या जाते ती व्यक्ति या

१. "नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तवृत्तारथैः ।

अथ पत्तापिणो यान्ति वेचीकमतभाषिणः ॥ "

असा संपूर्ण श्लोक भाष्यकारांनीं येथें दिला आहे. (भाषांतर भाग ३ पृ. १२३ पदा.)

दाखविल्या जातात. पण, पाक वगैरे भाव हे प्रकारभेदासुळे व देशकालभेदासुळे अनेक असू शकतात. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे कृत् प्रत्ययानें दाखविलेल्या भावाचा द्रव्याप्रमाणें बोध होतो; व तो द्रव्याप्रमाणें कर्ता कर्म कारण वगैरे कारकेंही होऊ शकतो. विशेष महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घ्यावयाची म्हणजे — भावेप्रयोगांमध्ये तडू प्रत्ययानें दाखविलेल्या भावाशी कर्त्याचा संबंध होतो, पण भाव या अर्थी होणाऱ्या घडू वगैरे कृत् प्रत्ययांनी दाखविलेल्या भावाशी कर्त्याचा संबंध होत नाही; तो भाव धातुवाच्य जी क्रिया तिच्याशी संबंध पावतो व तो लिंग व संख्या यांनी युक्त असू शकतो.

२३१. शप्, श्यन् इत्यादि विकरण व त्यांचा व्यत्यय.

भाष्यकारांनी भाव, कर्म व कर्ता हे अर्थ यक् शप् वगैरे विकरणांचे असतात कां तिडू प्रत्ययांचे असतात या प्रश्नाचा विचार केला आहे; व जेव्हां भाव किंवा कर्म या अर्थी लकार करण्यांत येतो तेव्हां कर्ता या अर्थी विकरण समजावा, व जेव्हां कर्ता या अर्थी लकार करण्यांत येतो तेव्हां भाव किंवा कर्म या अर्थी विकरण समजावा अशी व्यवस्था शक्य असली तरी भाव, कर्म व कर्ता हे तिडू प्रत्ययाचेच अर्थ असतात असें मानणेंच योग्य आहे असें सांगितलें आहे. वार्तिककारांनी येथें जसा भावे व कर्मणि या प्रयोगांमध्ये यक् प्रत्यय होतो तसा कर्मकर्तरि प्रयोगांतही व्हावा म्हणून वचन करावें असें म्हटलें आहे (३।१।६७ वा. ३). त्यावर भाष्यकारांनी कर्मकर्तरि प्रयोगांमध्ये यक् झाल्यास 'एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि', 'नास्य किंचिद् रुजति रोगः' इत्यादि भावकर्तरि प्रयोगांतही तो होऊ लागेल, पण तो होणें दृष्ट नाही असें दाखवून 'कर्तरि शप्' (सू. ६८) या सूत्राचा विभाग सुचवून योगविभागांन कर्मकर्तरि प्रयोगांत यक् होतो, व भावकर्तरि प्रयोगांत होत नाही अशी व्यवस्था केली आहे. प्रसंगानें भाष्यकारांनी या ठिकाणी श्यन् वगैरे विकरण हे शप् या विकरणाचे आदेशच मानिले पाहिजेत, अपवाद मानतां येत नाहीत असें म्हटलें आहे. 'कर्तरि शप्' (सू. ६८) या सूत्रानें कर्त्रर्थ सार्वधातुक प्रत्यय पुढें असतांना धातूला शप् विकरण लागतो असें सांगून दिवादि गणांतील धातूंना श्यन्, स्वादि गणांतील धातूंना श्नु, तुदादि गणांतील धातूंना श, रुधादि गणांतील धातूंना श्रम्, तनादि गणांतील धातूंना उ, व कन्यादि गणांतील धातूंहून श्रा असे विकरण सांगितले आहेत (सूत्रे ६९-८३). वेदामध्ये श्रा विकरणाचे ऐवजी 'शाय' विकरण होतो इतकेंच नव्हे तर विकरणांचा व्यत्यय म्हणजे कोणत्याही विकरणाऐवजी दुसरा कोणताही विकरण दृष्टीस पडतो असें 'व्यत्ययो बहुलम्' (सू. ८५) या सूत्रानें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनी या ठिकाणी विकरणांचाच व्यत्यय होतो इतकेंच नव्हे तर व्याकरणशास्त्रांतील निरनिराळ्या अनेक विधींचाही व्यत्यय होतो असें सांगून अनेक ठळकठळक उदाहरणें दिली आहेत. भाष्यकारांनी कोणत्या विधींचा मुख्यतः व्यत्यय होतो हें दाखविणारी 'सुसिद्धप्रहलिङ्गनराणां कालहलञ्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेयां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन' ही सुन्या वैयाकरणांची कारिकाही उद्धृत केली आहे.

२३२. कर्मवद्भावान्हिक (अ. ३ पा. १ आन्हिक ५). कर्मकर्तरि प्रयोग.

'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (सू. ८७)..... 'कुपिरजोः प्राचां०' (सू. ९०) या चार सूत्रांनी या आन्हिकामध्ये कर्मवद्भावाचें विवेचन केलें असल्यामुळे या आन्हिकाला कर्मवद्भावान्हिक म्हणणें योग्य आहे. 'कर्मवत्कर्मणा' (सू. ८७) या सूत्रानें 'कर्मावर असणारी

जी क्रिया तीच ज्याची क्रिया आहे असा कर्ता कर्माप्रमाणें समजावा ' या शब्दांनीं हा कर्म-वद्भाव सांगितला आहे. ' पच्यते तण्डुलः ' (तांदूळ शिजतो), ' भिद्यते कुसूलः ' (कणिंग मोडते) अशा तऱ्हेचीं कर्मवद्भावाचीं उदाहरणें प्रसिद्ध आहेत. क्रिया व तिचीं साधनें व त्यांचीं विशेषणें दाखविणारा शब्दसमूह मिळून वाक्य होतें. ' देवदत्तः स्थाल्यां काष्ठैः ओदन् पचति ' या वाक्यांत पाक म्हणजे शिजविणें या क्रियेचा देवदत्त हा कर्ता आहे; पण पाक ही क्रिया स्थाली या अधिकरणाच्या वैशिष्ट्यामुळे कर्त्याला श्रम न पडतां होत असेल तर ' स्थाली पचति ' (थाळीच शिजते) असें म्हणण्याचा प्रधात आहे. त्याप्रमाणेंच, करण म्हणजे साधन जीं लाकडें तीं उत्तम असतील तर ' काष्ठानि पचन्ति ' असेंही म्हटलें जातें व तांदूळच जर उत्तम शिजाळू असतील तर ' तण्डुलाः पच्यन्ते ' असें म्हटलें जातें, वरील सर्व ठिकाणीं खरा कर्ता देवदत्तच आहे, पण साधनांचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां देवदत्त या कर्त्याची विवक्षा केली नाही, म्हणजे त्याच्याकडे लक्ष दिलें नाही, तर साधन हेंच कर्ता समजलें जातें. या साधनांपैकीं कर्मसाधन हेंच कर्ता म्हणून समजलें असतां क्रियापदांतील प्रत्ययानें तें दाखविलें जातें म्हणून त्याहून प्रथमा विभक्ति होते व धातूहून यक् प्रत्यय व आत्मनेपद हीं होतात. अशा प्रयोगालाच लोकांमध्ये कर्मकर्तारि प्रयोग म्हणतात. कर्मांला कर्ता समजल्यामुळे धातू अकर्मक समजला जातो व अकर्मक धातूंचा जसा ' स्थीयते माणवकेन ' यासारखा भावे प्रयोग होतो त्याप्रमाणें ' पच्यते तण्डुलैः ' असा भावेप्रयोगही होऊं शकतो. या ठिकाणीं धातूचा अर्थ जो भाव अथवा क्रिया ती कर्मांमध्ये असली तरच हा कर्मवद्भाव करावा कर्त्यांमध्ये असेल तर कलं नये असें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे. धातूचा क्रिया म्हणजे व्यापार हा अर्थ असतो व तो व्यापार कर्ता हाच करित असतो. हा धातूचा व्यापार म्हणजे भाव चलनवलनात्मक असल्यास त्याला क्रिया हें नांव देण्यांत येतें. हा व्यापार सकर्मक धातूंमध्ये कांहीं ठिकाणीं कर्त्यांत आढळून येतो तसाच कांहीं ठिकाणीं कर्मांमध्येही आढळून येतो. अकर्मक धातूंमध्ये मात्र कर्त्यांमध्येच आढळून येतो. एकंदरीत धातूंचे चार प्रकार होतात :—(१) कर्तृस्थभावक, उदाहरणार्थ—चिन्तयति मन्त्रयते इत्यादि; (२) कर्तृस्थक्रियक, उदाहरणार्थ—गच्छति, धावति, हसति वगैरे; (३) कर्मस्थभावक, उदाहरणार्थ—आसयति शाययति (बालकम्) वगैरे; (४) कर्मस्थक्रियक, उदाहरणार्थ—अवरुणद्धि (गाम्), करोति (कटम्) वगैरे; भाष्यकारांनीं जेथें कर्म हें आपल्यांतील क्रियेच्या योगानें कर्त्यासारखें क्रियाश्रय होतें व म्हणून कर्ता म्हटलें जातें अशा अर्थीच्या प्रस्तुत सूत्रांतूनच वाक्यकार जें म्हणतात तें निष्पन्न होत असल्यामुळे ' कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ' (सू. ८७ वा. ३) या वार्तिकाची वास्तविक जरूर नाही; तें केवळ स्पष्टार्थ आहे असें सांगितलें आहे. या कर्मकर्तारि प्रयोगांमध्ये कर्मांला कर्ताही समजल्यामुळे धातूहून कर्त्रर्थी चङ् प्रत्यय, शप् विकरण व कृत् प्रत्यय हीं कायें होतात, म्हणून अचीकरत कटः स्वयमेव, नमते दण्डः स्वयमेव, भिदुरं काष्ठं स्वयमेव असे प्रयोग दृष्टीस पडतात. वार्तिककारांनीं दुह् पच् वगैरे द्विकर्मक धातूंनाही गौण कर्माची कर्ता म्हणून विवक्षा केल्यास ' दुग्धे गौः पयः ' अशा ठिकाणीं कर्मवद्भाव होतो असें सांगितलें आहे.

२३३. ' धातोः ' या अधिकाराची मर्यादा व प्रयोजनं.

धातोः (सू. ९१) हें अधिकारसूत्र आहे. येथून पुढें सांगितलेले सर्व प्रत्यय धातूच्या पुढें जोडण्यांत येतात. हा ' धातोः ' अधिकार तिसऱ्या अध्यायाच्या शेवटपर्यंत आहे किंवा

लकाराला आदेश सांगणाऱ्या 'लस्य' (३।४।७७) या सूत्रापूर्वीपर्यंतच आहे या प्रश्नाचा येथे भाष्यकारांनी विचार केला आहे; व अध्याय संपेपर्यंत आहे असे असल्यास विकरणांनी मध्ये व्यवधान आल्यामुळे पचति पठति या ठिकाणी लकाराला तिङ् आदेश होणार नाहीत अशी जी अडचण येते तिचा परिहार सांगून अध्याय संपेपर्यंत हा अधिकार आहे असा निर्णय दिला आहे. तव्यत् वगैरे प्रत्यय धातूलाच लागणें, 'स्वप्'च्या ऐवजीच 'सुप्' (सुव) वगैरे अपभ्रंशरूप धातूहून तिङ् प्रत्यय न होणें, धातूला अंगसंज्ञा होणें, धातूहून केलेल्या प्रत्ययांना कृतसंज्ञा होणें, व या अधिकारांत सप्तमी विभक्तीने उच्चारलेल्या शब्दाला पुढील सूत्रानें उपपद संज्ञा होणें, हे पांच प्रकारचे 'धातोः' या अधिकाराचे उपयोग वार्तिककारांनी दाखविले आहेत. 'तत्रोपपदं०' (सू. ९२) या सूत्रामध्ये उपपद या संज्ञेची व्याख्या दिली आहे. उपपद ही महासंज्ञा अन्वर्थ असल्यामुळे धातूच्या जवळचें व धातूशी संबद्ध असेंच उपपद घेणें जरूर आहे; म्हणून उपपद आणि क्रिया यांमध्ये सामर्थ्य असावें लागतें हें मुद्दाम सांगण्याची जरूर नाही. शिवाय, उपपद हें पद असल्यामुळे 'समर्थः पदविधिः' या परिभाषेच्या जोरावरच उपपद व धातु यांमध्ये सामर्थ्य असावें लागतें हें स्पष्ट आहे. प्रसंगानें भाष्यकारांनी येथें 'काशस्य कटीकारः' (गवताचें चटईसारखें आसन करणारा) या अर्थी 'काशस्य कटीकारः' अशी कृद्वृत्ति होऊं शकते, किंवा 'काशस्य' या वाहेच्या शब्दाची 'कटी' या शब्दाला अपेक्षा असल्यामुळे 'कटीकारः' अशी कृद्वृत्ति येथें होत नाही असा प्रश्न उपस्थित करून गोनर्दीयाला म्हणजे स्वतःला हा प्रयोग इष्ट आहे असें आपलें मत दिलें आहे. भाष्यकारांचे वेळीं लोकांमध्ये 'काशस्य कटीकारः' हा शब्द प्रचलित असल्यामुळे हें मत दिलें असावें. 'कृदतिङ्' (सू. ९३) या सूत्रानें या सूत्रानंतर सांगितल्या जाणाऱ्या तिङ् प्रत्यय सोडून बाकीच्या सर्व प्रत्ययांना कृत् ही संज्ञा सूत्रकारांनी सांगितली आहे.

२३४. कृत्यप्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. १ आन्हिक ६) 'वासरूप'विधि.

एका धातूहून एके वेळीं एकाच अर्थी वाध्यवाधकभाव वाजूला ठेवून कोणकोणते कृत्यप्रत्यय होऊं शकतात यासंबंधी 'वासरूपविधि' म्हणून वैयाकरणांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या 'वाऽसहेपाऽस्त्रियाम्' (सू. ९४) या सूत्रामध्ये सूत्रकारांनी दिलेल्या संकेताचें निरूपण करून 'कृत्याः'... 'चित्याग्नि०' (९५-१३२) या सूत्रांमध्ये 'कृत्य' प्रत्ययांचें विवेचन केल्यामुळे या आन्हिकाला कृत्यप्रत्ययान्हिक हें नांव देतां येईल. 'धातोः या अधिकारामध्ये उत्सर्ग प्रत्ययापेक्षां निराख्या स्वरूपाचा अपवाद प्रत्यय हा उत्सर्ग प्रत्ययाचा विकल्पानें बाध करोत' असा या 'वासरूप' विधीचा सामान्य अर्थ आहे. या वासरूप विधीचा 'अस्त्रियाम्' या शब्दानें प्रतिषेध केला आहे. 'अस्त्रियाम्' याचा अर्थ स्त्रीत्व गम्यमान असतांना वासरूपविधि घेऊं नये असा करावा किंवा स्त्रीप्रत्ययांसंबंधी वासरूपविधि घेऊं नये असा करावा याचें विवेचन कटन 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) या अधिकारांत सांगितलेल्या स्त्रीप्रत्ययांना हा नियम लागू करूं नये असें भाष्यकारांनी सांगितलें आहे. या वासरूपविधीमुळे भाव व कर्म या अर्थी कृत्य प्रत्यय करून चेतव्यम् चयनीयम् चयम् अशीं तीन रूपे, त्याप्रमाणेंच पचः पक्ता पाचकः यासारखीं तीन कर्तरि कृदन्ते, तर्शीच भूतिः भवनं भावः यासारखीं तीन भावार्थी कृदन्ते दोऊं शकतात. अनुबन्ध म्हणजे इत्संशक वर्ण सोडून प्रत्ययाचें जें स्वरूप राहिल त्यावरूनच प्रत्ययांचें स्वरूप एक आहे कां निरालें आहे हें ठरवावें; तसेंच, मूळ लकार हा एकच स्वरूपाचा

असल्यामुळे लकाराच्या आदेशांना हा वासरूपविधि लागू करून नये असें सूत्रकारांच्या लिहिण्या-वरून ज्ञापित होतें असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे.

२३५. कृत्यप्रत्यय.

‘तव्यत्तव्यानीयरः’ (सू. १६).....‘मृजेर्विभाषा’ (सू. १५३) या सूत्रांमध्ये मुख्यतः भाव व कर्म या अर्थी कोणत्याही धातूहून तव्य व अनीय हे प्रत्यय, अजन्त धातूहून यत्, वद् भू व हन् यांहून सुबन्त उपपद असतांना क्यप्, इ स्तु शास् वृ दृ आणि जुष् या धातूहून ण्यत् प्रत्ययाचा वाध करून क्यप्, तसेंच ऋ उपधेला असणारे धातू व खच् मृज् वगैरे धातू यांहून क्यप् प्रत्यय, असे प्रत्यय सांगितले आहेत; व ‘राजस्यसूर्ये’.....‘छन्दसि निष्ट्यर्थे’ (सू. ११४-१२३) या सूत्रांमध्ये राजस्य, सूर्य, कुप्य, पुष्य, युग्य, इत्यादि शब्द क्यप्-प्रत्ययान्त निपातनें म्हणून सांगितलीं आहेत. ‘ऋहलोर्ण्यत्’.....‘चित्याग्निचित्ये च’ (सू. १२४-१३२) या सूत्रांमध्ये ऋकारान्त व व्यंजनान्त धातूहून ण्यत्, अवश्यकर्तव्य या अर्थी उकारान्त धातूहून, तसेंच, वप् रप् लप् वगैरे धातूहून ण्यत्, व आनाय्य, प्रणाय्य, चित्य वगैरे निपातनें सांगून हे कृत्य प्रकरण सूत्रकारांनीं पुरें केलें आहे. यानंतर कर्ता या अर्थी सामान्यतः कोणत्याही धातूहून ण्वल् व तृच् प्रत्यय, नन्द् वगैरे धातूहून ल्यु (अक) प्रत्यय, ग्रद् वगैरे धातूहून णिनि (इन्) प्रत्यय, व पच् वगैरे धातूहून अच्, हे प्रत्यय सांगितले आहेत. वार्तिककारांनीं ण्वल् हा प्रत्यय सकर्मक धातूहूनच करावा असें नियंत्रण घातलें आहे. अच् प्रत्यय हा पुष्कळच ठिकाणीं आढळत असल्यामुळे वार्तिककारांनीं ण्वल् व तृच् या प्रत्ययांसारखा अच् प्रत्यय हा वाटेल त्या धातूहून करावा असें सांगितलें आहे. ‘इगुपधज्ञाप्रिकिरः कः’.....‘गेहे कः’ (सू. १३५-१४४) या सूत्रांमध्ये अच् प्रत्ययाच्या स्वरूपाचेच असल्यामुळे त्याचे अपवाद म्हणून, इक् उपधेला असलेले धातू व शा प्री आणि कृ धातू यांहून क प्रत्यय, पा प्रा घ्मा घे दृश् तसेंच उपसर्गरहित लिम्पु विन्द् वगैरे जे धातू त्यांहून श प्रत्यय, व ज्वल् धातूपासून कस् धातूपर्यंत सांगितलेले जे धातू त्यांहून मार्गे उपसर्ग नसेल तर ण प्रत्यय, व उपसर्ग असेल तर अच् प्रत्यय, असे प्रत्यय सूत्रकारांनीं सांगितले आहेत. शेवटीं, शिल्पी म्हणजे कलाकार या अर्थी ज्या धातूहून दृष्टीस पडेल त्या नृत् खन् वगैरे धातूहून ण्वन् प्रत्यय, गा धातूहून कर्ता या अर्थी थकन् व ण्युद्, हा धातूहून ण्युद्, व पु स आणि ल् या धातूहून वुन्, हे प्रत्यय सांगून सूत्रकारांनीं पहिला पाद पुरा केला आहे.

२३६. सामान्यकालार्थक-कर्तरिकृतप्रत्ययान्धिक (अ. ३ पा. २ आन्धिक १).

‘कर्मण्यण्’.....‘त्यदादिषु दृशो’ (सू. १-६०) या सूत्रांमध्ये सूत्रकारांनीं बहुधा कर्मवाचक सुबन्त शब्द उपपद असतांना व कांहीं विशिष्ट ठिकाणीं करणवाचक, अधिकरणवाचक इत्यादि प्रकारचे शब्द उपपद असतांना धातूहून कर्ता या अर्थी अण् वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत; व त्यानंतर ‘सत्सद्दिषु’.....‘आत्ममाने लक्ष्’ (६१-८३) या सूत्रांमध्ये उपसर्ग किंवा इतर सुबन्त शब्द उपपद असतांना विशिष्ट धातूहून विशिष्ट प्रत्यय कर्ता या अर्थी सांगितले आहेत. वर्तमान, भूत अशा प्रकारचा विशिष्ट कालाचा निर्देश केला नसल्यामुळे हे प्रत्यय सामान्य काल दाखविणारे व कर्ता या अर्थी सांगितले असल्यामुळे या आन्धिकाला सामान्यकालार्थक-कर्तरिकृतप्रत्ययान्धिक हें नांव देतां येण्यासारखें आहे. ‘कर्म-

प्यण्' (सू. १) या सूत्राने कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना कुम्भकार, नगरकार इत्यादि अनेक शब्द साधण्याकरितां सामान्यतः सर्व धातूंहून अण् हा प्रत्यय सांगितला आहे; व त्याच स्वरूपाचे त्याला अपवाद म्हणून विशिष्ट धातूंहून विशिष्ट प्रत्यय अशा रीतीने क, अच्, ण, ड, टक्, ट, खश् अशा प्रकारचे 'अ' या सामान्य स्वरूपाचे प्रत्यय सांगितले आहेत. सूत्रांतील 'कर्मणि या शब्दाचे स्पष्टीकरण करतांना निर्वर्त्य, विकार्य आणि प्राप्य या कर्मांच्या तीन प्रकारांपैकी निर्वर्त्य अथवा विकार्य कर्म उपपद असेल तरच धातूंहून अण् प्रत्यय करावा किंवा प्राप्य कर्मही चालेल या प्रश्नाचे विवेचन वार्तिककारांनीं उदाहरणे देऊन केले आहे व अभिधान म्हणजे प्रयोग मिळतील त्या अनुरोधाने कोणत्याही प्रकारचे कर्म व्यावे; पण प्रयोग न मिळतील तेथे अण् वगैरे प्रत्यय करूं नये असा निर्णय दिला आहे. शील्, काम्य, भिक्ष व आचर या धातूंहून अण् प्रत्यय न करतां ण करावा म्हणजे मांसशीला मांसकामा वगैरे प्रयोग साधतील असेही वार्तिककारांनीं सांगितले आहे. 'आतोनुपसर्गे कः (सू. ३) या सूत्राने उपसर्गरहित 'आ'कारान्त धातूला अण् प्रत्ययाऐवजी 'क' प्रत्यय लागतो व गोदः कम्बलदः अशीं रूपे होतात. या ठिकाणी वार्तिककारांनीं जर 'आ'कारान्त धातू संप्रसारणयोग्य असेल तर मात्र प्रहः आहः अशा प्रकारचीं रूपे साधावीं या दृष्टीने क प्रत्ययाच्या ऐवजी ड प्रत्यय करावा असे म्हटले आहे. भाष्यकारांनीं येथे ड हा प्रत्यय न लागतां संप्रसारण होऊन सुद्धां आहः प्रहः अशीं रूपे होतील हें दाखविण्याकरितां पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप मजेदार विवरण नेहमी-प्रमाणे केले आहे व त्याचा संक्षेप शेवटीं दोन कारिका देऊन केला आहे. या कारिका आपल्या विवरणाचा संक्षेप म्हणून भाष्यकारांनींच रचिल्या असल्या. या कारिकांमध्ये अनुष्टुप्, आर्या व वैतालीय या तीन वृत्तांचे चरण मिसळलेले आहेत. भाष्यकारांचे वेळीं प्राकृत काव्यांमध्ये अशा तऱ्हेचे निरनिराळ्या वृत्तांचे मिश्रण असलेली गीते प्रचलित होती. 'भगवान् कात्यः' या पदांनीं वार्तिककार कात्यायनांचा या कारिकांमध्ये गौरवपूर्ण उल्लेख आहे व त्यामध्ये 'सर्वत्र प्रसारणिम्यो डः' (३।२।३ वा. १) या वार्तिकाचे समर्थन केले आहे.

२३७. अण् प्रत्ययाचे अपवादप्रत्यय.

या सामान्य अण् प्रत्ययाला विशिष्ट स्थलीं विशिष्ट धातूंहून क अच् ण इत्यादि अपवाद-प्रत्यय दिले आहेत (सू. ३-५५). उदाहरणार्थ—उपसर्गरहित आकारान्त धातूंहून 'क' प्रत्यय, हा 'क' प्रत्यय भाव या अर्थी व्हावा याकरितां 'सुप्ति स्थः' या सूत्राची वार्तिककारांनीं दोन सूत्रे केली आहेत व भाष्यकारांनीं 'सुप्ति' याचा अर्थ कोणत्याही प्रकारचे सुवन्त उपपद असतांना धातूंहून क हा प्रत्यय होतो असा अर्थ करून कच्छपः द्विपः

१. "नित्यं प्रसारणं हो यण् वाणांदाश्च न पूर्वतम् ।

योनोदिष्टदचः पूर्वस्तराये स्थानित्वं हि ॥ १ ॥

प्रोवाच भगवान् कात्यरेनासि द्विपस्तु ते ।

आतः को लिप्तेटः पूर्वः सिद्ध आह्वयया सति ॥ २ ॥

(न भा. भाषांतर भाग ३ पृ. २०८)

२. ऐ वार्तिक द्वावन्विता वार्तिकपाठादहं मित्ति आहे. येथे भगवान् कात्याचे वार्तिक म्हणून भाष्य-
* रानी या वार्तिकाचा उल्लेख केला आहे. याचमून द्वावन्विता वार्तिकपाठ कात्यायनाचा अस्तावा या मार्गे
(पृ. १९५, १९६) येथे द्वावन्विता वार्तिकपाठ पुढे मिळते

हे शब्द साधले आहेत व 'स्थः' याचा अर्थ स्था धातूहून भाव या अर्थी 'क' प्रत्यय होतो असा करून आखूथ्यः व व्येनोत्थः यांसारखे शब्द साधले आहेत. या ठिकाणी भाष्यकारांनी 'जेथें अर्थनिर्देशाशिवाय सूत्रकार प्रत्यय सांगतात तेथें ते प्रत्यय प्रकृतीच्या अर्थी होतात' (अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति) असा वैयाकरण-संकेत सांगितला आहे. वार्तिककारांनी आपल्या वेळीं प्रचारांत असलेले मूलविभुज (रथ), नखमुच (धनुष्य), काकगुह (तीळ), सरसीरुह (कमळ) वगैरे शब्द साधले जावे या दृष्टीने 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (सू. ५ वा. २) हें वार्तिक केले आहे. 'क' या प्रत्ययासारखाच अच् हा प्रत्यय कर्ता या अर्थी कर्मवाचक उपपद असतांना 'हृ' धातूहून उचलणें या अर्थाशिवाय इतर अर्थ असतांना सांगितला आहे; त्याप्रमाणेंच स्तम्भ व कर्ण उपपद असतांना, अनुक्रमेण रम् व जप् या धातूहूनही अच् प्रत्यय सांगितला आहे; व वार्तिककारांनी शक्ति लाङ्गूल वगैरे उपपद असतांना प्रह् धातूहूनही अच् प्रत्यय करावा असें म्हटलें आहे. यानंतर अधिकरणवाचक शब्द उपपद असतांना चर् धातूहून, व कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना क्रियेचें करण अथवा कर्त्याचा स्वभाव दाखविला जात असल्यास तसेंच दिवा विभा इत्यादि उपपद असतांना 'कृ' धातूहून, ट हा प्रत्यय सांगितला आहे. त्याप्रमाणेंच, विशिष्ट शब्द उपपद असतांना कृ, हृ व प्रह् या धातूहून सूत्रकारांनी इन् प्रत्यय सांगितला आहे; व त्यानंतर जनमेजय, स्तनधय, सुष्टिधम, अभ्रंलिह मितपच, अरुंदुद, असुर्यपद्म, प्रियंवद, पुरंदर, सर्वसह इत्यादि शब्द साधण्याकरितां अनेक निरनिराळ्या धातूहून निरनिराळे कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना 'खश्' प्रत्यय सांगितला आहे. वार्तिककारांनी त्यांच्या वेळीं प्रचारांत आलेले वातमज, शुनिधय, विहंगम वगैरे शब्द साधण्याकरितां त्या त्या धातूहून तीं तीं उपपद असतांना खश् प्रत्यय सांगितला आहे. 'संज्ञायां भृत्' (सू. ४६) या सूत्रानें कर्मवाचक अथवा इतर सुबन्त शब्द उपपद असतांना भृ, तृ, वृ, जि वगैरे धातूहून रथंतर, पतिवरा, युगंधर इत्यादि संज्ञाशब्द सिद्ध करण्याकरितां खच् प्रत्यय सांगितला आहे. 'आढ्यसुभग' (सू. ५६) या सूत्रानें कर्मवाचक आढ्य वगैरे शब्द उपपद असतांना व अभूततद्भाव हा अर्थ गम्यमान असतांना कृ धातूहून करण या अर्थी ख्युन् प्रत्यय सांगितला आहे. 'त्यदादिपु' (सू. ६०) या सूत्रानें त्वादशः मादशः, त्वादक्, मादक् इत्यादि शब्द साधण्याकरितां त्यद् तद् वगैरे सर्वनामों उपपद असतांना 'दृश्' या धातूहून 'कन्' आणि किन् हे प्रत्यय सांगितले आहेत. यानंतर 'सत्सूद्विष' इत्यादि (सू. ६१-८३) सूत्रांनी उपसर्ग किंवा इतर सुबन्त शब्द उपपद असतांना सद् सू वगैरे धातूहून क्पि, लोकांमध्ये भज् धातूहून व वेदामध्ये सह आणि वह् या धातूहून णि, 'आ'कारान्त धातूहून मुखतः, व प्रयोगाला अनुसरून कोणत्याही धातूहून, मन्, कन्, वन् आणि विच् हे प्रत्यय सांगितले आहेत. शेवटीं, ताच्छील्य हा अर्थ गम्यमान असतांना व सुबन्त शब्द उपपद असतांना कोणत्याही धातूहून कर्ता या अर्थी णिनि प्रत्यय सांगून सूत्रकारांनी हें सुबन्त उपपद असलेल्या धातूहून कर्ता या अर्थी होणाऱ्या प्रत्ययांचें प्रकरण संपविलें आहे.

२३८. भूतकालप्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. २ आन्हिक २) भूतकालक्रियावाचक प्रत्यय.

'भूते' (सू. ८४) या अधिकारसूत्रानें आरंभ करून आन्हिक संपेपर्यंत सर्व सूत्रांनी (सू. ८४-१२२) भूतकालची क्रिया दाखविणारे प्रत्यय सांगितले असल्यामुळे या आन्हिकाला भूतकालप्रत्ययान्हिक हें नांव देतां येणें शक्य आहे. हे प्रत्यय मुदास 'भूते' असा अधिकार-

सूत्राने आरंभ करून सांगण्याचा हेतु भूतकालाची विवक्षा असतांनाच या प्रत्ययांनीं इतर सामान्यकालवाचक प्रत्ययांचा वाध व्हावा, तसेंच वर्तमान किंवा भविष्यकालाची विवक्षा असल्यास इतर प्रत्यय व्हावे, हा वार्तिककारांनीं दिला आहे; व कुमारघाती, शीर्षघाती, आखुहा इत्यादि शब्द भूतकालाची विवक्षा नसतांनाच होतात असें म्हटलें आहे. 'ब्रह्मभूण०' (सू. ८७) या सूत्राने भूतकालाची क्रिया दाखवावयाची असतांना ब्रह्म भूण अथवा वृत्त उपपद असलेल्या हन् धातूहून क्तिप् प्रत्यय सांगितला आहे. 'निष्ठा' (सू. १०२) या सूत्राने सकर्मक धातूहून कर्म या अर्थी, व अकर्मक धातूहून भाव या अर्थी क्त, आणि कोणत्याही धातूहून कर्ता या अर्थी क्तवतु हे भूतकालक्रियावाचक प्रत्यय सांगितले आहेत. वार्तिककारांनीं क्रियेचा प्रारंभ गम्यमान असतांनाही हे निष्ठाप्रत्यय होतात असें म्हटलें आहे. वेदामध्ये सामान्यभूतकालाची विवक्षा असतांना लिट्, कानच् व कसु हे प्रत्यय सांगितले आहेत. भाषेमध्ये मात्र सद् वस् आणि श्रु या धातूहूनच जरी हे प्रत्यय सांगितले असले तरी इतर धातूहूनही ते कांहीं ठिकाणीं झालेले दृष्टीस पडतात. 'लुङ्' (सू. ११०) या सूत्राने सामान्यभूतकालीं 'लुङ्' हा प्रत्यय सांगितला आहे; व 'अनद्यतने लङ्' (सू. १११) या सूत्राने अद्यतन नसलेल्या भूतकालीं लङ् प्रत्यय सांगितला आहे. या ठिकाणीं वार्तिककारांनीं सामान्यभूतकालवाचक लुङ् प्रत्यय व सामान्यभविष्यकालवाचक लट् प्रत्यय यांचा अनद्यतनभूतकालवाचक लङ् व अनद्यतनभविष्यकालवाचक लुट् या प्रत्ययांनीं वाध होत असल्यामुळे अनद्यतनभविष्यकालविषयक लुट् प्रत्ययाविषयी जरी कांहीं विशेष अडचण आली नाही तरी भूतकालाची क्रिया केव्हां घडून गेली हे निश्चित माहीत असल्यामुळे अद्यतन क्रिया नसल्यास नेहमी लङ् प्रत्ययाने लुङ् प्रत्ययाचा वाध होऊं लागेल ही अडचण उपस्थित करून काल हा विवक्षाधीन असतो म्हणून सामान्यभूतकालाची विवक्षा असल्यास लुङाचा प्रयोग होण्यास कांहींही हरकत नाही असें म्हटलें आहे.

२३९. परोक्ष शब्दाचा अर्थ.

'परोक्षे लिट्' (सू. ११५) या सूत्राने क्रिया आपले देखत घडली नसल्यास लिटाचा प्रयोग करावा असें सांगितलें आहे. या ठिकाणीं भाष्यकारांनीं 'परोक्षे' या शब्दाचे गंमतीदार विवेचन केलें आहे : क्रिया ही प्रत्यक्ष कधींच नसते ती सदा परोक्षच असते; तरी, परोक्ष शब्दाच्या अर्थाचे विवेचन करतांना कांहीं वैयाकरणांचे मत शंभर वर्षांपूर्वीची क्रिया परोक्ष समजावी असें आहे, तर कांहींचे मत एक हजार किंवा त्याहून अधिक वर्षांच्या पूर्वीच्या क्रियेला परोक्ष म्हणवें असें आहे, कांहींच्या मते दोन चार दिवसांच्या पूर्वीच्या क्रियेस परोक्ष म्हणण्यास हरकत नाही, तर इतर कांहीं वैयाकरण पट्याआट घटलेल्या क्रियेलाही परोक्ष म्हणण्यास तयार आहेत, अशा भिन्नभिन्न मतांचे प्रदर्शन करून कोणतेही मत घेतलें तरी उत्तम-पुरात लिटाचा प्रयोग केव्हांही करता येणार नाही असें येथे भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. शोषेमुळे किंवा उन्नादामुळे किंवा गैरशुद्धीमुळे कर्त्याला आपण काय केलें याची जाणीव नगनांना पडलेल्या गोष्टीबद्दल उत्तम पुरायाचा प्रयोग शक्य आहे असें सांगून 'सुतोहं किल निललाप' यासारखी उदाहरणे भाष्यकारांनीं दिली आहेत. या ठिकाणीं भाष्यकारांनीं शोषेतच काय, पण अभिषेणीयुद्धां मन एकाद्या निपयांत पार रंगलें असल्यास शेजारी काय चाललें आहे याची जाणीव नसते हे शकटायनाच्या शेजारून गाण्या गेल्या असतांना कांहीं मुद्दां कळले नाही असे उदाहरण देउन प्रतिपादन केलें आहे. शकटानां अयनं शकटायनम्, शकटायनं यो न जये

स शाकटायनः अशा रीतीने शाकटायन हें टोपण नांव प्रचारांत आलें असावें असें दिसतें. या ठिकाणीं स्वतः केलेली एकादी गोष्ट कर्त्याला दडवावयाची असेल तेन्हांही लिटाचा प्रयोग दृष्टीस पडतो असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे.

२४०. वर्तमान कालाची व्याख्या.

‘वर्तमाने लट्’ (सू. १२३) या सूत्रानें वर्तमानकालीं धातूहून लट् प्रत्यय होतो असें विधान केलें आहे. वास्तविक पाहतां, भूतकालवाचक प्रत्यय पुरे झाल्यामुळें हें अधिकरण संपवून, प्रस्तुत सूत्र हें वर्तमानकालवाचक प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रांना आरंभ करणारें असल्यामुळें पुढच्या अधिकरणांत घालावयास पाहिजे, असें असतांनाही भाष्यकारांनीं तें या अधिकरणांतच घातलें आहे याला कारण प्रत्यक्ष वर्तमानकालवाचक प्रत्ययांना सुखात ‘लटः शतृ०’ (सू. १२४) या पुढील सूत्रापासूनच होते हें असावें. ‘वर्तमाने लट्’ (सू. १२३) या प्रस्तुत सूत्राचें व्याख्यान करतांना वार्तिककारांनीं कालाचें सामान्य विवेचन केलें आहे; व क्रिया सुरू झाल्यापासून ती संपेपर्यंत जो काल तो वर्तमानकाल अशी वर्तमानकालाची व्याख्या दिली आहे. भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं ‘इहाधीमहे’ (येथें आम्ही अध्ययन करीत असतो), ‘इह पुष्यमित्रं याजयामः’ (येथें आतांच आम्ही पुष्यमित्र राजाकरितां यज्ञ करूं) अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. तसेंच, ‘स्रवन्ति नद्यः’ (नद्या वहात आहेत) हेंही उदाहरण देऊन सतत चालू असल्यामुळें ज्या क्रियाविषयीं भूतकाल व भविष्यकाल असूं शकत नाही अशा क्रिया दाखविण्याकरितांही वर्तमानकालवाचक लट् प्रत्ययाचा प्रयोग होतो असें म्हटलें आहे. क्रिया चालू असतांना इतर क्रियांमुळें तिला व्यत्यय आला तरीही लट् प्रत्ययाचा प्रयोग होतो असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे. तिष्ठन्ति पर्वताः, रथास्यन्ति पर्वताः, व तस्थुः पर्वताः असे तीनही कालचे प्रयोग कधीं कधीं केलेले दिसतात त्याला कारण बोलणाऱ्याचा विशिष्ट कालही लक्षांत घेऊन हे प्रत्यय केले जातात असें भाष्यकारांनीं दिलें आहे. शेवटीं भूतकाल व भविष्यकाल यांमधील संधिकाल हा क्षणभरही टिकत नसल्यामुळें वर्तमान काल हा वास्तविक पाहतां असूं शकतच नाही असें म्हणणाऱ्या, व सूक्ष्म कालखण्ड योगी प्रत्यक्ष जाणतात व आपणही अनुमानानें जाणूं शकतो असें म्हणणाऱ्या, या दोन वैयाकरणांचा एक मनोरंजक श्लोकबद्ध संवाद देऊन भाष्यकारांनीं हें आन्विक पुरें केलें आहे.

१ अपर आह—नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरति—

“ न वर्तते चक्रमिपुर्न पाल्येत, न स्यन्दन्ते सरितः सागराव ।

कूटस्थोयं लोको न विचेष्टितास्ति यो खेवं पश्यति सोप्यनन्धः ॥ १ ॥

नीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंगतः ।

काकं स्मेहानुवृच्छति ‘ किं ते पतितलक्षणम् ’ ॥ २ ॥

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।

यदि संव्रति पतसि सर्वो लोकः पतरययन् । हिमवानपि गच्छन्ति ॥ ३ ॥

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥ ४ ॥

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तत्समीक्ष्य प्रवृत्तं गच्छतीत्यविचारयन् ॥ ५ ॥

२४१. वर्तमानकालवाचककृतप्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. २ आन्हिक ३). सत् प्रत्यय व ताच्छीलिक प्रत्यय.

या आन्हिकांत प्रथमतः (सू. १२४-१३४) 'सत्' प्रत्ययांचा विचार केला आहे; त्यानंतर (सू. १३५-१७८) विशिष्ट धातूंहून तृन्, इण्यच्, युच्, आलुच् इत्यादि प्रत्यय, व साधारणतः कोणत्याही धातूंहून क्तिप् प्रत्यय, या ताच्छील्य वगैरे अर्थी होणाऱ्या प्रत्ययांचा विचार केला आहे; व शेवटी (सू. १७९-१८८) करण या अर्थी घृन् व ' जि 'इत्संज्ञक असलेल्या धातूंना लागणाऱ्या, तसेंच मति बुद्धि व पूजा अर्थ असलेल्या कोणत्याही धातूंना लागणाऱ्या, क्त प्रत्ययाचा विचार केला आहे. हे सर्व प्रत्यय वर्तमानकालीच होणारे असल्यामुळे या आन्हिकाला वर्तमानकालवाचककृतप्रत्ययान्हिक म्हणतां येईल. लट् प्रत्ययाला आदेश म्हणून सांगितलेले, व सत् प्रत्यय ज्यांना नांव दिलें आहे असे वर्तमानकालवाचक 'शतृ' व 'शानच्' हे प्रत्यय सर्व धातूंहून होतात. 'सत्' म्हणजे वर्तमानकालवाचक अशी अन्वर्थ संज्ञा 'तौ सत्' (सू. १२७) या सूत्रानें सांगितली आहे; तरी पण, सूत्रामध्ये 'तौ' हा शब्द मुद्दाम धातूंच्या-मुळे हे प्रत्यय भविष्यकाली व ताच्छील्य वगैरे कोणत्याही अर्थी झाले तरी यांना 'सत्' म्हणावें व सत् प्रत्ययांना उद्देशून जीं कार्ये सांगितली आहेत तीं करावीं असें भाष्यकारांनीं येथें सांगितलें आहे. 'लटः शतृशानचौ०' (सू. १२४) या सूत्रामध्ये 'अप्रयमासमानाधिकरणे' हा शब्द धातूला असल्यामुळे 'पचन् देवदत्तः' यासारखे प्रथमा विभक्तींत प्रयोग होत नार्हीत असें सूत्रकारांना अभिप्रेत असलें तरी तसे प्रयोग भाषेमध्ये पुष्कळ आढळतात. सूत्रकारांनीं हे प्रयोग होत नार्हीत हें सांगण्याचा हेतु पचन् व पचन्तौ यांचा अर्थ पचति व पचतः यांसारखाच असल्यामुळे, पचति देवदत्तः व पचतौ देवदत्तयज्ञदत्तौ हेच प्रयोग करणें बरें असा असावा. 'पूङ्यजोः शानन्' व 'ताच्छील्य०' (सू. १२८, १२९) या सूत्रांत केवळ स्वरभेदाकरितां शानच् प्रत्ययाचे ऐवजीं शानन् व चानश् असे प्रत्यय सांगितले आहेत व त्यांनाही सत् प्रत्यय म्हणावें असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. 'आक्रेस्तच्छील०'..... 'प्राजभास०' (सू. १३४-१७७) या सूत्रामध्ये कर्ता अर्थ असून ताच्छील्य वगैरे अर्थ गम्यमान असतांना निरनिराळ्या धातूंहून इण्यच्, क्स्तु, धितुण् वगैरे सोळा निरनिराळे प्रत्यय सांगितले आहेत; त्यांमध्ये अलंकृ निराकृ प्रजन् इत्यादि धातूंहून इण्यच्, धातुपाठामध्ये शम् धातु आरंभी असलेल्या आठ धातूंहून तसेंच संपृच् अनुरुध् वगैरे सूत्रांत उच्चारलेल्या ३८ धातूंहून धितुण् (इन्), निन्द् हिंस इत्यादि धातूंहून वृज्, चलन व शब्द या अर्थांच्या अकर्मक धातूंहून तसेंच व्यंजनादि आत्मनेपदी धातूंहून युच्, व सजन्त धातूंहून उ, हे प्रत्यय प्रामुख्याने दृष्टीस पडतात. 'अन्येभ्योपि०' (सू. १७८) या सूत्रानें प्रयोगाला अनुसरून कोणत्याही धातूंहून क्तिप् प्रत्यय सांगितला आहे. पण वार्तिककारांनीं मात्र 'हा क्तिप् केवळ धातूलाच लावावा उपसर्ग किंवा इतर उपपद शब्द धातूचे पूर्वीं असेल तर लावूं नये' असा निर्बंध पातला आहे. याशिवाय त्या त्या सूत्रामध्ये दिलेल्या विशिष्ट धातूंहून क्तु, उकन्, पाकन्, रनि, आलुच्, फरच्, घुरच्, फरप्, ऊक, र, कि, आरु, फु, वरच् इत्यादि अनेक प्रत्यय

अनर आरु अग्नि वगैः काल इति । आदित्यगनिकप्रोपलभ्यते । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति—

विशयस्य माया इव दग्धमाना न हृष्यते विरहितः संनिपाते ।

अत्रापि तां वेदयन्ते विभावाः सूक्ष्मा हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ ६ ॥

(म. भा. भाषांतर भाग ३ पृ. २५६-२५७)

सांगितले आहेत. शेवटी 'धः कर्मणि धृन्' 'मतिबुद्धि०' (सू. १८१-१८८) या सूत्रांनी कर्म या अर्थी धा धातूंहून, व करण या अर्थी दा, नी, शस्, यु इत्यादि अनेक धातूंहून धृन् प्रत्यय, व शेवटी कर्ता या अर्थी मति बुद्धि अथवा पूजा अर्थ असलेल्या धातूंहून क्त प्रत्यय सांगून हा पाद पुरा केला आहे.

२४२. भाववाचककृतप्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. ३ आन्हिक १) उणादिप्रत्यय.

या आन्हिकांत ' उणादयो बहुलम् ' (सू. १) या सूत्रामध्ये उणादिप्रत्ययांचा उल्लेख करून त्यानंतर ' भविष्यति गम्यादयः ' ' अनद्यतने लुट् ' (सू. २-१५) या सूत्रांमध्ये भविष्यकालवाचक प्रत्यय सांगितले आहेत; व त्यानंतर कालसामान्यविवक्षा असतांना होणारे घञ् अप् वगैरे अनेक प्रत्यय विवक्षित धातूंहून विवक्षित अर्थी सांगितले आहेत. पण प्रामुख्याने भाव या अर्थी घञ् अप् क्तिन् अ वगैरे प्रत्यय सांगितले असल्यामुळे या आन्हिकाला भाव-वाचककृतप्रत्ययान्हिक नांव देतां येईल. ' उणादयो बहुलम् ' (सू. १) या सूत्रानें ' उणादि प्रत्यय वर्तमानकाली होतात व ते बाहुल्येंकरून होतात ' असे सांगितले आहे. भाष्यकारांनी सूत्रांतील ' बहुलम् ' या शब्दाच्या अर्थाचें व प्रयोजनाचें मार्मिक विवेचन केलें आहे. भाषेचा विस्तार व शब्दसमृद्धि पाहिली असतां जरी निरुक्तकार हे प्रत्येक शब्द धातुसाधित असलाच पाहिजे असें म्हणतात व वैयाकरणांमध्ये शाकटायनाचें तसें मत असलें तरी निरनिराळे शब्द पाहून व पुष्कळ शब्दांमध्ये समान अर्थाचा समान शब्दविभाग शोधून काढूनच प्रकृति व प्रत्यय यांची कल्पना करणें योग्य आहे, शब्दाच्या एका तुकड्याला धातु व दुसऱ्या तुकड्याला प्रत्यय कल्पून दरेक शब्दाची व्युत्पत्ति देणें योग्य नव्हे असें येथें भाष्यकारांनीं सुचविलें आहे. भाष्यकारांच्या वेळीं व त्यापूर्वीं, नाम म्हटलें कीं तें धातुपासून साधलें गेलें असलेंच पाहिजे हा ' व्युत्पन्नपक्ष ', व नाम हें धातुसाधित असलेंच पाहिजे असा नियम नाहीं संज्ञावाचक नामें व इतरही अनेक नामें हीं धातुसाधित नसतात हा ' अव्युत्पन्नपक्ष ', असे दोनही पक्ष प्रचलित होते. भाष्यकारांनीं कांही वेळां जरी उणादि प्रत्यय लावून सिद्ध झालेले शब्दही व्याकरण-दृष्ट्या ' धातुसाधित ' व्युत्पन्न शब्द मानावे असें म्हटलें असलें तरी त्यांचा कल एकंदरीत उणादिशब्द हे अव्युत्पन्न आहेत, उणादि प्रत्ययांनीं दिलेली व्युत्पत्ति काल्पनिकच आहे असें सुचविण्याकडेच दिसतो. वार्तिककारांचेही तेंच मत असावें; कारण, ' कृवापा० ' या पहिल्याच सूत्रानें ' वायु ' हा शब्द साधला जात असतांनासुद्धां त्यांनीं तो अज धातूंहून साधण्याकरितां सुद्धां वार्तिक केलें आहे. कांही वैयाकरण उणादिप्रत्ययांनीं शब्द साधण्याची दिशा दाखवून दिली आहे तिला अनुसरून भाषेतील सर्व शब्द साधतां येतील व तसे ते साधिले पाहिजेत असें म्हणतात. हे उणादि प्रत्यय साधारणपणें वर्तमानकाल दाखवितात, कधीकधी भूतकालीही ते होतात व गमिन् वगैरे शब्दांमधील इन् वगैरे प्रत्यय भविष्यकालही दाखवितात असें ' भूतेपि दृश्यन्ते ' व ' भविष्यति गम्यादयः ' (सू. २, ३) या सूत्रांमध्ये, तसेंच संप्रदान व अपादान

१. " बाहुलकं प्रकृतेरतनुदृष्टे प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसंशेषविशेषश्च तदुक्तं नैगमरूढिर्भव हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शाकटस्य च तोकम् ।

यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥ (म. भा. भाषांतर भाग ३ पृ. २८४-२८५)

या अर्थोशिवाय इतर अर्थी ते होतात असे 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' (३।७।७५) या पाणिनिसूत्रामध्ये सांगितले असल्यामुळे ही उणादिसूत्रे पाणिनीच्या पूर्वी रचिली गेली हे निर्विवाद आहे. या उणादिसूत्रांचा पांच अध्याय असलेला पाठ प्रसिद्ध आहे; व शेखरकारांना तो संमत आहे; दहा अध्याय असलेला पाठ प्रक्रियाकौमुदीकारांनी घेतला आहे.

२४३. भावे प्रत्यय.

'यावत्पुरा०'... 'लिट् चोर्ध्व०' (सू. ४-९) या सूत्रांनी यावत्, पुरा, कदा' कर्हि वगैरे उपपदे असतांना व भविष्यकालची विवक्षा असतांना लट् प्रत्यय सांगितला आहे 'तुमुन्षुलौ०' (सू. १०) या सूत्राने क्रियेकरतां केलेली हेतुभूतक्रिया उपपद असतांना फलभूतक्रिया दाखविणाऱ्या कोणत्याही धातूहून तुमुन् व ण्वुल् हे प्रत्यय होतात असे सांगितले आहे. 'लृट् शेषे च' (सू. १३) या सूत्राने सामान्य भविष्यकाली लृट् प्रत्यय सांगितला आहे व शेषे शब्दामुळे म्हणा किंवा लृट् व शेषे अशी दोन सूत्रे केल्यामुळे म्हणा, क्रियार्थक क्रिया गम्यमान असतांना, तसेच सामान्य भविष्यकालविवक्षा असतांनाही हा लृट् प्रत्यय होतो. 'अनद्यतने लुट्' (सू. १५) या सूत्राने आजचा भविष्यकाल नसेल तर लृट् प्रत्यय सांगितला आहे. 'भावे' (सू. १८) या सूत्राने भाव या अर्थी कोणत्याही धातूहून 'घञ्' प्रत्यय सांगितला आहे; व त्यानंतर 'अकर्तरि०'.... 'परौ भुवोवशाने' (सू. १९-५५) यांमध्ये कर्तृभिनकारक अथवा भाव या अर्थी विशिष्ट धातूहून विशिष्ट अर्थ गम्यमान असतांना घञ् प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनी 'भाव' या शब्दाचे व्याख्यान करतांना या ठिकाणी 'भावे' असा पुंलिङ्गी एकवचनी शब्द घातल्यामुळे भाववाचक कृदन्ताहून पुंलिङ्गी एकवचनीच प्रत्यय होतात असे समजू नये; लिंगवचनप्रत्यय लावल्याशिवाय भाषेमध्ये शब्दाचे उच्चारण करू नये म्हणून भावे हा पुंलिङ्गी एकवचनी प्रयोग केला आहे; सूत्रांमध्ये जशी लिंगविवक्षा दिली असेल त्याप्रमाणे लिंगप्रत्यय लावून व भिन्नभिन्न भाव असल्यामुळे तीनही वचनांचे प्रत्यय लावून भाववाचक कृदन्तांचा प्रयोग केला जातो असे सांगितले आहे. भाव व कर्तृभिनकारक या अर्थी स्वरूपाने अ दाच प्रत्यय पण इकारान्त धातूहून अच् असा उच्चारलेला प्रत्यय 'एरच्' (सू. ५६) या सूत्राने सांगितला आहे. त्याप्रमाणेच ऋकारान्त व उकारान्त धातूहून 'ऋदोरच्' (सू. ५७) या सूत्राने अर्च् प्रत्यय सांगितला आहे. इत्संज्ञक ड अक्षर लावून उच्चारण केलेल्या कृ, पच् इत्यादि धातूहून 'क्वि' (निम) प्रत्यय होतो व उपसर्ग पूर्वी असलेल्या वुसंज्ञक (दा व धा) धातूहून 'कि' प्रत्यय होतो. 'क्षियां क्तिन्'..... 'आक्रोशे नम्यनिः' (सू. ९४-११२) या सूत्रांमध्ये भाव किंवा कर्तृभिनकारक या अर्थी सामान्यतः सर्व धातूहून क्तिन् प्रत्यय व विशिष्ट धातूहून क्यप्, झ, अ, अर्च्, युच्, ण्वुल्, इच्, ण्वुच् व अनि हे प्रत्यय सांगितले आहेत; हे प्रत्यय शेवटी असलेले शब्द स्त्रीलिङ्गी चालतात. भाव याच अर्थी सामान्यतः सर्व धातूहून क्त व ल्युट् हे प्रत्यय नपुंसकलिङ्गाची विवक्षा असतांना सांगितले आहेत; तसेच, करण भिन्ना अधिकरण या अर्थी पुंलिङ्गाची विवक्षा असतांना व संज्ञाशब्द सिद्ध होत असतांना कोणत्याही धातूहून ल्युट् प्रत्यय व घ प्रत्यय होतात. करण किंवा अधिकरण या अर्थी साधारणतः व्यञ्जान्त धातूहून घञ् प्रत्यय होतो; व ईप्, दुग् किंवा तु उपपद असतांना व दुःख अर्थ गम्यमान असतांना साधारणतः कोणत्याही धातूहून खट् प्रत्यय होतो. एतद्विना या अधिकरणामध्ये भाव वरून किंवा अधिकरण या अर्थी २८ निरनिराळे प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यांपैकी पुंलिङ्गी

घञ्, स्त्रीलिङ्गीं क्तिन्, व नपुंसकलिङ्गीं क्त व ल्युट् हे प्रत्यय, विशिष्ट अपवादस्थले सोडल्यास, सर्व धातूंहून होतात.

२४४. लकारार्थान्हिक (अ. ३ पा. ३ आन्हिक २). विशिष्ट अर्थी विशिष्ट लकारांचे प्रयोग.

या आन्हिकामध्ये ज्या लकारांचे अर्थ पूर्वी सांगितले नाहीत अशा लकारांचे अर्थ सांगितले आहेत; तसेंच कोणत्या विशिष्ट प्रसंगी व अर्थी सामान्यतः सांगितलेल्या एका लकार-प्रत्ययाऐवजी दुसरा लकारप्रत्यय होतो हेंही या आन्हिकांत सांगितलें आहे, म्हणून या आन्हिकाला लकारार्थान्हिक हें नांव देतां येईल. भाष्यकारांनी या आन्हिकांत उदाहरणाकरितां म्हणून जीं वाक्यें दिली आहेत त्यांवरून संस्कृत ही बोलभाषा म्हणून प्रचलित असतांना लोकांमध्ये बोलले जाणाऱ्या भाषासौष्ठवयुक्त वाक्प्रचारांची चांगलीच कल्पना येईल. उदाहरणार्थ—केव्हां आलास? याला उत्तर म्हणून असलेल्या 'हा येतोच आहे' अशा अर्थाचे 'आगच्छन्तमेव मां विद्धि', 'अयमागच्छामि' हे प्रयोग, तसेंच, केव्हां जाणार? याला उत्तर 'हा निघालोंच' या अर्थाचे 'एष गच्छामि' यासारखे प्रयोग 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (सू. १३१) या सूत्रानें सांगितले आहेत. त्याप्रमाणेंच, आशंसा म्हणजे न मिळालेली वस्तु मिळण्याची इच्छा हा अर्थ गम्यमान असतांना भूतकाळीं व वर्तमानकाळीं सांगितलेले प्रत्यय होतात असे 'आशंसायां भूतवच्' (सू. १३२) या सूत्रानें सांगितलें आहे. त्यामुळे 'उपाध्यायश्चेदागतः, आगच्छति, आगमिष्यति वा, व्याकरणमध्येऽप्यामहे' असे प्रयोग होतात. या आशंसा अर्थी लिङ् प्रत्ययही होतो असे 'आशंसावचने लिङ्' (सू. १३४) या सूत्रानें सांगितलें आहे. 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' या सूत्रामध्ये वरती दिलेल्या लिङ् प्रत्ययाऐवजी क्रिया झाली नसेल किंवा होणारी नसेल तर लृङ् प्रत्यय सांगितला आहे. 'हेतुहेतुमत्तोलिङ्' (सू. १५६) या सूत्रानें कार्यकारणभाव दाखविणाऱ्या दोन्ही क्रियावाचक धातूंहून लिङ् प्रत्यय होतो असे सांगितलें आहे; उदाहरणार्थ 'अनेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत्'. इच्छार्थक धातु उपपद असेल तर धातूंहून लिङ् प्रत्यय होतो व तुमुन् प्रत्ययही होतो. उदा० भोक्तुमिच्छति अथवा भुजीय इतीच्छति देवदत्तः. हा लिङ् प्रत्यय विधि निमन्त्रण आमन्त्रण वगैरे अर्थीही सांगितला आहे; व याच अर्थी लोट् प्रत्ययही सांगितला आहे. 'प्रेषातिसर्ग०' (सू. १६३) या सूत्राने प्रेष, अतिसर्ग व प्रातःकाल या अर्थी लोट् प्रत्यय होतो, अथवा कृत् प्रत्ययही होतात, व क्रिया थोड्या कालानंतर होणारी असेल तर लिङ् प्रत्ययही होतो असे सांगितलें आहे. अर्ह म्हणजे योग्यता या अर्थीही धातूंहून लिङ् प्रत्यय, कृत्य प्रत्यय, व 'तृच्' प्रत्यय होतात; कृत्य प्रत्यय आवश्यक या अर्थीही होतात. काल, समय व वेला हे शब्द उपपद असतांनाही धातूंहून तुमुन् प्रत्यय होतो; तसेंच, 'माङ्' हें उपपद असतांना लुङ्, व 'मा स्म' उपपद असतांना लङ्ही होतो.

२४५. केवलभावार्थककृतप्रत्ययान्हिक (अ. ३ पा. ४ आ. १) क्त्वा, णमुल् व तुमुन् प्रत्यय.

या आन्हिकांत विशिष्ट काल किंवा विशिष्ट कारक या अर्थाचा उल्लेख न करतां केवलभावार्थक कृत्-प्रत्यय व लकारादेश सांगितले असल्यामुळे याला केवलभावार्थककृतप्रत्ययान्हिक म्हणतां येईल. 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः'... 'समुच्चये सासान्यवचनस्य' (सू. १-५) या सूत्रामध्ये विशिष्ट प्रसंगी होणारे विशिष्ट लकारादेश सांगितले आहेत. 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'...

‘सपितृदोः कसुन्’ (सू. ६-१७) या सूत्रांमध्ये वेदामध्ये आढळून येणारे लिङ् प्रत्ययाचे अर्थी लेट् प्रत्यय, तुम् प्रत्ययाच्या अर्थी से असे वगैरे प्रत्यय, कृत्य प्रत्ययांचे ऐवजीं तवै केन् इत्यादि प्रत्यय, भाव या अर्थी तोसुन् प्रत्यय, इत्यादि विशिष्ट प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यानंतर ‘अलंखत्वोः’ (सू. १८) या सूत्रानें अलं अथवा खलु उपपद असतांना प्रतिषेध या अर्थी ‘क्त्वा’ प्रत्यय, तसेंच ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ (सू. १९) या सूत्रानें कर्ता एकच असतांना पूर्वकालची क्रिया दाखविणाऱ्या धातूंहूनही ‘क्त्वा’ हा प्रत्यय सांगितला आहे. वार्तिककारांनी या ठिकाणी ‘व्यादाय स्वपिति’ (तोंड उघडें ठेवून झोंपतो) अशा उदाहरणांमध्ये तोंड उघडणें ही झोंपण्यानंतरची क्रिया असतांनाही क्त्वा प्रत्यय होतो असे दाखवून उत्तरकालची क्रिया दाखविणाऱ्या धातूंहूनही क्त्वा प्रत्यय सांगितला आहे. व त्यास उत्तर देतांना भाष्यकारांनी तोंड उघडणें ही पूर्वकालचीच क्रिया आहे असे मोठ्या मजेदार रीतीने सांगितले आहे. ‘आभीक्ष्ये णमुल् च’... ‘अन्वच्यानुलोभ्ये’ (सू. २२-६४) या सूत्रांमध्ये विशिष्ट अर्थी विशिष्ट धातूंहून ‘णमुल्’ प्रत्यय सांगितला आहे. आभीक्ष्ये या अर्थी णमुल् केला असतांना णमुलन्त शब्दाचें दिश्वारण होतें. ‘निमूलसमूलयोः क्वः’ (सू. ३४) या व याच्या पुढील सूत्रांनी णमुल् केला असतां ज्यांहून णमुल् केला असेल त्याच धातूंचा क्रियापद अथवा कृदन्त म्हणून प्रयोग करावा लागतो. सूत्रकारांनी या णमुल् प्रत्ययाचे विधानाकरितां जवळजवळ चालीस सूत्रें लिहिलीं आहेत यावरून त्यांचे वेळच्या प्रचलित संस्कृत भाषेमध्ये णमुल्-प्रत्ययान्त शब्दांचा पुष्कळच प्रचार असावा असे दिसतें. ‘शक्धृषशाग्लो’ (सू. ६५) या सूत्रानें शक् धृष् वगैरे धातू उपपद असतांना क्रियार्थक क्रिया पाहिजे हा निर्वन्ध न लागतां कोणत्याही धातूंहून तुमुन् प्रत्यय होतो असे सांगितले आहे. ‘कर्तरि कृत्’ (सू. ६७) या सूत्रानें या तिसऱ्या अध्यायामध्ये सांगितलेले सर्व प्रत्यय कर्म, करण, अधिकरण असे विशिष्ट अर्थ सांगितले नसल्यास कर्ता या अर्थी होतात असे सांगितले आहे. हें सूत्र केलें नसतें तर विशिष्ट अर्थ न देतां ‘गुतिजिद्व्यः सन्’ इत्यादि सूत्रांनी सांगितलेले सन् वगैरे प्रत्यय जसे स्वार्थी होतात तसेच अर्थ न देतां सांगितलेले इतरही प्रत्यय धातूच्या स्वतःच्या अर्थी झाले असते असे येथे वार्तिककारांनी म्हटलें आहे. भाष्यकारांनी वार्तिककारांच्या म्हणण्याचें सूक्ष्म विवेचन करून धातूच्या आभ्यंतर व बाह्य या दोन प्रकारच्या भावांपैकी ‘भावे’ या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय बाह्य भाव या अर्थी होतात, म्हणून प्रस्तुत सूत्र न केल्यास अर्थ न देतां सांगितलेले प्रत्यय धातूचा अर्थ जो आभ्यंतर भाव त्या अर्थी होऊं लागतील, ते तसे न व्हावे याकरितां प्रस्तुत सूत्र केलें आहे असा वार्तिककारांचा अभिप्राय दाखविला आहे. ‘लः कर्मणि च भावे च’ (सू. ६९) या सूत्रामध्ये कर्ता कर्म व भाव हे लकाराने सामान्य अर्थ दिले आहेत; व सकर्मक धातूंहून लकारयुक्त प्रत्यय हे कर्ता क्रिया कर्म या अर्थी होतात, आणि अकर्मक धातूंहून ते कर्म क्रिया भाव या अर्थी होतात असे सांगितले आहे. ‘तयोरेव’ (सू. ७०) या सूत्रानें कृत्य, क्त व खल् यांच्या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय अकर्मक धातूंहून भाव या अर्थी व सकर्मक धातूंहून कर्म या अर्थीच होतात असे सांगितले आहे. पक्त ‘कर्माच्चा प्रारंभ’ या अर्थी सांगितलेला क्त प्रत्यय कर्ता या अर्थी होतो. ‘ताभ्यामन्यद’ (सू. ७५) या सूत्रानें उपादि प्रत्यय हे संप्रदान व अपादान या अर्थांविषय इतर अर्थी होतात असे सांगितले आहे. यानंतर शेनटी ‘लस्य’ (सू. ७७) या सूत्रापासून बाद होणाऱ्या निरनिष्ठेले लकारादेश गांमून मृगकांती हा तिसरा अध्याय पुरा केला आहे.

तिसरा अध्याय (विष्कृत्यप्रत्ययाध्याय) समाप्त.

२४६. स्त्रीप्रत्ययान्हिक-१ (अ. ४ पा. १ आन्हिक १). 'ड्याप्प्रातिपदिकात्' या सूत्राच्या आवश्यकतेचें विवेचन.

या आन्हिकांत (सू. १-१४) व पुढील आन्हिकांत (सू. १५-८१) स्त्रीलिङ्गार्थी सामान्यतः होणाऱ्या टाप् व डीप् या प्रत्ययांचा विचार केला आहे म्हणून या दोन्ही आन्हिकांना स्त्रीप्रत्ययान्हिक नांव देतां येईल. 'ड्याप्प्रातिपदिकात्' (सू. १) हें अधिकारसूत्र आहे; व त्यामुळें यापुढें चौथ्या व पांचव्या या दोनही अध्यायांत सांगितलेले सर्व प्रत्यय हे डीप्रत्ययान्त व आप्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द व कोणतेही प्रातिपदिक यांहुन होतात; धातूहुन किंवा डी व आप् यांशिवाय इतर कोणताही प्रत्यय लावलेल्या प्रत्ययान्त शब्दाहुन होत नाहीत. सूत्रकार जेव्हां जेव्हां प्रत्यय सांगतात तेव्हां तेव्हां त्यांचा अर्थही सांगतात; म्हणून योग्य व विवक्षित अर्थ संभवत असतांनाच प्रत्यय होत असल्यामुळें धातूहुन स्त्रीप्रत्यय व तद्धितप्रत्यय होणारच नाहीत तेव्हां डी व आप् हे शब्द येथें प्रस्तुत सूत्रांत उच्चारण्याचा उपयोग नाही असें असूनही सूत्रकारांनीं ते शब्द कां घातले हा प्रश्न उपस्थित करून डीप्रत्ययान्त व आप्प्रत्ययान्त शब्दांना अङ्ग भ व पद वा संज्ञा न्हाव्या हा उपयोग वार्तिककारांनीं दिला आहे. परंतु या बाबतींतही चौथ्या व पांचव्या अध्यायांत सांगितलेले अण्, अच्, टाप् व डीप् तसेच स्वार्थी प्रत्यय सुदां ते ते शब्द उच्चारून त्यांना किंवा त्या अर्थी होतात असें विधान केलें असल्यामुळें त्या भ पद वगैरे संज्ञाही प्रत्ययाचे मागील शब्दालाच होतील, त्याकरितां प्रस्तुत सूत्राची जरूर नाही असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. कंसीय व परशव्य या शब्दांतील छ व यत् यांचा लुक् न्हावा, कंस व परशु या शब्दांमधील उणादि प्रत्यय जे स व शु यांचा लुक् होऊं नये, हा 'ड्याप्प्रातिपदिकात्' या पदाचा उपयोग वार्तिककारांनीं दाखविला आहे पण त्या बाबतींत उणादि शब्द हे व्युत्पन्न प्रातिपदिकें म्हणून समजावयाचे नाहीत असें आपलें ठाम मत भाष्यकारांनीं सांगून स व शु यांचा लुक् न होणें हाही उपयोग म्हणून सांगतां येणार नाही असें म्हटलें आहे. यानंतर वृद्ध किंवा अवृद्ध शब्द, अवर्णान्त शब्द, अनुदात्तादि शब्द इत्यादिकांना सांगितलेले प्रत्यय प्रातिपदिकां-हूनच झाले पाहिजेत याकरितां प्रस्तुत सूत्राची जरूर आहे असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे व त्याचें भाष्यकारांनीं उदाहरणें देऊन विवेचन केलें आहे.

२४७. 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषा.

यानंतर डी व आप् या शब्दांच्या उपयुक्ततेबद्दल विचार करून 'प्रातिपदिकाला उद्देशून होणारें कार्य जरी प्रातिपदिक हें लिङ्गप्रत्यययुक्त असलें तरी त्याला करावें' ही परिभाषा स्वीकारणें अवश्य असल्यामुळें डी व आप् शब्द सूत्रांत घालण्याची आवश्यकता नाही हें वार्तिककारांचें म्हणणें भाष्यकारांनीं मान्य केलें आहे. 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषा म्हणून वैयाकरणसंप्रदायामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या या परिभाषेची भाष्यकारांनीं अनेक उदाहरणें देऊन तिची उपयुक्तता प्रस्थापित केली आहे व थोडे जे कांहीं दोष येतात ते सर्व दाखविले आहेत. भाष्यकारांनीं येथें दोष थोडे असले तरी परिभाषा घेतलीच पाहिजे; कारण, याचक फार आहेत म्हणून स्वयंपाक करावयाचें कोणी सोडीत नाहीत, किंवा हरणें आहेत म्हणून यव पेटावयाचे कोणी

सोडीत नाहीत असें मजेदार रीतीनें प्रतिपादन केलें आहे. भाष्यांतील या ठिकाणचें विवरण फार सुंदर आहे इतकेंच नव्हे तर तें भाष्यकारांचे नजरेपुढें सर्व अष्टाध्यायी कशी जायत होती त्याचें उत्कृष्ट निदर्शन आहे. ही 'लिंगविशिष्ट' परिभाषा स्वीकारल्यास 'ड्याप्' शब्दाची जरूर नाही; तरी पण कालितरा, हरिणितरा या उदाहरणांमध्ये 'काल' या शब्दाहून गुणप्रकर्ष दाखविणारा 'तर' हा प्रत्यय आणि स्त्रीत्व दाखविणारा 'टाप्' प्रत्यय एकदम प्राप्त होतात व परत्वास्तव 'तर' हा प्रत्यय अगोदर होऊन रूप निघडतें हा मोठा दोष राहतो असें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे व त्याचें निवारण टाप्, डीप् वगैरे स्त्रीप्रत्यय हे स्वार्थीच असल्यामुळें व स्त्रीत्व हा अर्थ प्रातिपदिकामध्येंच अंतर्भूत झालेला असल्यामुळें तद्धितप्रत्ययापूर्वीच ते होतात, असें सांगून केलें आहे. कालितरा व कालितमा या शब्दांमध्ये कालेपणा या अर्थानें अप्रधान जो कालेपणा हा गुण त्याचा प्रकर्ष जरी असला तरी तेथें तर व तम हे प्रत्यय शुक्लतर, शुक्लतम या ठिकाणीं होतात त्याप्रमाणेंच होऊं शकतात, असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. तसेंच, विभक्तिप्रत्यय पुढें असतांना ही 'लिंगविशिष्ट' परिभाषा घेऊं नये असेंही भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे.

२४८. प्रातिपदिकापासूनच स्त्रीत्वाचा बोध.

'स्त्रीजसौट्' (सू. २) या सूत्रानें स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांना व प्रातिपदिकांना कारक व संख्या या अर्थांचे द्योतक विभक्तिप्रत्यय सांगितले आहेत; व त्यानंतर 'स्त्रियाम्'..... 'दैवयज्ञि०' (सू. ३-८१) या सूत्रांनीं स्त्रीत्वाची विवक्षा असतांना होणारे टाप् डीप् वगैरे स्त्रीप्रत्यय सांगितले आहेत. जाति गुण क्रिया अथवा संज्ञा यांपैकी कोणता तरी एक विशिष्ट धर्म, धर्मी (द्रव्य), लिङ्ग, संख्या, आणि कारक हे पांच प्रातिपदिकार्थ म्हणून प्रसिद्ध आहेत; व सुप्रत्ययान्त प्रातिपदिक उच्चारतांच एकाभागून एक या क्रमानें जरी ते मनांत येणारे असले तरी लोकव्यवहारामध्यें ते एकदम मनांत आल्यासारखे वाटतात. 'अपदं न प्रयुज्जीत' हा वैयाकरणांचा दंडक असल्यामुळें प्रातिपदिकांचा प्रयोग सुप् प्रत्यय लावूनच होतो. सुप् प्रत्यय हे प्रातिपदिकाच्या वर दिलेल्या पांच अर्थांपैकी संख्या व कारक या अर्थांचे द्योतक असतात असें अन्यव्यतिरेकांवरून सिद्ध होतें. कांहीं वैयाकरणांच्या मते कारकत्व धर्म हा सुप् प्रत्ययांचा वाच्यार्थ असतो. तीन लिंगांपैकी पुल्लिंग व नपुंसकलिंग गम्यमान असतांना पाणिनीनें जरी सु औ जस् वगैरे विभक्ति-प्रत्ययांना कांहीं विशिष्ट आदेश सांगितले असले तरी पुल्लिंग व नपुंसकलिंग या अर्थी त्यानें एकही प्रत्यय सांगितला नाही. स्त्रीलिंगद्योतक आ (टाप्, डाप्, चाप्) ऊट, व ई (टीप्, डीप्, डीत्) हे प्रत्यय सुद्धां स्वरान्त शब्दांपैकीं सर्व अकारान्त, व मात्र दुहित् वगैरे शब्दांशिवाय सर्व ककारान्त शब्द, व व्यंजनान्तांपैकीं पुष्कळसे नकारान्त प्रातिपदिकांहूनच सांगितले असल्यामुळें व इतर सर्व स्त्रीलिंगी प्रातिपदिकांहून स्त्रीप्रत्ययाशिवाय स्त्रीत्व या अर्थाचा बोध होत असल्यामुळें जसे स्वार्थ (जाति गुण वगैरे धर्म) व द्रव्य हे प्रातिपदिकाचेच अर्थ समजले जातात तसा लिंग द्वाही प्रातिपदिकांचाच अर्थ समजला जातो. अर्थांत जेथें स्त्रीप्रत्यय लागलेला दृष्टीस पडतो तेथें तो स्त्रीप्रत्यय कप् वगैरे तद्धित प्रत्ययांप्रमाणें स्थायीच लाविला जातो असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे.

२४९. लिंगफलपना

संस्कृत भाषेमध्ये तीन लिंगें, तीन वचनें व तीन पुरुष दृष्टीस पडतात. त्यांपैकी लिंगाचा विचार शब्दाचें स्वरूप लक्षांत घेऊन केरवाय वैदिक वाङ्मयामध्ये आकारान्त व ईकारान्त शब्द

हे बहुशः स्त्रीलिङ्गी आढळतात; अर्थाकडे लक्ष देऊन लिंगाचा विचार केल्यास प्रकाश, ओज-
स्विता, राकटपणा वगैरे धर्म असलेले पदार्थ पुलिङ्गी आढळतात. याचे उलट अंधकार, दुर्बलता,
संकोच, कोमलता वगैरे धर्मांनी युक्त स्त्रीलिङ्गी आढळतात. सजीव प्राण्यांमध्येही साधारणपणे
या व यासारख्याच धर्मांमुळे पुरुष व स्त्री यांमधील अंतर दिसून येते. अर्थात् सजीव प्राण्यां-
विषयी लौकिक प्रत्यक्ष लिंग लक्षांत घेऊनच वैदिक व लौकिक वाङ्मयामध्ये तद्वाचक शब्दांचे
लिंग दिलेले आढळून येते. भाष्यकारांनी या दोन्ही गोष्टी लक्षांत घेऊन 'स्त्रियाम्' (सू. ३)
या सूत्राचे व्याख्यान करतांना 'स्तनकेशवती स्त्री स्यात्.....तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा
कोध्यवसास्यति' हे पांच श्लोक देऊन 'संस्त्याने स्त्यायतेईदं स्त्री सूतेः संप्रसवे पुमान् ।
संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥' हा शास्त्रीय रीत्या निर्णयात्मक श्लोक दिला आहे.
लोकांमध्ये स्तन व लांबलचक केश असणे हे स्त्रीचे लक्षण व लंब असणे हे पुरुषाचे लक्षण
अशा प्रामुख्याने दिसणाऱ्या चिन्हांनी व्यक्तीचे लिंग ठरते व त्याला अनुसरूनच शब्दांचे
लिंग असते असे मानिल्यास स्त्रीवेषधारी नट या अर्थाच्या 'भ्रुकुंस' या शब्दाला स्त्रीलिङ्गी
प्रत्यय लावावे लागतील; तसेच, खरकुटी व वग्निका यांना पुलिङ्गी शब्द वनवाचे लागतील.
शिवाय, खट्टा वृक्ष वगैरे अचेतन वस्तूंमध्ये वर दिलेली चिन्हे मुळांचे दिसत नसल्यामुळे खट्टा
वगैरे शब्दांच्या लिंगाचे समर्थन करता येणार नाही; त्याप्रमाणेच 'तट' या शब्दांत दिसणाऱ्या
तीन लिंगांचेही समर्थन करणे कठीण आहे. स्त्री व पुरुष यांमधील नैसर्गिक भेद दाखविणारी
शारीरिक लक्षणे जरी लिंगकल्पनेच्या मुळाशी घेतली तरीसुद्धा ज्या ठिकाणी ती लक्षणे
स्पष्टपणे दिसू शकत नाहीत अशा क्षुद्र जंतूंचे वावर्तीत मत्कुण, पतङ्ग, सर्प, वृश्चिक इत्यादि शब्दांचे
प्रयोग फक्त पुलिङ्गीच दृष्टी पडतात; यूका, लिखा, वग्न्री, गोधा, पल्ली, इत्यादि शब्दांचे फक्त
स्त्रीलिङ्गीच प्रयोग दृष्टी पडतात. एकंदरीत लौकिक लिंगावरून शब्दांचे लिंग प्रचारांत आले
नाही असे पाहून भाष्यकारांनी "संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्" अशी शास्त्रीय व्याख्या दिली आहे.

२५०. 'लिङ्ग' शब्दाची शास्त्रीय व्याख्या.

'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्' या व्याख्येप्रमाणे संस्त्यान म्हणजे शब्द, स्पर्श, रूप, वगैरे
गुणांचे संकोच, अपचय, न्हास या प्रकारचे धर्म ज्या वस्तूंमध्ये दिसतात त्या वस्तूंचे प्रति-

१.

स्तनकेशवती स्त्री स्यालोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥

लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रुकुंसे टापू प्रसज्यते ।

नरवं खरकुटीः पश्य खट्टावृक्षौ न सिध्यतः ॥ २ ॥

नपुंसकं मवेत्तस्मिन् तदभावे नपुंसकम् ।

अस्तु मृगतुणावद् गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३ ॥

आदित्यगतिवत्सन्न वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिषः ॥ ४ ॥

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत् प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोध्यवसास्यति ॥ ५ ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् आस्थेयौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्याने स्त्यायतेईदं स्त्री सूतेः संप्रसवे पुमान् ॥ ६ ॥

तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा छपि युक्तवत् ॥

पादन करणाऱ्या शब्दांचा स्त्रीलिंगी प्रयोग होतो; प्रसव म्हणजे शब्द वगैरे गुणांचे वृद्धि, उपचय, विकास इत्यादि धर्म ज्या वस्तूत आढळतात तद्राचक शब्दांचा पुल्लिंगी प्रयोग होतो व ज्यांमध्ये दोन्ही आढळत नाहीत अशा वस्तूंचे बोधक शब्द नपुंसकलिंगी चालतात असा सिद्धान्त भाष्यकारांनीं मांडला आहे. संघात या अर्थाच्या 'स्त्यै' या धातूहून इट् व डीप् प्रत्यय होऊन स्त्री शब्द साधला आहे; व पुंस् शब्द सू धातूहून डमसुन् प्रत्यय व सकाराला पकार आदेश होऊन साधला आहे. 'संस्त्याने स्त्यायते' इट् स्त्री, सूते: सप् (स०प्) प्रसवे पुमान् 'या वचनांतील 'सप्' याचा अर्थ 'स'काराला 'प'कार असा प्रदीपकारांनीं दिला आहे. तो तसाच पाहिजे हें खरें; पण 'सस्य प् सप्' असे सामासिक पद येथें व्यावें, किंवा सस्य या अर्थी 'स' हें छुत्तपष्ठीयुक्त पद व्यावें याचा उलगडा टीकाग्रंथांमध्ये केला नाही. कदाचित् सः (सकारस्य) प् (पकारः) या अर्थी स०प् (सूते: स०प्प्रसवे) असा मूळचा पाठ असावा. संस्त्यान म्हणजे गुणांचा अपकर्ष व प्रसव म्हणजे गुणांचा उत्कर्ष हे अर्थ भाष्यकारांनीं दिले असल्यामुळे शब्द स्पर्श रूप इत्यादि गुणांचे मुळाशीं असलेल्या तमस्, रजस् व सत्त्व या सांख्यप्रक्रियेतील तीन गुणांशीं अनुक्रमें स्त्रीलिंग पुल्लिंग व नपुंसकलिंग या कृपणांचा संबंध त्या वेळच्या वैयाकरणांच्या मनांत असणें शक्य आहे. 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' हें छुत्त वचनही या वाचतांत लक्षांत घेण्याजोगें आहे. याविषयीं भर्तृहरिचें वाक्यपदीय, हरदत्ताची पदमंजरी कैयटभट्टांचा प्रदीप व नागेशभट्टांचा उद्द्योत यांमध्ये केलेले विवेचन परिशीलन करण्याजोगें आहे.

२५१. 'स्त्रियाम्' या सूत्राचा अर्थ.

'स्त्रियाम्' (सू. ३) या सूत्रांतील 'स्त्रियाम्' या पदाचा 'स्त्री हा अर्थ विवक्षित असतांना' असा अर्थ करावा, अथवा 'स्त्रीसमानाधिकरण जें प्रातिपदिक त्याहून' असा अर्थ करावा या दोनही पक्षांचें विवेचन करून त्यांवर येणाऱ्या दोषांचें निवारण करून कोण-

१. वाक्यपदीयाच्या तिसऱ्या फांटामध्ये लिंगसमुद्देश या प्रकरणांत लिंगकल्पनेविषयीं भर्तृहरिनें विवृतापूर्ण रूढपोह केला आहे व टीकाकार ऐलाराजांनीं त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. (वाक्यपदीय ३।१३ पहा.)

“भाष्ये तु—आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिक्षेत्त्यनपायिनः । धर्मा मूर्तिषु सर्वास्तु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ आविर्भाव उपचयः पुंस्त्वम्, तिरोभावोपचयः स्त्रीत्वम्, अन्तरालावस्था स्थितिरनपुंसकत्वमित्यर्थः । करय पुनराविर्भावदिक् लिङ्गम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तदात्मकानां शब्दरपश्ररूपरसगन्धानाम् । शब्दादितत्प्राप्तरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिक्षणपरिणामस्वभावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वरिमप्राप्तानि मुहूर्तमपि अपतिष्ठन्ते एवं शब्दादय आकाशादयो फटादयश्च । उक्तं च—'सर्वनूत्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणे गणे । प्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः' इति । 'कथितोदकवच्चैषामनवस्थितपृथक्ता । अजस्रं सर्वभावातां भाष्य एवोपपत्तिः' इति च । तथा 'रूपस्य चात्मनाप्राणां शुद्धादीनां प्रतिक्षणम् । काचित्प्रलीयते काचित्कथं भिदिभिर्भते' इति । 'प्रपृथिमन्तः स्ये हि तिस्रभिश्च प्रपृथितिभिः । सततं न विद्युज्यन्ते वाचक्षेवात्र संभवः' इति च । टीकापन्तः शुद्ध ध्वेना अवरथा गोचरयतीत्यर्थः ॥" (पदमंजरी उत्तरार्ध, पृष्ठे १४, १५ पहा.)

“सत्त्वादीनामाविर्भावादिस्तः प्रपृथिदाब्दवाच्यो निलः परिणामः इत्यर्थः । पृथ्वी यम्यपरिणामी तमपि भोक्तरवायु तन्मात्रं इव भवति । तदुक्तं हरिणा प्रवृत्तिरिति सामान्ये रक्षणं तस्य कल्प्यते । आविर्भाव-स्थितिक्षेत्त्यनपायिनः ॥ प्रपृथिमन्तः स्येधाः तिस्रभिश्च प्रपृथितिभिः । सततं न विद्युज्यन्ते वाचक्षेवात्र संभवः ॥" (महाभाष्यपदीय पा. सू. २।१।३ व त्याचोच उद्द्योत पहा.)

ताही पक्ष घेण्यास हरकत नाही असें जरी भाष्यकारांनीं सुचविलें असलें तरी 'स्त्रियाम्' हा शब्द 'प्रातिपदिकात्' या अनुवृत्तीनें आलेल्या शब्दाचें विशेषण असल्यामुळें स्त्री या अर्थानें युक्त जें प्रातिपदिक त्याहून टाप् डीप् इत्यादि प्रत्यय होतात हा सिद्धान्तपक्ष म्हणून भाष्यकारांनीं दिला आहे; व असा अर्थ घेतला असतां स्त्री या अर्थाचा प्रातिपदिकांतच समावेश होत असल्यामुळें टाप् डीप् इत्यादि प्रत्यय स्वार्थी म्हणजे प्रातिपदिकाच्या अर्थी होतात असा निष्कर्ष काढला आहे. यानंतर 'अजाद्यतष्टाप्'.....'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (सू. ४-१३) या सूत्रांमध्ये अज वगैरे जातिवाचक शब्द व अकारान्त प्रातिपदिकें यांहून टाप् प्रत्यय, तसेंच उ ऋ किंवा लृ ज्यांचा इत् आहे असे प्रत्यय लावलेले जे शब्द, त्याप्रमाणेंच ऋकारान्त व नकारान्त शब्द, हे जर स्त्रीवाचक असतील तर त्यांहून डीप् प्रत्यय होतो असें सांगितलें आहे. स्वसृ, मातृ, यातृ, दुहितृ व ननानृ हे पांच ऋकारान्त शब्द व पञ्चन् सतन् अष्टन् वगैरे संख्यावाचक शब्द अपवाद म्हणून दिले आहेत. स्वसृ दुहितृ वगैरे शब्द हे अमुकाची स्त्री किंवा अमक्याची बायको या संबधानें युक्त नसतात, तसेंच पञ्चन् सतन् वगैरे शब्द हे ज्यांची संख्या अभिप्रेत असते त्या व्यक्ती अत्यंत गौण रीतीनें दाखवितात, मुख्यार्थानें ते संख्याच दाखवितात हीं या ठिकाणीं स्त्रीप्रत्यय न होण्याचीं कारणें असावीं. वर (सू. ४-१३) मध्ये दिलेले टाप् व डीप् प्रत्यय ज्या स्त्रीत्व अर्थ असलेल्या प्रातिपदिकांना लागतात त्या प्रातिपदिकांहून किंवा तीं प्रातिपदिकें शेवटीं असलेल्या शब्दांहून स्त्रीत्वविवक्षा असतांना ते प्रत्यय झालेच पाहिजेत; मग तीं प्रातिपदिकें गौण असोत किंवा प्रधान असोत.

२५२. स्त्रीप्रत्ययाह्निक-२ (अध्याय ४ पा. १ आन्हिक २) स्त्रीत्व अर्थाचें प्रतिपादन.

पहिल्या आन्हिकामध्ये विशिष्ट शब्दांचे पुढें स्त्रीत्वविवक्षा असतांना सर्वदा आढळून येणारे स्त्रीप्रत्यय दिले आहेत; या आन्हिकामध्ये सांगितलेले स्त्रीप्रत्यय ज्या प्रातिपदिकांहून सांगितले आहेत तीं प्रातिपदिकें दुसऱ्या प्रातिपदिकांना उपसर्जन नसतांनाच होतात. साधारणपणें स्त्रीप्रत्यय हे अमुकाची किंवा अमुक जातीची स्त्री या अर्थी होतात; पण कांहीं वेळां अमुकाची बायको या विवक्षित अर्थीच ते होतात. 'टिड्ढाणञ्'.....'कौरव्य०' (१५-१९) या सूत्रांमध्ये कांहीं विवक्षित प्रत्यय लागून तयार झालेल्या प्रातिपदिकांना स्त्रीत्वविवक्षा असतांना डीप् प्रत्यय सांगितला आहे. जे कृत् अथवा तद्धित प्रत्यय लाविले असतां तयार झालेले कृदन्त अथवा तद्धितान्त शब्द स्त्रीलिंगामध्ये ईकारान्त दिसतात त्या सर्व प्रत्ययांना ट् हा इत् वर्ण सूत्रकारांनीं जोडला आहे. गोत्रप्रत्यय यञ् शेवटीं असलेल्या गार्ग्य वगैरे शब्दांना डी हा स्त्रीप्रत्यय लागतो पण त्याच्या पूर्वी पौर्वात्य वैयाकरणांच्या मतानें 'ष्फ' म्हणजे आयन हा आणखी एक स्त्रीप्रत्यय लागतो व गार्ग्यायणी वगैरे रूपें होतात असें 'यञश्च'... 'कौरव्य०' (१६-१९) या सूत्रांमध्ये सांगितलें आहे; व भाष्यकारांनीं उदाहरणें देऊन तें स्पष्ट केलें आहे. येथील विवेचनावरून सूत्रकार वार्तिककार व भाष्यकार यांचे वेळीं संस्कृत भाषा व्यवहारांत चांगलीच प्रचलित होती असें दिसून येतें. ष्फ या स्त्रीलिंगद्योतक प्रत्ययाला तद्धित संज्ञा सूत्रकारांनीं दिली आहे म्हणून ष्फ म्हणजे आयन शेवटीं असलेल्या शब्दाला प्रातिपदिक म्हणतां येतें व स्त्रीत्वविवक्षा असल्यामुळें त्याहून 'षिट्रौरादिभ्यश्च' (सू. ४१) या सूत्रानें आणखी एक स्त्रीप्रत्यय (डीष्) होतो व गार्ग्यायणी वगैरे रूपें सिद्ध होतात. स्त्रीत्व या गुणाला लिंग व वचन संभवत नसल्यामुळें स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाला लिंगवचनप्रत्यय लागणार नाहीत अशी भाष्यकारांनीं येथें शंका उपस्थित केली आहे व गुण हा ज्या द्रव्यावर

राहतो त्या द्रव्याचें लिंग व वचन त्या गुणवाचक शब्दाचे वाचतीत समजलें जातें, इतकेंच नव्हे, तर चिकीर्षा जिहीर्षा वगैरे शब्दांमध्ये 'अ' या प्रत्ययानें प्रतिपादित जो भाव तो जसा निराळा न राहतां द्रव्यामध्ये अन्तर्भूत होतो त्याप्रमाणें स्त्रीत्व हा भावसुद्धां द्रव्यासारखा होतो. द्रव्य हें अनेक गुणांचा समूह असल्यामुळें एका शब्दामध्ये दोन स्त्रीप्रत्यय होण्यास कांहीही हरकत नाही, तसेंच भाववाचक कृदन्त शब्दांना प्रातिपदिक म्हणण्यासही कांहीं हरकत नाही असें येथें भाष्यकारांनीं स्पष्ट प्रतिपादन केलें आहे.

२५३. अनुपसर्जन प्रातिपदिकाहून होणारे स्त्रीप्रत्यय.

'वयसि प्रथमे' (सू. २०) या सूत्रानें वार्धक्याशिवाय अन्य वय ज्या शब्दापासून समजतें त्या कुमार वगैरे शब्दांहून स्त्रीप्रत्यय सांगितला आहे. 'केवलमामक'... 'अन्तर्वत्' (३०-३२) या सूत्रांमध्ये केवल, मामक वगैरे शब्दांहून स्त्रीप्रत्यय सांगितला आहे. तसेंच गर्भिणी याच अर्थी 'अन्तर्वत्नी' व भर्तृयुक्त याच अर्थी 'पतिवत्नी' शब्द नुक् आगमासहित स्त्रीप्रत्यय लागून तयार होतात असें म्हटलें आहे. पत्नी हा शब्द यज्ञ करणाऱ्याची बायको या अर्थीच वापरावा असें जरी सूत्रकार सांगत असले तरी 'यज्ञ' या शब्दानें स्मार्तयज्ञरूप ऐश्वर्याचा बोध होत असल्यामुळें गृहस्थाश्रमी मनुष्याची बायको या अर्थी पत्नी हा शब्द वापरण्यांत येतो असें भाष्यकारांनीं सांगून पत्नी या शब्दाच्या उपयोगाबाबत कालान्तरानें पडलेला फरक निदर्शनास आणिला आहे. 'षिद्धीरादिभ्यश्च' (सू. ४१) या सूत्रानें ज्यांचा प्रकार इत्संशक आहे असे प्रत्यय शेवटीं असलेले जे नर्तक वगैरे शब्द त्यांना, तसेच गौर, मत्स्य, मनुष्य, ह्य, गवय, हरिण, नट इत्यादि शंभरापेक्षां ज्यास्त शब्दांना स्त्रीलिंगविवक्षा असतांना स्त्रीप्रत्यय सांगितला आहे. 'वोतो गुणवचनात्' (सू. ४४) या सूत्रानें गुणवाचक उकारान्त गुह लघु पठ मृदु वगैरे शब्दांहून स्त्रीप्रत्यय विकल्पांनें सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं गुण शब्दाची व्याख्या देणारे निरनिराळ्या मतांच्या वैयाकरणांचे दोन श्लोक दिले आहेत व त्यांमध्ये द्रव्याला धरून असणारा, निरनिराळ्या जातींच्या द्रव्यांवर आढळून येणारा, द्रव्यावरून नाहीसा होणारा व द्रव्यावर उत्पन्न होणारा सर्व लिंगांचा वाचक व द्रव्यापेक्षां निराळा असा जो धर्म तो गुण अशी गुण या शब्दाची व्याख्या दिली आहे. 'पुंयोगादाख्यायाम्' (सू. ४८) या सूत्रांत स्त्रीधर्मयुक्त किंवा स्त्रीजातियुक्त या साधारण अर्थी नव्हे, तर (अमुकाची) बायको या अर्थी स्त्रीप्रत्यय सांगितला आहे. या स्त्रीप्रत्ययाला गोपालक वगैरे कांहीं शब्द भाष्यकारांनीं अपवाद म्हणून दिले आहेत. या ठिकाणीं अमुकाची स्त्री असा विवक्षित अर्थ असल्यामुळें 'तत्सेदम्' (४।३।१२०) या सूत्रानें 'त्याचा' या अर्थी प्रष्ठ (पुढारी), प्रचर (पांयत्य) इत्यादि शब्दांहून अण् प्रत्यय होऊन नंतर स्त्री या अर्थी टीप् होऊन प्राष्टी प्राचरी वगैरे रूपे होतील व प्राष्टी प्रचरी इत्यादि इष्ट रूपे साधण्याकरितां तद्विषय प्रत्ययाचा लुक् सांगावा लागेल अशी शंका उपस्थित करून प्रस्तुत सूत्रानें स्त्री या अर्थी मुदाम स्त्रीप्रत्यय सांगितल्यामुळें तद्विषय प्रत्यय न होतां 'त्याची स्त्री' एवढ्या अर्थी स्त्रीप्रत्यय होण्यास कांहीं हरकत नाही असें चार्तिककारांनीं उत्तर दिलें आहे. शिवाय, भर्त्याला पुढारी या अर्थानें लावलेला प्रष्ठ हा शब्द लक्षणेनें त्याच्या स्त्रीलाही लावतां येईल; पण प्रष्ठ हा शब्द लक्षणेनें प्रष्ठाची स्त्री या अर्थी समजल्यास तो शब्द सापतेवेळींच स्त्रीत्वबोधक टाप् प्रत्यय लागून प्रष्ठा (प्र+स्था+अ+आ) असेंच रूप होईल अशी शंका आल्यास तिचें निवारण 'गति कारक य उपपद यांचा शब्दांसाठीं समास शुप् प्रत्यय लावण्यापूर्वीच होतो' असें परिभाषारूप पञ्चन म्हणून चार्तिककारांनीं केले आहे व या वचनाची प्रयोजनेंदी दिली आहेत.

२५४. गुण व जाति या शब्दांच्या व्याख्या.

‘इन्द्रवरुण०’ (सू. ४९) या सूत्रांत इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र मृड मातुल आणि आचार्य या शब्दांहून ‘त्यांची स्त्री’ या अर्थी, व हिम अरण्य यव यवन या शब्दांहून स्त्रीत्वविवक्षा असतांना, ङीप् प्रत्यय होतो व त्या शब्दांना आन् (आनुक्) असा आगम पुढें लागतो. ‘इन्द्राणां इयम्’, ‘वरुणानां इयम्’ अशा रीतीने मानार्थी बहुवचनान्त इन्द्राणाम् व वरुणानाम् यांच्या पुढें इयम् शब्द आल्यावर इन्द्राणीय् वरुणानीय् यांसारखा विशिष्ट संधी होऊन व यकाराचा लोप होऊन इन्द्राणी व वरुणानी शब्द मूळ प्रचारांत आले असावे. याच रीतीने ‘प्राचां प्फ तद्धितः’ (सू. १७) ‘उदीचां वृद्धादगोत्रात्’ (सू. १५७) ‘प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्’ (सू. १६०) या सूत्रांनी साधलेले गार्ग्यायणी, आम्रगुप्तायनि, ग्लुचुकायनि वगैरे शब्दही मूळच्या षष्ठीबहुवचनाच्या पुढें ‘त्याचा’ या अर्थी असलेला इय प्रत्यय ठेविल्यावर संधि व वर्णव्यत्यय होऊन झाले असावे व अशा शब्दांचा प्रचार पाणिनि व पतञ्जलि यांच्या तक्षशिला देशाच्या बाहेर पूर्वेकडील प्रांतांत प्रामुख्याने झालेला असावा. ‘खाङ्गाचोपसर्जनाद्०’...‘दीर्घजिह्वी च छन्दसि’ (सू. ५४-५९) या सूत्रांमध्ये प्राण्यगवाचक शब्द शेवटीं असलेल्या प्रातिपदिकाहून विकल्पाने ङीप् प्रत्यय सांगितला आहे व त्याला कांहीं अपवादही दिले आहेत. ‘जातेरस्त्रीविषयात्०’ (सू. ६३) या सूत्रानें नित्यस्त्रीलिंगी नसणाऱ्या व ज्याच्या उपधेला यकार नाही अशा जातिवाचक शब्दाहून स्त्रीत्वविवक्षा असतांना ङीप् प्रत्यय सांगितला आहे. येथें भाष्यकारांनीं थोडा फार फरक असलेल्या निरनिराळ्या वैयाकरणानीं दिलेल्या जाति शब्दाच्या दोन व्याख्या देऊन ‘विशेष प्रकारच्या आकारामुळें समजला जाणारा, एकदां सांगितला असतां इतर ठिकाणीं समजण्याजोगा व ज्याचा वाचक शब्द गुणवाचक शब्दासारखा सर्वलिंगी नसतो अशा धर्माला जाति म्हणतात; तसेंच, गोत्रवाचक व चरणवाचक शब्दही जातिशब्द समजावे’ अशा अर्थाची पहिली व्याख्याच भाष्यकारांनीं ज्यास्त पसंत केलेली दिसते. भाष्यकारांनीं येथें केलेलें विवेचन पाहिल्यास एकंदरीत असें दिसून येईल कीं अमुक जातीची स्त्री (कुमारी अथवा प्रौढ स्त्री) अथवा अमक्याची मुलगी नात किंवा बायको किंवा अमक्याच्या कुटुंबातली किंवा विद्यावंशातली स्त्री अशा रीतीने भाष्यकारांचें वेळीं स्त्रियांचा उल्लेख करण्याचा प्रचार लोकांमध्ये असला पाहिजे; व म्हणूनच गोत्र व चरण यांचा जातीच्या लक्षणामध्ये अंतर्भाव केलेला दिसतो. ‘अणिजोरनार्षयोः०’ (सू. ७८) या सूत्रानें अपत्य या अर्थाचे जे अण् व इच् हे सामान्य प्रत्यय त्यांचे जागीं स्त्रीत्वविवक्षा असतांना ष्यङ् हा तद्धित प्रत्यय सांगितला आहे. या सूत्राचें विवेचन भाष्यकारांनीं पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप कारिका देऊन केलें आहे.

२५५. प्राग्दीव्यतीयतद्धितप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. १ आन्हिक ३). प्राग्दीव्यतीय सामान्य अर्थी तद्धितप्रत्यय.

पाणिनिने चौथ्या व पांचव्या अध्यायांमध्ये प्रातिपदिकांना लागणाऱ्या स्त्रीप्रत्ययांविषयी व तद्धितप्रत्ययांविषयी विचार केला आहे. ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ (सू. ८२) या सूत्रानें तद्धित प्रत्यय होण्यासाठीं पद समर्थ असलें पाहिजे अशी अट घातली आहे. ‘समर्थः पदविधिः’ (२।१।१) या सूत्रानें सांगितलेलें सामर्थ्य ज्याला तद्धित प्रत्यय लागतो त्या प्रातिपदिकांत असतेंच, तें पुन्हां सांगण्याची जरूर नाही; तेव्हां प्रस्तुत सूत्रांतील समर्थ शब्दाचा अर्थ संधिकार्ये वगैरे करून तयार झालेला सूत्थित, वीक्षमाण यांसारखा शब्द असा व्यावा

असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'प्राग्दीव्यतोण्' (सू. ८३) या सूत्रानें या तद्धितप्रकरणा-
मध्यें 'तेन दीव्यति' या सूत्रापयेंत जेथें नुसता अर्थ सांगितला असेल व प्रत्यय सांगितला नसेल
तेथें अण् या सामान्य प्रत्ययाचा विधि समजावा असें सांगितलें आहे. 'दीव्यत्' हा शब्द
'दीव्यति' याकरितां सूत्रकारांनीं घातला आहे; त्यावरून 'एकदेशविहृतमन्यवत्' ही परिभाषा
सूचित होते असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'दित्वदित्यादित्य०'.....'स्त्रीपुंसान्यां'
(सू. ८५-८७) या सूत्रांनीं प्य, अज्, नज् व सज् हे प्रत्यय विशिष्ट शब्दाहून अण् प्रत्ययाचे
अपवाद म्हणून सांगितले आहेत. 'द्विगोर्लुगनपत्ये' या सूत्रानें, 'पुढें होणारा तद्धितप्रत्यय निमित्त
असतांना 'तद्धितार्थोत्तरपद०' या सूत्रानें सांगितलेला द्विगु समास झाला असेल व तो प्रत्यय अपत्य
अर्थाशिवाय इतर अर्थी असेल व त्याचा स्वरानें आरंभ होणारा असेल तर त्याचा लुक् करावा'.
असें सांगितलें आहे. प्रत्ययाचा लुक् झाल्यामुळें त्या प्रत्ययामुळें मागें होणारी वृद्धि वगैरे
आदेशही होत नाहींत; म्हणून पञ्चकपालः (पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः) येथें आदि अकाराला
वृद्धि झालेली दिसत नाहीं. भाष्यकारांनीं येथें तद्धितप्रत्ययान्त एकटाच पञ्चकपालः असा शब्द
होतो; त्याचें विग्रहवाक्य मात्र 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः' असें असूं शकतें; तसेंच
'पञ्चकपाले संस्कृतः अथवा पञ्चकपाल्यां संस्कृतः' असेही पण असूं शकतें असें म्हटलें आहे व असें
होण्याला अविरत्रिकन्याय समर्थक दृष्टान्त म्हणून दिला आहे. अवेः मांसम्, तसेंच अविकस्य
मांसम् या दोन्ही विग्रहवाक्यांनीं दाखविलेली 'आविकम्' ही एकच तद्धितवृत्ति होते,
'आवम्' असा शब्दप्रयोग कधीही होत नाहीं. गोत्रेऽलुगचि (सू. ८९) यानें गोत्र-
प्रत्ययान्ताहून अजादि प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय करावयाचा असेल तर गोत्रापत्य अर्थी सांगितलेल्या
तद्धित प्रत्ययाचा बहुत्वविवक्षा असतांना होणारा लुक् करूं नये असें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनीं
या सूत्राचें विवेचन श्लोकवार्तिकें उद्धृत करून त्याचें विवरण करून खुलासेवार केलें आहे
व प्रचलित प्रयोगांकडे लक्ष देऊन अभिन्नरद्भाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृवाङ्गिरसिका, कुत्स-
कुशिकिका हे प्रयोग साधले आहेत. त्याप्रमाणेंच 'यूनि लुक्' (सू. ९०) या सूत्रानें सांगि-
तलेल्या युवप्रत्ययाच्या लुकाविपर्याही विद्वत्तापूर्ण विवेचन केलें आहे. 'तस्यापत्यम्' (सू. ९२)
या सूत्रानें अपत्यार्थक सामान्यरीत्या अण् प्रत्ययाचें, व 'एको गोत्रे' या सूत्रानें गोत्रापत्य या
अर्थी एकच प्रत्यय करावा, अपत्याचें अपत्य असा अर्थ असला तरी दोन कडें नये अशा रीतीनें
अपत्यार्थक प्रत्ययांचें, विधान केलें असलें तरी हीं सूत्रें भाष्यकारांनीं याच आन्धिकांत घेतलीं आहेत.
वास्तविक पाहतां अपत्यप्रत्यय, गोत्रप्रत्यय व युवप्रत्यय यांचें विवेचन पुढील आन्धिकांत केलें
आहे त्याबरोबरच त्यापूर्वी या दोन सूत्रांचें विवेचन करणें ज्यास्त स्वाभाविक झालें असतें.
कदाचित् अपत्य व गोत्रापत्य यांच्या अर्थाचें विवेचन या आन्धिकांत करून त्या अर्थी होणारे
विशिष्ट प्रत्ययच पुढील आन्धिकांत घेणें हें त्यांना ज्यास्त प्रशस्त वाटलें असावें. 'तत्पेदम्' या
अर्थाच्या सामान्य अण् प्रत्ययानें काम भागत असतां 'तस्यापत्यम्' हे निराळें सूत्र कां केलें याचें
विवेचन पूर्व वैयाकरणानें 'तत्पेदमित्यपत्येपि०' हें श्लोकवार्तिक उद्धृत करून भाष्यकारांनीं केलें
आहे व अपत्य ही संज्ञा मुलाला एकाट्याला द्यावी किंवा मुलगा नातू पणतू या सर्वोना द्यावी
याचेंही मार्मिक विवेचन केलें आहे. जरी हे अपत्यप्रत्यय संज्ञाकारीचा म्हणजे मूलपुरुषाचा
याचक जो शब्द त्याहूनच होत असले तरी ते कचित् जातिशब्द, सर्वनामशब्द, यांद्नही
दोघात असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे व अने प्रत्यय जेथें झाले आहेत ती उदाहरणें
दागभिन्याकारिता 'कुनधरति मायूरीः केन कापिञ्जलिः कृशः । आंयेन च दष्टस्य पात्रिः
मृगमो मतः' ही सती कारिका उद्धृत केली आहे.

२५६. अपत्यप्रत्ययान्धिक (अ. ४ पा. १ आन्धिक ४). 'अपत्य' संज्ञेचा अर्थ.

अपत्य शब्दाचा प्रत्यक्ष अपत्य (मुलगा अथवा मुलगी) असा नियंत्रित अर्थ न घेतां मुलगा नातू पणतू वगैरे कितवाही वंशज व्यावयाचा, पण गोत्र शब्द अपत्याचें विशेषण असल्यास मुलगा व मुलगी वगळून बाकीचे सर्व पुढील वंशज व्यावयाचे अशा रीतीनें अपत्य व गोत्रापत्य शब्दांचे व्याकरणशास्त्रांतील पारिभाषिक अर्थ भाष्यकारांनीं स्पष्ट केले आहेत. विवाहापूर्वी कन्या ही पितृवंशांतील अपत्य म्हणून समजली जाते; व त्याप्रमाणेंच अपत्यप्रत्यय अथवा गोत्रापत्यप्रत्यय लागून तद्वाचक गागी, दाक्षी यांसारखे शब्द वापरण्यांत येतात; पण विवाहानंतर तिचा पितृवंशाला अनुलक्षून गोत्रप्रत्ययान्त शब्दानें उल्लेख करून 'तित्ते स्त्री-अपत्य' या अर्थी 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' (सू. ४।१।१४७) या सूत्रानें 'ण' प्रत्यय लागून गागी दाक्षी वगैरे रूपें होतात किंवा नाहीं याविषयी भाष्यकारांनीं येथें प्रश्न उपस्थित केला आहे; व मातृवंश व पितृवंश दोन्ही मानण्यांत येत असल्यामुळे गोत्रप्रत्ययान्त गागी शब्दाहून पुढें 'अपत्य स्त्री' या अर्थी प्रत्यय होण्यास 'गोत्राद्यानि अस्त्रियाम्' (सू. ४।१।९४) या सूत्रांतील अस्त्रियाम् हा शब्द आड येतां व त्यामुळे गागी असा प्रयोगच होत नाहीं असें 'अपर आहे' या शब्दांनीं आपलें स्वतःचें मत दिलें आहे. मातृवंशाला अनुलक्षून प्रत्यय होत नसतात असें मानिल्यास गागी हा प्रयोगच होणार नाहीं; गागीपुत्री प्रयोग होईल. भाष्यकारांचे वेळीं बहुधा गोत्रप्रत्ययान्त स्त्रीवाचक शब्दांचे पुढें पुत्र किंवा कन्या शब्द जोडूनच दाक्षीपुत्र इत्यादि शब्द उपयोगांत येत असावे. या अपत्यप्रत्ययांचे वावर्तीत फिन्, फिन्, च्फन् इत्यादि प्रत्ययांचा विप्रतिषेधानें विधि कात्यायनानें सांगितला आहे; त्यावरून पूर्वेकडील देशांत हे प्रत्यय प्रामुख्यानें उपयोगांत येत असत असें दिसतें. प्रथमतः ऋषितुल्य बापाच्या नांवावरून मुलाचें नांव पडे व त्यानंतर तें नांव उपनामासारखें होऊन वंशजाला दिलें जाई; वंशामध्ये बापलेक, चुलतेपुतणे, भाऊभाऊ या नात्याचे, किंवा कोणीही अत्यंत जवळचे दोन वंशज, उल्लेख करण्याइतके प्रसिद्ध समकालीन झाल्यास धाकट्याचा उल्लेख गोत्रप्रत्ययान्ताला आणखी एक प्रत्यय लावून केला जाई. पाणिनीनें या प्रत्ययाला युवसंज्ञा दिली आहे. उत्तरेकडील मूळ प्रदेशांत वैदिक वाङ्मयास अनुसरून मोठ्याही व्यक्तींचा देवांच्या नांवांप्रमाणेंच एकवचनानें उल्लेख होत असे व त्यामुळे गोत्रप्रत्ययान्त नांवाच्या शेवटीं य किंवा इ येत असे; पण पूर्वेकडील देशांमध्ये सन्मानवाचक बहुवचनानें उल्लेख होत असल्यामुळे गोत्रप्रत्ययान्त नांवें साधारणतः आयन किंवा आयनि शेवटीं असलेलीं दिलीं जात. 'अत इज्', 'शिवादिभ्योण्' इत्यादि सूत्रांनीं सांगितलेले अपत्यवाचक इ व अ हे प्रत्यय मूळचे षष्ठीसंबंधबोधक प्रत्ययच असावे. प्राकृत भाषांमध्ये स्त्रीलिङ्गी नामानंतर षष्ठीच्या एकवचनाचे प्रत्यय म्हणून त्यांचे प्रयोग आढळतात. 'गर्गादिभ्यो यज्' यानें गोत्र या अर्थी सांगितलेला यज् हा प्रत्यय इ आणि अ प्रत्यय मिळून झालेला असावा असें दिसतें.

२५७. अपत्यवाचक प्रत्यय.

स्त्रीप्रत्ययान्त नांवांच्या पुढें साधारणतः ढक् (एय) प्रत्यय लागून दात्तेय, गाङ्गेय अशीं रूपें प्रचारांत असत; पण बहुशः गोत्रनांवांनंच उल्लेख करण्याची प्रथा असे. गोत्रनांव हें बरोबरचीच्या अनेक वंशजांना समानच असल्यामुळे इतर वंशजांपासून भेद दाखविण्याकरितां कधी कधी मातेच्या नांवापुढें पुत्र सुत इत्यादि शब्द जोडून दाक्षीपुत्र, सत्यवतीसुत वगैरे प्रयोग

केले जात असत. वाप फार प्रसिद्ध नसल्यास किंवा ऋषितुल्य मूळ पुरुषावरून गोत्रनांव पडलेंच नसल्यास आईच्या नांवापुढें ढक् ढक् वगैरे प्रत्यय जोडून संज्ञा दिल्या जात असत. 'सुधातुरकङ्क' (सू. ९७) या सूत्रानें सांगितलेला अकङ्क आदेश व त्याप्रमाणेंच आर एर वगैरे प्रत्ययांतील र किंवा ल हा हीनतेचा किंवा लहानपणाचा निदर्शक म्हणून समजला जात असे. भ्रातृव्य वगैरे शब्दांतील व्य या प्रत्ययांतील वि हा विरोधदर्शक भाग असल्यामुळें साधारणतः संपत्तीमुळें भावाभावांचे किंवा चुलत्यापुतण्यांचे संबध चांगले नसल्यासच भ्रातृव्य व पितृव्य शब्दांचें प्रयोग होत असत; नार्हांतर भ्रातृपुत्र, भ्रातृसुत, ज्वेष्ठपिता, चुल्लपिता, कनिष्ठपिता असे प्रयोग होत असत. पाणिनीनै 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकञ्'.....'वतण्डाच्च' (सू. ९८-१११) व त्यानंतर 'शिवादिभ्योण्'.....'रेवत्यादिभ्यश्च' (सू. ११२-१४६) या सूत्रांनी पुरुषवाचक व स्त्रीवाचक शब्दांहून अपत्यार्थी प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यानंतर 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च'.....'फाण्टाहृति०' (सू. १४७-१५०) या चार सूत्रांनी गोत्रप्रत्ययवाचक नांवाहून ण वगैरे प्रत्यय सांगून पुढील सूत्रांनी सू. १५१-१६१ सामान्य अपत्यार्थवाचक प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यानंतर 'गोत्र' व 'युवन्' शब्दांची शास्त्रीय व्याख्या 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्'.....'यूनश्च कुत्सायाम्' (सू. १६२-१६७) या सूत्रांमध्ये देऊन त्यानंतर 'जनपदशब्दात्०',.....'साल्वावयव०' (सू. १६८-१७३) या सूत्रांनी देशावरून पडलेल्या क्षत्रियवाचक शब्दाहून अपत्यार्थी अन् वगैरे तद्व्राजमंशक प्रत्यय सांगून सूत्रांमधीं अपत्यप्रत्ययप्रकरण पुरें केलें आहे. भाष्यकारांनी अपत्यप्रत्ययान्त, गोत्रप्रत्ययान्त व युवप्रत्ययान्त शब्दांचीं त्या वेळीं प्रचलित असलेली अनेक उदाहरणें देऊन विद्वत्तापूर्ण विवेचन केलें आहे. व दोन प्रत्यय एकाच उदाहरणामध्ये प्राप्त झाल्यास भाष्यकारांनी प्रयोगांकडे लक्ष देऊन निर्णय दिला आहे. भाष्यकारांनी दिलेल्या अनेक उदाहरणांचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्या वेळच्या पूर्वेकडील व उत्तरेकडील देशांमध्ये व्यक्तींचा कसा उल्लेख केला जात असे याविषयी अभ्यास करणें मनोरंजक आहे.

२५८. रक्ताद्यर्थकप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. २ आन्हिक १). रक्त, समूह, अध्येतृ वगैरे अर्थी प्रत्यय.

चौथ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादामध्ये अपत्यप्रत्यय सांगून झाल्यानंतर पाणिनीनै राहिलेल्या तीन पादांमध्ये व पांचव्या अध्यायाच्या पहिल्या दोन पादांमध्ये व्यक्तिवाचक शब्दाहून व्यक्तीशीं विशिष्ट प्रकारांनी संबद्ध वस्तू या अर्थी, तसेंच वस्तुवाचक शब्दांहून त्यांच्याशीं निरनिराळ्या प्रकारांनी संबद्ध व्यक्ती या अर्थी प्रत्यय सांगितले आहेत. या प्रत्ययांचें व भाष्यकारांनी केलेल्या विवेचनाचें सूक्ष्म अवलोकन केल्यास भाष्यकारांच्या वेळच्या समाजस्थितीचें यथार्थ वर्णन देतां येणें शक्य आहे प्रथमतः पहिल्या दोन सूत्रांमध्ये निरनिराळे रंग या अर्थी असलेल्या शब्दांहून त्या रंगांनी रंगविलेलें वस्त्र वगैरे या अर्थी अण् टञ् वगैरे प्रत्यय दिले आहेत. वार्तिककारांनी शकल, कर्दम, नीली, पीत वगैरे विशिष्ट शब्दांहून टक्, अन्, कन् इत्यादि प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यांपैकी शक्य व कर्दम शब्द 'लाक्षारोचनाढक्' (सू. २) या भाष्यकारांनी दिलेल्या सूत्रांत समाविष्ट होऊन 'लाक्षारोचनाशकलकर्दमाढक्' असे सूत्र दृष्टी म्हाटले जाते. 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'....'द्वन्द्वाच्छः' (सू. ३-६) या सूत्रांवरील भाष्यकारांच्या विवेचनावरून नक्षत्रवाचक शब्दांहून काळवाचक शब्द त्या काळी कसे उपयोगांत येत असत त्याची कल्पना येतागोष्टी आहे; त्याप्रमाणेंच 'दृष्टं खाम'.....'वामदेयादृष्ट्यद्वयो' (सू. ७-९)

या सूत्रांवरील विवेचनावरून प्रसिद्ध ऋषींनी केलेल्या सामगायनाची व सामांच्या नांवांची यथायोग्य कल्पना येते. 'दृष्टं' या शब्दावरून पाणिनिकालीं निरनिराळे कषी साममंत्र रचीत नसत पण वेदमंत्रच यज्ञांचे वेळीं गानपद्धतीनें म्हणत असत असें स्पष्ट दिसते. 'परिवृतो रथः'... 'क्षीराद्दृष्ट' (सू. १०-२०) या सूत्रांनीं पदार्थवाचक शब्दांहून त्यांनीं वेष्टिलेला (रथ), त्यांमधून काढून ठेवलेला, इत्यादि अर्थीं विशिष्ट प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यानंतर पौर्णमासीवाचक शब्दांहून महिन्यांचीं नांवे तसेंच देवतावाचक शब्दांहून 'त्यांचा भक्त' या अर्थींचे शब्द २१-२५ सूत्रांमध्ये दिले आहेत. त्यानंतर समूहार्थी तसेंच राहण्याचा देश या अर्थीं अण्, वुञ् वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत 'खण्डिकादिभ्यश्च' (सू. ४५) या सूत्राचें विवेचन करतांना 'धेनुरनजि कमुत्पादयति' हे आपिशलीचें सूत्र भाष्यकारांनीं उद्धृत केलें आहे; त्यावरून आपिशलीचें व्याकरण त्या कालीं उपलब्ध होतें हें स्पष्ट दिसते. त्यानंतर क्रीडासाधन या अर्थीं असलेल्या शब्दांहून क्रीडा या अर्थाचे शब्द सिद्ध केले आहेत व त्यानंतर 'तं अध्ययनं करोति व जाणतो' या अर्थीं निरनिराळ्या ग्रंथवाचक शब्दांहून 'अध्ययन करणारा' या अर्थाचें शब्द साधिले आहेत. भाष्यकारांनीं येथें दिलेल्या अनेक उदाहरणांवरून त्यांचे वेळच्या आख्यायिका, इतिहास, पुराण इत्यादि निरनिराळ्या विषयांवरील ग्रंथसमृद्धीची व शिकविल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या अंगविद्या, क्षेत्रविद्या इत्यादि विद्यांची कल्पना येते. 'सवार्तिकः', 'संसंग्रहः' या उदाहरणांमध्ये व्याडीच्या संग्रहग्रंथाचा व वार्तिकग्रंथाचा उल्लेख असावा असें दिसते. 'छन्दोब्राह्मणानि' (सू. ६६) या सूत्राच्या भाष्यकारांनीं केलेल्या विवेचनावरून व 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः' या वार्तिकवचनावरून, ऋषिदृष्ट पुराण ब्राह्मणग्रंथ अपौरुषेय मानण्यांत आले असल्यामुळें कथाः वगैरे शब्द अध्ययन करणारे या अर्थींच उपयोगांत होते, व याज्ञवल्क्य सौलभ वगैरे शब्द त्यावेळीं त्या त्या ऋषींनीं रचिलेले ब्राह्मण ग्रंथ या अर्थीं प्रचलित होते; तसेंच कणादि गणांत घातले असल्यामुळें अण् प्रत्यय लागून साधलेले याज्ञवल्क, सौलभ वगैरे शब्द पाराशरिन्, काश्यपिन् यांसारखे अध्ययन करणारे या अर्थीं उपयोगांत होते असें स्पष्ट होते. 'तदस्मिन्नस्तीति देशे'... 'अदूरभवश्च' (सू. ६७-७०) या चार सूत्रांत दिलेल्या 'तं जेथें आहे तें, त्यानें निर्माण केलेलें, त्याचें निवासभूत, त्याच्या जवळचें,' या चार अर्थीं होणारें प्रत्यय 'ओरञ्'... 'नडादीनां कुक् च' (सू. ७१-९१) या सूत्रांमध्ये सांगितले आहेत. या प्रत्ययांना चातुरर्थिक प्रत्यय असें मागाहून संबोधण्यांत आले. सूत्रकारांनीं, वार्तिककारांनीं व भाष्यकारांनीं येथें केलेल्या खुलासेवार विवेचनाचा व त्यांनीं दिलेल्या अनेक स्थलांच्या नांवांचा सूक्ष्म विचार केल्यास हे तिथेही वैयाकरण विपाश् नदीच्या लगतच्या प्रदेशांत राहणारे होते—निदान तेथें त्यांनीं अध्ययन केलेलें होतें—व त्यांचा त्या स्थलांशीं पूर्ण परिचय होता असें स्पष्ट दिसून येतें.

२५९. शेषार्थप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. २ आन्हिक २) शैषिक प्रत्यय.

'शेषे' (सू. ९२) या सूत्राचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं शेष अर्थ कोणते समजावयाचे व प्रस्तुत सूत्र कशाकरितां केलें आहे हें स्पष्ट केलें आहे. या प्रस्तुत सूत्रानंतर अधिकरण संपेपर्यंत व पुढील अधिकरणांतही 'विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम्' (४।१।२४) या सूत्रापर्यंत सूत्रकारांनीं विशिष्ट शब्दांहून विशिष्ट अर्थीं होणारें शेषार्थक घ, ख, य, खञ्, ढक्, दक्, त्यक्, त्यप्, अञ्, अण्, छ वगैरे अनेक प्रत्यय सांगितले आहेत; व त्यानंतर 'तत्र

जातः' इत्यादि अर्थ एकामागून एक सांगितले आहेत; व अर्थ सागतांना एखाद्या विशिष्ट अर्थीच होणारे प्रत्यय तो अर्थ सांगितल्यानंतर लागलीच सांगितले आहेत. या विशिष्ट शब्दांहून सांगितलेल्या विशिष्ट प्रत्ययांमध्ये नदी वगैरे शब्दांहून ठक् प्रत्यय सांगितला आहे (सू. ९७). या नदी वगैरे शब्दांमध्ये वाराणसी, अवन्ती, कौशाम्बी वगैरे त्या वेळच्या मोठ्या नगरींचा उल्लेख आहे. अव्ययसंज्ञक शब्दांहून त्यप् हा साधारण प्रत्यय सांगून (सू. १०४) तत्रत्य, कृत्य, अत्रत्य, अमात्य, इत्यादि शब्दांची सिद्धि केली आहे. 'अव्ययात्त्यप्' (सू. १०४) या सूत्राचे विवेचन करतांना कांहीं ठिकाणीं निरनिराळे प्रत्यय सांगणारीं दोन कांथें एकदम प्रवृत्त झालीं असतां त्या दोन प्रत्ययांपैकीं कोणता प्रत्यय करावा ही व्यवस्था वार्तिककारांनीं केली आहे; व तिचें स्पष्टीकरण करतांना भाष्यकारांनीं वाहीक देशामधील अनेक खेडेगांवांचा उल्लेख केला आहे. त्यांपैकीं त्या वेळच्या नांवांनीं आज प्रसिद्ध गांव नाहीच; परंतु, पातानप्रस्थ, नान्दीपुर, आरात, कास्तीर, दासरूप्य, शाकल, सौसुक, इत्यादि नांवे लक्षांत घेण्याजोगी आहेत.

२६०. जाताद्यर्थप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. ३ आन्हिक १) जात वगैरे अर्थी प्रत्यय.

या आन्हिकामध्ये 'शेषे' (सू. ४।२।९२) या अधिकारसूत्रांत शेष या पदानें इष्ट असलेल्या जात, प्रायभव वगैरे अर्थीचें विवेचन प्रामुख्याने केलें असल्यामुळें या आन्हिकाला जाताद्यर्थ-प्रत्ययान्हिक म्हणतां येईल. 'युष्मदस्मदोः०'... 'तवकममकौ०' (सू. १-३) या सूत्रांनीं युष्मद् व अस्मद् या शब्दांहून शेषार्थी खञ् व छ प्रत्यय सांगितले आहेत. 'अर्धाद्यत्' (सू. ४) पासून 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' (सू. २४) या सूत्रांनीं विशिष्ट प्रकृतींहून शेषार्थी यत्, ठक् वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत. 'तत्र जातः' (सू. २५) या सूत्रानें 'तेथें झालेला' या अर्थी कोणत्याही शब्दांहून सामान्यतः 'अण्' प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं या ठिकाणीं 'जातः' हा अर्थ सांगण्याचें प्रयोजन कोणतें हा विचार करून 'अर्थ सांगितले तरी लोकप्रयोगांना अनुसरून जरूर ते शब्द साधावे व लोकांमध्ये प्रयोग नसल्यास सूत्रानें जरी शब्द साधले गेले तरी ते अर्थाभिधान करण्यास अक्षम म्हणून स्वीकारूं नये' असें स्पष्ट सांगितलें आहे. 'प्रायभवः' (सू. ३९) या सूत्रानें 'बहुतेक तेथें असणारा' या अर्थी अण् प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं 'तत्र भवः' (सू. ५३) या सूत्रानें काम भागत असतां 'प्रायभवः' हें सूत्र कशाकरितां केलें तें सांगितलें आहे. 'अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्' (सू. ६०) या सूत्रानें 'अन्तः' हा शब्द पूर्वपद असलेल्या सामासिक शब्दांहून ठञ् प्रत्यय सांगितला आहे; भाष्यकारांनीं येथें आप्यात्मिक, आधिदैविक, ऐहलौकिक, परकीय, बाह्य, दैव्य, पाञ्चजन्य वगैरे शब्दांनीं सिद्धि करण्याकरितां 'समानस्य तदादेश्च०' इत्यादि तीन श्लोकवार्तिकें उद्धृत केली आहेत. 'तस्य व्याख्यान इति०' (सू. ६६) या सूत्रानें 'व्याख्यान करणारा ग्रंथ' या अर्थी प्रतिपाद्यविषयवाचक शब्दांहून सामान्यतः अण् प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं व्याख्यान शब्दाच्या या अर्थानें उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण केलें आहे. 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू. ८७) या सूत्रानें प्रतिपाद्यविषयवाचक शब्दांहून 'ग्रन्थ' या अर्थी सामान्यतः अण् प्रत्यय सांगितला आहे; पार्थिककारांनीं आगन्तयित्वात्प ग्रंथ असल्यास प्रत्ययाचा ठक् सांगितला आहे; व भाष्यकारांनीं याग्रन्थास भैरवर्षी ही उदाहरणें दिली आहेत. 'तेन प्रोक्तम्' (सू. १०१) या सूत्रानें 'प्रोक्त' या अर्थी अण् प्रत्यय सामान्यतः सांगितला आहे; भाष्यकारांनीं प्रोक्त या अर्थानें विवेचन करणाऱ्या भेद म म्नांवा अर्थ दे गित्य आहेत तरी पण अधस्तांनीं आनुपूर्वी अनित्य असल्यामुळें

वेदांचें प्रयचन होतें; व त्यामुळें काठकं, कालापकं, मौदकं, पैप्पलादकम् असे शब्दप्रयोग होतात असें सांगितलें आहे. कठ, कलाप वगैरे वेदशाखाप्रवर्तक ऋषींनीं अक्षरानुपूर्वीं ठरविल्यामुळें त्यांनीं उच्चारलेल्या मंत्रसमूहाला काठकम्, कालापकम् वगैरे नांवें देण्यांत येतात; तसेंच प्रोक्त याचा 'पढविलेला ग्रंथ' असा अर्थ असल्यामुळें माथुराणें पढविलेल्या वृत्तीला 'माथुरी' वृत्ति ही संज्ञा दिली जाते असेंही भाष्यकारांनीं येथें सांगितलें आहे, व 'पढविलेला' हा अर्थ घेतल्यामुळें 'कृते ग्रन्थे' (सू. १३६) हें सूत्र असूनही प्रस्तुत सूत्र कसें आवश्यक आहे तें दाखविलें आहे.

२६१. विकाराद्यर्थकप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. ३ आन्हिक २). विकारार्थी प्रत्यय.

या आन्हिकांत प्रारंभीं 'तस्य इदम्' (त्याचें हें) या अर्थीं जरी अण्, यत् वगैरे शेषा-
र्थक प्रत्यय सांगितले असले तरी त्यानंतर शेषाधिकार पुरा करून 'तस्य विकारः' या सूत्रापासून विकारार्थक प्रत्यय प्रामुख्याने सांगितले असल्यामुळें या आन्हिकाला विकाराद्यर्थकप्रत्ययान्हिक नांव देणें शक्य आहे. 'तस्येदम्' (सू. १२०) या सूत्रानें 'त्याचें हें' असें मोघम सांगितलें असल्यामुळें वार्तिककारांनीं हें या सर्वनामानें कोणकोणते पदार्थ घेणें इष्ट आहे त्यांचें परिगणन केलें आहे 'द्वन्द्वाद्गुन्' (सू. १२५) या सूत्रानें द्वन्द्वसमासाहून वैर व सोयरीक संबंध या अर्थीं बुन् प्रत्यय सांगितला आहे. काकोलूकिका, अलिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका वगैरे शब्द त्या वेळीं फार प्रचारांत होते असें यावरून स्पष्ट होतें. रैवतिक वगैरे शब्दाहून सूत्रकारांनीं 'त्याचें हें' या अर्थीं छ प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं कौपिञ्जल, हास्तिपद व आथर्वणिक या शब्दाहून अण् सांगणारें व आथर्वणिक यांतील इक् याचा लोप सांगणारें अशीं 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' व 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' हीं दोन वार्तिकवचनें येथें दिलीं आहेत. हल्लीं मात्र हीं वार्तिक-
वचनें सूत्रपाठांत समाविष्ट केलीं गेलीं आहेत. 'तस्य विकारः' (सू. १३४) या सूत्रापासून पुढें पाद संपेपर्यंत सामान्यतः अण्, व विशिष्ट ठिकाणीं त्याला अपवाद विकारार्थक प्रत्यय सांगितले आहेत; व मधून मधून कांहीं सूत्रांमध्ये विकार व अवयव या दोन्ही अर्थीं प्रत्यय सांगितले आहेत. अवयव या अर्थीं प्रत्यय मात्र प्राणि, औषधि व वृक्ष या अर्थीं असलेल्या शब्दाहूनच होतात. 'अनुदात्तादेश्व' (सू. १४०) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना भाष्य-
कारांनीं शेषनिघात हा पदाला सांगितला असल्या तरी सुप् किंवा तिङ् प्रत्यय लागून पदसंज्ञा होण्यापूर्वींही तो करण्यांत येतो हें ज्ञातानें सिद्ध केलें आहे. अर्थात् पदसिद्धि करतेवेळीं उदात्त प्रत्ययामुळें किंवा उदात्त आदेशामुळें वारंवार शेषनिघात झाला तरी सतिशिष्टस्वरवली-
यत्त्वामुळें शेषटच्चा शेषनिघात कायम राहतो.

२६२. प्राग्वहतीयप्राग्वितीयप्रत्ययान्हिक (अ. ४ पा. ४ आन्हिक १). प्राग्वहतीय व प्राग्वितीय प्रत्यय.

या आन्हिकांत सूत्रकारांच्या १४४ सूत्रांपैकीं फक्त एकोणीस सूत्रांचेंच भाष्यकारांनीं व्याख्यान केलें आहे प्राग्वहतेष्टक् (सू. १) या अधिकारसूत्रानें पुढील (सू. २ ते ७३) सूत्रांमध्ये दिलेल्या तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन संस्कृतम्, तेन तरति इत्यादि अर्थीं दुसरा प्रत्यय सांगितला नसल्यास सर्व प्रातिपदिकाहून सामान्यतः टक् प्रत्यय सांगितला आहे. त्यानंतर 'प्राग्विधताद्यत्' (सू. ७५) या अधिकारसूत्रानें पाद संपेपर्यंत (सू. ७६ ते १४४) सर्व सूत्रांमध्ये 'तद् वहति' वगैरे अर्थीं यत् हा सामान्य प्रत्यय सांगितला आहे. वार्तिककारांनीं टक् प्रकरणांमध्ये माशब्द वगैरेहून 'तदाह' (तें सांगतो) या अर्थीं, प्रभूत वगैरे शब्दाहून 'आह' या अर्थीं, तसेंच

परदार वगैरे शब्दांहून 'गच्छति' या अर्थाही ठक् प्रत्यय सांगावा असें म्हटलें आहे. 'प्रयच्छति गच्छम्' (सू. ३०) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना दिल्या जाणाऱ्या द्रव्याला गच्छ शब्द कथा लागतो याविषयी भाष्यकारांनीं विवेचन केलें आहे. 'अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः' (सू. ६०) या सूत्राचा अर्थ मति शब्दापूर्वी इति शब्द घालून 'अस्ति इति अस्य मतिः' या रीतीनें करावा असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. 'छत्रादिभ्यो णः' (सू. ६२) या सूत्राची व्याख्या करतांना भाष्यकारांनीं छत्र शब्दाच्या अर्थाचें मार्मिक विवरण करून छात्र शब्दाचा गुरुची छिद्रें म्हणजे दोष झांकणारा असा अर्थ करून दाखविला आहे; त्याप्रमाणेंच 'संज्ञायां जन्या' (सू. ८२) व 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (सू. ९०) या सूत्रांचें विवेचन करून 'जन्या' व 'गृहपत्य' या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

चौथा अध्याय समाप्त.

२६३. आर्हीयार्थप्रत्ययान्हिक (अ. ५, पा. १ आन्हिक १). 'क्रीत' अर्थापूर्वीच्या अर्था सामान्यतः 'छ' प्रत्यय.

'प्राक् क्रीताच्छः' (सू. १) या सूत्रापासून 'तेन क्रीतम्' (सू. ३७) या सूत्रातील 'क्रीतम्' या अर्थापूर्वी जेथे जेथे प्रत्यय न सांगतां अर्थ सांगितला असेल तेथे 'छ' हा प्रत्यय होतो; पण, उकारान्त नांवे व गो वगैरे शब्द यांहून 'यत्' प्रत्यय होतो. (सू. २) 'नम्य' हा शब्द साधण्याकरितां गो वगैरे शब्दांमध्ये नाभि शब्द घातला आहे; पण या ठिकाणी 'यत्' प्रत्यय होण्यास अडचण येते; कारण, नम्य या शब्दापासून नाभीची प्रकृति हा अर्थ दाखविला जात नाही. भाष्यकारांनीं 'सिद्धं तु शाखादिपु०' या वार्तिकवचनाने ही अडचण कशी दूर होते तें स्पष्ट केलें आहे. 'खल्यवमाप०' (सू. ७) या सूत्रांत ब्रह्मन् शब्द ब्रह्मण्य हें रूप साधण्याकरितां घातला आहे; पण ब्रह्मण्य शब्दाहूनही यत् प्रत्यय होऊन ब्रह्मण्य हेंच रूप ब्रह्मचास पाहिजे; त्याप्रमाणें वृष आणि वृषन् या दोनही शब्दांचें वृष्य रूप होणें जरूर आहे. भाष्यकारांनीं नेहमीच्या अविरविकन्यायाचा अवलंब करून वृष्णे हित व वृषाय हितं तशांच ब्रह्मणे हितं व ब्रह्मणाय हितम् अशीं दोन दोन वाक्यें होतात पण तद्धितवृत्ति मात्र वृष्य व ब्रह्मण्य अशी एकेकच होते असें सांगितले आहे. 'आत्मन्विध०' सू. ९ या सूत्रानें 'भोग' हें उत्तरपद अखेलेल्या शब्दाहून 'स' प्रत्यय सांगितला आहे; पण तो होण्यास अडचण येते; कारण, पितृभोगीण, मातृभोगीण वगैरे उदाहरणांमध्ये पितृ व मातृ यांना हितकारक पितृभोग व मातृभोग यांना नव्हे—असा अर्थ असतो. भाष्यकारांनीं भोग शब्दाचा उपभोग या अर्थाशिवाय द्रव्य म्हणजे शरीर इादी अर्थ असतो व तो येथें घ्यावा असें सांगून ही अडचण दूर केली आहे. भोगीन् हा प्रत्यय सांगून ही अडचण दूर होणें शक्य आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे; त्यावरून पूर्ववैयाकरणानीं भोगीन् प्रत्यय सांगितला असावा असें दिसतें. 'तदर्थं विदुतेः प्रज्ञो'... 'परिगया दन्' (सू. १२ ते १७) या सूत्रांमध्ये विदुतिवाचक शब्दांहून छ वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत. 'आर्हीदगोपुच्छ०' (सू. १९) या सूत्रानें 'आर्हीत०' या प्रस्तुत सूत्रापासून 'गर्हीति' (सू. ६३) या सूत्रापर्यंत मधील सूत्रांनीं ते अर्थ सांगितले आहेत त्या अर्था ठक् प्रत्यय सांगितला आहे. प्रस्तुत सूत्राची व्याख्या करतांना भाष्यकारांनीं संग्रह्य ही भेद-पदं च परिमाण हे द्वयप्रत्ययक असा संग्रह्य व परिमाण या शब्दांच्या अर्थातील परक १२६ ६०० आहे; व संग्रहाने उत्पन्न, परिमाण व प्रमाण या शब्दांचे अर्थ स्पष्ट केले आहेत.

‘अर्हति’ या अर्थापर्यंतच्या क्रीतं वगैरे सर्वे अर्थाना आर्हीय अर्थ ही संज्ञा देण्यांत येते. या सर्व अर्थामध्ये क्रीतं या अर्थी छ अथवा यत् प्रत्यय लागून सिद्ध होणारे शब्द पुष्कळच आहेत व त्यांचा अभ्यास केल्यास त्या वेळच्या समाजांत होणाऱ्या अनेक व्यवहारांची चांगलीच कल्पना येण्याजोगी आहे. शत्य, शतिक, साहस, नैष्ठिक, द्विशूर्प, विंशतिक, विंशत्क, कार्षापणिक, प्रतिक, अध्वर्धुवर्ण, द्विशातमान, द्विशातमान, द्विकाकिणीक, द्विशण, माषिक, मौद्रिक इत्यादि उदाहरणे या वाचतात चांगलीच उद्बोधक होतील. द्वित्रिपूर्वादण् च’ (सू. ३६) हे मूळचे ‘शाणाद्वा’ (सू. ३५) या सूत्रांवरील वार्तिकच सूत्रपाठांत अन्तर्भूत झालेले दिसते. ‘तेन क्रीतम्’ (सू. ३७) ‘तस्य निमित्ते०’ (सू. ३८) इत्यादि सूत्रांनी निरनिराळे आर्हीय अर्थ सांगितले आहेत. हे अर्थ शेषाधिकार संपल्यानंतर सांगितले आहेत; त्यामुळे शेषिक प्रत्यय या आर्हीय अर्थी लागत नाहीत.

२६४. भावार्थकप्रत्ययान्हिक (अ. ५. पा. १ आन्हिक २). कालवाचक शब्दांना लागणारे प्रत्यय.

या आन्हिकांत प्रथमतः पङ्क्ति विंशति वगैरे निपातने व नंतर राहिलेले आर्हीय अर्थ व इतर अर्थ सांगितले असले, व शेवटी ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ (सू. ५।१।११९) इत्यादि सूत्रांनी भावार्थक प्रत्यय सांगितले असले तरी भाववाचक प्रत्ययांना प्राधान्य असल्यामुळे या आन्हिकाला भावार्थकप्रत्ययान्हिक म्हणतां येईल. ‘पङ्क्तिविंशति०’ (सू. ५९) या सूत्रामध्ये पङ्क्ति, विंशति, इत्यादि शब्द निपातन म्हणून दिले आहेत. या शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयी व अर्थाविषयी भाष्यकारांनी विवेचन केले आहे; व हे शब्द अव्युत्पन्न जरी मानिले तरी ते गुणवचनही आहेत; परंतु रुढिशब्दांप्रमाणे त्यांचे लिंग व संख्या नियत असल्यामुळे ज्या द्रव्यावर ते गुण म्हणून राहतात त्या द्रव्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे त्यांची लिंगवचने नसतात असे सांगितले आहे. विंशतिर्ब्राह्मणाः या ठिकाणी विंशति शब्दाचा स्त्रीलिंगी एकवचनीच प्रयोग होतो. ‘छेदादिभ्यो नित्यम्’ (सू. ६४) व ‘पन्थो ण नित्यम्’ (सू. ७६) या सूत्रांमध्ये ‘नित्य’ हा शब्द घातल्यामुळे विराग व पथिन् या शब्दांना विरङ्ग व पन्थ हे सांगितलेले आदेश झाल्यास प्रत्यय झालाच पाहिजे, नुसताच आदेश होऊन विरङ्ग अर्हति व पन्थ गच्छति अर्थां वाक्ये होत नाहीत असे भाष्यकारांनी ‘नित्यं’ या शब्दाचे प्रयोजन दिले आहे. ‘उत्तरपथेनाहृतं च’ (सू. ७७) या सूत्राचे व्याख्यान कर्तांना भाष्यकारांनी वारिपथिक, जाङ्गलपथिक, आजपथिक, शाङ्कुपथिक, स्थालपथं मधुकम् वगैरे उदाहरणे दिली आहेत; त्यावरून त्या वेळच्या जलमार्ग, स्थलमार्ग वगैरे मार्गांची व त्यावरून नेआण होणाऱ्या ज्येष्ठमध मिरे वगैरे पदार्थांची कल्पना येते. ‘कालात्’ (सू. ७८) या सूत्राच्या पुढील सूत्रांमध्ये निर्वृत्तम् (सू. ७९) अधीष्ट, भूत, भूत, भावी (सू. ८०) इत्यादि अर्थी सामान्यतः ठञ्, व विशिष्ट ठिकाणी यत्, खञ् वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत. ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वातिः’ (सू. ११५) आणि ‘तत्र तस्येव’ या सूत्रांनी औपम्य गम्यमान असतांना वति (वत्) प्रत्यय सांगितला आहे. प्रातिपदिक हे गुणसमुदायरूप असल्यामुळे गुणांनी तुल्यता असणे शक्य आहे, सूत्रांमध्ये क्रियेने तुल्यता सांगितली आहे ती कशी संभवते ही शंका उपस्थित करून भाष्यकारांनी येथे क्रिया हा एक प्रकारचा द्रव्यधर्मच असल्यामुळे ती द्रव्याच्या अनेक धर्मांपैकी एक धर्म होऊ शकते व क्रियारूप धर्मांमुळे तुल्यता संभवते असे तिचे निराकरण केले आहे.

२६५. भावार्थक तद्धितप्रत्यय.

‘तस्य भावस्त्वतलौ’ (सू. ११९) या सूत्राने भाव म्हणजे स्वभाव या अर्थी प्रातिपदिकाहून त्व आणि तल् (ता) प्रत्यय सांगितले आहेत. वार्तिककारांनी या ठिकाणी भाव याचा अर्थ अभिप्राय घेतां येत नाही असे सांगून ज्या गुणाच्या भावासुळे म्हणजे अस्तित्वासुळे द्रव्याला तद्वाचक शब्द लागू पडतो तो द्रव्याचा स्वतःचा भाव म्हणजे स्वभाव हा ‘भाव’ या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. भाष्यकारांनी भाव शब्दाच्या या अर्थाचे विवरण करतांना द्रव्य आणि गुण यांच्या व्याख्या देऊन त्यांच्या स्वरूपाचे स्पष्टीकरण केले आहे. शब्द स्पर्श रूप रस व गन्ध हे मुख्य गुण व त्यांहून जे निराळे ते द्रव्य असे सांगून जरी द्रव्य हे गुणांहून पृथक् म्हणजे निराळे उपलब्ध होत नसले तरी ते गुणांहून भिन्न आहे असे अनुमानाने सिद्ध होते असे या ठिकाणी भाष्यकारांनी दाखवून दिले आहे; व ‘तस्य गुणान्तरप्वपि प्रादुर्भवस्तु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम्’ त्याप्रमाणेच ‘गुणसंद्रावो द्रव्यम्’ अशा ‘द्रव्य’ या शब्दाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. भाष्यकारांनी येथे ‘गुण’ या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ सांगितले आहेत. भाव हा द्रव्याचा गुणच झाल्यामुळे गुणवाचक शुक्ल वगैरे शब्दांहून भाव या अर्थी हे त्व व तल् प्रत्यय होणार नाहीत या शंकेचे निराकरण शुक्ल वगैरे शब्द हे द्रव्यवाचक शब्दही असतात असे म्हणून केले आहे अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणता इत्यादि ठिकाणी ब्राह्मणत्वाचा अभाव असा जरी अर्थ असला तरी त्व आणि तल् यांचा स्वर समासानंतरही कायम रहावा या दृष्टीने अ+ब्राह्मण + त्व अशी स्थिति असतांना ‘त्व’ची सवद्ध जरी ‘ब्राह्मण’ हा शब्द असला तरी त्याचा नजार्शी समास पूर्वविप्रतिषेधाने होतो असे येथे भाष्यकारांनी सांगितले आहे. ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्या’.. ‘ब्राह्मणस्त्वः’ (सू. १२२ ते १३६) या सूत्रांनी त्व व तल् यांचेच अर्थी विशिष्ट शब्दांहून इमनिच्, प्यन्, यत्, ढक्, अण्, बुज्, छ आणि त्व हे प्रत्यय सांगितले आहेत. ‘गुणयचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ (सू. १२४) या सूत्राने ब्राह्मण शब्दाहून स्वभाव व कर्म या दोन्ही अर्थी प्यञ् प्रत्यय सांगितला आहे. वार्तिककारांनी येथे चातुर्वर्थ्य वगैरे शब्दही अथेच सांगेवे असे म्हटले आहे. चातुर्वर्ण्य असे प्यञ्प्रत्ययरहित शब्द उच्चारून त्यांना प्यञ् होतो असे म्हणण्याऐवजी वार्तिककारांनी चातुर्वर्ण्य असे शब्द उच्चारले आहेत त्यावरून चातुर्वर्ण्य, चातुराश्रम्य इत्यादि ठिकाणचा प्यञ् स्वार्थी होतो असे वैयाकरणांचे मत आहे व काशिकाकारांनी वार्तिकामध्ये ‘स्वार्थे’ हा शब्द घालून ‘चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्’ असे वार्तिक दिले आहे.

२६६. प्रकीर्णार्थकतद्धितप्रत्ययान्धिक (अ. ५. पा. २ आन्धिक १). प्रकीर्णार्थक तद्धितप्रत्यय.

महत्त्वाने बहुतेक अर्थ सांगून झाल्यानंतर सूत्रकारांनी बाकीचे अर्थ व त्या- अर्थी होणारे प्रत्यय या आन्धिकांत सांगितले आहेत. ‘धान्यानां भवने०’ (सू. १) या सूत्राने धान्यशब्दात शब्दाहून त्याने उपसिद्धेय या अर्थी ‘रञ्’ हा सर्वभाषारणप्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनी धान्य शब्दाची व्याख्या दिली आहे; व यतुर्वेदाच्या चमत्ता- गुणवत्तांमधील दिव्या पाश धान्यांना पांच इतर धान्ये मिळून सतरा धान्ये आहेत असे म्हटले आहे. या आन्धिकामध्ये १ ते २८ सूत्रांनी व त्यांवरील वार्तिकांनी सांगलेल्या शब्दां-

पैकी संमुखीन, अयानयीन, परोवरीण, परंपरीण, 'सर्मासिमीना' (गौः), आगवीन, व्रात, हैयंगवीन, पक्षति, विशाल, विशंकट, चिह्न, ऊरुद्वयस, वितस्ति, या शब्दांचे सिद्धीविषयी भाष्यकारांनी थोडेंफार विवेचन केलें आहे. 'यत्तदेतेभ्यः०' (सू. ३९) या सूत्रानें परिमाण या अर्थी यत्, तत् व एतत् या सर्वनाम शब्दांहून मनुप् प्रत्यय सांगितला आहे; वार्तिककारांनी वेदामध्ये सादृश्य या अर्थी युष्मद् व अस्मद् शब्दांहून मनुप् होतो असें म्हटलें आहे. यानंतर 'संख्याया अवयवे तयप्'..... 'षष्ठ्यादेश्रासंख्यादेः' (सू. ४२ ते ५८) या सूत्रांनी संख्यावाचक शब्दांहून विशिष्ट अर्थी तयप्, ड, मयट्, डट्, तीय इत्यादि प्रत्यय सांगितले आहेत. 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' (सू. ५९) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना भाष्यकारांनी वैदिक शब्दांपेक्षां भाषेतील शब्द हे अगदीं निराळे, किंवा काहीं किरकोळ बाबतीत विसदृश असले तरी तेच, या प्रश्नाचा उद्बोधक विचार केला आहे. 'अध्यायानुवाकयोर्लुक्'..... 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग०' (सू. ६० ते ९३) या सूत्रांनी निरनिराळ्या अर्थी साधिलेल्या अनेक शब्दांपैकी भाष्यकारांनी शीतक, उष्णक, अधिक, पार्श्वक, आयःशूलिक, षट्, श्रोत्रिय, क्षेत्रिय इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयी व अर्थाविषयी थोडेंसे विवेचन केलें आहे.

२६७. मत्वर्थीयप्रत्ययान्हिक (अ. ५ पा. २ आन्हिक २) मत्वर्थीय प्रत्यय.

या आन्हिकांत 'तदस्थास्त्यस्मिन्०' आणि 'रसादिभ्यश्च' (सू. ९४-९५) या सूत्रांनी 'ते ज्याचें आहे' या अर्थी मनुप्, व त्यानंतरच्या सर्व सूत्रांनी मनुप् प्रत्ययाच्या अर्थी विशिष्ट शब्दांहून लच्, इलच् श, न, विन्, इन्, इलच्, उलच्, र, म, व, वल, इन्, ठन्, इत्यादि प्रत्यय सांगितले असल्यामुलें या आन्हिकाला मत्वर्थीयप्रत्ययान्हिक नांव देतां येईल. हा मनुप् प्रत्यय सर्व प्रातिपदिकांहून होतो व तो वर्तमानकालची सत्ता दाखवितो. भूतकालची किंवा भविष्यकालची सत्ता दाखविणें झाल्यास त्याकरितां आसीत् अथवा भविष्यति यांसारख्या शब्दांचा प्रयोग करून गोमान् आसीत् अथवा यवमान् भविष्यति असा शब्दप्रयोग करावा लागतो. चित्रगुः या ठिकाणीं जरी मनुप् प्रत्ययाचा अर्थ आहे तरी तो अर्थ बहुमीहि समासानें सांगितला गेल्यामुलें तो अर्थ पुन्हां दाखवितां येत नाही व त्यामुलें मनुप् प्रत्यय लागून चित्रगुमान् असा प्रयोग होत नाही. अर्थात् 'चित्रगु असे अनेक गवळी ज्या ग्रामांत आहेत असा ग्राम' या अर्थी चित्रगुमान् ग्रामः हा प्रयोग होईल; कारण तेथें दोन भिन्नभिन्न मनुवर्थ दाखवावयाचे आहेत. दण्डिमती शाला, हरितमती उपत्यका हे प्रयोग होतातच. मात्र दोन मनुवर्थ असूनही तोच प्रत्यय दोनदां होत नाही; व 'गोमद्वान् देशः' अशा तऱ्हेचा प्रयोग होत नाही. या मनुवर्थ प्रत्ययांचे बाबतीत भाष्यकारांनीं नुसती वस्तु जवळ असणें उपयोगाचें नाही; पण ती प्राचुर्यानें असली पाहिजे असें म्हटलें आहे. प्राचुर्य नसलें तरी निंदा; प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन किंवा संसर्ग गम्यमान असतांना ककुदावर्ती, रुपवान्, कण्टकी (वृक्षः), उदरिणी (कन्या), दण्डी या ठिकाणीं मनुवर्थी प्रत्यय होतो. गुणवाचक शुक्ल कृष्ण वगैरे शब्दांहून मनुप् प्रत्यय झाल्यास त्याचा लुक् होतो व गुणवाचक शब्दापासूनच गुणीचा बोध होतो. मनुप् प्रत्ययाच्या खालोखाल अकारान्त प्रातिपदिकांहून होणारे इन् व इक, त्याप्रमाणेंच अस् शब्दांनीं असलेल्या प्रातिपदिकांहून विन् हे प्रत्ययही भाषेमध्ये पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतात. मनुवर्थी मनुप् प्रत्ययांशिवाय इतर प्रत्यय लागून झालेल्या सूत्रसिद्ध शब्दांशिवाय वार्तिककारांनीं वचनें करून विपुण, दद्रुण, धार्त

ज्यौत्स्ल, तामिस्र, खर, मुखर, कुञ्जर, नगर, रथो, सुमङ्गली, मेधिर, हिम्य, गुण्य, आमयाविन्, वृन्दारक, फलिन, बर्हिण, शीतालु, वातुल, पर्वत, मरुत्त, इत्यादि अनेक शब्दांची सिद्धि केली आहे.

२६८. विभक्तिसंज्ञकप्रत्ययान्हिक (अ. ५ पा. ३ आन्हिक १) विभक्तिसंज्ञक तद्धितप्रत्यय.

या आन्हिकांत सर्वनाम, किं व बहु या शब्दांना तस् व वगैरे प्रत्यय लागून जे अव्ययरूप शब्द तयार होतात त्यांचे विवेचन केले आहे. हे तस् व वगैरे प्रत्यय विभक्त्यन्त नामांहून सांगितले आहेत, व त्यांना विभक्ति अशी संज्ञा दिली आहे; म्हणून या आन्हिकाला विभक्तिसंज्ञक-प्रत्ययान्हिक म्हणतां येईल. या प्रत्ययांना विभक्तिसंज्ञा दिली गेल्यामुळे या प्रत्ययांच्या शेवटच्या सकार व मकार यांना इत्संज्ञा होत नाही; पण विभक्ती पुढे असतांना त्यद् वगैरे सर्वनामांना सांगितलेली कार्ये होतात, व विभक्तिप्रत्ययांना सांगितलेले स्वरही होतात. या तस् व वगैरे प्रत्ययांना कांहीही अर्थ सांगितलेला नसल्यामुळे या प्रत्ययांच्या पूर्वी असलेल्या ज्या प्रथमा द्वितीया वगैरे विभक्ति-प्रत्ययांहून हे सांगितले आहेत त्या विभक्ति-प्रत्ययांचाच अर्थ यांना असतो असे समजले जाते व म्हणूनच हे प्रत्यय स्वार्थी म्हणून म्हटले जातात. विभक्तिसंज्ञक प्रत्यय शेवटी असलेल्या या शब्दांना 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (सू. १।१।३८) या सूत्राने अव्ययसंज्ञा होते. भाषेमध्ये इतर तद्धितप्रत्ययान्त शब्दांपेक्षा यांचे प्रयोग पुष्कळच ज्यास्त आढळून येतात. 'इदम् इद्'... 'सर्वस्य सः०' (सू. ३-६) या सूत्रांनी हे विभक्ति प्रत्यय पुढे असतांना इदम् एतद् व सर्व या शब्दांना होणारे आदेश सांगितले आहेत. 'पञ्चम्यास्तसिल्'... 'या हेतो च च्छन्दसि' (सू. ७-२६) या सूत्रांनी निरनिराळ्या सर्वनामांहून निरनिराळ्या विभक्तीच्या पुढे हे प्रत्यय सांगितले आहेत. 'दिक्शब्देभ्यः०'... 'विभाषाऽवरस्य' (सू. २७-४१) या सूत्रांनी होणारे या विभक्ति प्रत्ययांसारखेच विभक्त्यन्त दिक्-शब्दांहून स्वार्थी अस्तात्, अतस्, आत् एनस् वगैरे प्रत्यय सांगितले आहेत; व हे प्रत्यय शेवटी असलेल्या पुरस्तात्, पुरतः, पश्चात्, उत्तरेण वगैरे शब्दांनाही 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' या सूत्राने अव्यय संज्ञा होते. 'संख्याया विधायै धा' व 'अधिकरणविचाले च' (सू. ४२, ४३) या सूत्रांनी संख्यावाचक शब्दांहून प्रकार या अर्थी धा प्रत्यय सांगितला आहे. क्ष धा प्रत्यय शेवटी असलेले शब्दही अव्यय होतात. 'याप्ये पाशम्' (सू. ४७) या सूत्राने निद्रा गम्यमान असतांना पाशम् प्रत्यय सांगितला आहे. ही निद्रा त्या धर्माच्या योगाने त्या शब्दाचा प्रयोग होतो त्या धर्माची असली पाहिजे असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे.

शब्द विद्वत्संभामध्ये फारसा वापरण्यांत नसावा म्हणून त्याच्या अर्थाचें विवेचन करतांना त्यांनीं 'देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते' असा शेरा मारून प्रकर्ष व अतिशय हे पर्याय शब्द दिले आहेत. हा अतिशय म्हणजे प्रकर्ष गुणांचे वावर्तीतच दिसून येतो व तो दाखवितांना निर- निराख्या व्यक्तींमधील समान अशा एकाच गुणाचा विचार केला जातो; म्हणून गुणवाचक व क्रियावाचक शब्दांनाच आतिशायनिक प्रत्यय जोडले जातात. गुणाला प्राधान्य देऊन द्रव्य- वाचक शब्दाचा प्रयोग केल्यास द्रव्यवाचक शब्दालाही आतिशायनिक प्रत्यय जोडले जातात. स्त्रीलिङ्गी शब्दाचा गुणप्रकर्ष दाखवावयाचा असल्यास स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाला आतिशायनिक प्रत्यय जोडला जातो; व त्यामुळे कालितरा कालितमा अशीं रूपे होतात; कालतरा कालतमा होत नाहीत. या गुणवाचक आतिशायनिक प्रत्यय शैवटीं असलेल्या शब्दांना गुणाच्या आश्रयाला अनुरूप लिंगप्रत्यय व वचनप्रत्यय लाविले जातात. 'अज्ञादी गुणवचनादेव' (सू ५८) या सूत्रानें ईयस् व इष्ठ हे प्रत्यय गुणवाचक शब्दांनाच लागतात असा नियम घालून दिला आहे. 'प्रशस्यस्य श्रः'.... 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (सू. ६०-६५) या सूत्रांनीं इष्ठ व ईयस् प्रत्ययांपूर्वी प्रशस्य वृद्ध वगैरे शब्दांना होणारे आदेश सांगितले आहेत.

२७०. रूप, कल्प, क इत्यादि प्रत्यय.

'प्रशंसायां रूपप्' (सू. ६६) या सूत्रानें प्रशंसा या अर्थी रूपप् हा स्वार्थी प्रत्यय सांगितला आहे. भाष्यकारांनीं येथें आख्यान शब्दामध्ये क्रिया प्रधान असते व त्यामुळे पञ्चतिरूपम् या रूपप्रत्ययान्त क्रियावाचक पदाला लिंगवाचक प्रत्ययाचा प्रश्नच येत नाही; साधनास अनुसरून वचनप्रत्यय मात्र लागतात व पञ्चतीरूपम्, पञ्चन्तिरूपम् असे प्रयोग होतात; नामाविषयी विचार केल्यास नाम हें द्रव्यप्रधान असल्यामुळे द्रव्यास अनुसरून लिंगवचनप्रत्यय लागतात व वैयाकरणरूपः वगैरे प्रयोग होतात असें सांगितले आहे. 'ईषदसमाप्तौ०' व 'विभाषा सुपो०' (सू. ६७, ६८) या सूत्रांनीं कल्प, देश्य, देशीय, आणि बहु हे प्रत्यय 'थोड-कसें अपुरें' या अर्थी सांगितले आहेत. अज्ञात, कुत्सित अल्प, ह्रस्व वगैरे अर्थी प्रातिपदिका हून 'क' व सर्वनाम शब्दांहून 'अकच्' हे प्रत्यय सांगितले आहेत. त्याप्रमाणेंच अनुकम्पा, कुत्सा, अथवा संज्ञा गम्यमान असल्यास किंवा 'त्यासारखी प्रतिकृति' हा अर्थ गम्यमान असल्यास कन् प्रत्यय होतो व त्यामुळे शब्द आद्युदात्त होतो. भाष्यकारांनीं कुत्सितक व अनुकम्पितक या ठिकाणीं कुत्सित व अनुकम्पित या शब्दांनींच कुत्सा व अनुकम्पा हे अर्थ दाखविले गेल्यामुळे त्याच अर्थी पुन्हा क प्रत्यय होणार नाही अशी मजेदार शंका काढली आहे व प्रथमतः त्या शंकेला कुत्सित शब्दाहून अनुकम्पा या अर्थी व अनुकम्पित शब्दाहून कुत्सा या अर्थी प्रत्यय होण्यास हरकत नाही असें उत्तर दिले आहे. पण पूर्ववैयाकरणांच्या 'स्वार्थ-मभिधाय शब्दो०' या दोन कारिका देऊन शास्त्रीय रीत्या या शंकेचें मार्मिक निराकरण केलें आहे; शब्द हा कोणाचीही अपेक्षा न धरतां जाति गुण वगैरे प्रवृत्तिनिमित्ताचें प्रतिपादन करतो, व त्यानंतर आश्रयद्रव्याचें प्रतिपादन करतो व त्यानंतर लिंग संख्या व कारक यांचें प्रति-पादन करतो; या पांच अर्थींनीं शब्दार्थाचें पूर्ण प्रतिपादन होतें; व त्यानंतर शब्दाचा बाह्य अर्थाशीं संबंध होऊन त्याचे योगानें बाह्य पदार्थांमुळे होणाऱ्या कुत्सा, अनुकम्पा, लघुता, गुरुता वगैरे गुणांचें भान होतें व त्याला अनुसरून क, कन् वगैरे प्रत्यय लागतात असें भाष्यकारांनीं येथें स्पष्ट म्हटलें आहे.

२७२. द्विवचनाह्निह (अ. ६ पा. १ आह्निह १) द्विवचननिरूपण.

धातु व प्रातिपदिक यांना कृत् व तद्धित प्रत्यय लागून तयार झालेल्या कृदन्त व तद्धितान्त प्रातिपदिकांना विभक्तिप्रत्यय लावल्यानंतर, पण विभक्तिप्रत्ययामुळे त्यांना अथवा त्यांचेमुळे विभक्तिप्रत्ययांना होणारी कायें सांगण्यापूर्वी, त्या प्रातिपदिकांना होणारी सामान्य कायें व स्वर हे या सहाय्या अध्यायाच्या तीन पादांमध्ये सांगितले आहेत. त्यांपैकी या प्रथम आह्निहकांत द्विवचनाचे विवेचन केल्यामुळे या आह्निहाला द्विवचनाह्निह नांव देतां येईल. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अजादेद्वितीयस्य' (सू. १, २) ही व्यवस्थापक स्वरूपाची अधिकारसूत्रें समजली जातात व त्यांनी 'लिटि धातो'... 'चडि' (सू. ८-११) या सूत्रांनी धातूला सांगितलेले द्विवचन धातूच्या पहिल्या एकाच् भागाला, व धातू दोन किंवा अधिक स्वरांनी युक्त व स्वरांने आरंभ होणारा असल्यास दुसऱ्या एकाच् भागाला होतें अशी व्यवस्था घालून दिली आहे. या ठिकाणी 'एकाच्' भाग म्हणजे एका (पहिल्या अथवा दुसऱ्या) स्वराच्या मागील व पुढील सर्व व्यंजनं घेऊन झालेला भाग असा अर्थ भाष्यकारांनी दिला आहे व अशी सर्व व्यंजनं घेण्याला 'व्यञ्जनानि नटभार्यावद् भवन्ति' असा मनोरंजक दृष्टान्त दिला आहे. धातू एकस्वरयुक्त नव्हे तर एक स्वराचाच बनलेला, उदाहरणार्थ 'इ', असेल तर व्यपदेशिवद्भावानें त्यालाही 'एकाच्' म्हणावें असें सांगितलें आहे. हें द्विवचन स्थाने-द्विवचन समजावें किंवा द्विःप्रयोगरूप द्विवचन समजावें याविषयी वार्तिककारांनी दिलेल्या दोन पक्षांचें विवेचन करून द्विःप्रयोगरूप द्विवचन समजणें बरें असें भाष्यकारांनी सुचविलें आहे. 'न न्द्राः संयोगादयः' (सू. ३) या सूत्रानें द्वित्व ज्याला करावयाचें तो द्वितीय एकाच् भाग व्यंजनसंयोगानें आरंभ होणारा असा असेल तर पहिलें व्यंजन न् द् किंवा र असल्यास त्याला द्वित्व कहां नये असें सांगितलें आहे. 'पूर्वोभ्यासः'... 'तुजादीनां' (सू. ४-७) या सूत्रांनी अभ्यास व अभ्यस्त संज्ञा सांगितल्या आहेत. या संज्ञांचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनी अभ्यस्त संज्ञा ही दोनही उच्चारणांना मिळून होतें, त्याकरितां सूत्रामध्ये 'सह' शब्द घालण्याची जरूर नाही असें सांगितलें आहे. 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य' (सू. ८) या सूत्रांतील पदांच्या आवश्यकतेचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनी 'वेदामध्ये द्वित्वविकल्पच सांगावा' या वार्तिक-वचनाचें समर्थन करून द्वित्व न झाल्याची याचिषामहे, दाति, दातु इत्यादि अनेक उदाहरणें दिली आहेत. 'सन्त्यडोः' (सू. ९) या सूत्राच्या अर्थाविषयी 'सन् व यङ् पुढें असतांना द्वित्व होतें' किंवा 'सन्नन्त व यङन्त यांना द्वित्व होतें' या दोन्ही पक्षांचा विचार करून सन्नन्ताला व यङन्ताला द्वित्व होतें म्हणजे दोनदां प्रयोग होतो असा सूत्रार्थ भाष्यकारांनी निश्चित केला आहे. यानंतर भाष्यकारांनी 'दाध्वान्साहान्' (सू. १२) या सूत्रांतील दाध्वान् साहान् व मीढ्वान् या निपातनांचें विवेचन करून द्वित्वात्रोपर्य प्राप्त होणाऱ्या यण्, अव्, संप्रसारण, गुण इत्यादि विधींचा विप्रतिषेध आला असतां पौर्वापर्य ठरवून हें द्वित्वाह्निह पुरें केलें आहे.

२७३. संप्रसारणाह्निह (अ. ६ पा. १ आह्निह २) संप्रसारणनिरूपण.

या आह्निहकांत संप्रसारणाचें विवेचन केलें असल्यामुळे याला संप्रसारणाह्निह हें नांव दिलें आहे. संप्रसारणालाच प्रसारण हें नांव वार्तिककारांनी दिलें आहे. इ, उ, ऋ, ल यांचे पुढें स्वर येऊन झालेल्या अंतस्थ वर्णाचें पुढां इ+अ, उ+अ, ऋ+अ अशा रीतीने प्रसारण

होणें ही कल्पना या संज्ञेच्या मुळाशीं असावी. 'प्यङ्ः संप्रसारणं०' (सू. १३) या सूत्रानें प्यङ्-प्रत्ययान्त शब्दाला सांगितलेलें संप्रसारण-कार्य हें प्यङ् प्रत्ययांतील यकाराला 'निर्दिश्य-मानस्यादेशा भवन्ति' या परिभाषेच्या योगानें होतें. तदन्तविधीनें सन्ध शब्दस्वरूपाला आदेश प्राप्त झाला तरी सूत्रानें स्थानीचें स्वरूप निर्दिष्ट असल्यास निर्दिष्ट भागालाच आदेश करावा असें सांगणारें 'निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्' (६।४।१३० वा. ३) हें वार्तिकवचन या परिभाषेच्या मुळाशीं आहे. या ठिकाणीं 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसंदेशस्य (कार्यं भवति)' या परिभाषेनेंही काम भागतें, व या परिभाषेचीं अनेक उदाहरणाकरितां जहूरी असल्यामुळें हीच व्यावी असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. ही परिभाषा स्वीकारिल्यास कांहीं दोष येतात पण ते घालविण्याकरितां यत्न करणें भाग आहे. 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (सू. १७) या सूत्रांतील उभयेषाम् या पदाच्या उपयुक्ततेचें विवेचन करतांना वार्तिककारांच्या 'संप्रसारणाश्रयवलीयत्त्वात्' (सू. १७ वा. २) या वचनाच्या आधारानें 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' या परिभाषावचनाचें भाष्यकारांनीं विधान केलें आहे; व अनेक उदाहरणें दिलीं आहेत. 'अपस्त्रुषेथाम्०' (सू. ३६) या सूत्रामध्यें संप्रसारणासारखीच कार्ये जेथें होतात असे कांहीं निपातन शब्द दिले आहेत. 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (सू. ३७) या सूत्राचा विचार करतांना 'न संप्रसारणे०' हें निषेधसूत्रच 'पर यणाला संप्रसारण होतें, पूर्वं यणाला होत नाही' असें सुचवितें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे.

२७४. आत्वसत्वनत्वाद्यादेशान्हिक (अ. ६ पा. १ आन्हिक ३) षोपदेश धातू व णोपदेश धातू.

या आन्हिकामध्यें विशिष्ट धातू व प्रातिपदिकें यांना तसेंच त्यांच्या अवयवभूत वर्णांना होणारें आदेश दिले आहेत; पण त्यांमध्ये धातूंच्या शेषवृत्त्या एच् स्वराला होणारें आत्व व धातूंच्या आदि षकाराला होणारें सत्व व णकाराला होणारें नत्व हीं मुख्य असल्यामुळें या आन्हिकाला आत्वसत्वनत्वाद्यादेशान्हिक म्हणतां येईल. 'आदेच उपदेशोऽशिति' (सू. ४५) या सूत्राच्या अर्थाचा विचार करतांना भाष्यकारांनीं 'उपदेशी जो एच् वर्ण त्याला आ आदेश होतो' असा, अथवा 'उपदेशी जो एजन्त धातू त्याला म्हणजे त्याच्या अन्त्य वर्णाला आ आदेश होतो' असा अर्थ करावा याविषयी विवेचन करून दोन्ही पक्षावरील दोष दाखवून ते दूर केले आहेत; व दुसऱ्या पक्षाला ज्यास्त मान्यता दाखविली आहे. तसेंच, सूत्रांतील 'अशिति' याचा अर्थ निषेधरूपानें घ्यावा किंवा पर्युदासरूपानें घ्यावा याविषयीही विचार केला आहे. 'मीनातिमिनोति०' (सू. ५०) या सूत्राच्या अर्थाचें विवेचन करतांना या सूत्रानें सांगितलेला 'आ' आदेश उपदेशावस्थेमध्येच होणें इष्ट आहे व त्याकरितां 'आदेच उपदेशोऽशिति' (सू. ४५) या सूत्रांतून उपदेशे हें पद 'मीनाति०' या सूत्रांत अनुवृत्तीनें घ्यावें; उपदेशे हें पद त्या सूत्रांत एका कामाकरितां व येथें दुसऱ्या कामाकरितां असलें तरी हरकत नाही असें भाष्यकारांनीं येथें समर्पक दृष्टांत देऊन सांगितले आहे. सूत्रकारांनीं 'पद्वनोमास्०' (सू. ६२) या सूत्रानें पाद दन्त इत्यादि नामांना होणारे पद् दत् इत्यादि आदेश सांगितले आहेत व त्यानंतर 'धात्वादेः पः सः' व 'णो नः' (सू. ६३, ६४) या सूत्रांनीं धातूंच्या आदि षकाराला 'स,' व णकाराला 'न' हे आदेश सांगितले आहेत. शस् व त्यानंतरच्या प्रत्ययांचे पूर्वी पद् दत् यांसारखे आदेश, त्याप्रमाणे नपुंसकलिङ्गी नामांची वृत्तीया एकवचना-नंतरची पुंलिङ्गी रूपांप्रमाणे होणारी रूपे यांवरून त्या वेळच्या प्रचलित भाषांमध्ये कर्त्री व

कर्म या कारकांच्या प्रथमा व द्वितीया या विभक्तीशिवाय वाकी इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागतांना कांहीं शब्दांचे वाचतात पूर्वीच्या शब्दांचे कांही वर्ण गाळून थोडक्यांत उच्चारण केलें जात असे, तसेंच नपुंसकलिङ्गाच्या वैशिष्ट्याकडे लक्ष दिलें जात नसे असें दिसून येतें; व म्हणूनच शस् प्रत्ययानंतरच्या प्रत्ययांपूर्वीच फक्त कांहीं प्रातिपदिकांचे प्रयोग आढळून आल्यामुळें पहिल्या पांच प्रत्ययांना यच्चयावत् सर्व प्रादिपदिकांपुढें दिसणारे प्रत्यय म्हणून 'सर्वनामस्थान' प्रत्यय अशी संज्ञा दिली गेली असावी. 'सार्वधातुक' या शब्दांचेही या रीतीनें विवेचन करणें शक्य आहे. षकारादि व णकारादि उच्चारण त्या वेळच्या प्रांतीय प्राकृत भाषांमध्ये प्रायशः प्रचारांत असल्यामुळें व संस्कृतामध्येही इण् व क-वर्गातील व्यंजनांपुढील सकाराचे स्थानी षकाराचें उच्चारण तसेंच रेफ व ष यांचे पुढें नकाराचे स्थानी णकाराचें उच्चारण झाल्यामुळें पाणिनीनें पुष्कळसे धातू मूळचे षकारादि व णकारादि म्हणूनच सांगितले आहेत. त्यानें जे सकारादि व नकारादि सांगितले ते जुन्या वैदिक संस्कृतांतून प्रचारांत आलेले होते. याच्या उलट ज्यांच्या षकाराला सकार होत नाही असें वार्तिककारांनीं विधान केलें आहे ते षिव् ष्वष्क् वगैरे धातू तसेच षकारादि नामधातू हे प्राकृतप्रचुरच होते अशी अनुमानें काढण्यास हरकत दिसून येत नाही. षकारोपदेश व णकारोपदेश धातूचें भाष्यकारांनीं परिगणन केलें आहे. 'लोपो व्योर्वलि'..... 'शेष्छन्दसि बहुलम्' (सू. ६५-६९) या सूत्रांनीं विशिष्ट ठिकाणीं सूत्रकारांनीं विशिष्ट वर्णांचा लोप सांगितला आहे व त्यानंतर 'संहितायाम्' (सू. ७१) हें अधिकार सूत्र करून दोन पदांचें अत्यंत संनिष्ठ उच्चारण झालें असतां मध्ये येणाऱ्या तकार आगमाचे विधान केलें आहे व शेवटीं 'य' या कृत्य प्रत्ययाच्या पूर्वी धातूच्या शेवटच्या वर्णाला होणारे विकार सांगितले आहेत. या सर्वांचें निरूपण करून, व लोपो व्योर्वलि सू. ६५) आणि 'शेष्छन्दसि' (सू. ६९) या सूत्रांची अनावश्यकता दाखवून भाष्यकारांनीं हें तिसरें आन्हिक पुरें केलें आहे.

२७५. एकादेशान्हिक (अ. ६ पा. १ आन्हिक ४). एकादेशस्वरूपनिरूपण.

या आन्हिकांत 'एकः पूर्वपरयोः' (सू. ८३) असें अधिकार सूत्र करून त्यानंतर 'आद् गुणः' (सू. ८६) 'वृद्धिरोचि' (सू. ८७) इत्यादि सूत्रांनीं पूर्व व पर अशा दोन वर्णांचे ठिकाणीं एक वर्ण असा एक आदेश सांगितला असल्यामुळें या आन्हिकाला 'एकादेशान्हिक' म्हणतां येईल. 'अन्तादिवच' (सू. ८४) या सूत्रानें शास्त्रीय विधीचे वाचतात एकादेश हा पूर्व व पर दोघांना मिळून झालेला असल्यामुळें जरूरीप्रमाणें तो पूर्वीच्या शब्दस्वरूपाच्या शेवटचा अथवा पुढील शब्दस्वरूपाच्या आरंभीचा असा समजला जातो; एकाच वेळीं दोन्ही तन्हेचा समजला जात नाही. या एकादेशाचे वाचतात सूत्रकारांचें एक महत्वाचें विधान म्हणजे पत्व व तुक् आगम कर्तव्य असतांना 'पत्वतुकोरसिद्धः' (सू. ८५) या सूत्रानें सांगितलेले एकादेशाचें असिद्धत्व. या एकादेशाच्या असिद्धत्वापुढें कोषिचत् इत्यादि ठिकाणीं 'ओ' हा एकादेश केल्यावर मागे ओ हा इण् वर्ण आल्यामुळें पत्व प्राप्त होतें तें होत नाही. त्याप्रमाणेंच अधीत्य या ठिकाणीं ई हा एकादेश केल्यावर मागील न्स्व इकार गेल्यामुळें तुक् आगम होण्याला आलेली अउचण दूर होऊन तो होऊ शकतो. या एकादेशाच्या असिद्धत्वाविषयी विचार केल्यास महज ध्यानांत येईल की स्वनेत्र रीतीनें पदसिद्धि प्रथम होते; व नंतर मागील पदाचा शेवटचा वर्ण व पुढील पदाचा पहिला वर्ण हे दोन्ही मिळून एक शाल्यावर त्या एकादेश वर्णामुळें पुढल्या कित्या मागच्या पदांत धियात

करतां येत नाही; अथवा एकादेश अगोदर केल्यास एकादेश करण्यापूर्वी असलेल्या वर्णांमुळे प्राप्त झालेले कार्य एकादेश झालाच नाही असे समजून करतां येत. भाष्यकारांनी एकादेशाच्या स्वरूपाचे विवरण लौकिक दृष्टान्त देऊन मार्मिकपणाने केले आहे. अन्तादिवद्भावाचेही विवरण करतांना 'पूर्वान्तवद्भावाचीं व परादिवद्भावाचीं उदाहरणे देऊन अन्तादिवद्भाव जेथे येणें इष्ट नाही अशी स्थळेंही भाष्यकारांनी दाखविली आहेत सूत्रकारांनी 'आद् गुणः' 'वृद्धिरेचि' (सू. ८६, ८७) इत्यादि सूत्रांनी गुण, वृद्धि, पररूप, वगैरे कार्ये सांगितली आहेत. वार्तिककारांनी सूत्रांनी सिद्ध न होणारे असे अक्षौहिणी, स्वैर, सुखार्त, दशार्ण, मनीषा, शकन्धु, सीमन्त वगैरे शब्द साधण्याकरितां वार्तिकवचनें केली आहेत.

२७६ पूर्वसवर्णपररूपप्रकृतिभावान्हिक (अ. ६ पा. १ आन्हिक ५) पूर्वसवर्ण, पररूप व प्रकृतिभाव यांविषयी विचार.

या आन्हिकांत पूर्वसवर्ण, पररूप, नत्व, उत्त्व, अवङ्, प्रकृतिभाव, सुट् आगम इत्यादि अनेक कार्यांचे विवेचन केले असले तरी पूर्वसवर्ण, पररूप, व प्रकृतिभाव यांचा प्रामुख्याने विचार केला असल्यामुळे याला पूर्वसवर्णपररूपप्रकृतिभावान्हिक हें नांव देण्यास हरकत नाही. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (सू. १००) या सूत्रांत प्रथमयोः या पदानें पहिल्या दोन विभक्ती ध्यावयाच्या अथवा पहिले दोन प्रत्यय ध्यावयाचे याचा विचार करून भाष्यकारांनी पहिल्या दोन विभक्ती ध्यावयाच्या असा निर्णय दिला आहे. 'तस्माच्छो न. पुंसि' (सू. १०१) या सूत्राचा अर्थ करतांना अर्थाला प्राधान्य देऊन पुरुषबहुत्व ध्यावयाचे अथवा शब्दाला प्राधान्य देऊन पुष्टिगी शब्दाहून केलेला बहुवचनप्रत्यय ध्यावयाचा याविषयी विवेचन करतांना दोन्ही पक्षांचे बाबतीत पूर्ववैयाकरणांचीं वार्तिके उद्धृत केली आहेत, व थोडे दोष असलेला पक्ष स्वीकारावा व दोषांचे निराकरण करावे असें म्हटले आहे. 'संप्रसारणाच्च' (सू. १०६) या सूत्राने सांगितलेल्या पूर्वरूपाचा स्थानी, व संप्रसारण आदेश हे दोन्ही एकाच अंगामध्ये असणें जरूर आहे असे भाष्यकारांनी सांगितले आहे; व वेदामध्ये हें पूर्वरूप विकल्पानें म्हणजे दृष्टीस पडेल तेथेच होतें असें म्हटले आहे. या सूत्राचे विवेचन करतांना भाष्यकारांनी रूपसिद्धि करतांना एकाचवेळी प्राप्त होणाऱ्या कार्यांचे पौर्वापर्य ठरविले आहे; व तें ठरवितांना अन्तरङ्ग कार्य हें सर्वात प्रबल ठरतें या आशयाच्या अन्तरङ्गबलीयस्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. हा अन्तरङ्गबलीयस्त्व-न्याय वार्तिककारांनी या ठिकाणी त्रापकांनं सिद्ध केला आहे व त्याची अनेक उदाहरणे दाखविली आहेत. 'नान्तःपादमव्यपरे' (सू. ११३) या सूत्राने आरंभ करून 'कृत्यकः' (सू. १२६) या सूत्रपर्यंत सर्व सूत्रांनी या प्रकरणांत व मार्गे प्राप्त झालेल्या संधिकार्यांचा विशिष्ट ठिकाणी निषेध केला आहे. 'नान्तःपादम्' या सूत्राच्या अर्थाचे विवरण करतांना वार्तिककारांनी भाष्यकारांनी व कैयटभट्टांनी ए व ओ यांना संधिकार्य होत नाही अशा प्रकारचा अर्थ केला आहे. काशिकाकारांनी व सिद्धान्तकौमुदीकारांनी 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' असा पाठ घेऊन व्याख्या केली आहे; व नागेशांनी उद्योतामध्ये 'न' च्या ऐवजी 'प्रकृत्या' पाठ घेतला असतां कांहीं अडचण येत नाही असें म्हटले आहे. काशिकाकारांनी 'नान्तःपादम्' असा सूत्रपाठ कांहीं लोक घेतात व संहितायामु या अधिकारांत सांगितलेल्या सर्व संधिकार्यांचा निषेध सांगणारे हें सूत्र आहे असें म्हणतात' असें विधान केले आहे. यावरून असे स्पष्ट दिसून येतें की भाष्यकारांचे वेळी पाणिनिगृह्यांचे बाबतीत थोडे पाठभेद त्यांनी दाखविले आहेत ते होतेच, पण त्यानंतरही कांहीं पाठभेद प्रचलित झाले व काशिकाकारांचे पूर्वी

हल्लीं प्रचलित असलेला सूत्रपाठ निश्चित करण्यांत आला. 'प्रकृत्या' हा पाठ अंमलांत आल्यानंतरच या प्रकरणाचा 'प्रकृतिभाव' असे नांव देण्यांत आले असावे. 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू. १२१) या सूत्रामधील स्फोटायन पदावरून स्फोटसिद्धान्त भाष्यकारांचे वेळीं वैयाकरणांमध्ये प्रसृत होता व स्फोटायन ऋषी हा शब्दस्फोट प्रतिपादन करणारा एक वैयाकरण होता. असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे. या प्रकृतिभाव प्रकरणांत प्लुत व प्रगृह्य स्वरांना प्रकृतिभाव सांगणारें 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (सू. १२५) हें महत्वाचें सूत्र आहे. त्याप्रमाणेंच 'इकोऽसवर्णे' व 'ऋत्यकः' (सू. १२७, १२८) या शाकल्याचार्यांच्या मतानें प्रकृतिभाव सांगणाऱ्या दोन सूत्रांनाही एक प्रकारचें महत्त्व आहे. शाकल हें वाहीक देशांतील एक नगर म्हणून भाष्यकारांनीं उल्लेख केला आहे. वाहीक देश हा त्या वेळेच्या भारताच्या उत्तरेकडील विभागातील पश्चिमेकडचा प्रांत होता व अतिशय निकट असल्यामुळे त्यावेळेच्या शिष्टोच्चारणांतील संस्कृत भाषेवर या वाहीक प्रांतांतील उच्चारणवैशिष्ट्याचा बराच परिणाम झाला होता. अथैवोध सुलभ गृह्या म्हणून विशिष्ट ठिकाणीं इ उ ऋ लृ यांचें संधीशिवाय समासामध्येही उच्चारण हें वाहीक देशांतील एक भाषावैशिष्ट्य असावें; व या वैशिष्ट्याला 'शाकल' हें नांव वार्तिककारांचे वेळीं देण्यांत आलें असावें. 'सुट् कात्पूर्वः' (सू. १३५) या सूत्रापासून पाद संपेपर्यंत दोन पदांमध्ये येणाऱ्या सकार आगमाचें विशिष्ट ठिकाणीं विधान सूत्रकारांनीं केलें आहे, व लोकामध्ये सुट् आगमानें युक्त अनेक शब्द साधून उरलेल्या शब्दांचा पारस्कर गणामध्ये समावेश केला आहे. या ठिकाणीं भाष्यकारांनीं रूपसिद्धि करतांना धातूला उपसर्ग मार्गे लावून मग तिङ् प्रत्यय लावावे किंवा कारकवाचक प्रत्यय प्रथम लावून रूप सिद्ध झाल्यानंतर मार्गे उपसर्ग लावावा याचा विचार करून दोन्ही पक्षांमध्ये युक्तिवाद व ग्राह्यभाग असला तरी उपसर्ग मार्गे आहे असें समजूनच कर्त्रर्थी किंवा कर्मार्थी तिङ् प्रत्यय लाविले जातात असें विधान केलें आहे. यावरून 'पूर्वे धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' हा पक्ष त्यांना ज्यास्त संमत होता असें दिसून येतें.

२७७. उदात्तादिस्वरविधानान्हिक. (अ. ६ पा. १ आन्हिक ६) सामान्य स्वरविधी.

धातूंना प्रत्यय लावून कृदन्त प्रातिपदिकें व प्रातिपदिकांना तद्धित प्रत्यय लावून तद्धितान्त-प्रातिपदिकें कशीं होतात, तसेंच धातूंना तिङ् प्रत्यय लावून तिङन्तपदे व प्रातिपदिकांना सुप् प्रत्यय लावून सुबन्त पदे कशीं होतात हें सूत्रकारांनीं तिसऱ्या, चौथ्या, व पांचव्या अध्यायांत सांगितलें. वाक्यामध्ये प्रयोग करतांना पदांचें स्वरसहित उच्चारण होत असल्यामुळे पदांच्या स्वरांचें विवेचन करणें क्रमप्राप्त झालें व तें या पहिल्या पादाच्या राहिलेल्या भागांत व पुढील पादांमध्ये सूत्रकारांनीं केलें आहे. एकश्रुति म्हणजे स्वरसहित उच्चारण जरी यगकर्मामध्ये तसेंच इतर श्रौत व स्मार्त कर्मामध्ये केव्हां केव्हां केलें जात असलें तरी वेदांचें पठनपाठन सत्वरच करण्यांत येत असे. लोकांच्या प्रचलित भाषेमध्येही उदात्त अनुदात्त व स्वरित या सर्वांचें उच्चारण वेदमंत्रांच्या उच्चारणासारखें स्पष्ट होत नसलें तरी आवातयुक्त उदात्त स्वरांचें उच्चारण दरेक सुबन्त व तिङन्त पदामध्ये केलें जात असे; म्हणूनच सूत्रकारांनीं शब्दसिद्धि व रूपसिद्धि करतांना भाषेतील शिष्टप्रयुक्त सर्व शब्दांचें विवेचन केलें आहे व वैदिक शब्दांचें ठिकठिकाणीं दिसून येणारें वैशिष्ट्य दाखविलें आहे; त्याप्रमाणेंच स्वरांचे शब्दांतील भाषे-मधील स्वरांचें विवेचन या व पुढील आन्हिकांमध्ये सूत्रकारांनीं केलें आहे व वैदिक शब्दांचें

आढळून येणारें वैशिष्ट्य दाखविलें आहे. या पादामधील ६६ स्वरसूत्रांपैकी 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (सू. १५८), 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (सू. १६१) आणि धातोः (सू. १६२) हीं तीन अत्यंत सामान्य स्वरूपाचीं स्वरविधिसूत्रे आहेत. बाकीच्या सूत्रांपैकी कांहीं सूत्रे विशिष्ट प्रत्ययांना च्, ज्, त्, न्, ल् इत्यादि विशिष्ट इत् वर्ण जोडल्यामुळें विशिष्ट स्वर सांगणारी आहेत, तर इतर कांहीं सूत्रांमध्ये विशिष्ट प्रत्ययामुळें विशिष्ट प्रकृतींना होणारे स्वर सांगितले आहेत. हे स्वर वेदामध्ये व भाषेमध्ये सारखेच आढळून येतात. 'अञ्चैश्छन्दसि०' (सू. १७०) 'इयाश्छन्दसि०' इत्यादि तीन सूत्रे (सू. १७८-१८०), 'अन्तश्च तवै०' (सू. २००), 'छुष्टार्पिते च च्छन्दसि' (सू. २०९) आणि 'नित्यं मन्त्रे' सू. २१०) हीं सातच सूत्रे केवळ वेदामधील स्वरवैशिष्ट्य दाखविणारी आहेत. प्रत्ययांचें स्वरवैशिष्ट्य सांगणाऱ्या सूत्रांमधील 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' (सू. १६८), 'अन्तोदात्तादुत्तरपदाद्०' (सू. १६९) 'शतुरनुमो नद्यजादी' (सू. १७३) 'ह्रस्वनुङ्न्यां मतुप्' (सू. १७६) 'तास्यनुदात्तेत्०' (सू. १८६) आणि 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' (सू. १८७) हीं सूत्रे ज्यास्त महत्त्वाचीं आहेत. विशिष्ट तन्हेच्या शब्दांचे स्वर सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये 'अभ्यस्तानामादिः', (सू. १८९) व 'आमन्त्रितस्य च' हीं दोन विशेष महत्त्वाचीं आहेत.

२७८. पूर्वपदस्वरनिरूपणान्धिक (अ. ६ पा. २ आन्धिक १) पूर्वपदप्रकृतिस्वराचें विवेचन.

या आन्धिकांत व पुढील आन्धिकांत सामासिक शब्दांच्या स्वरांचा विचार केला आहे. समासाचा शेवटचा स्वर उदात्त असतो असा साधारण नियम असला तरी समासांतील पूर्वपदाचा स्वर कांहीं ठिकाणी कायम राहतो, कांहीं ठिकाणी पूर्वपदाचा आदि उदात्त होतो तर कांहीं ठिकाणी अन्त उदात्त होतो. पूर्वपदाच्या स्वराचा या आन्धिकांत प्रामुख्याने विचार केल्यामुळें याळा पूर्वपदस्वरनिरूपणान्धिक नांव देतां येईल. 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (सू. १) या सूत्रानें बहुव्रीहि समासामध्ये पहिल्या पदाचे स्वर कायम राहतात असें म्हटलें आहे. पीताम्बर, हर्षध इत्यादि समानाधिकरण-बहुव्रीहि समासांमध्ये उत्तर पदाचा कांहीं महत्त्वाचा विशेष विशेषणरूप पूर्वपदानें सांगितला असल्यामुळें पूर्वपदाचा स्वर कायम राहणें साहजिकच आहे. समानाधिकरण तत्पुरुष समासामध्ये सुद्धा कुमार, महत् यांसारख्या पूर्वपदालाच अर्थदृष्ट्या महत्त्व असल्यास पूर्वपदाचा स्वर कायम राहतो असें 'कुमारश्च'... 'कुम्हारपत०' (सू. २६-४२) या सूत्रावरून दिसून येतें. व्यधिकरण तत्पुरुष समासांमध्येही पुष्कळ ठिकाणी तुल्य या अर्थाचे शब्द, अव्यय शब्द, उपमान शब्द, तृतीयान्त शब्द, द्वितीयान्त शब्द, तादर्थ्यचतुर्थ्यन्त शब्द, सप्तम्यन्त शब्द व कृत्यप्रत्ययान्त शब्द हे पूर्वपद असल्यास अर्थमहत्त्वामुळें त्यांचे स्वर कायम राहतात (सू. २). गतिसंज्ञक पूर्वपदाचेही कर्मवाचक क्त-प्रत्ययान्त उत्तरपद अगतांना स्वर कायम राहतात (सू. ४९). त्याप्रमाणेंच तथै-प्रत्ययान्त उत्तरपदाचे व त्यापूर्वीच्या गतिवाचक पूर्वपदाने स्वर दोन्ही पदांना अर्थदृष्ट्या महत्त्व असल्यामुळें कायम राहतात. (सू. ५१) 'अभिगन्तोऽशतो०' (सू. ५२) या सूत्राचें विवेचन करतांना दोन निग्निराख्या सूत्रांनी सांगितलेल्या स्वरांनी एकदम प्राप्ति आली अशांत कोणत्या सूत्राला प्राधान्य जायें तें सांगितलें आहे. 'न्यभी च'... 'राजा च प्रमोद्याम्' (५३-६३) या सूत्रांमध्येही पूर्वपदस्वरविधानी कांदी उदाहरणें दिली आहेत. 'आदिपदात्ताः' (सू. ६४) हें अप्रकार-पूर्व पद 'न भूमाधिक०' (सू. ९१) या सूत्रापर्यंत सर्व सूत्रांनी नर दिलेले अर्थ-

प्राधान्याचें धोरण लक्षांत घेऊनच पूर्वपदाच्या आदीला उदात्त सूत्रकारांनीं सांगितला आहे; तसेंच 'अन्तः'... 'उत्तरपदबुद्धौ सर्वे च' (१२-१०५) या सूत्रांमध्ये पूर्वपदाच्या अन्ताला उदात्त सांगितला आहे. 'बहुव्रीहौ विश्वं०'... 'निष्ठोपसर्ग०' (सू. १०६-११०) या सूत्रांनीं बहुव्रीहीला सामान्यतः सांगितलेल्या पूर्वपदप्रकृतिस्वराचे कांहीं अपवाद सांगितले आहेत. यानंतर 'उत्तरपदादिः' (सू. १११) हें अधिकारसूत्र करून पाद संपेपर्यंत म्हणजे प्रस्तुत आन्हिकाचा राहिलेला भाग व पुढील संपूर्ण आन्हिक यांमध्ये उत्तरपदाचे स्वर सांगितले आहेत; अर्थात् या ठिकाणीं पूर्वपदाला सर्वनिघात होतो.

२७९. उत्तरपदस्वरनिरूपणान्हिक (अ. ६ पा. ३ आन्हिक २) उत्तरपदस्वराचें निरूपण.

मागील आन्हिकांत सूत्रकारांनीं उत्तरपदस्वर सांगण्यास आरंभ करून कांहीं सूत्रांनीं उत्तरपदाला आद्युदात्त सांगितल्यानंतर उत्तरपदाला प्रकृतिस्वर सांगण्यास आरंभ करून एकदम मध्येंच तें आन्हिक पुरें केलें आहे; व या आन्हिकाला सुरुवात केली आहे. या आन्हिकामध्यें उत्तरपदाच्याच स्वरांचें निरूपण चालूं असल्यामुळें याला उत्तरपदस्वरनिरूपणान्हिक नांव देतां येईल. प्रस्तुत आन्हिक फारच लहान आहे; व प्रकरणही मागील आन्हिकांतीलच चालूं आहे; म्हणून मागील आन्हिकांतच याचा सहज अंतर्भाव झाला असता व तसा करणें इष्टही झालें असतें. तरी पण 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (सू. १३९) या सूत्राचें विवरण करावयाचें असल्यामुळें व तें करतांना 'यक्तियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः' या महत्वाच्या सिद्धान्ताचें प्रतिपादन करावयाचें असल्यामुळें हें आन्हिक निराळें केलें असावें. 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' व 'देवताद्वन्द्वे च' (सू. १४०, १४१) या दोन सूत्रांनीं अर्थमहत्त्व असतांना दोन्ही पदांचे स्वर जेथें कायम राहतात अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. या आन्हिकांत भाष्यकारांनीं जरी अवघ्या दहाच सूत्रांवर व्याख्या केली असली तरी निरनिराळे विधी व अपवाद सांगणारीं एकंदर एकसष्ट सूत्रे आहेत. 'आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि' (सू. ११९) यासारखी दोनचार सूत्रे सोडल्यास या व पूर्वीच्या दोनही आन्हिकांमधील जवळजवळ दोनशें सूत्रे लौकिक व वैदिक दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे स्वर सांगणारी आहेत; यावरून पाणिनिकालीं लोकामध्येंही सस्वर पदोच्चारण होत असे हें सिद्ध होतें. सामासिक शब्दांचें इतकें सांग विवेचन करूनही 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (सू. १९९) या शेषट्या सूत्रांमध्ये हे समासस्वर सूत्रांमध्ये सांगितल्याप्रमाणेंच वेदामध्यें आढळून येतात असें नाहीं असें प्रतिपादन करण्याकरितां सूत्रकारांनीं सूत्रांमध्ये 'बहुलम्' हें पद घातलें आहे; व भाष्यकारांनीं 'परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः' असें 'बहुलम्' या शब्दाचें व्याख्यान केलें आहे.

२८०. स्वरावरून अर्थपरीक्षण.

पाणिनीनें सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या पादांतील उत्तरार्धामध्यें तिडन्त व सुवन्त शब्दांच्या स्वरांचें विवेचन केलें आहे व दुसऱ्या पादामध्यें सामासिक शब्दांच्या स्वरांचें विवेचन केले आहे. हें विवेचन करतांना नेहमींच्या विवेचनपद्धतीप्रमाणें त्यानें कांहीं सामान्य नियम व कांहीं अपवाद दिले आहेत. पाणिनिकालीं स्वरयुक्त शब्दोच्चारण हें कांहीं विशिष्ट वैदिक ग्रंथ व विशिष्ट वैदिक कर्मे यांशिवाय वैदिक भाषेमध्ये सर्वत्र उपलब्ध असल्यामुळें व शिष्टलोकव्यवहारांतही स्वभावतःच शब्दोच्चारण स्वरयुक्त होत असल्या-

मुळें सामान्य नियम व त्याला वारीकसारीक अनेक अपवाद सांगून पाणिनीला स्वरविवेचन करतां आले. पाणिनीच्या नंतर लवकरच बहुजनसमाजाच्या व्यवहारांमध्ये संस्कृतभाषेचें स्थान स्वररहित प्रांतीय संस्कृत भाषांनीं व प्राकृतभाषांनीं घेतलें. ग्रंथनिर्मिति संस्कृत भाषेंत चालू राहिली; पण त्या भाषेमध्ये तसेंच विद्वत्सभांमधील व पाठशालांमधील भाषेमध्येही स्वराकडील लक्ष कमी झालें, हें वार्तिककार व भाष्यकार यांनीं स्वरप्रक्रिया व वैदिकी प्रक्रिया यांचें विवेचन फारच थोडक्यांत केलें आहे यावरून स्पष्ट दिसून येतें. भाष्यकारांच्या काला-नंतर संस्कृत भाषेचें अध्ययन व अध्यापन हें बहुतांशी शास्त्रीय व लौकिक संस्कृत वाङ्मया-पुरतेंच मर्यादित राहिलें व वेदग्रंथांना स्थान वेदपाठी लोकांच्या पठनपाठनामध्येच राहिलें. याचा परिणाम असा झाला की, व्याकरणग्रंथनिर्मिति व अध्ययनाध्यापन यांमध्ये स्वर व वैदिकी प्रक्रिया यांचेकडे लोकांचें पूर्ण दुर्लक्ष झालें व व्यवहारांतील शब्दोच्चारण स्वररहितच झालें. त्यामुळें पाणिनीने दिलेलीं स्वरकायें करून सिद्ध झालेले सस्वर शब्द प्रयोगांमध्ये कसे उपलब्ध होतात हें पाहणें झाल्यास हल्लीं उपलब्ध असलेल्या सस्वर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांचा स्वरदृष्ट्या सूक्ष्म अभ्यास करणें जरूर आहे. अर्थात् हें काम केवळ वैयाकरण अथवा केवळ मीमांसक, निरुक्तिज्ञ, भाषाशास्त्रज्ञ अथवा शब्दार्थचिकित्सक विद्वानाकडून होण्यासारखें नाहीं. कर्मीतकमी म्हणजे उपलब्ध वेदवाङ्मयाचा संपूर्ण अभ्यास व प्रातिशाख्यामधील व पाणिनिसूत्रांमधील स्वरप्रकरणाचें संपूर्ण परिशीलन केलेल्या व कामापुरती मीमांसा व श्रुते यांची माहिती असलेल्या विद्वानाकडूनच हें काम होणें शक्य आहे. ऋग्वेदसंहितेसारखा एकादा उत्तम ग्रंथ घेऊन पाणिनिसूत्रांप्रमाणें स्वरसिद्धि कोठें आढळून येत नाहीं किंवा आढळून आल्यास वेदभाष्यकारांनी दिलेल्या अर्थापेक्षा निराळा अर्थ ध्यावा लागतो काय व तो घेतल्यास जेथें जेथें तो शब्द दृष्टीस पडतो तेथें तेथें तो अर्थ लागू पडतो काय या व यासारख्या प्रश्नांचेंच विवेचन केल्यास एकादा मोठा निबंध किंवा लक्ष्मणग्रंथच लिहावा लागेल; व तसा कोणी लिहिल्यास वेदग्रंथाचा अभ्यास करण्याच्या हल्लींच्या ज्या पद्धती उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये एका नव्या पण अत्यंत महत्त्वाच्या पद्धतीची भर पडेल. या पद्धतीचा अवलंब करून अर्थचिकित्सा केल्यास पाणिनीने अर्थाकडे पूर्ण लक्ष देऊन स्वरविवेचन केलें असल्यामुळें स्वरदृष्ट्या जर निराळा अर्थ घेणें भाग पडेल तर तो शत अर्थापेक्षां व्यास्त ग्राह्यच ठरेल यांत शंका नाहीं. अर्थाकडे लक्ष देऊनच वेददृष्ट्या पाणिनी वेदमन्त्र रचिले व योग्य स्वरांनी युक्तच उच्चारण वैदिक ऋषी करीत असत; याला पुराया इन्द्रशत्रु शब्दानां उच्चारण चुकीचें झाल्यामुळें शत्रु हा इन्द्राचा शत्रू होण्याऐवजी इन्द्रच त्याचा शत्रू (मारणारा) झाला ही आख्यायिका सर्वश्रुतच आहे.

जोडशब्द अथवा सामासिक शब्द असल्यास दुसरें अर्थ साधारणतः अर्थदृष्ट्या ज्यास्त महत्वाचें असल्यामुळें हा आघात दुसऱ्या अर्थावर आढळून येतो. कधीकधी पहिलें अर्थ अर्थदृष्ट्या ज्यास्त महत्वाचें असेल तर त्यामध्येही हा आघात दिसून येतो. प्रत्ययांना प्रकृतीपेक्षां अर्थदृष्ट्या ज्यास्त महत्त्व असल्यामुळें प्रत्ययस्वर हा साधारणतः आघातयुक्त म्हणजे उदात्त आढळून येतो. मराठी गुजराती वगैरे बोलभाषांमध्ये प्रथमा व द्वितीया विभक्तीच्या एकवचनाला बहुशः प्रत्यय नसल्यामुळें मूळ शब्दाचाच आघात कायम राहतो; व मूळ शब्द ह्रस्वान्त असल्यास त्याच्या पूर्वीच्या गुरु स्वराचें आघातयुक्त उच्चारण होतें. संस्कृतमध्ये प्रथमा व द्वितीया विभक्तीच्या प्रत्ययांचा प्रातिपदिकाच्या शेवटच्या स्वराशीं एकादेश संधि झाल्यास प्रातिपदिकाचा अन्त्य स्वर गुरु होतो व त्याचा उदात्त स्वर कायम राहतो. अनेक पदें मिळून झालेल्या वाक्याचा उच्चार करतांना भाषेमध्ये काहीं शब्दांना-विशेषतः क्रियापदांना-कर्त्याच्या मानानें कमी महत्त्व आल्यामुळें त्यांचें आघातरहित म्हणजे सर्वानुदात्त उच्चारण होतें; पण, यदि वगैरे पदें घातल्यामुळें वाक्यार्थामध्ये क्रियापदाला प्राधान्य आल्यास क्रियापदाचें आघातयुक्त उच्चारण होतें. हाक मारतांना पहिल्या अक्षरावर साधारणपणें जोर ज्यास्त असल्यामुळें आद्य स्वराचें उदात्त उच्चारण आढळून येतें.

२८२. अलुक्समासान्हिक (अ. ६ पा. ३ आन्हिक ?) अलुक् समासाचें विवेचन.

समास हें वाक्यांतील निरनिराळ्या संबद्ध पदांच्या प्रयोगाचें एक वैशिष्ट्य थोड्या फार प्रमाणांत सर्व भाषांमध्ये आढळून येतें. सामासिक शब्दांमध्ये दोन संबद्ध पदें एकाजवळ एक ठेवलीं जातात, व त्या दोन पदांतील संबंध दाखविणारा विभक्ति-प्रत्यय उच्चारला जात नाही. वाक्यांतील सर्व पदें एकमेकांशीं संबद्ध असतात, व हा संबंध विभक्तिप्रत्ययांनीं दाखविला जातो; हा संबंध अत्यंत प्रसिद्ध असल्यास किंवा संदर्भावरून त्याचें ज्ञान होणें सहज शक्य असल्यास विभक्तिप्रत्यय गाळला जातो व दोन किंवा अधिक पदें एकाजवळ एक—संधिकार्य होते असल्यास संधिकार्य कसूनच — उच्चारलीं जातात; या विभक्तिप्रत्ययांशिवाय संधिकार्य कसून एकामागून एक उच्चारलेल्या पदांना समास म्हणतात. समासांतील सर्व शब्दांचें मिळून एकच पद समजलें जातें, व त्या सामासिक पदामध्ये एकच उदात्त स्वर असतो. कधीं कधीं समासांची उपयुक्तता कायम ठेवून मधला विभक्ति प्रत्यय न गाळतां दोन पदांचें समासासारखेंच उच्चारण पदांचा क्रम कायम ठेवून करण्यांत येतें; व या उच्चारणास अलुक्समास म्हणतात. पाणिनीनं हे अलुक्समास प्रस्तुत आन्हिकामध्ये सांगितले असल्यामुळें या आन्हिकाला अलुक्समासान्हिक नांव देतां येईल. 'अलुगुत्तरपदे' (सू. १) या अधिकाररूप पहिल्या सूत्रांत उत्तरपद पुढें असतांना समास केला तरी विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होत नाही असें सांगितलें आहे; व केव्हां कोणत्या विभक्तीचा, व कोणत्या शब्दाला ती विभक्ति लागली असतांना, व काहीं ठिकाणीं कोणत्या अर्थी तो लुक् होतो हें 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' 'विभाषा स्वप्नपत्योः' (सू. २-२४) या सूत्रांमध्ये सांगितलें आहे. या अलुक्-समासामध्ये जी विभक्ति व वचन कायम राहतात त्यांना अनुसरूनच त्या सामासिक शब्दाचा साधारणपणें अर्थ असतो. उदाहरणार्थ—गोपुचरः, आत्मनेभाषः, प्रावृषिजः या शब्दांचा अर्थ गोचरः, आत्मभाषः किंवा प्रावृजः यांसारखा नसतो; तसाच गवि चरः किंवा आत्मभ्यो भापः किंवा प्रावृट्सु जातः यांसारखाही नसतो. विभक्तिप्रत्यय व वचनप्रत्यय यांना अनुसरून तो हृद्यार्थसारखा असतो. कधीं कधीं युधिष्ठिर, आत्मनेपद, स्तम्भेरम, इत्यादि समासांचा संज्ञारूप अर्थही दिसून येतो.

२८३. पुंवद्भावान्हिक (अ. ६ पा. ३ आन्हिक २) पुंवद्भाव संज्ञेचा अर्थ व विवेचन.

ज्याप्रमाणें विभक्तिप्रत्ययाचा अलुक् हें समासाचें एक वैशिष्ट्य आहे त्याप्रमाणेंच पुंवद्भाव म्हणजे पूर्वपदाचें स्त्रीलिङ्गी रूप जाऊन पुलिङ्गी रूप येणें हेंही एक वैशिष्ट्य आहे; व या पुंवद्भावान्नचें विवेचन या आन्हिकामध्यें प्रामुख्याने केलें असल्यामुळें याला पुंवद्भावान्हिक म्हणतां येईल. कर्मधारय व बहुव्रीहि समास हे कांहीं विशि उदाहरणें सोडल्यास समानाधिकरण असतात; म्हणजे यांतील समासघटक शब्द एकच व्यक्ती दाखवीत असल्यामुळें त्यांना समान विभक्तिप्रत्यय लागलेले असतात. समास झाल्याबरोबर विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होतोच; पण स्त्रीत्वार्थी असलेल्या टाप् डीप् इत्यादि प्रत्ययांचाही लोप झालेला दृष्टीस पडतो. पाणिनीनें या स्त्रीप्रत्ययाच्या लोपाचें लोप म्हणून वर्णन केलें नाहीं. त्यानें स्त्रीप्रत्ययान्त सामासिक शब्दाला पुंवद्भाव होतो असें सांगितलें आहे. हा पुंवद्भाव कार्यातिदेश न घेतां रूपातिदेशच ध्यावयाचा असतो. 'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कात्०' (सू. ३४) या सूत्रानें हा पुंवद्भाव समानाधिकरण अशा भाषितपुंस्क शब्दाला सांगितला आहे. समान अर्थी जो शब्द स्त्रीलिङ्गी व पुलिङ्गी चालतो त्या शब्दाला भाषितपुंस्क म्हणावें असा भाषितपुंस्क शब्दाचा अर्थ भाष्यकारांनीं दिला आहे. विशेषण शब्द घातल्यास अतिव्याप्ति दोष येतो, व गुणवचन शब्द घातल्यास अव्याप्ति दोष येतो हें लक्षांत घेऊन जरी पाणिनीनें भाषितपुंस्क शब्द सूत्रामध्यें घातला असला तरी केवळ स्त्रीजातीवरच राहणारे गर्भ धारण करणें, प्रसूत होणें इत्यादि धर्म दाखविणाऱ्या शब्दांचा पुलिङ्गी प्रयोग करणें शक्य नसल्यामुळें गर्भिणी भार्या यस्य, प्रसूता भार्या यस्य या अर्थी पुंवद्भाव होऊन गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः अशीं रूपें होणें शक्य नाहीं अशी अडचण येथें भाष्यकारांनीं दाखविली आहे; व गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः अशीं इष्ट रूपें होण्याकरितां यत्न करावा असें सांगितलें आहे. सूत्रांतील 'स्त्रियाः' या शब्दाचा 'स्त्रीप्रत्ययाचा' असा अर्थ करावयाचा, अथवा 'स्त्रीलिङ्गी शब्दाचा' असा अर्थ करावयाचा, अथवा 'स्त्रीलिङ्गी अर्थाचा' असा अर्थ करावयाचा याचें विवेचन करून 'स्त्रीलिङ्गी शब्दाचा' असा अर्थ करणें चांगलें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. 'तसिलादिपु आ कृत्वसुचः' (सू. ३५) या सूत्रानें तसिल् प्रत्ययाला आरंभ करून कृत्वसुच् प्रत्ययापर्यंत सांगितलेल्या प्रत्ययांपूर्वी स्त्रीलिङ्गी शब्दाला पुंवद्भाव होतो असें सांगितलें आहे. वार्तिककारांनीं या सर्व प्रत्ययांपूर्वी पुंवद्भाव आढळून येत नसल्यामुळें व इतर कांहीं प्रत्ययांपूर्वी आढळून येत असल्यामुळें प्रत्ययांचें परिगणन केलें आहे. जातिवाचक शब्दाला हा पुंवद्भाव होत नाहीं; गुणवाचक शब्दांचे शायतीतच तां विशेषतः दियुन येतो. कुक्कुटाष्ट, मृगपद, काकशाव इत्यादि ठिकाणीं कुक्कुटी, मृगी, काकी या शब्दांना पुंवद्भावान्नचें विधान वार्तिककारांनीं केलें आहे.

२८४ उत्तरपदनिमित्तकादेशान्हिक (अ. ६ पा. ३ आन्हिक ३) उत्तरपदनिमित्तानें होणारे आदेश.

उत्तरपद पुढें अगतांना पूर्वपदांना होणाऱ्या कार्याचा विचार सहाय्या अध्यायाच्या निमित्ता पादामध्ये केला आहे. त्यामध्येही अलुक् समासांचा विचार पहिल्या आन्हिकामध्ये केला आहे, दुसऱ्या आन्हिकामध्ये पुंवद्भावान्नचा विचार केला आहे व या तिसऱ्या आन्हिकांत आत्व, ए, ऐ, ईत्यादि कार्यांचा विचार केला आहे. 'आत्महतः०' (सू. ४६) या सूत्रानें मरत

शब्दाला समानाधिकरण उत्तरपद असतांना आत्व सांगितलें आहे; म्हणजे महत् शब्दाला महा आदेश सांगितला आहे. भाष्यकारांनी या ठिकाणीं महद्भूतः चन्द्रमाः या उदाहरणांत आत्व कां होत नाहीं याचा विचार जुनीं श्लोकवार्तिकें उद्धृत करून केला आहे. विशिष्ट शब्दांपूर्वी किंवा प्रत्ययांपूर्वी 'हृदयस्य हृल्लेख०' (सू. ५०) या सूत्रानें हृदय शब्दाला हृद्, 'पादस्य पदाजि०'.....'वा घोष०' (५१-५६) या सूत्रांनीं पाद शब्दाला पद्, त्याप्रमाणेंच 'उदकस्योदः०'.....'मन्यौदन०' (सू. ५७-६०) या सूत्रांनीं उदक शब्दाला उद् असे आदेश सांगितले आहेत. 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य'.....'खित्यनव्यस्य' (सू. ६१-६६). या सूत्रांनीं पूर्वपदाच्या शेवटीं असलेल्या दीर्घ स्वराला ह्रस्व सांगितला आहे. 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्'.....'रात्रेः कृति विभाषा' (सू. ६७-७२) या सूत्रांनीं विशिष्ट कृत्प्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें असतांना पूर्वपदाला मुम् आगम सांगितला आहे. 'नलोपो नजः'.....'नगोऽप्राणिषु०' या सूत्रांनीं 'न' या पूर्वपदांतील नकाराचा लोप, त्याप्रमाणेंच 'सहस्य सः०'.....'वोपसर्जनस्य' (सू. ७८-८२) या सूत्रांनीं सह शब्दाला स आदेश सांगितला आहे. 'समानस्य छन्दसि०'.....'दृग्दृशवतुषु' (सू. ८४-८९) या सूत्रांनीं समान शब्दाला स आदेश सांगितला आहे. यानंतर सर्वनाम व कांहीं इतर शब्द यांना विशिष्ट उत्तरपद पुढें असतांना विशिष्ट आदेश सांगूनही कांहीं अगदींच विशिष्ट आदेश ज्यांच्या पूर्वपदाला होतात असे शब्द पृष्ठोदरगणामध्ये घातले आहेत; व त्यानंतर 'संहितायाम्' (सू. ११४) हें अधिकारसूत्र करून दोन शब्दांचें अत्यन्त सांनिध्य असतांना होणारीं तुगागम वगैरे कार्ये सांगून सूत्रकारांनीं हा सहाव्या अध्यायाचा तिसरा पाद पूर्ण केला आहे. भाष्यकारांनीं 'पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (सू. १०९) या शेवटच्या सूत्रांतील 'यथोपदिष्टम्' पदाचें व्याख्यान करतांना शिष्टांनीं प्रयोग केलेले शब्द शुद्ध समजावे असें सांगून आर्यावर्तामध्ये राहणारे सदाचारसंपन्न लोक हे शिष्टलोक अशी व्याख्या केली आहे व आर्यावर्ताच्या हिमालय व पारियात्र या उत्तर-दक्षिण सीमा तसेंच कालकवन व अदर्श या पूर्व-पश्चिम सीमा दिल्या आहेत. यावद्दन गांधार, कुष, शूरसेन, मालव, सांकाश्यक, कोसल व साकेत हे प्रांत आर्यावर्तांत समाविष्ट होत असत व त्या प्रांतांतील भाषा व शब्दोच्चारण हीं शिष्टप्रयुक्त समजलीं जात असत. आर्यावर्ताच्या बाहेर पश्चिमेकडे वाहीक, सौवीर व सिंधु, दक्षिणेकडे दक्षिणापथ, पूर्वेकडे मगध अङ्ग, वज्ज, कलिङ्ग, व उत्तरेकडे कम्बोज या प्रांतांतील संस्कृत भाषा पाणिनीय व्याकरणाच्या व्याच ठिकाणीं सोडून असे व त्या भाषांतील जे कांहीं प्रयोग आर्यावर्तामध्ये प्रचारांत आले होते त्यांचाच समावेश आपल्या व्याकरणामध्ये सूत्रकारांनीं वार्तिककारांनीं व भाष्यकारांनीं त्या प्रांतांच्या नामनिर्देश करून केला आहे. भाष्यकारांचे वेळीं वाहीक, मगध, कलिङ्ग इत्यादि देशांतील संस्कृत भाषा व शब्दोच्चारण जरी शास्त्रशुद्ध नसली व लोकांचें आचरणही आर्यावर्तातील लोकांच्या इतकें शुद्ध नसलें तरी तेथील लोकांविषयीं तिरस्कारयुक्त भावना नव्हती. कलिङ्गेष्ववात्तीः । 'नाहं कलिङ्गाञ्च जगाम' या उदाहरणवाक्यांत त्याप्रमाणेंच 'वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत्' या कर्णपर्वतातील श्लोकामध्ये आढळून येणारा कलिङ्ग, वाहीक इत्यादि देशांतील लोकांविषयीं अनादर हा भाष्यकारांचे नंतर कांहीं शतकांनीं लोकांमध्ये दिसून आला.

अङ्गाधिकार

२८५. दीर्घाद्यङ्गकार्यान्विक (अ. ६ पां. ४ आन्विक १) अङ्गाधिकाराचें सांमान्य-
विवेचन.

सूत्रकारांनीं सहाव्या अध्यायाच्या चौथ्या पादाच्या पहिल्या 'अङ्गस्य' (सू. ६।४।१) या सूत्रापासून सातवा अध्याय संपेपर्यंत सर्व सूत्रांनीं प्रत्ययामुळें मागील अंगाला होणारीं कार्यें व अंगामुळें पुढील प्रत्ययाला होणारीं कार्यें सांगितलीं असल्यामुळें या पांच पादांना अंगाधि-
कार ही संज्ञा वैयाकरण संप्रदायामध्यें दिली जाते. महाभाष्याच्या निरनिराळ्या प्रकरणांपैकीं नव्यान्विकी व अंगाधिकार हीं प्रकरणें मुख्य व महत्त्वाचीं, गणिलीं जातात व या दोन प्रकरणांचेंच अध्यापन प्रामुख्यानें केलें जातें. अष्टाध्यायी-या पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या पादावरील भाष्याचीं नऊ आन्विकें अथवा प्रकरणें असल्यामुळें पहिल्या पादावरील भाष्याला नव्यान्विकी ही संज्ञा दिली जाते. या नव्यान्विकी प्रकरणामध्यें व्याकरणाच्या मुख्य मुख्य सिद्धांतांचें भाष्यकारांनीं केलेलें विवेचन वाचीत असतां भाष्यकारांच्या अंगवशा पाण्डित्य, प्रतिभासंपत्ति व विद्वत्ता या गुणांचें सुंदर मीलन दृष्टोत्पत्तीस येतें. अंगाधिकार प्रकरणाला रूपसिद्धीचे वेळीं निरनिराळ्या कार्यांची प्राप्ति, त्यांमध्ये दिसून येणारा विरोध व त्याचा परिहार यांविषयीं केलेलें विवरण अत्यंत पाण्डित्यपूर्ण आहे व तें वाचतांना त्यांची, विलक्षण सूत्रोपस्थिति व बुद्धिकौशल्य यांचा पदोपदी अनुभव येतो. 'अङ्गस्य' (सू. १) या सूत्रां-
तील अङ्गस्य ही पृष्ठी स्थानपृष्ठी समजावी अथवा अवयवपृष्ठी समजावी याविषयीं विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं संबन्धसामान्यवाचक पृष्ठी ध्यावी असा निर्णय देऊन सर्व अडचणी दूर केल्या आहेत. या अंगाधिकारांतील कार्यांचें वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची विविधता. कांहीं रूपे साधतांना रूपसिद्धि होतोंपर्यंत दहाचे वर सूत्रांचा उपयोग करावा लागतो व तितक्याच किंवा त्याहूनही अधिक सूत्रांचा परिहार करावा लागतो. हा परिहार सूत्रकारांनीं या चवथ्याच पादामध्ये आभीयासिद्धत्वाची व एकादेशशास्त्राची असिद्धता सांगून केला आहे. 'पूर्वत्रा-
सिद्धम्' (सू. ८।२।१) या सूत्रानें सांगितलेल्या असिद्धतामुळें तर अनेक ठिकाणीं अनिष्ट कार्यांचा परिहार केलाच आहे याशिवाय सूत्रकारांनीं 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा विरोध-
परिहाराचा रात्रमार्ग करून दिलाच आहे. वार्तिककारांनीं पूर्वी सांगितलेलें कार्यही अनेक ठिकाणीं करावें म्हणून मुद्दाम सांगितलें आहे व भाष्यकारांनीं तशा ठिकाणीं व अन्य कांहीं ठिकाणींही 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (सू. १।४।२) या सूत्रांतील 'पर' शब्दाचा इष्ट अर्थ करून 'विप्रतिषेधे०' सूत्रानेंच तें कार्य करतां येतें असें म्हटलें आहे. या मार्गाशिवाय नित्यबलीयस्य व अंतरङ्गबलीयस्य हेही मार्ग वार्तिककारांनीं इष्ट कार्ये घटवून आणण्याकरितां दाखविले आहेत; व भाष्यकारांनीं बहिरङ्गामिद्धत्वही कित्येक ठिकाणीं सांगितलें आहे. एकंदरीत, अंगाधिकार भाष्याचा पूर्ण अभ्यास केल्यास प्रयोगांमध्ये आढळून येणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या शब्दाची पाणिनिप्रक्रियेप्रमाणे रूपसिद्धी करतां येण्यास मुळींच अडचण पडत नाहीं हें अंगाधिकारभाष्याच्या पठनपाठनाचें विशिष्ट उपयुक्तत्व आहे. भाष्यकारांनीं अंगा-
धिकारांतील सूत्रांचे व्याख्यानास उपयुक्त अर्गां पुरांचांगींची श्लोकवार्तिके अनेक ठिकाणीं उद्धृत केली आहेत व अनेक परिभाषावचनेही सूत्रावरून शापकानें मिद्ध केली आहेत.

उदाहरणार्थ प्रस्तुत आह्निकांतच 'नामि' (सू. ३) 'सौ च' (सू. १३) 'च्छोः शूद्र०' (सू. १९) या सूत्रांवर श्लोकरूप वार्तिकें देऊन भाष्यकारांनीं पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप विवेचन केलें आहे. कांहीं ठिकाणीं पूर्वत्रासिद्धत्व, योगविभाग, नियमविधि व भूतपूर्वगति यांचा अवलंब करून तर इतर कांहीं ठिकाणीं संनिपातपरिभाषा, निर्दिश्यमानपरिभाषा, अननुबन्धक-परिभाषा व तदनुबन्धकपरिभाषा यांचा उपयोग करून रूपासिद्धि केली आहे. 'अङ्गस्य' या अधिकाराची प्रयोजनेही वार्तिककारांनीं (सू. ६।४।१ वा. ५-१०) या वार्तिकवचनांनीं सांगितली आहेत; व 'अर्थवत्०' आणि 'प्रत्ययग्रहणे०' या परिभाषांचा उपयोग केल्यास 'अङ्गस्य' या अधिकाराची जरूर नाही असें म्हटलें आहे; व भाष्यकारांनीं वार्तिककारांच्या म्हणण्याला अनुमोदन दिलें आहे.

२८६. आभीयासिद्धत्वान्हिक (अ. ६ पा. ४ आन्हिक २).

या आन्हिकांत प्रथमतः 'असिद्धवदत्राभात्' (सू. २२) या सूत्रानें आभीयाधिकांरांतील सूत्रें (सू. २२-१२८) एकमेकांना असिद्ध होतात असें सांगून 'शान्नलोपः' इत्यादि (सू. २३-३३) सूत्रांनीं नकाराचा लोप, 'शास इदङ्गलोः' इत्यादि (सू. ३४-४५) सूत्रांनीं धातूंच्या अवयवांना होणारे आदेश, तसेंच 'आर्धधातुके' (सू. ४६) हें अधिकारसूत्र सांगून आर्धधातुक प्रत्यय करावयाचा असतांना होणारीं कार्यें जरी सांगितलीं असलीं तरी आभीयासिद्धत्व-कल्पनेचें विवेचन प्रामुख्याने केलें असल्यामुळें याला आभीयासिद्धत्वान्हिक म्हणतां येईल. या आभीयासिद्धत्व अधिकाराचें स्वरूप, त्याची उपयुक्तता व त्याची मर्यादा यांविषयी वार्तिककारांचीं वार्तिकवचनें व श्लोकवार्तिकें उद्धृत करून संपूर्ण विवेचन भाष्यकारांनीं केलेलें आहे. या आभीयाधिकांरांतील एक कार्य होऊन गेल्यावर तें असिद्ध समजलें गेल्यामुळें या अधिकांरांतीलच दुसरें कार्य आदेशाच्या निमित्तानें आल्यास तें होत नाही, व स्थानीच्या निमित्तानें आल्यास तें होऊं शकतें; असें या अधिकाराचें थोडक्यांत स्वरूप सांगतां येईल. या अधिकांरांतीलच दोन कार्यें एकदम प्रवृत्त झाल्यास परत्वानें व्यवस्था करावी; त्याप्रमाणेंच समानाश्रय आभीयकार्याविषयीच हें आभीयासिद्धत्व स्वीकारावें असें येथें भाष्यकारांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. 'जनसनखनां सञ्जलोः' (सू. ४२) या सूत्राचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं 'सन् अथवा झल् पुढें असतांना' असा अर्थ करावा, किंवा 'झलादि सन् पुढें असतांना' असा अर्थ करावा अशा दोन्ही पक्षांचा विचार करून योगविभागानें इष्टसिद्धि केली आहे. 'आर्धधातुके' (सू. ४६) या अधिकारसूत्रांतील 'आर्धधातुके' या पदाचा आर्धधातुक पुढें असतांना असा स्वाभाविक अर्थ पुढील सूत्रांमध्ये पुष्कळ ठिकाणीं घेतां येतो; पण कांहीं ठिकाणीं तसा अर्थ घेतल्यास प्रत्यय लागून त्याला आर्धधातुक संज्ञा होण्यापूर्वीच कांहीं अनिष्ट कार्यें होऊं लागतात, तीं न व्हावी याकरितां 'आर्धधातुके' याचा अर्थ 'आर्धधातुक-विषये' असा भाष्यकारांनीं केला आहे; व आर्धधातुके या अधिकाराची प्रयोजनें दिली आहेत. 'भ्रस्त्रो रोपधयो०' (सू. ४७) या सूत्राचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं 'भ्रस्त्रो रोपधयोऽपि आगमो रम् विधीयते' हें भारद्वाजवार्तिक उद्धृत केलें आहे; यावरून भारद्वाजीय व्याकरण भाष्यकारांचे वेळीं लोकामध्ये प्रचलित होतें असें दिसतें. याविषयी मागे पार. १४८ मध्ये सविस्तर विवेचन केलें आहे.

२८७ आभीयकार्यान्धिक (अ. ६ पा. ४ आन्धिक ३). आभीयाधिकारांतील अंगकार्ये.

‘स्यसिचसीयुत्तासिषु०’ (सू. ६२) या सूत्रांत सूत्रकारांनीं भावे किंवा कर्मणि प्रयोगामध्ये स्य सिच् सीयुद् व तास् हे प्रत्यय पुढें असतांना उपदेशीं स्वरान्त धातू व हन्, ग्रह् आणि वृश् धातू हे अनिद् असले तरी त्यांना इद् आगम व चिण् पुढें असतांना होणारी जी वृद्धि वगैरे कार्ये तीं होतात असें सांगितलें आहे. भाष्यकारांनीं चिष्वद्वाव म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या अतिदेशाचीं प्रयोजनें पूर्ववैयाकरणांचा एक श्लोक उद्धृत करून सांगितलीं आहेत. ‘दीडो युडचि क्ति’... ‘एरनेकाचः०’ (सू. ६३-८२) या सूत्रांनीं विशिष्ट आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना मागील अंगाला होणारी कार्ये सांगितलीं आहेत; व त्यानंतर ‘ओः सुपि’... ‘छन्दस्युभयथा’ (८३-८६) या सूत्रांनीं सुप् प्रत्यय पुढें असतांना होणारीं अंगकार्ये सांगितलीं आहेत. ‘दोषो णौ’... ‘खचि ह्रस्वः’ (सू. ९०-९४) या सूत्रांनीं णिच् पुढें असतांना विशिष्ट धातूंना होणारीं अंगकार्ये सांगितलीं आहेत; व त्यानंतर ह्रस्व, उपधालोप, विशिष्ट प्रत्ययांना होणारे विशिष्ट आदेश, विशिष्ट प्रत्ययांचे लोप, वगैरे अनेक अंगविधी सांगून एत्वान्यासलोप नांवानें प्रसिद्ध असलेले णिद् प्रत्ययांपूर्वीच होणारे धात्वादेश सांगितले आहेत. ‘अत उत्सार्वधातुके’ (सू. ११०) या सूत्रानें कृ धातूच्या अकाराला उकार सांगून सार्वधातुक कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना कुद् असें धातुस्वरूप झाल्यामुळें कुर्व् असा संस्कृत धातू व कुव्व् असा प्राकृत धातू असे दोन धातू भाष्यकारांच्या वेळीं लौकिक प्रयोगांत असावे असें दिसून येतें. जैन संस्कृत टीकावाङ्मयामध्ये कुर्वणा, विकुर्वणा या शब्दांचे प्रयोग अनेक ठिकाणीं दिसून येतात.

२८८. भसंज्ञिताङ्गकार्यान्धिक (अ. ६, पा. ४, आन्धिक ४) भसंज्ञा झालेल्या अंगाला होणारीं कार्ये.

‘भस्य’ (१२९) या अधिकारसूत्रापासून पाद संपेपर्यंत सर्व कार्ये भसंज्ञक अंगाला सांगितलीं असल्यामुळें या आन्धिकाला भसंज्ञिताङ्गकार्यान्धिक म्हणतां येईल. प्रातिपदिकांना विभक्तिप्रत्यय लागून होणाऱ्या सुबन्त शब्दांचे विभक्तिदृष्ट्या तीन विभाग पाडतां येतील. सु औ वगैरे पहिल्या पांच विभक्तिप्रत्ययांना सर्वनामस्थानविभक्ति ही संज्ञा पाणिनीय व्याकरणामध्ये दिली आहे. त्यानंतर सप्तमी-बहुवचनपर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांपैकीं व्यंजनानें आरंभ होणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययांपूर्वीच्या अंगाला पदसंज्ञा दिली आहे; व स्वरानें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययांचे मागील अंगाला ‘भ’ ही संज्ञा दिली आहे. प्रत्ययापूर्वीच्या अंगाच्या दृष्टीनें उल्लेख करावयाचा म्हटल्यास सर्वनामस्थानपूर्व अंग, भसंज्ञक अंग, व पदसंज्ञक अंग असे सुप् प्रत्ययापूर्वीच्या अंगाचे तीन प्रकार दृष्टीस पडतात. सुबन्त रूपांकडे लक्ष दिल्यास भाषेतील पुंलिंगी, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी सर्व शब्दांचीं रूपे सर्वनामस्थानविभक्तिप्रत्यय शेवटीं असलेलीं आढळून येतात; अंगाला भ अथवा पदसंज्ञा झाली असतां नपुंसकलिंगी नामांचीं पुंलिंगी नामासारखींच रूपे आढळून येतात; तर, पद् दत् नस् वगैरे शब्दांचीं रूपे फक्त त्या शब्दांना भ अथवा पदसंज्ञा झाली असतांनाच आढळून येतात. पदसंज्ञा झाली असतांना येदाच्या पदपाठामध्ये अंगाचें स्वरूप मूळ प्रातिपदिकाच्या स्वरूपासारखें टिकून असल्यास पदपाठकारांना येदाच्या पदपाठामध्ये अंग व प्रत्यय अशीं दोन पदे पाडलेली दृष्टीस पडतात.

भसंज्ञक अंगाला या अधिकरणांत सांगितलेले निरनिराले आदेश सबंध अंगाला होऊं नयेत याकरितां ' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ' या परिभाषेचा अवलंब भाष्यकारांनीं अनेक ठिकाणीं केला आहे; व अंगकायें म्हणून सांगितलेले असले तरी अंगाच्या सूत्रनिर्दिष्ट भागालाच त्या त्या सूत्रांनीं सांगितलेले आदेश होतात असें म्हटलें आहे. 'वाह ऊठ्' (सू. १३२) या सूत्राचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं सूत्र व्यर्थ आहे असें दाखवून सूत्राची उपयुक्तता प्रस्थापित करण्याकरितां 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' अशी बहिरङ्गासिद्धत्व सांगणारी परिभाषा स्थापित केली आहे. 'आतो धातोः' (सू. १४०) या ठिकाणीं 'धातोः' पद घालूं नये कारण धातुभिन्न अशा क्त्वा वगैरे प्रत्ययशब्दांचीं क्तवः वगैरे रूपें होणें इष्ट आहे असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. 'नस्तद्धिते' (सू. १४४) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना वार्तिककारांनीं सप्तस्यचारिन् पीठसर्पिन् इत्यादि अनेक शब्द देऊन त्यांच्या 'टि' भागाचा लोप अण् हा ङित् प्रत्यय नसला तरी होतो; तसेंच चर्मन् अद्मन् इत्यादि शब्दांच्याही 'टि' भागाचा विशिष्ट अर्थी लोप होतो असें सांगितलें आहे. इष्ट, इम, व ईयम् हे प्रत्यय पुढें असतांना 'तुरिष्ठे-मेयस्सु' (सू. १५४) या सूत्रानें 'तृ' प्रत्ययाचा, व 'टेः' (सू. १५५) या सूत्रानें 'टि' भागाचा लोप सांगितला आहे. वार्तिककारांनीं या ठिकाणीं प्रातिपदिकाला 'णि' प्रत्यय लावून नामधातु केल्यास 'इष्ट' प्रत्यय पुढें असतांना प्रातिपदिकाला जीं कायें होतात तीं करावीं असें सांगितलें आहे; व पुंवद्भाव, र आदेश, टि भागाचा लोप इत्यादि कायें करावीं असें सांगितलें आहे; व भाष्यकारांनीं एतयति, प्रथयति, म्रदयति, दवयति, प्रापयति इत्यादि उदाहरणें दिलीं आहेत. अप्रथीयान् या शब्दाच्या साधुत्वाविषयीं विवेचन करून भाष्यकारांनीं 'न प्रथीयान्' या अर्थी 'अप्रथीयान्' शब्द समजावा, अपृथु याहून अप्रथीयान् शब्द होऊं शकत नाही असें सांगितलें आहे. 'प्रकृत्यैकान्' (सू. १६३)..... आत्माध्वानौ खे (सू. १६३-१६९) या सूत्रांनीं टिलोपाचे अपवाद देऊन व बाह्य, कर्म, दाण्डिनायन हास्ति-नायन आथर्वणिक इत्यादि निपातन शब्द सांगून सूत्रकारांनीं सहाश्र अध्याय पुरा केला आहे.

सहाश्र अध्याय समाप्त

२८९. अङ्गनिमित्तकविभक्तिप्रत्ययादेशान्हिक (अ. ७ पा. १ आन्हिक १). अङ्गामुल्ले विभक्तिप्रत्ययांना होणारी कार्ये.

‘युवोरनाकौ’ (सू. १) या सूत्राचें विवेचन करतांना अंगाधिकार चालू असल्यामुल्ले ‘यु’ अथवा ‘वु’ शेवटीं असलेल्या अंगाला अन व अक हे आदेश होऊं लागतील ते ‘यु’ व ‘वु’ या प्रत्ययांनाच व्हावे याकरितां ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ या परिभाषेचा भाष्यकारांनीं येथें उपयोग केला आहे. गोमती गोमत्यौ या ठिकाणीं नुमागम न व्हावा याकरितां ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्’ म्हणजे ‘विभक्तिनिमित्तक कार्ये कर्तव्य असतांना लिंगविशिष्ट परिभाषा घेऊं नये’ असें येथें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे व या परिभाषेचे अनेक उपयोग दाखविले आहेत. ‘आयनेयीनीयियः०’ या सूत्रानें फ ढ ख छ घ या एकाक्षरी प्रत्ययांना क्रमानें आयन् एय् ईन् ईय् इय् हे आदेश सांगितले आहेत; त्याप्रमाणेंच झ आणि ठ याही प्रत्ययांना ‘झोन्तः’ व ‘ठस्येकः’ या सूत्रांनीं अन्त् व इक् हे आदेश सांगितले आहेत. थ, ध आणि भ हे प्रत्ययांचे आरंभीं भाषेमध्ये दिसून येतात म्हणून त्यांना नामधारी प्रत्यय करून त्यांना कायमचे आदेश सांगितले नाहीत. अशा रीतीनें फ, ढ इत्यादि नामधारी प्रत्यय सांगण्यांत लाघवप्रतिपादन व इद्वर्णयोजन हे हेतू प्राप्तुल्यानें सूत्रकारांच्या मनांत असावे. कदाचित् पूर्ववैयाकरणांनींही हे प्रत्यय सांगितले असावे. ‘अतो भिस् ऐस्’ (सू. ९) ‘औळ आपः’ (सू. १८) अष्टाभ्य औश् (सू. २१) या सूत्रांचें व्याख्यान भाष्यकारांनीं सूत्रव्याख्यानपर श्लोकवार्तिकें देऊन केलें आहे. ‘युष्मदस्मद्भ्यां ङसौश्’...‘साम आकम्’ (सू. २७-३४) या सूत्रांनीं युष्मद् व अस्मद् शब्दांना विभक्तिप्रत्ययांपूर्वीं होणारे अनेक निरनिराळे आदेश सांगितले आहेत व हे शब्द लिंगरहित आहेत असें सांगितलें आहे; यावरून हे शब्द फारच पुरातन कालापासून लोकप्रयोगांत असावे व निरनिराळ्या देशांतील उच्चारण-वैशिष्ट्यामुल्ले त्यांच्या रूपांमध्ये विविधता आली असावी. ‘समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ (सू. ३७) या सूत्राचें विवेचन करतांना ल्यप् आदेश जरी बहिरङ्ग असला तरी तो सर्वांत पूर्वीं करावा असें सांगितलें आहे. ‘सुपां सुलुक्०’ (सू. ३९) या सूत्रानें वेदामध्ये आढळून येणारे विभक्तिप्रत्ययांचे आदेश सांगितले आहेत; हे आदेश वेदामध्ये ठिकठिकाणीं आढळून येत असल्यामुल्ले त्यांचें अवलोकन केलें असतां थोडक्यांत वैदिक भाषेतील सुबन्त शब्दांचें साधारण स्वरूप ध्यानांत येण्यासारखें आहे.

२९०. विभक्तिप्रत्ययनिमित्तकाङ्गकार्यान्हिक (अ. ७ पा. १ आन्हिक २). विभक्ति-प्रत्ययांमुल्ले मागील अंगाला होणारी कार्ये.

या आन्हिकांत सुप् व तिङ् या विभक्तिप्रत्ययांचे योगानें होणाऱ्या नुम् आगम, पुंवद्भाव, अनङ् आदेश व औ अस् इत्यादि अन्त्यादेश यांचें विवेचन केलें आहे. धातूला नुम् हा आगम उपदेशावस्थेंतच लागतो असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. अर्थात् नदि, इदि, निदि, इत्यादि धातू हे वन्प्, मन्प् वगैरंप्रमाणें नन्द्, इन्द्, निन्द् असे नकारोपधच मूलचे असावे; पण पाणिनीनें कित् किंवा ङित् प्रत्यय पुढें असतांना त्यांच्या नकाराचा लोप होत नाही हें दाखविण्याकरितां त्यांतील नकार गाळून इ पुढें जोडून उच्चारण केलें आहे व त्यांना नुम् आगम सांगितला आहे. ‘शे मुचादीनाम्’ (सू. ५९)...‘विभाषा चिण्णमुलोः’ (सू. ६९) या सूत्रांनीं कांहीं

विशिष्ट धातूंना, तसेच 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' (सू. ७०) ... 'इकोचि विभक्तौ' (सू. ७३) या सूत्रांनीं विशिष्ट प्रातिपदिकांना नुम् आगम विशिष्ट प्रत्ययांपूर्वी सांगितला आहे. या नुम् आगमाच्या प्रकरणांमध्ये 'इकोचि विभक्तौ' (सू. ७३) या सूत्रानें नुम् न होतां भाषितपुंस्क नपुंसकलिङ्गी शब्दांचीं पुंलिङ्गी शब्दांप्रमाणें रूपे व्हावीं याकरितां 'तृतीयादिषु०' या पुंवद्भाव सांगणाऱ्या सूत्रांतील पुंवद्भाव शब्दानें अर्थातिदेश घेऊन जो अर्थ घेतला असतां तो शब्द पुंलिङ्गीही चालतो अशा अर्थी असलेल्या शब्दाला पुंवद्भाव होतो अशी 'तृतीयादिषु०' या सूत्राची भाष्यकारांनीं व्याख्या केली आहे. 'तृज्वत् कोष्ठः' व 'स्त्रियां च' (सू. ९५, ९६) या सूत्रांची व्याख्या करतांना 'विभक्तौ' हें पद अनुवृत्तीनें येतें कां नाहीं याविषयी श्लोकवार्तिक उद्धृत करून भाष्यकारांनीं सूत्रार्थ स्पष्ट केला आहे.

२९१. इडागमनिषेधान्हिक (अ. ७ पा. २ आन्हिक १). सिच् प्रत्ययापूर्वी धातूला वृद्धि व आर्धधातुक प्रत्ययांना इट् आगम.

'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' 'अतो हलादेर्लघोः' (सू. १-७) या सूत्रांनीं सिच् प्रत्ययापूर्वी धातूला होणारी वृद्धि व तिचा निषेध सांगितल्यानंतर सूत्रकारांनीं धातूच्या पुढें असलेल्या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला होणाऱ्या इट् आगमाचा विशिष्ट ठिकाणीं निषेध सांगितला आहे. सूत्रकारांनीं इट् आगमाचें विधान करणारीं सूत्रे सांगण्यापूर्वी 'नेड् वशि कृति' वगैरे निषेध-सूत्रे (सू. ८-३४) सांगितलीं आहेत यावरून 'एकाच उपदेशेनुदात्तात्' 'कृसभृ०' (सू. १०-१३) इत्यादि निषेध सूत्रांनीं होणारा इट् आगमाचा बाध हा कोणत्याही इड्विधायक सूत्राचा बाध होतो असा सूत्रकारांचा अभिप्राय भाष्यकारांनीं सांगितला आहे. उपदेशीं एकाच् व अनुदात्त इट् असलेल्या अशा धातूंच्या पुढील वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इट् आगम होत नाहीं असें सामान्य विधान 'एकाच उपदेशे०' या सूत्रानें केलें आहे. या उपदेशीं एकाच् व अनुदात्तेत धातूंचें संपूर्ण परिगणन भाष्यकारांनीं केलें आहे व तेंच कारिका-बद्ध परिगणन सिद्धान्तकौमुदी वगैरे ग्रंथांत मिळतें. आद्याक्षराकडे लक्ष न देतां अन्त्याक्षराकडे लक्ष देऊन क ख ग इत्यादि वर्णांप्रमाणें परिगणन करण्याची वहिवाट फार प्राचीन काली होती व ती बरीच शतके चालू होती असें दिसतें. यानंतर भाष्यकारांनीं 'आर्धधातुकस्थेड् वलादेः' (सू. ३५) हें एकच अधिकाररूप इडागमविधान करणारें सूत्र सांगून हें इडागम-निषेधान्हिक पुरें केलें आहे.

२९२. इडागमविधानान्हिक (अ. ७ पा. २ आन्हिक २) इट् आगमाचें विधान.

'स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' 'किरश्च पञ्चभ्यः' (सू. ३६-७५) या सूत्रांनीं विशिष्ट धातूंच्या पुढील निरनिराळ्या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययांना इडागम नित्य अथवा वैकल्पिक जसा प्रयोगांत उपलब्ध होतो तसा सूत्रकारांनीं सांगितला आहे. या इडागमविधायक सूत्रांमध्ये 'कृसभृ०' या इडागमनिषेधसूत्राचें, तसेंच 'अचस्तास्वत्०' आणि 'क्तो भारद्वाजस्य' (सू. ६१-६३) या इड्विधायक सूत्रांचें प्रयोजन वास्तविकरीत्या कांहीं नस-तांनाही हीं सूत्रे सूत्रकारांनीं केलीं यावरून पुढील व्याकरणांनीं केलेली इडागमाची व निषेधाची व्यवस्था क्वादिनियम या नांवानें प्रसिद्ध आहे. 'रुदादिभ्यः सार्धधातुके' 'ईडजनोर्ध्वे च' (सू. ७६-७८) या सूत्रांनीं रुट् वगैरे विशिष्ट धातूंच्या पुढील वलादि सार्धधातुक प्रत्ययाला इट् आगम सांगितला आहे. 'लिटः सलोपो०' ... 'ईदासः' (सू. ७९-८३) या सूत्रांनीं विशिष्ट धातूंपुढील सार्धधातुक प्रत्ययांना विशिष्ट आदेश सांगितले आहेत. 'अथन आ विभक्तौ' 'रायो हलि'

(सू. ८४, ८५) या सूत्रांनीं अष्टन् व रै शब्द यांच्या अन्त्य वर्णांला आत्व सांगितल्यानंतर सूत्रकारांनीं युष्मद्, अस्मद्, त्यद्, यद्, तद्, किम्, अदस्, इदम् हीं सर्वनामै, त्याप्रमाणेंच त्रि, चतुर् हे संख्याशब्द व जरस् शब्द यांना विशिष्ट विभक्तिप्रत्यय पुढें असतांना विशिष्ट कार्ये सांगितलीं आहेत. शेवटीं 'मृजेर्दृद्धिः' (सू. ११४) या सूत्रानें मृज् धातूच्या स्वराला विशिष्ट प्रत्यय पुढें असतांना वृद्धि सांगितल्यानंतर विशिष्ट तद्धित प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वीच्या प्रातिपदिकांतील पहिल्या स्वराला वृद्धि सांगून सूत्रकारांनीं दुसरा पाद पुरा केला आहे.

२९३. उत्तरपदकार्यान्धिक (अ. ७ पा. ३ आन्धिक १). अंगांतील उत्तरपदाला होणारे वृद्धि वगैरे आदेश.

'देविकाशिशपा०' (सू. १) या सूत्रानें जित्, णित् किंवा कित् तद्धित प्रत्यय पुढें असतांना देविका, शिशपा इत्यादि शब्दांच्या आदिस्वराला वृद्धि न होतां 'आ' आदेश होतो असें सांगितलें आहे; त्याप्रमाणेंच 'द्वारादीनां च' (सू. २-९) इत्यादि सूत्रांनीं द्वार वगैरे शब्दांच्या आदिव्यंजनापुढें 'व' असल्यास 'व'च्या मागे औ, तसेंच 'य' असल्यास 'य'च्या मागे ऐ हे आगम सांगितले आहेत. या ऐ व औ आगमांवरून दिसून येतें कीं जोडाक्षरां-तील दुसरें अक्षर अन्तस्थ असल्यास त्याचे पूर्वीं इ अथवा उ स्वर जोडून उच्चारण सुलभ व स्पष्ट करण्याची सामान्य जनतेची प्रवृत्ति शिष्ट लोकांच्या संस्कृत भाषेतही प्रचलित होत चालली होती. उत्तरपदस्य (सू. १०) हें अधिकारसूत्र करून त्यानंतर (११-३१) सूत्रांनीं उत्तरपदाच्या आदीला वृद्धि सांगितली आहे. साधारणपणें पाहिल्यास आदि-वृद्धि होणोंर उत्तरपद हें पूर्वपदापेक्षां अर्थाच्या दृष्टीनें जास्त महत्त्वाचें दिसून येतें. 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (सू. १४) या शब्दाचें व्याख्यान करतांना भाष्यकारांनीं गांवांचे ग्राम, नगर, संवाह व घोष असे चार प्रकार त्या वेळीं अस्तित्वांत होते तसेंच ग्राम व नगर यांमध्ये फार फरक नसला तरी लोक तो लक्षांत घेऊन प्रयोग करीत असत असें म्हटलें आहे. दोनही पदें सारखीं महत्त्वाचीं असतांना 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते०' (सू. १९) या व यापुढील सूत्रांनीं पूर्व व उत्तर या दोन्ही पदांच्या आदि स्वराला वृद्धि सांगितली आहे. 'हनस्तोऽचिण्णलोः'.....'रुहः पोन्त्यतरस्याम्' (सू. ३२-४३) या सूत्रांनीं णित् प्रत्यय — विशेषतः णिच् प्रत्यय — पुढें असतांना धातूच्या शेवटच्या वर्णांला आदेश किंवा शेवटच्या वर्णापुढें आगम सांगितले आहेत. 'प्रत्ययस्थात्०'.....'आदाचार्याणाम्' (सू. ४४-४९) या सूत्रांनीं स्त्रीलिङ्गी टाप् प्रत्यय लागला असतां पूर्वीं असलेलें अक्षर 'अक' असेल तर त्यांतील 'अ'काराला 'इ'कार विशिष्ट ठिकाणीं सांगितला आहे. साधारणपणें विचार केल्यास—अल्पार्थी क प्रत्यय लावलेला असो अथवा नसो—पुंलिङ्गी नामापासून स्त्रीलिङ्गी नाम जर झालें असेल तर 'अका' याचे ऐवजी 'इका' अशीं अक्षरें शेवटीं दिसून येतात.

२९४. ह्रस्वगुणवृद्धपाद्यङ्गकार्यान्धिक (अ. ७ पा. ३ आन्धिक २) ह्रस्व, गुण वृद्धि वगैरे अङ्गकार्ये.

'ठस्येकः' व 'इसुसुक्तान्तात् कः' (सू. ५०, ५१) या सूत्रांनीं 'ठ' या नाम-धारि प्रत्ययाला सर्वसाधारण 'इक' आदेश पण पूर्वीच्या शब्दाच्या शेवटीं इस्, उस्, उ, ऋ, ल, अथवा त् अल्पास 'इक' च्या ऐवजी 'क' आदेश होतो असें सांगितलें आहे. 'चजोः कु-धिण्यतोः'... 'भोज्यं भक्ष्ये' (सू. ५२-५९) या सूत्रांनीं साधारणतः चवर्गीय व्यञ्जनाला

कवर्गीय व्यञ्जन या स्वरूपानें 'कुत्व' या नांवांनें प्रसिद्ध असलेले आदेश सांगितले आहेत. 'प्राध्मास्था०' व 'शजनोर्जा' (सू. ७८, ७९), या सूत्रांनीं पा प्रा वगैरे विवक्षित धातूंना शित् प्रत्यय पुढें असतांना होणारे पित्र, जिप्र वगैरे सर्वादेश सांगितले आहेत; व त्यानंतर 'मिदेर्गुणः'...गुणोऽपृक्ते' (सू. ८२-९१) सूत्रांनीं धातूच्या शेवटच्या अथवा उपान्त्य इक् स्वरांला गुण सांगितला आहे. 'पुगन्तलधूपधस्य च' (सू. ८६) या सूत्राचें विवरण भाष्यकारांनीं श्लोकबद्ध व्याख्यानवार्तिकें उद्धृत करून फार मार्मिकपणें केलें आहे. या व्याख्यानानाचा उपभोग काहीं शतकें गेल्यानंतर व्याकरणाध्ययन केलेल्या शिष्यांची व विद्वानांची योग्यता व परीक्षा जेव्हां पूर्वपक्षोत्तरपक्षात्मक विवेचनपद्धतीतील प्रश्नोत्तरांवरून केली जाऊ लागली तेव्हां ज्यास्त करण्यांत येऊं लागला; व 'नामि' (सू. ६।४।३) व 'पुगन्तलधूपधस्य च' (सू. ७।३।८६) या सूत्रांवरील पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप विवेचन पंडितसभांमध्ये फारच प्रसिद्धीस आलें. 'अतो दीर्घो यजि' ... 'सुपि च' इत्यादि (सू. १०१-१२०) सूत्रांनीं प्रातिपदिकाला विशिष्ट सुप् प्रत्यय पुढें असतांना होणारे आदेश सांगितले आहेत.

२९५ सामान्याङ्गकार्यान्धिक (अ. ७ पा. ४ आन्धिक १) विशिष्ट ठिकाणीं होणारीं ह्रस्व गुण दीर्घ ईत्वं वगैरे विशिष्ट कार्ये.

मागील चार पादांमध्ये प्रत्ययामुल्लें अंगाला होणाऱ्या व अंगामुल्लें प्रत्ययाला होणाऱ्या ह्रस्व गुण, दीर्घ वृद्धि वगैरे सामान्यतः आढळून येणाऱ्या कार्यांचें सामान्यतः विधान केल्यानंतर या पादामध्ये सूत्रकारांनीं लिटाचे प्रयोग, लुडाचे प्रयोग, णिजन्ताच्या लुडाचे प्रयोग, यङ्लुगन्ताचे प्रयोग यांची सिद्धि करतांना विशिष्ट ठिकाणीं आढळून येणारीं ह्रस्व, गुण, दीर्घ ईत्वं वगैरे कार्ये सांगितलीं आहेत. या कार्यांनीं सिद्ध होणारे प्रयोग भाषेमध्ये फार ठिकाणीं जरी आढळून आले नाहीत तरी सूत्रांचे पौर्वापर्य, विरोध, इत्यादिकांचें सूक्ष्म अवलोकन करून शुद्ध व शिष्टसंमत प्रयोगांचें यथायोग्य ज्ञान संपादन करण्याचे कामीं प्रस्तुत आन्धिकांत भाष्यकारांनीं केलेलें विवेचन एका रीतीनें फार महत्वाचें आहे. या आन्धिकांत या चौथ्या पादांतील एकंदर ९७ सूत्रांपैकी पांचसहा सूत्रांचेंच भाष्यकारांनीं म्हणण्यासारखें विवेचन केलें आहे. 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (सू. १) हें चङ्युरक णिच् पुढें असतांना ह्रस्व सांगणारें सूत्र व 'नाग्लोपि०' हें त्या न्हस्वाचें निषेधसूत्र या दोन्हींचा यथायोग्य विचार करून णिजन्ताच्या लुडाची उदाहरणें निरनिराळ्या धातूंहून साधणें हें एका दृष्टीनें अत्यंत कठिण काम आहे. उदाहरणार्थ—कृत् धातूच्या णिजन्ताहून चङ् केला असतांना अचीकृतत् व अचिकीर्तत् अशीं दोन रूपे होतात किंवा अचीकृतत् व अचकीर्तत् अशीं दोन होतात याविषयी विद्वानांमध्ये तीव्र मतभेद दिसून येतो, काशिकाकारांनीं अचीकृतत् व अचिकीर्तत् अशीं दोन रूपे दिलीं आहेत. हीं णिजन्ताहून चङाचीं रूपे साधतांना द्वित्वापूर्वीं ह्रस्व करावयाचा, तसेंच णिजन्ताहून दुसरा णिच् केला तरी ह्रस्व करावयाचा, असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. 'दयतेर्दिगि लिटि' (सू. ९) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना दिगि आदेश हा द्वित्याचा बाध करतो, पण 'अस्तेर्भूः' 'चक्षिडः ख्याञ्' (सू. २।४।१२, ५४) इत्यादि सूत्रांनीं सांगितलेले भू व ख्या हें आदेश आर्धधातुक प्रत्ययाची विवक्षा अशतांनाच होतात व ते झाल्यानंतर द्वित्व होतें असें येथें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. 'ह्लादिः शेषः' (सू. ६७) या सूत्राच्या अर्थाचें भाष्यकारांनीं मार्मिक विवेचन केलें आहे.

अंगाधिकार समाप्त.

२९६. द्वित्वादिपदकार्यान्धिक. (अ. ८. पा. १ आन्धिक १). पदाला होणाऱ्या द्वित्वाचें विवेचन.

पाणिनीनें सात अध्यायांमध्ये संज्ञा, समास, कृतप्रत्यय, स्त्रीप्रत्यय, तद्धितप्रत्यय, स्वर व अङ्गकार्ये सांगून सुव्रन्त व तिङन्त पदांचें प्रतिपादन केल्यानंतर प्रस्तुत आठव्या अध्यायामध्ये पदांना होणारे द्वित्व, स्वर, दोन पदे जवळजवळ आल्यावर सांनिध्यामुळे होणारीं कार्ये, व उच्चारणवैशिष्ट्यामुळे वर्णांमध्ये होणारे बदल सांगितले आहेत. त्यांपैकी संपूर्ण पदाचें द्विस्वारण केव्हां व कोणत्या अर्थां होतें तें 'सर्वस्य द्वे'.....'द्वन्द्वं रहस्य०' (सू. १-१५) यांमध्ये सांगितलें आहे. 'सर्वस्य द्वे' (सू. १) या सूत्राचें व्याख्यान करतांना पद शब्दाची अनुवृत्ति असल्यामुळे 'सर्वस्य' हा शब्द सूत्रामध्ये नसला तरी पदालाच द्वित्व होईल याविषयी विवेचन करून 'सर्वस्य' या शब्दाची उपयुक्तता भाष्यकारांनीं दाखविली आहे; त्याप्रमाणेंच 'द्वे' या पदानें आदेशरूप द्विवचन घेण्यापेक्षां द्विःप्रयोगरूप द्विवचन घेणें इष्ट आहे असें सूचित केले आहे. द्वित्व केल्यानंतर पुढील भागाला सर्वनिघात होतो असें 'अनुदात्तं च' (सू. ३) या सूत्रानें सांगितलें आहे. 'नित्यवीप्सयोः' (सू. ४) या सूत्रांतील 'वीप्सा' या शब्दाचा 'साकल्यानें संबंध' हा अर्थ आहे; व द्रव्याचा क्रियेशीं अथवा गुणांशीं संपूर्ण संबंध द्विवचन केलें असतां प्रतीयमान होतो असें येथें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. त्याप्रमाणेंच 'तर' हा आतिशायिक प्रत्यय आधीं होतो किंवा नित्य अर्थां द्विवचन आधीं होतें याविषयी विचार करून वक्त्याच्या विवक्षेप्रमाणें प्रयोग होतो असें सांगून 'पचतिपचतितरां तिष्ठति,' व 'आव्यतरमाव्यतरं आनय' हीं उदाहरणें दिलीं आहेत. 'प्रकारे गुणवचनस्य' (सू. १२) या सूत्रांतील 'गुणवचन' या शब्दाच्या अर्थाबद्दल भाष्यकारांनीं मार्मिक विवेचन केलें आहे व 'गौर्वाहीकः' या उदाहरणामध्ये 'गो' हा शब्द प्रकार म्हणजे सादृश्य या अर्थानें युक्त असल्यामुळे गुणवचन जरी मानण्यांत आला तरी त्याला द्वित्व होत नाहीं असें सांगितलें आहे. वार्तिककारांनीं आनुपूर्व्य, चापल, आभीक्ष्ण्य इत्यादि अर्थीही द्वित्वाचें विधान केलें आहे. 'पदस्य' व 'पदात्' (सू. १६-१७) हीं दोन अधिकारसूत्रें करून युष्मद् व अस्मद् शब्दांचे एकाक्षरी आदेश, आमन्त्रितसंज्ञक पद, अतिङन्त पदापुढील तिङन्तपद इत्यादि पदांना सूत्रकारांनीं सर्वनिघात सांगितला आहे व काहीं अपवादस्थलेही दिली आहेत.

२९७. पदानुदात्तविवेचनान्धिक (अ. ८ पा. १ आन्धिक २) पदाच्या सर्वनिघाताला अपवाद.

मागील आन्धिकामध्ये विवक्षित ठिकाणीं पदाला सर्वनिघात सांगितला आहे; त्याला या आन्धिकामध्ये 'गत्यर्थलोटा लृण् चेतृ०'...'तिङि चोदात्तवत्ति' (सू. ५१-७१) या सूत्रांनीं काहीं अपवादस्थले दिली आहेत. त्यांपैकी बहुतेक ठिकाणीं क्रियापदांनाच प्राप्त झालेल्या सर्वनिघाताचा प्रतिषेध सांगितला आहे. या सूत्रांपैकी 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (सू. ६६) हें विशेष महत्त्वाचें आहे. 'यद्वृत्तादनिघातः' असें वाक्य ठिकाठिकाणीं वेदभाष्यामध्ये व टीकांमध्ये आढळतें. 'पूजनात्पूजितमनुदात्तं०' या सूत्राच्या पुढील सूत्रांमध्ये अनुदात्ताचें विधान केलें आहे; त्यांमध्ये 'गतिर्गती' (सू. ७०) हें सूत्र विशेष महत्त्वाचें आहे. 'आमन्त्रितं पूर्वमवियमानवत्' (सू. ७२) या सूत्रानें आमन्त्रित पद हें स्वराच्या वाचर्तीत असून नसल्यासारखें समजावें असें विधान केलें आहे.

सपादसप्ताध्यायी समाप्त.

त्रिपादी

२९८. असिद्धत्वानुशासनान्हिक (अ. ८ पा. २ आन्हिक १). असिद्धत्वाचा अर्थ, उपयुक्तता व कांहीं अपवादस्थले.

या आठव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादाच्या आरंभीच पाणिनीने 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू. १) हे सूत्र करून राहिलेल्या तीन पादांमधील सूत्रे पूर्वीच्या सव्वासात अध्यायांतील सूत्रांना दिसत नाहीत, व त्याप्रमाणेच या तीन पादांतील पूर्वी उच्चारलेल्या सूत्राला पुढे उच्चारलेले सूत्र दिसत नाही असा दंडक घालून दिला आहे. अर्थात् या शास्त्रसमयाचे प्रयोजन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (सू. १।४।२) या शास्त्रसमयाप्रमाणे या तीन पादांतील सूत्रे जरी पर असली तरी ती अदृश्य मानिली गेल्यामुळे पूर्वीच्या सव्वासात अध्यायांतील सूत्रांचा उपयोग झाल्यानंतरच या सूत्रांचा उपयोग करावयाचा हे आहे. या त्रिपादीतील कांहीं सूत्रांमध्ये प्रथ्वा, गुण, वृद्धि इत्यादि संज्ञाशब्द आढळतात; त्यांचा योग्य अर्थ समजून सूत्रार्थ करण्याकरिता वृद्धिरादैच्, अदेङ् गुणः, इको गुणवृद्धी, इदूदे०, तस्मिन्निति निर्दिष्टे०, तस्मादित्युत्तरस्य, मिदचोन्त्यात्परः, आद्यन्तौ टकितौ इत्यादि पूर्वीच्या सव्वासात अध्यायांतील सूत्रांची गरज लागते म्हणून या वृद्धिरादैच् इत्यादि सूत्रांच्या दृष्टीने त्रिपादीतील सूत्रे सिद्ध मानावीच लागतात; व त्याकरिता 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' असा शास्त्रसिद्धान्त येथे भाष्यकारांनी घालून दिला आहे. या सर्वसाधारण असिद्धत्वामुळे कांहीं थोड्या ठिकाणी योग्य रूपसिद्धीला अडचण येते तिचा परिहार करण्याकरिता एकादेशस्वर, संयोगान्तलोप, प्लुति, सिञ्जलोप इत्यादि विधी पूर्वीच्या सव्वासात अध्यायांतील विधींच्या दृष्टीने विशिष्ट प्रसंगी सिद्ध समजले जातात असे वार्तिककारांनी (सू. ८।२।६ वा. १-१५) म्हटले आहे. त्याप्रमाणेच, अपवादसूत्र पर असले तरी ते सिद्ध समजून उत्सर्ग आणि अपवाद या दोन सूत्रांमध्ये ते पर म्हणून उपयोगांत आणण्याकरिता 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या व्यवस्थापक सूत्राचा उपयोग करावा लागतो व उत्सर्गसूत्र बाजूला सारावे लागते. यांशिवाय इतर ठिकाणी या प्रकरणांत 'विप्रतिषेधे परं०' या व्यवस्थापक सूत्राचा उपयोग करता येत नाही. प्रातिपदिकाच्या शेवटी असलेल्या नकाराचा लोप (सू. ७), मनुप् प्रत्ययांतील 'म'काराला 'व'कार (सू. ९-१४), कृप् वगैरे ठिकाणाच्या 'र'ला 'ल' (सू. १८-२२), नुद् आगम (सू. १६), संयोगान्तलोप (सू. २३), सकाराचा लोप (सू. २४-२९), कुत्व (सू. ३०), हकाराला आदेश (सू. ३१-३५) व भष्भाव (सू. ३७) या महत्त्वाच्या कार्यांचे या आन्हिकामध्ये विवेचन केले आहे.

२९९. प्लुतविधानान्हिक (अ. ८ पा. २ आन्हिक २). निष्ठाप्रत्ययाच्या तकाराला होणारे आदेश.

या आन्हिकामध्ये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः०'... 'नसत्तनिपत्ता०' (सू. ४२-६१) या सूत्रांनी निष्ठाप्रत्ययाच्या तकाराला नकार, ककार, वकार इत्यादि विशिष्ट धादूंच्या पुढे विशिष्ट ठिकाणी होणारे आदेश सूत्रकारांनी सांगितले आहेत. 'अनुपसर्गास्तुल्लङ्घीवृद्धीहोद्वाः'

(सू. ५५) या सूत्रांतील कुश या निपातनाचें विवेचन मोठ्या मनोरंजक रीतीने 'कुशेः क एष०' हा श्लोक देऊन भाष्यकारांनीं केलें आहे. हा श्लोक म्हणजे क्लिष्ट व्याकरणशास्त्र-विषयाचें भाष्यकारांनीं वेळोवेळीं जें सुगम व चटकदार विवेचन केलें आहे त्याचा सुंदर नमुना म्हणून देतां देईल. 'जगत्पनूना भवति हि रुचिरा' ही ओळ तर बहारीची आहे. 'पूर्णत्व म्हणजेच सौंदर्य व सौंदर्य म्हणजेच पूर्णता' हें तत्त्व या ठिकाणीं मोठ्या खुबीनें प्रतिपादन केलें आहे. 'Truth is Beauty; Beauty is Truth' ही Keats कवीची ओळ या ठिकाणीं आठवते. 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (सू. ५८) या सूत्राचें विवेचन करतांना भाष्यकारांनीं निरनिराळ्या गणांतील 'विद्' या धातूचीं निरनिराळीं निष्ठान्त रूपे कशीं होतात तें मजेदार श्लोकवार्तिकें देऊन सांगितलें आहे. 'ससञ्जुषो रुः' (सू. ६६)..... 'सिपि धातोर्स्वा' (सू. ७४) या सूत्रांनीं पदाच्या शेवटच्या वर्णाला, विशेषतः सकाराला, होणारा रु म्हणजे रेफ आदेश सांगितला आहे. 'वोरुपधाया दीर्घ इकः'..... 'उपधायां च' (सू. ७६-७८) या सूत्रांनीं उपधासंज्ञक रेफ व 'व'कार यांना दीर्घ सांगितला आहे. अर्थात् या बाबतींत उणादि शब्द विचारांत घ्यावयाचे नाहींत हें भाष्यकारांनीं येथें पुन्हां सांगितलें आहे. 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (सू. ८२) या सूत्रापासून पाद व आन्विक संपेपर्यंत सूत्रकारांनीं त्या वेळीं भाषेमध्यें प्रधातांत असलेल्या प्लुतोच्चारणाचें पर्यालोचन करून निरनिराळ्या प्रसंगीं होणाऱ्या प्लुताचे विधी (सू. ८२-१०८) सांगितले आहेत व भाष्यकारांनीं त्यांतील महत्त्वाच्या विधींचें विवरण केलें आहे. त्यांपैकी 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' (सू. ८३), 'दूराद् हूते च' (सू. ८४), 'गुरोरुत्तो०' (सू. ८६) व 'तयोर्वाचि संहितायाम्' या सूत्रांवरील विवरण महत्त्वाचें आहे.

३०० संधिकार्यान्विक (अ. ८ पा. ३ आन्विक १). रुत्व, रेफाला होणारे आदेश, पदाच्या शेवटच्या वर्णाला होणारे आदेश व विसर्गाला होणारे आदेश.

या आन्विकांत रुत्व व पदान्ती असलेल्या वर्णाला होणारे आदेश सूत्रकारांनीं सांगितले आहेत. हे आदेश साधारणपणें संधिकार्यप्रमाणेंच असल्यामुळें या आन्विकाला संधिकार्यान्विक म्हणतां येईल. 'मनुवसो रु०'... 'कानाम्रेडिते' (सू. १-१२) या सूत्रांनीं विशिष्ट पदांच्या अन्त्य वर्णाला विशिष्ट पद किंवा वर्ण पुढें असतांना रु आदेश सांगितला आहे व त्याच्या पूर्वी विकल्पानें अनुनासिक सांगितला आहे. त्यानंतर ढकार व रेफ पुढें असतांना अनुक्रमें ढकार व रेफ यांचा लोप सांगितल्यानंतर 'खरवसानयोः०' इत्यादि (सू. १५-२२) सूत्रांनीं 'रु'च्या रेफाला विशिष्ट ठिकाणीं विसर्ग, यकार व यकाराची लघुश्रुति अथवा लोप सांगितले आहेत. या यकाराचें लघुश्रुति उच्चारण शाकटायनानें सांगितलें आहे व शाकट्यानें यकाराचा लोप सांगितला आहे (सू. १८-१९). मगध प्रांतांतील अर्धमागधी प्राकृत भाषेमध्यें व्यंजनाचा लोप झाल्यावर त्याचे जागीं यकाराची लघुश्रुति दिसून येते; तर महाराष्ट्री प्राकृतांत व्यंजनाचा पूर्ण लोप दिसून येतो; यावरून शाकटायन हा पौरात्य वैयाकरण होता व शाकल्य हा उदीय वैयाकरण होता या विधानास एक प्रकारची पुष्टि मिळते. 'मोनुस्वारः' 'नपरे नः' (सू. २३-२७) या सूत्रांनीं पदाच्या शेवटच्या मकाराला अनुस्वार, 'न'कार इत्यादि आदेश सांगितल्यानंतर, इ, ए अथवा सू पुढें असतांना शेवटच्या ङकाराच्या पुढें क्, णकारापुढें ट्, सकार व नकार यांचे पुढें ध्र, आणि नकारापुढें त् असे आगम सांगितले आहेत; त्याप्रमाणेंच, रुम् म्हणजे रु ण न् पदाचें शेवटीं असून त्यांच्या पुढें स्वर आल्यास त्या स्वराचे मार्गे 'नेहमी रुम्

म्हणजे इ ण् न हे आगम अनुक्रमें जोडले जातात असें सूत्रकारांनीं सांगितलें आहे. सूत्रकारांचे स्वतःचे व भाष्यकारांचेही प्रयोग पाहिल्यास बहुशः हे आगम लाविलेले मुळींच दिसत नाहीत. यावरून सूत्रकार व भाष्यकार यांचे वेळीं आगमसहित उच्चारण शिष्टसंमत संस्कृत भाषेत प्रचलित होऊं लागलें होतें व तसें सूत्रकार व भाष्यकार यांना पसेत होतें असें दिसतें. यानंतर 'विसर्जनीयस्य सः'.....'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (सू. ३४-५५) या सूत्रांनीं विशिष्ट वर्ण मार्गे किंवा पुढें असतांना विसर्गाला सांगितलेल्या, सकार विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय व षकार या आदेशांचें विवेचन करून भाष्यकारांनीं प्रस्तुत आन्धिक पुरें केलें आहे. 'द्वित्रिश्चतुरिति०' (सू. ४३) व नित्यं समासे०' (सू. ४५) या सूत्रांवरील विवेचन संवादरूप कारिका देऊन मजेदार रीतीनें केलें आहे.

३०१. षत्वादेशान्हिक (अ. ८ पा. ३ आन्हिक २). षत्वादेशविचार.

'सहेः साडः सः' (सू. ५६) या सूत्रानें मागील आन्हिकांत सुरूं केलेल्या षत्वादेशाचेंच विवेचन भाष्यकारांनीं या आन्हिकामध्ये चालूं ठेविलें आहे. मागील आन्हिकांत पदान्तीं असलेल्या सकाराला षकार आदेश सांगणाऱ्या सूत्रांचें विवेचन केलें आहे; तर या आन्हिकांत पदान्तीं नसलेल्या व इण् किंवा कवर्ग यांपुढील आदेश अथवा प्रत्यय यांच्या सकाराला सांगितलेल्या षकाराचें विवेचन केलें आहे. अर्थात्, या वावर्तीत उणादि प्रत्यय हे प्रत्यय म्हणून समजावयाचे नाहीत. भाष्यकारांनीं हें आन्हिक सुरूं करतांनाही या आन्हिकांतील सूत्रांना उपयोगीं असलेलें 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (सू. ५५) हें सूत्र मागील आन्हिकामध्ये घालून त्याचें विवेचन करून मागील आन्हिक पुरें केलें आहे. यावरून भाष्यकारांनीं आन्हिक-विभाग करतांना प्रकरणसमाप्तीकडे लक्ष न देतां अध्यापनाचे वेळीं प्रतिदिवशीं होणाऱ्या पाठसमाप्तीकडे ज्यास्त लक्ष दिलें आहे असें दिसून येतें. हा सकाराला होणारा षकार उच्चारणवैशिष्ट्याचाच एक प्रकार दिसून येतो. 'स्तौतिष्योरेव ण्यभ्यासात्' (सू. ६१) या नियमसूत्राच्या उदाहरणांकडे लक्ष दिल्यास दोन अक्षरांमध्ये लागोपाठ दोन षकार न येतील अशा पद्धतीनेंच शब्दांचें उच्चारण होत असलें पाहिजे. 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति०' (सू. ६५) या सूत्रानें उपसर्गातील इण् वर्णाच्या पुढील व निस् या इण् वर्ण शेवटीं नसलेल्या उपसर्गापुढील सू, सो, स्तु, स्तुम् वगैरे धातूंच्या सकाराला षत्व सांगितलें आहे. त्याप्रमाणेंच 'सदिरप्रतेः' (सू. ६६) स्तन्मेः (सू. ६७) इत्यादि सूत्रांनीं विशिष्ट उपसर्गापुढील विशिष्ट धातूंच्या सकाराला षत्व सांगितलें आहे. हें उपसर्गनिमित्तक षत्व उपसर्गसंबद्ध धातूंच्याच सकाराला करावें, तसेंच नामधातूंच्या सकाराला षत्व करूं नये, असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. 'मत्स्योदके अनुस्यन्देते' या वाक्यांत मत्स्य हा कर्ता प्राणिरूप व उदक हा कर्ता अप्राणिरूप असल्यामुळें 'अनुविपर्यभिनिन्यः०' (सू. ७२) या सूत्रानें षत्व करून 'अनुस्यन्देते मत्स्योदके' असा प्रयोग करावा किंवा 'अनुस्यन्देते०' असा प्रयोग करावा याविषयीं विचार केला असतां ईध्वत्च हें सांगूं शकिल असें विनोदपूर्ण उत्तर भाष्यकारांनीं दिलें आहे. 'इणः वीध्वं०' इत्यादि दोन (सू. ७८, ७९) सूत्रांनीं व त्यानंतर 'समासेद्भुलः सङ्गः' इत्यादि (८०-१०९) सूत्रांनीं विशिष्ट उपसर्गाच्या पुढील विशिष्ट शब्दांच्या सकाराला षकार सांगितला आहे; व त्यानंतर 'न रपरमृषि०' 'सात्यदाद्योः' (सू. १०९, ११०) इत्यादि सूत्रांनीं षत्वाचा निषेध सांगून सूत्रकारांनीं हें षत्वप्रकरण समाप्त केलें आहे.

३०२ णत्वादेशान्हिक (अ. ८ पा. ४ आन्हिक १). णत्व, श्चुत्व, घृत्व, इत्यादि कार्ये.

या आन्हिकांत प्रथमतः 'रषाभ्यां नो णः समानपदे'.....'क्षुभ्रादिषु च' (सू. १-३९) या सूत्रांनीं णत्वाचा विचार केल्यानंतर राहिलेल्या 'स्तोश्चुना श्चुः' इत्यादि (४०-६८) सूत्रांनीं जरी श्चुत्व, घृत्व, द्वित्व, जश्त्व, चर्त्व, अनुनासिक, परसवर्ण, पूर्वसवर्ण, वर्णलोप, स्वरितविधान, व संवृतविधान या महत्वाच्या कार्यांचा विचार केला असला तरी प्रामुख्याने णकारादेशाचे विवेचन केलें असल्यामुलें याला णत्वादेशान्हिक म्हणतां येईल. 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' व 'अदकुप्वाङ्' (सू. १-२) या सूत्रांनीं र अथवा ष नकाराच्या पूर्वी असणें, आणि अद् प्रत्ययांतील वर्ण, क-वर्ग अथवा प-वर्ग यांतील व्यञ्जनं, तसेंच आङ् अथवा नुम्, यांपैकी एकांने अथवा अनेकांनीं व्यवधान असलें तरी हरकत नसणें, या णत्वादेशाविषयींच्या महत्वाच्या बाबी सांगितल्या आहेत. सूत्रांत जरी र हें व्यंजन उच्चारलें असलें तरी क या स्वरापुढीलही नकाराला णत्व होतें असें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे. या णत्वाचे बाबतींत 'समानपदे' या पदानें णत्वाचें निमित्त म्हणजे ऋ, ॠ, ॡ, ॢ आणि 'न'कार हे एकाच पदामध्ये असणें जरूर आहे असें सूत्रकारांनीं सांगितलें आहे. विशिष्ट ठिकाणीं समानपद नसलें तरी णत्व होतें. अशा विशिष्ट ठिकाणांचें परिगणन सूत्रकारांनीं 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः'... 'वा निसनिक्षनिन्दां' (सू. ३-३३) या सूत्रांनीं केलें आहे; व 'न भाभूपकमि०'.....'क्षुभ्रादिषु च' (सू. ३४-३९) या सूत्रांनीं निषेधस्थलें सांगितलीं आहेत. या सूत्रांपैकी 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (सू. ३), 'प्रातिपदिकान्तनुभ्विभक्तिषु च' (सू. ११), 'उपसर्गादसमासेषि णोपदेशस्य' (सू. १४), 'नेर्गदनद०' (सू. १७) हीं णत्वविधायक सूत्रें व 'नशेः पान्तस्य' (सू. ३६) व 'क्षुभ्रादिषु च' (सू. ३९) हीं निषेध-सूत्रें महत्वाचीं आहेत. णत्वाप्रमाणें णत्व सुद्धां प्रांतीय उच्चारणवैशिष्ट्याचाच शिष्टसंमत भाषेवर झालेला एक विशेष प्रकारचा परिणाम म्हटल्यास चालेल. 'स्तोः श्चुना श्चुः'.....'यरोनुनासिके०' (सू. ४०-४५) या सूत्रांनीं णत्वणत्वांप्रमाणें श्चुत्व वगैरे वर्णविकाररूप कार्ये सांगितल्यानंतर सूत्रकारांनीं 'अचो रषाभ्यां द्वे'.....'दीर्घाद्याचार्याणाम्' (सू. ४६-५२) या सूत्रांनीं 'ह' या व्यंजनाशिवाय इतर व्यंजनांना विशिष्ट ठिकाणीं द्वित्व व द्वित्वनिषेध सांगितले आहेत. हें द्वित्वही प्रांतीय शब्दोच्चारणाचा शिष्टसंमत भाषेवर एक प्रकारचा परिणाम आहे असें दिसतें. द्वित्वानंतर जश्त्व चर्त्व इत्यादि वर्णविकार सांगितले आहेत. अशा रीतीनें केवलपदांचें, समस्तपदांचें, व स्वरांचें स्वरूप शक्य तितक्या थोडक्यांत पण संपूर्णपणें स्पष्ट करून झाल्यानंतर सर्वांत शेवटीं उदात्तापुढील अनुदात्ताचें उच्चारण स्वरितरूपानें म्हणजे मध्यम स्वरूपानें होतें (सू. ६७), तसेंच भाषेमध्ये सर्वत्र 'अ' या लघु अकाराचें संवृतच उच्चारण होतें (सू. ६८) असें सांगून सूत्रकारांनीं आपलें अष्टाध्यायी-सूत्र पुरें केलें आहे; व भाष्यकारांनींही 'एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम्' हें वार्तिकवचन उद्धृत करून त्यामधील 'भगवतः पाणिनेः' या पदांनीं सूत्रकारांना भद्दांजलि अर्पण करून व सिद्धम् हा अन्त्यमंगलरूप शब्द उच्चारून आपला व्याकरणमहाभाष्य हा ३६००० श्लोकवितार असलेला ग्रंथ पुरा केला आहे.

महाभाष्यकार व व्याकरणमहाभाष्य.

३०३. महाभाष्य ग्रंथाचें स्वरूप.

पाणिनीनं रूपसिद्धीकडे प्रामुख्याने लक्ष देऊन शास्त्रशुद्ध व शिष्टोच्चारित शब्द कोणते व अपशब्द कोणते हे कळावें व शुद्ध शब्दांचें यथार्थ ज्ञान व्हावें या हेतूने त्याचे वेळीं प्रचारांत असलेल्या संस्कृत भाषेचें उत्तम व्याकरण लिहिले व त्याबरोबर वैदिक शब्दांचें व त्यांच्या स्वर-वैशिष्ट्याचें विवेचन करून वैदिक भाषेचेंही यथार्थ ज्ञान करून दिलें. पाणिनीनंतर थोड्याच कालानें त्याच्या लाघवपूर्ण अष्टाध्यायी ग्रंथाचें ठिकठिकाणीं अध्ययनाध्यापन चालू झालें व व्याख्यानाच्या सारांशस्वरूपाचीं वार्तिके जशीं लिहिण्यांत आली त्याप्रमाणेच कालान्तरानें भाषेमध्ये झालेला फरक लक्षांत घेऊन व प्रचारांत आलेल्या नवीन शब्दांकडे लक्ष देऊन पूरक वार्तिकेही लिहिलीं गेलीं. महाभाष्यकारांनीं पाणिनीच्या सूत्रांचें, तसेंच वर वर्णन केलेल्या दोन्ही प्रकारच्या वार्तिकांचें पूर्ण परिशीलन करून व स्वतःही कांहीं इष्टिवचने घालून सूत्रे व वार्तिके यांचें यथासांग व्याख्यान व विवेचन करणारा विद्वत्तापूर्ण 'महाभाष्य' हा विद्वन्मान्य ग्रंथ लिहिला; व वेदाङ्ग म्हणून समजल्या जाणाऱ्या व्याकरणाचा शास्त्राचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें. वर दिलेल्या पंचाऐशीं आन्हिकांच्या चिकित्सात्मक विवेचनावरून सहज ध्यानांत येईल कीं महाभाष्याची रचना, विषयप्रतिपादनशैली व आन्हिकात्मक विभागणी हीं सर्व अत्यन्त नैसर्गिक स्वरूपाचीं आहेत. महाभाष्य हा पूर्वीं विशिष्ट योजना (plan) करून व काण्डात्मक अथवा अध्यायात्मक अथवा अधिकरणात्मक विभाग करून लिहिलेला स्वतंत्र ग्रंथ नाही. अष्टाध्यायीचा व्याख्यानरूप ग्रंथ असल्यामुळे फार तर अष्टाध्यायीची योजना तीच महाभाष्याची योजना असें म्हणतां येईल. भाष्यकारांनीं आपल्या शिष्यांना ग्रंथ पढवीत असतांना दरेक दिवशीं कांहीं अष्टाध्यायी-सूत्रांचें विस्तृत विवरण केलें असावें व नंतर तेंच विवरण आन्हिकरूपानें लिहिलें असावें असें कांहीं ठिकाणीं चालू प्रकरण मध्येच तोडून आन्हिक संपविल्यावरून, तर इतर कांहीं ठिकाणीं एक प्रकरण संपवून दुसऱ्या प्रकरणाचा नाममात्र आरंभ करून आन्हिक संपविल्यावरून स्पष्ट दिसून येतें. महाभाष्यकारांनीं पूर्वींच्या व्याकरणग्रंथांचें सूक्ष्म अध्ययन करून व वैदिक व लौकिक प्रयोगांचा संपूर्ण अभ्यास करून महाभाष्य हा ग्रंथ रचिल्यामुळे त्यांत आला नाही असा व्याकरणशास्त्राचा कोणताच विषय राहिला नाही. याचा परिणाम साहजिकच असा झाला कीं, शाकटायन, आपिशलि, काश-कृत्स्न इत्यादि महावैयाकरणांनीं लिहिलेल्या व्याकरणग्रंथांचा कांहीं प्रांतामध्ये चालू असलेला अभ्यासही बंद होऊं लागला व सर्व भारतखंडभर पाणिनीय व्याकरणाचा अभ्यास जिकडे तिकडे चालू झाला.

३०४. महाभाष्याविषयीं वैदिकेतरदर्शनाभिमाना व पाणिनीयेतर वैयाकरण यांची अप्रीति.

महाभाष्य हा ग्रंथ पाणिनीच्या अष्टाध्यायीचें पाण्डित्यपूर्ण विवेचन या स्वरूपाचा जरी असला तरी त्यामध्ये बरेचसे नवे व स्वतंत्र व्याकरणविषयक विचार महाभाष्यकारांनीं समाविष्ट केले होते; व वेदग्रंथांच्या पूर्ण प्रामाण्याविषयी उल्लेख करून ठिकठिकाणीं उदाहरणांकरितां वैदिक वाक्यें उद्धृत केलीं होती. त्यामुळे शब्दसिद्धि व शब्दस्वरूपनिरूपण यांशिवाय इतर गोष्टींचा विचार न करतां व कोणत्याही दर्शनाकडे किंवा शास्त्राकडे आपला कल न दाखवितां प्राधान्यानें लौकिक व आपाततः वैदिक भाषेतील शब्दांचें यथार्थ ज्ञान होऊन लौकिक व

वैदिक वाक्यांचा अर्थ योग्य रीतीने कळावा या हेतूने पूर्ण निःपक्षपातीपणाने लिहिलेला ग्रंथ हें अष्टाध्यायी ग्रंथाला असलेलें स्वरूप महाभाष्याला राहिलें नाहीं. वेदाभिमानी पतञ्जलि मुनींनीं जागोजागीं वैदिक वाक्यें उद्धृत करून लिहिलेला महाभाष्यग्रंथ वेदप्रामाण्य मान्य नसणाऱ्या बौद्ध जैन व इतर दर्शनकारांना न आवडणें साहजिकच होतें. कदाचित् कांहीं जुन्या वैयाकरण-संप्रदायांच्या अभिमानी विद्वानांमध्ये असहिष्णुता व मात्सर्यही उत्पन्न झालें असावें. याचा परिणाम असा झाला कीं, कांहीं कालानें म्हणजे साधारणतः दोनचार शतकांनंतर लोकांचें महाभाष्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष झालें; व अष्टाध्यायीवर तसेंच पूर्वव्याकरणांवर आधारलेल्या चान्द्र शाकटायन कालाप वगैरे व्याकरणग्रंथांचा लोकांमध्ये फैलाव झाला व अष्टाध्यायीवरही लहान लहान स्वतंत्र वृत्तिग्रंथ लिहिले गेले. याविषयीं ज्यास्त विवेचन भर्तृहरिच्या कालखंडांत येईलच.

३०५. दंतकथांवर आधारलेला पतंजलीचा जीवनवृत्तान्त.

महाभाष्यकार पतंजलि मुनि यांच्या कालाविषयीं विद्वानांचें बहुतांशीं एकमत झालेंच आहे; व अंतर्गत आणि बाह्य पुराव्यांवरून इसवी सनापूर्वीं दुसरे शतक हा त्यांचा काल देण्यांत येतो (मार्गे पृष्ठ ७ परिच्छेद १० पहा). त्यांच्या जीवनेतिहासाविषयीं माहिती परंपरागत दंतकथांवरून पुढें दिल्याप्रमाणें मिळते : गोनर्द देशामध्ये तपश्चर्या करणाऱ्या व लघुभाष्यग्रंथ लिहिणाऱ्या एका ऋषीच्या अंजलींत सायंकाळीं अर्घ्यदानाचे वेळीं लहान दिव्य बालकरूपानें त्यांचा अवतार झाला व त्यामुळें त्यांचें पतञ्जलि नांव ठेवण्यांत आलें; व त्यांनीं लघुभाष्याचा विस्तार या स्वरूपाचा महाभाष्य हा ग्रंथ लिहिला. हीच आख्यायिका दंतकथांची भर घालून विस्तृत रूपानें पतञ्जलिचरित नांवाच्या आधुनिक लघुकाव्यांत दिलेली आहे. शेपावर अधिष्ठित ध्यानस्थ भगवान् विष्णु शंकराचें ताण्डव नृत्य मनश्चर्क्षुंनीं पहात असतां तह्नीन झाल्यामुळें त्यांच्या माराना शेपाला फार घास झाला. ध्यान संपल्यानंतर शेपानें पृच्छा केली असतां शेपशायींनीं आपण शिवाचें ताण्डवनृत्य पाहत होतीं असें सांगितलें. तें ऐकून शेपानेही ताण्डवनृत्य पाहण्याची आपली इच्छा दर्शविली व शेपशायींनींही पृथ्वीतलावर पतञ्जलि रूपानें शेपाचा अवतार झाल्यावर ती इच्छा सफल होईल असें शेपाला आश्वासन दिलें.

रचण्याची आज्ञा दिली. पतञ्जलि मुनीने आज्ञा मान्य करून महाभाष्यरचनास व शिष्यांना त्याचा पाठ देण्यास सुरवात केली, व आपल्या सहस्रफणायुक्त देहाच्या तेजाने शिष्य दिपून न जावे म्हणून पडद्याआड बसून शिष्यांना पढवण्याचे काम चालू ठेविले. याप्रमाणे तेहेतीस आन्हिके झाल्यानंतर चौतिसाव्या 'वासव' आन्हिकाचा पाठ चालू असतां निरनिराळ्या मुखानीं निरनिराळ्या शंकांचे निवारण करणाऱ्या गुरुजींना प्रत्यक्ष पाहण्याची शिष्यांना इच्छा अथवा दुर्बुद्धि झाली व त्यांनीं पडदा दूर सारला. पडदा दूर होतांच ते सर्व शिष्य भस्मसात् होऊन पडले. इतक्यांत त्या वेळीं बाहेर गेलेला एक शिष्य परत येतांना गुरुजींना दिसला व त्यांनीं जटाधारी तापसाचे रूप घेऊन त्याला सर्व महाभाष्य पढविले; मात्र, शिष्याने बाहेरून परत आल्यावर आचमनादि शौचसंपादन कृत्य न केल्यामुळे त्याला शाप देऊन राक्षसाचे रूप दिले; व त्याने शापांतून मुक्त होण्याविषयी कळकळीची विनंति केल्यानंतर त्याला तुझ्याकडे वेळोवेळीं अध्ययनाकरितां जे जे शिष्य येतील त्यांना तूं 'पच्' धातूच्या निष्ठा-प्रत्ययान्ताचे रूप विचार व जो पक्कः असे उत्तर देईल त्याला तूं संपूर्ण महाभाष्य शिकव म्हणजे तूं शापांतून मुक्त होशील असे आश्वासन दिले. यानंतर पतञ्जलि मुनींनी योगसूत्रे रचून व चरकसंहितेचे प्रतिसंस्करण करून आपले अवतारकृत्य संपविले.

३०७. शेषाचा चन्द्रगुप्त रूपाने पुन्हां अवतार.

यानंतर थोड्याच कालांत शेषाने स्वतःच ब्राह्मणकुलांत अवतार घेऊन चन्द्रगुप्त नांव धारण केले व राक्षसाची गांठ घेतली व राक्षसाने पच् धातूचे निष्ठान्त रूप काय हें विचारले असतां 'पक्कः' असे उत्तर दिले. राक्षसानेही आपल्या गुरुजींच्या आज्ञेप्रमाणे चंद्रगुप्ताला सर्व महाभाष्य पढविले. महाभाष्याचा पाठ घेत असतां दररोज पठनांत आलेला मजकूर वडाच्या पानावर कोरून लिहिण्याचा परिपाठ चंद्रगुप्ताने ठेवला होता. अध्ययन संपूर्ण झाल्यावर त्या वडाच्या पानांचा भारा वस्त्रांत गुंडाळून तो घरी जाण्यास निघाला. एके दिवशीं वाटेत भारा उशाशीं घेऊन तो झोपला असतां एका कोकराने तीं पाने इतस्ततः उडवून टाकली; व तीं पाने गोळा करतां करतां चंद्रगुप्त थकून गेला व त्याला भूक लागली. इतक्यांत एक झूद्र जातीची स्त्री तेथे आली. तिने त्याला लोणी खावयास दिले व वडाचे पानावर समग्र महाभाष्य ग्रंथ लिहून एक ब्राह्मण येईल व त्याने तुझ्याशीं लग्न लावल्यास तुम्ही दोघे सुखी व्हाल असे एका तापसाने मला सांगितल्यावरून मी आपणास मजबरोवर विवाह करण्याची विनंति करित आहे असे ती म्हणाली. चंद्रगुप्ताने ती विनंति मान्य केली पण तिच्याशीं विवाह करण्यापूर्वी ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य या जातींच्या एक एक स्त्रीशीं प्रथम विवाह करून मग तिच्याशीं विवाह करण्यांत येईल असे तिला सांगितले. नंतर तिला घेऊन तो आपल्या गांवीं गेला; व तेथे त्याने चार जातींच्या चार स्त्रियांशीं लग्न केलीं. त्याला प्रत्येकीपासून एक असे चार मुलगे झाले व त्यांचीं नावे त्याने वर्णानुक्रमे वररुचि, विक्रम, भट्टि व भर्तृहरि अशीं ठेवली. यांपैकी भर्तृहरीला त्याने संपूर्ण महाभाष्य शिकविले; पण ते त्याने भर्तृहरि हा झूद्रस्त्रीचा मुलगा असल्यामुळे प्रत्यक्ष शिकविले नाही; परंतु इतरांना शिकवीत असतांना भर्तृहरीला पाठ ऐकण्यास परवानगी दिली. कांहीं वर्षांनीं चन्द्रगुप्ताने हिमालयाकडे प्रयाण केले व चतुर्थाश्रम स्वीकारून गोविंदभगवत्पूज्यपाद नांव धारण केले व शंकराचार्यांना दीक्षा देऊन व विद्यादान करून आपले द्वितीयावतारकृत्य संपविले.

३०८. दाक्षिणात्य पतञ्जलिकथानकांतील ऐतिहासिक तथ्य.

वर दिलेल्या पतञ्जलीच्या जीवनवृत्तान्ताला दाक्षिणात्य पतञ्जलिकथानक असें नांव देतां येईल. या जीवनवृत्तान्तांतील ठळक आढळून येणाऱ्या गोष्टी म्हणजे (१) शेषाच्या पृथ्वीतलावर शंकराचें तांडवनृत्य पाहण्याकरितां पहिला अवतार व महाभाष्यविरचना, (२) ब्राह्मणकुमार रूपानें दुसरा अवतार व भर्तृहरी व इतर शिष्यांना महाभाष्याचें अध्यापन, व (३) चतुर्थाश्रमी श्रीशंकराचार्यांना विद्यादान व दीक्षादान. पतञ्जलीचें हें दाक्षिणात्य जीवनवृत्त दन्तकथामूलक व केवळ काल्पनिकच आहे हें खरें; पण त्याचें सूक्ष्म परीक्षण केल्यास काहीं ऐतिहासिक वृत्त प्रसृत दन्तकथांच्या मुळाशीं असण्याचा संभव आहे. महाभाष्यरचनेनंतर काहीं थोड्या कालावधीतच भारतामध्ये बौद्धधर्माचा व जैन धर्माचा निरनिराळ्या पुष्कळ प्रांतांमध्ये खूपच प्रसार झाल्यामुळे व बौद्धमतावलम्बी व जैनमतावलम्बी विद्वानांनीं समजण्यास सुलभ अशा प्रकारचे पाणिनिसूत्रावर वृत्तिग्रंथ व इतरही व्याकरण-ग्रंथ रचिल्यामुळे पाणिनिसंप्रदायाचे उत्तरेकडील स्थान नाहींस झालें; व दाक्षिणेंत विशेषतः हल्लींच्या मद्रास इलाख्यांत त्याचा जोरांनें प्रचार झाला. 'कालांतरानें साहजिकच दाक्षिणेंतील वैयाकरणांना आपली गुरुशिष्यपरंपरा त्रिमुनींशीं मिळवावी अशी इच्छा झाली व त्यांनीं 'महाभाष्याचें अध्ययन अत्यंत कमी झालें व पर्वतदेशाहून कशीबशी महाभाष्याची एक प्रत मिळवून चंद्रानें महाभाष्याचे पुनरुज्जीवन केलें' या भर्तृहरीनें वाक्यपदीयांत दिलेल्या आख्यायिकेचा फायदा घेऊन महाभाष्यकार पतञ्जलीचा चिंदवरम् या व्याकरणाध्यापनकेन्द्राशीं संबंध जोडून दिला, चंद्रगुप्ताला शेषाच्या अवतार म्हणून म्हटलें, व चंद्रगुप्तानें पर्वत प्रांतांत राहणाऱ्या राक्षसापासून महाभाष्याचें ज्ञान संपादन केलें अशी आख्यायिका तयार केली; इतकेंच नव्हे, तर याच्याही पुढें जाऊन भर्तृहरीला चंद्रगुप्ताचा पुत्र बनविलें. एकंदरीत पाहतां, पतञ्जलि हा एक मोठा मुनि होऊन गेला व त्यानें महाभाष्य रचिलें, काहीं शतकांनीं महाभाष्याचें अध्ययन उत्तरेकडे खंडित झालें ते इतकें कीं त्याची एकच प्रत उरली, चन्द्राचार्यांनीं त्याच्या अभ्यासास पुनः चालना दिली, व भर्तृहरीनें व्याकरणशास्त्रावर ग्रंथ रचून महाभाष्याध्ययनास स्थिरता आणून दिली इतकें ऐतिहासिक तथ्य या दन्तकथांच्या मुळाशीं आहे हें स्पष्ट दिसून येतें.

१ महाभाष्यग्रन्थाविषयी वाक्यपदीयांतील पुढें दिलेले श्लोक विचारांत घेण्याजोगे आहेत:-

प्रायेण संक्षेपरचीनल्पविद्यापरिग्रहान् । संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते ॥

कृतेथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना । सर्वेषां न्यायव्रीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥

अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् । तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ॥

वैजिसौभवहर्षक्षैः शुक्लकर्तानुसारिभिः । आप्ये विप्लवाविते ग्रन्थे संग्रहपतिकण्ठ्युके ॥

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः । काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे

व्यवस्थितः ॥

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यव्रीजानुसारिभिः । स नीतो बहुशास्त्रं चन्द्राचार्यादिभिः

पुनः ॥

न्यायप्रस्थाननागार्स्तान्म्यस्य स्यं च दर्शनम् । प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसंग्रहः ॥

गमनामत्र वेदादिद्रष्टुमात्रमुदाहृतम् । फण्टे तृतीये न्यशेषे भविष्यति विचारणा ॥

वाक्यपदीय २।४८४-४९१

३०९. पतंजलीचें जन्मस्थान, अध्ययनस्थान व निवासस्थान.

ऐतिहासिकदृष्ट्या पतंजलि हा एक अत्यंत तेजस्वी विद्वान् ब्राह्मण ग्रंथकार होऊन गेला. त्याचा जन्म गोनर्द देशांत झाला, त्याच्या आईचें नांव गोणिका होतें व त्यानें शकपूर्व दुसऱ्या शतकामध्ये व्याकरणमहाभाष्य हा ग्रंथ लिहिला. गोनर्द हें हल्लींच्या पंजाब प्रांताच्या एका भागाला नांव होतें असें कांहींचें मत आहे; इतर कांहीं विद्वान् गोनर्दीय हें छ प्रत्यय लावून नामसाधित झाल्यामुळे गोनर्द हा एक पूर्वेकडील देशविभाग होता असें म्हणतात. अयोध्येच्या जवळच्या एका प्रदेशाला गोनर्द हें नांव होतें; व हा प्रदेश इरावतीच्या (रावी नदीच्या) पुष्कळच पूर्वेस असल्यामुळे त्याला प्राग्देश म्हणतांही येतें. इतर कांहीं विद्वान् गोनर्द याचा प्राकृत उच्चार गोण्डु गोण्ड असा होऊन हल्लींचा गोण्ड देश हांच गोनर्द देश असावा असें मानतात. कसेंही असो, पंजाब प्रांतांतील गान्धार, उदीच्य व वाहीक या देशांतील वारिकिसारीक गांवें, खेडी, तलाव इत्यादिकांचीं नांवें व माहिती त्यांच्या व्याकरणमहाभाष्य ग्रंथामध्ये आढळत असल्यामुळे, जन्म कोठेही झाला असला तरी पतंजलि मुनींचें निवासस्थान, शिक्षणस्थान व अभ्यासस्थान विपाश् व रावी या नद्यांच्या उत्तरेस असावें हें निश्चित होतें. वेदग्रंथांचें त्यांचें अध्ययन उत्कृष्ट होतें हें त्यांनीं ठिक-ठिकाणीं संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, धर्मसूत्रें यांतून उद्धृत केलेल्या वाक्यांवरून सिद्ध होतें. त्या वेळच्या पुराण ग्रंथांचें व काव्यनाटकांचेंही त्यांनीं उत्तम ज्ञान संपादन केलें होतें. महाभाष्य लिहिण्यापूर्वी त्यांनीं लघुभाष्य लिहिलें असावें असें ठिकठिकाणीं आढळणाऱ्या व ग्रंथामध्ये मार्गे न आलेल्या विषयाला उद्देशून लिहिलेल्या 'उक्तं वा' या वचनावरून दिसून येतें असें कांहीं लोक म्हणतात; तर इतर कांहींचें मत ज्या कवींच्या अंजलीत पतंजलि मुनि प्रकट झाले त्या कवींनींच लघुभाष्य लिहिलें होतें असें आहे. (याविषयी मार्गे प्रस्तावना परि. १, २ पृष्ठे ७१, ७२ पहा.)

३१०. महाभाष्य, योगसूत्रें व चरकप्रतिसंस्करण या ग्रंथांच्या कर्त्याविषयी विचार.

पतंजलि मुनींनीं महाभाष्याशिवाय योगसूत्रें रचिलीं व आयुर्वेदाच्या जुन्या चरकग्रंथांचें प्रतिसंस्करण केलें अशी लोकांमध्ये दृढ समजूत आहे. पण विद्वानांमध्ये याविषयी तीव्र मतभेद आहे. धनुतेक आधुनिक विद्वानांचें मत चरकप्रतिसंस्करण करणारा व कनिष्क राजाच्या कन्येला रोगांतून मुक्त करणारा इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांतील पतंजलि हा महाभाष्यकार पतंजलीहून निराळा, त्याप्रमाणेंच इसवी सनाच्या तिसऱ्या अथवा चौथ्या शतकांतील योगसूत्रकर्ता पतंजलि या दोघांहूनही निराळा असें आहे. तिन्ही ग्रंथांचा कर्ता एकच पतंजलि या विषयी 'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतंजलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि' हा वैयाकरणकुलांमध्ये महाभाष्याच्या अध्ययनाला प्रत्यक्ष सुरुवात करतोना म्हटला जाणारा श्लोक प्रसिद्ध आहे. अशाच तऱ्हेचा पुराणांचें प्रवचन करण्यापूर्वी म्हटला जाणारा 'नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं वाचं ततो जयमुदीरयेत्' हा श्लोक व त्याप्रमाणेंच 'नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने । सविज्ञानमहामोहप्रादसैककर्मणे' हा शंकरग्रंथांच्या अध्ययनापूर्वी पाटशालांमध्ये गुरु व शिष्य या संबंधाकडून म्हटला जाणारा श्लोक हे लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. 'योगेन चित्तस्य०' हा श्लोक

भोजकृतन्यायवार्तिकांत आढळतो; त्यावरून इसवी सनाच्या अकराव्या शतकामध्ये पतञ्जलि हा योगसूत्र, महाभाष्य व चरकप्रतिसंस्करण या तिहींचाही कर्ता एकच पतञ्जलि होता हे भोजराजांनी आपले मत प्रतिपादन केले होते हे दिसून येते; इतकेच नव्हे तर महाभाष्यकार पतंजलीच्याच धर्तीवर भोजराजांनी व्याकरणावर सरस्वतीकण्ठाभरण, योगशास्त्रावर पातञ्जल-योगसूत्रवृत्ति व वैद्यकावर राजमृगाङ्ग हे ग्रंथ रचिले. नागेशमहर्षींनी मञ्जूषाग्रंथाच्या आरंभी 'आप्तोपदेशरूपः शब्दः प्रमाणम् । आप्तो नाम अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कात्स्न्येन निश्चयवान् । रागादिवशादपि नान्यथावादी यः सः इति चरके पतञ्जलिः' म्हणून पतञ्जलीचा उल्लेख केला आहे.

३११. योगसूत्र, महाभाष्य व चरकसंस्करण या तिन्ही ग्रंथांचे एककर्तृकत्वाविषयी पुरावा.

'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्कायदोषाणां हन्त्रेऽहिपतये नमः' हा चरकटीकाकार चक्रवर्ती याच्या टीकेच्या आरंभीच 'तिन्ही ग्रंथांचा कर्ता एकच पतञ्जलि' असे प्रतिपादन करणारा श्लोक आढळून येतो. 'पातञ्जल' या शब्दाचा अर्थ या ठिकाणी 'पतञ्जलीचा (योगसूत्र) ग्रंथ' हा आहे. या चरकटीकाकार चक्रवर्तीचा काल इसवी सन सोळावे शतक देण्यांत येतो व याची चक्रदत्त आणि चक्रपाणिदत्त अशी नावे आढळून येतात. या चक्रवर्तीने प्रक्रियाकौमुदीवर टीका लिहिली आहे. या वावरीत यापेक्षाही जरा अप्रत्यक्ष पण पूर्वकालच्या ग्रंथांत उपलब्ध असलेला पुरावा भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयांतील 'कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः । चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रेष्वां विशुद्ध्यः' (वा. प. १।१४८) या श्लोकांत मिळतो. प्रस्तुत श्लोक हा भाष्यकारांच्या प्रशंसेचा द्योतक आहे हे पुञ्जराजांनी आपण लिहिलेल्या वाक्यपदीयाच्या दुसऱ्या कांडांतील 'अलब्धगाधे गाम्भीर्याद् उत्तानं इव सौष्ठवात्' या श्लोकाच्या टीकेमध्ये "तदेवं ब्रह्मकाण्डे 'कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः०' इत्यादिश्लोकेन भाष्यकारप्रशंसीकता इह चैव भाष्यप्रशंसेति शास्त्रस्य शास्त्रकर्तृश्च टीकाकृता महत्तोषवर्णिता" या वाक्याने स्पष्ट केले आहे. याशिवाय, महाभाष्याचा आरंभ 'अथ शब्दानुशासनम्' या वाक्याने झाला आहे तसाच योगसूत्राचा आरंभ 'अथ योगानुशासनम्' या वाक्याने झाला आहे; 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' अथवा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' यांसारख्या आरंभवाक्याने झाला

१ या वावरीत पुढील श्लोक विचारांत घेण्यासारखा आहे : 'शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता, वृत्तिं राजमृगाङ्गसंगक्रमपि व्यातन्वता वैद्यके । वाक्चेतोवपुषां मलः फणिभूतां भर्षेय येनोद्भूतः तस्य श्रीरणरत्नमहानृपतेर्वानो जयन्त्युज्ज्वलाः.' (भोजकृतयोगसूत्रवृत्ति).

२ 'पातञ्जे महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः' या शब्देन्दुशेखराच्या आरंभीच्याच श्लोकाचे विवेचन करतांना टीकाकार भैरवविश्व यांनी 'प्रथमं पातञ्जलशब्दोपादानं बलवत्तरमङ्गलाय, महाभाष्यमाश्रोतुं शारीर्यसूत्रभाष्यस्यापि बोधः स्यादतः पातञ्जलपदम् । तावन्मात्रोक्ती परस्परनिश्चायितो महत्पदम्' या वाक्यामध्ये चरकग्रंथाचा पतंजलि हा कर्ता होता असे स्पष्ट सुनाविले आहे. योगसूत्राचा उद्देश या ठिकाणी 'पातञ्जे' या शब्दाने द्यावा व 'पातञ्जले महाभाष्ये च' अथवा 'च' शब्दाचा अपवाद यांसे घ्यावा असे अभिनवचन्द्रिका, निदर्शिका या वचनांना या टीकाकारांनी आपले स्पष्ट मत व्यक्त केले आहे.

नाहीं हीही एक वाच येथें लक्षांत घेण्याजोगी आहे. आत्रेयसंहितेचें पतंजलि मुनींनीं फक्त प्रतिसंस्करणच केलें असल्यामुळें तें आरंभवाक्याचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं. शिवाय, महाभाष्य व योगसूत्र या दोन्ही ग्रंथांमध्ये इष्ट देवतेला केलेलें मंगल आढळून येत नाहीं हीही येथें एक लक्षांत घेण्याजोगी गोष्ट आहे.

३१२. चरक शब्दाचा अर्थ.

चरकसंहितेचें मूळचें नांव आत्रेयसंहिता असें असावें; कारण, त्या संहितेचा कर्ता आत्रेय पुनर्वसु म्हणून दिला आहे, व आत्रेयानें अग्निवेशाला या आयुर्वेदसंहितेचा उपदेश केला असें संहितेतच म्हटलें आहे. हे अग्निवेश व आत्रेय तक्षशिलेमध्ये समकालीन होते असें मानतात. या संहितेचें प्रथम संस्करण चरकानें केलें व दुसरें दृढव्रलानें केलें असें संहितेतच सांगितलें आहे. चरक शब्दाचे कोठेंही निवास न करतां इतस्ततः हिंङ्गारा, हेर, मान्त्रिक, आयुर्वेदज्ञ वैद्य, वंशाग्रनर्तक इत्यादि अनेक अर्थ आहेत. चरक या वेदशाखेचा उल्लेख पाणिनीच्या सूत्रांत आला आहे (सू. ४।३।१०७; ५।१।११) व काशिकाकारांनीं चरक हें वैशम्पायनाचेंच दुसरें नांव होतें असें म्हटलें आहे (सू. ४।३।१०४ काशिकावृत्ति). कृष्णयजुर्वेदाची चरक नांवाची एक शाखा होती. तिचे अनुयायीही चरक नांवानें संशोधिले जात असत. आत्रेय-संहितेचें प्रतिसंस्करण करणारा चरक हा शेषाचा अवतार होता असेंही मागाहून मानण्यांत आलें. पतंजलि या नांवाचा उल्लेख चरकसंहितेमध्ये कोठेंही मिळत नाहीं. पतंजलीचेंच चरक हें नांव होतें असा पौर्वात्य देशीयांचा समज होता. थोडक्यांत दिलेल्या या सर्व वृत्तान्तावरून असें म्हणतां येणें शक्य आहे कीं चरकशाखेच्या अनुयायी एका विख्यात मौलिक आयुर्वेदज्ञ यायावर ब्राह्मणानें अग्निवेशसंहितेचें प्रतिसंस्करण केलें; व त्यानंतर आत्रेय अथवा अग्निवेश या दोघांचाही उल्लेख संहिताकार म्हणून न होतां चरकाचा उल्लेख होऊं लागला व त्या संहितेला चरकसंहिता म्हणून नांव प्राप्त झालें. हे चरक शाखेचे लोक साधारणतः आयुर्वेदज्ञ, मन्त्रज्ञ व नागाचे उपासक असत. या लोकांमध्ये कोणीही लोकोत्तरप्रतिभाशाली पुरुष झाला तर त्याला नागाचा अथवा शेषाचा अवतार मानण्यांत येणें साहजिकच होतें; व त्याप्रमाणेंच चरक हा शेषाचा अवतार होता असा प्रवाद लोकांमध्ये प्रसृत झाला. महाभाष्यकर्ता पतंजलि यालाही शेषाचा अवतार म्हणून समजण्यांत आलें. या दोनही सारख्या घटनांमुळे चरकसंहिताकर्ता चरक व महाभाष्यकर्ता पतंजलि हे एकच म्हणून समजण्यांत आलें असावें. कदाचित् चरक-शाखाध्यायी म्हणून चरक हें उपनांव धारण करणाऱ्या पतंजलि नांवाच्या प्रतिभाशाली ब्राह्मणानेंच दोनही ग्रंथ रचिले असावे.

३१३. योगसूत्रें, महाभाष्य व चरकप्रतिसंस्करण या ग्रंथांचें एककर्तृकत्व.

महाभाष्यामधील आरम्भीच दिलेल्या 'शं नो देवीरभिष्टे,' 'इष्टोर्जे त्या,' 'अग्निमीळे पुरोहितम्,' व 'अग्न आयाहि' या चार वाक्यांपैकीं कृष्णयजुर्वेदाचें 'शं नो देवी:' हें वाक्य प्रथम दिलें असल्यामुळे भाष्यकार हे कृष्णयजुर्वेदाच्या चरक शाखेचे अनुयायी असावे. महाभाष्यांतील अनेक उल्लेखांवरून पतंजलीनें सर्व भरतखंडभर प्रवास केला होता व त्याला आयुर्वेदाची वरीच माहिती होती असें दिसून येतें. दधिन्नपुसं प्रत्यन्नो ज्वरः, नट्टलोदकं पादरोगः अर्गा

वचने महाभाष्यामध्ये आढळतात. पतञ्जलि हा पूर्वेकडील म्हणजे रावीनदीचे पूर्वेकडील प्रयाग जवळच्या गोनर्द देशाचा रहाणारा होता, त्याचे अध्ययन तक्षशिलेमध्ये अथवा शलातुर (लाहोर) मध्ये झाले होते, त्याने सर्व देशभर प्रवास केला होता, व त्याने आरंभी आत्रेय संहितेचे परिष्करण केले व नंतर महाभाष्य रचिले व नंतर योगसूत्र रचिले असे म्हणणे शक्य आहे. योगसूत्रामध्ये आर्ष प्रयोग नाहीत, प्रतिपाद्य विषय जरी समजावयास कठिण असला तरी इतर सूत्रांप्रमाणे सूत्राचा अर्थ करावयास कष्ट पडत नाहीत; तो सुलभ रीतीने करता येतो व अध्याहाराची जुरुर लागत नाही. या इतर शास्त्रावरील सूत्राशी तुलना करता दिसून येणाऱ्या योगसूत्राच्या वैशिष्ट्यामुळे योगसूत्रकर्ता मोठा व्याकरण असावा व 'अथ योगानुशासनम्' या प्रथमसूत्राच्या शब्दरचनेवरून व 'प्रत्ययानुपदय' (यो. सू. २।२०) या व्याकरणसूत्रसिद्धे नेहमी न आढळणाऱ्या शब्दप्रयोगावरून योगसूत्रकर्ताही महाभाष्यकार पतञ्जलीच असावा असे म्हणणे शक्य आहे. अनेक शास्त्रांमध्ये उत्तम प्रतीची ग्रंथनिर्मिति प्रतिभासंपन्न गाढ विद्वानांला कीर्ता येते हे वाचस्पतिमिश्र, अभिनवगुप्त, माधवाचार्य, अप्पयदीक्षित, नागेश इत्यादि विद्वानांनी केलेल्या ग्रंथकार्यावरून स्पष्ट होते. फार काय, हल्लींच्याच काळांत गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांनीही व्याकरण वेदान्त, मीमांसा, धर्मशास्त्र इत्यादि शास्त्रांवर उत्तम ग्रंथनिर्मिति केली आहे; इतकेच नव्हे, तर सर्वदर्शनसंग्रहासारख्या ग्रंथावर विचारपरिष्कृत टीका लिहितांना त्यांनी आपला प्रत्येक दर्शनाचा सूक्ष्म अभ्यास व ज्ञान प्रकट केले आहे.

३१४. महाभाष्यकारांच्या वेळची समाजस्थिति.

महाभाष्यकारांचा ग्रंथाभ्यास व ग्रंथनिर्मिति ही शास्त्रीय असल्यामुळे त्यांमध्ये आलेल्या उल्लेखांवरून सर्वसाधारण समाजाच्या परिस्थितीचे आकलन करता येणे शक्य नाही; तरी पण, वरच्या दर्जाच्या विशेषतः विद्याजीवी लोकांच्याबद्दल कांहीं विधाने करता येतील. जाती व पोटजाती यांमध्ये समाजाची विभागणी त्यांचे काली झाली होती; या जाती जन्मावरून व धंद्यावरून पडलेल्या दोनही प्रकारच्या होत्या. वरचे वर्गात मोठ्ठ्यांच्या विशेषतः विद्याजीवी लोकांचा उल्लेख गोलनांवांनी व वडील मनुष्य जीवंत असल्यास युवनामांनी केला जात असे. खालचे पातळींतील लोकांचा उल्लेख जीविकासाधनांवरून केला जात असे व त्यांतील विशिष्ट व्यक्तींचा उल्लेख आईच्या नांवापुढे सुत अथवा पुत्र शब्द जोडून केला जात असे. वरचे वर्गात

१ या बाबतीत डॉ. मॅक्सम्यूलर यांनी "Both Lassen and Garbe, seem inclined to accept the identity of the two Patañjalis, but this would force us to ascribe the most heterogeneous works to one and the same author" या शब्दामध्ये महाभाष्यकार पतञ्जलि व योगसूत्रकर्ता पतञ्जलि हे निराळे असण्याला 'अत्यन्तभिन्न अशा शास्त्रांवर एकाच मनुष्याला लिहितां येणे अशक्य आहे' असे कारण दिले आहे. अत्यंत अपरिचित संस्कृत भाषेचे व शास्त्रांचे अध्ययन करणाऱ्या प्राश्नात्य पंडितांच्या सापत्तीत हे कारण देतां येईल; पण भारतीयांना अत्यंत विभिन्न अशा शास्त्रांचे अध्ययन करणे हे अशक्य नाही. आत्मरूपनदोष पत्करून सांगावयाचे गूढत्वास लेखकांनीही जैन दर्शनाच्या व अर्धमागधी भाषेचा अभ्यास करून जैन दर्शनांतील विशिष्टविशिकां प्रमाणे व जैनमन्यशास्त्रांतील भैरवप्रायवृत्त या ग्रंथाचे संपादन केले आहे; व त्याप्रमाणेच जो तिसराशास्त्रावरील तैत्तिरीयप्राय रसूत्र टीका लिहिती आहे व वेदान्त व व्याकरण या तिसऱ्यांही अध्ययन व अध्यापन अनेक वर्षे केले आहे.

स्त्रियांचे नांवाचा उल्लेख करण्याचा प्रसंग क्वचित्च येई; व तो त्यांच्या विशिष्ट नावानेच केला जात असे. कधी कधी गोतनांवानेही केला जात असे. खालचे वर्गातील स्त्रियांना पुष्कळ वेळा त्यांचे ठिकाणी आढळणाऱ्या कांही वैशिष्ट्यामुळे, किंवा कांही विशिष्ट प्रसंगांमुळेही विशिष्ट नावे दिली जात असत. सामान्यतः लोकांचे ग्रामोद्योग व शेती हे दोनच मुख्य धंदे होते. महाभाष्यामध्ये कांही आयुधजीवी लोकांनाही उल्लेख आहे, त्यावरून कांही लढवऱ्या जातीही होत्या; व त्यातील लोकांच्या सेनेच्या तुकड्या केल्या जात असत असे दिसते. सिंधुप्रांतांतील घोड्यांचाही उल्लेख महाभाष्यामध्ये आढळतो. लोकांच्या निवासस्थानांपैकी ग्राम, घोष, संवाह व नगर यां चार मुख्य विभागांचा उल्लेख महाभाष्यामध्ये आढळतो. प्रत्येक गांव हे स्वयंपूर्ण असे व त्यामध्ये पांच प्रकारचे शिल्पी रहात असत. त्यांशिवाय त्यांचे पौरोहित्य करणारे वैदिक ब्राह्मण व त्यांचेवर अवलंबून राहणारे इतर लोकही असत. गांवकऱ्यांचे उत्पन्न साधारणतः व्याज, मालकी, फायदा, कर व नजराणा या पांच प्रकारचे असे. व्यापार शकटसार्थानीं स्थलमार्गाने केला जात असे; फार काय मिर, लवंगा वगैरे दूर देशाहून येणारे जिनसही स्थलमार्गाने आणले जात असत. मापे व वजन कित्येक शतकांपूर्वीपासूनच चालू होती. विनिमय हा जिनसांनीं चालू असला तरी चांदीचीं अथवा सोन्याचीं नाणींही विनिमयाचीं मुख्य साधने होती हे कार्षापण, शतमान, वन्न, निमान इत्यादि शब्दांवरून सिद्ध होते. 'बोडश माषाः कार्षापणम्' या वाक्यावरून मोठ्या उडदाच्या शेंगेत सोळा उडीद निघत व त्यांच्या वजनाचे कार्षापण हे सोन्याचे, चांदीचे व तांब्याचेही हल्लीच्या मोहोर, रुपया, टक्कू पैसा, यांप्रमाणे नाणे होते.

३१५. महाभाष्यकारांच्या वेळची ग्रंथसंपत्ति.

भाष्यकारांचे वेळीं अनेक धर्मग्रंथ प्रसृत होते व त्यांमध्ये नेहमीं विरोधवृत्ति दिसून येई हे 'श्रमणब्राह्मणम्' या भाष्यकारांना दिलेल्या उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येते. ग्रंथसमृद्धि ही बहुतांशी वैदिक व वेदमूलक शाखाग्रंथ, अंगग्रंथ, पुराणग्रंथ या प्रकारची असे. शास्त्रग्रंथनिर्मितीही चालू होती व त्याबरोबर कांही काव्ये नाटक व कथाही लिहिल्या गेल्या होत्या. बौद्ध व जैन वाङ्मयाचा उल्लेख महाभाष्यामध्ये जरी आला नसला तरी पुष्कळ ग्रंथ पाली व अर्धमागधी या भाषांमध्ये लिहिले गेले होते. अर्थात् या ग्रंथांचे पठन व पाठन बौद्ध भिक्षू व जैनश्रमण हेच बहुशः करीत असत. देवतांच्या प्रतिमांची पूजा चालू झाली होती, मंदिरांही बांधली जात होती व त्यांमध्ये देवतांच्या मूर्तीची व ऐतिहासिक विभूतींची पूजा चालू झाली होती. बहुजनसमाजाला पौराणिकांकडून व कीर्तनकारांकडून पूर्वैतिहासाचे, धर्मतत्त्वांचे तसेच नीतितत्त्वांचेही ज्ञान मिळत असे. शिवाय निरनिराळ्या कुटुंबांतील वैशिष्ट्यपूर्ण हकीगत व बृद्धपुरुष व बृद्धस्त्रिया यांचेकडून तरुण पिढीला मिळत असत. नाट्यप्रयोग, नृत्यप्रयोग, व निरनिराळ्या कलांतील कौशल्यप्रदर्शन हीं करमणुकीचीं साधने असत. एकंदरीत त्या वेळचा समाज हा साधारणतः सुखी व संपन्न होता असे दिसून येते.

३१६. महाभाष्यकारांच्या वेळचे धर्मसंप्रदाय.

महाभाष्याचा काल म्हणजे मौर्य घराण्याचा शेवट व शुद्ध घराण्याचा आरंभ. मौर्य घराण्यांतील शेवटचा राजा बृहद्रथ याला त्याचा सेनापति पुष्पमित्र याने ठार केले व त्याचे

राज्य काबीज केलें. राज्याची राजधानी पाटलिपुत्र शहर होतें. जरी आंध्र वगैरे देशांवर लहान लहान राजे साधारण स्वतंत्रपणें राज्य करीत असले तरी पुष्यमित्राच्या साम्राज्याचा विस्तार वंग देशापासून मालव देशापर्यंत, व पंजाबापासून नर्मदेपर्यंत होता. या पुष्यमित्रांनं अश्वमेध यज्ञ केला त्यावेळीं पौरोहित्यकर्म पतंजलीकडे होतें असें ' इह पुष्यमित्रं याजयामः ' या वाक्यावरून कांहीं लोक अनुमान काढतात. पतञ्जलीचे वेळीं आर्यसंस्कृति व आर्यविद्या यांचा सर्वत्र प्रसार झाला होता. बहुजनसमाजामध्ये अनेक ठिकाणीं—विशेषतः पूर्वेकडील मगध देशांत—जरी बौद्ध व जैन मतांचा प्रसार झाला होता तरी त्याचा परिणाम खालच्या दर्जाच्या बहुजनसमाजावर जातिविद्वेष अथवा धर्मविद्वेष या स्वरूपाचा झाला नव्हता. ज्या-प्रमाणें निरनिराळ्या वैदिक दर्शनांच्या विद्वानांमध्ये एकमेकांत वादविवाद होत असत त्याप्रमाणेंच वैदिकदर्शनाभिमानी विद्वान् ब्राह्मण, विद्वान् बौद्ध भिक्षू, व विद्वान् जैन श्रमण यांमध्येही चुरशीचे वादविवाद होत असत.

३१७. भाष्यकारांचे वेळची भौगोलिक परिस्थिति.

भाषादृष्ट्या त्या वेळीं भारताचे उदीच्य व प्राच्य असे दोन विभाग झाल्यासारखे होते. रावी नदीच्या पश्चिमेकडील व उत्तरेकडील विभागाला उदीच्य विभाग म्हणत; व दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील विभागाला प्राक् विभाग म्हणत. उदीच्य विभागामध्ये सौवीर, वाहीक, गान्धार, यौधेय, कश्मीर इत्यादि देशांचा अंतर्भाव होत असे; प्राग्विभाग हा उदीच्य विभागाच्या मानांनं फार विस्तृत होता व त्यामध्ये शूरसेन, मालव, सांकाश्यक, कोसल, विदेह, मगध, अङ्ग, कलिङ्ग, सुह्य, महाकोसल व दक्षिणापथ यांचा अंतर्भाव होत असे. ' प्रागुदञ्चौ विभजते० ' या काशिकेमध्ये उद्धृत केलेल्या श्लोक-वार्तिकामध्ये हे विभाग दिले आहेत. प्राग्विभागाचा विस्तार भाष्यकारांचे वेळींही रावी ते ब्रह्मपुत्रा व हिमालय ते विन्ध्य असा मानिला जात असे हें ' न हि अन्यत्र (प्राचामन्यत्र) भरताः सन्ति ' या वाक्यावरून स्पष्ट होतें. या सर्व प्रांतांतील मुख्य मुख्य नगरांना जोडणारे चांगले रस्ते होते व त्यावरून मालाची वाहतूक व्यापारी लोक करीत असत. साकेत, मथुरा, वृध्न व पाटलिपुत्र या शहरांना जोडणाऱ्या रस्त्यांचा महाभाष्यामध्ये उल्लेखच आला आहे. या स्थलपथांशिवाय, पाण्यांतून म्हणजे नद्यांतून अथवा समुद्रविभागांतून नेआण होत असलेल्या मार्गांना वारिपथ म्हणत, अरण्यांतून जाणाऱ्या साधारण मार्गांना जङ्गलपथ म्हणत व ठोंगरांतून जाणाऱ्या पाऊलवाटांना अविपथ म्हणत असत. पाटलिपुत्र हें त्या वेळचें राजधानीचें शहर होतें व मगधप्रांतही फार सुपीक होता. मगधाचे खालोखाल गंगा व यमुना या नद्यांमधील व या नद्यांच्या कांडचा विशेषतः उत्तरेकडचा प्रांतही सुपीक होता. या प्रांताला सांकाश्यक नांव देण्यांत येत असे. भाष्यकारांनीं ' सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः ' असें एके ठिकाणीं उदाहरणवाक्य म्हणून दिलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें. उज्जयिनी, अवन्ती, वृध्न, पाटलिपुत्र, साकेत, मथुरा व जित्वरी (व्यापारी लोकांच्या व्यवहारामध्ये संशोधिली जाणारी वाराणसी नगरी) या मोठ्या नगरांचा भाष्यकारांनीं उल्लेख केला आहे. पाटलिपुत्र जरी पुष्यमित्राच्या राजधानीचें शहर होतें तरी भाष्यकारांनीं वेळीं पाणिनिपूर्वकापासून विलक्षण अगळेले तत्त्वज्ञान हेंच विद्याकेन्द्र होतें व उदीच्य देशांतील भाषा हीच ग्रिह्यमत घेवूनभाषा असें समजलें जात असे. भाष्यकारांनीं धार्वाकभाषा व्याख्या दिली आहे व विलेमचे व ग्रिह्यमत भाषा व उच्चारण यांमध्ये उदीच्य

विभागांच्या तोडीचा म्हणून आर्यावर्ताचा उल्लेख केला आहे; त्यावरून भाष्यकारांचे वेळीं तक्षशिला हें जरी मुख्य विद्याकेन्द्र असलें तरी उज्जयिनी व वाराणसी हींही विद्याकेन्द्रें गणलीं जात असत. मगध प्रांत व त्यांतील वैशाली व पाटलिपुत्र हीं नगरें मात्र विशेषतः बौद्ध व जैन विद्यांच्या व पाली व प्राकृत ग्रंथांच्या अध्ययनाचीं केन्द्रें म्हणून समजलीं जात. पूर्वेकडे मगध, अङ्ग व कलिङ्ग, तसेंच उत्तरेकडे वाहीक, या प्रांतांतील संस्कृति, भाषा व उच्चारण हीं जरी कमी दर्जाचीं गणिलीं गेलीं असलीं तरी या देशांविषयीं अनादराची व तिरस्काराची भावना भाष्यकारांचे वेळीं नसावी. दक्षिणेकडील चेर, केरल व पाण्ड्य या प्रांतांचाही उल्लेख महाभाष्यामध्ये आला आहे. सौर्य या नांवाच्या हिमालयाच्या दोन शिखरांचा महाभाष्यामध्ये उल्लेख आला आहे पण तीं कोणतीं हें सांगता येत नाही.

३१८. महाभाष्यकारांच्या वेळची संस्कृतभाषा.

महाभाष्य या ग्रंथाचा विषय कितीही गंभीर व समजण्यास कठिण असला तरी भाष्यकारांची भाषा अत्यंत सुबोध व प्रसादयुक्त अशी आहे. 'अलब्धलाभे गांभीर्याद् उत्तान इव सौष्टवात्' असें महाभाष्य ग्रंथाचें स्वरूप एका ओळींत भर्तृहरिनें स्पष्ट सांगितलें आहे. लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारामध्ये प्रचारांत नसलेले शब्द महाभाष्यामध्ये मुळींच आढळून येत नाहीत. त्याप्रमाणेंच लांत्रलचक्र समास व क्षिष्टशब्द-रचना यांनाही भाष्यामध्ये स्थान नाही. भाष्यकारांचे वेळीं जरी पाली व प्राकृत भाषा बहुजनसमाजामध्ये प्रचारांत व व्यवहारांत असल्या, तरी त्यांमध्ये जैन व बौद्ध धार्मिक ग्रंथच लिहिले गेले होते. वाङ्मयाकरितां, विद्वानांच्या विचारविनिमयाकरितां, त्याप्रमाणेंच महत्त्वाचे उल्लेख व टिप्पणें याकरितां संस्कृतभाषाच प्रचारांत होती. वैदिक वाङ्मयही याच भाषेंत लिहिलें गेलें होतें. वेदग्रंथांमध्ये वेदग्रंथ जितका जुना त्या मानानें ज्यास्त आर्ष प्रयोग दिसून येत. वैदिक भाषा ही त्या वेळच्या प्रचारांत असलेल्या संस्कृत भाषेपेक्षां निराळी होती असें मानणें मुळींच सयुक्तिक होणार नाही. कारण, धातू व प्रातिपदिके व त्यांना लागणारे कृतप्रत्यय, तद्धितप्रत्यय, विभक्तिप्रत्यय व विभक्त्यर्थ हे दोन्ही भाषांमध्ये तेच होते व वाक्यांतील शब्दरचनाही तीच होती. पाणिनीनें या कारणांमुळेच वैदिकप्रयोगांकरितां निराळें प्रकरण केलें नाही. जीं कांहीं थोडीं वैदिकरूपे लौकिक भाषेंतील रूपांहून निराळीं दिसतील त्या रूपांचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां त्यानें विशिष्ट सूत्रे केलीं आहेत; पण त्या सूत्रांची संख्या इतर सूत्रांच्या मानानें अगदींच कमी आहे. स्वरविचार मात्र एकाच ठिकाणीं सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या पादाचे शेवटीं व दुसऱ्या पादामध्ये पाणिनीनें केला आहे; पण भाषेमध्येही त्या वेळीं शब्दांचें सस्वर उच्चारण होत असल्यामुळे व स्वरप्रकरणामध्येही फक्त वेदांमध्ये निराळे आढळून येणारे स्वर फारच थोड्या सूत्रांनी दाखविले गेले असल्यामुळे स्वरप्रकरणाला वैदिक व्याकरणाचा एक भाग असें म्हणतां येणार नाही. णित्वप्रकरण, षत्वप्रकरण, इणित्वप्रकरण, अथवा इड्विधिप्रकरण यांप्रमाणें पाणिनीनें त्याविषयीं सर्व विधी एकामागून एक सांगितले आहेत, येवढेंच काय तें वैशिष्ट्य आहे.

३१९. महाभाष्यकारांच्या वेळचे व्याकरणग्रंथ.

भाष्यकारांच्या वेळच्या संस्कृत भाषेचीं पाणिनिपूर्व शाकटायन, आपिशलि, शाकल्य, भारद्वाज इत्यादि व्याकरणानीं व्याकरणें केलीं होती; त्यांप्रमाणेंच पाणिनीनंतर भाष्यकारांच्या पूर्वीही कलापि,

काशकृत्स्न, व्याघ्रपाद्, कुणरवाडव इत्यादि वैयाकरणांनी व्याकरणे रचिली होती. या पाणिनि-व्याकरणांसारख्या व्याकरणांशिवाय पाणिनि-सूत्रांवरही भाष्यकारांपूर्वी कांहीं वैयाकरणांनी वृत्ती लिहिल्या होत्या असे वेळोवेळी भाष्यामध्ये आलेल्या अपर आह, अन्ये आहुः इत्यादि वाक्यांवरून स्पष्ट दिसून येते. त्यांपैकी कुणीच्या वृत्तीचा भाष्यामध्ये नामनिर्देशपूर्वक उल्लेख आला आहे. कांहीं वृत्तिकारांनी पाणिनिसूत्रांचा भाष्यकारांनी जो पाठ घेतला आहे त्यापेक्षा निराळा पाठभेद घेतला आहे; पण अशी स्थळे फारच थोडी आहेत. अष्टाध्यायीच्या शेषटी 'दीर्घादी-चार्याणाम्' (सू. ८।४।५२) या सूत्रानंतर अष्टाध्यायी-सूत्रपाठामध्ये दिलेल्या 'झलां जश् झशि'... अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (सू. ८।४।५३-५७) या पांच सूत्रांचे पूर्वी 'अनुस्वारस्य ययि०'... 'शश्छोटि' (८।४।५८-६३) हीं सहा सूत्रे भाष्यकारांनी दिली आहेत असे हरिदीक्षितांनी 'न पदान्त०' (स. १।१।५८) या सूत्राचे विवेचन करतांना लघुशब्दरत्नामध्ये म्हटले आहे; व भाष्यकारांच्या पाठाला 'भाष्यसंमतोऽष्टाध्यायीपाठ' असे म्हटले आहे. डॉ. क्रील्होर्न यांनी मुद्रित केलेल्या प्रतीत काशिकाकार व सिद्धान्तकौमुदीकार यांनी स्वीकारलेल्या अष्टाध्यायीसूत्रपाठाप्रमाणेच पाठ मिळतो. हरिदीक्षित यांनी भाष्यसंमत अष्टाध्यायीपाठ म्हणून निर्दिष्ट केलेला सूत्रपाठ काही येथे मुद्रित केलेल्या प्रतीत सांपडतो. याविषयी कांहीं विवेचन मागे परिच्छेद ६७ पृष्ठे १५६-१५७ यांमध्ये केलेच आहे.

३२०. महाभाष्यकारांची लेखनपद्धति.

लोकोत्तगुडियुक्त, प्रतिभाशाली व सर्वशास्त्राभ्याससंपन्न पतञ्जाले मुनींनी आपल्या वेळच्या नैसर्गिक संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवून महाभाष्य हा ग्रंथ रचिला असल्यामुळे त्यातील भाषा सहजसुंदर, सरल, अर्थपूर्ण व प्रसादयुक्त अशी असणे साहजिकच आहे. निरनिराळ्या शास्त्रांतील सूत्रांवर विद्वानांनी लिहिलेल्या अर्थव्याख्यानरूप विद्वत्तापूर्ण भाष्यांमध्ये महाभाष्याचे स्थान फारच वरच्या दर्जाचे आहे. भाषासौष्टवाचे बाबतीत संस्कृत भाषेमध्ये शारीरभाष्यापेक्षाही महाभाष्य ज्यास्त सरस ठरते. महाभाष्य हा शास्त्रीय ग्रंथ असल्यामुळे ठिकठिकाणी पारिभाषिक शब्द व शास्त्रीय विवेचन जरी अपरिहार्य असले तरी भाष्यकारांचे लिखाण परिचित लोकव्यवहारात आढळणाऱ्या सरल निसर्गसुंदर बोलभाषेमध्ये लिहिले गेले असल्यामुळे शास्त्रीय व्युत्पत्ति असलेल्या संस्कृतशाला ते वाचतांना कष्ट पडत नाहीत व कंटाळाही येत नाही. विषय-प्रतिपादनाची त्यांची शैली वाखाणण्याजोगी आहे. थोडक्यांत म्हणावयाचे म्हणजे त्यांची भाषा सुगंध सरल व निसर्गरमणीय असून ठिकठिकाणी तिच्यामध्ये वक्तृत्वाची छटा व संवादरूप वाक्ये यांनी मोहकपणा व आकर्षकता आणिली आहे. प्रतिपाद्यविषय गंभीर व कठीण असल्यामुळे विषयप्रतिपादन लांबव्यास विनोदयुक्त वाक्ये वाळून व समयोचित लौकिक दृष्टान्त देऊन त्यांनी वाचकांची अर्थजिज्ञासा सारखी कायम ठेविली आहे.

३२१. महाभाष्यकारांची विषयनिरूपणपद्धति.

महाभाष्यकारांची विषयनिरूपणाची पद्धतीही अत्यंत साधी, संभाषणांमध्ये लोकांत आढळणाऱ्या अशीच आहे. कठिण विषयाचे प्रतिपादन करतांना 'इदमिह संप्रधार्यम्' अशा तऱ्हेच्या वाक्यांना भाष्यकार आरंभ करतात व पूर्वपक्षाचे निरूपण पूर्वपक्षकाराशी तन्मय होऊन करतात; व नंतर 'विषमं उपन्यासः' अशा तऱ्हेच्या वाक्यांनी त्यावर उत्तर देण्यास आरंभ करून उत्तरपक्ष

मांडतात. मधून मधून 'किं वक्तव्यमेतत् । कथमनुच्यमानं गंस्यते', अथवा 'अस्ति प्रयोजनमेतत् । कथं तर्हि' अशी संवादात्मक वाक्ये घालून वाचकांचे विषयाकडचे लक्ष कायम ठेवतात. त्यांची उपसंहाराची पद्धतीही खरोखरीच वाखाणण्याजोगी आहे. कठिण व महत्वाच्या विषयांचे प्रतिपादन करतांना पूर्वपक्षोत्तरपक्ष केल्यावर दोन्ही बाजू निःपक्षपातीपणाने मांडून 'यथा न दोषस्तथास्तु' असे म्हणून उत्तरपक्ष कोणता ते लक्षांत घेऊन सिद्धान्तपक्ष समजावयाचे काम ते वाचकाचेवरच सोंपवितात. कधी कधी 'गोनर्दीय आह' असे म्हणून दोन पक्षांतील ज्यास्त ग्राह्य पक्ष नजरेला आणतात. 'गोनर्दीय आह' या वचनांतील गोनर्दीय शब्दाने भाष्यकार स्वतःचा उल्लेख करतात असे टीकाकारांचे मत आहे. भाष्यकार पुष्कळ वेळां सूत्रांवर आक्षेप घेणाऱ्या वार्तिकवचनांवर टीका करून 'यथान्यासमेवास्तु' अशा वचनांने सूत्रकारांचे समर्थन करतात. कांही प्रसंगी दोनही पक्ष ग्राह्य असल्यास दोनही पक्षांवरील आक्षेप मांडून त्यांचे निवारण करतात, व निर्णयात्मक स्वतःचे असे कोणतेच मत सांगत नाहीत; किंवा सांगितल्यास 'उभयथा गोणिकापुनः' अशा रीतीने दोनही पक्षांचे समर्थन करतात. सर्व वादग्रस्त ठिकाणी पूर्वपक्षात्मक व उत्तरपक्षात्मक विवेचन करतांना त्यांनी पूर्ववैयाकरणांचीं मते मांडली आहेत; व निर्णयात्मक मत देतांना लोकांतील प्रयोग पाहूनच किंवा सर्वसंमत व्याकरणविषयक मौलिक सिद्धांतांना अनुसरूनच निर्णय दिले आहेत. क्वचित् प्रसंगी विवेचनाचे बाबतीत निर्णय देणे जरूर असूनही लोकप्रयोगावरून निर्णय देणे शक्य नसल्यास 'देवा ज्ञातुमर्हन्ति', 'देव एव जानाति' अशा तऱ्हेचे विनोदात्मक उत्तर दिले आहे. एकंदरीत पाहता महाभाष्य ग्रंथ हा व्याकरणविषयक शास्त्रीय व्युत्पत्ति असलेल्या शिष्यांनीच अध्ययनास घेणे योग्य आहे व तसा तो घेतल्यास जसजसा तो वाचीत जावा तसतसा तो कंटाळवाणा न होता ज्यास्त ज्यास्तच आकर्षक होत जातो; व व्याकरणासारख्या नीरस विषयाचे भाष्यकारांनी केलेले रमणीय प्रतिपादन वाचून जिज्ञासा वाढतच जाते. खरोखरीच हा ग्रंथ अलौकिक बुद्धियुक्त प्रतिभाशाली सर्वतन्त्रनिष्णात पतंजलिमुनींनी शिष्यांना पाठ देण्याकरितांच रचिलेला असावा व त्यांतील दरएक प्रकरण हे पाणिनिस्त्रांचे संपूर्ण ज्ञान असलेल्या बुद्धिवैभवशाली शिष्यास एकाच दिवसांत विषयग्रहण करता येईल एवढेच लिहून त्याला आन्धिक ही संज्ञा दिली असावी असे म्हणण्यास कांही हरकत दिसत नाही.

३२२. महाभाष्यकारांची व्याख्यानपद्धति.

महाभाष्य हा अष्टाध्यायीचे व्याख्यान या स्वरूपाचा जरी ग्रंथ असला तरी सूत्रांचा शब्दार्थ उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे ही वाचकवर्गाला अवगत आहेत असे गृहीत धरूनच तो लिहिला गेल्यामुळे त्यामध्ये सूत्रवृत्ति, उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे आढळून येत नाहीत. सूत्रांचे अर्थ, उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे देणारे अनेक वृत्तिग्रंथ भाष्यकारांचे वेळी होते. भाष्यकारांच्या व्याख्यानपद्धतीचे साधारणतः तीन प्रकार होतात. सूत्रांचे प्रयोजन सांगणे, पदांचा योग्य अर्थ करून सूत्रार्थ निश्चित करणे, आणि सूत्रांची व्याप्ति वाढवून अथवा कमी करून सूत्रार्थाचे नियन्त्रण करणे. या तीन गोष्टी पुढे ठेऊन त्यांनी सूत्रांचे व्याख्यान केले आहे. सूत्रांचे प्रयोजन सांगतांना 'किमुदाहरणम्', 'अयं योगः शक्योऽवकुम्' या तऱ्हेने भाष्यकार सूत्रांच्या विवेचनास आरंभ करतात. पदांचा योग्य अर्थ करून सूत्रार्थनिश्चय करतांना 'अनुक्तं पदं किमर्थम्',

‘क्वमिदं विज्ञायते’ अशा वाक्यांनी ते आरंभ करतात. सूत्रार्थांचे नियन्त्रण करणे झाल्यास ‘एवं कर्तव्यम्’, ‘इत्युपसंख्यानम्’, ‘इति वक्तव्यम्’, ‘इत्यस्य प्रतिषेधो वाच्यः’ अशा रीतीने ते आरंभ करितात. वरील सर्व ठिकाणीं वरतीं निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचीं अवतरणे देऊन बहुधा ते वार्तिकवचने देतात किंवा स्वतः वार्तिकवचनांसारख्यां इष्टिवचने देतात व त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याकरितां व्याख्यानास आरंभ करतात. फारच थोड्या ठिकाणीं कोणत्याही वार्तिकवचनाशिवाय सूत्रविवेचनास त्यांनीं आरंभ केलेला दृष्टीस पडतो.

३२३. सूत्रकार व वार्तिककार यांचेकडे पाहण्याचा भाष्यकारांचा दृष्टिकोण.

इष्ट प्रयोग साधणे व अनिष्ट प्रयोगांचे निवारण करणे हे दोन मुख्य हेतू पुढे ठेऊन पाणिनीने स्वर्ण लिहिली व तशा रीतीनेच सूत्रांचा अर्थ लावणे जरूर आहे असे भाष्यकारांचे स्पष्ट मत होते. इष्ट उदाहरणे सूत्रांचे साधणे कठिण होऊं लागले तर योगविभाग करून किंवा पूर्वाविप्रतिषेधाने तीं साधावीं व तसेंच सूत्रांनीं कांहीं अनिष्ट प्रयोग होऊं लागले तर ते शिष्टांना असंमत असल्यामुळे ‘अनभिधानम्’ असा शेरा मारून त्यांचा परिहार करावा असे अनेक ठिकाणीं भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केले आहे. भाष्यामध्ये वरील सर्व प्रकारांनीं विवेचन करित असतांना भाष्यकारांनीं कांहीं ठिकाणीं पूर्वाचार्यांचीं वार्तिकवचनेही उद्धृत केलीं आहेत किंवा त्या विचाराचे पूर्वाचार्य अनेक असल्यास किंवा नामनिर्देश करणे शक्य नसल्यास ‘अपर आहुः’ किंवा ‘अपर आह’ म्हणून त्यांच्या मतांचे प्रतिपादन केले आहे. वार्तिककारांच्या कल पुष्कळ वेळां सूत्रप्रत्याख्यानाकडे किंवा सूत्रांतील कांहीं पदांची अनुपयुक्तता दाखविण्याकडे असल्यास भाष्यकार हे होतां होईल तीं सूत्रकारांच्या उक्तींचे समर्थन करतात. परंतु एकंदरीत पाहिले असतां सूत्रकारांकडे, तसेंच वार्तिककारांकडे पाहण्याचा भाष्यकारांचा दृष्टिकोण पूर्ण आदरयुक्त दिसून येतो; व कित्येक ठिकाणीं सूत्रकारांचा व वार्तिककारांचा निर्देश ‘भगवान्’ उपपद लावून केलेला आढळतो. सूत्रवचनांचे समर्थन करतांना मात्र वार्तिककारांच्या वचनांचे खंडन करणे भाष्यकारांना जरूर पडते व तसें त्यांनीं ते केलेला आहे. फक्त ‘एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्’ व ‘प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम्’ या दोनच ठिकाणीं ‘अनवधानामुळे सूत्रकारांनीं असे म्हटले, तसें म्हणावयास नको होतें’ अस प्रतिपादन केले आहे. कांहीं ठिकाणीं सूत्रांच्या शब्दांमध्ये व्रदल भाष्यकारांनीं सुचविला आहे; पण तेथेही व्रदल केला असता तर चालले असतें व लाघवानेही प्रतिपादन झाले असतें; परंतु सूत्रकारांचे वचन अर्थाचे पूर्ण स्पष्टीकरण व्हावे या हेतूने घातले गेल्यामुळे सूत्रकारांनीं जसे सूत्र केले तसेंच असण्यास कांहीं हरकत नाही असेच म्हटले आहे. भाष्यकारांच्या या सूत्रकारांविषयी पूर्ण आदरयुक्त भावनेने व होतां होईतो सूत्रकारांची वचने आहेत तशीच ठीक आहेत अशा प्रतिपादनां त्यांच्यामागून कांहीं शतकांनीं जेव्हां सूत्रपाठ निश्चित झाला त्या वेळीं त्यामध्ये वार्तिकवचनांना अनुसरून फारशी फिरवाफिरव केली गेली नाही.

३२४. भाष्यकारांचे व्याकरणविषयक मौलिक सिद्धान्त : शब्दनित्यत्वसिद्धान्त.

पाणिनीच्या सूत्रांचे व्याख्यान करतांना महाभाष्यकारांनीं कांहीं विशिष्ट मूलभूत सिद्धान्त ठरवून त्या दृष्टीने सूत्रांचे संगतवार व्याख्यान केले आहे. शब्द अर्थ आणि त्यांचा संबंध हे नित्य असतात अशा स्वरूपाचा शब्दनित्यत्वसिद्धान्त हा त्यांपैकी अत्यंत महत्त्वाचा आहे ‘सिद्धे शब्दार्थसंबंधे’ या पहिल्याच वार्तिकाचे विवेचन करतांना या सिद्धान्ताचे भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केले आहे. शब्दनित्यत्वाची सप्रमाण सिद्धि भाष्यकारांनीं केली नाही,

उलट, व्याडीच्या संग्रहग्रंथांत प्रतिपादन केलेली शब्दनित्यत्व व शब्दानित्यत्व अशीं दोन्ही प्रकारचीं मते त्यांनीं दिलीं आहेत. ठिकाणिकाणेंच विवेचन पाहिल्यास मात्र त्यांना शब्दनित्यत्वपक्षच मान्य असावा असें दिसून येते; कारण शब्दनित्यत्वाला अनुसरूनच त्यांनीं सूत्रांचें व्याख्यान जागोजागीं केलें आहे; व एखाददुसऱ्या ठिकाणीं पाणिनिः सूत्रावरून शब्दाच्या अनित्यत्वाचें प्रतिपादन होत असलें तर तें गौण समजावें असें त्यांनीं सुचविलें आहे. कार्य किंवा अनित्य शब्द हा ध्वनिरूपाचा असतो व अर्थप्रतिपादन करणारा हा त्यापेक्षा निराळा शब्द स्फोटरूपाचा असतो असें त्यांनीं म्हटलें आहे. हा स्फोट शब्द कोठें व कसा अभिव्यक्त होतो, त्याचे किती प्रकार आहेत इत्यादि प्रकारचें विवेचन भाष्यकारांनीं केलें नाहीं; त्याप्रमाणेंच त्याचें ज्ञान कोणत्या स्वरूपाचें व कसें होतें याचेंही विवेचन केलें नाहीं. कदाचित् तशा तऱ्हेचें विवेचन व्याडीच्या संग्रहांत असल्यामुळें त्यांनीं तें केलें नसावें. किंवा सूत्रव्याख्यानरूप आपल्या ग्रंथाला तें अप्रस्तुत म्हणून त्यांनीं तें भाष्यामध्ये टाळलें असावें. एकंदरीत पाहतां असें दिसून येतें कीं स्फोटस्वरूपाचें साकल्यानें विवेचन भाष्यकारांचें वेळीं झालें नसावें. कांहीं शतकांनंतर भर्तृहरिनें स्फोटसिद्धान्ताचें विस्तृत विवेचन करून व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप दिलें व लोकांमध्ये व्याकरणशास्त्राचें महत्त्व चांगलेंच वाढविलें.

३२५. ध्वनि व स्फोट यांमधील भेद.

महाभाष्यांतील उल्लेखांवरून जर स्फोटस्फी नित्यशब्दाचें ज्ञान मोक्षसाधन कसें होतें याचें विवेचन करावयाचें म्हटलें तर स्फोट व ध्वनी यांमधील भेद सांगणाऱ्या 'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः' या भाष्यवचनाचें, त्याप्रमाणेंच माहेश्वरसूत्रांचें प्रयोजन सांगणाऱ्या 'वर्णज्ञानं वाग्विषयः यत्र च ब्रह्म वर्तते' या श्लोकाच्या स्वारस्याचें विवेचन करणें जरूर आहे. वरील वाक्यांवरून ध्वनी म्हणजे आवाज हा शब्दाचा केवळ गुण आहे, ध्वनीपेक्षां शब्द निराळा आहे व तो ध्वनीनें अभिव्यक्त होतो; घट पट यांचें उच्चारणरूप ध्वनी लहान, मोठे, सावकाश जलदी कसेही झाले तरी या ध्वनीपेक्षां शब्द हा निराळाच असतो व त्याची अन्तर्द्रिय मनाला जाणीव येते; वेदरूपी वाणीमध्ये शब्दब्रह्म भरलेलें आहे व निर्दुष्ट वर्ण समजावें म्हणून माहेश्वरसूत्रांनीं वर्णोपदेश केला आहे; थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे शब्दशास्त्र शिकण्यानें शुद्ध शब्दाचा प्रयोग केला जातो व वैदिक कर्मांचें ज्ञानपूर्वक अनुष्ठान केलें जातें व त्यामुळे स्वर्गरूप फल मिळतें असां भाष्यकारांचा सिद्धांत दिसून येतो. मीमांसकांच्या प्रमाणें भाष्यकारांच्या मते स्वर्ग हाच परम पुरुषार्थ आहे आणि शुद्धशब्दज्ञान व शुद्धशब्दप्रयोजन यांमुळे तो प्राप्त होतो. व्याकरणामुळे शुद्ध शब्दांचें ज्ञान होतें व शुद्ध शब्दांचे प्रयोग केलें जातात; म्हणून व्याकरणशास्त्राला मोक्षसाधन म्हणतां येतें.

३२६. शब्दार्थप्रतिपादनाचें स्वाभाविकत्व.

महाभाष्यकारांनीं प्रतिपादन केलेला शब्दनित्यत्वानारखाच दुसरा मौलिक सिद्धांत म्हणजे शब्दापासून होणाऱ्या अर्थज्ञानाचें स्वाभाविकत्व हा होय. 'अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्' या वचनानें या सिद्धांताचा त्यांनीं वेळोवेळीं पुस्तकार केला आहे. शब्दापासून अर्थज्ञान होण्याला संवेत हा कारणीभूत असतो असें आलेकारिकांचें म्हणणें आहे; व 'अस्मात् पदान् अयमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा संकेतः' अशी संकेत शब्दाची त्यांनीं व्याख्या दिली आहे. आनेकारि-

कांनाही शब्दनित्यत्व मान्य आहे. ईश्वरेच्छारूप संकेतामुळे अर्थज्ञान होतें या म्हणण्याचा आणि शब्दार्थसंबंध नित्य आहे या म्हणण्याचा जवळजवळ अर्थ एकच असला तरी, ईश्वरेच्छारूप संकेतामुळे जसा भाषेत असलेल्या शब्दांचा अर्थ कळतो त्याप्रमाणें मानुषेच्छासंकेतावरूनही शब्दार्थसंबंध अंमलांत आणला जाऊन अभिप्रेत अर्थ कळू शकेल असा आलंकारिकांच्या म्हणण्याचा रोख दिसतो असें म्हणतां येईल. भाष्यकारांनीं संकेताच्या उल्लेखही केला नाही. त्यांच्या मतें भाषेमध्ये शिष्ट लोकांच्या प्रयोगांत असलेले तेवढेच शुद्ध शब्द आहेत व त्यांचीच सिद्धी पाणिनीच्या व्याकरणानें केली आहे. कांहीं शब्द व्याकरणसिद्ध जरी होऊ शकले तरी ते शिष्टप्रयोगांत नसल्यास त्या शब्दांवरून अर्थाचें अभिधान होत नाही असें समजून ते उपयोगांत आणू नयेत असें भाष्यकारांचें म्हणणें आहे.

३२७. शब्दांचें अमर्यादित्व.

शब्दांचा विषय फार विस्तृत असल्यामुळे शिष्टसंमत भाषेमध्ये प्रचलित असलेले शब्द अगणित आहेत व त्यांचा उपदेश करणें शक्य नाही असें भाष्यकारांनीं “उद्देशश्च प्रातिपदिकांना नोपदेशः” या वाक्यानें स्पष्ट निदर्शित केले आहे. निरनिराळ्या प्रांतांतील प्रयोगांमध्ये तसेंच निरनिराळ्या वेदशास्त्रांमध्ये आढळून येणाऱ्या अशा धातूंचें पाणिनीनें अवलोकन करून त्यांचें परिगणन धातुपाठामध्ये केलें आहे. प्रातिपदिकांचें परिगणन शक्यच नसल्यामुळे त्यानें केलें नाही. तद्धित प्रकरणामध्ये उल्लेख केलेल्या गणांची संख्याच ३०० चे वर जाते व गणांतील शब्दांची संख्या ७००० चे वर जाते. हे गणांतील शब्द त्यांहून इतर शब्द साधण्याकरितां दिले आहेत. यांशिवाय गणांत अनिर्दिष्ट असे असंख्य शब्द आहेत. धातुपाठामध्ये दिलेल्या २००० धातूंनाही सर्वसाधारण २० कृदन्त प्रत्यय लावल्यास ४०,००० कृदन्त शब्द साधले जातात. या कृदन्त शब्दांनाही तद्धित प्रत्यय लागून अनेक तद्धितान्त शब्द साधले जातात. त्याप्रमाणेंच या २००० धातूंनाही १० लकारार्थी तिङ् प्रत्यय लागून अनेक आख्यात शब्द तयार होतात. तसेंच या धातूंना सन्, क्यच्, क्यङ् वगैरे प्रत्यय लागून धातुसाधित धातूही तयार होतात व त्यावरूनही अनेक आख्यात शब्द तयार होतात. एकंदरीत भाष्यकारांच्या उक्तीप्रमाणें भाषेमध्ये असंख्य शब्द आहेत व त्यांचें परिगणन करणें अशक्यच आहे. जुन्या व नव्या कोशांचें अवलोकन केल्यास मूळ धातू व मूळ शब्दच कोशांत देणें शक्य आहे व तसे ते आढळतात. धातुसाधित धातू व त्याप्रमाणेंच नामसाधित नामें देणें शक्यही नाही; व तशीं कोशांमध्ये कोठें दिलेलींही नाहीत. एकंदरीत मानुष संकेताप्रमाणें नवे शब्द उपयोगांत येतात असें जरी मानलें तरी ते साधित शब्दांमधूनच घेतले जातात. शब्द नवीन प्रचारांत येणें याचा अर्थ अर्थाशीं असलेल्या नित्य संबंधासह नित्य शब्दांची अभिव्यक्तीच होय. एखादी संज्ञा दिली जाते किंवा एखादा नवीन शब्द प्रचारांत येतो याचा अर्थ त्या शब्दाचा अर्थाशीं असलेला नित्यसंबंध अभिव्यक्त करण्यास सुरुवात होते असाच आहे. “संज्ञायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः” तसेंच “सिद्धान्तु नित्यशब्दत्वात्” या वार्तिकांवरील भाष्यांमध्ये भाष्यकारांनीं केलेल्या विवेचनावरून हें सर्व स्पष्ट होतें.

३२८. शब्दांचे चार प्रकार.

शब्दांचे नाम आख्यात उपसर्ग व निपात असे चार प्रकार पूर्व वैयाकरणांनीं व निरुक्तकारांनीं दिले आहेत ते सूत्रकारांना व भाष्यकारांना संमत आहेतच. ‘प्रत्ययाशिवाय केवळ

प्रकृतीचा व प्रकृतीशिवाय केवळ प्रत्ययाचा प्रयोग करूं नये, या महत्वाच्या व्याकरणसिद्धान्ताच्या योगानें शब्दांचे सुप् अथवा तिङ् प्रत्यय लावूनच उच्चारण होणें अपरिहार्य असल्यामुळें शब्दांचे सुव्रन्त अथवा तिङन्त असे दोनच प्रकार सूत्रकारांनी दिले आहेत. यांपैकी नाम, उपसर्ग व निपात यांचा सुव्रन्तांमध्ये व करोति, अकार्षीत् इत्यादि आख्यातांचा (क्रियापदंचा) तिङन्तांमध्ये अन्तर्भाव होतो. पूर्वं व्याकरणांनी “भावप्रधान-माख्यातम्” व “सत्त्वप्रधानानि नामानि” अशा आख्यात व नाम यांच्या दिलेल्या व्याख्या भाष्यकारांना मान्य आहेत. फक्त सत्त्व शब्दाचा त्यांनी द्रव्य असा अर्थ केला आहे व द्रव्याची व्याख्या गुण ज्यावर रहातात तें द्रव्य (सीदान्ति गुणाः अस्मिन्) अशी केली आहे. सत्त्व शब्दाचें “सतो भावः सत्त्वम्” असें निर्वचन करून कियेलाही सत्त्व शब्द लागू शकतो असें त्यांनी गंमतीचें प्रतिपादन केलें आहे. यावरून जाति व व्यक्ति एकमेकांना सोडून ज्याप्रमाणें कधीच रहात नाहीत त्याप्रमाणें द्रव्य हें क्रियेशिवाय नसतें व क्रिया ही द्रव्याशिवाय नसते असें सुचविणें त्यांना अभिप्रेत असावें. क्रिया ही प्रत्यक्ष न दिसणारी अनुमानगम्य अशी आहे व ती द्रव्यावरच असते असें त्यांनी “क्रिया नामेयं..... निर्लुठितः” (महाभाष्य भाग ३, पृष्ठ २३९) या वाक्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. द्रव्य हें क्रियेशिवाय नसतें या म्हणण्याच्या मुळाशी मात्र “द्रव्याला प्रथम अभिधान त्यावर दिसणाऱ्या क्रियेमुळेच मिळतें” असें सुचविणें त्यांच्या मनांत असावें व एका तऱ्हेनें “नाम च धातुज-साह निरुक्ते” हा जुना नैसर्गिकांचा सिद्धान्त स्वीकारण्यास हरकत नाही, फक्त तो मूळ धातु किंवा ती मूळची क्रिया स्मरणांतसुद्धा राहिली नसल्यामुळे व अनुभवांतही येत नसल्यामुळे व्याकरणशास्त्रकर्त्यांनी सर्वत्र शब्द धातूंपासून सिद्ध होतात असा आग्रह धरूं नये असें भाष्यकारांना विवक्षित असावें.

३२९. शब्दाचें द्रव्याभिधायित्व.

कोणतेंही द्रव्य धर्मरहित केवळ द्रव्य असें कधीही राहूं शकत नाही. मन हें बाह्येन्द्रियांपैकी एक किंवा अनेक इन्द्रिये यांचें द्वारा किंवा इन्द्रियसंघाशिवाय स्वतः द्रव्याचें आकलन करीत असतें; व हें आकलन चालू असतांना द्रव्यावर राहणाऱ्या गुणरूप व क्रियारूप धर्मांचें आकलन होत असतेंच. द्रव्याचें आकलन प्राधान्यानें होत असेल तर त्या द्रव्याच्या अभिधायक शब्दाला द्रव्यवचन असें म्हणतात; प्राधान्यानें गुणाचें आकलन होत असेल तर त्या द्रव्याच्या अभिधायक शब्दाला गुणवचन म्हणतात; व क्रियेचें आकलन होत असेल तर क्रियावचन म्हणतात. गुण व क्रिया यांचें आकलन अत्यंत गुणीभूत असेल. व विशिष्ट व्यक्तीचें आकलन प्रामुख्यानें असेल तर त्या द्रव्याच्या अभिधायक शब्दाला संज्ञाशब्द म्हणतात. जेव्हां द्रव्याचें ज्ञान प्रामुख्यानें होतें त्या वेळीं त्या द्रव्याच्या निरनिराळ्या ठिकाणीं दिसणाऱ्या समान आकृतीची कल्पनाही जागृत असते, म्हणून अशा द्रव्यवचन शब्दाला जातिवचन शब्दही म्हणतां येते. शब्दाच्या प्रवृत्तीला अशा रीतीनें जाति, गुण, क्रिया व संज्ञा हीं चार निमित्तें होतात म्हणून या निमित्तांना प्रवृत्ति-निमित्त ही संज्ञा देण्यांत येते. भाष्यकारांच्या “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः” या वचनावरून हें स्पष्ट होतें. अशा रीतीनें जाति, गुण, क्रिया व संज्ञा हीं शब्दाचीं प्रवृत्ति-निमित्तें असलीं तरी शब्दाचा अर्थ द्रव्यरूपच असतो; व तसा तो असतांना कधी जातीला प्राधान्य देऊन शब्दप्रयोग केला जातो तर कधी व्यक्तीला प्राधान्य देऊन शब्दप्रयोग केला जातो हें भाष्यकारांच्या या वचनावरून स्पष्ट होतें.

३३०. शब्दार्थाचे पोटभेद व त्यांचा बोधक्रम.

भाष्यकारांनी शब्दाचा अर्थ व बोध कशा क्रमाने होतो याचे विवेचन केले आहे. कोणताही पदार्थ पाहिला असता प्रथम त्याचे ठिकाणी ठळकपणे आढळणाऱ्या जाति, गुण, क्रिया अथवा संज्ञा या धर्माचा बोध होतो; त्यानंतर त्या धर्माने युक्त अशा द्रव्यव्यक्तीचा बोध होतो; त्यानंतर लिंगाचा बोध होतो; व त्यानंतर संख्येचा बोध होतो. अशा रीतीने आम्यंतर धर्मासहित द्रव्याचा बोध झाल्यावर बाह्य वस्तूशी अथवा क्रियेशी असलेल्या त्याच्या संबंधाचा बोध होतो. हीच गोष्ट लक्षांत घेऊन आधुनिक वैयाकरणांनी “पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः” असे म्हटले आहे. क्रियापदांचे वावरीत मात क्रिया ही लिंगधर्मरहित असल्यामुळे लिंगाचा बोध होत नाही पण त्याऐवजी कालाचा बोध होतो.

३३१. शब्दप्रयोगाविषयी नियम.

शब्दांच्या प्रयोगाविषयी विचार केल्यास केवळ प्रकृतीचा अथवा केवळ प्रत्ययाचा प्रयोग कधीही होत नाही हा मौलिक वैयाकरणसिद्धान्त भाष्यकारांनी वेळोवेळी सांगितला आहे. वेदवाक्यांचा निश्चित अर्थ करावा म्हणून वेदांतील पदांचा विचार करण्याकरिता व्याकरणशास्त्र प्रवृत्त झाले. वैयाकरणांना पदकार अशीही संज्ञा दिलेली कांही ग्रंथांमध्ये आढळते. व्याकरणशास्त्राने पदार्थनिश्चय झाल्यावर वेदवाक्यांतील पदसमूहाचा अर्थ व तात्पर्यार्थ यांचा निश्चय करण्याकरिता मीमांसाशास्त्र प्रवृत्त झाले. त्यामुळे मीमांसाशास्त्राला वाक्यशास्त्र ही संज्ञा मिळाली; व व्याकरण, मीमांसा व न्याय या तीन शास्त्रांचे संपूर्ण अध्ययन ज्याने केले आहे त्याला पदवाक्यप्रमाणतत्वज्ञः असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. वेदांतील पदांच्या विचाराकरिता व्याकरणशास्त्र प्रवृत्त झाल्यामुळे पाणिनीने पद शब्दाचे विवेचन प्रथमतः केले व सुप् प्रत्ययान्त अथवा तिङ्-प्रत्ययान्त यानाच पद म्हणावे अशी पद शब्दाची त्याने शास्त्रोपयुक्त व्याख्या दिली; व प्रकृतिप्रत्ययविभाग सांगून आपल्या अष्टाध्यायीमध्ये साकल्याने पद-विचार केला. पदाच्या एकमेकांशी असलेल्या संबंधाचा जरी त्याने कारकप्रकरणांत विचार केला असला तरी वाक्याविषयी व वाक्यार्थाविषयी त्याने मुळीच विचार केला नाही. भाष्यकारांनी ‘मुसितन्त पदं’ अशी पद शब्दाची व्याख्या देणाऱ्या सूत्रकारांचा अभिप्राय जाणून ‘अपदं न प्रयुज्यते’ अशा पूर्ववैयाकरणांनी घालून दिलेल्या दंडकाचे प्रतिपादन केले आहे.

वेदांमध्ये आढळत नाहीत व भाष्यकारांचे वेळेपर्यंत ते प्रचारांतही नव्हते. बोलण्याला नुकतीच सुरवात ज्याने केली आहे असा बालक ज्याप्रमाणे संबद्ध दोन पदे संबंधवाचक प्रत्ययांशिवाय बोलतो व त्यांचा संबंध संदर्भ जाणणाऱ्या श्रोत्यांच्या मनांत ताबडतोब येतो त्याप्रमाणेच समास, तद्धितवृत्ति व कृद्वृत्ति यांमध्ये संक्षिप्तवचनरूप स्थिती असल्यामुळे विभक्तिप्रत्यय दिसत नाहीत व पाणिनीने त्यांचा लोप सांगितला आहे. संदर्भावरूनही सहज अर्थ कळण्यास अडचण येत असेल तर तशी समासवृत्ति तद्धितवृत्ति अथवा कृद्वृत्ति होऊं नये याकरिता 'सापेक्षमसमर्थ भवति' या-पूर्व वैयाकरणानीं घालून दिलेल्या दंडकाचा भाष्यकारांनीं जोरान पुरस्कार केला आहे. त्याप्रमाणेच अर्थज्ञान हे सुद्धां सुलभ व्हावे व त्याकरितां अवश्य तेवढेच शब्द उपयोगांत यावे या दृष्टीने 'उक्तार्थानामप्रयोगः' याही पूर्ववैयाकरणांच्या दंडकाचा भाष्यामध्ये पुरस्कार केला आहे.

३३३. क्रियावचन शब्द.

आख्यात शब्द म्हणजे क्रियापदे किंवा तिङन्त शब्द यांचा क्रियावचन शब्दांमध्ये मुख्यत्वाने अंतर्भाव होतो व त्यांच्यापासून पदार्थांमध्ये असलेल्या क्रियारूपा धर्माचा मुख्यत्वाने बोध होतो. कृदन्त शब्दापासूनही क्रियेचा बोध होतो पण तो प्रामुख्याने होत नाही; क्रिया ही धर्मरूप असल्यामुळे धर्माशिवाय तिचा बोध होऊ शकत नाही; म्हणून क्रियाश्रयरूपाने द्रव्यप्रतिपादनाची आवश्यकता असतेच; व वाक्यामध्ये ते क्रियाश्रय द्रव्य नेहमी कर्तृपदाने दाखविले जाते; किंवा संदर्भाने अध्याहृत केले जाते. क्रिया व क्रियाश्रय द्रव्य यांशिवाय वाक्याचा प्रयोग कधीही होत नाही. आख्यात शब्दांमध्ये क्रियेचा मुख्यत्वाने बोध होत असल्यामुळे व क्रियेला लिंगकल्पनेचा योग कधीही होत नसल्यामुळे तिङन्त प्रयोग करतेवेळीं धातूला लिंगप्रत्यय लागत नाहीत. "भावप्रधानमाख्यातम्" या वाक्यांतील भाव शब्दाचा क्रिया असा सर्वसाधारण अर्थ आधुनिक वैयाकरणांनी दिला आहे. भाष्यकारांनी भाव शब्दाची व्याख्या अथवा अर्थाचे विवेचन केले नाही. "भावे" (सू. ३।३।१८) या सूत्राच्या व्याख्यानावरून क्रिया हा अर्थ त्यांना अभिप्रेत असावा असे दिसते. कृ, भू, अम् या धातूंनी दाखविलेल्या क्रियेला सामान्यभाव, व पच्, हन्, गम् वगैरे धातूंनी क्रियेचे श्रवर्तीत एक सामान्य करणरूप किंवा भवनरूप सामान्यभाव, व पाक, वध, गमन यांसारखा विशेषभाव असे दोन भाव भाष्यकारांना अभिप्रेत असावे.

३३४. भाव शब्दाचा अर्थ.

पदार्थांमध्ये आढळून येणाऱ्या व क्षणोक्षणी पदार्थांच्या आंतर आणि बाह्य स्वरूपांत बदल घडवून आणणाऱ्या धर्माला भाव ही संज्ञा दिलेली दिसते. भाव शब्दाचा पदार्थांचे अस्तित्व हा व्युत्पत्तिसिद्ध अर्थ होतो व या पदार्थांच्या अस्तित्वाचे जे जनन, अस्तित्व त्रिपरिणाम, क्षय, वृद्धि, व नाश हे सहा धर्म त्यांना भाव ही संज्ञा दिली आहे. या धर्मांच्या चालू स्थितीला भाव हे नांव देण्यांत येते. उदाहरणार्थ, चूल पेटविणे, चुलीवर भांडे ठेवणे, व त्यांत पदार्थ विवक्षित वेळ ठेवणे या सर्व क्रिया जोपर्यंत चालू आहेत तोपर्यंतच्या अवस्थेचे

‘पचति’ या रूपानें वर्णन केलें जातें. पाक, पक्ति व पचन या शब्दांतही भाववाचकच प्रत्यय आहेत व या शब्दांचाही वरील क्रियांचा समूह हाच अर्थ आहे; व याच अर्थां भाववाचक प्रत्यय लावले आहेत. तरी पण या भावाला द्रव्याप्रमाणें लेखण्यांत येतें व म्हणून या कृदन्त शब्दांना लिंगप्रत्यय व सुप् विभक्तिप्रत्यय लागतात असें भाष्यकारांनीं “कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति” या वाक्यांत सांगितलें आहे. गत्वा, गन्तुम् इत्यादि ठिकाणीं जरी कृत् प्रत्ययांनें भावाचें प्रतिपादन होत असलें तरी त्या कृत्प्रत्ययान्त शब्दाला लिंग व विभक्ति प्रत्ययांचा योग होत नाही याचें कारण जरा वरवर रीतीनेच “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् कदाचिन्न भवति” असें भाष्यकारांनीं दिलें असलें तरी वास्तविक पाहतां त्या ठिकाणीं त्या कृदन्त शब्दांना अवयवस्वरूप प्राप्त झाल्यामुळें विभक्तिप्रत्ययांचा लोप झाला आहे. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें करोति, पचति इत्यादि ठिकाणीं कियेला प्राधान्य असल्यामुळें व कियेला लिंगाचा योग नसल्यामुळें लिंगप्रत्यय लागत नाहीत. पाक, पक्ति, पचन इत्यादि ठिकाणीं कियेला गौणत्व व द्रव्याला प्राधान्य असल्यामुळें विभक्तिप्रत्यय लागतात व लिंगप्रत्यय लोकसंकेताप्रमाणें लागतात. लिंग हें लोकप्रयोगावर अवलंबून असतें हा वैयाकरण सिद्धान्त आहे व भाष्यकारांनीं त्याचें निरूपण “लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य” असें अनेक ठिकाणीं केलें आहे. पचन, पक्ति व पाक या ठिकाणीं जरी प्रत्ययाचा अर्थ भाव म्हणजे क्रियासमूह असला तरी अन-प्रत्ययान्त शब्दाहून क्रियासमूहाच्या आरंभावस्थेचा प्राधान्यानें बोध होतो; ति-प्रत्ययान्त शब्दानें क्रियासमूहाच्या मध्यावस्थेचा प्राधान्यानें बोध होतो; व अ-प्रत्ययान्त शब्दानें क्रियासमूहाच्या अन्त्यावस्थेचा प्राधान्यानें बोध होतो असें लोकप्रयोगांवरून साधारणतः दिसून येतें.

३३५. वार्तिककारांनीं दिलेले प्रातिपदिकांचे नऊ प्रकार.

पूर्ववैयाकरणांनीं शब्दांचे नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात असे चार प्रकार केले आहेत. पाणिनीने शास्त्रदृष्ट्या सोईस्कर असे सुप्रन्त व तिष्ठन्त असे दोनच प्रकार केले आहेत; व उपसर्ग आणि निपात यांची सुवन्तांमध्ये गणना केली आहे सुवन्त पदांमधील मूळ प्रकृतीला त्यानें प्रातिपदिक ही संज्ञा दिली आहे; तसेंच तिष्ठन्त पदांतील मूळ प्रकृतीला त्यानें धातु ही संज्ञा दिली आहे. यावरून पाणिनीला प्रातिपदिक व धातू अशा दोनच पदप्रकृती अभिप्रेत असाव्या असें दिसून येतें. शब्दांच्या विशिष्ट तन्त्रेच्या अर्थावरून शब्दांचे आणखी पुष्कळ पोटभेद होऊं शकतात; व निरनिराळ्या संज्ञांच्या रूपानें वार्तिककारांनीं त्यांचें निदर्शन केलें आहे. “आ कथारात् एका संज्ञा” (सू. १।४।१) या सूत्रावरील वार्तिकामध्ये एकामागून एक अशा क्रमानें यांतील चन्नाच संज्ञा मागितल्या आहेत. या वार्तिकांतील “अर्थवत् प्रातिपदिकम् ?” “गुणवचनं च”, “गमास-कृत-तद्धित-अव्यय सर्वनाम-असर्गलिङ्गा जातिः”, “संख्या”, “एकद्रव्योपनिषेधिनी संज्ञा” ही वार्तिके या वाच्यता महत्त्वाची आहेत. या वार्तिकांचें व्याख्यान करताना भाष्यकारांनीं पूर्वीच्या गीतेचा पर संज्ञेनें बाध होतो असें म्हटलें असल्यामुळें गुणवचनसंज्ञेचा गमास, तद्धित इत्यादि संज्ञांनीं बाध होतो. “गुणवचनं च” या वार्तिकामध्ये ‘च’ हा शब्द घालण्यामुळें गुणवचन संज्ञा प्रातिपदिक संज्ञेचा बाध करित नाही. या संज्ञा विचारांत घेऊनच अशा प्रातिपदिकांनीं गुणवचन, सर्वनाम, अव्यय, तद्धितान्त, कृदन्त, गमास, जाति, संख्या व संज्ञा असे नऊ प्रकार होणार. प्रातिपदिकांमिमांसा भातू हा एक निराळाच प्रकार असल्यामुळे प्रातिपदिक संज्ञेचा पर संज्ञा होणार.

३३६. गुणवचन शब्द व द्रव्यवचन शब्द.

जाति व गुण या शब्दांचे अर्थ भाष्यकारांनी "वोतो गुणवचनात्" (सू. ४।१।४४) या सूत्राचें विवेचन करतांना पूर्वे वैयाकरणांनी दिलेले श्लोक उद्धृत करून स्पष्ट केले आहेत. द्रव्यावर नेहमी अवलंबून असणारा, विजातीय अनेक द्रव्यांवर दिसणारा, व स्वभावतःच द्रव्यांपेक्षा निराळा असा गुण शब्दाचा अर्थ दिला आहे; व श्वेत, कृष्ण, कोमल, मृदु, कठिन वगैरे गुणवचन शब्दांची उदाहरणे दिली आहेत. जातीचें स्वरूप सामान्यतः "आकृतिग्रहणा जातिः०" या वार्तिकानें अवयवसंस्थानानें जिचा बोध होतो ती जाति अशा रीतीने सांगितले आहे. एकंदरीत पाहतां शब्दांचे द्रव्यवचन, गुणवचन, व क्रियावचन असे तीन प्रकार भाष्यकारांना अभिप्रेत असावे व त्याप्रमाणेंच गुण शब्दाच्या त्यांनी दिलेल्या व्याख्येवरून ज्या शब्दांना गुणवचन म्हणतां येत नाही व क्रियावचनही म्हणतां येत नाही अशा सर्व शब्दांना द्रव्यवचन शब्द म्हणणें हेंही त्यांना अभिप्रेत असावें. नैयायिक व इतर शास्त्रकारांनी वापरलेल्या द्रव्य या संज्ञेचा विचार केला असतां त्यांनी धर्मापेक्षा निराळा धर्मिरूप जो पदार्थ त्याला द्रव्य म्हटलें आहे; व द्रव्यावर राहणाऱ्या धर्मांचे गुण व क्रिया असे दोन प्रकार केले आहेत. जगांतील सर्व पदार्थांचा त्यांनी या द्रव्य, गुण व क्रिया यांमध्ये अंतर्भाव केला आहे. भाष्यकारांना हे तीन प्रकार मान्य आहेत हें त्यांच्या विवेचनावरून स्पष्ट होतें. द्रव्यवचन, गुणवचन व क्रियावचन हे तीनही शब्द त्यांनी वापरले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर 'नैतत् क्रियावचनं, किं तर्हि द्रव्यवचनम्' या वाक्याने द्रव्यवचन व क्रियावचन हे दोन प्रकार एकाच शब्दाचे वाक्तीत न संभवणारे अत्यंत विभिन्न असे दाखविले आहेत. गुणवचन हा शब्द पाणिनीने पांच वेळां वापरला आहे; व गुणाचें प्रतिपादन करणारा शब्द असा त्याचा अर्थ आहे. भाष्यामध्ये 'नेत्र द्रव्यवाची, किं तर्हि गुणवाची' अशा रीतीने कोठेही प्रतिपादन केलें नसलें तरी "उभयवचना ह्येते" असें विंशति, त्रिंशत् इत्यादि शब्द तसेंच शुक्ल, कृष्ण इत्यादि शब्द वांविषयी विधान केलें असल्यामुळे भाष्यकारांना सुब्रन्तांचे द्रव्यवचन व गुणवचन असे दोन निरनिराळे प्रकार अभिप्रेत होते हें स्पष्ट दिसून येतें.

३३७. उपसर्ग व निपात यांना द्रव्यवचन म्हणण्याच्या शक्यतेचा विचार.

पाणिनीने "अर्थवदधातु०" या सूत्रामध्ये धातू व प्रत्यय यांना प्रातिपदिक संज्ञेचा निषेध केला आहे. त्यामुळे त्यांना सुप् प्रत्यय लागत नाहीत व त्यांना 'सुब्रन्त' ही संज्ञा देतां येत नाही; व त्यामुळे पद संज्ञाही देतां येत नाही. धातूहून तिङ् प्रत्यय होत असल्यामुळे क्रियापदांना तिङन्त म्हणून पद संज्ञा होते. प्रत्यय हे सुब्रन्त व तिङन्त यांपैकी कोणत्याही प्रकारचे नसल्यामुळे त्यांना पदसंज्ञा होत नाही; व ते अर्थयुक्त असले तरी त्यांचा स्वतंत्र प्रयोग होत नाही. क्त्वायां क्त्वः आमः इत्यादि ठिकाणी त्या त्या प्रत्ययांचा अनुकरणरूपानें प्रयोग केला गेल्यामुळे त्यांना सुप् प्रत्यय लागलेले दिसतात. उपसर्ग व निपात यांना अर्थवत्त्व असल्यामुळे व त्यांना धातू व प्रत्यय यांच्या सारखा निषेध सांगितला नसल्यामुळे त्यांना प्रातिपदिक संज्ञा होते व त्यामुळे त्यांहून सुप् प्रत्यय होतात व सुब्रन्त म्हणून त्यांना पदसंज्ञा होते. वरती दिलेले प्रातिपदिकांचे नऊ प्रकार पाहिल्यास उपसर्ग व निपात यांची अव्ययांमध्ये गणना झाल्यामुळे त्यांना गुणवचन म्हणतां येत नाही; व क्रियावाचक धातूपासून ते व्युत्पत्तिविद्ध होत नसल्यामुळे त्यांना क्रियावचनही म्हणतां येणार नाही. अर्थात् जी

प्रातिपदिके गुणवचन नहेत तीं सर्व द्रव्यवचन अशी द्रव्यवचन शब्दाची व्याख्या केल्यास त्यांना द्रव्यवचन म्हणणें भाग पडतें. उपसर्ग व निपात यांच्या अर्थाचा विचार केल्यास त्यांचा द्रव्यरूप अर्थ दृष्टीस पडत नाही. कधी गुणरूप तर कधी क्रियारूप असाच अर्थ दृष्टीस पडतो. 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (सू. १।४।५९) या सूत्रावरून उपसर्ग हे क्रियेचा विशेष दाखवितात असें सूत्रकारांचें मत दिसतें. क्रियेचा विशेष हा क्रियारूप होऊं शकत नाही; तो क्रियेचा गुण होऊं शकतो. प्र; परा इत्यादिकांना उपसर्गसंज्ञेची बाधक कर्मप्रवचनीय संज्ञा जेव्हां होते तेव्हां "अपपरी वर्जने" (सू. १।४।८८) इत्यादि सूत्रे पाहिलीं असतां कर्मप्रवचनीयांचा अर्थ गुणवचन अथवा क्रियावचन शब्दांच्या अर्थासारखा दिसून येतो. निपातांचाही अर्थ पाहिल्यास बहुतेक ठिकाणी तो गुणवाचक किंवा क्रियावाचक शब्दांसारखा दिसून येतो. परंतु वर दिलेल्या वार्तिकवचनांचा अभिप्रेत अर्थ कांटेकोरपणानें विचारांत घेतल्यास उपसर्ग, कर्मप्रवचनीय व निपात यांना गुणवचन अथवा क्रियावचन यांपैकी कोणतीही संज्ञा देतां येणार नाही. द्रव्यवचन ही संज्ञा सामान्य तऱ्हेची घेतल्यास त्यांना द्रव्यवचन म्हणतां येईल; किंवा द्रव्यवचन संज्ञा वार्तिककारांनीं दिली नाही म्हणून तिचा स्वीकार न केल्यास त्यांना अव्ययरूप शब्द म्हणून केवळ प्रातिपदिक संज्ञा देतां येईल.

३३८. असत्त्व शब्दाचा अर्थ.

'चादयोऽसत्त्वे' (सू. १।४।५७) व 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्व-वचनस्य' (सू. २।३।३३) या सूत्रांतील 'असत्त्व' शब्दाच्या अर्थाविषयी विचार केल्यास निपातांच्या अर्थाविषयी आणखी एक निराळाच मार्ग दिसून येतो. उपसर्गांचा चादिशब्दां-मध्ये सूत्रकारांनीं अंतर्भाव केला आहे व निपातांमधील पुकळसे निपात चादिशब्दांमध्येच येतात. च वगैरे शब्दांना असत्त्व अर्थ असतांना निपात म्हणावें, अथवा सत्त्व अर्थ असल्यास निपात म्हणूं नये असा 'चादयोऽसत्त्वे' या सूत्राचा दोनही प्रकारचा अर्थ होतो. असत्त्व शब्दाचाही अर्थ नवाचा 'पूर्ण प्रतिषेध' अर्थ घेऊन सत्त्वाभाव असा, किंवा 'तद्भिन्न तत्सदृश' अर्थ घेऊन सत्त्वभिन्न सत्त्वसदृश म्हणजे केवळ धर्मरूप असा अर्थ करतां येईल. सत्त्व या शब्दाचा द्रव्य हा अर्थ करण्याची भाष्यकारांची वहिवाट आहे. 'सतो भावः सत्त्वम्' व 'सीदन्ति गुणा यस्मिन् तत् सत्त्वम्' अशा दोनही प्रकारांनीं सत्त्व शब्दाचें भाष्यकारांनीं निर्वचन केलें असल्यामुळे जगांतील अर्थयुक्त सर्व पदार्थांचा सत्त्वामध्येच अंतर्भाव होतो व असत्त्व शब्दाचा सत्त्वरहित म्हणजे अर्थरहित असा अर्थ करावा लागतो. पण तसा अर्थ केल्यास असत्त्व अर्थ असतांना ज्यांना निपात संज्ञा सांगितली आहे अशा 'च,' 'वा' वगैरे शब्दांना 'अर्थवत्' या सूत्रानें प्रातिपदिक संज्ञा होणार नाही; व त्यामुळे सुप् प्रत्यय न त्यागल्यामुळे पद संज्ञाही होणार नाही. ही अटचण. लक्षांत घेऊनच वार्तिककारांनीं 'निपा-तस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकत्वम्' (सू. १।२।४५ वा. १२) हें वार्तिक केलें, व त्यामुळे निपातांना 'पद' ही संज्ञा झाल्यामुळे 'पदस्य, पदात्' (सू. ८।१।१६-१७) इत्यादि सूत्रांनीं सर्वनिपात वगैरे कार्ये करतांना निपातांचा अतिव्यक्तपद म्हणून उपयोग करतां येऊं लागला.

३३९. उपसर्ग व निपात यांचे वार्तिककारांनीं प्रतिपादन केलेलें अनर्थकत्व.

वार्तिककारांनीं याप्रमाणें निपातांना प्रातिपदिक संज्ञा देऊन शास्त्रीय अटचणी दूर केल्या, तरी निपातांना दिलेल्या अनर्थक या विशेषणाचा त्यांच्या मनांत काय अर्थ असावा हें अभिप्रेतच राहिले. भाष्यकारांनीं 'अनर्थक' शब्दाच्या अपांचे विवेचन केलें नाही;

फक्त निर्पोतांना प्रातिपदिक संज्ञा देण्याचे उपयोग त्यांनी सांगितले आहेत. अनर्थक याचा पादपूर्णीर्थक शब्दांप्रमाणे अत्यंत अर्थरहित असा अर्थ घेणे शक्य नाही; कारण, लोक-व्यवहारामध्ये उपयुक्त शब्द म्हणून त्यांचा प्रयोग केलेला असतो. सत्त्व म्हणजे द्रव्य हे धर्म असल्यामुळे द्रव्यमित्र म्हणजे केवलधर्मस्वरूप असा असत्त्व शब्दाचा अर्थ करता येईल. भाष्यकारांनी म्हटल्याप्रमाणे गुण हा गुणीशिवाय, त्याप्रमाणेच गुणी हा गुणाशिवाय रहति नसतो असे जरी असले तरी गुणीची म्हणजे धर्मीची अत्यंत आविवक्षा करून धर्मस्वरूपाचीच केवळ कल्पना केल्यास, साहचर्य विकल्प इत्यादि केवल धर्म हे च; वा इत्यादि निपातांचे अर्थ म्हणून समजता येणे शक्य आहे; व तसेच ते नंतरच्या वैयाकरणांनी घेतले असावे असे दिसून येते. 'यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं; तदा स्तोकादीनामसंस्ववचनता' हे असत्त्व शब्दाचे काशिकाकारांनी दिलेले स्पर्शिकरण व 'यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेश-मासादयति ते गुणा धर्माः । उभयवचना ह्येते द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् । यदा गुणवचनास्तदा असंस्ववचनता इत्यर्थः' या शब्दांत हरदत्तांनी केलेले विवरण ही दोनही या वाच्यतांत लक्षांत घेण्याजोगी आहेत. 'चादयोऽसत्त्वे' या सूत्रावरील काशिकावृत्तीचे व्याख्यान करतांना हरदत्तांनी पदमंजरीमध्ये सत्त्व व द्रव्य या शब्दांच्या अर्थाविषयी फारच मार्मिक विवेचन केले आहे.

३४०. उपसर्गांच्या अर्थाविषयी विचार.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असत्त्व शब्दाचा धर्ममात्र म्हणजेच केवल धर्म असा अर्थ घेणे योग्य आहे; व च, वा इत्यादि निपातांचा तसा म्हणजे केवल धर्मस्वरूप अर्थ असतो हे स्पष्ट दिसते. भाष्यकारांनी शब्दांचा अर्थ अन्वयव्यतिरेकावरून जाणावा असे म्हटले आहे. सूत्रकारांनी निरनिराळ्या प्रातिपदिकांचे, धातूंचे, प्रत्ययांचे, अव्ययांचे, उपसर्गांचे व कर्मप्रवचनीयांचे प्रसंगाने अर्थ दिले आहेत. त्यावरून वैदिक शब्द व शिष्टप्रयुक्त शब्द या सर्वांना अर्थ असतो असे सूत्रकारांचे मत स्पष्ट दिसून येते. लौकिक प्रयोगामध्ये मात्र केवल धातू, केवल प्रातिपदिके व केवल प्रत्यय यांचा स्वतंत्र प्रयोग केलेला कोठेही आढळत नसल्यामुळे सूत्रकारांनी त्यांना पद संज्ञा दिली नाही; सुवन्त व तिङन्त अशा शब्दांनाच पद संज्ञा दिली आहे. अर्थनिर्देशाशिवाय समासान्त वगैरे कांही प्रत्यय सूत्रकारांनी दिले आहेत; त्यांसंबंधी भाष्यकारांनी 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' असे विधान करून ते प्रत्यय स्वार्थी म्हणजे प्रातिपदिकांच्या अर्थी लाविले जातात असे म्हटले आहे. कर्मप्रवचनीयांना सूत्रकारांनी स्वतंत्र अर्थ दिले आहेत. उपसर्गांना मात्र स्वतंत्र अर्थ कोठे दिलेले आढळत नाहीत. उपसर्गप्रकरणामध्ये (अ. १ पा. ३ सू. १२-१३) विशिष्ट उपसर्गांच्या पुढील विशिष्ट धातूंच्या पुढे परस्मैपद व आत्मनेपद प्रत्यय सांगतांना सूत्रकारांनी विशिष्ट अर्थनिर्देश केला आहे; पण तो केवल उपसर्गांचा केला नाही; तर उपसर्गांसहित धातूंचा अर्थनिर्देश केला आहे. भाष्यकारांनीही उपसर्गांचा धातूशी योग तिङ्प्रत्यय करण्यापूर्वी करावा किंवा नंतर करावा याविषयी 'उपपदमतिद्' (सू. २।२।१९) या सूत्रावरील भाष्यांत, तसेच 'गतिर्गती' (सू. ८।१।७०) वावरील भाष्यांत 'यत्त्वसौ धातूपसर्गयोरमिसंबन्धस्तमन्त्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते' ही ओळ भाष्यकारांनी लिहिली आहे व तिचे 'कैवटमृतांनी' 'तत्तश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची, पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरद्वयवस्थार्थः । ततश्चान्तरान्न उपसर्गयोगो बहिरुक्तः साधनयोगः' या वाक्यांनी केलेले विवरण लक्षांत घेण्याजोगे आहे. यावरून धातूचा उपसर्ग

लागून निराळा अर्थ येतो तेव्हां तो 'निराळा' अर्थ धातू व उपसर्ग मिळून दोघांचा असतो व तसा तो मनांत येण्याकरितां धातु व उपसर्ग यांचा योग तिङ्प्रत्यय जोडण्यापूर्वीच होतो असें भर्तृहरीचें व कैयटभट्टांचें मत आहे. नागेशांनीं मात्र उपसर्गाचा धातूशीं योग तिङ्प्रत्ययान्त रूप तयार झाल्यावरच होतो; उपसर्ग जवळ असतांना जो विशिष्टार्थ मनांत येतो तो विशिष्टार्थ धातूचाच असतो; फक्त तो दाखविण्याला उपसर्गाची मदत लागते म्हणून उपसर्ग जोडणें आवश्यक असतें, असें प्रतिपादन केलें आहे. या उपसर्ग-धातुयोगाचे बाबतींत कैयटमत जुनें म्हणून संशोधिलें जातें व नागेशांचें मत नवें म्हणून संशोधिलें जातें. दोन्ही वैयाकरणांनीं भाष्यकारांची वर दिलेली 'यस्त्वसौ०' ही पद्धि आपल्या प्रतिपादनाला अनुकूल म्हणून घेतली आहे.

३४१. उपसर्गाचें अर्थद्योतकत्व.

धातूचा उपसर्गाशीं योग तिङ् प्रत्यय लावण्यापूर्वीं होवो अगर नंतर होवो, उपसर्गामुळें धातूला निराळा अर्थ प्राप्त होतो हें खरें; या विशिष्ट अर्थाचे दोन भाग करून हा धातूचा अर्थ व हा उपसर्गाचा अर्थ असे निरनिराळे दाखवितां येत नाहींत; त्यामुळें उपसर्गाला विशिष्ट अर्थ सांगणें कठिण पडतें. शिवाय तसा जरी सांगितला—उदाहरणार्थ 'प्रति' याचा अर्थ 'मार्गे' किंवा 'अप' याचा अर्थ 'दूर'—तरी तो सर्वच ठिकाणीं तसा आढळून येत नाहीं; व जरी कांहीं ठिकाणीं येत असला तरी भाषेमध्यें धातूला सोडून उपसर्गाचा प्रयोग कधींही आढळत नाहीं. या सर्व गोष्टी विचारांत घेऊन भर्तृहरीनें द्योतकत्वसिद्धान्त प्रतिपादन करण्याला आरंभ केला. शब्दावरून अर्थ कसा मनांत येतो—अभिधेय म्हणजे वाच्य म्हणून, अथवा द्योत्य म्हणून, अथवा लक्ष्य म्हणून अथवा व्यङ्ग्य म्हणून—याविषयीं निरनिराळ्या शास्त्रकारांनीं भाष्यकारांच्या नंतर कित्येक वर्षांनीं आपआपले सिद्धान्त मांडले. पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि या तिघाही वैयाकरणांनीं याबाबत सूक्ष्म विचार केला नाहीं व द्योतकत्वासारखा शब्दही वापरला नाहीं. पाणिनीनें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या शब्दांचे अर्थ सांगितले आहेत त्यांचा विचार केल्यास अमुक शब्द अमुक अर्थ प्रतिपादन करतो येवढेंच सांगण्याचा त्याचा हेतु असतो. सर्वसाधारण शब्दांनीं केलेल्या अर्थप्रतिपादनाकडे लक्ष दिल्यास भर्तृहरीला प्रत्यय निपात व उपसर्ग यांनीं केलेल्या अर्थप्रतिपादनाच्या तन्हेमध्ये एक प्रकारचें वैशिष्ट्य आढळून आलें व त्यानें प्रत्यय निपात व उपसर्ग हे अर्थाचे द्योतक असतात, इतर शब्दांप्रमाणें अर्थाचे वाचक नसतात, असें वेळोवेळीं प्रतिपादन केलें आहे. या बाबतींत दुसऱ्या कांडामध्ये खुलासेवार विवेचन भर्तृहरीनें कारिका १६५-२०६ मध्ये दिलें आहे तें परिशीलन करण्याजोगें आहे. विशेषतः 'वाचिका द्योतिका वा स्युर्दित्वादीनां विमक्तयः' (वा. प. २।१६५), 'निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थभिधायिनः । आगमा इव केपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः' (वा. प. २।१९४) या श्लोकांतील प्रतिपादन मननीय आहे. शब्दांच्या द्योतकत्वाचें प्रतिपादन व उपसर्ग ही प्रथमतः भर्तृहरीच्या याक्यपदीयामध्ये आढळतात. त्याचे पूर्वीं संग्रह या ग्रंथामधील उपलब्ध उक्त्यांवरून संग्रहकार व्यासींनीं शब्दद्योतकत्वाचा बीजभूत सिद्धान्त मांडला असावा अगें दिसते. कैयटभट्ट, हरदत्त व नागेश यांनीं भर्तृहरिमताचा अवलंब करून उपसर्ग, निपात व प्रत्यय यांना स्वतःचा अर्थ नसतो; प्रदीप जगा जवळच्या पदार्थाचें प्रकाशन करतो, त्याप्रमाणें हे उपसर्ग, निपात व प्रत्यय पदा प्रदीपिता ते जोडले जातात त्या प्रदीपिताच अर्थ दाखवून देतात असें म्हणतें आहे.

३४२. शब्दांचे द्रव्यवचन गुणवचन व क्रियावचन हे तीन प्रकार.

वर दिल्याप्रमाणें द्रव्यवचन, गुणवचन व क्रियावचन असे शब्दांचे तीन मुख्य प्रकार होतात. जातिवाचक शब्द, संज्ञावाचक शब्द, संख्यावाचक शब्द, अव्ययें, सर्वनामं, सामासिक शब्द, कृदन्त शब्द व तद्धित शब्द या सर्वांचा द्रव्यवचन शब्दांमध्येच अंतर्भाव होतो असें वर सांगितलें आहे. जाति ही व्यक्तीशिवाय व व्यक्ती ही जातीशिवाय अर्थाभिधान कधीही करीत नसल्यामुळें जातिवाचक घट, पट वगैरे शब्दांना द्रव्यवचन म्हणतां येईल. संज्ञाशब्दही एका विशिष्ट व्यक्तीचेंच अभिधान करीत असल्यामुळें त्यांना द्रव्यवचन म्हणतां येईल. संख्यावाचक शब्दही संख्येय दाखवीत असल्यामुळें त्यांनाही द्रव्यवचन म्हणतां येईल. कृदन्त शब्द हे धातु-साधित असल्यामुळें क्रियेचा अर्थ त्यांमध्ये अंतर्भूत असतो व तो कर्ता, कर्म, अधिकरण या द्रव्यरूप अर्थाना गुणीभूत झाल्यामुळें कृदन्त शब्दांना द्रव्यवचन म्हणतां येईल. पण क्रियाश्रय द्रव्यवचन म्हटलें असतां त्यांचें स्वरूप ज्यास्त स्पष्टपणानें कळून येईल. भावार्थी कृत् प्रत्यय लागून झालेल्या पाक, भजन, क्रिया इत्यादि सिद्ध क्रिया दाखविणाऱ्या शब्दांचा क्रिया हाच अर्थ असल्यामुळें त्यांना क्रियावचनच म्हणावें लागतें व भाष्यकारांनीं तसें म्हटलेंही आहे. पण त्यांना लिंगवचन प्रत्यय लागावे म्हणून भाष्यकारांनीं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति' असा त्यांच्यावर द्रव्याचा अतिदेश केला आहे. हा अतिदेश शास्त्रसमयाकरीता सामान्य अतिदेश म्हणून समजल्यास या शब्दांना द्रव्यवचनही म्हणतां येईल. महत्, गुरु, अणु, लघु, शुक्ल इत्यादि शब्द गुणवाचक शब्दांचींच उदाहरणें म्हणून देतां येतील. त्यांना भावार्थी म्हणजे केवळ धर्म या अर्थी तद्धित प्रत्यय लागून साधलेले साहात्म्य, गौरव, अणिमा, लघिमा इत्यादि शब्द जरी गुणवाचक असले तरी त्यांचे वावरीतही ते तद्धितान्त असल्यामुळें त्यांना गुणवचन कसें म्हणावें अशी शंका येते व तिचें निराकरण करावयाचें म्हटल्यास 'तद्धितान्त शब्द गुणवचन नसतात' या सामान्य नियमाला 'भावार्थी म्हणजे स्वभावार्थी त्व, तल् वगैरे प्रत्यय लागल्यास गुणवाचकत्व कायम राहते' असा अपवाद समजणें भाग पडतें. अद्याच तन्हेची दुसरी अडचण म्हणजे शुक्लो घटः या ठिकाणीं शुक्ल शब्दाला सतुप् प्रत्यय लागून त्याचा लोप झाल्यावर शुक्लवर्णयुक्त या अर्थाचा शुक्ल शब्द होतो असें वार्तिककारांचें म्हणणें स्वीकारल्यास तद्धितान्त शुक्ल शब्द द्रव्यवाचक होईल; पण भाष्यकारांनीं त्याला गुणवचन असें म्हटलें आहे; एवढेंच नव्हे, तर "गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति" असें विधान करून लिंगाचा खुलासा केला आहे. शुक्ल कृष्ण इत्यादि शब्दांविषयी भाष्यकारांनीं 'उभयवचता हेते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

३४३. विशेषण-शब्दांचें अभिधायकत्व.

वरील सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं द्रव्यवचन, गुणवचन व क्रियावचन या संज्ञा द्रव्य, गुण किंवा क्रिया यांचें मुख्यत्वांनं अभिधान होत असल्यास लावल्या जातात. पाक, घेंदें, सतुप्, वृक्ष, देवदत्त, तिल्य या सर्व शब्दांना द्रव्यवचन शब्द म्हणतां येतें. शुक्ल, कृष्ण, लघु, गुरु, मृदु, रूप, रस, गन्ध, रसार्थ गौरव इत्यादि शब्दांना गुणवचन शब्द म्हणतां येतें. तसेंच, करोति, भवति, पचति इत्यादि तिब्न्त शब्दांना क्रियावचन शब्द म्हणतां येतें. अभिहित अर्थाला द्रव्य, गुण व क्रिया हीं कारणीभूत असून अभिहित अर्थ हा मात्र गुणस्वरूप किंवास्वरूप किंवा द्रव्यस्वरूप या तन्हेचा झाल्यास त्या अर्थाचें

प्रतिपादन करणाऱ्या शब्दांला द्रव्यमूलक गुणमूलक व क्रियामूलक या विशेषणांनी युक्त गुणवचन, क्रियावचन, किंवा द्रव्यवचन म्हणता येईल. या बाबतीत वाक्यामध्ये आढळणाऱ्या समानाधिकरण्याकडे लक्ष देऊन समानाधिकरण दोन किंवा अधिक शब्द असल्यास त्यातील मुख्य शब्दाचे अभिधायकत्व प्रथम ठरवावे; व त्याप्रमाणे विशेषण शब्दांना अभिधायकत्व द्यावे असे सुचवावेसे वाटते. अर्थात्, या धोरणाचा अवलंब केल्यास शुक्लौ घटः या ठिकाणी शुक्ल हा शब्द घटाशी समानाधिकरण असल्यामुळे भाष्यकारांच्या प्रतिपादनाविरुद्ध त्याला द्रव्यशब्द म्हणावे लागते. कदाचित् हाच अभिप्राय मनांत घेऊन वार्तिककारांनी या शब्दांना द्रव्यशब्द वनविषयाकरिता "गुणवचनेभ्यो मत्तुप्" असे वार्तिक करून मत्तुप् प्रत्ययाचा लुक् सांगितलो असावा व नागेशमहंतींनी भाष्यकारांनी सांगितलेल्या गुणवचनेत्वाचे संमर्थन करण्याकरिता मत्तुप् प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास शब्दांची मूळची स्वरूपकल्पना कायम राहते व शुक्लः घटः, कृष्णौ घटः इत्यादि ठिकाणी शुक्ल व कृष्ण हे शब्द गुणवाचकचे आहेत असे म्हटले आहे. ऐकंदरीत पाहता, शब्दांचे द्रव्यवचन, गुणवचन व क्रियावचन हे भेद भाष्यकारांचे वेळी उपयोगांत आले; व शब्दांचे द्योतकत्व व वाचकत्व असे दोन प्रकारचे स्वरूप भाष्यकार व त्यानंतरच्या व्याकरणांनी प्रतिपादित केले. याविषयी साङ्ग विचार करणे झाल्यास "ऑकिंडारादेका संज्ञा" (सू. १।४।१) "उपपदमतिङ्" (सू. २।२।१८) "वोतो गुणवचनात्" (सू. ४।१।४४) "गतिकारकोपपदात् कृत्" (सू. ६।२।१४२) "एक तद्विच" (सू. ६।३।६२) या सूत्रांवरील भाष्य प्रदीप व उद्योत यांतील विवेचन फारच विचार करण्याजोगे आहे.

३४४. महाभाष्यानंतर संस्कृतभाषेची स्थिति व व्याकरणविषयक घडामोडी.

पाणिनिप्रक्रियेवर व्याकरणमहाभाष्यासारखा उत्कृष्ट विद्वत्ताप्रचुर व अन्तिमव्याख्यानि-स्वरूपाचा ग्रंथ लिहिला गेल्यानंतर कित्येक वर्षे नव्हे, तर काही शतके व्याकरणशास्त्रावर आणखी इतर ग्रंथ लिहिले न जाणे हे क्रमप्राप्त व साहजिकच होते. शिवाय, पुतंजलीनंतर अल्पावधीतच न्याय, वेदांत, मीमांसा सांख्य, योग, इत्यादि शास्त्रांवर व दर्शनांवर सूत्र-व्याख्यानरूप अधिकृत भाष्यग्रंथ व टीकाग्रंथ लिहिले गेले. दर्शनग्रंथांचे अधिकृतरीत्या धार्मिक स्वरूप असल्यामुळे स्वाभाविकच त्यांच्या अभ्यासाकडे लोकांची अधिकच प्रवृत्ति झाली, व व्याकरणाच्या अध्ययनाकडे दिवसानुदिवस लोकांचे लक्ष कमी होत गेले. संस्कृत भाषेचे बोलभाषा हे स्वरूप नाहीसे होऊन सामान्य जनांमध्ये प्रचलित असलेल्या प्राकृत व पाली या भाषांमध्ये ग्रंथ रचिले गेले; इतकेच नव्हे, तर, संस्कृत वेदग्रंथांचा व शास्त्रवाङ्मयांचा अभ्यास करण्यापूर्वी संस्कृतभाषेचे कामापुरते अध्ययन करणे जरूर पडू लागले. त्यांतच सामान्य जनतेला भाषाज्ञानासाठी विद्वानांनी पाणिनीचीच प्रक्रिया घेऊन अष्टाध्यायीपेक्षा सोपी चान्द्र, कातन्त्र, जैनेन्द्र वगैरे व्याकरणे रचिल्यामुळे पाणिनीय व्याकरणाध्ययनाकडे लोकांची प्रवृत्ति जवळजवळ नाहीशीच झाली. पाणिनीय अष्टाध्यायीला वेदाङ्ग म्हणून स्थान मिळाल्यामुळे अष्टाध्यायीसुलपाठ मात्र सुवर्णरेषेने जसाच्या तसा कायम राहिला. वरील कारणांमुळे महाभारथाध्ययनाचा कालांतराने जवळजवळ लोपच झाला व इसाख्रिस्तही नाहीशी झाली. हीच गोष्ट मर्वहीरीने आपल्या वाक्यपदीयाच्या दुसऱ्या कांडाच्या शेवटी नमूद केली आहे. पाणिनीय व्याकरणाचे व महाभाष्याचे अध्ययन पुनः चालू करण्याचे श्रेय मर्वहीरीलाच आहे.

३४५. कातन्त्र व्याकरण.

कातन्त्र अथवा कालाप नांवाचेही व्याकरण ह्याच कालांत लिहिले गेले. हे कातन्त्र व्याकरण हल्लीं बिहार, बंगाल वगैरे पूर्वेच्या प्रांतांत प्रचलित आहे. हे व्याकरण किंवा त्याचे मूलस्वरूप दुसरे व्याकरण जरी असले तरी ते पाणिनिपूर्वकालीं होते असे म्हणण्यास पाणिनि-सूत्रांचा प्रत्यक्ष पुरावा माहीत नाही. भाष्यकारांनी 'कलाप्यश्च' या सूत्राचे विवरण करतांना 'कालाप' व त्याचेवरोबर दिलेल्या 'माहावार्तिक' या उदाहरणांवरून कलापि नांवाचा ग्रंथकार पाणिनिपूर्व-काली होता; व त्याच्याच ग्रंथावर पुढे कालाप अथवा कातन्त्र हे व्याकरण अधिष्ठित झाले असे म्हणता येणे शक्य आहे. कातंत्र या शब्दाचा अर्थ लहान तंत्र म्हणजे शास्त्र असा आहे. शिवाय पाणिनीने न दिलेल्या, पण जुन्या वैयाकरणांच्या संज्ञा म्हणून महाभाष्यामध्ये ज्यांचा उल्लेख आढळतो त्या अद्यतनी, श्वस्तनी, परोक्षा वगैरे संज्ञा कातंत्र व्याकरणांमध्ये आढळत असल्याने वरील विधानास एक प्रकारची पुष्टि मिळते. हल्ली उपलब्ध असलेले कातंत्र व्याकरण मात्र पाल्यकीर्तिकृत शाकटायन व्याकरणांसारखे फार अर्वाचीन नाहीत. भाष्यकारांनंतर चार पांच शतकांतच ते रचिले असावे. यांतील सूत्रे कारिकामय आहेत. या कालाप अथवा कातंत्र व्याकरणाचा कर्ता म्हणून शर्ववर्म्याचा उल्लेख नंतरच्या ग्रंथांत आढळून येतो. शर्व-वर्म्याने स्वतः या व्याकरणावर वृत्ति लिहिली व त्यानंतर यावर त्रैच वृत्तिग्रंथ व टीकाग्रंथ लिहिले गेले. या कातंत्र व्याकरणाचा कुदन्त भाग हा कात्यायनाने लिहिला अशी समजूत आहे. कथासरित्सागरामध्ये सातवाहन नृपतीच्या आज्ञेनुसार हे व्याकरण शर्ववर्म्याने लिहिले अशी आख्यायिका आहे. अर्थात् हा सातवाहन प्रख्यात शालिवाहन नृपतीपेक्षा निराळा असे मानण्यांत येते. कार्तिकेयाने या व्याकरणाचा उपदेश केला म्हणून या व्याकरणाचा कौमार असेही नांव देण्यांत येते. या व्याकरणाची रचना ऐन्द्र व्याकरणाप्रमाणे प्रकरणात्मक आहे. या व्याकरणाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये संज्ञा फारच थोड्या आहेत व काही ठिकाणी सूत्रांचेवरोबरच उदाहरणे दिली आहेत. ही उदाहरणांसहित सूत्रोच्चारणाची पद्धत वार्तिककार कात्यायन यांच्या वार्तिकामध्ये काही ठिकाणी आढळते. गरुडपुराणांत या व्याकरणाचा संक्षेप दिलेला आढळतो. कातन्त्राचा बंगालमध्ये पुष्कळ प्रचार आहे. गुजरातमध्येही याचा प्रचार काही शतकांपूर्वी बराच असावा. अनहिलवाडा पट्टण येथील हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहालयामध्ये या व्याकरणाच्या व यावरील अनेक वृत्तींच्या टीकांच्या व पक्षिकांच्या उत्तम हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत.

३४६. चान्द्र व्याकरण.

चान्द्र व्याकरण हे चंद्रगोमी नांवाच्या बौद्धधर्मीय आचार्यांनी लिहिले आहे. हे व्याकरण सूत्रमय आहे व पुष्कळ अंशी पाणिनीच्या सूत्रावर आधारलेले आहे. हा चंद्रगोमी बंगदेशचा रहाणारा पौर्वीय व्याकरणपरंपरेचा वैयाकरण होता. तो बौद्धमतावलंबी होता असे मानण्यांत येते. तरी पण त्याने आपले व्याकरण लिहिण्यांत पाणिनीची पद्धती स्वीकारली आहे. अर्थात् आपले व्याकरण सुलभ व्हावे म्हणून पाणिनीच्या सूत्रक्रमांत योग्य ते बदल त्याने केले आहेत; व त्या कामी महाभाष्याचा उपयोग केला आहे. त्याने संज्ञाप्रकरण पार गाळून टाकले आहे; व लोकांतील संज्ञा जशाच्या तशाच घेतल्या आहेत. प्रत्याहारसूत्र शाकटायना-

प्रमाणें तेरा केलीं आहेत. काशिकेमध्ये वैदिकपरंपरागत पाणिनिसूत्रपाठापेक्षां कांहीं थोडीं ज्यास्त सूत्रें सांपडतात व कांहीं पाठभेद आढळतात; ते चांद्र व्याकरणांतून घेतले असावे असा समज आहे. महाभाष्याचें पुनरुज्जीवन चंद्राचार्यांनीं केलें असें भर्तृहरिनें म्हटलें आहे. हे चंद्राचार्य व चंद्रगोमी एकच असण्याचा संभव पुष्कळ आहे. चान्द्र व्याकरणाचा सारांश अग्निपुराणाच्या २४८-२५८ अध्यायांमध्ये मिळतो. या चांद्र व्याकरणालाही उपसर्गवृत्ति, शिक्षा, कोश, अध्यायत्रयात्मक उणादिसूत्रपाठ, धातुपाठ, गणपाठ, लिंगानुशासन हीं उपांगें आहेत. धातूंची संख्या साधारणपणें पाणिनीने दिलेल्या धातूंच्या संख्येच्या निम्मी आहे. कारण, बरेचसे धातू पाणिनीच्या नंतर चंद्रगोमीच्या काळापर्यंत संस्कृत ही बोलभाषा नाहीशी झाल्यामुळें प्रचाराबाहेर गेले असावे या व्याकरणाचे सहा अध्याय उपलब्ध आहेत. कदाचित् वैदिकी प्रक्रिया असलेले दोन अध्याय लुप्त झाले असण्याचा संभव आहे. कदाचित् चंद्रगोमी बौद्धमतवालेनी असल्यामुळें त्यानें ते लिहिलेही नसावे. बौद्ध पंडित पाणिनीय व्याकरणाचा अभ्यास करित असले व त्यांना ते जरी उपयुक्त व पसंत असलें तरी वैदिकी प्रक्रिया ही पाली आगमग्रंथांना अनुपयुक्त म्हणून ते वैदिकी प्रक्रियेचा अभ्यास करित नसावे.

३४७. जैनेन्द्र व्याकरण.

जैनेन्द्र व्याकरण हेंही पाणिनिसूत्रावर आधारलेलें व्याकरण याच काळांत लिहिलें असावें. महावीरानें इंद्राला या व्याकरणाचा उपदेश केला अशी एक आख्यायिका असली तरी पूज्यपाद देवनंदी यानें तें पांचव्या शतकांत रचिलें अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. हेंही व्याकरण पाणिनिसूत्रावर आधारलेलें आहे. काशिकाकारांनीं जैनेन्द्र व्याकरण म्हणून ज्याचा उल्लेख केला आहे तें हेंच असावें. या व्याकरणामध्ये व म्हणजे प्रथमा, ह म्हणजे अव्ययीभाव, स म्हणजे तत्पुरुष, दी म्हणजे दीर्घ, घ म्हणजे ह्रस्व अशा तऱ्हेच्या संकेत-संज्ञा दिल्या आहेत. या व्याकरणाचीं संस्करणें (Versions) दाक्षिणात्य व औदीच्य अशीं उपलब्ध आहेत. या व्याकरणामध्ये एकशेष प्रकरण नाही. अर्थात्, जात्यभिधानपक्षां एकशेष अनावश्यक आहे असें मत भाष्यकारांनीं आपल्या पूर्वीच्या व्याकरणांचें म्हणून दिलें आहे. या जैनेन्द्र व्याकरणांत सिद्धसेनदिवाकर, प्रभाचंद्र, समंतभद्र वगैरे प्रसिद्ध जैन ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे. ईश्वरकृष्णांचाही उल्लेख या व्याकरणांत मिळतो. जैनेन्द्र व्याकरणाचे उल्लेख अनेक जैन ग्रंथांत मिळतात. काशिकेंतही या व्याकरणाचा उल्लेख आहे. साधारणपणें इ. स. चें पाचवें शतक हा देवनंदीचा काल समजला जातो. कांही टीकाकारांनीं या जैनेन्द्र व्याकरणाचाच ऐन्द्र व्याकरण म्हणून उल्लेख केला आहे. परंतु जैनेन्द्र व्याकरण हें प्राचीन ऐन्द्र व्याकरणापेक्षां अगदीं निराळें व त्याच्याशीं असंबद्ध असून पाणिनिसूत्रावरच आधारलेलें आहे. दैवेन्द्र व दैव हीं नांवें याच व्याकरणाला दिलीं असण्याचा संभव आहे. या व्याकरणावर देवनंदीनें स्वतः न्यासवृत्ति लिहिली आहे; व धातुपाठ, गणपाठ, लिंगानुशासन यांची जोड दिली आहे. जैन ग्रंथांतील उल्लेखांवरून याच सुमारास सन्मति-तर्क ग्रंथ लिहिणाऱ्या सिद्धसेनदिवाकर नांवाच्या महापंडितांनीं एव व्याकरण ग्रंथ रचिला असावा असें दिसून येतें. सिद्धसेनदिवाकर हे जैन साधु (क्षपणक) असल्यामुळें क्षपणक-व्याकरण म्हणून ज्याचा उल्लेख मिळतो तो याच व्याकरणाला उद्देशून असावा असें दिसतें. 'घन्वन्तरिः क्षपणकः०' या श्लोकामधील क्षपणक शब्द या सिद्धसेनदिवाकरांनाच उद्देशून असणें शक्य आहे.

भर्तृहरि-कालखंड (इ. स. ५००-६५०)

३४८. भर्तृहरिच्या वेळीं उपलब्ध असलेले व्याकरणग्रंथ.

वरती निर्दिष्ट केलेल्या व्याकरणग्रंथांपैकीं शाकटायन व्याकरण हें भर्तृहरिकालखंडांत जुनें पाणिनिपूर्वींच लिहिलेलें उपलब्ध होतें. त्याप्रमाणेंच ऐन्द्र, आपिशल, काशकृत्स्न, शाकल्य इत्यादि व्याकरणांही उपलब्ध होतीं. या वर दिलेल्या व्याकरण-ग्रंथांशिवाय या भर्तृहरिकालखंडांत भर्तृहरिच्या पूर्वीं कांहीं प्रकीर्ण स्वरूपाचे व्याकरणविषयक ग्रंथही लिहिले गेले. पाणिनिपूर्वावर दुर्विनीत जुल्लिभट्टि, निर्द्वर यांनीं वृत्तिग्रंथ लिहिले असें काशिका वगैरे ग्रंथांतील उताऱ्यांवरून दिसून येतें. तसेंच भाष्यकारांपूर्वीं कुणिवृत्ति, माथुरीवृत्ति, श्रोभूतिवृत्ति, वाररुचीवृत्ति वगैरे कांहीं वृत्ती लिहिल्या होत्या हें महाभाष्यांतील उल्लेखांवरून दिसून येतें. यांशिवाय सूत्रार्थविवरणरूप अनेक श्लोकवार्तिकेही उपलब्ध होतीं. शान्तनवानें रचिलेलीं फिद् सूत्रें व शाकटायनप्रणीत म्हणून समजलेलीं उणादि सूत्रेही उपलब्ध होतीं. हीं उणादि सूत्रें कात्यायनानें रचिलीं असा कांहीं वैयाकरणांचा समज आहे. पञ्चपादात्मक व दशपादात्मक अशीं दोन तऱ्हेचीं उणादि सूत्रें उपलब्ध आहेत; त्यांतील एक शाकटायनानें व दुसरें कात्यायनानें रचिलें असण्याचा संभव आहे. नंदिकेश्वराच्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कारिका याच कालखंडांत लिहिलेल्या असाऱ्या महाभाष्यदीपिकेमध्ये भर्तृहरिनें अन्ये, अपरे, केचित् इत्यादि शब्दांनीं कांहीं ग्रंथकारांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं केला आहे. त्यांपैकीं कांहीं वर निर्दिष्ट केलेल्यांपैकीं असणें शक्य आहे; व कांहीं भाष्यावर टीका लिहिणारेही असणें शक्य आहे.

३४९. प्राचीन व अर्वाचीन शाकटायन-शब्दानुशासन.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें पतंजलि व भर्तृहरि यांच्या मध्यंतरीच्या कालांत सुलभ व लोकप्रिय व्याकरण ग्रंथ पुष्कळच झाले; परंतु त्यांतील चन्द्रगोमीनें केलेलें चान्द्र व्याकरण, सर्ववर्मांनें सुधारून वाढविलेलें कातन्त्र अथवा कालाप व्याकरण, देवनन्दीनें केलेलें जैनेन्द्र व्याकरण, व कात्यायनानें केलेलें पाली व्याकरण हीं आज उपलब्ध आहेत. पाणिनीच्या सूत्रांत शाकटायनाचा उल्लेख मिळतो व शाकटायनकृत शब्दानुशासन नांवाचा हल्लीं एक व्याकरणग्रंथ उपलब्धही आहे. परंतु या ग्रंथाची सूत्ररचना, इतर ग्रंथांचे उल्लेख, रूपसिद्धि, इत्यदि कांचें अवलोकन केलें असतां हा ग्रंथ पुष्कळच अर्वाचीन (साधारणपणें दहाव्या अकराव्या शतकांत लिहिलेला) आहे असें दिसून येतें. कांहीं अर्वाचीन ग्रंथांत या शब्दानुशासन ग्रंथकर्त्याचें पात्यकीर्ति असेंही नांव आढळून येतें. प्रस्तुत उपलब्ध शाकटायन-शब्दानुशासन हा ग्रंथ कितीही नवा असला तरी पूर्वेकडील प्रांतांत शाकटायन नांवाचा एक मोठा वैयाकरण पाणिनिपूर्वकालीं होऊन गेला व त्याचें व्याकरण पाणिनिकालीं उपलब्ध होतें हें निश्चित. कदाचित् उणादिसूत्रकर्ता शाकटायन म्हणून उद्घोषकार नागेशभट्टांनीं ज्याचा उल्लेख केला आहे त्यानेंच शब्दानुशासन व उणादि-सूत्रें पाणिनिपूर्वकालीं रचिलीं असावी. हल्लीं उपलब्ध असलेला शाकटायन-शब्दानुशासन हा ग्रंथ संज्ञाकरण, अनुबंधकल्पना, सूत्ररचना, प्रकरणविभाग इत्यादि बाबतींत कितीही पाणिनीच्या व्याकरणासारखा असला, किंन्हुना चान्द्रव्याकरणासारखा त्यावर अधिष्ठित जरी असला, तरी त्यामध्ये प्राचीन शाकटायनकृत व्याकरणांतील वराचसा भाग उद्भूत केलेला आहे असें दिसून येतें; व त्यामुळेच या पात्यकीर्तिकृत व्याकरणाला शाकटायन-शब्दानुशासन असें नांव दिलें असावें. भर्तृहरिच्या वेळीं, अर्थात्, जुनें शाकटायन-व्याकरण उपलब्ध अमर्ने पाहिजे.

३५०. भर्तृहरीचा काल.

इतके व्याकरणग्रंथ असूनही इतर शास्त्रे व दर्शने यांचेकडे लोकांचें लक्ष ज्यास्त गेल्यानें व चान्द्र, जैनेन्द्र, कातन्त्र वगैरे सुलभ व्याकरणांचा ज्यास्त प्रसार झाल्यानें पाणिनीय व्याकरणशास्त्र मागे पडलें व त्याचें पुनरुज्जीवन भर्तृहरीनें उत्तम प्रकारें केलें. भर्तृहरीच्या कालाविषयी बराच मतभेद आहे. इत्सिंग या चिनी प्रवाशानें इ. स. ६९१ च्या सुमारास लिहिलेल्या प्रवास-वृत्तांतामध्ये 'भर्तृहरी व धर्मपाल या दोन बौद्ध पंडितांनीं पे-इ-ण नांवाचा ग्रंथ लिहिला व ४० वर्षांपूर्वी भर्तृहरी दिवंगत झाला' असें म्हटलें आहे. त्यावरून इ. स. चें सातवें शतक हा भर्तृहरीचा जीवनसमय मानण्यांत येतो; व त्याला बाह्य पुराव्यांवरून पुष्कळसा आधारही मिळतो. कुमारिलभट्टांनीं श्लोकवार्तिक व तन्त्रवार्तिक या ग्रंथांमध्ये भर्तृहरीच्या मताचें खंडन केलें आहे. त्याप्रमाणें बौद्धपंडित धर्मकीर्ति यानेंही भर्तृहरीच्या मतावर आक्षेप घेतले आहेत. सिद्धसेनादिवाकर नांवाच्या जैन पंडितानें लिहिलेल्या सन्मत्तितर्कावर द्वादशारनयचक्र नांवाची टीका लिहिणाऱ्या मल्लवादीनें भर्तृहरीचे गुरुजी वसुरात यांचा उल्लेख केला आहे. या वसुरातांनीं वसुबंधूंच्या अभिधर्मकोशावर कडक टीका केली व ती सहन न झाल्यामुळें वसुबंधूनें वसुरातांशीं वादविवाद केला व त्यांना जिंकून वृत्तीस अध्याय असलेला त्यांचा व्याकरणाचा ग्रंथ नष्ट केला अशी आख्यायिका आहे. हा वसुरात चंद्रगोमीचा प्रत्यक्ष शिष्य होता अशीही आख्यायिका आहे. चंद्रगोमीनें महाभाष्यकारांच्या 'अरुणद् यवनो माध्यमिकाम्' या महाभाष्यांत दिलेल्या उदाहरणासारखेंच "अरुणद् गुप्तो हूणान्" असें उदाहरण आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे. तोरमाण नांवाच्या हूण राजाचा पराभव करणाऱ्या पांचव्या शतकांतील स्कन्दगुप्ताचा हा उल्लेख असावा असें मानण्यांत येतें. या सर्व गोष्टी विचारांत घेतां इ. स. च्या चौथ्या अगर पांचव्या शतकांत सिद्धसेन-दिवाकर, त्यानंतर मल्लवादी, व त्यांचे समकालीन पाणिनिसूत्रावर वृत्ति लिहिणारे चंद्रगोमीचे शिष्य वसुरात, त्यानंतर त्यांचे शिष्य म. म. भर्तृहरि, त्यानंतर महाबौद्धपंडित दिङ्नाग, त्यानंतर महामीमांसक कुमारिलभट्ट, त्यानंतर उद्योतकर व त्यानंतर धर्मकीर्ति असा या सर्व पंडितांचा कालक्रम देतां येणें शक्य आहे.

३५१. भर्तृहरीच्या कार्याचें महत्त्व.

इत्सिंगच्या उल्लेखांवरून इ. स. ६५१ हा भर्तृहरीचा काल असावा असें दिसत असलें तरी महानैयायिक दिङ्नागानें भर्तृहरीच्या कारिकांपैकी कांहीं कारिका उद्धृत केल्या असल्यामुळें भर्तृहरी हा दिङ्नागांपूर्वी इ. स. च्या सहाव्या शतकांत होऊन गेला असावा असें कांहीं लोक मानतात. शतकत्रयाचा कर्ता जरी राजा भर्तृहरी म्हणून निराळा असला व भट्टिकाव्याचाही कर्ता भट्टि म्हणून संशोधिला जाणारा निराळाच भर्तृहरी असला तरी वाक्यपदीय, वाक्यपदीयवृत्ति, व महाभाष्यदीपिका हे ग्रंथ एकाच व्यक्तीनें लिहिले आहेत यांत संशय नाही. पे-इ-ण हा ग्रंथ भर्तृहरी व धर्मपाल या दोघांनीं मिळून लिहिला व भर्तृहरी हा बौद्धमतावलंबी होता असें इत्सिंगनें प्रतिपादन केलें आहे. 'दसपट्टणा' हें नांव ज्याप्रमाणें दशप्रकीर्णक या जैनग्रंथाचें आहे त्याप्रमाणेंच वाक्यपदीयाच्या तिसऱ्या कांडाला प-इ-ण (प्रकीर्ण) हें नांव देण्यांत आलें असलें तरी शब्दब्रह्माचा फंढरवानें पुरस्कार करणारा महामीमांसक भर्तृहरी हा बौद्धधर्मीय नव्हता. गौटपादाचार्यांच्या ग्रंथावर जशी बौद्धदर्शनग्रंथांची व विचारसरणीची छाप दिसत येते तशीच छाप जरी वाक्यपदीय या ग्रंथावर आढळून आली तरी दोन्ही ग्रंथाचे प्रगते गौटपाद व भर्तृहरी पूर्ण आस्तिक व अद्वैत वेदांताचे पुरस्कर्ते होते यांत शंका नाही

भर्तृहरिने शब्दाद्वैताचे प्रतिपादन केले आहे; गौडपादाने मायाद्वैताचे प्रतिपादन केले आहे. न्याय व मीमांसा या शास्त्रांचाही भर्तृहरिने पूर्ण अभ्यास केला होता असे महाभाष्यप्रदीपकेंतील उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसून येते. पूर्ववैयाकरणांनी घातलेल्या पायावर पाणिनीने मंदिर बांधले अशी कल्पना केल्यास त्या मंदिराचे सर्वांगपरिपूर्ण काम वार्तिककारांनी केले व महाभाष्यकारांनी त्यांतील सर्व कलाकुसरीचे काम करून त्याला उत्तम सजावट देऊन कळस चढविला; पण मंदिरांत मूर्तिस्थापनेचे काम व्हावयाचे राहिले व तेथे शब्दब्रह्मरूप मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेचे काम भर्तृहरिने उत्तम प्रकारे केले.

३५२. भर्तृहरिच्या अर्थग्रंथाने व्याकरणाची परिपूर्ति.

शब्दानुशासन या दृष्टीने महाभाष्यकारांची कामगिरी सर्वश्रेष्ठ होती व महाभाष्यकारांचे वचन म्हणजे अंतिम निर्णय (Final word) असे योग्य रीतीने मानिले जात होते यांत शंका नाही. शब्दार्थविवेचनही भाष्यामध्ये जागोजागी दृष्टीस पडते; पण भाष्यकारांनी शब्दार्थविवेचनपर स्वतंत्र ग्रंथ अथवा प्रबंध लिहिला नाही. कदाचित् पाणिनीच्या कालीच लिहिलेला व्याडीचा संग्रह-ग्रंथ भाष्यकारांचे वेळी प्रचारांत असावा व त्यांत प्रामुख्याने शब्दार्थाचे विवेचन आल्यामुळे भाष्यकारांनी त्यावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला नसावा. भर्तृहरिने मात्र संग्रहग्रंथ व महाभाष्य यांतील शब्दार्थविवेचनाचा पूर्ण अभ्यास करून त्रिकांडात्मक वाक्यपदीय हा ग्रंथ लिहिला व व्याकरणशास्त्रांतील राहिलेले काम संपविण्याचे पूर्ण श्रेय घेतले असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही. या वाच्यतांत पुढील दंतकथा लक्षांत घेण्याजोगी आहे:— एकदां राजदरबारांत व्याकरणशास्त्रामध्ये सर्वोत्तम ग्रंथ म्हणजे एकच व तो व्याकरणमहाभाष्य हाच (अहो भाष्यम् अहो भाष्यम्) असे पंडितांचे उद्गार सभेमध्ये हजर असलेल्या भर्तृहरिला सहज झाले नाहीत; व त्याने उठून ' अहो वयम्, अहो वयम् ' असे उद्गार काढले; त्यावर पंडितांनी ' आपण कोण एवढे मोठे आहां ' असा वेचक प्रश्न केल्यावर भर्तृहरिने ' मां अदृष्ट्वा गतः स्वर्गं अकृतार्थः पतञ्जलिः ' असे थोडक्यांत मार्मिक उत्तर दिले. कवींच्या व ग्रंथकर्त्यांच्या कार्याविषयी अशा दंतकथा पुष्कळ आहेत व त्यांचे सारांशरूप श्लोक लोकांचे स्मरणांत आहेत. महाकवि कालिदासाविषयी ' कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः । अहं रण्डे अहं रण्डे त्वमेवाहं न संशयः ॥ ' हा श्लोक प्रसिद्धच आहे. तसाच महापंडित जगन्नाथाविषयी ' णेरणाविति सूत्रार्थं भगवान् वेत्ति पाणिनिः । अहं च भाष्यकृद् वेत्ति वृत्तिकृद् वेत्ति वा न वा ॥ ' हाही श्लोक ऐकण्यांत येतो. त्याप्रमाणेच महाविद्वान् नागेशभट्टाविषयी ' अत्र विषये पण्डितनागेशाः प्रमाणम् । कोयं भारवाहो नागेशः । सोऽहमेव । ' असा संवाद प्रसिद्धच आहे.

३५३. वाक्यपदीयाचे प्रथम काण्ड (ब्रह्मकाण्ड).

भर्तृहरिने लिहिलेल्या सर्व ग्रंथांमध्ये वाक्यपदीय हा सर्वांत श्रेष्ठ ग्रंथ समजला जातो. व्याकरणशास्त्राचे शब्दसिद्धि हे अंग विचारांत घेतल्यास व्याकरण-महाभाष्य हा जसा सर्वांत श्रेष्ठ ग्रंथ समजला जातो त्याप्रमाणेच शब्दार्थविवेचनाचे वाच्यतांत वाक्यपदीय हा सर्वांत श्रेष्ठ ग्रंथ समजला जाण्यास हरकत नाही. अर्थात्, त्यांतील सर्व सिद्धान्त महाभाष्यावर अधिष्ठित व भाष्यवार्तिकवचनांशी सुसंगत असेच आढळून येतात. या वाक्यपदीयाची तीन कांडे हल्ली उपलब्ध आहेत व तो मूळचाही त्रिकांडात्मकच असावा. शब्दार्थाचा विचार हा वाक्यपदीयाचा प्रतिपाद्य विषय आहे. मीमांसा, सांख्य, योग, जैन, बौद्ध इत्यादि दर्शनांच्या अभ्यासा-मुळे व्याकरणशास्त्र हे अनुपयुक्त शास्त्र समजले जाऊ लागले होते. भर्तृहरिने व्याकरणशास्त्राची

उपयुक्तता प्रस्थापित केली इतकेंच नव्हे तर शब्दार्थज्ञान साकल्यानें ज्ञाल्यास शब्दब्रह्मस्वरूप प्राप्त होते असें व्याकरणाध्ययनाचें फल सांगून व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें ज्याप्रमाणें निरुक्ताला 'व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम्' असें म्हटलें जातें त्याप्रमाणेंच एका दृष्टीनें भर्तृहरीच्या वाक्यपदीयाला 'मीमांसाव्याकरणयोः कार्त्स्न्यम्' असें म्हणतां येईल. या ग्रंथाच्या पहिल्या कांडाला 'ब्रह्मकांड' हे नांव दिलें आहे. त्यामध्ये शब्दाच्या स्वरूपाचा साकल्यानें विचार केला आहे. वेदग्रंथाचा योग्य अर्थ समजण्यास मीमांसा, व्याकरण, व निरुक्त हीं तीन उपयुक्त शास्त्रें समजलीं जातात. त्यांपैकी मीमांसा व व्याकरण यांची शब्दशास्त्रामध्ये गणना होते. वेदप्रतिपादित विधींचें यथासांग अनुष्ठान केल्यामुलें स्वर्गप्राप्ति होते असें वेदग्रंथांत मुख्यत्वानें सांगितलें आहे; त्यावरून वेदवाक्य हेंच परमतत्त्व असा सिद्धान्त निघतो; व 'तत्त्वज्ञानमोक्षः' या सर्व दर्शनग्रंथांतील सूत्रभूत मूलसिद्धान्तानुसार शब्दतत्त्वज्ञानानें मोक्ष कसा मिळू शकतो हें सांगणें क्रमप्राप्त होतें; व भर्तृहरीनें पहिल्या कांडामध्ये, 'शब्द नित्य आहे व नित्य शब्द हेंच परब्रह्माचें स्वरूप आहे' असा सिद्धान्त मांडून मोक्षप्राप्तीचा उपाय थोडक्यांत सांगितला आहे. या ब्रह्मकांड नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या प्रथम कांडामध्ये व्याकरणाचें महत्त्व प्रथमतः सांगितल्यानंतर शब्दाचें अनादिनित्यत्व सिद्ध केलें आहे. त्यानंतर प्रमाणांचें स्वरूप सांगून आगमप्रमाण हेंच मुख्य प्रमाण ध्यावें व त्याला विरुद्ध नसल्यास दत्तर प्रमाणेंही घ्यावीं असें सांगितलें आहे. त्यानंतर स्फोटाच्या स्वरूपाचें वर्णन करून तो शब्दानें म्हणजे ध्वनीनें कसा अभिव्यक्त होतो तें सांगितलें आहे. महाभाष्याच्या पस्पशादिकाप्रमाणें ब्रह्मकांड हें वाक्यपदीयाची एका दृष्टीनें प्रस्तावनाच आहे असें म्हणतां येईल.

येतो. त्यानंतर लागलीच प्रकरणानुरूप विशिष्ट गाईचें विशिष्ट ठिकाणाहून आणणें विवक्षित आहे अशा स्वरूपाचा जो एक संघटितार्थ मनांत उद्भूत होतो त्याला आंतरस्फोट म्हणतात. हा आंतरस्फोटही कर्णेद्रियांना अग्राह्य अशा वर्णांशी संबद्ध असतो. 'गां आनय,' 'गाय आण,' 'Bring the cow' या तीन वाक्यांतील वर्णांची आनुपूर्वी व वाह्यस्फोट जरी निराळे असले तरी आंतरस्फोट एकच आहे व हा आन्तरस्फोट वर्णांशी असंबद्ध केवळ मनानें ग्रहण केला जाणारा असा आहे. अर्थात्, हा स्फोट दिक् काल इत्यादि उपाधींनी युक्त आहे. याचे पलीकडे उपाधिरहित शब्दब्रह्मरूप स्फोट आहे. याप्रमाणें स्फोटस्वरूपाचें प्रतिपादन केल्यानंतर भर्तृहरिनें उपसर्ग व निपात यांच्या अर्थाचें विवेचन करून वाक्यकांड पुरें केलें आहे. पाणिनीनें जरी शब्दांचे सुबन्त व तिङन्त असे दोनच प्रकार केले असले तरी पूर्ण वैयाकरणानां अर्थाकडे लक्ष देऊन केलेले नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात हे चार प्रकार वैयाकरणांना मान्य होते. त्यांपैकी 'भावप्रधानमाख्यातम्' व 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' हीं लक्षणें सर्वमान्य असल्यामुळे त्यांचें ज्यास्त विवरण न करतां प्रत्यय, कर्मप्रवचनीय, उपसर्ग, व निपात यांना कशा प्रकारचा अर्थ असतो व त्याचें द्योतकत्वानें कसें प्रतिपादन केलें जातें याचा भर्तृहरिनें विचार केला आहे.

३५५. वाक्यपदीयाचें तृतीय कांड (प्रकीर्णकांड).

वाक्यपदीयाच्या तिसऱ्या कांडांत अनेक प्रमुख व्याकरणविषयांचें विवेचन केलें आहे. शब्दसिद्धि हें ध्येय ठेऊन लिहिलेल्या पाणिनिसूत्रांमध्ये प्रकृतिप्रत्ययविभागाकडे लक्ष देऊन रूप-सिद्धि केली आहे व प्रत्यय सांगतांना दरेक ठिकाणीं प्रत्ययांचे अर्थ सांगितले आहेत. प्रकृती अनंत असल्यामुळे त्यांचे अर्थ सांगतां आले नसले तरी क्रियावाचक धातुस्वरूप प्रकृतीची संख्या फार मोठी नसल्यामुळे धातुपाठांमध्ये सर्व धातूंचें अर्थ सांगून पाणिनीनें परिगणन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच अध्ययें, निपात, सर्वनामें यांचेंही प्रसंगोपात्त परिगणन केलें आहे प्राति-पदिकांचें परिगणन अशक्य असल्यामुळे त्यानें तें केलें नाहीं; तरी पण ज्या वेळीं विशिष्ट अर्थीं असलेल्या शब्दांहूनच विशिष्ट प्रत्यय होत असेल अशा सर्व ठिकाणीं प्रकृतींचेही अर्थ सांगितले आहेत. आतां या अर्थाचे किती प्रकार आहेत, ते कशा रीतीनें प्रतिपादित होतात, तसेंच अष्टाध्यायीच्या निरनिराळ्या सूत्रांमध्ये ते कशा रीतीनें समजावे हें विवेचन भर्तृहरिनें तिसऱ्या कांडामध्ये करून पाणिनिसूत्रांना, किंबहुना, त्यांवरील भाष्यग्रंथालाही एक प्रकारची पुरवणीच जोडली आहे. कांहीं ठिकाणीं पाणिनिसूत्रांचाही निर्देश केला आहे; तर कांहीं ठिकाणीं प्रकरणांचा निर्देश केला आहे. या वावरीत भर्तृहरिची कामगिरी एक प्रकारें जैनसूत्रग्रंथांवर लिहिलेल्या निर्युक्तिकारांच्या कामगिरीप्रमाणें आहे असें म्हणतां येईल. भर्तृहरिनें पदार्थ-विवेचनरूप तिसऱ्या कांडाचे समुद्देश नांवाचे चौदा विभाग केले आहेत व अर्थाकडे पाहिल्यास या तिसऱ्या कांडाला एक प्रकारचें पद्धतशीर शब्दार्थव्याकरण म्हणूनही संबोधतां येणें शक्य आहे.

३५६. तृतीय कांडांतील समुद्देशांना आधार.

पाणिनिसूत्राच्या पहिल्या पांच अध्यायांतील अर्थात्मक विचार वाक्यपदीयाच्या तिसऱ्या कांडामध्ये आला आहे; सहाव्या, सातव्या व आठव्या अध्यायांमध्ये साधारणतः अंगांना व प्रत्ययांना होणारी कार्ये व त्याचें परिणाम यांचेंच विवेचन अमह्यामुळे

त्यांत फारसा अर्थविचार नाही. भर्तृहरिने कृद्वृत्तीविषयी विचार केला नाही. कदाचित् धातूला निरनिराळे प्रत्यय लागून नामसिद्धि हे कृद्वृत्तीचे स्वरूप असल्यामुळे कृद्वृत्तीविषयी अर्थप्रतिपादनदृष्ट्या विवेचन करण्यासारखे कांहीं नाही हेही कृद्वृत्ती वगळली जाण्याचे कारण असावे. तिसऱ्या कांडांतील चौदा समुद्देशांपैकी जातिसमुद्देश, द्रव्यसमुद्देश, संबंधसमुद्देश, हे व्याडीच्या संग्रहग्रंथावर आधारलेले असावे. गुणसमुद्देश, क्रियासमुद्देश, साधनसमुद्देश दिक्समुद्देश व कालसमुद्देश हे त्या बाबतींतील वार्तिकवचने व त्यांचे भाष्यकारांनी केलेले व्याख्यान यांवर आधारलेले दिसतात. दिक्समुद्देश व कालसमुद्देश यांना संग्रहग्रंथही आधार असण्याचा संभव आहे; कदाचित् भर्तृहरिने आपल्या वेळी बीजरूपाने प्रसृत असलेल्या स्फोटवादाचे प्रतिपादन करणाऱ्या कांहीं ग्रंथांवर ते आधारलेले असावे. कालसमुद्देशाला भाष्यकारांनी केलेले विवेचनही सहायभूत झाले असावे. पुरुषसमुद्देश, संख्यासमुद्देश, उपग्रहसमुद्देश व लिंगसमुद्देश हे पाणिनीची पुरुषसंज्ञा, संख्यासंज्ञा, व परस्मैपद आत्मनेपद संज्ञा सांगणारी सूत्रे व 'स्त्रियाम्' (पा. सू. ४।१।३) हे सूत्र यांवर व यांवरील भाष्यवार्तिकप्रतिपादनावर आधारलेले असावे. चौदावा वृत्तिसमुद्देश पाणिनीच्या तद्धित प्रकरणांतील विशिष्ट सूत्रांवर व भाष्यविवेचनावर आधारलेला आहे. कांहीं विशिष्ट ठिकाणी पाणिनिसूत्रांचा स्पष्ट उल्लेखच आहे. 'विशेषणानां च अजातेः', 'अतिशायने०'. 'स्त्रियाम्,' 'उपमितं व्याघ्रादिभिः०', 'समासाच्च०' 'प्रकारवचने थाल्' आणि 'तत्र तस्येव' या सूत्रांवर भर्तृहरिने केलेले विवेचन म्हणजे एक प्रकारचे विवरणरूप व्याख्यानच आहे असे स्पष्ट प्रत्ययास येते. हे विवेचन म्हणजे पाणिनिसूत्रांवर एक विशिष्ट प्रकारची वृत्तीच आहे असे म्हणता येईल. कदाचित् या तऱ्हेची गद्यात्मक वृत्ति त्याने विवक्षित सूत्रांवरच केली असेल व ती संपूर्ण नसल्याकारणाने तिला भागवृत्ति असे नांव पडले असेल; व त्या भागवृत्तीवरच कांहीं शतकांनंतर विमलमतीने दुसरी भागवृत्ती रचिली असेल. तिसऱ्या कांडाच्या पहिल्या दोन समुद्देशांमध्ये भर्तृहरिने जात्यभिधानपक्ष व व्यक्त्यभिज्ञानपक्ष यांविषयी विचार केला आहे. तिसऱ्या समुद्देशामध्ये शब्दार्थसंबंधाचे विवेचन केल्यानंतर 'तत्' याने ज्याचे प्रतिपादन केले जाते ते द्रव्य अशी द्रव्य शब्दाची व्याख्या देऊन प्रातिपदिकार्थ व धात्वर्थ यांविषयी विवेचन केले आहे. चौथ्या व पांचव्या समुद्देशांमध्ये द्रव्य व गुण यांचा विचार केला आहे व त्यानंतर द्रव्यस्वरूपप्रतिपादनाच्या कामी उपयुक्त अशा दिक्, साधन, क्रिया, व काल यांचे सहा सात आठ व नऊ या समुद्देशांमध्ये विवेचन केले आहे. यानंतर १० ते १३ या समुद्देशांमध्ये क्रियापदांची पुरुष, संख्या, व पदे व नामांचे लिंग व संख्या यांचा विचार करून शेवटी चौदाव्या वृत्तिसमुद्देशामध्ये वृत्तिविषयक विवेचन करून त्याने आपला वाक्यपदीय ग्रंथ पुरा केला आहे.

३५७. वाक्यपदीयावर टीकाग्रंथ.

वाक्यपदीयांतील अनेक उतारे नंतरच्या वैयाकरणानांनी घेतलेले आढळतात. कैयटभट्टांनी तर आपल्या विधानाच्या समर्थनार्थ भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयांतील श्लोक अनेक ठिकाणी दिले आहेत; इतकेच नव्हे तर महाभाष्यावरील आपला 'प्रदीप' ग्रंथ लिहिण्याचे कामी 'नदी ओलांडून जाण्यासाठी जसा पुलचा उपयोग होतो तसा भाष्याब्धि तसून जाण्याच्या कामी भर्तृहरिने बांधलेल्या गेवूचा मग्या उपयोग शाला' या अर्थाचे 'तथापि हरिवज्जेन सारेण ग्रन्थसेतुना' या पद्याभाषित विधान करून भर्तृहरिच्या ग्रंथाचा आधार घेतल्याबद्दल आपली कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. "विरतरेण नु भर्तृहरिणा०", "यथोक्तं हरिणा ग्रहणाग्रणे०", "निपातानां च

द्योतकत्वं० ” इत्यादि अनेक ठिकाणीं त्यानें भर्तृहरीचा उल्लेख केला आहे. मम्मटानें वाक्य-पदीयांतील उतारा म्हणून ‘ नहि गौः स्वरूपेण गौः० ’ हें गद्यवाक्य उद्धृत केलें आहे; पण तें वाक्यपदीयांत सांपडत नाही. भर्तृहरीनें वाक्यपदीयावर स्वतः वृत्ति लिहिली आहे; तिच्यामध्ये हें वाक्य असण्याचा संभव आहे. भर्तृहरीच्या स्वोपज्ञ वृत्तीशिवाय वाक्यपदीयावर पुञ्जराज यांनी लिहिलेली ‘ प्रकाश ’ नांवाची वृत्ति व हेलाराज यांनी लिहिलेली टीका या प्रसिद्ध आहेत. अर्थशास्त्रीयुक्त व सूत्रपद्धतीनें लिहिलेल्या कारिकांचें अर्थज्ञान सुलभ होण्यास पुञ्जराजांची टीका फार उपयुक्त आहे. या टीकेमध्ये कुन्तक, भामह, वामन, हेमचंद्र इत्यादि सुप्रसिद्ध संस्कृत कवींचीं वचनें उद्धृत केली आहेत. कुमारिलभट्टांच्या श्लोकवार्तिकांतील कांहीं श्लोकही पुञ्जराज यांनी उद्धृत केले आहेत. पहिल्या कांडावर शब्दप्रभा नांवाची एक वृत्ति आहे; पण ती अप्रकाशित आहे. यांशिवाय फुल्लराज व वृषभदेव यांनीही वाक्यपदीयावर टीका लिहिल्या आहेत व नुकतीच सूर्यनारायण शुक्ल यांनी भावप्रदीप नांवाची ब्रह्मकांडावर वृत्ति लिहिली आहे.

३५८. महाभाष्यदीपिका.

भर्तृहरीनें महाभाष्यावर महाभाष्यदीपिका नांवाची वृत्ति लिहिली आहे. ही वृत्ति अद्याप मुद्रित नाही; हस्तलिखित प्रतीही एक दोनच उपलब्ध आहेत; व त्यांमध्येही पहिलें पृष्ठ नाहीसें झाले आहे; व ग्रंथही पहिल्या पादाच्या पंचावनाच्या सूत्रापर्यंतच सांपडतो. महाभाष्यदीपिके-तील सुंदर उतारा ‘ सोऽयं पुष्पराशिः फलितः० ’ नागेशांनी आपल्या उद्घोषांत दिल्या आहे व तो दुसऱ्या आन्हिकाच्या शेवटीं लेखकाजवळ असलेल्या दीपिकेच्या हस्तलिखित प्रतीमध्ये सांपडतो. लेखी प्रती अत्यंत अशुद्ध आहेत व ग्रंथाचें सुदृढ करणें दरेक पृष्ठावर बऱ्याच ठिकाणीं शुद्धी केल्याशिवाय करणें अशक्य आहे; तरी पण संशोधन करून ही टीका मुद्रित करण्याचा लेखकाचा मानस आहे. ही टीका महाभाष्यावरील उपलब्ध असलेल्या टीकांमध्ये जुन्यांत जुनी आहे. महाभाष्याची लेखनशैली कितीही प्रसादयुक्त असली तरी, व कैयटानें दरेक संशयस्थलीं भाष्यकारांचा अभिप्राय जरी योग्य रीतीनें दाखविला असला तरी कांहीं ठिकाणीं भाष्याच्या विषयशांभीर्यामुळे कैयटानें दाखवलेलाच भाष्यकारांचा अभिप्राय आहे काय असा संशय राहतो व त्या ठिकाणीं भर्तृहरीच्या दीपिकेची खरी उपयुक्तता आहे. ही टीका जरी विद्वत्तापूर्ण असली तरी भर्तृहरीनें या टीकेत भाष्यांतील बहुतेक वाक्यांचें थोडक्यांत स्पष्टीकरण केलें आहे. कांहीं थोड्याच ठिकाणीं विस्तृत स्पष्टीकरण आढळतें. दुर्दैवानें ही टीका केवळ सात आन्हिकांपर्यंतच मिळते. या महाभाष्यदीपिकेत भर्तृहरीनें “ केचिन्मन्यन्ते, अन्ये मन्यन्ते, अन्ये आहुः, अपरे आहुः ” अशा रीतीनें जागोजागीं नामनिर्देश न करतां इतर वैयाकरणांनी दिलेल्या स्पष्टीकरणांचा उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणेंच सांख्य, मीमांसा, वैद्यक इत्यादि निरनिराळ्या शास्त्रांतील मतांचा उल्लेख स्पष्टीकरणाकरितां केला आहे. व्याडि, वाक्यकार, वाजप्यायन, चरक, याज्ञवल्कीय या नांवांनीं निरनिराळ्या ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे. त्याप्रमाणेंच तेत्तिरीय भारद्वाजीय इत्यादि शाखांचा व निरुक्त, आश्वलायनसूत्र, मैत्रायणीयकल्प, बह्वृचसूत्रभाष्य इत्यादि ग्रंथांचाही उल्लेख केला आहे. महाभाष्यदीपिका व वाक्यपदीय यांमध्ये बऱ्याच ठिकाणीं विचारामय दिसून येतें. कैयटानें वाक्यपदीय व महाभाष्यदीपिका या दोन्हीचाही उपयोग वेळोवेळीं केला आहे. वर निर्दिष्ट केलेला नागेशांनी दिलेला उतारा दीपिकेत मिळतो यावरून ही महाभाष्यदीपिका भर्तृहरी-चीच कृति आहे हें निश्चितपणें म्हणतां येतें.

३५९. भागवृत्ति ग्रंथाच्या कर्त्याविषयी विचार.

वाक्यपदीय, वाक्यपदीयटीका व महाभाष्यदीपिका यांशिवाय भागवृत्ति या नांवाचा पाणिनिस्त्रांवरिल वृत्तिग्रंथ भर्तृहरिने लिहिला आहे असें कांहीं विद्वानांचें म्हणणें आहे. या भागवृत्तीचा उल्लेख पुरुषोत्तमदेवानें भाषावृत्तीमध्ये अनेक ठिकाणीं केला आहे. तसेंच कैयट, सीरदेव, माधव, हरदत्त, उज्ज्वलदत्त, शरणदेव, भट्टोजी दीक्षित यांच्या ग्रंथांतही भागवृत्तीचे उल्लेख मिळतात. या प्रमुख प्रमुख व्याकरणांनीं केलेल्या या उल्लेखांवरून भागवृत्ति ही भर्तृहरिची कृति आहे असें मानावेसे वाटते; परंतु याउलट भागवृत्तीमध्ये काशिकेचा उल्लेख मिळतो भागवृत्तीचा कर्ता भर्तृहरि नसून विमलमति नांवाचा होता असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे वरील सर्व विवेचनावरून फार तर एवढें म्हणतां येईल कीं भर्तृहरिने पाणिनिस्त्रावर एक वृत्ति लिहिली असावी. ती दरेक सूत्रावर न लिहितां विशिष्ट व महत्त्वाच्या सूत्रांवरच त्यानें लिहिली असल्यामुळें तिला भागवृत्ति हें नांव पडलें असावें व विमलमति वंगरे विद्वानांनीं तिच्यांत भर घालून तिचें संस्करण केलें असावें. या भागवृत्तिसंबंधानें ‘‘ काशिकाभागवृत्त्योश्चेत् सिद्धान्तं बोद्धुमस्तु धीः । तदा विचिन्त्यतां भ्रातः भाषावृत्तिरियं मम ॥ ’’ हा श्लोक पुरुषोत्तमदेवानें आपल्या भाषावृत्तीच्या शेवटीं दिला आहे. वरील श्लोकावरून काशिका व भागवृत्ति या एके काळीं सारख्या प्रमाणभूत समजल्या जात होत्या; व त्यांतील संशयस्थलांचें व्याख्यान पुरुषोत्तम देवानें भाषावृत्तीत केलें आहे असें दिसून येतें.

३६०. शब्दज्ञानाचें मोक्षसाधनत्व.

भर्तृहरिने शब्दनित्यत्वाचें प्रतिपादन करून व स्फोटरूपी नित्य शब्दाचें परब्रह्मस्वरूप सांगून व्याकरणशास्त्राला दर्शनाचें स्वरूप दिलें आहे हें मागे सांगितलेंच आहे. या स्फोटवादाच्या उत्पत्तीविषयी विचार केल्यास त्याचें मूल उपनिषद् ग्रंथांमध्ये व भगवद्गीतेमध्ये आढळून येतें. ‘ ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत ’ ‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ’ इत्यादि वाक्ये उद्गीथोपासनेनें मोक्षाचें प्रतिपादन कण्ठरवानें करतात. ओम् या अक्षरामध्ये सर्व अखंड परब्रह्म भरलें आहे व भोंवतालींच्या पदार्थांजाताच्या विविध हालचालीकडून पूर्णपणें मन काढून घेव्हाच्या देहापासून जर प्रणवाचा उद्घोष पुरुष करूं लागला तर सर्व पिंडब्रह्मांडाच्या ऐक्याचें त्याला एक प्रकारचें संवेदन होतें; व मुक्तीला मुख्य कारणीभूत जी मनाची निश्चल सर्वाद्वैतभावना ती प्रणवाद्वैतसाक्षात्कारानें घडून आल्यामुळें उद्गीथोपासना ही मोक्षसाधन आहे असें ‘ ओमित्येतदक्षरम् ’ तसेंच ‘ ओमित्येकाक्षरम् ’ या ग्रंथांचें तात्पर्य आहे. व्याकरणाच्या शिक्षाग्रंथांमध्ये शब्दोत्पत्तीचें वर्णन केलें आहे व परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी असे वाणीचे चार प्रकार वर्णिल आहेत. त्यांपैकी फक्त वैखरी वाणीचें वाद्येन्द्रियांनीं ज्ञान होतें; बाकीच्यांचें फक्त आंतरसंवेदनच होतें हें ‘ चत्वारि वाक्परीमिता पदानि० ’ या श्लोकावरून स्पष्ट होतें.

३६१. वाणीचे परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी हे चार प्रकार.

मुगांतील निरनिराळ्या स्थानातून वायूच्या प्रेरणेनें कंठातील विशुद्ध चक्रापासून वाद्य शब्द उत्पन्न होतो व तो पदममृतात्मक असतांना त्यापासून अर्थज्ञान होतें ही गोष्ट अनुभवयिष्ठ आहे. परंतु कंठापासून मुगापर्यंत अगळेह्या निरनिराळ्या स्थानांमध्ये ही वाद्य प्रेरणा होण्याचें पूर्वी दृष्टान्तमध्ये व नाभिल्यानामध्ये आन्तरप्रयत्नही होत असतो व त्या ठिकाणींही यंत्रांन्वयाप्रमाणे आत्र अत्रा विविध शब्दही उत्पन्न होत असतो. त्यांपैकी घसरी वाणी नांवाच्या वाद्य शब्दाच्या निश्चल पूर्वीचा मध्यमा वाणी म्हणून संबोधिलेला अस्पष्ट शब्द दृष्ट्यागधील

अनाहत चक्रापासून उद्गम पावतो व कर्णेन्द्रियानें ऐकल्या जाणाऱ्या शब्दासारखेंच वर्णानुपूर्वी-सहित शब्दसमूहात्मक असें त्याचें स्वरूप असतें. या मध्यमा वाणी नांवाच्या शब्दाच्या पलीकडे तो शब्द उत्पन्न होण्यास साधनभूत प्रेरणा उत्पन्न होत असते; या प्रेरणेला बहुतांशी नियोग अथवा विधि यांच्यासारखें अर्थस्वरूप असतें. तरी पण ती शब्दाशी निकट संबद्ध असल्यामुळें व वायूची प्रेरणा करून आन्तर शब्द व त्यानंतर बाह्य शब्द उत्पन्न करण्याचें ती साधन असल्यामुळें तिला वाक् असें नांव दिलें आहे. या वाणीला पश्यन्ती वाक् असें म्हणतात; व तिचें स्वरूप अखंडवाक्यस्फोटक अततें. याही पश्यन्ती वाणीच्या पलीकडे मूलभूत प्रेरणाशक्ती असते; ती प्राण्याची प्राणभूत शक्तीच असते व तिचें स्थान मूलाधार चक्रांतील कुण्डलिनी हें आहे. निरनिराळ्या बाह्य शब्दांचें वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती व परा या क्रमानें ज्ञान होतां होतां सर्व पिंडब्रह्मांडीं भरलेल्या नादब्रह्मरूप शब्दाचें परा वाणीनें अखंड ज्ञान होणें हाच स्फोटब्रह्मसाक्षात्कार व मोक्षाचें परम साधन आहे असें शब्दब्रह्मवादाचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. ३६२. भर्तृहरीनें प्रतिपादन केलेलें तत्त्वज्ञान.

हल्लीं रेडियोचे जसे विक्षेप (Broadcasting) व ग्रहण (Receiving) असे दोन प्रकार दृष्टीस पडतात व ते जसे जरूर असतात व त्यांमध्ये शब्दापासून उत्पन्न होणारी व पुनः शब्द तयार करणारी अशी एक प्रकारची शक्ती असते त्याप्रमाणेंच शब्दोत्पत्तीविषयीं विचार केल्यास परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी या चार प्रकारच्या वाणी क्रमानें उत्पन्न होतात व शेवटचीच कर्णेन्द्रियानें ज्ञान होतें. शब्दज्ञानाचा विचार केल्यास वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती व परा या क्रमानें शब्दज्ञान होतें व तें होतांना बाह्य स्फोट व आंतर स्फोट यांची अभिव्यक्ति या वैखरी व मध्यमा वाणींनीं होत असते. पिंडब्रह्मांडांमध्ये भरलेल्या परा वाणी स्वरूपाच्या शक्तीचें काल, दिक्, कारक, इत्यादि निरनिराळ्या उपाधींनीं नियंत्रण झालें आहे व त्यामुळेंच जगांतील वस्तूंचें निरनिराळ्या प्रकारांनीं ज्ञान होतें; व त्यांचें निरनिराळ्या प्रकारचें स्वरूप दृष्टीस पडतें. नित्यशब्दरूपीं परब्रह्मच शब्दार्थरूपानें परिणाम पावतें व त्यापासून सर्व जगाची उत्पत्ति होते व त्यांतच सर्व जगाचा लय होतो. “ शब्दस्य परिणामोऽयं इत्याम्नायविदो विदुः । छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत ” (वा. प. १।१२१) हा भर्तृहरीचा श्लोक व त्यावरील टीकेमध्ये उद्धृत केलेलें ‘ वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ’ हें वाक्य यावरून ‘ शब्दब्रह्मापासून हें जग उत्पन्न होतें व त्यांतच विलीन होतें ’ हें भर्तृहरीचें मत स्पष्ट दिसून येतें. वरील श्लोकांत परिणाम व विवर्त हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थी वापरले आहेत हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. या शब्दब्रह्मरूपी परमार्थ-तत्त्वाची ‘ काल ’ या स्वरूपाची शक्ति अनेक अवांतर शक्तींनीं युक्त आहे. कालशक्ति ही सर्वांत श्रेष्ठ आहे व तिच्याच नियंत्रणाखालीं सर्व शक्ती राहतात. ‘ काल ’ शक्तीच्या प्रतिबन्ध व अभ्यनुज्ञा या साध्यभूत शक्तींनीं शब्दब्रह्म हें सृष्टीच्या आरंभीं जगरूपीं परिणाम पावतें व प्रलयकालीं कालशक्ति ही शब्दब्रह्मांत लीन झाल्यामुळें सर्व जगाचाही शब्दब्रह्मांत लय होतो. शब्दब्रह्म हें स्फोटरूप आहे व सर्व जग हें त्याचा परिणाम अथवा विवर्त आहे हें भर्तृहरीच्या या स्फोटसिद्धान्ताचें थोडक्यांत स्वरूप आहे. ‘ स्फुटयते अर्थः अस्मात् स्फोटः ’ अशी स्फोट शब्दाची व्याख्या टीकाकारांनीं दिली आहे. घर थोडक्यांत वर्गन केलेल्या भर्तृहरीच्या सिद्धान्ताला स्फोटवाद म्हणण्यांत येतें; व त्यानें प्रतिपादन केलेल्या दर्शनाला शब्दाद्वैत म्हणण्यांत येतें.

काशिकाकालखंड (इ. स. ६५०-१०००)

३६३. काशिकाकालखंडांतील प्रमुख वैयाकरण.

भर्तृहरिच्या कालखंडांत भर्तृहरिने स्वतः व्याकरणशास्त्रावर वाक्यपदीयासारखा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. चान्द्र, कातन्त्र व जैनेन्द्र हीही व्याकरणे त्या कालांत लिहिली गेली व त्यांशिवाय शाकटायन व ऐन्द्र व्याकरण ही प्राचीन व्याकरणे त्या कालांत अस्तित्वांत होती. भर्तृहरि-नंतरच्या काशिकाकालखंडांत व्याकरणशास्त्रावर स्वतंत्र असे ग्रंथ लिहिले गेले नाहीत; पण पाणिनीच्या सूत्रपाठावर काशिकेसारखी उत्कृष्ट वृत्ति लिहिली गेली; व त्याप्रमाणेच इतरही व्याकरणग्रंथांवर महत्त्वाचे वृत्तिग्रंथ लिहिले गेले. इ. स. ६५० ते १००० पर्यंतच्या या काशिकाकालखंडाला 'वृत्तिकालखंड' असे म्हटले असतांनाही चालेल. काशिका हा व्याकरणशास्त्रांतील मान्य ग्रंथ जयादित्य व वामन या दोघांनी मिळून लिहिला असे समजण्यांत येते. या ग्रंथाचा जयादित्याने कोणता भाग लिहिला व वामनाने कोणता भाग लिहिला याविषयी विद्वानांमध्ये मतभेद असले तरी साधारणपणे पहिले पांच अध्याय जयादित्याने व पुढील तीन वामनाने लिहिले असे समजले जाते. पुरुषोत्तमदेव, शीरदेव, हरदत्त वगैरे नंतरच्या ग्रंथकारांनी मात्र काशिकावचने उद्धृत केली असतांना जयादित्याचा एकव्याचाच उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी केला आहे. भाषावृत्तीमध्ये पुरुषोत्तम देवाने काशिका व भागवृत्ति यांमधील मतभेद दाखविले आहेत व ते दाखवितांना काशिकेचा वामनवृत्ति म्हणून स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

‘वोपदेवमहामाहप्रस्तो वामनादिगजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ’

या वैयाकरणकुलामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या श्लोकांत काशिकाकारांचा वामन या नांवाने उल्लेख केलेला स्पष्टच आहे. हा काशिकाकार वामन काव्यालंकारसूत्रवृत्ति वगैरे ग्रंथांचा कर्ता जो वामन त्यापूर्वीचा व त्याहून निराळा हे स्पष्टच आहे. हेमचन्द्र, हरिभद्र व महत्वादी यांनी उल्लेख केलेला 'विश्रान्त-विद्याधर' या ग्रंथाचा कर्ता वामनही निराळाच समजला जातो.

३६४. काशिकावृत्ति.

इतिहास याने आपल्या प्रवासवर्णनांत भर्तृहरिंनंतर लवकरच काशिकावृत्ति लिहिणारा जयादित्य हा इ. स. ६६१ त निवर्तला असे लिहिले आहे; व अंतर्गत व बाह्य पुराव्यावरून काशिकारचनेचा काल साधारणपणे इ. स. ६५० (सातव्या शतकाचा मध्य) मानण्यास कांही हरकत नाही. काशी नगरीमध्ये हा ग्रंथ लिहिला गेल्यामुळे याला 'काशिका' हे नांव दिले गेले असा विद्वानांचा समज आहे. या ग्रंथामध्ये पाणिनिसूत्रांतील कांही थोड्या सूत्रांचा पाठ जरा बदलून लिहिला आहे; तर कांही थोडी सूत्रे नवीनच दिली आहेत; व ती चान्द्र व्याकरणांत सांपडणारी आहेत. काशिकावृत्तीमध्ये दरेक पाणिनिसूत्राचे थोडक्यांत स्पष्टीकरण दिले आहे व उदाहरणे भाष्यामधून किंवा पूर्वी लिहिलेल्या वृत्तींवरून बहुशः उद्धृत केली आहेत. भाषा सुगम आहे व चिन्हेनही पाण्डित्यपूर्ण कठिण व पूर्वोत्तरपक्षात्मक रीतीने केलेले नसल्यामुळे पाणिनीय व्याकरणशास्त्रामध्ये प्रवेश मिळण्यास काशिका हा ग्रंथ पारच उपयुक्त आहे. पाणिनासार हा बौद्ध होता या समजुतीने म्हणा, किंवा चान्द्र व्याकरणांनुन त्याने कांही सूत्रे पाणीन्याने आहेत म्हणून म्हणा, किंवा कांही ठिकाणी भाष्यकारांच्या वचनाविषयक कांही ठिकाणी

त्यांचेविषयी पूर्णादरयुक्त लिखाण केले नसल्यामुळे गहणा, जरी काशिकावृत्ति ही पुष्कळ उपयुक्त असली तरी त्या वृत्तीबद्दल वैयाकरणकुलामध्ये फारशी आदरयुक्त भावना होती असे दिसून येत नाही; व पठनपाठनामध्येही—विशेषतः सिद्धान्तकौमुदी लिहिल्यानंतर—तिचा विशेष प्रचार राहिला नाही.

३६५. काशिकावृत्तीचे महत्त्व.

पाणिनिसूत्रांवर कुणि, निर्द्वर वगैरे वृत्तिकारांनी लिहिलेल्या जुन्या वृत्ती असल्या तरी, त्याप्रमाणेच भर्तृहरि अथवा विमलमति यांपैकी कोणीहि लिहिलेली भागवृत्ति पठनपाठन-संप्रदायांत असली तरी, पाणिनिसूत्रांचे अध्ययनाला काशिकावृत्तीची फार मदत झाली, व प्रक्रियाकौमुदी आणि सिद्धान्तकौमुदी यांच्या कालापर्यंत सात आठ शतके वैयाकरणकुलामध्ये तिचे स्थान अढळ राहिले. या काशिकावृत्तीवर आठव्या शतकांत जिनेन्द्रबुद्धि यांनी काशिका-विवरणपञ्जिका (न्यास) व अकराव्या शतकांत हरदत्त या महापंडिताने पदमञ्जरी या उत्कृष्ट विद्वत्तापूर्ण टीका लिहून तिला भूषित केले. जिनेन्द्रबुद्धि या बौद्ध पंडितांचा कैयट व हरदत्त यांनी उल्लेख केला असल्यामुळे न्यास या ग्रंथाचा काल काशिकेनंतर लौकरच नववे किंवा दहावे शतक मानण्यांत येतो. जिनेन्द्रबुद्धीने लिहिलेल्या न्यासापूर्वी 'न्यास' या नांवाचे व्याकरणशास्त्रावर कांही ग्रंथ लिहिले गेले होते; व भामह व माघ या कवींनी केलेले उल्लेख या जुन्या न्यासांविषयीच असावे. जिनेन्द्रबुद्धीच्या न्यास या ग्रंथावर मैत्रेयरक्षित यांनी बाराव्या शतकाच्या आरंभी तंत्रप्रदीप या नांवाची टीका लिहिली व म. म. मल्लिनाथ यांनी चौदाव्या शतकाच्या आरंभी न्यासोद्योत या नांवाची टीका लिहिली. मैत्रेयरक्षित यांच्या तंत्रप्रदीपावरही उद्योतनप्रभा व आलोक ह्या टीका लिहिल्या गेल्या. इंदुमित्र या पंडितांनी न्यासावर अनुन्यास नांवाचा ग्रंथ लिहिला. महान्यास नांवाच्या टीकेचा उज्ज्वलदत्तांनी उल्लेख केला आहे. जिनेन्द्रबुद्धीच्या न्यासावर जरी अनेक व्याख्यानग्रंथ लिहिले गेले तरी दोनतीनशे वर्षांनंतर विशेषतः हरदत्तांनी पदमञ्जरी टीका लिहिल्यानंतर या न्यास ग्रंथाचे अध्ययन मागे पडले; व त्याला कारण कांही अशी न्यासकार व न्यासाचे बहुतेक टीकाकार हे बौद्धमतावलंबी असणे हे शक्य आहे.

३६६. चान्द्र, कातन्त्र जैनेन्द्र व शाकटायन व्याकरणांवरील वृत्तिग्रंथ.

काशिकाकारांनी पाणिनिसूत्रांवर जशी काशिकावृत्ति लिहिली त्याप्रमाणेच चान्द्र, कातन्त्र व जैनेन्द्र याही व्याकरणांवर या कालखंडांत विद्वानांनी वृत्ती लिहिल्या व त्यांच्याही अभ्यासास चांगली मदत केली. चान्द्र व्याकरणावर चंद्रगोमीने स्वतः एक वृत्ति लिहिली होतीच. त्याशिवाय आनंददत्तानेही एक वृत्ति लिहिली व कश्यपाने एक वृत्ति लिहिली अशा दोन वृत्तींचा उल्लेख मिळतो. कातन्त्र व्याकरणाचा प्रचार पुष्कळ ठिकाणी असल्यामुळे त्यावर अनेक वृत्ती व पञ्जिका लिहिल्या गेल्या. त्यांपैकी दुर्गसिंहाने लिहिलेली वृत्ति प्रसिद्ध आहे; ती या काशिकाकालखंडांत काशिकेपूर्वी कांही वर्षे लिहिली गेली असावी. जैनेन्द्र व्याकरणावरही देवनन्दीने स्वतः लिहिलेल्या न्यास या वृत्तीशिवाय अभयनंदीने या कालांत एक वृत्ति लिहिली. जैनेन्द्र व्याकरणाच्या दक्षिणेकडील संस्करणावर याच सुमारास सोमदेवाने लघुवृत्ति लिहिली. शाकटायनाच्या जुन्या व्याकरणावर आधारलेले शाकटायनशब्दानुशासन म्हणून नंतर प्रसिद्धीस

आलेलें व्याकरण याच सुमारास पाल्यकीर्ति यानें लिहिलें. या पाल्यकीर्तीला 'श्रुतकेवलदेशिक' (जवळजवळ तीर्थेकरासारखाच) हें उपपद लावलें गेलें आहे. आपण सुधारून वाढविलेल्या शब्दानुशासनावर पाल्यकीर्तिनें स्वतःच एक टीका लिहिली व त्यानंतर थोडक्यांच काळांत अमोघवर्ष या पंडितानें अमोघाश्रुति या नांवाची एक टीका लिहिली व प्रभाचंद्रांनीं अमोघावृत्तीवर न्यास नांवाची टीका लिहिली. शाकटायनशब्दानुशासन हें अध्ययनास सुबोध व्हावें ह्या हेतूनेच पाल्यकीर्तिनें मुख्यतः लिहिलें असल्यामुळें त्यांत वैदिक व्याकरण नाही व शिक्षेचीही जोड नाही. कदाचित् पाल्यकीर्ति हा जैन पंडित असल्यामुळें त्यानें हीं उपांगें जोडलीं नसावीं. शिवसूत्रें मात्र तेरा घेतलीं आहेत व तीं प्राचीन शाकटायन-व्याकरणावरून घेतलीं असावीं. परिभाषा, गणपाठ, धातुपाठ, उणादि सूत्रांचे चार अध्याय, लिंगानुशासन ही उपांगें जोडलेलीं आहेत. ह्या शाकटायनशब्दानुशासनावर यशोवर्मदेव यानें चिंतामणि नांवाची टीका लिहिली व या चिंतामणीवर समंतभद्र व अजितसेन यांनीं टीका लिहिल्या. अभयनन्दी नांवाच्या विख्यात जैन पंडितानें शाकटायनाचें निराळें संस्करण केलें व तें प्रक्रियासंग्रह या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा पाल्यकीर्ति (शाकटायन) श्वेतांबर व दिगंबर या दोन संप्रदायांमधील यापनीय संप्रदायाचा होता असें मानण्यांत येतें.

३६७. वामनाचें विश्रान्तविद्याधर व्याकरण.

वरील ग्रंथांशिवाय या कालखंडामध्ये पाणिनिस्त्रांपैकीं अथवा शाकटायनस्त्रांपैकीं निवडक सूत्रें घेऊन किंवा त्यासारखीच सूत्रें रचून देशपरिस्थित्यनुसार अनेक सुलभ व्याकरणां लिहिलीं गेलीं व त्यांचा त्या त्या विशिष्ट देशांमध्ये प्रसारही झाला. वामनाच्या विश्रान्तविद्याधर नांवाच्या व्याकरणाचा उल्लेख हैम शब्दानुशासनामध्ये मिळतो; गणरत्नमहोदधीमध्ये वर्धमानानें सहृदयचक्रवर्ती म्हणून वामनाचा उल्लेख केला आहे. या व्याकरणावर महत्वादीनें न्यास नांवाची टीका लिहिली असाही उल्लेख मिळतो हा महत्वादी सिद्धसेनदेवाकराच्या सन्मति-तर्कावर टीका लिहिणाराच महत्वादी असेल तर हा वैयाकरण वामन बराच पूर्वीं होऊन गेलेला असला पाहिजे; व तो काशिकाकर्ता वामनच असण्याचा संभव आहे. ज्याप्रमाणें 'अनुशाकटायनं सर्वे वैयाकरणाः' असा जैन पंडितामध्ये व्याकरणग्रंथांसंबंधी प्रवाद आहे त्याप्रमाणेंच 'अनुमल्ल-वादिनं सर्वे तार्किकाः' असा प्रवादही ऐकण्यांत येतो. 'परेच पाणिनीयः, केचित् कालाप-कोविदाः। एके विश्रान्तविद्याः स्युरन्ये संक्षिप्तसारकाः' या वैयाकरणकुलांमध्ये ऐकण्यांत येणाऱ्या श्लोकात पाणिनीय, कालाप, विश्रान्तविद्याधर, व संक्षिप्तसार या चार व्याकरणांचा उल्लेख गुरुशिष्यपरंपरामध्ये पठनपाठनाकरितां लोकांत प्रसिद्ध व्याकरणें म्हणून आला आहे. त्यावरून काशिकाकार वामनाचेंच 'विश्रान्तविद्या' अथवा 'विद्या' हें टोपणनांव असलेलें विश्रान्तविद्याधर व्याकरण लिहिलें असायें असें वाटतें. विश्रान्तविद्याधर या नांवावरूनही व्याकरणविद्या मानें पडलेल्या काव्यामध्ये तिचा उद्गार करण्याकरितां हें व्याकरण लिहिलें गेलें असायें असें दिसतें.

कैयटकालखंड (इ. स. १०००-१४००)

३६८. कैयटकालखंडांतील प्रमुख वैयाकरण.

भर्तृहरिने महाभाष्याचें पुनरुज्जीवन केलें व काशिकाकारांनीं पाणिनिसूत्रांवर उत्तम वृत्ति लिहून महाभाष्याचे अध्ययनास लागणारी पूर्वतयारी व शास्त्रीय व्युत्पत्ति होण्याचें साधन निर्माण केलें. हें सर्व झालें तरी महाभाष्याच्या कठिन फक्किकांचा अर्थ दुर्बोधच राहिला व तो कैयट-भट्टांनीं विशद करून महाभाष्याचे पाङ्क्त अध्ययनाला बहुमोल मदत केली व महाभाष्याच्या अध्ययनाला स्थिरता आणून दिली. भर्तृहरिचे कालखंडामध्ये चान्द्र, कातन्त, जैनेन्द्र इत्यादि इतर व्याकरणे लिहिलीं गेली; त्यांवरही या कालखंडामध्ये वर्धमान, जिनप्रभ इत्यादि पंडितांनीं व्याख्या लिहिल्या व पाणिनिसूत्रावरही पुरुषोत्तमदेव, भैत्रेयरक्षित वगैरे पंडितांनीं काहीं वृत्ती व सूतस्पष्टीकरणाकरितां साहाय्यभूत असे आणखी इतर ग्रंथ लिहिले. काशिकावृत्तिवरही या वेळीं काहीं टीका लिहिल्या गेल्या. या कालखंडांतच भोजदेव, बुद्धिसागर बोपदेव व हेमचंद्र यांनीं पाणिनिव्याकरणासारखीच सुबोध व्याकरणे लिहिलीं व वाक्यपदीयावर पुञ्जराज व हेलाराज यांनींही विद्वत्तापूर्ण टीका लिहिल्या. एकंदरीत पाहतां या व्याकरणशास्त्राचे वावरीत कैयट-भट्टांचे कार्णी व्याख्यानरूप बहुमोल ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली व लोकांची प्रवृत्ति व्याकरणाध्ययना-कडे ज्यास्त ज्यास्त होत चालली. या कालखंडाला एका तऱ्हेनें व्याख्यानकालखंड असेंही म्हणतां येणें शक्य आहे.

३६९. कैयटभट्टांचा महाभाष्यप्रदीप.

कैयटभट्ट हे काश्मीरचे राहणारे होते. इसवी सनाच्या अकराव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा त्यांचा कार्यकाल समजण्यांत येतो. त्यांच्या वाडिलांचें नांव जैयटभट्ट होते. मम्मट व अल्लट हे त्यांचे बंधू समजले जात असत. महाभाष्यकारांनंतर पाणिनिसूत्रांचें अध्ययन बौद्ध विद्वान करीत असत; पण महाभाष्याकडे त्यांचें दुर्लक्ष असे. महाभाष्यावर 'प्रदीप' नांवाची मुद्देसूद विद्वत्तापूर्ण टीका लिहून पाणिनिसंप्रदाय स्थिर पायावर उभारण्याचें काम कैयटभट्टांनीं केलें. महाभाष्यावर कैयटभट्टांपूर्वी जरी भर्तृहरिने वृत्ति लिहिली असली व कैयटभट्टांनंतरही भैत्रेयरक्षित, पुरुषोत्तमदेव, नारायण शेष, विष्णु शेष, नीलकण्ठ वाजपेयी, कुमारतातार्य, रामकृष्णानन्द, लक्ष्मणसूरि इत्यादि वैयाकरणांनी जरी व्याख्या लिहिल्या असल्या तरी कैयटभट्टांच्या प्रदीपाचाच अभ्यास वैयाकरण कुलांमध्ये आजपर्यंत चालू आहे. कैयटभट्टांच्या प्रदीपानें खरोखरीच आपल्या नांवा-प्रमाणें भाष्यकारांच्या गूढ अभिप्रायावर प्रकाश पाडला. कैयटभट्टांचा प्रदीप नसता तर कित्येक ठिकाणीं महाभाष्य दुर्बोधच राहिलें असतें अशा तऱ्हेचे उद्गार वैयाकरणकुलामध्ये कैयटभट्टांच्या प्रदीपासंबंधी काढण्यांत येतात. कैयटांनीं महाभाष्यांतील पङ्क्तींचें नुसतें सार्थीकरण केलें एवढेंच नव्हे, तर भाष्यकारांनीं नुसत्या उल्लेख केलेल्या किंवा थोडक्यांत दिलेल्या शब्द-नित्यत्व, स्फोटवाद, द्योतकत्व इत्यादि व्याकरणसिद्धांतांचें मुद्देसूद विवरण केलें. अनेक ठिकाणीं कैयटांनीं भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयाचा व महाभाष्यदीपिकेचा उपयोग केला आहे. महाभाष्यां-तील नवान्दिकी भाष्याचें विवेचन करतांना महाभाष्यदीपिकेचा व त्यानंतर वाक्यपदीयाचा कैयटभट्टांनीं विशेष उपयोग केल्यामुळे महाभाष्यदीपिका ही शेवटपर्यंत लिहिलीच गेली नसावी व आज जशी ती अपुरीच उपलब्ध आहे तशीच ती कैयटभट्टांचे वेळींही असावी. महाभाष्या-मधील पाठान्तर म्हणून कैयटभट्टांनीं दिलेले पाठ भर्तृहरिच्या प्रदीपिकेमध्ये घेतलेले आढळतात.

३७०. कैयटांच्या महाभाष्यप्रदीपाचें महत्त्व.

भाष्यकारांनीं उदाहरणें म्हणून अनेक रूपें दिली आहेत व त्यांचें विवरण केलें आहे. कैयटभट्टांनींही ज्यास्त कठिण उदाहरणें देऊन त्यांचें विवेचन केलें आहे. भाष्याध्ययनानें व्याकरणशास्त्रावर प्रभुत्व मिळवतां आलें तर प्रदीपाध्ययनानें शास्त्रपाण्डित्य मिळवितां येतें व पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप वादविवादाला चांगलीच मदत मिळते असा वैयाकरणांमध्ये प्रवाद आहे. महाभाष्याचे अध्ययनावरोधर प्रदीपाच्या अध्ययनाचाही प्रघात आहे. 'सुधे सुधेवारिवधात् सुराणां सुका रणे लाघवतश्च रामः । विशेषेण द्वे य इहादिकर्तुर्वदेदधीती स हि कैयटीयः ॥' हा श्लोक कैयटभट्टांच्या प्रदीपाचें अध्ययन काळजीपूर्वक झालें आहे किंवा नाही त्याची परीक्षा घेण्याकरितां जीं अनेक रूपें विचारण्यांत येत असत त्यांपैकीं दोन रूपांचा संग्रह करणारा श्लोक म्हणून वैयाकरणकुलांत उद्देखिला जातो. या श्लोकांतील 'सुधे' व 'सुकः' ही प्रथमा एकवचनाचीं 'सुधिन्यु' व 'सुकृण्यु' या शब्दांचीं रूपें कैयटभट्टांनीं दिली आहेत व कैयटभट्टांच्या प्रदीपाचें अध्ययन केल्याशिवाय तीं समजणें अशक्य आहे असें वरील श्लोकाचें तात्पर्य आहे. कैयटभट्टांच्या प्रदीपाला 'कैयट' असेंच नांव पडलें हें 'तदुक्तं भाष्यकैयटयोः' या टीकाग्रंथा-मध्ये अनेक ठिकाणीं आढळणाऱ्या वाक्यांवरून स्पष्ट होतें. कैयटभट्टांच्या प्रदीपावरही चिन्तामणि, रामचन्द्रसरस्वती, नारायण, नागेश इत्यादि वैयाकरणांनीं लिहिलेल्या दहा द्वाऱा टीकांचा उद्देश्य मिळतो. त्यावरून प्रदीपाच्या लोकप्रियतेची कल्पना येते. या सर्व टीकांमध्ये नागेशभट्टांचा उद्योत ही सर्वांमध्ये उत्तम टीका आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीच समग्र उद्योत काशी व मुंबई या दोन ठिकाणीं प्रदीपासह मुद्रित झाला आहे; परंतु त्याचें उत्तम संस्करण होऊन दोन्ही ग्रंथांचें भाष्यामरित ज्यास्त पद्धतशीर मुद्रण होणें दृष्ट आहे.

जागोजागीं दिसून येते तर हरदत्तांच्या प्रतिपादनांत गाढविद्वत्ता दिसून येते. या गाढविद्वत्ते-मुल्लेख हरदत्तांना कैयटभट्टांच्या तोडीचें मानाचें स्थान मिळालें.

३७२. हरदत्तांची विद्वत्ता व आत्मश्लाघा.

जरी अनाठायी नसली तरी हरदत्तमिश्रांचे अंगी अहंमन्यता बरीच होती हें पदमंजरी-मध्ये ठिकठिकाणीं आढळणाऱ्या दर्पोक्तीवरून सज्ज दिसून येण्याजोगें आहे. ग्रन्थाच्या अगदीं आरंभीच 'यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः' असे हरदत्तांनी स्वतः-बद्दल उद्गार काढले आहेत; तसेंच आपण लिहिलेल्या वृत्तीबद्दल 'अविचारितरमणीयं कामं व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः । हृदयंगमा भविष्यति गुणगृह्याणामियं व्याख्या' या श्लोकांतही 'काशिकेवर शेंकडों वृत्ती आहेत पण माझीच व्याख्या हृदयंगम आहे' असें म्हटलें आहे. स्वतः केलेल्या भाष्याभ्यासाविषयीं तर त्यांनीं 'संपूर्ण भाष्य हें आपणालाच एकट्याला कळलें आहे' अशा तऱ्हेचे विचार 'एवं प्रकटितोस्माभिर्भाष्ये परिचयः परः । तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः' या श्लोकांत दिले आहेत; व त्याच्याही पुढें जाऊन 'प्रक्रियातर्क-गहनप्रविष्टो हृष्टमानसः । हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्यते' या श्लोकामध्ये स्वतःला 'व्याकरणप्रक्रियारूपी वनांत स्वैर संचार करणारा सिंह' असें म्हटलें आहे. या दर्पोक्तींना अनुलक्षूनच कीं काय 'अनधीते महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी ।' या शब्दांनीं 'पदमञ्जरीचें भाष्यापेक्षाही वरचें स्थान आहे' असें प्रतिपादन करणारें श्लोकार्थ देऊन त्यानंतर 'अधीते हि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी' या श्लोकार्थांत 'भाष्य म्हटल्यावर पदमंजरी पाहिजे कशाला' या शब्दांनीं भाष्यापुढें पदमञ्जरीचें निरर्थकत्व प्रतिपादन केलें आहे. 'अनधीते' हा श्लोक वैयाकरणकुलामध्ये शिष्यांना परिचित आहे.

३७३. पुरुषोत्तम देवांचे ग्रंथ.

या कैयट कालखंडांत महाभाष्यावरही अनेक विद्वानांनीं अनेक टीकाग्रंथ लिहिले; तसेंच व्याकरणांतील निरनिराळ्या प्रकरणांवरही प्रबंध व व्याख्यानग्रंथ लिहिले. या ग्रंथकारांपैकीं वाराव्या शतकांतील पुरुषोत्तमदेव व मैत्रेयरक्षित यांची कामगिरी कैयट व हरदत्त यांचे खालोखाल विशेष उल्लेखनीय आहे. मैत्रेयरक्षितांनीं महाभाष्यलघुवृत्ति नांवाचा महाभाष्यावर विवेचनात्मक ग्रंथ लिहिला. त्याप्रमाणेंच पुरुषोत्तम देवांनींही प्राणपणा नांवाची टीका लिहिली. या दोन्ही ग्रंथांचा शरणदेव, सीरदेव इत्यादि वैयाकरणांनीं उल्लेख केला आहे. पुरुषोत्तमदेवांनीं व्याकरणशास्त्रावर कारककारिका, दुर्धटवृत्ति, भाषावृत्ति, उणादिवृत्ति, शापकसमुच्चय वगैरे अनेक उपयुक्त ग्रंथ लिहिले आहेत. वंगदेशच्या लक्ष्मणसेनानें आर्य प्रयोगांशिवाय इतर प्रयोग समजण्याकरितां प्रचलित भाषेचें व्याकरण रचण्यास सांगितल्यावरून पुरुषोत्तमदेवानें पाणिनिसूत्रांवर स्वर व वैदिकी हीं प्रकरणे गाळून भाषावृत्ति नांवाचा ग्रंथ लिहिला असें सांगण्यांत येतें. भाषा म्हणजे बोलभाषा व तीवरील वृत्ति म्हणजे व्याकरण या अर्थानें या व्याकरणग्रंथाला भाषावृत्ति हें नांव साजेसेंच आहे. भाषावृत्तीला विद्वानांमध्ये विशेष स्थान मिळालें होतें असें नंतरच्या अनेक वैयाकरणांनीं जागोजागीं तिच्याविषयीं काढलेल्या उद्गारांवरून स्पष्ट दिसून येतें. पुरुषोत्तम देवांनीं स्वतः "काशिकाभागवृत्त्योश्चेत् सिद्धान्तं बोद्धुमरित धीः । तदा विचिन्त्यतां भ्रातः भाषावृत्तिरियं मम ॥" या शब्दांच्या श्लोकांत आपल्या वृत्तीला काशिका व भागवृत्ती यांचें स्वारस्य सांगणारी वृत्ति असें म्हटलें आहे.

३७४. मैत्रेयरक्षितांचे ग्रंथ.

मैत्रेयरक्षितांनीही विशिष्ट पाणिनिसूत्रांची अवतरणे घेऊन त्यांनी साधल्या जाणाऱ्या कठिण रुपांची सिद्धि करणारा धातुप्रदीप नांवाचा ग्रंथ लिहिला. नंतरच्या ग्रंथांत रक्षित या नांवाने मैत्रेयरक्षितांचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी मिळतो. शरणदेवांनीही याच वेळी साधण्यास कठिण अशा रुपांची सिद्धी ज्यामध्ये केली आहे असा दुर्घटवृत्ति नांवाचा ग्रंथ लिहिला. या शरणदेवांच्या दुर्घटवृत्ति नांवाच्या ग्रंथाने त्याच नांवाच्या दुसऱ्या दोन ग्रंथांना बाजूला टाकले. शरणदेवांच्या दुर्घटवृत्तिचे उल्लेख नंतरच्या व्याकरणग्रंथांमध्ये पुष्कळच आढळतात. भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयावर पांडित्यपूर्ण टीका लिहिणारे पुण्यराज व हेलाराज याच काळांत होऊन गेले. पुण्यराजांचा नागेशांनी पुञ्जराज या नांवाने उल्लेख केला आहे. या ग्रंथकारांशिवाय धर्मकीर्ति या विद्वान् बौद्ध पंडितांनी रूपावतार नांवाचा प्रकरणग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ पाणिनिसूत्रांवर आधारलेला आहे व तो रूपसिद्धीकरितांच लिहिला आहे. यांतील निर- निराख्या प्रकरणांना संज्ञावतार, संहितावतार, या तऱ्हेची नावे दिली आहेत. याच वेळी विमलसरस्वती नांवाच्या पंडितांनी रूपमाला नांवाचा पाणिनिसूत्रांवर आधारलेला ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथांतील प्रकरणांना संज्ञामाला, सर्वनाममाला, स्त्रीप्रत्ययमाला अशा तऱ्हेची नावे देण्यांत आली आहेत; व ग्रंथ जरी लहान असला तरी त्यांमध्ये अनेक लौकिक व वैदिक उदाहरणे साधिली आहेत.

३७५. भोजदेवांचे सरस्वतीकण्ठाभरण.

याच कालखंडांमध्ये साधारणपणे अकराव्या शतकांत भोजदेवांनी सरस्वतीकण्ठाभरण नांवाचे व्याकरण लिहिले व त्यावर वृत्ति लिहिली. हे व्याकरण नुकतेच मुद्रित झाले आहे. सरस्वतीकण्ठाभरण या नांवाचा अलंकारग्रंथ या भोजराजांनी लिहिलेला प्रसिद्धच आहे. विद्येचा पुरस्कार करणाऱ्या व विद्वानांना आश्रय देणाऱ्या धारानगरी राजधानीत राज्य करणाऱ्या या भोजराजांवद्दल अनेक आख्यायिका व दंतकथा सांगण्यांत येतात; व भोजप्रबन्ध वगैरे ग्रंथांमध्ये त्या ग्रंथितही केल्या आहेत. सरस्वतीकण्ठाभरण व्याकरण हें पाणिनिसूत्रावर आधारलेले सूत्रमय व्याकरण आहे. या व्याकरणाचे पाणिनीच्या 'अष्टाध्यायी' प्रमाणेच आठ अध्याय आहेत. 'सिद्धिः क्रियादेः लोकात्' हें पहिले सूत्र आहे; व धातु शब्दाची व्याख्या देणारे 'भूवादिः क्रियावचनो धातुः' हें दुसरे सूत्र आहे. सूत्रे पुष्कळशी पाणिनीचींच घेतली आहेत. कांहीं सूत्रांमध्ये मार्गेपुढे शब्द, प्रतिशब्द, विभक्तिव्यत्यय या तऱ्हेचे केवळ शाब्दिक फेरफार केले आहेत. प्रत्यय पाणिनीचेच पाणिनीच्या अनुबन्धांसह घेतले आहेत. शिवसूत्रे तींच आहेत. कात्यायनाची वार्तिके, महाभाष्य व काशिका या ग्रंथांचा उत्तम अभ्यास करून ज्या ठिकाणी पाणिनिसूत्रांना पुष्टि जोडणे इष्ट दिसले त्या ठिकाणी पुष्टि जोडून व समजण्यास सुलभ व आपल्या वेळच्या भाषेतील प्रयोग समजण्यास उपयुक्त होईल अशा रीतीने या व्याकरणामध्ये सूत्ररचना केली आहे; अध्यायक्रम पाणिनीप्रमाणे जरी असला तरी सूत्रक्रम फारच बदलला आहे. प्रकरणे तींच आहेत पण मार्गेपुढे केली आहेत. गणपाठ व उणादिपाठ काढून टाकून सूत्रांमध्येच योग्य त्या शब्दांचा अंतर्भाव केला आहे. त्यामुळे सूत्रसंख्या पुष्कळच वाढली आहे. पाणिनीचे दोन अध्याय व्यापणारे संज्ञाप्रकरण या व्याकरणामध्ये एका अध्यायांत दिले आहे. त्यानंतर उणादिप्रकरण दुसऱ्या अध्यायाच्या तीन पादांमध्ये पुरे केले आहे व चौथ्या पादांत व तिसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या

पादामध्ये तिङ् व कृत् प्रत्यय दिले आहेत. तिसऱ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या पादांमध्ये समास दिल्यानंतर चौथ्या पादामध्ये स्त्रीप्रत्यय दिले आहेत. चौथ्या व पांचव्या अध्यायांमध्ये गणांचा सूत्रांमध्ये अंतर्भाव करून ताद्वितप्रकरण फारच विस्ताराने दिले आहे. सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या पादामध्ये अष्टाध्यायीप्रमाणेच द्विवचन संप्रसारण इत्यादि कार्यांच्या विवेचनास आरंभ केला आहे व स्वरप्रकरण पुढे ढकलून अलुक् समास सांगून दुसरा पाद पुरा केला आहे. 'अङ्गस्य' या ऐवजी 'प्रकृतेः' सूत्र घाळून सहाव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादामध्ये अंगाधिकार सुरू केला आहे. व पदद्वित्व प्लव वगैरे कार्ये सातव्या अध्यायांत दिली आहेत. आठव्या अध्यायाच्या पहिल्या दोन पादांमध्ये 'छन्दसि' असा अधिकार करून वैदिकी प्रक्रिया व वेदांमध्ये होणारे आदेश सांगितले आहेत; व तिसऱ्या पादामध्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.३।३८) असेच अधिकारसूत्र करून त्याचेपुढे सुव्रत व तिङन्त पदे तयार झाल्यावर होणारी स्वरकार्ये व सांधेकार्ये सांगितली आहेत; भोजदेवांनी कामापुरता सर्व व्याकरणविषय एकत्रित आणून जरी साधारणरीत्या सुलभ व्याकरण रचिले तरी लाघवाकडे लक्ष दिले न गेल्यामुळे विस्तार वाढला; व महाभाष्यासारखा व्याख्यानग्रंथ नसल्यामुळे या व्याकरणाचा व्हावा तसा प्रसार झाला नाही. या व्याकरणावर दण्डनाथांनी हृदयहारिणी व कृष्णलीलाद्युक्तमुनींनी पुरुषकार या टीका लिहिल्या आहेत.

३७६. हेमचन्द्राचार्य व त्यांचे ग्रंथ.

याच कैयटकालखंडामध्ये कैयट व हरदत्त यांच्यानंतर थोड्याच कालावधीत जैन संप्रदायाचे महामुनि हेमचन्द्र होऊन गेले, व त्यांनी व्याकरणशास्त्रावर 'सिद्धहेमचन्द्र' नावाचा सर्वसंग्राहक व समजण्यास सुलभ असा व्याकरणग्रंथ लिहिला. हेमचन्द्राचार्यांचा जन्म गुजरात देशांत धंधुका गांवी इ. स. १०८८ मध्ये (संवत् ११४५ कार्तिक शु. १५) मोढ वैश्य कुलामध्ये झाला. लहानपणापासूनच त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता, अलौकिक ग्रहणशक्ति, उत्तम स्मरणशक्ति व त्यावरोवरच मनाची विरक्ति हे गुण दिसून आले. मुलाच्या जन्मापूर्वीच स्वप्नांत झालेल्या दृष्टान्तास अनुसरून हेमचन्द्राचार्यांच्या मातुःश्रींनी हेमचन्द्रांना वयाचे पांचव्या वर्षीच देवचन्द्र मुनींचे हवाल्ये केले. देवचन्द्रांनीही तावडतोच हेमचन्द्रांना स्तंभनपुर (खंत्रायत) या गांवी दीक्षा दिली व त्यांना सर्व जैनागमग्रंथ व शास्त्रग्रंथ पढविले. आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेमुळे हेमचन्द्रांनी थोड्याच कालांत जुन्या वैयाकरणांनी लिहिलेले सर्व व्याकरणग्रंथ वाचिले हे यास्क, आपिशलि, शाकल्य, पाणिनि, पतञ्जलि, देवनिन्द, जयादित्य वामन, शाकटायन, भर्तृहरि, भोज वगैरे प्रसिद्ध वैयाकरणांच्या त्यांनी आपल्या 'शब्दानुशासन' व्याकरणांत केलेल्या उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसून येते. त्यांच्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांमुळे, विद्वत्तेमुळे व ग्रंथकर्तृत्वामुळे ते वयाच्या चाविसाव्या वर्षी इ. स. ११०९ मध्ये अन्हिलवाडा पट्टण या राजधानीत गच्छाधिपति झाले; इतकेंच नव्हे, तर राजपुत्र कुमारपाल यांनी त्यांचे शिष्यत्व पतकरिले व्याकरण, साहित्य, योग, तत्त्वज्ञान, अध्यात्मशास्त्र, न्यायशास्त्र इत्यादि विषयांवर त्यांनी उत्तम ग्रंथरचना केली. त्यांनी निरनिराळ्या विषयांवर सुमारे पंचवीस ग्रंथ रचिले. त्यांपैकी शब्दानुशासन, काव्यानुशासन, छन्दोनुशासन, अभिधानचिन्तामणि, देशीनाममाला, योगशास्त्र, ग्गश्रवकाव्य, त्रिणीट्टशास्त्राका- पुरुषचरित हे ग्रंथ उपलब्ध व प्रसिद्ध आहेत ग्रंथलेखनकार्यावरोवरच अध्ययनाव्यापनकार्ये अन्वष्ट चालू ठेवून कलिकालसर्वज्ञ हेमचन्द्र इ. स. ११७२ साली दिवंगत झाले.

३७७. हेमचंद्राचार्यांचें शब्दानुशासन.

राजे जयसिंह यांचे आज्ञेनुसार हेमचन्द्राचार्यांनीं पूर्वींच्या सर्व व्याकरणग्रंथांचें अवलोकन करून सिद्धहेमचन्द्र नांवाचें उत्तम व्याकरण रचिल्लें. याच व्याकरणाला हेम-शब्दानुशासन असेंही म्हणतात. या व्याकरणाचे आठ अध्याय आहेत. सूत्रांची अनुबंधांची व प्रतिपादनाची तऱ्हा पाणिनीच्या अष्टाध्यायीसारखीच आहे. रचना मात्र कातन्त्र व्याकरणासारखी प्रकरणात्मक आहे; व संज्ञा, संधि, नाम, कारक, समास, आख्यात, कृदन्त व तद्धित अशीं प्रकरणें दिलीं आहेत. हेमचन्द्र हे गच्छाधिपति असल्यामुळें व त्यांनीं हें व्याकरण जैन मुनींना व जैन संप्रदायां-तील शिष्यांना उपयुक्त व्हावें या मुख्य हेतूनें लिहिलें असल्यामुळें यामध्यें वैदिकी प्रक्रिया व स्वर यांचें विवेचन नाहीं, पण त्याऐवजीं जैनागमांच्या प्राकृत भाषेचें व्याकरण लिहिलें आहे. आरंभापासून सातव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत संस्कृत भाषेचें व्याकरण लिहून झाल्यावर त्यांनीं आठव्या अध्यायांत जैन आगमग्रंथांच्या आर्ष प्राकृत भाषेचें व्याकरण लिहून शौरसेनी, पेशाची, मागधी व अपभ्रंश या प्राकृतभाषांमध्ये दिसून येणाऱ्या प्रयोगवैशिष्ट्यांचेंही विवेचन केलें आहे. आठव्या अध्यायाचीं सुमारें एक हजार सूत्रें सोडल्यास, सात अध्यायांतील सूत्रांची संख्या साधारणतः पाणिनिसूत्रांच्या इतकीच होते. या व्याकरणाचा प्रचार साहजिकच गुजरात-मध्ये पुष्कळ झाला. विशेषतः जैन संप्रदायामध्ये शाकटायन व्याकरण व जैनेन्द्र व्याकरण हीं दोन्ही हेमचन्द्रांच्या व्याकरणानें भागे पडलीं. या हेम शब्दानुशासनावर हेमचन्द्राचार्यांनीं स्वतः लघुवृत्ति व बृहद्वृत्ति या दोन वृत्ती लिहिल्या; व बृहन्न्यास नांवाची विस्तृत टीका लिहिली. धातुपाठ, उणादि, लिंगानुशासन इत्यादि पांच अंगांचीही या व्याकरणाला जोड आहे. या व्याकरणावर देवेन्द्रसूरींनीं लघुन्यास नांवाची टीका लिहिली, विनयविजयांनीं लघुप्रक्रिया लिहिली, व मेघविजयांनीं हैमकौमुदी लिहिली.

३७८. जौमार व्याकरण.

कैयटकालखंडाचे अखेरीस व प्रक्रियाकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी वगैरे ग्रंथ लिहिले जाण्यापूर्वीं व्याकरणशास्त्रावर बर लिहिलेल्या ग्रंथांशिवाय कांहीं उल्लेखनीय ग्रंथ लिहिले गेले. वादीन्द्रचूडामणि क्रमदीध्वर नांवाच्या पंडितानें तेराव्या शतकाच्या अखेरीस संक्षिप्तसार नांवाचा सूत्रमय व्याकरणग्रंथ व त्यावर रसवती नांवाची वृत्ति लिहिली. जुमरनन्दी नांवाच्या पंडितानें या दोन्हीचें पूर्ण संशोधन व संस्करण केलें, हें संस्करण जौमार व्याकरण नांवानें प्रसिद्ध आहे. या व्याकरणाला गोईचंद्रांनीं परिशिष्ट जोडलें आहे. या व्याकरणामध्यें वैदिक प्रकरण नाहीं; पण प्राकृत प्रकरण घातलें आहे. यामध्ये चान्द्र व कातंत व्याकरणांचा उल्लेख आढळून येतो. या व्याकरणाचा थोडासा प्रसार हल्लीं गंगालमध्ये आहे. संक्षिप्तसाराची रचना भर्तृहरिच्या वाक्यपदीयासारखी आहे व त्यामध्ये तीन अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायांत संधि-प्रकरण, दुसऱ्या अध्यायांत तिङन्त प्रकरण, व तिसऱ्या अध्यायांत सुबन्त व तद्धित प्रकरणें व शेवटीं समास अशीं प्रकरणें आहेत. अनुभूतिस्वरूपाचार्य यांनींही याच कालखंडांत सारस्वतप्रक्रिया नांवाचा एक व्याकरणग्रंथ लिहिला. या व्याकरणाचीं मूलसूत्रें नरेन्द्र नांवाच्या वैयाकरणानें पूर्वीं लिहिलीं होती असें मानण्यांत येतें; व त्यावर आधारलेला हा ग्रंथ सारस्वत-व्याकरण नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा ग्रंथ दग्वी गनाच्या तेराव्या शतकांत लिहिलेला असावा. या ग्रंथावर क्षेमेन्द्रानें त्रिप्पणी लिहिली, व पुण्यराजांनीं एक टीका लिहिली. या सारस्वत-व्याकरणाचाही अभ्यास

कांहीं प्रांतांत चालू आहे. भोजदेवांप्रमाणे नरेन्द्र हे सरस्वती देवीचे मोठे उपासक होते व तिनेच मूल सप्तशती (७००) सूत्रांचा उपदेश नरेन्द्रांना केला असें मानण्यांत येतें. अनुभूतिस्वरूपाचार्यांच्या या सारस्वत व्याकरणामध्ये संज्ञा लोकांमध्ये प्रचलित अशाच घेतल्या आहेत. हें व्याकरण समजण्यास सुलभ असल्यामुळे याचा प्रचार हल्लीं कांहीं ठिकाणीं चालू आहे. वाररुच नांवाचेही व्याकरण याच काळांत वररुचि नांवाच्या वैयाकरणानें लिहिलें. उणादिसूत्रकर्ता वररुचि यानें 'वाररुचकारिका' म्हणून कांहीं कारिका लिहिल्या होत्या व त्यांवर कारक, कृदन्त, तद्धित समास इत्यादि प्रकरणें रचून हें व्याकरण लिहिलें गेल्यामुळेही या व्याकरणाला 'वाररुच' नांव देण्यांत आलें असण्याचा संभव आहे. चाङ्गुदास नांवाच्या बौद्धमतावलंकी वैयाकरणानेंही या काळांत अर्थविचारात्मक एक व्याकरण लिहिलें व त्यामध्ये सामान्यशब्द, सर्वनाम, कृदन्त शब्द, तद्धित शब्द, समास व कारक यांच्या अर्थाविषयी विचार केला आहे. या व्याकरणाला 'चाङ्गु व्याकरण' म्हणण्यांत येतें. चौदाव्या शतकांत पद्मनाभ नांवाच्या वैयाकरणानें एक सुलभ व्याकरण लिहिलें व त्यावर एक सुलभ पञ्जिका लिहिली. हा पद्मनाभ मिथिला देशाचा राहणारा होता व त्याच्या व्याकरणाला 'सुपन्न' ही संज्ञा देण्यांत आली. याच सुमारास कातन्त्र व पाणिनीय व्याकरणांप्रमाणें निरनिराळ्या कठिण रूपांची सिद्धि करणारे 'प्रयोग-रत्नमाला' नांवाचे एक लहानसें व्याकरण लिहिण्यांत आलें. या व्याकरणांतील वर्णसमाम्नाय तन्त्रशास्त्रांतील वर्णसमाम्नायाला अनुसरून आहे. पुरुषोत्तमविद्यावागीश नांवाच्या मन्त्रशास्त्र-ज्ञानें हें रचिलें व याचा प्रचार कामरूप व वङ्ग देशांमध्ये पुष्कळ झाला.

३७९. बोपदेवांचें मुग्धबोध व्याकरण.

क्रमदीश्वरानंतर थोड्याच काळांत चौदाव्या शतकाच्या आरंभी बोपदेव नांवाच्या पंडितानें मुग्धबोध व्याकरण लिहिलें. या व्याकरणांत लोकांमध्ये न आढळणाऱ्या औजढत् औजिढत्, अचीकृत् अचिकीर्तत् इत्यादि रूपांच्या सिद्धीविषयी प्रश्न उपस्थित करून कोणें रूप शुद्ध समजावें याविषयी चिकित्सात्मक विवेचन केलें आहे. कृत् धातूच्या लुङाच्या रूपां-विषयी विवेचन करतांना काशिकाकारांच्या सारख्या महापांडितांचें मत चुकीचें आहे असें बोपदेवांनीं प्रतिपादन केलें; पण लवकरच धातुवृत्तिकार माधवांनीं काशिकाकारांचें मतच वरोवर आहे असें सिद्ध केलें. हा हकीगत मनोरंजक रीतीनें 'बोपदेवमहाप्राह्मस्तो वामन-दिग्गजः । कीर्तेरेव प्रसङ्गेन नाधवेन विमोचितः ॥' या श्लोकामध्ये वैयाकरण-संप्रदायांत प्रसिद्ध आहे. हा श्लोक शब्दकौस्तुभाच्या आठव्या आन्विकाच्या शेवटीं उद्धृत केला आहे. मुग्धबोधाचा कर्ता बोपदेव हा देवगिरीच्या महादेव नांवाच्या राजाच्या वेळीं होऊन गेला; व त्यानें हेमाद्रि नांवाच्या सचिवाच्या प्रेरणेंवरून मुग्धबोध, कविकल्पद्रुम, काव्यकामधेनु वगैरे व्याकरणग्रंथ लिहिले, परमहंसप्रिया नांवाची भागवतावर टीका लिहिली, व भागवतामधील अपाणिनीय शब्दांचें विवेचन केलें. बोपदेवानें संज्ञांचे वाच्यतांत न्हाव्याला स्व, दीर्घांला घ, गुणाला गु अशा रीतीनें लाववाचा अवलंब केला आहे. मुग्धबोधावर विद्यानिघास नांवाची एक टीका लिहिली गेली, तिला उद्देष्ट वर (परिच्छेद ३६० मध्ये) उद्धृत केलेल्या "परेष पाणिनीयज्ञाः०" या श्लोकामधील 'विश्रान्तविद्याः' याचे जागीं सांपडणारा 'विद्यानिघासः' हा पाठ असूं शकेल. या 'मुग्धबोधा'चा वंग देशांत पार प्रसार झाला व त्याच्यावर अनेक टीका लिहिल्या गेल्या.

कौमुदीकालखंड (इ. स. १४००-१६५०)

३८०. प्रकरणग्रंथांची आवश्यकता.

कैयटकालखंडांत अनेक लहान लहान व्याकरणग्रन्थ व अनेक टीकाग्रन्थ लिहिले गेले व लोकांची प्रवृत्ति व्याकरणशास्त्राध्ययनाकडे वळली; तसेंच काशिका वृत्तीवरही उत्तम टीका लिहिल्या गेल्यामुळे तिच्याहि अध्ययनाचा जिकडे तिकडे प्रसार झाला; तरीपण निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये प्रांतीय बोलभाषांचा प्रसार ज्यास्त झाल्यामुळे व त्यांमध्ये ग्रंथसंपत्तीही निर्माण झाल्यामुळे संस्कृत भाषेचे सर्वसामान्य बोधभाषा हेही स्थान डळमळले व तिच्यामधील सुंदर ग्रंथांचे ज्ञान होण्याकरितां प्रथम व्याकरण शिकून भाषाज्ञान करून घेणे आवश्यक होऊन राहिले. पाणिनीय व्याकरणाची श्रेष्ठता जरी कायम राहिली तरी भाषाज्ञानसंपादनाच्या दृष्टीने काशिका व इतर व्याकरणग्रंथही जरा कठीणच भासू लागले, व ऐन्द्र, कातन्त्र, हैम इत्यादि व्याकरणांतील प्रकरणात्मक विवेचनाने व्याकरणज्ञान सुलभ होते असे अनुभवांत येऊ लागले; त्यामुळे अष्टाध्यायी-सूत्रांचे प्रकरणात्मक संकलन करून प्रकरणग्रन्थ लिहिण्याकडे वैयाकरणांची दृष्टि वळली व वैयाकरणकुलांमध्ये प्रसिद्ध अशा शेष नांवाच्या कुलांतील विद्वान् रामचंद्र शेष यांनी प्रक्रियाकौमुदी नांवाचा प्रकरणग्रंथ लिहिला व त्याच कुलांतील वैयाकरणांपासून विद्याप्राप्ति झालेल्या भट्टोजी दीक्षितांनी सिद्धान्तकौमुदी हा ग्रंथ लिहिला. प्रक्रियाकौमुदीवर प्रामुख्याने शेष वंशांतील विद्वानांनी टीकाग्रंथ लिहिले. महाभाष्यावरही या कारी अनेक टीका लिहिल्या गेल्या. यावरून या कारी पाणिनीय व्याकरणाची लोकप्रियता चांगलीच प्रत्ययास येते.

३८१. प्रक्रियाकौमुदी.

प्रक्रियाकौमुदी हा ग्रंथ आंध्र देशांतील प्रख्यात 'शेष' नांवाच्या कुलांतील रामचंद्र शेष यांनी लिहिला. इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकांत हा ग्रंथ लिहिला असावा असे विद्वानांचे मत आहे व त्याला सन्नळ पुरावा म्हणून रामचंद्र शेष यांचे पुतणे कृष्णशेष यांनी या ग्रंथावर लिहिलेल्या प्रकाश नांवाच्या टीकेची प्रत व नाद विष्ठलशेष यांनी आपल्या पितृव्यांनी लिहिलेल्या प्रसाद नांवाच्या टीकेची प्रत या दोन्ही इ.स.च्या सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत लिहिलेल्या उपलब्ध आहेत असा देण्यांत येतो. प्रकरणरूप व्याकरणग्रंथरचना ही पाणिनिपूर्व कालापासून प्रचलित होती. प्रक्रियाकौमुदीपूर्वी कैयटभट्टांचे कालखंडांत पाणिनिसूत्रांची निरनिराळ्या प्रकरणांत विभागणी करून रूपावतार, रूपमाला इत्यादि तीनचार प्रक्रियाग्रंथ लिहिले गेले. पण शास्त्रीय विवेचनाचे बाबतींत प्रक्रियाकौमुदी हा ग्रंथ त्या ग्रंथांपेक्षा ज्यास्त परिपूर्ण आहे; व त्यामध्ये बहुतेक पाणिनिसूत्रांचे व्याख्यान केले आहे. ठिकठिकाणी उदाहरणे दिली आहेत व अन्य व्याकरणांनी साधल्या जाणाऱ्या व पाणिनि-व्याकरणाने साधल्या न जाणाऱ्या अशा रूपांचाही त्यांत समावेश केला आहे. व्याकरणशास्त्राच्या प्रवेशाला हा ग्रंथ पूर्वीच्या ग्रंथांपेक्षा ज्यास्त उपयुक्त झाल्यामुळे साहजिकच इतर व्याकरणे व इतर प्रकरणग्रंथ मागे पडले. या ग्रंथावर अनेक टीका लिहिल्या गेल्या. त्यांपैकी वर उल्लेख केलेल्या प्रक्रियाप्रकाश व प्रक्रिया-प्रसाद या टीका ग्रंथकारांचा अभिप्रेत अर्थ समजावून देण्याच्या बाबतींत ज्यास्त उपयुक्त आहेत. चक्रपाणिदत्त यांनी लिहिलेली प्रक्रियाप्रदीप हीही टीका उपयुक्त आहे. बांशिवाय अमृतस्मृति, प्रक्रियाव्याकृति, निर्मलदर्पण, तत्त्वचंद्र, प्रक्रियारंजन व प्रक्रियाविवरण याही टीकांचा उल्लेख व्याकरणग्रंथांमध्ये आढळतो.

३८२. सिद्धान्तकौमुदी.

प्रक्रियाकौमुदीनंतर साधारणतः दोनशें वर्षांनी त्याच नमुन्यावर भट्टोजी दीक्षितांनी पाणिनिस्त्रावर आधारलेला सिद्धान्तकौमुदी हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ लिहिण्यांत भट्टोजी दीक्षितांनी सर्व जुन्या प्रक्रियाग्रंथांचें परिशीलन केलें व संस्कृत भाषा शिकण्याकरितां सर्वांत उप-युक्त अशी पद्धति शोधून काढून तिचा अवलंब केला. प्रथमतः त्यांनीं वर्णसमाम्नाय, प्रत्याहार, संज्ञा व परिभाषा यांचें विवरण व्याकरणज्ञानास आवश्यक म्हणून केलें आहे. त्यानंतर वाक्यांतील शब्दांचें पृथक् ज्ञान होण्याकरितां पंचसन्धिप्रकरण लिहून नामांच्या रूपसिद्धीकरितां सुब्रन्तप्रकरण लिहिलें आहे. त्यानंतर स्त्रीप्रत्यय सांगून व अव्ययांचें परिगणन करून नामांची सिद्धी झाल्यावर नामांचा क्रियापदाशीं किंवा परस्परसंबंध दाखविणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययांचें व त्यांच्या अर्थांचें विवेचन केलें आहे; व नंतर समासांचें व नामसाधित नामांचें विवेचन करून पूर्वार्ध संपविला आहे. उत्तरार्धामध्ये निरनिराळ्या धातूंचें दहा गणांमध्ये परिगणन करून तिङन्तांची (क्रियापदांची) सिद्धी केली आहे. त्यानंतर धातुसाधित व नामसाधित धातूंची सिद्धी करून व क्रियापदांचे काल व अर्थ यांचें विवेचन करून धातुसाधित नामांची सिद्धी केली आहे; व शेवटीं वेदांतील शब्दांचें वैशिष्ट्य व स्वर सांगून ग्रंथ संपूर्ण केला आहे. या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य म्हणजे अष्टाध्यायीतील सर्व सूत्रांचा यांत संग्रह केला आहे व जुन्या काळची जुन्या ग्रंथांतील उदाहरणें न देतां, नवीं आपल्या वेळचीं प्रचलित उदाहरणें दिली आहेत. रूपसिद्धी होण्याकरितां, सूत्रांचा क्रम समजण्याकरितां व सूत्रांचा योग्य अर्थ कळण्याकरितां आवश्यक त्या ठिकाणींच विवेचनात्मक पंक्ती घातल्या आहेत. त्याप्रमाणेंच मागील सूत्रांतील पदांचा आवश्यक अध्याहार करून व परिभाषांचा उपयोग जरूर असेल तेथें करून प्रत्येक सूत्राचा थोडक्यांत पण परिपूर्ण अर्थ दिला आहे या ग्रंथाचें दुसरें वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये सूत्रकार, वार्तिककार व भाष्यकार या त्रिमुनींना असंमत असलेलीं इतर वैयाकरणांनीं दिलेलीं उदाहरणें व नियम यांचा मळांच संग्रह केला नाही; इतकेंच नव्हे तर पाणिनिस्त्रावर आधारलेल्या काशिका व प्रक्रियाकौमुदी या ग्रंथांत दिलेलीं उदाहरणें व सूत्रार्थ भाष्यकारांना असंमत असल्यास त्यावर स्पष्ट शब्दांत टीका केली आहे; व आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ महाभाष्याचें विवरण करणारा कैयटांचा प्रदीप व काशिकेवरील हरदत्तांची पदमंजरी टीका यांचा वेळोवेळीं उपयोग केला आहे. सिद्धान्तकौमुदीवरील टीकांमध्ये 'इति कैयटहरदत्तादयः' असा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो.

३८३. सिद्धान्तकौमुदीचें महत्त्व.

व्याकरणमहाभाष्य हा विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ कितीही सुंदर व सुलभ भाषेमध्ये लिहिला गेला तरी विस्तारागुळें व प्रतिपाद्य विषयाच्या काटिन्वामुळें तो सामान्य जनांच्या आवाक्याबाहेरच राहिला; व शाकटायन, आपिशलि, चंद्रगोमी, इत्यादिकांच्या व्याकरणांचाच अभ्यास ज्यास्त चालूं राहिला. महाभाष्याचें पुनरुज्जीवन भट्टोजीनें केलें; व त्याच वेळीं जयादित्य व वामन यांनीं पाणिनिस्त्रावर काशिकवृत्ति लिहिली; ही वृत्ति कितीही उत्तम व उपयुक्त असली तरी विद्वत्तापूर्ण महाभाष्याकडे थोडें लुल्लंघन करून व संग्राहक वृत्तीचा अवलंब करून आपलेवेळीं प्रचलित असलेल्या चान्द्र वगैरे व्याकरणांतील उदाहरणें साधण्याचा प्रयत्न करणामुळें व वृत्तिकार जयादित्य व वामन यांचा बौद्ध मताकडे कट असल्यामुळें वैदिक धर्मानुयायी विद्वानांच्या मनांत त्या वृत्तीविषयी अत्यंत आदरयुक्त भावना नव्हती. नाहविकच हरदत्त या दाक्षिणात्य वैदिक धर्माभिमानी महापंडितानें काशिकेवर लिहिलेल्या पदमंजरीचा, तसेंच काश्मीरमधील

वादिक धर्माभिमाना महाविद्वान् कैयटभट्ट यांनी लिहिलेल्या महाभाष्यप्रदीपाचा ज्यास्त ज्यास्त पुरस्कार मुख्य मुख्य व्याकरणविद्यालयांमध्ये झाला व त्याचाच पूर्ण आधार घेऊन व श्रोपदेवाच्या सुग्धबोध व्याकरणपद्धतीचा अवलंब करून भट्टोजी दीक्षितांनी सिद्धान्तकौमुदी लिहिली. सिद्धान्तकौमुदीच्या विद्वत्सापूर्ण तथापि सुलभ लेखनपद्धतीमुळे व महाभाष्याच्या पूर्ण पुरस्कारामुळे इतर सर्व व्याकरणे मागे पडली; इतकेंच नव्हे, तर शेंदोनशे वर्षे प्रसाद, प्रदीप वगैरे उत्तम टीकांनी जिचा पुष्कळच प्रसार झाला होता अशी प्रक्रियाकौमुदीही मागे पडली.

३८४. भट्टोजी दीक्षितांच्या कालाविषयी मतभेद.

प्रक्रियाकौमुदीकारांच्याच शेषवंशांतील विद्वानांकडून विद्याधिगम झाला असतांनाही सडेतोडपणाने प्रक्रियाकौमुदी व त्यावरील टीका यांचेविरुद्ध वेळ आली असतां आपल्या मनोरमा, कौस्तुभ इत्यादि ग्रंथांमध्ये भट्टोजी दीक्षितांनी विधाने केल्यामुळे प्रक्रियाकौमुदीकारांच्या परंपरेतील विद्वलशेष व जगनाथ या पंडितांना भट्टोजी दीक्षितांच्या कृतीचा राग आला व त्यांनी भट्टोजी दीक्षितांचेवर गुरुद्रोहाचा शिक्का मारला; व सिद्धान्तकौमुदी व मनोरमा यांवर खंडनात्मक ग्रंथ लिहिले. रामेश्वरभट्टांचे नातू शंकरभट्ट यांचेकडून, तसेंच अप्पय दीक्षित यांचेकडून भट्टोजी दीक्षितांनी विद्या संपादन केली असली तरी रामचंद्र शेषांचे पुतणे कृष्णशेष हे भट्टोजी दीक्षितांचे व्याकरणगुरु होते असें समजण्यांत येतें, पण तसें मानलें असतां भट्टोजी दीक्षितांचा काल-निर्णय करण्याला मोठी अडचण येते. प्रक्रियाकौमुदीकारांचे पुतणे व प्रत्यक्ष शिष्य व प्रक्रियाकौमुदीप्रकाश लिहिणारे कृष्णशेष यांच्या ग्रंथांची हस्त-लिखित प्रतच इसवीसनाच्या सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लिहिली गेलेली उपलब्ध होत असल्याने इ. स. १५०० च्या सुमारास शेषकृष्णांचा काल मानावा लागतो.; व भट्टोजी दीक्षित हे त्यांचे शिष्य असल्यामुळे भट्टोजींचा काल सोळाव्या शतकाचा पूर्वार्ध मानणे भाग पडतें. आतां भट्टोजी दीक्षितांचे गुरु शंकरभट्ट यांना अकरा वादशहानें सोळाव्या शतकाच्या शेवटी पंडिताग्रणी ही पदवी दिली असल्यामुळे सतराव्या शतकाचा आरंभ हा भट्टोजींचा काल मानावा लागतो. शिवाय, भट्टोजी दीक्षितांचे नातू हरिदीक्षित यांचेपाशी आपण अध्ययन केलें हें नागेशभट्टांनी आपल्या ग्रंथांत स्पष्ट लिहिलें आहे. नागेशांना दीर्घायुष्य लाभलें व ते इ. स. १७७५ साली निवर्तले अशी जरी कल्पना केली तरी त्यांचा जन्म इ. स. १६७५ च्या पलीकडे नेता येत नाहीं. त्यामुळे हरिदीक्षितांचा काल साधारणपणे १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध व भट्टोजी दीक्षितांचा काल १७ व्या शतकाचा आरंभ हाच मानावा लागतो.

३८५. भट्टोजी दीक्षितांच्या कालाविषयी निर्णय.

या शंभर वर्षांच्या कालविसंगतीचें कारण कांहींतरी समजुतीचा घोटाळा हें असलेंच पाहिजे. जगन्नाथ पंडितांनी भट्टोजीदीक्षितांचा उल्लेख “शेषवंशावतंसानां श्रीकृष्णपण्डितानां पादुकयोः प्रसादादासादितशब्दानुशासनाः तेषु च पारमेश्वरपदं प्रयातेषु तत्रभवद्भिः उल्लासितं प्रक्रियाप्रकाशं दर्पणैर्मनोरमायामाकृत्यकार्पुः” या शब्दांमध्ये केला आहे, व भट्टोजींनीही शब्द-कौस्तुभामध्ये स्वतः “प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम्” असा उल्लेख केला आहे. या उल्लेखांचा मेळ घालण्यास उपाय म्हणजे (१) भट्टोजींचे कृष्णशेष प्रत्यक्ष गुरु नव्हते पण शेष कुटुंबांतील कृष्ण नांवाचे प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशकर्त्या कृष्णशेषांचे नातलग दुसरे कृष्णशेष हे गुरु मानणें हा आहे; किंवा (२) ‘पादुकयोः’ या शब्दानें प्रकाशकार शेषकृष्णच गुरु, पण ते परंपरागुरु असें मानणें हा आहे, किंवा (३) शेषकृष्णांच्या प्रकाशाचें मूळ नांव प्रक्रियाकौमुदीवृत्ति

हैं होते; व प्रकाश नांवाची निराळी दृष्टि शेषकुलांतील वैयाकरणांनी लिहिली व तिच्यावर भट्टोजींनी टीका केली असें मानणें हा आहे. एकंदरीत पाहतां प्रक्रियाकौमुदीचा प्रसार साधारणतः इ. स. च्या पंधराव्या व सोळाव्या शतकांमध्ये पुष्कळच झाला होता व त्यावर टीकाही अनेक लिहिल्या गेल्या; पण सतराव्या शतकाच्या आरंभी सिद्धान्तकौमुदीनें प्रक्रियाकौमुदीला मागे सारून आपलें वर्चस्व स्थापलें असें दिसून येतें.

३८६. भट्टोजी दीक्षितांचा स्वभाव.

भट्टोजी दीक्षित हे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण होते. जातीनें ते देशस्थ ब्राह्मण होते किंवा सारस्वत ब्राह्मण होते याविषयी मतभेद आहे. कांहीं लोकांचे मते ते आन्ध्र ब्राह्मण होते काशी हें त्यांचें निवासस्थान व अध्ययनस्थान होतें काशी येथें त्यांनीं अध्यापन करून मोठा शिष्यसंप्रदाय तयार केला होता. पूर्वीच्या सर्व व्याकरणग्रंथांचें त्यांनीं संपूर्ण अध्ययन केलें होतें हें त्यांच्या मनोरमा व शब्दकौस्तुभ या टीकांवरून स्पष्ट होतें. वर लिहिल्याप्रमाणें निर्भीडपणानें टीका करणें हा त्यांचा स्वभाव असल्यामुळें प्रक्रियाकौमुदी व प्रक्रियाप्रकाश यांतील कांहीं मतांचें त्यांनीं खंडन केलें म्हणून त्यांच्यावर इतर वैयाकरणांनीं गुरूद्रोहाचा शिक्षा मारला होता. कदाचित् त्यांचा अतिशय तापट स्वभाव व शिष्यांना व इतर लोकांना कडकपणानें बोलणें हा वागदोष हींही त्यांनीं गुरूद्रोह केला या किंवदन्तीचा बहुजनसमाजामध्यें प्रसार होण्याचीं कारणें असावीं. शेषवंश हा वैष्णवमताभिमाना व भट्टोजी हे महाशैव असल्यामुळेंही या किंवदन्तीचा प्रचार होणें शक्य आहे. या गुरूद्रोहाचें प्रावाश्चित्त म्हणून मृत्यूनंतर त्यांना पिशाच-योनी प्राप्त झाली होती; व ते काशीमध्ये आपल्या निवासस्थानीं ब्रह्मसंघ होऊन राहिले होते व ज्ञानेन्द्रसरस्वती नांवाच्या संन्यासी शिष्याला त्यांनीं ब्रह्मसंघ या स्वरूपांत राहूनच व्याकरण शिकविलें व त्याचें अध्ययन संपूर्ण झाल्यावर अतृप्त राहिलेली चतुर्थाश्रम वेण्याची आपली इच्छा त्याचेकडून दीक्षा घेऊन तृप्त केली, अशी आख्यायिका सांगण्यांत येते. या ज्ञानेन्द्र-सरस्वतीलाच त्यांनीं आपल्या अध्यापनाचें सार म्हणून तत्त्वबोधिनी ही सिद्धान्तकौमुदीवर टीका लिहिण्यास सांगितलें व त्यांनीं ती लिहिली.

३८७. भट्टोजी दीक्षितांचे ग्रंथ.

भट्टोजी दीक्षितांनीं शब्दकौस्तुभ नांवाचा पाणिनिसूत्रांवर महाभाष्याच्या धर्तीवर विवरणस्वरूपाचा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ महाभाष्यांतील प्रतीकें घेऊन लिहिलेला नसला तरी त्यामध्ये महाभाष्यांतील महत्त्वाचा विषय विस्तृत रूपानें सांगितला आहे; व महाभाष्यांत विवरण न केलेल्या कांहीं मुद्यांचें विवरण केलें आहे; व महाभाष्यानंतर लिहिलेल्या ग्रंथांतील विवेचनाचा जरूर पडेल तेथें आधार घेतला आहे, व विवेचन नापसंत असलें तर त्याचें खंडन केलें आहे. या ग्रंथामध्ये महाभाष्यासारखेच आन्धिकात्मक विभाग दृष्टीस पडतात. हा ग्रंथ समग्र उपलब्ध होत नाही; पण तो आटवी अध्यायांवर लिहिला असावा. दीक्षितांनीं प्रथमतः शब्दकौस्तुभ लिहून नंतर सिद्धान्तकौमुदी लिहिली असावी. सिद्धान्तकौमुदीवर प्रौढमनोरमा नांवाची त्यांनीं टीका लिहिली आहे. प्रौढमनोरमा या नांवावरून 'बालमनोरमा' नांवाचीही त्यांनीं संक्षिप्त टीका लिहिली असावी असें मानण्यांत येतें. दृष्टी सुदृढ केलेली बालमनोरमा मात्र आधुनिक वैयाकरण वासुदेव दीक्षित या नांवाच्या तज्ज्ञावरच्या रहिवाशी वैयाकरणांनीं सतराव्या शतकाच्या शेवटी लिहिलेली आहे. सिद्धान्तकौमुदीचा संक्षेपस्वरूप लघुकौमुदी हा ग्रंथ भट्टोजी दीक्षितांचे शिष्य वरदराज यांनीं लिहिला आहे व तो व्याकरणशास्त्रप्रवेशास अत्यंत उपयुक्त आहे.

व्याकरणशास्त्राचें सांग अध्ययन करणाऱ्याला सिद्धान्तकौमुदीचें अध्ययन अत्यंत जरूर असतें; पण ज्याला मुख्यतः इतर शास्त्रांचें सांग अध्ययन करावयाचें आहे त्याचें लघुकौमुदीचें अध्ययन केल्यानें कसेंयसं काम भागतें. याशिवाय मध्यमकौमुदी हा ग्रंथ रामशर्मा नांवाच्या वैयाकरणांनीं लिहिला आहे; पण अध्ययनसंप्रदायांत त्याला कोठें स्थान दिलेलें आढळून येत नाहीं. सिद्धान्तकौमुदीच्या उपलब्ध टीकांपैकी प्रौढमनोरमा व तत्त्वबोधिनी या टीकांशिवाय रामकृष्ण-भट्टांची सुबोधिनी हीही टीका उपयुक्त आहे. परंतु सर्वांत सरस व उत्तम टीका भट्टोजीचे नातू हरिदीक्षित यांचे शिष्य नागेश यांनीं लिहिलेली लघुशब्देन्दुशेखर ही विद्वानांमध्ये अत्यंत प्रमाणभूत मानण्यांत येते; व तिचें अध्ययन केलेल्या वैयाकरणांला शेखरान्त अध्ययन केलेला वैयाकरण असें संबोधण्यांत येतें. भट्टोजी दीक्षितांनीं वैयाकरणसिद्धान्तकारिका नांवाचा अर्थ-विचारात्मक ग्रंथही लिहिला आहे व त्याच्या त्यावरील वैयाकरणभूषण या टीकेसह अध्ययनाचा प्रघातही आहे भट्टोजी दीक्षितांनीं अद्वैतवेदान्तावर तत्त्वकौस्तुभ व धर्मशास्त्रावर कालनिर्णय प्रवरनिर्णय, त्रिस्थलीसेतु वगैरे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत.

३८८. कोण्डभट्टांचा वैयाकरणभूषण.

भट्टोजी दीक्षितांचेनंतर त्याचे शिष्य व बंधु रंगोजीभट्ट यांचे चिरंजीव कोण्डभट्ट यांनीं वैयाकरणसिद्धान्तकारिकांवर विद्वत्तापूर्ण विवेचन करणारे वैयाकरणभूषण व वैयाकरणभूषणसार हे ग्रंथ लिहिले. व्याकरणशास्त्रावर अर्थग्रंथ फारच थोडे उपलब्ध आहेत. त्यांमधील भर्तृहरिच्या वाक्य पदीयाला प्रमाणभूत मानून व त्याचा आधार घेऊन वैयाकरणभूषण हा ग्रंथ कोण्डभट्टांनीं लिहिला. या ग्रंथामध्ये प्रत्ययांच्या अर्थांचे, प्रकृतींच्या अर्थांचे, पदांच्या अर्थांचे, व वाक्यांच्या अर्थांचे मार्मिक विवेचन केले आहे; व इतर शास्त्रकारांच्या सिद्धांतांचें विवेचन करून वैयाकरण सिद्धान्त प्रतिपादन केले आहेत. अर्थगाम्भीर्यामुळे वैयाकरणभूषण हा ग्रंथ जरासा समजावयास कठिणच आहे. या ग्रंथाची कठिणता दूर करण्याकरितां विद्वद्रत्न शंकरशास्त्री मारुलकर यांनीं त्यावर आपले गुरुजी म.म. वासुदेवशास्त्री यांच्या मार्मिक विवेचनपद्धतीचा स्वीकार करून इतर शास्त्रकारांच्या मतांचें स्पष्टीकरण करणारी व ग्रंथकारांचा अभिप्राय पूर्णपणें स्पष्ट करणारी 'शाङ्करी' नांवाची मार्मिक टीका नुकतीच लिहिली आहे. या टीकेमध्ये नागेशांनीं लिहिलेल्या मञ्जूषा ग्रंथाचाही ठिकठिकाणीं उपयोग केला आहे.

३८९. हरिदीक्षितांचे ग्रंथ.

भट्टोजी दीक्षित यांचे नातू हरिदीक्षित यांनीं प्रौढमनोरमेवर लघुशब्दरत्न व बृहत्शब्दरत्न या नांवाच्या दोन टीका लिहिल्या लघुशब्दरत्न हा बृहत्शब्दरत्नाचा संक्षेप आहे; प्रतीकेंही तीच आहेत; परंतु बृहत्शब्दरत्नामधील कांही प्रतीकें गाळल्यामुळे त्यांची संख्या कमी झाली आहे. दोन्ही ग्रंथाची भाषा सारखीच आहे. असें असूनही लघुशब्दरत्न ही टीका नागेशभट्टांनीं लिहिली व ती आपले गुरुजी हरिदीक्षित यांना अर्पण करून हरिदीक्षितांच्या नांवें ती प्रसिद्ध केली असा वैयाकरणकुलांमध्ये प्रवाद आहे. लघुशब्दरत्नामध्ये व बृहत्शब्दरत्नामध्ये कांही महत्त्वाचे मतभेद असले, व लघुशब्दरत्न व लघुशब्देन्दुशेखर यांमध्ये कितीही जरी विचारसाम्य असलें तरी बृहत्शब्दरत्न व लघुशब्दरत्न हे दोनही ग्रंथ हरि दीक्षित यांनींच लिहिले हें लघुशब्दरत्नामध्ये तद्धित प्रकरणांत व रुदन्त प्रकरणांत आलेल्या 'विस्तरस्तु अस्मत्कृते बृहत्शब्दरत्ने मदन्तेवासिकृतलघुशब्देन्दुशेखरमञ्जुप्रयोश्च द्रष्टव्यः' या पंक्तीवरून स्पष्ट होतें. यापिपयी ज्यास्त विवेचन लेखकामें भांडारकर थोरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट ऑनल्स भाग ३२ (१९६२) यामधील लेखांत पृष्ठे २५८, २५९, २६० यांत केले आहे.

नागेश-कालखण्ड (इ. स. १६५०-१९५३)

३९०. नागेश कालखंडांतील ग्रंथांचे स्वरूप.

कौमुदीकालखंडामध्ये प्रक्रियाकौमुदी व सिद्धान्तकौमुदी यांसारखे प्रकरणग्रंथ निर्माण झाले व त्यांवर विद्वान् वैयाकरणांनी टीका लिहिल्या; त्यामुळे प्रधानतः, तसेंच इतर शास्त्रांना आनुषांगिक म्हणून, व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास प्रांतोप्रांतीं दरेक विद्यालयांत सुरू झाला. इतकेंच नव्हे तर व्याकरणशास्त्रांत योग्य प्रवेश मिळाल्यानंतरच इतर शास्त्रांचा अभ्यास सुरू करण्याची प्रथा पडली. वर दिलेल्या निरनिराळ्या व्याकरणांपैकी पाणिनीय व्याकरणाचा अभ्यास जवळजवळ सर्व देशभर सुरू झाला व तो करण्याकरितां प्रारंभी सिद्धान्तकौमुदी या ग्रंथाचें अध्ययन चालू झालें. प्रक्रियाकौमुदीचा प्रचार थोड्याच ठिकाणी राहिला. इतर व्याकरणांपैकीं हेम व्याकरणाचा प्रचार गुजराथेंत व कातंत, सारस्वत व मुग्धबोध यांचा अभ्यास बंगालमध्ये चालू राहिला. देशामध्ये सर्वत्र राजकीय धामधूम व राज्यांची उलथापालथ चालू असल्यामुळे व काशी हें क्षेत्र म्हणून राजकीय धामधुर्मीपासून अलित असल्यामुळे काशी हें शास्त्राध्ययनाचें केंद्र होऊन बसलें. त्याचे खालोखाल दक्षिणमध्ये मराठी राज्यांत विद्येला उत्तेजन मिळाल्यामुळे महाराष्ट्र, विशेषतः पुणें, हें विद्येचें केंद्र झालें. भट्टोजी दीक्षितांचे कालानंतर व्याकरणशास्त्रांतील विद्वत्ताप्रचुर भाष्यान्त ग्रंथांचें अध्ययन, अध्यापन व नवीन ग्रंथांची निर्मिती काशीक्षेत्रीं झाल्यामुळे काशीला विशेष महत्त्व आलें व विद्वत्तेची परीक्षा मुख्यतः व्याकरणाध्ययनावरच होऊं लागली. राजदरबारांमध्ये, विद्यापीठांमध्ये, आचार्यपीठांमध्ये व विद्वत्सभांमध्ये साहजिकच पूर्वपक्षउत्तरपक्षरूपी वादाला उपयुक्त असे पांडित्यपूर्ण ग्रंथ लिहिले गेले व वाद-विवादाला पांडित्याची शोभा आणणारी न्यायशास्त्रांतील परिष्कारपद्धती व्याकरणविषयक चर्चेला लावण्यांत आली; इतकेंच नव्हे, तर वेदान्तविषयक व व्याकरणविषयक ग्रंथांवर न्यायपद्धति-परिष्ठुत अशा टीकाही विद्वदग्रणी लिहू लागले. मधुसूदनसरस्वतींची अद्वैतसिद्धि ही टीका या बाबतींत चांगलें उदाहरण म्हणून देतां येईल.

३९१. नागेशांची ग्रंथसंपत्ति.

सतराव्या शतकाचे शेवटी व अठराव्या शतकाचे आरंभी काशीमध्ये नागेशभट्ट नांवाचे मोठे विद्वान् वैयाकरण होऊन गेले व त्यांनी व्याकरणशास्त्रावर उत्तमोत्तम टीकाग्रंथ लिहिले; इतकेंच नव्हे, तर वेदान्त, अलंकार, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांवरील मुख्य मुख्य ग्रंथांवर अधिकारयुक्त वाणीनें टीका लिहिल्या. नागेशांसंबंधी उपलब्ध असलेली थोडीशी माहिती मागे (परि. ३३-३७ पृष्ठें २१-२४ मध्ये) दिलीच आहे. नागेशांनी सिद्धान्त-कौमुदीवर विचारपरिष्ठुत व उद्बोधक अशा लघुशब्देन्दुशेखर व बृहच्छब्देन्दुशेखर या टीका लिहिल्या. लघुशब्देन्दुशेखर ही टीका थोडक्यांत पण मुद्देसूद विवेचन करणारी असल्यानें ती अल्पावधीत फारच लोकप्रिय झाली; व तिच्यावर पांडित्यपूर्ण अशा टीका नागेशभट्टांच्या शिष्यांनी व प्रशिष्यांनी लिहिल्या. नागेशांचा दुसरा विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ परिभाषेन्दुशेखर हा आहे. या ग्रंथामध्ये पाणिनिमुखांच्या यथायोग्य अर्थज्ञानाकरितां व उदाहरणसिद्धीकरितां उपयुक्त असे लोकसिद्ध तसेच शापक-सिद्ध १३० चे वर न्याय देऊन नागेशांनी त्यांचें उत्तम उदाहरण विवेचन तीन विभागांमध्ये केलें आहे. परिभाषेन्दुशेखरांतील या १३० चे वर असलेल्या परिभाषांपैकी

सुमारें ४० वार्तिककारांनी दिलेल्या म्हणून आढळतात. सुमारें ६० पेक्षां ज्यास्त परिभाषा भाष्यामध्ये प्रतिपदोक्त दिल्या आहेत किंवा ज्ञापकांनी सिद्ध केल्या आहेत. वार्त्कींच्या परिभाषांपैकीं बऱ्याच परिभाषा भाष्यांत आढळत नसल्या तरी कैयटभट्टांच्या प्रदीपांत आढळतात. परिभाषेन्दुशेखरामध्ये ठिकाठिकाणीं महाभाष्यामधील उतारेही थोडक्यांत दिले आहेत. हा ग्रंथ मुद्देसूद व अर्थपूर्ण असून अत्यंत लाघवयुक्त लिहिला गेल्यामुळे तो पुनः पुनः वाचल्या-शिवाय त्यांतील अर्थाचें पूर्ण आकलन होत नाहीं. या परिभाषेन्दुशेखरावरही नागेशांच्या शिष्य प्रशिष्यांनीं अनेक टीका लिहिल्या आहेत. महाभाष्यप्रदीपावर उद्घोत हा सर्वोत्तम ग्रंथ नागेशांनीं लिहून त्यामध्ये कैयटभट्टांनीं दिलेल्या विवरणांत कांहीं अस्पष्टता राहिली ती भरून काढून महत्त्वाचे ठिकाणीं मुद्देसूद विवेचन केलें आहे.

३९२. नागेशांची लघुमञ्जूषा, व परमलघुमञ्जूषा.

सिद्धान्तकौमुदी, परिभाषेन्दुशेखर व महाभाष्यप्रदीप यांचें व्याख्यानरूप विवेचन केल्या-नंतर, महाभाष्य, वाक्यपदीय व वैयाकरणभूषण यांतील अर्थविचारांचें पूर्ण परिशीलन करून नागेशांनीं लघुमञ्जूषा व परमलघुमञ्जूषा हे अर्थग्रंथ लिहिले. या ग्रंथांमध्येही थोडक्यांत पण मुद्देसूद लिहिण्याची नागेशांची पद्धती पूर्णपणें आढळून येते. नागेशांनीं इतर शास्त्रांवरही अनेक टीकाग्रंथ व निबंधग्रंथ लिहिले. त्यांचें ग्रंथलेखनाचें काम दीर्घकाल अविश्रान्त चाललें होतें, व लहानमोठे मिळून त्यांच्या ग्रंथांची संख्या शंभराचे वरांत जाते. या ग्रंथांची यादी निर्णयसागर छापखान्यांत छापलेल्या महाभाष्याच्या प्रस्तावनेत दिली आहे. नागेशभट्टांच्या अनेक शिष्यांपैकीं त्यांचे परमशिष्य वैद्यनाथ पायगुंडे यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर गदा नांवाची टीका लिहिली आहे; व तिच्यांत नागेशांच्या अभिप्रायाचें पूर्ण विवेचन केलें आहे. महाराष्ट्रामध्ये या गदेचा प्रचार पुष्कळ झाला व डॉ. कीलहर्न यांनीं परिभाषेन्दुशेखरावरील आपल्या टीपांमध्ये जागोजागी या टीकेतून उतारे घेतले आहेत. नागेशांचे दुसरे परमशिष्य भैरवमिश्र यांनींही भैरवी नांवाची परिभाषेन्दुशेखरावर पांडित्यपूर्ण टीका लिहिली आहे.

३९३. नागेशांच्या ग्रंथांचें महत्त्व.

नागेशांची सिद्धान्तकौमुदीवरील विद्वत्तापरिष्ठुत लघुशब्देन्दुशेखर ही टीका त्यांचे गुरुजी हरिदीक्षित व प्रगुरु भट्टोजी दीक्षित यांचेप्रमाणें भाष्यवार्तिकवचनांना धरूनच असली तरी मनोरमा व शब्दरत्न यांतील प्रतिपादनांपेक्षां कांहीं ठिकाणीं नागेशांनीं निराळ्या रीतीनें प्रतिपादन केल्यामुळे शेखरमताला नव्यमत असें नांव प्राप्त झालें आहे; व मनोरमाशब्दरत्नां-तील प्रतिपादनाला प्राचीनमत ही संज्ञा देण्यांत आली आहे. नागेशभट्टांनंतर काशी, पुणे, ग्वाल्हेर, हन्डूर, धार, नाशिक, वाई इत्यादि ठिकाणीं चालू असलेल्या मोठमोठ्या व्याकरणपाठशालां-मध्ये नागेशांच्या शिष्य-प्रशिष्यांनीं लघुशब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दुशेखर या दोनही शेखर ग्रंथांचें अध्यापन सुरू केलें व नव्यमताचा पुरस्कार केला. राजदरबार, आचार्यपीठें, विद्वत्सभा व विद्यार्पणें यांमध्ये, तसेंच इतर लहानमोठ्या उत्सवप्रसंगां विद्वानांची पारख पांडित्यपूर्ण पूर्व-पक्षोत्तरपक्षरूप वादविवादांनीं होऊं लागली. अशा वेळीं न्याय, वेदान्त, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांतील निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद होत असत; पण व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास प्रथमतः सूर्यानीच केला असल्यामुळे व वेदान्त वगैरे शास्त्रांतील निष्णात पंडित हे वैयाकरणही असल्यामुळे व्याकरणशास्त्रावर पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप वादविवाद प्रामुख्याने होत असत; व व्याकरण-महाभाष्यांत दिलेलें पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप प्रतिपादन शास्त्रानंतर प्राचीन व नवीन या मतेभेदांवर

अधिष्ठित असे वादविवाद चालत असत; व भाष्यान्त अध्ययन जागृत असलेलेच वैयाकरण अन्तिमनिर्णयात्मक विवेचन करीत असत. अशा वैयाकरणांना ठिकठिकाणी सभापति ही संज्ञा असे व विद्वान् लोक हे ही संज्ञा आपल्या सभापांडित्यकौशल्यामुळे संपादन करीत असत. काशीमध्ये नागेशांना ही संज्ञा देण्यांत येत असे. त्याप्रमाणे पुण्यामध्ये नीलकंठशास्त्री यत्ते यांनाही ही संज्ञा देत असत.

३९४. सिद्धान्तकौमुदी, शब्दकौस्तुभ इत्यादि ग्रंथांवरील टीकाग्रंथ.

या नागेशकालखंडाचे एक वैशिष्ट्य सांगावयाचे म्हणजे नागेशानंतर आजपर्यंत व्याकरण शास्त्रावर सर्व टीकाग्रंथच लिहिले गेले, नवीन ग्रंथ असा एकही लिहिला गेला नाही हे होय. नागेशाचेनंतर व्याकरणाध्ययन काशीक्षेत्री, तसेच महाराष्ट्रांत, मध्यप्रांतांत, मध्यप्रदेशांत व दक्षिणभारतांत, अनेक ठिकाणी व्याकरणपाठशालांमध्ये उत्तम रीतीने होऊ लागले. या सर्व ठिकाणी नागेशांच्या ग्रंथांचा जोरात पुरस्कार झाला. नागेशांच्या लघुशब्देन्दुशेखर, परिभाषेन्दुशेखर, मञ्जूषा व उद्द्योत यांमध्ये सर्व पाणिनीय व्याकरण आले आहे व ज्याने शेखराचे अध्ययन केले नाही तो वैयाकरणच नव्हे असे विद्वान लोक म्हणू लागले. त्याप्रमाणेच आपल्या गुरुजींच्या सिद्धान्तकौमुदीचे स्वारस्य समजावून देऊन तिला मानाचे स्थान कोणी दिले असेल तर ते नागेशांनी शेखर लिहून दिले असेही उद्गार विद्वानांमध्ये निघू लागले. नागेशांचे नंतर त्यांच्या शिष्य-प्रशिष्यांनी त्यांच्या ग्रंथांचे अध्यापन करीत असतांना अध्यापनाचे सार म्हणून अनेक टीकाग्रंथ लिहिले. त्यांपैकी मञ्जूषेवर पांच, उद्द्योतावर दोन, लघुशब्देन्दुशेखरावर पंधरा व परिभाषेन्दुशेखरावर सोळा टीका आज उपलब्ध आहेत. पाणिनिसूत्रांवर, तसेच भट्टोजी दीक्षितांच्या सिद्धान्तकौमुदी, शब्दकौस्तुभ व वैयाकरण-सिद्धान्तकारिका यांवर, त्याप्रमाणेच कोण्डभट्टांचे वैयाकरणभूषण यावरही या कालखंडांत नागेशां-शिवाय अनेकांनी व्याख्या लिहिल्या. पाणिनिसूत्रांवर विश्वेश्वरांनी व्याकरणसुधामहानिधि, सदाशिवमिश्रांनी गूढार्थदीपिनी, अन्नभट्टांनी सूत्रवृत्ति, धरणीधरांनी वैयाकरणसर्वस्व, नारायण पंडितांनी शब्दभूषण, रामचंद्रभट्ट तारे यांनी पाणिनिसूत्रवृत्ति व ओरंभट्टांनी व्याकरणदीपिका या नांवाच्या सूत्रवृत्ती लिहिल्या. सिद्धान्तकौमुदीवर भट्टोजींनी स्वतः प्रौढमनोरमा लिहिली, व नागेशांनी बृहत्शब्देन्दुशेखर व लघुशब्देन्दुशेखर या व्याख्या लिहिल्या हे मागे सांगितलेच आहे. यांशिवाय अनन्त पंडितांनी बालमनोरमा, नीलकंठांनी वैयाकरणसिद्धान्तरहस्य, कृष्ण-मिश्रांनी रत्नार्णव, रामकृष्णांनी वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकर, तारानाथांनी सरला, व वासुदेव दीक्षितांनी बालमनोरमा या व्याख्या लिहिल्या. प्रौढमनोरमेवर कृष्णमिश्रांनी कल्पलता ही व्याख्या लिहिली; व चक्रपाणिदत्त व जगन्नाथ यांनी अनुक्रमे मनोरमाखंडन व मनोरमाकुचमर्दन हे मनोरमा ग्रंथांतील प्रतिपादनाचे खंडन करणारे ग्रंथ लिहिले; व या ग्रंथांना विद्वत्ताप्रचुर उत्तर म्हणूनच की काय हरिदीक्षितांनी बृहच्छब्दरत्न व लघुशब्दरत्न हे ग्रंथ लिहिले. शब्दकौस्तुभावर नागेशांनी विषमी, हरिवल्लभांनी दर्पणा, कृष्णमिश्रांनी भावदीप, बालभट्टांनी उद्द्योत, व रायवेन्द्राचार्यांनी प्रभा ह्या व्याख्या लिहिल्या. वैयाकरणसिद्धान्तकारिकांवर कोण्डभट्टांनी वैयाकरणभूषण व वैयाकरणभूषणसार हे ग्रंथ लिहिले. वैयाकरणभूषणावरही वनमाली यांनी मतोन्मजा नांवाची टीका लिहिली. तसेच भूषणसारावरही हरिवल्लभांनी लघुभूषणकान्ति, मनुदेवांनी दर्पणा व भैरवमिश्रांनी परीक्षा ह्या टीका लिहिल्या. यांशिवाय शांकरांनी नांवाचीही टीका विद्वत्तन शंकरशास्त्री सासलकर यांनी लिहिली आहे हे मागे सांगितलेच आहे.

३९५. नागेशांच्या ग्रंथांवरील टीकाग्रंथ.

नागेशांचे लघुशब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दुशेखर हे ग्रंथ इतके लोकप्रिय झाले कीं वैयाकरण कुलांमध्ये सिद्धान्तकौमुदी व मनोरमाशब्दरत्नांचें कारकान्त अध्ययन झाल्याबरोबर दोन्ही शेखरांचें अध्ययन करण्याची प्रथा पडली; व त्यानंतर नागेशांची मञ्जूषा व महाभाष्यांतील नवाहिकी व अंगाधिकार यांचें अध्ययन झालें कीं व्याकरणाचें बारा वर्षांचें अध्ययन पुरें झालें असें लोक मानूं लागले. त्यानंतर अध्यापनाचें कार्य करतांना संपूर्ण महाभाष्य व व्याकरण शास्त्राचे राहिलेले इतर ग्रंथ यांचें परिशीलन वैयाकरण स्वतःच करूं शकत असत; व इतर शास्त्रांतील ग्रंथांचें अध्ययन स्वतःच करण्याची योग्यता अंगीं आल्यामुळें, त्यांचाही अभ्यास विद्वान् वैयकरण स्वतः करित. फार तर, त्यांतील उच्च ग्रंथांचें अध्ययन त्या त्या शास्त्रांतील निष्णात पंडितांकडे करित असत. नागेशभट्टांच्या शिष्यप्रशिष्यांनीं जागोजागीं नागेशभट्टांनीं केलेल्या ग्रंथांच्या अध्यापनाचें कार्य चालविलें व त्याबरोबरच कांहीं जणांनीं विवेचनाचें सार या प्रकारच्या टीका लिहिल्या हें मागें सांगितलेंच आहे. या टीकांमध्ये अध्यापकाचा मतप्रतिपादनाचा जसा कल असेल त्याप्रमाणेंच त्याच्या टीकेमध्ये वैशिष्ट्य आढळून येतें: कांहीं टीका मूळ ग्रंथाचा अर्थबोध सुलभ व्हावा म्हणून व्याख्यारूपाच्या लिहिलेल्या आहेत; कांहींमध्ये नागेशांनीं विशिष्ट पंक्ती कां लिहिल्या याविषयी विवेचन केलें आहे; तर कांहींमध्ये पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप विवेचन केलें आहे; तर इतर कांहींमध्ये वादविवादामध्ये नैपुण्य मिळविण्यास उपयुक्त अशी परिष्कारपद्धती उपयोगांत आणिली आहे. अर्थात्, सर्व टीकांचा विषय एकच असल्यामुळें स्वाभाविकपणें प्रत्येक टीकेंत पुष्कळ विषयांवर एकाच तऱ्हेचें विवेचन दिसून येतें.

३९६. लघुशब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दुशेखर यांवरील टीकाग्रंथ.

नागेशांच्या ग्रंथांवर टीका लिहिणाऱ्या विद्वानांपैकीं बहुतेकांचीं नांवें मागें पृष्ठ १०० वर दिलेल्या विद्वद्वंशांत आली आहेत; व त्यांतील ठळकठळक विद्वानांचा अल्पपरिचय पृष्ठें २४-६० मध्ये दिलेलाच आहे. नागेशांचे परमशिष्य वैद्यनाथ पायगुंडे यांनीं लघुशब्देन्दुशेखरावर 'चिदास्थिमाला', परिभाषेन्दुशेखरावर 'गदा', 'व उद्द्योतावर 'छाया' या टीका लिहिलेल्या प्रसिद्धच आहेत. भैरवमिश्र यांनीं शब्देन्दुशेखरावर 'चन्द्रकला' व परिभाषेन्दुशेखरावर 'भैरवी' या टीका लिहिल्या. उदयंकर पाठक यांनीं लघुशब्देन्दुशेखरावर 'ज्योत्स्ना' व परिभाषेन्दुशेखरावर 'पाठकी' या टीका लिहिल्या. हरिनाथांनीं परिभाषेन्दुशेखरावर अकाण्डताण्डव, मन्तुदेवांनीं दोषोद्धरण, भीमभट्टांनीं भैमी, शंकरभट्टांनीं शांकरी, व लक्ष्मीनृसिंहांनीं त्रिशिखा या टीका लिहिल्या; यांशिवाय अग्राकर्त्री नांवाच्या उपयुक्त टीकेचें अध्ययन करण्याचा प्रघात आहे. एकोणीसाव्या शतकाचें आरंभीं लघुशब्देन्दुशेखरावर सदाशिवभट्ट घुले यांनीं सदाशिवभट्टी, श्रीधर यांनीं श्रीधरी, राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर यांनीं विपभी, व भास्करशास्त्री अभ्यंकर यांनीं विवरण या टीका लिहिल्या. यानंतर परिभाषेन्दुशेखरावर काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे, वाळशास्त्री रानडे, गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर यांनीं विद्वत्ता-प्रचुर व्याख्या लिहिल्या. विष्णुशास्त्री भट्ट यांनीं विष्णुभट्टी या नांवाची व्याख्या लिहिली; तिचें गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर यांनीं दूषकरदोत्रेद या नांवाची टीका लिहून खंडन लिहिलें; व त्याला विष्णुशास्त्री यांनीं चिचंद्रिका नांवाची उत्तरात्मक टीका लिहिली. यांशिवाय विद्यनाथ दण्डिभट्ट यांनीं दोन्ही शेखरांवर व्याख्या लिहिल्या. लघुशब्देन्दुशेखरावर इन्दिरापति यांनीं परीक्षा,

शिवनारायणशास्त्री यांनी विजया, व गुरुप्रसादशास्त्री यांनी वरवर्णिनी या व्याख्या लिहिल्या. परिभाषेन्दुशेखरावरही तात्याशास्त्री पटवर्धन, शिवकुमारशास्त्री व नित्यानंद पर्वतीय यांनीही पांडित्यपूर्ण व्याख्या लिहिल्या. गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री यांनी वर दिलेल्या व्याख्यांपैकी महत्त्वाच्या व्याख्यांचे परिशीलन करून लघुशब्देन्दुशेखरावर गूढार्थप्रकाश व परिभाषेन्दुशेखरावर तत्त्वादृश या सुबोध असूनही विद्वत्तापूर्ण अंशा व्याख्या लिहिल्या.

६९७. पाश्चात्य विद्वानांची व्याकरणविषयक कामगिरी.

या नागेशकालखंडातील ग्रंथांचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे इंग्रजी जर्मन व फ्रेंच भाषांमध्ये पाश्चात्य विद्वानांनी व्याकरणशास्त्राचे केलेले अध्ययन, प्रमाणभूत जुन्या ग्रंथांचे संपादन, व त्यांचे चिकित्सात्मक अथवा परीक्षात्मक विवेचन करून लिहिलेले लेख, या तीन प्रकारची कामगिरी हे होय. या परद्वीपस्थ विद्वानांचा भारतातील पंडितांशी परिचय होण्याला इंग्रजीमधून संस्कृत ग्रंथांचे अध्यापन करण्याकरितां निरनिराळ्या महाविद्यालयांमध्ये त्यांची झालेली नेमणूक ही बहुतांशी कारणीभूत झाली; व आपले हातून अध्यापनाचे काम उत्तम रीतीने व्हावे म्हणून त्या ग्रंथांचे उत्तम शास्त्रिवर्गीकडून त्यांनी स्वतः अध्ययन केले. या प्राध्यापकांशिवाय इतर खात्यांतील महत्त्वाच्या जागी नेमणूक झालेल्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांचा मोठमोठ्या भारतीय विद्वानांशी परिचय घडून आल्यानंतर त्यांनाही भारतीय विद्यांचा अभ्यास करण्याची इच्छा झाली व त्यांनीही आपल्या आवडीच्या निरनिराळ्या शास्त्रांतील ग्रंथांचे अध्ययन केले. या परद्वीपस्थ विद्वानांपैकी मॅक्समूलर, कोलब्रुक, बोथलिंग, क्रीलहॉर्न, वॅल्टाईन, वेबर, पीटरसन, मॅकडोनेल, विंटरनिट्झ इत्यादि व्यक्तींची नावे सर्वविश्रुतच आहेत. व्याकरणशास्त्राध्ययनाचे बाबतीत डॉ. गोल्डस्टुकर, डॉ. क्रीलहॉर्न, डॉ. वेबर, डॉ. वर्नेल, डॉ. बोथलिंग इत्यादि विद्वानांची एकोणिसाव्या शतकातील कामगिरी व डॉ. फॅडगेन, डॉ. थीर्न, डॉ. बुइस्कूल, डॉ. एजर्टन, डॉ. रनू इत्यादि विद्वानांची या शतकातील कामगिरी विशेष उल्लेखनीय आहे. डॉ. गोल्डस्टुकर यांची सर्वच मते इतर पंडितांना फारशी ग्राह्य वाटली नाहीत तरी त्यांनी ऐतिहासिक दृष्ट्या चिकित्सात्मक बुद्धीने केलेले विवेचन व त्यांनी काढलेली अनुमाने विचारांत घेण्यासारखी आहेत. डॉ. वर्नेल यांनी ऐन्द्रव्याकरणा (Aindra School of Sanskrit Grammar) वर उत्तम निबंध लिहून

१. "Pāṇini, his place in Sanskrit Literature" by Goldstücker पहा.
२. याविषयी मागे परिच्छेद ६१ पृ. ४० पहा.
३. डॉ. वेबर यांनी "Indische Studien" या नियतकालिकामध्ये अनेक व्याकरणविषयक लेख लिहिले आहेत.
४. "Pāṇini's Grammatik" by Dr. Otto Böthlingk पहा.
५. "Studies on Pāṇini's Grammar" by Barend Faddegon पहा.
६. "Pāṇini and the Veda" by Paul Thieme पहा.
७. "The Tripāḍi" by Dr. H. E. Buiskool पहा.
८. "Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary" by Dr. Franklin Edgerton पहा.
९. "Śaraṇadeva's Durghaṭavṛtti" Ed. by Dr. Renou पहा.

पाणिनिपूर्व वैयाकरणांच्या कामगिरीविषयी उद्बोधनीय विचार प्रकट केले आहेत. त्याप्रमाणेच, डॉ. वेबर यांनी 'इंडिश स्टूडियेन' भाग १३ मध्ये वेळोवेळी व्याकरणाच्या निवडक विषयांवर चर्चा केली आहे. डॉ. एगलिंग यांनी 'कातन्त्र' व्याकरणाचे संस्करण व त्याप्रमाणेच डॉ. ऑपर्ट यांनी शाकटायन व्याकरणाचे संस्करण करून, या व्याकरणांच्या अभ्यासाला चांगली मदत करून दिली आहे. पण या घाबर्तीत डॉ. कीलहॉर्न यांनी व्याकरणांतील निरनिराळ्या विषयांवर लेख लिहून, व्याकरणमहाभाष्याचे उत्तम संस्करण करून, 'कात्यायन व पतञ्जलि' हा निबंध लिहून व परिभाषेन्दुशेखराचे मुद्देसूद टिप्पणींसह इंग्रजी भाषांतर करून व्याकरणाध्ययनास सर्वोत्तम मदत केली आहे. या शतकामध्ये डॉ. फॅडेगॉन डॉ. थॉम व डॉ. एजरटन यांनी पाणिनीच्या व्याकरणावर निबंध लिहून उद्बोधक विचार प्रकट केले आहेत. त्याप्रमाणेच डॉ. रतु यांनी शरणदेवाच्या दुर्घटवृत्तीचे व डॉ. लीविश यांनी चांद्र व्याकरणाचे संस्करण केले आहे. याशिवाय डॉ. मॅकडोनेल, डॉ. व्हिटने, डॉ. वाकरनागल, डॉ. बॉप, डॉ. पिशेल इत्यादिकांनी व्याकरणग्रंथ लिहिले आहेत.

३९८. विसाव्या शतकातील व्याकरणविषयाचा भारतातील अभ्यास.

या विसाव्या शतकामध्ये मात्र व्याकरणविषयाचा अभ्यास मागे पडत चालला आहे. संस्कृत पाठशालांमध्ये महाभाष्यान्त अध्ययन केलेले काही वृद्ध वृद्ध वैयाकरण ह्यात आहेत; पण उत्तरायुष्यामध्ये मानाच्या व धनाच्या स्थानाची आशा नसल्यामुळे कष्ट सोसून निरलसपणाने चारा किंवा अधिक वर्षे व्याकरणाचे अध्ययन करणारे बुद्धिमान् शिष्य त्यांना लाभत नाहीत. विद्यापीठांकडे पाहिल्यास पुष्कळशा विद्यापीठांमध्ये अभ्यासक्रमांत व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांना स्थानच नाही; व काही विद्यापीठांनी असलेलेही स्थान काढून टाकले आहे. अभ्यासू विद्यार्थ्यांची संख्या जरी कमी असली तरी विद्यापीठांमध्ये विद्यांना स्थान पाहिजे हे निर्विवाद आहे; कारण विद्येला स्थान असल्यासच त्या विद्येचे अध्ययन करण्याकडे प्रवृत्ती होते. विद्यालये व महाविद्यालये यांमध्ये, तसेच विद्यापीठांतील अभ्यासक्रमांत व्याकरण विषयाला योग्य स्थान दिलेले नाही. तौलनिक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) भाषातत्त्वशास्त्र (Linguistics), भारतीयविद्याशास्त्र (Indology), प्राचीन भारतीय संस्कृति (Ancient Indian Culture) इत्यादि शास्त्रांचा अभ्यास निरनिराळ्या विद्यापीठांमध्ये चालू झाला आहे ही हल्लीच्या परिस्थितीला साजेशीच गोष्ट आहे. पण या प्रत्येक शास्त्रांतील अध्यापकांनी व उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी व्याकरण व इतर शास्त्रांचे अध्ययन केले नसल्यामुळे त्यांचे या विषयांचे ज्ञान खरे व तलस्पर्शी होत नाही असे मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागते. स्वराज्यप्राप्तीनंतर हल्ली ज्या त्या ठिकाणी भारतीय संस्कृति व भारतीय विद्या यांचे रक्षणासाठी संस्कृत भाषेचे अध्ययन होणे अत्यंत जरूर आहे इतकेंच नव्हे, तर संस्कृत ही राजव्यवहारभाषासुद्धा धावी असे काही मोठमोठे लोक म्हणू लागले आहेत. विद्यापीठांतील शिक्षणाची दिशा व लोकांची प्रवृत्ती पाहिल्यास मात्र आतांपर्यंत विशेष प्रगति झाली नाही; तरीपण लौकरच या दिशेने काहीतरी घडून येईल अशी आशा आहे.

३९९. व्याकरणविषयक नवीन ग्रंथनिर्मितीविषयी विचार.

संस्कृतभाषा ही हल्ली बोलभाषा नसल्यामुळे, व पाणिनीच्या व्याकरणासुळे तिला एक प्रकारचे स्थाविरूप आल्यामुळे व व्याकरणशास्त्रावरही महाभाष्य, प्रदीप, भूषण, मञ्जूषा व

कौमुदी यांसारखे उत्तम ग्रंथ लिहिले गेल्यामुळे व्याकरणशास्त्रांत नवी ग्रंथनिर्मिति आतां कोणती होणार अशी पृच्छा या बाबतीत होणें शक्य आहे; व या पृच्छेमध्ये कांहीं तथ्यही असणें शक्य आहे. तरी पण, (१) पूर्वीच्या वैयाकरणांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांचें उत्तम संस्करण व संपादन करणें, व (२) त्या ग्रंथांचाच नव्हे तर त्याबरोबर त्या शास्त्रातील इतर महत्त्वाच्या ग्रंथांचा संपूर्ण अभ्यास करून निबंभात्मक व विवेचनात्मक ग्रंथ लिहिणें, तसेंच (३) बोलभाषेमध्ये अभ्यासू लोकांना उपयुक्त असे त्यांचे अनुवाद करणें, हीं तीन कार्यें विद्वानांनीं आज आपले अंगावर घेण्याजोगीं आहेत. काशी, कलकत्ता, पुणें, मुंबई, मद्रास, म्हैसूर इत्यादि अनेक ठिकाणीं ग्रंथसंपादनकार्य चालूं आहे; पण जुने हस्तलिखित ग्रंथ मिळवून व त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्या कार्यामध्ये ज्यास्त व्यवस्थेरीरपणा आणणें अत्यंत जरूर आहे. निबंभात्मक व विवेचनात्मक ग्रंथ लिहिण्यासही आज सुरुवात झाली आहे; व या बाबतीत डॉ. वेबर, डॉ. कीलहॉर्न, डॉ. भांडारकर यांसारख्या विद्वानांनीं जशी कामगिरी केली तशी डॉ. नेलवॉलकर डॉ. अग्रवाल, डॉ. रतु, डॉ. क्षितीशचंद्र चक्रवर्ती, डॉ. प्रभातचंद्र चक्रवर्ती, डॉ. टी. आर. चिंतामणि, श्री. पावटे, श्री. जयदेव शुक्ल इत्यादि विद्वान् लेखकही उल्लेखनीय कामगिरी करीत आहेत. अनुवादाच्या बाबतीतही डॉ. वसू यांनीं केलेला अष्टाध्यायीचा व सिद्धान्तकौमुदीचा इंग्रजीमध्ये अनुवाद व त्याप्रमाणेंच परिभाषेन्दुशेखराचा डॉ. कीलहॉर्ननें केलेला इंग्रजीमध्ये अनुवाद हे गेल्या शतकांतच झाले आहेत. परिभाषेन्दुशेखराचा मराठी अनुवाद श्री. वाडेगांवकर यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं केला आहे. महाभाष्याच्या अनुवादासही कलकत्याचे क्षितीशचंद्र चट्टोपाध्याय व अन्नमलाई विद्यापीठाचे डॉ. पी. एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री यांनीं आरंभ केला आहे. लेखकाच्या मनांतही भर्तृहरिच्या महाभाष्यदीपिकेचें व गुहर्वय वासुदेवशास्त्री यांच्या परिभाषेन्दुशेखरावरील तत्त्वादरी टीकेचें संपादन करावयाचें आहे. व्याकरणविषयामध्ये नवीन ग्रंथ कोणत्या प्रकारचे होणें इष्ट व शक्य आहे हें सुचवावयाचें म्हटल्यास (१) कातन्त, चान्द्र, झाकटायन, हैम, सारस्वत इत्यादि व्याकरणांचें त्या त्या व्याकरणपरंपरेतील उपलब्ध सर्व ग्रंथांचें परिशीलन करून उत्तम संस्करण व विवेचन, (२) पाणिनीच्या सूत्रांवरील वार्तिकवचनांचें परिशीलन, (३) पाणिनीनें दिलेल्या स्वर-विधींचें वेदग्रंथांमध्ये समीक्षण व त्याला अनुसरून वैदिक वाक्यांचा अर्थविचार, (४) उदात्तादि स्वरांचें पाणिनिंसमत उच्चारण व निरनिराळ्या शाखांचें अध्ययन करणाऱ्या वैदिकांचें हल्लीं उपलब्ध उच्चारण यांविषयी विचार, (५) अन्य व्याकरणांची पाणिनीय व्याकरणाशी तुलना, (६) शब्दार्थसंबंधविचार व शब्दापासून अर्थाचा शोध व त्यांविषयीच्या कल्पनांचा विकास,

१. डॉ. नेलवॉलकर यांनीं पुष्कळ वर्षांपूर्वीं 'Systems of Sanskrit Grammar' हा चट्टोषक निबंध लिहिला आहे.
२. डॉ. अग्रवाल यांनीं "India as known to Pāṇini" हें विचारपरिप्लुत पुस्तक नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे.
३. डॉ. क्षितीशचंद्र चक्रवर्ती (चट्टोपाध्याय) यांनीं चान्द्रव्याकरणाचें संपादन नुकतेंच केलें आहे, व प्रा. वेचरदास हे तेंच कार्य करीत आहेत. डॉ. क्षितीशचंद्र "मञ्जूषा" या नियतकालिकांतही मननीय लेख लिहीत असतात. श्री. पावटे यांनीं 'अष्टाध्यायी' व श्री. जयदेव शुक्ल यांनीं 'भर्तृहरि'वर चिकित्सात्मक निबंध लिहिले आहेत; व डॉ. टी. आर. चिंतामणि यांनीं भोजदेवांच्या सरस्वतीकण्ठाभरणचें संपादन केलें आहे.

(७) व्याकरणमहाभाष्यामध्ये व इतर शास्त्रांमध्ये आढळून येणाऱ्या परिभाषांचा व न्यायांचा विचार, (८) व्याकरणमहाभाष्यांत आढळणाऱ्या पण नागेशांनी न दिलेल्या परिभाषांचें विवेचन, अशा तऱ्हेचे अनेक विषय ग्रंथनिर्मितीकरितां सुचवितां येण्यासारखे आहेत. अर्थात्, या विषयांवर उत्तम ग्रंथनिर्मिती करण्याकरितां व्याकरणविषयाचें तलस्पर्शी ज्ञान असणें अत्यंत आवश्यक आहे; व तें नसल्यास “ अविधर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरतां आपाताल निमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्याचलः ” या श्लोकाधीत वर्णन केल्याप्रमाणें अशा तऱ्हेची ग्रंथनिर्मिती ही हलक्याच दर्जाची होणार.

४००. उपसंहार.

प्रस्तावना व टीपा यांसह प्रस्तुत व्याकरणमहाभाष्याचा मराठींत अनुवाद हा व्याकरणशास्त्रावर लिहिलेला एक नवीनच ग्रंथ समजण्यास कांहींही हरकत नाही. या ग्रंथानें व्याकरणविषयामधील ग्रंथांमध्ये एक महत्त्वाची भर घातली आहे; व एका तऱ्हेनें या विसाव्या शतकांत व्याकरणशास्त्रावर नवीन ग्रंथ निर्मितीला सुरवात झाली आहे. हल्लींच्या काळीं नुसती नवीन ग्रंथनिर्मितीच होण्यानें काम भागत नाही; तर ती उपयुक्त होण्यास हस्तलिखित प्रतींवरून जुन्या अथवा खपून गेलेल्या ग्रंथांचें संशोधन व संपादन, त्याप्रमाणेंच महत्त्वाच्या ग्रंथांचें प्रकाशन यांचीही तितकीच आवश्यकता आहे. नवीन ग्रंथनिर्मिती करण्याकरितां लेखकाचे अंगी उत्तम शास्त्रीय विद्वत्ता, ग्रंथसंपादन करण्याचे कामाकरितां संपादकाचे अंगी विशिष्ट शास्त्रावरील ज्ञान संपादन करण्याची तळमळ, तसेंच ग्रंथप्रकाशनाकरितां केवळ विद्याभिवृद्धि हा हेतू पुढें ठेवून प्रकाशकाकडून होणारा निरलस प्रयत्न, यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. याबरोबरच हें काम करण्याच्या व्यक्ती अथवा संस्था यांचे ठिकाणीं अत्यंत निःस्वार्थीपणाची तितकीच जरूर आहे; संभावना, वेतन व नफा यांचेकडे दृष्टी ठेवून हीं कामें होणे शक्य नाही. प्रस्तुत ग्रंथाचे वाचरीत गुरुवर्य शास्त्रीबुवांनीं उत्तम ज्ञान संपादन करून व अविश्रांत परिश्रम घेऊन केलेला अनुवाद, लेखकांनं गुरुजींकडून मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून केवळ विद्याप्रेमानें केलेलें ग्रंथाचें संशोधन व संपादन, व त्याबरोबरच डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें केवळ विद्याभिवृद्धीकरितां त्याचें केलेलें प्रकाशन या तिहींची जोड झाल्यामुळेंच व्याकरणप्रेमी व व्याकरणाभ्यासी जनांच्या पुढें हा ग्रंथ येत आहे. वाचकवर्ग या ग्रंथाचा स्वीकार करून व अभ्यास करून व्याकरणशास्त्राच्या अभिवृद्धीला योग्य मदत करील अशी आशा आहे. केवळ विद्याभिवृद्धीकडे दृष्टी ठेवून प्रकाशनकार्य केल्याबद्दल डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचें हार्दिक अभिनंदन करून हा उपोद्घात पुरा करण्यांत येत आहे व ज्यांच्या कृपेनें हें कार्य तडीस गेलें त्या गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री, प्रगुर रामशास्त्री, व वृद्धप्रगुर भास्करशास्त्री या गुरुतयीचे चरणौ आज गु. भास्करशास्त्री यांचे पुण्यतिथीचे शुभदिवशी (पौष कृष्ण सप्तमी, ता. २६ जानेवारी १९५४ या प्रजासत्ताकदिनी) अर्पण करण्यांत येत आहे.

इति श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु ।

उद्धृत केलेलीं वाक्ये व श्लोकवार्तिके.

(कंसांतील आंकडे १ ते ६ भागांचे आहेत व बाहेरील आंकडे त्यांतील पृष्ठांचे आहेत.

श्लोकवार्तिके * खुणेने दाखविली आहेत.)

अ

- *अकञ्चरौ तु कर्तव्यौ (१) २३४
- *अक्रियमाणे ग्रहणे (६) ४३२
- अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः (६) ३६३
- अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले (६) ७३
- अक्षीभ्यां ते नासिकाम्याम् (६) ७३
- अग्न आयाहि वीतये (१) १
- अग्निं वः पूर्वम् (४) ४९१
- अग्निमीळे पुरोहितम् (१) १
- अग्निरीशे वसव्यस्य (४) ४९१
- अग्निर्वा इतो वृष्टिमीष्टे मरुतोमुतश्च्यवयन्ति
(२) ८, (५) २७, ७६
- अग्निर्हि पूर्वमुदजयत् तमिन्द्रोनूदजयत्
(६) २८९
- अग्निस्तृणानि वप्सति ५ (४५४)
- अग्नीद् अग्नीन् विहर (६) ३९६
- अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था (१) २९१
(५) १०१, १०२
- अग्ने त्वं नो अन्तमः (५) ४९०
- अग्ने पत्नीवाः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब
(६) ४००
- अग्ने शर्धं महते सौभगाय (५) ४३०
- अघ्न्ये दूरमुत्कन्द (६) ४९९
- अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये
एतानि ते अघ्न्ये नामानि (६) ३०८
- *अजादीनामद्य सिद्धम् (५) ३९०, ४४३,
४४५
- अजोग्रीवोमीयः (४) ३३४, ५८९, (२)
२९९, (५) ३३३, (६) ४५८

- अञ्जसा सत्यमुपगोयम् (३) १४६
- अतिथिर्दुरोणसत् (३) २२५
- *अतो लोपो यलोपश्च (५) ४१८
- *अथ चेत् कृदन्तमेतद् (६) ४३४
- *अथ चेत्संविज्ञानं (६) ४३४
- *अथवा शेषसप्तम्या (६) १५९, १६०
- *अदसः सोमवेदौत्वं (६) १६२, १६५
- *अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं (६) ३८३
- अदीधयुर्दाशरात्रे वृतासः (१) १४५
- अदश्रमस्य केतवः (६) १५
- अदश्रमस्य केतवः (६) १६
- अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः (२) १३६,
(३) १४५
- *अधिकं समानजातौ (४) ३८२
- *अधिकारगतिः स्म्यर्था (२) ४७
- अधिपतिवतीर्जुहोति (६) ३३९
- अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या
(२) २८१
- अग्निगो शमीध्वम् सुशमि शमीध्वं शमीध्व-
मग्निगो (६) २१४
- अध्वर्युर्वै श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता
(४) ४४५
- अध्वर्यो अग्निभिः सुतम् (१) १२५, २९५,
(५) १७४
- *अनागतमतक्रान्तं (३) २५६
- *अनागते न पतसि (३) २५६
- अनाहतो नदति देवदत्तः (६) २८७
- अनुगङ्गं वाराणसी (२) २७३
- अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् (२) २७३

*अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यबाधनम् (५) ४६२

अनुशोणं पाटलिपुत्रम् (२) २७३

अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनाति
(३) १८९, (६) २८९

अन्तितमो अवरोहति (५) ४९०

अन्तितो न दूरात् (५) ४८९

अन्तिये च दूरके (५) ४९०

अनादायान्नपतये (३) २०५

*अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य (४) ३८९

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् (५) १७३

अन्वीपमन्य ऊर्मिर्धुष्यति (२) १३६

अपस्यो वसानाः (४) ४९१

अपां त्वेमन् सादयामि (६) १५१

अपां त्वोद्गन् सादयामि (६) १५१

अपि तत्र सूतग्रामणीनाम् (६) ५४

अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह
शयान्तै (६) १३, १७

*अपि वोपसमस्तार्थे (६) १५८, १६०

*अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वम् (४) ४५३

अप्सुचरो गह्वरेष्ठाः (५) २९९

अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् (१) ३७५,
(५) ४६१

अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः (१) १८, (५)
१७९

अभक्ष्यो ग्राम्यसूकरः (१) १८ (५) १७९

अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्

गमिष्यामः (३) २४७, २४८

*अभिधाय तान् विशेषान् (४) ४७१

*अभ्यस्तस्य यदाहाचि (६) २११

अभ्र ओ अपः (२) १८

अभ्रे चंद्रमसं पश्य (२) २३६

*अमो मञ् न मकारस्य (६) ४६

अम्बानां चरः (६) ३५१

अम्बानां चरम् (५) २७

अयं ते योनिर्ऋतियः (५) १८० (२) १०४

अयं तु कदाप्येता (३) २९४

अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते (२) ६४

अयं मे पञ्चोदनः सवः (३) ३०६

अया विष्टा (६) २०

अरुणद्यवनः साकेतान् (२) २४६

अरुणद्यवनो मध्यमिकाम् (३) २४७

अलम्बुसानां याता (६) ३१७

अवततेनकुलस्थितं त द्यतत् (५) २६४

*अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं (६) २३९

अव स्थिरा तनुहि यातुज्जनाम् (५) ४५९

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं
विदुः (१) ६

अविवाक्यम् अहः (६) २०२

अश्रुते यावदन्नाय (३) २१७

अत्रमानमितः कुरु (५) २७, ७६

अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत (५) २१६

अष्टकपालं चरं निर्वपेत् (५) ३३४

असिक्न्यस्योषधे (४) ५४

असिद्धितीथोनुससार पाण्डवम् (२) ३६९

असूया च वसूया च यजामहे (३) ५२

अस्ति सकारमातिष्ठते (२) ६३

*अस्तु वापि परस्तस्मात् (४) ४५३

अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं
देहि (६) २७५

अस्यै त्वां भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिग्रहाण
(३) १८५

अलवन्तीमारुहेमां स्वस्तये (३) १४६

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् (२) ३७९

अहत्यायै जारः (२) ४४९

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् (४) ३०१

अहं द्यावापृथिवी आततान (३) २४०

अहं भुवनं चाकशीमि (६) २१२

अहं सूर्यमुभयतो ददर्श (३) २४०

आ

*आकारो नर्ति धातौ सः (५) १३५

आकुमारं यशः पाणिनेः (२) २०२

आगच्छ मघवन् (१) ५१४

*आगमस्य विकारस्य (५) १९५

*आगमाश्च विकाराश्च (१) ३२

आगमी गुणवृद्धी आतिष्ठते (२) ६३

आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् (५) ३११

आग्निवास्णीमनङ्गाहीमालभेत् (५) ३२८

आघ्नते दस्युहत्याय (३) १८५

आण्डा शुक्लस्य भेदति (३) १४५

आत्मभरिश्चरति (३) २१४

आत्मन एव निर्मिमीष्व (५) ४८१

*आत्वं यत्र तु तत्रौशत्वम् (६) २७

*आदेकश्चेद् गुणः केन (५) १३५

*आन्तर्यतो व्यवस्था (२) ५१८

आप एत्वं भवेत्तस्मिन् (६) १६३, १६५

आ पाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः (५) ४००

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्ग्राहि मयूररोमभिः

(६) ३०३, ३०४, ३०५

आ मा गन्ता पितरा मातरा च आ मा सोमो

अमृततत्त्वाय गम्यात् (५) ३११

आयवसे वर्धन्ते (४) ४९३

*आयामो दारुण्यमणुता० (१) ५०४

आ याहि मन्द्रैः (६) ३०३

आयुर्वृतम् (१) ३८५

आयुर्वर्चस्यम् (वर्चः) (४) ४९१

*आरभ्यमाणे नित्योसौ ३६०

आ रेवानेनु नो विशः (५) ६८ २१९,

(६) ३३९

आरैगु कृष्णा (५) ४४४

आरोहितो वै हैतनामः (हैतनामनो वा)

(५) ५०३

आर्द्रे चर्मन् (६) ४४

आ वनान्तादोदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेत्

(२) १८७

आविष्टयो वर्धते चारुः (४) २०४

आव्याधिनीरुगणाः (६) ३५१ (५) २७

आश्चर्ये नीला द्यौः (५) १९२, १९३

आश्चर्यमन्तरिक्षे अवन्धनानि नक्षत्राणि न

पतन्ति (५) १९३

आश्चर्यमुच्यता वृक्षस्य (५) १९२, १९३

आसीनं वर्धते विषम् (३) २६५

आसुतिं करिष्ठः (५) ४९३

आहिताग्निरपदाब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां

सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् (१) ९

आहाय धूतपाप्मानो भास्करा जातमृत्यवः

(४) १८०

इ

*इकोचि व्यञ्जने मा भूत् (६) ६५, ६९

*इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वः (६) ४०२

इदं ते शिरो भिनाधि (५) ८४

इन्द्र आ गच्छ (१) ५१०, ५११, ५१४

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् (५) ६२

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्यः (२) ३७९

इन्द्रो नस्तेन नेषतु (३) ९५, २७०

इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् (५) १७९

इन्द्रो मा वक्षत् (६) ४४३

इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि

(६) २७५

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि (१)

५१०, ५१६, (६) ३०७

इयं नु कदा गन्ता (३) २९४

इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः (५) २६

इष ऊर्जमहमित आदि (५) ४४०

इषे त्वोर्जे त्वा (१) १

इष्कर्तारम् अध्वरस्य (५) २७

इष्कर्तारम् अध्वरे (६) ३५१

इह पुष्यमित्रं याजयामः (३) २५४

ई

ईवत उ लोकम् (४) ४९२

*ईषदर्थे क्रियायोगे (१) १८५

ईषा अक्षः (५) १८१

उ

उक्षान्नाय वक्षान्नाय सोमपृष्टाय वेधसे स्तोमे-

विधेमात्रये (६) ४००

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचं (१) ७

उत्तु कृजः कथमोर्विनिवृत्तौ (५) ३९२

*उत्थिता आसका वैश्वगत्य (३) १९७

उदकेविदार्णि त एतत् (५) २६४

उदगात्कठकालापम् (२) ४६३
 उदगान्मौदपैपलदं (२) ४६३
 उदधिं व्यावयाति (६) १७
 *उदात्ते शापकं त्वेत् (५) २५१
 उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अधीवृषन्
 (३) ३०३, (६) ३५४
 उद्वा च उद्वती च (४) ४१७
 उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतयः
 (३) ५३, १३८ (६) २१६,
 उपरतः स्वाध्यायः (२) २२३
 उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि (२) २२३
 उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिम् (३) २४१
 उपस्थेयं वृषभं तुप्रियाणाम् (३) १४६
 उपास्नातं स्थूलसिक्तं तृष्णीगङ्गं महाहृदम् ।
 द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा तातां कृता-
 कृते (२) ३७९
 *उभसर्वतसोः कार्या (२) ४०५
 उभौ लोको संचरसि इमं चासुं च देवल
 (२) ६८
 उर्वशी वै रूपिणी अप्सरसाम् (४) ४११
 उशीनरवन्मद्रेषु गावः (१) ३६५
 उशीनरवन्मद्रेषु यवाः (२) ७८ (६) ७०

ऊ

*ऊर्ध्वमात्तमिति चात् उदात्तम् (१) ५०९
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्ति यूनः स्थविर आगते
 (५) ११८

ऋ

ऋजती शवः (५) ११३
 ऋतावानं मघवानमीमहे (४) ४१७
 ऋभुक्षाणं (ऋभुक्षणं वा) इन्द्रम् (६) ८०
 ऋषभं कूलमुद्रुजम् (२) १९८
 ऋषभं कूलमुद्रुहम् (२) १९८

ए

एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः
 सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति

(५) ११९

एकाकिभिः धुद्रकैर्जितं (४) ४४३
 *एकाक्षरात् कृतो जातेः (४) ४१८ (५) २१४,
 ४९९
 *एकैको नोद्यन्तुं भारं (१) ५८१
 एतच्च शिषे विजानीहि ब्राह्मणान्यस्य लक्षणम्
 (४) ६२
 एति जीवन्तमानन्दः (२) ५६ (३) १३२
 *एत्वं भिसि परत्वाद्येत् (६) १९
 *एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतत् (१) २४४
 *एवं सति त्विदानीम् (६) ४३२
 एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यशमनु-
 विहितः (४) ४९१
 एहि त्वं जाये स्वो रोहाव (५) ३९१

ऐ

*ऐकार्ये सामर्थ्ये (६) ४३३

ओ

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम् (१) १८६
 ओजायमानं यो अहिं जघान (३) ४५
 ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति
 चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
 यजेति षक्षरम् । षक्षरो वषट्कारः (४) ४९१
 ओ धु यातं बृहती (१) १८६
 ओ धु यातं मरुतः (१) १८६

औ

*औकारोयं शीविधौ ङिद् गृहीतः (६) २५
 *औशधौ अस्तु लुक्तत्र (६) २६, २७

क

कंसं घातयति (३) ७५
 ककुद्दोषणी याचते महादेवः (५) ८६
 कक्षीवन्तं य औशिजः (५) ६८
 कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयम्
 (२) ३९८, ४००, ४०४
 कतरेण तिष्येण गतः (१) ५८१

- कपोतः शरदं पस्पशाते (६) २१२
 *कल्प्यो हि वाक्यशेषो (१) ३६१
 कव्यः (कविः) असि हव्यसूदन (४) ४९१
 का ईमरे पिशङ्गिला (५) १८१
 *कारणमुद्यमनं चेद् (१) ५८२
 *किं नञः प्रतिषेधेन (६) ४४
 *किं नु यणा भवतीह न सिद्धम् (६) ४०२
 किम्बावपनं महत् (६) ४१७
 *किरतिं चर्करीतान्तं (६) २५२
 *कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कुशः ।
 आहयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः
 (४) १२६
 कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः (२) २३६
 *कृत ऐन्वे भौतपूर्व्यात् (६) १९
 *कृत्वसुजर्थे षत्वं (६) ४३२
 *कुशोः क एष विहित इगुपधात् (६) ३६८,
 ३६९
 कृष्टपन्थाश्च मे अकृष्टपन्थाश्च मे (३) १८९
 कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् (५) २४
 कोस्य रथस्य प्राजिता (२) ४९१
 *क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः (३) २५७
 कुञ्चानालभेत (४) ७
 *किनः कुरिति वक्तव्ये (६) ३७५
 क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः (३) २७१
 क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये
 यतस्व (२) २६४
 *क्षेपे विभिर्नञोसिद्धः (५) २४७
 क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां
 विनयन्ति कोपम् (४) ४९९
 क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः (४) ४९३
 क्षेम्यस्य (क्षेमस्य) ईशे (४) ४९१
 क्षेम्यं (क्षेमं) अध्यवस्यति (४) ४९१

ग

- *गतिना तु विशिष्टस्य (६) ३०४
 गर्दभेन संभरति (६) ३५४
 गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः (५) ११६, ११७
 गवेन्द्रयज्ञे वीहि (५) १७७

- गाङ्गेऽनूपे (६) ३१९
 गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः (२) ४४८
 गार्ग्यस्य पिता यजते (१) ५१५
 गार्ग्यो यजते (१) ५१५
 गा वो नेष्टात् (३) २७०
 *गुणी वा गुणसंयोगात् (४) ४५१
 गौरः शुन्याचारः पिङ्गलः कपिलकेशः
 (२) ३४०
 गौरसूचन्यः (१) ५८९, (२) २९९, (४)
 ३३४, (५) ३३३ (६) ४५८
 गौर्वाहीकः (६) २७३, २७४
 *ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं (१) ३०
 ग्रामे नाध्येयम् (६) १७९

घ

- *घसिभस्योर्न सिध्येत्तु (६) ३५०, ३५२
 घृतं घृतपावानः पिबत (५) ४४१

ङ

- *ङिन्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं (६) २६

च

- *चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थम् (५) ३९३
 चकाद्वि पलितं शिरः (६) ३४९, ३५१,
 ३५२
 *चतुर्थादनजादौ च (४) ४७३
 चत्वारि वाक्परिमिता पदानि (१) ७
 चत्वारि वृद्धा त्रयो अत्य पादाः (१) ६
 चरारिभिवान् इव (६) ३३९
 चर्मणि द्वीपिनं हन्ति (२) ४३१
 चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (२) १३६ (३)
 १४५ (६) ४४
 चाषेण किकिदीविना (४) १८१

ज

- जगत्यनूना भवति हि रुचिरा (६) ३६९
 *जग्निविधिर्त्यपि यत्तदकल्मात् (२) ४८४
 *जग्धौ सिद्देन्तरङ्गत्वात् (२) ४८४

जघान कंसं किल वासुदेवः (३) २४७
जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव (५) ३००
जनीयन्तो न्यग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः
(६) २३४

जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः (४) ४९१
जर्भरी दुर्भरीद् (२) २३७
जागृवांसो अनु ग्मन् (६) १४१, २०९
जायतेस्ति विपरिणमते (२) १४
जायाम्नास्तिलकालकः (३) २१८, २१९
जाये स्यो रोहावेहि (६) २९६

ड

*डारौरसः कृते टेरे (२) ५१८

त

तं जुषस्व यविष्ठय (४) ४९२
ततः स्यगारगः (३) २१७
*तत्त्वमभिधायकं चेत् ६ (३७३)
तत्र ते विश्वकर्माणं तत्र ते सप्तर्षिमन्तम्
(६) ३३८
तद्वा अथर्वणः शिरः (५) ८४
तनुवं (तन्वं वा) पुषेम (५) ४४५
तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः (३) ५५
तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारणम्
(२) ३४०, (४) ३४७
*तसीत्येष न वक्तव्यः (५) ४९०
तस्मादुदुम्भरः सलोहितं फलं पच्यते (३)
१५४
तस्मादेतौ हेमज शुप्यतः (४) २२४
*तस्मिन्नु गृह्यमाणे (६) ४३२
तस्य ते भक्षंकारस्य (५) ३४६
*तस्याः पूर्वा तु या संख्या (४) ३८९
तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचरणम् (३) १८४
ता ता पिण्डानाम् (१) २९१, (५) १०१,
१०२
*तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् (६) २३६
*तायेय सुतिरौ यौ (५) १०
तुतो ज शयलान् हरीन् (५) २३

तुम्येदमग्ने (५) २७

*तृज्वत् क्रियां विभक्तौ चेत् (६) ८५
तेन मा भागिनं कृणुहि (५) ४५९
*तेनैव भावनं चेत्स्यात् (६) ८६
तेसुरा हेल्यो हेल्य इति कुर्वन्तः पराचभूयः
(१) ४, २२
तैलं न विक्रेतव्यम् (१) ६२
त्मनोरन्तस्थः (५) ४८१
त्मन्या समञ्जन् (५) ४८१
*त्यदादीनामकारेण (६) १५८, १६०
त्राध्वं नो देवा नि जुरो वृकस्य (५) ७५
त्रिः हृदयंगमाभिरद्भिः अशब्दाभिरुप-
सृशेत् (५) ११६, ११८
त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन (५) २९६
त्रित एनमायुनक् (५) ४४४
त्रियम्बकं (त्र्यम्बकं वा) यजामहे (५) ४४५
त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति (५) २१९
(६) ३३५, ३३८
त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्र वीरम् (२) १३६,
(३) १४५
त्रीणि यस्यावदात्तानि० (४) ६२
तैस्वर्येण अधीमहे (१) ५०६
त्र्यहे सुत्याम् (१) ५१५
त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः (५) २२०,
३७६
त्वं ह यद् यविष्ठय (४) ४५२
त्वमर्णवान् वद्वधानान् अरम्णाः (३) २४०
त्वावतः पुरुषसो (४) ३८०

द

दङ्क्ष्वः पशवः (३) २७२
ददात् रत्नानि दाशुषे (६) २०३
दधत् रत्नानि दाशुषे (६) २०३
दधितपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः (१) ३८५
दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं...
...प्रतिशीनः (१) ९४, ५२७
दशपुष्पानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन्
स सोमं पिबेत् (४) १२०

दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात्
(१) ९

दाक्षेः पिता यजते (१) ५१५

दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् (३) २१८

दार्विष्या परिज्मन् (६) ४५

दाश्वान्सो दाशुषः सुतम् (५) ३२

दिवोदासाय गायत वध्न्यश्वाय दाशुषे (५)
२७५

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वम् (५) ७५

*दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनाम् (५) ३७७,
३७९

*दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा (१) ४

दूरादावसथान्मूत्रं (२) ४३०

दूरे ह्यध्वा जगुरिः (३) २७८, (५) ३५,
१४३

वृत्तिं न शुष्कं सरसी शयानम् (१) १९०
(६) ४५

देवता नो दाति प्रियाणि (५) २४

*देवत्रातो गलो ग्राहः (६) २३५

देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् (१) ९४

देवदत्तस्य पिता यजते (१) ५१५

देवविशं च मनुष्यविशं च (४) ७

देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम (४) ३५०

देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे
(४) ४५२

द्रोणं चेदशको गन्तुम् (२) ३७९

द्यौः सुत्याम् (१) ५१५

घ

घनंजयो रणे रणे (३) ३०८

*धातोर्नुमः कथं रक्षेः (६) २१०, २११

धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् (५) ४५९

*धि सकारे धिचो लोपः (६) ३४९, ३५२

ध्वंसते गुरुतल्पगः (३) २१७

*ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां (१) ४४५

न

नङ्गलोदकं पादरोगः (१) ३८५

न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु (५) ८६

*नत्वं पुंसां बहुत्वे चैत् (५) १६३

न त्वावानन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न
जनिष्यते (४) ३८०

नदं योयुवतीनाम् (५) ४४९

*न दरिद्रायके लोपः (५) ४६३

न देवदत्तं प्रतिभाति किञ्चित् (२) ४०५

न वर्तते चक्रमिधुर्न पात्यते (३) २५६

*न वै कामानां तृप्तिरस्ति (५) ११९

*नशिमन्वोरलिट्येत्वम् (५) ४६७

नाकमिष्टसुखं यान्ति (३) १२१

*नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः (६) ४३३

नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युत्तत् (४) ४९७

नामावास्यायामध्येयम् न चतुर्दश्याम् (४)
३९५

नामि दीर्घं आमि चेत्यात् (५) ३७५

नास्य किञ्चिद्भुजति (२) ५६ (३) १३२

*निर्विण्णोहमनेन वासेन (६) ४८९

*निवृत्ते दिव ऊङ्मावः (५) ३८५

निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः (३) १९१

*नेतारावागच्छतं (१) ३५८

नेमिश्रकमिवाभवत् (३) २७८

*नैवं सिध्यति कस्माद् (५) ४६२

*न्यूने वा कृत्तशब्दोयं (४) ३८९

प

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः (१) १०

पताति दिद्युत् (६) १७

पतिवती तरुणवत्सा (४) ५०

पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूवतो राजन्य आमि-
क्षाव्रतो वैश्यः (१) १९

*पररूपं गुणे नाटः (५) ४४४, ४४५

*परादिश्च परान्तश्च (५) २९६

परित्रिगते वृष्टो देवः (६) २७०

परीतत् सहकण्ठिका (५) ४११

पलिकनीरियुवतयो भवन्ति (४) ५४

पशुपो न वाजान् (५) ३९५

पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी मुकोसला (४) २३९

- पाप्मना भ्रातृव्येन (४) १४५
 पितरं दृशेयं मातरं दृशेयम् (१) ८६
 पितरं च दृशेयम् (३) १४६
 *पुंशब्दादिति चेदिष्टं (५) १६३
 *पुंस्रधान्ये त एव स्युः (५) १६३
 पुनर्निष्कृतो रयः (२) २६९
 पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् (२) २६८ (२) २६९
 पुना रुपाणि कल्पयेत् (५) ३६२
 पुरा वत्सानामपाकतोः (२) ३४६
 पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः (२) ३४६
 पुष्येणाद्य (४) १६८
 पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः (५) १६७
 *पूर्वेण स्पर्धमानोयं मध्यमो लभते सितः (४)
 ४५३
 पृत्सु मर्त्यम् (५) ८६
 पृष्ठे कुट्ट (५) २७, ७६
 *प्रकृत्यर्याद् बहिः सर्वा (४) ३८९
 प्रचेतो (प्रचेताः) राजन् (६) ३७७
 प्रजां विन्दाम कृत्विष्याम् (२) १०४,
 (५) १८१
 प्रजापतिर्यं यत्किञ्चन मनसादीधेत् (१) ४५
 प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका (१) २१६
 प्र णो नव्येभिः (४) ४९१
 प्र णो यनिर्देवगृता (६) ४८९
 *प्रतिषेधासु जातीयः (६) ४४
 प्रतीपमन्य ऊर्मिर्मुष्यति (२) १३६ (३) १४५
 प्रत्यक्षिररुणाममरस्यत् (५) १७३
 *प्रत्ययस्वरश्च तावैर्हृतिषेनिषोगीश्वरः (२)
 ५२२
 प्रत्यष्टात् कटफोपुमम् (२) ४६३
 प्रत्येकं गारुडपरिममातिरिष्टा (६) ४३९
 प्र णो मुदातम् (६) ४८९
 प्र कारा (६) ४५
 *प्रमानं प्रत्यक्षार्थं न (४) ३७८
 *प्रमानं यः द्विगोमित्यम् (४) ३७८
 प्रमाणाः गविमण्डिताः मानाः (१) ६
 *प्रमिष्टो निवामस्य (२) १५२
 प्रमे रिसवः दृष्टे (१) ३०८

- प्रागादर्शोत्प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिम-
 वन्तमुत्तरेण पारियात्रम् (२) ४६५
 प्रादेशं प्रादेशं विपरिलिखति (२) २००
 प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम् (२) ३८९
 प्रियां मयूरः प्रतिनर्तृतीति (६) २१२

व

- वन्धां ते हरी धानाः (६) ३५१
 वलिं वन्धयति (३) ७५
 वहवस्तिष्ठपुनर्वसवोत्क्रान्ताः (१) ५६१
 *बहुमीहावृत्ते सिद्धम् (५) २५१
 *बहुमीहिस्वरं शास्ति (५) २४७
 *बहूनां वाचिका संख्या (४) ३८९
 *बहूनामप्याचिचानाम् (२) ६४
 विसस्य वाला इव दह्यमानाः (३) २५७
 वृहस्पतिष्ठा सुप्ते रम्यात् (५) ४२९
 वैल्वः खादिरो वा यूपः (१) १९
 ब्रह्माचारिणमिच्छते (२) १३६ (३) १४५
 ब्रह्मा पूर्व्यम् (४) ४९१
 ब्रह्मावादिनो वदन्ति (३) २२८
 ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः (६) ४७
 ब्राह्मणेन निष्कारणः पटङ्गो वेदोध्येयः (१) २
 ब्राह्मणो न हन्तव्यः (१) ५८७, (५) ११७,
 ११८

भ

- *भूमनिन्दाप्रशंसासु (४) ४०९
 भूरिदायत्तरो जनः (६) ३४१
 भृगूणामग्निरसां तपसा तप्यध्यम् (१) १९
 भो३ यिन्द्र भो३ यिष्ट (६) ४०२
 भो३ यिन्द्रं साम गायति (६) ४०२
 *भ्ररत्रो रोपमयोर्लोपः (५) ४२१

म

- मगता दासु (५) २४
 मगाभिरा (४) १६८
 मण्डपि ताभिरामति (५) ३९१
 मलय न प्रतिपद्यम् (३) १८९

- मधोर्गुह्याति (२) १३६, (३) १४५,
(६) ७३
मधोस्तृता इवासते (२) १३६ (३) १४५
(६) ७३
मनायै तन्तुः (२) ४४९
मन्तं वोचेमाग्रये (३) १४६
ममहान उक्थपात्रम् (५) २३
मरुदस्य ग्रभीता (६) ३५४
मरुद्भिरग्न आ गहि (५) ३९१
मरुद्बधः सुवया उपतस्थे (५) २७७
महानिरष्टो दक्षिणा दीयते (५) २५८
मही अस्कभायत् (३) १४४
महीपालवचः श्रुत्वा जुष्टुषुः पुण्यमाणवाः
(६) ११७
मांसं न विक्रेतव्यम् (१) ६२
*मातज्मातृकमातृषु प्यङ् प्रसार्यो विभाषया
(५) ४८
मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम् (३) १३८
मातृवदस्याः कलाः (२) ७८, (६) ७०
मा त्वा वृका अघायवो विदन् (३) ३४
माद्भिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा (६) २३८
मामभिव्याहरिष्यति मामभिव्याहरिष्यति
(६) २६१
मामहान उक्थपात्रम् (५) २३
मारुतं शर्षः (४) ४९३
मित्रधेये यतत्त्व (४) ४९३
मित्रावरुणौ ततुरिः (३) २७८ (५) १४३
मीद्वस्तीकाय तनयाय मृड (५) ३२
*मीमांसको मन्यमानो (३) २५६
मृदङ्गशङ्खतृणवा नदन्ति नन्दसंसदि (२) ३८९
मेध्यः पशुर्विभाषितः (१) २६५
मेध्योऽनङ्गान् विभाषितः (१) २६५
*मैवं संस्थाः सचित्तोयं (२) ६४
मौर्विहरिण्यार्थभिरर्चाः प्रकल्पिताः (४) ४७९
- य
य आहुतिमन्त्रादीं कृत्वा (३) २०५
- य ईवते ब्रह्मणे (४) ४९२
*यज् आयेजे वप् आवेपे (५) ४६७
यज्ञं विप्रस्य मावतः (४) ३८०
यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् (३) १४६
यज्वनीरिषः (४) ३०
यज्वरीरिषः (४) ३०
यत्काष्ठा पचति (६) ३०१
यत्र कचन यजते देवयजन एव यजते
(६) २९६
यत् भूम्यां वृणसे (३) १३७
*यत्र व्वाभ्यां परा वृद्धिः (६) १७३, १७५
*यत् वृद्धिरचामादेः (६) १७४, १७५
यत्रा नश्चका जरसं तनूनाम् (१) २२
यत् स्थवीयस आव सनुत सतक्रषयः सत
साकम् (६) ४४
यथा अङ्गदः (५) १८१
यथेयमिन्द्र मीद्वः (५) ३३
यदधीतमविज्ञातं (१) ४
यदवयासिसीष्ठाः (३) ९६
यदा ह्यसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति
(६) २८९
यदुलूको वदति (४) १८१
यदुत्तुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् (१) ५
यद्वा नस्तद्वा नः (१) २५
यद्वो रेवती रेवत्यं तदूष (१) २२
यनीक्षणं मांस्पचन्याः (५) ८६
यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र (१) २२
*ययोर्विशोः शशाङ्कुौ (६) ३७२
यवमतीभिर्माद्भिर्युग्मं प्रोक्षति (४) ४१०
यस्त आतिथ्यमानुष्यं जुजोपत् (६) २१२
यस्ततो जायते सोमिशस्तो यामरण्ये तस्यै
स्तेनो.....या पर्णेन पिवति तस्या
उन्मादको जायते (२) ४४९
यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे (१) ४
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्यः (६) ४०३
यस्मिन्दश महताणि (२) १३१, १३२
*यस्य विदेः शशाङ्को तपरत्ये (६) ३७१

या खर्वेण पिवति (२) ४४९

या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पति-

लोकं नयन्ति (३) २१०

यामरण्यै तस्यै स्तेनो० (२) ४४९

यावदस्त्यतैषः सरो जनेभ्यः कृणवत् (६) २८८

यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते

दक्षिणा समृद्धयै (४) ३३२

युक्ता मातासीद् धुरि दक्षिणायाः (३) १४५

(६) ४४

*युगपत्संभवो नास्ति (१) ३६०

ये देवासो दिव्येकादश स्थ (६) ३९४

ये पूर्वासो ये उपरासः (६) ४७, ४८

यो अस्कभायत् (३) १४४

योमिं नाचिकेतं चिनुते य उ चैवमेवं वेद

(१) २३

योमिष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद (१) २३

यो जागार (जजागार इत्यपि) तमृचः

कामयन्ते (५) २४

यो मातृहा पितृहा (३) २३५

यो वा इमां पदशः स्वरशोक्षरशो वाचं

विदधाति स आर्त्विजीनो भवति (१) ६

*यौगपद्यं तवै सिद्धं (५) १९६

*य्वाभ्यां परस्यावृद्धिः (६) १७३, १७५

र

रथन्तरे सामन् (६) ३३५

रथीरभून् मुद्रलानी गविष्ठौ (४) ६३,

४१६

रयिमान् पुष्टिवर्धनः (५) ६८

रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः (५) ८९

*रायात्वं नुडभावश्च (६) ६९

रोहिदश्च इहागहि (५) ३९१

रौद्रेणानीकेन कव्यतायै (कवितायै)

(४) ४९१

ल

लाडनाश्रविणो दोपास्ताडनाश्रविणो गुणाः

(६) २७१

लोहिते चर्मन् (६) ४४

व

वर्धी वृत्तं मरुत इन्द्रियेण (६) ४६

वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः (२) ६७

वरुणस्य लघुस्यदः (रघुस्यदः) (६) ३४२

वर्णिका (वर्तिका) भागुरी लोकायतस्य (६)

१९०

वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयो गिरो मे (५) ४२९

वसन्ते ब्राह्मणः अग्निष्टोमादिभिः कतुभिर्यजेत

(५) ११७, ११८, १६५, ४५७,

वसन्ते ब्राह्मणोग्रीनादधीत (५) ४५७ (५)

१६५

वसां वसापावानः पिवत (५) ४४१

*वाक्ये च मे विभाषा (६) ४३४

*वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः (३) ६३

वाता वान्तु दिशो दश (४) १८३

वात्स्यस्य पिता यजते (१) ५१५

वात्स्यो यजते (१) ५१५

वावशतीरुदाजत् (६) २१२

विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते (२) ६३

विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् (३) १४६

विविचिं रत्नधातमम् (३) २७८

विषुवं (विष्वं) पश्य (५) ४४५

विहव्यसूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेयः

(२) २०९

विन्ध्यो वर्धितकम् (५) ३२८

वृत्रस्य यद्वद्धानस्य रोदसी (३) २४०

*वृद्धिश्चिष्वद्युक् च हन्तेश्च घत्वं (५) ४३६

वृषभं रोखतीनाम् (५) ४४९

*वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा (६) ३७२

व्याकरणं सूत्रयति (३) ७४

श

शं नो देवीरभिष्टये (१) १

शक्रेम त्वा समिधम् (३) १४६

शङ्खदुन्दुभिबीणानाम् (२) ३८९

शतधारो अयं मणिः (५) १७४

शयाना वर्धते दूर्वा (३) २६५
 शरव्यस्य पशुनाभिघातुकः स्यात् (५) ११३
 शरव्या वै तेजनेम् (५) ११३
 शरावे वप्सति चरुः (५) ४५४
 शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् (२) २००
 *शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे (५) ३७८,
 ३७९

शिरो मे शीर्यते मुखे (५) ८४
 शिवा उद्रस्य (रुद्रस्य) भेषजी (६) ३५१
 शिशिरवसन्ताबुदगयनस्थौ (२) ३९०
 शिश्रिति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (५) ७५
 शुक्रं ते अन्यत् (१) १२९ (५) १७४
 *शूटत्वे किदाधिकारश्चेत् (५) ३८३

शृणोत प्रावाणः (३) १३८
 *शेत्यर्थः कारितार्थो वा (४) ४५१
 *शौषिकान्मतुर्वर्थीयात् (४) ४०९
 शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः
 (२) ४५३

शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः
 (२) ४५३
 श्मशाने नाध्येयम् चतुष्पथे नाध्येयम्
 (४) ३९५

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् (६) ५४
 श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन (२) १३६, (३) १४५
 श्वेतो धावति (६) ३१७
 श्वोष्मिनाधास्यमानेन (२) १३६, (३) १४५

ष

षड् भावविकाराः (२) १४
 षण्मुहूर्ताश्चराचराः (२) २८२
 षोडशफलाश्च माषशंवद्व्यः (१) ५९८
 षोडश माषाः कार्षापणम् (१) ५९८

स

संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धताम्
 (२) ३६९
 संजिगंसते वत्सो मात्रा (५) ३८१
 *संयोगे गुरुसंज्ञायां (६) २०९, २११

सं रायस्पोषेण ग्मीय (१) ३९६, ३९७
 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो (१) ८
 सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे (६) ३५०, ३५१
 स च न मरति (३) १४५
 स देवान् वक्षत् (६) ४४३

*सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु (१) २४५
 सधमादो द्युम्न एकास्ताः (१) २१६
 (२) १५० (४) ४४३
 स नः सिन्धुमिव नावया (६) ४५
 स न स्तुतो वीरवद्धातु (५) २४
 सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोभ्या-
 दधीत (१) ६२

सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति (१) ४१, ६२
 *समन्तशित्तिरन्ध्रेण (२) २५८
 समानो हैतनामः (हैतनामनो वा) (५) ५०३
 समावद् देवयज्ञे हस्तौ (४) ४९२
 समावद् वीर्याणि करोति (४) ४९२
 समुद्रः कुण्डिका (५) ३२८
 सरस्वतीवान् भारतीवान् अपूपवान् दधि-
 वांश्चरुः (६) ३३९

*सर्वतैव प्रसिद्धं स्यात् (६) ३४९, ३५२
 सर्वमेकनदीतरे (२) २७७, २९७
 सर्वो रात्रिं सहोषित्वा (४) ४९
 सर्वेण च गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः
 (४) ५१

*सर्वे सर्वपदादेशाः (१) १९६ (६) ३२
 स वशं सैन्धवम् (३) ३०७
 स सुष्ठुभा स ककता गणेन (१) ९२
 (६) ३३५, ३४०
 ससृवांसो विशृण्विरे (५) २४, २५
 सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः
 (४) ४५४

सान्तर्वत्नी देवानुपैत् (४) ५०
 सामिधेन्यो जग्निरे (६) ३५४
 सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति (६) २७१
 सिता पाशेन सूकरी (६) ३६२
 *सिद्धे ह्ययं विधत्ते (६) ४३२
 सुजाते अश्वसृते (१) १२४ (५) १७४

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोसि (१) १०

सुनताजिनवाससा (२) २५८

*सुपां कर्मादयोप्यर्थाः (२) १५२

*सुपि कुत्सने क्रियायाः (६) ३०२

सुमिपला ओषधीस्कृधि (५) १३३

*सुप्यपि वा प्रकृतेनवकाशः (५) ३७८, ३७९

सुबाहुः स्वङ्गुलिः (स्वङ्गुरिः) (६) ३४२

सुब्रह्मण्योमिन्द्र (१) ५१०

सुमङ्गलीरियं वधूः (४) ४१६

सुरा न पेया (१) ५८७ (५) ११७, ११८

सुरुवो वेन आवः (५) ४४४

सुवर्गं (स्वर्गं वा) लोकम् (५) ४४५

सुशर्माणमधि नावं रुहेयम् (५) २७८

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः ५ (२७८)

सुसस्या ओषधीस्कृधि (५) १३३

*सुसूक्ष्मजटकेद्येन (२) २५८, ३५७

सूर्ये ते द्यावापृथिवीमन्तम् (६) ३३८

सोमो गौरी अधिश्रितः (१) १९०

सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे (५) ४८५

*स्तनकेशवती स्त्री स्यात् (४) १६

स्तोमैर्जनयामि नव्यम् (४) ४९१

*स्तोव्याम्यहं पादिकमौदवाहिं (१) ३५८

*स्थादीनां नियमो नात्र (६) ४६२

स्थालु जङ्गमम् (२) २७२

स्थूलपृषतीमनङ्गाहीमालभेत (१) ३

स्व ओक्थे (ओक्ते) (४) ४९१

*स्यपेः पत्वं सुपेर्मा भूत् (६) ४६२

स्वप्नया सचसे जनम् (६) ४५

स्वर्गं लोकं संजिगांसत् (५) ३८१

स्वर्गे लोके अप्सरस एनं जाया भूत्वो-

पशेरते (५) ११८

*स्ववःस्वतवसोर्मासः (६) २३८

स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि (२) २८१

*स्वार्थमभिधाय शब्दो (४) ४७०

ह

हरिव आगच्छ (१) ५११, ५१४

हरिवो मेदिनं त्वा (५) ९७ (६) ३२५

हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः (४) ४९१

हिरण्यं कलशं विभर्षि (५) ५०७

हिरण्यमासनम् (५) ५०८

हिरण्ययाः पन्थान आसन् (५) ५०८

हिरण्यधी नो नयतु (५) ५०८

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः (६) १८९

हेमन्हेमन्नागनीगन्ति (४) २२४

होता वेदिषत् (३) २२५

होत्रवाहं यविष्ठयम् (४) ४९२

होत्राय वृतः (१) १४५

हृदय्या आपः (५) ११३

हृदव्या आपः (५) ११३

परिभाषा व न्याय

कंसांतील आंकडे १ ते ६ भागांचे आहेत व वाहेरील आंकडे त्यांतील पृष्ठांचे आहेत.

* खुणेने दाखविलेल्या परिभाषा परिभाषेन्दुशेखरामध्ये दिल्या आहेत.

अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्नित् (१) ४७८,
(५) १८०

अग्नौकरवाणिन्यायः (२) ३६८

*अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावाविधिः (निष्ठितस्य)
(५) ४९५, (६) ३५, २०५, २०६,
२३३

अङ्गाधिकारे (विप्रतिषेधे) पूर्वम् ११४

अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्
भवति (१) २२४

अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो भवति (४)
२४३

अश्वत्तेरेवोगितो धातोरुक्तिकार्यं भवति
(४) २९

अतजातीयकं व्यवधायकं भवति (१) १५५

अदुपदेशभक्तः (मुक्) अदुपदेशग्रहणेन
गृह्यते (६) १४५, १४६

अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्
भवति (२) ३४७

अधिकारा अनुवर्तन्ते (६) २३२

*अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्
(२) ३, (४) ३९, १७० (५) ३४८,
३७९ (६) २५, ३९, ५०, ५२
(निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य; तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य । प. शे.)

*अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा (१)
२५६, ४११, ५२४, (२) ५६, ५९,
७०, १४७, (३) १३३ (६) २७, ९८
२०८

*अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य (कार्यं भवति)

(१) १२२, (५) ४२, ४३, ४४, ४५,
६३, (६) ३८३

अनर्थकानामपि एतेषां (निपातानां) भवत्यर्थ-
वृत्तम् (१) ५३७

अनर्थके अलोन्त्यविधिर्न (५) ४७०

अनवकाशा विधयो वाधका भवन्ति (४)
५१३, (५) २३०, (६) १६१, २३८,
२३९

अनवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययः (५) ११७

अनागमकानां सागमका आदेशाः (१) २८१

अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसं-
वन्धो भवति (१) ३७७

*अनिनिस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति (१) ४५९

*अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति (३)
२०९

अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवति
(५) २३५

अनुवर्तन्ते नाम विधयः, न चानुवर्तनादेव
भवन्ति किं तु यत्नाद् भवन्ति (२) ४३१,
(४) ३९८

अनुबन्धोन्यत्वकरः (१) २१८

*अनेकान्ता अनुबन्धाः (१) १९८, (२) ३२,
(३) १७६, १७७, (५) २२७

अनेकार्था अपि धातवो भवन्ति (६) ३६७

अन्तरङ्गं वलीयः (१) ११५-१२३
(३) १४, ९५, १००, १४१ (५)
१२३, १६६, १६९ १८८, ३६३,
३८४, ४४४, ४४५, ४५३, ४७४

(६) १२, १७, २२३, २४१, २४८,
३२१, ३२४ ३२५, ४०८

*अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लप् बाधते
(२) ४८४ (६) ४१

अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो विधिर्बाधते
(१) २३३

*अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा वहिरङ्गो
लुप् भवति (६) १५१

अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति
निर्देशः (२) १४९

अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते (२) ४५५
अन्यत्र (अञ्चतेरन्यत्र) धातुग्रहणे तदादि-
विधिर्भवति (५) ३५५

*अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिप्रतिषेधः (१) १७७, (२) १४४,
(३) ९१ (संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिर्नास्ति । प. शे.)

अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति (२) ५४
अन्यथाद् विशेषणं भवति (२) २४०

*अपवादन्यायः (२) ३० (अन्तरङ्गादप्यपवादो
बलीयान् । प. शे.)

अपवादसदेशा अपवादा भवन्ति (४) ३५३
अपवादे प्रतिविद्धे उत्सर्गोपि न भवति
(१) १२४

अपवादो वचनप्रामाण्यात् (सिद्धः) (६) ३२७

*अपूर्वो विधिर्भवति न नियमः (५) ४२६
(विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् । प. शे.)

अप्ययं (दस्युरूपः) धावतो लोहितं पिबेत्
(४) ४६०

अप्ययं (वृषलरूपः) पलाण्डुना सुरां पिबेत्
(४) ४६०

अप्ययं (चोररूपः) अक्षणोरञ्जनं हरेत्
(४) ४६०

अप्राप्तगणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति
नासौ लोष्टमानीय कृती भवति (५) ७०,
१०५

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् (१) ५८६
अभिहितं तत्कर्म अन्तर्भूतं धात्वर्थः (३) ३९

अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः
संपन्नः (२) २४१, ३३५, ३६४

अभिहिते विहितं न भवति (२) ३९६
*अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते (१) २०५

अभ्यन्तरो हि समुदाये अवयवः (१) ५८,
३४०, (५) ५

*अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वम्
(३) २२, (६) २४७-२४८, २५०
(अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ।
प. शे.)

अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
प्रकारा भवन्ति (५) ४६५

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः (१) २६४ (२) २५३
(४) ४०७

अर्थतो व्यवस्था भवति (२) ३६३
अर्थनिमित्तक एव शब्दः (१) २८६

*अर्थवत आगमस्तद्वृणीभूतार्थवद्ग्रहणेन गृह्यते
(१) १९५ (यदागमास्तद्वृणीभूताः ० प. शे.)

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः (५) ७०, २२४
*अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् (१) १८२,
२१०, ४३१ (३) ५७, ९८ (४) ३१३,
३१४, ४४२ (५) ९३, १५२, ३४८,
३७३, ३८० (६) ६८, ४४८, ४६१

अलिङ्गमन्ययम् (१) ५४१
अलैवानर्थकेन तदन्तविधिः नान्येन अनर्थकेन
(१) ४५८

अवचनान्नोक्तविज्ञानात्सिद्धम् (१) ४२१
अवयवग्रहणात्सिद्धम् (१) ३१८

अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवति (२) ३३२
अवयवस्यानन्यत्वम् (६) ४५१

अवयवा एव (वाक्ये) अर्थवन्तो न समुदायः
(१) ५२८

अवयवार्थत्वात्समुदायार्थवत्त्वम् (१) ५२७
अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति
यं समुदायं योवयवो न व्याभिचरति
(२) ८१-८२

अवयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः (५) ११६
अविरविकन्यायः (४) १०२, १०७, १८७,

२५५, ३१८ (५) २५३-२५४
 असतश्च विवक्षा भवति (३) २४५
 असति संभवे बाधनं भवति (५) ११, १२
 ५००, ५०१ (६) ६०, ६२, १६९,
 २४२
 असरूपो बाधको वा बाधको भवति (३) १७७
 *असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (१) ६६, १३१,
 १३९, १४०, २४८, २९३, ३६०,
 ३६१, ३९७, ५४३ (२) १२३-१२४
 ३५४, ३३७ (३) १७, ८५, ११५
 (५) ६७, ९२, १०३, १३७, १४१,
 १४८, ३४६, ४७६ (६) २२७
 *अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन (तदादिग्रहणम्)
 (५) ४२ (स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न। प.शे.)
 अस्य गोर्द्धितीयेनार्थ इति गौरैवानीयते नाश्वो
 न गर्दभः (२) ४११, ५०९
 आकृतिः प्रत्येकं परिसमाप्यते (२) २२९,
 (४) ४०५
 आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते (२) २२९ (४)
 ४०५
 आगमा अविद्यमानवद्भवान्ति (३) १५-१७
 आगमा अनुदात्ता भवन्ति (३) १३-१५
 आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते
 (६) ३६४
 आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवति (१) १७५
 आम्रान् पृष्ठः कोविदारानाचष्टे (१) ५३६
 आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः (१) ३१
 आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनव-
 स्थितेषु प्रत्ययेषु (६) २२९
 आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति (४) ४४९
 आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः (५) ३८०
 आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति (१) १०५
 इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते (१)
 १०१, १०२, २४१, २७७, २७९,
 ३९० (२) ५०, ३००, ४१६ (३)
 २६२, २६१, २८५ (४) १०२
 इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते (१) १०२
 इतरेतराश्रयत्व उक्तम्—सिद्धं तु नित्यशब्द-

त्वात् (१) १०२, १५८
 उक्तार्थानामप्रयोगः (१) ५५१, ५७६,
 ५८३, ५८५ (२) २०४, २५४ (३)
 ५० (६) ३९०
 उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते
 (२) २०४, (६) ३९०
 *उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि (१)
 ३९४ (५) २०९ (६) १३, १०६,
 १९४, २३१, ३८१, ३८२, ४४१
 उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुते
 प्रत्ययलक्षणं भवति (१) ४१३
 उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुते प्रत्य-
 यलक्षणं न भवति (६) ४१६
 *उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणम् (६)
 ३३६ (उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न
 तदन्तग्रहणम्। प. शे.)
 उत्पद्यन्ते अव्ययेभ्यः स्वादयः (२) १५२ (२)
 ५१३-५१४
 उत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेधः (१) ११८
 उत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति (१)
 ११२
 उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः (५) ८८
 *उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्लीयसी (२)
 २०५, ४०७, ४१४, ४२२ (३) ५७
 *उभयगतिरिह भवति (१) २०९, २१०
 उभयत आश्रये नान्तादिवत् (४) ७६ (५)
 ९९, १२१, १२६, (६) ७५, १८९
 ३४३
 उभयतस्पाशा रज्जुः (५) ९६, ९७
 उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते (५) ४३०, ४४०,
 ४४९
 उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते (६) ४७४
 *उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः (१)
 ४२५ (उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्।
 प. शे.)
 उभयवचनाः संख्याशब्दाः (२) ३९९
 उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते (६) ३४०
 *एकदेशविकृतमन्यवत् (भवति षष्ठीनिर्दिष्टत्वे)

- (१) ३३९ (५) ९९, ४८८ (६) ४५९, ४६७
 *एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति (४)
 ४८, (५) १४९
 एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति (४) १९४
 *एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्या-
 स्तृतीयस्याश्च न भवति (३) १०५
 एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवत् (१) ४७३ (३)
 १७१, (५) ४५, ६९, ७७ (६) १८७,
 १८८
 एकादेशस्वरोन्तरङ्गः (६) ३२०, ३२५
 *एकान्तः अनुबन्धः (२) ३१ (एकान्ताः।प.शे.)
 कक्षया कक्ष्या निमातव्या (६) १०२
 कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति स्वार्थे भवन्ति
 (२) ३६२
 कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-
 क्रियाणां वा भवन्ति (२) ८८
 कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते। स यदा
 निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति
 (१) ४६३
 काचित्प्रस्तुतरा गतिर्भवति (शब्दावगमे)
 कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे (१)
 २६०
 कामचारश्च वर्तनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्
 (२) ७८
 कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवति (२) १७१
 *कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् (१) १४१, १४२,
 १७२, १७८ (२) ४९ (५) ४४, १९९,
 २४३ (६) ८७, ३१०, ३११, ३९३
 कालपरिमाणानां परिमाणेन ग्रहणं न (६) १८१
 *कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् (१) ४७८
 (५) १८० (पर्जन्यवत्क्षणप्रवृत्तिः। प.शे.)
 किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तकत्वात्सिद्धम् (१)
 १०२, १५८
 कील आह्वयमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति (खिल्यानें
 खिल्ला कादतां येतो) (२) ३३९
 कुम्भीधान्यन्यायः (२) २७
 कूपखानकन्यायः (१) २४
 कृत्स्नमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः (१)
 २०७, (२) ५७, १६८
 कृद्भिहितो भावो द्रव्यवद् भवति (२) ३५२
 (३) १२७, (४) २४, ४८७, ४८८
 कृद्भिहितो भावो द्रव्यवद् भवति क्रियावदपि
 (४) ४८९, (५) २८५
 *कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्
 (२) १९९ २९६, (४) ३७, ६१,
 (५) २६४ (६) ४३
 केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका
 भवन्ति (१) ४५१
 कैमर्थवयानियमो भवति (५) ४२५ (६) ११८,
 ४९०
 क्रियाप्रधानमाख्यातम् (४) ४५९
 क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो
 न भवन्ति (३) २९०
 क्वास्ताः क्व निपतिताः (१) ४७९
 कौ लुप्तं न स्थानिवत् (१) ३७५
 क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन
 गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन (५) १२०
 *गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
 प्राक् सुबुत्पत्तेः (२) ३५२, ३५३
 (४) ३८, ५९ (६) ४८०
 गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्—अर्थिनश्च राजानो
 हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति
 (२) ४३६
 *गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः (१) १९४
 गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते
 (४) ३३२
 गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि
 भवन्ति (१) ५५५ (२) ३३८, ३६१,
 ३७८
 गुणस्यैकस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वादेकवचनं
 भवति (४) ३३३
 गुरुवद् गुरुपुत्रः (१) ३३२, ३३३, ३३४,
 ३३८
 गौयूथवदाधिकाराः (३) १९४
 *गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रतिपत्तिः (अर्थाश्रय

- एतद् भवति शब्दाश्रयं शब्दमात्रे भवति) तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति (१) २३३, २३४,
(१) १८७ (२) २१७, २१८ (६) ४५८ ५२१, ५४७ (१) १७३, (४) २४०,
*ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः ३३९
प्रतिषिध्यते (४) २६, २७, २८, ३५, तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् (१) ३८७, ४७१
३११, ३६३, ३९४, ४२३ तुल्यजातीयस्य नियमः (१) ३०५, ४७५
धादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृत्वाः प्रतिषेधः ५३१ (५) १११
(सौनागवचन) (५) ३३१ दण्डिन्यायः (६) ३८८
छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति (निरङ्कुशाः कवयः) दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति
(२) १२१ सत्यपि संभवे बाधनं भवति (१) २८७,
छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति (१) ९२ (५) १३, २४८, ५०१, (६) ६३,
जातिरनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमा- २४२
प्यते (१) ५८९ दृश्यते हि अतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः (१)
जातेर्युक्तवद्भावा न भवति (१) ५५४ ५३५-५३६
ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति (२) १६६ दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवति (१)
तक्रकौण्डिन्यायः (दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां ३३४
तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे बाधनं दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति (१) १४३, ३०६
भवति) (३) ५२, (५) २२, ११०, १११,
तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न ४८१
भवति (३) २७५ देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते
*तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं न यदि देवदत्तो ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयेत
(३) ३३, (४) ३९, १७० (५) ३७९ (२) १४८
तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते (१) ४५०- देव्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते (४) ४४४
४५१ (२) १३९-१४० दैवरक्ताः किंशुकाः (३) १३९
तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् (४) ११४ द्रव्यप्रधानं नाम (४) ४५९
तद्वितेषु सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा (३) द्रव्याकृत्योरव्यतिरेकः (२) ३००
१७३ द्वयो रक्तयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते,
*तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणम् (६) ५१ (२) २२०, २२१
(तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । प. शे.) द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः (५) २२६,
तस्मै भ्राष्ट्रे तिलाः क्षिता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ति ३१८, ३२९
(१) ३०७ द्विगता अपि हेतवो भवन्ति (१) ३१, (६)
*ताच्छीलिके णे अणूकृतानि भवन्ति (५) ३१६
५०५ द्विर्वदं सुबदं भवति (५) २४३
*ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न द्विर्वचनाद् ह्रस्वत्वे बलीयः (६) २२४
भवन्ति (३) २७५, २७६, २८० धातुपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् (५) १६८,
(ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति । १८७
प. शे.) *धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति (६)
तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं भवति (४) ४९६ १६६

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्

(६) १६६, १८४, ३४५

धात्वादस्थश्च विवृतः (१) ३७

न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलः प्रत्ययः

(१) ५६७

न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति

(न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति)

(२) २१२, (५) ८१

न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति (५)

१८०

न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति

(३) ९४, (४) ७२, ३१५

न च भिक्षुकाः सन्तीती स्थाल्यो नाधि-

श्रीयन्ते (४) १३

न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते (१) २५३

(४) १३, (५) ४७

न च रुदिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते (३) १२१

न च विकृतिः प्रकृतिः गृह्णाति (५) ५०

न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति (१) ५०

न चान्यार्थः प्रकृतमन्यार्थः भवति (न हि

गोधा सर्पन्ती सर्वणादहिर्भवति) (१)

२१२ (२) ५३

न चापवादविषये उत्सर्गोभिनविशते (२)

४४०, ५२१, (३) १८, ११९, (५)

२०५, २२५

न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति

(५) ३१५, (६) ३२९

न चैकयोगे अनुवृत्तिर्भवति (५) ५२

नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थः निवर्तयति (२) ३३९

नञा असमर्थसमासो भवति (३) २२९

*नजिवयुक्तमन्यसहशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः

(३) ४८, २९८, (५) ७०, १०५,

१८९, ३१९ (६) ४२

न धातोः प्रश्लक्षसंज्ञा भवति (१) ५२६

न प्रश्लक्षसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवति (१) १७५,

१९०

न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवति (१) २४६

न योगे योगोऽसिद्धः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्

(६) ४२६

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः (५) २३९,

(६) ३४१

न लादेशेषु वासरूपो भवति (३) १७६

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्...असिद्धं बहिरङ्ग-

मन्तरङ्गे (५) १३०, १३७, १४१,

१४२, १४८, १७२, १७९, १८५,

२३७, २५६ (६) २३-२४, ८१,

९६, १६४, २२९, ३२०, ३४७,

३६१, ४०८, ४०९, ४२९, ४७२

(असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । प. शे.)

नष्टाश्चदग्धरथन्यायः (१) ३१३, ३१४

न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति (४) ४९६

न सिच्यन्तरङ्गं भवति (१) १२७

न हि काको वाचयत इत्यधिकारा निवर्तन्ते

(४) २३६, २५८, (६) ३८५

न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति

(द्रव्येष्वेतत्स्यात्) (२) ५३, (५) ८१, ८२

न हि दोषाणां लक्षणमस्ति (१) २५३

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते

(१) २५३, (५) ४७

न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते (१) ४७७

(५) १८०

न हि वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते (५) ५४,

४२२

न हि शब्दकृतेन नाम अर्थेन भवितव्यम्, अर्थ-

कृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् (२) २३४,

४४४

न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति

निर्देशः (२) १४९

न ह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्त्यस्य प्रादुर्भावो भवति

(१) ३६४

न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति (५) ४३५

न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा

विशेषणम् (२) २०

*नाजानन्तये बहिर्द्वप्रकृतिः (२) १२४

*नानर्थक्येनान्यविधिरनभ्यासविकारे (१) ४१८

नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति (५) १२

*नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वम् (२) ३३, ३३१
 *नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् (२) ३३
 *नानुबन्धकृतमसारूप्यम् (२) ३३, ३(१७७)
 *नान्तर्रीयकत्वाद् (लिङ्गवचनानां) निर्देशः
 क्रियते (१) ५१६, (४) ११५ (सूत्रे
 लिङ्गवचनमतन्त्रम् । प. शे.)
 नान्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् (२) १५, ३६७
 नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः (१) ३६४
 नापवादे उत्सर्गकृतं भवति (१) ३४३,
 (३) ९३
 नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्यथा
 द्रव्येषु (१) ६२
 निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति
 (३) १
 निमित्तस्वरान्निमित्तस्वरो बलीयान् (२) २५९
 *निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (१) २९२,
 ३००, ३२४, (५) ४५, १०४,
 ३८४, ४५५, ४७२-४७५, ४८२
 (६) १, ४८, ३४०
 *नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विवचनस्य किं तर्हि
 निमित्तम् (१) ७१ (कार्यमनुभवन् हि
 कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते । प. शे.)
 नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति (५) ३८
 नैकमुदाहरणमेकाग्रहणं प्रयोजयति (६) १४१
 नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति (६) ८९
 नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति (५) २२१
 नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति (१) १७८,
 २५५ (३) १३४
 नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवति (१) ३२०
 नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् (१) २५७,
 ४११, (२) ५७, १४७
 पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा (५) १८७
 *पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च (१)
 ४५५
 परार्थाभिधानं वृत्तिः (२) २३८
 पर्याप्तौ ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय
 (शितावकल भाताची परीक्षा) (२) १५७
 पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते (३) ९२

पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते (२) ३३७, ३७७
 पुनःप्रवृत्तिरपि (शास्त्रस्य) दृष्टा (१) ४७७
 *पुनःप्रसङ्गविशानात्सिद्धम् (२) ११३-११४
 (५) ४३८ (६) ४८, ५४, ६२, ७७, ७८,
 ९६, २२८, २३०
 *पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते
 नोत्तरान् (१) २३० (३) १२० (३)
 २०३, ३१२ (४) ७०, २५९, २६०,
 २७० (५) १३८, १६०, ५०२ (६)
 १५७, ४६८
 पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन (२)
 ३५२, (५) १८७, (६) ३०३
 पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण
 (उपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्) (२)
 ३५२ (५) १८७, १८८, (६) २०३,
 ३०४
 *पूर्वं स्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः (२)
 ४४०, ५२१ (३) १८, ११९, २६२ (४)
 १०३, (५) २० २२०, २२५
 पूर्वत्रासिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्ग-
 लक्षणभावार्थं च (आभीयविषये) (६)
 ३१३
 *पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विवचने (६) २६३
 पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् (१) ३७६ (६) ३५
 पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः (अभावादुत्तरस्य)
 (५) ४१४ (६) ३११
 *पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं भवति, नैकादेशः (५)
 १२७ (पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्त-
 रङ्गोपेकादेशो न । प. शे.)
 *प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोभिनिविशते
 (२) ५२१ (३) १७, ११९, २६२ (४)
 १०३ (५) २०५, २२५
 प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति
 (१) २२९
 प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा (१)
 ५३०
 *प्रकृतिवदनुकरणं भवति (१) ५० (६)
 ३६४, ३६५

माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते (१) १३१

यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति (२) १९१, २०३, (५) १४०, २८३, (६) ३०४, ३०५, ३०६, ४५१, ४५९, ४८३

यत् नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र ह्यन्तरेणापि...न प्रयुज्यते (३) ६७

*यत्रानेकविधमान्तर्त्ये तत्र स्थानत आन्तर्त्ये वलीयः (१) ३८

यत्तोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति (२) २३३ (४) ७१

यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्व-पदेन समस्यते (प्रातिपदिकग्रहणे० इत्यस्या अनावश्यकत्वम्) (२) ३१९

ययैव चानुपूर्व्या अर्थानां प्रादुर्भावस्तयैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् (१) ३६१

यथालक्षणमप्रयुक्ते (१) २१७ (२) ४८१ (५) ३७४, ३८४

*यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् (१) १७४

यश्चोभयोर्दोषो भवति न तमेकश्चोद्यो भवति (५) २६

यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्ययेङ्गं भवति (१) ३९१

*यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे (५) ३५५ (६) २५

यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शकनोत्यसौ ततोऽन्यद् व्यपदेशम् (१) ३६७

*यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनिव्यम् (३) २०६ (५) ७२, २९५ ३६३

यस्य हि गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तद-भिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् (४) ४४१, ४७७

यं विधिं प्रति उपदेशोनर्थकः स विधिर्वाच्यते (४) २८१, (५) ३५१, (६) २१, ४८, ३७९

यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोगः (इत्येष पक्षो न्याय्यः) (१) ५८५

यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावः तावत्येव पूर्वस्य निघातः (४) २६२

युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति (२) ४९८

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति (१) १४६-२२२, २३०, (५) २१०, ३४५, ५०३ (६) १३१, ३७८, ४६७

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि (कार्यं भवति) (६) १०१, १८७, १९८, २२३, २५२, ४३०

येनैवावयवकार्यं तेनैव समुदायकार्यमपि भवति (२) २६७

येषामवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषा-मनर्थकाः (१) ७७

योगापेक्षं ज्ञापकम् (१) २१५ (४) ३५२

यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते-सावन्यतरतो व्यपदेशम् (१) ३१९, ३६८

यो द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेक्ष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति (५) १२१

रूपोष्मणां सवर्णा न सन्ति (१) ७१

*लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् (१) १८२, १९२, २३१, ३४५,

(२) ४०७, (३) १३८, २२२, (४) ५०१, (५) १५३, १६७, २५१,

३३२, ४०६, ४३२ (६) २२, ६८, ४४, १९५, २००, २१८, २८८, ४१२

लघ्वर्थे संज्ञाकरणम् (१) २११, २२७

लघ्वनुकर्षणन्यायः (१) ५२

लिङ्गमाशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य (२) ३८८ ४६९, (४) ४६०, ४९९, ५००, (६) २७९

लुक्लुपः सर्वादेशा भवन्ति (१) ३९५

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्णयम् (४) ४६३

लोपादाद् बलीयान् (५) ३८९
 वण्टरण्डान्यायः (सटवाईला नाहीं नवरा आणि
 म्हसोवाला नाहीं बायको) (३) ३००
 वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवति (१) १८४, ५२०
 *वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् (१) ३८०,
 (३) ८१, (४) १०४ (५) ९१, ४१०
 (६) ३४४
 वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ताः
 (६) १९६, ४७०
 *वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति (२) १३५
 (सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते । प. शे.)
 वाक्यं वक्तव्यधीनं हि (१) ३६५
 *वार्णादाङ्गं बलीयो भवति (३) २०६ (५)
 ३७
 *विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् (२) ५१, ७२
 विचित्रास्तद्धितवृत्तयः (२) ७०, ४७९ (५)
 १५४
 विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति (४)
 ४०७, (५) २०३, (६) ४०३
 विभक्तिस्वरान्स्वरो बलीयान् (५) २०३
 *विभक्तौ लिङ्गाविशिष्टग्रहणं न (४) ८, (५)
 ४७७, (६) ७-९, ४०३
 *विभाषा समासान्तो भवति (५) २९६
 (समासान्तविधिरानित्यः । प. शे.)
 विवक्षातः सामान्यविशेषौ प्रकल्पेते (१)
 ४२२
 वृक्षः प्रचलन् सहाययवैः प्रचलति (५) ५
 वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति (१)
 ५९७
 व्यञ्जनानि नटभार्यावद् भवन्ति (५) १३
 *व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्ये भवति (१) २७
 १६०, २००-२२० (५) १, २, ७०
 १७६, ४५८ (व्यपदेशिवदेकस्मिन् । प. शे.)
 *व्यपदेशिवद्भावः अप्रातिपदिकेन (१) ४५३-
 ४५४ (४) २७-२८
 व्यपदेशिवद्भावोऽर्थवता (१) ३१९ (अर्थवता
 व्यपदेशिवद्भावः । प. शे.)
 *व्यपदेशिवद्भावो भवति (२) ४९१, (३)

२६३, (६) ५४ (व्यवस्थितविभाषयापि
 कार्याणि क्रियन्ते । प. शे.)
 *व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणं
 (१) ८९, १०६, ३०० (२) ३२, ३२२
 (६) २२
 शङ्खपयोदृष्टान्तः (२) २०४
 शत्रादेशः श्यनादयो भवन्ति (३) १३३
 *शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः (२) ५१७
 ५२०, (५) ४७३, (६) २२५, ३२२
 शब्दाश्रयं शब्दमात्रे भवति (६) ४५८
 शब्दे असंभवादर्थे कार्ये विशास्यते (३) २३२,
 २४८
 शालिपलालन्यायः (४) ११५
 शाल्यर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते ताम्यश्च पानीयं पीयते
 (५) ८१
 शास्त्रं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नाव-
 तिष्ठते (१) १२४
 संदेहे नियमः (१) २९७
 *संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य
 (१) १९७, २१५, २४७ (२) ५११,
 (३) १०१ (६) १५७, १५८, २२०,
 ३१५
 *संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः
 (४) ५४, ३३५, (५) ४९२
 *संप्रसारणाश्रयं बलीयः (५) ५२ (संप्रसारणं
 तदाश्रयं च कार्यं बलवत् । प. शे.)
 संवन्धमनुवर्तिष्यते (१) ११२ (२) ४२९,
 ४८०
 संवन्धिशब्दाश्च संवन्धिनमाक्षिपन्ति संवन्धि-
 शब्दैर्वा तुल्यम् (१) ४४६
 सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं
 भवति (२) ४३२
 *सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव (१)
 ३४८, ३४९ (२) ११३-११४, ४३२
 (५) ३३०, ३६७, ४३८ (६) ३१, ४८,
 ६७
 सति प्रयोजने न शापकं भवति (१) ३७
 सतिशिष्टस्वरो बलीयान् भवति (५) २०१

सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुक्स्वरं न
बाधते (३) २३१

सतोऽविवक्षा भवति असतश्च विवक्षा भवति
(२) १६२, ४४२, ४५४ (३) २४५

सतो हि कार्येणः कार्येण भवितव्यम् (१) १७१,
(५) १०९

सत्यपि संभवे बाधनं भवति (१) २८७ (६)
६२, १६९, २४२ (अन्तरङ्गादप्यप-
वादो बलीयान् । प. शे.)

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति (४)
४६९

समानमीहमानानां चार्थीयानां च केचिदर्थ-
वृज्यन्तेऽपरे न । न हि कश्चिदर्थवान् (३)
२५९

समानाधिकरणानां सर्वत्रैव वृत्तिर्न (३) ३७
समानाश्रयो लुक् अलुका बाध्यते (४) २२९
समानैर्ये केवलं विग्रहभेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च
प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च कर्मोपपदस्तत्र भवति
(३) २०४

समानैर्ये केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति
बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवति (२) २८०
समानैर्ये शास्त्रान्वितः अशास्त्रान्वितस्य निवर्तको
भवति (१) ४७

समासप्रत्ययविधौ तदन्तप्रतिषेधः (१) ४४८,
४५३

समासे शाकलं न भवति (५) २६६
*समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः (१) १०३, १५०
(२) २६९, ४३६ (५) ८, ९, १०,
२१ (६) २६४, ४४०, ४७४ (कचित्
समुदायेपि । प. शे.)

समुदाये वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते (२) ३४०,
३७१ (४) ३४८

सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते (२) ३३९
सर्व एव तादृिताः सापेक्षाद् भवन्ति (४) ३६४
सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्निकरणस्यैव ग्रहणम्
(२) ५०९

सर्वनाम च सामान्यवाचि (१) ४२२
सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः (२) ३७६

(४) ४३७

सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः
शक्य आस्थातुम् (५) ३०६

सर्वेषु सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते
(१) १९९

*सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति (१) ५६२
(२) ३८७, ४६८

सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न
प्रयुज्यते (अगुरुकुलपुलादीनाम्) (२) ३३१
(३) ३८, ४१

सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन (३) ३८
*सांप्रतिकामावे भूतपूर्वगतिः (५) २२०

सानुबन्धकस्यादेशे इत्कार्यं न भवति (२) ४८७
साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो
विशिनिष्टि (५) १८७, (६) ३०४

साधनापेक्षाणि (क्रियापदे) द्विवचनबहुवचनानि
न क्रियापेक्षाणि (१) ५७६

सापेक्षमसमर्थं भवति (२) २२९, २३१,
२५०, ३५७, ३२८, ३४४, ३४५,
३४६, ३४८, ४५२ (३) १६८
(४) ३५९, ४०४, ४०५

*सामान्यातिदेशे विशेषानातिदेशः (१) ३३६
(५) ३४५

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु (४) ११५
सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उषितानां प्रातरुत्थाय
प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं संबन्धो
भवति एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम (२)
३७०

सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद् भवन्ति
(३) १४१-१४४

साहचर्यात्ताच्छब्दम् (४) ३४१, ४००
सिति शाकलं न (१) ४०९

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् (१) १०२, २७९,
३९० (२) ३०१

सिद्धिः प्लुतः स्वरसंधिषु (१) १७१, (५) १७१
सिद्धे विधिरारम्भमात्रः अन्तरेणाप्येवकारं
नियमार्थो भवति (२) ३५४, (४) ४५५,
(५) २७३

सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्यो भवति

(१) ११०, (५) ६३, ११२ (६) १२, १५९

सूत्रशाटकन्यायः (२) ५०

सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः

प्रतिषेधविषय आरभ्यते (६) १३१

स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टावादयः

(२) ३६२

*स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिर्भवति (४) २६

(स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न । प. शे.)

*स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः (३) १४

(६) ३२१, ३२२, ३२४

*स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (१) ३२१,

३२२, ३६१, ५०३ (५) २३१, २४४,

२४५ (६) ३१९

स्वरविधौ संघातः कार्यो भवति (५) २३१

स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति

(५) २३२

स्वरा भेदकाः (१) १०४

खामाविकमेतदलिङ्गताऽसंख्यता वा (१) २४१

(२) ३७८

*स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानि

(४) ४६१, ४६७, ४८६, ४९०

(कचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते । प. शे.)

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते

(४) ४५८, ४६१, ४६६, ४७२, ४७६,

४९६, ४९०

स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति

(१) २२९

*हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (५) २४३,

२४५, २४६

ह्रस्वप्रकरणादुच्चरं स्थानिवद्भावो न भवति

(६) २२६

महाभाष्यामध्ये न दिलेल्या, परंतु महाभाष्यावरून ध्वनित होणाऱ्या,
परिभाषेन्दुशेखरामध्ये दिलेल्या परिभाषा.

[कंसांत दिलेले आंकडे परिभाषेन्दुशेखरांतील अनुक्रमांकाचे आहेत.]

अकृतन्यूहाः पाणिनीयाः (५६)
अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् (९३.४)
अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण
वाध्यते (६५)
अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः
(१२२)
अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्ध्वलीयसी (९८)
आगमशाल्त्रमनित्यम् (९३.२)
आतिदेशिकमनित्यम् (९३.६)
उपसंजनविध्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजात-
निमित्तमप्युत्सर्गे बाधते (६४)
अकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा
निवृत्तिः (१७)
औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम्
(१२०.२)
कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्ततया नाश्रीयते
(१०)
क्लृप्तुदुत्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति (६८)
क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता (४६)
क्वचिदपवादाविषयेप्युत्सर्गोभेनिविशते (५८)
क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति (१२०.१)
गणकार्यमनित्यम् (९३.३)
चानुकृष्टं नोत्तरत्र (७८)
ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र (११६)
नञ्वाटितमनित्यम् (९३.५)
पदगौरवाद् योगविभागो गरीयान् (१२१)

परान्नित्यं बलवत् (४२)
पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते
(११५)
पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः
(३८)
प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् (९१)
प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् (९३.९)
प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः (२४)
यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्य-
नित्यम् (४८)
योगविभागादिष्टसिद्धिः (११४)
लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः (४५)
लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति (६९)
लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य (९०)
विधौ परिभाषोपपत्तिष्ठते नानुवादे (९३.१०)
शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चा-
नित्यत्वम् (४४)
क्षिप्ता शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रै-
काज्ग्रहणं चैव षड्वैतानि न यङ्लुकि ॥
(१२०.३)
श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलवान् (१०४)
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् (९३.१)
सर्वविधिभ्यो लोपविधिरङ्गविधिश्च बलवान्
(९३.७.८)
सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्
(१०३)

परिशिष्ट ३

महत्त्वाचे शब्द

() अशा कंसांतील आंकडे १ ते ६ भागांचे आहेत व बाहेरील आंकडे त्यांतील पृष्ठांचे आहेत.

[] अशा कंसांतील आंकडे शब्दाचे निरनिराळे अर्थ दाखविण्याकरितां आहेत. भाष्यामध्ये ज्या स्थळी शब्द आढळतात त्यांपैकी फक्त कांहींच स्थळे दिली आहेत.

अकथित क्रियेनें अविवक्षित कर्मकारक
(२) १५४ इ०

अक्ष [१] गाडीचा कणा [२] खेळण्याचा फासा
[३] वेहडा. (१) ५९७

अङ्ग [१] पूर्वेकडील एका देशाचें नांव (अङ्गाः)
(४) १८४.

[२] प्रत्यय जिच्याहून केला जातो ती
प्रकृति (२) १३६-१४४

अतिदेश एका धर्मावर दुसऱ्या पदार्थावरील
धर्माची कल्पना (१) २१०

अद्यतनी वर्तमानकालाला पूर्वधैयाकरणांनीं
दिलेली संज्ञा (२) ४६३, (५) ४६४

अधिकरण अर्थाचें अथवा धर्माचें स्थानभूत
द्रव्य (२) ४४२ इ०

अधिकरणाचे तीन प्रकार (५) १०५

अधिकार अष्टाध्यायी सूत्रपाठामध्ये पुढे पठन
केलेल्या सूत्रांपैकी विवक्षित मर्यादेपर्यंत
अनुवृत्त होणारे सूत्र किंवा सूत्राचा भाग
(१) २९८, (२) ४२, (४) ९२.

अधिकाराचे तीन प्रकार (१) २९८ (२)
४२, ४५ (४) ९२

आधिकार्थवचन अर्थवादवाक्य (२) २८५

अनभिधान सूत्रानें सिद्ध होत असतांनाही
शिष्टांनीं केलेल्या प्रयोगांत न आढळणारा
घट्ट (२) ३३६, ४२०, (३) २४४, (४)
३३७, ३४०, ३५८, ३८६

अनंतरया विचारगणीवरील दोषाचा एक

प्रकार (२) २३७ (५) १८५

अनिर्देश अगमक निर्देश (२) ३६

अनुदेश अतिदेश (१) ३३७, ४०१

अनुवृत्ति [१] पुढील सूत्रांत अध्याहार (१)
११२, २८२, ५०३ इ०

[२] अनुकरण (१) ३८, ४३९

अनुपंग उपधेचा 'न'कार (१) २८८

अन्तरंग ज्यास्ती जवळचा या अर्थाचा पारि-
भाषिक शब्द (१) ३६१ (४) ३९२,
३९३ इ०

अन्वाख्यान पूर्वोक्त्या शास्त्रकारांनीं सांगित-
लेल्या गोष्टीचें पुनः कथन (१) ५०९ (२)
२३६, २३८ इ०

अन्वाचय अप्रधान अथवा आनुषङ्गिक वस्तू
(६) २२०

अन्वादेश पूर्वी प्रस्तुत असलेल्या पदार्थाचा
पुनः निर्देश (२) ४७७ इ०

अपकर्ष मागील सूत्रांत पुढील सूत्रांतील
पदाचा अध्याहार (४) ३२१

अपवर्ग कार्यसमाप्ति (२) ४०९

अपशब्द सूत्रांनीं सिद्ध न होणारे शब्द (१)
४७-५० (२) ४५१ इ०

अप्रतिषेध अनर्थक प्रतिषेध (१) १४५,
२१७

अभिजन वाटवडिलांचा देश (४) २४४

अभ्यावृत्ति आवृत्ति. (४) ४८७, ४८८

अयानय पासेसंगट्यांच्या खेळांतील एक

व्यवहार (४) ३७०
 अयोगवाह माहेश्वर सूत्रांत निर्दिष्ट न केलेले
 अनुस्वार विसर्ग वगैरे वर्ण (१) ७१ इ०
 अवग्रह दोन पदांचा एकामागून एक असा
 उच्चार करितांना मध्ये थोडेसे विरामयुक्त
 उच्चारण (५) २३९, ३५७
 अचयवषष्ठी संवाधित वस्तूचा अचयव दाख-
 विणारी षष्ठी विभक्ति (१) २००, (६)
 ४४१
 अविकटोरण एक प्रकारचा राजप्राह्म कर
 (५) ३०४
 अन्यय लिङ्गविभक्तिप्रत्यय ज्यांच्या पुढें
 आढळून येत नाहीत अशा शब्दांच्या
 प्रकाराला दिलेली महासंज्ञा (१) २४१-
 २४४ इ०
 अन्यर्थाभाव समासाच्या एका प्रकाराला
 दिलेली महासंज्ञा (२) २७० इ०
 अष्टाध्यायी पाणिनीच्या आठ अध्याय अस-
 लेल्या सूत्रग्रंथाला दिलेली संज्ञा (५) ३५९
 असमर्थसमास परस्परार्शी एकार्थीभाव संबंध
 किंवा व्यपेक्षा संबंध नसलेल्या पदांचा
 समास (१) २५७ इ०
 अस्यवामीयम् 'अस्य वाम' या शब्दांनीं
 आरंभ होणाऱ्या आम्नायाच्या एका
 भागाला दिलेली संज्ञा (४) ३९४, ३९५
 आकृति जाति (१) १५, १६ इ०
 आगम प्रकृतीच्या अथवा प्रत्ययाच्या मूळ
 स्वरूपाला अवयव म्हणून जोडण्यांत
 आलेला अशा कल्पनेनें युक्त वर्ण
 अथवा अक्षर (१) २८१-२८३ इ०
 आनन्तर्य शास्त्रकृत अथवा संनिपातकृत
 निकट संनिध्य. (६) ४०७
 आपिशल आपिशलि वैयाकरणांनीं सांगि-
 तलेलें एक वृद्धिविकल्परूप कार्य (१)
 २६-२७
 आपिशला आपिशलिकृत व्याकरणाचें अध्य-
 यन करणारी स्त्री. (४) ३६
 आम्नायशब्द वैदिक शब्द (४) ३९५

आरात् वाहीक देशांतील एक गांव (४) २०५
 आर्यधातुका धातूला लागणाऱ्या एक
 प्रकारच्या प्रत्ययांना पूर्ववैयाकरणांनीं
 दिलेली संज्ञा (२) ४८४
 आर्यावत पूर्वस कालकवन, दक्षिणस पारियात्र
 पर्वत, पश्चिमस आदर्श पर्वत व उत्तरस
 हिमालय अशा सीमा असलेला भारताचा
 भाग (२) ४६५ (५) ३५९
 आळूनविशीर्ण वाळूसारखें निसटून जाणें
 (६) २५९
 आवपन धान्यसंचयाचें एक साधन (४) २२
 आहोपुरुषिका अहमन्यता, मीपणा (६) १४०
 इत् प्रातिपदिकें अथवा प्रत्यय सांगतेवेळीं
 फक्त उच्चारणसौलभ्याकरितां किंवा
 विशिष्ट कार्यासाठीं खूण म्हणून जोडलेला
 वर्ण किंवा अक्षर (२) १७ इ०
 इतरेतरयोग परस्परार्थ्या अपेक्षेनें पदांचा
 एकमेकांशीं संबंध (२) ३८६
 इतरेतराश्रयता-अर्थप्रतिपादनाचे वेळीं दोन
 कार्यांचे बाबतींत आढळणारा परस्परालम्बन
 या स्वरूपाचा दोष (१) १०१ (६) ८६ इ०
 इषेत्यक 'इषे त्वा' शब्द ज्यामध्ये आहेत
 तो अनुवाक (२) १८
 इष्टि इष्ट विधान (२) ३२५ इ०
 इष्टिज्ञ शास्त्रकारांना कोणते प्रयोग इष्ट आहेत
 तें जाणणारा (२) ३९२
 उत्तरक चांगलें विरजलेलें दर्ही (२) २८७
 उत्पात साधारणतः अशुभसूचक एकदम धडून
 आलेली गोष्ट अथवा प्रसंग (४) ३२२
 उदात्त ऊर्ध्वस्थानीं स्वराचें (आघातयुक्त)
 उच्चारण (१) ५०४, ५०९ इ०
 उद्देश [१] प्रत्यक्ष कथन [२] उपदेश
 (२) १७-१८
 उद्धत् उंच प्रदेश (४) ३५१
 उन्मान [१] उंचीचें मान; [२] कांठ्यानें पदार्थ
 उंच उचलून त्याचें मापन (४) ३०८
 उपचार विसर्गाला झालेला सकार (१) २५३,
 (४) १०

उपजन आगम, ज्यास्त आलेला वर्ण किंवा
अक्षर (१) ७९
उपदेश [१] खुणेने सांगणे [२] उद्देश (२)
१७, २१ (४) ८८ इ०
उपदेशिवद्भाव-मूल उपदेशांतच सांगितला
आहे असे मानणे. (५) १७७, १८७,
२११, ३३६ (६) ११, ४०, ८१, ८२,
१११, १६४
उपसर्ग धातूची विशेष क्रिया दाखविण्या-
करिता धातूला जोडला जाणारा शब्द
(२) ७ इ०
उपसर्जन दुसऱ्या शब्दाला गुणीभूत शब्द
(१) ५२२ इ०
उष्ट्रका एक प्रकारचे माठे भांडे (४) २२
ऊह (१) प्रकृतिविपरिणाम अथवा विभक्ति-
विपरिणाम (१) २-३
एकवद्भाव अनेक पदार्थ एक आहेत अशी
कल्पना (५) २९८ इ०
एकश्रुति उदात्त वगैरे स्वरांनी रहित उच्चारण
(५) ५०६ इ०
ऐणीक भारद्वाज देशांतील एक गोत्रनांव
(४) २१९
औत्तरार्ध एकवार एक या रीतीने वस्तूची
स्थिति (२) २९८
कर्तृव्यक्रियक ज्या धातूची क्रिया कर्त्यावर
राहते असे धातू (१) २७० (२) ८८
कर्तृव्यभावक ज्या धातूचा भाव कर्त्यावर
राहतो ते धातू (१) २७०, (२) ८८
कर्मप्रवचनीय कर्माने वाचक नग्नरी द्वितीया
विभक्तीतील पदार्था संबंध व विशिष्ट
गुण आख्या क्रिया दाखविणारे प्र परा वगैरे
निपात (२) २००
कर्मव्यक्रियक-ज्या धातूची क्रिया कर्मावर
दिगुत येते असे धातू (१) २७० (२) ८८
कर्मव्यभावक-ज्यांना भाव कर्मावर राहतो
ते धातू (१) २७० (२) ८८
कन्यार ओदनामृत उत्तरेकडील एका देशाचे
नांव (१) २७४, २७५

काकुद् शब्द उच्चारतांना मुखांतील ज्या
भागाकडे जीभ फिरविली जाते तो भाग
(१) १०
काठक एक वेदभाग (४) ८
कार राजप्राह्म कर (५) ३०३, ३०४
कारक क्रिया घडवून आणणारे पदार्थ
(२) १५३-१५५
कार्यविपरिणाम बुद्धेविपरिणाम (कार्या=
बुद्धि) (१) ३४२
काल मूर्त पदार्थांची वाढ व न्हास समजण्याचे
दिवस रात्र वगैरे कारण (२) ३३६
कालक काळा चंद्रा अंगावर असलेला मनुष्य
(१) ५०६
काशकृत्स्ना काशकृत्स्न मुनींनी रचिलेल्या
ग्रंथाचे अध्ययन करणारी स्त्री (४) २६७
काशकृत्स्नी काशकृत्स्न मुनींनी रचिलेली
संहिता, मीमांसा वगैरे (४) २६७
काशिकोसलीय एका देशाचे नांव (४) १८१
कास्तीर वाहीक देशांतील एक गांव (४)
२०६
कृतनाम कृत्यनाम, अवश्यकर्तव्यवाचक शब्द
(४) ३०२
कौपीन [१] विहिरीत टाकण्याला योग्य वाईट
वस्तू [२] विहिरीत उतरण्यास योग्य वस्तू
'कूपावतरणमर्हति कौपीनम्' (४) ३७२
क्रिया कारकांची विशिष्ट प्रकारची प्रवृत्ति
(३) २३९, २४९ (४) ४४०
क्षौद्रकमालवी धुद्रकमालव देशांतील सेना
(छोटामालव्यांतील सैन्याची तुकडी) (४)
१८३
खदिर पांढऱ्या फांद्याचे लहान पानाच व
वरची साल शुष्क असलेले खैराचे शाख
(१) २८३
खरकुटी [१] न्हाव्याची धोपटी [२] न्हाव्याची
होपटी (४) १७
गान्धार उत्तरेकडील एका देशाचे नांव;
मंदारार जवळील प्रदेश (४) १८४
गुण [१] अयय [२] मोल्यवान् पदार्थ [३]

अप्रधान [४] उत्तम आचार [५] उत्तम
संस्कार [६] पदार्थांचा धर्म (४) ५५-५६,
३५३-३५६
गुरुलघुता लाघवगौरव लक्षांत घेऊन ग्रंथ
लिहिण्याची पद्धति; लाघवगौरवविचार
(१) ९९
गोत्राद्ययव लोकामध्ये कुलाला पडलेले गोत्रा-
सारखे नांव (४) ८८
गोनर्दीय-आधुनिक वैयाकरणांचे मताने भाष्य-
कारांचे नांव (१) २०२ (३) १६९
ग्राम ज्या ठिकाणी ब्राह्मण व शेतकरी लोक
मुख्यत्वाने राहतात असे लहानसे वसतिस्थान
(२) ४६५ (६) १७९-१८०
घोष ज्या ठिकाणी गवळी लोक मुख्यत्वाने
राहतात असे वसतिस्थान (२) ४६५
चक्रक स्पष्टीकरण देतांना फिरून मूळपदावर
येणे या प्रकारचा निरूपणदोष (३) १६४
(५) १८५, ४१६
चम यज्ञवेदाचा चमक म्हणून लोकांमध्ये
प्रसिद्ध असलेला विभाग (४) ३८७
चर्करीत पौनःपुन्यार्थी सांगितलेल्या यङ्-
लुगन्त शब्दप्रयोगाची संज्ञा (५) २२
चपाल एक यज्ञोपयोगी पदार्थ; खांब्याच्या
खालचे अथवा बरील लाकडी वेष्टन (१) ९५
चक्रीयित यङ्प्रत्ययान्त शब्दप्रयोग (४) ८५
जाति [१] वस्तूवर कायमचा राहणारा धर्म
[२] जन्मतःच प्राप्त झालेला वृद्धि व
ज्हास न होणारा द्रव्यावरील धर्म (४)
३६, ५९, ७२-७३, ४४७ इ०
जालूक श्लोकांचा एक प्रकार (४) २४७
जितवरी वाराणसी नगरीला व्यापारी लोकांनी
दिलेली संज्ञा (४) २४३
तणि संज्ञा व वेद (२) ४९०
तन्त्र [१] कोष्टाने आडवे उभे पसरलेले
सुताचे धागे [२] प्राधान्य. (२) १८४
[३] चिवक्षित गोष्ट (२) ३८९, (३)
२९६
तितउ चाळण (१) ८

त्रिक तिघांचा समुदाय (४) ३२५
त्रिगर्त एका देशाचे नांव (५) २५६
त्रिघिष्टव्यक [१] तीन लांकडे एकमेकांना
जोडून केलेले तिकाटणे. (१) १०२
[२] संन्यासी लोकांचा दंड. (२) २४३
त्रैशब्दम् तीन प्रकारचे शब्द (३) ११७,
(४) १०१, १८६, २९९
दाशतय दहा मण्डले असलेली ऋग्वेदसंहिता
(२) १४१
दाशरूप्य वाहीक देशांतील एका गांवाचे नांव
(४) २०६
दीर्घसत्र पुष्कळ दिवस चालणारा यज्ञ (१)
२१
देश्य प्रचारांत असलेले शब्द (४) ४४४
दैवासुर देव व असुर यांचे वैर (४) २५३
द्रव्य गुण बदललेले तरी गुणांचा आश्रयीभूत
कायम राहणारा पदार्थ (४) २४, ३५३-
३५५
द्वेष्ट्य अनिष्ट गोष्ट, चुकीचा अर्थ (४) ४३३,
३८ इ०
द्वैयोग्य दोनच सूत्रांचा उपयोग (४) ३१९
धातु क्रियावाचक शब्द (२) ४ इ०
धान्य प्रीणन व पोषण करणारे पदार्थ.
शेतांत पिकणारे व्रीहि, यव, जोंधळे,
बाजरी, गहू ही पांच मुख्य व तुरी,
हरभरा, वगैरे इतर ११ मिळून सोळा व
शणधान्य धरून सतरा धान्ये जुन्या ग्रंथांत
निर्दिष्ट केलेली आढळतात (४) ३६९
नगर मोठी लोकसंख्या असलेला गांव (२)
४६५
नपुंसक व्यामध्ये स्त्रीचिन्ह व पुरुषचिन्ह
ही दोनही नसतात असा पदार्थ (४) १६
नान्तर्रीयकत्व नाइलाज; आवश्यक गोष्ट
(१) ५१६
नापुंसक नपुंसक (४) १७
नित्य [१] कायमचा अचल (पदार्थ) (१)
१४, १५, १६ इ० [२] पुनः पुनः दिसून
येणारा (पदार्थ) (६) २६५

- नित्यप्रत्यय विग्रहानें दाखवतां न येणारे
समासान्त वगैरे प्रत्यय (४) ४८४
- नित्यसमास ज्याचा स्वपद विग्रह होत नाही
असा समास (२) ३५३
- निपातन सामान्य विधानानंतर केलेले शब्दांचें
विशेष विधान. (१) २२०, २२२ इ.
- निमान विक्रेय वस्तूची किंमत (४) ३८६
- निमेय विक्रेय वस्तू (४) ३८६
- निरवसित यज्ञकर्मापासून बहिष्कृत (२)
२४६-४६६
- निर्वृत्ति तयार होणे (१) २७७
- निर्द्वास न्हस्व आदेश (१) ३७८, ३८०
(४) ४२५
- निर्लीनक पुरें विरजलेले ताक (२) २८७
- निवास सांप्रतचा स्वतः राहण्याचा देश
(४) २८६
- निश्चयणी शिडी (२) २८६
- पञ्चकारुकी सुतार सोनार इत्यादि पांच
प्रकारचे कारागीर (१) २९५
- पण्यकम्बल विकण्याकरितां ठेवलेला कांबळा
अथवा शाल (५) २६१
- पराङ्गवद्भाव पुढील शब्दांचा अवयव होणे
(३) ५०
- परिभाषा सूत्रार्थव्यवस्थेला उपयुक्त नियम
(२) ४३ इ०
- परिमाण सर्व वाजूंनीं इयत्ता दाखविणारें
मान (४) ३०८
- परोक्षा लुप्त्या वैयाकरणांनीं परोक्षभूतकालाला
दिलेली संज्ञा (१) ४८५
- पर्युदास तो नव्हे पण त्यासारखा या अर्थानें
केलेला निषेध (१) २५६, ४७२
(५) ३१३, ५०४ (६) २०८, २०९,
४९७ इ०
- पातानप्रस्थ वाढीक देशांतील हल्लीं पठाण-
कोट नावानें प्रसिद्ध असलेले एक गांव
(४) २१२
- पाद [१] चरण [२] किरण [३] चतुर्यांश
(१) ५९७
- पारिपद सभांमध्ये चर्चा केलें जाणारें शास्त्र
(२) ३१५
- पार्श्वक आडमार्गानें मिळविण्याचा प्रयत्न
करणारा (४) ३९८
- पार्षद [१] प्रातिशाख्यकार [२] विद्वान्
लोकांची सभा (१) ४४, २९५
- पुण्ड्र एका देशाचें नांव (४) १८४
- पुण्याहवाचन दिवस शुभ जाण्याविषयी
प्रार्थना (६) ३४६
- पुरुषारम्भ मुद्दाम केलेले विधान (१) ३३४
- पुष्कलक गन्धमृग, कस्तूरीमृग (२) ४३१
- पुष्पक ज्याच्या डोळ्यामध्ये फूल पडलें आहे
असा मनुष्य (१) ५०६
- पैपलादक ऋक्समुदायात्मक एक वेदभाग
(४) ८
- पौतन्य शुद्धत्व (४) २२
- प्रक्रम ऊर, कण्ठ, शिरस् इत्यादि वाणीच्या
उच्चारणाचीं स्थाने (१) ५०५
- प्रजन प्रसव, अपत्य (४) ८८, ११६
- प्रणव ऋचेच्या पादाच्या शेवटच्या अक्षराला
पुढील अवशिष्ट भागासकट सांगितलेला
तीन मात्रांचा 'ओ'कार किंवा 'औ'कार
(६) ३९५
- प्रतिविधान दुसऱ्याला उपयोग होईल असें
वर्तन (३) ७२
- प्रत्यक्षकारि साक्षात् शिष्य (४) २४७
- प्रत्यभिवाद नमस्कार करणाऱ्याला दिलें
जाणारें आशीर्वचन (१) ६
- प्रत्यापत्ति मूल स्वरूपाची प्राप्ति (४) ५३
(६) ५०२
- प्रत्यारम्भ मुद्दाम उद्देशून केलेला विधि (६)
१३९, १४०
- प्रमाण पदार्थाची लांबी दाखविणारें मान
(४) ३०८
- प्रसङ्ग प्रत्यक्ष योग नसतांना मनांत येणे (१)
३९३
- प्रसज्यप्रतिषेध प्राप्त झालेल्याचा निषेध (१)
२६०, ४६६, ४७६ (५) ५१३ इ०

प्रसव प्रवृत्ति (१) ५९४ (४) १९-२०
 प्रसारण संप्रसारण (१) १२९
 प्रसित आसक्त (२) ४३४
 प्राय लोक (५) ३०६
 प्रायभव नेहमी नसणारा, बहुत करून अस-
 णारा (४) २३३
 प्रेक्षापूर्वकारी विचारशील मनुष्य (२) १६०
 बर्कर बकरा (१) ५९८
 वर्धुर बाभुळीचें झाड (१) २८३
 बहुव्रीहिवद्भाव बहुव्रीहि समासाप्रमाणें
 समजणें (६) २७३
 ब्राह्मण्य गौरवर्ण, सदाचार, कृष्णकेश इत्यादि
 ब्राह्मण चिन्हे (४) ३४७
 भारद्वाज [१] भरद्वाज ऋषींनी सांगितलेला
 विशिष्ट विधि (६) १३८
 [२] उत्तरेकडील एका देशाचें नांव (४)
 २१९
 भाव होत असलेली क्रिया (२) ११
 भाविनी (संज्ञा) पुढें होणारी अपेक्षित (संज्ञा)
 (१) २७९
 भाषितपुंस्क पुंल्लिङ्गबोधक (५) ३१२,
 (६) ७१
 भूतपूर्वगति पूर्वीचें अस्तित्व विचारांत घेऊन
 प्रवृत्ति (५) २२१, (६) २०७
 भ्राज (श्लोक) कात्यायनानें केलेले म्हणून
 समजण्यांत आलेले श्लोक (१) ५
 भूकुंडल स्त्रीविषधारी नट (४) १७
 मद्र एका उत्तरेकडील प्रांताचें नांव (४)
 ४४६
 मन्दक जरा विरजलेले दही (२) २८७
 महानात्री एक प्रकारचा ऋक्समूह (४) ३४१
 माथैतिक ताक व दही विकणारा (६) १९३
 माथुरी (वृत्ति) मथुरा नगरीमध्ये माथुरानें
 रचिलेली अथवा सांगितलेली वृत्ति (४)
 २४७
 माष (१) मासा (तोलण्याचें मान) [२]
 उडीद (१) ५९७
 मुक्तसंशय खात्रीनें, निःसंशय (४) २३३

मौज वाहीक देशाच्या जवळ असलेलें एक
 गांव (४) २१५
 मौदक ऋक्समुदायात्मक एक वेदभाग
 (४) ८
 मौनिचित्ती मुनिचितानें वसाविलेली नगरी
 (४) ७५
 याज्ञा यज्ञकर्म चालू असतां म्हटले जाणारे
 विशिष्ट मन्त्र (६) ३९५
 योगविभाग इष्टसिद्धीकरतां सुचविलेला
 सूत्राचा विभाग (१) १२२, १८०,
 १८८, २१६, २२३, २३५, ३९३,
 ४११, (२) १४६, १९०, २६९,
 २७०, २८४, ४१८, ४३७, ४४९,
 (३) ११९, १३१, १४४, १४५,
 १५८, १५९, २०८ (४) ४२७
 (५) २६२, २६३, ३०४, ३८१,
 ३८९, ४१३, ४२९, ४२९, ४३५,
 ४४३, ४८० (६) ९, २०, १०५,
 ११३, ११४, १६७, २१७, २१९,
 २२०, २४१, ३१८, ३४८, ३५७,
 ३९६, ४१५, ४५२, ४५४, इ.
 युक्तवद्भाव प्रत्ययाचा लोप झाला असतांनाही
 प्रकृतीच्या अर्थाला अनुसरून लिङ्गवचन-
 रूप कार्य करणें (१) ५५२
 यूप यज्ञकर्मांतील एक पदार्थ (१) ९५
 योगाङ्ग सूत्राचा भाग म्हणून समजलेलें
 पद (२) २६९
 राजन्य राजघराण्यांतील पुरुष (४) १८४
 रीरिविधि अकड्ड, लोप, आनड्ड, रीड्ड आणि
 रिड्ड आदेश (१) ३१७
 रूपतर्क सुवर्णकार, सोनार (२) १८२
 रूपातिदेश पूर्वस्वरूपप्राप्ति (६) ८७, ८९,
 २५४
 लक्षण (१) जिच्यावरून एकादी गोष्ट
 वारंवार कळते अशी खूण (२) २०१,
 ४३२ [२] व्याकरणसूत्र (१) २७ इ०
 लौकिकवैदिक लोकांतील व वेदांतील प्रयोग
 (१) १८, ४७६

वङ्गाः वङ्ग देश, बंगालप्रदेश (४) १८४

वचन [१] सांगितले गेलेले (१) ५५१, ५५८

[२] संख्यावाचक प्रत्यय (२) ५५० इ०

वघ्निका कातळ्याची वादी (४) १७

वर्धितक भाताची रास (२) १६२

वस्न किंमत, मूल्य (१) २४२ (४) ३०९

वाक्य क्रियावाचक शब्द क्रियेचीं कारकें व कारकांची विशेषणें मिळून शब्दसमूह

(२) २४७

वाचोयुक्ति शब्दप्रयोग, बोलण्याचा प्रकार

(१) ५२७ (२) १०, (४) ४०४

वाडव कुणरवाडव वैयाकरणाचें नांव (६) ३९९

वार्ता उपयुक्त (१) ४२३

विनाम णत्व, णकारादेश (१) ६३

विप्रतिषेध दोन विरोधी कार्यांची एकदम

प्रवृत्ति (१) ११८ (२) १११-११४ इ.

विभाषा कार्यविकल्प या अर्थाची महासंज्ञा

(१) २६१ इ.

विहव्यसूक्त 'ममाग्ने वचो विहवेष्वस्तु०'

याने आरंभ होणारें ऋग्वेदसूक्त (२) २०९

वीप्सा द्रव्याचें गुण क्रिया वगैरेंशीं साकल्यानें संबन्धदर्शन (६) २६५

वृत्ति एका देशाचें नांव (४) २४६

वृत्ति दुसऱ्या शब्दाच्या अर्थाचें दुसऱ्या शब्दानें प्रतिपादन (२) २३८-४०

वृत्तिसूत्र ज्याच्यावर (कुणि वगैरे विद्वानांची)

वृत्ति आहे असें पाणिनीसूत्र (२) ३६६

वैयाकरणपाश निन्द्य अथवा कुत्सितवैयाकरण (४) ४४१

व्यञ्जन दुसऱ्याला अनुसरून भासमान होणारे क ख ग घ इत्यादि वर्ण (१) ५०४

व्यतिकर घोटाळा (२) ३६३

व्यपदेशिवद्भाव मुख्यार्थानें होणारी जी

कार्ये एका वर्णाला अथवा अक्षराला

होत नसतील तीं एकाला करणें.

(१) १९१, १९२, २०० (५) २६४

(६) ३५४, ४४४ इ०

व्यपकर्षविज्ञान अपवाद म्हणून समजणें

(६) २४२

व्यपवर्ग भिन्न रूपानें अथवा भेदानें ज्ञान

(३) १९०, (५) १८, १९, ९९

(६) ७५, १२३, १३४, १८९,

- ३४३ इ०

व्यवसित निश्चित उपदेश (२) २१

व्यवाय व्यवधान (१) ४२, १५४ इ०

व्याख्यान उदाहरणें व प्रत्युदाहरणें देऊन

तसेंच शब्दाध्याहार सांगून केलेले स्पष्टीकरण

(१) २५ (६) ४१९ इ०

व्याज जास्ती संख्या, वाढ ४१९

व्रात शरीरकष्टानें उपजीविका करणाऱ्यांचा

संघ (४) ३७२

श्रानोदेवीय 'श्रानोदेवी'ने आरंभ होणारें सूक्त

(२) १८, २२४

शकन्धुन्याय शकन्धु शब्दांतील संधीप्रमाणें

संधि समजणें. (६) ५१

शाकल (१) शाकल्य वैयाकरणांनीं सांगितलेले

इक् स्वराला ह्रस्वविधान (१) ४०९

(५) १०८, १०९, १७८, १८०,

२६५, २६६ (६) १७५, ४०१

[२] वाहीक देशांतील एका गांवाचें नांव

(४) २०६

शास्त्रातिदेश सूत्रानें सांगितलेल्या शास्त्राचा

अतिदेश (६) ८७ इ.

शिवपुर उदीच्य म्हणजे उत्तर वाजुल्या देशां-

तील एका गावाचें नांव (४) २०५

शिवभागवत भगवान् शिवाची भाक्ति

करणारा (४) ३९९

शिष्ट आर्यावर्तात राहणारा, निलोभी,

स्वभावतः सदाचारयुक्त विद्यासंपन्न मनुष्य

(५) ३५९

शेष कारकव्यतिरिक्त राहिलेले अर्थ (२) ४४२

शौवद्धान एका गांवाचें नांव (३) १७७

शौवादंपट्ट एक प्रकारचा मणि (६) १७७

श्रोत्रिय वेदाचें अध्ययन करणारा (४) ४४०,

४०१

पट्टिका साठ दिवसांत तयार होणारें शालि

वगैरे धान्य. (४) ३४०
 संक्रम कित् व डित् प्रत्यय; ज्याचे पूर्वी
 प्रकृतीला गुण होत नाही अशा प्रत्ययाला
 पूर्ववैयाकरणांनी दिलेली संशा (१) १२२
 संख्या (१) वस्तुवस्तूमधील भेद दाखविणारा
 परिमाणाहून निराळा धर्म (४) ३०८
 [२] व्याकरणशास्त्रांतील संशा (१) २०६,
 २०७ (४) ३०८ इ०
 संघुष्टक मोट ओढतांना त्रैलांचे गळ्यांत
 अडकविले जाणारे लाकडाचे कडे
 (१) ३०९
 संज्ञाकारिन् गोत्रपर्वतक मूल पुरुष; कुलांतील
 मूल पुरुष (४) १२४
 संच्यक्षर दोन स्वर मिळून झालेले ए ऐ ओ
 औ स्वर (६) ९८
 संप्रतिसत्ता वर्तमानकाली अस्तित्व (४) ४०३
 संप्रसारण य व र ल् या अंतस्थ वर्णांना
 होणारे इ उ ऋ लृ हे आदेश (१) २७७
 संभिन्नबुद्धि ज्याच्या बुद्धीचा घोंटाळा होतो
 व नीट समजून नसते असा मनुष्य (२) १६१
 संयोग [१] दोन अथवा अधिक व्यंजनांचे
 सानिध्य (१) १४७, १४८ इ०
 [२] अमुक केलें म्हणजे अमुक मिळतें
 अशा रीतीने मिळण्याचे साधन (४) ३२९
 संघाह लोकांचे लहानसें राहण्याचे वसतिस्थान
 (२) ४६५
 संस्त्यान पुंलिङ्गी शब्दांनी व्यक्त केलेल्या
 वस्तूंचे ठिकाणी आढळणारा धर्म
 ४ (१९-२०), १५४
 संस्त्याय वसतिस्थान (२) ५९४
 सक्त्तु निर्मळ करण्यास कठीण असें साद
 नांवाचे धान्य (१) ८
 सतिशिष्टस्वर शेवटीं प्राप्त होणारे उदात्त,
 अनुदात्त वगैरे स्वरकार्य (५) २४३ (६)
 १११ इ०
 सत्त्व [१] द्रव्य [२] सत्ता (१) १८९ इ०
 सत्सप्तमी 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' या

सूत्रानें सांगितलेली सप्तमी विभक्ति (६)
 ४४४
 समय शास्त्रकारांनी केलेला संकेत (२) ३९९
 (३) १७४
 समर्थ [१] एकार्थीभाव अथवा व्यपेक्षासंबंधानें
 युक्त २३३-४३ [२] संधिकार्य करून
 उच्चारलेला (शब्द) (४) ९१
 समवाय विशिष्ट काम करण्याकरितां जमलेली
 मंडळी (१) ३०९
 समांसमीना दर वर्षी प्रसवणारी गाय (४)
 ३७१
 समाज एकविचार करणारी सभा (१) ३०९
 समाश सहभोजन (१) ३०९
 समाहार (१) एका ठिकाणीं जुळविलेल्या वस्तू
 (२) २९८, २९९ [२] परस्परांच्या अपेक्षेनें
 अनेकांचा एकावर अन्वय (२) ३७९,
 ३८६ इ०
 समुच्चय परस्परांच्या अपेक्षेशिवाय अनेकांचा
 एकावर अन्वय (२) ३७९, ३८६ इ०
 सर्वनाम कोणत्याही नामाचे ऐवजीं प्रयोग
 केला जाणारा शब्द दाखविणारी व्याकरण
 शास्त्रांतील महासंज्ञा (१) २२० इ०
 [२] सामान्यरूप (५) ५०६
 सान्यासिक प्रत्यक्ष त्या ठिकाणीं उपयोगांत न
 येणारा सूत्रांत घातलेला शब्द (३) २४०
 (५) २५, (६) ७६
 साकेत अयोध्येजवळील प्रांताचे नांव (२)
 ६४
 सारस्वती (इष्टि) शब्दोच्चारणांत प्रमाद वडला
 असतां करावी लागणारी इष्टि (१) ९
 सुकोसला एका मोठ्या नगरीचे नांव (४)
 २३९
 सुह्य पूर्वैकडील एका प्रासिद्ध प्रांताचे नांव
 (४) १८४
 सूत्रभेद सूत्रांतील शब्दांची फिरवाफिरव व
 निराळी शब्दयोजना (४) २५८ (६) २३७,
 ४८३, ४९१ इ.

सैन्धव (१) सिन्धु देशांतील घोडा (१) २७४
 सौतंगमी एका नगरीचें नांव (४) ७५
 सौवीर एका देशाचें नांव (५) २५६
 सौसुक (१) वाहीक देशांतील एक गांव
 (४) २०६
 [२] भारद्वाज देशांतील एक गांव (४)
 २१९
 स्फ्य यज्ञांत उपयोगी पडणारी एक वस्तू

(१) ९५
 सुत्र पूर्वेकडील एक प्रसिद्ध शहर (२) ६४
 स्वर स्वतःच शोभणारे स्वतंत्र वर्ण (अ इ उ
 वगैरे) (१) ५०४
 स्वरूपाविधि ज्या शब्दाला सांगितला त्याच
 शब्दाला होणारा विधि (१) ३३४
 हैयंगवीन आदल्या दिवशी काढलेलें गाईचें
 दूध (४) ३७३

महत्त्वाचे शास्त्रसिद्धान्त

अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन
 केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः (१)
 ५१६, (२) ३९६, (४) ११५
 अवश्यमनभिधानं (शब्दानां) आश्रयितव्यम्
 (३) ६२
 इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभाव-
 तश्चैतद् भवति वाक्यं च वृत्तिश्च (४) ९०
 उक्तार्थानामप्रयोगः (१) ५५१, ५७६ इ.
 एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः (१) ५०
 क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अनुमानगम्या
 अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा
 गर्भो निर्लुठितः (३) २३९, २४९
 गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि
 भवन्ति (२) ३६१
 चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुण-
 शब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः
 (१) ४५

न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः
 प्रत्ययः (३) १७४
 न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये
 (१) ५२८
 नित्याः शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूट-
 स्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजन-
 विकारिभिः (१) ३३९
 महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः (१) २१
 वर्णशानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तेते ।
 तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लब्धर्थं चोपदिश्यते ॥
 (१) ९१
 व्याकरणं नाम इयमुत्तरा विद्या (१) ५०८
 शब्दप्रमाणका वयम् (१) २३, (२) २४४
 शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः (१) २३
 सर्ववेदपरिपदं हीदं शास्त्रम् (२) ३१५
 सापेक्षसमर्थं भवति (३) २८
 सिद्धः (नित्यः) शब्दार्थसंबन्धः (१) १३

विषयानुक्रमणी

भाग १ (अध्याय १ पाद १ आणि २)

भाग १-पृष्ठे

आन्हिक १-(पस्पशान्हिक-प्रस्तावना)
पृ. १-३२.

शब्दाचें स्वरूप	१- २
शब्दानुशासन शास्त्राची प्रयोजने	२-१०
शब्दानुशासन करण्याची पद्धति	११-१२
शब्दाचे दोन अर्थ-आकृति व द्रव्य	१३
शब्दनित्यत्वविचार	१३-१८
शब्दानुशासनाचा उद्देश	१८-१९
शब्दाचें अप्रयुक्तत्व	१९-२२
शब्दांच्या सत्रास उपयोगापासून पुण्यप्राप्ति	२२-२५
व्याकरण शब्दाचा अर्थ	२५-२८
वर्णांचा उपदेश व त्याची प्रयोजने	२८-३२

आन्हिक २-(प्रत्याहारान्हिक-
शिवसूत्रे) पृ. ३३-९१.

अकाराचा विवृत उपदेश	३३-४४
लृकाराच्या उपदेशाचें प्रयोजन	४४-४५
शब्दांचे जात्यादि प्रकार	४५
अपशब्द व अनुकरणशब्द	४६-५०
लृकाराच्या उपदेशाचें प्रत्याख्यान	५०-५२
संध्यक्षराचें स्वरूपविवेचन	५२-५८
वर्णावयवांचा स्वतंत्र वर्णत्वाभाव	५८-६७
माहेश्वर सूत्रांमध्ये ह या वर्णांच्या द्विरुच्चारणाचें प्रयोजन	६७-६९
हरयवद् उच्चारणाविषयी विवेचन	६९-७१
अयोगवाह वर्ण व त्यांचा माहेश्वर-सूत्रांमध्ये समावेश	७१-७५
वर्णांच्या अर्थवत्त्वाविषयी विवेचन	७५-८१
अनुब्रन्धांचा प्रत्याहारांत असमावेश	८१-८२
अन्तःस्थांचा अणु वर्णांमध्ये समावेश	८२-८५

भाग १-पृष्ठे

णकाराचा दोन वेळां अनुबन्ध म्हणून उपयोग	८५-८९
जमडणनम् व क्षमञ् हीं दोन सूत्रे	८९-९०
करण्याचें कारण	९१
अक्षर शब्दाचा अर्थ	९१
आन्हिक ३-(गुणवृद्धिसंज्ञान्हिक सू. १।१।१-३) पृ. ९२-१२९.	
वृद्धिरादैच् सूत्राचा वाक्यार्थ	९२-९९
तद्भावितपक्ष ९२	
आदेज्मातपक्ष ९२-९३	
संज्ञाधिकारपक्ष ९४-९७	
साध्वनुशासनपक्ष ९८	
प्रयोगनियमपक्ष ९८	
आदेशपक्ष ९८	
आगमपक्ष ९८-९९	
विशेषणविशेष्यभावपक्ष ९९	
संज्ञा ओळखण्याची साधने	९९-१०१
संज्ञा-शब्दांचें विवेचन	१०१-१०४
पूर्वाचार्यांच्या संज्ञा १०१	
इतरेतराश्रयदोषपरिहार १०१-१०२	
‘आद्’ येथील तकारसहित उच्चारण	१०४-१०७
‘इको गुणवृद्धी’ येथील इक्	
शब्दाची उपयुक्तता	१०८-१११
‘इको गुणवृद्धी’ सूत्राचा वाक्यार्थ १११-१२०	
संज्ञाविधानपक्ष १११-११२	
तच्छेषपक्ष ११३-११४	
तदपवादपक्ष ११५	
स्वतन्त्रपरिभाषापक्ष व त्याला क्रोष्ट्रीय वैयाकरणांची संमति ११७-११९	

भाग १-पृष्ठे

विप्रतिषेध शब्दाचा अर्थ	११८
पदोपस्थितिपक्ष	११९
वृद्धिशब्दाची उपयुक्तता	१२०-१२९
आन्हिक ४-(संयोगादिसंज्ञान्हिक	
सू. १।१।४-१०) पृ. १३०-१७०.	
‘न धातुलोप०’ सूत्रांतील ‘धातु’	
शब्दाचा उपयोग	१३०
‘आर्धधातुके’ पदाचा अन्वय	१३०-१३१
सूत्राच्या उदाहरणांचें परिगणन	१३१-१३५
सूत्रप्रत्याख्यान	१३५-१३७
‘कृति च’ या सूत्रानें इग्लक्षण	
गुणवृद्धीचा निषेध	१३८-१४४
‘दीधीवेवीटाम्’ सूत्राचें प्रत्याख्यान	१४५-१४७
‘हलोन्तराः संयोगः’ सूत्रांत ‘सह’	
शब्द घालण्याची आवश्यकता	१४७-१४८
संयोग संज्ञेचें विवेचन	१५०-१५५
अनुनासिक संज्ञेचें स्वरूप	१५५-१५८
सवर्ण संज्ञेचा विचार	१५८-१६६
आस्य व प्रयत्न शब्दांचा	
अर्थ	१५८-१६२
ऋ व ल यांचें सावर्ण्य	१६३-१६६
नाझलौ सूत्राचा वाक्यार्थ	१६६-१७०
आन्हिक ५-(प्रगृह्यादिसंज्ञान्हिक	
सू. १।१।११-२६) पृ. १७१-२१९.	
कार्यकालपक्ष व यथोद्देशपक्ष	१७१-१७४
‘इदूदे०’ सूत्राचे तीन वाक्यार्थ	१७४-१७७
अमी व अन् या टिकाणीं मकाराच्या	
अभिदात्यामुळे प्रथम संज्ञा	
होण्यास अट्टनण	१७७-१८२
प्रथमासंज्ञक निपात	१८३-१८९
‘इदूतो व गतमर्थे’ सूत्रांतील ‘अर्थे’	
शब्दाचा उपयोग	१८९-१९१
‘दा’ व ‘धा’ यांच्या स्वरूपांचें	
विवेचन	१९१-१९५
आगमाच्या स्वरूपाचें विवेचन	१९५-१९९
आदिपदान, अन्तपदान व	

भाग १-पृष्ठे

व्यपदेशिवद्भाव	१९९-२०४
घ संज्ञा	२०५-२०६
संख्या संज्ञेचें विवेचन	२०६-२१४
षट्संज्ञक शब्द	२१५-२१७
निष्ठासंज्ञक प्रत्यय	२१७-२१९
आन्हिक ६-(सर्वनामाव्ययादि- संज्ञान्हिक, सू. १।१।२७-४३) पृ. २२०-२७६.	
‘सर्वनाम’ शब्दाचें निपातनाचें साधुत्व	२२०
निपातन शब्दाची व्याख्या	२२०-२२२
सर्वनामसंज्ञेचें विवेचन	२२२-२२७
उभ व भवत् शब्दांना सर्वनाम	
संज्ञेचा उपयोग	२२७-२२९
‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ’	
सूत्राचें व्याख्यान	२२९-२३१
‘न बहुव्रीहौ’ सूत्राचें प्रत्याख्यान	२३२-२३४
‘तृतीयासमासे’ सूत्रांतील ‘समास’	
शब्दाचें प्रयोजन	२३४-२३५
‘पूर्वपरावर०’ सूत्रांत अवर वगैरे	
शब्द सर्वादि गणांमध्ये असूनही	
पुन्हां घालण्याचें प्रयोजन	२३५-२३६
गणपाठाची सूत्रपाठापूर्वी रचना	२३६
‘स्वमशाति०’ व ‘अन्तरं०’ या सूत्रांतील	
स्व व आख्या शब्दांचा	
उपयोग	२३७-२३८
स्व वगैरे अव्ययांचा निपातांमध्ये	
अंतर्भाव न करण्याचा हेतु	२३९-२४०
अव्ययसंज्ञेचें विवेचन व अव्ययांचें	
लिङ्गचचनरहितत्व	२४१-२४५
‘कुन्मेजन्तः’ सूत्राचा वाक्यार्थ	२४५-२४७
संनिपातपरिभाषा	२४७-२५३
अव्ययीभाव समासाला अव्यय-	
संज्ञा सांगण्याचा उपयोग	२५३-२५५
‘मुटनपुंसकत्व’ या सूत्रांतील अनपुंसक	
शब्दाचा पशुंदाद्यानें अर्थ	२५५-२५७
गिमाणा ही अर्थसंज्ञा	२५५-२७६

भाग १-पृष्ठे

अप्राप्तविभाषा २६५-२७२	
प्राप्तविभाषा २७२-२७३	
उभयत्रविभाषा २७३-२७६	
आन्हिक ७-(आगमादेशादिव्य- वस्थाहिक सू. १।१।४५-५५) पृ. २७७-३३१	
संप्रसारणसंज्ञेच विवेचन २७७-२८०	
वाक्यसंप्रसारणपक्ष २७८-२७९	
वर्णसंप्रसारणपक्ष २७९-२८०	
आगमाच्या स्वरूपाचें विवेचन २८०-२८६	
मित् आगमाचें स्वरूपकथन २८६-२९३	
‘एच इग्रस्वादेशे’ सूत्राची उप- युक्तता २९३-२९५	
स्थानेयोगा षष्ठी २९६-३००	
अधिकाराचे तीन प्रकार २९८	
निर्दिश्यमानपरिभाषेची अना- वश्यकता ३००	
‘स्थानेन्तरतमः’ सूत्राच्या अर्थान्ते विवेचन व सूत्रप्रत्याख्यान ३०१-३१४	
‘उरण् रपरः’ सूत्राचा अर्थ ३१४-३२५	
नियमपक्ष ३१४-३१७	
रपरपक्ष ३१७-३२०	
‘र’ या आदेशाविषयी पूर्वात्त- वद्भावपक्ष, परान्तवद्भावपक्ष व अभक्तपक्ष ३२१-३२५	
‘अलोन्त्यस्य’ सूत्राचें विवेचन ३२६-३२७	
परिशेषपक्ष व अनुसंहारपक्ष ३२७	
तातड् आदेशाचें सर्वादेशत्व ३२८	
‘अनेकाल्शित्सर्वस्य’ या सूत्राचें प्रयोजन ३२८-३३१	
आन्हिक ८-(स्थानिवद्भावान्हिक सू. १।१।५६-५९) पृ. ३३२-३८९	
स्थानिवद्भावस्वरूप ३३२-३३५	
‘स्थानिवत्’ सूत्राचें प्रत्याख्यान ३३३-३३५	

भाग १-पृष्ठे

अल्विधिविवेचन ३३५-३३९	
भारद्वाजीय वैयाकरणांनी सांगित- लेला ‘एकदेशविकृत०’ न्याय ३४०-३४१	
स्थानिवद्भाव व शब्दनित्यत्व यामधील विरोध व परिहार ३४१-३४३	
स्थानिवद्भावनिषेधस्थलें ३४४-३५०	
‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ’ सूत्राचा अर्थ व प्रयोजन ३५१-३७२	
शास्त्रासिद्धत्वपक्ष ३६३-३६५	
‘न पदान्त०’ सूत्रानें	
स्थानिवद्भावाचा प्रतिषेध ३७२-३८३	
सूत्रांतील पदांच्या अर्थान्ते विवेचन ३७२-३७८	
त्रिपदांतील कार्याविषयी स्थानि- वद्भावनिषेध ३८१-३८३	
‘द्विवचनेचि’ सूत्राचा अर्थ ३८३-३८९	
रूपस्थानिवद्भावपक्ष ३८४-३८५	
द्विवचन शब्दाचा अर्थ ३८५-३८७	
सूत्राची उदाहरणे ३८८-३८९	
आन्हिक ९-(परिभाषासूत्रान्हिक सू. १।१।६०-७५) पृ. ३९०-४६३	
‘अदर्शन’ शब्दाच्या अर्थान्ते लोपसंज्ञा; लोप व शब्द- नित्यत्व यांतील विरोधपरिहार ३९०-३९२	
‘प्रत्ययस्य लुक्लुपः’ सूत्राचा अर्थ व प्रत्ययस्य या शब्दाचा उपयोग ३९२-३९६	
प्रत्ययलक्षणाचें स्वरूपविवेचन ३९७-४०२	
प्रत्ययलक्षणाची उपयुक्तता व उदाहरणे ४०३-४०६	
अङ्गकार्याचे बाबतीत प्रत्ययलक्षणाचा निषेध ४०६-४१६	
टिसंज्ञा ४१७	
‘नानर्थके अलोन्त्यविधिः०’ या वार्तिकवचनानाचें प्रयोजन ४१८-४२१	
‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ व	

भाग १-पृष्ठे

‘तस्मादित्युत्तरस्य’ या परिभाषा- सूत्राच्च विवेचन	४२१-४३०
‘निर्दिष्ट’ शब्दाच्चै स्वारस्य	४२३
‘उभयनिर्देशे विप्रतिवेधात् पञ्चमीनिर्देशः बलीयान्’ वार्तिकवचन	४२५
‘स्वं रूपं शब्दस्य०’ या सूत्राच्चा अर्थ व स्वारस्य	४३१-४३५
‘अणुदित्०’ या सूत्राची उपयुक्तता	४३५-४४०
वार्तिककारांनी केलेले सूत्रप्रत्या- ख्यान	४४०-४४१
‘तपरस्तत्कालस्य’ यांतील तत्काल शब्दाच्या उपयुक्ततेचें विवेचन	४४२
सूत्र विध्यर्थ किंवा नियमार्थ याविषयी विवेचन	४४२-४४३
शब्दाचें उच्चारण (ध्वनि व स्फोट)	४४३-४४५
प्रत्याहाराचें स्वरूप	४४५-४४६
तदन्ताविधि	४४६-४४८
तदन्ताविधीचीं प्रतिषेधस्थले	४४८-४५१
तदन्ताविधीचीं उदाहरणे	४५१-४५९
‘वृद्ध’ संज्ञा	४५९-४६३
आन्धिक १०-(इत्किदतिदे- शान्धिक सू. १।३।१-४४, पृ. ४६४-५२५)	
दित् व कित् यांच्या अर्थाचें विवेचन	४६४-४६७
संघप्रतिपादनपक्ष	४६४
आदेशविधानपक्ष	४६४-४६५
संज्ञाकरणपक्ष	४६५
अतिदेशपक्ष	४६५-४६६
दित् व कित् निरनिराळे अतिदेश कारणाने कारण	४६७-४७१
शास्त्रात्मकमिति नांतील सार्य- भाष्यक शब्दाने प्रयोजन	४७१-४७२
भक्ति शब्दागिणी विवेचन	४७२-४७३
कदम्ब भाष्येच्या टिकांनी गुणाच्या	

भाग १-पृष्ठे

पूर्वी विप्रतिषेधानें कित्त्व	४७३-४७४
‘इन्धिभवतिभ्यां च’ सूत्राचें प्रत्याख्यान	४७४-४७५
‘मृडमृध०’ सूत्राचें विध्यर्थत्व व नियमार्थत्व	४७५-४७६
सन् प्रत्ययाचें कित्त्व	४७६-४८१
‘लिङ्सिचा०’ सूत्राच्या अर्थाचें विवेचन	४८१-४८४
न क्वा सेद् सूत्राचें प्रत्याख्यान	४८५-४८८
कित्वविकल्प	४८८-४९१
ह्रस्व दीर्घ व प्लुत संज्ञा	४९१-४९८
‘अचश्च’ परिभाषासूत्राच्चा अर्थ	४९८-५०२
अलोन्यशेषपक्ष	४९८-४९९
अलोन्यापवादपक्ष	५००-५०१
पदोपस्थितिपक्ष	५०१
उदात्त अनुदात्त व स्वरित स्वर	५०२-५१२
व्यंजनांच्या स्वरयुक्त उच्चारणा- विषयी विवेचन	५०३-५०४
उच्च व नीच या शब्दांच्या अर्थ	५०४-५०५
एकश्रुति स्वर	५१२-५१७
अष्टक प्रत्यय	५१७-५२०
कर्मधारय संज्ञा व सामाना- धिकरण्य शब्दाच्चा अर्थ	५२०-५२१
उपसर्जन संज्ञा	५२१-५२५
आन्धिक ११-(प्रातिपदिक- संज्ञान्धिक सू. १।१।४५-६३). पृ. ५२६-५६३	
प्रातिपदिकसंज्ञेचें विवेचन	५२६-५४०
वाक्यार्थांला प्रातिपदिक संज्ञेचा निषेध	५२८-५२९
प्रकृतिप्रत्ययांचें पृथगर्थवत्त्व	५३२-५३४
वर्णांचें अनर्थकत्व	५३५-५३६
निपातांना प्रातिपदिकसंज्ञा	५३६-५३७

भाग १-पृष्ठे

अप्रत्यय शब्दाचा अर्थ	
५३७-५४०	
अर्थयुक्त शब्दसमूहांपैकी	
समासालाच प्रातिपदिक-	
संज्ञा ५४०	
नपुंसकलिंगी प्रातिपदिकाला	
ह्रस्वत्व ५४०	
अव्ययान्यासबंधी लिंगसंख्या-	
विचार	५४१-५४२
उपसर्जनह्रस्वत्व	५४३-५५०
युक्तवद्भाव	५५०-५५५
युक्तवद्भावाची अनावश्यकता	५५५-५५६
‘ज्यात्याख्यायाम्’ या सूत्रानें	
सांगितलेला बहुवचनविधि	५५६-५५७
बहुवचनत्वातिदेशाची अपवादस्थलें	
व सूत्रप्रत्याख्यान	५५७-५५९
‘अस्मदो द्वयोश्च’, ‘फल्गुनी०’	
‘छन्दसि पुनर्वखोः०’ व विशा-	

भाग १-पृष्ठे

खयोश्च या सूत्राचें प्रत्याख्यान	५५९-५६३
आन्हिक १२-(एकशेषान्हिक	
सू. १।२।६४-७३)	
पृ. ५६४-६०९	
एकशेष शब्दाचा अर्थ	५६४-५६६
एकशेष शब्दाच्या अर्थाविषयी	
भिन्न भिन्न मतें व त्यावर	
दोष	५६७-५७८
सिद्धातपक्ष	५७८-५८२
एकशेषाची अनावश्यकता	५८२-५८६
अभिधानाचें स्वाभाविकत्व	५८६
वाजप्यायनाचा जातिपक्ष	५८६-५९०
व्याडीचा द्रव्याभिधानपक्ष	५९०-५९२
लिङ्गवचनाविषयी विचार	५९२-५९४
शास्त्रीय लिंगकल्पना	५९४-५९५
जातिपक्षाी लिंगवचनसिद्धि	५९५-५९८
एकशेषाची उदाहरणे	५९८-६०९

भाग २ (अध्याय १ पाद ३ व ४; अध्याय २ संपूर्ण)

भाग २-पृष्ठे

आन्हिक १३-(धातुलक्षणा-	
न्हिक सू. १।३।१-१२) पृ.	
१-४७	
‘भूवादयो धातवः’ येथें भूव्	
शब्दांतील वकाराचें भंगलार्थत्व	१
धातुपाठाचें पृथगस्तित्व	२
धातुसंज्ञेचें विवेचन	२-१७
क्रियावचनो धातुः या व्याख्ये-	
चा विचार ४-८	
भाववचनो धातुः या व्याख्ये-	
चा विचार ९-१३	
क्रिया शब्दाची व्याख्या १४	
सहा भावविकारांचें निरूपण १४-१६	
धातुपाठाचें प्रयोजन १६-१७	

भाग २-पृष्ठे

उद्देश व उपदेश संज्ञांचा अर्थ	१७-२१
इत्संज्ञाविवेचन	२१-३४
‘हलन्त्यम्’ सूत्राचा अर्थ २१-२४	
इत्-संज्ञक वर्ण व अक्षरें २४-२८	
इत् संज्ञेचे उपयोग २८-३२	
यथासंख्यविधि	३४-४२
संख्यासाम्य हें शब्दानें किंवा	
अर्थानें व्याख्याचें याविषयी	
विवेचन ३६-४१	
उभयपक्षाी दोषविवेचन व	
व्याख्यानानें परिहार ४१-४२	
अधिकारसंज्ञा	४२-४७
व्याख्यानानें अधिकार-मर्या-	
देचा निश्चय ४३-४५	
‘स्वरितेनाधिकारः’ या सूत्राची	

भाग २-पृष्ठे

तीन प्रयोजने ४५-४७

आन्हिक १४ (आत्मनेपदपर-
स्मैपदान्हिक सू. १।३।१२-
९३) पृ. ४८-९६

आत्मनेपदविधि

४८-७६

‘अनुदात्तङितः०’ सूत्राच्या अर्था-
विषयी विधिपक्ष व नियम-
पक्ष ४९-५७

नियमपक्षांतील प्रत्ययनियमपक्ष
व प्रकृतिनियमपक्ष ५१-५७

भावकर्म व कर्मव्यतिहार या
अर्थी केलेल्या लकाराला
आत्मनेपद आदेश ५७-६०

विशिष्ट उपसर्गांनी युक्त विश्,
जि, दा, क्रीड्, कृ, ह्, स्या,
तप्, हन्, इत्यादि विशिष्ट
धातूंहून आत्मनेपदप्रत्यय
६०-७२

उपसर्गांच्या निमित्ताने धातू-
हून आत्मनेपद प्रत्यय
करतांना येणाऱ्या अद्
आगमाचे व्यवधानाविषयी
विचार ७३-७६

सन्नत धातूंहून होणारे आत्मनेपद-
प्रत्यय व परस्मैपद प्रत्यय

७६-८३

‘पूर्ववत्सन्ः’ या सूत्रांत कार्याति-
देश घ्यावयाचा किंवा निमि-
त्तातिदेश घ्यावयाचा या-
विषयी विचार ८०-८१

आम् विकरणाच्या पुढे कृजाचा
अनुप्रयोग

८३-८४

‘णेरणौ०’ सूत्राच्या अर्थाचे विवरण
व कर्मवद्भावापेक्षां प्रस्तुत सूत्राचे
वैशिष्ट्य

८५-८८

‘स्वरितङितः’ या सूत्राने उभय-
पदविधि

८९-९०

भाग २-पृष्ठे

९१-९६

परस्मैपदविधि

विशिष्ट उपसर्गांनी युक्त कृ,
क्षिप्, वद्, मृष्, रम्
वगैरे धातूंहून परस्मैपद
प्रत्यय ९१-९४

आन्हिक १५ (विप्रतिषेधान्हिक
सू. १।४।१-२) पृ. ९७-१२७

एकसंज्ञाविधि

९७-१११

‘आकडारादेका संज्ञा’ या ऐवजी
‘प्राकडारात् परं कार्यम्’
या पाठाचे विवेचन ९७-
१०८

‘आ कडारादेका संज्ञा’ सूत्राचा
उपयोग १०८-१११

सूत्रविप्रतिषेधविचार १११-१२७

विप्रतिषेध शब्दाचा अर्थ
१११-११२

विप्रतिषेध आल्यास व्यवस्था
११३-११४

अङ्गाधिकारामध्ये पूर्वविप्रति-
षेधाने व्यवस्था ११४

वार्तिककारांनी प्रतिपादन
केलेले अन्तरङ्गबलीयस्त्व
११५-१२३

‘असिद्धे बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्ग-
लक्षणे’ या परिभाषेची सिद्धि
व उपयुक्तता १२३-१२७

‘नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृतिः’
या अन्तरंगपरिभाषेच्या
अपवादरूप परिभाषेची
सिद्धि व उपयोग १२४

आन्हिक १६ (नद्यादिसंज्ञान्हिक
सू. १।४।३-२२) पृ. १२८-
१५२.

नदीसंज्ञा

१२८-१३५

भाग २-पृष्ठे

‘यू स्याख्यौ नदी’ या सूत्रां-
तील ‘यू’ व ‘स्याख्यौ’
या शब्दांचे प्रयोजन
१२८-१३२

वृत्तीत सांपडण्यापूर्वी नित्य-
स्त्रीलिङ्गी असलेल्या शब्दां-
ना वृत्तीनंतर नदीसंज्ञेचा
वार्तिककारमताने विधि
१३३-१३४

वृत्तीपूर्वी किंवा वृत्तीनंतर
इयङ् अथवा उवङ्
ज्यांना होतो अज्ञा
इकारान्त व ईकारान्त
शब्दांना स्त्रीलिङ्गीच नदी-
संज्ञा १३५

अङ्गसंज्ञा १३६-१४४

‘यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्ययेङ्गम्’ या सूत्रांतील
प्रत्यय, विधि आणि तदादि
शब्दांचे प्रयोजन १३६-१४१

‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित-
स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्’
परिभाषा व तिची उदाह-
रणे १४१-१४३

‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणम्’ परिभाषा व तिची
उदाहरणे १४३-१४४

पदसंज्ञा १४४-१४७

‘क्य’ प्रत्ययापूर्वी नकारान्ता-
लाच पदसंज्ञा १४५

सर्वनामस्थानभिन्न स्वादि
प्रत्ययांपूर्वी मागील शब्दाला
पदसंज्ञा १४५-१४७

भसंज्ञा १४७-१४८

वेदामध्ये आढळून येतील त्या-
प्रमाणे पद व भ संज्ञा १४८

भाग २-पृष्ठे

वचनविचार १४८-१५२

विभक्तिप्रत्ययांपासून कारक व
संख्या यांचा बोध १४८-१५०

‘बहुषु बहुवचनम्’ सूत्राचे
नियमार्थत्व १५१

प्रत्ययनियम अथवा पदार्थनियम
यांविषयी विवेचन १५२

आन्हिक-१७ (कारकान्हिक
सू. १/४/२३-५५) पृ. १५३-
१८६

कारक या महासंज्ञेचे अन्वर्थत्व १५३-१५५

सर्व कारकांचे ठिकाणी क्रिया-

कर्तृत्व १५५-१५९

अपादानकारक १६०-१६६

संप्रदानकारक १६७-१७०

करणकारक १७०-१७१

अधिकरणकारक १७१-१७२

कर्मकारक १७२-१७४

अनीप्सित कारकालाही कर्मसंज्ञा १७५

अकथितकर्म १७६

कर्मणि प्रयोगामध्ये अकथित कर्माची

विभक्ति १७६-१७९

द्विकर्मक धातू १७९-१८०

‘गतिबुद्धि०’ सूत्राच्या अर्थाचे

विवेचन १८१-१८४

‘शब्दकर्म’ शब्दाचा अर्थ

१८१-१८२

‘अकर्मक’ शब्दाचा अर्थ

१८३

कर्ता शब्दाची व्याख्या १८४-१८५

‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ सूत्राचा अर्थ १८५-१८६

आन्हिक १८-(निपातान्हिक

सू. १/४/५६-११०)

पृ. १८७-२२४

भाग २-पृष्ठे

भाग २-पृष्ठे

‘प्राग्नीश्वरान्निपाताः’ या सूत्रांत	
‘रीश्वर’ शब्दानें मर्यादा	
घालण्याचें प्रयोजन	१८७-१८८
सत्त्व शब्दाच्या अर्थाचें विवेचन	१८८-१८९
‘प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे’ या	
सूत्राचा योगविभाग	१९०
‘गति’ संज्ञेचें विवेचन	१९०-१९७
ज्या क्रियेचा उपसर्ग किंवा	
गतीशी योग असेल त्या	
क्रियेमुळेच उपसर्ग व	
गतिसंज्ञांचें इष्टत्व	१९०-१९१
सु व दुर् यांच्या उपसर्गसंज्ञे-	
विषयीं निर्वन्ध	१९२
ऊर्जादिगणपठित, च्यन्त व	
खान्त शब्दांना गति व	
‘उपसर्गसंज्ञा’	१९३
‘इति’ शब्द पुढें नसलेल्या	
अनुकरण शब्दाला व सत्,	
असत्, अन्तः, साक्षात् वगैरे	
शब्दांना गति व उपसर्गसंज्ञा	
	१९४-१९७
उपसर्गविषयीं प्रयोगनियम व	
संज्ञानियम यांचें विवेचन	१९७-१९९
कर्मप्रवचनीय निपात	१९९-२०६
परस्मैपद व आत्मनेपद संज्ञा	२०६-२०७
प्रथम मध्यम व उत्तम या संज्ञा	२०७-२०९
विभक्तिसंज्ञा	२०९-२१०
प्रथम मध्यम व उत्तम पुरुषांचा	
प्रयोग	२१०-२१७
संहिता संज्ञा	२१७-२२१
अवसान संज्ञा	२२१-२२४
आन्हिक १९-(समर्थान्हिक	
सू. २।१।१) पृ. २२५-२६२	
समर्थ हा अधिकार किंवा परि-	
भाषा याविषयीं विवेचन	२२५-२२६
सामर्थ्य शब्दाचा अर्थ	२२६-२२७

समर्थ शब्दाचा उपयोग	२२७-२२८
सापेक्ष शब्दाचें असामर्थ्य	२२९-२३१
सापेक्ष शब्द गमक असेल तर वृत्ति	२३१-२३२
एकार्थीभावसामर्थ्यपक्ष	२३३-२४१
शब्दाचें स्वभावतःच अर्थप्रति-	
पादकत्व	२३६-२३८
वृत्ति व तिचे जहत्स्वार्था आणि	
अजहत्स्वार्था हे दोन	
प्रकार	२३८-२४१
व्यपेक्षासामर्थ्यपक्ष	२४२-२४६
वाक्य शब्दाची व्याख्या	२४७
समानवाक्याची आवश्यकता	
असलेलीं कार्ये व त्या	
ठिकाणीं सामर्थ्य	२४७-२४८
राजगवीक्षीर या समासाविषयीं	
विचार	२४८-२५०
‘समर्थः पदविधौ’ सूत्राच्या	
अर्थाचें विवेचन	२५०-२५२
समानाधिकरण पदांतील सामर्थ्याचें	
विवेचन	२५२-२५६
अनेक पदांच्या समासाचा विचार	२५७-२६२
आन्हिक २०--(अव्ययीभाव-	
समासान्हिक सू. २।१।२-५०)	
पृ. २६३-२९७	
पराङ्मवद्भाव	२६३-२६४
पूर्वाङ्मवद्भाव	२६५-२६६
सामान्यसमासाचें विवेचन	२६६-२७०
सुप्सुप्समास	२६८-२६९
इव शब्दाशीं समास	२६९-२७०
अव्ययीभाव समास	२७०-२७७
तत्पुरुष समास	२७८-२९७
द्वितीया-तत्पुरुष	२७८-२८२
तृतीया-तत्पुरुष	२८२-२८८
चतुर्थी-तत्पुरुष	२८८-२९३
पञ्चमी-तत्पुरुष	२९३-२९४
सप्तमी-तत्पुरुष	२९४-२९६

भाग २-पृष्ठे

भाग २-पृष्ठे

पूर्वकालवाचक शब्दांशी व
एक सर्व वगैरे समाना-
धिकरण शब्दांशी तत्पुरुष
समास २९६-२९७

आन्हिक २१-(समानाधिकरण-
तत्पुरुषान्हिक सू. २।१।५१-७२)
पृ. २९८-३३०

समाहार शब्दाचा अर्थ २९८-३००
द्विगुसंज्ञाविवेचन ३००-३०७
उपमानपूर्वपद-तत्पुरुषसमास ३०७-३११
उपमानोत्तरपद-तत्पुरुष समास ३११-३१२
विशेषणविशेष्यसमास ३१२-३३०

प्रधानाप्रधानभावाचें विवक्षा-
धीनत्व ३१२-३१४
कृताकृत, भुक्ताभुक्त वगैरे
समास ३१६-३१८
कर्मधारयापेक्षां बहुव्रीहीला
प्राधान्य ३२३-३२६
आतिशायिक प्रत्यय व बहुव्रीहि
समास यांमधील प्राधान्या-
प्राधान्य विचार ३२६-३२९
शाकपार्थिवादि व मयूरव्यंसकादि
समास ३३०

आन्हिक २२-(व्यधिकरण-
तत्पुरुषसमासान्हिक २।२।
१-२३) पृष्ठे ३३१-३५५

एकदेशितपुरुष ३३१-३३७
नशूतपुरुष ३३७-३४२
नशूतसमासामध्ये पूर्वपदार्थांला
प्राधान्य अथवा उत्तरपदा-
र्थांला प्राधान्य याविषयी
विवेचन ३३७-३४०
'अब्राह्मणमानय' येथील नजा-
च्या अर्थाचें विवेचन ३४१-३४२
षष्ठीतत्पुरुष ३४३-३४८

निर्धारणे षष्ठी व प्रतिपदविधाना
षष्ठी यांचा प्रातिपदिकाशीं
समासाचा निषेध ३४४
पूर्णार्थक, गुणवाचक, अव्ययें
वगैरे शब्दांविरोवर षष्ठ्य-
न्ताच्या समासाचा निषेध
३४४-३४७

कर्मणि षष्ठीचा सुब्रन्ताशीं
समासाचा निषेध
३४७-३४८

गतितत्पुरुष व प्रादितत्पुरुष ३४९-३५१
उपपदतत्पुरुष ३५१-३५३

धातूचा प्रथमतः कारकाशीं
संबंध किंवा उपसर्गाशीं
संबंध याविषयी विचार
३५३

अमन्त अव्ययाशीं उपपदसमास
३५४

आन्हिक २३ (अनेकपदसमा-
सान्हिक २।२।२४-३८ पृष्ठे
३५६-३९३

बहुव्रीहि समास ३५६-३७६

'अनेकमन्यपदार्थे' सूत्राचा
वाक्यार्थ ३५६-३५९
बहुव्रीहि-समासानें विभक्त्य-
र्थांचेंच मुख्यत्वानें प्रति-
पादन ३५९-३६४

बहुव्रीहि समासाच्या प्रकारांचें
परिगणन ३६४-३६५
बहुव्रीहि समासाच्या अर्थांचें
परिगणन ३६५-३६६
'किंसन्नहाचारी', अर्धतृतीयाः,
असिद्धितीयः इत्यादि समा-
सांचें विवेचन ३६७-३७१
संख्याबहुव्रीहि ३७२-३७४
द्विबहुव्रीहि व सहबहुव्रीहि

भाग २-पृष्ठे

३७५-३७६	
द्वन्द्वसमास	३७७-३८७
‘चार्थ’ या शब्दाचा अर्थ	
३७७-३७८	
युगपदधिकरणवचनतापक्ष	
३७९-३८६	
‘च’ अव्ययाचे अर्थ	३८३-३८७
पूर्वनिपात	३८८-३९३
आन्हिक-२४ (विभक्तिनिरूपणा-	
न्हिक-१ सू. २।३।१-१७	
पृ. ३९४-४१९	
‘अनभिहिते’ सूत्रांतील अनभिहित	
शब्दाचा अर्थ	३९४-४००
तिङ् प्रत्यय, कृत प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय	
व समास यांनी कारकायांचें	
अभिधान	४००-४०३
‘अनभिहिते’ सूत्राच्या आवश्यकतेचें	
विवेचन	४०४-४०५
कर्मणि द्वितीया	४०५-४०७
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया	४०८-४०९
अकर्मक धातूचें स्वरूप	४०९
अपवर्गे तृतीया	४०९
कर्मप्रवचनयोगे द्वितीया	४१०-४१४
संप्रदाने चतुर्थी	४१५
तादर्थ्ये चतुर्थी	४१५-४१७
नमः स्वास्ति इत्यादि शब्दांचा योग	
असतांना चतुर्थी	४१७-४१८
अनादरे चतुर्थी	४१९
आन्हिक २५ (विभक्तिनिरूपणा-	
न्हिक-२ सू. २।३।१८-४५)	
पृ. ४२०-४३४	
कर्ता व करण या अर्थी तृतीया	४२०
सहयोगे तृतीया	४२१
इत्थंभूतलक्षणे तृतीया	४२२-४२३
हेत्वर्थे तृतीया	४२४

भाग २-पृष्ठे

निमित्त, कारण व हेतु या शब्दांहून	
प्रायः सर्व विभक्तींचा प्रयोग	४२४-४२५
अपादाने पञ्चमी	४२५-४२७
अन्य, आरात्, इतर, क्ते इत्यादि	
शब्दांचा योग असतांना	
पञ्चमी	४२७-४२८
पृथक्, विना, नाना इत्यादि	
शब्दांचा योग असतांना तृतीया	
व पंचमी	४२८-४३०
अधिकरणे सप्तमी	४३१
भावलक्षणे सप्तमी (सति सप्तमी)	४३२
अनादरे षष्ठी	४३३
आन्हिक २६ (विभक्तिनिरूपणा-	
न्हिक-३ सू. २।३।४६-७३)	
पृ. ४३५-४५८	
प्रातिपदिकाच्या अर्थी प्रथमा	४३५-४४१
शेषे षष्ठी	४४१-४४८
वेदामध्ये चतुर्थीच्या अर्थी षष्ठी व	
षष्ठीच्या अर्थी चतुर्थी	४४९
कृदन्त शब्दाच्या कर्त्याहून व कर्मा-	
हून षष्ठी	४४९-४५३
वर्तमानकालवाचक क्तप्रत्ययान्ताच्या	
कर्त्याहून षष्ठी	४५३-४५४
लकारादेश, अव्यय, निष्ठा, उक्त व	
तृन् हे प्रत्यय शेवटी असलेल्या	
शब्दांच्या कर्त्याहून व कर्माहून	
षष्ठीचा निषेध	४५४-४५८
आन्हिक २७-(एकवद्भावान्हिक	
सू. २।४।१-६१)	
पृ. ४६०-४९३.	
एकवद्भावाचा अर्थ व द्विगु	
समासाला एकवद्भाव	४६०-४६२
प्राणिवाचक, सेनाज्ञवाचक, क्षुद्रजन्तु-	
वाचक, शाश्वतविरोधयुक्त-	
प्राणिवाचक, व अदहिष्कृत-	

भाग २-पृष्ठे

भाग २-पृष्ठे

शूद्रवाचक अशा शब्दांच्या	
द्वन्द्वाला एकवद्भावविधि	४६२-४६६
समाहारार्थी द्वन्द्वाला एकवद्भाव	४६८
समाहारार्थी द्विगूचे व अव्ययी-	
भावाचे नपुंसकलिङ्गयुक्तत्व	४६९
द्वन्द्व व तत्पुरुष समासामध्ये उत्तर-	
पदाला अनुसरून लिंग, व	४७१-४७७
विशिष्ट अपवादस्थले	
अन्वादेश असतांना इदम् व एतद्	
शब्दांना होणारे आदेश	४७७-४८१
आर्धधातुकप्रत्यय व्हावयाचा	
असतांना अद्, हन्, इ, चक्ष्,	
अस्, त्रू, अञ् इत्यादि	
धातूंना होणारे आदेश	४८१-४९३
आन्धिक २८-(प्रत्ययलोपान्धिक	
सू. २।४।६२-८५)	
पृ. ४९४-५२२	

‘तद्राजस्य बहुषु०’ या सूत्राचा	
अर्थ, व बहुत्व कोणाचे	
समजावयाचे याविषयी	
विवेचन	४९४-५०३
गोत्रार्थक यज्ञ व अञ् प्रत्ययांचा	
अपत्यबहुत्वविवक्षा असतांना	
लुक्	५०३-५०७
यङ् प्रत्ययाचा लुक्	५०७-५०८
सिच् व णिल् प्रत्ययांचा लुक्	५०८-५०९
आम् प्रत्ययापुढील प्रत्ययाचा लुक्	५१०-५१२
अव्ययापुढील स्त्रीप्रत्यय व विभक्ति-	
प्रत्यय यांचा लुक्	५१२-५१४
ह्रस्व-अकारान्त अव्ययीभावा-	
पुढील विभक्तिप्रत्ययाला	
अम् आदेश	५१४-५१५
लुट् प्रत्ययांना होणारे आदेश व	
त्यांचे स्वर याविषयी विचार	५१५-५२२

भाग ३ (अध्याय ३)

भाग ३-पृष्ठे

भाग ३-पृष्ठे

आन्धिक २९-(सन्प्रत्ययान्धिक	
सू. ३।१।१-७) पृ. १-३२	
‘प्रत्यय’ हा अधिकार व त्याची	
मर्यादा	१
प्रकृति, उपपद व उपाधि यांना	
‘प्रत्यय’ संज्ञेचा निषेध सांगणे	
आवश्यक किंवा नाही याविषयी	
विवेचन	१-५
प्रकृतिनियम व प्रत्ययनियम या	
दोहोंकरिता ‘परश्च’ या	
सूत्रांतील ‘पर’ शब्दाची	
उपयुक्तता	५-१०
अनियतस्वरक प्रत्ययांना आद्युदात्त	
सांगण्याकरिता ‘आद्युदात्तश्च’	

सूत्राची आवश्यकता	१०-१८
प्रत्ययाद्युदात्तस्वर, पित्स्वर व	
चित्स्वर यांमधील बाध्यबाधक-	
भाव	१८-२१
गुप् तिज् वगैरे धातूंहून सन् प्रत्यय	२१-२३
‘धातोः कर्मणः०’ या सूत्राने	
इच्छा या अर्थी सन्	२३-३२
‘धातोः कर्मणः०’ सूत्रांतील	
पदांचा उपयोग	२३-२८
तुमुनन्ताहून व लिङुत्तमपुरुषाहून	
सनाचे विधान	२८
अचेतन कर्म असतांना सन्	
प्रत्ययाविषयी विचार	२८-३०
ग्रामं गन्तुमिच्छति येथील ग्राम	
या कर्माविषयी विचार	३०-३१

भाग ३-पृष्ठे

सनन्ताहून सन् होण्यासंबंधी
विवेचन ३१-३२

आन्हिक ३०-(क्यजादिप्रत्ययान्हिक
सू. ३।१।८-२६) पृ. ३३-७९

‘सुप आत्मनःक्यच्’ या सूत्रानें
सुबन्ताहून क्यचाचें विधान ३३-४२
सूत्रांतील पदांची उपयुक्तता ३३-३५
सविशेषण शब्दांच्या वृत्तीविषयी
विवेचन ३८-४१
क्यजन्ताच्या कारकाविषयी
विचार ३९
क्यच्-प्रत्ययान्त धातूच्या कर्मणि
प्रयोगाविषयी मतभेद ४६-४२

काम्यच् प्रत्यय ४३-४४
क्यङ् प्रत्यय ४४-४५
आचारार्थी क्तिप् प्रत्ययाचें विधान ४५-४६
भृशादि गणांतील शब्दांहून अभूतत-
द्वावार्थी क्यङ्-विधानाची दृष्टता ४७-४८
भृशादि गणामधील उपसर्गयुक्त
शब्दांविषयी विवेचन ४८-५०
लोहितादि शब्द व डाच्-प्रत्य-
यान्त शब्द यांहून क्यष् ५१-५४
कष्ट रोमन्थ इत्यादि शब्दांहून
क्यङ् ५४-५६
नमस् वरिवस् इत्यादि शब्दांहून
क्यच् ५७-५९
मुण्ड मिश्र इत्यादि शब्दांहून
णिच् ५९-६०
क्रियासमभिहार या अर्थी
धातूहून यङ् प्रत्यय ६१-६४
समभिहार शब्दाचा अर्थ ६१
यदन्त धातूविषयी अनिष्ट स्थली
अनभिधानस्वीकार ६२-६३
समभिहार अर्थी पर्यायानें यङ् व
लोङ् ६३-६४
सत्याप, पाश, रूप इत्यादि शब्द

भाग ३-पृष्ठे

व चुरादि धातू यांहून णिच् ६५-६६
कर्त्याच्या प्रयोजकाची प्रेरणा या
अर्थी कोणत्याही धातूहून
णिच् ६६-७९
‘हेतुमति च’ सूत्रांतील ‘हेतुमति’
याचा संबंध प्रत्ययाकडे किंवा
धातूकडे याविषयी विचार
६६-७३
‘तत् करोति’ व ‘तत् आचष्टे’ या
अर्थी णिच् ७४-७५

आन्हिक ३१-(विकरणान्हिक-१.
३।१।२७-४२) पृ. ८०-१०७

कण्डू वगैरे शब्दांहून यक् प्रत्यय ८०-८२
कम् वगैरे धातूंहून णिङ् प्रत्यय ८३-८७
‘आयादय आर्षधातुके वा’ सूत्रा-
तील आर्षधातुके ही विषयसतमी ८७-९१
सन्, क्यच् वगैरे प्रत्यय शेवटीं
असलेल्या शब्दांना धातुसंज्ञा ९१-९३
स्य, तास्, सिप्, व आम् विकरण ९३-१०७
आन्हिक ३२-(विकरणान्हिक-२
३।१।४३-८६) पृ. १०८-१४६.

न्लि विकरण व त्याचे आदेश १०८-१२५
न्लि विकरणाची आवश्यकता
१०८-११३
सिच् आदेश ११३-११८
क्स आदेश ११८-१२१
चङ् आदेश १२१-१२३
अङ् आदेश १२३-१२४
त प्रत्ययापूर्वी णिण् आदेश
१२४-१२५

यक् विकरण १२५-१३०
भावे प्रयोग १२६-१२८
भाव कर्म व कर्ता हे तिङ्
प्रत्ययाचे अर्थ किंवा
धातूचे अर्थ याविषयी

भाग ३-पृष्ठे

भाग ३-पृष्ठे

विवेचन १२८-१३० .	
कर्मकर्तारि प्रयोगामध्ये यक् विकरण	१३१-१३५
शप्, श्यन्, श्रु, श, श्रम्, उ,	
आणि आ विकरण	१३५-१४४
वेदामध्ये विकरणव्यत्यय व सर्व	
विधींचा विकल्प	१४५-१४६
आन्हिक ३३-(कर्मवद्भावान्हिक	
सू. ३।१।८७-९३) पृ. १४७-१७१	
कर्मवद्भाव	१४७-१५९
कर्मस्थभावक व कर्मस्थक्रियक	
अशाच धातूंच्या कर्त्यांना	
कर्मवद्भाव १४८-१४९	
कर्मवद्भाव सांगण्याची आवश्यक	
कता १५०-१५६	
कर्मवद्भावामध्ये दुह्, लु, नम्,	
कुष् व रज् या धातूंचे	
वैशिष्ट्य १५६-१५९	
‘धातोः’ अधिकार व त्याची	
मर्यादा	१५९-१६४
धातोः अधिकाराची प्रयोजने	१६४-१६६
उपपद संज्ञा	१६६-१६९
कृत् संज्ञा	१७०-१७१
आन्हिक ३४-(कृत्यप्रत्ययान्हिक	
सू. ३।१।९४-१५०) पृ. १७२-२००	
वासरूपनियम	१७२-१७९
‘वासरूपोल्लियाम्’ या सूत्रांत	
ल्लियाम् या शब्दाने स्त्री	
अधिकाराचें ग्रहण १७२	
वासरूपनियमाचें प्रयोजन १७२-१७७	
‘अल्लियाम्’ या पदान्या	
अर्याचें विवेचन १७८-१७९	
‘कृत्य’ प्रत्यय	१७९-१९५
कृत्य प्रत्ययांना ‘ण्वल् प्रत्यया-	
पूर्वी’ अशा मर्यादेची	

इष्टता १७९-१८०	
तव्यत्, तव्य, अनीयर् व	
केलिमर् हे सामान्य कृत्य-	
प्रत्यय १८०	
विशिष्ट धातूंहून यत्, क्यप्	
व ण्यत् प्रत्यय १८०-१९५	
कर्ता या अर्थी ण्वल्, तृच् आणि	
अच् प्रत्यय	१९५-१९७
विशिष्ट धातूंहून ल्यु, णिनि,	
क, श, ण, षुन्. थक्न्,	
ण्युद् आणि वुन् प्रत्यय	१९७-२००
आन्हिक ३५ (कर्तारिक्तप्रत्यया-	
न्हिक सू. ३।२।१-८३)	
पृ. २०१-२३१	
कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना	
धातूंहून कर्ता या अर्थी सामान्य	
अण् प्रत्यय	२०१-२०३
कोणत्या प्रकारचें कर्म येथें विच-	
क्षित आहे याविषयी विवे-	
चन २०१	
अण् प्रत्ययाला विशिष्ट ठिकाणीं	
ण, क, ड, टक्, अच्, ट,	
इन्, खश् वगैरे अपवाद प्रत्यय २०३-२१९	
आल्य सुभग इत्यादि शब्द उपपद	
असतांना कृ धातूंहून करण	
या अर्थी ख्युन् प्रत्यय व कर्ता	
या अर्थी सू धातूंहून खिण्युच्	
व खुकञ् प्रत्यय	२२०-२२२
विशिष्ट धातूंहून विशिष्ट उपपदें	
असतांना क्तिन्, कञ्, ण्वि,	
ज्युद्, विद्, ण्विन्, मनिन्	
क्तिन् व निप्, क्तिप् इत्यादि	
प्रत्यय	२२२-२२७
ताच्छील्य या अर्थी णिनि प्रत्यय	२२८-२३१
आन्हिक ३६-(भूतकालप्रत्यया-	
न्हिक ३।२।८४-१२३)	

भाग ३-पृष्ठे

पृ. २३२-२५७
 'भूते' या सूत्राचा अर्थ व भूताधि-
 काराचा उपयोग २३२-२३४
 धातूहून विशिष्ट उपपदें असतांना
 होणारे क्तिप्, इनि कनिप्
 व ड प्रत्यय २३४-२३६
 निष्ठा (क्त आणि क्तवत्) प्रत्यय २३६-२३९
 कसु व कानच् प्रत्यय २३९-२४४
 लुङ् प्रत्यय २४४-२४६
 अनद्यतनभूतकालार्थी लङ् प्रत्यय २४६-२४८
 परोक्षभूतकालार्थी लिट् प्रत्यय २४८-२५०
 परोक्ष शब्दाचा अर्थ २४९-२५०
 स्म, ननु, पुरा, ह, शश्वत् या
 अव्ययांचा योग असतांना
 भूतकालार्थी लट् २५१-२५४
 वर्तमानकालार्थी लट् प्रत्यय व
 वर्तमानकालार्थी विवेचन २५४-२५७
 आन्धिक ३७ — (वर्तमानका-
 लवाचककृतप्रत्ययान्धिक
 (सू. ३।२।१२४-१८८) पृ. २५८-२८३
 शतृ व शानच् प्रत्यय २५८-२६४
 'लटः शतृशानच्चावप्रथमासमाना-
 धिकरणे' या सूत्रांतील सामा-
 नाधिकरण्यनिषेधाचें विवेचन
 २६०-२६४
 शतृ व शानच् यांना 'सत्' संज्ञा २६६-२७०
 तच्छील, तद्धर्म व तत्साधुकारी हे
 अर्थ गम्यमान असतांना कर्ता
 या अर्थी धातूहून तृन् प्रत्यय २७०-२७१
 विशिष्ट धातूहून तच्छील वगैरे अर्थ
 गम्यमान असतांना क्तु, क्तु,
 धितुप्, धुप्, युच्, आलुच्,
 किं, किन् व सामान्यतः इतर
 धातूहून कीप् २७१-२८२
 भा धातूहून कर्म अर्थी, व दा नी
 धाप् इत्यादि धातूहून करण या
 अर्थी ध्रुन् प्रत्यय २८२

भाग ३-पृष्ठे

वर्तमानकालीं क्त प्रत्यय २८३-२८४
 आन्धिक ३८ — (भाववाचक-
 कृतप्रत्ययान्धिक सू. ३।३।१-
 १३०) पृष्ठे २८४-३२०
 उणादि प्रत्ययाविषयीं विवेचन २८४-२८६
 भविष्यकालार्थी प्रत्यय २८६-२९५
 यावत् व पुरा या अव्ययांचा
 योग असतांना लुट्याच्या
 ऐवजी लट् प्रत्यय
 २८६-२८७
 क्रियार्थक क्रिया गम्यमान
 असतांना साध्यक्रियावाचक
 धातूहून लुमुन् व णुल्
 प्रत्यय २८७-२९०
 भविष्यकालची क्रिया गम्यमान
 असतांना कर्मवाचक उपपद
 असलेल्या धातूहून अण्
 प्रत्यय २९१-२९२
 सामान्य भविष्यकालार्थी लुट्
 व लृटाचे स्थानीं विकल्पांनै
 शतृ व शानच् २९२-२९४
 अनद्यतन भविष्यकालार्थी लुट् २९४-२९५
 भाव व कर्तृभिन्नकारक या अर्थी
 प्रत्यय २९५-३२०
 घञ् प्रत्यय २९५-३०६
 क्रियाविनिमय गम्यमान अस-
 तांना णच् प्रत्यय ३०४
 इवर्णान्त धातूहून अच् प्रत्यय
 ३०६
 ऋकारान्त व उकारान्त धातू-
 हून व इतरही धातूहून
 अप् प्रत्यय ३०६-३०९
 क्तिन्, अथुच्, नह् वगैरे प्रत्यय
 ३१०-३११
 क्तिन्, क्यप्, ञ, अ, अह्,
 युच्, णुल्, णुच् वगैरे

भाग ३-पृष्ठे

भाग ३-पृष्ठे

३४०

स्त्रीलिंगविवक्षा असतांना
होणारे प्रत्यय ३११-३१७
नपुंसकलिंगविवक्षा असतांना
भाव या अर्थी क्त व ल्युट्
प्रत्यय ३१७

मा उपपद असतांना लुङ्

आन्हिक ४०-(सामान्यकृतप्र-
त्ययान्हिक सू. ३।४।१-११७)
पृ. ३४१-३९०

आन्हिक ३९-(लकारार्थान्हिक
सू. ३।३।१३१-१७६)
पृ. ३२१-३४०

क्रिया संबद्ध असतांना मुख्य क्रिया-
वाचक धातूच्या क्रियाकालीच
गौणक्रियावाचक धातूचे
प्रत्यय ३४१-३४२

वर्तमान कालाच्या अगदी निकटचा
भूत व भविष्य काल गम्यमान
असतांना लट् प्रत्यय ३२१-३२२
आशंसा अर्थ गम्यमान असतांना
भविष्यकालप्रत्ययाऐवजी भूत
व वर्तमान कालचे प्रत्यय ३२२-३२३
क्षिप्र या अर्थाचें उपपद असतांना
लृट् प्रत्यय ३२३-३२६
अनद्यतन भूत व भविष्य काली
क्रिया सतत असेल किंवा नजी-
कची असेल तर क्मानें लुङ्
व लृट् प्रत्यय ३२६-३२९
क्रियातिपत्ति गम्यमान असतांना
लृङ् प्रत्यय ३२९-३३२
जातु, यदा, उत अपि वगैरे उपपदें
असतांना किंवा कार्यकाष्णभाव
अथवा विधि निमन्त्रण वगैरे अर्थ
गम्यमान असतांना लिङ् ३३३-३३८
प्रेष अतिसर्ग वगैरे अर्थ असतांना
कृत्य प्रत्यय ३३८-३३९
काल समय व वेला या अर्थाचें
उपपद असतांना तुमुन् प्रत्यय ३३९

क्रिया-समभिहार अर्थी लोट्, व
ज्या धातूहून लोट् त्याचा
अनुप्रयोग ३४२-३४७
वेदामध्ये तुमुन् प्रत्ययाच्या अर्थी से,
अथै तवै वगैरे प्रत्यय ३४८-३४९
कृत्यप्रत्ययांच्या अर्थी वेदामध्ये तवै,
केन्, केन्य व त्वन् प्रत्यय ३५०
क्त्वा प्रत्यय ३५०-३५४
णमुल् प्रत्यय ३५४-३६४
विशिष्ट अर्थाच्या अभावीं कृत्
प्रत्ययांचें कर्तृवाचकत्व ३६५-३६८
कर्तरि कृत् या सूत्राविषयी प्रत्यय-
नियमपक्ष व संज्ञानियमपक्ष ३६८-३७०
सकर्मक धातूहून केलेल्या लकारांचें
कर्तर्यत्व व कर्मार्थत्व, तसेंच
अकर्मक धातूहून केल्यास
कर्तर्यत्व व भावार्थत्व ३७०-३७३
कृत्यप्रत्ययांचें कर्तृवाचकत्व, कर्म-
वाचकत्व व भाववाचकत्व ३७३-३७६
लकारप्रत्ययांना होणारे आदेश ३७६-३८८
सार्वधातुक व आर्धधातुक संज्ञांच्या
व्याख्या ३८९-३९०

भाग ४ (अध्याय ४ आणि ५)

भाग ४-पृष्ठे

आन्हिक ४१-(स्त्रीप्रत्ययान्हिक-१
सू. ४।१।१-१४) पृ. १-३८

‘ड्याप्प्रातिपदिकात्’ सूत्राची

उपयुक्तता

१-८

लिंगविशिष्टपरिभाषेचें गुणदोषात्मक

विवेचन व परिभाषेचा रवीकार

८-१४

स्त्रीप्रत्ययांचा व समासान्त प्रत्य-
यांचा प्रातिपदिकार्थ हाच अर्थ

असल्यामुळे प्रातिपदिकापासूनच

लिंगाचा बोध

१४-१६

लिंगकल्पनेचें विवेचन

१६-२१

लौकिक लिंगकल्पना १७-१९

शास्त्रीय लिंगकल्पना २०-२१

‘स्त्रियाम्’ या शब्दाच्या अर्थाचें

विवेचन

२१-२३

गुणवाचक शब्दांहून आश्रयाप्रमाणें

लिंगप्रत्यय व वचनप्रत्यय

२३-२६

डीप् प्रत्यय

२७-३०

पट्संज्ञक शब्द व स्वस्व वगैरे शब्द

यांहून डीप् प्रत्ययाचा निषेध

३१-३२

ढापू प्रत्यय

३२-३४

बहुधा व बहुयुवा रूपांचें विवेचन

३४

‘अनुपसर्जनात्’ अधिकार व त्याची

आवश्यकता

३४-३८

आपिशला, काशकृत्ता, कुम्भकारी

नगरकारी इत्यादि रूपांची

सिद्धि ३५-३८

आन्हिक ४२-(स्त्रीप्रत्ययान्हिक-२

सू. ४।१।१५-८१) पृ. ३९-८८

टिप् प्रत्यय तमेच ढ, अण्, अन्

इत्यादि प्रत्यय शेवटी असलेल्या

भाग ४-पृष्ठे

प्रातिपदिकांहून डीप्

३९-४२

पूर्वेकडोल वैयाकरणांनीं यजन्त

प्रातिपदिकांहून सांगितलेला

ष्फ हा स्त्रीप्रत्यय

४२-४५

द्विगुसमासाहून डीप् व त्याचा निषेध ४५-४६

ऊधस् दामन् व हायन शब्द शेवटीं

असलेल्या बहुव्रीहांहून, तसेंच

केवल मामक वगैरे शब्दांहून

डीप्

४६-५४

षकार इत्संज्ञक असलेलीं प्रातिपदिकें

तसेंच गौर वगैरे शब्द यांहून

डीप्

५५

उकारान्त गुणवाचक शब्दाहून

विकल्पानें डीप्

५५-५६

गुण शब्दाची व्याख्या

५६

पुरुषांच्या नांवावहून स्त्रीचें नांव

साधण्याकरितां डीप् प्रत्यय

५६-५९

‘गतिकारकोपपदानां कृद्रिः सह समास-

वचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः’ या परि-

भाषेची सिद्धि व विवेचन

५९-६०

‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

ग्रहणम्’ या परिभाषेची सिद्धि

व विवेचन

६१-६२

इन्द्र, वरुण, भव इत्यादि शब्दांहून

आनुक् आगम व डीप्

६३

करणवाचक शब्द पूर्वपद असलेला क्रीत

शब्द व अन्तोदात्त कप्रत्ययान्त

बहुव्रीहि यांहून डीप्

६४-६५

स्वाद्गवाचक पूर्वपद असलेल्या

प्रातिपदिकाहून डीप्

६५-७२

स्वाद्गशब्दाची व्याख्या ६५

जातिवाचक शब्दाहून डीप्

७२-७४

जातिशब्दाची व्याख्या ७२-७३

भाग ४-पृष्ठे

भाग ४-पृष्ठे

पाक, कर्ण पर्ण वगैरे शब्द उत्तरपद	
असलेल्या शब्दाहून डीष्	७४
मनुष्यजातिवाचक इकारान्त प्राति-	
पदिकाहून डीष्	७४-७५
उकारान्त जातिवाचक प्रातिपदि-	
काहून ऊङ्	७५-७६
चाप् प्रत्यय	७७-८९
अण् व इज् यांना प्यङ् आदेश	
७९-८६	
उद्देश व उपदेश यांमधील भेद	८६
आन्हिक ४३-(सामान्यतद्धित-	
प्रत्ययान्हिक सू. ४।१।८२-९४)	
पृ. ८९-१२७	
‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ सूत्राची आवश्यक-	
कता	८९-९०
वृत्तिपक्ष व अवृत्तिपक्ष यांचें विवेचन	९०
‘समर्थ’ शब्दाचा अर्थ	९१
‘प्राग्दीन्यतोण्’ सूत्रांतील ‘दीन्यतः’	
अशा उच्चारणाचें प्रयोजन	९१
‘एकदेशविकृतमन्यवत्’ परिभाषा	९२
प्राक् शब्दाची उपयुक्तता	९२
‘दीन्यत्’ शब्दापूर्वीच्या प्रकृती	
व्यावयाच्या किंवा प्रत्यय व्याव-	
याचे याविषयी विवेचन	९२-९४
प्राग्दीन्यतीय अर्थी ण्य, अज्,	
नज् व स्तज् प्रत्यय	९४-९९
द्विगूहून होणाऱ्या अपत्यार्थिभन	
प्राग्दीन्यतीय प्रत्ययाचा लुक्	९९-१०२
पञ्चकपाल शब्दाची अव्यविक-	
न्यायानें सिद्धि १०१-१०२	
गोत्रापत्य या अर्थी केलेल्या	
प्राग्दीन्यतीय प्रत्ययाच्या लुकाचा	
निषेध	१०२-१०३
विदाः, काश्यपाः (प्रतिवृत्तयः),	
अत्रिभरद्वाजिका, गर्गभार्गविका	
इत्यादि शब्दांची सिद्धि	१०३-१०७

‘यूनि लुक्’ सूत्राची आवश्यकता व	
प्रयोजन	१०७-१०९
युवप्रत्ययाला गोत्रापत्यातिदेश	११०-११२
‘तस्यापत्यम्’ सूत्राची आवश्यकता	११३-११४
‘तस्य’ शब्दाचा अर्थ	११४-११६
‘अपत्य’ शब्दाचा अर्थ	११६-११७
‘एको गोत्रे’ सूत्राचा वाक्यार्थ	११७-१२४
संज्ञाकारिप्रत्ययोत्पत्तिपक्ष	१२४-१२७
आन्हिक ४४-(अपत्यप्रत्ययान्हिक	
सू. ४।१।९५-१७८)	
पृ. १२८-१६५	
अपत्य या अर्थी अकारान्त शब्दांहून	
सामान्यतः इज् प्रत्यय	१२८-१२९
विशिष्ट शब्दांहून गोत्र या अर्थी	
क्वज्, फक्, अज्, यज्	
इत्यादि प्रत्यय	१३०-१३४
शिवादि गणांतील शब्दांहून अपत्य-	
अर्थी अण् प्रत्यय	१३५-१३७
वृद्ध नसलेले नदीवाचक शब्द, मानुषी-	
वाचक शब्द, ऋषिवाचक शब्द	
आणि अन्धक वृष्णि व कुरु	
वंशांतील पुरुषांचे वाचक शब्द	
यांहून अण् प्रत्यय	१३७-१४१
स्त्रीवाचक शब्दांहून अपत्य या अर्थी	
सामान्यतः ढक् व विशिष्ट	
स्त्रीवाचक शब्दांहून आरक्, ढ्रक्,	
छण् वगैरे प्रत्यय	१४१-१४७
कुरु वगैरे शब्दांहून ण्य प्रत्यय, तिक	
वगैरे शब्दांहून फिज्, व मनु	
शब्दाहून अज् व यत् प्रत्यय	१४८-१५४
गोत्र व युवन् संज्ञा	१५४-१६१
क्षत्रिय राजाला लागू पडणाऱ्या	
देशविशेषवाचक शब्दाहून	
अपत्य या अर्थी अज्, अण्,	
ण्य, हे ‘तद्राज’ प्रत्यय	१६२-१६५

भाग ४-पृष्ठे

भाग ४-पृष्ठे

प्रायभव (बहुतेक असणारा) या
अर्थी सामान्य अण् प्रत्यय व
विशिष्ट शब्दांद्न त्याचे अपवाद
ठक् ठज् व बुन् प्रत्यय २३३-२३५
'तत्र भवः' (तेथे) असलेला या
अर्थी सामान्यतः अण् प्रत्यय व
त्याचे अपवाद ठज् इय छ वगैरे
प्रत्यय २३६-२३८
व्याख्यानयोग्यवस्तुवाचक शब्दांद्न
' त्याचें व्याख्यान ' या अर्थी
अण्, ठज्, ठक्, अण् वगैरे
प्रत्यय २३८-२४१
वैदूर्य (मणि), सौमित्र (द्वार) वगैरे
शब्दांची सिद्धि २४२-२४३
' त्याला उद्देशून केलेला ग्रंथ '
या अर्थी सामान्यतः अण्
प्रत्यय व आख्यायिकावाचक
शब्दापुढील अण् प्रत्ययाचा
कोठें कोठें लोप २४३-२४४
' तो ज्याचा निवास अथवा अभि-
जन असा मनुष्य ' या अर्थी
सामान्यतः अण् प्रत्यय २४४
तो ज्याचें भक्तीचें स्थान या अर्थी
सामान्यतः अण् प्रत्यय २४४-२४५
' प्रोक्त ' या अर्थी प्रत्यय २४६-२४९
' केलेला ग्रंथ ' या अर्थी प्रत्यय २४९-२५०
आन्हिक ४८--(विकाराद्यर्थक-
प्रत्ययान्हिक. सूत्रें ४।३।१२०-
१६८) पृष्ठे २५१-२७२
' त्याचें हें ' या अर्थी सामान्यतः
' अण् ' प्रत्यय व विशिष्ट शब्दा-
द्न त्याचे अपवाद बुन्, ज्य,
छ वगैरे प्रत्यय २५१-२५५
विकारार्थी प्रत्यय २५६-२७२
' तस्येदम् ' यांने काम भागत
असतां ' तस्य विकारः ', ' तस्या-

प्रत्यय ' या सूत्रांनीं प्रत्यय
सांगण्याचें प्रयोजन २५६-
२६०
चित्त्व वगैरे शब्दांद्न विकारार्थी
अण्, उकारान्त शब्दांद्न
अज्, दोन स्वर असलेल्या
शब्दांद्न मय वगैरे प्रत्यय
२६१-२७२

आन्हिक ४९--(प्राग्वहतीय-
प्राग्धितयप्रत्ययान्हिक
सू. ४।४।१-१४४)
पृ. २७३-२९१

त्या साधनानें खेळणारा, खणणारा,
जिकणारा, तरणारा, भक्षण
करणारा, उपजीविका करणारा,
इत्यादि अर्थी साधनवाचक
शब्दांद्न साधारणतः ठक् प्रत्यय
२७३-२७५

' त्रैर्मन् नित्यम् ' येथील नित्य
शब्दाचें प्रयोजन २७५-२७६
द्वैगुणिक, वार्धुषिक, आधर्मिक,
मार्दङ्गिक, शाक्तीक, याष्टीक,
आस्तिक, नास्तिक, छात्र,
इत्यादि शब्दांची सिद्धि २७७-२८३
प्राग्धितय अर्थी सामान्यतः होणारा
यत् प्रत्यय २८४-२९१

आन्हिक ५०--(आर्हीयार्थप्र-
त्ययान्हिक सू. ५।१।१-५८)
पृ. २९२-३२८

प्राक्-क्रीतीय अर्थी साधारणतः छ
प्रत्ययाचें विधान २९२
' प्राक् क्रीताच्छः ' सूत्रांतील
' प्राक् पदाचा उपयोग २९२
उकारान्त शब्द व गो शब्द यांद्न
यत् प्रत्यय २९४-२९५

भाग ४-पृष्ठे

आन्हिक ५२ (प्रकीर्णार्थक-
तद्धितप्रत्ययान्हिक ५।२।१-
५३) पृष्ठे ३६७-४०२

धान्याचें उत्पत्तिक्षेत्र या अर्थी धान्य-
वाचक शब्दांहून साधारणतः
खब् प्रत्यय व विशिष्ट ठिकाणीं
ढक्, यत् वगैरे प्रत्यय ३६७-३६९
अधिकारांची मण्डकफुलति ३६८
धान्य शब्दाचा अर्थ व धान्यांचें
परिगणन ३६९

संमुखीन, अयानयीन, परोवरीण
परंपरीण, समांसमीना, आग-
वीन, मातीन, हैयंगवीन, पक्षति,
विशाल, अविकट, चिकिन,
चिपिट इत्यादि शब्दांची
विशिष्ट अर्थी विशिष्ट प्रत्यय
लागून सिद्धि ३६९-३७७

प्रमाणार्थी द्वयस्, दस, मात्र,
आणि वतुप् प्रत्यय ३७८-३८१

संख्यावाचक शब्दांहून ' अव-
यवयुक्त ' या अर्थी तयप्
प्रत्यय ३८१-३८४

'गुणनिमान' या अर्थी संख्या-
वाचक शब्दांहून मयट् प्रत्यय ३८५-३८७

निमान व निमेय शब्दांच्या
अर्थाविषयी विचार ३८६-३८७

संख्यावाचक शब्दांहून पूरणार्थी
डद्, मद, थुक्, तिथुक्
इत्यादि प्रत्यय ३८७-३९४

अस्यवासीय, कयाशुभीय, शीतक,
उष्णक, अधिक, पार्श्वक, आयः-
शूलिक, षट्क, श्रोत्रिय, श्राद्धी,
श्राद्धिक, साक्षिन्, क्षेत्रिय
इत्यादि शब्दांची विशिष्ट अर्थी
विशिष्ट प्रत्ययानां सिद्धि ३९४-४०२

आम्नाय-शब्दांच्या स्वल्पाविषयी

भाग ४-पृष्ठे

विचार ३९५-३९६

आन्हिक ५३- मत्वर्थीयप्रत्यया-
न्हिक सू. ५।१।२४-१।४०)
पृ. ४०३-४२४

' तें ज्याचें किंवा ज्या ठिकाणीं
आहे ' या अर्थी मतुप् प्रत्यय ४०३-४११

'तदस्यास्ति०' सूत्रांतील अस्ति
शब्दाचा सांप्रतकालीं असणें
हा अर्थ व त्याच अर्थी
मत्वर्थीय प्रत्यय ४०३-४०४

बहुव्रीहि समासानें अर्थसिद्धि
होत असल्यास मत्वर्थीय
प्रत्ययाचा निषेध ४०५-४०७

मत्वर्थीयाहून मत्वर्थीय प्रत्यया-
विषयी विवेचन ४०७-४०९

मतुप् प्रत्ययाच्या अर्थाविषयी
विवेचन ४०९-४१०

गुणवाचक शब्दापुढील मतुप्
प्रत्ययाचा लुक् ४११

मतुप् प्रत्ययाच्या अर्थी विशिष्ट
शब्दांहून लच्, इलच्, श,
न, ण (अ), विन्, इन्, अण्,
उरच्, र, म, व, इरन्, इरच्,
वलच् इत्यादि प्रत्यय ४१२-४१७

अकारान्त शब्दांहून मत्वर्थी इनि
(इन्) व ठन् (इक्) प्रत्यय
व विशिष्ट शब्दांहून इलच्,
ठच्, यप्, विन्, इनच्,
चाल् (आल), आलच्, अच्,
इनि, युस् वगैरे प्रत्यय ४१८-४२४

आन्हिक ५४-(विभक्तिसंज्ञक-
प्रत्ययान्हिक सू. ५।३।१-५४)
पृ. ४२५-४२३

किस्, युष्मद्, अस्मद्, द्वि आणि
भवत् यांशिवाय इतर सर्वनाम-

भाग ४-पृष्ठे

शब्दां हून विभक्तिसंज्ञक तद्धित
प्रत्ययांचें विधान व विभक्ति-
संज्ञा देण्याचें प्रयोजन ४२५-४२६
विशिष्ट सर्वनामांना विभक्ति-
प्रत्ययांपूर्वीं विशिष्ट आदेश ४२६-४२८
पञ्चम्यन्ताहून तसिल्, व सप्तम्य-
न्ताहून त्रल् प्रत्यय ४२८-४३२
विशिष्ट सर्वनाम शब्दां हून विशिष्ट
अर्थी दा, हिं, दानीं इत्यादि
प्रत्यय ४३२-४३३
सद्यः, परत्, अद्य इत्यादि
निपातन शब्द ४३३-४३४
प्रकार या अर्थीच्या सर्वनाम शब्दां हून
स्वार्थी थाल् प्रत्यय, तसेंच इदम्
व किम् शब्दां हून यमु प्रत्यय ४३४-४३५
सप्तम्यन्त, पञ्चम्यन्त व प्रथमान्त
दिग्वाचक शब्दां हून साधारणतः
अस्ताति (अस्तात्) व विशिष्ट
शब्दां हून अतसुच्, आति,
एनप् इत्यादि स्वार्थिक प्रत्यय ४३५-४३९
संख्यावाचक शब्दां हून क्रियेचा
विशेष प्रकार या स्वार्थी धा
प्रत्यय ४३९-४४०
निन्दा गम्यमान असतांना प्राति-
पदिकाहून स्वार्थी पाशप् प्रत्यय ४४१
तीय हा पूरण प्रत्यय शेवटीं अस-
लेल्या प्रातिपदिकाहून भाग या
अर्थी अन् प्रत्यय ४४१-४४३
षान्दिक ५५-(आतिशायनिक-
प्रत्ययान्दिक सू. ५।३।५५-
११९) पृ. ४४४-४८१
प्रकर्ष या अर्थी साधारणतः प्राति-
पदिकाहून तमप् (तम) व इष्टन्
(इष्ट) प्रत्यय ४४४
समान गुणांचे वाचर्तात अतिशायन
म्हणजे प्रकर्ष घेण्याची इष्टता ४४४-४४८

भाग ४-पृष्ठे

कालितरा, शुक्लतरा, इत्यादि
रूपांच्या सिद्धाविषयी व
अर्थाविषयी विवेचन ४४८-४५०
अतिशायन शब्दाच्या अर्था-
विषयी विचार ४५१-४५३
दोघांमधील तारतम्य अभिप्रेत
असतांना तरप् व ईयसुन्
प्रत्यय ४५३-४५५
गुणवाचक शब्दां हूनच इष्टन्
व ईयसुन् प्रत्ययांचें विधान ४५५
इष्टन् व ईयसुन् प्रत्ययांपूर्वीं विशिष्ट
गुणवाचक शब्दांना होणारे
विशिष्ट आदेश ४५६-४५८
प्रशस्तार्थावाचक शब्दां हून प्रशंसा
अर्थी रूपप् प्रत्यय ४५८-४६०
रूपप् प्रत्यय शेवटीं असलेल्या
शब्दांच्या लिंगवचनांचें
विवेचन ४५८-४६०
आख्यात व नाम यांतील भेद ४५९
'क्रियेची बहुतेक पूर्णता' या अर्थी
कल्प, देश्य, व देशीय प्रत्यय, व
हे प्रत्यय शेवटीं असलेल्या
शब्दांच्या लिंगाचा व
वचनाचा विचार ४६०-४६३
सुबन्त शब्दां हून 'बहुतेक पूर्णता'
या अर्थी सुबन्ताच्या मार्गे
लागणारा बहुच् प्रत्यय ४६३-४६७
अव्यय व सर्वनाम शब्द यां हून
स्वार्थी अकच् प्रत्यय ४६७-४७०
कुत्तित अर्थाची विवक्षा असतांना
प्रातिपदिकाहून स्वार्थी क या
प्रत्ययाचें विधान ४७०-४७२
मनुष्यनामाहून अनुकम्पा गम्यमान
असतांना स्वार्थी ठच् (इक)
प्रत्यय व मनुष्यनाम अनेकाच्
असेल तर दुसऱ्या अच्वाच्या
पुढील भागाचा लोप ४७२-४७५

भाग ४-पृष्ठे

भाग ४-पृष्ठे

थोटे किंवा लहान हा अर्थ गम्य-
मान असतांना प्रातिपदिकाहून
स्वार्थी क प्रत्यय व विशिष्ट
शब्दांहून र, आणि ण्रच्
(तर) प्रत्यय ४७५-४७६
निर्धारण या अर्थी किं, यत्, तत्
व एक या शब्दांहून डतरच्
(तर) व डतमच् (तम)
प्रत्यय ४७६-४७८
अवक्षेपण या अर्थी कन् प्रत्यय ४७८
अवक्षेपण व कुत्सित यांमधील भेद ४७८
प्रतिकृति या अर्थी कन् प्रत्यय व
विशिष्ट ठिकाणी त्याचा लुप् ४७८-४७९
समासाहून इवार्थी (त्यासारखा
या अर्थी) छ (ईय) प्रत्यय,
व विशिष्ट शब्दांहून अण्, ढक्
वगैरे प्रत्यय ४७९-४८०
आयुधजीवि लोकांचा संघ या अर्थी
असलेल्या शब्दांहून व्यट् (य),
छ वगैरे 'तद्राज' प्रत्यय व
बहुत्वविवक्षा असतांना त्या
प्रत्ययांचा लुक् ४८०-४८१
आन्धिक ५६-(स्वार्थबोधक-
तद्धितप्रत्ययान्धिक
सू. ५।४।१-१६०, पु. ४८२-५१६
वीप्ता गम्यमान असतांना स्वार्थी
पाद व शत या शब्दांहून तसेंच
अर्धवट झालेली क्रिया गम्यमान
असतांना क्तान्त प्रातिपदिकांहून
बुच् प्रत्यय ४८२-४८३
अपठक्ष वगैरे शब्द व आधि शेवटी

असलेले शब्द यांहून स्वार्थी ख
प्रत्यय ४८३-४८५
नित्यप्रत्यय संशेची व्याख्या ४८४-४८५
क्रियेची आवृत्ति गम्यमान
असतांना संख्यावाचक शब्दां-
हून कृत्वसुच् इत्यादि प्रत्यय ४८६-४८८
पितृदेवत्व, आतिथ्य, अर्घ्य, देवता,
छन्दस्य, वसव्य, नव्य, पूर्व्य,
प्रण, प्रत्न, भागधेय, क्षेम्य,
इत्यादि शब्दांची विशिष्ट
प्रत्ययांनीं सिद्धि ४८९-४९५
'तसा नसून तसा होणारा' या
अर्थी, व कृ, भू, अथवा अस्
यांचा योग असतांना होणारा
'चि' प्रत्यय ४९५-४९६
'अव्यक्त अनुकरण' या अर्थी
डाच् प्रत्यय ४९६-४९७
समासाच्या शेवटीं विशिष्ट शब्दांना
स्वार्थी लागणारे समासान्त'
प्रत्यय ४९८-५१२
समासान्त शब्दाचा अर्थ, अन्त
शब्दाची उपयुक्तता व समासान्त
प्रत्यय लागलेल्या प्रातिपदिकांच्या
लिगाचा विचार ४९८-५००
विशिष्ट ठिकाणी समासान्ताचा
प्रतिषेध ५००-५०१
समासान्त डच् प्रत्यय ५०१-५०२
समासान्त अ प्रत्यय ५०२-५०३
समासान्त अच् प्रत्यय ५०३-५०६
समासान्त टच् प्रत्यय ५०६-५०७
बहुवीहि समासाहून विशिष्ट ठिकाणीं
वच्, व, अप्, अच्, इत्,
कप् इत्यादि समासान्त ५०७-५११

भाग ५ (अध्याय ६)

भाग ५-पृष्ठे

आन्हिक ५७— (द्विवचनानि-
रूपणान्हिक सू. ६।१।१-१२)
पृ. १—३९

एकाक्षरात्मक धातुला व्यपदेशिव-
द्भावाने द्विवचनसिद्धि १-५

द्विवचन शब्दाच्या अर्थाविषयी
विवेचन ५-१०

स्थानेद्विवचनपक्ष ६—७

द्विःप्रयोगद्विवचनपक्ष ८-१०

दोन अथवा अधिक स्वर ज्यांत
आहेत अशा व स्वरांने आरंभ
होणाऱ्या धातुला पहिल्या
सूत्राने पहिल्या भागाला व
दुसऱ्या सूत्राने दुसऱ्या भागा-
ला द्वित्वाची प्राप्ति व इष्ट रूप
पाहून निर्णय १०—१५

संयोगाच्या आरंभी असलेल्या
न, द आणि र यांना द्वित्वाचा
प्रतिषेध १५

इर्ष्य धातु, कण्ठ्य वगैरे धातू
व नामधातू यांच्या सन्नत
रूपांमध्ये तृतीय एकाच्-
भागाला द्विवचन १५

अभ्यास व अभ्यस्तसंज्ञा १६
'उभे अभ्यस्तम्' या सूत्रांत 'सह'
शब्दाच्या आवश्यकतेविषयी
विचार १६-२१

'जक्षित्यादयः पद्' या सूत्रांत
'पद्' शब्दाचे जागी सप्त
शब्दाच्या आवश्यकतेविषयी
विचार २१-२२

'लिटि धातोरेनभ-तस्य' सूत्रां-

भाग ५-पृष्ठे

तील 'धातोः' व 'अनभ्या-
सस्य' या पदांच्या प्रयोजनाचा

विचार २३-२५

'सन्त्यङोः' सूत्राचा वाक्यार्थ २५-३२

'सन् व यङ् पुढे असतांना

द्विवचन' असा वाक्यार्थ २५-२६

'सन्नन्त व यङन्त शब्दस्वरूपांला
द्विवचन' असा षष्ठ्यन्त पक्ष घेऊन
वाक्यार्थ २६-३१

'षष्ठ्यन्तपक्षां द्विःप्रयोगरूप द्विवचन'

हा सिद्धान्त ३१-३२

दाध्वान्, साह्वान् व मीढ्वान् निपातने ३२-३३

कृञ्, चर्, चल्, हन्, या

धातूंना क प्रत्यय पुढे

असतांना द्विव ३३-३४

यण् अय् अव् इत्यादि विधीपेक्षां

पूर्वविप्रतिषेधाने द्वित्वाचे विधान ३४-३५

द्वित्वापेक्षां पूर्वविप्रतिषेधाने संप्रसारण,

आत्व, धात्वादिविकार, गुण,

वृद्धि इत्यादि कार्यांचे विधान ३५-३९

आन्हिक ५८-(संप्रसारणान्हिक

सू. ६।१।१३ ४४) पृ. ४०-६९

'व्यङः संप्रसारणं पुलपत्योस्तत्पुरुषे'

या सूत्राने व्यङ् प्रत्ययाला

सांगितलेल्या संप्रसारणाचे विवेचन ४०-४८

'निर्दिश्यमानालाच आदेश होतात'

या परिभाषेने प्यङ् प्रत्ययाला

संप्रसारणाची सिद्धि ४२

'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' या

परिभाषेच्या स्वीकाराविषयी

विवेचन व परिभाषा-स्वीका-
राची इष्टता ४२-४८

भाग ५-पृष्ठे

‘प्रहिज्यावयिव्याधि०’ या सूत्रांत वयि असा शब्द घालण्याचें प्रयोजन	४८-५०
‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ सूत्रां- तील उभयेषाम् शब्दाची उपयुक्तता	५१-५२
संप्रसारण व संप्रसारणाभय कार्याचें हलादिशेष वगैरे कार्यपेक्षां वलीयस्त्व	५२-५४
णिजन्त स्वप् धातूला चङ् पुढें असतांना व वश् धातूला यङ् पुढें असतांना संप्रसारणाचा निषेध	५५
श्रुत व आपीन या शब्दांची सिद्धि	५६
श्वि आणि हे या धातूंना संप्रसारण- विधि	५७-६१
अपस्पृधेधाम्, आनृत्तुः इत्यादि संप्रसारणाचीं विशिष्ट उदाहरणें	६१-६२
संप्रसारण पुढें असतांना मागील यणाला संप्रसारण-निषेध होतो या सूत्रकारांच्या विधानाची शापकानें सिद्धि	६२-६५
समान अंगामध्ये म्हणजे एकाच अंगामध्ये पुन्हां संप्रसारणाचा निषेध	६६-६७
त्रि, रयि व कश्या या शब्दांतील यण् वर्णाला वैदिक प्रयोगामध्ये संप्रसारण	६७-६८
आन्हिक ५९-(आत्वन्तत्वाद्यादेशा- न्हिक सू. ६।१।४५-८३) पृ. ७०-७८	
‘आदेच उपदेशेति’ सूत्राचा अर्थ	७०-७८
अशिति यांतील नञाचा पर्युदा- सानें अर्थ	७१-७७

भाग ५-पृष्ठे

‘धातोः’ या अधिकारामुल्लेख प्रातिपदिकाला औत्वाची अप्राप्ति	७८
स्फुर, क्री, इङ्, जि, सिध्, मी, भी इत्यादि धातूंना आत्व	७९-८३
सृज् दृश् इत्यादि धातूंना अम् आगमाचें विधान	८३-८४
शिरस् शब्दाला शीर्षन् आदेश	८४-८६
पाद दन्त नासिका इत्यादि शब्दांना पद् दत् नस् वगैरे आदेश	८६-८७
धातूच्या आदि-षकाराला सकार- आदेशाचें विधान	८७-८८
नामघातू व छिव् व च्वष्क् धातू यांना सकारादेशाचा प्रतिषेध	८८-८९
धातूच्या आदि-णकाराला नकार आदेश	८९-९०
वल् वर्ण पुढें असतांना सांगितलेल्या वकाराच्या व यकाराच्या लोपाचें विवेचन.	९०-९२
लोपविधानावर अतिव्याप्ति दोष	९१
लोपविधानाची अनावश्यकता	९२
‘वि’ प्रत्ययाच्या अपृक्त वकाराचा लोप	९३-९४
सु ति आणि सि यांच्या अपृक्त व्यंजनाचा लोप	९४-९७
संभ्रुद्धि प्रत्ययाच्या अपृक्त व्यंजनाचा लोप	९७-१०१
वेदामध्ये ‘शि’ प्रत्ययाचा लोप	१०१-१०२
‘तुक्’ आगमाचें विधान	१०२-१०५
संहिता अधिकारांतील कायें	१०५-११३
तुक् आगम	१०५-१०६
यण् आदेश	१०६-११०
अय् अव् आय् आव् आदेश	११०-११२
क्षय्य, जय्य, ऋय्य, भय्य, प्रवय्य इदय्य, शरव्य शब्दांची सिद्धि	११२-११३

भाग ५-पृष्ठे

भाग ५-पृष्ठे

आन्हिक ६०- (एकादेशान्हिक
सू. ६।१।८४-१०१) पृष्ठे
११४-१५४

एकादेशविधान	११४-१३१
एकादेश शब्दाचा अर्थ	११४-
११८	
एकादेशाचें पूर्वान्तवत्त्व व	
त्याची उदाहरणे	१२१-
१२७	
एकादेशाचें परादिवत्त्व व	
त्याची उदाहरणे	१२७-
१२९	
अन्तादिवद्भावाची प्रतिषेधस्थले	
१२९-१३१	
षत्व व तुक् आगम करावयाचे	
असतांना एकादेशा असिद्धत्व	
व त्याला विशिष्ट ठिकाणी	
अपवाद	१३१-१३४
गुण एकादेश	१३४-१३७
वृद्धि एकादेश	१३७-१४७
अक्षौहिणी, प्रौढ, प्रैष, प्रैष्य,	
स्वैर, सुखार्त, प्रार्ण, दशार्ण	
इत्यादि शब्दांची विशिष्ट	
वृद्धि-विधानानें सिद्धि	
१३८ १३९	
उपसर्गाहून ऋकारादि नाम-	
धातूचें रूप पुढें असतांना	
वृद्धि	१४०
तुक् आगम, गुण, वृद्धि,	
संप्रसारण, दीर्घ, णिलोप	
इत्यादि कार्यांच्या परस्पर-	
विप्रतिषेधस्थली निर्णय	
१४१-१४७	
‘आ’कार एकादेश	१४७-१५०
पररूप एकादेश	१५०-१५४

आन्हिक ६१ (पूर्वसवर्णपररूप-
प्रकृतिभावान्हिक सू. ६।१।
१०२-१५७) पृ. १५५-१९४

‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ या	
सूत्राचा वाक्यार्थ	१५५-१६२
‘प्रथमयोः’ या पदानें पाहिल्या	
दोन विभक्ती व्यावयाच्या	
अथवा पाहिले दोन विभक्ति-	
प्रत्यय व्यावयाचे याविषयी	
विचार	१५५
‘प्रथमयोः’ व ‘पूर्वसवर्णः’	
असा सूत्रविभाग करण्याविषयी	
विचार	१५६-१६२
‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ या सूत्रा-	
तील पुंसि या शब्दाच्या	
अर्थाचें विवेचन	१६२-१६४
पूर्वरूप एकादेश	१६४-१७०
संप्रसारण संज्ञा वर्णाला किंवा	
वाक्याला याविषयी विचार	
१६५	
अन्तरङ्गवलीयसंवाचें निरूपण	
१६८-१७०	
ह्रस्व अकारापुढील रुत्वानें झालेल्या	
रेफाला उकार आदेश	१७१-१७३
स्वरसंधि कर्तव्य असतांना	
प्लुताचें सिद्धत्व	१७१
वेदामध्ये ए व ओ यांना अकार	
पुढें असतांना प्रकृतिभाव	१७३-१७५
गो शब्दाच्या ‘ओ’काराला विकल्पानें	
संधिकार्य व स्फोटयनाच्या	
मतानें अव् आदेश	१७५-१७७
प्रकृतिभावानिरूपण	१७७-१८२
शाकल्य मतानें पदाच्या शेवटच्या	
इक् स्वराला असवर्ण स्वर	
पुढें असतांना प्रकृतिभाव व	
ह्रस्व	१७९-१८१

भाग ५-पृष्ठे

भाग ५-पृष्ठे

सित् प्रत्यय पुढें असतांना व
नित्य सभासामध्ये शाकल-
ह्रस्वाच्चा प्रतिषेध १८०-१८१
ऋकार पुढें असतांना कोणत्याही
अक् स्वराळा शाकल्यमतानें
प्रकृतिभाव १८१-१८२
अप्लुतवद्भाव १८२-१८३
द्विर्वचनस्थली कृ धातूला सांगि-
तलेल्या सुट् आगमाचें ककारा-
पूर्वी विधान १८४-१८९
सुट् विधि हा व्यवस्थाविधि
किंवा स्वतंत्रविधि याविषयी
विचार १८५-१८६
स्थानेद्विर्वचनपक्षी व द्विःप्रयोगरूप
द्विर्वचनपक्षी सुट् आगमाच्चा
विचार १८६-१८७
सुट् आगमाविषयी उपदेशि-
वद्भावाचें विधान १८७-१८८
धातूच्चा संबंध प्रत्ययाशी प्रथम
होतो किंवा उपसर्गाशी प्रथम
होतो याविषयी विचार १८७-१८८
अपरस्पर, गोप्पद, विष्कार आश्चर्य,
मस्करिन्, पारस्कर, कारस्कर
किष्किन्धा, तस्कर, वृहस्पति
इत्यादि शब्दांची सुट् आगमानें
सिद्धि १९०-१९४
आन्हिक ६२-(उदात्तादिस्वराविधाना-
न्हिक रू. ६।१।१५८-२२३)
पृ. १९५-२४६
'एका पदामध्ये एकच स्वर उदात्त
अथवा मुख्य स्वरित; व
त्याशिवाय बाकीचे सर्व स्वर
अनुदात्त' या 'एकवर्जपदस्वर'
शास्त्रसिद्धांताचें विवेचन १९५-२०३
प्रकृतिस्वरवलीयत्व २०१
सतिशिष्टस्वरवलीयत्व २०१-२०२

नस्वरवलीयत्व २०३
मागील उदात्ताच्चा लोप झाला
असतां पुढील अनुदात्ताला
उदात्त २०४-२०७
धातून्हा अंताला उदात्त २०७-२०९
चकार इत्संज्ञक प्रत्यय शेवटीं
असलेल्या शब्दाच्या अन्त्य
स्वराला उदात्त २०९
तिस्र शब्दापुढील जस् प्रत्ययाला
व चतुर् शब्दाच्या अंत्याला
उदात्त २०९-२१३
सतमी बहुवचन 'सु' पुढें असतांना
एकाच अठणाच्या शब्दापुढील
तृतीयादि विभक्तिप्रत्ययांना
उदात्त २१३-२१५
दीर्घ झालेल्या अष्टन् शब्दापुढील
सर्वनामस्थानभिन्न विभक्तींना
उदात्त २१६-२१७
नदीसंज्ञक प्रत्ययाला व
सर्वनामस्थानभिन्न अजादि
प्रत्ययांना विशिष्टस्थळीं
उदात्त २१७-२१८
मनुप् प्रत्यय व नाम् प्रत्यय यांना
विशिष्ट ठिकाणीं उदात्त २१९-२२१
गो, ध्वन्, वगैरे शब्दांना
'सावैकाचः०' या सूत्रानें
प्राप्त झालेल्या उदात्ताच्चा
प्रतिषेध २२१-२२२
तकार इत्संज्ञक असलेल्या
प्रत्ययाला स्वरित २२३-२२४
तास् प्रत्यय, अनुदात्तसंज्ञक
धाद्, झित् धाद्, आगि
उपदेशी ह्रस्व अकारान्त
शब्दस्वरूप यांच्या पुढील
ल-कार्यधातुक प्रत्ययाला
अनुदात्त २२४-२३०
अभ्यन्ताच्या आदीला आणु-

भाग ५-पृष्ठे

भाग ५-पृष्ठे

दात्त	२३०
भी, ही, शृ, हु इत्यादि अभ्यस्त- संज्ञक धातून् केलेल्या प्रत्य- याच्या मागील वर्णाला उदात्त	२३०-२३३
कर्तरिप्रयोगांत यक् प्रत्ययापूर्वी अजन्त धातूंना आद्युदात्तत्व	२३३-२३४
ञ् अथवा न् इत् जोडलेल्या समुदायाच्या आदीला आद्यु- दात्त	२३४
संज्ञावाचक उपमान शब्दाला आद्युदात्तत्व	२३४-२३७
दोन अच् असलेल्या निष्ठा- प्रत्ययान्त संज्ञा-शब्दाला आद्युदात्तत्व	२३७-२३८
कर्तृवाचक आशित शब्दाला, तसेच वेणु व इन्धान शब्दांना आद्यु- दात्तत्व	२३८-२४०
रित् प्रत्ययान्ताच्या उपोत्तमाला उदात्त	२४०
अवती व ईवती शेवटी असलेल्या स्त्रीलिंगी शब्दांना अन्तोदात्तत्व	२४०-२४१
अञ्च् धातूच्या 'च' कारक शिल्लक राहिलेल्या दधीचः दधीचा वगैरे रूपांमधील चकाराच्या पूर्वीच्या स्वराला उदात्त	२४१-२४३
समासाच्या अन्ताला उदात्त	२४३-२४६
व्यंजनानें सर्वदा स्वररहित उच्चारण	२४३-२४६
आन्धिक ६३-(पूर्वपदन्वर- निरूपणान्धिक ६।२।१- १३८) पृ २४७-२८१	
बहुमीहीमध्ये पूर्वपदाला प्रकृति- स्वर	२४७-२५१
विशिष्ट तत्पुरुष समासामध्ये पूर्व पदाला प्रकृतिस्वर	२५१-२५५

कर्मधारय व द्विगु समासामध्ये विशिष्ट ठिकाणी पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर	२५५-२५६
द्वन्द्व समासामध्ये विशिष्ट ठिकाणी पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर	२५७
महाग्रीहि, महागौरव, गोसारीथ, कुरुगार्हपत, पण्यकम्बल, यूप- दार, कष्टश्रित वगैरे समासां- मध्ये पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर	२५७-२६०
क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें अस- तांना 'गति'संज्ञकाला प्रकृ- तिस्वर	२६०-२७०
पूर्वपदाला मुकुटेकार्पापणम्, वैद्या- करणहस्ती, गवाश्वक्ष, मिक्षा- कंस, तन्तुवाय, उष्ट्रफोशी, युक्कारोही, मन्दुरज इत्यादि विशिष्टस्थली आद्युदात्तविधान	२७१-२७२
सर्वश्वेत, गुडोदक, पूर्वपाणिनीय, सर्वपाञ्चालक, विश्वदेव, वृको- दर, कुण्डोदर, प्रक्षालितपाद इत्यादि ठिकाणी पूर्वपदाला अन्तोदात्तत्व	२७५-२७९
शङ्कुकर्ण, गोकर्ण, कथ्यशृङ्ग, सुकर्मा, परिकूल, ब्राह्मणराज्य इत्यादि ठिकाणी पूर्वपदाला आद्युदात्तत्व	२७९-२८१
आन्धिक ६४-(उत्तरपदस्वर- निरूपणान्धिक ६।२।१३९-१९९) पृ. २८२-२९६	
उत्तरपदाला प्रकृतिस्वर	२८२-२८५
गति कारक आणि उपपद यांचे पुढील कृतप्रत्ययान्त उत्तरपदा- ला प्रकृतिस्वर	२८३-२८५
वनस्पति वगैरे सामासिक शब्द व देवताद्वन्द्वसमास यांमध्ये दोन्ही पदांना प्रकृतिस्वर	२८५

भाग ५-पृष्ठे

भाग ५-पृष्ठे

समासाच्या अन्त्य स्वरांला अन्तो-
त्ताचें सामान्यतः विधान २८५-२८७
समासाच्या उत्तरपदांतील अन्त्य-
स्वराला विशिष्ट ठिकाणी उदा-
त्ताचें विधान २८७-२९६

आन्हिक ६५— (अलुक्समा-
सान्हिक सू. ६।३।१-३३)
पृ. २९७-३११

‘अलुक्’ व ‘उत्तरपदे’ या
अधिकारांच्या मर्यादा व
प्रयोजने २९७-२९९
स्तोकांमुक्तः, ब्राह्मणाच्छंसी इत्यादि
ठिकाणी पंचमीचा अलुक्समास २९९
ओजसाकृत, जनुषान्ध, मनसाशा-
यिन्, आत्मनाचतुर्थ, आत्मनेपद,
परस्मैपद, आत्मनेभाष इत्यादि
ठिकाणी चतुर्थीचा अलुक्समास
२९९-३०१

युधिष्ठिर, दिविष्टृक्, हृदिष्टृक्
इत्यादि ठिकाणी सप्तमीचा
अलुक्समास ३०१-३०२

‘राजब्राह्म कर’ या अर्थाच्या ‘कार’
शब्दाशी सप्तमीचा अलुक्
समास व त्याचा विशिष्ट ठिकाणी
प्रतिषेध ३०२-३०४

मध्येगुरु, अन्तेगुरु इत्यादि ठिकाणी
सप्तमीचा अलुक् समास ३०४

बाहुल्याने म्हणजे विशिष्ट ठिकाणी
प्रयोगास अनुसरून अलुक्
समासाचा विकल्प ३०४-३०८

उत्तरपदापूर्वी पूर्वपदाच्या शेवटील
ह्रस्व ऋकाराला विशिष्ट
ठिकाणी आनङ् आदेश ३०८-३१०

देवताद्वन्द्वामध्ये पूर्वपदाच्या शेवटील
वर्गाला आनङ् आदेश ३१०-३११

आन्हिक ६६ (पुंवद्भावान्हिक
सू. ६।३।३४-४५) पृ. ३१२-३३१

‘स्त्रियाः पुंवत्’ सूत्रांतील भाषित-
पुंस्त्व व अनुङ् या शब्दांच्या
अर्थाविषयी विचार ३१२-३१३

‘स्त्रियाः’ या पदाच्या अर्थाविषयी
तीन पक्ष ३१३-३१९

प्रत्ययग्रहणपक्ष ३१३-३१७

स्त्रीशब्दग्रहणपक्ष ३१७-३१८

स्वयर्थग्रहणपक्ष ३१८-३१९

स्त्रीशब्दग्रहणपक्षास मान्यता व
त्यावरील दोषांचा परिहार ३१९-३२१

तासिल प्रत्ययापासून कृत्वसुच् प्रत्यया-
पर्यंत सांगितलेल्या प्रत्ययांपैकी

जे प्रत्यय पुढे असतांना पुंवद्भाव
होतो त्यांचे परिगणन ३२१-३२५

पुंवद्भावाची निषेधस्थले ३२५-३२६

कर्मधारय समासामध्ये, तसेच
जातीय व देशीय प्रत्यय पुढे

असतांना पुंवद्भावाचे विधान ३२७

कुक्कुटपण्ड, मुगक्षीर इत्यादि
ठिकाणी पुंवद्भावाचे विशिष्ट
विधान ३२७-३३०

घ, रूप, कल्प वगैरे प्रत्यय पुढे
असतांना झीप्रत्ययान्त अनेकाच्
शब्दांना ह्रस्वविधान ३३०-३३१

आन्हिक ६७—(उत्तरपदनिमित्तका-
देशान्हिक (सू. ६।३।४६-१३९)
पृ. ३३२-३६७

विशिष्ट शब्द उत्तरपद असतांना
पूर्वपदाला होणारे आदेश ३३२-३४८

महत् द्वि व अष्ट् शब्दांना
आच्च ३३२-३३४

त्रि शब्दाला त्रयस् ३३४-३३५

हृदय शब्दाला हृद् ३३६-३३७

भाग ५-पृष्ठे

पाद शब्दाला पद् ३३७-३३८
 उदक शब्दाला उद् ३३८-३३९
 ड्यन्तमिन्न इगन्त शब्दाला
 विकल्पाने ह्रस्व ३३९-३४१
 खित्-प्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें
 असतांना अव्ययाशिवाय
 इतर पूर्वपदाला ह्रस्व
 ३४२-३४३
 खित् प्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें
 असतांना सुम् आगम ३४४
 अम् आगमाला प्रत्ययाप्रमाणें
 मानावें असा अतिदेश व
 त्याची प्रयोजने ३४४-३४६
 सत्यंकार, अगदंकार, लोकपृण,
 तिर्मिगिल, भद्रंकरण, रात्रि-
 चर, रात्रिचर इत्यादि
 शब्दांची सिद्धि ३४६-३४८
 नञ् अव्ययाच्या नकाराचा उत्तर
 पद पुढें असतांना लोप व
 उत्तरपद स्वरादि असल्यास
 त्याला नुद् आगम ३४८-३४९
 नभ्राद्, नपाद्, नवेदाः, नासत्याः
 इत्यादि निपातन-शब्द ३४९-३५०
 सह शब्दाला स आदेश ३५०-३५३
 समान शब्दाला स आदेश ३५३-३५४
 हक् हश् व वत् उत्तरपद
 असतांना इदं आणि किम् सर्व-
 नामांना ईश् आणि की आदेश
 व इतर सर्वनामांच्या शेवटच्या
 वर्णाला आ आदेश ३५४
 अञ् घातु उत्तरपद असतांना पूर्व-
 पदाला विशिष्ट ठिकाणी होणारे
 अद्रि वगैरे आदेश ३५४-३५६
 उत्तरपद अप् शब्दाच्या आदि
 अकाराला विशिष्ट स्थळीं
 विशिष्ट आदेश ३५६-३५७
 अन्य शब्दाला विशिष्ट उत्तरपद

भाग ५-पृष्ठे

पुढें असतांना दुक् आगम ३५७-३५८
 पृषोदर, पोडश् इत्यादि शब्दांच्या
 शिष्ट लोकांनी केलेल्या उच्चा-
 रणाला मान्यता ३५८-३६१
 ट आणि र यांचा लोप झाला
 असतां पूर्वीच्या अण् स्वराळा
 दीर्घ, व सह व वद् यांच्या
 'अ'काराला ओ आदेश ३६१-३६३
 संहिता म्हणजे पदांचे जोडून उच्चा-
 रण असल्यास पूर्वपदाला
 विशिष्ट ठिकाणी दीर्घविधान ३६४-३६७
 संप्रसारणाला उत्तरपद पुढें अस-
 तांना दीर्घविधान ३६७
 आन्हिक ६८— (दीर्घाद्यङ्गा-
 कार्यान्हिक ६।४।१-२१
 पृ. ३६८—३८५

अङ्गाधिकाराच्या मर्यादेचा विचार
 ३६८-३६९
 'अङ्गस्य' सूत्रांतील अङ्गस्य
 ही स्थानपृष्ठी, किंवा
 अवयवपृष्ठी किंवा संवन्धपृष्ठी
 याविषयी विवेचन ३६९-३७१
 अङ्गाधिकाराची प्रयोजने ३७१-३७४
 अङ्गावयव व व्यंजनापुढील अशा
 संप्रसारणाला दीर्घ ३७४-३७५
 नाम् प्रत्यय पुढें असतांना अंगा-
 ला दीर्घ ३७५-३७६
 संबुद्धिव्यतिरिक्त सर्वनामस्थानप्रत्यय
 पुढें असतांना विशिष्ट शब्दां-
 च्या उपधेला दीर्घ ३७६-३८१
 सन् पुढें असतांना अजन्त धातू,
 तसेच हन् आणि गम् धातू,
 यांच्या स्वराळा दीर्घ ३८१-३८२
 च्छ आणि व यांना अनुक्रमानें
 श आणि ऊद् आदेश ३८२-३८५

भाग ५-पृष्ठे

आन्धिक ६९— (आभीयासि-
द्धत्वान्धिक सू. ६।४।२२-६१)

पृ. ३८६—४३२

‘ असिद्धवन्ना भात् ’ सूत्रांतील
‘ असिद्ध ’ व ‘ अत्र ’ या शब्दां-
ची उपयुक्तता ३८६-३८७

‘ असिद्धवत्० ’ या सूत्रानें सांगि-
तलेल्या असिद्धत्वाच्या प्रयो-
जनांचें परिगणन ३८७-३९२

प्रस्तुत सूत्र न केल्यास प्राप्त न
होणाऱ्या कार्यांचें परिगणन ३९२-३९४

प्रस्तुत सूत्रानें सांगितलेल्या असि-
द्धत्वावर येणारे दोष व त्यांच्या
निवारणाकरितां विशिष्ट विधा-
नांची आवश्यकता ३९४-४००

सूत्रांतील ‘ आभात् ’ या पदांतील
‘ आ ’ शब्द मर्यादावाचक
किंवा अभिविधिवाचक या-
विषयी विवेचन ४००-४०४

नकाराच्या लोपाचें विधान ४०४-४०८

‘ श्रान्तलोपः ’ या सूत्रांत ‘ नात् ’
न उच्चारतां ‘ श ’ जोडून
‘ श्रात् ’ असें उच्चारण कर-
ण्याचा हेतु ४०४-४०६

इदित् नसलेल्या धातूंच्या व्यञ्जनान्त
‘ अंगाच्या उपधा-नकाराचा
कित् किंवा डित् प्रत्यय
पुढें असतांना लोप ४०६

वृंह, दंश, रञ्ज्, स्यन्द्, अञ्च्,
भञ्ज्, इत्यादि धातूंच्या
नकाराचा विशिष्ट ठिकाणी
लोप ४०६-४०८

शास् धातूंच्या ‘ आ ’ काराचा इकार ४०९-४११
अनुदात्तोपदेश धातू तसेच वन् तन्
वगैरे धातू यांच्या शेवटी अस-

भाग ५-पृष्ठे

लेल्या अनुनासिकाचा लोप ४११-४१२
जन् सन् व खन् या धातूंच्या

अन्त्य वर्णाला शलादि सन्,
अथवा कित् किंवा डित्
प्रत्यय पुढें असतांना ‘ आ ’
आदेश ४१२-४१७

सञ्ज्ञलोः शब्दाच्या अर्थाचें
विवेचन ४१२

सन् धातूंच्या अनुनासिकाचा
लोप व ‘ आ ’ आदेश
यांमधील विप्रतिषेधाचें
विवेचन ४१३-४१७

आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना
होणारीं अङ्गकार्ये ४१८-४३२

‘ आर्धधातुके ’ या अधिकाराची
उपयुक्तता ४१८-४२०

भ्रस्ज् धातूचा रेफ आणि उपधा
या दोषांना मिळून रम्
आगम ४२०-४२२

अकारान्त अंगाच्या शेवटच्या
अकाराचा लोप ४२३

णिलोप व अल्लोप यांचें इयङ्
यण् गुण वृद्धि वगैरे कार्यांशीं
विरोध असतांना पूर्वविप्रति-
षेधानें विधान ४२३-४२५

व्यञ्जनापुढील ‘ य ’ प्रत्ययांतील
यकाराचा लोप ४२५-४२७

इडागम न लागलेला आर्धधातुक
प्रत्यय, त्याप्रमाणेंच इडागम
लागलेला निष्ठाप्रत्यय पुढें
असतांना णिलोप ४२७-४३०

आम्, अन्त, आलु वगैरे प्रत्यय
पुढें असतांना, त्याप्रमाणेंच
त्यए पुढें असतांना ‘ णि ’ ला
अच् आदेश ४३०-४३२

भाग ५-पृष्ठे

भाग ५-पृष्ठे

आन्हिक ७०-(आभीयकार्या-
न्हिक सू. ६।४।६२-१२८)
पृ. ४३३-४७१

चिण्वद्भावविधान ४३३-४३९

अजादि कित् किंवा डित् आर्ध-
धातुक प्रत्यय पुढें असतांना
धातूच्या 'आ'काराचा लोप ४३९-४४०

व्यंजनादि कित् किंवा डित् प्रत्यय
पुढें असतांना घुसंज्ञक धातूच्या
तसेच मा, स्था, गा, पा, हा
वगैरे धातूंच्या 'आ'काराला
ई आदेश ४४१

लुङ् लङ् व लृङ् प्रत्यय पुढें अस-
तांना धातूला अद् या उदात्त
आगमाचें व स्वरदि धातू असेल
तर आद् या आगमाचें विधान
च त्याचा विशिष्ट ठिकाणीं
निषेध ४४१-४४५

म्नु प्रत्ययाचे, धातूंचे व भू या
शब्दाचे इ व उ यांना अनु-
क्रमे होणारे ह्यङ् व उवङ्
आदेश ४४४

अनेकाच् व असंयोगपूर्व
अंगाला होणारा यण् आदेश
व त्याचा निषेध ४४५-४४९

भू धातूला विशिष्ट स्थलीं शुक्
आगम, त्याप्रमाणेच गोह
रूप प्राप्त होणाऱ्या गुह् धातूच्या
उपधेला दीर्घ ऊ ४४९-४५१

णि प्रत्ययापूर्वी मित् धातूंना ह्रस्व,
परंतु, चिण् किंवा णमुद् पुढें
अयतां विकल्पानें दीर्घ ४५१-४५४

हि प्रत्ययाला पि आदेश ४५४-४५६

चिण् प्रत्ययानुदीर्घ त प्रत्ययाचा
एत ४५६-४५७

हि प्रत्ययाचा रुक् ४५७-४५९

सार्वधातुक कित् किंवा डित् प्रत्यय
पुढें असतांना होणारे आदेश ४५९-४६४

उ-प्रत्ययान्त कृ धातूच्या
अकाराला 'उ' आदेश ४५९

'अत उत्सार्वधातुके' सूत्रांतील
'सार्वधातुके' शब्दाच्या प्रयो-
जनाचें विवेचन ४५९-४६३

दरिद्रा धातूच्या 'आ'काराला
'इ' आदेश ४६३-४६४

लिटामध्ये होणारी एत्व व अभ्यास-
लोप कार्यें ४६४-४७१

आन्हिक ७१-(भसंज्ञिताङ्गकार्या-
न्हिक सू. ६।४।१२९-१७९)
पृ. ४७२-५०८

भसंज्ञक पादशब्दाला पद् आदेश ४७२

'निर्दिश्यमान' परिभाषेच्या आवश्यक-
कतेविषयी विवेचन ४७२-४७५

वाह् या भसंज्ञक अंगांतील 'व'-
काराला ऊद् (ऊ) स्वरूपाचा
संप्रसारणादेश ४७५-४७६

भसंज्ञक श्वन् युवन् आणि मघवन्
यांच्या वकाराला संप्रसारण ४७७-४७८

अन् शेवटीं असलेल्या भसंज्ञक
अंगांतील 'अ' काराचा
लोप ४७८-४७९

आकारान्त धातूच्या भसंज्ञक
अंगाच्या शेवटच्या 'आ'
काराचा लोप ४८०

'क्त्वा'च्या 'आ'काराच्या
लोपाचा विचार ४८०

आत्मन् शब्दाच्या 'आ'-
काराचा वैदिक प्रयोगांमध्ये
लोप ४८१

भसंज्ञक अंगाच्या 'टि' भागाचा
लोप ४८१-४८४

ईकार किंवा तद्धित प्रत्यय पुढें

भाग ५-पृष्ठे	भाग ५-पृष्ठे
असतांना अवर्णान्त किंवा इवर्णान्त भसंज्ञक अंगाच्या अन्त्याचा लोप ४८४-४८८	ज्य शब्दापुढील ईयसुन् प्रत्य- यांतील 'ई'काराला 'आ' आदेश ४९५-४९६
भसंज्ञक सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य तिष्य व पुष्य शब्दांच्या उपधा-यकाराचा लोप ४८७-४८९	इष्ट, इम, व ईयसु पुढें असतांना 'क' काराचे स्थानी 'र' आदेश ४९६-४९८
भसंज्ञक विल्वक वगैरे शब्दां- पुढील 'छ' प्रत्ययाचा तद्धित प्रत्यय पुढें असतांना छक् ४८९-४९२	इष्ट, इम व ईयसुन् प्रत्यय पुढें असतांना भसंज्ञक एकाच् भागाला टिलोपनिषेध ४९८-५०३
इष्ट, इम, व ईयस् प्रत्यय पुढें असतांना च प्रत्ययाचा तसाच दिसंज्ञक भागाचा लोप ४९२-४९५	ब्राह्म, कर्म, औक्ष, दाण्डि- नायन, मैत्रेय, हिरण्मय इत्यादि शब्दांचें निपात- नानें साधुत्व ५०३-५०८

भाग ६ (अध्याय ७ आणि ८)

भाग ६-पृष्ठे	भाग ६-पृष्ठे
आन्धिक ७२-(अङ्गुनिमित्तक विभक्तिप्रत्ययादेशान्धिक सू. ७।१।१-५६) पृ. १-५४ ज्यांच्यामुळें अंगसंज्ञा होते अशा यु आणि वु यांना अनुक्रमें अन आणि अक् आदेश १-१० यु आणि वु हे अनुनासिक-यकारानें व अनुनासिक-वकारानें युक्त असेच प्रत्यय घेण्याची इष्टता ३-१० 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' या परिभाषेची सिद्धि व प्रयोजने ७-९ प्रत्ययाच्या आरंभी असलेल्या फ ढ ख छ घ यांना अनुक्रमें आय एय ईन ईय व इय आदेश १० प्रत्ययाच्या उपदेशाचे वेळींच आयन् वगैरे आदेशांची इष्टता ११-१२ उणादि शब्दांची अव्युत्पन्नता १२-१३ प्रत्ययाच्या आरंभीच्या झ ला अन्	व त्यापूर्वी शी धातूला रुद् आगम १३-१८ भिस् प्रत्ययाला ऐस् आदेश व त्याचा विशिष्ट ठिकाणी प्रतिषेध १८-२० टा ढसि व डस् यांना अनुक्रमानें इन् आत् व स्य आदेश २०-२१ डे प्रत्ययाला य आदेश व सर्वनाम- शब्दांच्या वाचर्तीत स्मै वगैरे विशिष्ट आदेश २२-२६ नपुंसकलिङ्गी नामांच्या वाचर्तीत विशिष्ट आदेश २६-३० युष्मद् व अस्मद् शब्दांना व त्यांचे पुढील विभक्त्यांना विशिष्ट आदेश ३१-३८ युष्मद् व अस्मद् शब्दांचें लिंग- रहितत्व ३७ धातूच्या पुढील तिङ् प्रत्ययांना आदेश ३८-४० समासाच्या शेवटीं असलेल्या क्त्वा प्रत्ययाला ल्यप् आदेश ४०-४४

भाग ६-पृष्ठे

धातूच्या पुढील प्रत्ययाला
सामान्यतः इडागमाचा निषेध १०६-१२३
अनुदात्त धातूंचें परिगणन ११२
विशिष्ट धातूपुढील निष्ठाप्रत्ययांना
इडागमाचा निषेध ११३-१२०
वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला
निषेध नसेल त्या ठिकाणीं
इडागमाचा विधि १२१-१२२

आन्हिक ७५-(इडागमाविधाना-
न्हिक सू. ७।२।३६-११८)
पृ. १२३-१७०

आत्मनेपद-निमित्त नसतांना स्तु
व कम् धातूंचे पुढील वलादि
आर्धधातुकाला इडागम १२३-१२६
ग्रह् धातूच्या पुढील इडागमाला
दीर्घ १२६-१२९

स्व, सू, धू या धातूपुढील, तच्च ऊ
इत्संज्ञक असलेल्या धातूपुढील
वलादि आर्धधातुक प्रत्ययांना
इडागमाचा विकल्प १२९-१३२
'स्वरतिसूति०' सूत्रांतील 'वा'
शब्दाच्या आवश्यकतेचें
विवेचन १३०-१३२

परस्मैपद केले असल्यास गम्
धातूचे वाचर्तीत सकारादि आर्ध-
धातुक प्रत्ययाला इद् आगम व
वृध् वगैरे चार धातूंचे वाचर्तीत
इडागमाचा निषेध १३३-१३६
उपदेशीं अजन्त अथवा अकारयुक्त
धातूंचे वाचर्तीत तास् प्रत्ययाला
इद् आगम होत नसल्यास थल्
प्रत्ययाला इद् आगमाचा
निषेध १३६-१३७

भारद्वाजमतीं फक्त ककारान्त
धातूंचे वाचर्तीतच थलाला इद्
आगमाचा निषेध १३७-१३८

भाग ६-पृष्ठे

कस प्रत्ययाला होणाऱ्या इडागमा-
विषयीं विचार १३९-१४२
स्व व सिच् प्रत्ययांना होणाऱ्या
इडागमाविषयीं विचार १४२-१४४
रुद स्वप् ईश् इत्यादि धातूंच्या
पुढील वलादि सार्वधातुक
प्रत्ययाला इद् आगम १४४-१४५
सार्वधातुक लिङ् प्रत्ययांतील सका-
राचा लोप व अकारापुढील
'या' भागाला इय् आदेश १४५
'आन' प्रत्यय पुढें असतांना
अंगाला मुक् आगम १४५-१४७
अध्न् व रै शब्दांना विभक्ति पुढें
असतांना आत्व १४७-१४८
युष्मद् व अस्मद् शब्दांना निर-
निराळ्या विभक्तिप्रत्ययांपूर्वीं
निरनिराळे आदेश १४८ १५५
प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढें
असतांना एकवचनविवक्षा
असल्यास त्व आणि म
आदेश १५०-१५१
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' सूत्राचें
वैयर्थ्य व लुग्वली-
यस्त्वाचें ज्ञापन १५१-१५२

त्रि आणि चतुर शब्दांना आदेश १५५-१५७
त्यदादि सर्वनामांना विभक्तिप्रत्य-
यापूर्वीं साधारणतः अकार
अन्तादेश, व अन्तीं नसणाऱ्या
तकाराला व दकाराला सु
प्रत्यय पुढें असतांना सकार
आदेश १५८-१६२

अदस् व इदम् शब्दांना विभक्ति-
प्रत्ययापूर्वीं होणारे आदेश १६२-१६५
मृज् धातूला प्रत्ययापूर्वीं, व त्व-
रान्त धातूंना जित् किंवा
गित् प्रत्ययापूर्वीं वृद्धि १६५-१६८
तद्धित जित् णित् किंवा कित्

भाग ६-पृष्ठे

प्रत्ययांपूर्वी आदि स्वराला वृद्धि १६८-१७०

आन्हिक ७६— (उत्तरपद-
कार्यान्हिक सू. ७।३।१-४९)

पृ. १७१-१९२

वृद्धि प्राप्त झाली असतां वृद्धि न
होतां देविका शिक्षणा वगैरे
शब्दांतील पहिल्या स्वराला
आ आदेश व पदाच्या शेव-
टचा यकार किंवा वकार प्रथ-
माक्षरांत असेल तर त्याच्या-

पुढे ऐ किंवा औ आगम १७१-१७७

उत्तरपदांना होणारे आदेश १७७-१७९

दिग्वाचक शब्दापुढील प्रादे-

शांतील ग्रामवाचक शब्दाला

आदिवृद्धि १७९-१८०

ग्राम व नगर यांतील भेद १७९-१८०

संख्यावाचक शब्दांपुढील संव-

त्तरशब्दाला त्याप्रमाणेच सं-

ख्यावाचक व परिमाण-वाचक

शब्दांच्या आदि स्वराला वृद्धि १८०-१८२

प्रावाहणेय, प्रावाहणेय, अयाथातथ्यम्,

आयथातथ्यम् इत्यादि शब्दांची

सिद्धि १८२-१८३

चिण् किंवा णकारेत्संज्ञक कृत्

प्रत्यय पुढे असतांना अकारान्त

धातूला युक् आगम व त्याचा

निषेध १८४-१८५

स्त्रीप्रत्यय आप् पुढे असतांना

इकार आदेश व त्याचा

निषेध १८५-१९२

आन्हिक ७७—(ह्रस्वगुणवृद्धवाचक-

कार्यान्हिक सू. ७।३।५०-१२०)

पृ. १९३-२२१

अंगसंश्लेषा निमित्त अशा ठकाराला

इक आदेश १९३-१९५

भाग ६-पृष्ठे

ठ हा वर्ण समजावयाचा किंवा

वर्णसमूह समजावयाचा या

विषयी विवेचन १९३-१९५

विशिष्ट स्थली ठला क आदेश १९५-१९६

हन् धातूच्या हकाराला घ आदेश १९६-१९९

कुत्वादेश व त्याचा निषेध १९९-२०३

अयन् प्रत्यय पुढे असतांना धातूच्या

‘ओ’ वाराचा लोप २०३-२०४

शित् प्रत्यय पुढे असतांना पा ध्रा

भ्मा इत्यादि धातूंना पिव जिघ्र

धम इत्यादि आदेश २०५-२०६

सार्वधातुक अथवा आर्धधातुक

प्रत्यय पुढे असतांना गुणवि-

धान व त्याची निषेधस्थले २०७-२१३

सार्वधातुक प्रत्यय पुढे असतांना

तृह धातूला इम् आगम, २१३-२१४

विशिष्ट धातूंच्या पुढील सार्वधातुक

प्रत्ययाला ईट् व अट् आगम २१४-२१५

विशिष्ट सुप् प्रत्यय पुढे असतांना

विशिष्ट प्रातिपदिकांना ह्रस्व,

गुण वगैरे आदेश २१५-२१८

अंगापुढील विशिष्ट सुप् प्रत्ययांना

विशिष्ट स्थळीं आट्, याट्

ख्याट् वगैरे आगम, तसेच आम्

औ, ना इत्यादि आदेश २१८-२२१

आन्हिक ७८—(सामान्याङ्ग-

कार्यान्हिक ७।४।१-९७)

पृ. २२२-२५४

चङ्परक ‘णि’ प्रत्यय पुढे अस-

तांना ह्रस्व वगैरे अंगकार्ये व

विशिष्ट ठिकाणी त्यांचा निषेध

२२२-२२७

मा भवान् अटिटत् अथवा

मा भवान् आटिटत्

याचिप्रयी विचार २२३-२२४

लिट् प्रत्यय पुढे असतांना विशिष्ट

भाग ६-पृष्ठे

भाग ६-पृष्ठे

धातूनां विशिष्ट ठिकाणीं गुण	
आदेश	२२८-२३१
विशिष्ट प्रत्ययांपूर्वी ह्रस्व, दीर्घ, ईत्वं	
इत्यादि विशिष्ट आदेश	२३१-२३५
सुसंज्ञक दा धातूला तकारादि	
प्रत्ययापूर्वी दद् आदेश	२३५-२३७
सन् पुढें असतांना मी, मा इत्यादि	
धातूच्या अचाला इस् आदेश,	
आप् शप् व ऋध् धातूंना दीर्घ	
ई आदेश व अभ्यासलोप .	२३८-२३९
अभ्यासांतील आरंभी नसलेल्या	
व्यंजनांचा लोप (हलादिशेष)	
व खय् वर्ण पुढें असलेला श्र्	
वर्ण आरंभी असल्यास त्याचा	
लोप	२३९-२४३
विशिष्ट स्थळीं अभ्यासाला चुत्व,	
अत्व, संप्रसारण, गुण, दीर्घ	
इत्यादि आदेश व नीक्, रीक्,	
रक्, रिक् इत्यादि आगम	२४३-२५२
सन्वन्नाव	२५२-२५४
आन्हिक ७९-(द्वित्वादिपद-	
कार्यान्हिक ८।१।१-५०)	
पृ. २५५-२९२	
नित्यत्व, अथवा वीप्सा विवक्षित	
असतांना पदाला द्वित्व व	
द्वित्वानंतर पुढील भागाला	
अनुदात्तत्व	२५५-२७०
वीप्सा शब्दाचा अर्थ	२६५-२७०
परि, उपरि, अधि इत्यादि शब्दांना	
तसेंच 'आमन्त्रित' शब्दांना	
विशिष्ट अर्थी द्वित्व	२७०-२७१
एक शब्दाला द्वित्व व बहुमीहि-	
वन्नाव	२७१-२७३
गुणवाचक शब्दाला प्रकार, आनु-	
पूर्व्य, चापल, आभीक्ष्य इत्यादि	
अर्थी द्वित्व व कर्मधारयवन्नाव	२७३-२७८

रहस्य, मर्यादा इत्यादि अर्थी	
द्वन्द्व हा निपातनशब्द	२७८-२७९
पदानुदात्तत्वविधान	२७९-२८७
पदानुदात्तत्वाचीं निषेधस्थळे	२८७-२९२
आन्हिक ८०-(पदानुदात्त-	
विवेचनाव्हिक ८।१।५१-	
७४) पृ. २९३-३०९	
गतिवाचक धातूच्या लृट् प्रत्ययान्त	
रूपाला विशिष्ट स्थळीं अनुदात्त-	
निषेध	२९३-२९४
आम् अव्ययापुढील एकान्तरित	
आमन्त्रिताला अनुदात्तनिषेध	२९५-२९६
यद् हि अथवा तु हें अव्यय क्रिया-	
पदापुढें आल्यास क्रिया-	
पदाला अनुदात्तनिषेध	२९६-२९७
चन चित् इव इत्यादि अव्यये	
क्रियापदापुढें असल्यास क्रिया-	
प्रदाला अनुदात्तनिषेध	२९७-२९९
विशिष्ट स्थळीं अनुदात्ताचें विशिष्ट	
विधान	३००-३०२
गतिसंज्ञक शब्द अथवा उदात्तयुक्त	
क्रियापद पुढें असतांना गति-	
संज्ञकाला अनुदात्त	३०२-३०६
आमन्त्रिताला अविद्यमानवन्नाव	३०६-३०९
आन्हिक ८१-(असिद्धत्वानुशासना-	
न्हिक सू. ८।२।१-४१)	
पृ. ३१०-३५७	
'पूर्ववासिद्धम्' (सू १) या प्रस्तुत	
सूत्राचे 'मागील सर्व सूत्रांना	
पुढील सर्व सूत्रें असिद्ध व	
पुढील सूत्रांमध्येंही मागील	
सूत्राला पुढील सूत्र असिद्ध'	
असें अधिकारसूत्र म्हणून	
व्याख्यान	३१०-३१३
कार्यकालपूर्वी 'तस्मिन्निति०',	

भाग ६-पृष्ठे

‘तस्मादिति०’ इत्यादिपरि- भाषाचें त्रिपादींतील कार्य असल्यास तें कार्य सांगणाऱ्या विधीबरोबरच व्याख्यान ३१०	
त्रिपादींतील सूत्रांना सपादीचें सिद्धत्व ३१०	
पूर्वत्रासिद्धीय (८।२।१ ते ८।४।६८)	
प्रकरणामध्ये विप्रतिषेध- विचाराची सूत्राच्या असि- द्धत्वामुळे अप्राप्ति ३११	
नकाराच्या लोपाचें सुप् स्वर इत्यादि कार्यांशिवाय इतर कार्य करतेवेळीं सिद्धत्व ३१३-३१५	
‘ना’ आदेशाचे वावरीत ‘मु’ आदेशाचें सिद्धत्व ३१५-३१७	
उदात्त व स्वरित यांचे स्थानीं झालेल्या यणाच्या पुढील अनुदात्ताला स्वरित ३१७-३१९	
उदात्ताशीं झालेल्या एकादेशाला उदात्तत्व; एकादेश पदाचे आरंभीं असल्यास त्याला उदात्त- त्वाचा विकल्प ३१९-३२०	
एकादेशस्वराची इतर कार्यांच्या- पेक्षां अन्तरङ्गत्वांनं प्रवृत्ति ३२०-३२५	
‘ह’ला उत्तम कर्तव्य असतांना प्लुताला सिद्धत्व ३२६	
एकादेश कर्तव्य असतांना सिचाच्या लोपाला सिद्धत्व ३२६	
संयोगान्त लोप कर्तव्य असतांना संयो- गादिलोपाला सिद्धत्व ३२७	
पत्व, स्वर, प्रत्यय आणि इडागम कर्तव्य असतांना निष्ठादेशांना सिद्धत्व ३२७-३२८	
दीर्घ कर्तव्य असतांना ‘यसुसु०’ सूत्रानें सांगितलेल्या दत्वाचें सिद्धत्व ३२८	
स्वर व प्रत्ययसंज्ञा कर्तव्य असतांना	

भाग ६-पृष्ठे

अदस् शब्दान्या ईत्व व ऊत्वांचें सिद्धत्व ३२९-३३०	
द्वित्व कर्तव्य असतांना परसवर्णाचें सिद्धत्व ३३१	
प्रातिपदिकाच्या शेवटीं असलेल्या नकाराचा लोप व त्याला अपवाद ३३२-३३६	
मनुप् प्रत्ययाच्या मकाराला वकार ३३६ ३३९	
मनुप्, तरप् आणि तमप् प्रत्य- यांना वेदामध्ये तुट् आगम ३३९-३४१	
रेफाला लत्व ३४२-३४६	
पदाच्या शेवटीं किंवा झल् वर्णाच्या पूर्वीं असलेल्या वर्णांना आदेश ३५२-३५४	
‘ह’काराला इ, घ, ध, थ् आदेश ३५२-३५४	
नश्च् भ्रश्च् वगैरे धातूंच्या अन्ताला तसेंच धातूंच्या अन्ताच्या छकाराला व शकाराला ष आदेश ३५४	
भष्भाव ३५४	
दध् धातूंच्या दकाराला धकार ३५४-३५७	
आन्हिक ८२-(प्लुतविधानान्दिक सू. ८।२।४२-१०८) पृ. ३५८-४०२	
निष्ठाप्रत्ययाच्या ‘त’काराला ‘न’कार आदेश ३५८-३७०	
‘न’कारादेशाचे अपवाद ३७०-३७३	
कुत्वविधि ३७४-३७५	
रुत्वविधि व रेफादेशविधि ३७५-३७७	
दत्वविधि ३७७-३७९	
दीर्घविधान ३७९-३८२	
अदस् शब्दान्या शेवटच्या अक्षराला (दस् याला) मुत्व ३८२-३८४	
वाक्याच्या ‘टि’ भागाला प्लुत- विधान ३८४-३९०	
दुरून हाक मारतेवेळीं है व हे या अव्ययांना प्लुत ३९१-३९२	
याज्येच्या अंताला प्लुत ३९५	

भाग ६-पृष्ठे

आम्रध्राला प्रेष देण्याच्या वाक्या- मध्ये पहिल्या व नंतरच्याही अक्षराला प्लुत	३९६
सर्वत्र प्लुतविधानाच्या विकल्पाची इष्टता	३९६
अनुदात्तप्लुताचें व स्वरितप्लुताचें विशिष्ट ठिकाणी विधान	३९७
प्लुत ऐ व औ या संध्यक्षरांना प्लुत केल्यास इ व उ या अवयवांना प्लुत होऊन चार मात्रांच्या ऐ व औ वर्णांची इष्टता	३९७-३९९
प्लुताच्या विषयांच्या परिगणनाची इष्टता व परिगणन	४००
संहिता असतांना संध्यक्षरांतील प्लुत इकार व प्लुत उकार यांना स्वर पुढें असतांना अनु- क्रमे य आणि व आदेश	४००-४०२
आन्हिक ८३-(संधिकार्या- न्हिक ८३।१-५६) पृ. ४०३-४३६	
रुत्वविधान व 'र'च्या पूर्वीच्या वर्णाला अनुनासिकविधान	४०३-४०६
ढकाराचा व रेफाचा ढकार व रेफ अनुक्रमे पुढें असतांना लोप	४०६-४०७
रेफाला स्वर वर्ण पुढें असतांना किंवा अवसर्गांनी विसर्जनीयाचें विधान	४०७-४१०
रु आदेशाच्या रेफाला यकार व त्याचा विकल्पाचें लोप	४१०-४१२
मकाराला अनुस्वार आदेश	४१२-४१३
कुक्, ढक्, धुट्, तुक्, डमुट् आगम	४१३-४१६
विसर्गाला सकार, जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश	४१७-४२४
सकाराच्या विसर्गाला पत्व	४२५-४३४
विसर्गाला विशिष्ट ठिकाणी सकार	

भाग ६-पृष्ठे

४३५

आदेश पदान्तीं नसलेल्या सकाराला षकार आदेशाचें अधिकाररूपानें विधान	४३५-४३६
आन्हिक ८४-(पत्वादेशान्हिक सू. ८।३।५७-१।९) पृ. ४३७-४६९	
सद् धातूच्या 'साट्' शब्दस्वरूपां- तील सकाराला षकार	४३७-४३९
इण् वर्ण किंवा क-वर्ग यांचे पुढील आदेश किंवा प्रत्यय यांच्या- संबंधी षकाराला नुम् विसर्ग किंवा झर् वर्ण यांचें व्यवधान असतांनाही पत्वाचें सामान्यतः विधान	४३९-४४५
अभ्यासापुढील स्तु धातु व प्यन्त धातू यांच्याच सकाराला ष आदेश झालेला सन् पुढें असतांना पत्व	४४५-४४८
उपसर्गापुढील सु, स्तु, स्तुभ् इत्यादि धातूंच्या सकाराला पत्व	४४९-४५२
विशिष्ट उपसर्गापुढील विशिष्ट सकारादि धातूंना पत्व	४५३-४५४
धीध्वम् व ध्वम् यांच्या धकाराला मूर्धन्य (ढकार) आदेश	४५४-४५७
समासामध्ये विशिष्ट ठिकाणी उत्तरपदाच्या आदिसकाराला पत्व	४५७-४५९
विशिष्ट उपसर्गापुढील विवक्षित शब्दांच्या सकाराला पत्व	४५९-४६६
पत्वप्रतिषेध	४६७-४६९
आन्हिक ८५-(पत्वादेशान्हिक सू. ८।४।१-६८) पृ. ४७३-५०३	
रेफ, ङकार अथवा णकार व त्यांचे	

भाग ६-पृष्ठ

‘तस्मादिति’ इत्यादिपरि- भाषांचें त्रिपादींतील कार्ये असल्यास तें कार्ये सांगणाऱ्या विधीवरोवरच व्याख्यान ३१०	
त्रिपादींतील सूत्रांना सपादीचें सिद्धत्व ३१०	
पूर्वत्रासिद्धीय (८।२।१ ते ८।४।६८)	
प्रकरणामध्ये विप्रतिषेध- विचाराची सूत्राच्या अशि- द्धत्वामुळे अप्राप्ति ३११	
नकाराच्या लोपाचें सुप् स्वर इत्यादि कार्योशिवाय इतर कार्ये करतेवेळीं सिद्धत्व ३१३-३१५	
‘ना’ आदेशाचे वावर्तीत ‘मु’ आदेशाचें सिद्धत्व ३१५-३१७	
उदात्त व स्वरित यांचे स्थानीं झालेल्या यणाच्या पुढील अनुदात्ताला स्वरित ३१७-३१९	
उदात्ताशीं झालेल्या एकादेशाला उदात्तत्व; एकादेश पदाने आरंभीं असल्यास त्याला उदात्त- त्वाचा विकल्प ३१९-३२०	
एकादेशस्वराची इतर कार्योच्या- पेक्षां अन्तरङ्गत्वानें प्रवृत्ति ३२०-३२५	
‘ह’ला उत्त्व कर्तव्य असतांना प्लुताला सिद्धत्व ३२६	
एकादेश कर्तव्य असतांना सिचाऱ्या लोपाला सिद्धत्व ३२६	
संयोगान्त लोप कर्तव्य असतांना संयो- गादिलोपाला सिद्धत्व ३२७	
पत्व, स्वर, प्रत्यय आणि इडागम कर्तव्य असतांना निष्ठादेशांना सिद्धत्व ३२७-३२८	
दीर्घ कर्तव्य असतांना ‘वसुसंसु’ सूत्रानें सांगितलेल्या दत्वाचें सिद्धत्व ३२८	
स्वर व प्रत्ययसंज्ञा कर्तव्य असतांना	

भाग ६-पृष्ठ

अदस् शब्दाच्या ईत्व व ऊत्वांचें सिद्धत्व ३२९-३३०	
द्वित्व कर्तव्य असतांना परसवर्णांचें सिद्धत्व ३३१	
प्रातिपदिकाच्या शेवटीं असलेल्या नकाराचा लोप व त्याला अपवाद ३३२-३३६	
मनुप् प्रत्ययाच्या मकाराला वकार ३३६ ३३९	
मनुप्, तरप् आणि तमप् प्रत्य- यांना वेदामध्ये तुट् आगम ३३९-३४१	
रेफाला लत्व ३४२-३४६	
पदाच्या शेवटीं किंवा झल् वर्णाच्या पूर्वीं असलेल्या वर्णांना आदेश ३४२-३४४	
‘ह’काराला इ, घ, ध, थ आदेश ३४२-३४४	
ब्रश्च् भ्रश्च् वगैरे धातूंच्या अन्ताला तसेंच धातूंच्या अन्तीच्या छकाराला व शकाराला व आदेश ३४४	
भष्भाव ३५४	
दध् धातूंच्या दकाराला धकार ३५४-३५७	
आन्धिक ८२-(प्लुतविधानान्धिक सू. ८।२।४२-१०८) पृ. ३५८-४०२	
निष्ठाप्रत्ययाच्या ‘त’काराला ‘न’कार आदेश ३५८-३७०	
‘न’कारादेशाचे अपवाद ३७०-३७३	
कुत्वविधि ३७४-३७५	
रुत्वविधि व रेफादेशविधि ३७५-३७७	
दत्वविधि ३७७-३७९	
दीर्घविधान ३७९-३८२	
अदस् शब्दाच्या शेवटच्या अक्षराला (दस् याला) मुत्व ३८२-३८४	
वाक्याच्या ‘टि’ भागाला प्लुत- विधान ३८४-३९०	
दुरुन हाक मारतेवेळीं ह व हे या अव्ययांना प्लुत ३९१-३९२	
यात्येच्या अंताला प्लुत ३९५	

भाग ६-पृष्ठें	
आम्रिभाला प्रेष देण्याच्या वाक्या- मध्ये पहिल्या व नंतरच्याही अक्षराला प्लुत ३९६	
सर्वत्र प्लुतविधानाच्या विकल्पाची इष्टता ३९६	
अनुदात्तप्लुताचें व स्वरितप्लुताचें विशिष्ट ठिकाणी विधान ३९७	
प्लुत ऐ व औ या संध्यक्षरांना प्लुत केल्यास इ व उ या अवयवांना प्लुत होऊन चार मात्रांच्या ऐ व औ वर्णांची इष्टता ३९७-३९९	
प्लुताच्या विषयांच्या परिगणनाची इष्टता व परिगणन ४००	
संहिता असतांना संध्यक्षरांतील प्लुत इकार व प्लुत उकार यांना स्वर पुढें असतांना अनु- क्रमें य आणि व आदेश ४००-४०२	
आन्हिक ८३-(संधिकार्या- न्हिक ८३।१-५६) पृ. ४०३-४३६	
रुत्वविधान व 'र'च्या पूर्वीच्या वर्णाला अनुनासिकविधान ४०३-४०६	
ढकाराचा व रेफाचा ढकार व रेफ अनुक्रमें पुढें असतांना लोप ४०६-४०७	
रेफाला स्वर वर्ण पुढें असतांना किंवा अवसानीं विसर्जनीयाचें विधान ४०७-४१०	
र आदेशाच्या रेफाला यकार व त्याचा विकल्पानें लोप ४१०-४१२	
मकाराला अनुस्वार आदेश ४१२-४१३	
कुक्, डक्, धुट्, ठुक्, डमुट् आगम ४१३-४१६	
विसर्गाला सकार, जिहामूलीय व उपध्मानीय आदेश ४१७-४२४	
सकाराच्या विसर्गाला पत्व ४२५-४३४	
विसर्गाला विशिष्ट ठिकाणी सकार	

भाग ६-पृष्ठें	
आदेश ४३५	
पदान्तीं नसलेल्या सकाराला षकार आदेशाचें अधिकाररूपानें विधान ४३५-४३६	
आन्हिक ८४-(पत्वादेशान्हिक सू. ८।३।५७-११९) पृ. ४३७-४६९	
सद् धातूच्या 'साट्' शब्दस्वरूपां- तील सकाराला षकार ४३७-४३९	
इण् वर्ण किंवा क-वर्ग यांचे पुढील आदेश किंवा प्रत्यय यांच्या- संबंधी षकाराला नुम् विसर्ग किंवा शर् वर्ण यांचें व्यवधान असतांनाही पत्वाचें सामान्यतः विधान ४३९-४४५	
अभ्यासापुढील स्तु धातु व प्यन्त धातू यांच्याच सकाराला ष आदेश झालेला सन् पुढें असतांना पत्व ४४५-४४८	
उपसर्गापुढील सु, स्तु, स्तुम् इत्यादि धातूंच्या सकाराला पत्व ४४९-४५२	
विशिष्ट उपसर्गापुढील विशिष्ट सकारादि धातूंना पत्व ४५३-४५४	
धीध्वम् व ध्वम् यांच्या धकाराला मूर्धन्य (ढकार) आदेश ४५४-४५७	
समाशमत्यें विशिष्ट ठिकाणी उत्तरपदाच्या आदिसकाराला षत्व ४५७-४५९	
विशिष्ट उपसर्गापुढील विवक्षित शब्दांच्या सकाराला पत्व ४५९-४६६	
पत्वप्रतिषेध ४६७-४६९	
आन्हिक ८५-(पत्वादेशान्हिक सू. ८।४।१-६८) पृ. ४७३-५०३	
रेफ, ङकार अथवा षकार व त्यांचे	

भाग ६-४

पुढील नकार हे एकाच पदा-
मध्ये असल्यास नकाराला न-
काराचा विधि

४७०-४७२

रेफ ककार अथवा पकार आणि

पुढील नकार यांमध्ये अद्

प्रत्याहारांतील वर्ण, क वर्गा-

तील वर्ण, प वर्गातील वर्ण,

आद् आणि नुम् यांनी व्यवधान

असतानाही णत्वविधान - ४७२-४७३

पूर्वपदांतील रेफ अथवा घकार यांचे

पुढील उत्तरपदातील नकाराला

संज्ञाशब्द असल्यासच णत्व ४७५-४७७

वन, अह, वाहन, इत्यादि शब्दां-

तील नकाराला विशिष्ट टिकाणी

णत्व

४७८-४७९

णत्वविकल्पाची विशिष्ट स्थले ४७९-४८०

उत्तरपद एकाच् किंवा कवर्ग-

वर्णयुक्त असेल तर प्रातिपदि-

कांतील शेवटच्या नकाराला

किंवा नुम् व विभक्ति यांतील

नकाराला नित्य णत्व विधि

४८१

नोपदेश धातूच्या नकाराला उप-

सर्गातील रू किंवा प् निमित्त

असल्यास समास नसतानाही

णत्वविधि

४८१-४८२

श्चि व मीना या शब्दस्वरूपांतील

नकाराला व आणि या प्रत्य-

यांतील नकाराला णत्व ४८४-४८५

उपसर्गांतील निमित्तानंतर नि या

उपसर्गाच्या नकाराला गद्

नद् वगैरे धातू पुढे असताना

णत्व

४८५-४८६

कृतप्रत्ययांतील नकाराला विशिष्ट

टिकाणी णत्व

४८९-

णत्वप्रतिषेध

४९३-

श्रुत्व, ह्रुत्व, अनुनासिकाविधि,

द्वित्व, जस्त्व, चत्व, परसवर्ण,

पूर्वसवर्ण, लोप वगैरे कार्ये ४९५-

उदात्ताच्चा पुढील अनुदात्ताला

, पुढे उदात्त किंवा स्वरित

नसल्यास स्वरित-विधि

विभूत ह्रस्व अकाराला शब्दप्रयो-

गामध्ये संवृतत्वाचे विधान ५००-